

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Національної академії наук України

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 14

Видається з 2008 року

Ніжин
2021

УДК 94(477.5)+908(477.5)
ББК 63.3(4 Укр)
С42

ISSN 2218-4805

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 28.04.2021 р.)

Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України
(протокол № 4 від 29.04.2021 р.)

Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 14 від 28.04.2021 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), С.І. Білокінь, Г.В. Боряк, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук,
Ю.О. Коваленко, С.І. Кот, В.М. Крижанівський, О.І. Курок, Н.О. Мірошніченко,
К.М. Тищенко, О.А. Чумаченко, Т.В. Чухліб, М.А. Якименко
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21939–11839ПР від 31.03.2016 р.)

© Національний заповідник «Глухів», 2021
© Інститут історії України НАН України, 2021
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2021

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Бароко українське, козацьке і мазепинське: термінологічні дефініції і сутність явища	7
Градун Е.Ю., Томілович Л.В. Проблеми та перспективи дослідження культурної спадщини м. Остер Чернігівської області	11
Єрзіна І.В., Томілович Л.В. Проблеми дослідження та збереження культурної спадщини м. Зіньків Полтавської області	22
Horkova A.O. From the history of the State historical and architectural reserve «Ancient Kyiv»	31
Молочкова Н.М., Ніщук Л.О., Гірак П.О. Досвід моніторингу мікроклімату у Софійському соборі	35
Черевко І.А. Моніторинг розвитку небезпечних геологічних процесів на території Киево-Печерської лаври: досвід, проблемні питання, шляхи вирішення	39
Протоиерей Чурочкин А.А. Пещери Софрониевой пустыни	48
Кириєвський В.Д. Свято-Михайлівська церква в селі Собич	54
Пришляк О.Б. Замок у с. Кривче як пам'ятка архітектури Західного Поділля	57
Осадчий Є.М., Качура О.В. Об'єкти XVI–XVII ст. Путивльської фортеці з розкопок Б.О. Рибаківа 1965 року	60
Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Excavations at Baturyn in 2020 and stove tiles' reconstructions, 17th-18th c.	66
Ходак І.О. Єврейське кладовище в Борисполі (за експедиційними матеріалами Марії Вязьмітіної та Марії Новицької 1924 року)	75
Мирошніченко А.Н., Назарова В.В. Матеріали к «Русскому провинциальному некрополю» по городу Глухову	78
Борошко С.Л., Борошко Л.В. (Арандаренко) Дворянский род Арандаренко в европейской истории	86

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Войтович М.М. Типологія амфор культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я	95
Ільчишин В.В., Ольговський С.Я. Тимчасовий пункт ливарного ремесла на Львівщині і деякі питання металообробки в ранньому залізному віці	102
Тищенко К.М. Золотоординські топоніми Лівобережжя	104
Коваленко Ю.О. Скарб XVII ст. з Некрасового	114

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Крішан А.Ш. Теоретичні засади самоврядування на прикладах волинського Ковеля і сіверянського Ніжина (за королівськими привілеями 1611 та 1625 рр.)	116
Доманова Г.С. Магістратське правління в сотенних містечках Чернігово-Сіверщини (на прикладі міст Стародубського полку)	119
о. Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Глухівський сотник Василь Федорович Ялоцький	123
Травкіна О.І. Про сонячний годинник другої половини XVII ст. на Іллінській церкві при Антонієвих печерах м. Чернігова	128
Герасько М.О. Батуринські фортеці та їхні святині	133
Мезенцев В.І. Порівняльний аналіз арматури на кахлях з гербом І. Мазепи з Батурина	138
Берест Ю.М. До питання локалізації першої в Україні тютюнової мануфактури у м. Охтирка	149
о. Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Вихідці Сумщини – вихованці Києво-Могилянської академії	153

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Тарасенко І.Ю. Глухівщина кінця XVIII ст. у документах фонду 206 ЦДІАК України	156
Лемешко Я.С., Потапенко М.В. Міста і містечка Чернігівської губернії на початку XIX ст. у дорожніх нарисах Івана Долгорукова	163
Будзар М.М. З історії маєтків Галаганів у селах Сокиринці та Дігтярі: 1760–1810-ті роки	166
Коврижко Н.М. До питання про дату народження та родовід М.К. Чалого	172
П'ятаченко С.В. Зв'язок із Глухівщиною російських письменників XIX ст.	178
Кужельна О.В. Дійсна турбота про селян або власницькі інтереси: роль Олексія Розумовського в подоланні наслідків неврожаю 1820 року в Чернігівській губернії ...	182
Товстоляк Н.М. В.В. Тарновський (1810–1866) у роки підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. (за епістолярними матеріалами)	188
Котельницький Н.А. Земський лібералізм північної України (60–80 рр. XIX ст.): витоки та програматика	191
Артемова Л.В. Перші благодійні ініціативи родини Терещенків у Глухові. Дитячий притулок (1871–1915 рр.)	197
Назарова В.В., Мирошниченко А.Н. Історія больницы Св. Евфросинии в Глухове	201
Мірошниченко Н.О. Історія встановлення пам'ятника графу П.О. Румянцеву-Задунайському в Глухові	209

Ковальов О.Є., Мірошніченко Н.О. Графіка у творчості класика українського образотворчого мистецтва Георгія Нарбута	215
Луговик Т.В. З історії розвитку золотарського ремесла Ніжинщини XVII–XIX ст. (за матеріалами розвідок Є.Ю. Спаської)	219
Шара Л.М. Міська ветеринарія: практика чернігівського самоврядування останньої третини XIX ст.	221
Белько О.О. Організація роботи органів земського самоврядування по виробництву й популяризації керамічних вогнетривких матеріалів у Полтавській губернії на прикладі Роменського повіту (початок XX ст.)	225
Єсюнін С.М. «Полное собрание законов Российской империи» (зібрання третє) як джерело дослідження історії міста Глухова 1881–1913 рр.	228
Ванжула О.М. Чернігівський Спасо-Преображенський собор за кліровими відомостями XIX – початку XX ст.	231
Ципляк Н.О. Джерела з історії Чернігівської духовної семінарії (1786–1919 рр.)	237
Матвієнко Д.М. Участь П.М. Добровольського в організації та проведенні XIV Всеросійського археологічного з'їзду у Чернігові	240
Давиденко Ю.М. Актуальні проблеми дослідження історії Росії в науковому доробку істориків Ніжинської вищої школи	243
Якименко М.А., Краснікова О.М., Помаз Ю.В. Внесок Михайла Рклицького у вивчення сільського господарства Полтавщини (кінець XIX – початок XX ст.)	247
Гайденок О.В. Ніжинське студентство кінця XIX – початку XX ст.: перспективи дослідження	252
Крижанівський В.М. Уродженці білоруських губерній у Глухівському учительському інституті в добу імперії Романових	254
Пластун О.В. Малознані уродженці Кролевеччини – випускники Української господарської академії у Подєбрадах	258
Мошик І.В. Статут Глухівського педагогічного інституту 1920 р.	263
Грінченко В.Г. Повсякденне життя сільського населення Сіверщини в середині 1920-х років (за матеріалами місцевої преси)	269
Іванченко Л.А. Художня мемуаристика Грицька Сірика (1918–2002) як джерело локальної історії Сіверщини 1920–1940 рр.	276
Шишкіна Ю.А. Збереження спадщини, чи щаслива випадковість?	281
Гриценко А.П. Формування Глухівського партизанського загону: правда і домисли	286
Пастушенко Т.В. Нацистські табори для радянських військовополонених на території Сіверщини у матеріалах Меморіально-освітнього комплексу «Родинна пам'ять» (Шостка)	289
Горох М.В. Віддзеркалення геополітичних реалій 1941–1943 рр. у політичній карикатурі окупаційної преси Чернігівської та Сумської областей	293

Подоляка Н.С. Стінгазети Сумщини як багатотиражна преса радянського часу	314
Ликова О.Г. Свічники Михайла Китриша	317
Чулкова Т.М. Тарасова гора як рефлексивне середовище творчості Олександра Саєнка	321
Рой С.В. Життєвий та творчий шлях М.Н. Шуста на матеріалах фондового зібрання Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського	325
Чернякова Я.В. Мікротопоніміка села Обложки на Глухівщині	328
Телегей Н.М. Традиційне ткацтво Семенівського та Новгород-Сіверського районів (за експедиційними матеріалами ДНЦЗКСТК)	332
Васянович О.О. Традиційні метрологічні знання жителів північно-східної частини Чернігівщини	336
Анцибор Д.В. Шептуха як магічна консультантка: передача знань і специфіка надання послуг (за експедиційними матеріалами з північної Чернігівщини)	340
Боряк О.О. «Гостинці» як специфічний атрибут поховальної обрядовості Чернігово-Сіверщини	344
Лебедева Ю.О. Правові засоби, досвід, перспективи та механізми демократизації України	348
Рожкова Л.І. Сумське товариство «Меморіал» та пам'ять про політичні репресії	353

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Сокур Л.А. Консолідовані документально-інформаційні ресурси як засіб збереження культурної спадщини	358
Кондратенко Т.К., Кондратенко Н.Г. Французькі штики клинкового типу XIX – початку XX ст. у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	361
Сулима О.С. Німецькі новорічні та різдвяні поштівки епохи модерну із колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	367
Кондратенко Н.Г. Гончарні вироби із с. Дибинці у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: до питання атрибуції та реставрації	372
Яненко А.С., Олексюк І.М. Київський антирелігійний музей першої третини 1930-х рр. (Володимирський філіал Всеукраїнського музейного городка)	377
Дейнеко С.М. «Музейні мешканці» або будинкова книга як джерело з історії Харківського історичного музею (1950–1980)	395
Кокшайкін М.Г. Родинна пам'ять – перезавантаження	399
АВТОРИ	405

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 7.034.7(477)

В.В. Вечерський

БАРОКО УКРАЇНСЬКЕ, КОЗАЦЬКЕ І МАЗЕПІНСЬКЕ: ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ДЕФІНІЦІЇ І СУТНІСТЬ ЯВИЩА

Стаття присвячена проблематиці стилевих визначень архітектури України доби козаччини і Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст., у т. ч. й у регіоні Сіверщини. Прийняті в сучасному архітектурознавстві стилеві визначення бароко й українське бароко не передають специфіки й неповторності цього архітектурного стилю як оригінального українського явища. З цим пов'язані запропоновані різними дослідниками альтернативні стилеві визначення – українське відродження, ренесансно-бароковий синтез, національний стиль тощо. Проте тепер у фаховій літературі, в науці, освіті й культурі прижився й поширився термін «українське бароко» та похідні від нього (бароко козацьке, мазепинське). З огляду на таку ситуацію, в статті опрацьовано основні ознаки, характерні риси досліджуваної стилістики, її взаємозв'язки з загальноєвропейським стилем бароко, хронологічні етапи розвитку з урахуванням соціальної обумовленості. Запропоновано узгодження термінологічних дефініцій із сутністю цього складного й багатогранного явища.

Ключові слова: архітектурний стиль, бароко, українське бароко, козацьке бароко, мазепинське бароко, ренесансно-бароковий синтез.

«Чи було у Глухові “українське бароко”? – запитував автор цієї статті у 2009 р. і давав категоричну відповідь: – Ні, не було». Понад те, відсутність його в Глухові спонукала до роздумів про неправомірність самого терміну, як такого [1, с. 98, 100]. Проте після цього термін чомусь не зник, а навпаки – за 12 років ще більше поширився і став загальноживим. Сперечатися з цим марно: кожен науковець знає, що про терміни не сперечаються, а домовляються. І нерідко стається так, що домовляється не обмежене коло фахівців вузької наукової сфери, а широкий загал культурного громадянства, як це спостерігаємо тоді, коли йдеться про речі, засадничі для української культури й національної свідомості. Тож «українське бароко» як базовий термін не тільки здобув беззаперечний статус, а й отримав розвиток: тепер його доповнили загально визнані похідні терміни «козацьке бароко» й «мазепинське бароко».

Авторові цієї статті довелося протягом 2020 р. розбиратися в сутності складного стилістичного явища і відповідних термінологічних дефініціях, працюючи над статтями про архітектуру до Великої української енциклопедії (далі – ВУЕ) [2]. Це наукове і практичне завдання виявилось не тільки важливим, а й непростим, оскільки універсальна енциклопедія має подати об'єктивну інформацію про явища, а не особисту авторську позицію того чи іншого дослідника. Оскільки у ВУЕ присутні гасла (тобто терміни й відповідні їм статті): відродження, ренесанс, бароко, українське бароко, козацьке бароко, мазепинське бароко, то слід було їх чітко розмежувати, дати кожному визначення і описати як феномени історії архітектури. При цьому не можна забувати про те, що усі ці явища й дефініції між собою пов'язані, тож їх належить ще й узгодити.

Рис. 1. Бароко українське. Миколаївська церква у с. Городищі Чернігівської області. Наукова реконструкція первісного вигляду і рисунок В.В. Вечерського

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, показав велику різноманітність підходів різних науковців протягом XIX–XXI ст. при наявності згоди щодо деяких засадничих речей. Тепер уже ніхто не заперечує, що унаслідок Хмельниччини та створення української держави (Гетьманщини) у другій половині XVII ст. на Наддніпрянщині й Лівобережжі (Сіверщині), а згодом і на Слобожанщині сформувалася неповторна національна архітектурна стилістика, синхронна загальноєвропейському стилю бароко, але за характером відмінна від нього. Г. Павлуцький на початку XX ст. першим запропонував її визначення як «українське бароко», в чому головну роль зіграло хронологічне зіставлення розвитку архітектури в Україні й у Центральній Європі. Згодом Г. Павлуцький визнав, що, хоча в Україні стиль виник і розвинувся залежно від форм західного бароко, проте при їх засвоєнні українська архітектура розвивала автохтонні типи споруд і власні оригінальні композиції [3]. Тоді ж багато фахівців заперечили концепцію «українського бароко», вбачаючи в ній спробу накинути українцям уявлення про вторинність і несамостійність

Рис. 2. Бароко козацьке. Покровська церква у Ромнах.
Літографія з рисунку О. Сластіона 1910-х рр.

їхньої національної архітектури XVII–XVIII ст. Дискусія, розпочата тоді, не завершена дотепер. Одні (М. Макаренко [4], В. Модзалевський, П. Савицький [5, с. 119, 123]) вважали цей стиль в архітектурі українським відродженням; інші (Г. Павлуцький [3], І. Грабар [6], Д. Антонович [7, с. 248], В. Січинський [8, с. 115], Г. Логвин [9, с. 51]) – українським бароко; треті (Я. Тарас [10, с. 210–212]) – бароко козацьким; інші (М. Шумицький [11], М. Цапенко [12]) – українським національним стилем; зрештою (В. Вечерський) – ренесансно-бароковим синтезом в умовах хронологічної ретардації [13, с. 111–112]. Ф. Ернст у 1919 р. виділив хронологічний етап, який він назвав мазепинським бароко [14]. Тепер найпоширенішим є визначення «українське бароко».

Невирішеною раніше частиною загальної проблеми є кореляція між зазначеними вище термінологічними дефініціями, а також з'ясування, наскільки адекватно ці дефініції позначають сутність стилістичних явищ в архітектурі України XVII–XVIII ст. Навіть побіжний огляд літератури показує, що кореляція досить умовна. Простіше кажучи: термін не відповідає суті явища. З точки зору всесвітньої історії архітектури в цьому немає нічого дивного чи унікального. Адже багато назв великих світових стилів є не-

логічними і навіть абсурдними: так, романський стиль має дуже мало спільного з Римом; готика не має ніякого відношення до племені готів; модерн уже понад 100 років не є сучасним, і модернізм – також. Тож у цій сфері шукати відповідності законам формальної логіки – марна справа. Склалося так, як склалося, і тепер у цьому абсурді треба знайти якесь раціональне зерно.

З огляду на це, метою статті є виявлення основних ознак, характерних рис досліджуваної стилістики, її взаємозв'язків із загальноєвропейським стилем бароко, хронологічних етапів розвитку з урахуванням соціальної обумовленості. Наслідком цього дослідження має стати узгодження термінологічних дефініцій з сутністю такого складного й багатогранного явища як українська архітектура XVII–XVIII ст.

Насамперед зазначимо, що загальноєвропейський стиль бароко виник у Римі наприкінці доби пізнього Відродження в останній третині XVI ст. у творчості архітекторів Мікеланджело Буонаротті, Дж. Б. да Вінййола та К. Мадерна як розвиток наявних в архітектурі ренесансу тенденцій до більшої пластичності й пишності архітектурних форм репрезентативних споруд. Цей стиль був панівним у Європі до середини XVIII ст.

Стиль, який називають українським бароко, почав формуватися значно пізніше, у 1650-х рр. на базі освоєння архітектурної спадщини Київської Русі, збагаченої надбаннями литовсько-польської доби та європейського ренесансу. Тут виділяються дві панівні тенденції.

1) Перенесення до монументальної мурованої архітектури композицій з традиційної давньої монументальної дерев'яної архітектури. Це багатодільні (переважно тридільні й хрещаті) структури верхових церков із залами, з висотним розкриттям внутрішнього простору (рис. 1, 2).

2) Відродження композицій монументальної мурованої архітектури Київської Русі (тринавові хрестовокупольні одно-триапсидні, однобанні й багатобанні церкви) (рис. 3).

Для архітектурно-пластичних вирішень будівель і споруд українського бароко характерні: переважання об'ємних композицій над фронтально-площинними; центричність та ієрархічність композиції; поєднання мальовничості силуетів і об'ємів з регулярністю розпланувальної побудови, що забезпечує логічність архітектурної форми і ясність її візуального сприйняття; тектоніка на основі неканонічно (декоративно і символічно) трактованого ордера архітектурного; вживання однакових пластичних засобів для будівель і споруд усіх функціональних типів (сакральних, громадських, житлових, виробничих): кількість застосованої пластики залежала тільки від ступеня репрезентативності будівлі чи споруди.

Більшість архітектурних витворів українського бароко мають симетричну композицію. У церковних спорудах кожне приміщення завдяки залому увінчується високою ступінчастою вежею, внутрішній простір якої має вертикальну спрямованість – до небес. Тут принцип висотного розкриття повністю відкритого внутрішнього простору є

основоположним. Наслідком його неухильного застосування є цілковита відповідність внутрішнього простору і зовнішньої архітектурної форми. Тому храми, як правило, не мають головних і другорядних фасадів, а зроблені так, як скульптор творить статую, розраховуючи, що її оглядатимуть зусібіч (рис. 2).

У монументальних мурованих спорудах застосовувався архітектурний ордер, який у XVII–XVIII ст. був універсальною міжнародною мовою архітектури. Він приваблював українських архітекторів декоративними й образно-символічними можливостями. З 1730-х рр. для декорування фасадів широко застосовується орнаментальне штукатурне ліплення рослинного характеру.

Українське бароко має 4 етапи розвитку.

На перший етап 1650-х – 1680-х рр. припадає формування стилістики з переважанням автохтонних архітектурних композицій, дещо архаїчними формами і строгою тектонічністю архітектурної пластики з мінімальним застосуванням декору.

Для другого етапу 1680-х – 1710-х рр. характерне поступове проникнення рис бароко класичного напрямку у творах архітекторів Й.-Б. Зауера, Й. Старцева. Це етап найповнішого розвитку стилю, за яким закріпилося найменування мазепинського бароко. Бароковий характер цієї стилістики полягає не в запозиченні з Заходу готових композицій чи ордерного декору, а в динамічності висотних композицій, базованих на автохтонних засадах.

Третій етап 1720-х – 1750-х рр. знаменує перехід від строгих форм до декоративності, розвиток стилю у бік більшої мальовничості й вибагливості, домінування барокової пластики, до чого спричинилася творчість архітекторів Й.-Г. Шеделя, І. Мічуріна та ін.

На четвертому етапі, починаючи з середини і до кінця XVIII ст., завдяки творам І. Григоровича-Барського та інших архітекторів, нівелюється явище хронологічної ретардації (запізнення) стилістики української монументальної архітектури стосовно центральноєвропейської і вона набуває виразних стилістичних рис пізнього бароко. При тому на заході яскравіше виявлені загальноєвропейські аспекти стилю, а на сході – автохтонні риси.

У межах українського бароко останнім часом виділяють так зване козацьке бароко. Цей термін часто вживають як синонімічний, але у вужчому значенні: тільки стосовно архітектурних фундацій козацтва й представників його старшини. Таке означення архітектурної стилістики вказує на її соціальну обумовленість, бо козацтво внаслідок переможної революції (Хмельниччини) у серед. XVII ст. перетворилося на наймогутнішу суспільну силу, яка ви-

Рис. 3. Бароко мазепинське. Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові. Фото В.В. Вечерського

борола незалежність, здобула політичну гегемонію, стала державотворчим ферментом, головним захисником українського православ'я і спричинилася до безпрецедентного розквіту культури і мистецтва, включно з архітектурою. Оскільки козацтво стало носієм нового художнього смаку, то новаторська стилістика виявилася тісно пов'язаною з козацтвом як замовником архітектури, передусім – сакральної. Світогляд як творців, так і споживачів архітектури оновився. Людям вільним, належним до лицарського стану, нікому непідлеглим, що враз запанували в багатому й квітучому краї, необхідна була нова архітектурна естетика, базована, проте, на національних просторових архетипах. Їм подобалися будівлі високі, піднесені, вільно розташовані в довкіллі й гарно декоровані (рис. 2). Тому в архітектурних образах церков другої половини XVII–XVIII ст. Наддніпрянщини, Сіверщини та Слобожанщини втілюються почуття тріумфу, радості, свободи, що підтверджують тогочасні іноземні спостерігачі, зокрема архідиякон Павло (Алеппський), який

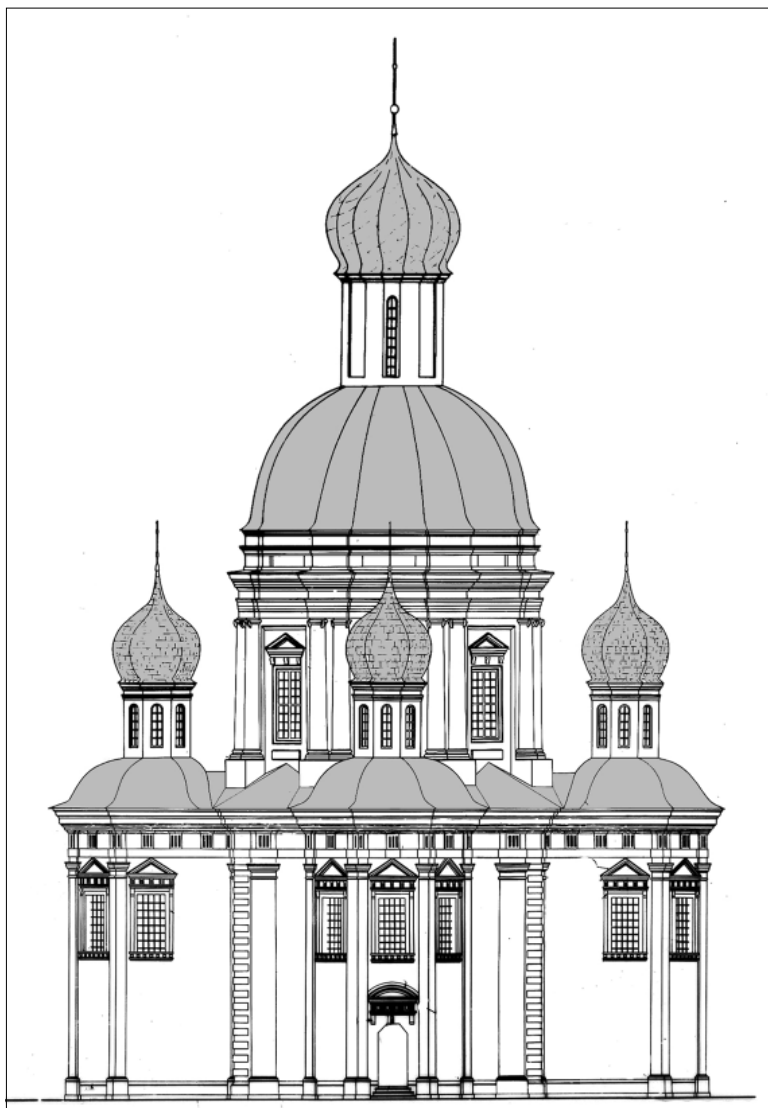

Рис. 4. Бароко мазепинське. Фасад Покровської церкви у с. Дігтярівці Чернігівської області

описав цю стилістику як вияв свободи і радості: «Перебуваючи перед тим у неволі й рабстві, тепер козаки живуть у radoшах, веселошах та на волі; спорудили соборні церкви, створили благоліпні ікони, чесні і божественні іконостаси й короги. Як ми зауважили, церкви одна від іншої величніші, кращі, вишуканіші, вищі й більші; іконостаси, різби та ікони одні від одних гарніші й досконаліші, навіть сільські церкви одна від другої краща» [15].

У цьому контексті мазепинське бароко розуміється як стилевий етап українського бароко (і козацького бароко), синхронний правлінню гетьмана І. Мазепи (1687–1709) і безпосередньо пов'язаний з його організаційно-фінансовою підтримкою. Розквіт архітектури мазепинського бароко засвідчує як значний розвиток економіки в Гетьманщині, так і загальнонаціональну пріоритетність архітектури (рис. 4).

Висновки і перспективи подальших досліджень у да-

ному напрямі зводяться до рекомендації чітко розмежовувати відповідні термінологічні дефініції, що мають максимально відповідати сутності того явища, яке вони окреслюють. Виходячи з цього бароко слід розуміти як панівний загальноєвропейський архітектурний стиль в останній третині XVI – першій половині XVIII ст.; українське бароко – загальне й досить умовне найменування архітектурної стилістики в Україні другої половини XVII–XVIII ст.; стилістичне визначення козацьке бароко вказує на соціальну базу розквіту цієї стилістики; мазепинське бароко є хронологічним етапом найінтенсивнішого розвитку цієї стилістики. Дотримання таких стилевих означень, закріплених у відповідних статтях ВУЕ, дозволить уникнути плутанини й непорозумінь як у наукових працях, так і в науково-популярних публікаціях.

ДЖЕРЕЛА

1. Вечерський В. Чи було в Глухові «українське бароко»? *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 2 (Матеріали Восьмої науково-практичної конференції)*. Київ-Глухів, 2009. С. 96–101.
2. Вечерський В. Представлення архітектури в універсальній енциклопедії. *Енциклопедичні проекти – чинники національного поступу: монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 169–180.*
3. Павлуцький Г. Дерев'яні та муровані храми України. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 214 с.
4. Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII века. *Отдельный оттиск из журнала «Зодчий» за 1908 г. Санкт-Петербург, 1908. 9 с.*
5. Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов. *Чернігівська старовина: збірник праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 101–142.*
6. Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією. *Пам'ятки України. 1995. № 1. С. 82–92.*
7. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. Київ: Либідь, 1993. 592 с.; іл.
8. Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956. Т. I. 180 с.
9. Логвин Г. Стильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко. *Архітектурна спадщина України. Вип. 4. Київ: Українознавство, 1997. С. 51–59.*
10. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник. Львів: ІН НАНУ, 2006. 584 с.
11. Шумицький М. Український архітектурний стиль. Київ, 1914. 60 с.
12. Чапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва: Стройиздат, 1967. 233 с.
13. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. *Архітектурна спадщина України. Вип. 1. Київ: Українознавство, 1994. С. 102–113.*
14. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. Київ, 1919. 32 с.
15. Цит за виданням: Степовик Д. Дві Церкви – одна культура. *Патріархат. Нью-Йорк, 1991. № 2 (242).*

Vechersky V.V. Baroque Ukrainian, Cossack and Mazepin: terminological definitions and the essence of the phenomenon

The article is devoted to the problems of stylistic definitions of the architecture of Ukraine of the Cossack and Hetmanate period of the 2nd half of the XVII–XVIII centuries, including in the Siver region. The stylistic definitions of baroque and Ukrainian baroque accepted in modern architectural studies do not convey the specificity and uniqueness of this architectural style as an original Ukrainian phenomenon. Related to this

are alternative stylistic definitions proposed by various researchers – the Ukrainian Renaissance, Renaissance-Baroque synthesis, national style, etc. However, now in the professional literature, science, education and culture the term «Ukrainian baroque» and its derivatives (Cossack baroque, Mazepa baroque) have taken root and spread. The aim of the article is to identify the main features, characteristics of the studied style, its relationship with the European style of the Baroque, the chronological stages of development, taking into account social conditioning. The result of this study should be the harmonization of terminological definitions with the essence of this complex and multifaceted phenomenon. The conclusions and prospects for further research in this area are reduced to the recommendation to clearly distinguish the relevant terminological definitions, which should best correspond to the essence of the phenomenon they outline. Based on this, the Baroque should be understood as the dominant pan-European architectural style in the last third of the XVI – 1st half of the XVIII century; Ukrainian Baroque is a general and rather conventional name of architectural stylistics in Ukraine of the second half of the 17th-18th centuries; the stylistic definition of the Cossack Baroque indicates the social basis of the flourishing of this style; Mazepa Baroque is a chronological stage in the most intensive development of this style. Adherence to such stylistic definitions, enshrined in the relevant articles of the Great Ukrainian Encyclopedia, will avoid confusion and misunderstandings both in scientific works and in popular science publications.

Key words: architectural style, baroque, Ukrainian baroque, Cossack baroque, Mazepa baroque, renaissance-baroque synthesis.

REFERENCES

1. Vechersky, V. (2009). Chy bulo v Hlukhovi «ukrainske baroko»? [Was there a “Ukrainian Baroque” in Hlukhiv?]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats (Materialy Vosmoї naukovo-praktychnoi konferentsii)*, 2, pp. 96–101. Kyiv: Hlukhiv. [in Ukrainian].
2. Vechersky, V. (2020). Predstavleniia arkhitektury v universalnii entsyklopedii [Representation of architecture in a universal encyclopedia]. In A. M. Kyrydon (Ed.), *Entsyklopedychni proekty – chynnyky natsionalnogo postupu* (pp. 169–180). Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychnе vydavnytstvo». [in Ukrainian].
3. Pavlutskyi, H. (2017). *Derevani ta murovani khramy Ukrainy [Wooden and brick temples of Ukraine]*. Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. [in Ukrainian].
4. Makarenko, N. (1908). Pamyatniki ukrainskogo iskusstva XVIII veka [Monuments of Ukrainian art of the 18th century]. *Otdelnyy otisk iz zhurnalа «Zodchiy»*. [in Russian].
5. Modzalevskiy, V., Savitskiy, P. (1992). Ocherki iskusstva Staroy Ukrainy. Chernigov. [Essays on the art of Old Ukraine. Chernigov]. *Chernihivska starovyna: zbirnyk prats, prysviachenyi 1500-littiu Chernihova*. (pp. 101–142). Chernihiv: Siverianska dumka. [in Russian].
6. Hrabar, I. (1995). Arkhitekturni vzaiemozv'язky Ukrainy z Rosiieiu [Architectural relations of Ukraine with Russia]. *Pamiatky Ukrainy, 1*, pp. 82–92. [in Ukrainian].
7. Antonovych, D. (Ed.). (1993). *Ukrainska kultura: Lektsii [Ukrainian culture: Lectures]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
8. Sichynskiy, V. (1956). *Istoriia ukrainskoho mystetstva: Arkhitektura [History of Ukrainian art: Architecture]*. (Vol. 1). New-York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi. [in Ukrainian].
9. Lohvyn, H. (1997). Stylovi osoblyvosti arkhitektury y monumentalno-dekorativnogo mystetstva ukrainskoho baroko [Stylistic features of architecture and monumental and decorative art of the Ukrainian baroque]. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy*, (4), pp. 51–59. Kyiv: Ukrainoznavstvo. [in Ukrainian].
10. Taras, Ya. (2006). *Ukrainska sakralna dereviana arkhitektura: slovnyk-dovidnyk [Ukrainian sacred wooden architecture: a dictionary-reference book]*. Lviv: IN NANU. [in Ukrainian].
11. Shumytskyi, M. (1914). *Ukrainskyi arkhitekturnyi styl [Ukrainian architectural style]*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Tsapenko, M. (1967). *Arhitektura Levoberezhnoy Ukrainy XVII–XVIII vekov [Architecture of the Left Bank Ukraine of the 17th–18th centuries]*. Moskva: Stroyizdat. [in Russian].
13. Vechersky, V. (1994). Do pytannia pro natsionalnyi styl v arkhitekturi Ukrainy XVII–XVIII st. [On the question of national style in the architecture of Ukraine XVII–XVIII centuries]. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy*, (1), pp. 102–113. Kyiv: Ukrainoznavstvo. [in Ukrainian].
14. Ernst, F. (1919). *Ukrainske mystetstvo XVII–XVIII vikiv. [Ukrainian art of the XVII–XVIII centuries]*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Stepovyk, D. (1991). *Dvi Tserkvy – odna kultura [Two Churches are one culture]*. *Patriarkhat* (2), New-York. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 930.85–047.37(477.51–21)Ост

Е.Ю. Градун
Л.В. Томілович

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ м. ОСТЕР ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена дослідженню історико-культурної спадщини м. Остер Чернігівської області. Визначено основні проблеми та перспективи для подальшого дослідження і збереження об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища історичного населеного місця.

Ключові слова: об'єкти культурної спадщини, історичне населене місце, традиційне середовище, м. Остер.

Остер – місто районного значення Козелецького району Чернігівської області, центр Остерської міської територіальної громади, розташоване на лівому березі річки Десна при впадінні в неї р. Остер. Кількість населення станом на 2016 р. складала 6180 осіб.

На даний час історична минувшина та культурна спадщина міста залишаються недостатньо дослідженими. Найбільш ґрунтовні праці, присвячені окремим періодам розвитку Остра або найбільш визначним об'єктам культурної спадщини (перш за все т. з. Юр'євій божниці), з'явилися у кінці XIX – на початку XX ст. [1; 12; 15; 16; 19; 21; 23]. За останнє тридцятиріччя важливим історіографічним доробком можна вважати статті А. Козакова, П. Гребіня, О. Потапова, побудовані на матеріалах археологічних досліджень 1980-х рр. на території «Городця Остерського» – давньоруського городища, розташованого у південно-західній частині сучасної території міста [8; 9]. Вони суттєво розширили уявлення про етапи розвитку міста у давньоруську добу, особливості фортифікації, розміри дитинця та посаду, матеріальну культуру їх населення. На жаль, дослідження проводились у той період, коли археологічні матеріали більш пізні, ніж давньоруські, фактично ігнорувались. А при відсутності (або недостатній інформативності) писемних та картографічних джерел [24; 6; 7; 20] питання щодо існування поселення на місці колишнього давньоруського городища в ординську, литовську та польську добу так і залишається нез'ясованим, породжує чимало гіпотез, жодна з яких не є достатньо обґрунтованою. До історіографічного доробку з історії Остра останніх десятиліть також можна віднести: статті Я. Верменич, Д. Вортмана, В. Панашенка в «Енциклопедії історії України» [4; 17]; кілька праць О. Бондаря, присвячених зведенню замкових і міських укріплень в Острі в литовську та польську добу [2; 3]; узагальнююче видання, що охоплює усі періоди з історії міста, краєзнавчого характеру авторства А. Пенського та П. Лавренчука [18] та збірник статей, присвячених річниці Остерського краєзнавчого музею, в яких висвітлена широка проблематика з історії міста та краю [13].

Найбільш суттєвими з нерозв'язаних проблем в історії Остра залишаються питання, пов'язані з добою пізнього

середньовіччя, а саме: за яких обставин і коли відновилось життя на колишньому давньоруському городищі після монгольської навали 1239 р.; чи продовжило це поселення існувати після перенесення замку на берег р. Десни у 1570-х рр.; щодо локалізації замку та міста при ньому на березі Десни; етапи їх перебудови та розбудови протя-

гом XVII–XVIII ст.; щодо локалізації культових споруд на території цього урбаністичного утворення тощо. Невирішеність цих питань пов'язана з обмеженістю джерельної бази: картографічні джерела для XVI – першої половини XVIII ст. не виявлені, письмові джерела щодо згаданих вище запитань не достатньо інформативні або суперечливі [24; 6; 7; 20], археологічні дослідження на території замку і міста XVI–XVIII ст. не проводились. Тому надзвичайно важливий в історії міста період залишається маловивченим.

На історичний розвиток місцевості, де згодом виникне Остер, суттєвий вплив справили природні фактори – розташування у південній частині Полісся при злитті річок Десни та Остра на стародавньому водному торговельному шляху. Десна була важливою торговою і транспортною артерією Східної Європи. Розгалужена система приток та волоків пов'язувала Десну з Азовським, Балтійським, Каспійським та Чорним морями, а також басейнами майже усіх великих річок Східної Європи (Волга, Дніпро, Німан, Ока, Прип'ять, Сула тощо) і фактично замикала в суцільне кільце водних шляхів усі її крупні притоки. З часу свого заснування поселення мало стратегічне значення, оскільки знаходилось неподалік від Києва та Чернігова – двох значних політичних та економічних центрів, і було пов'язане з ними річковим та суходільним шляхами.

Як уже зазначалось, через недостатнє вивчення і брак джерельної бази найбільш ранні історичні та містобудівні періоди розвитку м. Остер важко піддаються реконструкції. Перша відома на цей час письмова згадка про Городець на Острі датується 1098 р. Проте археологічними дослідженнями, що проводились на дитинці та посаді городища у 1980-х рр., встановлено, що неукріплене поселення існувало тут уже в X ст. Місто пройшло у своєму історичному та містобудівному розвитку кілька етапів.

I етап – X – кінець XI ст. – існування неукріпленого поселення неподалік від стратегічного шляху з Києва до Чернігова, яке, імовірно, контролювало переправу через р. Остер. Розміри його невідомі. Розпланування, вочевидь, ландшафтне.

II етап – кінець XI – середина XIII ст. Етап об'єднаний найважливішою характерною рисою – функціонування Городця на Острі як важливого стратегічного пункту, одного з найкраще уфортифікованих на Середньому Подніпров'ї. Він відіграв важливу роль як у захисті цих земель від половецьких нападів,

Рис. 1. Юр'єва божниця, 1098 р.
Пам'ятка архітектури національного значення

Рис. 2. Юр'єва божниця, 1098 р.
Пам'ятка архітектури національного значення

Рис. 3. Будинок і садиба генерал-лейтенанта В.К. Солонини, 1851–1914 рр., вул. Гагаріна, 30. Щойно виявлений об'єкт культурної спадщини за видом «історії, архітектури»

так і у міжусобних війнах, зокрема був опорним пунктом у боротьбі за київській стіл. Нижня хронологічна межа визначена спорудженням укріплень дитинця та, імовірно, посаду з ініціативи Володимира Мономаха. Приблизно у цей же період була зведена мурована церква св. Михайла (відома також як Юр'єва божниця) – одного з нечисленних збережених (хоча і в руйнованому стані) зразків давньоруського зодчества на території Лівобережної України. Протягом наступних півтора століть фортифікаційна структура Городця розбудовувалась і ускладнювалась – неодноразово перебудовувались і модернізувались укріплення дитинця, були споруджені три лінії укріплень посадів. Протягом усього періоду укріплення як дитинця, так і посадів залишались дерев'яно-земляними. Окрім того, існували досить розлогі неукріплені передмістя [8; 9]. Композиційним центром комплексу був дитинець, розташований на природному узвишші. Його башти здалека слугували орієнтирами у просторі. Ландшафтне розпланування визначалось особливостями рельєфу, орієнтувалось на переправу через р. Остер, стародавній шлях, що проходив повз місто, в'їзні брами до міста та дитинця. Верхньою хронологічною межею етапу є монгольське нашествя на Русь, зокрема Лівобережне Подніпров'я, у 1239–1240 рр., унаслідок якого Городець був, імовірно, захоплений і зруйнований.

III етап – середина XIV – кінець XV ст., 30-60-ті роки

XVI ст. Період характеризується відновленням оборонних споруд дитинця та посаду колишнього давньоруського городища, щоправда в значно менших обсягах. Цей період, особливо ранній його етап, майже не висвітлений в джерелах. Є достеменні відомості про існування Остра у складі володінь князів Рожиновських і згодом князів Секир, а також зростання його адміністративного статусу до центру волості [11, с. 236]. Це передбачало наявність замку та міських укріплень, проте безпосередніх відомостей з цього приводу в писемних джерелах не виявлено, як і інформації щодо локалізації і розмірів. Імовірно, поселення, відроджене у середині – другій половині XIV ст., було знищено під час литовсько-московських війн кінця XV – початку XVI ст., оскільки його довелося відбудовувати, зокрема замкові і міські укріплення, у 1538 р. Про цей етап є більше документальних свідчень, які дозволяють локалізувати замок цієї доби на давньоруському городищі [24], а територія міста у той час не виходила за межі укріплень першого посаду давньоруської доби. Населений пункт був значним адміністративним та стратегічним осередком. Верхня хронологічна межа обумовлена перенесенням замку та міста на інше місце – на берег р. Десни.

IV етап – 1571 р. – середина XVII ст. Період характеризується існуванням замку та укріпленого міста у вигляді двочасної структури на березі р. Десна. За приблизно сто-

Рис. 4. Будинок міської управи, 1917 р., вул. Незалежності, 42. Пам'ятка історії місцевого значення

Рис. 5. Пам'ятник Ю.О. Гагаріну, 1934–1968 рр., 1967 р. Пам'ятка монументального мистецтва місцевого значення

річний період свого існування дерев'яно-земляний замок пережив кілька реконструкцій та ремонтів – у 1590-х рр. чотири його початкових башти були доповнені п'ятою. Майже відразу після спорудження замку стало зрозуміло, що місце розташування обрано невдало – споруду починає підмивати р. Десна, у результаті чого її частина вже на початку XVII ст. обвалилась в річку, а згодом, у ході зміни русла Десни та її притоків, деснянські води поглинули замок остаточно – так вважає більшість дослідників [2; 3; 4]. Натомість до того, як це сталось, на початку Національно-визвольної війни середини XVII ст., імовірно, відбувся ремонт замкових та міських укріплень. Достеменних свідчень про це немає, але на користь проведення згаданих вище ремонтних робіт свідчить аналогія з іншими замками цього періоду на Лівобережжі, а також наступні воєнно-політичні події 60–70-х рр. XVII ст., коли укріплення Остра витримували кількатижневу облогу значних військових сил супротивника, що було б неможливо при тому аварійному їх стані, який зафіксований люстраціями першої половини XVII ст. Щодо розмірів міста, то воно, імовірно, простягалось від Десни, на березі якої розташовувався замок, на південь до сучасної вулиці Дніпровської флотилії. Орієнтовно по її трасі проходила лінія міських укріплень (вірогідно, вал та рів) з Козелецькою брамою – головним в'їздом до міста. Така ситуація зафіксована документами 1690 р. У межах міста мала розташовуватися площа, акцентована храмом (імовірно, Воскресенською церквою). Тут же, вірогідно, розташовувалась ратуша, оскільки місто мало магдебурзьке право (принаймні, з середини XVII ст.) [1; 21].

На цьому ж етапі почала складатись розпланувальна структура та архітектурно-просторова композиція, що частково збереглась дотепер. Нерегулярні вулиці мі-

ста провадили з півдня, від в'їзду до нього, на північ, до замку. Головний композиційний вузол – ринкова площа – розташовувався у південній частині міста, перед Козелецькою брамою. Як уже зауважувалось, розпланувальна структура та архітектурно-просторова композиція міста змушені були «рухатись» від часу закладання замку і міста на березі Десни під впливом природних чинників – ріка підмивала берег, у результаті чого був зруйнований замок та північна частина міста. Тож, втрачаючи ділянки на півночі, місто повинно було розвиватися на південь, освоюючи нові площі, а також переносити дерев'яні храми, рятуючи їх від наступу ріки. Цей процес добре простежується за картографічними матеріалами кінця XVIII – початку XX ст.

V етап – кінець XVII – кінець XVIII ст. Початок цього періоду позначений зміною структури і розмірів укріплень Остра. Вони і надалі залишались дерев'яно-земляними. Проте замкові укріплення занепали і припинили своє існування – імовірно, у результаті природного процесу, підмиваючись водами Десни, але, можливо, і в ході військових дій, зокрема 1670-х рр. міські укріплення якийсь час ще продовжили існувати (зафіксовані документом 1690 р.), проте втратили своє стратегічне значення, оскільки на південь від них були зведені дві нові лінії укріплень (вали) – орієнтовно, за трасами сучасних вул. Соборної та Ю. Збанацького. Залишки останніх простежуються на планах міста 1780-х рр. [10]. Таким чином, місто значно збільшується територіально, ускладнюється його структура – воно стає двочасним. Кожна зі складових має свій композиційний вузол та архітектурно-просторову композицію. Композиційним вузлом першої, більш північної та стародавньої укріпленої, частини була площа, акцентована, вірогідно, Воскресенською церквою. Неповдалі від неї спорудили дерев'яну церкву св. Петра і Павла. Композиційним вузлом другої, південної частини, була площа, більша у плані за охарактеризовану вище, можливо, торговельного призначення. Вона, імовірно, була акцентована церквою св. Михаїла. Південніше розташовувалась церква св. Іоанна Предтечі [21, с. 59]. На цьому етапі були продовжені містобудівні традиції попереднього етапу – більшість вулиць залиша-

Рис. 6. Воскресенська церква, кінець XVIII ст., XIX ст., вул. Незалежності, 1. Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»

лись нерегулярними і були прокладені у напрямку з південного заходу на північний схід – від в'їзду до міста в напрямку Десни. Також на цьому етапі назагал склалась архітектурно-просторова композиція історичного середмістя, яка базувалась на системі домінант та акцентів – комплексі культових споруд, котрі серед одноповерхової дерев'яної забудови відрізнялися своїми об'ємними та висотними параметрами, були орієнтирами у просторі (щоправда, ці орієнтири через проаналізовані вище причини змінювали місце розташування).

VI етап – початок – кінець XIX ст. Початок періоду зумовлений затвердженням у 1805 р. та впровадженням в дію генерального плану міста, побудованого на регулярних засадах [5]. У ході містобудівних перетворень були знівельовані залишки валів XVIII ст. Варто зазначити, що принципових рішень згаданий план не привніс, а удосконалив, врегулював містобудівну структуру, що склалася на початок XIX ст.: повздовжні вулиці, що провадили від в'їзду до міста на північ до р. Десни, були вирівняні; натомість – прокладені перпендикулярні, які відповідали трасуванню валів XVIII ст. або були

Рис. 7. Будинок культури (частково – колишня будівля синагоги), кінець XIX ст., 1950-ті рр., парк ім. Зимовця. Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»

ім паралельні. Таким чином утворились відносно рівні за розмірами підпрямокутні у плані квартали. Було розплановано дві площі – композиційні вузли. Площа, акцентована церквою св. Михаїла, була значно більшою в розмірах і набула статусу головної площі міста, що було підкреслено розташуванням на ній адміністративних будівель та навчальних закладів. На південній околиці міста (фактично за межами селитебної території) влаштували ще одну площу, найбільшу за розмірами, – Ярмаркову.

Архітектурно-просторова композиція була успадкована від попереднього етапу, щоправда більшість її елементів були замінені на нові. Також змінилось їхнє місце розташування. Із заміною дерев'яної Воскресенської церкви на муровану в середині XIX ст. і її добудовою в 1870-х рр. вона стала загальноміською домінантою [22, с. 584].

У кінці XVIII ст. Остер набув статусу повітового центру, що зумовило появу тут низки адміністративних та культурно-освітніх закладів, неодмінних в містах такого рангу – будівля «присутніх місць», повітове училище тощо [6, с. 52–53]. Вони, як і решта забудови міста, були дерев'яними і незначними за висотно-об'ємними параметрами.

У цілому цей етап характеризується економічною стагнацією, пов'язаною із загальним станом розвитку соціально-економічних відносин у Російській імперії, до рівня яких були знівельовані суспільно-політичні відносини, адміністративно-територіальний устрій, розвиток економіки земель колишньої Гетьманщини у кінці XVIII ст. Саме це стало основною причиною повільного введення в дію плану 1805 р. (упродовж майже ста років).

І навіть після запровадження соціально-економічних реформ у Російській імперії в 60–70-х рр. XIX ст. їх наслідки не відразу відбилися на соціально-економічному та містобудівному розвитку Остра.

VII етап – кінець XIX ст. – 1930-ті рр. – нижня хронологічна межа чітко не визначена, вона пов'язана з перетворенням аграрного міста на аграрно-промислове, що було наслідком реформ 1860–1870-х рр. у Російській імперії – якраз у цей час результати реформ починають відчуватися в житті міста. З розвитком ринку, появою десятків, хоча і дрібних, промислових підприємств поліпшується благоустрій міста і зростає добробут його населення. Оскільки підприємства були дрібними, виразної промислової зони у цей період не сформувалось. Вони розташовувалися на околицях міста і, відповідно до потреб, поблизу до річки, магістральних шляхів тощо.

Саме у цей період було зведено більшість громадських та житлових будівель (адміністративних споруд (міська управа, земська управа), освітніх закладів, крамниць, особняків тощо), які сформували архітектурний образ та традиційне середовище Остра, що у значній мірі збереглося до цього часу. Було розплановано Міський сад.

Верхня хронологічна межа етапу пов'язана з ґрунтовними змінами в архітектурно-просторовій композиції міста, спричиненими знищенням у 1930-ті рр. більшості культових споруд – традиційних домінант та акцентів у забудові міста.

Історично цей період можна було поділити на підперіоди: 1) кінець XIX – початок XX ст.; 2) революційних перетворень і боротьби за владу в 1917–1920 рр.; та 3) радян-

*Рис. 8. Адміністративна будівля, 1950-ті рр., вул. Незалежності, 21.
Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»*

ський міжвоєнний 1920-х рр. У соціально-економічному та політичному відношенні вони ґрунтовно відрізняються один від одного, проте в містобудівному та архітектурно-аспектах суттєвих змін у розвитку міста не відбулося.

VIII етап – 30-ті рр. ХХ – середина ХХ ст. Визначальна характерна риса даного періоду – його деструктивний характер. Цей етап можна поділити на два підперіоди: 1) 30-ті рр. ХХ ст. – радянський міжвоєнний; 2) 1941–1943 рр. – німецько-радянської війни як складової Другої світової.

Як уже зазначалось вище, у цей час було знищено більшість православних храмів (окрім Воскресенської церкви) та перебудовано єврейські молитовні будинки. Зазначені об'єкти мали не лише історико-культурну цінність, але й виконували функцію домінант та акцентів у архітектурно-просторовій композиції міста. Тож їх знищення значно змінило означену композицію і збіднило традиційне середовище міста в цілому.

Воєнний період приніс із собою масштабні руйнування промислових, адміністративних, культурно-освітніх та житлових будівель.

IX етап – середина ХХ ст. – 1990-ті рр. Пов'язаний з післявоєнною відбудовою міста та подальшим його економічним розвитком, основу якого складали промислові підприємства, що активними темпами зводились або розбудовувались у 1960–1980-х рр.

Найбільш значними серед них були маслоробний, лісопильний та хлібний заводи, бавовняно-ткацька фабрика, промисловий та харчовий комбінати [14, с. 318]. Усі вони розташовувалися поза межами історичного ядра Остра.

Суттєвих змін розпланувальна структура міста на цьому

етапі не зазнала. Серед основних – перетворення колишньої головної площі Остра на центральний парк відпочинку. Перестала існувати і Ярмаркова площа – по периметру вона була забудована житловими та адміністративними спорудами, її центральна частина – торговельними будівлями міського ринку. Певних змін зазнав архітектурний образ міста: уздовж центральної вулиці Незалежності (у радянську добу – вул. Леніна) з'явилась будівля універмагу (на місці церкви св. Іоанна Предтечі) та нові споруди будівельного технікуму у притаманному для 60–70-х рр. ХХ ст. стилі функціоналізму, позбавлені виразних стильових рис, з об'ємно-висотними параметрами, які не відповідають характеру традиційної забудови. У цей же період в історичному середмісті з'явилась водонапірна вежа, що стала сучасною містобудівною домінантою.

X етап – 1990-ті рр. – початок ХХІ ст. Період незалежності України позначився суперечливими тенденціями в соціально-економічному розвитку міста. З одного боку, загальмування економічного розвитку Остра, особливо в 1990-х рр., призвело до часткової втрати промислових підприємств та інфраструктури міста, зведених у радянську добу. Причому цей процес розпочався ще у кінці 1980-х рр., коли після Чорнобильської трагедії в місті та його околицях були зачинені бази відпочинку, піонерські табори, санаторії тощо. Для Остра, в економіці якого рекреаційний туризм посідав суттєве місце, це стало значним ударом. З іншого боку, з кінця 1980 – на початку 1990-х рр. відбулося піднесення церковного життя як в Україні загалом, так і в окремих населених пунктах зокрема, у т. ч. в Острі. Було відремонтовано історичну Воскресенську церкву, зведено нові храми – св. Андрія Пер-

Рис. 9. Будинок житловий, кінець XIX – початок XX ст., вул. Революції, 38.
Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»

возваного в історичному середмісті та Успіння Пресвятої Богородиці на історичному передмісті Татарівщина. Цим було збагачено архітектурне середовище та архітектурно-просторову композицію історичної частини міста, відроджено традицію існування тут культових споруд.

Разом з тим частина цінних історичних будівель (у минулому громадського та житлового призначення) саме в означений період або перестали використовуватись і руйнувалися, або зазнали суттєвих перебудов, чим було значно знівельовано їхнє мистецьке та історичне значення (прикладами можуть бути будівлі хедера та в'язниці, земської управи, житлові будинки уздовж центральних вулиць).

На сьогоднішній день на території м. Остер розташовано 33 об'єкти культурної спадщини, які перебувають на державному обліку. З них: 1 – пам'ятка архітектури національного значення (Юр'єва божниця), 13 – пам'ятки історії місцевого значення, 3 – пам'ятки монументального мистецтва місцевого значення, 1 пам'ятка археології національного та 4 – місцевого значення. Окрім зазначених вище, на державному обліку перебувають ще 11 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини (за видовою приналежністю 8 – археології, 3 – історії).

За результатами натурних обстежень міста, вивчення картографічних, іконографічних та писемних джерел до постановки на державний облік пропонуються ще 6 об'єктів культурної спадщини, що мають безумовну історико-культурну цінність, в яких знайшла відбиток історія міста і країни в цілому. Вони представлені культовими та громадськими будівлями кінця XVIII – другої половини XX ст.

Як і у більшості історичних міст, реальна ситуація не

в повному обсязі відповідає наявним перелікам об'єктів культурної спадщини, що перебувають на обліку: з одного боку, серед об'єктів, що мають пам'яткоохоронний статус, є чимало таких, що не відповідають критеріям пам'яток, підпадають під дію т. з. «законів про декомунізацію» або взагалі не були виявлені при інвентаризації; натомість існує низка об'єктів культурної спадщини, які мають історико-культурну цінність і не мають пам'яткоохоронного статусу.

Натурні обстеження, аналіз історії міста та його нерухомої культурної спадщини показав, що однією з найбільш цінних її складових та найбільш перспективних для дослідження і пам'яткоохоронної справи є археологічна спадщина. Варто зазначити, що вивчення культурної спадщини Остра відбувалося в рамках опрацювання Історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, розташованих на його території. Автором опрацювання розділу, який стосується *археологічної спадщини*, стала чернігівський археолог В. Мултанен. За інформацією, зібраною нею, у результаті археологічних розвідок та досліджень в адміністративних межах міста на сьогодні виявлено та обліковується 13 об'єктів археологічної спадщини (з такими, що входять до складу комплексів), які мають різний статус: а) пам'ятки археології, взяті на державний облік (5); б) щойно виявлені об'єкти археологічної спадщини, взяті на облік наказами місцевого органу охорони культурної спадщини у Чернігівській області та занесені до Переліку об'єктів культурної спадщини Чернігівської області (8). Окрім того, є відомості про два існуючих і ототожнених, частково дослідже-

Рис. 10. План Остра 1780 р. // Карта Черниговской губернии с разделением уездов и с расположением в круге оной уездным городам планов и табелей показывающих расстояние оных и число селений спросив и народа [1784] / НБУ ім. В. Вернадського, відділ картографії

них протягом останніх років, але не облікованих об'єкти археології, що потребують взяття на державний облік.

Одна пам'ятка м. Остра – городище-дитинець літописного міста Городець-на-Острі – занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка національного значення. У цілому археологічна спадщина Остра включає різнохарактерні пам'ятки та об'єкти, які представляють хронологічну колонку від доби неоліту до раннього модерну (V тис. до н. е. – XVIII ст.) з невеликими часовими лакунами. Вони розміщуються як у межах стародавнього міста Остра, так і поза ними. Як уже зазначалось, саме збереження та вивчення археологічної спадщини міста дозволить заповнити лакуни в його історії.

Пам'яткою архітектури на території Остра є тільки один об'єкт (**національного значення**) – Юр'єва божниця 1098 р., розташована на давньоруському городищі на березі р. Остер в урочищі Старогородка, біля південного в'їзду до міста. Це руйнована апсида (вітарне приміщення) з частиною бічної стіни мурованої Михайлівської церкви. Назва пам'ятки пов'язана з князем Юрієм Долгоруким. Згадується в літописі під 1151 р. У 1240 р. потерпіла під час монгольського погрому Лівобережжя. Зазнала руйнувань у 1753 р. від удару блискавки і була закрита. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. частина об'єму будівлі була розібрана у зв'язку з аварійним станом [12; 16]. Споруду реставрували в 1907 р. за проєктом знаменитого архітектора-реставратора П.П. Покришкіна. У 1924 і 1950 рр. проведені роботи з консервації. Пам'ятку вважають належною до Переяславської архітектурної школи.

Ще один об'єкт із подвійною видовою ознакою «архітектура», «історія» перебуває на обліку як щойно виявлений об'єкт культурної спадщини – будинок і садиба

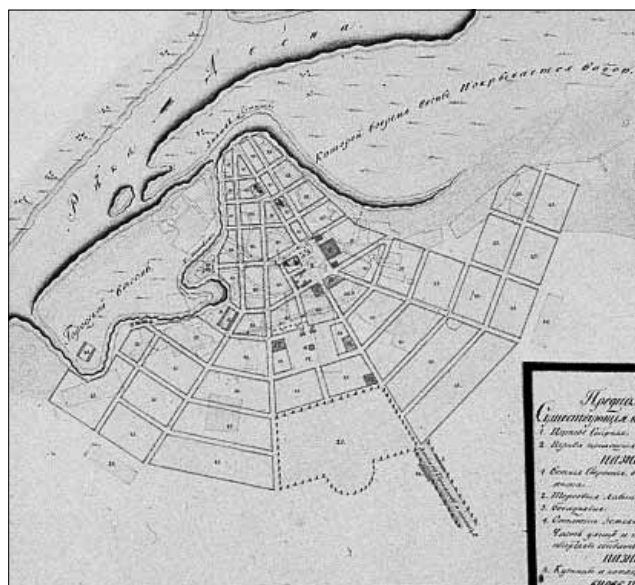

Рис. 11. План Остра кінця XVIII – початку XIX ст.

генерал-лейтенанта В.К. Солонини, 1851–1914 рр. (вул. Гагаріна, 30), у якому з 1920 р. розміщений місцевий краєзнавчий музей. Загальна стилістична характеристика – пізній історизм у провінційному варіанті з дещо «змазаними» ознаками стилістики. На сьогодні таких об'єктів у межах регіону Лівобережної України майже не збереглося.

У ході проведення натурних досліджень було виявлено ще низку об'єктів, які за своїми архітектурними якостями можуть претендувати на пам'яткоохоронний статус: Воскресенська церква 1845 р. (вул. Незалежності, 1), адміністративна будівля 1950-х рр. (вул. Незалежності, 21), Будинок культури (частково – колишня будівля синагоги), кінець XIX ст., 1950-х рр. у парку ім. Зимовця, громадська будівля кінця XIX ст. (вул. Революції, 38, нині – станція юних техніків Остерської міської ради).

Серед цих споруд найбільшу цінність має Воскресенська церква. Мурована однокорава церква з дзвіницею на західному фасаді споруджена у 1845 р. коштом місцевих купців братів Петра та Іллі Цілюрікових. У плані мала обриси латинського хреста. Вирішена в архітектурних формах пізнього класицизму [22, с. 584]. За своїм значенням в архітектурно-просторовій композиції є головною містобудівною домінантою Остра.

Адміністративна будівля 1950-х рр. (нині – Міська рада Остра) та Будинок культури, перебудований із колишньої синагоги у парку ім. Зимовця, представляють середину XX ст. з характерною для того часу стилістикою радянського ретроспективізму, зорієнтованою на класицистичну спадщину.

На сьогоднішній день в адміністративних межах м. Остра на державному обліку перебуває 13 пам'яток історії місцевого значення та 3 щойно виявлені об'єкти культурної спадщини за цією видовою ознакою, хронологічна глибина яких сягає середини XIX ст.

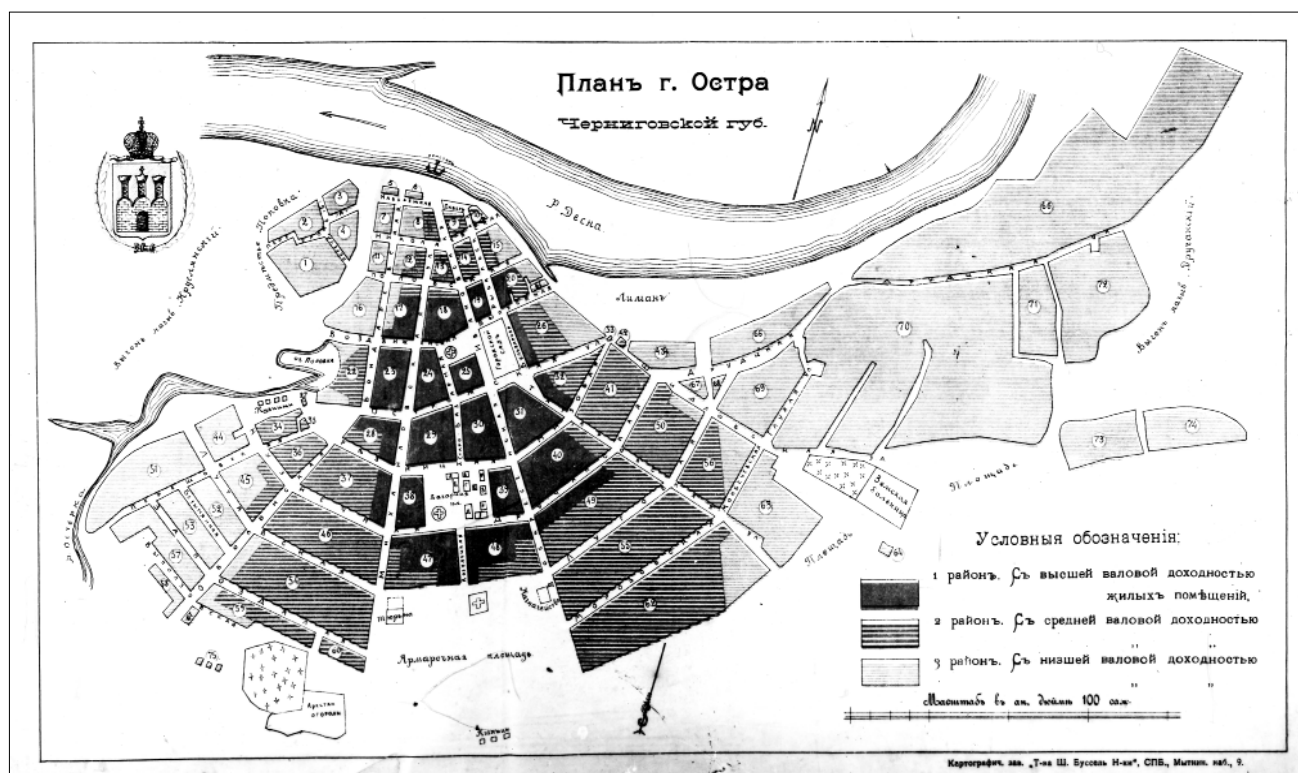

Рис. 12. План Остра кінця XIX – початку XX ст.

Пам'ятки історії Остра представлені похованнями, житловими та громадськими будинками, пов'язаними з життям та діяльністю видатних персоналії та історичними подіями. Дві будівлі (Будинок, у якому була створена Остерська більшовицька організація в квітні 1917 р. та Будинок, у якому розміщувався штаб Чапаївської дивізії весною 1920 р.), що мають статус пам'яток історії місцевого значення, підпадають під дію т. з. «законів про декомунізацію». У результаті ці об'єкти були перейменовані рішенням Остерської міської ради 3 сесії 7 скликання від 19.02.2016 р. (Будинок міської управи та Будинок повітового з'їзду мирових суддів). Не ставлячи під сумнів історичне значення цих об'єктів і навіть їх певну архітектурну цінність, звертаємо увагу на ту обставину, що ані місцеві органи самоврядування, ані місцеві пам'яткоохоронні органи не мають повноважень щодо перейменування, внесення коригування щодо адреси, датування пам'яток. Усі зміни можуть вноситись лише під час занесення об'єкту до Державного реєстру на основі виготовленої облікової документації, у якій міститься поточна інформація щодо пам'ятки.

Більшість пам'яток історії Остра представлені братськими могилами та поодинокими похованнями, дискретно розташованими на території всього міста, у тому числі на територіях міських парків та скверів (Центральний міський парк, парк ім. В.А. Зимовця). Переважна кількість масових поховань відносяться до періоду Другої світової війни.

На сьогоднішній день на території м. Остер розташова-

но три об'єкти, що перебувають на державному обліку як пам'ятки **монументального мистецтва** місцевого значення.

Слід зазначити, що під час проведення натурних досліджень території міста було встановлено, що Пам'ятник Герою Радянського Союзу, радянській партизанці З. Космодем'янській (колишня назва – Пам'ятник З. Космодем'янській – Герою Радянського Союзу, радянській партизанці) – **втрачений**.

Пам'ятник Ю. Гагаріну (колишня назва – Пам'ятник Ю.О. Гагаріну) розташований на території колишньої дитячої бази відпочинку (вул. Незалежності). Являє собою гіпсову пофарбовану скульптуру Ю.О. Гагаріна на прямокутному цегляному постаменті. Зображений на повний зріст та вдягнений у скафандр, Ю.О. Гагарін лівою рукою притискає до грудей шолом та споглядає в зоряне небо. Перебуває в незадовільному стані: частина фарбування відшарувалась, цегла постаменту руйнується та вимивається внаслідок атмосферних опадів. Через виготовлення з нетривкого матеріалу, а також відсутність мистецької цінності об'єкт не рекомендується до занесення до Держреєстру.

Пам'ятник класику чуваської літератури Мішші Сеспелю (колишня назва – Пам'ятник Мішші Сеспелю – засновнику чуваської літератури, чуваському радянському поету) розташований на території Остерської гімназії (вул. Зайцева, 94). Являє собою бронзову півфігурну портретну скульптуру Мішші Сеспеля, встановлену на колоноподібний бетонний постамент. Лівою рукою поет притискає до себе невелику книгу, права рука мрійливо

припіднята. У скульптурі простежується ліричний мотив.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що нерухомі об'єкти культурної спадщини Остра відображають його багатотисячолітню історію, події, пов'язані з державним ладом та суспільним життям, фактами воєнної історії, розвитком культури міста та країни. Першочерговим завданням пам'яткоохоронних органів є упорядкування переліків об'єктів культурної спадщини, а саме: зняття з обліку неіснуючих об'єктів та тих, що не відповідають критеріям пам'яток; натомість взяття на державний облік тих, що мають історико-культурну цінність.

Як уже зазначалось, вивчення культурної спадщини м. Остер проводилося в рамках опрацювання Історико-архітектурного опорного плану міста, визначення історичних ареалів, розробки проекту зон охорони пам'яток, розташованих на його території. Сподіваємось, що згадана науково-проектна документація сприятиме збереженню культурної спадщини, традиційного характеру середовища цього історичного міста.

ДЖЕРЕЛА

1. Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып. 1: Историческое описание, ч. 1: До окончания смут в Восточной Украине (1669). Киев 2, 1881.
2. Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. *Gardarika*, 2016. Vol. (9), Is. 4. P. 190–197.
3. Бондар О. Замки і фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ, 2015. С. 51.
4. Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 676–677.
5. Відомості про розташування і обшири міст Чернігівської губернії 1810 року. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ: Наукова думка, 1997. С. 240, 242.
6. Географічні описи Києва та Київського намісництва. 1775–1786 рр. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1989. С. 52.
7. Історичний та географічний опис Київського намісництва 1787 р. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1989. С. 199.
8. Казаков А.Л. Остерський городець (етапи формування міста). *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції*. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 91–93.
9. Казаков А.Л., Гребінь П.М., Потапов О.В. Нові дослідження Остерського городця. *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX республіканської конференції*. Київ: Наукова думка, 1989. С. 89.
10. Карта Черниговской губернии с разделением уездов и с расположением в круге оной уездным городам планов и таблиц показывающих расстояние оных и число селений спросив и народа. [1784]. НБУ ім. В.Вернадського, відділ картографії.
11. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква: вид. О. Пшонковський, 2007.
12. Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старгородка. Киевская старина. Т. LV. 1896. С. 133.
13. Литвиненко І., Добробоженко О. Остерському краєзнавчому музею – 100! *Збірник наукових праць і публікацій 1908–2008 / за ред. А.П. Мислевця. Остер: Остерський краєзнавчий музей, 2001.*
14. Литвиненко І.С., Руденко К.О. Остер. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернігівська область / АН УРСР, Ін-т історії; Голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1967.
15. Макаренко Н.Е. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества. *Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой, 1885–1915: [к 30-летию деятельности на посту председателя Московского археологического общества]*. Москва, 1916. XXIV. С. 373–404.
16. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання. ЧПЛ. Чернігів, 1928. С. 205–223.
17. Панашенко В.В. Остерський полк. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 678.
18. Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто.

Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів, 2011.

19. Ткаченко М.М. м. Остер в XVII–XVIII вв. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріалами). Київ, 1925. С. 151–207.
20. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ: Наукова думка, 1997. С. 40.
21. Филарет (Гумилевский). Остер и Остерский уезд. Черниговский епархиальные известия. 1863. № 2. С. 38–64.
22. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А. Кудрицького. Київ: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. С. 584–585.
23. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa, 1886. T. VII. S. 667–674.
24. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. T. V. Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Warszawa, 1877. S. 96–97, 128–129, 210–213.

Hradun Ye.Yu., Tomilovych L.V. Problems and possibilities of research of the cultural heritage of the town Ostra Chernihiv region

The article is devoted to the study of the historical and cultural heritage of the town Ostra, Chernihiv region. The town Ostra, Kozelets district, Chernihiv region is located on the left bank of the Desna River at the confluence of the Ostra River.

The natural factors such as location in the southern part of Polissia largely determining the economic specialization, on the ancient water trade route at the merger Desna and Ostra Rivers had the significant influence on the historical development of the area, where Ostra appeared later. At the time of its foundation, the settlement was of strategic importance, as it was located near Kyiv and Chernihiv which were two significant political and economic centers. Besides, it was connected to them by river and land. The earliest known written mention of Horodets at that time on the river Ostra dates back to 1098. However, archaeological research, conducted on the site and the site of the settlement in the 1980s, discovered unfortified settlement existing in the tenth century.

At present, the historical past and cultural heritage of the city remain insufficiently studied. The most significant of the unresolved problems in the history of Ostra remain issues related to the late Middle Ages: in particular, under what circumstances and when life resumed on the former ancient settlement after the Mongol invasion in 1239, whether this settlement continued to exist after the castle was moved to the bank of the Desna River in the 1570s, regarding the localization of the castle and the city near it on the bank of the Desna River, the stages of their reconstruction and development during the XVII–XVIII centuries, regarding the localization of religious buildings on the territory of this urban formation, etc.

The unresolved nature of these issues is due to the limited source base: cartographic sources for the XVI – first half of the XVIII century are not found, written sources on the above issues are not sufficiently informative or contradictory, archaeological research in the castle and the city of XVI–XVIII centuries were not conducted. Therefore, an extremely important period in the history of the city remains poorly understood.

Today, there are 33 state-owned cultural heritage sites in Ostra. 1 – a monument of architecture of national importance (St. George's shrine), 13 – historical monuments of local significance, 3 – monuments of monumental art of local significance, 1 archeological monument of national and 4 – local significance.

In addition to the above, there are 11 newly discovered objects of cultural heritage on the state register (8 – archeology, 3 – history).

According to the results of city area surveys, 6 more cultural heritage sites are offered for state registration. They have unconditional historical and cultural value, in which the history of the city and the country as a whole is imprinted. They are represented by cult and public buildings of the end of the XVIII – 2nd half of the XX century.

As in most historic cities, the real situation is not entirely identical to the list of registered cultural heritage sites: on the one hand, among the protected sites there are many that do not meet the criteria of monuments, are consistent with the so-called «decommunization laws» or were not found during the inventory; instead, there are a number of cultural heritage sites that have historical and cultural value and do not have protected status.

Area surveys, analysis of the city history and its immovable cultural heritage have shown that archaeological heritage is one of its most valuable components and most promising for the research and the protection of monuments.

Key words: cultural heritage, monuments, historical settlements, traditional environment, Ostra.

REFERENCES

1. Aleksandrovich, M.N. (1881). Osterskij uезд [Oster district]. *Istoričeskoe opisanie, ch. 1: Do okončaniya smut v Vostočnoj Ukraine (1669)*. Issue 1. Kyiv. [in Russian].
2. Bondar, A.N. (2016). Ukrepłeniya Ostra v XVI – pervoj polovine XVII vv. [Oster fortifications in the 16th – first half of the 17th centuries]. *Gardarika*, vol. (9), iss. 4, (pp. 190–197). [in Russian].
3. Bondar, O. (2015). *Zamky i fortetsi Chernihivo-Sivershchyny v XV–XVIII st. Iliustrovanyi dovidnyk [Castles and fortresses of Chernihiv-Sivershchyna in the XV–XVIII centuries: illustrated guide]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Vermenych, Ya.V., Vortman, D.Ya. (2010). *Oster. Entsiklopediia is-*

torii Ukrainy [Oster. Encyclopedia of the History of Ukraine]. Vol. 7, (pp. 676–677). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

5. (1997). Vidomosti pro roztashuvannia i obshyry mist Chernihivskoi hubernii 1810 roku. [Information on the location and extent of the cities of the Chernihiv province in 1810]. *Opysy Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

6. (1989). Heohrafichni opysy Kyiva ta Kyivskoho namisnytstva. 1775–1786 rr. [Geographical descriptions of Kyiv and Kyiv governorate. 1775–1786]. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80 rokv XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

7. (1989). Istorychnyi ta heohrafichni opys Kyivskoho namisnytstva 1787 r. [Historical and geographical description of the Kyiv governorate in 1787]. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80 rokv XVIII st.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

8. Kazakov, A.L. (1996). Osterskiy horodets (etapy formuvannia mista) [Ostersky Gorodets (stages of city formation)]. *Sviaty kniaz Mykhailo Chernihivskiy ta yoho doba: Materialy tserkovno-istorychnoi konferentsii*, (pp. 91–93). Chernihiv: Siverianska dumka. [in Ukrainian].

9. Kazakov, A.L., Hrebin, P.M., Potapov O.V. (1989). Novi doslidzhenia Osterskoho horodtsia [New research of Oster town]. *Problemy istorii ta arkhologii davnogo naselennia Ukrainy RSR. Tezy dopovidei XX respublikanskoj konferentsii*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

10. Karta Chernigovskoi gubernii s razdeleniem uezdov i s raspolozheniem v krugie onoj uездным gorodam planov i tabel pokazuyayushchih rastoyanie onyh i chislo selenij sprov i naroda. [1784]. Map of the Chernigov province with the division of counties and with the location in the circle thereof for the county towns of plans and timesheets showing the distance of these and the number of villages and asking the people. [1784]. NBU im. V. Vernadskogo, viddil kartografii. [in Russian].

11. Klepatskiy, P.G. (2007). *Ocherki po istorii Kievskoj zemli. Litovskij period. [Essays on the history of the Kiev land. Lithuanian period]*. Bila Cerkva: vid. O. Pshonkov's kij. [in Russian].

12. Konstantinovich M. (1896). Razvaliny Yur'evoy bozhnicy v s. Stargorodka. [The ruins of St. George's goddess in the village. Stargorodok]. *Kievskaya starina*. Vol. LV, (pp. 129–139). [in Russian].

13. Lytvynenko I., Dobrobozhenko, O. (2001). Osterskomu krajeznavchomu muzeiu – 100! [Oster Museum of Local Lore – 100!]. *Zbirnyk naukovykh prakt i publikatsii 1908–2008*. Oster: Osterskiy krajeznavchyy muzej. [in Ukrainian].

14. Lytvynenko, I.S., Rudenko, K.O. (1967). *Oster. Istoriia mist i sil Ukrainy RSR: V 26 t.: Chernihivska oblast [Oster. History of towns and villages of the Ukrainian SSR: In 26 vols]*. Kyiv: Golov. red. URE AN URSR. [in Ukrainian].

15. Makarenko, N.E. (1916). Drevnejshij pamyatnik iskusstva Pereyaslavskogo knyazhestva [The oldest art monument of the Pereyaslav principality]. *Sbornik statej v chest' grafini Praskov'i Sergeevny Uvarovoj, 1885–1915: [k 30-letiyu deyatel'nosti na postu predsedatelya Moskovskogo arheologicheskogo obshchestva]*. Vol. XXIV (pp. 373–404). Moskva. [in Russian].

16. Makarenko, M. (1928). *Starohorodska «bozhnytsia» ta ii maliuvannia. [Starohorodska «shrine» and its drawing.]* Chernihiv. [in Ukrainian].

17. Panashenko, V.V. (2010). *Osterskiy polk [Oster regiment]*. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Vol. 7. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

18. Penskiy, A.H., Lavrenchuk, P.Ya. (2011). *Oster – yevropeiske misto [Oster – european city]*. Chernihiv. [in Ukrainian].

19. Tkachenko, M.M. (1925). *Oster v XVII–XVIII vv. (za Rumiant-sivskoiu reviziiu ta inshymy materialami) [Oster in the XVII–XVIII centuries. (according to Rumyantsev's audit and other materials)]*. (pp. 151–207). Kyiv. [in Ukrainian].

20. (1997). *Topohrafichni opys Malorosijskoi huberniyi 1798–1800 rokiv. Opysy Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st. [Topographic description of the Little Russia province in 1798–1800. Descriptions of the Left Bank of Ukraine in the late XVIII – early XIX centuries]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

21. Filaret (Gumilevskij) (1863). *Oster i Osterskiy uезд [Oster and Oster district]*. *Chernigovskij eparrhial'nye izvestiya*, vol. 2, pp. 38–64. [in Russian].

22. Kudrytskyi, A. (Ed.). (1990). *Chernihivshchyna. Entsyklopedychny dovidnyk [Chernihiv region. Encyclopedic reference book]*. (pp. 584–585). Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia im. M.P. Bazhana. [in Ukrainian].

23. Rulikowski E (1886). *Oster. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*. Vol. VII. (pp. 667–674). Warszawa. [in Polish].

24. Jabłonowski A. (1877). *Źródła dziejowe*. Vol. V: *Lustracje królewskie ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku*. (pp. 96–97, 128–129, 210–213). Warszawa. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 930.85–047.37–049.34(477.53–213ін)

I.V. Єрзіна

L.V. Томілович

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ м. ЗІНЬКІВ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Стаття присвячена дослідженню історико-культурної спадщини м. Зіньків Полтавської області. Мета дослідження – обстеження об'єктів культурної спадщини міста, що перебувають на державному обліку, та виявлення тих об'єктів, які мають історичну, архітектурну, мистецьку цінність і потребують взяття на державний облік.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, об'єкт культурної спадщини, м. Зіньків Полтавської області.

Зіньків – місто в Полтавській області, адміністративний центр однойменного району. Розташоване на р. Ташань, лівій притоці р. Псел (притоці Дніпра), за 80 км на північний захід від обласного центру – Полтави, у північній частині області. Населення становить близько 10 тис. осіб (станом на 2017 р.).

На сьогодні історія Зінькова є недостатньо вивченою, особливо на ранніх етапах його існування. Це пояснюється відсутністю археологічних досліджень на території історичного ядра міста та недостатньою забезпеченістю письмовими та картографічними джерелами періоду XVII – початку XVIII ст. Відтак нез'ясованими залишаються питання локалізації місця розташування замку на його території, розмірів міста при ньому, етапів розбудови цих урбаністичних утворень протягом XVII–XVIII ст.

Бібліографія історії та дослідження культурної спадщини м. Зіньків досить скромна, що не відповідає тривалій, насиченій подіями та яскравими постатями історії цього міста. Найбільш помітним історіографічним доробком останнього тридцятиріччя можна вважати статті О. Бажана і В. Панашенка в «Енциклопедії історії України» та краєзнавчу працю Л. Літвішко та О. Літвішко [1; 6; 5].

Як показали результати натурних досліджень культурної спадщини м. Зіньків у співставленні з переліками об'єктів культурної спадщини, що перебувають на обліку, у цій галузі також існує чимало прогалин, які потребують заповнення.

На даний час на території м. Зіньків перебувають на державному обліку 27 об'єктів культурної спадщини: 1 пам'ятка архітектури місцевого значення, 22 пам'ятки історії місцевого значення, 1 пам'ятка монументального мистецтва місцевого значення, 3 щойно виявлених об'єкти культурної спадщини (з них 2 за видом «історичний», 1 – «монументального мистецтва»). За результатами натурних обстежень пропонується до взяття на державний облік ще 28 об'єктів культурної спадщини, з них: 15 – за видом «архітектури», 3 – за видом «історичні», 1 – за видом «історії та науки і техніки», 9 – «археологічних». Наведена вище статистика ілюструє, наскільки недооціненою на даний час є культурна спадщина Зінькова.

Як уже зазначалось, через недостатнє вивчення і брак

джерельної бази найбільш ранні історичні та містобудівні періоди розвитку м. Зіньків важко піддаються реконструкції. Початок відносно безперервного існування поселення припадає на 30-ті рр. XVII ст. (наскільки це можна простежити за письмовими джерелами) [16, с. 214–215]. Окреслимо етапи, які пройшло місто у своєму історичному та містобудівному розвитку.

I етап – 30-ті рр. XVII – кінець XVIII ст. Нижня хронологічна межа відповідає часу появи укріпленого населеного пункту на території Зінькова, відомого за писемними та картографічними джерелами того часу. У цілому цей етап ототожнюється з існуванням міста і замку в межах, які можна побачити на карті Боплана 1649 р. [10], а також планах міста 1780-х та 1802 рр. [4; 2]. Варто додати, що конфігурація замкових та міських укріплень на карті Боплана та згаданих вище планах кінця XVIII – початку XIX ст., а також описах цього періоду значно відрізняється. Так, на карті Боплана спостерігається двочасна укріплена система – місто і замок. Натомість джерела кінця XVIII – початку XIX ст. фіксують лише укріплення міста-фортеці. Тож, можна припустити, що приблизно на початку XVIII ст. відбулася трансформація фортифікації Зінькова: замкові укріплення втратили актуальність, були знівельовані і злилися з міськими укріпленнями. Проте останні були зміцнені – місто перетворилось на фортецю. Усе це свідчить про неодноразову перебудову як міських, так і замкових оборонних споруд у відповідності до тогочасних потреб та розвитку фортифікаційного мистецтва. При цьому, протягом усього аналізованого етапу, укріплення були дерев'яно-земляними, і площа, принаймні міста, також залишалась майже незмінною. Розпланування було нерегулярним, підпорядкованим особливостям ландшафту, вулиці частково направлені до виїздів з міста або зорієнтовані на церкви (їх у місті протягом XVIII ст. нараховувалось 3, разом із передмістями – 9) та площі (на планах XVIII ст. їх чітко проглядається принаймні одна на території міста та одна у передмісті біля північного (Гадяцького) в'їзду до населеного пункту) [4; 2]. Перший етап містобудівного розвитку завершується втратою значення укріплень міста-фортеці, їх поступовим руйнуванням, що триватиме до 30–40-х рр. XIX ст. Як наслідок, територія міста зливається з передмістями.

II етап – кінець XVIII ст. – 40-і рр. XIX ст. Нижня хронологічна межа, окрім втрати значення міських фортифікацій, визначається набуттям Зіньковом статусу повітового міста, що зумовило появу тут низки адміністративних та культурно-освітніх закладів, неодмінних для населених пунктів такого рангу будівля «присутствія», повітове училище тощо [15, с. 629–631; 13, с. 70; 14, с. 214–216]. Вони, як і решта забудови міста, були дерев'яними і незначними за висотно-об'ємними параметрами. Архітектурно-просторова композиція міста у цей час збагатилася Свято-Гавриїлівською церквою, зведеною на міському кладовищі в 1833 р. (як і решта храмів Зінькова була дерев'яною).

Рис. 1. Фрагмент Генеральної мапи України Гійома Левассера де Боплана 1648 р.

У цілому цей етап характеризується економічною стагнацією, пов'язаною з загальним станом розвитку соціально-економічних відносин у Російській імперії, до рівня яких були знівельовані суспільно-політичні відносини, адміністративно-територіальний устрій, розвиток економіки земель колишньої Гетьманщини у кінці XVIII ст.

III етап – 1840-і рр. – кінець XIX ст. Нижня хронологічна межа зумовлена розробкою в 1840 р. та впровадженням в життя у наступні роки генерального плану розвитку міста на регулярних засадах. Відповідно до цього плану Зіньків отримав розпланування нових регулярних прямокутних кварталів поверх нерегулярних, поєднання їх з існуючою радіально-кільцевою структурою, спрямовування ламаних вулиць, створення диференціації вулиць, нових площ тощо. На перехресті вулиць Сумська і Воздвиженська було запроєктовано півциркулярну Базарну площу (діаметром 300 м), з якої променями виходили дві вулиці, прокладені по трасам стародавніх доріг (сучасні І. Петровського і Соборності) [7, с. 300–301]. Генплан 1840 р. в загальних рисах було реалізовано упродовж XIX ст., і він став основою генеральних планів міста наступних періодів. Що стосується розпланувального каркаса історичної частини міста, то після реалізації плану 1840 р. він дотепер залишається майже незмінним.

Унаслідок реалізації згаданого вище плану вул. Воздвиженська (історична Гадяцька – Полтавська) стала головною містобудівною віссю і центральною вулицею міста, що було підкреслено її шириною. Завдяки цьому статусу вздовж неї почали зводитись адміністративні та найбільш ошатні житлові будинки, які доповнювали архітектурно-просторову композицію міста, сформовану на попередніх етапах.

IV етап – кінець XIX ст. – 1930-ті рр. Нижня хронологічна межа чітко не визначена і пов'язана з перетворенням аграрного міста на аграрно-промислове, що було наслідком реформ 1860–1870-х рр. у Росій-

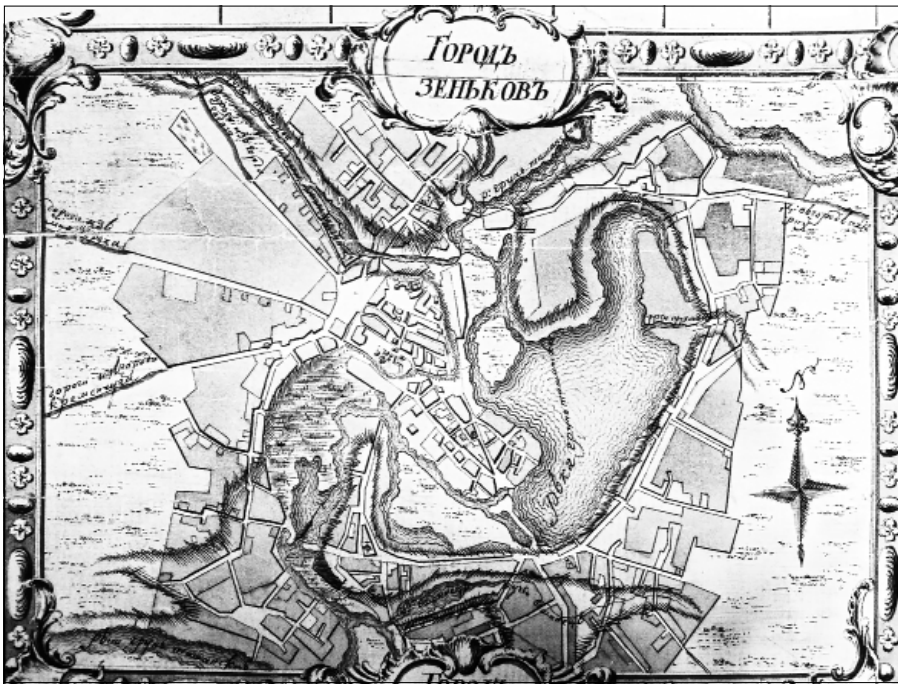

Рис. 2. План м. Зіньків 1781–1796 рр.

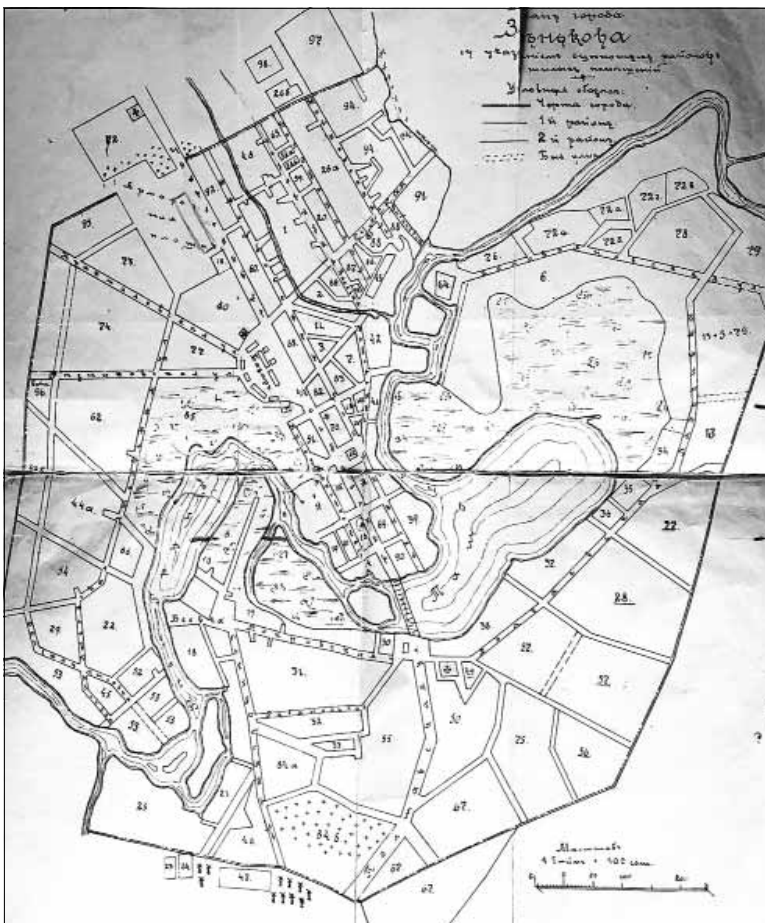

Рис. 3. План м. Зіньків 1880-х рр.

ській імперії. З розвитком ринку, появою десятків, хай і дрібних, промислових підприємств зростає добробут його населення і благоустрій міста. Оскільки підприємства були невеликими, виразної промислової зони у цей період не сформувалося. Вони розташовувалися на околицях міста і, в залежності від потреб кожного з них, поблизу до річки, магістральних шляхів або покладів глини (у випадку керамічного виробництва або цегельні).

У 1890-х рр. на центральній Базарній площі була споруджена мурована Троїцька церква (на місці більш ранньої дерев'яної), яка завдяки своїм висотним і об'ємним параметрам, виразному архітектурному вирішенню та розташуванню стала безумовною містобудівною домікантою.

Саме в цей період було зведено більшість громадських та житлових будівель (лікарень, освітніх закладів, крамниць, промислових підприємств, особняків та ін.), які сформували архітектурний образ та традиційне середовище Зінькова, котре в значній мірі збереглося до сьогодні.

Верхня хронологічна межа етапу пов'язана з ґрунтовними змінами в архітектурно-просторовій композиції міста, зумовленими знищенням у 1930-ті рр. всіх культових споруд – традиційних домікант та акцентів у забудові [5, с. 31–46].

Історично цей період доречно поділити на підперіоди: 1) кінець XIX – початок XX ст.; 2) революційних перетворень і боротьби за владу в 1917–1920 рр.; 3) радянський міжвоєнний 1920-х рр. Політично та соціально-економічно вони ґрунтовно відрізняються один від одного, проте в містобудівному та архітектурному аспектах суттєвих змін у розвитку міста не відбулося.

V етап – 30-ті рр. XX – середина XX ст. Визначальна характерна риса даного періоду – його деструктивний характер. Цей етап можна поділити на два підперіоди: 1) 30-ті рр. XX ст. – радянський міжвоєнний; 2) 1941–1944 рр. – німецько-радянської війни як складової Другої світової.

У цей час було знищено всі православні храми та єврейські молитовні будинки, що суттєво змінило і збіднило традиційне місь-

ке середовище. Зазначені об'єкти мали не лише історико-культурну цінність, але й виконували функцію домінант та акцентів у архітектурно-просторовій композиції міста.

Воєнний період приніс масштабні руйнування промислових, адміністративних, культурно-освітніх та житлових будівель.

VI етап – середина XX ст. – 1990-ті рр. Пов'язаний з післявоєнною відбудовою міста та подальшим його економічним розвитком, основу якого склали промислові підприємства, що активними темпами зводились або розбудовувались тут у 1960–1980-х рр. Найбільш потужні з них – комбикормовий завод, завод «Контакт», меблевий завод, харчокомбінат [3, с. 328–334]. Історичне розпланування міста зазнало незначних змін, однак остаточно була забудована і засаджена скверами історична базарна площа, натомість у 1960-х рр. з'явилася нова – перед будівлями райкому ЦК КП(б)У та Палацу культури. Архітектурний образ міста також зазнав суттєвих змін. Особливо це стосується центральної вулиці Леніна (нині – Воздвиженська). Її статус підкреслили розташуванням тут адміністративних, культурно-освітніх, торговельних та інших громадських будівель: будинку культури, районного вузлу зв'язку, міськради, райради, універмагів тощо, зведених переважно за типовими проектами, чим було частково знівельовано історичне середовище. Окрім того, у цей період в історичному середмісті з'явилися п'ятиповерхові будинки, також зведені за типовими проектами і позбавлені виразних архітектурних рис [5, с. 71–78; 8]. Їхні висотні та об'ємні параметри в кілька разів перевищують ті, що притаманні традиційному середовищу Зінькова, тому є дисонуючими як до даного середовища, так і до архітектурно-просторової композиції історичного центру, оскільки беруть на себе роль містобудівних акцентів, екранують пам'ятки архітектури та історії, значну історичну забудову. Окремі об'єкти, які є визначними зразками громадської, жит-

Рис. 4. Колишній міський особняк, 1897 р., вул. Воздвиженська, 26. Пам'ятка архітектури місцевого значення

Рис. 5. Будівля Дворянського зібрання, поч. XX ст., вул. Воздвиженська, 63. Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»

лової та промислової забудови, пропонуються поставити на державний облік.

VII етап – 1990-ті рр. – початок XXI ст. Період незалежності України, що позначився суперечливими тенденціями в соціально-економічному розвитку міста. З одного боку, загальмування економічного росту, особливо в 1990-х рр., призвело до часткової втрати промислових підприємств та міської інфраструктури, зведених у ра-

Рис. 6. Будівля електричного театру (Люзіон), 1913 р., вул. Сумська, 1. Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»

Рис. 7. Будівля чоловічої гімназії, 1914 р., вул. Воздвиженська, 20. Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»

дчанську добу. Серед них є ті, що були споруджені в кінці XIX – на початку XX ст. і мають культурну цінність. Ідеться насамперед про комплекси млина та цегляного заводу. Нині вони недіючі, існує ризик їх втрати, особливо споруд цегляного заводу. Останній є унікальним зразком промислової архітектури кінця XIX ст.

Водночас після відмови від комуністичної догми про релігію «як опіум для народу», реального втілення в життя принципу свободи віросповідання, відбулося піднесення церковного життя як в Україні загалом, так і в окремих населених пунктах зокрема, у т. ч. і у Зінькові. Тут було зведено церкву Різдва Христового, яка стала локальною домінантою історичного середмістя, що збагатило архітектурно-просторову композицію історичної частини міста та посприяло відродженню традиції

існування тут культових споруд.

Разом із тим частина цінних історичних будівель (у минулому громадського та житлового призначення) саме в означений період зазнали суттєвих перебудов, чим було значно знівельовано їхню мистецьку цінність та історичне значення. Тут варто згадати будівлі, що історично належали до комплексу млина на вул. Воздвиженській (нині використовуються як торговельні приміщення), колишні споруди земських установ тощо.

Як уже зазначалось, зараз на території м. Зіньків на державному обліку перебуває 27 об'єктів культурної спадщини. Найбільш численна група за видовою ознакою (22 пам'ятки історії місцевого значення та два щойно виявлені об'єкти культурної спадщини) – історичні об'єкти. Їх значна кількість представлена братськими могилами та поодинокими похованнями, розташованими на території парку Вічної слави та міського кладовища. Вони відносяться як до періоду боротьби за владу 1918–1924 рр., так і до часів Другої світової війни. П'ять з них рекомендовано **зняти з державного обліку** як такі, що підпадають під дію Закону України «Про засування комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Три пам'ятки історії місцевого значення пропонується визнати такими, що **не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України**, оскільки не мають предмета охорони:

- меморіальна дошка на честь вихованців школи, загиблих у період Великої Вітчизняної війни, 1941–1945 рр., 1958 р. (вул. Воздвиженська, 20); являє собою мармурову дошку, у верхній частині якої розташована п'ятикутна зірка та напис «Вічна слава вихованцям школи, які загинули в боях за нашу Батьківщину в 1941–45 р.», нижче викарбовано 11 прізвищ мешканців міста;
- меморіальна дошка в пам'ять про полеглих партизан (вул. Воздвиженська, 26); за результатами натурних досліджень пам'ятку не виявлено;
- меморіальна дошка на честь військових частин, які звіль-

няли м. Зіньків у вересні 1943 р., 1978 р. (вул. Воздвиженська, 63).

У подальшому місцевим пам'яткоохоронним органам рекомендується не ініціювати постановку подібних об'єктів на державний облік.

Натомість у ході натурних досліджень було виявлено низку об'єктів, які мають безумовну історичну та культурну цінність і які пропонуються до постановки на облік за видовою ознакою «історичний»:

- на міському кладовищі (вул. Воздвиженська), в його центральній частині, біля вже існуючої братської могили радянських воїнів, на початку XXI ст. в 5 братських могилах було перепоховано ще 30 невідомих воїнів, які загинули в часи Другої світової війни;

- у північно-західній частині Беївського кладовища (пров. Горького)

розташована братська могила захисників Вітчизни, які загинули у роки Другої світової війни;

- на південній околиці міста, біля цегельного заводу, в березні 1943 р. було страчено кількост мешканців міста (пров. Гоголя). На увічнення їхньої пам'яті на цьому місці у кінці XX ст. було встановлено пам'ятний знак у вигляді кам'яної брили, на фасадній стороні якої розмістили табличку з написом: «ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ ЗІНЬКІВЧАНАМ, СТРАЧЕНИМ ФАШИСТАМИ 5.III.1943»;

- за адресою вул. Дроздівська, 64 розташований будинок кінця XIX ст., який пов'язаний з життям родини Зерових, найвизначнішим представником якої був Микола Зеров (26 квітня 1890, Зіньків – 3 листопада 1937, Сандармох, Карельська АРСР) – український поет, літературознавець, літературний критик, полеміст, лідер «неокласиків» та перекладач;

- на південній околиці міста донині зберігся *цегельний завод*, зведений тут у кінці XIX ст. (пров. Гоголя, 2), з унікальним комплексом виробництва кінця XIX ст.: гофманівська піч, складена з червоної цегли (кільцева); підвісні механізми подачі та транспортування цегли; вузькоколійки для вагонеток. Пропонується до взяття на державний облік як комплекс пам'яток історії та науки і техніки.

За видовою ознакою «архітектура» на обліку як пам'ятка місцевого значення перебуває лише 1 об'єкт – *Особняк*, котрий був зведений у 1897–1909 рр. Належав купцю І гільдії, почесному громадянину м. Зіньків І.С. Воздвиженському (1866–1919). Після націоналізації майна будівлю передали для потреб виконавчого комітету районної ради депутатів. Після Другої світо-

Рис. 8. Будівля жіночої гімназії, 1914–1918 рр., вул. Воздвиженська, 82. Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»

вої війни тут розташовувався гуртожиток Зіньківського державного професійно-технічного училища № 25. На сьогодні садиба (вул. Воздвиженська, 26) перебуває у приватній власності.

Будинок акцентує ріг вулиць Воздвиженської та Першотравневої. Являє собою цегляну, двоповерхову, прямокутну в плані будівлю, зведену у стилі романтичного модерну з елементами неоготики. Відзначається асиметричною побудовою фасадів, кожен з яких відрізняється архітектурно-художнім вирішенням.

Безумовно, колишній особняк Воздвиженського найбільш цікавою в архітектурному відношенні будівлею Зінькова, в певному сенсі його візитівкою, проте історико-культурна спадщина міста на цьому далеко не вичерпується.

До постановки на державний облік за видом «архітектури» пропонується 15 об'єктів культурної спадщини. Їх переважна більшість розташована у центральній частині міста. Завдяки своєму місцю в планувальній структурі Зінькова, масштабним параметрам вони відіграють роль містобудівних акцентів. Частина з них формує перехрестя вулиць, інші розташовані в ряду розрізаної забудови вулиць. Більшість споруд зведено на вул. Воздвиженській, яка відіграє роль головної планувально-композиційної осі історичного центру міста. Інші об'єкти культурної спадщини розташовані на паралельних та прилеглих до центральної вулицях – Сумській, Дроздівській, І. Петровського та Прохорова, які в історичному міському середовищі відіграють роль підпорядкованих композиційно-планувальних осей.

Серед об'єктів, що пропонуються до взяття на державний облік, найбільш репрезентативною та добре збере-

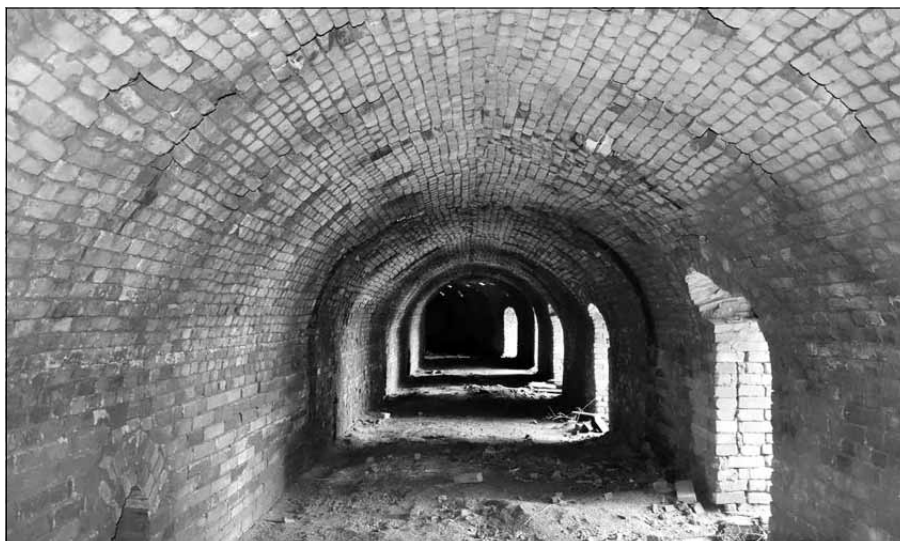

Рис. 9. Цегельний завод, кінець XIX ст., вул. Гоголя, 125. Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «історичний та науки і техніки»

женою є громадська забудова.

Найбільш значною за габаритами та місцезонаванням у міському середовищі є *будівля Дворянського зібрання*, яка формує ріг забудови вулиць Воздвиженської та Сумської. Споруда Г-подібна в плані, цегляна, фасади вирішені в стриманій манері геометричного модерну. Виразну ритміку протяжних чолових фасадів утворює ритмічне чергування лопаток на всю висоту фасадів та двостулкових вікон з лучковими перемичками. Фасади пофарбовані в цегляний колір, елементи декору виділено білим кольором. У завершенні фасадів влаштовано карниз високого виносу, аттики, цегляні стовпчики з металевими ґратами між ними. В оздобленні використано стрічковий декор, зображення кола, сандрики, підвіконні полицьки. З боку вул. Сумської розташована арка проїзду на територію двору.

До комплексу садиби Дворянського зібрання, крім головної споруди, також входить господарча споруда (одно-двоповерхова), розташована на території подвір'я. Вона вирішена в стилі історизму.

Комплекс садиби початку XX ст. (вул. Воздвиженська, 63) у складі будівлі *Дворянського зібрання, господарчої споруди та в'їзної брами* пропонується взяття на державний облік.

За адресою вул. Воздвиженська, 22 розташована будівля *Народного дому*, зведена у 1910 р. у стилі модерн із використанням елементів неоруського стилю. Первісно мала бічні крила, які на цей час відновлено.

Ріг вулиць Прохорова та Погрібняка акцентує *Будівля земської управи*, зведена на початку XX ст. у стилі історизму із використанням елементів ренесансу (вул. Прохорова, 2). Будівля цегляна, одноповерхова, у плані П-подібна. Дах вальмовий. Декор виконано в цеглі.

У кінці XIX – на початку XX ст. у місті з'явилися будівлі учбових закладів. Серед них виділяються будівля жіно-

чої прогімназії (1894 р., вул. Воздвиженська, 60), чоловіча гімназія (1914 р., вул. Воздвиженська, 20), будівля жіночої гімназії (1915–1918 рр., вул. Воздвиженська, 82). Усі вони пропонуються до взяття на державний облік.

Однією з окрас міста є *Будівля електричного театру (Люзіон)*, яку було зведено в 1913 р. на розі вулиць Дроздівської та Сумської (вул. Сумська, 1). Цегляна, одно-двоповерхова, прямокутна у плані споруда, фасади якої оформлені в стилі модерн. Парадним фасадом виходить на фронт забудови вул. Сумської.

За адресою вул. Воздвиженська, 44 збереглася будівля *торгових рядів*, споруджена в 1914 р. Пізніше тут розміщувалася перша

електростанція. За радянських часів із південного сходу був прибудований об'єм. На сьогодні будівля використовується як музей та музична школа.

Роль історичної містобудівної домінанти в міському середовищі центральної частини міста відіграє і *складська будівля, млин*, зведена в кінці XIX ст. місцевим підприємцем І.С. Воздвиженським (вул. Воздвиженська, 51). Первісно використовувалася як склад, а з середини XX ст. приміщення пристосували під млин (оскільки основна будівля млина була зруйнована під час Другої світової війни). Споруда цегляна, триповерхова, в плані прямокутна. Фасади вирішено в стилі історизму.

У 1911 р. по вул. Сумській, 4 в стилі модерн було зведено одноповерхову *господарську споруду*, яка використовувалася для виготовлення олії.

До складу комплексу садиби Воздвиженського (вул. Воздвиженська, 26), окрім особняка (пам'ятки архітектури місцевого значення), входить ще низка споруд, які також мають історико-архітектурну цінність і пропонуються до взяття на державний облік. Це господарча споруда, котра використовувалась як кухня та пральня, стайні та частково збережена огорожа. Вони були зведені на початку XX ст. і утворюють з особняком єдиний ансамбль.

Серед житлової забудови виділяються два об'єкти – *особняк купця Хоменка* (початок XX ст., вул. Воздвиженська, 32) та *будинок купця Калабухова* (початок XX ст., вул. Петровського, 3), які також пропонуються до взяття на державний облік. Це одноповерхові цегляні будинки в стилі історизму, на високих цоколях, розташовані на червоних лініях вулиці. Головні входи виділено ризалітом, фронтоном та кованим навісом.

На цей час на державному обліку перебуває два об'єкти культурної спадщини за видовою ознакою «монументальне мистецтво»: *пам'ятник піонеру-розвіднику Олек-*

сандру Саранчі, який є пам'яткою місцевого значення, та пам'ятник Т.Г. Шевченку – щойно виявлений об'єкт культурної спадщини.

Завдяки своїм невеликим висотно-об'ємним параметрам ці пам'ятники носять локальний характер і не відіграють значної ролі в архітектурно-просторовій композиції оточуючого середовища.

Пам'ятник піонеру-розвіднику Олександрі Саранчі був встановлений у 1982 р. у невеликому сквері на території середньої школи № 1. Пам'ятник у вигляді бюста розміщено на постаменті з гранітних блоків рожевого кольору. В образі юного героя, в його відкритому погляді відображена стійкість, рішучість та відважність характеру.

У сквері на розі вул. Воздвиженської та пров. Дроздівського знаходиться пам'ятник Т.Г. Шевченку у вигляді бюста (матеріал – пофарбований залізобетон), який встановлений на гранчастому постаменті, облицьованому червоним гранітом.

На даний час на території міста на державному обліку не перебуває жодного об'єкта за видовою ознакою «археологія», що є наслідком недостатнього проведення археологічних досліджень. Варто зазначити, що вивчення нерухомої культурної спадщини Зінькова проводилося в рамках розробки Історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, розташованих на його території. Обстеження археологічної спадщини виконував полтавський археолог В. Шерстюк. Його ж авторству належить відповідний розділ у текстовій частині згаданого вище проекту. Відповідно до даних, зібраних В. Шерстюком, у 2001 р. співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації Р.М. Рейдою та Р.С. Луговим були проведені розвідки з метою фіксації раніше невідомих археологічних об'єктів на околицях міста Зінькова.

Результатом цих обстежень стала локалізація місць розташування 13-ти об'єктів. Наразі 9 з них розміщуються в межах сучасного населеного пункту чи в найближчій околиці. Це – одно чи різночасові поселення та селища доби енеоліту-бронзи, раннього залізного віку (переважно скіфського часу), черняхівської культури, селища козацької доби (Нового часу) [9]. Ці дев'ять об'єктів пропонуються **до взяття на державний облік**. Оскільки усі вони були виявлені в ході розвідок, причому досить давно (2001 р.), процедурі постановки на облік має передувати інвентаризація. На додаток, їхні межі, визначені за топографічними ознаками та за площею розсіювання кераміки, також потребують уточнення.

Рис. 10. Особняк купця Хоменка, 1905 р., вул. Воздвиженська, 32. Об'єкт культурної спадщини, що пропонується до взяття на державний облік за видом «архітектури»

Варті уваги замок і т. з. «місто в мурах» XVII ст., які у XVIII ст. були модернізовані в «місто-фортецю». На даний час їх місце розташування, розміри, характерні особливості укріплень лише гіпотетичні і для з'ясування цих питань необхідні масштабні археологічні дослідження. Вивчення потребують і рештки храмів, яких станом на XVIII ст. на території Зінькова та його передмість було дев'ять. Окремі з них були видатними зразками дерев'яного зодчества, на що звертали увагу видатні українські мистецтвознавці, зокрема С.А. Таранушенко [12].

Таким чином, проведені дослідження виявили значний історико-культурний потенціал міста і поставили на порядок денний юридичне оформлення цього питання: зняття з обліку об'єктів, які не відповідають встановленим критеріям; виготовлення облікової документації та проходження відповідних експертних процедур для постановки на облік об'єктів, які насправді мають історико-культурну цінність. Наголосимо, що результати досліджень культурної спадщини м. Зіньків лягли в основу визначення історичного ареалу та зонування центральної частини міста зі встановленням відповідних режимів використання, що у подальшому сприятиме збереженню культурної спадщини і традиційного середовища населеного пункту.

ДЖЕРЕЛА

1. Бажан О.Г. Зіньків. Енциклопедія історії України. Т. III. Київ : Наукова думка, 2005. С. 362.
2. Вечерський В.В. Зінькова плани. Полтавщина : Енциклопедичний довідник; [відп. ред. А.В. Кудрицький]. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 299–301.
3. Дишлевий П.С. Зіньків. Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. / Голов. ред. УРЕ. Київ : УРЕ, 1967. Т.: Полтавська область. С. 317–337.
4. Карта Черниговской губернии с разделением уездов и с расположением в круге оной уездным городам планов и таблицей показывающих расстояние оных и число селений с просив и народа [1784] / НБУ ім. В. Вернадського, відділ картографії.
5. Літвішко Л., Літвішко О. Зіньків від сивої давнини до наших днів. Полтава : Артполіграфсервіс, 2004. 120 с.

6. Панашенко В.В. Зінківський полк. Енциклопедія історії України. Т. III. Київ : Наукова думка, 2005. С. 362.

7. Полтавщина. Енциклопедичний довідник під ред. А. Кудрицького. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. С. 300–301.

8. Проект планировки города Зеньков Полтавской области. Пояснительная записка. Полтава, 1964. Архів Зінківської міської ради.

9. Рейда Р. М., Луговий Р.С. Звіт про археологічні розвідки на території м. Зінькова / машинопис; польовий опис, ілюстрації список ілюстрацій. Полтава, 2002. НА ЦОДПА. Ф.е, спр. 329, 18 арк.

10. Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 р. Київ-Львів, 2000.

11. Список наявних у Малоросійській губернії селищ 1799–1801 рр. Описи Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст. Київ : Наукова думка, 1997. С. 181.

12. Таранушенко С.А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків : Видавець Савчук О.О., 2014. 864 с.

13. Топографическое описание города Зенькова 1798–1800 гг. Описи Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст. Київ : Наукова думка, 1997. С. 70.

14. Топографічний опис Полтавської губернії. 1809 р. Описи Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст. Київ : Наукова думка, 1997. С. 216–218.

15. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. Київ : В университетской типографии, 1851. С. 629–631.

16. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w. Warszawa, 1877. T.V. S. 214–215.

Tomilovych L.V., Yezina I.V. Problems of heritage protection of the town Zinkiv, Poltava region

The article is devoted to the study of historical and cultural heritage of Zinkiv, Poltava region.

Zinkiv is a city in Poltava region, the administrative center of the district with the same name. The city is located on the Tashan River, a left tributary of the Psel River (a tributary of the Dnipro), 80 km northwest of the regional center - Poltava, in the northern part of the region.

Natural conditions had a significant impact on the historical development of the city throughout the period of its existence. During the late Middle Ages (at time when its continuous existence has been recorded, since the 30's years of the XVII century) Zinkiv was at the crossroads of important paths, the most important of which led from Poltava to Chernihiv to Hadiach.

There are high right banks of the river Tashan at the point of loop, swampy floodplain of the river, especially of its left bank, the presence of streams, which flow into the Tashan River, and ravines in this place, a fairly large plateau, convenient for settlement. All these together created conditions to the founding of the city and its fortifications in the turbulent times of the XVII century.

Today, the history of the city has many gaps, especially in terms of early stages of its existence, due to the lack of archaeological research on the territory of the historical core of the city and insufficient provision of written and cartographic sources of the period XVII – early XVIII centuries. Therefore, for example, such issues as the location of the castle on its territory, the size of the city next to it, the stages of development of these urban formations during the XVII–XVIII centuries remain unresolved in Zinkiv history.

The results of area research of Zinkiv cultural heritage in comparison with the lists of registered cultural heritage sites showed that there are also many gaps in this area that need to be filled.

At present, the total number of cultural heritage sites on the state register in the territory of Zinkiv is 27. Of them: 1 architectural monument of local significance, 22 historical monuments of local significance, 1 monumental art monument of local significance, 3 newly discovered objects of cultural heritage (2 of them by type of historical, 1 – monumental art). According to the results of field surveys, another 28 cultural heritage sites are proposed for registration. Of these: 15 – by type of architecture, 3 – by type of historical, 1 – by type of history and science and technology, 9 – archaeological. These statistics illustrates how underestimated Zinkiv cultural heritage is currently.

Key words: historical and cultural heritage, object of heritage, the town of Zinkiv, Poltava region.

REFERENCES

1. Bazhan, O.H. (2005) Zinkiv [Zinkiv]. *Encyklopediya istoriyi Ukrainy*. Vol. III (P. 362). Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].

2. Vecherskyi, V.V. (1992). Zinkova plany [Plans of Zinkiv]. *Poltavshchyna : Entsiklopedychnyi dovidnyk [vidp. red. A.V. Kudrytskyi]*. (P. 299–301). Kyiv : Ukrainska entsyklopediia. [in Ukrainian].

3. Dyshlevyi, P.S. (1967). Zinkiv [Zinkiv]. *Istoriia mist i sil Ukrainy RSR. U 26 t. Vol. Poltavska oblast* (pp. 317–337). Kyiv : Ukrainska entsyklopediia. [in Ukrainian].

4. *Karta Chernigovskoy gubernii s razdeleniem uездov i s raspolozheniem v krugе onoj uездnym gorodam planov i tabellej pokazyvayushchih rastoyanie onyh i chislo selenij sproviv i naroda. [1784].* NBU im. V.Vernadskogo, viddil kartografii. [in Russian].

5. Litvishko, L., Litvishko O. (2004). *Zinkiv vid svoji davnyny do nashyh dniv [Zinkiv from gray antiquity to the present day]*. Poltava : Artpoligrafser vis. [in Ukrainian].

6. Panashenko, V.V. (2005). Zinkivskiy polk [Zinkiv's regiment]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol.III (p. 362). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

7. Kudrytskyi, A. (Ed.). (1992). *Poltavshshyna [Poltava region]*. *Entsyklopedychnyi dovidnyk*. (p. 300–301). Kyiv : Ukrainska entsyklopediia im. M.P. Bazhana. [in Ukrainian].

8. (1964). *Proekt planirovki goroda Zenzov Poltavskoj oblasti. Poyasnitel'naya zapiska [Planning project of the city of Zenzov, Poltava region. Explanatory note]*. Poltava. Arhiv Zinkivskoyi miskoyi rady. [in Russian].

9. Reid, R.M., Luhovyi, R.S. (2002). *Zvit pro arkeoholichni rozvidky na terytorii m. Zinkova [Report on archeological explorations on the territory of Zinkova]*. Poltava. NA TdsODPA, f.e, spr. 329, 18 ark. [in Ukrainian].

10. (2000). *Spetsialna karta Ukrainy Hiioma Levassera de Boplane 1650 r. [Special map of Ukraine by Guillaume Levasser de Beauplan in 1650]* Kyiv-Lviv. [in Ukrainian].

11. (1997). *Spysok nayavnyh u Malorosijskij gubernii selysh 1799–1801 rr. Opysy Livoberezhnoyi Ukrainy kintya XVIII – poch. XIX st [List of settlements in the Little Russia province of 1799–1801. Descriptions of the Left-Bank Ukraine of the end of the XVIII - the beginning. XIX century]*. Kyiv : Naukova dumka. [in Russian].

12. Taranushenko, S.A. (2014). *Dereviana monumentalna arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy. [Wooden monumental architecture of the Left Bank of Ukraine]*. Kharkiv : Vydavets Savchuk O.O. [in Ukrainian].

13. (1997). *Topograficheskoe opisanie goroda Zenzova 1798–1800 gg. Opisi Livoberezhnoyi Ukrainy kintsya XVIII – poch. XIX st. [Topographic description of the town of Zenzov in 1798–1800. Descriptions of the Left Bank of Ukraine of the end of XVIII - the beginning. XIX century]* Kyiv : Naukova dumka. [in Russian].

14. (1997). *Topohrafichnyi opys Poltavskoi hubernii 1809 r. Opysy Livoberezhnoi Ukrainy kintsya XVIII – poch. XIX st. opographic description of Poltava province. 1809. Descriptions of the Left Bank of Ukraine of the end of XVIII – the beginning. XIX century.* (pp. 216–218). Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].

15. Shafonskiy, A. (1851). *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Malyya Rossii, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavleno, sochinennoe deistvitel'nyim statskim sovetnikom i kavalerom Afanasиеm Shafonskim, s chetyr'mya geograficheskimi kartami [Chernigov governorship topographical description with a brief geographical and historical description of Little Russia, of which this governorship is composed, composed by the actual state councilor and knight Athanasius Shafonsky, with four geographical maps.]* (pp. 629–631). Kyiv: V universitetskoy tipografii. [in Russian].

16. Jabłonowski A. (1877). *Źródła dziejowe. Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w.* Vol. V. (pp. 214–215). Warszawa. [in Polish].

**Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку .04.2021 р.**

A.O. Horkova

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-4000>

FROM THE HISTORY OF THE STATE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESERVE «ANCIENT KYIV»

The State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv» is unique in terms of intension in percentage terms of monuments in ordinary buildings, location, number of varieties of objects of cultural heritage, their chronological range, character, and value. As of 2020, there were about 400 cultural heritage sites within the 175 hectares of the protected area. Today, the history of the Reserve can be formally divided into several periods and, in the context of the developed periodization, based on regulatory documents and factual material, reveal important and significant events in its activities.

Keywords: *The State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv», the Reserve, objects of cultural heritage, monuments, regulatory documents.*

The Reserves are a key element in the development of historical consciousness, an influential factor in the formation of a single Ukrainian national identity and the establishment of unifying values in society. Each of them has its own unique history, each has gained its own experience in solving the complex of protection of monuments and museum questions, different from others in the forms and methods of work. Therefore, the study and systematization of the scientific heritage of the reserves of the city of Kyiv, the generalization and use of advanced experience will allow the development of new approaches to identify, research, preserving, using and popularizing objects of cultural heritage, (hereinafter referred to as the OCH), specify ways to optimize the work of reserves in this direction.

The territory of the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv» (hereinafter – the SHAR «Ancient Kiev»; Reserve) includes powerful archaeological layers with a depth of up to 10–12 m with complex archaeological monuments as national significance («The city of Volodymyr – the detinets of ancient Kyiv with the foundations of The Church of the Tithes» with the components – the remains of the foundations of churches and palaces with settlements), and local significance («Cultural layer of Podil», «Cultural layer of Zamkova hora», «Cultural layer of Dytynka», etc.) [1]. Also, on the territory of the Reserve there is a landscape monument – «Historical landscape of the Kyiv mountains and the valley of the river Dnipro», monuments of urban planning and architecture: the complex of St Pokrovsky Monastery (1888–1898), the complex of the Bratsk Epiphany Monastery and the Kyiv Theological Academy (XVII–XX centuries), the complex of the Illinska Church (XVII–XX centuries), the complex of the Ascension Florovsky Convent (XVII–XIX centuries), the complex of the Church of Mykola Naberezhnoho (XVIII–XX centuries). There are a number of special architectural and historical monuments: the Mykola Prytyska Church (1695–1707), the Old Contracts House (1799–1801), the New Contracts House (1815–1817), the Kyiv Theological Seminary, (1899–1901), the Church of Holy Virgin (1766–1772) [2]; monuments to Prince Volodymyr, Magdeburg Law, Ukrainian philosopher and poet G. Skovoroda and others have been installed. In addition to

unique complexes and individual monuments of national and local significance, they have just been discovered that will become important tourist and recreational objects in the future.

In our opinion, since the end of 1970, the idea of creating the Reserve was born when the need arises to ensure the protection of the historical and cultural heritage of the urban core, which in its territorial definition was based on the results of long-term scientific research in 1960–1970. 1990 characterized by the intensive development of the Reserve. This period matches with the state processes in Ukraine, which had a direct impact on increasing interest in Ukrainian monuments and the self-identification of Ukrainian society. The end of 1990 of XX – to the present – a period of sustainable development of the reserve as a structural subdivision of the Kyiv Scientific and Methodological Center for the protection, restoration, and use of historical, cultural, and protected areas (hereinafter – KSMC).

The prehistory of the foundation of the Reserve is associated with extensive research work, which preceded 1966 – the approval of the General plan of Kyiv and the draft detailed planning of Podil, when the historical territory of the district received a new status of cultural, educational and tourist territory, the functionality of which was calculated for 1.5–2 million visitors annually. The Ukrainian special scientific and restoration production department of the State Construction Committee of the Ukrainian SSR carried out a historical and cultural inventory of the buildings of Podil, the initiator and customer of which was the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments (hereinafter – USPHCM) [3]. The result was the substantiation of the special status of architectural reserves for the development complexes of the old Podil, as well as the concept of the project of the park-museum «Ancient Kyiv», the authors of which were architects A. Miletskyi, M. Kholostenko, and archaeologists P. Tolochko and M. Braichevskyi.

March 19, 1973, by the decision of the executive committee of the Kyiv City Council of People's Deputies No. 422 «On the creation of archaeological protected areas and architectural reserves, regulation zones and protected landscape zones in Kyiv», separate territories or complexes of monuments were declared architectural reserves, which today are included in the SHAR «Ancient Kyiv»: the estate of the Ascension Florivsky Convent, the estate of the former the Bratsk Epiphany Monastery and the Kyiv Theological Academy; quarter within the boundaries of the street Naberezhno-Khreshchatska, Naberezhno-Mykilska, Pochainynska and Illinska, as well as Akademika Zelinskoho Street. In particular, according to the project proposal of the Kyivproject institute, a historical and archaeological park-museum «Ancient Kyiv» was created [4]. The following decision of the executive committee of the Kyiv City Council of People's Deputies according to No. 920 of July 16, 1979 «On clarifying the boundaries of historical and cultural reserves and protected zones of historical and cultural monuments city of Kyiv» approved the boundaries of historical and architectural reserves on the territory

of Kyiv, their status and regimes of use, clarified by the head office «Kyivproject» with the participation of the Institute of Theory, History and Perspective Problems of Soviet Architecture, the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR and USPHCM [5].

These reserves were created, but in fact, they did not function. The status of reserves under the Law of the USSR and the Law of the Ukrainian SSR «On the Protection and Use of Historical and Cultural Monuments» made it possible to prohibit construction that was not related to the improvement of their territory or the restoration of necessary monuments, and also regulated construction, restoration, earthworks and other works within the reserves, carried out following the regulations on them based on a separate project (with some adjustments, the status and regulations for the use of these territories are confirmed by the order of the Kyiv City State Administration (hereinafter – KCSA) dated 17.05.2002 No. 979) [6].

A few years later, the idea of creating the SHAR «Ancient Kyiv» was realized. On May 18, 1987, the corresponding Resolution of the Council of Ministers of the USSR No. 183 was adopted. According to the Resolution, at the request of the Kyiv City Executive Committee, the Ministry of Culture of the Ukrainian SSR, USPHCM, agreed with the State Planning Committee of the Ukrainian SSR, the State Construction Committee of the Ukrainian SSR, the USSR Ministry of Finance, the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, a complex of monuments within the historical center of Kyiv was declared the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv». The document notes the need to approve its organizational and administrative documentation, including urban planning, which determined the fundamental decisions of development, planning, building, and other use of the reserve territory with the corresponding lists of monuments [7].

The next Decision of the Executive Committee of the Kyiv City Council of People's Deputies No. 976 of October 10, 1988, approved the boundaries of the SHAR «Ancient Kyiv» and measures to ensure its activities. According to the decision, the territory of the reserve was 175 hectares, which included ensembles and complexes of monuments of architecture, urban planning, history and archeology, monumental art of the historical center of Kyiv, including the park-museum «Ancient Kyiv». In total, there were 113 monuments of state and local importance and about 150 newly identified monuments within the limits of the Postal Square on the street Naberezhno-Khreshchatytska to street Verkhniy Val; on the street Verkhniy Val to street Smirnova-Lastochkina (now – Voznesenskyi uzviz); on the street Smirnova-Lastochkina to Kyianivskyi lane; along Kyianivskyi lane to street Velyka Zhytomyrska, on the street Velyka Zhytomyrska to Mykhailivska Square and the funicular; from the funicular to the Postal Square, with the historical territory of the St. Pokrovsky Monastery and the monuments of Volodymyr and Magdeburg Law [8].

According to the approved Regulation, the Reserve became a separate legal entity, a specially authorized body for the pro-

tection, use, restoration, and popularization of monuments included in its boundaries, as well as a scientific, cultural, and educational institution subordinate to the Main Department of Culture of the City Executive Committee. The main tasks of the reserve were: ensuring compliance with the regime within the reserve and preserving the unique urban historical environment in the living structure of the city, as well as research, protection, expedient use, and popularization of immovable monuments that were included in its composition. All these tasks were carried out through systematic scientific and technical supervision of all types of construction, restoration, and restoration work on the monuments of the reserve and background buildings, balancing and placing lease agreements on the appropriate monuments, as well as organizing exposition and tourist and excursion work. Thus, the directorate must act in accordance with the general development plan and the program for the complex regeneration of the reserve, within the framework of this work, performing a number of important coordination and control functions. All planning projects for development and reconstruction, decisions on the allotment of land for new construction, for the completion or demolition of existing buildings and structures within the reserve, as well as decisions related to the adaptation and use of monuments, their reconstruction, repair, restoration, improvement of the territory of the reserve must be coordinated by the relevant departments and executive committees of district councils of people's deputies with the Directorate of the SHAR «Ancient Kyiv». The Reserve was financed from budgetary allocations, special funds received for renting buildings on the reserve's balance sheet, conducting excursions, organizing exhibitions, income from workshops, selling printed publications and other cultural and educational services, as well as earmarkings [9].

There is the structure of the SHAR «Ancient Kyiv», approved in 1989, which provides an opportunity to reproduce the dominant directions of its work. Thanks to the efforts of the public asset USPHCM, in particular, its head P.T. Tronko, the first directorate of the Reserve, headed by the director and a famous architect and memorial protector V.A. Sikorskyi made a lot of efforts to develop the Reserve. The structure included an administrative and managerial apparatus; maintenance personnel and research departments and sectors as follows:

- research department for the study of cultural monuments: sector of scientific registration of cultural monuments;
- research department for the use of cultural monuments: exposition sector;
- research department «Kyiv-Mohyla Academy»: sector of the ensemble Chervona Ploscha;
- scientific and coordination department for the protection of cultural monuments: sector of project expertise; sector of protection of monuments;
- scientific and coordination department for the restoration of cultural monuments: economic planning sector, restoration sector;
- the sector of a complete set of repair and restoration works;

- the sector of adaptation of cultural monuments.

Over time, the structure of the SHAR «Ancient Kyiv» changed due to the reduction of some departments and became laconic, each department was responsible for a certain direction of the Reserve's work. For several years of museum, cultural and educational activities of the Reserve, this direction gradually began to narrow, and in 1992, by the decision of the directorate, it was recognized as irrelevant and unpromising, and the fund collection collected over four years of existence (about 10000 museum items) was transferred to the fund Museum of the history of the city of Kyiv.

A year later, dramatic changes took place regarding the status of the SHAR «Ancient Kyiv». By the order of the representative of the President of Ukraine dated January 15, 1993, No. 46, the Reserve, as a monument protection body, was subordinated to the Committee for the Protection and Restoration of Historical, Cultural and Historical Environment Monuments (Department for the Protection of Historical, Cultural and Historical Environment Monuments, according to the order of the Kyiv City State Administration of 28/11/1996 No. 1831 (hereinafter referred to as the Department) [10]. According to the new regulation on the Reserve, its functions were somewhat expanded, it provided for participation in international cooperation [11].

As a result of such an order, in the subordination of the Department, the SHAR «Ancient Kyiv» and the Scientific and Methodological Center for State Registration, Control, and Protection of Historical and Cultural Monuments of Kyiv, which in some areas of work duplicated certain functions, functioned simultaneously. To resolve this issue, as well as to increase the efficiency of activities and unite the efforts of individual organizations in ensuring the protection of the historical and cultural heritage of the city the Kyiv City State Administration, it was decided by order No. 1421 of September 15, 1997, to reorganize the Reserve and the Scientific and Methodological Center for State Registration, Control and Protection of Historical Monuments and culture of the city of Kyiv. The reorganization took place through a merger and the creation on their basis of an institution – the state organization «Kyiv Agency for the Protection, Conservation and Use of Historical, Cultural Monuments and Protected Areas» (the KNMC – according to the Order of the Kyiv City State Administration of 19.03.1988 No. 556) [12], which could set up monuments protection work and control of restoration and construction activities in historic buildings throughout the city.

Thus, the KNMC was created, the sphere of interests of the new institution spread to the entire territory of the city with all the variety of immovable cultural heritage. The main task of the new structure was the practical solution of the problems of protection, use, accounting, and popularization of monuments, as well as the implementation of state policy, international principles for the protection and use of monuments of archeology, history, architecture and art on the territory of the city of Kyiv. According to the regulation approved by the order of the Kyiv City State Administration of

December 31, 1999, No. 101, buildings, structures, and monuments located on the territory of the reserve were fixed according to the KNMC [13].

It is known about the further fate of the Reserve that since 1997 it continued to exist as a structural subdivision of the Center with its branches «Peter's House», the Post House, the Museum of History of St. Michael's Golden-Domed Monastery, and permanent expositions at the address: Andriivskiy uzviz, 5/31. At the same time, the specialization of the departments of the «Ancient Kyiv» reserve, which participated in all areas of the KNMC activity, not only remained unchanged but also intensified.

The beginning of the XXI century made its own adjustments to the life and activities of the SHAR «Ancient Kyiv». During the first decade, a number of legal and regulatory documents were adopted to regulate the status and activities of the reserve.

December 27, 2001, the SHAR «Ancient Kyiv» by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1761 was included in the list of monuments of national importance entered in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine [14].

May 17, 2002, according to Appendix No. 1, «The limits of historical and cultural reserves and zones of protection of historical and cultural monuments on the territory of Kyiv», the order of the Kyiv City State Administration under No. 979 approved the territory of the Reserve [15].

September 25, 2003, the Kyiv Council adopted Decision No. 59/933 to reorganize the KNMC by separating a structural unit – the State Reserve «Ancient Kyiv» and the creation on its basis of the State Historical and Architectural Reserve «Ancient Kyiv» [16]. Before the adoption of the relevant decision in August 2003, the Ministry of Culture and Arts of Ukraine, as a government body in the field of cultural heritage protection, addressed a letter to the State Construction Committee of Ukraine, regional and city state administrations, where it emphasized that the activities of the said reserve were complicated by the lack of a clear definition of boundaries, the listed property, legal forms of organization, problems of interaction with local authorities, the uncertainty of the legal status of objects located within it. According to the decree of the Ministry of Culture and Arts of Ukraine, city state administrations were supposed to provide during 2002–2004. Determination of boundaries and regimes of historical areas of settlements, but this program was not implemented. The management, in turn, noted that museum and fund work favored the activities of the SHAR «Ancient Kyiv». In this status, the Reserve functioned for about six months. Taking into account the state policy in the field of cultural heritage protection in terms of the existence of reserves in the infrastructure of historical cities, taking into account the adopted Law of Ukraine «On the protection of cultural heritage», having analyzed the activities of the reserve, as well as the prospects for its existence in the future, the deputies of the Kyiv City Council on May 27, 2004, decided to cancel the decision № 59/933 «On the creation of the state histori-

cal and architectural reserve «Ancient Kyiv».

Today, according to the regulation approved by order of the KNMC dated June 16, 2009, No. 38, the SHAR «Ancient Kyiv» is a specially authorized monument protection body within its protected area, a cultural and educational institution in the structure of the KNMC. The structure of the Reserve consists of a directorate and subsequent departments: department for the study of monuments; department of funds; exposition preparation department; department of a protected area; department of museums; department of revalorization. Over the past 10 years, the SHAR was headed by architects and protectors of memorials I.P. Melnikov, V.M. Sobtsov, S.M. Gruzdo, and others. The work of the Reserve was carried out in the following directions:

1. Research activities in the field of studying and accounting for the immovable object of cultural heritage (OCH) in the protected area.

2. Protection of immovable OCH in the protected area, monitoring of their condition and use, implementation of measures for their revalorization and rehabilitation.

3. Scientific fund, research, and restoration activities.

4. Cultural and educational activities.

Summarizing the above information, we can state that in order to continue systematic work, the SHAR «Ancient Kyiv» requires a number of important measures in order to establish an effective management system and approve its development strategy. It is imperative to clarify the boundaries of the reserve, functional zoning and regimes of use of its territory; determination of the scope and timing of repair and restoration, conservation work and adaptation of the OCH, landscaping, and arrangement of the reserve; approval of a promising program for the protection of monuments and activities at the objects of the cultural heritage of the reserve; preparation of proposals for the development of tourist infrastructure on the territory of the reserve, activities for the promotion and presentation of its objects.

Горькова А.О. З історії Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ»

Унікальний за насиченістю у відсотковому відношенні пам'яток до рядової забудови, розташуванням, чисельністю різновидів об'єктів культурної спадщини, їхнім хронологічним діапазоном, характером і цінністю є ДІАЗ «Стародавній Київ». Станом на 2020 р. у межах 175 гектарів заповідної території налічується близько 400 об'єктів культурної спадщини. На сьогодні формально історію Заповідника можна розділити на декілька періодів та в контексті розробленої періодизації на основі нормативно-правових документів і фактологічного матеріалу розкрити найважливіші та знакові події в його діяльності. З кінця 70-х рр. ХХ ст. зародилась ідея створення Заповідника, коли виникла потреба у забезпеченні охорони історико-культурного надбання міського ядра, яке у територіальному визначенні базувалося на результатах тривалих наукових досліджень 1960–1970-х рр.

1990-ті рр. характеризуються інтенсивним розвитком Заповідника. Цей період співпадає з державотворчими процесами в Україні, що мали безпосередній вплив на підвищення інтересу до українських пам'яток та самоідентифікації українського суспільства. Кінець 1990-х рр. ХХ – до сьогодні – період стало розвинути Заповідника як структурного підрозділу Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій. Для продовження планомірної роботи ДІАЗ «Стародавній Київ» потребує ряд важливих заходів з метою налагодження ефективної системи управління та затвердження стратегії його розвитку. Вкрай необхідними є уточнення

меж Заповідника, функціонального зонування та режимів використання його території; визначення обсягів і строків проведення ремонтно-реставраційних, консерваційних робіт і пристосування ОКС, благоустрою та упорядження Заповідника; затвердження перспективної програми пам'ятоохоронних заходів на об'єктах культурної спадщини Заповідника; підготовка пропозицій щодо розвитку туристичної інфраструктури на його території, заходів з популяризації та презентації об'єктів.

Джерельна база складається з міжнародних нормативно-правових актів у сфері охорони культурної спадщини, законів України, постанов Кабінету Міністрів України, наказів і розпоряджень міністерств і відомств. Вони містять глибокий фактологічний матеріал, на основі якого здійснено аналіз стану охорони та збереження пам'яток Заповідника.

Ключові слова: ДІАЗ «Стародавній Київ», об'єкти культурної спадщини, пам'ятки, нормативно-правові документи.

REFERENCES

- Sahaidak, M.A. (2003). Podil [Podil]. Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy : entsykloped. vyd. u 28 t. Kn. 1: Kyiv. Ch. 2: M–S. holov. red. V. Smolii; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy [ta in.]. Kyiv : Holov. red. Zvodu pamiatok istorii ta kultury pry vyd-vi «Ukr. entsyklopediia» imeni M.P. Bazhana, p. 906–907. [in Ukrainian].
- Sherotskyi, K.V. (1917). Podol [Podol]. Kyev. Putevodytel. (p. 128–200). Kyev: tipohrafiya S. Kulzhenko [in Russian].
- Zaremba, S.Z. (1998). Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury: istorychni narys [Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments: historical essay.] Kyiv. Lohos. [in Ukrainian].
- Rishennia vykonavchoho komitetu kyivskoi miskoi rady narodnykh deputativ (19 bereznia 1973) № 422 Pro stvorennia v m. Kyievi arheolohichnykh zapovidnykh zon i arkhitekturnykh zapovidnykh, zon rehulivannia ta zon okhoronnoho landshaftu. [in Ukrainian].
- Rishennia vykonavchoho komitetu kyivskoi miskoi rady narodnykh deputativ (16 lypnia 1979) № 920 Pro utochnennia mezh istoryko-kulturnykh zapovidnykh i okhoronnykh zon pamiatok istorii ta kultury v m. Kyievi. [in Ukrainian].
- Rozporiadzhennia Kyivskoi miskoi derzhavnoi administratsii (17 travnia 2002) № 979 Pro vnesennia zmin ta dopovnen do rishennia vykonkomu Kyivskoi miskoi Rady narodnykh deputativ vid 16.07.1979 № 920 Pro utochnennia mezh istoryko-kulturnykh zapovidnykh i okhoronnykh zon pamiatok istorii ta kultury v m. Kyievi. [in Ukrainian].
- Postanova Rady Ministriv URSR (18 travnia 1987) № 183 Pro oholoshennia kompleksu pam'iatok istorychnoho tsentru m. Kyieva derzhavnym istoryko-arkhitekturnym zapovidnykom «Starodavnyi Kyiv». [in Ukrainian].
- Rishennia vykonavchoho komitetu kyivskoi miskoi rady narodnykh deputativ (10 zhovtnia 1988) № 976 Pro zatverdzhennia mezh derzhavnoho istoryko-arkhitekturnoho zapovidnyka «Starodavnyi Kyiv» ta zakhody po zabezpechenniu yoho diialnosti. [in Ukrainian].
- Polozhennia pro Derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Starodavnyi Kyiv». Dodatok do rishennia vykonkomu miskirady (10 zhovtnia 1988) № 976. [in Ukrainian].
- Rozporiadzhennia Kyivskoi miskoi derzhavnoi administratsii (28 lystopada 1996) № 1831 Pro zatverdzhennia Tymchasovoho polozhennia pro upravlinnia okhorony pamiatok istorii, kultury ta istorychnoho sere dovyschcha. [in Ukrainian].
- Polozhennia pro Derzhavnyi istoryko-arkhitekturnyi zapovidnyk «Starodavnyi Kyiv» (1996). Kyiv. [in Ukrainian].
- Rozporiadzhennia Kyivskoi miskoi derzhavnoi administratsii (19 bereznia 1988) № 556 Pro vnesennia zmin do rozporiadzhennia KMDA vid 15.12.1998 № 2018». [in Ukrainian].
- Nakaz Holovnoho upravlinnia komunalnoho vlasnosti m. Kyieva (31 hrudnia 1999) № 101 Pro zakriplennia maina za Kyivskym naukovometodychnym tsentrom po okhoroni, restavratsii ta vykorystanniu pamiatok istorii, kultury i zapovidnykh terytorii. [in Ukrainian].
- Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy (27 hrudnia 2001) № 1761 Pro zanesennia pamiatok istorii, monumentalnoho mystetstva ta arheolohii natsionalnoho znachennia do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy. [in Ukrainian].
- Rozporiadzhennia Kyivskoi miskoi derzhavnoi administratsii (17 travnia 2002) № 979 Pro vnesennia zmin ta dopovnen do rishennia Vykonkomu Kyivskoi miskoi Rady narodnykh deputativ vid 16.07.79 № 920 «Pro utochnennia mezh istoryko-kulturnykh zapovidnykh i zon okhorony pamiatok istorii kultury v m. Kyievi». [in Ukrainian].
- Rishennia Kyivskoi miskoi rady (25.09.2003) № 59/933 Pro stvorennia derzhavnoho istoryko-arkhitekturnoho zapovidnyka «Starodavnyi Kyiv». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

Н.М. Молочкова
Л.О. Ніщук
П.О. Гірак

ДОСВІД МОНІТОРИНГУ МІКРОКЛІМАТУ У СОФІЙСЬКОМУ СОБОРІ

Неможливо виправити те, що неможливо виміряти, і це особливо правильно для охорони пам'яток. Контроль мікроклімату пам'яток – культових споруд – є важливим для їх збереження в умовах урбанізованого середовища. Моніторинг на основі сучасних інформаційних технологій – це зручний для користувача інструмент діагностики для визначення та прийняття обґрунтованих і своєчасних стратегічних рішень. Стаття присвячена технічним та методологічним проблемам створення і експлуатації автоматизованої системи моніторингу мікроклімату в Софійському соборі Національного заповідника «Софія Київська» та досвіду їх вирішення.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, мікроклімат, моніторинг, датчики, автоматизована система, управління.

Проблема збереження пам'яток архітектури з кожним роком стає все більш актуальною в умовах урбанізації середовища, кліматичних, антропогенних та техногенних змін. Особливо ця проблема важлива для пам'яток – культових споруд, у тому числі сумісного використання, які знаходяться під додатковим тиском масових заходів, що несуть понаднормові коливання температурно-вологісного режиму, забруднення повітря, біоураження, ризику звукових та вібраційних впливів. Збереження пам'яток вимагає вирішення безлічі досить складних різнопланових задач, у тому числі обґрунтованого і комплексного моніторингу та прогнозування розвитку змін під впливом фізичних, хімічних та біологічних факторів на основі сучасних інформаційних технологій.

Складовою і вихідною частиною комплексного моніторингу стану пам'яток архітектури є система моніторингу мікроклімату.

Система моніторингу мікроклімату включає контроль за такими параметрами, як температура, відносна вологість, швидкість та якість потоку повітря й освітлення в приміщенні. Важливими факторами, що впливають на стан пам'яток, є також мікробіологічний стан повітряного середовища, вологість стін та фундаментів, рівні вібрацій, деформацій та напруження будівельних конструкцій. Збір отриманих даних моніторингу є дуже важливою задачею, яка дозволяє якісно контролювати та аналізувати стан пам'ятки і своєчасно здійснювати запобіжні заходи щодо охорони. Для обробки великої кількості даних у сучасних умовах використовуються автоматизовані системи моніторингу, які дозволяють автоматизувати функції збору, накопичення, перетворення та відображення параметрів мікроклімату.

У Національному заповіднику «Софія Київська» завжди приділялася велика увага моніторингу мікроклімату на пам'ятках, у т. ч. і у Софійському соборі (*далі скор. – Соборі*), що є складовою об'єкта «Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами, Києво-Печерська Лавра», внесеного до Списку всесвітньої спадщини

ЮНЕСКО за № 527 у 1990 р. Тому вважаємо, що досвід моніторингу саме в Софійському соборі, де, чи не вперше в Україні, було запроваджено автоматизовану систему моніторингу (АСМ) більш ніж двадцять років назад та досвід експлуатації і розвитку АСМ у стародавній унікальній пам'ятці архітектури може бути корисним для широкого впровадження АСМ у музеях України.

У кінці ХХ ст. в Софійському соборі заміри температурно-вологісного стану здійснювалися в ручному режимі згідно з чинною інструкцією [1].

Одночасно для вивчення стану мікроклімату в приміщеннях Собору було проведено кілька комплексних досліджень у 1970, 1990, 1998 рр. Метою проведених досліджень було визначення динаміки зміни параметрів повітряного середовища Собору в холодний, перехідний і теплий періоди року, різних хімічних та бактеріологічних показників повітря, розподілу температур на внутрішніх поверхнях огорожувальних конструкцій, освітленості і руху повітря.

Софійський собор має складну архітектурну форму як по площі, так і по висоті. Товсті стіни первісного ядра споруди (ХІ ст.), менш потужні стіни перебудованих відкритих галерей по периметру споруди (ХVІІІ ст.), так званої периферії, незначна кількість дверних і віконних прорізів (2–3 % площі огорожуючих конструкцій), особливості опалення в зимовий період тощо створюють особливий мікроклімат споруди.

При дослідженнях мікроклімату Собору були виявлені диференційовані об'єми, які характеризуються певними особливостями формування мікроклімату: центральний підкупольний простір, вівтарна частина храму, простір над і під хорами. А також по висоті будівлі виділені три зони з характерним для кожної зони розподілом температур і відносної вологості.

Відповідно до цих зон у 1999 р. за допомогою ЮНЕСКО в Соборі були розміщені датчики системи моніторингу мікроклімату голландської фірми SysCom. Встановлено п'ять аналогових датчиків для виміру температури і відносної вологості внутрішнього повітря: три у нижній зоні, один у середній та один у верхній. Крім цього, змонтовано по одному датчику для виміру температури та відносної вологості зовнішнього повітря, швидкості руху повітряних потоків та рівня освітлення, а також два датчики виміру температури на поверхні огорожуючих конструкцій барабану купола.

Запис даних в автоматичному режимі здійснювався двома восьмиканальними реєстраторами кожні 20 хвилин. При такому часовому кроці реєстратор зберігав дані протягом приблизно трьох місяців. Така частота замірів дозволяла б відслідковувати зміни мікроклімату, наприклад, при молебні чи концерті. За звичайних обставин параметри змінюються набагато повільніше; крок в одну годину був би достатнім.

Збір даних виконувався на Notebook, який у ручному режимі періодично підключався до реєстраторів через

Рис. 1. Розміщення пофарбованого датчика на металевій стійці огородження

інтерфейс за допомогою нуль-модемного кабелю. Аналіз і подальша обробка даних моніторингу проводилися на стаціонарному комп'ютері за допомогою програмного забезпечення (ПЗ) під управлінням операційної системи MS-DOS. ПЗ забезпечувало, окрім налаштувань та журналу подій, візуалізацію даних за вибраний проміжок часу у вигляді графіків та їх експорт у текстовий файл, але не давало доступу до даних у режимі online.

Усі елементи системи мали фізичний зв'язок електричними кабелями, таким же чином було підведено електроживлення до кожного датчика. Враховуючи архітектурні особливості об'єкта (Софійський собор має криволінійні поверхні та значну висоту (висота центральної бані 28,54 м), масивний, зі значною товщиною (1,2–1,4 м) огорожувальних конструкцій по висоті будівлі), прокладка кабельної мережі виявилася необхідним і найскладнішим етапом робіт. Крім того, всі місця проходження кабелів – стіни собору з монументальним живописом, чавунні підлоги – є особливо цінними експонатами. Враховуючи розміщення датчиків другого і третього ярусів, доступ до яких можливий тільки за умови встановлення риштування, їх кабельне живлення було надійне і на той час єдино можливе.

У 2004 р. в приміщеннях Софійського собору було проведено комплексне дослідження НВК «Клімат» по мікроклімату та щодо можливості заміни застарілої системи опалення на більш сучасну [2]. За результатами досліджень для Собору були рекомендовані наступні параметри повітряного середовища, які необхідно підтримувати в його приміщеннях: в холодний період року $t = 14 \dots 16^\circ\text{C}$, $\varphi = 45 \dots 55 \%$; у теплий період року $t = 20 \dots 22^\circ\text{C}$, $\varphi = 50 \dots 60 \%$.

З того ж 2004 р. система контролю мікроклімату почала працювати з перебоями через накопичення технічних і технологічних проблем: відсутність сигналів від датчиків поза приміщенням Собору, моральна застарілість реєстраторів, ПЗ яких розроблялось в операційній системі

MS-DOS більш ніж за 15 років на той час, порушений протокол зв'язку між ПК і реєстратором тощо. Крім того, для отримання об'єктивної картини розподілу полів температур та вологості в об'ємі Собору наявної кількості датчиків явно було недостатньо, і бажано було відслідковувати інші показники мікроклімату та кількість відвідувачів, що дуже впливає на мікроклімат пам'ятки.

У 2006–2008 рр. проводилася модернізація цієї системи, при цьому максимально використовувалися наявні датчики та лінії зв'язку, підведені до місць розташування реєстраторів. Старі аналогові датчики протягом тривалого періоду експлуатації (і до цього часу!) добре зарекомендували себе: забезпечували достатню точність, довгострокову стабільність і надійне функціонування. Такий підхід дозволив знизити витрати на розгортання додаткової кабельної мережі й зменшення вартості монтажних робіт. Додатково в центральному куполі було встановлено 5 цифрових датчиків температури і вологості – у центрі і за сторонами світу. Упровадження різних типів датчиків (аналогові і цифрові) зажадало й заміни реєстраторів. Крім спеціалізованого ПЗ для реєстраторів, у вимірювальній мережі моніторингу було розроблено сучасну програму для робочої станції фахівця-аналітика з розширеними можливостями візуалізації і виводу даних у вигляді різних за потребою звітів, у т. ч. у режимі online.

У цей же час розглядалися варіанти і можливості застосування новітніх технологій бездротового зв'язку – на основі мереж мобільного зв'язку та інших радіомереж. Але зазначимо, що більшість радіопристроїв мають ряд істотних недоліків і обмежень. У нашому випадку – це високе енергоспоживання й низька ефективність приймання-передачі в закритих приміщеннях зі складною архітектурною формою. Також до обмежень варто віднести необхідність ліцензування на використання радіочастот для більш потужних радіомодемів, близьке розташування об'єктів з використанням спеціальних засобів блокування та перенаправлення телекомунікаційного трафіку.

Однак, відсутність фінансування не дозволила завершити ці роботи, які вимагали додаткових випробувань. А з часом розвиток інформаційних технологій зажадав докорінного технічного оновлення існуючої в Соборі АСМ.

Наприкінці 2018 р. в Соборі підприємством ТОВ «СО-ЛіТОН» було встановлено нову систему контролю мікроклімату, яка вимірює температуру і відносну вологість внутрішнього повітря, освітленість, швидкість руху повітря, концентрацію вуглекислого газу.

На етапі проектування автоматизованої системи моніторингу параметрів мікроклімату основними критеріями вибору первинних перетворювачів були висока точність вимірювання та відсутність необхідності прокладати сигнальні кабелі та кабелі живлення до місць встановлення датчиків. Виходячи з цих критеріїв, а також складних умов для проходження електромагнітних хвиль у будівлі Собору, була обрана система збору даних

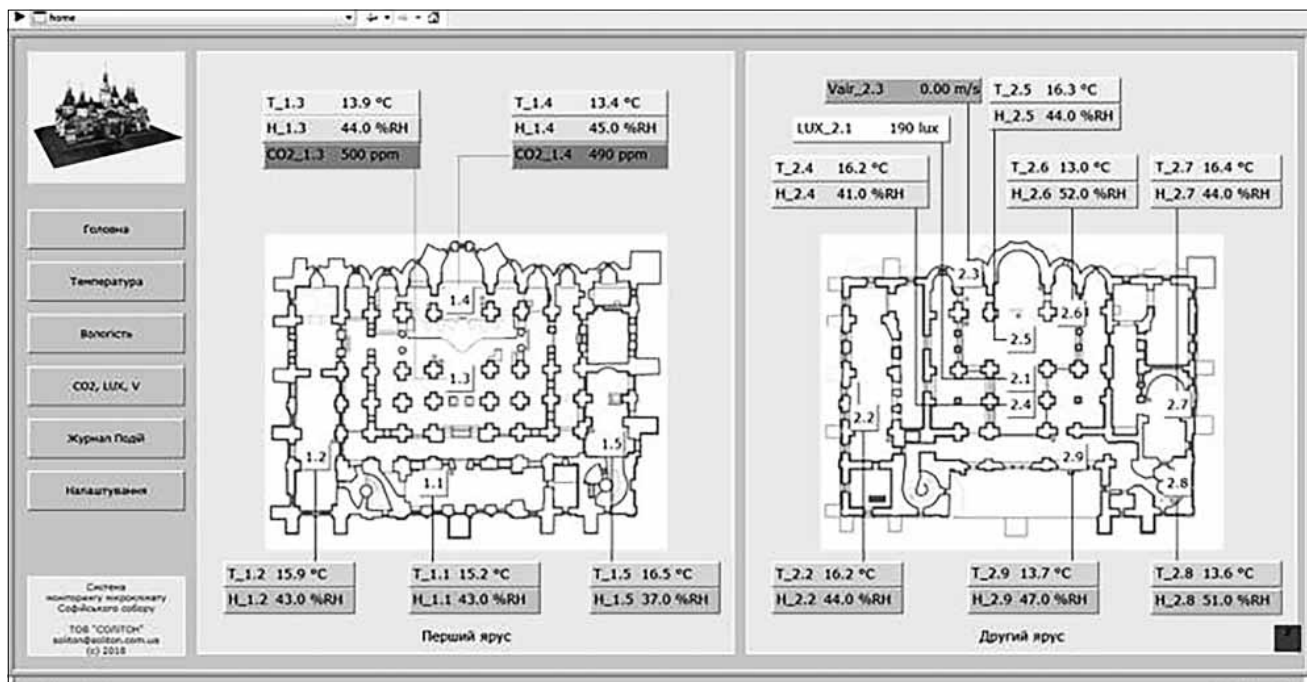

Рис. 2. Головне вікно програми моніторингу та навігація між вікнами

від бездротових датчиків виробництва компанії Pro dual (Фінляндія). При необхідності розширення кількості контрольованих параметрів, система передбачає можливість збільшення кількості датчиків. Значення параметрів мікроклімату, що вимірюються датчиками, передаються від них на базову станцію по радіоканалу на частоті 868,3 МГц. Використання даного частотного діапазону дозволяє забезпечити більш стійкий до завад зв'язок, а також зменшити вплив внутрішніх конструкцій Собору на якість радіосигналу у порівнянні з діапазоном 2,4 ГГц. Для збільшення відстані передачі сигналів використовуються репітери – повторювачі радіосигналу. Для підвищення стійкості сигналу в умовах будівлі Собору були розроблені та протестовані спеціальні антени для датчиків та базової станції системи.

При встановленні датчиків дотримано вимоги відносно мінімально можливого втручання у зовнішній вигляд, матеріальну структуру та функціонування споруди. Для запобігання втручання в матеріальну структуру окремі датчики встановлені за допомогою магнітів на існуючих металевих елементах або на металевих площадках, наклеєних на поверхню, або на існуючі монтажні поверхні. Таким чином мінімізована площа поверхні контакту датчика зі стіною. Для більш естетичного вигляду окремі датчики фарбувалися в тон поверхні розміщення (рис. 1).

Базова станція виконує функцію перетворення даних, що отримані від датчиків по радіоканалу, у цифровий протокол передачі даних Modbus RTU для подальшої передачі інформації в систему SCADA. Одна базова станція може підтримувати до 99 бездротових датчиків. Сервер систе-

ми моніторингу параметрів мікроклімату розроблений на базі комп'ютера з малим енергоспоживанням, операційною системою Windows 7 та програмним забезпеченням системи SCADA. Програмне забезпечення системи SCADA складається з базового програмного забезпечення системи SCADA IGSS та прикладного програмного забезпечення з графічним інтерфейсом користувача, який спеціально розроблений під цей проєкт (рис. 2). Сервер та блок живлення в монтажній шафі підключені до джерела безперебійного живлення. Активні аварійні події відображаються в журналі подій.

Загалом нова АСМ має можливість розширення за рахунок збільшення кількості та виду обладнання (наприклад, датчиків SO₂, вібронавантажень, оптичних систем контролю стану фресок, мозаїки тощо); можливість інтеграції в систему моніторингу вищого рівня як складової частини комплексної системи моніторингу ансамблю споруд Софійського собору в майбутньому; широкі можливості налаштувань, візуалізації та виводу даних, можливість одночасного доступу багатьох користувачів через WEB-браузер; наявність SMS-моніторингу при виникненні аварій, нештатних ситуацій.

Проте, після двох років експлуатації дався взнаки можливо єдиний недолік бездротової системи – обмежений термін використання елемента живлення датчика температури і вологості, який розміщено в найскладніших мікрокліматичних умовах – у центральному куполі. Доступ до нього здійснюється з даху Собору крізь світлове вікно і, враховуючи складну конфігурацію даху Собору, у зимовий період практично неможливий. Таким чином, при зниженні рівня заряду елемента живлення, декілька

Таблиця 1. Середні показники температури t , °C повітря в Соборі

рік	сезон	1 поверх	2 поверх	Центр 1 поверх	Периферія 1 поверх	Центр 2 поверх	Периферія 2 поверх
2020	теплий	19,8	22,3	19,8	19,9	22,0	22,1
		$\Delta=2,5$		$\Delta=0,1$		$\Delta=0,1$	
	холодний	16,3	15,7	15,5	16,8	15,5	16,3
		$\Delta=-0,7$		$\Delta=1,3$		$\Delta=0,8$	
2019	теплий	21,2	23,5	21,0	21,3	23,2	23,4
		$\Delta=2,4$		$\Delta=0,3$		$\Delta=0,2$	
	холодний	16,2	15,7	15,3	16,8	15,6	16,3
		$\Delta=-0,5$		$\Delta=1,5$		$\Delta=0,8$	

Таблиця 2. Середні показники відносної вологості ϕ , % повітря в Соборі

рік	сезон	1 поверх	2 поверх	Центр 1 поверх	Периферія 1 поверх	Центр 2 поверх	Периферія 2 поверх
2020	теплий	56,6	53,8	52,4	59,4	55,3	52,6
		$\Delta=-2,8$		$\Delta=7,0$		$\Delta=-2,6$	
	холодний	47,1	51,8	46,7	47,3	51,9	49,3
		$\Delta=4,7$		$\Delta=0,6$		$\Delta=-2,6$	
2019	теплий	59,0	54,6	56,4	60,7	55,6	54,4
		$\Delta=-4,3$		$\Delta=4,3$		$\Delta=-1,2$	
	холодний	16,2	15,7	15,3	16,8	15,6	16,3
		$\Delta=4,1$		$\Delta=0,3$		$\Delta=-3,7$	

місяців дані з цього датчика не будуть передаватись. При кабельному з'єднанні такої проблеми не виникало б. Система дозволяє контролювати стан батареї та попереджує про необхідність її заміни при втраті більше 80 % рівня заряду. Також є труднощі із нестабільним сигналом датчика в північній вежі Собору через віддаленість від базової станції і складну архітектурну форму самої вежі. При розширенні системи в цій частині Собору необхідно встановити додатковий репітер.

Середні показники температури та вологості повітря в холодну та теплу пори року різняться як між поверхами, так і між центральним ядром та «периферією». Різниця Δ в показниках може сягати в температурі до 2,5°C та 7 % у відносній вологості (див. табл. 1, 2).

Такі показники обумовлені, як уже було сказано, особливостями опалювальної та конструктивної систем Собору [3], великою інертністю споруди, коли її центральне ядро дуже повільно, у порівнянні з «периферією», нагрівається влітку, та навпаки вихолоджується восени.

Отримані результати АСМ свідчать, що показники температури і вологості добре корелюються із значеннями старих датчиків, є спадкоємність результатів, аналіз яких дозволив розробити проєкт опалення, вентиляції та кондиціонування Собору в сучасних умовах у 2020 році.

Протягом періоду моніторингу в приміщеннях Софійського собору температура та відносна вологість повітря значну частину часу перевищують встановлені межі; вміст вуглекислого газу виходить за встановлені межі при збільшенні кількості відвідувачів, особливо в період проведення масових заходів у Соборі (наприклад, під час отримання Томосу Православною Церквою України, інтронізації Київського Митрополита). Це вимагає регулювання параметрів мікроклімату за допомогою сучасного

обладнання, отже, розвитку АСМ Собору до автоматичної системи моніторингу та управління (АСМУ), необхідність якої регулюється низкою чинних будівельних норм і стандартів України.

ДЖЕРЕЛА

1. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. Москва : Мин.культуры СССР, 1984. 146 с.

2. Науково-виробничий комплекс «Клімат». Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка науково-обґрунтованої концепції температурно-вологісного режиму Софійського собору в ув'язці з системами заміру параметрів мікроклімату». Київ, 2004. 92 с.

3. Довгалюк В.Б., Комаренко О.І., Митківська Т.І. Мікроклімат музейних приміщень. Методичний посібник, Київ : Арганія Нова, 2006. 111 с.

Molochkova N.M., Nishchuk L.O., Hirak P.O. Experience of microclimate monitoring in St. Sophia Cathedral

You can't fix what you can't measure and that's particularly true for environmental and cultural management and preservation. Controlling the microclimate of monuments – religious buildings is important for their preservation in an urban environment. Monitoring based on modern information technologies is a user-friendly virtual diagnosis tool, equipping the users so that they can make intelligent and timely strategic decisions. The article is devoted to technical and methodological problems of creation and operation of the automated system of monitoring of a microclimate in St. Sophia Cathedral of the National Conservation Area «St. Sophia in Kyiv», and experience of their excision.

The first system of automated data collection was installed in the cathedral in 1999. In 2004, the system was upgraded and expanded to one level with digital sensors. Attempts have been made to use wireless communication indoors with a complex architectural form. Unfortunately, this method of connection was ineffective at the time. Based on the monitoring results, several studies were conducted on the dynamics of changes in the parameters of the air environment of the Cathedral in the cold, transitional and warm periods of the year, the temperature distribution on the inner surfaces of enclosing structures, lighting and air movement. Over time, the development of information technology has required a radical technical update of the existing AFM in the cathedral.

At the end of 2018, SOLITON LLC installed a new microclimate control system in the Cathedral (temperature and relative humidity of indoor air, lighting, air velocity, carbon dioxide concentration). This wireless sensor data acquisition system can be expanded and new sensors added if the number of monitored parameters needs to be increased. The measured values of the microclimate parameters are transmitted from the sensors to the base station via a radio channel at a frequency that allows for more noise-tolerant communication, as well as to reduce the impact of the internal structures of the Cathedral on the radio signal quality. The system has been successfully tested, ensures the continuity of monitoring re-

sults, has significant advantages and disadvantages, needs to be developed to predict the development of changes and regulate the parameters of the microclimate. The experience of operation and development of automated monitoring system in an ancient unique architectural monument can be useful for the widespread introduction of automated monitoring system in museums of Ukraine.

Key words: architectural monument, microclimate, monitoring, sensors, automated system, control.

REFERENCES

1. Instruktsiya po uchetu i hraneniyu muzeynyh tsnnostey, nahodyashihhsya v gosudarstvennyh muzeyah SSSR (1984) [Instruction on accounting and storage of museum valueables located in state museums of the USSR]. Ministry of Culture of the USSR, Moscow. [in Russian].
2. Arkhiv viddilu NZSK. Zvit pro naukovu-doslidnu robotu (2004) Rozrobka naukovu-obhruntovanoi kontseptsii temperaturno-volohisnogo rezhymu Sofiiskoho soboru v uviaztsi z systemamy zamiru parametriv mikroklimatu. [Climate Research and production complex «Climate», «The development of a scientifically based concept of the temperature and humidity mode of St. Sophia Cathedral in conjunction with systems of measuring microclimate parameters»], Kyiv : Naukovo-vyrobnychiy kompleks «Klimat». [in Ukrainian].
3. V.B. Dovhaliuk, O.I. Komarenko, T.I. Mytkivska (2006). Mikroklimat muzeinykh prymishchen. Metodichnyi posibnyk [The microclimate of museums. A methodical colleague], Kyiv : Artaniia Nova. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 504.064.3(477-25)

І.А. Черевко

МОНІТОРИНГ РОЗВИТКУ НЕБЕЗПЕЧНИХ ГЕОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Одним із головних факторів деформації пам'яток на території Києво-Печерської лаври є розташування їх в зсувонебезпечній зоні та підтоплення внаслідок зміни гідрогеологічних умов. Здійснення систематичного контролю за розвитком небезпечних геологічних процесів та технічним станом пам'яток – найкращий спосіб попередження розвитку деструктивних процесів. З 2009 року започатковано проведення візуальних спостережень за деформаціями денної поверхні (розвитком небезпечних процесів), інструментальних за рівнями ґрунтових вод, динамікою розвитку деформацій будівель і споруд (сигнальні гіпсові маяки) тощо. У даній роботі висвітлені результати моніторингу процесів просідання та зсувних на проблемних ділянках території Заповідника (Дальньопечерний та Близньопечерний пагорби, Оглядовий майданчик Верхньої лаври тощо). Виконані додаткові геофізичні дослідження проблемних ділянок дозволили підтвердити припущення про активізацію зсувних процесів на північному схилі Дальньопечерного пагорба та визначити чинники виникнення просідань денної поверхні.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, моніторинг, небезпечні процеси, зсуви, просідання, підтоплення.

Територія Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» займає значну площу і охоплює різні геоморфологічні, інженерно-геологічні елементи. Розвиток негативних природних (просадочних, зсувних, суфозійних,

підтоплень) та техногенних процесів (витоки з мереж, вібраційне навантаження тощо) впливає на стан збереження пам'яток, в т. ч. і підземних.

Характерними деформаціями будівель і споруд є тріщинотворення, перезволоження елементів конструкцій, нерівномірне осідання частин споруд, деструкція оздоблювального шару тощо та головні чинники, що до них призводять (зсувні процеси, ерозія, суфозія, перезволоження). Нами ще у 2018 р. виконане зонування території Заповідника за розвитком та поширенням небезпечних екзогенних геологічних процесів [1]. За кількістю проявів екзогенних процесів на території Києво-Печерської лаври та характером їх впливу на стан пам'яток найбільше поширення мають процеси прихованого підтоплення (42 пам'ятки), друге-третє місце поділяють процеси просідання (17) та зсувні (17), далі – явне підтоплення (12) та суфозія (10). Визначальними чинниками розвитку всіх процесів є перезволоження ґрунтового масиву, викликане різними факторами: як природними, так і техногенними. Основними засобами попередження цих процесів є ретельно виконані роботи з благоустрою навколишньої території, особливо водовідведення (як ґрунтових, так і поверхневих вод), реконструкція інженерних мереж.

Процеси, які відбуваються у ґрунтовому масиві, досить важко відслідкувати візуальними методами (особливо зсувні та підтоплення), тому вкрай важливим є обладнання зсувних ділянок створами інклінометричних свердловин (принаймні там, де ознаки активізації зсувних процесів візуалізуються опосередковано та підтверджені геофізичними дослідженнями (Дальньопечерний пагорб), потенційні ділянки підтоплення – додатковими гідрогеологічними спостережними свердловинами (Гостинний двір, схили Лаврського яру тощо). Важливими є і попередні дослідження – геофізичні, інженерно-геологічні, які на рівні лише підозри на розвиток тих чи інших процесів (прояву неявних ознак) дозволяють підтвердити припущення. Адже прояви деформації денної поверхні і пам'яток – кінцева стадія процесу, своєрідні симптоми хвороби, що криється у тілі природно-техногенної системи (ї розвивається протягом тривалого часу). Найкращий спосіб лікування, тобто успішне вирішення питання збереження пам'яток, – попередження хвороби, а саме здійснення систематичного контролю за їх технічним станом.

На жаль, це доволі вартісні роботи. І це одне з проблемних питань якісного моніторингу історичних ландшафтів, вирішення якого сьогодні «лягає на плечі» керівництва заповідників, бо держава в обличчі Міністерства культури та інформаційної політики України обмежена в коштах, а подекуди «функціонери від культури» навіть не розуміють важливості проведення спостережень, направлених на попередження небезпечних процесів. У таких умовах доводиться покладатися лише на власний досвід (здобутий за роки праці на одному й тому ж місці) та на небайдужість (здоровий глузд) керівництва, а доволі часто і на власний авторитет у спробі винайти кошти на необхідні дослідження. Це системна проблема багатьох заповідників, особливо якщо їхній архітектурний ансамбль «вписана

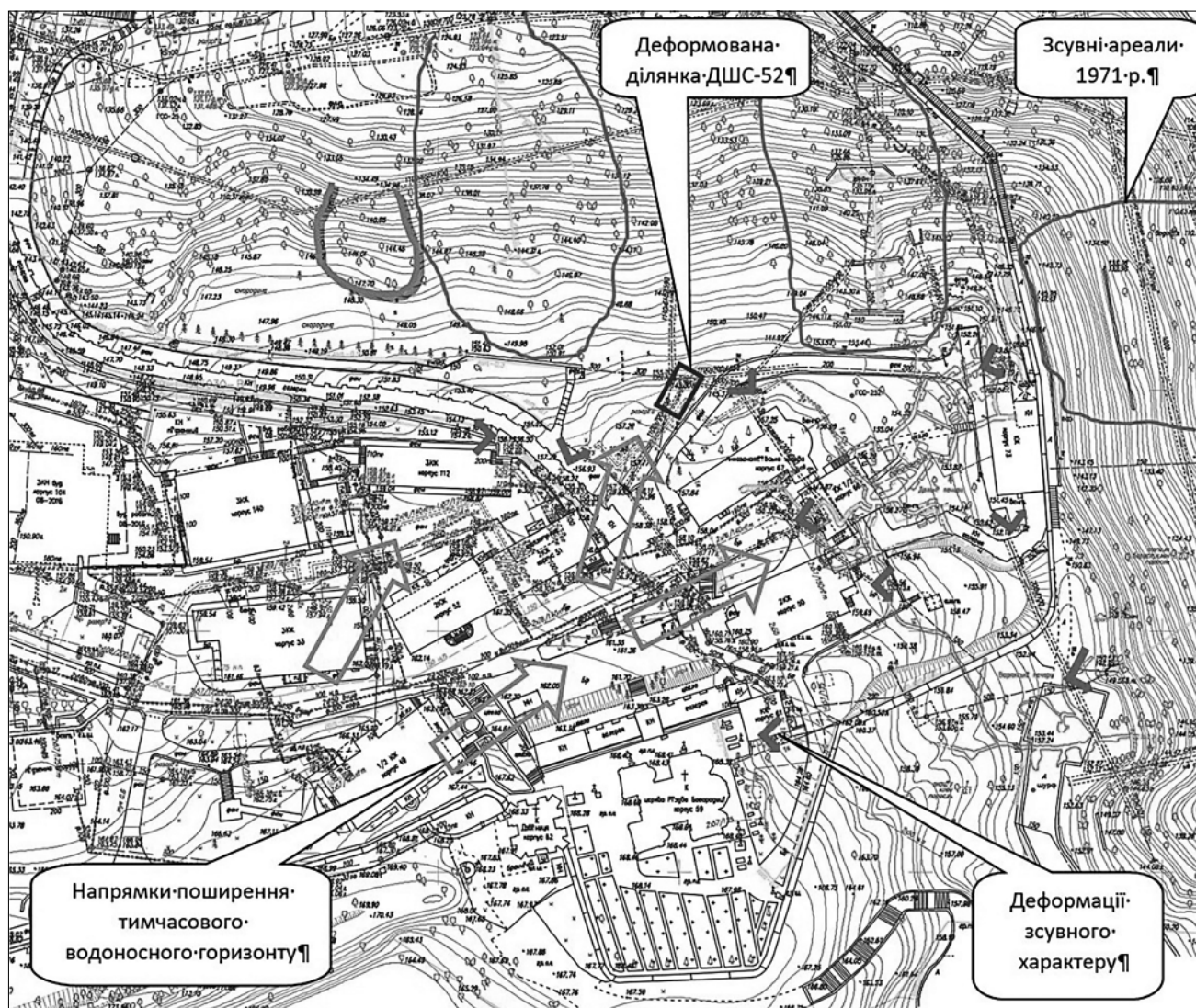

Рис. 1. Поширення деформацій зсувного характеру на території Дальньопечерного пагорба

ний» у складний ландшафт, штучно перетворений за багатовікову історію його існування.

Однак, незважаючи на вищевказані проблеми, на території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» спостереження та деякі дослідження все ж таки проводяться. Нами ще у 2009 році започатковано проведення візуальних спостережень за деформаціями денної поверхні (розвитком небезпечних процесів), інструментальних – за рівнями ґрунтових вод, динамікою розвитку деформацій будівель і споруд (сигнальні гіпсові маяки) тощо. У даній роботі висвітлені результати моніторингу зсувних процесів та просідання на проблемних ділянках території Заповідника.

Моніторинг небезпечних процесів на проблемних ділянках території Заповідника. В останні роки внаслідок відносно сприятливих погодних умов (безсніжні зими, незначна кількість опадів тощо) суттєвої активізації процесів деформації денної поверхні та прояву небезпечних

процесів на території Заповідника не зафіксовано. Лише на окремих ділянках, де деструктивні процеси носять характер «аккумулятивних» (або пролонгованих, з кожним роком накопичуються), спостерігався їх прояв.

Активізація зсувних процесів на Дальньопечерному пагорбі. Північний схил Дальньопечерного пагорба – давня арена зсувних зрушень, з крутим нахилом у бік тальвегу Лаврського яру. У 1971–1973 рр. на північному схилі сталися три зсуви, якими було пошкоджено верхню частину корпусу № 72 та знесено біля 100 м Оборонної стіни (ділянка № 6, корпус № 93). В останнє десятиліття на денній поверхні та спорудах, розташованих на пагорбі, а також у Дальніх печерах, розташованих у ґрунтовому масиві пагорба, фіксуються деформації зсувного характеру – тріщини відколу у замощенні, нахил ліхтарних стовпів, тріщини зі зміщенням у будівлях та печерних галереях (рис. 1). Локалізація деформацій у спорудах, на поверхні, печерах дозволяє припустити розвиток глибинного зсуву на території пагорба.

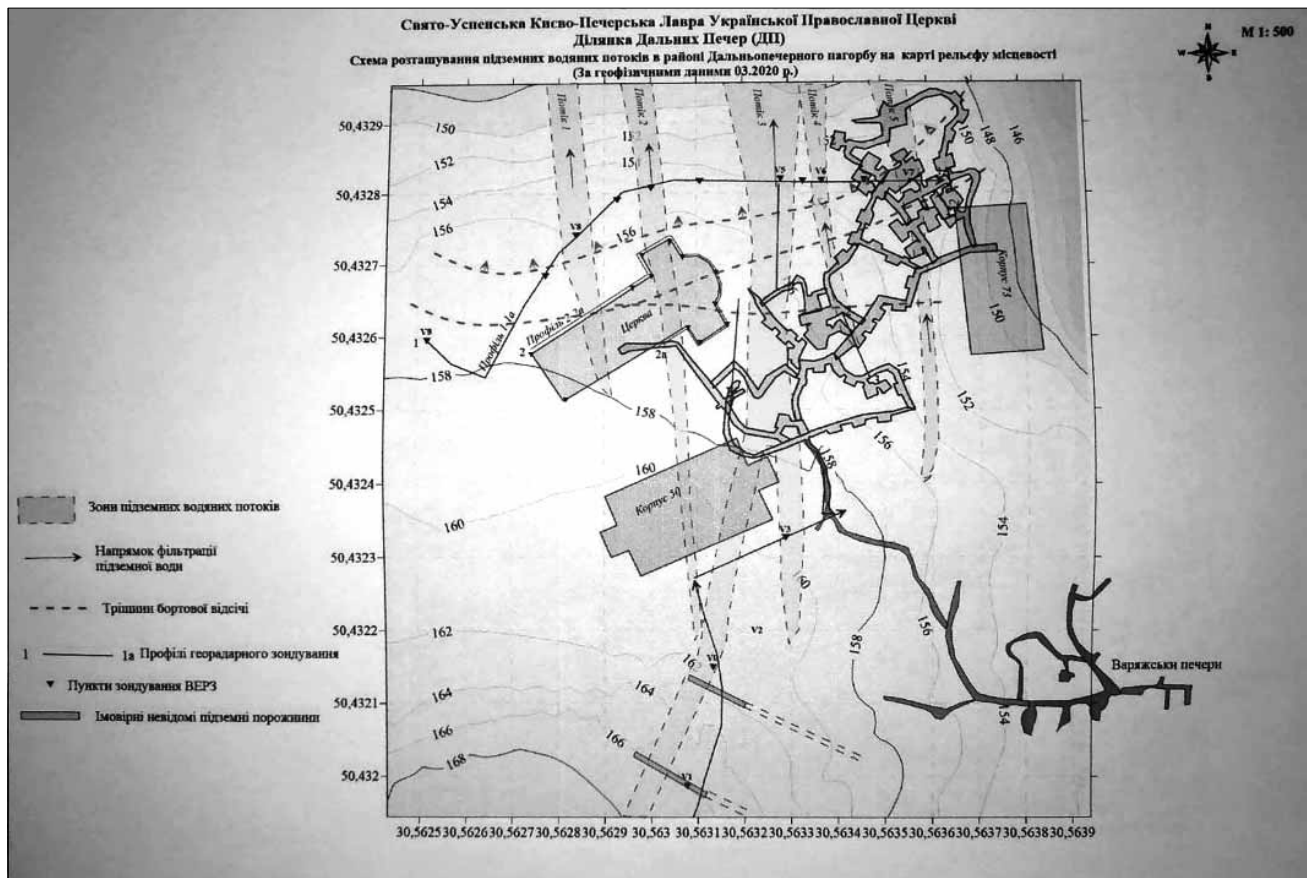

Рис. 2. Геофізичні дослідження території Дальнопечерного пагорба (формування тріщин бортової відсічі, поширення водних потоків)

Підтвердження цього припущення ми отримали у липні 2019 року – у дренажній штольневій системі ДШС-52, розташованій у ґрунтовому масиві північного схилу Дальнопечерного пагорба, нижче корпусу № 67, «повело» залізобетонне кріплення. Було зафіксовано суттєву деформацію бокових та верхніх горизонтальних залізобетонних кріплень на ділянці довжиною біля 2-х метрів. Бокові стояки повністю завалилися, деякі змістились у середину штольні на 30–40 см, верхні – на 20–30 см, зв'язок між ними порушився, окремі перемички випали взагалі. Дані деформації спричинені зрушенням ґрунтового масиву на глибині біля 6 м, вірогідно, внаслідок активізації зсувних процесів, в т. ч. глибинних зсувів. Конструктивні тріщини у сходовій галереї Дальніх печер на глибині 7 м від денної поверхні, зафіксовані ще у 2013 році, підтверджують дане припущення.

З метою визначення чинників, що призвели до порушення ДШС-52, у березні 2020 р. НВП «ГЕОПРОМ» за нашими рекомендаціями та на замовлення Свято-Успенської Києво-Печерської лаври були виконані геофізичні дослідження північного схилу Дальнопечерного пагорба [2], які підтвердили наявність формування т. зв. «бортової відсічі» – тріщин, уздовж яких можливе зсувне зрушення ґрунту по визначеній поверхні ковзання (рис. 2). За даними досліджень, потужність ґрунтів зсувної зони становить 4–5 м; поверх-

нею ковзання є кривля глин, яка має еродовану поверхню; окрім того визначено, що по ерозійних улоговинах у товщі глин формуються потоки ґрунтових вод (рис. 3).

Як видно з рис. 2, тріщини бортової відсічі сформувались у напрямку захід-схід, паралельно до північного схилу Лаврського яру, у тілі розподільного мису між зсувними Лаврським та Запечерним яром. Імовірно зрушення ґрунтового масиву призведе до деформації конструкції Зачаттівської церкви – пам'ятки архітектури національного значення. Саме у місці, де вірогідні тріщини бортової відсічі проходять під будівлею, зафіксовані суттєві деформації її конструкції – серія горизонтальних тріщин у внутрішній стіні. Однак, без спеціально обладнаних точок інструментальної фіксації процесів одними лише візуальними спостереженнями стверджувати, що чинниками означених деформацій є саме активізація зсувних процесів, некоректно. Тому для уточнення зони розвитку зсувних ареалів та попередження в майбутньому зсувних зміщень необхідно обладнати на території північного схилу Дальнопечерного пагорба мережу інклінометричних свердловин та розширити мережу гідрогеологічних спостережних.

Постійним моніторингом *Ближньопечерного пагорба* зафіксовані непрямі ознаки деформування зсувного характе-

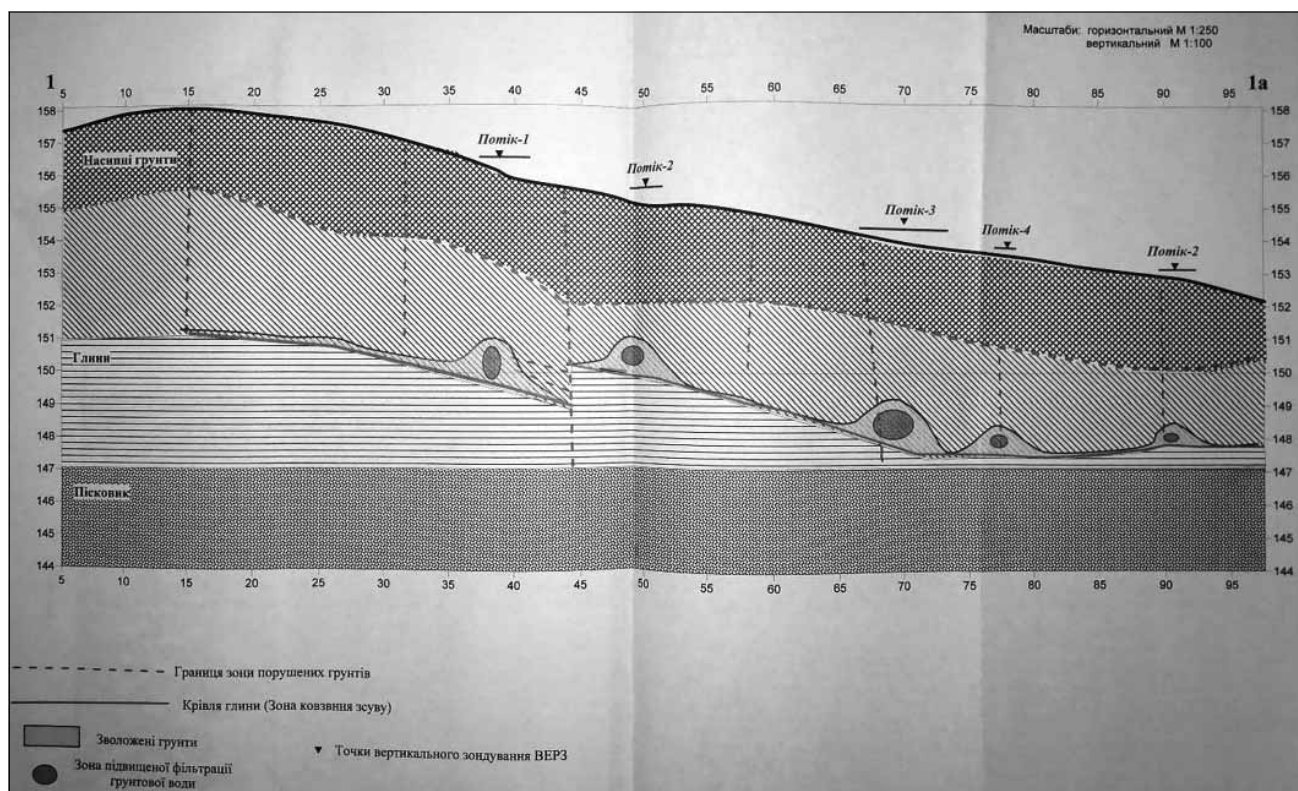

Рис. 3. Геофізичні дослідження території Дальньопечерного пагорба (поперечний перетин георадарного сканування, поширення водних потоків)

руденної поверхні. Територія Близньопечерного саду, з доволі крутим нахилом у бік Дніпра та тальвегу Лаврського яру, з розташованими на ньому пам'ятками архітектури, в т. ч. і національного значення (корпуси № 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44 48), та значною кількістю інженерних споруд (підпірні стіни, дренажі, водовідводи), принаймні з середини XVII ст. потерпала від розвитку зсувних процесів [3].

Восени 2019 року виявлено деформації зсувного характеру будівель та споруд інженерного захисту території: утворення та розкриття горизонтальних тріщин до 1–1,5 см у тілі підпірних стінок уздовж північного та західного фасадів корпусу № 44, у підпірних стінах уздовж корпусів № 41, 36, 48, 48 а; «нахил» спостережних свердловин, оголення реперів, утворення тріщин заколу на денній поверхні; розкриття зашпарованих тріщин у корпусі № 37, відремонтованого у квітні того ж року; значно розширились конструктивні тріщини у контрфорсах Дзвіниці на Близьких печерах (корпус № 38) тощо.

Деформаційні процеси на даній території фіксуються постійно, враховуючи особливості рельєфу, високий рівень залягання ґрунтових вод (2–4 м від денної поверхні, у період сніготанення – 0,5–1,5 м [4]), інженерно-геологічну будову території (глини з глибини 0,5–2,0 м).

Слід відзначити, що активізація деформаційних процесів носить зазвичай сезонний характер. У результаті багаторічного моніторингу визначено, що активізація процесів приурочена до перезволоження ґрунтового масиву,

причому власне деструктивні процеси можуть активізуватись на рік-два пізніше. На сьогодні ряд непрямих ознак указують на приховані чинники більш масштабних деформаційних процесів («зрізана» у 2016 році на глибині близько 4 м вентиляційна труба з відгалуження Біснуватих у Близьких печерах, «нахил» свердловини, «видавлювання» верхньої частини підпірної стіни тощо).

Враховуючи наявність у товщі ґрунтового масиву комплексу Близьких печер, у жовтні 2020 р. коштом Свято-Успенської Києво-Печерської лаври було виконано геофізичні дослідження східної частини території саду Близьких печер (рис. 4, 5) [5]. Геофізичними дослідженнями підтверджено, що активізація тріщиноутворення у підпірних стінах уздовж корпусів № 36, 48 та 48а пов'язана з активізацією зсувних процесів, які, в свою чергу, приурочені до зон локального зволоження ґрунтів.

У середній частині пагорба зона зволоження розташована на незначній глибині – 1,5–2,0 м, потужність її становить 0,5–1,0 м. Нижче по схилу водний потік (тимчасовий або техногенний) досягає поверхні глинистої товщі (а. в. 150 м), по покрівлі яких виникає т. зв. «дзеркало ковзання» і утворюється зона зсуву, що примикає до підпірної стіни світлового прорізу (уздовж корпусу № 48). На поверхні зсувної зони утворилися тріщини і невеликі відколи ґрунту.

З одним із локальних водних потоків пов'язане і замкнення вихідної галереї з Близьких печер. Слід відзначити, що у період 2005–2014 рр. печерні комплекси потерпали

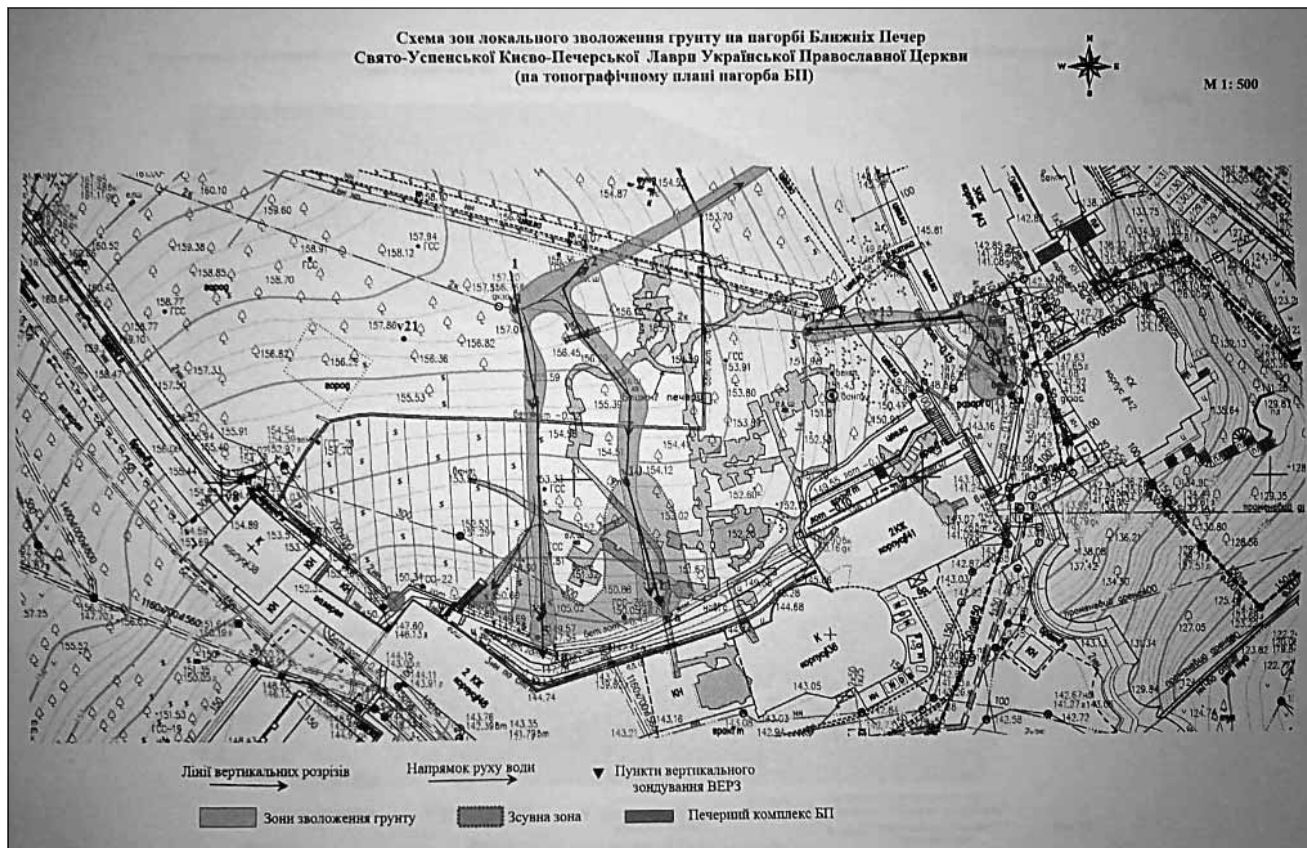

Рис. 4. Геофізичні дослідження території Ближньопечерного пагорба (поширення зон локального зволоження ґрунтів (водні потоки та зсувних))

від підтоплення інфільтраційними водами, які надходили до печер усталеними шляхами у вигляді рукавів-потоків [4]. Після влаштування у листопаді 2014 року першої черги горизонтального променевого дренажу (у верхній частині саду) гідрогеологічна ситуація суттєво покращилась: знизилась рівні ґрунтових вод (далі – РГВ) у південно-західній частині саду; під час інфільтрації опадів підйом рівнів у свердловинах, розташованих у цій частині саду, був незначним. Уведення в дію дренажу стабілізувало гідродинаміку водних потоків, режим набув стабільності (з часом наблизився до стаціонарного) – зменшилась річна амплітуда коливань рівнів ґрунтових вод. У 2016–2017 рр. влаштовані розвантажувальні отвори (чотири) у підпірній стіні світлового прорізу вздовж північного фасаду корпусу № 48. На сьогодні вони працюють протягом 1–3 місяців – під час сніготанення та періоду довготривалих опадів. Отвори ефективно відбирають воду з вузьких улоговин, по яких тимчасовий водоносний горизонт розповсюджується в бік печерного поля і затримується підпірною стіною світлового прорізу. Отже, катастрофічні замокання галерей Ближніх печер, розташованих у товщі ґрунтового масиву, припинилися.

Загалом, за результатами спостережень за рівнями ґрунтових вод, витратами дренажів та технічним станом Ближніх печер, зі значною вірогідністю можна припустити, що аварійні ситуації, які сталися у печерах у травні

2005 та березні 2012 років (обрушення галереї та аварійний витік води), були спровоковані надходженням потоків техногенних вод із території Верхньої лаври одночасно з утворенням тимчасового водоносного горизонту за рахунок сніготанення (сніжні зими). Влаштований у верхній частині саду промєневий дренаж повністю «відрізав» надходження техногенних вод на територію саду Ближніх печер, і гідрогеологічна ситуація стабілізувалась.

За результатами проведених геофізичних досліджень рекомендовано виконати додаткові розвантажувальні отвори у підпірній стіні світлового прорізу уздовж корпусу № 48 у місцях «примикання» до неї зон зволоження та зсувних. Відмічено, що після влаштування перших розвантажувальних отворів зони зволоження зменшились (у порівнянні з 2008–2014 рр. [4, 6]), частково зникли явні ознаки прояву зсувних процесів.

Упродовж 2018–2020 рр. спостерігається активізація процесів просідання замощення зі *східної сторони Воскресенської церкви*. Вона розміщена в центрі замкнутого замощеного клінкерною цеглою подвір'я, яке обмежене по периметру: з південного, північного та західного боків – рядом будівель підсобного призначення (флігелями), зі східного боку – цегляною огорожею, що є верхньою частиною ділянки № 3 Оборонної стіни навколо Ближніх і Дальніх печер. Водовідведення з ділянки забезпечене вертикальним

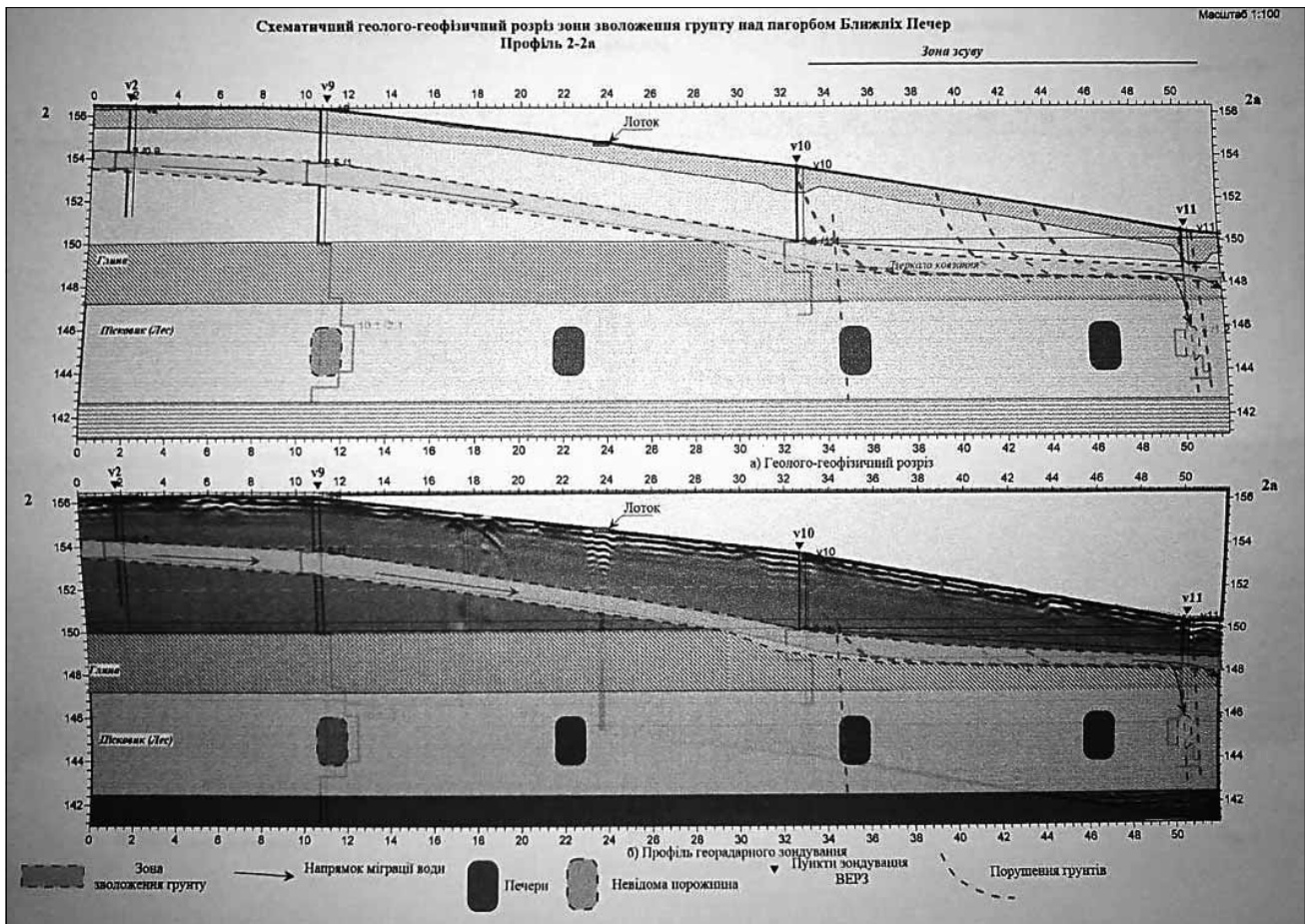

Рис. 5. Геофізичні дослідження території Ближньопечерного пагорба (схематичний розріз зон зволоження ґрунтів)

плануванням денної поверхні.

Деформації замощення зафіксовані в місцях неодноразових аварійних витоків із інженерних мереж (остання масштабна аварія сталася 11.04.2018 р. на гілці тепломережі, що проходить уздовж північного фасаду церкви). Було зафіксоване затоплення теплокамери з північної сторони церкви та виток гарячої води у вигляді джерел з-під мурування із зовнішньої сторони цегляної стіни (корпус № 93) у її підніжжі навпроти вівтарної частини церкви. Постійні витрати з мережі з подальшим потраплянням їх у ґрунтовий масив призвели (і продовжують призводити) до активізації процесів просідання замощення та його деформації. Сприяє цьому ж процесу і недосконалість системи водовідведення.

Аномальні зливи, які випадали влітку 2020 року, призвели до подальшої активізації процесів просідання – у межах ділянок просідання акумулюються атмосферні опади (до 2 м³). З початку жовтня 2020 року фіксується підйом рівнів у спостережних свердловинах, розташованих на території Гостинного двору Нижньої лаври (ГСС-104, ГСС-14) та прилеглій брівці схилу Печерського лесового плато (ГСС-103, на схід від Воскресенської церкви). Підйом РГВ пов'язаний із довготривалою інфільтрацією атмосферних опадів, спричинених акумуляцією поверхневого стоку під час злив у трав-

ні-червні 2020 р. у дворі Воскресенської церкви в локальних пониженнях деформованого клінкерного замощення. Інфільтрована вода лише через два місяці (швидкість інфільтрації узгоджується з коефіцієнтом фільтрації лесових ґрунтів) досягла дзеркала ґрунтових вод; і надалі розпочався підйом РГВ та розтікання водного потоку до місць розвантаження (вниз по схилу до тальвегу Лаврського яру).

На користь підйому РГВ за рахунок довготривалої інфільтрації акумульованої води свідчить подальший спад РГВ у свердловинах, розташованих на території Верхньої лаври. Підйом РГВ у ГСС-103 у січні 2021 р. досяг величини 1,4 м; вода знаходиться у лесових просадних ґрунтах, які при перезволоженні мають здатність до просідання. Під час подальшого спаду РГВ можливе їх ущільнення, що призведе до осідання ґрунтів в основі пам'яток (а це і аварійна ділянка № 3 Оборонної стіни навколо Ближніх та Дальніх печер, і власне Воскресенська церква) та активізації деформацій.

Таким чином, недосконалість водовідведення та аварійні витокі сприяють:

- перезволоженню ґрунтового масиву, у т. ч. підтопленню фундаментів будівель та просіданню лесових ґрунтів в їх основі (що вже призвели до деформацій і будуть сприяти подальшим);

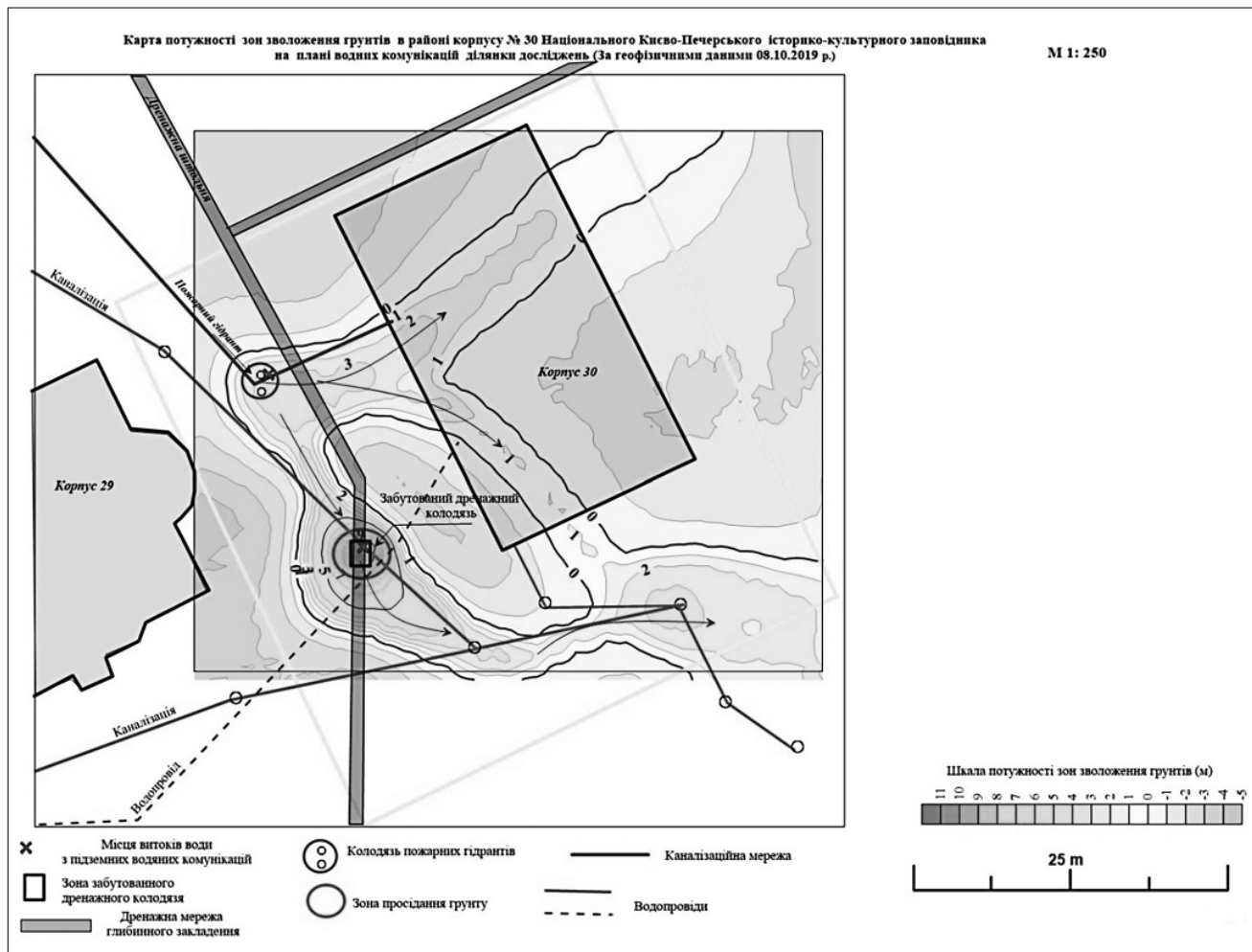

Рис. 6. Зони зволоженості ґрунтів Оглядного майданчика за геофізичними даними [6]

- обрушенню аварійної ділянки № 3 корпусу № 93 – Оборонної стіни навколо Ближніх та Дальніх печер (на даний час ділянка перебуває у критичному стані: тріщини, деструкція лицьового шару мурування з осипанням тощо); утворення деформацій викликане нерівномірним осіданням ґрунтів основи внаслідок їх перезволоження;

- потенційному підтопленню будівель та споруд Гостинного двору Нижньої лаври.

Розв'язання проблеми потребує комплексного підходу: необхідно вирішити питання благоустрою та відведення поверхневих вод із двору Воскресенської церкви, а також реконструювати інженерні мережі.

Оглядовий майданчик Верхньої лаври. У центральній частині майданчика ще у серпні 2019 року було зафіксовано прояви активізації деформаційних процесів замощення у вигляді повторного просідання денної поверхні (діаметром до 6 м, глибиною до 0,25 м) з утворенням концентричних тріщин та деструкції покриття з асфальтобетону та бетону на локальних ділянках.

Деформація замощення утворилася в межах периметра провалу денної поверхні, ліквідованого у 2006 р. Слід зазна-

чити, що територією майданчика прокладено гілки інженерних мереж (водогін, каналізація, тепло тощо), стан яких не є задовільним. Стан замощення незадовільний: наявні численні просідання, системи тріщин, проростання самосійної рослинності. Під час церковних свят територія майданчика використовується для паркування автотранспорту.

Таким чином, деформації замощення на локальних ділянках відбуваються через нерівномірне осідання просадних ґрунтів основи (у тому числі насипних), у результаті їх ущільнення внаслідок інфільтрації поверхневих вод та аварійних витоків із мереж та під впливом періодичного динамічного навантаження від руху автотранспорту на майданчику.

Для визначення чинників у жовтні 2019 року НВЦ «ГЕОПРОМ» на замовлення Заповідника були виконані геофізичні дослідження території (рис. 6, 7) [7]. В результаті досліджень у районі місця просідання замощення визначена локальна зона значного перезволоження ґрунтів в інтервалі глибин від 1,4 до 11,0 м (а. в. від 182,6 до 173,0 м), встановлено наявність локальної зони насипних ґрунтів із поверхні до глибини 10,5 м (а. в. 173,5 м), з глибини 10,5 м і до «тіла» дренажної системи ДШС-28 визначаються насип-

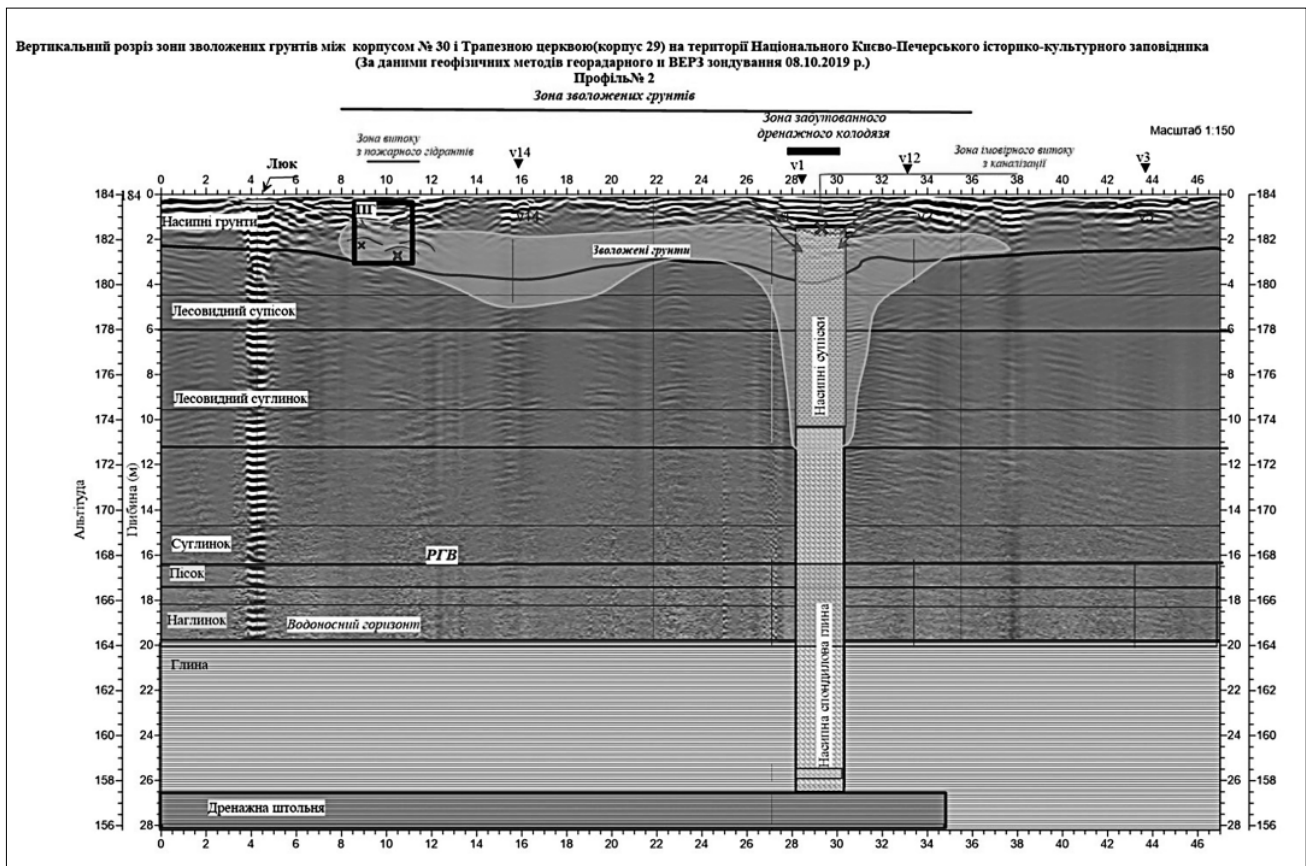

Рис. 7. Дані вертикального зондування по профілю № 2 через зону просідання ґрунту на Оглядовому майданчику

ні ґрунти глинистого складу (т. зв. київський мергель). На рис. 7 надано вертикальний розріз зони зволоження ґрунту, утворення якої може бути пов'язане з ліквідованим засипкою дренажним колодезем, що виконував роль технічного під час заміни дерев'яних кріплень дренажу на бетонні у 1970-х роках. Засипка колодезя від кривлі штольні до відмітки 173,5 м була виконана глинами, яка використовувалась для герметизації колодезя від інфільтрації ґрунтових та атмосферних вод. Вище колодезь засипався супісками, суглинками та іншими рихлими ґрунтами. При потраплянні води в зону насипного ґрунту у тілі ліквідованого колодезя розпочались процеси ущільнення та просідання. Також встановлено, що вода в цю зону потрапляла і з витоків з пожежних гідрантів. Пізніше, імовірно, відбулося часткове пошкодження каналізації, що проходить через зону просідання ґрунту, яке і спричинило повторне просідання ґрунту.

Тобто, головним чинником осідання та провалу замоцнення на Оглядовому майданчику є осідання насипних ґрунтів по тілу забученого технічного колодезя внаслідок перезволоження. У зону просідання вода потрапляла в результаті імовірних аварійних витоків із мереж (водогін, тепломережа), пожежного гідранта і каналізаційної мережі. Провал ліквідовано КП СУППР у жовтні-листопаді 2019 року.

За схемою зсувних територій Печерського району м. Києва [8] майже половина території Заповідника перебуває у

зсувонебезпечній зоні. Враховуючи складні геоморфологічні та інженерно-геологічні умови, у ґрунтовому масиві постійно відбувається активізація небезпечних геологічних процесів (зсувні, суфозійні, ерозійні, підтоплення тощо), спричинених як природними, так і техногенними факторами. Незважаючи на те, що найбільше поширення мають процеси прихованого підтоплення, процеси просідання та зсувні завдають пам'яткам найзначнішої руйнації.

Визначальними чинниками розвитку цих процесів є перезволоження ґрунтового масиву, викликане різними факторами: як природними, так і техногенними. Основним засобом попередження їх є ретельно виконані роботи з благоустрою навколишньої території, особливо водовідведення (як ґрунтових так і поверхневих вод), реконструкція інженерних мереж.

За результатами моніторингу території Заповідника та проведених геофізичних досліджень на окремих ділянках розроблено проекти відведення ґрунтових вод із території Дальнопечерного пагорба, поверхневих вод із території двору Воскресенської церкви з одночасною реконструкцією інженерних мереж, прийняте рішення про влаштування додаткових розвантажувальних отворів у підпірній стіні світлового прорізу вздовж корпусу № 48. Укріплення схилів і навіть розробка проекту укріплення без підтверджених тривалими інструментальними спостереженнями (тобто моні-

торингом) та спеціальними дослідженнями висновків не обґрунтованим – і це одна з нагальних проблем.

Таким чином, для удосконалення системи моніторингу за небезпечними процесами на території Києво-Печерської лаври необхідно виконати:

- обладнання створів інклінометричних свердловин на схилах Дальньопечерного пагорба;
- обладнання системи геодезичних спостережень (репери, марки) на окремих ділянках та пам'ятках;
- проводити періодичні геофізичні дослідження ділянок з потенційним розвитком небезпечних процесів (печерні пагорби, територія схилів тощо);
- проводити періодичні інженерно-геологічні вишукування окремих ділянок.

При цьому про необхідність та важливість подібних спостережень переймаються лише балансоутримувачі пам'яток та території (тобто заповідники). Незважаючи на розроблені і затверджені довгострокові програми (на папері вони є – т. зв. План організації території), кошти на культуру виділяються з державного бюджету за залишковим принципом, а сформовані бюджетні запити фінансуються частково, залишаючи пам'ятоохоронцям лише сподіватись на краще.

ДЖЕРЕЛА

1. Черевко І.А. Розвиток екзогенних геологічних процесів на території Києво-Печерської лаври та їх вплив на стан пам'яток. 36. наук. праць: *Сіверщина в історії України*. Випуск 11. Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Глухівський Національний педагогічний університет, 2018. С. 31–36.
2. Левашов С.П. НТЗ про геофізичні дослідження північного схилу Дальньопечерного пагорба з метою визначення чинників деформацій у наземних будівлях та печерних галереях. НВП «ГЕОПРОМ», 2020. 29 с.
3. Черевко І.А., Головатенко Ю.Г. Історичний аспект формування системи інженерного захисту Близньопечерного пагорба. *Лаврський альманах* – 27, спец. вип. 10 (Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври). Київ: НКПІКЗ, 2013. С. 362–375.
4. Черевко І.А., Куциба В.О. Гідрогеологічна ситуація на території Близньопечерного пагорба, її вплив на стан печер та засоби регуляції. 36. наук. праць: *«Матеріали Одинадцятій Міжнародної наукової конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії»*. Київ, 2013. С. 90–93.
5. Левашов С.П. НТЗ про геофізичні дослідження північної частини Близньопечерного пагорба з метою визначення чинників деформацій та перезволоження ґрунтового масиву у будівлях корпусів № 37, 38, 48, 41, 42, 43, підземних галереях Близьких печер. НВП «ГЕОПРОМ», 2020. 33 с.
6. Черевко І.А. Дослідження впливу гідрогеологічних умов на стан збереження підземних комплексів на прикладі Близьких печер Києво-Печерської лаври. Матеріали семінару ICCROM «Особливості моніторингу пам'яток архітектури», Київ, 2017. С. 65–70.
7. Левашов С.П. НТЗ про інженерно-геологічні дослідження неруйнівними методами ділянки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника з метою визначення зсувонебезпечних та провальних зон, підземних порожнин та зон підвищеного зволоження і розущільнення ґрунтів. НВП «ГЕОПРОМ», 2019. 43 с.
8. Боковий В.П., Старіков М.Б., Кульчицький В.М. Схема меж зсувонебезпечних територій Печерського району м. Києва (92/ИНЖІ-18). КО «Інститут Генерального плану м. Києва», КП «СУП-ІПР», 2019. 1 арк.

Cherevko I.A. Monitoring the development of dangerous geological processes on the territory of the Kyiv Pechersk Lavra: experience, problems, solutions

One of the main factors of monuments deformation on the territory of the Kyiv-Pechersk Lavra is their location in the landslide zone and flooding due to changes in hydrogeological conditions. Systematic monitoring of the hazardous geological process's development and the technical condition of monuments is the best way to prevent the development of destructive processes. Since 2009, visual observa-

tions of surface deformations (development of dangerous processes), instrumental measure of groundwater levels, dynamics of deformations of buildings and structures (plaster lighthouse), etc. have been initiated. This paper highlights the results of monitoring the processes of subsidence and landslides in the problem areas of the preserve (Far Cave and Near Cave Hills, Observation Deck of the Upper Lavra, etc.). Additional geophysical studies of the problem areas allowed to confirm the assumptions about the intensification of landslides on the northern slope of the Far Cave Hill and to determine the factors of subsidence of the day surface.

Based on the results of monitoring the territory of the Preserve and geophysical research in some areas, groundwater drainage projects were developed from the territory of Far Cave Hill, also surface water drainage from the yard of the Resurrection Church with simultaneous reconstruction of engineering networks, decision on the placement of additional unloading openings in retaining wall along the housing № 48. Strengthening slopes and even developing a project of slope strengthening without long-term instrumental observations (i.e., monitoring) and special studies does not justify the findings - and this is one of the most pressing issues. Processes occurring in the rock massif are quite difficult to monitor by visual methods (especially landslides), so it is extremely important to equip landslides with inclinometric wells, potential flooding areas - additional hydrogeological observation wells.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, monitoring, dangerous processes, landslides, subsidence, flooding.

REFERENCES

1. Cherevko, I.A. (2018). Rozvytok ekzozhennykh heolohichnykh protsesiv na terytorii Kyievo-Pechers'koi lavry ta ikh vplyv na stan pamiatok [The development of exogenous processes in the Kyiv-Pechersk Lavra and their impact on monuments]. *Sivertschnyna v istorii Ukrainy – Sivertschnyna in Ukrainian history*. (11), pp. 31–36. [in Ukrainian].
2. Levashov, S.P. (2020) NTZ pro heofizychni doslidzhennia pivnichnoho skhyly Dalnopechernooho pahorba z metoiu vyznachennia chynnykh deformatsii u nazemnykh budivliakh ta pecherykh halereiakh [STR on geophysical research of the northern slope of the Far Cave Hill in order to determine the factors of deformation in buildings and cave galleries]. [in Ukrainian].
3. Cherevko, I.A., Holovatenko, Yu.H. (2013). Istorychnyi aspekt formuvannia systemy inzhenernoho zakhystu Blyzhnopechernooho pahorba [Historical aspect of the formation of the system of engineering protection of the Near Cave Hill]. *Lavrskiy almanakh* – 27, spets. vyp. 10 (Doslidzhennia pecherykh kompleksiv Kyievo-Pecherskoi lavry) - Lavra Almanac – 27, special. issue 10 (Study of the cave complexes of the Kyiv-Pechersk Lavra)], pp. 362-375. [in Ukrainian].
4. Cherevko, I.A., Kutsyba, V.O. (2013). Hidroheolohichna sytuatsiia na terytorii Blyzhnopechernooho pahorba, yii vplyv na stan pecher ta zasoby rehuliatcii [Hydrogeological situation in the Near Cave Hill, its impact on the caves and regulation means]. Abstracts of Papers '2013. *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaemodii*. (pp. 90-93). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Levashov, S.P. (2020). NTZ pro heofizychni doslidzhennia pivnichnoi chastyny Blyzhnopechernooho pahorba z metoiu vyznachennia chynnykh deformatsii ta perezvozhennia gruntovoho masyvu, u budivliakh korpusiv № 37, 38, 48, 41, 42, 43, pidzemnykh halereiakh Blyzhnykh pecher [STR on geophysical research of the northern part of the Near Cave Hill in order to determine the factors of deformation and waterlogging of the soil, in the buildings № 37, 38, 48, 41, 42, 43, underground galleries of the Near Caves]. [in Ukrainian].
6. Cherevko, I.A. (2017). Doslidzhennia vplyvu hidroheolohichnykh umov na stan zberezhennia pidzemnykh kompleksiv na prykladi Blyzhnykh pecher Kyievo-Pecherskoi lavry [Investigation of the influence of hydrogeological conditions on the state of preservation of underground complexes on the example of the Near Caves of the Kyiv-Pechersk Lavra] Abstracts of Papers '2017. *Osoblyvosti monitorynhu pamiatok arkhitektury*. (pp. 65-70). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Levashov, S.P. (2019). NTZ pro inzhenerno-heolohichni doslidzhennia neruivnyimi metodamy dilianky Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka z metoiu vyznachennia zsuvo-bezpechnykh ta provalnykh zon, pidzemnykh porozhnyn ta zon pidvyshchenoho zvolozhennia i rozushchilennia gruntiv [STR on engineering-geological researches by non-destructive methods of the site of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve in order to determine landslide and failure zones, underground cavities and zones of increased soil moisture and compaction]. [in Ukrainian].
8. Bokovy, V.P., Starikov, M.B., Kulchytskyi, V.M. (2019) Skhema mezh zsuvo-bezpechnykh terytorii Pecherskoho raionu m. Kyieva (92/INZhi-18) [The scheme of the boundaries of landslide-prone areas of the Pechersk district of Kyiv (92 / INZhi-18)]. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 726.84(477.52)

*протоіерей Александр Чурочкин***ПЕЩЕРЫ СОФРОНИЕВОЙ ПУСТЫНИ**

В статье на основании вновь выявленных архивных документов сделана попытка проследить историю возникновения и обустройства пещерного комплекса Софрониевой пустыни в XVII–XIX вв. Основное внимание уделено подземному храму Рождества Христова; в качестве иллюстративного материала впервые публикуются редкие снимки интерьера пещерной церкви и входа в комплекс.

Ключевые слова: Молченская Софрониева пустынь, игумен Арсений, пещерный комплекс, подземная церковь Рождества Христова, иконостас.

Среди достопримечательностей древней Северской земли одно из ведущих мест по праву занимает славная в прошлом Молченская Печерская Рождество-Богородицкая Софрониева пустынь. Несмотря на утрату (уже в послевоенное время) подавляющего большинства архитектурных доминант, обитель продолжает притягивать к себе паломников и туристов не только с Украины, но и стран ближнего и дальнего зарубежья.

Как следует из самого названия монастыря, подобно многим другим древним обителям, Молченская Софрониева Печерская пустынь зародилась в пещерах. Недостаточная изученность в археологическом плане, а также отсутствие летописных данных пока не позволяют нам с достоверной точностью установить время создания пещерного комплекса в недрах Чудной горы.

Рукописные автографы древних монастырских преданий погибли в круговороте века XX, поэтому нам остаётся только верить их интерпретации, опубликованной в «Описании Софрониевой пустыни» (далее – «Описание») [1, с. 6–10].

Рассказывая о принесении «около 1300 года» первообраза Молченской иконы, автор «Описания» сообщает, что два киевских монаха, придя сюда, «обрели небольшую пещеру в горе Чудной и обновив оную, начали жить в ней, пустынною работая Богу». И далее продолжает, что, прожив в пещере «не малое время, на месте сем скончались и погребены в той же пещере, в коей жили» [1, с. 7–8]. Игумен Палладий (Батенин) в своём труде даёт уточнение, что найденная монахами пещера была, «вероятно, плодом трудов подвижников бывшего здесь монастыря» [3, с. 11].

Автор «Описания» указывает, где именно (по его мнению) находилась пещера, в которой жили легендарные иноки, сообщая нам, что «при перестройке, в 1834 г., соборной церкви Рождества Пресвятой Богородицы и при рытье нового под оную фундамента, открыта сия пещера, с правой стороны алтаря, над кою выстроена ризница» [1, с. 8]. Судить о том, насколько верным было такое отождествление, в наше время сложно. Соборный храм обители был стёрт с лица земли, место, где он находился, спланировано техникой, и, казалось, было навсегда забыто. Лишь во время археологических раскопок 2002 года (под руководством Ю.А. Ковален-

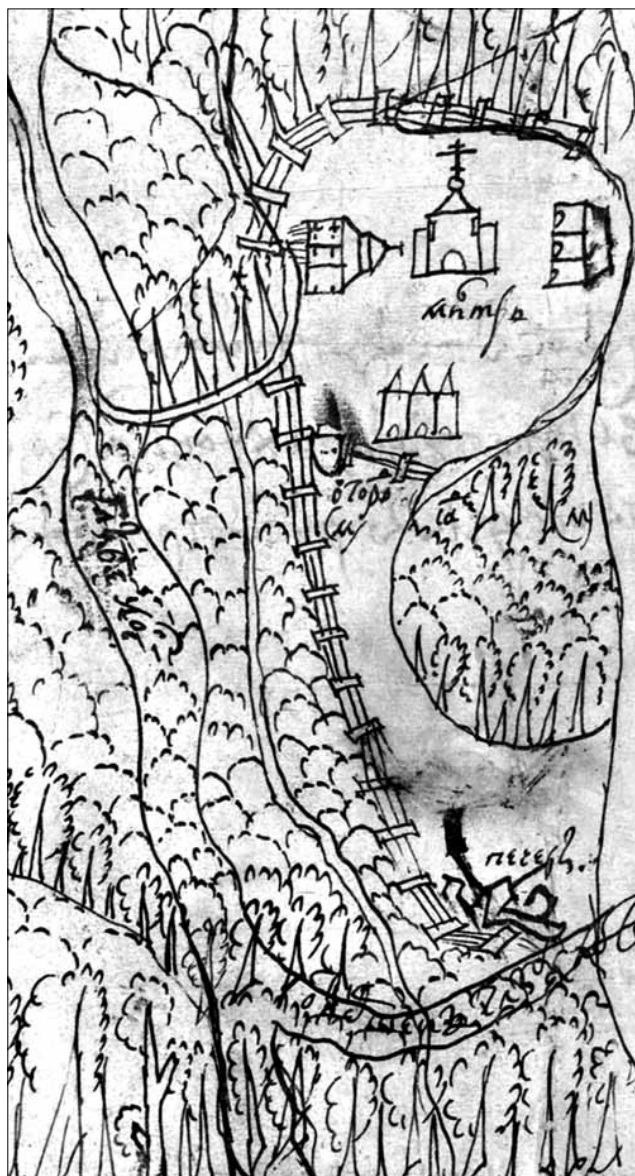

Рис. 1. Изображение Молченской пустыни на плане 1679 года. Публикуется впервые

ко) фундаменты собора были локализованы и вскрыты, причём, насколько позволяют судить материалы изысканий, остатки ризницы и пещеры под ней так и не были обнаружены.

Уцелевший и доступный для посещения в наши дни пещерный комплекс расположен совсем в другом месте, а именно на юго-западном склоне монастырской горы, в лесу за кладбищем. Именно здесь его локализируют все известные планы обители.

Самое раннее графическое изображение пещерного комплекса (вернее, не самих пещер, а входа в них) содержится в рукописном документе «чертёж земли Молчанского монастыря в Путивльском уезде» (рис. 1), датированном 1679 годом [5, л. 264/об.]. На рисунке видим «болото Мольченъское», «Бульчев лог», переходящий

Рис. 2. Иконостас пещерной церкви на рубеже XIX–XX вв. Фото Я.К. Фесика. Публикуется впервые

в «Глыбей лог». Изображение монастыря помещено в центре рисунка, у правого края. По сторонам от одноглавого, увенчанного восьмиконечным крестом, храма, расположены три здания келий. Всё это обнесено деревянной оградой, за которой находятся сад и огород, а под последними написано слово «пещеры» и схематическое изображение какого-то сооружения.

Со второй половины XVII в. к названию древней Молченской пустыни добавляется ещё одно слово – «Софрониева», по имени выдающегося старца-строителя, преподобного Софрония (Батоврина), который мудро управлял обителью с 1656 до самой смерти в декабре 1692 г. Рассмотренный выше графический документ по-

Рис. 3. Вход в пещерный комплекс на рубеже XIX–XX вв. Фото Я.К. Фесика. Публикуется впервые

Рис. 4. Поверхность земли над пещерным комплексом, 1892 г. Фото В.Д. Машукова

Рис. 5. Икона Преображения Господня из иконостаса пещерной церкви. Современный вид

явился как раз во время строительства старца Софрония, через девять лет после возобновления независимого существования древней пустыни (с 12 мая 1670 г.).

Интересно отметить, что почти через столетие, в 1785 г., курский губернский землемер Иван Башилов в своём «Описании Курского наместничества вообще и

порознь: всякого города и уезда, с планами городов и картами уезда» писал: «строителем Софронием устроены церкви, кельи и пещеры» [6, л. 8/об.]. Неизвестно, на чём базируется такое утверждение, было ли оно личным умозаключением Башилова или фиксацией устного предания, тем не менее, оно едва ли не впервые указывает нам имя создателя пещерного комплекса.

Преемник старца Софрония, строитель-иеромонах Серапион (фамилия не установлена, управлял обителью до 1718 года), продолжил труды своего предшественника, в том числе и по обустройству пещер. В начале 1713 г. старец Серапион подал челобитную (подробности которой нам пока неизвестны) в Московский Патриарший Приказ, откуда последовал ответ: «1713 года марта 3 ... велено ему [Серапиону] в том Молчинском монастыре вместо ветхой деревянной церкви построить вновь церковь в Пещерах на удобном месте» [4, с. 87].

Из документа следует, что до 1713 г. в пещерах уже был «деревянный» храм. Скорее всего, ввиду дороговизны материалов и бедности едва начинавшей становиться на ноги обители, стены выкопанной в лёссовой породе церкви были укреплены не кирпичом, а деревом. В ответе из Патриаршего Приказа нет указания, какой должна быть новая церковь – деревянной или каменной, отмечено лишь, что она должна быть построена на «удобном месте». Неизвестно, что именно удалось сделать в пещерах старцу Серапиону, скажем лишь, что через полстолетия к этому вопросу вернулся другой настоятель пустыни, игумен Арсений. Именно ему мы обязаны появлением сохранившегося до наших дней каменного храма в пещерах Софрониевой пустыни.

Игумен Арсений (фамилия не установлена) был уроженцем Киева, до назначения в Софрониеву пустынь состоял в числе соборных старцев Московского Чудова монастыря. В Молченскую обитель определён на должность игумена митрополитом Московским и Калужским Тимофеем (Щербацким) 15 июня 1763 г. Будучи молченским игуменом, в 1770 г., был командирован в Москву для участия в реставрации икон Благовещенского собора Кремля, которая проводилась «под его смотрением» как «искусного в живописи» [2]. В 1772 г. уволился в Киево-Софийский монастырь, где и скончался» [3, с. 118].

21 сентября 1765 г. игумен Арсений подал в Духовную Консисторию на имя епископа Севского и Брянского Тихона (Якубовского) прошение, где писал о следующем: «Путивльской Молченской Софрониевой пустыни

21 сентября 1765 г. игумен Арсений подал в Духовную Консисторию на имя епископа Севского и Брянского Тихона (Якубовского) прошение, где писал о следующем: «Путивльской Молченской Софрониевой пустыни

игумен з братиею имея разсуждение что по свидетельству тоя пустыни престарелых монашествующих под сим же подписавшихся иеромонахов духовника Вениамина и Дионисия да схимонаха Иосипа, в имеющейся во оной пустыни выкопанной издревле близ задних монастырских ворот в лесу над садом именуемых Молчановых пещер до разорения города Путивля и протчих градов и монастырей имелась церковь в честь и память святых преподобных и богоносных отец наших Антония и Феодосия Печерских, и в ней священнослужение в воскресные и праздничные дни бывало; а во время варварскаго нахождения обще с пустынею церквами Божиими и во оной пещере церковь

сожжена и разорена. По которм разорении за крайним оскудением и разорением пустыни означенная пещера без устройства в ней по-прежнему церкви Божией запустела, и доселе имеется быть впусе невредима; означенные ж монашествующие о той имевшейся в пещере церкви известия было имеют тоя ж пустыни от древних оставшихся по разорении монахов же, коих ныне в лицах ни единого человека не имеется. Приговорили, с помощью Вышняго и Пресвятой Его Богоматере, також и христоролюбивых подателей вышеупоминаемую пещеру в прежнее ея состояние з благословения преосвященнейшаго Тихона епископа Севскаго и Брянскаго, привести и в ней на прежнем месте, для лутчаго обители святой украшения и всегдашнего приношения при безкровной жертве Господу Богу о много летном здравии Ея Императорскаго Величества и всея Ея Императорскаго Величества высочайшей фамилии и за вся православныя христианы моления, церковь в честь и память тех же святых отец Антония и Феодосия Печерских построить по подобию святых церквей и всем потребным украсить и удовольствовать от обители святой и о том всем с прописанием в благоразсмотрение его Преосвященству и испрошением о построении в прописанной пещере церкви во имя изображения преподобных отец Антония и Феодосия Печерских благословительнаго указа доношением представить» [7, л. 63– 63 об.].

Из Консистории последовал ответ (полученный в обители 15 ноября того же 1765 г.), в которм предписывалось: «в ымеющейся во оной пустыни издревле выкопанной близ задних монастырских ворот в лесу над садом именуемым Молчановым пещере церковь во имя святых преподобных и богоносных отец Антония и Феодосия Печерских строить по подобию прот-

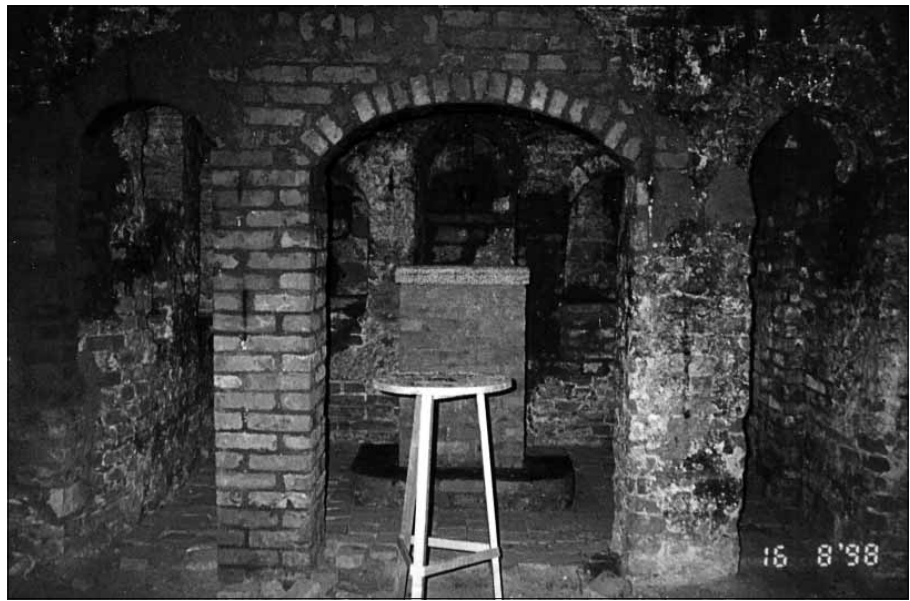

Рис. 6. Вид алтарной преграды пещерной церкви по состоянию на 16 августа 1998 г. Фото автора

чих святых церковей олтарем на восток и построя убрать святыми иконами и протчим церковным благолепием по древнему православно восточных Церквей обычаю, и престол устроить в вышину аршина шести вершков и со д[о]скою в длину аршина осми вершков и в ширину аршина четырех вершков и всеми потребностями удовольствовать дабы ни в чем недостатка не было; когда же оная церковь построена будет то оную и в ней украшению и художеству описать каждую вещь порознь имянно и ту опись прислать к его Преосвященству при доношении» [7, л. 64– 64 об.].

Об устройтеле и возобновителе пещер Софрониевой пустыни, игумене Арсении, нам известно совсем немного. Однако, вне всякого сомнения, являясь уроженцем Киева, ещё в детстве он неоднократно мог бывать в пещерах Печерской лавры, не мог не читать Печерского Патерика, не мог не слышать всех тех легенд и преданий, ореол которых веками окутывал лаврские склоны. Кроме того, будучи искусным живописцем, игумен Арсений просто обязан был иметь художественный вкус и наблюдательную натуру. Придя на игуменство в древнюю Молченскую пустынь, увидев заброшенные пещеры (которые, несомненно, напомнили ему святыни родного Киева), он со всей энергией взялся за приведение их в порядок. В этом благом порыве души игумена Арсения хочется видеть исполнение слов Писания: «ревность дому Твоего снеде мя» (Пс. 68:10). Однако так думали не все.

Некоторые подробности строительства пещерного комплекса игуменом Арсением нам становятся известными из жалобы эконома обители иеромонаха Иоанникия, который в январе 1774 г. подал епископу Севскому и Брянскому Кириллу (Флоринскому) состоящую из це-

Рис. 7. Иконостас пещерной церкви. Современный вид

лых 15 пунктов жалобу на игумена Арсения. Отметим, что только по одному из пунктов игумен был действительно виновен (неразумно распорядился участком монастырской земли), а по всем остальным оправдан. Во время длительной отлучки Арсения в 1770 г. (для участия в реставрации кремлёвских соборов), обителью управлял эконо́м Иоанникий, который, вероятно, уже видел себя на игуменском месте, а поэтому не смог смириться с возвращением настоятеля. Арсения, в конце концов, действительно сместили с должности, но Иоанникий к тому времени уже умер.

Во втором пункте жалобщик писал, что игумен «состроил вблизи той пустыни в пещерах церковь не в нужду той обители, а единственно своего ради тщеславия, понеже во оной обители церкви имеются доволны изрядны, и тем он игумен причинил той пустыни великой и тяжкой убыток, более как тысячи на две..., а та в пещерах церковь уже и завалилась и служить в ней невозможна, а перепрело во оной церкви и погнило одеяния, книг, образов со окладом, картин богатых, на немалую сумму» [7, л. 3/об.].

Оправдываясь, игумен Арсений сообщил, что «по благословению преосвященного Тихона епископа бываго

Севскаго вблизи той пустыни в пещерах церковь не невнужду той обители, и не ради своего тщеславия, а ради прописанных в ... приговоре ... резонов, состроил, но тем обители великаго и тяжкаго убытка более как тысячи на две не причинил, а сколко имянно на то от добродотодателей собрано и ... издержено, о том значит по приходной и расходной книгам; ... а та в пещерах церковь не завалилась но из одной стороны над входом пещерным немного осунулось, не от чего другого как токмо от вырытой во время бытности моей в Москве доносителем, правившим тогда монастырем, ямы над тою над тою пещерою умышленно, якобы для выкопания состоявшего там из древних лет болшаго пня и не засыпавшем той ямы, да и служить в той церкви естли б не он доноситель иеромонах Иоанникий самоволно оттоль не вынес, и в крайнее моих трудов уничтожение и с престола положенныя мною кипарисных освященных досок не позабирал (...) можно, и во оной церкви одеяние книги образа со окладом картины которые я своим коштом делал ни на малую сумму не погнили...» [7, л. 54/об.–55].

Справедливость слов игумена Арсения подтвердили и члены специальной комиссии, состоящей из представителей путивльских дворян и духовенства, которые по-

сле осмотра пещер заключили, что «В пещерах церковь не завалилась и служить в ней (если б иконостас был невынесен и с престола д[о]ска неснута) можно б одеяние книги до того не повредились, а образа и картины несколько хотя и повредились, ... но из них некоторые ж уже и починены. ... Строение над пещерною церковию и за пещерою каменное к развалению не склонны, и состоят во всякой исправности.... Оной пещере как предвидится впредь вскорости повредится отнюд неможно, да и при пустыни оной пещере быть весьма небезприлично и небезприбыточно, а богомольцам бесполезно» [7, л. 42].

Возобновлённая игуменом Арсением пещерная церковь сохраняла своё посвящение в честь преподобных Антония и Феодосия Печерских до начала XIX в. Затем «в 1805 году старанием благодетеля пустыни, львовского помещика Ионы Левшина, не только самая церковь оправлена, но и сделан вновь иконостас чугунный (см. рис. 2) и положены две мраморные д[о]ски на престол (из камня) и на жертвенник, и самый престол переименован в честь Рождества Христова и того ж годя июня 19-го освящён» [1, с. 25]. Насколько позволяют судить доступные нам источники, богослужения в пещерном храме ограничивались совершением ранней литургии в первые три дня праздника Рождества Христова. Вполне вероятно, что здесь же совершались монашеские постриги.

К началу XX в. вход в пещерный комплекс осуществлялся через особый каменный флигель на склоне холма, к которому вела деревянная лестница (см. рис. 3). Ещё один вход был «из каменного строения» на монастырском кладбище, находившемся буквально над пещерным комплексом. Попастъ отсюда в подземелье можно было по двум узким, сложенным из кирпича лестницам, устроенным наподобие лазов на колокольни во многих храмах XVII–XVIII вв. «Для отвращения сырости в пещерах, проведена над церковью труба, а над нею снаружи сделана каменная башенка» [1, с. 25] (см. рис. 4).

После закрытия обители (в сентябре 1922 г.) всё пещерное убранство, включая и чугунный иконостас, было планомерно уничтожено, от иконостаса остались только небольшие фрагменты и одна из икон праздничного ряда (икона Преображения Господня, см. рис. 5).

Оставленные наедине со стихией и человеческой алчностью (имеются в виду кладоискатели), пещеры медленно, но неуклонно разрушались. Возрождение поруганной обители началось в 1996 г., когда на руины пришёл монах (со временем – иеромонах) Софроний (Орлов), назначенный сюда смотрителем. При полном отсутствии не только удобств, но и элементарных условий для жизни, отец Софроний начал расчищать и приводить в порядок пещерный комплекс. За короткий промежуток времени ему удалось очистить храм и сами пещеры от мусора и завалов. В церкви был восстановлен полностью утраченный северный столб алтарной преграды, сложен каменный престол (см. рис. 6).

В сентябре 1999 года на руины обители прибыл архи-

мандрит Герман (Тимоник) с немногочисленной братией. Первоначально ими была приспособлена к богослужениям Ильинская церковь в руинах нового больничного корпуса (1911 г. постройки). Однако, в условиях зимней непогоды, братия была вынуждена оставить этот храм до наступления тепла и перейти в пещеры.

Летом 2005 года, в канун великого юбилея – 600-летия явления чудотворной Молчанской иконы Пресвятой Богородицы – в храме был установлен металлический иконостас (см. рис. 7; изготовлен на заводе им. Фрунзе в г. Сумы по проекту архитектора Владимира Быкова; иконы на металлических пластинах написал священник Владимир Чернов).

К сожалению, в наши дни восстановительные работы в пещерах практически не ведутся, а, между тем, реставрировать и спасти нужно очень и очень многое. Пещерный комплекс Софрониевой пустыни, как и сама обитель, ждут новых Софрониев, Серапионов и Арсениев. Пещеры таят в себе ещё немало интересных фактов и открытий.

ИСТОЧНИКИ

1. Описание Путивльской Молчанской Рождество-Богородицкой, общежительной Софрониевой пустыни, находящейся в Курской епархии. СПб. : в Гуттенберговой Типографии, 1846. 58 с.
2. Павлович М. К. Провинциальные мастера и реставрация соборов Московского Кремля начала 1770-х годов. URL: <http://www.rostmuseum.ru/publication/historyCulture/1996/pavlovich01.html>. Дата доступа: 28.02.2021.
3. Палладий (Батенин), игум. Историко-статистическое описание Молчанской Рождество-Богородицкой Печерской мужской общежительной Софрониевой пустыни и состоящего при ней скита во имя Пророка, Предтечи и Крестителя Господня Иоанна, находящихся в Курской епархии. С рисунками и портретами. М. : типография В. А. Гатцук, Болотная площадь, дом Бахрушина, 1895. 180 с.
4. Холмогоров В. И. Материалы для истории церквей Курской, Харьковской, Орловской, Черниговской и Воронежской губерний, городов и станиц Донской области по приходным окладным книгам жилых данных церквей патриаршего Казенного приказа 7136 (1628) – 1746 гг. Типография Русского Товарищества. М. : Чистые пруды, Мыльников переулок, собственный дом, 1913. 198 с.
5. Российский государственный архив древних актов, ф. 1209, оп. 1, д. 81.
6. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 796, оп. 55, д. 98.
7. Российский государственный исторический архив, ф. 679, оп. 43, д. 56.

Чурочкін О.А., протоіерей. Печери Софронієвої пустині

У статті на основі нововиявлених архівних документів зроблено спробу простежити історію виникнення і облаштування пещерного комплексу Софронієвої пустині в XVII–XIX ст. Основну увагу приділено підземному храму Різдва Христового; в якості ілюстративного матеріалу вперше публікуються рідкісні знімки інтер'єру пещерної церкви та входу до комплексу.

Ключові слова: Молченська Софронієва пустель, ігумен Арсеній, пещерний комплекс, підземна церква Різдва Христового, іконостас.

Churochkin A.A., protopriest. The caves of the Sofroniy Hermitage

In the article, on the basis of newly discovered archival documents, an attempt is made to trace the history of the emergence and arrangement of the cave complex of the Sofroniy Hermitage in the 17th–19th centuries; the main attention is paid to the underground church of the Nativity of Christ; For the first time, rare photographs of the interior of the cave church and the entrance to the complex are published as illustrative material.

By the beginning of the twentieth century, the entrance to the cave complex was through a special stone wing on the hillside, to which a wooden staircase led. Another entrance was "from a stone building" in the monastery cemetery, which was literally above the cave complex. One could get to the underground from here by two narrow brick staircases, folded like manholes on the bell towers in many churches of the 17th – 18th centuries. "To avert the dampness in the caves, a pipe

was laid over the church, and a stone turret was made outside it".

After the closure of the monastery (in September 1922), all the cave decoration, including the cast-iron iconostasis, was systematically destroyed, only small fragments and one of the icons of the festive row remained from the iconostasis (the icon of the Transfiguration of the Lord).

Left alone with the elements and human greed (meaning treasure hunters), the caves were slowly but steadily destroyed. The revival of the desecrated monastery began in 1996, when a monk (eventually - a hieromonk) Sophroniy (Orlov), appointed here as a caretaker, came to the ruins. In the absence of not only amenities, but also basic living conditions, Father Sophroniy began to clear and put in order the cave complex. In a short period of time, he managed to clear the temple and the caves themselves from debris and rubble. The completely lost northern pillar of the altar barrier was restored in the church, and a stone throne was folded.

In September 1999, Archimandrite Herman (Timonik) arrived at the ruins of the monastery with a small brethren. Initially, they adapted the Elias Church in the ruins of a new hospital building (built in 1911) for divine services. However, in the conditions of winter bad weather, the brethren were forced to leave this temple before the onset of heat and go to the caves.

In the summer of 2005, on the eve of the great jubilee - the 600th anniversary of the appearance of the miraculous Molchenskaya icon of the Most Holy Theotokos - a metal iconostasis was installed in the church (made at the Frunze plant in Sumy, according to the design of the architect Vladimir Bykov; icons priest Vladimir Chernov wrote on metal plates).

Unfortunately, today there is practically no restoration work in the caves, and, meanwhile, there is a lot to restore and save. The cave complex of the Sofroniy Hermitage, like the monastery itself, awaits the new Sofroniy, Serapions and Arsenievs. The caves are still fraught with many interesting facts and discoveries.

Key words: Molchenskaya Sofronieva Pustyn, Abbot Arseny, cave complex, underground church of the Nativity of Christ, iconostasis.

REFERENCES

1. Opisaniye Putivl'skoy Molchanskoy Rozhdestvo-Bogoroditskoy, obshchezhitel'noy Sofroniyevoy pustyni, nakhodyashcheyся v Kurskoy yeparkhii [Description of the Putivl Molchansk Nativity of the Mother of God, the communal Sofroniev Hermitage, located in the Kursk diocese]. (1846). Sankt Peterburg, v Guttenbergovoy Tipografii. [in Russian].
2. Pavlovich, M.K. Provintsial'nyye mastera i restavratsiya soborov Moskovskogo Kremlya nachala 1770-kh godov. [Provincial craftsmen and restoration of the Moscow Kremlin cathedrals in the early 1770s]. Retrieved from: <http://www.rostmuseum.ru/publication/historyCulture/1996/pavlovich01.html>. [in Russian].
3. Palladiy (Batenin), igum. (1895). Istoriko-statisticheskoye opisaniye Molchanskoy Rozhdestvo-Bogoroditskoy Pecherskoy muzhskoy obshchezhitel'noy Sofroniyevoy pustyni i sostoyashchego pri ney skita vo imya Proroka, Predtechi i Krestitelya Gospodnya Ioanna, nakhodyashchikhся v Kurskoy yeparkhii. S risunkami i portretami. Historical and statistical description of the Molchansk Nativity-Theotokos Pechersk male cenobitic Sofroniev desert and the skete of the Prophet, Forerunner and Baptist of the Lord John, located in the Kursk diocese]. Moskva, tipografiya V. A. Gattsuk, Bolotnaya ploshchad', dom Bakhrushina. [in Russian].
4. Kholmogorov, V.I. (1913). Materialy dlya istorii tserkvey Kurskoy, Khar'kovskoy, Orlovskoy, Chernigovskoy i Voronezhskoy guberniy, gorodov i stanits Donskoy oblasti po prikladnym okladnym knigam zhilykh danykh tserkvey patriarshego Kazennogo prikaza 7136 (1628) - 1746 gg. [Materials for the history of the churches of the Kursk, Kharkov, Orel, Chernigov and Voronezh provinces, cities and villages of the Don region according to the income accounting books of the residential data of the churches of the patriarchal Kazenny order 7136 (1628) - 1746.]. Tipografiya Russkogo Tovarishchestva, Moskva, Chistyye prudy, Myl'nikov pereulok, sobstvennyy dom. [in Russian].
5. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov, f. 1209, op. 1, d. 81.
6. Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiy arkhiv, f. 796, op. 55, d. 98.
7. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv, f. 679, op. 43, d. 56.

Стаття надійшла до редакції 09.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 94(477):726:2-523,4

В.Д. Кириєвський

СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА В СЕЛІ СОБИЧ

Стаття присвячена найстарішій в Шосткинському районі Свято-Михайлівській церкві в с. Собич. За переказами селян, збереженими місцевим краєзнавцем Миколою Степановичем Журним (1940–2014), церква була в селі ще в дотатарські часи. У статті наведені нові, раніше невідомі архівні дані 1910 р. про церкву та прицерковні будівлі.

Ключові слова: церква, монастир, Усобич, Путивльська дорога.

Три церкви було в придеснянському с. Собич за всю історію його існування. Перша з них згоріла у великій пожежі, що пронеслася ураганом над селом. Прошарок згарища знаходять копачі нових могильних ям на півтора-метровій глибині на краю старого кладовища, що на правому березі річки Довгі Води. Цей куток Собича над ставком зветься Городком на Лисичому грудку (Рис. 2). Там був давній Собич, який, за переказом, спалили татари в помсту за побитих селянами здирників данини. Татари винищили селян, вижив лише один старий дід [2].

Назва села Собич походить нібито від урочища Усобич, де колись сталася сутичка, усобича між чернігівськими та новгород-сіверськими князями [3]. Урочище над річкою Довгі Води перетинається прямим, ближчим до Десни, шляхом з Новгорода-Сіверського на Путивль. Праворуч шляху на високому пагорбі біля джерельного Лебежого озера ледь помітні рештки двох курганів. Можливо, у них поховані загиблі у князівській сутичці воїни, хоча собичівці відносять кургани до шведських могил 1708 р.

«Деревня Сопич» при «Большой Путивльської дороге» згадується у переліку володінь Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, підтверджених грамотою московського царя Івана IV (Грозного) від 6 вересня 1551 р. Також у грамоті згадується Лебеже болото й став, і річка Версула – Вербичівка, ліва притока Довгих Вод [9, с. 145].

31 березня 1671 р. архіандрит Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Михайло Лежайський надав Івану Голоденку осадний лист на

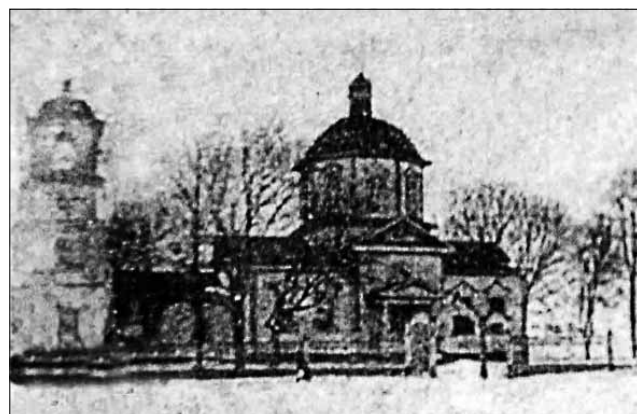

Рис. 1. Свято-Михайлівська церква у с. Собич. Фото 1934 р.

право оселення людей на монастирських землях в урочищі Усобич [5, с. 409]. З того часу з'явилася в Собичі друга в його історії Свято-Михайлівська церква. Вона була невелика за розміром, стояла на піщаному пагорбі-грудку біля святої криниці під вербами в лузі з лівого берега Довгих Вод. Церква простояла майже століття на перехресті трьох доріг – на Новгород-Сіверський, Путивль та Глухів – й була розібрана, а на її місці звели нову велику дерев'яну церкву на цегляному фундаменті. Її було видно з усіх кутків Собича. Красотою храму дуже пишалися селяни. Усередині церкву прикрашав настінний живопис, іконостас нараховував з півсотні ікон [4].

За мартирологом втрачених святинь Сумщини, складеним істориком Олегом Миколайовичем Корнієнком, церква Архангела Михаїла в селі Собич була збудована в 1734 р. [6, с. 298]. За даними архітектора Віктора Васильовича Вечерського «Михайлівська дерев'яна церква з дзвіницею у с. Собич зведена у другій половині XVIII ст.» [1, с. 41]. У описі св. Михайлівської церкви, зробленому під час страхової оцінки її майна 29 червня 1910 р., зазначено, що церква була «построена неизвестно когда» [8, арк. 159].

Церква перебудовувалася тричі – в 1846, 1886 та 1901 рр. [7, с. 19]. У страховому описі 1910 р. вказано лише 1887 р., тоді «церковь была расширена и обновлена. Здание давнее, прочность посредственная» [8, арк. 159].

Михайлівська однобанна церква (Рис. 1) стояла на цегляному фундаменті, зовні була обшита тесом і покрашена білою масляною фарбою, усередині також покрашена білою масляною фарбою та розписана живописом. Зверху була покрита залізом, покрашеним зеленою масляною фарбою. Довжина церкви разом із дзвіницею становила 15 сажнів (32 м), ширина – 8 і $\frac{3}{4}$ сажні (17,6 м), висота до верху карниза – 3 сажні (6,4 м). Великих вікон нараховувалося 26 шт., малих – 4 шт., дверей зовнішніх стулчастих, обшитих залізом, – 1, одинарних – 1, внутрішніх – 1; дверей зовнішніх стулчастих

Рис. 2. Городок

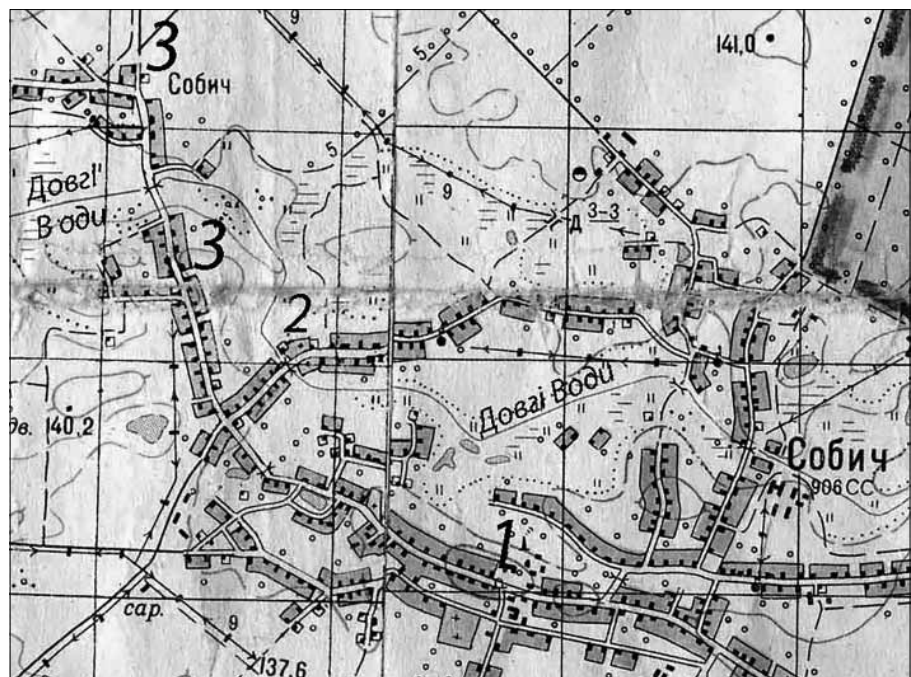

Рис. 3. Карта села Собич: 1 – церква. 2 – Городок. 3 – Путивльська дорога

скляних – 2, внутрішніх стулчастих, обшитих залізом – 3, одинарних, необшитих залізом – 1. Іконостас мав довжину 9 аршин (6,4 м), висоту – 9 аршин (6,4 м), оціночна вартість – 1000 руб. Церква була холодною, не опалювалася. Чотирирусна дзвіниця мала загальну висоту до верху карниза у 3 сажні (6,4 м). Найближча до церкви стороння будівля, громадський амбар, знаходився з південного боку церкви на відстані 12 сажнів (25,6 м). Церква оцінювалася разом з іконостасом та дзвіницею у 8000 руб. [8, арк. 161].

У 1898 р. поряд із церквою було збудовано зі старого

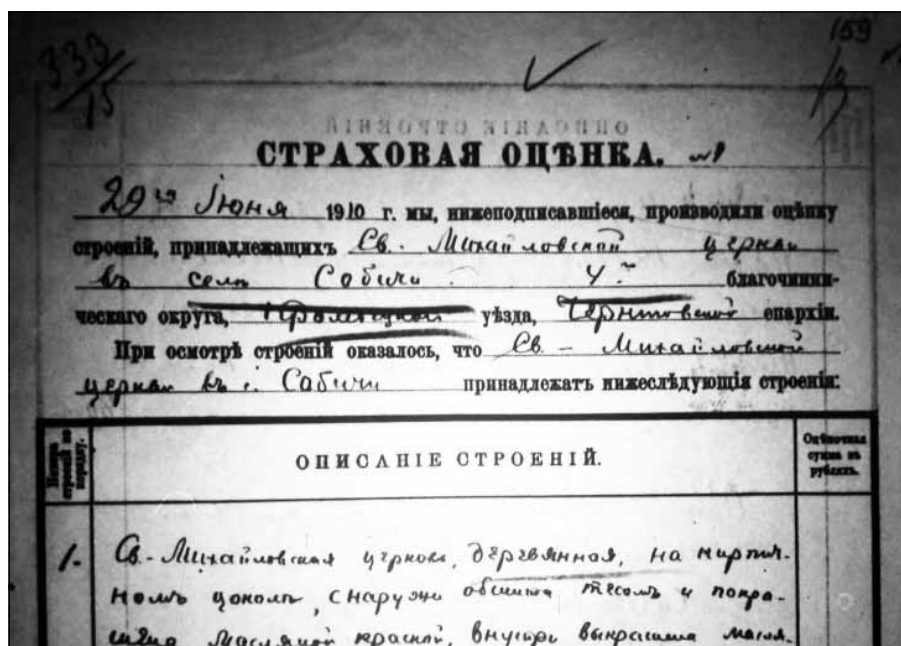

Рис. 4. Фрагмент документа «Страхова оцінка» 1910 р.

Рис. 5. Магазин райспоживспілки на місці згорілої церкви

матеріалу церковно-причтовий дім (квартира для проживання псаломщика). Його довжина становила 3 сажні (6,4 м), ширина – 2 і 2/3 сажні (5,8 м), висота – 1 та 1/3 сажні (2,8 м). Дім був критий соломною, мав 5 вікон (1 x 0,6 м), троє дверей одностулчастих, піч руську та голландську грубку. При домі були рублені сіні та чулан (5,8 x 4,3 x 2,8 м). Страхова вартість дому становила 100 руб. [8, арк. 162].

У дворі церковно-причтового дому стояли доволі старі будівлі, криті соломною: амбар (14,9 x 4,9 x 2,8 м) з колод, з дощатим полом та стелею, при амбарі – навіс дощатий (10,7 x 4,3 x 2,8 м), за ним – два хліви. Перший хлів разом з навісом (15,6 x 4,3 x 2,8 м) був збудований з малих соснових дощок, другий – (10,7 x 4,3 x 2,1 м) теж був дощатим з трьома дверима. Страхова вартість цих будівель становила 50 руб. [8, арк. 164].

Загальна вартість застрахованого церковного майна у 1910 р. становила 8150 руб. Страхову оцінку зробили: замісник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту священник Григорій Кучеровський та священники Михайло Савицький, Михайло Вербицький, Олександр Проклавицький, псаломщик Ілля Бондаревський, церковний староста селянин Собича Йосип Мирославович Закотей (за нього неграмотного розписався Мина Шалда), представники приходу – селянин Іван Малашенко та козак Павло Філон [8, арк. 165].

У 1913 р. збудували при церкві новий дім (квартиру для псаломщика) (8,5 x 6,4 x 2,8 м) з соснового бруса, покрили залізом. Дім мав дощату підлогу та дощату тиньковану стелю. У ньому було 8 вікон (1,1 x 0,7 м), знаходились одна піч руська, друга – голландська [8, арк. 168]. Страхову оцінку нового дому в 700 руб. зробили в 1913 р.: замісник благочинного 4-го округу священник Федір Денисенко, приходський священник Михайло Савицький, священник села Клишки Митрофан Коривецький, в. о. псаломщика Арсеній Пономаренко, церковний староста селянин Собича Йосип Закотей (за нього неграмотного розписався Мина Шалда), представники приходу – козаки Антон Кругляк та Захар Кузьменко [8, арк. 169].

У 1929 р. більшовики закрили собицьку церкву. У 1932 р. комсомольці здерли з неї хрести, скинули з дзвіниці усі шість дзвонів. Найбільший розколовся, вгруз у землю. Його викопали й здали разом з усіма дзвонами та хрестами як металобрухт на переплавку для потреб індустріалізації. У церкві влаштували зерносклад. У 1939 р. склад перебудували під сільський клуб. У вересні 1943 р. в церкві перебував військовий госпіталь для червоноармійців, поранених під час форсування Десни.

Після війни в церкві знову запрацював клуб. У 1968 р. його відремонтували, стіни пофарбували товстим шаром, щоб з-під нього не проступав занадто яскравий церковний живопис на стінах та ще з янголами вгорі над картиною «Таємна вечеря» (12 апостолів). Згодом клуб став Будинком культури колгоспу «Червона Україна». У ньому щовечора веселилася молодь, допоки він не запалав уно-

чі з 26 на 27 грудня 1976 р. від замикання електропроводки [4]. Вогняний стовп полум'я в кілька десятків метрів було видно в Шостці. Звідти та з найближчих сіл приїхали аж 11 пожежних машин. До ранку БК згорів до тла. Дивом встояла в пожежі лише частина північної стіни храму, на якій виступив з-під замальованої фарби величний хрест.

У 1980-х рр. райспоживспілка спорудила на місці Свято-Михайлівської церкви магазин сільпо з білої цегли, з великими скляними вікнами й напівпорожніми полицями. Нині маємо, за кілька метрів на захід від магазину, рештки цегляного фундаменту церкви. Свята криниця під вербами внизу пагорба зовсім замулена. Спроби відновити її джерела поки не дали результату, потрібен час на самоочищення цілющої колись води.

У 2019 р. Шосткинська телерадіокомпанія «Акцент» зняла 15-хвилинний фільм спогадів селян Собича про Свято-Михайлівську церкву «Край, який вражає» (3 випуск), який є у вільному доступі в мережі Інтернет на каналі YouTube з 10 грудня 2019 р.

ДЖЕРЕЛА

1. Вечерський В. Архітектурна спадщина Шосткинщини. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2007. Вип. 4. 400 с.
2. Жирный Н. Дань Золотой Орды. *Советское Полесье*, Шостка. 1995. 18 октября.
3. Жирный Н. Происхождение Собича. *Советское Полесье*, Шостка. 1995. 22 ноября.
4. Жирный Н. Храм Архангела Михаила. *Советское Полесье*, Шостка. 1995. 27, 29 марта.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5–7. Т. 5. Губернский город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Филарет Гумилевский. Чернигов: Черниговская земская типография, 1874. 443 с.
6. Книга Пам'яті Сумської області: в 3-х т. т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь / Авт.-упорядн. О.М. Корнієнко. Суми: Ярославна, 2007. 324 с.
7. Корноухов Е.А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. *Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908 гг.* Вып. 7. Чернигов, 1908. 402 с.
8. Российский государственный исторический архив, ф. 799, оп. 33, д. 2345.
9. Русина О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю. *Український археографічний збірник. Нова серія*. Т. 5. Вип. 2. Київ: Наукова думка, 1992. 544 с.

Kuryevskiy V.D. St. Michael's Church in the village of Sobyich

The article is dedicated to the oldest St. Michael's Church in the village of Sobyich in Shostka district. According to the legends of the peasants, preserved by the local ethnographer Mykola Stepanovych Zhyrnyi (1940–2014), the church was in the village in the pre-Tatar years. The article presents new previously unknown archival data of 1910 about the church and church buildings. There have been three churches in the village of Sobyich in Prydesnia throughout its history. The first of them burned in a large fire that swept over the village in a hurricane. Traces of the fire are found by diggers of new burial pits at a depth of 1.5 meters of new burial pits dug at the edge of the old cemetery on the right bank of the river Dovhi Vody. On March 31, 1671, Archimandrite of the Novhorod-Siversk Spaso-Preobopazhensky Monastery Mykhailo Lezhaisky granted Ivan Holodenko a siege letter on the right to drive and settle people on the monastery lands in the Usobyich tract. Since then, the second St. Michael's Church in its history has appeared in Sobyich. It was small in size. The church stood for almost a century and was dismantled, and in its place a new large wooden church was built on a brick foundation. In 1929, the Bolsheviks closed the Sobyich church in 1932, Komsomol members tore off its crosses and dropped all six bells from the bell tower. A granary was set up in the church. In 1939 the warehouse was rebuilt as a village club. During the war in 1943, the church housed a military hospital. After the war, the club started working in the church again. In 1968, the club was renovated and renamed the "House of Culture" of the collective farm "Red Ukraine". Young people had fun in the beautiful church every night until it caught fire on the night of December 26–27, 1976 from a short circuit in the wiring.

Key words: churches, monastery, Usobich, Putyvl road.

REFERENCES

1. Vechersky, V. (2007). *Arkhitekturna spadshchyna Shostkynshchyny. Sучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини* [Architectural heritage of Shostka region. Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage]. Issue 4. [in Ukrainian].
2. Zhyrnyi, N. (1995). Dan Zolotoi Ordy [Tribute to the Golden Horde]. *Sovetskoe Polese*, October 18. Shostka. [in Ukrainian].
3. Zhyrnyi, N. (1995). Proishozhdenie Sobicha [The origin of Sobich]. *Sovetskoe Polese*, November 22. Shostka. [in Ukrainian].
4. Zhyrnyi, N. (1995). Khram Arkhanhela Mihaila [Temple of the Archangel Michael]. *Sovetskoe Poles'e*, March 27. Shostka. [in Ukrainian].
5. Filaret Gumilevsky (1874). *Istoriko-statisticheskoye opisanie Chernigovskoy yeparkhii. Gubernskiy gorod Chernigov. Uyezdy: Chernigovskiy, Kozelezkiy, Surazhskiy, Krolevetskiy i Osterskiy* [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Provincial city of Chernigov. Counties: Chernigov, Kozelezkiy, Surazh, Krolevetskiy and Osterskiy]. Book. 5–7, vol. 5. Chernigov: Chernigov Zemskaya Tyrography. [in Russian].
6. Kornienko, O.M. (Ed.) (2007). *Knyha Pamiati Sumskoi oblasti: v 3-kh t. t. 2: Zruinovani khramy Sumshchyny. Martyroloh vtrachenykh sviatyn* [Book of Memory of Sumy region: in 3 vols. Vol. 2: Destroyed temples of Sumy region. Martyrologist of lost shrines]. Sumy: Yaroslavna. [in Ukrainian].
7. Kornoukhov, E.A. (1908). *Alfavitnyy spisok tserkvey Chernigovskoy yeparkhii* [Alphabetical list of churches of the Chernigov diocese]. *Proceedings of the Chernigov Provincial Archival Commission 1906–1908, issue 7*. Chernigov. [in Russian].
8. Russian state historical archives (RGIA), f. 799, op. 33, d. 2345.
9. Rusina, O.B. (1992). *Hramoty Novhorod-Siverskomu Spaso-Preobrazhenskomu monastiryu* [Letters to the Novhorod-Siverskiy Spaso-Preobrazhenskiy Monastery]. *Ukrainian archaeological collection. Nova seriya*, vol. 5, issue 2. Kiev: Naukova Dumka. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 93.908(477/84)

О.Б. Пришляк

ЗАМОК У С. КРИВЧЕ ЯК ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Стаття присвячена будівництву, архітектурним дослідженням, вивченню історичних хронологічних процесів оборонного замку в селі Кривче – архітектурної спадщини Західного Поділля як важливого історичного регіону України; опрацьовано проекти пристосування та використання як об'єкта культурної спадщини Національного заповідника «Замки Тернопілля». Збережені залишки пам'ятки архітектури державного значення – замку в селі Кривче Борщівського району – є важливим об'єктом для дослідження оборонної архітектури XVII століття і розвитку туризму в цій місцевості.

Ключові слова: замок, Кривче, фортифікація, пам'ятка архітектури.

Із входженням замку в селі Кривче Борщівського району Тернопільської області до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» виникла необхідність узагальненні, аналізі, синтезі результатів уже існуючих досліджень цього об'єкта та проведення нових. На сьогоднішній день відомості щодо Кривченського замку є досить мізерними, тому постає потреба у ґрунтовному вивченні невідомих історичних фактів стосовно архітектури фортифікаційного будівництва на теренах Західного Поділля, що і дозволить

намітити шляхи вирішення проблем дослідження питань взаємовідносин країн ЄС на території Східної Європи.

У процесі роботи було проаналізовано збережені залишки пам'ятки архітектури, а також опрацьовано писемні джерела, як-от праці І.О. Андрушко, В.М. Данилейка, Д. Лонкевича, В. Маметова, Є. Сіцінського, М. Сохацького і польськомовні джерела А. Чоловського та інших.

Назва села Кривче у джерелах XVI ст. має наступні варіанти: Krzywcz, Krzyvcze, Krzywcz. У виданні 1889 р. Олександра Яблоновського, в описі земель Руських території Волині і Поділля, наводиться документ опису виконання збору податей на землю латинською мовою, у якому згадується село Кривче саме у 1530 та 1542 рр. А в перекладі із латинської у записах від 1530 р. про село Кривче читаємо: «У Кривче, “Kuemlycz Juryk” пообіцяв, що не проводитиме ніяких покарань, що обмежували б свободу громадян».

Під назвою Krzywcz село згадується і у 1565 р., коли в упорядника села Закревського вже 5 плугів і інші товари «тільки через Господа окупилися». У 1563 р. с. Кривче належало міському Кам'янецькому судді Лаврентію Мілецькому.

Одразу після в'їзду до села, яке ще називають Нижнє Кривче, видно величні залишки колись могутнього оборонного замку. У 1639 р. магнати Миколай-Станіслав та Войцех Контські на високому лівому березі Циганки, між двома її притоками, розпочали зведення регулярного замку. Отже, згідно з першою писемною згадкою, село, як мінімум, на 100 років старше за нього [2, с. 71].

Будівництво оборонного замку на горі було важливим етапом розвитку села та поступового заселення прилеглих територій житловими поселеннями. Замок розташований на високому узгір'ї, обмеженому з південної сторони скелястими берегами річки Циганки, з північної сторони – глибоким яром, і є частиною укріплень Кам'янець-Подільської фортеці, з котрою, можливо, був з'єднаний підземними ходами.

Кривченський замок у XVII ст. був одним з найкращих фортифікаційних споруд Західного Поділля – мав розвинуту систему сухих оборонних ровів з трьох сторін – західної, південної і східної. З північної сторони крутий схил природного узгір'я, на якому розташований замок, утруднював підступи до нього [6, с. 128].

За планувальною конфігурацією Кривченський замок належить до регулярних, прямокутних, з наріжними баштами та арсеналом. Укріплення мало майже квадратну форму з баштами по кутах, а зі східного боку була влаштована в'їзна брама.

У стінах башт знаходилися бійниці, на двох нижніх ярусах з лучковими перемичками, на третьому – ключоподібні бійниці. Закладені отвори бійниць у підвальному ярусі башт дають підстави стверджувати, що первісно рівень поверхні ґрунту був нижчий, башти були чотириярусними. Залишки мурів свідчать про існування прибудованого до західної стіни, з боку замкового подвір'я, палацу.

Вежі та оборонні мури замку муровані з бутового каменю-вапняку, що поширений у даному регіоні, і потинь-

ковані вапняно-пісковим тиньком.

Навіть ті рештки замкових укріплень, котрі дійшли до нашого часу, дають достатнє уявлення про масштабність будівництва, яке тривало не один рік. Вдало вибране місце робило його неприступним. Він належав до важливих подільських замків. Доля новозбудованого замку у селі Кривче була типовою для подільських фортець – він теж став розмінною монетою у міжнародних військово-політичних баталіях. Зважаючи на непересічне стратегічне й оборонне значення, замок у Кривчі завжди був під пильною увагою можновладців [5, с. 71].

Замок багато разів займали татари і турки. Ця фортеця сповна відчула на своїх мурах усі особливості військових маніпуляцій. Зокрема, під час Визвольної війни українського народу, у липні 1648 року, козацькі загони Богдана Хмельницького зайняли замок, вигнавши з нього польський гарнізон. Проте, поляки через деякий час все-таки зуміли повернути фортецю під свою юрисдикцію.

Але польська шляхта володарювала в Кривченському замку недовго. У другій половині XVII ст. фортифікація відіграла важливе стратегічне значення в воєнних діях Польщі проти Туреччини. Уже в 1672 р., після підписання Бучацької угоди між Польщею та Туреччиною, замок у Кривчі, разом із більшою частиною Поділля, перейшов у володіння турецького султана. Повернути ці втрачені землі до польської корони вдалося лише через 7 років. Повертаючись додому із Бучача, турецький султан Магомет IV захопив замок у Кривчі й деякий час перебував там зі своїм військом. До 1675 р. він контролювався турецьким гарнізоном. У 1675 р. Ян III Собеський наказав взяти в облогу цю твердиню, під час якої оборонні споруди зазнали значних пошкоджень. У тому ж році в зруйнованій фортеці засів польський зрадник Кричинський із загоном липків (татар). Замок був пошкоджений, але, попри постійні руйнування, якими на його могутніх стінах закарбовувалися усі перемоги та поразки, через важливе військово-стратегічне значення твердиню швидко відбудовували. Пізніше, у 1687 році, уже татарські загони взяли в облогу поляків, що знайшли захист за мурами замку. Отже, зазначимо, що з моменту зведення замку у Кривчі зазнавав тривалих облог та неодноразових штурмів [3, с. 250].

У XVIII ст. на Поділлі стало спокійніше, зникла загроза нападу татар і турків. Як наслідок, замок у Кривчі втрачає своє оборонне призначення, його починають перебудовувати із фортеці на панський маєток. Розбудовується, розширюється й село. У середині XVIII ст. повновладним господарем замку залишався польський поміщик Ян Батрик Голєєвський (1789–1862), який у ньому і проживав. Очевидно, що в цей період замкові оборонні мури були понижені, сухі оборонні рови засипані.

Після поділу Польщі, у 1772 році Кривче, разом з іншими територіями Борщівщини, потрапило під владу Австрійської імперії. І хоч Австрія була на той час відсталою країною Європи, Борщівщина, як і всі західноукраїнські землі, в економічному відношенні відставала від розвитку корінних австрійських земель. Спочатку Кривче входи-

ло до Заліщицького, пізніше – до Чортківського округів.

Після скасування панщини в Австро-Угорщині в 1848 р. панські маєтності надаються в оренду та у відкуп євреям. У середині XIX ст. Ян Беатрик Голєєвський продав замок єврею-перекупнику Лазарю Зейдману (Сейдману). Будучи байдужим до всіляких історичних сентиментів, дотримуючись лише вигоди, підприємливий ділок за короткий час розібрав на каміння дві замкові башти й північні, східні та західні мури оборонної фортеці. З «історичного» каміння Зейдман побудував винокурню, решту продав селянам. Ще й зараз у селі збереглися споруди, побудовані з того каменю. Дійсно, яка справа була у Зейдмана до чужої йому історії, якщо його цікавили лише власні надприбутки? Тільки завдячуючи втручанню спілки охорони та консервації пам'яток архітектури руйнація замку була зупинена [7, с. 8].

У 1870-х роках власником замку був Соломон Боцман, борщівський єврей, власник гуральні й винокурні у селі Кривче. Він продовжив розпочату ганебну справу – камінь з північної, західної і східної стін, а також з двох веж розібрали для будівництва винокурні і будинків.

У 1892 р. польський історик Александер Чоловський ще бачив фундаменти розібраних стін і веж [8, с. 79].

На початку XX ст. замком володів єврей Лазар Мельцер, який натовді був кривченським головою. З первісних замкових споруд перед Першою світовою війною збереглися південно-західна і південно-східна оборонні вежі та фрагмент оборонного муру, а також частина в'їзної вежі. Лазар Мельцер подарував Подільському туристично-краєзнавчому товариству землі, на яких знаходилися вхід до печери й залишки замку. Це посприяло здійсненню другої спроби (у 1924 р.) реставрації замку уже Товариством. На той час відновили і накрили одну вежу, усередині якої обладнали кілька приміщень на зимовий та літній періоди для туристів! Чим це не підказка використати досвід майже столітньої давнини для розвитку туризму?

З відновленням радянської влади, у 1946 р. для будівництва дороги в Кривчі почали розбирати як в'їзну браму, так і залишки мурів. У 1950-ті роки під час будівництва сільського клубу в безпосередній близькості до замку були розібрані залишки в'їзної вежі. Навіть рештки фундаментів, зруйнованих стін і веж місцеві жителі повністю розібрали на камінь.

Третя спроба реставрації замку була зроблена в 1990 р. Тоді місцевий колгосп доклав багато зусиль і коштів, щоб врятувати історичну пам'ять про оборонну твердиню, ініціювавши її реставрацію [8, с. 25]. Та ще перед початком ремонтних робіт в 1990 р. експедиція з Києво-Печерського заповідника під керівництвом Олександра Сиромятнікова провела архітектурно-археологічні обстеження Кривченського замку. Завдяки наполегливій роботі вдалося розчистити майже повністю засипаний землею і сміттям перший ярус двох веж, знайти залишки оборонного муру. За результатами археологічних досліджень Кривченського замку висновуємо, що фортеця в селі Кривче – архітектурно-археологіч-

ний пам'ятник XVII–XVIII ст. із хорошим збереженням культурного шару. О. Сиромятніков навіть дійшов висновку, що фортеця, можливо, будувалася не одразу, а поступово. І що досить цікаво – в одному з шурфів шар материкової глини вище за нижній рівень бійниці. Після згаданих археологічних досліджень, під час земляних робіт у процесі реконструкції оборонної стіни і двох веж, замок обстежила експедиція Борщівського краєзнавчого музею. У підвалах веж було знайдено матеріал XVII–XVIII ст., а саме: скляний посуд, фрагменти гончарного посуду, кахлі.

Замок в селі Кривче, згідно розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 року № 1397-р, увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Виникла необхідність в узагальненні й аналізі результатів уже існуючих археологічних досліджень та проведенні нових, адже територія замку має важливе значення і як археологічна пам'ятка. У 2011 р. під керівництвом Заповідника були проведені археологічні дослідження. Мурованих оборонних споруд (мурів) по межах досліджуваної території мису, які б належали до замку XVII ст., виявлено не було, що свідчить про їхню відсутність у цей період.

У нинішній час замок збережений фрагментарно. Про нього нагадують лише дві шестигранні башти-бастеї на всю первісну висоту до рівня карнизів – південно-східна й південно-західна, та оборонний мур між ними, частково збережений до рівня 2-го ярусу веж на висоту 4 м [1, с. 29].

На сьогодні залишається актуальним проект часткової реставрації та консервації залишків Кривченського замку, який розробив інститут «Укрзахідпроектреставрація» [4]. Стосовно проектів пристосування та використання Кривченського замку XVII ст., було б доцільним відтворення на його базі ретроготелю-притулку та туристично-спелеологічного центру, адже в селі знаходиться діюча печера Кришталева, обладнана під туристичний маршрут, яку постійно відвідують групи як з України, так із-за кордону [2, с. 71].

Дослідження замків Поділля дає підстави висловити припущення, що у XVII ст. мистецтво фортифікації нічим не поступалося європейському, розвиваючись у річищі найновіших досягнень військової справи. На часі постає питання подальшого дослідження архітектурної пам'ятки фортифікаційного оборонного мистецтва – замку у Кривче.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації. Кам'янець-Подільський : Фортифікація України, 1993. С.29–30.
2. Андрушко І.О. Ескізний проект консервації та часткової реставрації замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільської області. Львів : Укрзахідпроектреставрація, 1990 р. Т. 71–1, 71–4;
3. Данилейко В.М. Село Кривче та замок Контських, згідно нових архівних та іконографічних даних. *Наукові записки Видання Національного заповідника «Замки Тернопілля»*. Збараж, № 8, 2018. С. 244–251.
4. Лонкевич Д. Замок в с. Кривче Борщівського району. *Періодичне видання інституту Укрзахідпроектреставрація «Вісник»*. № 11 Львів, 2000 р. С. 64–66;

5. Сіцінський С. Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. Українська Академія Наук. Київ, 1928. 99 с.

6. Соневицька О., Степанович Б., Дразньовський Р. Чортківська округа. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, Т. XXVI, 1974. 923 с.

7. Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини. Літопис Борщівщини Видання Борщівського краєзнавчого музею / за ред. Скочелас І, Сохацький М. № 6, м. Борщів : КТ «Джерело», 1994 р. С. 7–8.

8. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej»: Lwów, 1892.

Pryshliak O.B. The castle in the village of Kryvche as an architectural monument of Western Podilla

The article is devoted to the process of construction and architectural research, the study of historical chronological processes of the defensive castle in the village of Kryvche – the architectural heritage of Western Podillya as an important historical region of Ukraine; Projects of adaptation and use as a cultural heritage site of the National Reserve «Ternopil Castles» have been developed. Preserved remains of an architectural monument of national importance - the castle in the village of Kryvche Borshchiv district is an important object for the study of defense architecture of the XVII century and the development of tourism in this area.

The castle is located on a high hill bounded on the south side by the rocky banks of the Tsyganka River and on the north side by a deep ravine, and is part of the fortifications of the Kamyanets-Podilsky Fortress, with which it may have been connected by underground passages.

Kryvchensky Castle in the 17th century was one of the best defensive castles in Western Podillya - it had a developed system of dry defensive ditches on three sides – western, southern and eastern. On the north side, the steep slope of the natural hill on which the castle is located, made it difficult to approach it.

Currently, the castle is preserved in fragments. Only two hexagonal towers remind of the former castle at the entire original height to the level of cornices – south-east and south-west, and the defensive wall between them is partially preserved to the level of the 2nd tier of towers at a height of 4 meters

The study of individual castles of Podillya gives grounds to suggest that in the XVII century, the art of fortification was not inferior to the European, developing in the stream of the latest achievements of military experience. Therefore, the question arises of further research of the architectural monument of fortification defense - the castle in Kryvche.

Key words: castle, Kryvche, fortification, architectural monument.

REFERENCES

1. Andrushko, I. (1993). Suchasnyi stan zberezhnosti zamkiv na Podilli ta problemy yikh restavratsii [The current state of preservation of castles in Podillya and the problems of their restoration]. *Kamianets-Podilskiy: Fortyfikatsiia Ukrainy*, pp. 29–30. [in Ukrainian].

2. Andrushko, I.O. (1990). Eskiznyi proekt konservatsii ta chastkovoї restavratsii zamku v s. Kryvche Borshchivskoho raionu Ternopilskoi oblasti [Preliminary design of conservation and partial restoration of the castle in the village. Kryvche, Borshchiv district, Ternopil region]. V. 71–1, 71–4. Lviv : Ukrzakhidproektrestavratsiia. [in Ukrainian].

3. Danyleiko, V.M. (2018). Selo Kryvche ta zamok Kontskykh, zhidno novykh arkhivnykh ta ikonohrafichnykh danykh [The village of Kryvche and the castle of Kontsky, according to new archival and iconographic]. *Naukovi zapysky Vydannia Natsionalnoho zapovidnyka «Zamky Ternopillia»*, 8, pp. 224–251. Zbarazh. [in Ukrainian].

4. Lonkevych, D.(2000). Zamok v s. Kryvche Borshchivskoho raionu [Castle in village Kryvche Borshchiv district]. *Periodychnye vydannia instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia «Visnyk»*, 11, pp.64–66. Lviv. [in Ukrainian].

5. Sitsynskiy, Ye. (1928). *Oboronni zamky Zakhidnoho Podillia XIV–XVII st. Ukrainka Akademiia Nauk [Defensive castles of the Western Podillya of the XIV–XVII centuries. Ukrainian Academy of Sciences]*. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Sonevitska, O., Stepanovych, B., Drazhnovskiy, R. (1974). *Chortkivska okruha [Chortky district]*. Vol. XXVI. Niu-York – Paryzh – Sidney – Toronto : Naukove Товариство ім. Т. Шевченка. [in Ukrainian].

7. Sokhatskyi, M. (1994). *Oboronni zamky Borshchivshchyny. [Defensive castles of Borshchiv region]. Litopys Borshchivshchyny Vydannia Borshchivskoho kraieznavchoho muzeiu*, 6, pp. 7–8. Borshchiv : КТ «Dzherelo». [in Ukrainian].

8. Czołowski A. «Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej» : Lwów, 1892. S. 25, 60, 82. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 01.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 904.4(477) «15/16»«1965»

**Є.М. Осадчий
О.В. Качура**

ОБ'ЄКТИ XVI–XVII ст. ПУТИВЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ З РОЗКОПОК Б.О. РИБАКОВА 1965 РОКУ

Стаття присвячена результатам розкопок, що проводилися археологічною експедицією під керівництвом Б.О. Рибаківа на території фортеці міста Путивль. У науковій літературі приділено достатньо уваги дослідженню давньоруського храму і споруди XII ст., але відомості щодо об'єктів, датованих XV–XVII ст., лишилися неопублікованими. На жаль, звіт про розкопки 1965 року містить фрагментарну інформацію про ті об'єкти, які були повністю або частково досліджені; у ньому відсутні креслення і опис знахідок. Унаслідок пошуків у фондах Путивльського краєзнавчого музею були виявлені предмети, що походять з розкопок 1965 року, проте не потрапили на сторінки звіту. Уведення до наукового обігу новітніх даних із розкопок Б.О. Рибаківа дозволить доповнити інформацію щодо пізньосередньовічного періоду існування Путивля.

Перші дослідження на території городища Городок у місті Путивль були проведені Д.Т. Березовцем. У 1959–1961 рр. археологічною експедицією під керівництвом В.О. Богусевича було відкрито і частково досліджено цегляну будівлю давньоруського часу. Для уточнення конструкції і датування цього архітектурного комплексу Б.О. Рибаківом продовжено розкопки в південно-західній частині городища. В ході досліджень були закладені 9 розкопів, один з яких частково розкривав розкоп В.О. Богусевича. Майже у всіх виявлені культурний шар і об'єкти, які датуються XVI–XVII ст. Найбільш цінними є результати дослідження решток башти з розкопу 5. Вона розташовувалася в західній частині городища. В ході розкопок виявлені шари, що відносяться до часу функціонування і загибелі цієї споруди. Вежа була дерев'яною і мала кілька ярусів – господарський, житловий та бойовий. У господарському виявлені обвуглені кістки і зерно, в житловому – рештки печі, а бойовий представлено дерев'яним тліном, що перекидає нижні шари. Крім цього в звіті є дані про черинь великої печі і декілька наземних жител, які знаходилися один над одним, що свідчить про спадковість будівництва і відносну сталість в межах садиб.

Ключові слова: Путивль, фортеця, Б.О. Рибаків, оборонне будівництво.

Археологічні дослідження пізньосередньовічного Путивля починаються у другій половині XX ст. У 1946–1947 рр. на території городища розвідкові дослідження здійснив Д.Т. Березовець [2]. Ним було складено окомірний план пам'ятки. У описі городища є дані про рештки дерев'яної конструкції валу, виступи, схожі на бастіони у південній частині та фрагменти валів, прокладені по схилах мису у південній та західній частинах. На майданчику зафіксовано культурний шар з матеріалами XIV–XVII ст. Його насиченість артефактами доби пізнього середньовіччя змусила вченого сумніватися у тому, що дитинець давньоруського Путивля знаходився саме на цьому городищі. Натомість Д.Т. Березовець припускав, що дитинець літописного Путивля міг знаходитися східніше Городка, на городищі Дитячий будинок [3, с. 242].

У 1959–1961 рр. В.О. Богусевичем здійснено дослідження території городища «Городок», у результаті яких розкрито фундаменти мурованої споруди, інтерпретованої як рештки храму XII–XIII ст. [4, с. 165–173]. Для уточнення результатів розкопок В.О. Богусевича у 1965 році розпочала роботи Придніпровська археологічна експедиція під керівництвом Б.О. Рибаківа. Основна увага була приділена вивченню решток муро-

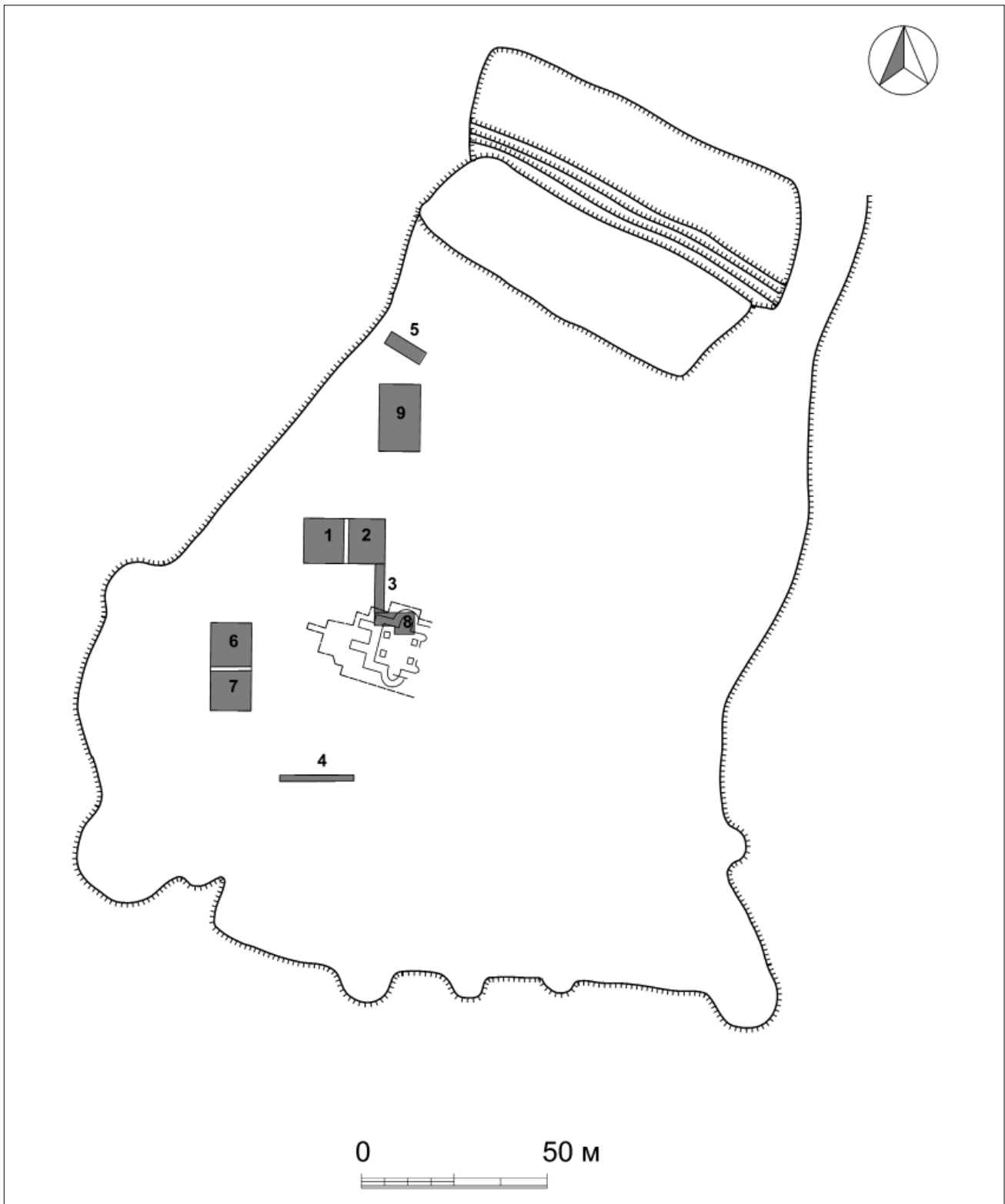

Рис. 1. Розкопи 1965 р. на сучасному плані городища «Городок»

ваних фундаментів храму та об'єктам давньоруського часу, яких виявилось не так багато, як очікував керівник археологічної експедиції. Загальна площа дослідженої території становила близько 700 м², де, серед

решти, виявлено значну кількість об'єктів пізньосередньовічного часу [9, с. 1].

На жаль, звіт про розкопки Придніпровської археологічної експедиції за 1965 р., який зберігається в нау-

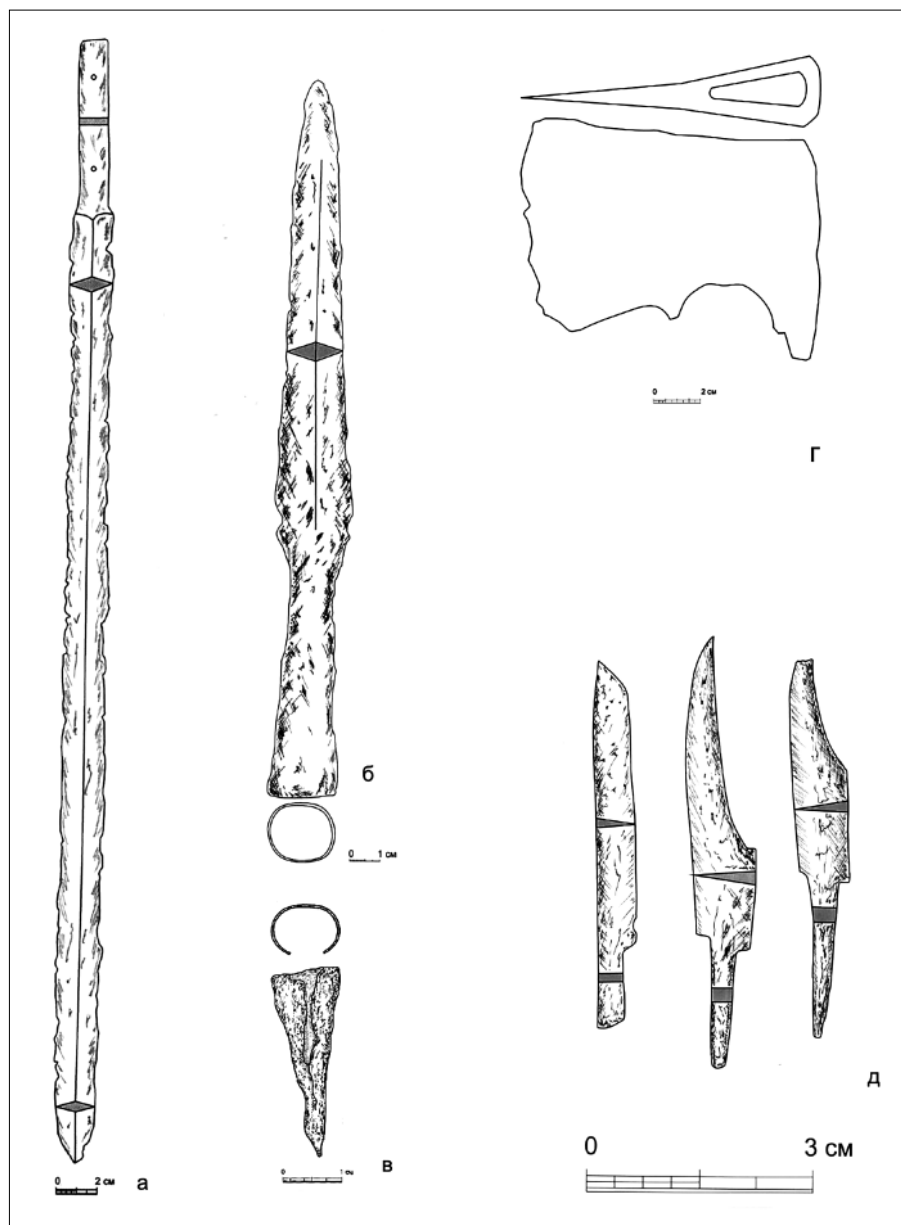

Рис. 2. Предмети з фондів ДІКЗ у м. Путивлі: а – багинет, б – наконечник списа, в – вток ратища списа, г – сокира, д – ножі (випадкова знахідка 1963 р.)

ковому архіві Інституту археології НАН України, майже не містить креслень, а малюнки знахідок взагалі відсутні [9]. Окремі предмети з розкопок 1965 р. вдалося віднайти у фондах Путивльського краєзнавчого музею.

На сьогодні публікації щодо розкопок Путивльської фортеці XVI–XVIII ст. є малочисельними. Монографія О. Сухобокова та С. Юренко – це чи не єдина наукова фахова робота, у якій зібрано інформацію про результати археологічних досліджень на «Городку», проте і в ній результати розкопок 1965 р. згадуються лише побіжно [10, с. 250]. Описи, що містяться у текстовій частині звіту Б.О. Рибаківа, дозволяють, у деякій мірі, відновити дані про об'єкти XVI–XVII ст.

На території городища «Городок» було закладено 9 розкопів. Вони сконцентровані у центральній та південно-західній частинах городища. Про об'єкти доби пізнього середньовіччя йдеться у описі розкопів №№ 1, 5–7, 9. При складанні загального плану розкопів було допущено помилку щодо орієнтації західного схилу городища, а, разом з тим, і самих розкопів. Для з'ясування їх місця розташування співставлено контури західного схилу городища на планах 1965 та 2011 рр. Унаслідок проведеного коригування орієнтації виявлено місце розташування розкопів Б.О. Рибаківа на сучасному плані городища «Городок» (рис. 1).

У розкопі 1 зафіксовано культурний шар потужністю 1,4–1,5 м зі значним вмістом кераміки XVI–XVII ст., фрагментів цегли та зеленого скла. Майже на всій площі розкопу виявлені чотири траншеї шириною до 1 м і довжиною майже 10 м. Вони прорізують культурний шар практично на всю глибину і заглиблені у материк на 0,4–0,45 м. Траншеї мали заокруглені краї та прямі стінки і були заповнені деревним тліном та рихлим темним ґрунтом. Відстань між ними становила 0,8–1 м. Поряд знайдена теслярська сокира, датована Б.О. Рибаківим XVII–XVIII ст. (рис. 2 г). Як видно зі звіту на фото 8, частина канав заходила у розкоп 2 (рис. 4, 5).

Решта споруди у розкопі 2 зруйнована господарськими ямами XIX ст. [10, с. 2, рис. 8]. На нашу думку, це частина великої виробничої споруди, на що вказують розміри траншей та їхня глибина. Однак, визначити її функціональну належність неможливо.

Розкоп 5 був закладений у північно-західній частині городища з метою вивчення оборонних споруд. У розкопі зафіксовано оборонний об'єкт, який є найбільш інформативним серед решти досліджених. Для найбільш повного опису наводимо текст звіту мовою оригіналу. «В раскопах 5А и 5Д, на глубине 1,40, понижаясь до глубины 2.00 в сторону обрыва, находится материковая серая, сверху желтоватая глина. На материке найдена тонкая

(5 см) чорна прослойка, вероятно, образованная из сгоревшего дёрна; в этой прослойке найдены фрагменты керамики XII–XIII вв. и кости животных. Над этой прослойкой прослежен слой серой глины; в нем почти нет керамики (найденные фрагменты нехарактерны и определению не поддаются); очевидно, эта глина взята непосредственно из материка и представляет собой первичную засыпку вала (предположительно XIII в.). В этом же слое найдены остатки деревянных конструкций (городен XIII (?) в.). Выяснен приблизительный размер городен – поперёк вала – 3 м. Размер городен в направлении, параллельном длине вала, остался неясным из-за плохой сохранности дерева (приблизительно 4–5 м).

В бровке между раскопами 5А и 5Д, на глубине от 1,20 до 1,1 м в слой серой глины (засыпку вала) врезан слой угольков и обгоревших костей. В С-З конце этот слой представляет собой россыпь обугленного зерна – пшеницы и проса. Длина этого слоя = 2 м, ширина = 1 м. Сверху над ним – мощное скопление камней, кирпичей со следами цемянки, кусков цемянки и глиняной обмазки (толщина слоя; = 90 см). Очевидно, это развал печи. Во многих кусках обмазки сохранились отверстия от деревянных столбов и прутьев (Дл. отверстий от 3 до 18 см). Сохранился также обугленный столбик, очевидно, от конструкции печи. Судя по керамике, найденной непосредственно над печью (на развале печи), эта печь относится к XVI веку.

Над печью – слой тёмнобурой земли с кирпичами и углем, с перемешанной керамикой. Вокруг печи первоначальная засыпка вала перекрывается слоем желтой глины толщиной 50–60 см, над ним слой коричневой глины толщиной – 20 см и выше появляется тёмнокоричневая земля (толщ. 10 см); все эти три слоя, вероятно, являются насытью вала XVI в. (вторичная насыть).

В этих слоях также прослежены остатки деревянных конструкций: все они не идут ниже глубины – 1,00. Выше этой насыпи находится тот же, что и над печью, слой тёмнокоричневой земли с угольками и битым кирпичом. С этого уровня была прорезана траншея через все нижележащие слои и материк до глубины – 1,80, проходящая вдоль вала на расстоянии 3,90–4,60 от обрыва (С-З стороны вала). Заполнение траншеи аналогично верхнему слою (тёмнокоричневая земля с угольками и битым кирпичом) [10, с. 4–6].

У цьому випадку зафіксовано рештки башти, що була зведена на місці давньоруських укріплень. Перший план Путивльської фортеці, зображений на «Чертеже Обоянской провинции» початку XVIII ст., зафіксував місце розташування її башт [8]. Співставлення плану розко-

Рис. 3. Загальний вигляд розкопів 6 та 7. Фото Б.О. Рибаківа 1965 р.

Рис. 4. Загальний вигляд розкопів 1 та 2. Фото Б.О. Рибаківа 1965 р.

пів Б.О. Рибаківа та креслення XVIII ст. дає змогу локалізувати її з високою долею вірогідності. В.В. Вечерським опубліковані дані про укріплення міста Путивль, зокрема, назви башт [5, с. 312]. Підсумовуючи інформацію археологічного звіту, даних креслення та опису міста, припускаємо, що об'єкт, досліджений у 1965 р., є рештками Малої нової башти, яка знаходилася у північно-західній частині городища. Вона мала три яруси. Нижній ярус використовувався як комора або льох. На це вказує потужний шар згорілого зерна та обуглених кісток. Над ним знаходився житловий ярус, який мав обігрів. Виявлені шари з включенням цегли відносяться до чернія, у котрому використано давньоруську плінфу, та самої печі, конструкція якої складалася з цегли і дерев'яного каркаса, обмазаного глиною. У цьому приміщенні перебували караульні, що несли службу по-городовому. До городової (осадної) служби залучали певну категорію служилого населення – дрібнопоміс-

Рис. 5. Західний профіль розкопу 1. Фото Б.О. Рибаківа 1965 р.

Рис. 6. Залишки оборонних споруд у розкопі 5. Фото Б.О. Рибаківа 1965 р.

них дворян або дітей боярських, які за віком або станом здоров'я не могли нести полкову чи дозорну службу [1, с. 77–79]. Прикордонний статус Путивля вимагав постійного перебування гарнізону у дозорі на баштах. Для цього створювався запас продовольства у нижній частині та обігрів для ратних людей у середній. На третьому ярусі знаходився бойовий або спостережний майданчик (чердак).

Башта загинула у пожежі і не відновлювалася. Пізніше на цьому місці зробили підсіпку валу, який перекрив шар згарища та решток башти. Підсіпка виконана з жовтої та коричневої глини. Над ними зафіксовані рештки дерев'яних конструкцій стіни. Пізніше уздовж валу була прокладена траншея, заповнена темним рихлим ґрунтом з рештками деревного тліну – рештки частоколу. На фото у звіті зображено рештки дерев'яного стовпа, заглибленого в материк (рис. 6).

У розкопах 6 та 7 зафіксовано шар деревного тліну,

який Б.О. Рибаків пов'язав з будівництвом фортеці (рис. 3). Під ним виявлені розташовані один над одним рештки наземних будівель XVII ст. У цих об'єктах знайдено фрагменти давньоруської плінфи від храму, що знаходився поруч. Імовірно, стіни храму ще стояли у XVI ст. та використовувалися місцевими жителями для власних потреб. Крім цього, у розкопі знайдено значну кількість кахлів та виробів із заліза [10, с. 4].

У розкопі 9 потужність культурного шару пізньосередньовічного часу становила 1,8 м, що може пояснюватися розташуванням поблизу напільних укріплень городища. На глибині 0,5 м від рівня денної поверхні зафіксовано цегляний черінь великої печі. Її площа перевищувала 4 м² [10, с. 9]. Велика за розміром піч опосередковано указує на немалу загальну площу будівлі, у якій вона розташовувалася. Розкоп 9 знаходився у північно-західній частині городища. На плані Путивльської фортеці початку XVIII ст. у цій частині позначено дві церкви, що входили до ансамблю Спасо-Преображенського монастиря. На сьогодні важко встановити, яке саме приміщення опалювала велика піч, але можна припустити, що це був саме один з храмів.

Поблизу печі знайдені срібні московські копійки XVII ст. та наконечник списа (рис. 2 б). Він має округлу втулку та кинджалоподібне вістря, ромбоподібне у перетині. Загальна довжина – 32 см. Б.О. Рибаків датував його XV–XVI ст. [7, КП № 3256, А97]. Такі списи мали назву «рогатина» та використовувалися як елемент озброєння дрібнопомісних дворян або боярських дітей у XVI ст. Цей вид холодної зброї перебував на озброєнні до середини XVII ст. і був поступово витіснений піками. Як мисливська зброя для полювання на крупного звіра рогатини використовувалися до XIX ст.

У фондах краєзнавчого музею ДІКЗ у м. Путивлі зберігаються знахідки, які походять з розкопок 1965 р. Про них не згадується у тексті звіту, але у «Книзі надходжень» зазначено, що їх у 1965 р. передав до музею Б.О. Рибаків. Це теслярська сокира, вток від ратища списа, залізні ножі, металеві скоби та фрагмент великого ботала (рис. 2 в). Кілька ножів були знайдені під час земляних робіт на городищі Городок та передані до фондів музею у 1963 р. (рис. 2 д).

Теслярська сокира з розкопу 1 знайдена у культурному шарі XVII–XVIII ст. Це масивний інструмент із симетричним лезом та довгим обухом трикутної форми. Провух плаский, видовжений, з невеликою борідкою у нижній частині. Така сокира визначається як робоча теслярська та має датування XVII ст. Аналогічні соки-

ри знайдені у Тушинському таборі та на місці табору експедиції на острові Фаддея у затоці Симса [6, с. 97, рис. 7, № 187, 188; 1, с. 111].

Проаналізувавши дані археологічних досліджень 1965 р. на території городища «Городок» у м. Путивлі, можна зробити попередні висновки. Так, культурний шар, що датується XVI–XVII ст., залягає на глибині від 0,5 м від рівня денної поверхні і має потужність до 3,5 м. Він насичений деревним тліном і пов'язаний з численними ре моннтами та будівництвом оборонних об'єктів, житлових будинків та споруд. Потужність культурного шару неоднорідна, що пояснюється переміщенням ґрунту та вирівнюванням майданчика фортеці у XVI–XVII ст.

Предмети матеріальної культури з розкопок 1965 р. у звіті майже не згадуються, крім кількох, представлених невеликою колекцією знахідок з Путивльського краєзнавчого музею, яку вдалося віднайти у фондах.

Дослідження укріплень Путивльської фортеці виявило кілька періодів будівництва та спадковості у плануванні. Вал давньоруського часу по периметру було використано для будівництва стіни, на якій розташовувалися башти. Одна з них – Мала нова башта – була частково вивчена і за даними археологічних досліджень можна визначити її розташування у загальній системі оборони та кількість ярусів. Житлові споруди описані фрагментарно. У переважній більшості вони були наземними і збереглися тільки підлоги. Будинки та башти мали печі, складені з цегли, частина якої взята з давньоруського храму. Окремі опалювальні пристрої були прикрашені кахлями. Розташування будинків один над одним може свідчити про спадковості садиб, які функціонували тривалий час.

ДЖЕРЕЛА

1. Белов М.И. Мангазея. Ленинград : Гидрометеоздат. 1969. 128 с.
2. Березовець Д.Т. Відчіт про розвідки на Путивльщині в 1947 році. НА ІА НАН України. 1947/30. Інв. № 1841. 1947.
3. Березовець Д.Т. Дослідження на території Путивльського району в 1952 р. Археологічні пам'ятки УРСР. К. Т.ІІІ. 1952. С. 242–250.
4. Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, Т. XV. 1963. С. 165–174.
5. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України : Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. Київ : НДІТІАМ : Головкивархітектура. 2003. 558 с.
6. Двуреченский О.В. Тушинский лагерь (публикация коллекции В.А. Политковского из собрания ГИМ). Москва : ИА РАН. 2018. 196 с.
7. Путивльський краєзнавчий музей. КП № 3256. А. 97, № 3286. А. 100, №№ 3261, 3262, 3265, 3268, 3269, 3270, 3271.
8. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 27, т. 1, д. 6. «Планы крепостей Обоянской провинции 1712–1719 гг.».
9. Рыбаков Б.А. Отчёт Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР о работах в г. Путивле в 1965 г. НА ІА НАН України. 1965/59. 1965.
10. Сухобоков О.В., Юренко С.П. Давній Путивль. Київ–Суми : Університетська книга. 2019. 334 с.

Osadchyi Ye.M., Kachura O.V. The objects of Putyvl fortress XVI–XVII centuries from excavations of B.A. Rybakov 1965

The article is devoted to the results of archaeological research carried out by an archaeological expedition led by B.A. Rybakov on the territory of the fortress of the city of Putyvl. In the scientific literature, the results of the study of the ancient Russian temple and buildings of

the XII century are well known. And objects dating from the 15th – 17th centuries remained unpublished. Unfortunately, the 1965 excavation report contains fragmentary information about those objects that were fully or partially excavated, there are no drawings and descriptions of the finds. As a result of a search in the funds of the Putyvl Museum of Local Lore, objects were found that were found as a result of excavations in 1965, which did not appear on the pages of the report. Entry into scientific circulation of the excavation data by B.A. Rybakov will add information about the late Middle Ages period of Putyvl's existence.

The first studies on the territory of the Horodok settlement in the city of Putyvl were carried out by D.T. Berezovets. In 1959–1961. an archaeological expedition led by V.A. Bohusevych, a brick structure of the Old Russian time was discovered and partially investigated. To clarify the construction and dating of this architectural complex B.A. Rybakov carried out excavations in the southwestern part of the settlement. During the research, 9 excavations were laid, one of which partially coincided with the excavation of V.A. Bohusevych. Almost all of them have revealed a cultural layer and objects that date back to the 16th – 17th centuries. The most interesting were the results of the study of the tower from excavation 5. It was located in the western part of the settlement. During the excavations, layers have been discovered that date back to the time the structure was functioning and destroyed. The tower was a wooden structure, which had several tiers – economic, residential and military. In the utility room, charred bones and grain were found, in the living room – the remains of a furnace, and in the military one was represented by wood decay covering the lower layers. In addition, the report contains data on the discovery of a large stove and several above-ground dwellings located one above the other, which indicates the continuity of construction and the relative constancy within the boundaries of estates.

Key words: Putyvl, fortress, B.A. Rybakov, defense construction.

REFERENCES

1. Belov, M.I. (1969). *Manhazeya [Manhazeya]*. Leningrad.: Hydrometeoizdat. [in Russian].
2. Berezovets, D.T. (1947). *Vidchit pro rozvidky na Putyvlshchyni v 1947 rotsi [Report on intelligence in the Putyvlshchyna in 1947]*. NA IA NAN Ukrainy [Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine]. 1947/30. Inv. № 1841. [in Ukrainian].
3. Berezovets, D.T. (1952). *Doslidzhennia na terytorii Putyvl'skoho raionu v 1952 r. [Research on the territory of Putyvl district in 1952]*. *Arkheolohichni pamiatky URSR - Archaeological sites of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*. V. III, pp. 242-250. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Bohusevych, V.A. (1963). *Rozkopky v Putyvl'skomu kremli [Excavations in the Putyvl Kremlin]*. *Arkheolohiya - Archeology*, vol. XV, pp. 165–174. [in Ukrainian].
5. Vecherskyi, V.V. (2003). *Spadshchyna mistobuduvannia Ukrainy: Teoriia i praktyka istoriko-mistobudivnykh pamiatkookhoronnykh doslidzhen naselennykh mist. [Heritage of Urban Planning of Ukraine: Theory and Practice of Historical and Urban Planning Monument Protection Studies of Settlements]*. Kiev. [in Ukrainian].
6. Dvurechenskyi, O.V. (2018). *Tushynskyy lager (publykatsyya kolektsiy V.A. Polytkovskogo iz sobraniya GYM) [Tushino camp (publication of the collection of V.A. Politkovsky from the collection of the State Historical Museum)]*. Moscow. [in Russian].
7. *Putyvl'skyi kraieznavchyi muzei [Putyvl Museum of Local Lore]*. KP № 3256. А. 97, № 3286. А. 100, №№ 3261, 3262, 3265, 3268, 3269, 3270, 3271.
8. RGVA. [Russian State Military Historical Archive], f. 349, op. 27, t. 1, d. 6. «Plany krepostey Oboyanskoj provintsi 1712–1719 gg.»
9. Rybakov, B.A. (1965) *Otchet Prydneprovskoy ekspedytsii Instytutu arkheologii AN SSSR o robotakh v g. Putylye v 1965 g. [Report of the Dnieper expedition of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR on the work in the city of Putyvl in 1965]*. NA IA NAN Ukrainy. 1965/59. [in Russian].
10. Sukhobokov, O.V., Yurenko, S.P. (2019). *Davnii Putyvl [Ancient Putyvl]*. Kyiv-Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 94(477):902.2«220»+666.75«16–17»

V.I. Mezentsev
Yu.M. Sytyi
Yu.O. Kovalenko

EXCAVATIONS AT BATURYN IN 2020 AND STOVE TILES' RECONSTRUCTIONS, 17th-18th c.

This article overviews the findings of the 2020 excavations of remnants of the underground brick tunnel in Hetman I. Mazepa's manor, the residences of Chancellor General P. Orlyk, and a well-to-do Cossack in Baturyn's suburbs. It focuses on the decorations of unearthed ornamental and heraldic stove tiles in Ukrainian baroque style of the late 17th and early 18th centuries. Photos and computer graphic reconstructions of selected broken and burnt ceramic tiles as well as two façades of heating stoves of the ruined P. Orlyk's home are presented and described.

Key words: Baturyn excavations, remnants of brick and wooden buildings, ceramic tile decorations, stove façades, computer reconstructions.

In spite of the pandemic, archaeologists conducted excavations in Baturyn, Chernihiv Oblast, last year [1]. This Canada-Ukraine project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies (PIMS) at the University of Toronto, and the Ucrainica Research Institute in Toronto, Canada. In 2020, CIUS supported the archaeological research of Baturyn of the Cossack era with a generous grant from the Dr. Bohdan Stefan Zaputovich and Dr. Maria Hrycaiko Zaputovich Endowment Fund. The Ukrainian Studies Fund in New York also supports the historical, archaeological, architectural and artistic investigations of early modern Baturyn with annual subsidies. The Chernihiv Oblast State Administration during the 2005–2020 and the Vasyl Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum in 2013–2020 funded excavations in this town with their grants.

The most generous benefactors of the Baturyn study are the late poetess Volodymyra Wasylyszyn and her husband, artist Roman J. Wasylyszyn (Philadelphia, PA, USA), Dr. George J. Iwanchyshyn (Toronto), and Michael S. Humnicky (Murfreesboro, TN, USA). In 2020–2021, the historical and archaeological explorations of Baturyn and the preparation of related publications were supported with donations from the National Executive and Toronto Branch of the League of Ukrainian Canadians, the National Executive and Toronto Division of the League of Ukrainian Canadian Women, the Kniahynia Olha Branch of the Ukrainian Women's Association of Canada, the BCU Financial, the BCU Foundation, the Prometheus Foundation, the Ukrainian Credit Union in Toronto, and the Zorya Inc. in Greenwich, CT, USA.

In 2001, then the director of CIUS Prof. Zenon Kohut, the eminent historian of the Hetmanate, founded and subsequently headed the Baturyn project. Since 2014 he has been its academic adviser. Archaeologist Dr. Volodymyr Mezentsev, research associate of CIUS Toronto Office, is the executive director of this project from the Canadian side. Late Prof. Martin Dimnik (1941–2020), the distinguished Canadian historian of medieval Chernihiv Principality and former president of PIMS, also participated in this research and the publication of its results in North America.

Seventy-five students, instructors, and archaeologists from the Taras Shevchenko National University of «Chernihiv Collegium», the Hlukhiv Lyceum of Enhanced Military Training, and the Institute of Archaeology at the National Academy of Sciences of Ukraine (NASU) in Kyiv, as well as many volunteers, took part in the 2020 excavations. Archaeologist Yurii Sytyi, senior fellow at the Centre for Archaeology and Early History of Northern Left-Bank Ukraine at the National University of «Chernihiv Collegium»,

leads the Baturyn archaeological expedition which is based at this university. Both the archaeologist Oleksandr Tereshchenko, senior fellow of this Centre, and Dr. Liudmyla Myronenko, research associate at the Institute of Archaeology (NASU), are the expedition's officers. Historian Serhii Dmytrienko (Chernihiv) is the graphic artists for the Baturyn project. Archaeologist Yurii Kovalenko, M.A., the head of the Department of Scholarly Research at the Hlukhiv National Preserve, was also involved in the Baturyn excavations and examinations of its findings.

Archaeological studies have established that this town arose in the eleventh century as a frontier stronghold of the Chernihiv Principality of Rus'. Yu. Sytyi maintains that in 1239 it was destroyed by the

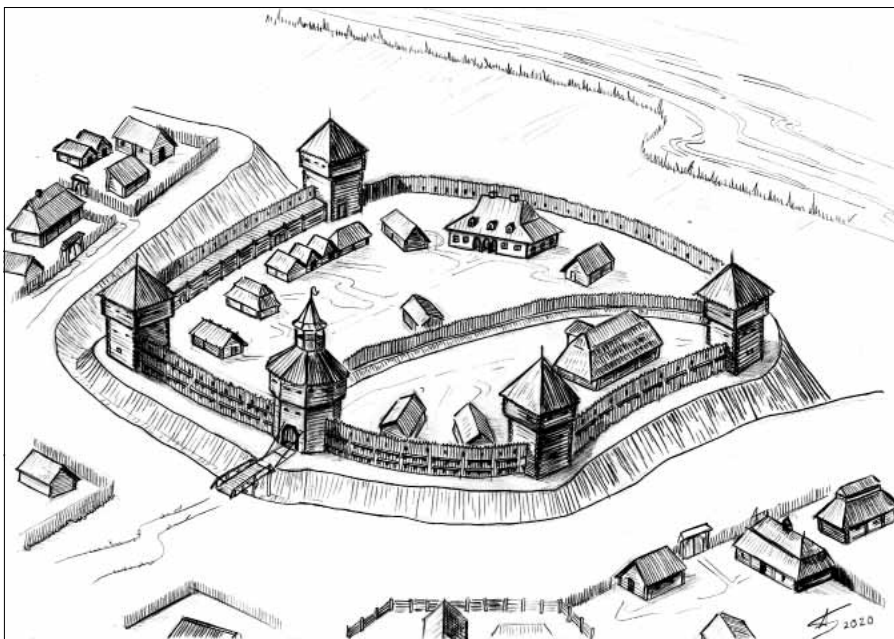

Fig. 1. Polish castle in Baturyn (1625) as described in the 1654 document.
Reconstruction by O. Bondar, 2020

Mongol hordes, who razed the remaining settlement in 1275. During the fourteenth and fifteenth centuries, the Cherhihiv land was incorporated into the Grand Duchy of Lithuania, and in 1618–1648 it belonged to the Polish Kingdom. In 1625, King of Poland Sigismund III Vasa rebuilt and fortified Baturyn on its original site. Researcher of the medieval and early modern fortifications, archaeologist Dr. Oleksandr Bondar (Chernihiv), has graphically reconstructed the Baturyn castle and fortress of the seventeenth and early eighteenth centuries (figs. 1, 3).

After the first destruction of Baturyn by invading Russian troops in 1632, Polish royal officials and magnates restored the town and transformed it into an important military, administrative, and commercial centre near the border with Muscovy. Archaeological finds of many silver and billon Polish, Lithuanian, Livonian, Swedish, and Swiss coins, as well as imported goods attest to Western connections of seventeenth-century Baturyn. The costly silver-and-bronze belt, discovered south of the site of its former fortress in 1997, might have belonged to a local Polish governor or an officer of the garrison (fig. 2). Researcher of this artefact O. Tereshchenko believes that the clasp bears the relief triumphal motif of a mounted knight or king in armour, which was popular in Polish elite art in the 1610–30s [2].

During the 1648–1654 national liberation war, Polish rule over central Ukraine was overthrown and the Cossack state, or Hetmanate, was founded, albeit under the suzerainty of the Russian Tsar. Between 1669 and 1708, Baturyn was its capital and the main seat of the Cossack rulers (fig. 3). The town flourished under the powerful and enlightened Hetman Ivan Mazepa (1687–1709), who had been brought up and educated in Poland and Western Europe. In alliance with the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Swedish Empire, I. Mazepa resisted militarily Moscow's growing authority over central Ukraine and proclaimed the Cossack Hetmanate an independent principality. However, Russian Tsar Peter I quelled I. Mazepa's revolt and devastated and burned the insurgent Baturyn to the ground in 1708.

Hetman Kyrylo Rozumovsky (1750–1764) repopulated and

Fig. 2. Polish silvered bronze belt, 1610–30s, found in the southern suburb in 1997. Baturyn Museum of Archaeology. Photo by A. Konopatsky

rebuild the town as the capital of the Cossack polity on the eve of its abolition and merging by the Russian Empire in 1764. Until K. Rozumovsky's death in 1803, Baturyn experienced its last urban revival, but subsequently fell into decay [3].

Prior to 1700, in Baturyn's southeastern suburb of Honcharivka, I. Mazepa commissioned his principal residence, which was looted and burned by Muscovite forces in 1708. O. Bondar and V. Mezentsev contend that in central or Cossack Ukraine it was the earliest known fortified palatial complex with regular layout designed according to contemporaneous Western models of the so-called *palazzo in fortezza* [4]. The remnants of its ramparts, bastions, a stately three-story masonry baroque palace, a wooden court church, and the houses for guards, servants, and guests have been excavated by our expedition since 1995 [5].

Fig. 3. Panoramic view of Baturyn before its destruction in 1708. Hypothetical reconstruction by O. Bondar, 2020

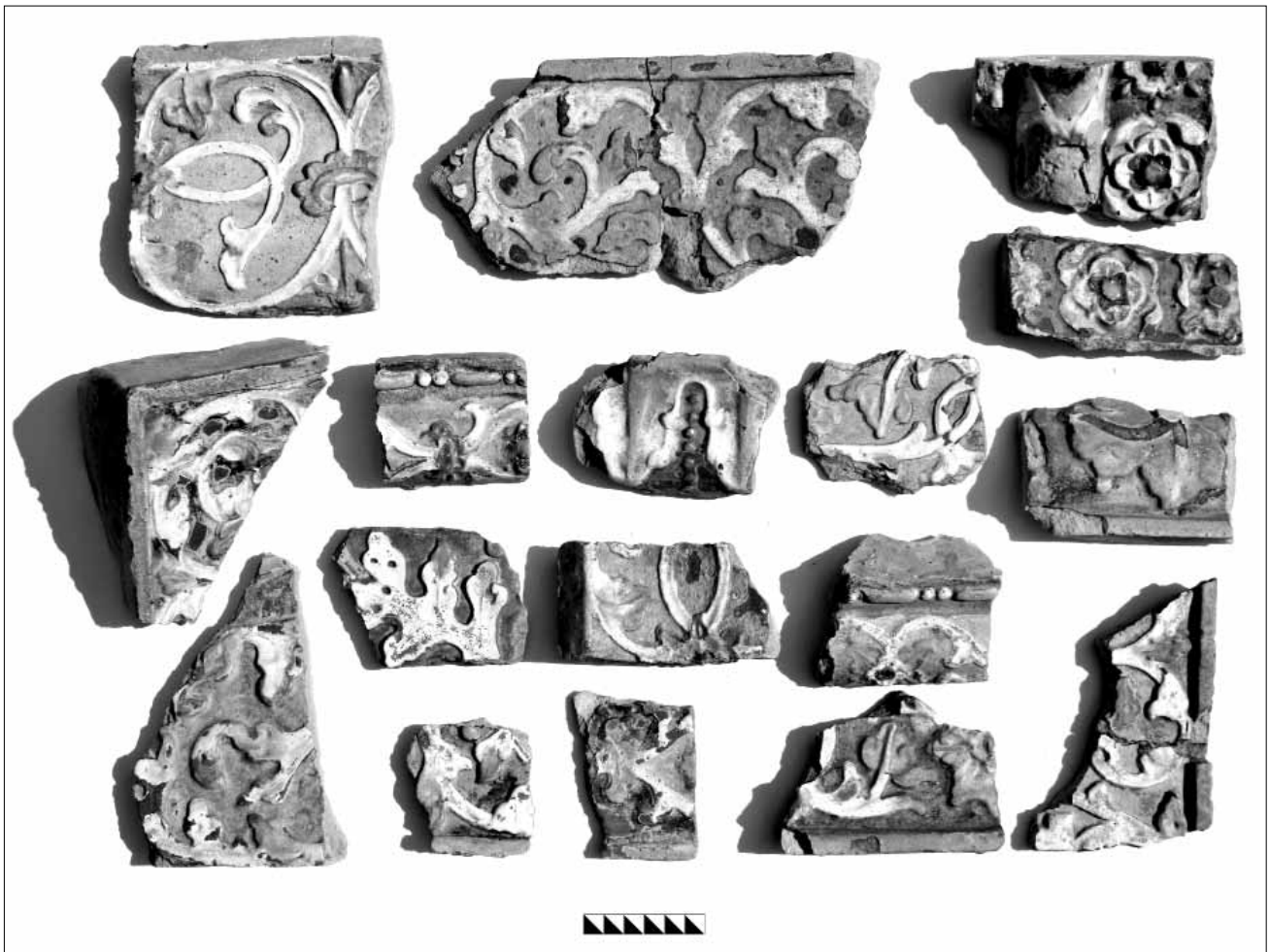

Fig. 4. Fragments of the polychrome glazed ceramic stove tiles with floral relief ornaments. 2009 excavations of the remnants of I. Mazepa's palace in Honcharivka, the suburb of Baturyn. Photo by V. Mezentsev

From 2018 to 2020, L. Myronenko continued excavating the debris of the early eighteenth-century 2.3 m-wide brick vaulted corridor west of the I. Mazepa palace site. By last year, 7.5 metres of this underground passageway with seventeen descending steps had been unearthed, but its eastern end has yet to be reached. The lowest step was uncovered about 5 m below ground level [6]. L. Myronenko conjectures that this tunnel led to the brick basement (8.5 by 6.5 m in size) of a destroyed and hitherto unidentified building. This basement was uncovered 6 m southeast of the tunnel. Further archaeological investigations of the remnants of the corridor and adjacent structures should allow us to determine their full dimensions, ground plans, and specific purposes within I. Mazepa's manor.

The 24-year excavations at Baturyn have enriched its Museum of Archaeology with one of the largest collections of architectural and decorative ceramics in Ukraine. It includes over 8500 ceramic stove tiles (*kakhli*) from the seventeenth and eighteenth centuries and their fragments. Yu. Sytyi has attributed them to 353 various ornamental types and subtypes. Nearly 30 kinds of these plaques were applied for revetting the heating stoves (*pechi, hruby*) in the Honcharivka palace (figs. 4–6).

The 2018–2020 excavations of the underground tunnel and around it yielded many shards of fine ceramic tiles. Yu. Sytyi and L. Myronenko have observed that they did not originate from the stoves of its ruined superstructure, but, instead, from those in I. Mazepa's burnt palace, which stood 19 m to the east. These tiles are decorated with masterful floral or, sometimes, geometric relief patterns in the Ukrainian baroque style. More expensive plaques have polychromatic glazing.

The technology of glazed ceramics was introduced to Kyivan Rus' from Byzantium in the late tenth century. Rus'-Ukraine adapted the designs of brick stoves faced with terracotta and glazed tiles and their ornamentations from Central Europe, particularly from Poland and Lithuania, during the late medieval and early modern eras. They were commonly used for heating and embellishing the interiors of Ukrainian residential houses at that time. Assimilating these Byzantine traditions and Western influences, Ukrainian artisans created their own, distinctive baroque style of decorative stove tiles in the seventeenth and eighteenth centuries (figs. 4–6, 8–11).

Employing computer photo collage and graphic techniques, S. Dmytrienko has prepared hypothetical reconstructions of

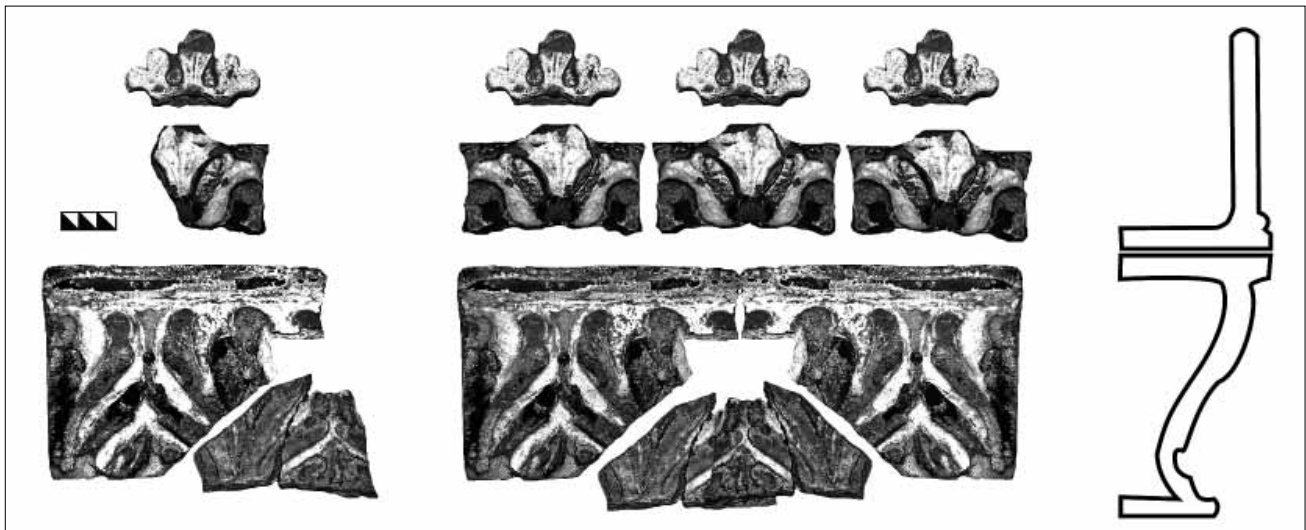

Fig. 5. Broken multicoloured glazed ceramic cornice stove plaques, discovered in the debris of the brick corridor at I. Mazepa's manor in Honcharivka in 2019. Photos by Yu. Sytyi, computer photo collage by S. Dmytriienko, 2020

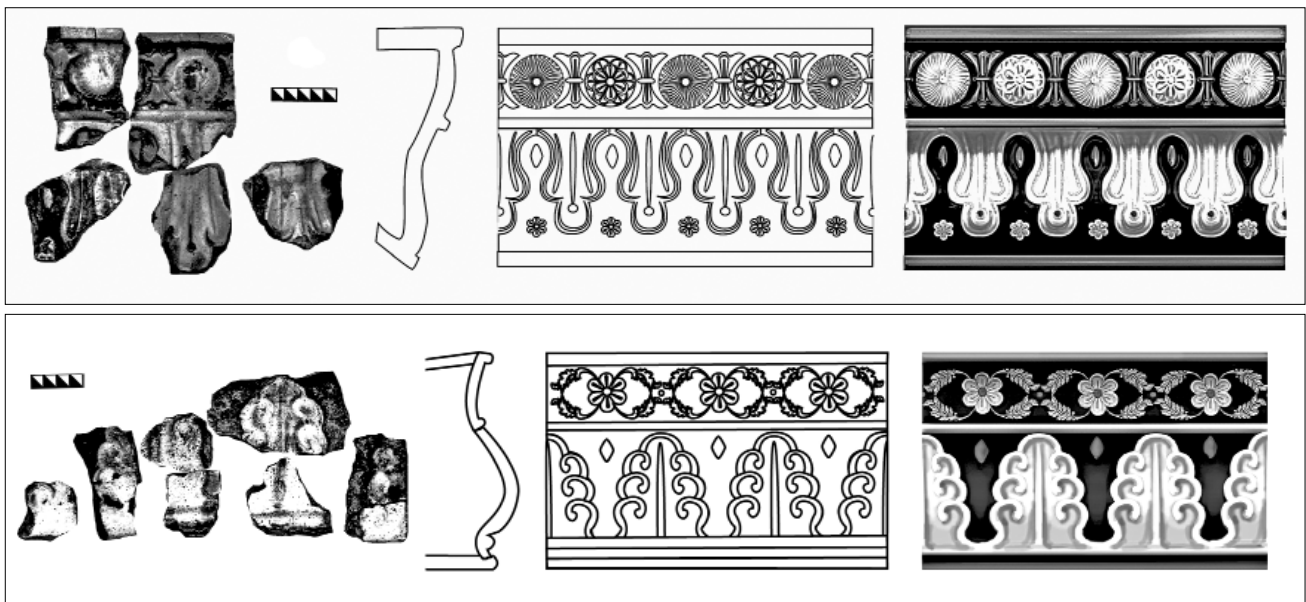

Fig. 6. Polychrome glazed ceramic cornice stove tiles, found during the corridor excavations in 2019. Photos by Yu. Sytyi, hypothetical reconstructions, computer photo collages and graphics by S. Dmytriienko, 2020

three types of the broken multicoloured glazed ceramic cornice stove tiles found in the tunnel and nearby in 2019 (figs. 5, 6). In V. Mezentsev's view, two tiles feature a combination of ornate flower baroque motifs and stylized elements of classical and early modern architectural adornments. The upper part of one plaque resembles an entablature frieze with alternating rosettes of two kinds separated by curved triglyphs. Another tile has a row of flower-like rosettes on the top and a line of acanthus leaves below (fig. 6).

Various types of massive circular flower-like polychrome glazed ceramic rosettes were placed in sequences along the friezes of entablatures of the Honcharivka palace, as well as numerous seventeenth- and eighteenth-century churches, belfries, and

monastic buildings in Kyiv. V. Mezentsev has shown that this decorative method was transplanted from Italian Renaissance architecture to Kyiv in the 1630–40s. From there, it spread to early modern ecclesiastical masonry structures in central Ukraine [7].

The authors of this article believe that I. Mazepa invited the best tile-makers or *kakhliari* from Kyiv to finish his palace in Honcharivka. They adorned its entablatures' friezes with rows of ceramic rosettes in keeping with this popular Kyivan fashion and could also replicate the rosette motif in the compositions of cornice stove tiles, supplementing it with stylized triglyphs and acanthus leaves from classical tradition (fig. 6). Thus, the recreated plaques from the revetments of stoves in I. Mazepa's richly embellished main residence in Baturyn re-

Fig. 7. Brick foundation of two adjacent heating stoves excavated at the site of P. Orlyk's residence (1707–1708) on the northwestern suburb of Baturyn in 2018. Photo by Yu. Sytyi

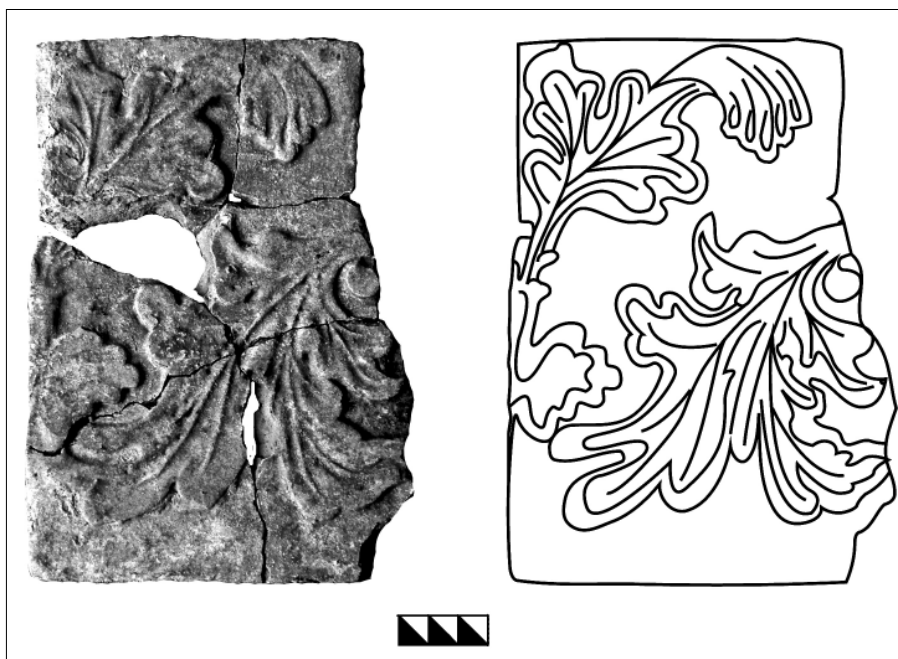

Fig. 8. Shard of the terracotta stove tile decorated by stylized acanthus leaves in relief. 2020 excavations of the remnants of P. Orlyk's dwelling. Photo by Yu. Sytyi, graphic by S. Dmytriienko, 2020

flect the mastery of the leading Kyivan artisans of architectural majolica of the 1690s (figs. 4–6).

In 2017–2020, in the northwestern suburb of Baturyn, the expedition excavated remnants of the residence of Pylyp Orlyk, the chancellor general of the Hetmanate and closest assistant and counsellor of I. Mazepa. P. Orlyk succeeded him as the hetman in exile (1710–1742) and headed the first Ukrainian political emigration.

Yu. Sytyi asserts that P. Orlyk constructed and decorated his home and its heating stoves, modelling on those in Lithuania, his motherland. It was a spacious one-story house made of logs with several rooms and no cellar. P. Orlyk's dwelling was burned down during the Muscovite sack of Baturyn in 1708.

O. Tereshchenko and L. Myronenko have unearthed the foundation of two ruined brick adjoining

heating stoves, each of them nearly 2 by 2 m in size (fig. 7). Probably their lateral walls, as well as the interior of P. Orlyk's home, were white-washed. From 2018 to 2020, many fragments of the ceramic revetment tiles were discovered around these stove foundations. The square plaques are approximately 30 by 30 cm in size and 1.2 cm thick. According to Yu. Sytyi's and L. Myronenko's comparisons, they are considerably larger than the regular square stove tiles used in seventeenth- and eighteenth-century Baturyn and elsewhere in Ukraine. Tiles excavated at the site of P. Orlyk's residence are predominantly ornamented with plant relief designs in the Ukrainian baroque style. The costlier plaques have multicoloured or monochrome glazing. The cheaper terracotta tiles devoid of any enamel, and some are lime washed.

Last year, a sizeable part of a rectangular terracotta plaque, 18 cm wide and perhaps about 30 cm long, was found at this site (fig. 8). It was a detail of a horizontal band dividing the stove's sections. This tile features a classical motif of stylized acanthus leaves.

Among the stove tiles unearthed at the site of P. Orlyk's home, there are number of fragments with unique elaborate relief compositions of his and I. Mazepa's coats of arms. Several of them have polychrome glazes or are lime washed, and some have terracotta surfaces. S. Dmytriienko's computer photo collage and colour graphic reconstructions of the assemblages of broken and burnt glazed ceramic plaques bearing P. Orlyk's and I. Mazepa's arms, 1707–1708, together with their descriptions and analyses by V. Mezentsev, were published in 2019–2021 [8].

In this article, these researchers present their hypothetical reconstruction of a fragment of the upper façade of one ruined stove from the P. Orlyk residence (fig. 9). It features a central recreated square multicoloured glazed tile with his heraldic emblem in relief against a background of square terracotta plaques with floral relief patterns. In the physical and graphic reconstructions of early modern Ukrainian heating stoves, only a single square heraldic plaque was usually affixed to the middle of frontal and lateral walls [9]. Analogous compositions are found in the reconstructive drawings by L. Myronenko of the late seventeenth-century stoves, remnants of which were excavated at the hetman residences in the Baturyn citadel and Honcharivka. Parallels are also known in seventeenth-century tiled stoves

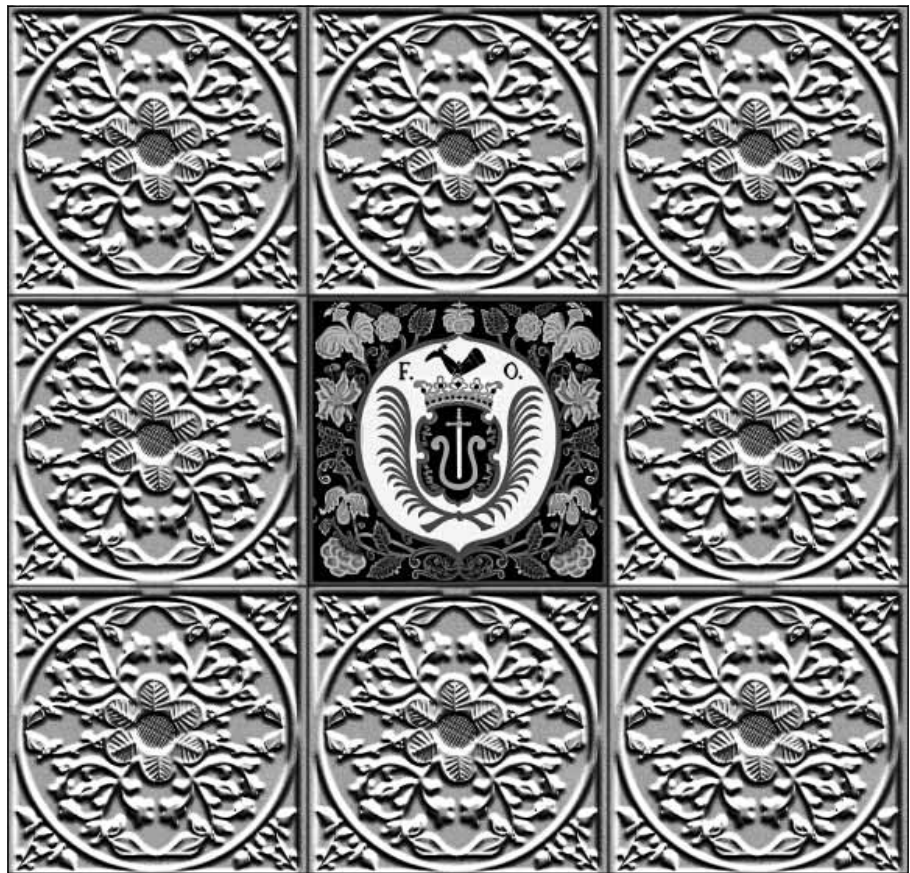

Fig. 9. Fragment of the upper façade of the heating stove at P. Orlyk's home, featuring the multicoloured glazed ceramic plaque with his coat of arms surrounded by terracotta tiles bearing floral relief patterns. Hypothetical reconstruction by V. Mezentsev and S. Dmytriienko, computer graphic by S. Dmytriienko, 2020

from P. Orlyk's homeland – the Grand Duchy of Lithuania [10].

Assessing the amount of tile shards collected at this dwelling, L. Myronenko states that at least six whole tiles with the coat of arms of P. Orlyk adorned its stoves. This allows V. Mezentsev to surmise that only one such heraldic tile was placed on each frontal and side façades of two squared stoves for a total of six tiles. Yet Yu. Sytyi is convinced that plaques featuring Mazepa's armorial bearings, unearthed in larger quantities, made up a frieze along the top of the stove (fig. 10). In fact, his view has been corroborated by the discovery of several border tile fragments with the hetman's arms from what would be the corners of a stove.

Consulting with Yu. Sytyi and V. Mezentsev, S. Dmytriienko has prepared a hypothetical computer graphic reconstruction of the front elevation of another destroyed stove at P. Orlyk's home (fig. 10). It was revetted by expensive glazed ceramic plaques excavated at this site and recreated to their original aspects by the computer photo collage and graphic methods in 2020–2021. S. Dmytriienko has defined this stove as nearly 3 m high and 1.90 m wide at the base. Its frontal façade was finished with comparatively large square tiles, about 30 by 30 cm in size, bearing floral relief motifs glazed green. Narrow rectangular tiles with plant designs in reliefs and cov-

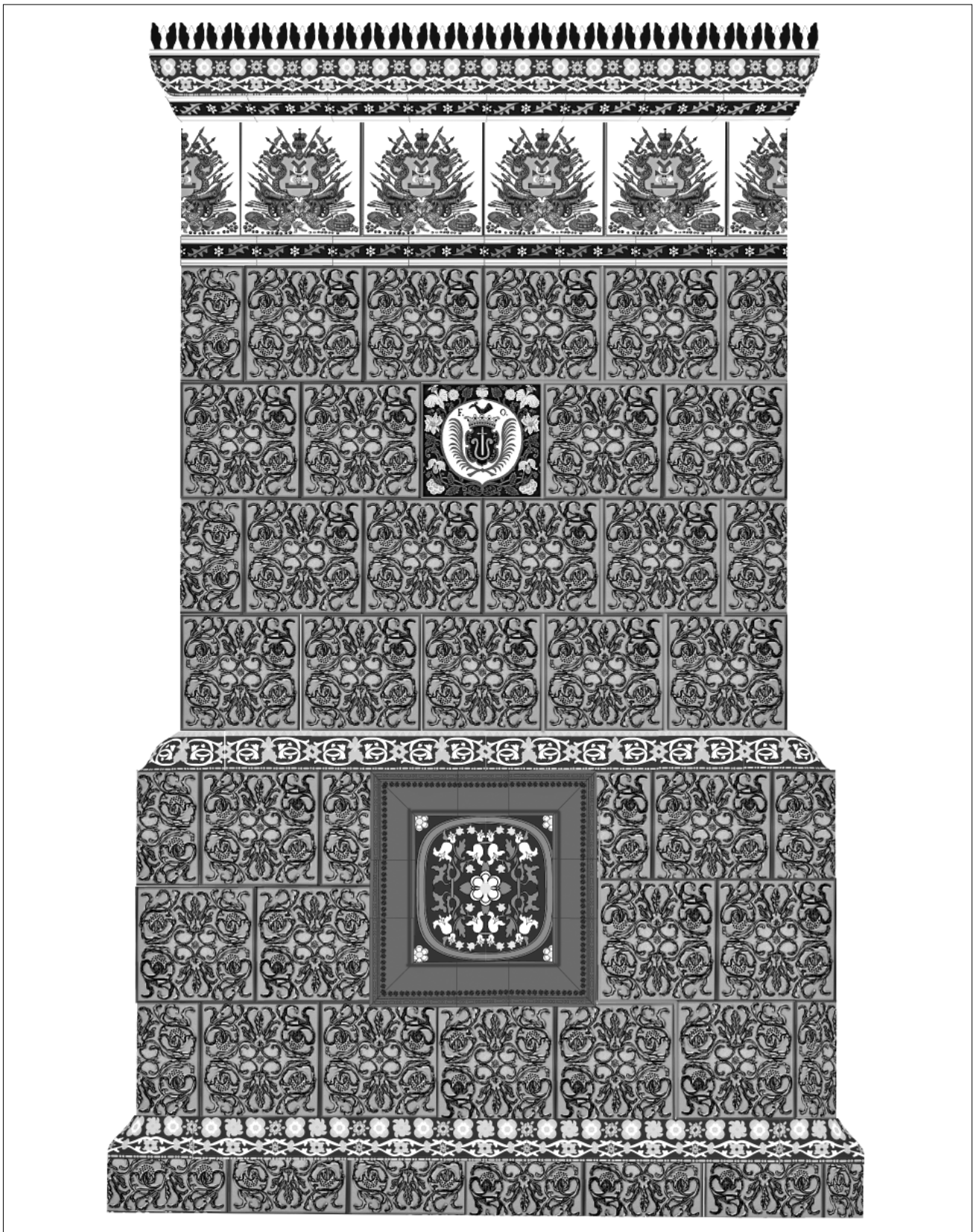

Fig. 10. Front elevation of the stove faced with glazed ceramic tiles at the residence of P. Orlyk. It was adorned by the plaque depicting his polychrome heraldic emblem in the centre of its upper section and the frieze made of tiles with I. Mazepa's green-and-white arms around the top. Hypothetical reconstruction and computer graphic by S. Dmytriienko, 2021

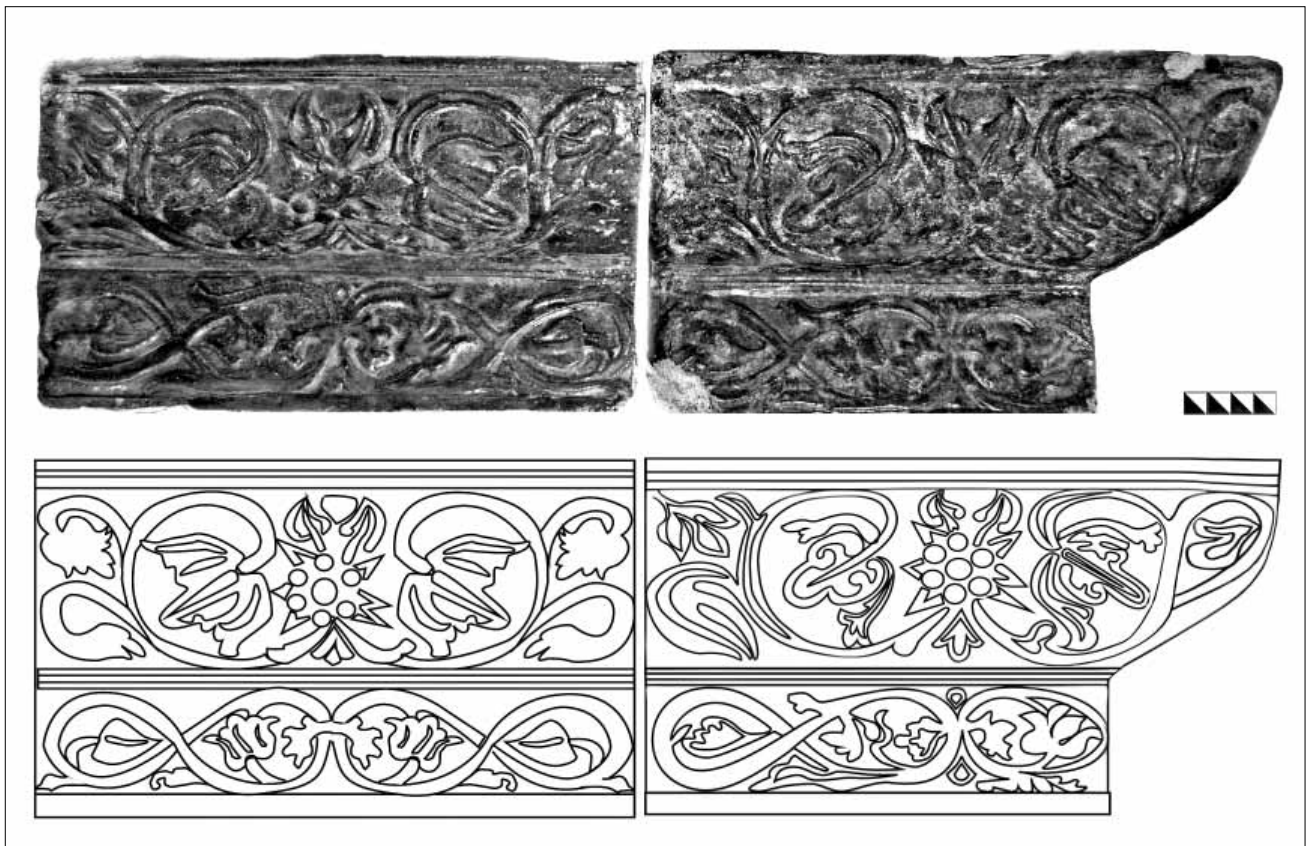

Fig. 11. Glazed ceramic cornice stove plaques featuring plant designs in relief. 2020 excavations of the remnants of an early 18th-century Cossack dwelling at the southeastern edge of Baturyn. Photo by O. Tereshchenko, graphic by S. Dmytriienko

ered by polychrome enamel created several horizontal strips separating the plinth or base of the stove, its lower broader and taller upper sections, as well as the cornice crowned by figured pointed tiles. According to Yu. Sytyi, below the cornice, there was a broad band consisting of five square plaques. Each of them featured I. Mazepa's coat of arms topped with his princely crown and surrounded by stylized representations of various weapons (*armatura*), munitions, and Cossack or hetman insignias of power (*kleinody*) in reliefs, all glazed green upon a white background. A single square, multicoloured, glazed ceramic tile with P. Orlyk's armorial bearings was located in the middle of the upper façade. This first attempt to reconstruct and visualize the ornate tiled stove at his burnt residence, 1707–1708, will be supplemented and refined according to new archaeological finds there (fig. 10).

Yu. Sytyi posits that it was accomplished local Baturyn tile-makers who faced the stoves at Orlyk's home. Stove plaques collected there are considered to be the best known examples of ceramic and heraldic arts created in I. Mazepa's capital on the eve of its fall. Their technical and artistic qualities are similar to the high standards of early eighteenth-century Kyivan earthenware.

From 2017 to 2020, in the southeastern edge of the hetman capital, O. Tereshchenko excavated remnants of a timber dwelling of the early eighteenth century. In Yu. Sytyi's

hypothesis, it belonged to a well-to-do Cossack who served as a gunner (*harmash*) at the artillery arsenal of I. Mazepa's fortified villa in neighbouring Honcharivka.

This house had a ground floor and a basement furnished with an ordinary heating stove made of clay and adobe bricks. Many broken ceramic stove tiles and two intact cornice plaques of local manufacture have been uncovered there (fig. 11). They are green-glazed and bear imposing Ukrainian baroque floral relief patterns. Their decoration is more modest when compared to that of the stove plaques from the residences of the hetman and his chancellor described above (cf. figs. 4–6, 8–11). According to Yu. Sytyi, this dwelling, like the adjacent neighbourhood inhabited by craftsmen and tradespeople, was burned during the Russian attack on Baturyn in 1708 [11].

Thus, recent archaeological research of Baturyn testifies to the vibrancy of its ceramic craft during the late seventeenth and early eighteenth centuries thanks to its promotion by I. Mazepa. From the 1690s onwards, skilled Kyivan tile-makers worked in Baturyn and likely advanced the local production. Early eighteenth-century ornamental and heraldic stove tiles fashioned for the elite residences in I. Mazepa's capital are comparable to the quality architectural majolica of Kyiv and represent valuable pieces of Ukrainian baroque ceramic art.

The total destruction of Baturyn by the army of Tsar Peter I in 1708 disrupted its economic and cultural development for

half a century. After this onslaught, the local manufacturing of fine stove tiles with relief images in the Ukrainian baroque style never recovered in Baturyn. In the second part of the eighteenth century, during the town's revival under Hetman K. Rozumovsky, the stoves and fireplaces at his palaces and administrative buildings were embellished by flat ceramic plaques with glazed drawings in the Dutch style imported from Holland or Russia. Researchers of Baturyn plan to resume excavations there when the pandemic quarantine will be over.

ENDNOTES

1. A shorter and less illustrated version of this article was published in the online bulletin of the University of Ottawa, Canada. See Volodymyr Mezentsev, "Archaeological research of Baturyn in 2020", *Canadio-Byzantina*. No. 32. January 2021, pp. 13–18 (<https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/index>). See also Volodymyr Mezentsev, Yurii Sytyi, "Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2020 and Reconstructions of the Stove Tiles of the Hetman Capital, 17th–18th Centuries" at the Academia.edu website: https://www.academia.edu/45093440/Excavations_at_Baturyn_Ukraine_in_2020_and_Reconstructions_of_the_Stove_Tiles_of_the_Hetman_Capital_17_th_18_th_Centuries

2. Zenon Kohut, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* Торонто, 2020, с. 8–10, іл. 3–8. Nine richly illustrated booklets dedicated to the archaeological and historical research of early modern Baturyn and published in Toronto in 2011–2020 are available in PDF format at the CIUS website, Baturyn Project (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). See also Володимир Мезенцев, «Розкопки у Батурині 2019 р.», *Свобода*. Рік 128. № 12. Parsippany, N. J., USA, 19 березня 2021 р., с. 9 (<http://svoboda.theukrainianweek.netdna-cdn.com/svwp/wp-content/uploads/current-pdf/Svoboda-2021-12.pdf>).

3. Zenon Kohut (Edmonton), Volodymyr Mezentsev (Toronto), Yurii Sytyi (Chernihiv), "Unique Armorial Bearings of Mazepa Discovered in Baturyn", *Ukrainian Echo*. Vol. 35. No. 7. Toronto, March 9, 2021, p. 1 (<http://www.homin.ca/news.php/news/23420/group/8>).

4. Zenon Kohut, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика*. Торонто, 2018, с. 8, 13–14; Олександр Бондар, *Батурин: фортифікації та міська структура*. Чернівці, 2019, с. 38–48; V.I. Mezentsev, Yu.M. Sytyi, Yu.O. Kovalenko, "Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 12. Глухів – Київ, 2019, с. 29–30, fig. 1 (http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2019.pdf).

5. See, for example, brief reports on the excavations in Baturyn in 2010–2019 by Martin Dimnik and Volodymyr Mezentsev online in *Canadio-Byzantina*, nos. 22–31, 2011–2020 (<https://uottawa.scholarsportal.info/ojs/index.php/cb/issue/archive>). See also note 4.

6. See V.I. Mezentsev, Yu. M. Sytyi, Yu.O. Kovalenko, "Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 13. Глухів – Київ, 2020, С. 74, fig. 3 (http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2020.pdf).

7. Zenon Kohut, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Археологічні дослідження Батурини 2016 року. Керамічні оздобу палацу Івана Мазепи*. Торонто, 2017, С. 11–22 (<http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-17-Bat-16-s-2-1.pdf>); Володимир Мезенцев, «Керамічні розетки споруд Центральної України XVII–XVIII ст.», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 11. Глухів – Київ, 2018, С. 125–136 (http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2018.pdf); його ж, «Італійський ренесансний елемент в декорі церков Наддніпрянщини XVII–XVIII ст.», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 12. Глухів – Київ, 2019, С. 136–150 (http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2019.pdf).

8. Zenon Kohut, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, С. 17–27, іл. 18–37; V.I. Mezentsev, Yu.M. Sytyi, Yu.O. Kovalenko, "Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 12. Глухів – Київ, 2019, С. 30–32, figs. 3, 4; V.I. Mezentsev, Yu.M. Sytyi, Yu.O. Kovalenko, "Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms", *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 13. Глухів – Київ, 2020, С. 74–77, figs. 4–6; Володимир Мезенцев, «Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз», *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 13. Глухів – Київ, 2020, С. 129–139, figs. 2–15; Zenon Kohut,

Volodymyr Mezentsev, Yurii Sytyi, "Coat of arms of Hetman Mazepa found in Baturyn, the Zokak state capital", *The Ukrainian Weekly*. No. 12. Parsippany, N.J., USA, March 21, 2021, pp. 8–9 (http://ukrweekly.theukrainianweek.netdna-cdn.com/uw/wp-content/uploads/current-pdf/The_Ukrainian_Weekly_2021-12.pdf).

9. See note 1.

10. Людмила Мироненко, «Кахляні композиції у декорі печей Батурини останньої третини XVII – початку XVIII ст.», *Археологія і давня історія України*. Вип. 3. Київ, 2018, С. 79–82, рис. 2; Zenon Kohut, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий, *Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурини*. Торонто, 2011, С. 12–14 (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>).

11. Zenon Kohut, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, с. 29, іл. 42.

Мезенцев В.І., Ситий Ю.М., Коваленко Ю.О. Розкопки у Батурині 2020 р. та реконструкції пічних кахлів XVII–XVIII ст.

Стаття коротко описує історію Батурини від його заснування у XI ст. до розорення російським військом 1708 р. Презентовано гіпотетичну графічну реконструкцію польського замку міста 1625 р., світліну знайденого археологами польського кошового поясу та уявну панораму укріпленої столиці козацької держави за гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.).

2020 р. продовжились розкопки залишків підземного цегляного похилого коридору зі сходниками на зруйнованому Мазепиному маєтку (до 1700 р.) на Гончарівці, південно-східній околиці Батурини. Цей тунель початку XVIII ст., згодом, спускався до підвалу розібраної неідентифікованої мурованої споруди, який виявили на південний схід від коридору та на захід від котловану спаленого палацу І. Мазепи. Детально розглянуто знайдені побиті дорожні ошатні керамічні кахлі від обігрівальних печей його палацу, ілюстровані знімками та реконструкціями цих плиток техніками комп'ютерного фотоколлажу і графіки. Вірогідно, їх виготовили довершені майстри архітектурної майоліки Києва, запрошені гетьманом оформити його головну столичну резиденцію.

Археологічні дослідження решток спаленого багатого зрубного житла особистого секретаря І. Мазепи, генерального писаря Пилипа Орлика на північно-західному посаді Батурини у 2017–2020 рр. показали, що останній спорудив і прикрасив його, імовірно, за зразком домобудівництва Литви, його батьківщини, у 1707–1708 р. Розкопано фундаменти двох масивних цегляних груб Орликових покоїв та знайдено численні фрагменти кахлів від їх облицювання, які є більші за звичайні місцеві пічні кахлі.

Кахлі з оселі генерального писаря, правдоподібно, є виробами кращих батуринських ремісників. Їх високий художній і технічний рівень наближається до тогочасних київських взірців. На багатьох кахлях домівки П. Орлика зображено унікальні композиції родових гербів господаря та І. Мазепи. Реконструкції та порівняльний аналіз цих геральдичних і орнаментальних кахлів автори статті опублікували у 2019–2021 рр.

Тут представлено й описано гіпотетичні комп'ютерні графічні реконструкції двох фасадів зруйнованих печей Орликової господи. Їх облицювали переважно великими лицьовими квадратними теракотовими і полив'яними зеленими кахлями з рослинно-квітковими рельєфними орнаментами. У центрі верхніх ярусів (т. з. «дзеркал») обох груб вставили по одній квадратній кахлі з барвистою поліхромною глазурованою геральдичною емблемою П. Орлика. Під карнизом навколо печі розмістили горизонтальний ряд/фриз з кахлів того ж формату. Кожна з них мала унікальний рельєфний герб І. Мазепи, увінчаний княжою короною і оточений арматурою та козацькими й гетьманськими клейнодами зеленої емалі на білому тлі.

В ході розкопок 2020 р. залишки хати заможного козака початку XVIII ст. на південно-східній околиці Батурини знайшли розвал звичайної глиняної груби, чимало уламків кахлів та дві цілі карнизи, вкриті найбільш поширеною зеленою поливою. Їх рельєфні рослинні візерунки й монохромне покриття поступаються декору найбільш вишуканих різнобарвних глазурованих кахлів з осідків гетьмана і генерального писаря столиці Гетьманщини. Останні визнано цінними творами керамічного і геральдичного мистецтва українського бароко.

Гетьман Кирило Розумовський (1750–1764 рр.) відбудував та заселив спустошений Батурин. Однак виробництво майстерних самотубних пічних кахлів з рельєфними орнаментами і сюжетними зображеннями за стилем українського бароко ніколи не відродилось у місті після його нищівного розорення царським військом у 1708 р.

Ключові слова: розкопки Батурини, рештки цегляних і дерев'яних будівель, декор керамічних кахлів, фасади обігрівальних печей, комп'ютерна реконструкції.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

І.О. Ходак

ЄВРЕЙСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ В БОРИСПОЛІ (ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ МАРІЇ ВЯЗЬМІТІНОЇ ТА МАРІЇ НОВИЦЬКОЇ 1924 РОКУ)

Дослідження єврейської культурної спадщини в Україні з огляду на вагомості втрати пам'яток упродовж радянського періоду спонукає чималу увагу приділяти історії вивчення питання. У статті систематизовано та розширено вербальні відомості про надгробки на єврейському кладовищі в Борисполі, зафіксовані в доповіді М. Вязьмітіної і М. Новицької (1924), підготовленій під час одноденної навчальної екскурсії (експедиції) студентів Київського археологічного інституту під орудою Д. Щербаківського. На основі власних натурних спостережень, а також прорисовок і малюнків, виконаних учасниками екскурсії, авторки класифікували надгробки за конструкцією, виділивши чотири основні типи й кілька підгруп у межах першого з них, а також зафіксували характер орнаментального оздоблення з урахуванням іконографії та семантики мотивів, техніки виконання.

Ключові слова: кладовище, Бориспіль, експедиція, єврейські надгробки, конструкція, орнаментальний декор.

Дослідження єврейської культурної спадщини в Україні загалом і мистецтва зокрема впродовж останніх десятиліть суттєво активізувалося. Зважаючи на вагомості втрати монументальних (нерухомих) об'єктів упродовж радянського періоду, включно з надгробними пам'ятниками, цілком очевидно, що цей процес спонукав чималу увагу приділити історії вивчення питання, що дало змогу виявити низку вербальних (описи) і візуальних (світлин, замальовки, кальки, естампажі) джерел і таким чином поповнити джерельну базу. Якщо ще якихось десятирок-два років тому відповідні студії пов'язували здебільшого з представниками єврейської національності, уважаючи, що власне українці зверталися до цієї проблематики незалежно один від одного [1, с. 868], то нині очевидно, що в першій третині ХХ ст. сформувалася традиція вивчення єврейських мистецьких артефактів як невід'ємної складової культурного поля України. Власне, цю традицію в Києві започаткувала створена після завершення ХІ археологічного з'їзду (1899) при Історичному товаристві Нестора-літописця комісія для обстеження та опису старожитностей п'яти, як тоді їх називали, південноросійських губерній – Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської, другий том праць якої мав містити матеріали про дерев'яні синагоги [1, с. 878]. Справу одразу підхопило молодше покоління, до котрого, зокрема, належав безпосередній наставник М. Вязьмітіної (1896–1994) та М. Новицької (1896–1965) – Д. Щербаківський (1877–1927), котрому не судилося долучитися до участі в згаданому з'їзді, але за якимсь десятиліття він посів провідне становище серед істориків українського мистецтва, а в 1920-х роках доклав неабияких зусиль для інституційовання єврейських студій і в музейних (насамперед у Київському художньо-промисловому і науковому музеєві / Всеукраїнському історичному музеєві ім. Т. Шевченка), і в суто науково-дослідних установах (скажімо, у мистецькому відділі Всеукраїнського археологічного комітету, далі – ВУАК). Водночас до студіювання єврейського

мистецтва вчений заохочував своїх учениць з Київського археологічного інституту, котрі невдовзі стали аспірантками і / чи співробітницями провідних музеїв та Науково-дослідної кафедри мистецтвознавства.

Серед матеріалів науково-навчальних екскурсій (експедицій), проведених студентами (слухачами) Київського археологічного інституту під орудою викладачів, особливою цінністю вирізняються матеріали одноденної колективної поїздки до містечка Борисполя (нині – місто Київської області), що відбулася 5 червня 1924 року. Комплекс доповідей, підготовлених студентами на основі занотованих вербальних відомостей і замальовок [2], якнайкраще відображає підходи та методики, що використовувалися в Інституті, насамперед керівником екскурсії Д. Щербаківським. Водночас він містить неоціненний джерельний матеріал для дослідників різних аспектів матеріальної та духовної культури краю, відображаючи стан тих чи інших реалій у період кардинальних суспільних трансформацій. Тож не дивно, що про згаданий комплекс загалом і присвячену єврейським надгробкам доповідь М. Вязьмітіної і М. Новицької [3] в літературі згадували неодноразово, насамперед І. Ходак і А. Ставицька [4, с. 197; 5, с. 119; 1, с. 877; 6, с. 55; 7]¹, проте вони обмежилися або фіксацією факту її підготовки, або стисло охарактеризували її, згадавши про чотири основні типи надгробків, що не дає змоги осягнути характер єврейських намогильних пам'ятників Борисполя, риси їхньої типовості та відмінності, а також еволюцію впродовж кількох століть.

Мета статті полягала в систематизації та розширенні вербальних відомостей про єврейські надгробки Борисполя, зафіксовані в доповіді М. Вязьмітіної і М. Новицької «Єврейське кладовище в Борисполі» [3]. Уважаємо такий підхід виправданим, насамперед через те, що написана рукою М. Новицької доповідь погано надається для публікації, оскільки її авторка, котра зростала й навчалася в Москві та Криму, перебралася до Києва 1922 року й лише почала опановувати українську мову, тож відтворення рукопису дипломатичним методом навряд чи можна визнати слушним, тоді як відтворення критичним методом вимагало б суттєвого втручання. Водночас розглядуваний архівний документ дає змогу поглибити уявлення про перебіг фахового становлення обох дослідниць, які згодом долучилися до розвитку провідних київських музеїв та підготовки істориків мистецтва в Київському археологічному інституті загалом.

Джерельна база статті насамперед включає доповідь М. Вязьмітіної і М. Новицької «Єврейське кладовище в Борисполі» [3], а також інші матеріали учасників екскурсії 1924 року до Борисполя, що відклалися в науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАН України), експедиції М. Новицької та її колег 1920-х років з різних київських архівів, насамперед НА ІА НАН України, архівних наукових

1. В одній зі статей А. Ставицької співавторкою доповіді про єврейське кладовище в Борисполі помилково зазначено П. Кульженко [8, с. 68].

фондів рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ ІМФЕ), Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), що дали змогу простежити інтерес до єврейських пам'яток та рівень їхнього опрацювання в окреслений період.

Отже, 30 червня 1924 року М. Вязьмітіна з М. Новицькою підготували доповідь «Єврейське кладовище в Боришполі» на основі власних польових матеріалів та замальовок і прорисовок інших учасників колективної експедиції слухачів Київського археологічного інституту до Борисполя під орудою Д. Щербаківського.

За їхнім твердженням, частина невеликого кладовища, що містилося на околиці містечка і було огорожено тинном з дерев'яних, загострених угорі дощок, тоді залишалася вільною, хоча зарослі кущами поховання «у задньому кутку» (певно, давніші) стояли близько одне до одного.

За конструкцією дослідниці вирізили чотири основні типи надгробків (у доповіді їх названо архітектурними типами). Найпоширенішими на кладовищі виявилися намогильні пам'ятники першого з них, що нагадували будівлі. Зазвичай їхня мурована з цегли нижня частина мала форму видовженого прямокутного об'єму чи, як його визначили авторки, паралелепіпеда, а дерев'яні перекриття (завершення) різнилися формою. Саме форма перекриття, як засвідчує доповідь, правив авторкам за критерій для класифікації надгробків цього типу на три групи (підтипи). До першої групи [учасники експедиції, зокрема М. Новицька, С. Магура (1897–1938), Волобуєва, А. Терещенко (1901–1977), М. Вязьмітіна та П. Кульженко (1891/1892–1982), виконали замальовки восьми таких пам'яток] належали надгробки з напівциліндричним завершенням (іноді вкритим бляхою), причому деякі з них не мали жодних епітафій, орнаментального декору чи вставлених плит (стел) у торцеву стіну, а деякі містили камінну плиту чи дерев'яні дошки з відповідним епітафійним написом, візерунком, а іноді – ще й сюжетним зображенням, скажімо, анімалістичним.

До другої групи авторки віднесли надгробки з двохскленим покриттям, що звисало над стінами. У їхню передню стінку зазвичай були вставлені плити різних форм або ж обидві торцеві стінки містили по чотири (іноді – вісім) квадратних отворів. Один з найприметніших намогильних пам'ятників розглядуваної групи, замальований А. Терещенком, стояв на чотирьох ніжках, а розміщена спереду дерев'яна дошка увінчувалася невеличким бляшаним дашком.

Третю групу сформували надгробки, на формі яких, як гадали дослідниці, найбільше позначився вплив української хати, тобто вони мали чотирискілий дах, а часом наслідували форму скрині.

Наступні три типи М. Вязьмітіна і М. Новицька не розбивали на жодні групи. До другого з них вони зарахували надгробки з високих, досить товстих дерев'яних до-

шок, поставлених сторч. Головна відмінність між різними пам'ятниками цієї групи полягала знову-таки у формі завершення – загостреного з дашком чи заокругленого, так само з дашком. До того ж надгробки різнилися характером обробки перехідної частини настільки, що деякі з них своїм абрисом нагадували людську постать. Зазвичай на дошках вирізали відповідні епітафії, іноді додавали орнаментальне оздоблення.

Найменш розповсюдженими виявилися надгробки третього типу, а саме поставлені сторч широкі, але невисокі кам'яні плити майже квадратної форми (авторки назвали її видовженим квадратом) із заокругленим завершенням, горішні частини яких прикрашали орнаментальним різьбленням, а вже під ним робили епітафійні написи.

До четвертого типу потрапили нові надгробки із сірого каменю у вигляді товстих стовбурів з обрізаним гіллям.

Щодо матеріалу, то на кладовищі траплялися надгробки у формі будівель, виготовлені з цегли (тинькованої і нетинькованої) та криті бляхою, а також зроблені з дерева, криті бляхою чи деревом. Матеріалом для кам'яних стел (як тих, що стояли окремо, так і вставлених у надгробки-будівлі) слугував мармур або пісковик.

Охарактеризувавши конструкцію меморіальних пам'ятників, дослідниці звернулися до аналізу їхнього різьблення, намагаючись побіжно зафіксувати семантику деяких зображень. До найбільш своєрідних і давніх вони зарахували лева й свічники – символи почесної смерті, а також «кесар-тойро»², тобто, очевидно, корону Тори (кетер-Тору). Крім того, їм нерідко траплялося зображення зламаного дерева, що символізувало загублене молоде життя³. Проте найчастіше доводилося стикатись із рослинними орнаментальними мотивами.

Написи та орнаменти, як правило, вирізьблювали в товщі каменю чи дерева, хоча траплялися горельєфні зображення на заглибленому тлі. Колористичне вирішення здебільшого передбачало фарбування епітафії та свічників у чорний колір, проте на мармурових плитах напис іноді, а орнамент завжди фарбували золотим.

2. Дослідники єврейської спадщини у зв'язку з публікацією тижневика «Шквал» про виставлений в експозиції Всеукраїнського музею єврейської культури ім. М. Мойхер-Сфоріма оксамитовий футляр для Тори, названий «Кесар-Торою», стверджують, що «в такому викладі традиційне єврейське поєднання "кетер тора" (корона для Тори), що прочитується як "тора для кесаря", отримувало смислове відсилання до російських царів-погромників», що створювало поле для ідеологічної роботи. Великий етнографічний досвід і мовна компетенція співробітників Музею єврейської культури, утім, не дозволяють припустити, що таке трактування стало результатом незнання того, як в єврейській традиції прийнято позначати корону для Тори. Найімовірніше, що випадок з одеською «Кесар-торою» є прикладом втручання з боку советської політосвіти: історичний матеріал і предмети єврейської старовини були, перш за все, символами поваленого царизму» [9, с. 60].

3. Зображення зламаного дерева на надгробках, як і поширення в пізніший час виготовлених з пісковика надгробків у вигляді стовбура дерева зі зламаним гіллям, безперечно, засвідчує тенденцію до типізації та виродження традиції. Власне, саме трансформацію образу дерева Б. Хаймович свого часу навіть як одну з найбільш показових у цьому контексті: «Зображення Древа Едемського саду, що плодоносить і випромінює життя, замінюється образом людини-дерева із засохлим стовбуром, розбитою кроною, відрубаними гілками. Гілки символізують осиротілих дітей, засохлий, заломлений стовбур і зруйнована корона стають простою алегорією, суть якої досить одномірна» [10, с. 95].

Траплялися надгробки з пісковика й дерева, у яких чорний поєднували з біло-синім.

Саме надгробок із зображенням лева, що належав до першого типу, М. Вязьмітіна і М. Новицька виокремили з-поміж інших та доволі детально описали в доповіді: «На надгробку № 4 (табл. I), як ми вже зазначали, є надзвичайно цікаве різьблене виображення лева, під ногами котрого проміж двох літер, що визначають «тут спочиває», є геометричний орнамент. Цей орнамент поглиблено в загальній площі дошки, в той час як сам лев плаский, але виступає на поглибленому фоні. Елементами орнаменту являються прямі, що перетинаються та утворюють клітинки і вигнуті лінії начебто частини кола, маленькі кола та ущерблений овал <...>. Всі ці елементи складаються в один загальний візерунок трикутника, в якому бокові вигнуті лінії влучно повторюють контур переходової частини самої дошки. Пряма лінія основи трикутника нагорі повторюється цілою низкою неповних овалів, що також обрамляють і всю горішню півкруглу частину, де міститься лев. Він дуже стилізований, увесь трактований лише загальним контуром. Лінія контуру надзвичайно вигнута і чудесно передає напруженість руху. Цікаво, що всі частини тулуба відокремлені від нього досить широким жолобком. Таким чином трактовані не тільки ноги, але і око, і язик, висунутий з широко розкритого рота. Хвіст, що буйно закинтий, підіймається поза його спиною. Цей лев – найкраща річ Бориспільського цвинтаря. На київському кладовищі бачили ми теж дві пари левів, але зроблені вони рельєфно з каменю і навіть пофарбовані. Компонування геральдично по парах, і одна пара своїми хвостами і язиками трошки нагадує бориспільські, але, здається, вони мають менше старовинних традицій в своїй трактовці» [3].

Щодо зображень стовбура дерева, то в доповіді стисло охарактеризоване одне з них (на плиті, замальованій під № 20 та таблиці II): праворуч унизу розміщено рельєфний стовбур, а вище і лівіше – його горішню (нахилену) частину з кроною, «трактованою загальною масою лише контуром». Натомість заглиблене тло майстер опрацював мотивом «лусочок». Для надгробків із цим мотивом дослідниці також навели аналогі з єврейських кладовищ у Києві й Одесі, зауваживши, що на першому з кладовищ бачили лише одне подібне зображення, причому стовбур на ньому трактовано скульптурно і кожен листочок виліплено окремо, тоді як на другому мотив зламаного дерева траплявся досить часто, здебільшого на нових пам'ятниках.

Рельєфне зображення кетер-Тори на плиті з пісковика, вставленій в стіну надгробка № 9, мало такий вигляд: заглиблене й оброблене тими самими «лусочками» тло пофарбували в синьо-білий колір, власне корону – у чорний, а стилізований рослинний орнамент навколо неї – у синій.

Зображення свічників надавалися до класифікації за кількома критеріями: формою самих свічників (трисвічники, п'ятисвічники, семисвічники тощо), технікою виконання (рельєфні чи заглиблені) та композицією.

Рослинний візерунок, виконаний доволі реалістично, як правило, складався з двох вигнутих гілочок, з'єднаних посередині за принципом дзеркальної симетрії. Функціонально він відокремлював дві літери (скорочену початкову частину типової вступної формули епітафійного напису на єврейських надгробках [11, с. 108], що означала «тут спочиває») від решти тексту. Водночас траплялися надгробки, у яких зображення роздвоєних донизу і перев'язаних стрічкою гілочок втрачали симетричність, як, наприклад, на одному мармуровому надгробкові, заглиблене зображення якого більше нагадувало тендітне дерев'яне різьблення. Показово, що, як і в низці інших випадків, дослідниці не обмежилися констатацією типових і відмінних типів орнаментального декору надгробків бориспільського кладовища, а навели аналогі з київського кладовища, що засвідчує тяглість інтересу до окресленої проблематики та спробу контекстуального аналізу.

Якщо напрацювання М. Вязьмітіної з проблематики єврейського мистецтва, наскільки нам відомо, поза розглядуваним звітом наразі не віднотовано в літературі, то М. Новицька надалі неодноразово обстежувала єврейські пам'ятки під час експедицій, зокрема, до наукового обігу запроваджено факт фіксацією нею (замальовки та естампажі) близько двадцяти намогильних плит на єврейському кладовищі в Катеринославі (нині – Дніпро) та виконання замальовок під час спільної з Н. Коцюбинською подорожі на Східне Поділля 1924 року [4, с. 198; 1, с. 877; 6, с. 80], хоча вони й не вичерпують усього обсягу її напрацювань з розглядуваної проблематики.

Отже, доповідь М. Вязьмітіної і М. Новицької «Єврейське кладовище в Боришполі» подає надзвичайно цінний матеріал про конструктивні типи, матеріали та техніку виконання, колористику та орнаментальний декор надгробків на єврейському цвинтарі в Борисполі, що особливо актуально з огляду на знищення самого комплексу в советський період. Перспективи дослідження питання полягають у продовженні введення до наукового обігу експедиційних матеріалів 1920-х років, що дасть змогу розширити і поглибити студії єврейських надгробків і мистецтва (матеріальної культурної спадщини) загалом.

ДЖЕРЕЛА

1. Ходак І. Лизавета Левитська (з історії українського мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). *Народознавчі зошити*. Львів, 2014. Зош. 5. С. 867–883.
2. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НА ІА НАН України), ф. 9, спр. 79, арк. 1–59, мал. 1–51.
3. НА ІА НАН України, ф. 9, спр. 79, с. 1–14, 16 арк., 13 арк.
4. Ходак І.О. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини ХХ століття : дис. ... канд. мистецтвознав. : спец. 17.00.05. Київ, 2010. 451 с. : іл.
5. Ходак І. Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства: початковий етап діяльності (1922–1924). *Студії мистецтвознавчі*. 2014. Чис. 2. С. 109–125.
6. Ходак І. Наталя Коцюбинська і Кабінет українського мистецтва Всеукраїнської академії наук (з історії вітчизняного мистецтвознавства 1920-х – початку 1930-х років). Київ : ІМФЕ ; Харків : Вид. О. Савчук, 2017. 448 с., 114 іл.
7. Ставицька А. Експерсії слухачів Київського археологічного інституту до міста Борисполя (20-ті рр. ХХ ст.). *Краснзнавство як феномен історичного розвитку та державотворення України : матеріа-*

ли VI Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-й річниці утворення Київської обл. Бориспіль : ПП «Шевц», 2012. С. 327–336.

8. Ставицька А. Данило Щербаківський як викладач Київського археологічного інституту. *Наукові записки з української історії* : зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 36. С. 65–69.

9. Щербаківа М. К вопросу о концептуальном развитии еврейского музея и этнографии евреев на территории Украины в 1917–1941 гг. *Judaic-Slavic Journal*. 2019. № 1. С. 44–79.

10. Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины. *История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки* : сб. науч. трудов. Санкт-Петербург, 1994. С. 83–106.

11. Носоновский М. Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины. *История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки* : сб. науч. трудов. Санкт-Петербург, 1994. С. 107–119.

Khodak I.O. Jewish cemetery in Borispil (based on 1924 expedition materials by Mariia Viazmitina and Mariia Novytska)

Research of the Jewish culture heritage in Ukraine, given considerable loss of sights and monuments in the Soviet time, encourages to pay a lot of attention to the history of studying this issue. The article has systematized and significantly extended information about the tombstones of a Jewish cemetery in Borispil, which can be found in Mariia Viazmitina and Mariia Novytska's report titled «Jewish Cemetery in Borispil» (1924) based on the results of a 1-day educational excursion (expedition) that the students of Kyiv Institute of Archaeology under the guidance of Danylo Shcherbakivskyi had. Following their personal field observations, along with trace drawings and sketches made by the expedition participants, the report authors classified the tombstones by design having singled out four major types and several sub-groups within the first major type, and also documented the features of ornamental decoration with due consideration of iconography and symbolism of motives, execution techniques. They noted that vertical stone slabs with inscriptions and ornamental compositions were the least widespread type of tombstones in the Borispil cemetery. Most frequently met tombstones were the ones similar to small buildings made of brick (sometimes plastered), stone, wood, covered with metal or timber; a bit less frequently – high and thick wooden boards having inscriptions and ornaments from time to time; and the most recent monuments were made of gray stone and shaped as a tree stem with trimmed branches. It is noteworthy that the young researchers went beyond solely analyzing the design, technology and ornament parameters of the Borispil cemetery tombstones – and presented the equivalents from Jewish cemeteries in Odessa and Kyiv, which fact further speaks to their interest in the issues under study. The archive materials prove that at least Mariia Novytska alone kept on documenting the Jewish art monuments in the 1920s, principally the tombstones in the regions of Eastern Podillia, Katerynoslavshchyna and Crimea.

Key words: cemetery, Borispil, expedition, Jewish tombstones, construction, ornamental decor.

REFERENCES

1. Khodak, I. (2014). Lyzaveta Levytska (z istorii ukrainskoho mystetstvoznavstva 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv). [Lyzaveta Levytska (on the History of National Art History of the 1920s – early 1930s)]. *Narodoznavchi zoshyty – The Ethnology Notebooks*, 5, pp. 867–885. [in Ukrainian].
2. Naukovyi arkhiv Instytutu arkhеolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (dali – NA IA NAN Ukrainy), f. 9, spr. 79, ark. 1–59, mal. 1–51.
3. NA IA NAN Ukrainy, f. 9, spr. 79, pp. 1–14, 16 ark., 13 ark.
4. Khodak, I.O. (2010). *Naukova diialnist Danylo Shcherbakivskoho v konteksti istorii ukrainskoho mystetstvoznavstva pershoi tretyni XX stolittia* [Scientific activity of Danylo Shcherbakivskyi in the context of History of the Ukrainian Art Studies of the first third of the 20th century] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Khodak, I. (2014). Naukovo-doslidna kafedra mystetstvoznavstva: pochatkovyi etap diialnosti (1922–1924) [The Research Department of Art Studies: the initial stage of activity (1922–1924)]. *Studii mystetstvoznavchi – Researches of the Fine Arts*, 2, pp. 109–125. [in Ukrainian].
6. Khodak, I. (2017). *Natalia Kotsiubynska i Kabinet ukrainskoho mystetstva Vseukrainskoi akademii nauk (z istorii vitchyznianoho mystetstvoznavstva 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv)*. [Natalia Kotsiubynska and Cabinet of Ukrainian Art of the All-Ukrainian Academy of Sciences (on the History of National Art History of the 1920 – early 1930s)]. Kyiv : IMFE; Kharkiv : Vyd. O.O. Savchuk. [in Ukrainian].
7. Stavyska, A. (2012). Ekskursii slukhachiv Kyivskoho arkhеolohichnoho instytutu do mista Borispolia (20-ti rr. XX st.). [Excursions of students of the Kiev Archeological Institute to the city of Borispil (20-ies of the 20th Century).] *Abstracts of Papers '95: Kraieznavstvo yak fenomen istorichnoho rozvytku ta derzhavotvorennia Ukrainy*. (pp. 327–336). Borispil. [in Ukrainian].
8. Stavyska, A. (2015). Danylo Shcherbakivskyi yak vykladach Kyivskoho arkhеolohichnoho instytutu. [Danylo Shcherbakivskyi as a teacher at the Kiev Archeological Institute]. *Naukovy zapysky z ukrainskoi istorii: zb. nauk. st.*, (36), pp. 65–69. [in Ukrainian].
9. Shcherbakova, M. (2019). K voprosu o kontseptual'nom razviti

evreyskogo muzeya i etnografii evreev na territorii Ukrainy v 1917–1941 gg. [On the development of Jewish Museums and Jewish Ethnography in Ukraine, 1917–1941]. *Judaic-Slavic Journal*, 1, pp. 44–79. [in Russian].

10. Khaymovich, B. (1994). Reznoy dekor evreyskikh nadgrobiiy Ukrainy. [The carved décor of Jewish tombs of Ukraine]. *Istoriya evreev na Ukraine i v Belorussii. Ekspeditsii. Pamyatniki. Nakhodki: sb. nauch. trudov*, pp. 83–106. [in Russian].

11. Nosonovskiy, M. (1994). Ob epitafiyakh s evreyskikh nadgrobiiy Pravoberezhnoy Ukrainy. [To the epitaphs of Right-bank Ukraine Jewish tombstones]. *Istoriya evreev na Ukraine i v Belorussii. Ekspeditsii. Pamyatniki. Nakhodki: sb. nauch. trudov*, pp. 83–106. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 718(477.52–21)

А.Н. Мирошниченко
В.В. Назарова

МАТЕРИАЛЫ К «РУССКОМУ ПРОВИНЦИАЛЬНОМУ НЕКРОПОЛЮ» ПО ГОРОДУ ГЛУХОВУ

В статье представлен список погребенных на кладбищах г. Глухова, пред-назначавшийся для публикации в «Русском провинциальном некрополе» великого князя Николая Михайловича. Данное издание должно было увидеть свет в начале XX ст., но большинство материалов, собранных в 1908–1915 гг., долгое время так и оставались неопубликованными. В статье рассказывается о методике сбора сведений для данного издания и проблемах, с которыми пришлось столкнуться его составителям в начале XX ст. На основании этой информации и анализа присланных для «Русского провинциального некрополя» сведений по Глухову, а также сопоставления этих сведений с сохранившимися на сегодняшний день на глуховских кладбищах надгробиями XIX – начала XX ст., сделаны предварительные выводы о степени подробности присланных по Глухову списков и качестве внесенных в них данных. Представлены уточнения и дополнения, которые эти списки позволили сделать для исследования кладбищ г. Глухова. Обоснована ценность данного материала как исторического источника.

Ключевые слова: Глухов, кладбища, надгробия, эпитафии, Терещенко, «Русский провинциальный некрополь».

В последние годы Глухов стал лидером по количеству исследований в области некрополистики на территории Украины. В 2010-х гг. были проведены глобальные обследования старинных кладбищ города – православных Вознесенского, Веригинского и Усовского, а также Глуховского еврейского кладбища. Эти исследования нашли отражение в целом ряде работ.

Первые комплексные исследования по изучению различных составляющих Вознесенского, Веригинского и Усовского кладбищ г. Глухова и старинных надгробий этих некрополей как объектов культурного наследия были начаты А.Н. Мирошниченко в 2014 г. и продолжаются по сей день. В ходе этой работы А.Н. Мирошниченко был опубликован ряд статей [4–10; 44], содержащих

списки выявленных исторических захоронений и различные материалы исследования, которые практически полностью охватывают все аспекты данной темы. С 2014 г. в газете «Соборный майдан», которую издает Национальный заповедник «Глухов», начал выходить цикл статей В.В. Назаровой «Тропинками глуховских кладбищ» [11–36], в которых описывались сохранившиеся старинные надгробия глуховских кладбищ и приводились результаты архивных и краеведческих исследований, касающихся биографий погребенных под ними людей. К 2021 г. в рамках этого цикла было опубликовано около 50 статей, рассказывающих о сохранившихся надгробиях или фамильных участках старинных кладбищ г. Глухова. В 2019 г. В.В. Назарова опубликовала ряд научных статей, посвященных Глуховскому еврейскому кладбищу [40–43; 46], и защитила кандидатскую диссертацию на тему «Надгробия XIX – начала XX ст. еврейского кладбища города Глухова как объекты культурного наследия» [49]. Это исследование являлось составной частью научно-исследовательской работы Центра памятниковедения НАН Украины и Украинского общества охраны памятников истории и культуры. Опубликованные В.В. Назаровой и А.Н. Мирошниченко материалы представляют большой интерес для изучения истории г. Глухова, генеалогических исследований, некрополистики и памятниковедения.

В более ранний период были опубликованы одиночные статьи В.Г. Пуцко [1], Ю.А. Коваленко [3; 45], Н.О. Зайцевой [2], которые рассказывали о сохранившихся старинных надгробиях глуховских кладбищ, но не несли за собой глобальных комплексных исследований данной темы. Первые списки погребенных на еврейском кладбище города были опубликованы в книгах М.М. Часницкого «Глухов. Евреи. Память жива» [47, с. 38–44] и «Евреи. Глухов и Сумщина» [48, с. 321–330].

В советские годы работа по изучению кладбищ г. Глухова практически не велась.

Между тем, первые исследования, связанные с изучением глуховских кладбищ, были проведены еще в начале XX ст. Первые попытки по изучению старинных захоронений на территории г. Глухова были связаны с работой по составлению «Русского провинциального некрополя», задуманного и частично осуществленного учеными А.А. Голомбиевским и В.В. Шереметевским под руководством великого князя Николая Михайловича. В 1908 г. по всем епархиям был разослан указ Синода о представлении «списков лиц, погребенных в церквах и на кладбищах, с полным обозначением надгробных надписей, сохранившихся на могилах духовных лиц, дворян и наиболее крупных общественных деятелей купеческого и других сословий» [38, с. 47]. Означенные списки по Черниговской губернии были присланы составителям издания в 1911 и 1914 гг. [38, с. 149]. В 1914 г. вышел в свет первый том «Русского провинциального некрополя», в который вошли сведения о захоронениях Архангельской,

Владимирской, Вологодской, Костромской, Московской, Новгородской, Олонецкой, Псковской, С-Петербургской, Тверской, Ярославской и Выборгской губерний, а также Валаамского и Каневского монастырей. С началом Первой мировой войны издание остальных томов было затруднено, а после октябрьского переворота 1917 г. оказалось вообще невозможным. Тем не менее, в 1915 г. сведения по Черниговской губернии были частично обработаны и выписаны на картотечные карточки к неопубликованным томам [38, с. 149]. В середине 1930-х гг. картотека к неопубликованным томам «Русского провинциального некрополя», вместе с другими рукописями, была передана В.В. Шереметевским своему бывшему коллеге по Московскому архиву Министерства юстиции Н.П. Чулкову для хранения в Государственном Литературном музее. Списки, присланные из епархий, которые к 1917 г. не были обработаны, оставались на хранении в бывшем Архиве Министерства юстиции, а в 1955 г. были переданы в Центральный государственный исторический архив в Ленинграде [38, с. 79]. В постсоветский период вышеуказанные материалы были систематизированы и опубликованы. В 1996 г., силами сотрудников Государственного литературного музея, материалы, предназначенные в свое время для 2-го и 3-го тома «Русского провинциального некрополя», были подготовлены к печати и изданы в виде альманаха «Река времени» [39]. В 2012–2020 гг. рассредоточенная по нескольким архивохранилищам картотека В.В. Шереметевского была собрана воедино, частично реконструирована и опубликована Д.Н. Шиловым. Сведения о захоронениях с территории Черниговской губернии вошли том 3 «Материалов к «Русскому провинциальному некрополю» великого князя Николая Михайловича» [37]. Данные издания содержат ряд упоминаний об исторических захоронениях на нескольких старинных кладбищах Глухова и внутри церквей города. Многие упомянутые в книгах надгробия до сегодняшнего времени не сохранились, что делает данные издания особенно ценными как для изучения глуховских некрополей, так и для изучения истории города в целом.

Цель данной статьи – представить составленный на основании опубликованных в этих изданиях материалов список погребенных в г. Глухове, предназначавшийся для публикации в «Русском провинциальном некрополе», и сделать предварительные выводы о степени подробности присланных по Глухову сведений.

Данный список составлен нами в алфавитном порядке отдельно по каждому из представленных мест захоронения в г. Глухове. Текст публикуется без дополнений и исправлений. Комментарий относительно сохранности на 2021 г. каждого из захоронений приводится в квадратных скобках после оригинального текста.

Глуховский Успенский женский монастырь

[полностью уничтожен в XVIII ст., захоронения и надгробия утрачены]:

1. Максимович Леонтий Васильевич, † 25 февраля 1745 (В. Модзалевский, Малороссийский родословник, III, 302).

В церкви св. Михаила

[уничтожена в XVIII ст., захоронения и надгробия утрачены]:

1. Жураковская Мария Григорьевна, рожд. Максимо-вич, † 12 декабря 1729 (В. Модзалевский, Малороссийский родословник, III, 305).

В Николаевской церкви

[захоронения сохранились, но мало изучены; надгробные плиты утрачены]:

1. Пиковец Иван Васильевич, † 1 февраля 1751 (В. Модзалевский, малороссийский родословник, IV, 55).

2. Скоропадская Прасковья Даниловна, рожд. Апостол, по первому мужу Дунин-Борковская, † 2 ноября 1731. С мужем М.В. Скоропадским (В. Модзалевский, малороссийский родословник, IV, 665).

3. Скоропадский Михаил Васильевич, бывший генеральный подскарбий, † 2 января 1758. С женою П.Д. Скоропадской (В. Модзалевский, Малороссийский родословник, IV, 665).

При Николаевской церкви

1. Богданович Анна Романовна, † 5 марта 1896, на 72 г. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

2. Колониус Неонила Карловна, † 24 мая 1895. «Блажени нищи духом, яко тех есть Царство Небесное. Мир праху твоему, дорогая тетя!» [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

В Преображенской церкви

[захоронения не исследовались; надгробные плиты утрачены]:

1. Спановский Стефан Яковлевич, надворный советник, † 13 мая 1882

(в теплом храме, им построенном).

При Преображенской церкви

1. «Петр Игнатьевич Белашев, род. 13 сент. 1848 г., ум. 4-го февр. 1901 г.». «День ли царит, тишина ли ночная, / В снах ли тревожных, в житейской борьбе, / Всюду со мной, мою жизнь наполняя, / Дума вся та же одна, роковая, / Все о тебе! Незабвенному мужу» [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

2. Брюхачев Василий Петрович, действительный статский советник, член Варшавской судебной палаты, р. 1 января 1820 † 11 марта 1899. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие сохранилось].

3. Брюхачева Мария Тимофеевна, † 25 июня 1907. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

4. Козачек Анастасий Петрович, дворянин, † 29 августа 1879, 84 л. [местонахождение захоронения неизвест-

но, надгробие утрачено].

5. Козачек Анастасия Власьевна, † 20 ноября 1873, на 76 г. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

6. Козачек Борис Анастасиевич, статский советник, † 15 декабря 1896, 65 л. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие сохранилось].

7. Лазаревич Николай Дмитриевич, р. 4 марта 1845 † 27 декабря 1906. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

8. Полторацкий Владимир Алексеевич, † 8 июня 1909. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие сохранилось].

9. Спановский Павел Степанович, † 12 сентября 1889. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие сохранилось].

10. Стефанович Анна Васильевна, † 1892. С мужем Ф.Л. Стефановичем. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

11. Стефанович Федор Леонтьевич, статский советник, член Нежинского окружного суда, † 13 марта 1906. С женой А.В. Стефанович. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

На погосте Преображенской церкви

1. «Здесь покоятся усопшие: жена надворного советника Елисавета, представившаяся на 60 г. от рождения 1868 г. июня 18-го, и мать его Анастасия Спановские, представившаяся 1866 г. ноября 26 числа». [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

В Трех-Анастасиевской церкви

1. Терещенко Артемий Яковлевич, † 4 мая 1877, на 84 г. С женою Е.Г. Терещенко. [захоронение не исследовалось, подлинная надгробная плита сохранилась].

2. Терещенко Евфросиния Григорьевна, † 30 июля 1882, на 83 г. С мужем А.Я. Терещенко. [захоронение не исследовалось, подлинная надгробная плита сохранилась].

3. Терещенко Никола Артемьевич, тайный советник, р. 14 октября 1819 † 19 января 1903. [захоронение сохранилось, подлинная надгробная плита утрачена].

4. Терещенко Пелагея Георгиевна, жена тайного советника, р. 10 июня 1830 † 24 марта 1897. [захоронение не исследовалось, подлинная надгробная плита утрачена].

5. Терещенко Федор Артемьевич, действительный статский советник, р. 8 февраля 1832 † 15 июня 1894. [захоронение не исследовалось, подлинная надгробная плита утрачена].

При Рождество-Богородичной церкви

[уничтожена в первой половине XX ст., все захоронения и надгробия утрачены]:

1. Александрович Иван Федорович, статский советник, жена его Елена Николаевна и дети Николай и Зинаида. Без дат.

2. Дебогорий-Мокриевич Михаил Прохорович, † 26 мая 1896, на 58 г.

3. Политковская Ларисса Павловна, дочь действительного статского советника. Без дат.

На кладбище Рождество-Богородичной церкви

1. Гут Иван Иванович, генерал от инфантерии, † 25 июня 1870. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

2. Шемшуков Александр Яковлевич, гвардии штабс-капитан, † 8 апреля 1859. [захоронение и надгробие сохранились].

3. Шемшуков Борис Яковлевич, штабс-капитан, † 22 августа 1880. [захоронение и надгробие сохранились].

4. Шемшуков Яков Моисеевич, генерал майор, † 28 июня 1843, 74 л. [захоронение и надгробие сохранились].

5. Шемшукова Анастасия Александровна, жена генерал-майора, † 3 февраля 1826, 42 л. [захоронение и надгробие сохранились].

На погосте Вознесенской церкви

1. «Сергей Миронович Голубов, генерал-майор. Живый в помощи Вышнего, в крове Бога Небесного водворится». [захоронение и надгробие сохранились].

2. Гриневич Павел Петрович, коллежский советник и кавалер, † 4 декабря 1843. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

3. Колониус Николай Карлович, полковник, † 27 октября 1900. «Блажени нищии духом...» и т.д. [захоронение и надгробие сохранились].

4. Лютый Андрей Петрович, титулярный советник, без дат. [местонахождение захоронения не известно, надгробие утрачено].

5. Рознотовский Константин Николаевич, протоиерей, член Государственной думы. Без дат. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

6. Самоквасова Мария Михайловна, † 1909. [захоронение и надгробие сохранились].

7. Харитоненко Дамаиан Герасимович, купец, р. 24 октября 1818 † 22 мая 1869, и жена его Пульхерия Антоновна, р. 6 августа 1834 † 2 февраля 1864. [захоронения и надгробия сохранились].

Вознесенское кладбище

1. Бойко Иван Григорьевич, † 6 мая 1906. [местонахождение захоронения неизвестно, надгробие утрачено].

Несмотря на то, что в целом Черниговская губерния прислала едва ли не большее, по сравнению с другими губерниями, число сведений о своих погребенных (1462 захоронения) [38, с. 108–109], количество данных по Глухову крайне мало. Даже сегодня на глуховских кладбищах обнаруживается куда большее количество надгробий выдающихся людей, умерших до 1911 г., на чьих могилах стоят добротные надгробия, имеющие эпитафии, и которые за свои заслуги вполне могли бы быть внесены в вышеописанное издание.

Неизбежно возникает вопрос – как, кем и по какому принципу отбирались захоронения для внесения в «Русский провинциальный некрополь» и почему одни уважаемые лица были в него внесены, а другие нет?

Для поиска ответа на этот вопрос обратимся к истории, методике и проблемам создания «Русского провинциального некрополя».

Произвести исследования кладбищ на всей территории Российской империи силами лиц, имеющих специальную подготовку, было сложно и слишком затратно для составителей «Русского провинциального некрополя». В связи с этим было решено обратиться за нужными для издания сведениями к фактическим «хранителям» могил – духовенству всех исповеданий [38, с. 45]. Как уже упоминалось, результатом был указ Синода от 29 ноября 1908 г., которым епархиальному начальству и ставропигиальным монастырям, а также протопресвитеру военного и морского духовенства и заведующему придворным духовенством предписывалось организовать составление «списков, погребенных в церквах и на кладбищах, с точным обозначением надгробных надписей, сохранившихся на могилах духовных лиц, дворян и наиболее крупных местных общественных деятелей купеческого и других сословий» [38, с. 47]. Одновременно с этим по епархиям была разослана подробная инструкция с прописанными правилами, по которым нужно было выбирать и описывать погребения. В первом разделе инструкции были указаны категории лиц, подлежащие внесению в предполагаемое издание:

1) Духовные лица.

2) Все лица дворянских фамилий, со всеми их родственниками (также и женского пола и малолетними), погребенными с ними или отдельно.

3) Все лица, состоявшие в военной и гражданской службе и имевшие чины.

4) Профессора высших учебных заведений, директора и инспекторы средних учебных заведений, ректоры и инспекторы семинарий, преподаватели и учителя всех учебных заведений.

5) Общественные деятели, члены земского и городского самоуправления (председатели и члены земских управ, городские головы, члены городских управ, наиболее видные гласные городских дум), банковские и вообще финансовые деятели, директора и члены наиболее крупных торгово-промышленных фирм, фабриканты, железнодорожные деятели, инженеры, адвокаты, врачи.

6) Лица, принадлежавшие к местным старым купеческим родам.

7) Лица, известные своей благотворительностью.

8) Писатели, издатели, редакторы и наиболее видные сотрудники газет, художники и артисты обоих полов.

Во втором разделе инструкции содержались указания о сведениях, которые нужно было указывать в составляемых списках:

1) Имя, отчество и фамилия, чин, титул, происхождение

ние. О лицах женского пола должно быть сообщено, какую фамилию носила покойная до брака или в другом браке (если брак был не один), если таковые сведения имеются.

2) Год, месяц и число рождения и смерти. Если время рождения не указано на надгробии, то следует сообщить, каких лет или на каком году от роду умерло данное лицо, если об этом говорит надгробная надпись.

3) Все прочие сведения о жизни и службе погребенного, если их заключает в себе надгробная надпись. Эти сведения должны быть сообщены в подлинных выражениях надгробной надписи или в виде полной и точной копии с надписи.

4) Все старинные надгробные надписи (100 и более лет) должны быть списаны с буквальной точностью.

5) Тексты Священного Писания и богослужбных книг и изречений, обычно употребляемые на надгробных памятниках, не должны быть списываемы.

6) Должны быть сообщаемы все оригинальные назидательные рассуждения, а также и стихи, находящиеся на памятниках.

7) Должно быть точно указано место погребения (в церкви, в склепе, в ораде, на кладбище).

8) Вид и материал памятника не должны описываться, за исключением высокохудожественных надгробий или надгробий, воздвигнутых над захоронениями знаменитых людей.

9) При каждом внесенном в список погребенном должны быть указаны его родственники (в т.ч. женского пола и малолетние), погребенные в одной с ним ораде или склепе и вообще на том же кладбище [38, с. 48–49].

По сведениям Д.Н. Шилова, который глобально занимался исследованием истории, методики и проблем создания «Русского провинциального некрополя», доставляемые из епархий списки большей частью оказывались неполны и неточны. Это было вызвано целым рядом причин. Во-первых, местное духовенство очень по-разному поняло предъявленное требование. Во-вторых, не торопилось его исполнять. Если сельскому священнику, на кладбище которого было всего несколько могил, подпадавших под условия внесения в списки, не составляло большого труда переписать означенные захоронения, то на городских кладбищах покойных, принадлежащих к одной из восьми вышеуказанных категорий лиц, было огромное множество. Городское кладбищенское духовенство в большинстве случаев бралось за составление требуемых начальством списков с одной мыслью – как можно скорее закончить эту работу. Поэтому часто списки выдающихся захоронений городских кладбищ ограничивались сведениями о нескольких десятках наудачу выхваченных покойников и умалчивали о сотнях других [38, с. 63]. Во многих донесениях заметно стремление отписаться, сами донесения часто писались очень неразборчиво, с ошибками, на клочках бумаги. Часто священники ссылались на невозможность исполнения поручения в связи с зимой, морозами, метелями и

снежным покровом, не дающими осмотреть кладбище. Некоторые умудрялись по тем же причинам составлять список без осмотра, по памяти или словесным данным. Важным камнем преткновения для духовенства даже после всех присланных разъяснений являлся вопрос о том, кого нужно вносить в список погребенных и какие сведения о них должно сообщать. В некоторых случаях священники, ответственные за составление списков погребенных, были не сильно образованными или слишком молодыми, служившими в приходе очень мало времени. Уровень их историко-краеведческой подготовки был крайне слаб, поэтому они не знали и не могли определить, кого из покойных считать соответствующим требованиям просимых списков. Бывали случаи отказа от выполнения поручения в связи с малограмотностью священника, неумением толком писать, незнанием языка, на котором были выполнены эпитафии (в случаях с иноверческими захоронениями), или плохой читаемостью надписей и в целом плохой сохранностью надгробий.

При неполноте и относительной ненадежности доставляемых духовенством сведений, большое значение при составлении «Русского провинциального некрополя» имели печатные источники. В работе использовались различные справочные издания и сведения из местных газет (именно так в издание попали сведения об уже не существовавших на момент подготовки «Русского провинциального некрополя» захоронениях в Глухове, взятые из «Малороссийского родословника» В. Модзалевского).

При таком подходе к сбору материала совершенно очевидно, что большая часть усопших, достойных быть внесенными в «Русский провинциальный некрополь», при всей его масштабности в него не попала.

Совершенно очевидно, что в Глухове, имеющем богатую историю, несколько церквей и не одно учебное заведение, на кладбищах покоилось огромное количество священнослужителей, дворян, преподавателей, военных, купцов и прочих лиц, подлежащих внесению в списки для планируемого издания «Русского провинциального некрополя». Анализируя собранные для этого труда материалы по г. Глухову и сравнивая их лишь с сохранившимися надгробиями глуховчан, скончавшихся до 1909 г. и похороненных на глуховских кладбищах, можно обнаружить следующее. При подготовке донесений священнослужителями Глухова были пропущены и не внесены в списки как минимум 17 лиц дворянских фамилий. Вне списков остались Флота капитан 2 ранга Иван Васильевич Рыбальский-Бутевич, скончавшийся в 1862 г., и Штабс-ротмистр Петр Иванович Кузнецов, умерший в 1908 г. Не посчитали «крупными общественными деятелями» Ивана Феофановича Богдановича (скончался в 1889 г.) и Николая Ивановича Снежкова (скончался в 1907 г.), которые состояли в должности городского головы г. Глухова в 1888–1889 и 1899–1903 гг. соответственно. Также оказались не внесены в списки врачи Смаковский и Хоменко, целый ряд других докторов, надгробия

которых не сохранились до наших дней. Не попали в донесения и представители старинных купеческих родов, надгробия которых до сих пор имеются на кладбищах Глухова: Беловские, Коробейниковы, Куксины, Редько, а также малолетние представители рода Терещенко. После этого совсем неудивительно отсутствие в списках и известного еврейского писателя Лазаря Цвейфеля, похороненного в Глухове на еврейском кладбище.

Что касается качества, с которым были внесены сведения о тех немногих покойниках, которые вошли в списки, можно сказать следующее. Сопоставляя указанные в материалах к «Русскому провинциальному некрополю» сведения с сохранившимися надгробиями, можно констатировать, что при составлении списков глуховскими священнослужителями ошибки допускались по большей части в указаниях чинов и званий покойных. Так допущены неточности в указании званий состоявших на военной службе отца и сыновей Шемшуковых (Веригинское кладбище), допущена ошибка в звании Николая Карловича Колониуса (Вознесенское кладбище). У Бориса Яковлевича Шемшукова (Веригинское кладбище), Марии Михайловны Самоквасовой (Вознесенское кладбище) и Владимира Алексеевича Полторацкого (при Преображенской церкви) в донесениях отсутствуют даты рождения, хотя на надгробиях они указаны. По захоронению Дамиана Герасимовича Харитоненко не посчитали нужным указать, что он похоронен вместе со своей дочерью, младенцем Анной 11 месяцев. А с надгробия его супруги, Пульхерии Антоновны Харитоненко, забыли списать ее девичью фамилию «урожд. Рымарева» (Вознесенское кладбище).

Таким образом, с грустью можно констатировать, что глуховское духовенство подошло к вопросу составления списков для «Русского провинциального некрополя» не вполне добросовестно. Полного списка лиц, подлежащих, в соответствии с инструкцией, внесению в будущее издание, составлено не было. Те же немногие покойники, которым посчастливилось оказаться в списках, очевидно были признаны местными священниками «достойными доброй памяти» и лишь по этому принципу были внесены в донесения. При этом сведения и об этих немногих были внесены достаточно небрежно.

Несмотря на малочисленность и не всегда точность сведений о захоронениях г. Глухова в «Русском провинциальном некрополе», эти материалы, несомненно, можно и нужно использовать в исследовательской работе. Данный список по захоронениям Глухова уже дал нам сведения о том, ГДЕ и в КАКОЕ ВРЕМЯ хоронили в Глухове (в церквях, при церквях, на кладбищах той или другой церкви) и где сохранялись эти захоронения в начале XX ст. Благодаря данным спискам и сопоставлению их с сохранившимися на сегодняшней день надгробиями стало понятно, что кладбище, сейчас называющееся Веригинским, в XIX – начале XX ст. считалось кладбищем Рождество-Богородичной церкви. Это дает нам основания считать, что все покойные, по которым в метрических книгах Рожде-

ство-Богородичной церкви Глухова есть запись «погребен на приходском кладбище», были похоронены именно на Веригинском кладбище города. Несмотря на свою малочисленность, составленные для «Русского провинциального некрополя» списки дают нам представление о том, КТО был похоронен в Глухове. Это особенно актуально по усопшим, которые скончались в те годы, за которые метрические книги не сохранились. Также надписи с надгробий могут стать ключевыми в поиске времени рождения покойных, что особо ценно в случае тех лет, за которые метрические книги отсутствуют. Не менее ценными могут быть и данные из ныне утраченных или частично утраченных эпитафий. Они могут содержать важную биографическую и генеалогическую информацию и представлять интерес с точки зрения эпиграфики. В ходе работы над этой статьей был установлен, ныне отколотый на надгробии, год смерти Павла Степановича Спановского (при Преображенской церкви), а также дата смерти и возраст Евфросинии Григорьевны Терещенко, отколотые на оригинальной могильной плите супругов Терещенко. Кроме того, в ходе работы над данной статьей была установлена ранее неизвестная дата рождения супруги Николая Артемьевича Терещенко, Пелагеи Георгиевны.

Таким образом, несмотря на свою малочисленность, материалы по г. Глухову, подготовленные в начале XX ст. для «Русского провинциального некрополя» великого князя Николая Михайловича, являются уникальным источником для историков, краеведов, некрополистов и генеалогов и могут использоваться в совершенно разноплановых исследованиях.

ИСТОЧНИКИ

1. Пуцко В.Г. Глухівські кам'яні хрести. *Сіверщина в контексті історії України*. Збірник наукових праць. Матеріали шостої науково-практичної конференції. Суми : Видавничий дім «Еллада», 2007. С. 100–101.
2. Зайцева Н.О. Глухівські надгробки. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Випуск 6. Київ – Глухів : ТОВ «ВІО-поліграфісти», 2013. С. 53–55.
3. Коваленко Ю.О. Історія, закарбована в надгробках. *Соборний майдан*. 2009. № 3. (33). С. 1.
4. Мірошниченко О.М. Реєстр надгробків XVIII – початку XX ст. Вознесенського кладовища міста Глухова. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 11. Глухів – Київ, 2018. С. 256–263.
5. Мірошниченко О.М. У кожного свій хрест. *Соборний майдан*. 2011. № 5 (47). С. 3.
6. Мірошниченко О.М. Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – поч. XX ст. Вознесенське кладовище. *Ніжинська старовина*. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 24 (27). Ніжин – Київ, 2017. С. 109–115.
7. Мірошниченко О.М. Нові знахідки меморіальних пам'яток XIX – поч. XX ст. на Вознесенському кладовищі. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 10. Глухів – Київ, 2017. С. 86–89.
8. Мірошниченко О.М. Хресторобство на Глухівщині у XIX – на поч. XX ст. *Конопотські читання*. Випуск VIII. Ніжин, 2017. С. 174–176.
9. Мірошниченко О.М. Правове регулювання відносин між державними установами та родичами померлих при похованні на православних кладовищах Чернігівської губернії у XIX ст. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 13. Глухів – Київ, 2020. С. 238–241.
10. Мірошниченко О.М. Нововиявлені надгробки XVIII – початку XX ст. з території Вознесенського кладовища міста Глухова. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 13. Глухів – Київ, 2020. С. 56–61.
11. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Куксины. *Соборний майдан*. 2014. №1 (61). С. 2–3.
12. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Малчен-

- ко. *Соборний майдан*. 2014. № 3 (63). С. 3.
13. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Бахмацький. *Соборний майдан*. 2014. № 5 (65). С. 3.
14. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Смаковський. *Соборний майдан*. 2014. № 6 (66). С. 7–8.
15. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Шигорин. Шемшуковы. *Соборний майдан*. 2015. № 3 (69). С. 2–4.
16. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Константинова. Харитоненки. *Соборний майдан*. 2015. № 4 (70). С. 6–7.
17. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Богданович. Козачек. *Соборний майдан*. 2015. № 5 (71). С. 6–8.
18. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Снежковы. *Соборний майдан*. 2015. № 6 (72). С. 4–5.
19. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Писаревич. Самоквасовы. *Соборний майдан*. 2016. № 1 (73). С. 6–7.
20. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Голубовы. *Соборний майдан*. 2016. № 3 (75). С. 4–5.
21. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Колониус. Зайковские. *Соборний майдан*. 2016. № 4 (76). С. 4–5.
22. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Кузнецов. *Соборний майдан*. 2016. № 5 (77). С. 3.
23. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Тищенко-Мищенко. *Соборний майдан*. 2016. № 6 (78). С. 5.
24. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Андриєвський. *Соборний майдан*. 2017. № 1 (79). С. 3.
25. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Присненко. *Соборний майдан*. 2017. № 2 (80). С. 6.
26. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Брюхачев. *Соборний майдан*. 2017. № 3 (81). С. 6.
27. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Полторацький. *Соборний майдан*. 2017. № 4 (82). С. 2–3.
28. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Рыбальские-Бутевич. *Соборний майдан*. 2017. № 5 (83). С. 6.
29. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Янова. Спановские. *Соборний майдан*. 2017. № 6 (84). С. 3.
30. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Хоменко. *Соборний майдан*. 2018. № 1 (85). С. 6–7.
31. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Пироцькие. *Соборний майдан*. 2018. № 2 (86). С. 6–7.
32. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Омельченко. Горбатенко. *Соборний майдан*. 2018. № 3 (87). С. 6–7.
33. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Есманские. *Соборний майдан*. 2019. № 3 (93). С. 6–7.
34. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Терещенко. *Соборний майдан*. 2018. № 4 (88). С. 3.
35. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Беловская. *Соборний майдан*. 2019. № 4 (94). С. 6.
36. Назарова В.В. Тропинками глуховських кладбищ. Лазаренкова. *Соборний майдан*. 2019. № 5 (95). С. 7.
37. Шилов Д.Н. Матеріали к «Русскому провинциальному некрополю» великого князя Николая Михайловича. Т. 3 : Картотека В.В. Шереметевского к неопубликованным томам. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2020. 912 с.
38. Шилов Д.Н. «Русский некрополь» великого князя Николая Михайловича : история создания, неопубликованные материалы. Москва : Старая Басманная, 2010. 172 с.
39. Река времени. Русский Провинциальный Некрополь. Картотека Н.П. Чулкова из собрания Государственного Литературного Музея. Москва : «Эллис Лак», 1996. 461 с.
40. Назарова В.В. Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова XIX – початку XX століття, чий надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі. *Сіверянський літопис*. Чернівці, 2019. С. 89–96.
41. Назарова В.В. Еврейское кладбище города Глухова, его история, описание, особенности и роль в еврейской общине. *Духовно-нравственное воспитание*. № 3. Москва : Изд. «Школьная Пресса», 2019. С. 69–77.
42. Назарова В.В. Историко-культурные значения надгробков еврейского цвинтаря м. Глухова. *Часопис української історії*. Вип. 40. Київ. 2019. С. 135–141.
43. Назарова В.В. Резной декор надгробий еврейского кладбища г. Глухова, его символы, семантика и художественная ценность. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*. Матеріали третіх наукових читань. Глухів – Ніжин, 2019. С. 97–113.
44. Мірошніченко О.М. Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – початку XX ст. Вознесенське кладовище. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*. Матеріали третіх наукових читань. Глухів – Ніжин, 2019. С. 113–118.
45. Коваленко Ю.О. Исторична топографія глухівських некрополів. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*. Матеріали третіх наукових читань. Глухів – Ніжин, 2019. С. 83–97.
46. Назарова В.В. Братская могила евреев, погибших во время погрома в Глухове 7–8 марта 1918 года. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 13. Глухів – Київ, 2020. С. 62–66.
47. Часницький М.М. Глухов. Евреи. Память жива... Київ, 2009. 317 с.
48. Часницький М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Київ, 2011. 380 с.
49. Назарова В.В. Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини : автореф. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : 26.00.05. Київ, 2019. 20 с.

Miroshnychenko O.M., Nazarova V.V. Materials for the «Russian provincial necropolis» in the city of Glukhov

The article presents a list of those buried in the cemeteries of the city of Glukhov, intended for publication in the «Russian Provincial Necropolis» of the Grand Duke Nikolai Mikhailovich. This edition was supposed to see the light of day at the beginning of the twentieth century. Due to the outbreak of the First World War, the publication of materials on the burials of the Chernigov province was postponed, and then it became completely impossible. In the post-Soviet period, materials on the Chernigov province were systematized and published in the form of the almanac «River of Time» and «Materials for the Russian Provincial Necropolis» of the Grand Duke Nikolai Mikhailovich. The presented article tells about the method of collecting information for this publication and the problems that its compilers had to face at the beginning of the twentieth century. The analysis of this information and the information about Glukhov sent for the «Russian Provincial Necropolis» has been carried out. Comparison of information from the beginning of the XX century. with the gravestones of the 19th – early 20th centuries preserved at the Glukhiv cemeteries. Preliminary conclusions are made about the degree of detail of the lists sent by Glukhov and the quality of the data entered into them. The clarifications and additions that these lists allowed to make for the study of cemeteries in the city of Glukhov are presented. The value of this material as a historical source has been substantiated.

Key words: Glukhov, cemeteries, gravestones, epitaphs, Tereshchenko, Russian provincial necropolis.

REFERENCES

1. Putsko, V. (2007). Hlukhivski kamiani khresty [Hlukhiv stone crosses]. *Sivershchyna v konteksti istorii Ukrainy*, issue 6, pp. 100–101. [in Ukrainian].
2. Zaitseva, N.O. (2013). Hlukhivski nadhrobky [Hlukhiv's tombstones]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 6, pp. 53–55. [in Ukrainian].
3. Kovalenko, Yu. (2009). Istoriia zakarbovana v nadhrobkach [History is engraved in tombstones]. *Soborniy mайдan*, 3 (33), p. 1. [in Ukrainian].
4. Miroshnychenko, O. (2018). Reiestr nadhrobkiv XVIII – pochatku XX st. Voznesenskoho kladovyshcha mista Hlukhova [Registration of the tombstones of the 18th – early 20th centuries. Voznesenske cemetery of the city of Hukhiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 11, pp. 253–263. [in Ukrainian].
5. Miroshnychenko, O. (2011). U kozhnoho svii khrest [Each has its own cross]. *Soborniy mайдan*, 5 (47), p. 3. [in Ukrainian].
6. Miroshnychenko, O. (2017). Memoriální pamiatky Hlukhova XVIII – pochatku XX st. Voznesenske kladovyshche [Memorial monuments of Hlukhiv XIX beginning XX century Voznesenske cemetery]. *Nizhynska starovyna*, issue 24 (27), 109–115. [in Ukrainian].
7. Miroshnychenko, O. (2017). Novi znakhidky memorialnykh pamiatok XVIII – pochatku XX st. na Voznesenskomu kladovyshchi [New finds of memorials of the XIX beginning XX century at the Voznesenske cemetery]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 10, pp. 86–89. [in Ukrainian].
8. Miroshnychenko, O. (2017) Khrestorobstvo na Hlukhivshchyni u XVIII – pochatku XX st. [Grafting in the Hlukhiv region in the 19th century XX century]. *Konotopski chytannia*, issue 8, pp. 86–89. [in Ukrainian].
9. Miroshnychenko, O. (2019) Pravove rehulivannia vidnosyn mizh derzhavnymy ustanovamy ta rodychamy pomerlykh pry pokhovanni na pravoslavnykh kladovyshchakh Chernihivskoi hubernii u XIX st. [Legal regulation of relations between state institutions and relatives of those who died during burial in the Orthodox cemeteries of the Chernihiv province in the 19th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 12, pp. 238–241. [in Ukrainian].
10. Miroshnychenko, O. (2020) Novi znakhidky memorialnykh pamiatok XVIII – pochatku XX st. na Voznesenskomu kladovyshchi [New finds of memorials of the XIX beginning XX century at the Voznesenske cemetery]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 13, pp. 56–61. [in Ukrainian].
11. Nazarova, V.V. (2014). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Kuksyny [Paths of Glukhiv cemetery. Kuksyny]. *Soborniy mайдan*, 1 (61), pp. 2–3. [in Russian].
12. Nazarova, V.V. (2014). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch.

Malchenko [Paths of Glukhiv cemetery. Malchenko]. *Sobornyy maydan*, 3 (63), p. 3. [in Russian].

13. Nazarova, V.V. (2014). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Bakhmatskiy [Paths of Glukhiv cemetery. Bakhmatskiy]. *Sobornyy maydan*, 5 (65), p. 3. [in Russian].

14. Nazarova, V.V. (2015). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Smakovskiy [Paths of Glukhiv cemetery. Smakovskiy]. *Sobornyy maydan*, 6 (66), p. 7. [in Russian].

15. Nazarova, V.V. (2015). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Shyhorin. Shemshukov [Paths of Glukhiv cemetery. Shyhorin. Shemshukov]. *Sobornyy maydan*, 2 (69), pp. 2–3. [in Russian].

16. Nazarova, V.V. (2015). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Konstantynova. Kharytonenko [Paths of Glukhiv cemetery. Shyhorin. Shemshukov]. *Sobornyy maydan*, 4 (70), pp. 6–7. [in Russian].

17. Nazarova, V.V. (2015). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Bohdanovych. Kozachek. [Paths of Glukhiv cemetery. Bohdanovych. Kozachek]. *Sobornyy maydan*, 5 (71), pp. 6–8. [in Russian].

18. Nazarova, V.V. (2015). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Snezhkovy [Paths of Glukhiv cemetery. Snezhkovy]. *Sobornyy maydan*, 6 (72), pp. 4–5. [in Russian].

19. Nazarova, V.V. (2016). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Pisarevych. Samokvasovy [Paths of Glukhiv cemetery. Pisarevych. Samokvasovy]. *Sobornyy maydan*, 1 (73), pp. 6–7. [in Russian].

20. Nazarova, V.V. (2016). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Holubovy. Holubov [Paths of Glukhiv cemetery. Holubovy. Holubov]. *Sobornyy maydan*, 3 (75), pp. 4–5. [in Russian].

21. Nazarova, V.V. (2016). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Kolonius. Zaikovskiy [Paths of Glukhiv cemetery. Kolonius. Zaikovskiy]. *Sobornyy maydan*, 4 (76), pp. 4–5. [in Russian].

22. Nazarova, V.V. (2016). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Kuznetsov [Paths of Glukhiv cemetery. Kuznetsov]. *Sobornyy maydan*, 5 (77), p. 3. [in Russian].

23. Nazarova, V.V. (2016). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Tishchenko-Mishchenko [Paths of Glukhiv cemetery. Tishchenko-Mishchenko]. *Sobornyy maydan*, 6 (78), p. 4. [in Russian].

24. Nazarova, V.V. (2017). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Andryevskiy [Paths of Glukhiv cemetery. Andryevskiy]. *Sobornyy maydan*, 1 (79), p. 3. [in Russian].

25. Nazarova, V.V. (2017). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Prisenko [Paths of Glukhiv cemetery. Prisenko]. *Sobornyy maydan*, 1 (80), p. 6. [in Russian].

26. Nazarova, V.V. (2017). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Briukhachev [Paths of Glukhiv cemetery. Briukhachev]. *Sobornyy maydan*, 3 (81), p. 6. [in Russian].

27. Nazarova, V.V. (2017). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Poltoratskiy [Paths of Glukhiv cemetery. Poltoratskiy]. *Sobornyy maydan*, 4 (82), pp. 2–3. [in Russian].

28. Nazarova, V.V. (2017). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Rybalskiie-Butevich [Paths of Glukhiv cemetery. Rybalskiie-Butevich]. *Sobornyy maydan*, 5 (83), p. 6. [in Russian].

29. Nazarova, V.V. (2017). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Yanova. Spanovskii [Paths of Glukhiv cemetery. Yanova. Spanovskii]. *Sobornyy maydan*, 6 (84), p. 3. [in Russian].

30. Nazarova, V.V. (2018). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Khomenko [Paths of Glukhiv cemetery. Khomenko]. *Sobornyy maydan*, 1 (85), p. 6. [in Russian].

31. Nazarova, V.V. (2018). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Pirockije [Paths of Glukhiv cemetery. Pirockije]. *Sobornyy maydan*, 2 (86), pp. 6–7. [in Russian].

32. Nazarova, V.V. (2018). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Omeljchenko. Ghorbatenko [Paths of Glukhiv cemetery. Omeljchenko. Ghorbatenko]. *Sobornyy maydan*, 3 (87), pp. 6–7. [in Russian].

33. Nazarova, V.V. (2019). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Esmanskije. [Paths of Glukhiv cemetery. Esmanskije]. *Sobornyy maydan*, 3 (93), pp. 6–7. [in Russian].

34. Nazarova, V.V. (2018). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Tereshhenko [Paths of Glukhiv cemetery. Tereshhenko]. *Sobornyy maydan*, 4 (88), p. 3. [in Russian].

35. Nazarova, V.V. (2019). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Belovskaya [Paths of Glukhiv cemetery. Belovskaya]. *Sobornyy maydan*, 4 (94), p. 6. [in Russian].

36. Nazarova, V.V. (2019). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Lazarenkova [Paths of Glukhiv cemetery. Lazarenkova]. *Sobornyy maydan*, 5 (95), p. 7. [in Russian].

37. Shilov, D.N. (Comp.). (2020). *Materialy k «Russkomu provintsial'nomu nekropolu» velikogo knyazya Nikolaya Mikhaylovicha. T. 3: Kartoteka V.V. Sheremetevskogo k neopublikovannym tomam [Materials for the «Russian Provincial Necropolis» Grand Duke Nicholas Mikhailovich. File cabinet of V.V. Sheremetevsky to unpublished volumes]. (Vol. 3, p. 912.). Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanina. [in Russian].*

38. Shilov, D.N. (2010). «Russkiy nekropol» velikogo knyazya Nikolaya Mikhaylovicha: istoriya sozdaniya, neopublikovannyye materialy [Russian ne-

ropolis of Grand Duke Nikolai Mikhailovich: creation history, unpublished materials]. Ros.gos.ist. arkh. Moscow: Staraya Basmanaya. [in Russian].

39. *Reka vremeni. Russkiy Provintsial'nyy Nekropol'. Kartoteka N.P. Chulkova iz sobraniya Gosudarstvennogo Literaturnogo Muzeya [River of time. Russian Provincial Necropolis. File cabinet N.P. Chulkov from the collection of the State Literary Museum]. (1996). Moscow: «Ellis LaK». [in Russian].*

40. Nazarova, V.V. (2019). Frahmenty biohrafii naiaskravishykh predstavnykiv yevreiskoi obshchyny m. Hlukhova XIX – pochatku XX stolittia, chyj nadhrobky na mohylakh zberehlysia na hlukhivskomu yevreiskomu kladovyshchi [Fragments of biographies of the brightest representatives Jewish community of Hlukhiv XIX – early XX century, whose tombstones on the graves are preserved in the Hlukhiv Jewish cemetery]. *Sivierskiy litopys*, 2, pp. 89–96. Chernihiv. [in Ukrainian].

41. Nazarova, V.V. (2019). Yevreyskoye kladbishche goroda Glukhova, chyj istoriya, opisaniye, osobennosti i rol' v yevreyskoy obshchine [Glukhov Jewish Cemetery, its history, description, features and role in the Jewish community]. *Dukhovno-nravstvennoye vospitaniye*, 3, pp. 69–77. Moskva: Izd. «Shkol'naya Pressa» [in Russian].

42. Nazarova, V.V. (2019). Istoryko-kulturne znachennia nadhrobky yevreiskoho tsyventaria m. Hlukhova [Historical and cultural significance of Jewish tombstones cemetery of Hlukhiv]. *Chasopys ukrainskoi istorii*, issue 40, pp. 135–141. Kyiv. [in Ukrainian].

43. Nazarova, V.V. (2019). Reznovy dekor nadgrobiy yevreyskogo kladbishcha g. Glukhova, yego simvol'y, semantika i khudozhestvennaya tsennost' [Carved decor of the tombstones of the Hlukhiv Jewish cemetery, its symbols, semantics and artistic value]. *Ukrainska nekropolistyka v konteksti suchasnoho istoriohrafichnoho protsesu*, issue 3, pp. 97–113. [in Russian].

44. Miroshnychenko, O.M. (2019). Reiestr nadhrobky XVIII – pochatku XX st. Voznesenskoho kladovyshcha mista Hlukhova [Registration of the tombstones of the 18th – early 20th centuries. Voznesenske cemetery of the city of Hlukhiv]. *Ukrainska nekropolistyka v konteksti suchasnoho istoriohrafichnoho protsesu*, issue 3, pp. 113–118. [in Ukrainian].

45. Kovalenko, Yu.O. (2019). Istorychna topohrafiia hlukhivskyykh nekropoliv [Historical topography of Hlukhiv necropolises]. *Ukrainska nekropolistyka v konteksti suchasnoho istoriohrafichnoho protsesu*, issue 3, pp. 83–97. [in Ukrainian].

46. Nazarova, V.V. (2020). Bratskaya mogila yevreyev, pogibshikh vo vremya pogrom v Glukhove 7-8 marta 1918 goda [Mass grave of Jews killed during the pogrom in Glukhov on March 7-8, 1918]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 13, pp. 62–66. [in Russian].

47. Chasnitskiy, M.M. (2009). Glukhov. Evrei. Pamyat' zhiva... [Glukhov. Jews. The Memory is Alive]. Kyiv: Atopol. 317 p. [in Russian].

48. Chasnitskiy, M.M. (2011). *Evrei. Glukhov i Sumshchina. Stranitsy istorii evreev Glukhovshchiny i Sumshchiny [Jews. Glukhov and Sumy Region. From the Jewish History]. Kyiv: Zoloti vorota. 380 p. [in Russian].*

49. Nazarova, V.V. (2019). *Nadhrobky XIX – pochatku XX st. yevreiskoho kladovyshcha mista Hlukhova yak obiekty kulturnoi spadshchyny [Tombstones of the XIX – early XX century. Jewish cemetery of Glukhov as cultural heritage sites] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].*

Мірошніченко О.М., Назарова В.В. Матеріали до «Російського провінційного некрополя» по місту Глухову

У статті представлений список поховань на кладовищах м. Глухова, що призначався для публікації в «Російському провінційному некрополі» великого князя Миколи Михайловича. Дане видання мало побачити світ на початку ХХ ст. Початок Першої світової війни зазальмував публікацію матеріалів про поховання Чернігівської губернії. В пострадянські часи матеріали по Чернігівській губернії були систематизовані та опубліковані у вигляді альманаху «Річка часу» і «Матеріалів до «Російського провінційного некрополя» великого князя Миколи Михайловича».

У представлений статті розповідається про методику збору відомостей для даного видання і проблемах, з якими довелося зіткнутися його укладачам на початку ХХ ст. Виконано аналіз інформації про надіслані для «Російського провінційного некрополя» відомостей по Глухову. Зіставлені відомості початку ХХ ст. із збереженими на сьогоднішній день на глухівських кладовищах надгробками ХІХ – початку ХХ ст. Зроблені попередні висновки про якість надісланих по Глухову списків і внесених в них даних. Дані списки дозволили зробити для дослідження кладовищ м. Глухова уточнення і доповнення. Обґрунтовано цінність даного матеріалу як історичного джерела.

Ключові слова: Глухів, кладовища, надгробки, епітафії, Терещенко, «Російський провінційний некрополь».

**Стаття надійшла до редакції 29.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

УДК 929.52(477+4)

С.Л. Борошко
Л.В. Борошко (Арандаренко)

ДВОРЯНСКИЙ РОД АРАНДАРЕНКО В ЕВРОПЕЙСКОЙ ИСТОРИИ

Впервые представлен подробный генеалогический обзор дворянского рода Арандаренко. Приводятся данные о его древнем польском шляхетском происхождении от рода Яранда Брудзевского герба Помян. Анализируется процесс интеграции его представителей сначала в среду казацкой старшины Гетманщины, а позже – дворянства Российской империи. Выделено пять ветвей дворянского рода Арандаренко с последующей краткой биографической характеристикой наиболее известных их представителей. Отдельное внимание в статье отведено вопросу родственных связей дворянского рода Арандаренко с другими знатными родами, особенно немецкими. Реконструируются основные этапы развития рода Арандаренко, в том числе и после революции 1917 г.

Ключевые слова: род Арандаренко, герб Помян, польская шляхта, казацкая старшина, российское дворянство, властная элита, генеалогия.

Род Арандаренко своими корнями уходит в средневековый польский шляхетский род Яранд герба Помян [13, с. 62–71], представителем которого был рыцарь Яранд с Граби и Брудзева, командующий 25-й хоругвью во время Грюнвальдской битвы 1410 г. Этот род, ведущий свою историю с XIII в. и достигший своего максимального достатка и могущества к началу XVI в., входил в число самых влиятельных магнатских родов средневековой Польши [21, с. 77]. Огромные территориальные владения включали в себя северо-западные земли Куявии и другие приграничные Тевтонскому ордену территории. Шляхтичи рода Яранд герба Помян около 200 лет несли пограничную службу, будучи воеводами Серадза и Иновроцлава, решая пограничные конфликты и регулируя территориальные споры с Тевтонским орденом, а также занимали высшие церковные должности. Они оставили заметный вклад в истории средневековой Польши. На большинстве документов XIV–XV вв. между Речью Посполитой и Тевтонским орденом стоят подписи представителей рода Яранд герба Помян.

Некоторые представители рода Яранд Брудзевских после Городельской унии переселились в соседнее Великое княжество Литовское, основав литовскую ветвь рода. Секретарем великого князя литовского Александра II был Альберт Брудзевский, средневековый ученый, математик и астроном, профессор Краковского университета и учитель Николая Коперника.

В середине XVI в. род Яранд из Граби и Брудзева стал дробить свое состояние и терять былое могущество. В Речи Посполитой он разделился на род Яранд Брудзевских герба Помян и род Яранд Грабских герба Помян [22]. Знаменитым представителем рода Яранд Грабских был экономист, автор валютной реформы, министр финансов Владислав Грабский (1874–1938). В Саксонии и Пруссии представители рода Яранд Брудзевских основали род баронов von Brause (von Brause-Brudzewski) [20], известным представителем которого был прусский генерал-майор Иоганн Георг Эмиль фон Браузе (1774–1836), военный наставник германского императора Вильгельма I, командир прусского Кадетского корпуса и директор Об-

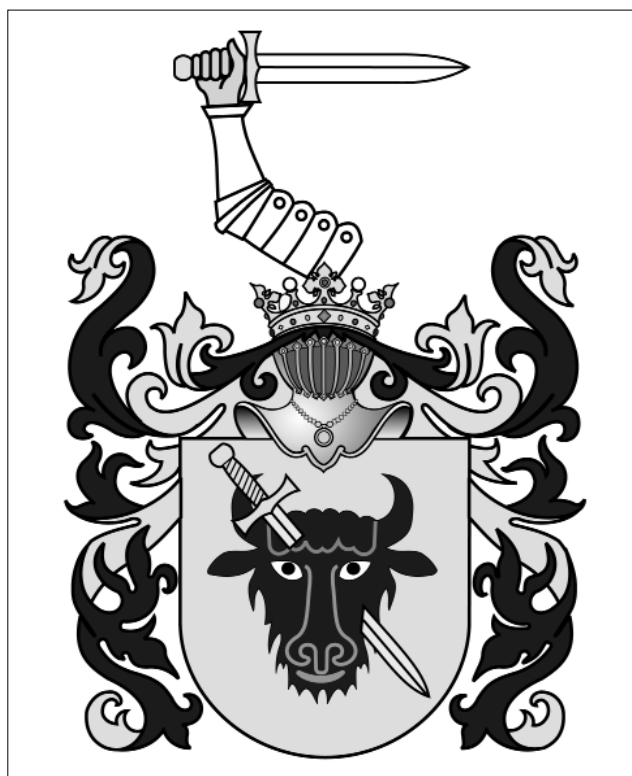

Рис. 1. Герб рода Jarand z Grabi i Brudzewa и рода Арандаренко

щевойсковой военной школы. На его надгробии была помещена надпись: «Вечная благодарность учителю и другу. Вильгельм, принц Прусский».

К началу XVII в. представители шляхетского рода Яранд герба Помян поселились на восточных границах Речи Посполитой, на территории Войска Запорожского. Здесь название их рода («Яранд» или в немецкой версии «Аранд» [23]) превратилось в фамилию Арандаренко. Отдельные его представители в исторических документах упоминаются также под фамилиями Арандар, Таранда, Арендаренко, Аландаренко, Орандаренко. И только в середине XIX в. утверждается единственная версия написания фамилии – Арандаренко. Это было обусловлено необходимостью отмежевания от многочисленных дальних родственников, которые утратили «шляхетское достоинство» и стали рядовыми казаками, а со временем крестьянами Черниговской и Полтавской губерний (Аландаренки, Арендоренки, Арандаревы, Арендари, Ландари). Среди всех этих «бедных родственников» выделяется семья православных священников Арандаревых. Ее первым известным представителем был казак села Черняховки Нежинского уезда Иван Арандарь. Его сын Даниил Арандарев женился на Ирине, дочери православного священника Дмитрия Чудновского, и стал диаконом. Его дети и внуки, получив религиозное образование, также стали священнослужителями.

Первым известным представителем рода Арандаренко был Тимофей Михайлович Арандаренко. Именно его

польский король назначил «шляхетским» гетманом Запорожского Войска реестрового казачества [1, с. 10] (период службы 1630–1631 гг. и 1633–1634 гг. [14, с. 39; 19]). Его войско выступило во время русско-польской войны 1632–1634 гг. на стороне Речи Посполитой. Казаки под его командованием перекрыли Московскую дорогу и блокировали армию Шеина. Объединённые Польско-Литовские и Запорожские войска разбили остатки армии воеводы Шеина, тем самым заставили его подписать капитуляцию и Поляновский мир. Ряд историков придерживаются мнения, что именно 20-тысячное казачье войско гетмана Арандаренко обеспечило победу Речи Посполитой ходе Смоленской войны. Помимо ратных подвигов Тимофей Арандаренко известен как автор одной из частей Львовских летописей (повести о крестьянско-казацком восстании 1630 г.). Она высоко оценивается историками как единственное цельное и последовательное освещение этого исторического события [15, с. 198].

После освободительной войны Богдана Хмельницкого представители рода Арандаренко окончательно интегрировались в среду казацкой старшины, которая была военно-политической элитой нового государства – Гетманщины. В формулярном списке от 29 января 1812 г. корнет Иван Арандаренко свидетельствовал о происхождении предков из польского шляхетства: «предки мои ... имели на фамилию Яранда герб, означающий в красном поле волову голову пронзенную саблею»; «прапрадед мой Иоахим, как возымел жительство в Малой России Нежинского повета в селе Черняховке, то тут простолюдинами переименован с Яранда Аландаром...по смерти же его, сын его, а мой прадед Петр Аландар продолжил Всероссийскому престолу военную казацкую службу» [6, арк. 60]. Сын Петра, Михаил Арандаренко, получил старшинскую должность, участвовал в русско-турецкой войне 1736–1739 гг., погиб во время осады Очакова в 1737 г. Его сын, сотенный возный Иван Михайлович проживал в г. Нежин, имея собственный каменный дом [8, с. 59]. В начале 1767 г. он был одним из руководителей старшинской оппозиции относительно политики Российской империи в сфере управления Гетманщиной. В том же году у предводителя нежинского дворянства полковника И.П. Тарновиота он приобрел имение в селе Малая Кошелевка, населенное людьми в количестве 500 душ обоего пола [6, арк. 59–60]. Его сын, корнет Иван Арандаренко, в 1791 г. приобрел имение, «людей», и селитбную землю в местечке Веркиевка [12]. Он служил в жандармерии, обеспечивая общественный порядок и безопасность города Нежин. Во время Наполеоновских войн, исполняя манифест Александра I о созыве Земского войска, корнет Иван Арандаренко командовал передвижной милицией и был награжден орденом св. Владимира 4-й степени [6, арк. 60]. За многолетнюю гражданскую и воинскую службу он был пожалован дворянским титулом и внесен в I часть родословной книги Черниговского дворянства. Иван Иванович Арандаренко был женат дважды. От первого брака у него были доче-

Рис. 2. Полковник Николай Иванович Арандаренко и баронесса Филиппина фон Мебес, Мемель (Клайпеда), 1913 г. Семейный архив Сергея и Людмилы Борошко

ри Анна (1784 г.р.) и Марфа (1785 г.р.). От второго брака (с Ульяной Афанасьевной) было 5 сыновей, родившихся в 1798–1807 гг. и положивших начало 5 ветвям дворянского рода Арандаренко.

Арандаренко Николай Иванович (1798 г.р.) – выпускник Пажеского корпуса, генерал-лейтенант, тайный советник, член Совета Министров внутренних дел, Управляющий Полтавской Палатой государственных имуществ, губернатор Архангельской губернии, историк, этнограф, поэт и писатель [4]. По версии Канадского института украинских исследований (Эдмонтон, Канада), он входит в перечень наиболее известных украинцев в России в XIX в. Был женат на Barbara von Stein (Барбара Ивановна), дочери Прусского дворянина Johann von Stein, владельца Харьковского театра [7]. У Н.И. и В.И. Арандаренко было две дочери, Софья и Зинаида, а также сын Иван. Крестный сын Николая Ивановича – также потомок польского шляхетского рода, Павел Платонович Чубинский, украинский этнограф, историк, географ, исследователь русско-го Севера; автор стихотворения «Ще не вмерла Україна», с 1992 г. ставшего государственным гимном Украины.

Упомянутый сын Иван Николаевич Арандаренко, же-

Рис. 3. Сестры фон Мебес, дочери Эвальда Карловича фон Мебес, Киев, 1914 г. Семейный архив Сергея и Людмилы Борошко

нившись на Вере Петровне Коломниной, породнился со старинным московским боярским и столбовым дворянским родом Коломниных, известных с XVI в. (служили опричниками Ивана Грозного, воеводами в Брянске, а в XIX в. – генерал-майорами Русской императорской армии) и внесенных в 6 часть родословной книги Орловской и Тамбовской губерний. Родителями В.П. Коломниной (Арандаренко) были Петр Афанасьевич Коломнин, управляющий Архангельским и Ростовским отделениями Госбанка Российской империи, и Елизавета Даниловна Бабкина, дочь действительного статского советника Даниила Григорьевича Бабкина (1771–1858). Николай Иванович Арандаренко поддерживал с ним, его женой и детьми самые тёплые отношения еще со времен обучения в Пажеском корпусе и службе в Санкт-Петербурге. Д.Г. Бабкин, по слухам биологический отец императора Николая I, пользовался особым благоволением монарших лиц. Его трое сыновей, родные дяди Веры Петровны, получили образование на «царские деньги» (по 1000 руб. на каждого ежегодно «до окончания наук») и сделали блестящую военную карьеру.

По линии свойства, род Коломниных уходит корнями к Андрею Кобыла (московскому боярину времён Ивана Калиты, XIII–XIV вв.).

У Ивана Николаевича и Веры Петровны было 2 сына и 3 дочери.

Один из этих сыновей, *Николай Иванович Арандаренко* (1858–1922), женился на баронессе Филиппине фон Мебес (1861 г.р.), дочери Эвальда Карловича фон Мебес и Эмили Леонтьевны Маевской. Род фон Мебес – средневеко-

вый немецкий род, ведущий свою историю в Российской империи от доктора медицины, выпускника Белинского университета Карла Юлиуса Якоба фон Мебес (1789–1861). Его мама, Филиппина Маргарета Августа Юлиана Берндес, дочь мэра города Лобург, служила при дворе принцессы Амалии Марианны фон Гессен-Гомбургской воспитательницей принцессы Марианны и Принца Вильгельма Прусского, брата короля Фридриха Вильгельма III. Дворянский род Берндес широко известен в Пруссии, где различные его представители были известными богословами, крупными чиновниками, бургомистрами, мэрами и членами магистрата различных городов Саксонии-Анхальт, занимали высокие придворные должности.

Софья Николаевна Арандаренко вышла замуж за Михаила Акимовича Горбова. В этом браке было б

детей, в том числе их дочь, Надежда – жена Л.А. Михельсона, фабриканта-миллионера, владельца Московского электромеханического завода Михельсона (на нем 30 августа 1918 г. произошло неудачное покушение на В.И. Ленина) и Судженских каменноугольных копей; сын Михаил, директор Невского литейного и механического завода; сын Николай, педагог и писатель. Во время революции большая часть потомков С.Н. Арандаренко (Горбовой) эмигрировали во Францию. Прапраправнучка Н.И. Арандаренко, Марина Михайловна Горбова, вышла замуж за князя Бориса Владимировича Голицина, и их дети, княжна Марина и княжна Елена Голицыны (прапраправнучки Н.И. Арандаренко), в настоящее время живут во Франции.

Зинаида Николаевна Арандаренко в первом браке была замужем за морским офицером А.А. фон Рима (сыном вице-адмирала Российского императорского флота Августа Евстафьевича Рима (1804–1866)), во втором – за князем Петром Петровичем Максutowым. Она была приемной мамой пяти детям князя П.П. Максutowа и его первой жены, Татьяны Дмитриевны Раевской. Эти дети, которым З.Н. Арандаренко подарила свою материнскую любовь, были внучатыми племянниками героя Отечественной войны 1812 г., генерала от кавалерии Николая Николаевича Раевского.

Арандаренко Иван Иванович (1800 г.р.) – георгиевский кавалер, жандармский полковник, управляющий Задунайскими переселенцами-болгарами [17, арк. 2], глава полиции Аккерманского уезда. Руководил процессом расформирования Дунайского (Новороссийского) казачьего войска. Родоначальник бессарабской ветви дво-

рян Арандаренко.

Арандаренко Дмитрий Иванович (1801 г.р.) – георгиевский кавалер, жандармский полковник [16].

Арандаренко Спиридон Иванович (1803 г.р.) – жандармский подполковник. Был женат на черниговской дворянке Антонине Ивановне Сериковой-Антонович.

Его сын – Антон Спиридонович Арандаренко (1848 г.р.) был членом правления Черниговского губернского земского собрания, меценатом и попечителем народных училищ Черниговской губернии. Был женат на баронессе Марии Карловне фон Ренненкампф, дочери остзейского немца Карла Вильгельма Франца фон Ренненкампфа (1802–1868) и Пульхерии Васильевны Полторацкой (внучатой племянницы Марка Фёдоровича Полторацкого (1729–1795), который в правление Екатерины II заведовал Придворной певческой капеллой).

Отставной артиллерийский поручик Карл Вильгельм Франц фон Ренненкампф переселился из Эстляндии в Черниговскую губернию вместе с его первой женой, Марией Александровной Лысенко, внучкой надворного советника Александра Павловича Лысенко, помещика села Александровка. Им принадлежало более тысячи десятин земли в Черниговской губернии, в том числе села Александровка и Верхолесье.

Арандаренко Алексей Иванович (1807 г.р.) – жандармский полковник, начальник специального следственного отдела жандармерии по обеспечению государственной безопасности Российской империи [9, с. 297–315], участник раскрытия и ареста участников «Заговора Конарского»; Нежинский уездный земский исправник, глава полиции Черниговской губернии. Осуществлял полицейский надзор за неблагонадежными выпускниками Киевского университета. В 1847 году за безупречную службу получил орден св. Станислава 3-й степени и награжден знаком 15 лет непрерывной беспорочной службы. Его жена – Мария Федоровна Тарасевич (1807–1896), представительница казачьего старшинского рода Тарасевичей, ведущей свою родословную от гетмана Тараса Трясило, приданным которой было 700 десятин земли в Черниговской губернии.

У Алексея Ивановича Арандаренко было четыре дочери – Александра (1831 г.р.), Варвара (1836 г.р.), Лидия (1848 г.р.), Евпраксия (1853 г.р.) и семь сыновей – Николай (1837 г.р.), Спиридон (1839 г.р.), Афанасий (1842 г.р.), Иван (1844 г.р.), Георгий (1846 г.р.), Федор (1851 г.р.) и Алексей (1855 г.р.). Двое из этих детей стали генерал-майорами Российской империи:

Арандаренко Николай Алексеевич – генерал-майор жандармерии, уездный начальник Венгровского жандармского управления Седлецкой губернии (в составе Королевства Польского) [12]. Полный кавалер ордена св. Станислава, награжден медалями за труды по устройству крестьян в Царстве Польском и за подавление польского восстания 1863–1864 гг.

Арандаренко Георгий Алексеевич – армейский генерал-майор, ученый-географ, путешественник-востоковед [2, с. 18], писатель, лингвист, этнограф, военный и государ-

Рис. 4. Генерал-майор Георгий Алексеевич Арандаренко

ственный деятель, военный губернатор и командующий войсками Ферганской области [3, с. 347–348]. В 1904 году в С.-Петербурге был выпущен альбом «Современная Россия в портретах и биографиях». Он был посвящен наиболее выдающимся российским современникам. Удостоен этой чести был и Георгий Алексеевич.

Таким образом, дворянский род Арандаренко в течение относительно короткого периода породнился с известными дворянскими родами Российской империи. Наиболее важным в европейском направлении генеалогии рода Арандаренко является родство с остзейскими баронскими фамилиями Штейн, Риман, Мебес, Ренненкампф, Таубе.

Интересным является и свояческое родство Арандаренко и некоторых прусских и остзейских семей, таких как княжеский род фон Сайн-Витгенштейн, Шлезингер и многих других. Например, родной брат Елены Николаевны Арандаренко (Харузиной), Алексей Николаевич Харузин, был женат на баронессе Наталье Васильевне фон дер Ховен. Родной брат Варвары Ивановны Арандаренко (фон Штейн), прусский дворянин Friedrich Wilhelm von Stein, был женат на Adelheid Ferdinande Sandes von Hoffmann, дочери Leopold Sandes von Hoffmann и Ferdinande von Ascheberg. Большая часть представителей этих семей служили в Шведской армии, в фельдмаршальских званиях, а на гражданской службе были послами, дипломатами и губернаторами городов и провинций Королевства Швеции. Родоначальники дворянской фамилии Ашеберг около 800 лет назад поселились в Вестфалии, основав местечко Ашеберг. В Гольштинии они основали рыцарское поместье Ашеберг. Барон Стефан фон Ашеберг ушел с рыцарями в Ливонию, став родоначальником прибалтийской ветви этого дворянского рода. За несколько сотен лет род Ашеберг породнился с большинством аристократических семей остзейских немцев и с европейскими дворянскими семьями. Остзейская ветвь фон Ашеберг в родстве с баронами фон Вильдеманн и через них – с

Рис. 5. Валентин Владимирович Арандаренко, Москва, 1909 г. Семейный архив Сергея и Людмилы Борошко

герцогом Эрнстом Иоганом фон Бирон. Другим ответвлением является род Бисмарк, включающий канцлера Германии, генерал-фельдмаршала Отто фон Бисмарка. В XX в. по линии фон Ашеберг известными представителями были генерал-фельдмаршал Moritz Albrecht Franz Friedrich Fedor von Bock и барон Heinrich Manfred Ahasverus Adolf George von Lehndorff-Steinort.

Поддерживая семейные связи, род Арандаренко постепенно реинтегрировался в европейское дворянство. Николай Николаевич Арандаренко, сын Филиппины фон Мебес, принадлежал в начале XX в. к потомственным дворянам Ковенской губернии (бывшее Великое княжество Литовское), а его дяди, Николай Алексеевич и Алексей Алексеевич Арандаренко – к потомственным дворянам Седлецкой губернии. Ольга Николаевна Арандаренко родилась в 1914 г. в местечке Рачки Сувальской губернии Королевства Польского.

Достигнув значительных высот на службе Российской империи, представители рода Арандаренко не забывали о благотворительности, особенно когда речь заходила о родных местах. В родовом имении в селе Малая Кошелевка они еще в начале XIX в. основали школу для дворянских и крестьянских детей, в которой преподавали учителя из Нежина, Чернигова и Киева. Школа просуществовала около 100 лет, до революции 1917 г. Наиболее крупным благотворителем выступал генерал-майор Георгий Алексеевич Арандаренко. В своем духовном завещании

он передавал огромный по тем временам капитал, доходящий суммарно до 300 тысяч рублей, различным учреждениям, в том числе Петровскому Полтавскому кадетскому корпусу (100 тысяч рублей) на учреждение стипендии имени Генерал-Майора Георгия Алексеевича Арандаренко для детей дворян Черниговкой и Полтавской губерний с предпочтением выходцам из первой; Нежинской мужской гимназии на формирование стипендиального фонда (20 тысяч рублей); Нежинской земской уездной управе (6 тысяч рублей) для бесплатного лечения простолюдинов села Малая Кошелевка; выделил суммы на церковь в селе Малая Кошелевка, отдельно для служителей церкви, для раздачи бедным семьям этого же села. Отдельные средства выделялись Русскому посольству в Берлине для построения двух православных храмов – в городе Берлине и городе Бад-Наухайм. Часть средств выделялась Самаркандскому уездному начальнику для раздачи нуждающимся семьям его сослуживцев.

Революция 1917 г. стала страшным потрясением для дворянского рода Арандаренко. Некоторые ее представители боролись с большевиками. Например, капитан Михаил Николаевич Арандаренко (1889–1960), будучи командиром артиллерийского стрелкового дивизиона, на бронепоезде «Грозный» участвовал в походе Деникина на Москву. Он эмигрировал с армией Врангеля из Крыма в Югославию, где был членом Общества офицеров-артиллеристов. Его правнук, Михаил Арандаренко, в настоящее время является профессором экономики Белградского университета (Сербия).

Многие представители рода Арандаренко трагически умерли в начале 1920-х гг.:

- Николай Иванович Арандаренко, генерал-майор в отставке, прослуживший 30 лет в Отдельном корпусе пограничной стражи на западной границе Российской империи, прошедший Первую мировую войну от первого до последнего дня. После Революции 1917 г. служил в 1919–1920 гг. в армии УНР. Был заместителем командира Днестровской пограничной бригады Отдельного пограничного корпуса в Могилеве над Днестром. Умер в 1922 г. от сыпного тифа.

- Его дочь Ксения (Ася) Николаевна Арандаренко, воспитанница Киевского института благородных девиц (выпуск 1911 г.), с мужем и двумя детьми осталась в России, до 1926 г. писала письма брату в Югославию. Ее сын Борис писал стихи, посылал их дяде в Югославию. Потом переписка внезапно прервалась. Она и ее семья просто исчезли. Причины неизвестны.

- Не пережила 20-е гг. и сестра Николая Ивановича, Елена Ивановна Арандаренко. Она была писателем, публицистом и редактором, активным членом украинофильского движения, женой Д.В. Марковича, генерального прокурора, сенатора и министра юстиции УНР в 1918–1920 гг. Елена Ивановна сделала немалый вклад в украинскую этнографию: записала в подробностях и опубликовала свадебные обряды, собрала около 140 украинских обрядовых песен. Была многолетним членом общества «Просвита», одновременно

Влада која издаје ово уверење
 Autorité, qui délivre le certificat

Бр. 142
 No

дана 27 Октобра 1925
 le

Уверење о Идентичности

Certificat d'identité

Издао по наређењу Министарства Унутрашњих
 ла А. П. Бр. 247 од
 17/11 1925 г

Важи до Три месеца
Valable jusqu'à Trois mois

Ово уверење не важи за повратак у земљу у којој је издао ако то није нарочито назначено на овоме документу, а губи сву своју важност ако његов сопственик на кад оде у Русију.
 Le présent certificat n'est pas valable pour le retour dans le pays qui l'a délivré sans une mention spéciale inscrite sur le présent document. Cessera d'être valable, si le porteur pénètre, à un moment quelconque, en Russie.

Презиме: *Арандаренко*
 Nom de famille: *Michel*
 Име: *Михаил*
 Prénoms: *Арандаренко*

Дан и година рођења: *1889.*
 Date de naissance: *Russie*

Место рођења:
 Lieu de naissance:

Очево презиме:
 Nom de famille du père:

Машерино презиме:
 Nom de famille de la mère:

Руског порекла с тим да никад није прелазио у ма које друго поданство.
 D'origine russe, n'ayant acquis aucune autre nationalité.

Занимање: *commerçant*
 Profession:

Старо место обитављања у Русији:
 Ancien domicile en Russie: *Veliki Novgorod*

Тренутно место обитављања:
 Résidence actuelle:

ЛИЧНИ ОПИС: — SIGNALEMENT:

Године: *1889.*
 Age:

Коса: *bluns*
 Cheveux:

Очи: *bleus*
 Yeux:

Лице: *ovale*
 Visage:

Нос: *regulier*
 Nez:

Особени знаци:
 Signes particuliers:

Својеручни потпис сопственика
 Signature du titulaire

— cachet

Пошницом тврди да су фотографија и потпис на овоме документу сопственикови.
 Le soussigné certifie que la photographie et la signature apposées ci-contre sont bien celles du porteur du présent document.

PAR ORDRE
 du Préfet de Belgrade
 Le Secrétaire Général
[Signature]

Рис. 6. Удостоверение личности Михаила Арандаренко, 1925 г. Семейный архив Сергея и Людмилы Борошко

Рис. 7. Николай Николаевич Арандаренко, Ашхабад, 1925 г. Семейный архив Сергея и Людмилы Борошко

являясь благотворителем и спонсором украинского культурно-просветительского движения. В ее некрологе сказано, что «...она сохранила добрые идеалы молодых лет и добрые традиции украинского народа, и ими жила до последнего дня. Было это чистое и благородное сердце, искренняя, сердечная украинская душа, преданная своему народу. Пусть пухом будет Елене Ивановне Маркевич родная украинская земля». Ее муж погиб в 1920-ом, а она в конце 1920-х.

- Антон Спиридонович Арандаренко, меценат и благотворитель, помещик и богатейший землевладелец Черниговской и Полтавской губерний, не выдержал после революционных потрясений и умер в 1922 г.

- Сын Антона Спиридоновича Арандаренко и Марии Карловны фон Ренненкампф, уроженец села Александровка Сосницкого уезда Черниговской губернии, Петр Антонович Арандаренко, был доктором медицины, представителем петербургской школы Н.П. Симановского. После получения диплома врача служил младшим ординатором военного госпиталя в Самарканде, куда получил направление по ходатайству своего дяди, губернатора Ферганской области, Г.А. Арандаренко. Через три года вернулся в Петроград и защитил диссертацию в Военно-медицинской академии в Петербурге. Работал в военном клиническом госпитале в Кронштадте, проводил учебную работу и научные исследования, имел свою научную школу. После ре-

волюции 1917 г. «доктор Арандаренко по декрету военного санитарного ведомства от 1 июня 1917 г. назначен ассистентом Клинического военного госпиталя Рабоче-Крестьянской Социалистической Армии». Легально покинуть большевистскую Россию не успел. Поэтому в 1918 г. обратился с заявлением на выдачу заграничного паспорта для выезда в Одессу на срок 1 месяц для поправки здоровья. В ноябре 1918 г. он выехал из Советской России на родину в Украину. Приехав в Киев, он получил назначение начальником лор-отделения Военного клинического госпиталя в Киеве. Помимо опыта врачебной деятельности этому способствовало и то, что его двоюродная сестра, Елена Ивановна Арандаренко (баронесса фон Таубе), вторым браком была замужем за Дмитрием Васильевичем Марковичем. После захвата большевиками Украины и уничтожения УНР, его арестовали, и как гражданина России, невозвращенца, работавшего в УНР, в 1920 г. расстреляли.

- Его брат, Владимир Антонович Арандаренко, был юнкером киевского военного училища. Приказом временного военного правительства от 01 августа 1917 г. ему был присвоен воинский чин прапорщика с зачислением в армейскую пехоту. Дальнейшая судьба неизвестна.

- Сын Алексея Ивановича Арандаренко (1855 г.р.), Алексей Алексеевич Арандаренко, как и его отец, был жандармом. После революции он жил в Киеве и служил в МВД УНР (чиновник 3 класса). Погиб в 1920 г.

Некоторые члены рода Арандаренко остались в Советской России и присоединились к антибольшевистскому подполью. Владимир Иванович Арандаренко, директор горного департамента, заместитель министра торговли и промышленности Российской империи, фабрикант и миллионер, после революции работал в ВСНХ РСФСР и одновременно состоял в Московском антибольшевистском подполье – был членом разгромленного в 1919 году Всероссийского национального центра. Среди его расстрелянных руководителей были известные педагоги-супруги А.С. и А.Д. Алфёровы – близкие друзья семьи Арандаренко. Александра Самсоновна Алфёрова была основательницей частной гимназии для девочек в Москве и помощницей председательницы Общества воспитательниц и учительниц. Ее коллегой и подругой была Зинаида Ивановна Арандаренко, сестра Владимира Ивановича и Николая Ивановича Арандаренко. Более 30 лет Зинаида Ивановна была преподавателем, сотрудником, помощницей председателя, членом управляющего комитета и одной из благотворительниц, финансировавших деятельность Общества воспитательниц и учительниц (Москва, Арбат, дом Тишенинова), состоявшего под августейшим покровительством государыни Марии Федоровны. В сентябре 1919 года состоялись аресты педагогов, причастных к деятельности московского отделения ВНЦ. После этого события достоверные сведения о дальнейшей судьбе Зинаиды Ивановны отсутствуют. В.И. Арандаренко раскрыт не был. Он погиб в 1923 г., а его жена, Е.Н. Арандаренко (Харузина), – в следующем году.

Большая часть оставшихся в СССР членов дворянской

семьи Арандаренко и их родственников подвергалась арестам и репрессиям в 20–30-х гг. XX в.

Мария Ивановна Арандаренко (Плетнер) тщетно пыталась добиться освобождения своего мужа, Валентина Ивановича Плетнера, и их 16-летнего сына Алексея, арестованных в феврале 1921 г. как «участников контрреволюционной организации». Из семьи Плетнер остался в живых О.В. Плетнер, атташе Российского посольства в Токио. В 1922 г. Плетнер уехал из Японии. Находился в Великобритании, Франции и Германии. В 1923 г. вернулся в Японию и начал преподавать русский язык и общую лингвистику в университетах Осака, Киото, Кобе. Умер и похоронен в Японии в 1970 г.

Не пережили 30-е годы остатки семьи этнографов Харузиных. Близкий друг семьи Арандаренко, родной брат Елены Николаевны Арандаренко (жены Владимира Ивановича Арандаренко), действительный тайный советник, Бессарабский губернатор, гофмейстер императорского двора, товарищ министра внутренних дел Алексей Николаевич Харузин первый раз был арестован ГПУ в 1927 г. В 1931 г. вторично арестован вместе с сыном Всеволодом по обвинению в антисоветской агитации. Умер в следующем году от сердечной недостаточности в больнице при Бутырском изоляторе. Всеволод Харузин, защищавший своего отца на суде, сказал, что он гордится им, что все обвинения против отца сфабрикованы. После этого Всеволода Харузина признали «закоренелым контрреволюционером» и приговорили к 10 годам заключения в лагерях. В 1937 г. он был расстрелян. Жена А.Н. Харузина, баронесса фон дер Ховен, скончалась в ссылке в 1943 г.

Некоторые представители рода Арандаренко жили и трудились в СССР. Представитель бессарабской ветви рода Арандаренко, выпускник юридического факультета Московского университета (1914 г.), педагог, адвокат, писатель, автор более 10 книг о истории Российской империи и автор путеводителей Валентин Владимирович Арандаренко (1886 г.р.) до 1930 г. был членом Московской Коллегии Защитников (МКЗ). Он был женат на А.Н. Зайцевой, пианистке, соученице С.В. Рахманинова по Московской консерватории, вдове надворного советника П.К. Маляревского (1836–1896), управляющего имения Тургенево Тульской губернии, принадлежавшего писателю И.С. Тургеневу. После смерти И.С. Тургенева, П.К. Маляревский унаследовал село Тургенево, а с ним и Бежин луг, ставший знаменитым благодаря одноименному рассказу. В начале 1930-х в МКЗ прошли первые аресты адвокатов по «Делу о контрреволюционной террористической организации в Московской коллегии защитников». В Москве были расстреляны либо погибли в заключении до приговора около 200 адвокатов, примерно столько же были отправлены в ссылку, лагеря и другие места лишения свободы. Судьба В.В. Арандаренко и его семьи после 1930-го неизвестна.

Внук Н.И. Арандаренко (1798 г.р.), Федор Алексеевич Арандаренко (1855 г.р.), по окончании Киевского университета преподавал в гимназии г. Дубно (Западная Украина). После революции 1917 г. служил в министерстве на-

родного просвещения УНР. После уничтожения УНР и подписания Рижского договора, территория Дубенщины вошла в состав Польской Республики. Поляки запретили украинский язык в государственных учреждениях и школах. Преподаватели увольнялись, национальные школы были закрыты. Ф.А. Арандаренко был выслан из Дубно. В селе Мокрое Дубенского района он основал украинский церковный хор и ячейку «Просвита», в которой учил украинскому языку, культуре и национальной истории. Преподавал в сельской школе. Польские власти его уволили. Селяне собрали для него деньги, и он продолжил подпольную учительскую работу. Его ячейка «Просвиты» была центром борьбы за возрождение национальной культуры и украинской государственности на Дубенщине. Был арестован польской администрацией за антигосударственную деятельность. В тюрьме заразился туберкулезом, освобожден по состоянию здоровья. Умер в 1923 г. Последнее слово над его могилой произнес украинский композитор С.А. Козицкий, депутат Польского сейма от Блока национальных меньшинств. Американская газета «Свобода» в 1923 г. на первой странице одного из выпусков поместила его некролог. В нем говорилось, что борец за народные идеалы и патриот Федор Арандаренко отстаивал право украинцев жить, молиться и говорить, как учили предки. Судьба его жены и двух детей неизвестна.

Потомственный дворянин Николай Николаевич Арандаренко не служил в Вооруженных силах Юга России и не состоял в антиправительственных организациях. Он был начальником таможни в г. Кушка, самой южной части Туркменской ССР. В 1937 г. был арестован за принадлежность к «эксплуататорскому классу», умер от пеллагры в 1942 г. в УзССР, УИТЛК НКВД, ИТК № 3 (с. Ялангач).

Его троюродный брат, Петр Алексеевич Арандаренко (1898–1947), избежал репрессий 1930-х гг. До 1939 г. работал военврачом в военном госпитале в г. Киеве, в том же госпитале, в котором во времена УНР в 1918–1920 г. начальником лор-отделения был его родной дядя, доктор медицинских наук Петр Антонович Арандаренко. В сентябре 1939 г. был призван в РККА и направлен военврачом на Маньчжурский фронт. Зимой 1939 г. был передислоцирован на Советско-Финский фронт. Во время Второй мировой войны был начальником терапевтического полевого подвижного госпиталя № 41 в звании военврача 2 ранга и майора медслужбы. Имел государственные боевые награды – ордена и медали, в том числе Орден Отечественной войны I степени, Орден «Красная Звезда», Медаль «За боевые заслуги». Во время интенсивной бомбежки в Сталинграде он, рискуя жизнью, организовал вынос всех раненых, чем сохранил им жизнь, и впоследствии эвакуировал. Как отмечалось в наградных документах, «показал себя пламенным патриотом Социалистической Родины, бесстрашным начальником». Трагически погиб в 1947 г.

Казалось бы, что ничего не должно было угрожать жизни в эмиграции. Но начавшаяся Вторая мировая война распорядилась по-своему. В 1944 г. фашисты гильотиниро-

вали внучатую племянницу Веры Петровны Арандаренко (Коломниной) – княгиню Веру Аполлоновну Оболенскую, Вики, активную участницу Французского сопротивления. В её память под Парижем на русском кладбище Сент-Женевьев-де-Буа установлен кенотаф.

В настоящее время потомков дворянского рода Арандаренко в Украине практически не осталось. Потрясения XX века разбросали их по всему миру. Сейчас они живут в Испании, Нидерландах, США, России, Сербии, Франции и ЮАР. История рода Арандаренко является яркой иллюстрацией сложных и многогранных процессов формирования, развития и упадка традиционной элиты Украины, России и шире – Центрально-Восточной Европы.

ИСТОЧНИКИ

1. Арандаренко Н.И. Записки о Полтавской губернии. Часть II. Полтава, 1849. 386 с.
2. Басханов М.К. Арандаренко Г.А. Русские военные востоковеды до 1917 года. Биобиблиографический словарь. Москва, 2005. 293 с.
3. Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Т. 1. Санкт-Петербург, 1889. 992 с.
4. Волков С.В. Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. Москва, 2016. 800 с.
5. Голицын Н.С. Русская военная история. Ч. II. Санкт-Петербург, 1878. 729 с.
6. Государственный архив Черниговской области, ф. 343, оп. 1, д. 203.
7. Кони Ф.А. Провинциальные театры. *Пантеон*. Т.8. 1853. С. 242–248.
8. Коваленко О., Петrenchенко І. Неопублікований опис Ніжинна початку 80-х років XVIII ст. *Ніжинська старовина*. Вип. 2 (5). 2006. С. 51–61.
9. Луговцова С.Л. «Заговор Канарского»: Мозырское демократическое общество и его участники. Минск. 2010. 351 с.
10. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 1. Ч. 1, 2. Санкт-Петербург, 1901. 646 с.
11. Объявления о купчих. *Санктпетербургские ведомости*. № 76. Санкт-Петербург, 1791, С. 1531–1548.
12. Памятная книжка Седлецкой губернии 1887. Седлец, 1887. 388 с.
13. Потапенко М. Від шляхетства до дворянства. До історії польської присутності на Ніжинщині в XVII – першій половині XIX ст. (за матеріалами формулярних списків). *Ніжинська старовина*. Вип. 2. 2006. С. 62–81.
14. Сборник Императорского русского исторического общества. Т. 60. Санкт-Петербург, 1887. 538 с.
15. Сидоров А.А., Луппов С.П. Книга в России (до середины XIX века). Ленинград. 1978. 320 с.
16. Степанов В.С., Григорович П.И. В память столетнего юбилея Императорского Военного ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия. (1769–1869). Санкт-Петербург. 1869. 440 с.
17. Центральный государственный архив Республики Молдова, ф.214, д. 5339.
18. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга, ф. Р.80, оп. 22, д. 117.
19. Эрлихман В.В. Правители Мира. Хронологическо-генеалогические таблицы по всемирной истории. Т.3. Москва, 2002. 458 с.
20. Kneschke E. Neues allgemeines deutsches Adels-Lexicon. Bd. II. Leipzig, 1860, 628 s.
21. Szybkowski S. Brudzewscy herbu Pomian na Kujawach i w Wielkopolsce : Uwagi o majątkach, starostwach i genealogii. *Roczniki Historyczne*. T. 79. 2013, S. 73–88.
22. Jarand z Grabi i Brudzewa. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 10. 1962–1964, S. 612.
23. Język polski. *Czasopismo Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*. T. 50–51. 1970, S. 81–83.

Boroshko S.L., Boroshko (Arandarenko) L.V. The Arandarenko noble family in European history

For the first time, a detailed overview of the Cossack foremen of the Arandarenko family is provided. The article provides data on his ancient Polish gentry origin from the Yaranda clan of the Brudze coat of arms of Pomyan, about his Zaporozhye ances-

tors, whose famous representatives were the Cossack hetman Timofey Arandarenko. The division of the descendants of Yarand Brudzewski into several branches - nobles, clergymen and ordinary Cossacks - is considered, with an analysis of the historical change of the surname and its variability. The chronological stages in the development of the Arandarenko clan, its unification through marriages with the ancient noble families of the Prussian and Ostsee Germans are given. Studied five sons of the cornet Ivan Arandarenko, as five ancestors of separate noble families of Arandarenko. The historical reintegration of individual representatives of Europe is considered as the historical homeland of the Arandarenko clan. The data on the fate of individual representatives of the Arandarnko clan after the Bolshevik revolution of 1917 are presented.

Key words: The Arandarenko Family, emblem Pomian, Polish gentry, Cossack foreman, Russian nobility, power elite, genealogy.

REFERENCES

1. Arandarenko, N. (1849). *Zapiski o Poltavskoj gubernii. Chast II [Notes about the Poltava province. Part II]*. Poltava. [in Russian].
2. Baskhanov, M.K. (2005). *Arandarenko G.A. Russkie voennye vostokovedy do 1917 goda. Biobibliograficheskij slovar [Russian military orientalist until 1917. Biobibliographic dictionary]*. Moskva. [in Russian].
3. Vengerov, S.A. (1889). *Kritiko-biograficheskij slovar russkikh pisatelej i uchenykh [Critical-biographical dictionary of Russian writers and scientists]*. V. 1. Sankt-Peterburg. [in Russian].
4. Volkov, S.V. (2016). *Vyshee chinovnichestvo Rossijskoj imperii. Kratkij slovar [Higher bureaucracy of the Russian Empire. Concise vocabulary]*. Moskva. [in Russian].
5. Golycyn, N.S. (1878). *Russkaya voennaya istoriya [Russian military history]*. Sankt Peterburg. [in Russian].
6. State archive of Chernihiv region, f. 343, op. 1, d. 203.
7. Koni, F.A. (1853). *Provincialnye teatry [Provincial theaters]*. *Reperuar i Panteon*. [in Russian].
8. Kovalenko, O., Petrenchenko, I. (2006). *Neopublikovani opys Nizhyna pochatku 80-kh rokov XVIII st. [Nizhyn's unpublished description of the ear of the 80s of the 18th century]*. *Nizhynska starovyna*, issue 2 (5), pp. 51–61. [in Ukrainian].
9. Lugovcova, S.L. (2010). «Zagovor Kanarskogo»: *Mozyrskoe demokraticheskoe obshchestvo i ego uchastniki [The Kanarsky Conspiracy: Mozyr Democratic Society and its participants]*. Minsk. [in Russian].
10. Miloradovich, G.A. (1901). *Rodoslovnaya kniga chernigovskogo dvoryanstva [Pedigree book of the Chernigov nobility]*. Vol. 1, part 1, 2. Sankt Peterburg. [in Russian].
11. Ob'yavleniya o kupchikh [Merchant announcements]. *Sanktpeterburgskie vedomosti*, (76). Sankt-Peterburg. 1791. [in Russian].
12. *Pamyatnaya knizhka Sedletskoj gubernii 1887–1888. [Memory book of Sedlets province]*. Sedlets, 1887. [in Russian].
13. Potapenko, M. (2006). *Vid shliakhetstva do dvorianstva (do istorii polskoi prysutnosti na Nizhynshchyni v XVII – pershii polovyni XIX st. (za materialamy formulirnykh spysky)) [From the nobility to the nobility (to the history of the Polish presence in the Nizhyn region in the XVII - first half of the XIX century. (According to the formula lists))]*. *Nizhynska starovyna*, issue 2(5), pp. 62–81. [in Ukrainian].
14. *Sbornik imperatorskogo russkogo istoricheskogo obshchestva [Collection of the Imperial Russian Historical Society]*. Vol.60. Sankt-Peterburg. [in Russian].
15. Sidorov, A.A., Luppov, S.P. (1978). *Kniga v Rossii (do serediny XIX veka) [Book in Russia (until the middle of the 19th century)]*. Leningrad. [in Russian].
16. Stepanov, V.S., Grigorovich, P.I. (1869). *V pamyat' stoletnego yubileya Imperatorskogo Voennogo ordena Svyatogo Velikomuchenika i Pobedonosca Georgiya. (1769–1869) [In commemoration of the centenary of the Imperial Military Order of the Holy Great Martyr and Victorious George. (1769–1869)]*. Sankt Peterburg. [in Russian].
17. Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Moldavskoy SSR, f.d. 5339.
18. Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv Sankt-Peterburga, f.R. 80, op. 22, d. 117.
19. Erlihman, V.V. (2002). *Praviteli Mira. Khronologicheskoe-genealogicheskie tablicy po vseмирnoj istorii [Rulers of the World. Chronological and genealogical tables of world history]*. Moskva. [in Russian].
20. Kneschke, E (1860). *Neues allgemeines deutsches Adels-Lexicon*. Bd. II. Leipzig. [in German].
21. Szybkowski, S. (2013). *Brudzewscy herbu Pomian na Kujawach i w Wielkopolsce : Uwagi o majątkach, starostwach i genealogii. Roczniki Historyczne*. T. 79, S. 73–88. [in Polish].
22. Jarand z Grabi i Brudzewa. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 10. 1962–1964, S. 612. [in Polish].
23. Język polski. *Czasopismo Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego*. T. 50–51. 1970, S. 81–83. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 11.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 903.23'14(477.83+477.86)

М.М. Войтович

ТИПОЛОГІЯ АМФОР КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я

Стаття присвячена типологічній характеристиці глиняних амфор культури шнурової кераміки (КШК) з території Верхнього Придністер'я. Типологічний поділ здійснений на основі класифікаційної схеми амфор, виконаних для території Південно-Східної Польщі Яном Махніком, яка актуальна і для досліджуваних посудин із теренів українського Прикарпаття. Встановлено, що амфори походять із 27-ми поховань, із яких 19 мають повністю збережений профіль. З огляду на форму та розміри, посудини розділені на декілька типів. У процесі аналізу з'ясовано, що амфори типу А входять до поховального інвентарю раннього етапу існування культури КШК. Амфори типу I, III побутували в середньому етапі, тип II, IV – на пізньому. Також акцентовано увагу на тому, що максимального розповсюдження амфори як вид посуду набрали на середньому етапі, натомість на пізньому вони кількісно поступаються кубкам.

Ключові слова: культура шнурової кераміки, кераміка, типологія, амфора, орнамент, хронологія.

Важливий елемент матеріальної культури давніх спільнот – керамічне виробництво, яке є основною етнічною та хронологічною ознакою археологічних культур. Не виняток і племена КШК, які проживали на території українського Передкарпаття у III тис. до н. е. Єдину типологію керамічних посудин для пам'яток КШК, розміщених на території Верхнього Придністер'я, серед українських науковців розробив Ігор Свешніков. Дослідник виділяє такі: амфори, кубки, миски, посудини з S-подібним профілем, посудини з яйцеподібним профілем і черпаки. Амфори за способом завершення вінець I. Свешніков поділяє на два основні типи: прямі та відхилені назовні [7; 9]. Однак, запропонований поділ не враховує інших метричних і технологічних особливостей посудин. Тому мета запропонованого дослідження – більш детально застановитися на аналізі амфор КШК, оскільки вони – один із хронологічних маркерів зазначеної культури. На значно кращому рівні ця проблематика розроблена на території Південно-Східної Польщі. Основну типологію ру-

хомого матеріалу для краківсько-сандомирської та любачівської групи КШК, зокрема глиняного посуду, розробив Я. Махнік [25]. Типологічний поділ амфор КШК Верхнього Придністер'я подано за цією класифікаційною схемою, оскільки вона актуальна і для вказаних теренів.

Амфори – посудини з випуклим тілом і двома або чотирма петельчастими вушками, прикріпленими у верхній частині корпусу на лінії максимальної випуклості або під основою шийки. Загалом вони походять із 27-ми поховань, із яких 19 мають повністю збережений профіль. З огляду на форму та розміри, посудини належать до декількох типів.

До типу А входять невеликих розмірів посудини (висотою до 15 см) із випуклим приземкуватим корпусом, широким денцем і циліндричною шийкою, орнаментованою заглибленими горизонтальними жолобками. У цих виро-

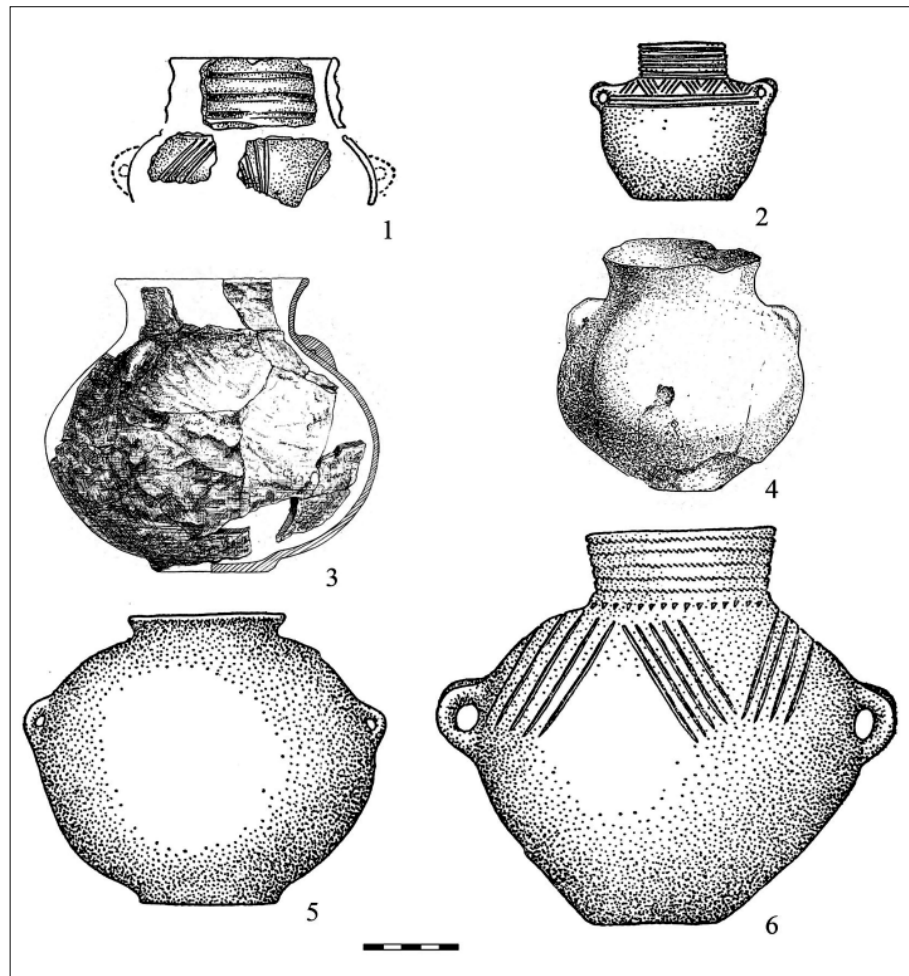

Рис. 1. Амфори: 1 – Кульчиці, курган 8; 2 – Кульчиці, курган 7; 3 – Березець, поховання 2; 4 – Березець, поховання 1; 5 – Кульчиці, курган 2; 6 – Коропуж (за: 1, 2, 5, 6 – 7; 3, 4 – 12)

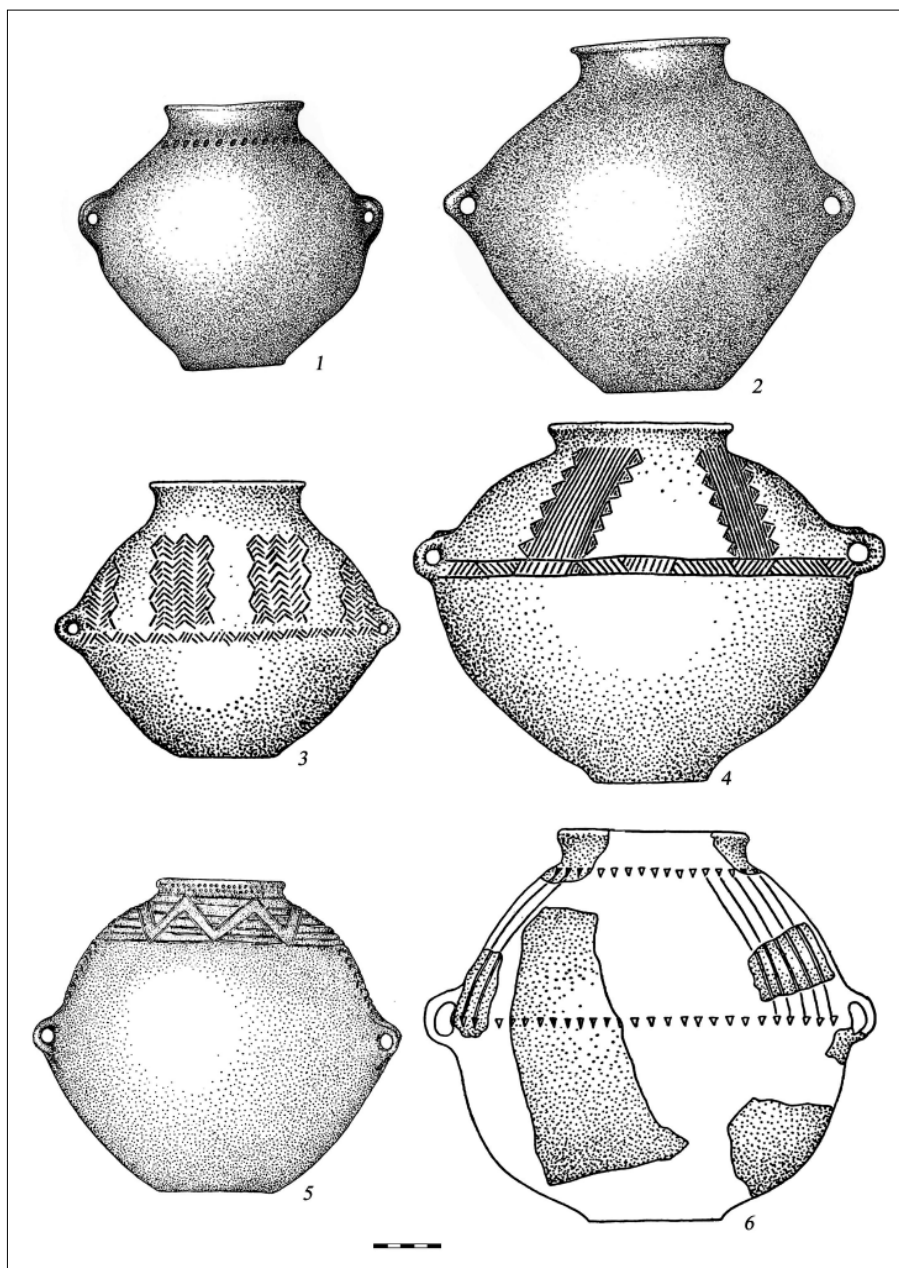

Рис. 2. Амфори: 1 – Рокитне, курган 6; 2 – Стратин, курган 2;
3 – Красів, курган 2; 4 – Колоколин, курган 4, поховання 1;
5 – Колоколин, курган 1, поховання 2; 6 – Красів, курган 1 (за: 7)

бів висота дорівнює або дещо менша від максимальної випуклості корпусу. Повністю збережена амфора з кургану 7 у Кульчицях, окрім горизонтальних жолобків, декорована ще й зигзагоподібним мотивом, який із двох сторін обмежений горизонтальними заглибленими смугами, що утворюють «рамку» (рис. 1:2). Подібна амфора цього ж типу походить із кургану 8 у Кульчицях у значно гіршому стані збереження, її шийка й тіло також орнаментовані заглибленими жолобками, при цьому на тілі останні утворюють пучки з чотирьох косих смуг (рис. 1:1). Описані вироби відомі на значних просторах поширення КШК,

але наймасовіше зафіксовані в Тюрингії, через що їх прийнято називати амфорами «тюрингського» типу. А їхній ранній тип А – одна з ознак «загальноєвропейського горизонту» КШК [17, s. 362–401]. Територіально близькі аналогії до кульчицьких амфор відомі з місцевості Боджаново Вроцлавського воєводства та на пам'ятці Краків–Бежанув, де форма й орнаментация виконані в тому ж стилі [22, р. 14, fig. 5; 26, s. 341, гус. 205:6]. Крім цього, мотив орнаментации шийки амфор із Кульчиць горизонтальними жолобками належить до ознак найстаршої фази розвитку КШК у Європі [29, s. 202]. Отже, дві виявлені посудини з Кульчиць, без сумніву, належать до ранніх пам'яток КШК, які синхронні «загальноєвропейському горизонту».

У 17-ти похованнях виявлено амфори «тюрингського» типу, що належать до типу I [25, tabl. XLVIII]. Посудини цього зразка висотою 16–31 см, корпус сильно випуклий, із двома масивними петельчастими вушками, дно – плоске й рівне. У більшості вушка розміщені у верхній частині опуклості (8/14), дещо менше – на лінії максимальної опуклості корпусу (6/14). В 11-ти виробах діаметр максимальної опуклості корпусу перевищує висоту посудини (коливається у межах 17–32 см). В одному випадку висота амфори незначно більша від опуклості (Стратин, курган 2) (рис. 2:2). Лише в одній знахідці висота суттєво перевищує діаметр тіла (Вікторів, курган 8) (рис. 3:3). Висоту однієї можна встановити гіпотетично (рис. 3:1) (Стратин, курган 1). Ще одна представлена вушком (Кульчиці, ур. Війтова гора, курган 1) [3, арк. 5]. Зовнішня поверхня амфор типу I зазвичай коричневого, світло-коричневого, цеглястого та червоного кольорів зі своєрідними слідами подряпин, що утворилися під час заглажування поверхні. Випал добрий, але часто неоднорідний. Керамічне тісто з домішкою коричневого й цеглястого шамоту. У середині типу I виділено декілька відмін.

До відміни Ia належать амфори з випуклим тулубом, діаметр якого перевищує висоту посудин, і низькими злегка відхиленими назовні вінцями. Сюди входять найбільші

вироби типу I (Красів, курган 1; Колоколин, курган 1, поховання 2; курган 4, поховання 1) (рис. 2:4–6). Висота посудин коливається в межах 26–31 см, максимальна опуклість тулуба – 29–32 см, діаметр вінець – 11–15 см, діаметр донець – 8,6–10,5 см.

Відміна Ib представлена невеликими амфорами з дещо стрункішим випуклим корпусом, двома петельчастими вушками, прикріпленими на лінії максимальної випуклості чи дещо вище, та переважно з добре вираженою закраїнкою денця (Кульчиці, курган 2; Красів, курган 2; Рокитне, курган 6) (рис. 1:5; 2:1, 3). Сюди належать знахідки висотою 16–22,5 см, максимальною опуклістю корпусу 17–24 см, діаметром вінець 9,3–12,6 см, діаметром донець 7,7–10 см.

Амфора з кургану 2 у Стратині репрезентує відміну Ic. Сюди належать досить масивні неорнаментовані посудини, із відхиленими назовні вінцями й наближеним до біконічної форми випуклим корпусом (рис. 2:2). Два масивні вушка стратинської амфори розміщені на лінії максимальної випуклості, з увігнутою посередині поверхнею. Такі ж вироби поширені на території Чехії, зокрема походять із досліджень на могильнику КШК у Віклетіцах [18, abb. 32:11; 42:3; 124:1].

Інша частина верхньодністерських амфор типу I немає чітких відмін серед керамічного матеріалу з території Центрально-Східної Польщі, тому виділяємо такі відміни.

До відміни Id належать посудини з циліндричною шийкою, зовнішня поверхня яких декорована декількома горизонтальними жолобками. Йдеться про посудини з курганів 12 у Кульчицях та 15 у Баличах. Відмінність між ними в тому, що амфора з Балич значно більша (рис. 3:2, 6), денце добре виділене, а діаметр вінець менший від дослідженої у Кульчицях [6, арк. 3, табл. 2:2]. Фрагменти від посудин відміни Id походять і з інших досліджених курганів. Зокрема, вінець із трьома горизонтальними жолобками виявлене в кургані 3 у Кульчицях [3, арк. 12]. Ще одна пам'ятка, на якій знайдено фрагменти виробів вказаного зразка, – знахідки з

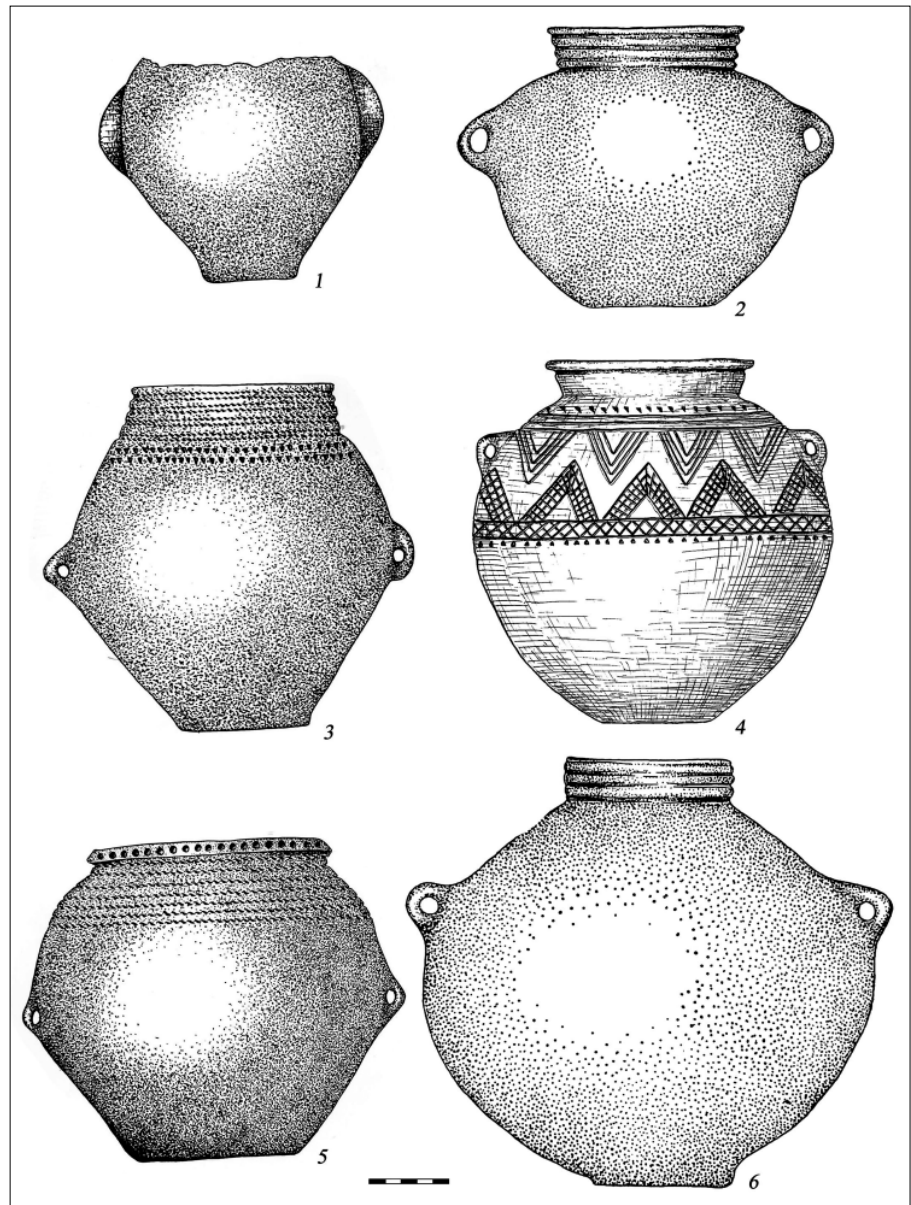

Рис. 3. Амфори: 1 – Стратин, курган 1; 2 – Кульчиці, курган 12; 3 – Вікторів, курган 8; 4 – Болахівці, курган 4; 5 – Рокитне, курган 2; 6 – Баличі, курган 15 (за: 1–3, 5, 6–7; 4–10)

курганного могильника в Серниках (номер кургану невідомий), звідки походить вінець амфори, декороване двома горизонтальними жолобками, а вушко від цієї ж посудини – трьома вертикальними [4, арк. 4]. Відповідники до орнаментуції вушка зі Серників віднаходимо на амфорі типу A із Крбіце на території Чехії [30, s. 9–19, obr. 2:1]. Описані посудини мають близькі аналогії серед керамічних комплексів КШК на території Центральної Європи й пов'язані з виробами типу A «загальноєвропейського горизонту» [20, s. 9–24, гус. 6–11; 21, s. 328].

До відміни Ie входять посудини із вираженим струнким яйцеподібним тулубом, до якого симетрично прикріплено два вушка. Сюди належать дві знахідки, форма однієї з них збережена повністю. Так, випуклість амфо-

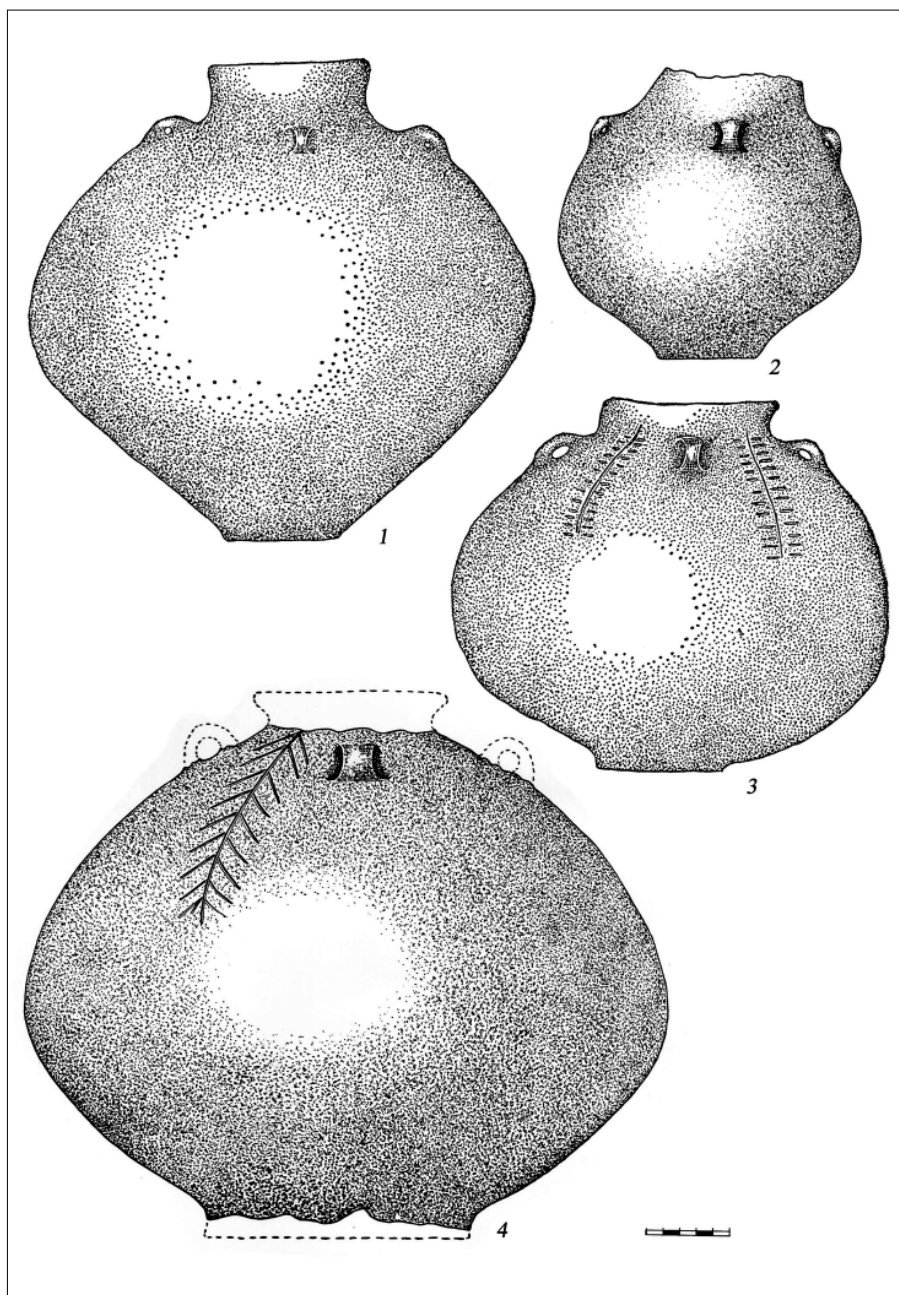

Рис. 4. Амфори: 1 – Баличі, курган 7а; 2 – Кульчиці, курган 15; 3 – Комарно; 4 – Бовшів (за: 1, 3, 4–7; 2–8)

ри з кургану 8 у Вікторові не перевищує висоти посудини, а навпаки має виражену яйцеподібну форму (висота – 23 см, максимальна випуклість корпусу – 21 см) (рис. 3:3). Шийка злегка увігнута всередину й орнаментована чотирма подвійними горизонтальними відтисками шнура. Нижче нанесено дві горизонтальні смуги відбитків трикутників, вершини яких опущені донизу [24, s. 69, tabl. I:3]. Цікаво, що на тому ж місці трикутними насічками вершинами донизу орнаментовані амфори з Коропужа (рис. 1:6), Болахівців (рис. 3:4) (курган 4) та Красова (рис. 2:6) (курган 1). Певні відповідники до зраз-

ка з Вікторова знаходимо в поховальних комплексах буджацької культури в Північно-Західному Причорномор'ї [5, рис. 10]. Друга амфора (Стратин, курган 1) дещо стрункіша, верхня її частина зруйнована, а на лінії максимального діаметра тіла замість вушок розміщені два плоскі півовальні вертикальні виступи (рис. 3:1). Аналогій цим нетиповим вушкам серед пам'яток КШК на території Передкарпаття немає.

Особливість верхньодністерських амфор типу I у тому, що кожна з посудин декорована самобутнім мотивом. У кургані 2 в Красові (рис. 2:3) та кургані 4 у Колоколині (рис. 2:4) верхня частина тіла виробу орнаментована «плетенкою». Проте в першій вона сформована з двох із половиною заглиблених вертикальних смуг ялинки, взятих у рамку, у другій – середина рамки заштрихована заглибленими вертикальними смугами. Амфора з кургану 6 у Рокитному – під шийкою зубчастим овальним штампом (рис. 2:1). Комбінованим орнаментом декорована посудина з кургану 1 у Колоколині, де подвійна смуга меандра із двох сторін заштрихована вертикальними. Зверху над вушками сформована смуга з вертикальних ялинкових насічок (рис. 2:5). Однією смугою овальних вдавлень декорована амфора з широко відкритими вінцями, що походить із кургану 2 в Рокитному. Під вінцями нанесений орнамент у вигляді семи горизонтальних смуг відтисків шнура, виконаних зліва направо. На лінії

максимальної опуклості посудини прикріплені два вушка (рис. 3:5). Своєрідний візерунок виконаний на верхній частині амфори з кургану 4 у Болахівцях, де, крім смуг, зроблених трикутним штампом, нанесений складний геометричний орнамент у вигляді заглиблених ліній, а в місці максимальної опуклості тіла між двома горизонтальними відбиті навхрест короткі смуги, що утворюють сітку та два ряди повернених один до одного заштрихованих трикутників (рис. 3:4) [10, арк. 7, табл. 13:14].

Загалом амфори типу I притаманні для поховань середнього етапу КШК Верхнього Придністер'я та являють-

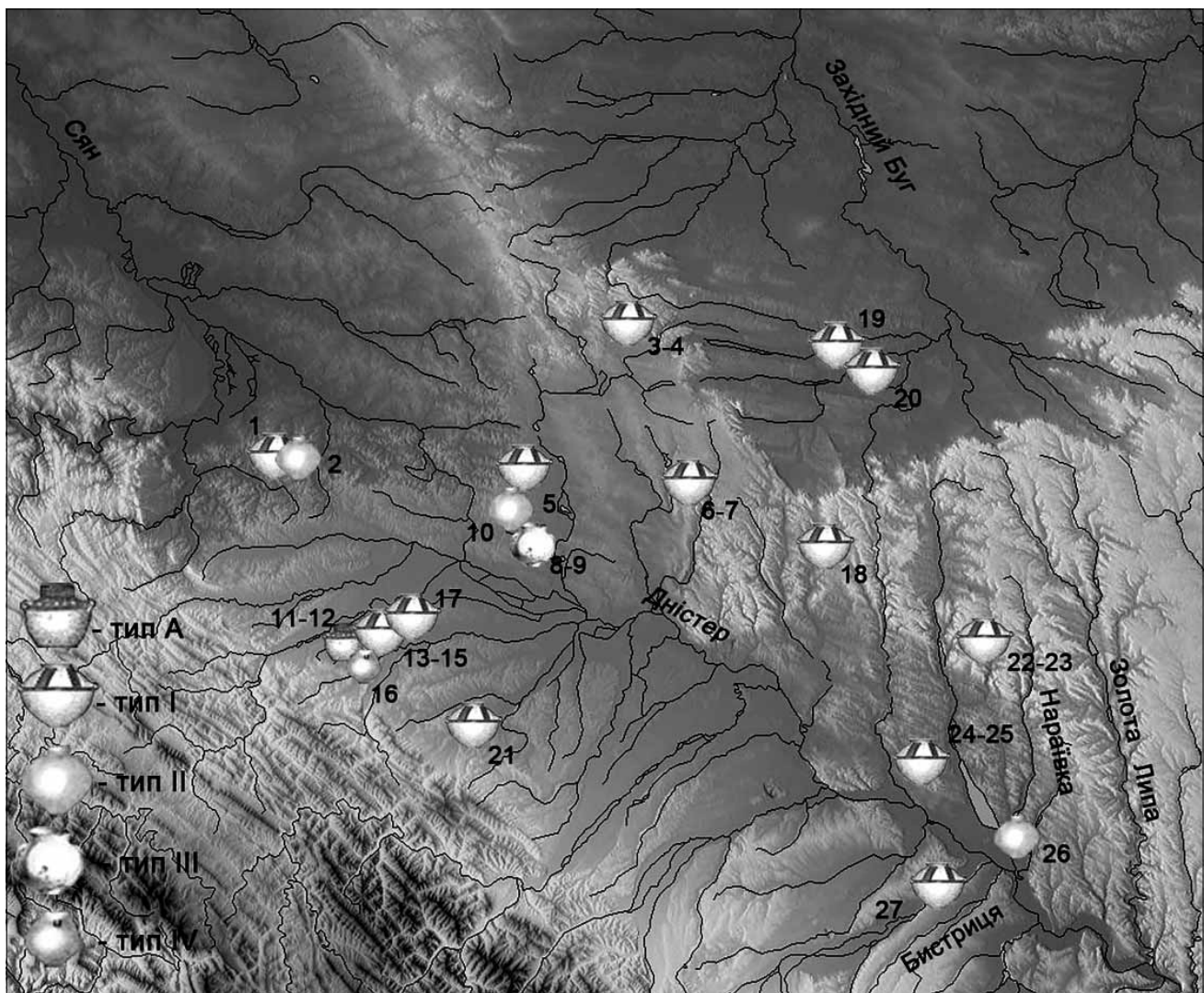

Рис. 5. Локалізація амфор культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я: 1 – Баличі, курган 15; 2 – Баличі, курган 7а; 3–4 Рокитно, курган 2, 6; 5 – Коропуж; 6–7 – Красів, курган 1, 2; 8–9 – Березець, поховання 1, 2; 10 – Комарне; 11–12 – Кульчиці, ур. Могилки, курган 7, 8; 13–15 – Кульчиці, ур. Могилки, курган 2, 3, 12; 16 – Кульчиці, ур. Могилки, курган 15; 17 – Кульчиці, ур. Війтова гора, курган 1; 18 – Серники, курган ?; 19 – Убині; 20 – Новосілки Ліські; 21 – Болехівці, курган 4; 22–23 – Стратин, курган 1, 2; 24–25 – Колоколин, курган 1 (поховання 2), 4 (поховання 1); 26 – Бовшів; 27 – Вікторів, курган 8

ся основною формою серед керамічного посуду [1, с. 116].

Амфори типу II зазвичай неорнаментовані. Ознака цього типу – чотири невеликі вушка, розміщені під шийкою навхрест. Корпус трьох виробів сильно роздутої форми з добре виділеним денцем і злегка відхиленою назовні шийкою. Усі вони належать до відміни ІІс, згідно із класифікацією Я. Махніка [25, s. 33–35]. Форма двох амфор цієї відміни повністю збережена, їхня висота становить 22 см і 26 см, а максимальна опуклість тулуба – 28 см і 27 см, діаметр вінець – 10,4 см і 10 см, денця – 7,5 см. Вушка виробу з кургану 7а в Баличах виконували декоративну функцію (рис. 4:1). Амфора з кургану в Комарному дещо відрізняється від попередньої більш сплюснутим тілом, а між її вушками виконано орнамент у вигляді вертикальної драбинки (рис. 4:3). Мотивом вертикальної ялинки орнаментована верхня частина амфори з Бовшева, яка відрізняється від двох попе-

редніх значно більшою випуклістю корпусу (рис. 4:4). Таким же способом декорована частина керамічних виробів із нішових поховань у Міроціні, розміщених на території Кончутської височини [28, s. 13, 15, гус. 12:1; 14:1; 36].

Амфори з чотирма вушками у верхній частині тіла були популярними в пізніх фазах краківсько-сандомирської та любачівської груп [26, s. 348–349]. Подібні вироби походять із досліджених поховань на Сокальській Гряді [13, s. 45, гус. 3:f; 14, гус. 3:c; 15, s. 78, гус. 2:1; 16, s. 70–71]. Як свідчать результати досліджень тутешніх курганів, захоплення, до складу яких входили чотиривушні амфори, датуються другою половиною III тис. до н. е. [27, гус. 137].

До амфор типу III належать дві невеликі посудинки з поховань у Березці, які відповідають відміні IIIа, відповідно до класифікації Я. Махніка (рис. 1:3, 4) [25, tabl. XLVIII]. Корпус сильно випуклий, плавно перехо-

дять у високі лійчасто розхилені вінця. Під шийкою розміщені два невеликі стрічкові вушка. Денце плоске злегка виділене [12, арк. 23–24, 52, табл. 7]. Амфори подібної форми відомі з декількох поховань любачівської групи КШК [23, tabl. LVI:2; 25, tabl. XXIII:4b, c; XXIX:2; XXXIII:4:b–c; XXXIV:4:b]. Невелику зі сильно випуклим корпусом виявлено в нішовому похованні у Клешанові на території Малополющі. Відмінність між зазначеною посудинкою та виявленим там виробом у тому, що останній орнаментований під шийкою чотирма стрічковими вушками. Однак, зважаючи на весь зафіксований супровідний матеріал, поховання датують «середньоєвропейським горизонтом», що відповідає фазі II розвитку цієї культури на території Польщі [19, s. 123–124, рис. 3:а].

IV тип репрезентує чотиривушна амфора з кургану 15 у Кульчицях, яка належить до відміни IVa (рис. 4:2) [25, tabl. XLVIII]. Форма посудини цього типу виразно яйцеподібна, вінця відламані [8, табл. 4:8]. Схожий, але з двома вушками, виявлений у гробниці 3 у Стрільчому на Поділлі. Верх цієї посудини декорований шістьма смугами горизонтальних відбитків шнура, тому можна припустити, що амфора з Кульчиць була подібно орнаментована [11, с. 91, рис. 4:27]. Формою кульчицька тяжіє до виробів пізнього зразка, у неї немає аналогів серед пам'яток середнього етапу.

На основі картографування амфор КШК досліджуваного регіону можна висувати, що тип А, який є однією з ознак загальноєвропейського горизонту та найраніший із-поміж інших типів, виявлений усього на одній пам'ятці, розміщеній на території Дрогобицької височини в Кульчицях (рис. 5:11–12). Найбільша кількість амфор представлена типом І, які виявлені на всій території розповсюдження культури у Верхньому Придністер'ї (рис. 5: 1, 3–7, 13–15, 17–25, 27). Натомість тип ІІІ задокументований на пам'ятці на території Львівського Опілля у Березці (рис. 5:8–9). Загалом амфори типу І, ІІІ побутували на середньому етапі. Пізнім етапом КШК датуються типи ІІ та ІV, до яких належить незначна кількість знахідок, притаманних для цього періоду, оскільки амфори як вид посуду кількісно в цей час поступаються кубкам [2, с. 80]. Якщо знахідки посудин типу ІІ виявлені як на північному заході (Баличі, Комарне) (рис. 5:2, 10), так і на південному сході (Бовшів) (рис. 5:26) поширення культури, то амфори типу ІV зафіксовані тільки в одному курганному похованні в Кульчицях (рис. 5:16).

ДЖЕРЕЛА

1. Войтович М. Пам'ятки середнього етапу культур шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2014. Вип. 18. С. 110–135.
2. Войтович М. Поховальні пам'ятки пізнього етапу культури шнурової кераміки на території Українського Прикарпаття. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2016. Вип. 20. С. 69–116.
3. Завада П.І. Картотека. Кульчиці. Львів, 1940-ві рр. / Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 20 арк.
4. Завада П.І. Картотека. Сірники. Львів, 1940-ві рр. / Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 5 арк.

5. Іванова С. Культурно-історичні процеси в Північно-Західному Причорномор'ї (кінець IV–III тис. до н. е.). *Археологія*. Київ : Наукова думка, 2015. № 4. С. 3–21.

6. Свешніков І.К. Звіт про роботу Львівської енеолітичної експедиції в 1969 р., Львів, 1970 р. / Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 24 арк. Од. зб. 303.

7. Свешніков І.К. История Предкарпаття, Подолии и Волини в конце III – начале II тысячелетия до н. э. Диссертация на соискание степени доктора исторических наук. Львов, 1971 р. / Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 411 арк. Оп. 2. Од. зб. 358.

8. Свешніков І.К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1971 р. / Науковий архів Інституту українознавства. Львів, 1972. Од. зб. 325. 40 арк.

9. Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ, 1974. 208 с.

10. Свешніков І.К. Звіт з роботи Дрогобицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1876 р., Львів, 1977 р. / Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 38 арк. Од. зб. 379.

11. Свешніков І. Могильник підкарпатської культури шнурової кераміки поблизу с. Стрільче Івано-Франківської обл. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 1995. Вип. 6. С. 85–93.

12. Цигилик В.М. Звіт про роботу Ранньослов'янської новобудівної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1981 році. Львів, 1982 р. / Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 54 арк.

13. Bagińska J. Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – stanowiska: Łubcze 37, Werszczyca 1. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, t. 2. 1997. S. 45–52.

14. Bagińska J. Badania kurhanu kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej w Hubinku, stan. 4, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, t. 3. S. 69–77.

15. Bagińska J., Koman W. Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowowschodniej*. Lublin, 1991. S. 73–87.

16. Bagińska J., Machnik J. Pasterze u schyłku neolitu i początku epoki brązu. *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*. Lublin, 2007. S. 61–83.

17. Buchvaldek M. Starší šňůrová keramika v Čechách. *Archeologické rozhledy*. Praha, 1957. T. 9. № 3. S. 362–401.

18. Buchvaldek M., Koutecký D. Vykletice ein schnurkeramisches Gräberfeld. Praha: Univerzita Karlova, 1970. 308 s.

19. Buko A., Ścibior J. Zespół grobowy starszej fazy kultury ceramiki sznurowej z Kleczanowa koło Sandomierza. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków, 1991. T. 43. S. 115–126.

20. Furmanek M. Znalezisko amfory typu "A" kultury ceramiki sznurowej z Książenic, woj. Śląskie a niektóre problemy osadnictwa neolitycznego we wschodniej części Górnego Śląska. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2003. T. 55. S. 9–32.

21. Jarosz P. Wczesne etapy osadnictwa kultury ceramiki sznurowej w strefie Karpackiej. *Фортеця: збірник заповідника "Тутань"*. Львів: Колір ПРО, 2012. S. 322–332.

22. Jarosz P., Włodarczak E., Włodarczak P. Settlement Finds of the Corded Ware Culture in the Valley of the Upper Vistula. Kraków Bieżanów, Site 33. *Acta Archeologica Carpatica*. Vol. 45. Cracoviae, 2010. P. 7–27.

23. Kempisty A. Kultura ceramiki sznurowej. *Pradzieje ziem polskich. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka kamienia*. Warszawa – Łódź, 1989. T. 1. Cz. 1. S. 262–300.

24. Machnik J. Zabytki z kurhanów kultury ceramiki sznurowej w Wiktorowie (USSR). *Materiały archeologiczne*. Kraków: Muzeum archeologiczne w Krakowie, 1960. T. 2. S. 69–72.

25. Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. 266 s.

26. Machnik J. Krąg kultury ceramiki sznurowej. *Prahistoria ziem polskich. Neolit*. Wrocław, 1979. T. 2. S. 337–411.

27. Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. – 280 s.

28. Machnik J., Jarosz P., Mazurek M. Groby ludności kultury ceramiki sznurowej w Mirocinie, pow. Przeworsk. *Nekropolie ludności kultury ceramiki sznurowej z III tysiąclecia przed Chr. w Mirocinie na Wysoczyźnie Kańczuckiej*. Rzeszów, 2019. T. 15. S. 17–139.

29. Młodowska-Przepiórowska I., Włodarczak P. Znalezisko amfory kultury ceramiki sznurowej w Dudkach, pow. Częstochowa. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2011. T. 53. S. 199–206.

30. Smrz Z., Buchvaldek M. Hrob s A – amforou šňůrové keramiky z Krbic. *Prahistoria*. Praha: Univerzita Karlova, 1998. T. 23. S. 9–15.

Voitovych M.M. Typology of amphorae of Corded Ware culture in Upper Dnister region

The article is devoted to the typological characteristics of clay amphorae of Corded Ware culture from the territory of Upper Dnister region. Typological division is made on the basis of classification scheme of amphorae made for the territory of South-Eastern Poland by J. Machnik, which is also relevant for examined ceramic ware from Ukrainian Sub-Carpathian region. It is established that amphorae were collected in 29 burials, 17 of them have a fully preserved profile. Depending on the shape and size of ceramic ware they can be divided into several types. Type A is represented by two finds (Kul'chytisi, barrow 7, 8) up to 15 cm high with a convex squat body, wide bottom and cylindrical neck ornamented with deepened horizontal grooves. Type I amphorae (17 finds) prevail. They are characterized by a strongly convex body with two massive eyelets located in the upper part of convexity or on the line of maximum convexity of the body. Among ceramic ware of type I there are amphorae of several forms (a–e) exist. Ceramic ware of this type is mostly richly ornamented with a deep geometric motif (Krasiv, barrow 2; Kolokolyn, barrow 1, 4; Bolekhivtsi, barrow 4; Koropuzh). Amphorae of type II are usually unornamented. Four small ears placed crosswise under the neck are the characteristic feature of ceramic ware. Body of three products is strongly distended, with a well-defined bottom and slightly sloping outward neck (Bovshiv; Balychi, barrow 7a; Komarne). Body of tableware of type III is strongly convex, smoothly turns into high funnel-shaped rims. Two small ribbon ears are placed under the neck (Berezets, burials 1, 2). Type IV is represented by a single egg-shaped find (Kul'chytisi, barrow 15). During analysis it was revealed that amphorae of type A can be included in the burial inventory of the early stage of CWC. Amphorae of type I, III existed at the middle stage, type II, IV – at the later one. It is also emphasized that the maximum distribution of amphorae as a type of ceramic ware falls on the middle stage, while at the later stage they are quantitatively inferior to the goblets.

Key words: Corded Ware culture, ceramic ware, typology, amphora, ornament, chronology.

REFERENCES

- Voitovych, M. (2014). Pamiatky serednioho etapu kultur shnurovoi keramiky na terytorii Ukrainiskoho Prykarpattia [Sites of middle stage of Corded Ware culture on the territory of Ukrainian Sub-Carpathian region]. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, issue 18, pp. 110–135. Lviv. [in Ukrainian].
- Voitovych, M. (2016). Pohovalni pamiatky piznoho etapu kultury shnurovoi keramiky na terytorii Ukrainiskoho Prykarpattia [Funerary sites of late stage of Corded Ware culture on the territory of Ukrainian Sub-Carpathian region]. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, issue 20, pp. 69–116. Lviv. [in Ukrainian].
- Zavada, P.I. (1940–vi). *Kartoteka. Kulchytisi [Card catalog. Kulchytisi]*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. Lviv [in Ukrainian].
- Zavada, P.I. (1940–vi). *Kartoteka. Sirnyky [Card catalog. Sirnyky]*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. Lviv. [in Ukrainian].
- Ivanova, S. (2015). Kulturno-istorychni protsesy v Pivnichno-Zakhidnomu Prychornomor' (kinets IV–III tys. do n. e.) [Cultural and Historic Processes in North-West Area of the Black Sea (the late 4th and 3rd millennium BC)]. *Archaeology*, 4, pp. 3–21. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Sviashnikov, I.K. (1970). *Zvit pro robotu Lvivskoi eneolitychnoi ekspedycji v 1969 r. [Report of the work of Lviv Eneolithic expedition in 1969]*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. Lviv. [in Ukrainian].
- Sviashnikov, I.K. (1971). *Istoriya Predkarpatt'ja, Podolii i Volyni v konce III – nachale II tysjacheletja do n. je. Disertacija na soiskanie uchenoi stepeni doktora istoricheskikh nauk [The history of Carpathian region, Podolia and Volyn' at the end of the third – the beginning of the second millennium B.C.] (Extended abstract of Candidates thesis)*. Naukovyj arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. Lvov. [in Russian].
- Sviashnikov, I.K. (1972). *Zvit z roboty Eneolitychnoi ekspedycji Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk Ukrainiskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki v 1971 r. [Report on the work of the Eneolithic Expedition of the Institute of Social Sciences of the Academy of Sciences of the USSR in 1971]*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. Lviv. [in Ukrainian].
- Sviashnikov, I.K. (1974). *Istoriia naselennia Predkarpattia, Podillia i Volyni v kints III – na pochatku II tysjacheletja do nashoi ery [Population history of the Pre-Carpathian, Podillia and Volhynia at the end of the 3rd – the beginning of the 2nd millennium B.C.]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sviashnikov, I.K. (1977). *Zvit z roboty Droghobtskoho zahonu Karpato-Volynskoi arkeolohichnoi ekspedycji Instytutu suspilnykh nauk AN URSS v 1876 r. [Report of the work of Droghobtsch squad of Carpathian-Volhynian archaeological expedition of the Institute of social sciences of AS of Ukrainian SSR in 1876]*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. Lviv. [in Ukrainian].
- Sviashnikov, I. (1995). Mohylnyk pidkarpatskoi kultury shnurovoi keramiky poblyzu s. Strilche Ivano-Frankivskoi obl. [Burial complex of Pidkarpatska Corded Ware culture near village of Strilche, Ivano-Frankivsk region]. *Materials and studies archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, issue 6, pp. 85–93. [in Ukrainian].
- Tsyhylyk, V.M. (1982). *Zvit pro robotu Rannoslavianskoi novobudivnoi arkeolohichnoi ekspedycji Instytutu suspilnykh nauk Akademii nauk Ukrainiskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki u 1981 rotsi [Report on the work of the Early Slavic New Archeological Expedition of the Institute of Social Sciences of the USSR Academy of Sciences in 1981]*. Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakievycha NAN Ukrainy. Lviv [in Ukrainian].
- Bagińska J. Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – stanowiska: Łubcze 37, Werszczyca 1. *Archeologia Polski Środkowoschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, T. 2. 1997. S. 45–52. [in Polish].
- Bagińska J. Badania kurhanu kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej w Hubinku, stan. 4, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowoschodniej*. Lublin – Chełm – Zamość, 1998. T. 3. S. 69–77.
- Bagińska J., Koman W. Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej. *Schytek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce Środkowoschodniej*. Lublin, 1991. S. 73–87.
- Bagińska J., Machnik J. Pasterze u schyłku neolitu i początku epoki brązu. *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*. Lublin, 2007. S. 61–83. [in Polish].
- Buchvaldek M. Starší šňůrová keramika v Čechách. *Archeologické rozhledy*. Praha, 1957. T. 9. № 3. S. 362–401. [in Polish].
- Buchvaldek M., Koutecký D. Viklečice ein schnurkeramisches Gräberfeld. Praha: Univerzita Karlova, 1970. 308 s. [in Polish].
- Buko A., Ścibior J. Zespół grobowy starszej fazy kultury ceramiki sznurowej z Kleczanowa koło Sandomierza. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków, 1991. T. 43. S. 115–126. [in Polish]. [in Polish].
- Furmanek M. Znaleźzisko amfory typu "A" kultury ceramiki sznurowej z Książenic, woj. Śląskie a niektóre problemy osadnictwa neolitycznego we wschodniej części Górnego Śląska. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2003. T. 55. S. 9–32. [in Polish].
- Jarosz P. Wczesne etapy osadnictwa kultury ceramiki sznurowej w strefie Karpacki. *Фортеця: збірник заповідника "Тустан"*. Львів: Колір ППО, 2012. S. 322–332. [in Polish].
- Jarosz P., Włodarczyk E., Włodarczyk P. Settlement Finds of the Corded Ware Culture in the Valley of the Upper Vistula. Kraków Bieżanów, Site 33. *Acta Archeologica Carpathica*. Vol. 45. Cracoviae, 2010. P. 7–27. [in Polish].
- Kempisty A. Kultura ceramiki sznurowej. *Pradzieje ziem polskich. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka kamienia*. Warszawa – Łódź, 1989. T. 1. Cz. 1. S. 262–300. [in Polish].
- Machnik J. Zabytki z kurhanów kultury ceramiki sznurowej w Wiktorowie (USSR). *Materiały archeologiczne*. Kraków: Muzeum archeologiczne w Krakowie, 1960 T. 2. S. 69–72. [in Polish].
- Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966. 266 s. [in Polish].
- Machnik J. Krąg kultury ceramiki sznurowej. *Prahistoria ziem polskich. Neolit*. Wrocław, 1979. T. 2. S. 337–411. [in Polish].
- Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. – 280 s. [in Polish].
- Machnik J., Jarosz P., Mazurek M. Groby ludności kultury ceramiki sznurowej w Mirocinie, pow. Przeworsk. *Nekropolie ludności kultury ceramiki sznurowej z III tysiąclecia przed Chr. w Mirocinie na Wysochyźnie Kańczuckiej*. Rzeszów, 2019. T. 15. S. 7–139. [in Polish].
- Młodowska-Przepiórowska I., Włodarczyk P. Znaleźzisko amforok kultury ceramiki sznurowej w Dudkach, pow. Częstochowa. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2011. T. 53. S. 199–206. [in Polish].
- Smrž Z., Buchvaldek M. Hrob s A – amforou šňůrové keramiky z Krčbic. *Præhistorica*. Praha: Univerzita Karlova, 1998. T. 23. S. 9–15. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 94(477):902.2.:351.853

В.В. Ільчишин
С.Я. Ольговський

**ТИМЧАСОВИЙ ПУНКТ ЛИВАРНОГО
РЕМЕСЛА НА ЛЬВІВЩИНІ І ДЕЯКІ
ПИТАННЯ МЕТАЛООБРОБКИ
В РАНЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ**

У статті розглядається пам'ятка, відкрита львівськими археологами, яка ще раз підтверджує роботу бродячих/мандрівних ливарників у ранньому залізному віці. Це невелика піщана дюна, на якій було зібрано підйомний матеріал у вигляді відходів ливарного ремесла. Відсутність культурного шару, решток майстерні або окремих плавильних печей дозволяє тлумачити цю пам'ятку як тимчасовий пункт, на якому короткий проміжок часу діяли бродячі ремісники, можливо обслуговуючи населення навколишніх землеробських поселень. У сукупності із наведеними даними про випадкові знахідки ливарних форм висловлено припущення про існування постійного маршруту пересування бродячих ливарників від ремісничих центрів Подніпров'я до джерел мідної сировини в Карпатах і на Балканах.

Ключові слова: металургійне виробництво, бронзолivarне ремесло, ремісничі центри, тимчасова майстерня, ливарні форми, бродячі майстри, Гончарівка, товарні зливки.

У науковій літературі неодноразово піднімалося питання про традиції бродячої (мандрівної) діяльності в металургійному виробництві, які зародились разом із виникненням металургії. Але якщо такий спосіб діяльності ремісників не викликав заперечень для доби неоліту-бронзи, а потім і для часів середньовіччя, то для раннього залізного віку він усіяко заперечувався. Хоча про діяльність майстрів поза межами ремісничих центрів свідчить цілий ряд артефактів. Це, наприклад, відомий Новочеркаський скарб передскіфського часу, до складу якого, крім предметів кінського спорядження і бронзової сокири кобанського типу, входила стулка ливарної форми, в якій відливались наконечники стріл [3, с. 51, кат.161].

Ми неодноразово згадували поховання скіфського ливарника в курганному похованні в Марицинському могильнику, в урочищі Аджигол, що неподалік від Ольвії, супроводжене кам'яною ливарною формою для відливання бляшок у вигляді голови кошачого хижака [5, с. 9]. Це поховання довгий час було предметом гострої дискусії про етнічну належність похованого, але ніхто не задумувався про те, що це єдине поховання ливарника в ранньому залізному віці, і виглядає воно анахронізмом, оскільки в жодній культурі бронзового віку, крім катакомбної, про яку вже йшлося, таких поховань немає, а в скіфський час подібних поховань немає навіть у некрополях розвинених ремісничих центрів, де чи не більшість населення було так чи інакше зайняте металообробним ремеслом. Зрозуміло, що в Марицинському могильнику було поховано скіфського ливарника, який, можливо, помер під час виїзду промислу далеко від домівки, і товариші, ховаючи його, намагалися відзначити його професійну належність.

З діяльністю бродячих майстрів пов'язані також сезонні торжища, якими були у VI ст. до н. е. Ягорлицьке поселення в гирлі Дніпра, а у IV ст. до н. е. – Кам'янське городище на Дніпрі. Влаштувалися такі торжища у

зручних місцях, де майстрам були гарантовані постійні споживачі їхньої продукції. Гирло Дніпра, наприклад, було місцем добування солі, а неподалік знаходилися грецькі колонії – Борисфен і Ольвія. Кам'янське городище містилося біля броду-переправи через Дніпро, тобто поруч із жвавою транспортною розв'язкою. Крім того, що дуже важливо, і Ягорлицьке поселення, і Кам'янське городище розташовувались поруч із заплавленими лісами, що забезпечувало ремісників достатньою кількістю деревного вугілля – важливим компонентом термічної обробки металу.

З мобільним/бродячим ремеслом слід пов'язувати і випадкові знахідки ливарних форм на території України, а також у Малій Азії. Як правило, у них відливались наконечники стріл і, найімовірніше, належали вони ливарникам, які працювали в обозі скіфського війська. Хоча такі майстри і знаходились у певній залежності від обстановки і оточення, в яких вони працювали, специфіка їхньої діяльності полягає у відсутності постійного місця проживання і стаціонарних майстерень. Горни влаштувалися тимчасові, відкритого типу під час стоянок війська. Тому з часом такі горни руйнувались і слідів від них не лишалося, оскільки при їх спорудженні навіть не викладався черинь – нижня основа плавильної печі.

Ми вже писали на сторінках «Сіверщини в історії України» про групові знахідки ливарних форм, які були названі скарбами. Перший такий скарб було знайдено при випадкових обставинах у Полтавській обл. за течією р. Сули у 2012 р. Він складався із чотирьох ливарних форм із фіксуєчими стрижнями. Разом із формами були знайдені два уламки стінок бронзового казана, виплески металу і шматки сильно проіржавленого заліза, які, можливо, були рештками якогось залізного інструмента [2, с. 121]. Як бачимо, крім самих ливарних форм тут знаходилися і виплески металу, які можуть свідчити про те, що тут здійснювалась плавка металу, тобто знаходилась майстерня. Але при цьому ніяких відомостей про культурний шар, супроводжуючі знахідки, наприклад, кераміки, не представлено. Тому можна вважати, що це була тимчасова, дуже короткочасна майстерня мандрівних ливарників. Тим більше, що поблизу ніяких поселень скіфського часу невідомо.

Ще один скарб, який містив дві ливарні форми для відливання скіфських наконечників стріл, було знайдено також у 2012 р. в лісі, на березі струмка неподалік від с. Цигани Борщівського р-ну Тернопільської обл. Обидві форми збереглися у повній комплектації. Також, як і у випадку з першим скарбом, не представлено ніякої інформації про умови виявлення скарбу або його зв'язок із найближчими поселеннями цього часу [2, с. 122].

Треба відзначити, що для західних областей України ми майже не маємо відомостей про знахідки ливарних форм. Із опублікованих матеріалів можна назвати лише один фрагмент кам'яної форми із ливником, в якій відливались браслети. Вона походить із поселення Черепин

у Верхньому Подністров'ї [1, с. 125, рис. 4, 4]. Але більше ніяких артефактів, пов'язаних із бронзоливарним ремеслом, на цій пам'ятці виявлено не було, тому можна вважати, що це сліди роботи заїжджого майстра. Усі ж скіфські городища з розвиненою металообробкою територіально тяжіють до Дніпровського узбережжя. Є також інформація із соціальних мереж про дві ливарні форми для виготовлення наконечників стріл із приватних колекцій, що походять із Чернівецької обл. Знайдені вони при незаконних пошуках із застосуванням металодетекторів і ніяких відомостей про точне місце і умови знахідки ми не маємо. Але сам факт існування цих ливарних форм дозволяє об'єднати всі описані знахідки єдиною лінією, яка із західних областей України веде до придніпровських ремісничих центрів. І при цьому неабиякий інтерес представляє пам'ятка, відкрита у Львівській обл.

У 2014 р. біля с. Гончарівка Золочаївського р-ну Львівської обл. В.В. Ільчишиним було спочатку відкрито поселення пізнього етапу висоцької культури (VII ст. до н. е.), а у 2016 р., неподалік від нього, на піщаній дюні загальною площею 87 м² було зібрано цікавий підйомний матеріал. Ні культурного шару, а тим більше ніяких конкретних об'єктів на цій площі не виявлено. Лише в окремих квадратах відзначено скупчення ліпної кераміки, декілька бронзових виробів і дрібні відходи бронзоливарного ремесла у вигляді крапель (виплесків), аморфних зливок та шлаків. Увесь метал (43 зразки) було передано до Інституту археології НАНУ і проаналізовано для визначення хімічного складу.

Із зібраного матеріалу лише деякі речі піддаються типологічному визначенню. Насамперед, це три наконечники стріл, які надійно датуються VI ст. до н. е., причому один з них напівфабрикат із невідрубаним ливником. Три круглі бляшки могли бути шлямпами від цвяха (на це вказують невеликі бугорочки в центрі) або ж це застібки з обламаними петельками. Бронзова стрічка, згорнута у спіраль, можливо була обмоткою від рукояті нагайки. Віднайдені також п'ять стрижнів (ймовірно товарні зливки) і уламок стулки ливарної форми. Що відливалось у ливарній формі, зараз сказати важко. Це верхня частина кокіля із раструбоподібним ливником, через який у форму заливався розплав. Можливо, вона була призначена для відливання наконечників стріл або таких же стрижнів, які представлені в даній колекції.

Відносно бронзових стрижнів слід сказати, що вони зустрічаються на лісостепових скіфських поселеннях, як правило, з іншими слідами ливарного виробництва, а також у скарбах. Різниця може полягати тільки у довжині і формі перетину. Наприклад, у Тарашанському р-ні, на території водорозділу річок Рось та Гнилий Тикіч, де на сьогодні нараховується більше сорока поселень скіфського часу, разом із знахідками ливарних форм, тиглів і чисельних ливарних відходів відомі скарби вагою іноді до 30 кг і більше, які склалися виключно із бронзових стрижнів. Довжина цих стрижнів у середньому 40 см. Вони круглі

в перетині, але деякі мають поздовжню проковку і від середини до кінців поступово звужуються. У середній частині стрижні мають товщину до 0,7 см, а на кінцях – до 0,5 см. Характерно, що на деяких стрижнях є сліди рубки.

Публікуючи матеріали декількох таких скарбів, В.В. Романюк наводить яскраві аналогії. Так, на Суботівському городищі чорноліської культури були виявлені уламки глиняних форм для відливання бронзових стрижнів прямокутних у перетині (0,5 × 0,5 см) і довжиною 10 см, а також круглих у перетині діаметром 0,5–0,6 см. А на Більському і Мотронинському городищах також відомі овальні або прямокутні в перетині бруски товщиною до 0,8 см і довжиною близько 10 см [4, с. 516].

Є всі підстави вважати ці стрижні і бруски саме товарними зливками, які повинні були користуватися попитом у ливарників. На це вказує їхня велика кількість у місцях скупчення слідів обробки кольорових металів. Хоча В.В. Романюк припускає використання їх для виготовлення яких-небудь виробів, сировиною для переплавки та еквівалентом грошей [4, с. 516].

Звичайно, шляхом кування із таких стрижнів можна виготовляти, скажімо, браслети або інші дрібні прикраси, але це вже робота спеціалізованих майстрів, пов'язаних із обробкою металів. Як платіжний засіб вони також могли використовуватися, але, знову ж таки, лише серед ливарників та ковалів. Навіть сліди рубання, які з великою натяжкою можна порівняти із рубанням середньовічних срібних гривень, що пізніше зумовить появу грошової одиниці «рубль», викликає великі сумніви. Адже тоді такі зливки повинні були зустрічатися в торгівельних центрах. Імовірно, це, все ж таки, сліди дозування сировини для плавки: у такий спосіб ливарник розраховував кількість металу, необхідну для відливання конкретного виробу.

Слідів стаціонарних майстерень або принаймні окремих горнів не виявлено на жодному із відомих у регіоні поселень. В.В. Романюк пише про якийсь камінь із мідними виплесками на поверхні і припускає, що це рештки переносного горна [4, с. 514], але, не знаючи розмірів і форми цього каменя, важко судити про його призначення. Скоріше за все, це імпровізований верстак, на якому ремісник здійснював лиття або виконував інші операції з металом. У даному випадку важливо те, що всі знахідки, пов'язані із металообробкою, як сказано в публікації, виявлені не на території окремих поселень, а на вільній території між ними, у місцях, де ці поселення концентруються групами на відстані від 1 до 10 км одне від одного. Це може свідчити про тимчасову роботу саме заїжджих (бродячих) майстрів, які організували свою діяльність у центрі скупчення населених пунктів, щоб мати можливість охопити як можна більше споживачів своєю продукцією.

Об'єкт Гончарівка розташований на території, де у добу пізньої бронзи і раннього заліза відбувалась активна взаємодія різних етнокультурних груп Східної Європи з племенами Центральної Європи і Балкан. Зокрема у

верхньому Подністров'ї у результаті такої взаємодії в кінці II – початку I тис. до н. е. сформувалась висоцька культура, яка проіснувала до кінця VI ст. до н. е. Л.І. Крушельницька відзначає, що з другої половини VII ст. до н. е. на цій території з'являються культури, які поступово витісняють висоцьку культуру [1 с. 120]. Таким чином, досліджений об'єкт відноситься до її фінального етапу. Разом із названими вище груповими знахідками ливарних форм гончарівська тимчасова майстерня утворює напрямок, який з'єднає придніпровські ремісничі центри ранньоскіфського часу і карпатські мідні родовища, що дозволяє припустити існування постійно діючого торгівельного шляху, яким з балкано-карпатських родовищ поступала мідна сировина до скіфських ливарників.

ДЖЕРЕЛА

1. Крушельницькая Л.И. Памятники скифского времени на Верхнем Поднестровье. *Проблемы скифской археологии*. Москва, 1971. С. 120–126.
2. Ольговський С.Я. Походження форм для відливання скіфських наконечників стріл. *Сіверщина в історії України*. Вип. 9. С. 120–125.
3. Раев В.А. Каталог археологических коллекций. Новочеркасск, 1979. С. 161. 51, кат. 161.
4. Романюк В.В. Скарби бронзових прутків Середнього Поросся. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2019. Вип. 2 (31). С. 514–517.
5. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*. V. H. 2. Leipzig, 1913. 80 s. S. 9, fig. 6.

Olhovskiy S.Ya., Ilchshyn V.V. Temporary foundry point in Lviv region and some issues of metalworking in the early Iron Age

The article examines a monument discovered by Lviv archaeologists, which once again confirms the work of wandering / traveling foundries in the early Iron Age. In contrast to the previous day, the existence of nomadic fishing was denied at this time, although a number of facts confirm this practice. The described monument also supports the existence of wandering foundries in Scythian times. It is a small sand dune on which lifting material has been collected in the form of foundry waste and artifacts associated with this production. Of particular note are the bronze rods, which were probably commodity ingots. The absence of a cultural layer, remnants of a workshop or separate smelting furnaces allows us to interpret this monument as a temporary point where wandering artisans operated for a short period of time, possibly serving the population of the surrounding agricultural settlements. In conjunction with the data on accidental finds of foundry molds, it has been suggested that there is a permanent route for wandering foundries from the craft centers of the Dnieper to sources of copper in the Carpathians and the Balkans. Commodity ingots show that it was not just an area of activity of wandering masters, but a trade route that connected the Dnieper craft centers with the Carpathian copper deposits.

Key words: metallurgical production, bronze casting, handicraft centers, temporary workshop, foundry molds, wandering masters, Honcharivka, commodity ingots.

REFERENCES

1. Krushelniczka, L.I. (1971). *Pamyatniki skifskogo vremeni na Verkhnem Podnestrrove*. [Monuments of the Scythian time in the Upper Dniester region]. *Problemy skifskoy arkheologii – Problems of Scythian archeology*, pp. 120–126. Moscow. [in Russian].
2. Olhovskiy, S. Ya. (2016). *Pokhodzhennia form dla vidlyvannia skifskikh nakonechnykh stril*. [The origin of molds for casting Scythian arrowheads]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 9, pp. 120–125. [in Ukrainian].
3. Raev, V.A. (1979). *Katalog arkheologicheskikh kollektsij* [Archaeological collections catalog]. Novocherkassk. [in Russian].
4. Romaniuk, V.V. (2019). *Skarby bronzoxykh prutkiv Serechnoho Porossia*. [Treasures of bronze bars of Middle Porossia]. *Arkheolohia davnia istoria Ukrainy*, issue 2 (31), pp. 514–517. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Ebert, M. (1913). *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson*. *Praehistorische Zeitschrift*. V. H. 2. Leipzig, 80 s. S. 9, fig. 6. [in German].

Стаття надійшла до редакції 21.01.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 811.512.2/3-112»12»:81'373.21(477)

К.М. Тищенко

ЗОЛОТООРДИНСЬКІ ТОПОНІМИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Пам'яті історика і педагога
Віктора Володимировича Заїки (1957–2020)

Топонімія України досі зберігає імена Чингізидів: Джучі, Батий, Бувал, Орду-Ічен, Шейбан, Башмак, Бурлюк, Узбек, Акул та ін. Збережені й імена емірів (ноїнів): Субутай, Картан, Айдар, Алчедай, Кавгадий, Бабуджи, Калантай, Коверга, Мамай. Навколо топореплік цих власних імен на карті знайдено утізані репліки численних супутніх ординських реалій. Це етноніми – татари, монголи, маньчжури, араби, алани, хини; хороніми – Золота Орда, Китай, Кашир, Хваліси, Дербент, Ясріб, Мекка; інші реалії – монг. Яса, Білік, уруг 'клан', цахар 'кріпаки', бешик 'письмо', самбар 'дощечка для письма', данс 'ресстр', через 'військо', абух 'захоплений'; евенк. орон- 'олень'; дтюрк. каган, таган, баскак, калин 'товстий', булгак 'колотнеча', Бурхан 'Будда', асура, якут. харабыл 'караул', тат. савин 'верблюд'; ар. аль-галуба 'дійна верблюдиця'; пехл. бунак 'майно, шатро'; слов. писар, став та ін.

Ключові слова: мовні контакти, топонімія України, Лівобережжя, Золота Орда, монгольські, тунгусо-маньчжурські, тюркські, арабські, пехлевійські впливи.

1. Вивчення золотоординських топонімічних пам'яток на Лівобережжі збагачує джерельну базу історії України. За роки висвітлені окремі аспекти теми: [1, с. 458–479; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8, passim; 9, с. 736–757].

До часів Джучидів віднесено назви з власне монгольськими основами: Яс-, Білик-, Жуч-, Орж-/Роґ-, Курен-, Тала-, Обух-, Хоруг-, Бурхан-, Жашк- (пор. пмонг. Яса, Білік, Джучі, уруг 'рід', пмонг. курен/ халх. гурен 'ставка', тала 'поле', абух- 'завойований', хоронг 'корогва', Бурхан 'Будда', засаг 'ясак, податок'). Інша група назв – від слів тунгусо-маньчжурських і тюркських мов (двомовних ординців): основи Ворон-, Черемух-, Каган-, Бех- (прототи́пи евенк. орон- 'олень', чері 'військо' + чжурчж. мохе 'маньчжури', дтюрк. каган/ хан, бек/ бег 'бей'). Третя група назв продовжує іранські та арабські украплення: Бунак- (пехл. 'майно, житло, табір'), Мир- (ар. (a)мір- 'емір', від XI ст. у М. Кашгарі [10, 89, 426]) та ін. Четверта група – слов'янські топооснови: Золот-/ Злат-, Став-, Стовп, Червоний Яр та ін. (слов. золот-, став-, столп-, Червоний Яр 'улус на Дону'). Ці реалії відповідають складу Орди та обставинам її панування.

2. Безпосереднім поштовхом до продовження студій стало звернення до автора 11.01.2021 р. історика архітектури О.А. Лобко по консультацію щодо її власної етимології для назв двох сіл на Поділлі – Вищеольчедаїв і Нижчий Ольчедаїв (Вн Муровані Курилівці). В ономастиці літопису дослідниця виявила ім'я золотоординського еміра Алчедая (1281), припустивши, що це і є прототип топонімів (О. Лобко, усне повідомлення).

З філологічного погляду ім'я Алчедай поморфемно відповідає репліці Ольчедаїв, а його вік пояснює упізнаваність у топонімах. Іншомовне давнє А- закономірно дає укр. О-. Відстань у 1,5 тис. км між Поділлям і районом походу Алчедая на Верхнє Поволжя не шкодить, адже обидва регіони справді перебували тоді у сфері впливу Золотої Орди [11; 12, карта].

Гіпотезу додатково зміцнює аргумент контексту: до однієї сільради з с. *Вищеольчедаїв* входить с. «Морозівка», – до 1946 р. **Татариськи** [12, с. 1024; 1, с. 458, 460; 7, с. 208, 210; 8, с. 528; 9, с. 755; 13, с. 194]. Для основного припущення стає апробацією те, що дві **сусідні** назви «*Татариськи* ^*Вищеольчедаїв*» синхоричні (гр. $\sigma\nu\nu/\gamma$ - + $\chi\acute{o}\rho\alpha$ «з того ж простору»): основа однієї назви – етнонім *татар*, а сусідньої – ім'я *татарського* ж еміра.

3. На початку нового етапу цих студій з імен еліти Золотої Орди [11] було вибрано імена, збережені у топорепліках в Україні. Після того серед назв навколо них вдалося розпізнати топоніми часів Орди, а по взаємному зіставленні контекстів прояснити їхні неминучі звукові деформації.

4.0. Так були розпізнані продовження імен Джучі (сина Чингіз-хана) та його нащадків. Це Батий, Бувал, Орду-Ічен, Шейбан (I коліно); Башмак, Бурлюк (IV к.); Узбек (V к.); Акул (VI к.). Їхні еміри (нойони): Субутай і Карган (1240), Айдар (1268), Алчедай і Кавгадий (1281); Бабуджи (1320), Калантай (1333), Коверга (1378), Мамай (1380) [11].

Але найістотніше, що далі навколо продовжень цих імен відкрилися супутні (бо однотипні у контекстах і помітні лише у зіставленні їх) назви реалій ординського часу. Звичний координатний (Декартів) виклад теми не дало здійснити несподіване розмаїття фактів. Їх довелося впорядковувати за «мозаїчним» методом (А. Моль, М. Маклюен). Резонанс (взаємопосилення) у пам'яті схожих часток об'єднує їх у мозаїчне ціле.

Тому матеріал поданий у *мозаїці рубрик*: (4.1) Ольчедай-, Айдар-, Татар-, Могил-, Катюжан-; (4.2) Яс-, Білик-; (4.3) Уруг-; (4.4) Калин-; (4.5) Бурхан-; (4.6) Субот-/Суvid-, Коверг-, Сокир-; (4.7) Ічен-, Бабуз-, Товкач-, Солон-; (4.8) Ясур-, Орлик-; (4.9) Жук-, Кагадий-, Узбиц-, Гін-; (4.10) Кашпер-/Каспер-; (4.11) Бувал-, Баран-; (4.12) Корнач-/Карнач-; (4.13) Корист-/Корост-/Хворост-, Герге-, Солон-, Савин-; (4.14) Карган-, Гурин-; (4.15) Золот-; (4.16) Коровель-/Гребел-/Хрул-, Калантай-; (4.17) Писар-; (4.18) Бешк-, Душ-, Самбур-, Бахмач-, Черемух-, Яструб-, Гамал-, Голуб-; (4.19) Церк-/Чирк-, Мамек-; (4.20) Батий-, Кулаг-, Акул-; (4.21) Серед-, Шейбон-, Моран-; (4.22) Деревен-, Хваліс-, Навгач-; (4.23) Став-, Хорохорин-; (4.24) Бунак-, Таган-, Бурлюк-; (4.25) Баскак-, Мир-; (4.26) Болгач-/Болшач-; (4.27) М'як-.

Схема переходу до Декартової системи розміщення цих же даних така. **Ключові імена Джучидів** наведені вище (4.0). Прототипами інших упізнаних продовжень ординських реалій є: **етноніми** татар, монголів (4.1), хинів (4.9), маньчжурів (4.18); **геоніми** катаганів (4.1), солонів (4.7); **хороніми** Кашир (4.10), *Золота Орда* (4.15), кит. 中國 *Чжун-Гуо*, букв. «Середина Держава» *Китай* (4.21), тюрк. *Тавгач* «Китай» (4.7), *Хваліси*, *Дербень* (4.22), *Хорхорин* (4.23), *Ясриб* (4.18), *Мекка* (4.27); **політоніми** *Яса*, *Білік* (4.2), *уруг* 'рід' (4.3), *церег* 'військо' (4.19), *гурен* (дав. *куррен*) 'ставка' (4.14), *став* 'табір' (4.23), *ярлик* 'наказ' (4.8), *герге* 'угода', якут. *хариста*- 'щадити, берегти' (4.13), со-

лон. *каранчи*- 'спостерігати' (4.12), якут. *харабыл*, монг. *хоруул* 'караул' (4.16), *писар* (4.17), монг. *бешік* 'монгольське письмо', *данс* 'реєстр', *самбар* 'дощечка для письма' (4.18), *емір*, *баскак* (4.25); **соціоніми** *калин* 'товстий' (4.4), калм. *цахар* 'кріпаки' (4.6), каз. *нагаши* 'родичі з боку матері' (4.22), *булгак* 'чвари' (4.27), бур. *баран* 'скриня з майном' (4.11); пехл. *бунак* 'майно для стоянки', монг. *таган* (4.24); монг. *морин* 'мерин, кінь' (4.21), тат. *савин* 'верблюд' (4.13), ар. *гамал* 'верблюд'; ар. *галуба* 'дійна верблюдиця' (4.18); **конфесіоніми** *Бурхан* 'Будда' (4.5), *асура* (4.8).

Читач сприйме цю мозаїку фактів у тій послідовності, яка була у досліді, а за потреби прогляне її частини за схемою (так робить і автор).

4.1. **Ольчедай-, Айдар-, Татар-, Могил-, Катюжан-**. Навколо сіл ВищеОЛЬЧЕДАЇВ, Нижчий ОЛЬЧЕДАЇВ Вн виявлені не лише *Татариськи*, а ціла група основ того ж кола: ● ВищеОЛЬЧЕДАЇВ Вн Мур. Курилівці: .ТАТАРиськи; **КОТЮЖАНИ**, КОНИЩІВ КОТЛУБАЇВКА, ОБУХІВ, КУРАШІВКА, ВОРОНІВЦІ; + МОГИЛІВ-Под. (пор. Алчедай = Алчидай з геоніма *алчи-татар* [11, с. 59] + -дай/-тай 'по-'; плем'я *катаган*; еміри *Котлубай*, *Коничи*, монг. *абух*- 'захоплений', калм. *хорш*- 'бути співучасником' [14, с. 57], евенк. *орон*- 'олень'; етнонім *монгол*).

Однокореневі назви: ● **АЛЧЕДАР** Молд. {**КОТЮЖАНЫ** плем'я *катаган*, ОЛИШКАНЫ *Алчи-хан?}; ● **ВОВКОДАЄВЕ** Лг НовоАЙДАР: БезГИНове, БАХМУТІВКА, СЕРГІЇВКА; ● **ВОВКОДАВСЬКИЙ** [14] Хс Скадовськ: АНТОНІВКА, УЛЯНІВКА.

Похід Алчедая 1281 р. був не нападом ординців, а їхнім рейдом під проводом емірів-чингизидів Алчедая і Кавгадия на прохання іншого еміра тієї держави, князя Андрія Александровича Городецького [11, с. 36] (це третій син Александра Невського). Після походу замовник ненадовго став великим князем. Князь Лев Галицький теж *запросив* до Галичини татар Ногая для походу на західні землі Польщі 1280 р. (похід був невдалим).

4.2. **Яс-, Білик-**. Письмовим правом імперії монголів була *Яса*. На відміну від неї, усні висловлення Чингіз-хана і його нащадків були зібрані в *Біліку* і прирівняні до правових норм. Топонімія України досі послідовно розрізняє ці поняття: *Ясопіль*, *Ясинувата*, *Ясна Поляна*/ *Більче-Золоте*, *Білка*, *Біличі*, *Більківці*. Загадкові основи Ясополів, Ясногородок, Ясинуватих виявилися продовженнями не етноніма *ясів-осетинів* і не іранської *Ясни*, а *Яси* Золотої Орди. Переконливу групу складають назви-синоніми ЯСИНУВАТЕ Хк, Дп, ЯСИНУВАТА Дц, б. ЯсенУВАТий Ліс Лг (абад 'місто') – і Ясногородка 2, Яснобір, Ясопіль, Яснопілля; ● **БІЛІЧин** Вн Бар: КОМАРІВЦІ, ГОЛУБІВКА, КУЗЬМИНЦІ, КАРИШКІВ ар. аль-кариш 'кисле молоко' У [10, с. 276]. (Регулярні приклади основ Яс- і Білик- – далі).

4.3. **Уруг-**. Слово *уруг* 'клан' [10, с. 152] не раз вжито у Біліку: «Після нас члени нашого уругу одягатимуться у золотокані шаги, їстимуть **смачні й жирні страви**, сидатимуть на баских коней і пригоргатимуть гарних жінок» (Рашид-ад-Дін, 1, кн. 2, 262). Традиція і правові норми утримували це становище протягом усього існування Золо-

тої Орди» [11, с. 8]. Серед багатьох основ реплік – Уруг-/Орж-/Ірж-/Р(о)ж-/Ріг. Найархаїчніша у назві ур. УРУГА у с. Кинашівка Чг Борзна (див. 4.18).

• р. КУТ.УРЖиха і с. КУТ.ОРЖиха ір. кент місто + уруг Пл ХОРОЛ монг. харуул ‘караул’: .МОГИЛЬне, ГЛИБока ДОЛИНа; ОРІХівщина, ОРЛИКівщина ярлик, ГИРИНе *-у-, ХИЛЬКівка Хулагу, кут ГОРБАТівка арбат у с. РОМО-ДАН, КРЕВЕЛівка якут. харабыл ‘караул’ (4.16); • КОТ.ЮРЖинці Хм КРАСилів: КАЛИНівка, ОРЛИНці, КУЧМА-Нівка; • КОТ.ЮРЖинці Хм ПОЛОНне: КАЛЕНИч 2, БЕЛЕЦьке .ГОЛУБча, РОГовичі, СЯГРів; • КОТ.ЮРЖинці Хм Теофіполь: КАРАБІївка якут. харабыл; ОРДИНці, ВОРОНівці, КУНча, ГАЛЬЧИНці, ШИБЕНА.

4.4. **Калин-**. В ординських контекстах стабільно є супровідні назви від основи *Калин-*. Вона ж є і у фольклорі, вивчена М. Фасмером, В. Радловим, О. Янсенем. Лютий *Калин-цар* мав ім'я *не від каліни*, а від алт., кипч., каз. kalup, ктат., тур., тат., уйг., караім. kalup ‘товстий, огрядний’ [16, II, с. 167]. Пор. • р. КАЛИНівка у с. Кучерівка См Глухів: с. КАЛИНівка, БЕШКи, СОРОКові БАЛЬЧики бальчик ‘болото’, ХОДИНе, ХОДУНя монг. *хотон* місто, ГОДУНівка. *Калинівки* трапляються не раз, як супровід сліду татар.

4.5. **Бурхан-**. Виходячи з монг. *Бурхан*, дтюрк. *Вурґан* ‘Будда’ [14, I, с. 118], вдалося зробити важливі знахідки: цей прототип продовжують назви сіл *Бурханівка* Мк, Дп, *Бурканів* Тр, балки *Бурханове* Дц, кута *Бурханове* Хк [1, с. 472]: • БУРХАНівка Дп Синельникове: КАЛИНівське .ЯСне, СУХа КАЛИНа, МИРОлюбівка, ВОРОНове, ПИСАРівка, ІВАНівка, ЧЕРВОНОЯРське; • кут БУРХАНове у с. ТОПОЛЬське [17, с. 772] Хк «Ізюм» (= ГУЗун-Курган, 1850 [18, с. 220]: ЧЕРВО-На Поляна, ВОДОРІЗівка уд, ГОЛУБівка, КРАСНий Яр, ІВАНівка 2, КОМАРівка; • балка БУРХАНова л Сух. ЯЛАНчика алан Дц Амвросіївка: НовоІВАНівка, НовоЄЛАНчик, УЛЯ-Нівське, ОБРІЗНе, МокроЄЛАНчик, БАГАЧівське, ЖУКова Балка, б. КАЛИНова у с. КАЛИНове; б. БОЙКова дтюрк. бой ‘сім'я’ у смт Войкове.

Є кілька топонімів, схожих на Бурханів: р. *Буркунка* Дц Бердянськ і дві р. *Бургунка* Хс. Одна з них має варіант *Бурганка* [18, с. 77], пор. дтюрк. *Вурґан/Вурґан/Вурґан* [24, с. 125–127]. *Бургунки* – це хибні пристосування ХІХ ст. («народна етимологія») до гімназійних знань про Бургундію. На карті дві р. *Бургунка/Бурганка* досить близькі від с. *Бурханівка* Мк. Назви р. *Буркунка* і *Буркунове* за аналогією раніше могли мати основу *Буркан-.

Смуга ойконімів від основи Бурхан- тягнеться на півсвіту до Чити через Росію, Узбекистан, Казахстан: БУРХАНовка Рост., БУРХАНЫ Краснодар., БУРХАНа Узб., БУРХАН Каз., БУРХАНкуль Челяб., БУРКАН+ = «Бурукан» Чита [15].

4.6. **Субот-/Сувид-, Коверг-, Сокир-**. Стають помітні переваги методу контекстування; р. *Буркунове* тече у с. *СВИДівок*: тут виявлено синхоричний прототип Субутай (нойон Батия у походах 1240 р.). Інші видатні назви контексту: • *СВИДівок* на р. БУРКУНове Чк Чк: .р. ІРДИНь халх. *эрхтэн* ‘ті, що мають право’ у с. СОКИРна калм. *цахар* ‘сім'ї кріпаків і слуг, що живуть при князівстві. став-

ках’ [14, I, с. 134] (див. і 4.20. СОКОРник), р. НОХАЄв Нагай, МОШНИ, р. Устя-МОШНЯ чжурчж. Моhe маньчжурі (Huang; [1, с. 479]), р. **КОВЕРЖин** л рук. Дніпра **Коверга** (емір, 1378) (4.13), р. **ЗОЛОТ**оноша, **ТАГАНЧА** монг. таqan місце ночівлі + дтюрк. -ча ‘по-’ [24, с. 650]; бол. Біївка у с. БЕРЕЗняги. Так виникає нова якість. Це вже не пустка по 1240 р. (крім звіту Дж. да Піан дель Карпіне про подорож з Ліону через Волинь і Київ до Монголії і назад 1246 р.). Справді, як тоді виживали у степу? Чому існували окремі села? Основи Сахар-/Сокур-/Сокир- вказують на *цахарів*. Це перші контури Рах Mongolica.

4.7. **Ічен-, Бабуз-, Товкач-, Солон-**. Тільки на Лівобережжі збережений слід ім'я Орду-Ічена (брата Батия): • р. *ІЧЕНка* у м. ІЧНЯ Чг: .кут ЖАДЬківка, КАМАГла тюрк. катағ ‘мечеть’; ТОМАШівка, ЧЕРВОНе, ІЦЕНків, **ВОРОН**івка, іРЖавець, ДОРОГИНка, БІЛЬМАЧівка; + р. **БАБУЗя** **Бабуджи** (емір, 1320) (і нп БАЙБУЗівка Од2, БАЙБУЗи Чк), с. ТАЛАЛАївка, кут ВАКУЛівщина, ліс ЧЕРЕМОШний у с. **ТОВКАЧ**івка Тавгач ‘Китай’, кут ГОРЯНИ *а- у с. МАМАївка; • *ЗаїЧЕНці* Пл ЗІНьків: **БАРАН**івщина, КОРЕЩина; КОРЖівка, БУХАлівка, **ЩЕН**ківка Ічен?, БІРКи, **ГЛИН**ське *калин-?, КОРЛЮКове, ЯСенове; • *ЗаїЧИНці* Пл Семенівка: БІЛЯКи, КАЛИНівка, НАГАЙники, НАРІЖжя; • *ЗаїЧЕНки* Хк Дергачі: КАРАВАН, КУРЯЖанка, **СОЛОН**ий Яр, **СОЛОН**.ИЩівка **солони** (плем'я евенків, кит. 索倫/索伦, Suōlún), СЛАТине.

4.8. **Ясур-, Орлик-**. Крім назв від ім'я Будди (Бурхан-, Буркан-), з часом знайшлися й інші незалежні ознаки буддизму: Ясур-, Яшур- (пор. *асури*, від сскр. і палі «असुर» [asura], кит. 阿修羅/阿修罗 [āxiūluo]: в індуїзмі – нижчі божества): ур. **ЯСУР**івка Чг ІЧНЯ, ур. **ЯШУР**овщина у с. ТИМОНовичі Чг Семенівка (тут же **ОРЛИК**івка *ярлик: якщо ясаул > осавул, то ярлик > орлик ур. КАГАНщина; пор. і р. ОСИРа = ГОСИРа *ясир? л Случі Горині у нп СЕВЕРІнівка Жт Любар). До *асур* ще р. СУРА, с. ШУРА Вн, кут ШУРА, с. ШУРИ Чг, кут СУРАївка і ШУРУйова Чг та ін. В Росії відомі АШУРково Тверс., Смол., ОШУРово Іван., ОШУРга Марі Ел, ОШУРково Арх., Бурят., АШИРова Челяб., АШИРово Омс.

• **ОРЛИК** *ярлик Пл КОБЕЛЯКи: .БІЛІКи **ЖУКи**, БУТенки, БОГДАНівка, Галі-ГОРБАТки ар. арбат ‘монастир’), **ЧЕРЕМУШ**ки, **БАРАН**ники, **ЗОЛОТ**арівка, АНТОНівка, ІВАНівка, ШАПКи жабгу, **КРИНИЧ**не корнач, СОЛОШине, КОМАРівка; +**МОГИЛ**ів, **КИТАЙ**город Дп. Притока **ОРЕЛЬ**Ка = **ORELYK** [18, с. 400] до впадіння в Орель (1183, 1550 pp.) має 95 км. Від витoku Орелі до цього ж місця 78 км. Тоді основна річка насправді Орелька, і давня назва її *Ярлик.

4.9. **Жук-, Кагадий-, Узбиц-, Гін-**. *Алчедай* згаданий у літопису разом з *Кавгадием*, то ж природно було чекати у топонімії України продовжень і цього ім'я: • **КАГАД**іївка Хк Барвінкове {Нова МИКОлаївка; МОЛОЧне, КОРБівка, **БІЛИК**ів Колодязь Білік, ІВАНівка 4 дтюрк. **jan**- повертатися, ЧЕРВОНа ГІРКа, МОЛОЧне, ЯСна ПОЛЯНа, МЕЧебилове Мякка (Афан. Нік.; 4.27), БАРАБАШівка, **ГАРАЖ**івка 2 харадж; + НовоБАХМЕТьєве, **ЗОЛОТ**і Пруді,

Ясногірка Дц]. Контекст зміцнив етимологію «КАГАДіївка < Кавгадий». З цим прототипом можуть бути пов'язані й назви від стягнених основ *Кадіївка, Кадіївці* Хм, *Кадіївка* Лг; можливо і *Калкат.унівка* *Кавкат-? Кр.

Літопис згадує Кавгадия і через 36 років, коли князь Юрій Данилович Московський отримав ярлик від великого хана Узбека на Велике князівство Владимирське. Князя ескортував на Русь загін ординців на чолі з Кавгадием і Астрабилом [11, с. 30]. В Україні ім'я Узбека збережене у 5 гідронімах [19]. Це точно він, адже *біля трьох з них згадані хини* (!) • Чг Ріпки: оз. **УЗБИЦЬ**ке, **ГНЕВЩИ**на, бол. **КАЛІН**овка, с. Ямище; оз. **УЗБИЦЬ**ке, кут **ГНЕВЩИ**на, ЦЕР-Ківка у с. КРАСКівське; рівч. **УЗБИЦЬ**кий, оз. **УЗБИЦЬ**ке, кут **ГНЕВЩИ**на, **БОЙКОВЩИ**на дтюрк. бой 'сім'я', ліс **ТАБУН**ище у с. Мутичів; оз. **УЗБИЦЬ**ке, ур. **ДОРОГАН**ка, бол. **МОЧУЛЬСЬ**ке у с. Яворці (Ріпки-1); ур. **ІЗБИЦЬ**ке, **ПОМІР**ки, **КОРОВАН**кове, ур. **ЖУЧ**ки Джучі, **СТАН** у с. Редьківка, бол. **КОРАБЛ**ище у с. Миси; оз. **ТАТАР**ка у с. Губичі; дол. **ПСА**Ровка у с. ЧИЖівка = **КОМАР**івка; р. **КОГАН**ець у с. Горностаївка; поле АСІРейки, ур. **ЧИКАЛ**овка **чикал** 'нестарша дружина' у с. Петрики; ур. АСЕРейки у с. Вел. Зліїв; кут **МОГИЛ**евка, ліс **РОГ** у с. «Вишневе»/**СВИН.ОПУХ**и+ тат. савин 'верблюд' + монг. абух- 'завойоване'.

Схожа на *Свин.опухи* назва • р. **СВИН.ОБИЧ**ка у с. **СВИН.ОБИЧ**и+ /«Берестівка» Жт **БАРАН**івка: **СЕРЕД**ня, **МИР**ославль, **КАШПЕР**івка, **РОГА**чів, **ІВАН**івка, **Суємці**, **ВОЛОДИМИР**івка, **ДОРОГАН**ь, **ДЕРЕВЩИ**на, р. **ОРЛИК** ярлик; **КАМ'Я**ний **БРІД**. Звідси • **ОБИЧ**ів < *Обух- Чг **ПРИЛУК**и: р. **БОРШЕН**ська Бурхан у с. **БОРШ**на .**ВАЛ**ки балик, **КАНІВЩИ**на, **СЕРГІ**ївка, **ОХИН**ьки, **ТОВКАЧ**івка, **ГОЛУБ**івка, **БЛЕЩИ**на Білік, **СОРОЧИН**ці, **МОХН**івка, **БОГДАН**івка богдо, **ВОЛОДИМИР**івка, **БІЛОШАП**ки Білік + жабгу; **ГУСТИН**я гузи, **МОХН**івка, **ВИСОКЕ** биск-, **ПОЛОН**ки; • **ОБИЧ** < *Обух- Тр **ШУМ**ське: **РОХМАН**ів, **МІЗЮРИ**нці, **МИР**ове, **БИК**івці, **СУРОЖ**, **ІВАН**ківці, **НовоСТАВ**, **ЦЕЦЕН**івка халх. **цэцэн** 'умілий, мудрий', **ШУМБАР** халх. **самбар** 'дощечка для письма'; • **ОБИЩЕ** < *Обух- Жт **ОЛЕВСЬ**к: **ХОЧИН**е, **СТОВП**инка, **ДЕРЖАН**івка, **САРН**івка, **КОРОЩ**ине якут. **харыстā**- щадити, берегти; **БУЧМАНИ** басма, **ЗАМИСЛОВИ**чі, **БІЛОКОРОВИ**чі Білік + араби; **ЖУРЖЕВИ**чі *чжурчж-, **ЗАБОРОЧ**е; с. Рудня **ЗЛОТ**ин; **ЖУБРОВИ**чі калм. **самбр** 'дощечка для письма'. Обич- з применником дало *С-обич, -еве, С-опич* См.

4.10. **Кашпер-/ Каспер**-. На своє історичне місце стала й ця основа (гр. **Κασπείρα** з пехл. **Каšpīr** 'Кашмір' [17, с. 435, с. 507]). Причини появи караванів з Кашміру можна зрозуміти лише тепер: це час, коли *Україна з Кашміром* (!) опинилися в одній державі. Назва **КОСМИРИН** ІФ прямо продовжує скр. **Kašmīra** 'Кашмір'. Це нові подробиці *Rax Mongolica*.

4.11. **Бувал-, Баран**-. Ім'я сьомого сина Джучи-хана *Бувал* [11, с. 59] поза сумнівом збережене у назві села • *БУВАЛ*ине См *Путивль* {^**БУН**ЯКине; **ВОРОН**івка, **ОРИХ**івка, **РИЖ**івка, **ГОЛУБ**ове, **КАГАН**ь ^ЯЦине} (пор. хан *Боняк*, евенк. орон 'олень', монг. уруг 'клан', ар. ḥalūba 'дїйна вер-

блюдиця', каган, Яса) та упізнаване у пристосованих топонімах-репліках: • *БУЙВАЛ*ове См *Кролевець* {**СВИД**ня, **МИР**не; **ВОРОН**цове, **ВОРГОЛ**} /пор. *Субутай*, емір, евенк. орон 'олень', маньч. арґалі 'сарна' [20, с. 50]/; • *БУЙВОЛ*ів-Ци Хм *Ярмолинці* {**КАДИ**ївка, **БАЛАМУТ**івка, **ЯСЕН**івка, **САВИН**ці, **ПереГН**ка, **АНТОН**івці, **БАРАН**івка, **ІВАН**івка, **КІВЦІ**, **КОРНАЧ**івка} /Кагадий, монг. баламут (і 4.21), Яса, тат. савин 'верблюд', хини, анти, бур. діал. **баран**- 'скриня з майном' [14, I, с. 76], ян, солон. **каранчи**- 'вдивлятися'./

4.12. **Корнач-/ Карнач**-. Для останньої етимології перевірено й контекст іншого варіанту назви: • *КАРНАЧ*івка солон. каранчи- 'вдивлятися' Тр **ЛАН**івці: **ОРИШ**ківці, **БІЛ**ка, **БІЛОЗІР**ка, **ЖУК**івці; **ІВАН**івці, **КРАСНОЛУ**ка, **КУТ**иська, **КОРЖКІ**вці, **КОРОСТ**ова якут. **харыстā**- 'щадити, берегти'. Не виключено, що й **КЕРНИ**ці та **КРИНИЧ**ки (пор. **КРИНИЧ**ани .**СМОТ**рич Хм *Кам.-Под.*).

4.13. **Корист-/ Корост-/ Хворост-, Герге-, Солон-, Савин**-. Перші основи переважно правобережні. На Лівобережжі кілька пристосувань: • *ХРИСТ*анівка якут. **харыстā**- щадити Пл *Лохвиця*: **КРИНИ**ця, **ГАМАЛІ**ївка, **ХРУЛ**і монг. **хоруул** 'караул' (є і **ХОРЛ**и **Хс**), **БУДАК**івка, **СКОРОБАГАТ**ьки; **ЧЕРВОН**а **БАЛ**ка; • *ХРИСТ*івка Пл **ШИШАК**и: **ЖОРЖ**івка *юрж-; **ВОРОН**янщина, **ПРИШ**ИБ, **БАРАН**івка, **ЖУК**ова **Балка** .**КОВЕР**дина **Балка** **Коверга**, **БУХ**уни; (згадаймо і с. **ТАХТАУЛ**ове під *Полтавою* зі степовим слідом у кирг. toqtoquł 'раб, залишений в живих'); • *НеХРИСТ*івка Пл **ЧОР**нухи: **ХАР**сики, **БОГДАН**івка богдо; **СИН**яківщина, **ВОРОН**ьки, **КРАС**не, **ЯЦЮК**ове, **ЗАГРЕБЕЛ**я, **БІЛ**ичеве, **КУРІН**ька, **КІЗЛІ**вка.

На Лівобережжі стався іранський перехід х- > хв-, а далі хв- > ф- (4.19, 4.21): • *ХВОРОСТ*ове якут. **харыстā**- 'щадити, берегти' Хк **ВАЛ**ки балик: **ЗОЛОЧ**івське 2, **СВИНАР**і савин; **БРОВ**кове, **ГУЗ**івка, **КАЛЕН**икове, **ЯСЕН**еве, **ЧЕРЕМУШ**на, **РОГ**івка, **КАНТАКУЗ**івка (1453), **БІВ**ське, **ОБРИЗАН**івка, **БАРА**нове; • *ХВОРОСТ*яне Лг *Новопсков*: **СОЛОН**е, **ТАНЮШ**івка, **РОГ**ове, **ЗАЙДА**Рівка; **БІР**ки, **ЗАКОТ**не, **СЕРГІ**ївка, **ПИСАР**івка; • *ХВОРОСТ*янівка Лг *Старобільськ*: **БУТ**ове, **ОРИХ**ове, **АНТОН**івка, **КУРЯЧ**івка, **ГАН**івка, **БУТ**ківка, **КАЛМИК**івка, **МАРИН**івка *морин; • *ШаХВОРОСТ*івка Пл *МИР*город: **КРУГ**лик; **САВИН**ці тат. **савин** 'верблюд', **БІЛ**ики; **ЧЕРЕВ**ки, **СОРОЧИН**ці, **МАРЕН**ичі *морин, **СОЛОН.ЦІ солони**, **СТУП**ки, **ПИСАР**івка, **ПОЛИВ'Я**не, **БАГАЧ**ка, **БУЛУК**и, **БІЄ**ве, **АНДРІ**ївка, **ОБУХ**івка 2, **КОШ**ове, **БУДАК**івка, **КОНЮШ**еве, **СТОВБ**ине, **РОМОДАН**. Перехресні докази: не раз згадані не лише солони, але й слова їхньої мови.

• *НеХВОРОЩ*а якут. **харыстā**- 'щадити, берегти' (коли це зникло, то «Не-») Пл *Нові САНЖАРИ*: **МОВЧ**анівка; **МУШ**ина **ГРЕБ**ля чжурчж. мохе 'маньчжури' + якут. харабыл, **СОЛОН**ці 2, **КЛЮС**івка, **БОГДАН**івка богдо; **БОЙК**івка дтюрк. бой 'сім'я', **ГЕРГЕЛ**и монг. **герере** 'угода', **ПИСАР**івка; • *НеХВОРОЩ*а Хк .**САХ**Новщина (евк. согон олень): **НовоБОГДАН**івка богдо/ тюрк. бодун 'мешканець', **КРАСНА** **ГР**ка, **БАГАЧ**ка, **КАЛИН**івка, **ВОЛОДИМИР**івка, **КРАСНОЯР**ка, **ОРИЛ**ське, **КАГАН**ець.

Рис. 1. Масштаби поширення на Лівобережжі топонімів від прототипів часів Золотої Орди: імен Джучидів, їхніх емірів та супровідних реалій. Пояснення у тексті

4.14. **Картан-, Гурин-**. В околицях назви від основи Хворост- [19] згаданий сучасник Субутая емір Картан (1240 р.), володар Задонецького улусу: ● кут **ХВОРОСТЯнка** як **харыста-** шадити, **ЦЕРКОВка**, **ІРЖАвець** у с. **ФЕСЬківка** Чг **МЕНА**: кут **ТАТАРовка**, **ХОРУЖовка**, **ХВОРОСТЯнка**, **Яновський Край**, ур. **ГИРИН** Хутор у смт Березна; кут **ХВОРОСТЯнка**, дол. **ПИСАРева**, оз. **РОГова** у с. Локнисте; брід і шлях **ТАТАРський** у с. **БОБИРів** хутір; оз. **ЯХОНЬків** **КРУЖок** Джахан, ур. і кут **ЦЕРКОВка**, **ЯСочков** Куток, **ЮРЧИХа**, **БОРОВне** у с. **БИГАЧ**; кут **ГУРИН**овка,

ривч. **ІРЖАвець** у м. Мена; ур. **ДУНАЙки**, випас **КАЛИНСьке** у смт **МАКОШине**; кут **КАГАЇвщина** *Кагадий, р. **КАРТАН** Картан (емір, 1240) У, оз. **КАРТАН**ъ (XVIII ст. [18]); х. **ХИЛИКів** *Хулагу; поле **КОРЕН**ев **КУТок** *Курен- у с. Блистова; р. **МАГУЛ**ина Канава іст. **могул** 'монгол' (у Т. Шевченка давня форма *моголи*) у с. **САХНівка**; бол. **ЗОЛОТУ**ха у с. Куковичі; поле **КОДОВ**Бець, **ОРЛИК**, кут **КОНОтоп** у с. Величківка.

4.15. **Основа Золот-**. Вище згадано, що ключовим для розуміння континуантів Біліка став композит *Більче-Зо-*

лоте Тр. Водночас він же дав підставу для інтерпретації *Золотих, Золотонош, Залатики* як історичного сліду Золотої Орди. Є десятки ЗОЛОТИХ Полян і ЯСНИХ Полян. Вони поширені не лише на землях власне Золотої Орди (на рис. 1 її кордон і улуси показані за [11; 12, карта]), що усвідомлено уперше.

Як видно зі схеми, *обабіч кордону* живе підкорене населення (монг. *hūn* з кит. 人口 *rénkǒu* 'населення' (https://uk.wikipedia.org/wiki/Монгольська_мова:основи_ГУН-,_ГІН-,_ХИН-) з сотнями осередків колонізації та асиміляції. І цей стан триває століттями. Власне про це й говорить підручник історії. Але не спиняється на конкретиці, яка дотепер була мало відома.

4.16. **Коровель-/ Гребел-/ Хрул-, Калантай-**. Істотною реалією ординських часів мала бути захищеність селищ. Дещо вже з'ясували калм. **цахар** 'сім'ї кріпаків і слуг, що живуть при князівс. **ставках**' (4.13) і якут. **харыстā** 'щадити, берегти' (4.12). Сюди ж і основа Коровель- та її пристосування, родичі монг. *хоруул*, чагат. *караул* 'охорона' (пор. і ХОРОЛ, -ьці, ХРУЛі Пл, ХОРЛі Хс 4–3, КОРОЛ-, КО-Нюшки-КОРОЛівські Ль 4–21). Трапилася у їхніх кортежах і перша репліка ім'я Калантая (емір, 1333): • ур. **КОРОВЕЛЬ** як. **харабыл** 'караул, сторожа', ЯНівське, кут КУЛИШівка, ОСАУЛківка *Яс- у с. Шестовиця Чг Чг: кут КАЛАНТАївка Калантай, ур. **КОРАБЛ**ище, поле ЦЕРКовна **РУТА**, **МОРГУ**нове перс. моргун 'змій' у с. Шибиринівка; • **ЗОЛОТУХИ** Пл ОРЖИця монг. уруг 'клан': ЗаГРЕБЕЛля **харабыл**, **ЧИРК**івка черіг 'військо', ОРЖИця, МИСЮРівка, ДЕНИСівка, ХОРУЖівка, ХОРОШки, ВОРОНинці евк. **орон** олень, ЗаРІГ *серег?, МИРОлюбне, іРЖавець 2, **САВИН**ці тат. савин, ЛАЗІрки; • ЗаГРЕБЕЛля як. **харабыл** 'караул, сторожа' Пл ГРЕБінка: .ОРЖИЦя; САївка, ПИСАРщина, ОСАВУЛЬщина *Яса, КУЛАЗИНці *Хулагу 1263; • ЗаГРЕБЕЛЬня як. **харабыл** 'караул' Вн КАЛІНівка: **КОТЮЖИ**нці, ГОЛУБівка; ДРУЖне даруга, ДРУЖелюбівка (пор. МИРОлюбівка), АНТОНопіль, ІВАНів, ПИСАРівка; • кут КУРБАЛівка **харабыл** у с. ГОРБАТівка арбат Пл ДИКАНька: кут БАРАБАШі у с. Звягольське [17, с. 770] .ГОРЯНщина *агаряни (4.21), ПИСАРівщина.

4.17. **Писарі** стали суспільним подразником саме за Орди: «Емір Золотої Орди Кацик (Касачик) 1257 р. прибув до Новгороду аби провести **перепис населення** і «десятину просити». Новгородці «выгнаша их не давше»... За два роки татари знов прибули до Новгороду по те саме. Віче поділилося; ординці «нача... боятися смерти», і князь Александр Невський мусив приставити до них охорону. Уранці «почаша ездити **оканьнии** по улицам, **пишчоче домы христьянскыя**» [11, с. 103].

4.18. **Бешк-, Душ-, Самбур-, Бахмач-, Черемух-, Яструб-, Гамал-, Голуб-**. Незалежними ознаками присутності монгольських писарів є основи Бешк-/ Биск- (монг. **бешік** 'монг. письмо') і Самбір-/ Самбур- (халх., бур. **самбар** 'дошка/ дощечка для письма' [14]): • **БЕШК**ине См Глухів: УЛАНове, ПідЛАНЬ, КОМАРівка. КРАСНОЯРськ; ЧЕРВОНі **ВИШК**и (пор. і **ВИЩЕОЛЬЧЕДА**їв Вн бешік), БАРАНівка,

СУХОДІЛ, КАЛЮЖне Хулагу, **ЯСТРУБ**щина ар. Ясріб 'Медина', **КОРЕН**ьок/ КУРЕНекь [21, с. 19–12], СОРОКові БАЛЬЧИКИ (осет. бальк 'виправа по здобич'/ монг. балик 'місто'/ а, за топографією [21, с. 19–12]), швидше з монг. **бальчик** 'болото'), **ЄМАДИК**ине (**Юмадук**-Оглан, Джурид у IX коліні, 1425 р. [11, с. 222]), КАЛІНівка; + ГАМАЛіївка См Шостка (**ГОМАЛ**ївка [21, с. 19–12]); • **БЕШК**івка Чг **КОРЮК**івка: КОЗИлівка, **КАМКА** тюрк. **kamağ** XIII с. al-samī, мечеть [10, с. 627] (і 4.21), УРІЧЧя уруг, **ГУРИН**івка 2 новомонг. **гурен**, дмонг. **курен** 'військ. ставка', БРЕЧ *Берке, **ГОЛУБ**івщина ар. галба, галуба 'дійна верблюдиця' [10, с. 785, с. 811], **САВИН**ки; • р. **БЕШК**а Кр Н. Прага: .р. **ДУШ**на халх. **данс** 'реєстр' [14, с. 172], – отже, носову ще почуто як юс > у; ГАННівка, УЛЯНівка, ІЗМАЙЛівка, ГЛИБоке, **КОРИСТ**івка як. **харыстā**- щадити, ІВАНівка, РОЖе-ве, БУТівське, КУКОЛівка, **ЗОЛОТ**арівка. **ЯСИН**УВАТка; • **БИШК**інь п С. Дінця у нп Верх. БИШКин Хк Первомайський: БЕРЕКА Берке, БЕРЕЦьке, **КАШПУР**івка, ПереРІЗНівка, СУМці ар. **соум** піст; • Ниж. **БИШК**ин Хк ЗМІїв: .ЧЕРКАський БИШКин .СУХа ГОМІЛьша, КУКУЛівка, БУТівка .ЧЕРЕМУШне, БОРОВА. МИРгорода; • **БИСК**ів Чв: БІСКів; • **БИШК**и Тр КОЗова: **ЗОЛОТ**а Слобода, ЦИЦОри, КОЗівка, лів, ЯСТРУБове, ДРАГОМАНівка, ДЕНИСів, **ХОРОСТ**ець як. **харыстā**- щадити; • **БИШК**інь См Лебедин: БОРОВеньки, СТУПки, ХИЛЬКове, КУЛИЧка Хулагу, МИРне, **ЯСНОП**Ілля, ГЛИБоке, **САВЕН**ки тат. савин 'верблюд', ГАМАЛіївка ар. гамал 'верблюд', **ВИСТОРОП** *Ясріб; МОЛОЧне, КАЛЮЖне, КОРЧани, **ЧЕРЕМУХ**івка, ВАЛКИ балик, БАРАБАШівка, БУКАТИ, БОЙКИ, **ГОЛУБ**івка, **ЖАД**ькове монг. жад спис; • **БИШК**ів Ль Жовква: БОРОВА, ПИРАТИн, ПідДЕРЕВЕНка, ДЕНИСи, ІВАНики, усі, ці, ЗАШКів, ВОРОНівка, ГОРОДЖів, **МОГИЛ**яни, БОРОВА, ГРКАНИ, **ЧЕРЕМИШ**на, БОЯНець;

• руч. **САМБІР** = НЕДРА, НАДРА у нп. Вел. САМБІР і Малий САМБІР См **КОНОТОП** хан: **КОХАН**івка, **БЛОЗЕР**ка, ГАМАЛіївка, р. **КОМАР**івка і прот. ВІРівка = Вережка... у с. ВІРівка, ЩЕКИНСьке, **ЧЕРВОН**ий **Яр**, САРНАвщина, САРАНівка, руч. КОРЧАЖин = КОРЧАГин, р. КУКІлка у с. Соснівка, р. РЖавець у с. ХИЖки, р. **ЯЗУ**ча п ЄЗучу *Яса, руч. **БАСАК**ів у с. НеЧАївське; • ур. **САМБУРЦІ**, ГРЕБЕЛЬки, кут **БАЛІЧ**анка монг. балик 'місто', СТАВок у с. Вел. ЗАГОРівка *саг Чг БОРЗна (тут кут КУСТОВЦІ, ур. ЗаРОЙ, **БЛОЗЕР**-Щина): кут ХРЕЩатик у с. Вел. Доч; поле **ХИЛЬК**ова Хулагу у с. Берестовець; кут **ГОЛУБ**івка, ур. **ЗОЛОТ**арьове у с. Любомудрівка; кут ЗаМУЛівка мулла, ур. **УРУГА** (повна відповідність монг. **уруг** 'клан') у с. Кинашівка; • кут **САМБУР**ки під Києвом: МИШОЛІВка, **КИТАЄ**ве, КОРЧУВАТе; • ур. **САМБУР**щина, ЧУМАЛі, кут **ГОЛУБ**івка, ТРОЦівка, ХІЛЬКівка, **БИЧИХ**а, ЧАЙка у с. ГОЛІнка *калин- Чг **БАХМАЧ** (пор. Башмач-): р. РОМЕН, ліс **КОМОРА** *хомора халх. **хамар** суміжне [14, III, с. 13], ВИСОЩина, **ГОЛУБ**. **ИШИ**не, став ЯЦунка, ГАНДЖАРине; кут ГОРБАНівка, ОХМАТівка, яр ЦВІРКунів, оз. ВІР, р. Сейм у м. БАТУРин; Хутір БОЙКів дтюрк. бой 'сім'я у м. **БАХМАЧ**; став **ПИСАР**івський, РАКШина Долина; кут ДУДКівка і дол. ДУДЧина у с. БАХМАЧ; кут ПИСАРщина і поле **КУРІН**ський

Степ у с. Зарукавне; поле **ЧАЙКи**, **МОГИЛКи**, р. **БАСАКова** у с. **ГАЙВОРОН**; ліс **БУТівщина** у с. Шевченкове; кут **ОРЛИКівщина** ярлик у с. **КУРІНЬ**; кут **СТАВКов'яне**, **Хуторяне**, поле **ВЛАДИМИРівщина** (< Владимир, васальне Велике князівство Орди) у с. **Іллінці** дтюр. іл 'країна'. Ойконіми *Володимирівка* мають такий розподіл за областями: **Дп7**; **Од7**; **Мк6**; **Кр6**; **Кв5**; **Зп4**; **Вн4**; **См4**; **Хк4**; **Дц3**; **Пл2**; **Хс2**; **Жт2**; **Вл1**; **Лг1**; **Чк1**. Інвентар супровідних основ великий, але частотних прототипів небагато: окупація степовиків сталася одночасно, тому схожі й засоби позначення незаних раніше реалій.

4.19. **Церк-/ Чирк-, Мамек-**. Те, що основа Церкшвидше за все є пізнім пристосуванням від калм. **цэрг** 'військо', стало помітно з неясно одностипних назв на зразок: Біла **ЦЕРКва** **Кв**, **Зк**; Біло**ЦЕРКівка** **Зп**, **Мк**, **Пл**, **Хс**; Біло**ЦЕРКівці** (?) **Пл**, **Чг**; кут **ЦЕРКівці** (?) у с. Лемеші **Чг**, кут **ЗаЦЕРКів'я** = **ЗАРІЧ'я** біля с. **ЛОПАТичі** **Чг** (калм. **цэрг** ~ пмонг. **сэрэг**); кут **ЦЕРКовська** (?), дол. **ГАРБЕЛЬова** у с. Слобода; х. **ГОРБОЛеєвка** **Чг** **Чг**; яр **ЧИРКове** калм. **цэрг** військо з дтюр. **черіг**, г. **ЦЕРКовна** у с. Дегтярівка; ур. **ТЕТЕРкіно** дтюрк. **тітір** 'порода верблюда' [24, с. 564], кипч. XIII 'арабс. верблюдиця' [10, с. 458] і **ЦЕРКУНовка** халх. **цэрэг**, калм. **цэрг** військо у с. **Ясне** (Яса); ур. **ЦИРКУНовка**, **ТІТЕРкіне** тітір верблюд [24], ліс **РОГачі** у с. **УЗРУЙ** **Чг** Новг.-Сів. (тут же кут **БУНАКівка**, ліс **КАМКин** Ров **катағ** у с. **ШЕПТаки**; с. **МАМЕКіне**, пор. **Мамак** 'Мамай' [11, с. 182], **ФОРОСТовичі** як. **харыста**- щадити; ліс **СИНДРАКов** (дтюрк. сандри 'говорити безладно' (4.20), кут **КАМКовщинпа** тюрк. **катағ** у с. Красий Хутір, кут **СУНДУКовщина** у с. **ЯМне**). Більше аргументів зі сполучень ур. **ЦЕРКовний** **РІГ** (?) у с. **Бондарі+** і кут **ТАТАРівщина** у м. **Остер** **Чг**; х. **ПИСАРевський**; ур. **КАМКовщинпа** тюрк. **катағ** у х. **МОВЧанів**, поле **ЦЕРКовна** **РУГА** (?) у с. **Шибиринівка** **Чг** **Чг**. Останній мікротопонім набуває сенс, якщо погодитися, що його складники – з монгольського матеріалу: калм. **цэрг** 'військо' + монг. уруг 'клан, родина'.

4.20. **Батий-, Кулаг-, Акул-**. Джучидом у III коліні був Хулагу, засновник династії Хулагидів у Персії. Імовірно продовженням його ім'я є основа **Кулаг-/ж-**. Бував на Лівобережжі і його онук **Акул** (VI коліно) – пор. основу **Акул-/Вакул-**: ● **КУЛАЖИнци** *Хулагу 1263 **Пл** **ГРЕБінка**: **ЗаГРЕБЕЛЯ** як. **харабыл** 'караул, сторожа', **ОРЖИЩ'я**, **САЇвка**, **ПИСАРщина**, **ОСАВУЛЬщина** *яса-, **МАР'ЯНівка**; ● **КУЛАЖИнци** **Хулагу** **Кв** **БРОВАри**: **ГРЕБЕЛЬки** якут. **харабыл** 'караул, сторожа'; **КАЛІНівка**, **КНЯЖичі**, **БОГДАНівка** богдо, **КРАСИЛівка**, **РОЖин**, **РОЖівка**, **КАЛИТА** (Іван?); ● б. **КУЛАЖИна** у с. **ЛІСники** **Кв** **КСв**: **ХОТів**, **КРУГлик**, **КРЕМЕНИще** керем; **ЖУКи**, **ЗаБІР'я**, **КАТЮЖанка** 2, **РИКунь** рг, **КНЯЖичі**, **САВЕНки**, **КОЗАРовичі** .**ГЛІБівка**, **БУЧа** .**ГУРІВщина**, **КРЮКівщина** хоруг-?, **ЛІСовичі**, **МИРОцьке**, **ТОЛОКУНЬ** укр з. монг. **толокно**, **СІН'як**, **ВОРОН'ківка**, **ЧЕРВОНе**, **ХОТЯНівка**, **ЗаБУЧ'я**, **БІЛОГОРОДка**, **ЯСногородка**; ● кут **КУЛАГовщина** Хулагу, **ТУПИЧівка** *тюфек самопал і г. **ШОКУРова** цехар у с. **АНТОНовичі** **Чг** **Чг**: ур. **Яце-**

во і оз. **БУЯНИцьке** у м. **ЧЕРНігів**; кут **КАЛУГа** Хулагу, ліси **ВИРи** у с. **АНИСів**; кут **ГАТЪМАНів** у с. **Москалі**; кут **БАТУРовщина**, оз. **БАТУРинові** **КРИНИЦі**, кут **КОЖУ.М'ЯКи** хоз'я 'ходжа' + **Мякка** 'Мекка', **ПЕКУРи**, яр **ПЕКУРів** **РІГ**, ур. **БАТІїв** Вал, **ТУДОРовщина** (татар?), яр **КРЕМ'яне** Урочище, ривч. **АРАПІНов** Ров, могила **ШИРОЧИшине** **Кладовище**, **ТУДАРовщина** (!), **ЦЕРКовище** у смт **СЕДнів**; тут же частина р. **Снов** – **БАЛІКова** **ЯМа**; луг **ЗОЛОТинський** у с. **Лукашівка**; оз. **КАЗАР** у с. **Сивки** (+1970); ур. **ЗОЛОТуха** у с. **ХАТИлова** **Гута**; ривч. **ХАВин**, оз. **ЯМа**, р. **САКівка**, р. і оз. **ЗАБАЧ** іст. **Забаш** «Азовське море» у с. **БоромІКи** (пор. р. **Мика** = **Мека** **Жт** **Радомишль**=**МИКгород**); ур. **ВОРОни** евенк. **орон** 'олень' у с. **Моргуличі**; х. **ВАКУЛин**; ур. **ВАКУЛине** **Жиліще** у с. **Петрове**; кут **КАМАКовщина** тюрк. **катағ**, ур. **РОГовка**, оз. **МОГИЛки** у с. **Буди**; г. **ВОРОНішина** і луг **РОГи** у с. **БОРки** = «Снов'янка»; ур. **ЗОЛОТуха** у с. **Навози** = «Дніпровське»; о. **ЧУДин** у с. **Прохорів**; кут **КОРЧЕВАТка** (евенк. **карчи** 'гроші' + **пахл**. **абад** 'селище') у с. **Старик**; далі кут **ПОВОЛОЖЖ'я** у с. **ШМАЇвка**; яр **ІРЖавець** у с. **Довжик**; г. **Городище** **ОРГОщ**, ліс **ЯЗви**, р. **СИБЕРЕжка** у с. **РОГОЩі**; ур. **ЗОЛОТуха** (поч. **В-** помилк.?), ривч. **ЮРКовський** у с. **ТАБАЇвка**; кут **КРАСовщина**, р. **КУРЕНівка** = **КОРЕНівка** (пор. **КОРЕНьок** **См** **Глухів**; на **Карті** **Шуберта** [21, с. 19–21] напис справді **КУРЕНекь**); с. **КАРХівка** (1712 р. **КОРХовка**); г. **ЖУКова** у с. **Киїнка**; р. **ЗМІЙовка** у с. **КОБИЛ'янка**; г. **СЕРЕДинська** 中國人 у с. **КРАСне**; р. і с. **ЗОЛОТинка**; поле **РОГи**, **АРАБчин** **РІГ** у с. **Ладинка**; ур. **ЧЕРЕПАШник** і р. **БАРАН**, **РЯБчина** у с. **Друцьке**; яр **ЧЕРЕМУХовий** у с. **Левковичі**; кут **АКУЛОВщина**, **РИЖовщина**, луг **Дроздові** **РОГи**, поле **БЕЛЬКовка**, р. **ХОТІнова** **ЯМа**, **КАРАУЛ** у с. **Мньов**; ур. **РОЖки** у с. **Глядин**; кут **ДЖОЛОВщина** тат. **джайлау** **яйла** у с. **МОХнатин**; кут **РОГ**, випас **МЕРИнова** **Долина**, ліс **Язовки**, луг **в'Язовка**, р. **ЖОВТА** = **Білоус** у с. **ЮР'ївка**; кут **КРАСовщина**, випас **УЗРІЧ'я**, р. **ЯМочка** у с. **Новий Білоус**; с. **СЯДРИЧі** = «Деснянка» (пор. вище (4.19) ліс **СИНДРАКов** та **САНДРАКи**+ **Вн**); х. **ГОРБОЛеєвка**; ур. **ЗАРІЧ'я** *серег, **ВИР** у с. **Піски**; бол. **ТОРЧИН** у х. **Єньків**; кут **БабічУВщина**, луг **За** **ЗВЕНичевим** у с. **РОїще**; кут **Гузівщина**, дол. **БУТова**, ривч. **ЯСлюков** у с. **Рудка**; кут **КУРДовка** і випас **РОГи** у с. **СЕРЕДинка** 中國人; ур. **ТОРЧин**, **МАМИШ** у с. **Слабин**; оз. **ЯМочка**, **ХАТУЧа**, р. **ЯМа** у с. **Слабин**; кут **ЦЕРКовСЬКА?**, дол. **ГАРБЕЛЬова**, поле **КАЗАНський** **Берізнюк** у с. **Слобода**; х. **ПИСАРевський**; ур. **ЗАБОРОВА**, **МОШки**, г. **ЗАБАРОВська**, р. **БОРОВА**, ліс **МИШковщина**, оз. **ВИР**, **ХАТУЧа** у с. **КОЗЕРОГи**; кут **РОГ**, ур. **АНТОНівка** у с. **Старий Білоус**; ривч. **ШАПОРовка** **Шахпур** IV ст.?? у с. **Черторейка**-«**Малинівка**»; луг **ЖЕРВАНок** **Зарван** у с. **Полуботки**; ліс **ЯЦево** у с. **Товстоліс**; р. **СВИНка** *савин, оз. **БАРАНова** **ЯМа** у с. **Улянівка**; г. **БУГЛачка**, луг **ЮРГове**, бол. **МУХОВАТе** у с. **ЯЦево** - «**Новоселівка**»; кут **ТРУХАНівка**, **РОГововка**, **БУШТРИківка** пехл. **уштур** 'верблюд' у с. **Хал'явин**; випас **ЮРКовщина** у с. **Хмільниця**; ривч. **ЖАБИХа**, бол. **ХАВРове** (пор. **Ковров**), кут **МОГИЛевщина**, **ЖАБОВщина**, ліс **РОГата**, **СОРОЧе**, поле **На** **ЯМі** у с. **РЯБці**;

кут **ЯШ**новщина, бол. **ЧЕМЕР**Хове, дол. **САВЕН**кова, поле **ВИТ**ьове, **КОБИ**Лянщина у с. Черниш; ур. **КРИМ**чиця, **ЯС**-люків, берег **САЛ**ВОНова хозарс. саліфан, ур. **ХИЛ**ьКова Круча на р. Снов, струм. **СОКОР**ник у с. Клочків; ур. **КОРОВЕЛЬ** як. **харабыл** 'караул, сторожа', Янівське, кут **КУЛИ**Шівка. **ОСАУЛ**ківка *Яс- у с. Шестовиця; кут **КАЛАНТА**ївка Калантай, ур. **КОРАБ**лище, поле **ЦЕРК**овна **РУТА**, **МОРГУ**нове у с. Шибиринівка;

4.21. **Серед-**, **Шейбон-**, **Моран-**. Регулярна повторюваність у розглянутих контекстах назв від основи **Серед-** наводить на думку про можливе відображення в них відомих далекосхідних реалій: китайська назва Китаю 中國 Чжун-Куо букв. «Серединна (中) Держава», а китайців 中國人 чжун-куо жень букв. «люди Серединної Держави». У тій етномовній картині світу всі інші країни розміщуються довкола Китаю, – а він посередині (для обставин XIII ст. це мав бути синонім монголів). Тоді пор. і назви нп *Середина* Ль, *Середина-Буда* См, *Серединки* Тр, *Серединці* Хм.

Уперше таку можливість помічено на контекстах: ● **ВОРОБ**лячин **харабыл** Ль Яворів: **СЕРЕ**Дина 中國人; **ВЕРБ**ляни **харабыл**, **КАЛИТ**яки; **МУРИ**ни морин, **КАЛИ**нівка, **ВОРО**ців, **СЕРЕ**Дній **ГОРБ** 中國人, **БУН**ів, **ІВА**ники, **ДОБРО**-**СТА**ни, **НАГА**чів каз. **нагаш** 'родичі з боку матері', Ямельня, **ВАКУ**ли, **СОЛИ**ги негід. солиґи- 'верховинець', **СОЛУ**-**КИ** евенк. солак- 'верховинець', **МОРА**нци монг. **морин** 'кінь' (пор. і хрестоматійні назви **МОРИ**нци Чк2); **СВИД**ниця монг. *Субудай*; ● ур. **ШИБО**ниця Шейбан (брат Батия), **КНЯ**же, **КОН**еве у с. **СЕРЕ**ди, ур. **ЧЕРЕМА**шище біля р. Уборть у с. Підлуби Жт Ємільчине; ур. **ЖУШ**МАНь (пор. Єсмань) **КОРЕН**ья *кур- біля с. ЯНЧА-Рудня («Рудня Іванівська», ур. **КАЛИ**новка у с. Зубковичі [21, с. 21–6]; ● **МЯКО**. **ХІД** Мякка 'Мекка' (Афан. Нік.) Вн **БЕР**Шадь Берке + чадь: **ВОВ**чок балик, **КРАС**носілка, **СЕРЕ**динка, **КАВ**кули, **ЯЛА**-**НЕ**ць 2; ● кут **СЕРЕ**Дівка, ур. **РОГ** у с. Підлісне = **ЦЕРК**овище+ Чг **КО**Зелець: кут **ЧИ**Жівська у с. **САВИ**н, ур. **ВО**-**РО**Новщина у с. Карпеки, ур. **ЯВО**нівщина, **БУТ**ківщина у с. Ставиське, ур. **ФОРО**СТОВАте (і 4.19) у с. **ХРЕ**Щате; ур. **КОР**Жівщина, р. **ЧЕМЕР**ка у с. **ЧЕМЕР**; кут **ЗОЛО**тий Хутір, ур. **ТАТАР**ський Брід ● кут **ОСЕРЕ**Док у с. **ЖУК**івка Чг Куликівка: ур. **КАМА**Рець, **КОЗА**Ровщина, **ЦЕРК**овне, бол. **ЯЗ**ви, оз. **ВОЛ**жин у с. Кладьківка; оз. **ЗАЛА**Туша, **ТУРА**-**МІ**вка, долини **РУ**Банова, **ША**хова, могили – **ГОРЯ**нське **Кладо**вище *агарян- у с. **КОВ**чин Кабк Кавказ.

Але в такому разі: ● **Чу**нків = **ЧУ**ньКОВ+ 中國 Чжун-Куо Чь **ЗА**СТАвна: **РЕПУ**жинці. **ХРЕ**Щатик, **БАЛАМУ**Тівка монг. баламут, **РЖА**винці, **БОЯ**нчук, **КАДУ**Бівці, яр **СЕРЕ**Дній у с. **ОНУТ** монг. *он-ууд 'гуни', **ЮР**ківці; ● р. **Чу**ківка < **ЧУ**-**КОВ**ка 中國 у с. **ЧУК**ВА Ль **САМ**БІР: **ЧАЙ**КОВичі. **КОЛ**БАЄ-**ВИ**чі, **БАРА**нівці, **БІС**Ковичі бешік, **КАЛИ**нів, **ХВОРО**Ща, **ОР**Ховичі уруг, **ГЛИ**Боч, **КОН**.**ЮШ**ки-**КОРО**Лівські монг. **ХАРУ**ул 'караул', **КОН**ЮШки-**ТУЛИ**ГОЛОВи Туран, **БЛО**ки;

● р. **Чу**гівка = **ЧУ**ГОВка 中國 (1786) у м. Чугуїв: **БАШ**КІ-**РІ**вка, р. **Стара ПЕЧЕН**Іга у нп **ПЕЧЕН**Іги, **ЗАРО**Жне, **БУР**-**ЛУК**, **ІВА**нівка, **ЮРЧЕН**кове чжурчжен-, яр і с. **ТАГА**нка =

КАГАнської **Пере**воз+; яр **ВОЛО**Хів п **СЕРЕ**Дньої **БАЛА**Клій-**КИ**; ● **Чан**ків = **ЧАН**ьКОВ+ 中國 Хм **ДУНА**ївці: **ЗА**СТАВля; **УДРІ**вці, **СТА**вище, **ІВА**нківці, **ДЕР**ЖАНівка, **АНТОН**івка, **ВИХ**Рівка, **СМОТРИ**ч. **КРИ**НИЧани, **ЯЦЬ**ківці.

4.22. **Деревен-**, **Хваліс-**, **Навгач-**. Афанасій Нікітін зберіг живу вимову географічних реалій XV ст. Він доніс до сьогодні назви «*море Дербеньское, дорія Хвалитьскаа*» (Каспійське море) з уже втраченим -т- у прототипі **Дербент**. У *сполученні із синхоричними контекстами* це підказало етимологію топонімів-реплік б. **ДЕРЕВ**'ЯНка Дц, Ль (**DEREWEN**ка [СГУ, 167]), р. **ДЕРЕВ**ниця Чв, пот. **ДЕРЕВ**ни-**КУВА**Тий Зк (*абад), пот. **Дерен**івка і ур. **ДЕРЕВЕН**івка Чв; нп **ДЕРЕВЕН**ське Хк, **ДЕРЕВИ**ни Чг, **ДЕРЕВ**'ЯНки Вн, Кв, Ль, а також б. **Фалій**ська **Канава** Дп, бол. **Хваліси** [21, с. 21–6], на зах. від с. **ГОЛИ**ші [18, с. 236].

● бол. **ХВАЛІСИ** У [18, с. 236] = ур. **ХВАЛИ**Совь [21, с. 21–6] на витоку р. Кам'янка Жт Олевськ {ур. **ТАТАР**ські Ліски під Олевськом; р. **ЗОЛО**Туха у с. **БОРО**ве, р. **СВИ**-**ДОВ**ка **Субудай**, ур. **ЯМ**но і **КОХО**нець у с. Кам'янка; **бол. СТАВ** у нп **РИК**івка і **БОЛЯ**рка, кут **ЗаЦЕРК**ів'я = **ЗАРІ**ччя у с. **ЛОПА**тичі; ур. **ШУРА**, **БАРА**нова **ВОЛО**ка, **ЯМ**не, **ЖУ**-**ШМА**н у с. **Забаро**-**Давид**івка, р. **ЖУК**овниця, бол. **КОН**-**СЬ**ке у с. **Мала** **Глум**ча, ур. **ЖУК**ів, р. **РО**ги, **ХМИ**ринка, ур. **ЯМ**ки біля с. **Цві**ля; у с. ур. **Стара** **Служба** у с. **КУРЧ**иця на р. **Сл**уч; р. **ОС**овець *яс- (пор. **осавул**, **орлик**, **Ослави**) л **Убор**ті, ур. **РО**ги у с. **ОС**ова *яс-; бол. **ЖУК**ове, **КОН**ю-**ХИ**, ур. **ПОЯ**ски, **НАВГА**чак каз. **нагаш** 'родичі з боку матері' (пор. **НАГА**чів Ль (4.21), **НОГА**чівка Хм); ур. **ШИБО**-**НИ**ця, **КАДИ**ще, **КОН**еве у с. **СЕРЕ**ди, ур. **ЧЕРЕМА**шище біля р. Уборть у с. Підлуби Жт Ємільчине; ур. **ЖУШ**МАНь (пор. Єсмань) **КОРЕН**ья *кур- біля с. ЯНЧА-Рудня («Рудня Іванівська», ур. **КАЛИ**нівка у с. Зубковичі; р. **ТЕРЕМ**ША *ч-, ур. **ГОЛИ**ниські *ка-, ур. **ЯШ**ниці, **Старі** **СТА**ни, **КО**-**РО**Лівка **хоруул** у с. **МЯК**.**ОЛ**ОВИЧі **Мякка** (див. 4.27) (тепер «*Миколаївка!*» Жт Ємільчине на р. **ПЕР**га; постає питання, чи й інші не такі само), ур. **ВОРО**нівці, **ЯЗ**винка, **РАДО**МЕЛЬ, **КОЗ**.**ОМ**ИР у с. **ОС**івка (Солов'ї), та ін. Можливий прототип справжніх, історичних *Кам'янок* рос. ст. **Камень** 'назва Уралу'.

4.23. **Став-**, **Хорохорин-**. Наспів розв'язок основи назв *Стави*, *Ставища*. В Україні ці назви масові, але на вододілах і серед суцільних боліт (!) виглядають немотивовано: с. *Ставиське* Чг **Козелець** (це найвища точка у доріччі р. **Остер**); *Ставичани* Хм **Славута**; *Ставище* Жт **КОРО**СТень; пор. і **болото Став** біля с. **Болярка** Жт Олевськ.

Незвичний і словотвір основи: **Стави**Чі, **Став**ЧАНИ Ль, Хм, Чв 2, **Стави**ЩАНИ Чг, **Став**ков'ЯНЕ Чг (пор. іст. **поляне**, **дере**вляне), **Став**ЧИНЦІ Хм. У записях відзначено й промовистий наголос б. **Ст**авочна л **Борової**; є і підказки з синоніма р. **ставна** = **Станова** (!) (СГУ). Показові й сусідства: ● **ГОЛИ**Шів *Хваліс- Каспій Вл **Луцьк**: **Ново**С-**ТАВ**; **КОР**Шовець, **АНТОН**івка, **БА**їв, **БУЯ**ни, **Радо**МИШЛЬ, **СУХ**оволя, **ЗАБОЛОТ**ці, **ХОРОХОРИН!** **Хорхорин**, столиця **Чингіз**-хана (пор. і **ГОРОХОЛИН** ІФ **Богородчани**: **БОЙ**ки, **БОГР**івка тюрк. **бугра** верблюд, **СОЛОТ**вин *з-); ● **ГОЛИ**-

Шів *Хваліс- Рв Рв: .ЗаСТАВ'я, СтароЖУКів; НовоСТАВ .ДЕРЕВ'ЯНЕ Дербень, .СТАВичі, Ясининичі, ПОРОЗове, КОРНин *куринь.

Слово *став* ('місце, де щось стоїть') звузило значення, адже *стає* не лише вода: «А в другий раз приходив ватажок Вовчок, та й *став* коло Константинова. ЗОЮР, I, 132. Цікаве значення *став* «стайня» на Смоленщині: *Пошел ен на ставы-конюши выбирать себе лошады* (1914) [23, с. 15]. Але найпереконливіший периферійний архаїзм зберігся у говірці Новгород: *став* «стоянка, місце тимчасового перебування. *Став-то раненых вот в той деревне был* (1969)» [23, с. 15]. Усе це відгомін доби Степу.

Став 'стоянка' міг бути й на р. СТАВИЩа у с. ЖУРЖевичі *чжурчж-? Жт Олевськ [21, с. 20-6]: ур. ЯСне, Під'Я-Сенне, ур. КРУГ.ОВАТО < ь; ур. ЗаГРЕБЕЛЬ у с. Войтковиці; ур. Пожо, КУТО < ь, ГОЛИШЕве *Хваліс і ур. КОРЕНець *у на р. Ствига. Є логіка у контекстах: ліс ПИСАРщина і ур. СТАВИЩЕ у с. Остапівка Чг Варва; ур. КАНівщина, дол. КАЛІНівська і луг СТАВИЩЕ у смт Варва Чг.

4.24. **Бунак-, Таган-, Бурлук-**. Незалежною вказівкою на такі ж тимчасові стоянки стають уже вивчені основи Бунак- (є і омонімічне прізвище) з пехл. *banag* 'багаж, місцеперебування, житло, табір' (МакКензі) [9, с. 592] і Таган- (бур. *тагаан* 'тринога для підвішування казана над багаттям'). Пор. • БУНАКове Хк Лозова: ДоброБУТ, ГАННівка; БРАТолюбівка, ЧЕРВОНий КУТ, МИРне, СЕРГІївка, ЖУКове, МИРолюбівка, ШАТівка, КНЯЗеве; НовоЗАБЕРЕЦьке, Нова МЕЧебилівка .КІНне; БАРАБАШівка;

• ТАГАНка Хк Чугуїв: ЧЕРВОНе, БУРЛУК Бурлюк (Джучид, IV коліно), ІВАНівка, ЮРЧенкове; • ТАГАНЧА Чк КАНів: ІВАНьків, ЛАЗІРці, РЖавець, КОЗАРівка, СИНявка. Також: • р. БУРЛУК у нп Великий БУРЛУК Хк рц: КУРІНьки, ГОЛУБівка, ЖУКів Яр, ЯСЧне Яік 'Урал'; КРАСНОЯРське, ШИПУВАТе, КАНівцеве.

4.25. **Баскак-, Мир-**. До депорачії татар в Україні було с. БАСКАКи (*баскак* 'намісник хана при васальному князі') [12, с. 961, с. 164] – тепер чергова «Кам'янка» Жт Жт {БІЛка, БАРАНівка, ЧЕРЕМОШне, ДЕНИШі, СОРОЧЕНЬ, РУЖки, ТЕТЕРівка, ІВАНківці, ГАДЗИнка хаджи, ЗАРІЧани, МИРолюбівка}. Деінде історична пам'ять збережена: досі є нп Баскаки РФ Чуваш., Тверс.; -ово Яросл., Іван., Смол., Тульс., -овка Смол., Баскачи Моск., Яросл. [15]. Значно частіші основи Мир- з ар. *амір* 'емір, князь, нойон' – МИР-городи = МИРВОДИ *амір* + *абад*, МИРолюбівки, ЛюбоМИРівки, МИРчі й ПоМІРки.

4.26. **Болгач-/ Болшач-**. Зустрінуто й • кут БОЛГАЧівка і оз. БОЛГАЧ, оз. ДУНАвиця і бол. КОРАБЛище у смт Любеч Чг Ріпки: ур. МОРЕНков Тарак монг. морин 'кінь' у х. Горки; ур. ВЛАДІМИРовська Дача (4.27) у с. Вербівка; с. ГУНЬКІВка монг. *hün* 'населення'. Ще Афанасій Нікітін журився, що всюди став *булгак*: це тат. *булгак* 'заворушення, заколот, зам'ятня' [24] (пор. Змітнів Чг).

4.27. **М'як-**. Завершити цей епізод студій варто свіжою знахідкою з твору Афанасія Нікітіна 550-річної давнини: «Господи Боже мой! На ты уповах, спаси мя, Господи! Пути

не знаю, иже камо пойду из Гундустана: ...на Хоросан пути нету, ни на Чеготай пути нету, ...ни на Рабостан пути нет. **То везде булгак стал**; князей везде выбил, **и земля ся не скрепила...** А иного пути нет никуды. А на **Мякку** итти, ино стати в веру бесерменскую. Занеже крисьтяне не ходят на **Мякку** веры деля, что ставят в веру*. А жити в Гундустани, ...у них все дорого...». Отже, *Мякка* – вимова назви *Мекки* 1470 р. Так врятовано зниклу історію основи М'як-. *От чому с. МЯК.ОЛОВичі+ Жт (4.22), МИШ. ОЛОВка Кв, може якісь МИХ.АЙЛІВки.

• оз. М'ЯКОТИН! у с. КОЗЛИничі хозя Вл МАНевичі: СЕРХів серег, ЧЕРСьк чері-, КАЛІНівка, ПідЦАРевичі 2, КУКЛИ, БОРОВичі, ЗАРІЧя, КОМАРове хамар?; • М'ЯКеньківка Пл РЕШЕТИлівка: .КОНОНИ, МИХНівка; КОРЖівка, ГОЛУБИ, івка, КАЛЕНики, ХРЕЩате, МИРне, ПИСАРенки, ХОРУЖі, ЯЦенки; • М'ЯКівка Хк БОГОДУХів: ХОРУНже, КОРОТке Карт-ан, ІВАНо-ШИЙЧине, МИРолюбівка; • М'ЯКоти Хм іЗЯСЛАВ: РАДОГОЩ 2; ДОРОГОЩа, АНТОНівка, БІЛОТИН, БІЛОГородка, БІЛЬЧин, ка, МИСЛЯтин, БЛИЖинці Білік, ХОТЕНЬ 2, ХРИСТівка *хорист-, ТЕЛІЖенці, КАЛІНівка, МИРне, ЧИЖівка, СОШне, ЗаБРІД; • М'ЯКО. ХІД Вн БЕРШАдь Берке + чадь: СЕРЕДИнка, ЯЛАНець 2; • р. М'ЯКиша (СНМРИ 1859 Черн., с. 151) Чг СОСНичя: руч. БІЛОЧ с. 158, у с. Волинка, р. ВЕЖівка вежі?; р. ВИЖівка у с. Вел. Устя; ГАНнівка; БУТівка, СтароБУТівка, ЗаГРЕБЕЛля, КОНятин, р. ВАЛКи балик у с. СИНютин; ПОКОТИлівка *багат-; р. СВІРка у с. СВІРок; р. БУЛДИЖка bulduq 'прибути'/ рос. діал. (владим.) *булдыга* 'булава' [15, I, с. 156]; р. ЖУРЖі чжурчж-; руч. ІВАНЧА; р. КУРІНь у с. Лозівка; р. МОГИЛки; р. МОЛОЧна у с. ПЕКАРів; р. МУРАВійка у с. ЗМІТНів *Замятня.

Розшукано й назву р. Мика = МЕКА у м. Микгород+ = Радомишль Жт [18, с. 361] на р. ТЕТЕРів 'Верблюжачій'. Монголи прийшли буддистами, а в часи панування на Русі прийняли іслам. Тому й різноманітніші його ознаки: *Бахметівки, Яструбинці, Ромодани* Пл, *Сорочинці* Пл4, *Радванці* Льв, *Редвенці* Тр, *Ропотуха* Чк, *Камки* Жт, Чг і *Комишуватки, Кумарі* Мк2, кілька *КомарівЦів, Комаргород* Вн і півсотні *Комарівок* (пор. *Мухаммад, Ясриб* 'Медина', *рамазан* 'піст', *сарацини, ризван* 'рай', укр. ст. *ропачь* 'мечеть' [16, III, с. 502] = тюрк. *камаг, кумар* 'місяць') і багато схожих. Далі були часи РЕПУЖИНців ІФ, Чв на Дністрі (лат. *gerugnare* 'відкидати віру'; пор. і в Новгородській землі *Рыпушкалицы* і *Арабач*), ЛЕКУРівки й *Пекарі* (кімр. *ресвг* 'грішник') і зрештою ПЕРЕХРЕС-Тівки См2, Кр, -ові Од2.

5. Так за роки спроб і помилок кожному камінчику-топоніму, хоч і не зразу, а повернуто його загублене місце у мозаїці минулого. Дотеперішня праця над долітописними пластами топонімів пояснима, бо нерідко це єдині мовні свідки ранньої історії. Збіг обставин привів до топонімії часів Золотої Орди, і обсяг збережених назв-свідків тієї пори на землях України дивує. Дальші студії трьох драматичних століть нашої східної історії можуть бути не менш плідними.

ДЖЕРЕЛА

1. Тищенко К.М. Ключі з Астурії від минулого України. Київ : Вид-во «Аквілон Плюс», 2015. 528 с.
2. Тищенко К.М. Гунські і аварські топоніми Сіверщини. *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини*. Глухів, 2005. С. 14–24.
3. Тищенко К.М. Гунсько-аварські топоніми у Європі. *Вісник Львівського університету*. Серія філолог. Вип. 36. Львів : Вид-во ЛНУ, 2005. С. 28–48.
4. Тищенко К.М. Монгольська топонімія у Центральній Європі. *IX сходознавчі читання А. Кримського*. Київ : Вид. центр ІС НАНУ, 2005. С. 93–96.
5. Тищенко К.М. Назви з Глухівщини в колі гунських топонімів Європи. *Сіверщина в контексті історії України*. Суми, 2007. С. 23–37.
6. Тищенко К.М. Сороківські Бальчики: алтайські топоніми Сумщини. *Сіверщина в історії України*. Вип. 2. Київ–Глухів, 2009. С. 24–31.
7. Тищенко К.М. Слід тунгусів, маньчжурів і монголів у топонімії України. *Вісник Львівського університету*. Серія філол. Вип. 61. Львів, 2014. С. 208–219.
8. Тищенко К.М. Іншомовна історія українців: 2300 реалій античності й середньовіччя у мові, топонімах і прізвищах. Київ-Броди : Вид-во «Провіта», 2018. 816 с.
9. Тищенко К.М. 42 епохи українських мовних контактів: енциклопедія 3000 реалій античності й середньовіччя у мові, топонімах і прізвищах. Київ-Броди : Вид-во «Провіта», 2020. 912 с.
10. Clouston G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford : At the Clarendon Press, 1972. 1034 p.
11. Селезнёв Ю.В. Элита Золотой Орды. Научно-справочное издание. Казань ; Вид-во «ФЭН» АН РТ, 2009. 232 с.
12. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ / ред. Н. Попівський та ін. Київ : Укр. вид-во політичної літератури, 1947. 1066 с.
13. Тищенко К.М. Долітописна мовна історія українців. Київ-Дрогобич : Вид-во «Півсвіт» 2016. 752 с.
14. Санжеев Г.Д., Орловская М.Н., Шевернина З.В. Этимологический словарь монгольских языков: В 3-х т. Москва, 2018.
15. Microsoft Encarta Premium, 2009. Е-ресурс.
16. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х тт. Москва : Изд-во «Прогресс», 1964–1973.
17. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ / ред. Д. Шелягін. Київ : Укр. вид-во політичної літератури, 1973. 816 с.
18. Словник гідронімів України / ред. А. Непокупний та ін. Київ : Вид-во «Наукова думка», 1979. 782 с.
19. Павленко С. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. Чернівці : ПАТ «ПВК «Десна», 2013. 600 с.
20. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю: В 2-х тт. / ред. В. Цинциус и др. Ленинград : Изд-во «Наука», 1975.
21. Карта Шуберта. (Карты трехверстовки; freemap.com.ua > karty-ukrainy)
22. Словарь української мови / упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко. У 4-х т. Київ, 1907–1909.
23. Словарь русских народных говоров. Вып. 41 / ред Ф. Сороколетов. Санкт-Петербург : Изд-во «Наука», 2007. 342 с.
24. Древнетюркский словарь / ред. В. Наделяев и др. Ленинград : Изд-во «Наука», 1969. 678 с.

Tyshchenko K.M. The Golden Horde Place Names of the Left-Bank Ukraine

The toponymy of Ukraine preserves till now the continuants of the names from the Golden Horde elite – Jochi and his descendants: Batu-Khan, Buval, Ordu-Ichen, Sheiban, Bashmak, Burluuk, Uzbek, Akul. The names of the amirs (noynas) – Subutai, Kartan, Aidar, Alchedai, Kavgady, Babuji, Kalantai, Koverga, Mamai. In their contexts the various Horde realities are detected: the ethnonyms – Tatars, Mongols, Manchu, Arabs, Alans; place names – the Golden Horde, China, Kashmir, Khvalisy, Derbent, Yathrib, Mecca; other realities – Mong. Yasa, Bilik, urug 'clan', tsakhar 'serfs', beshik 'writing', sambar 'writing tablet', dans 'list', tsereg 'army', abukh 'captured'; Evenk. oron 'deer'; Turk. haqan, tagan, baskak, kalyn 'thick', bulgak 'mutiny', Burkhan 'Buddha', asura; Yakut. kharabyt 'guard'; Tat. savin 'camel', Ar. al-haluba 'milch camel'; Pahl. bunak 'property, tent'; Slav. pysar-'scribe', stav- 'camp' etc.

Key words: language contacts, toponymy of Ukraine, the Left Bank Area, Golden Horde, Mongolian, Tungus-Manchu, Old Turkic, Arabian, Pahlavi contacts.

REFERENCES

1. Tyshchenko, K. (2015). *Kliuchi z Asturii vid mynuloho Ukrainy [The Asturias Keys of the Ukrainian History]*. Kyiv : Vyd-vo «Akvilon Plus». [in Ukrainian].
2. Tyshchenko, K. (2005). Huns'ki i avars'ki toponimy Sivershchyny [The Hun and Avar Place Names in the Siveria Region]. *Zberzhennia istoryko-kul'turnykh nadban' Sivershchyny*. PP. 14–24. Hlukhiv. [in Ukrainian].
3. Tyshchenko, K. (2005). Huns'ko-avars'ki toponimy u Ievropi [The Hun and Avar Place Names in Europe]. *Visnyk Lvivskoho*

natsionalnoho universytetu. Serii filohichna: naukovyi zhurnal - Bulletin of the Lviv National University. Series in Philology: Scientific journal. Vol. 36, pp. 28–48. [in Ukrainian].

4. Tyshchenko, K. (2005). Monhol's'ka toponimii u Tsentral'niui Yevropi [The Mongolian Place Names in Central Europe]. *IX skhodoznavchi chytannia A. Kryms'koho – The A. Krymsky 9-th Oriental Colloque*. PP. 93–96. Kyiv : Publ. center IS NANU. [in Ukrainian].

5. Tyshchenko, K. (2007). Nazvy z Hlukhivshchyny v koli hunsk'kykh toponimiv Yevropy [The Place Names of the Hlukhiv Area among the Hun Toponyms in Europe]. *Sivershchyna v konteksti istorii Ukrainy – The Siveria Region in the Ukrainian History Context*. PP. 23–37. Sumy. [in Ukrainian].

6. Tyshchenko, K. (2009). Sorokovi Bal'chyky : altaiskii toponimy Sumshchyny [Sorokovi Bal'chyky: the Altai Place Names of the Sumy Region]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – The Siveria Region in the Ukrainian History*. Vol. 2, pp. 24–31. Kyiv–Hlukhiv. [in Ukrainian].

7. Tyshchenko, K. (2014). Slid tunhusiv, man'chzhuriv i monholiv u toponimii Ukrainy [The Tungus, Manchu and Mongol Traces in the Ukrainian Place Names]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu. Serii filohichna: naukovyi zhurnal – Bulletin of the Lviv National University. Series in Philology: Scientific journal*. Vol. 61, pp. 208–219. [in Ukrainian].

8. Tyshchenko, K. (2018). *Inshomovna istoria ukrainsiv: 2300 realii antychnosti y seredniovichchia u movi, toponimakh i pryzvyshchakh [The History of the Ukrainians in the Language Borrowings: 2300 Realities of the Antiquity and Middle Ages in the Language, Place and Family Names]*. Kyiv, Brody : Vyd-vo «Prosvita». [in Ukrainian].

9. Tyshchenko, K. (2020). *42 epokhy ukrains'kykh movnykh kontaktiv: Entsyklopediya 3000 realii antychnosti y seredniovichchia u movi, toponimakh i pryzvyshchakh [42 Epochs of the Ukrainian Language Contacts: Encyclopedia of 3000 Realities of the Antiquity and Middle Ages in the Language, Place and Family Names]*. Kyiv, Brody : Vyd-vo «Prosvita». [in Ukrainian].

10. Clouston, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford : At the Clarendon Press.

11. Seleznirov, Yu. (2009). *Elita Zolotoj Ordy. Nauchno-spravochnoe izdanie [The Elite of the Golden Horde]*. Kazan : «FEN» AN RT Eds. [in Russian].

12. Popiv's'kyi, N. (Ed.) (1947). *Ukrainska RSR. Administratyvno-terytorial'nyi podil [Ukrainian SSR. The administrative-territorial division]*. Kyiv : Ukr. vyd-vo politychnoi literatury. [in Ukrainian].

13. Tyshchenko, K. (2016). *Dolitopysna movna istoria ukrainsiv [The Pre-Chronicle language history of the Ukrainians]*. Kyiv, Drohobych: Vyd-vo «Posvit». [in Ukrainian].

14. Sanzheev, G., Orlovskaja, M., Shevermina, Z. (2015–2018). *Etymologicheskij slovar' mongol'skikh jazykov. Vols. 1–3. [The Etymological Dictionary of Mongolian Languages]*. Moscow : IV RAN Eds. [in Russian].

15. Microsoft Encarta Premium (2009). Е-атлас.

16. Фасмер, М. (1964–1973). *Этимологический словарь русского языка. Vols. 1–4. [The Russian Etymological Dictionary]*. Moscow : «Nauka» Eds. [in Russian].

17. Sheliahin, D. (Ed.) (1973) *Ukrainska RSR. Administratyvno-terytorial'nyi podil [Ukrainian SSR. The Administrative-Territorial Division]*. Kyiv : Vyd-vo polit. lit. [in Ukrainian].

18. Nepokupnyi, A. (Ed.) (1979). *Slovyk hidronimiv Ukrainy [The River Names of Ukraine. Dictionary]*. Kyiv : Vyd-vo «Naukova Dumka». [in Ukrainian].

19. Pavlenko, S. (2013). *Mikrotoponimy Chernihovo-Sivershchyny. [The Microtoponyms of the Chernihiv-Siveria Region]*. Chernihiv : PAT «PVK «Desna» Eds. [in Ukrainian].

20. Tsintsius, V. (Ed.) (1975). *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'chzhurskikh jazykov. Materialy k etimologicheskomu slovariu: V 2-ku t. [The Comparative Dictionary of the Tungus-Manchu Languages. Materials for the Etymological Dictionary: In 2 Vols.]*. Leningrad : Vyd-vo «Nauka». [in Russian].

21. The Schubert Map. Е-resource (freemap.com.ua > karty-ukrainy). [in Russian].

22. Hrinchenko, B. (Ed.) (1907–1909). *Slovar' ukrains'koi movy: U 4-ku t. [The Ukrainian Dictionary: In 4 Vols.]*. Kyiv. [in Ukrainian].

23. Sorokoletov, F. (2007). *Slovar' russkikh narodnykh govorov [The Russian Dialects Dictionary]*. Vyp. 41. Sankt-Peterburg : Vyd-vo «Nauka». [in Russian].

24. Nadeliajev, V. (Ed.) (1969). *Drevnetiurkiskij slovar' [The Ancient Turkic Dictionary]*. Leningrad: Vyd-vo «Nauka». [in Russian].

**Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

УДК 903.8(477.52)«16»

Ю.О. Коваленко**СКАРБ XVII ст. з НЕКРАСОВОГО**

У статті вперше вводиться до наукового обігу скарб речей XVII ст., виявлений при нез'ясованих обставинах неподалік села Некрасове Глухівського району Сумської області.

Ключові слова: скарб, копійка, півторак, шостаки, наверхня.

Своєрідний скарб пізньосередньовічних прикрас був випадково знайдений одним із місцевих жителів біля села Некрасове Глухівського району Сумської області. Знахідка трапилася на південній околиці села.

Вірогідно, речі мають відношення до пізньосередньовічного селища, яке займало невеличку ділянку на правому березі р. Есмані. В історико-статистичному описі Чернігівської єпархії за 1873 рік читаємо наступне: «В 1590 г. на Сейме предоставили королю отдать кому-либо по его усмотрению "Гороше и Слепород над рекою Негощею, на границе московской"». Гороше-Хорошее над річкою Негощею, нині відомою с іменем Вербовки, переименовано в Некрасово. И по праву. Место, где прежде расположено было поселение, в версте от нынешнего, вовсе не хорошее, топкое и болотистое» [1, с. 295]. Автор цих рядків – архієпископ Чернігівський і Ніжинський Філарет (в миру Дмитро Григорович Гумілевський). Інший дослідник історії українських земель, О.М. Лазаревський, згадував Некрасове у зв'язку з критичними зауваженнями відносно досліджень вл. Філарета (Гумілевського) [2, с. 476].

Місце знахідки у минулі роки неодноразово досліджувалося археологами. У 1992 р. тут працювала Лівобережна ранньослов'янська археологічна експедиція під керівництвом А. Обломського, яка виявила залишки багаточислового селища. Поряд із матеріалами доби бронзи, раннього заліза та ранньослов'янського періоду була знайдена

також пізньосередньовічна кераміка XV–XVI [3, арк. 5]. Пізніше поселення досліджувалося автором статті. Крім вищезазначених матеріалів, були виявлені ще й давньоруські, як домонгольського, так і післямонгольського часу. На місці поселення були знайдені золотоординські монети Тохтамиша та Тимур-Кутлуга [4, с. 42].

Але найважливішою для нас є група знахідок, виявлених у різні часи на околиці Некрасового, яка проливає світло на останній період існування поселення на означеному місці. Це фрагменти так званої московської кераміки, часові рамки існування якої обмежуються XIV–XVI ст., монети Івана IV Грозного, Бориса Годунова, Сигізмунда III, натільні хрестики XVI – першої половини XVII ст. [5, с. 139]. Саме цим часом, на нашу думку, і датується некрасівський скарб.

До складу скарбу входило 26 російських, 10 польських срібних монет першої половини XVII ст., натільний хрест з мідного сплаву та срібне навершя руків'я ножа. Всі знахідки, крім навершя руків'я ножа, є складовими жіночої прикраси, що свого часу була загублена або схована. На жаль, подробиці виявлення речей невідомі і неможливо відтворити положення скарбу *in situ*.

Російські монети – дротові копійки були скручені у трубочки і нанизані на шерстяний плетений мотузок бурякового кольору. Фрагменти мотузка збереглися. За попередніми висновками, всі російські монети є копійками карбування Михайла Федоровича. П'ять польських монет номіналом 1,5 гроша або, як їх ще називали, півтораки, також скручені у трубочки для нанизування на мотузок. Інші п'ять монет мають наскрізні отвори для нанизування у якості підвісок. Серед них було 2 півтораки та 3 монети номіналом 6 грошей (так зв. шостаки). Польські монети, наскільки нам вдалося з'ясувати, відносяться до карбування періоду правління Сигізмунда III.

Завершував усю композицію цього своєрідного намиста православний хрест, виготовлений із мідного сплаву. Хрест односторонній. На ньому – зображення Голгофського хреста з терновим вінцем у середохресті. На кінцях є написи, але вони майже не читаються, оскільки вкриті товстим шаром окису. Подібні хрести характерні для виробів майстерень Московської держави XVI ст. [5, с. 139]

Навершя руків'я ножа, під час вилучення його із ґрунту зламалося на кілька частин. Воно являє собою срібну смужку шириною 10 мм, яка була спаяна у кільце. Навершя прикрашене витонченим гравіюванням у вигляді рослинного орнаменту. Воно виконане на досить високому художньому рівні.

Традиційно походження скарбів пов'язане з якимись форсмажорними обставинами: пожежами, стихійним лихом, бойовими діями тощо. Не виключено, що вищезазначені предмети були сховані під час воєнних по-

Рис. 1. Скарб XVII ст. з с. Некрасове. Жіноча прикраса, що складається з хреста і монет

дій, що відбувалися на Сіверщині у першій половині XVII ст.

До 1619 р. Некрасове, село Новгород-Сіверського уїзду Підпутівльського стану, знаходилося у складі Московської держави й належало Олексію Півзому та Іллі Андрійовичу Некрасову. Після Деулінської угоди ці землі увійшли до складу Речі Посполитої. У 1621 р. Некрасове вже належить шляхтичу Олександру Липському [6, с. 427]. У першій половині XVII ст. воно припиняє своє існування. Вірогідно, це був не поступовий занепад, а знищення в результаті подій Смоленської війни (1632–1634 рр.). Некрасове знаходилося у прикордонній смузі й потрапило у зону інтенсивних бойових дій. Підтвердженням слідів запеклих боїв є велика кількість стріляних мушкетерських свинцевих куль, осколки чавунних ядер, наконечники стріл. Село ще з кінця XVI ст. було надано московським стрільцям як службовий наділ за охорону кордону. Присутність тут московської залоги підтверджується знахідками монет Івана Грозного, Бориса Годунова та православних натільних хрестиків, характерних для майстерень Московської держави XVI ст. Оскільки воно лежало у прикордонній зоні, то слушним буде припущення, що тут має місце сторожова застава козаків-москвитів, і хрести належали саме представникам цієї прикордонної залоги.

Археологічні, ставрографічні та нумізматичні матеріали, що походять з місцевості, де було виявлено скарб, вкладаються у часові рамки від другої половини XVI ст. до початку XVII ст. Датування монет-прикрас зі скарбу обмежено кінцем 20-х років XVII ст. На нашу думку час, коли було заховано скарб, – перша половина XVII ст., але не пізніше середини 30-х років XVII ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Стародубский, Мглинский, Новоузыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Чернигов, 1873. 436 с.
2. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 2. Полк Нежинский. К., 1893. 560 с.
3. Библиотека Державного историко-культурного заповідника у м. Путивлі. Інв. № 4269. Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Приймак В.В., Кропоткин А.В. Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г. М., 1993. 31 арк.
4. Коваленко Ю.О. Монеты Золотої Орди з давньоруського Глухова та його округи. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Тези доповідей. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 40–43.
5. Коваленко Ю.О. Село Некрасове у документах XVI–XVIII ст. Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 5. Київ – Глухів, 2012. С. 138–145.
6. Кулаковський П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). К., 2006. 496 с.

Kovalenko Yu.O. Treasure of the XVII century from the village Nekrasovo

The article introduces into scientific circulation for the first time the treasure of things of the XVII century, discovered under unknown circumstances near the village of Nekrasovo, Hlukhiv district, Sumy region.

A peculiar treasure of late medieval ornaments was accidentally found by one of the locals near the village of Nekrasovo, Hlukhiv district, Sumy region. The find happened on the southern outskirts of the village.

Probably, things are related to the late medieval settlement, which occupied a small area on the right bank of the river Esman.

Рис. 2. Навершя руків'я ножа (фрагменти) зі скарбу XVII ст. з с. Некрасове

The treasure consisted of 26 Russian and 10 Polish silver coins of the first half of the 17th century, a copper alloy cross and a silver knife handle. All the finds, except for the tip of the knife handle, are part of a woman's jewelry that was once lost or hidden.

Traditionally, the origin of treasures is associated with some force majeure circumstances: fires, natural disasters, hostilities, etc. It is possible that the above items were hidden during the military events that took place in the North in the first half of the XVII century.

Archaeological, staurographic and numismatic materials originating from the area where the treasure was discovered are included in the time frame from the second half of the XVI century. to the beginning of the XVII century. The dating of jewelry coins from the treasure is limited to the late 20s of the XVII century. In our opinion, the time when the treasure was hidden was the first half of the 17th century, but not later than the middle of the 1930s.

Key words: treasure, "pivotrak", "shostak", knife decoration.

REFERENCE

1. Istoriko-statisticheskoye opisaniye Chernigovskoy yeparkhii. Starodubskiy, Mglinskiy, Novozybkovskiy, Glukhovskiy i Nezhinskiy uyezdy. [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Starodub, Mglinsk, Novozybkovsk, Glukhov and Nezhin districts]. Chernigov. (1873). [in Russian].
2. Lazarevsky, A.M. (1893). *Opisaniye staroy Malorossii. Materialy dlya istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya. Polk Nezhinskiy* [Description of the old Little Russia. Materials for the history of settlement, land tenure and management. Nezhin regiment]. Vol. 2. Kiev. [in Russian].
3. Biblioteka Derzhavnogo istoriko-kulturnogo zapovidnyka u m. Putivli. Inv. № 4269 [Library of the State Historical and Cultural Reserve in Putivl. Inv. № 4269]. (unpublished)
4. Kovalenko, Yu.O. (2015). Monety Zolotoi Ordy z davnoruskoho Hlukhova ta yoho okruhy. Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorichnoi nauky [Coins of the Golden Horde from ancient Glukhov and its district. Actual problems of numismatics in the system of special branches of historical science]. *Tezy dopovidei*, pp. 40–43. Kirovohrad – Kyiv – Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
5. Kovalenko, Yu.O. (2012). Selo Nekrasove u dokumentakh XVI–XVIII st. [The village of Nekrasovo in documents of the XVI–XVIII centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*. Issue 5, pp. 138–145. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].
6. Kulakovskiy, P.M. (2006). *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolitoi (1618–1648)* [Chernihiv-Sivers'kyi as a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 21(АШК)«11–25»

А.Ш. Кришан

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРИКЛАДАХ ВОЛИНСЬКОГО КОВЕЛЯ І СІВЕРЯНСЬКОГО НІЖИНА (ЗА КОРОЛІВСЬКИМИ ПРИВІЛЕЯМИ 1611 ТА 1625 рр.)

У статті йдеться про започаткування (відновлення) міського судочинства згідно з королівськими привілеями від 1611 та 1625 рр. у ранньомодерний час на прикладах українських міст – волинського Ковеля та сіверянського Ніжина у першій чверті XVII ст. Якщо для першого урбаністичного осередку привілей Сигізмунда III лише відновив давню самоврядну традицію, то громада другого – уперше в історії здобула можливість утворювати власні судові інституції. З використанням доступної джерельної бази була зроблена спроба виокремлення тотожних та відмінних рис формування і діяльності самоврядних структур у Ковелі та Ніжині на початку XVII ст. У матеріалах здійснено стислий виклад основних принципів судової автономії, яку отримували міщани в межах надання привілею на Магдебурзьке право. Також була здійснена спроба опису соціального портрета керівників міських самоврядних інституцій. За допомогою свідчень з джерел ми змогли реконструювати структуру і механізм діяльності арбітражного ланцюга між міським та замковим судовими колегіями. Було визначено, за урядування яких саме очільників ці урбаністичні осередки змогли отримати відповідні привілеї на Магдебурзьке право і що саме це давало місцевим громадам у юридичному аспекті. Окрему увагу приділено характеристичні теоретичні засади функціонування міського самоврядування у вказаних містах на основі опублікованих джерел з огляду на фрагментарність досліджень «магдебургій» українських міст у першій половині XVII ст. в цілому.

Ключові слова: урбаністичний осередок, міське самоврядування, Ковель, Ніжин, Магдебурзьке право, рада, лава, вїйт, бургмістр, привілей.

Магдебурзьке право – одна з найвідоміших систем міського самоврядування, що виникла у Центральній Європі на межі XI та XII ст. і передбачала цілу низку свобод, які отримувала міська громада від свого власника в обмін на матеріальну підтримку. Найважливішими її пунктами були:

- можливість запровадження міського самоврядування при наявності виборних адміністрації та суду;
- право міської громади на володіння землею у місті;
- вигідні умови для діяльності ремісників і купців;
- звільнення від сплати мит на користь володаря і право проводити ярмарки [10, с. 315–328].

Загальноміський суд (тобто той, який вершив правосуддя у тій частині міста, яка згідно із нормами міського права перебувала під юрисдикцією міщанської громади) у західноєвропейських урбаністичних осередках відбувався за обов'язковою участю 12 присяжних урядників-«шефенів» (радників), 2 суддів і представників міської ради – своєрідного міського «міні парламенту». Щодо того, хто міг бути обраним або призначеним громадою до членів міського суду, то тут ситуація кардинально відрізнялася залежно від особливостей того чи іншого міста чи регіону.

Уся влада у місті з магдебурзьким статусом належала **магістрату** – органу міського самоврядування, що складався з двох колегій – **ради і лави**. До складу першої входили «радці» (або «райці», нім. *Ratman*) під керівництвом бурмістра, а до другої – лавники (або «присягли», нім. *Schefen*), очолювані вїйтом [11, с. 182–183]. Незважаючи на те, що згідно із Магдебурзькими статутами кількість членів магістрату мала становити 12 осіб (за кількістю Божих апостолів) [5, с. 116], в українських містах цього правила могли і не дотримуватися.

Згідно з дієвим законодавством Речі Посполитої і Магдебурзьким статутом, **лава** [11, с. 74], як колегіальний судовий орган при вїйті, мала бути відокремлена від міського уряду, однак на практиці зв'язок між нею та радою був прямий: лава підпорядковувалася останній. Достатньо поширеним явищем в українських самоврядних містах Речі Посполитої було обрання до лави представників цехів, точніше керівників цих ремісничих об'єднань – цехмістрів. У переважній більшості українських міст їхня каденція тривала рік, однак, наприклад, у Львові (як і в Магдебурзі) лавників обирали довічно [6, с. 114–115]. До компетенції лавничої колегії входив розгляд кримінальних справ: убивств, розбоїв, пограбувань, крадіжок і т. п. Лавники допомагали вїйту готувати тексти вироків, допитувати обвинувачених, постраждалих та свідків, були присутні при виконанні вироку [4, с. 163].

Цікавим також є факт наявності у системі вїйтівсько-лавничого судового органу уряду **лентвїйта** («лантвїйта»), що був заступником вїйта, коли останній з тих чи інших причин не міг бути присутнім у ратуші (приміщення, в якому розташовувався магістрат) під час ведення судових розслідувань. Найчастіше функції лентвїйтів виконували старші лавники, тобто найбільш шановані громадою члени міського уряду [5, с. 113].

Міські ради у Польській Короні з'явилися майже відразу після впровадження тут Магдебурзької системи, і саме на них міщани покладали найбільші надії стосовно захисту своїх прав та свобод перед замковою адміністрацією. На відміну від лави, рада формувалася здебільшого самою громадою (за погодженням з власником міста або його намісником) і при виникненні конфліктів з дідичем або представниками інших міст репрезентувала всю «річ посполиту міську». Поступово до компетенції ради увійшли такі функції, як розгляд цивільних справ міщан (нагляд за процесами успадкування майна, дотриманням правил торгівлі, сплатою податків), обрахунок міських прибутків і видатків, а також розслідування дрібних злочинів. Ось як описує обов'язки міської ради польський юрист Б. Гроїцький: «...принаймні раз на тиждень або завжди в разі необ-

хідності збиратися в ратуші, щоб радитися про добро громади й запобігати шкодам, залагоджувати розпорядження радців та їхні ухвали, карати, оскільки через те велика дорожнеча буває. Крім цього, рада має наглядати за пекарями, різниками і шинкарями, запобігаючи ошуканством у мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та товарів. Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт та вдів і викорінювати шкідливі і небезпечні забави... Кожного року рада має звітувати про всі міські прибутки перед старшими і найзначнішими людьми з громади» [5, с. 115].

Склад ради кількісно був не завжди однаковим і усталеним. У першу чергу, кількість радців залежала напряму від величини самого міста і обсягу тих соціально-економічних повноважень, які мала у ньому рада.

З-поміж себе радці самі обирали **бурмістра** [11, с. 16], старшого над ними і керівника їхньої колегії. Зазвичай, бурмістри керували радою по черзі протягом кварталу (трьох місяців), однак були і винятки. Так, у вже згаданому Кракові кожен райця виконував функції бурмістра протягом тижня. Вибори до ради де-юре мали відбуватися щороку, і як відзначає вже згаданий нами дослідник А. Заяць, ця важлива подія у житті міста відбувалася «у найближчий понеділок по новому літі» [7, с. 148]. Як і вийти, радники та обраний ними бурмістр повинні були складати присягу королеві Речі Посполитої та місту, у якому вони проживали [5, с. 118].

На території Речі Посполитої Магдебурзька система хоч і була підтримана центральною владою, але багато у чому залежала від волі землевласників, дідичів міст, що здебільшого були незацікавлені в наданні містам самоврядного статусу.

У нашій статті ми зробимо спробу виокремити і стисло охарактеризувати теоретичні засади, на яких мало б будуватися самоврядування таких різних за географічним та історичним аспектами міст, як волинський Ковель і сіверянський Ніжин. Перше місто у 1611 р. отримало королівський привілей про відновлення самоврядного статусу, а друге – у 1625 р. своє перше право на «магдебургію».

Саме задля економічного зростання урбаністичних центрів наданих їм регіонів королівські старости могли навіть прохати короля про надання / відновлення самоврядних прав місцевим міщанським громадам.

Так сталося наприкінці осені 1611 р., коли тодішній ковельський можновладець Щасний Криський (королівський підканцлер) отримав від Сигізмунда III привілей на «повернення» Ковелю права на «магдебургію» на «вічні часи» [1, с. 112].

Згідно із цим документом від 28 листопада 1611 р. за сприяння (та під контролем) старостинської влади (в особі самого старости або ж його намісника – підстарости) ковельські міщани мали право обирати 8 нових членів до магістрату щорічно після Нового року «у найближчий до літа понеділок». Половина з них ставала радцями, а

інша – формувала лавничу колегію. З-поміж радців обирався квартальний бурмістр, який керував радою один місяць, після чого мав передати свій уряд «старшому з радців». Згідно з новоусталеною процедурою староста особисто (вірогідно, що цю справу зазвичай полагоджував на місці підстароста) обирав серед «міщан з цеху, порядного та знавця права», який отримував уряд лентвійта. Останньому і підкорялися міські лавники.

Якісно новим явищем в історії міського самоврядування у Ковелі після 1611 р. стало оновлення структури апеляційних судових інстанцій. Так, відтепер міщани, незадоволені декретом (вироком) лавничої колегії, могли звернутися до ковельської ради, для якої, відповідно, вищим арбітром міг стати власне старостинський (замковий) суд [1, с. 113–114].

До складу міського уряду мали входити представники лише християнської «національної громади» – поляки та русини, які постійно проживали у місті.

Місцеві судові колегії, незважаючи на недотримання на практиці загальноприйнятних норм Магдебурзького права, мали досить широкий спектр повноважень і вирішували усі невідкладні справи, з якими до них зверталися ковельські міщани.

Рід Криських залишив помітний слід в історії міського самоврядування не лише волинського Ковеля, але урбаністичного центру з абсолютно іншого регіону України – сіверянського Ніжина. Так, родич (швагро) вже згаданого нами Щасного Криського Флоріан Олешко (до слова, колишній ковельський вїйт) у травні 1617 р. з нагоди укладення сприятливого для Речі Посполитої Деулінського перемир'я отримав нове угіддя – городище Ніжин [3, с. 603]. На нашу думку, саме королівський секретар і став першим ніжинським старостою з часу неофіційного приєднання Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої. Деякі сучасні дослідники дають пальму першості іншому коронному шляхтичу – Щасному Вишлю [8, с. 70], але, згідно з дослідженнями відомого науковця Петра Кулаковського, останній на той час посідав уряд капітана Новгород-Сіверського (1619–1628 рр.), а з 1625 р. – і Ніжинського замків [9, с. 400]. У тому ж 1625 р. шляхтич Вишль отримав у «доживотне тримання» міське вїтвство [2, с. 177] у якості «жовнірського хлібу», а, отже, не міг бути володільцем Ніжина, яким, як ми знаємо з джерел, з 1617 р. «доживотно» був саме волинський шляхтич – родич Криських.

До кінця земної стежки Флоріана залишалося близько 6 років, і можемо зробити обережне припущення, що цей період колишній королівський дипломат провів саме у Ніжині, який всього за неповне десятиліття зміг розвинути з городища до настільки потужного урбаністичного центру, що вже 26 березня 1625 р. Сигізмунд III Ваза надає міській громаді привілей на Магдебурзьке право [2, с. 177]. Вочевидь, що тодішній дідич Ніжина Флоріан Олешко певним чином спричинився до цього рішення короля, бо вже мав успішний

досвід становлення (або відновлення) самоврядного статусу у королівських містах на прикладі волинського Ковеля (у 1611 р.), де він з 1603 р. і до самої смерті де-юре («доживотно») залишався вйтом, тобто очільником місцевого судочинства згідно з Магдебурзькою системою міського права.

Закономірним видається той факт, що обидві міські спільноти – і волинського Ковеля, і сіверянського Ніжина – за королівськими привілеями 1611 та 1625 рр. де-юре звільнялися від юрисдикції будь-якого магната, окрім короля, і отримували власний лавничо-радецький суд [1, с. 112; 2, с. 178].

Згідно із привілеєм 1625 р. міщанська громада Ніжина не отримала таких широких прав і свобод, як її ковельська «колега» у 1611 р., бо король Сигізмунд III (та його наступники) залишав за собою право призначати міським вйтом своїх довірених слуг. Так, першим ніжинським вйтом став уже згаданий вище капітан місцевого замку Щасний Вишль. Як і в Ковелі, до самоврядних судових інституцій сіверянського міста могли кооптуватися лише християни «римські або руські» (тобто католики або уніати). Такою ж самою в обох українських містах залишалася і система арбітражного судочинства: лава – рада – старостинський (королівський) суд [2, с. 179].

Згідно з аналізом відповідного документа, членам ніжинського самоврядування більше пощастило у вирішенні «земельного питання» щодо забезпечення міських урядників. Відповідно до «магдебурзького» привілею новопризначене вйтівство отримувало «на вічні часи» 20 волок, радники – 12 волок, а міські писарі – 4 волоки. Усі ці земельні пожалування мали належати «не особам, а міським урядам» [2, с. 180], тобто члени ніжинського магістрату посідали вказані волоки лише на період виконання ними самоврядних функцій без права передачі у спадок.

Опрацьовані джерела та історіографія дали змогу вивчити процес теоретичного функціонування правових засад системи самоврядування у вказаних українських містах Речі Посполитої у першій чверті XVII ст.

На розвиток системи органів міського самоврядування в обох урбаністичних осередках значно впливала сама громада, яка не завжди потребувала чіткого дотримання принципів та норм «німецького» права. Відтак правила коригувалися самими міщанами або ж представниками старостинських урядів.

До складу органів міського самоврядування у королівських Ковелі та Ніжині згідно з привілеями 1611 і 1625 рр. мали входити представники лише християнської громади – «католицької» і «руської». До судових структур у волинському та сіверянському урбаністичних центрах здебільшого входили заможні міщани (що було радше закономірністю, аніж винятком), часто це були саме цехмістри місцевих ремісничих об'єднань.

Наявність у містах Речі Посполитої давніх традицій самоврядування сприяла поступовому соціальному ви-

вищенню представників заможних верств населення, які і формували елітний (керівний) прошарок міської громади. У той же час, її пряма залежність від замкового уряду у питаннях управління і оподаткування залишається однією з тотожних рис обох досліджуваних міст. Відомо, що сам склад ковельського та ніжинського міських урядів обирався за безпосередньої і дуже активної участі замкових намісників, які, з одного боку, виступали гарантами соціально-економічних прав і свобод міщан, а з іншого, постійно контролювали функціонування міських органів самоврядування, що красномовно свідчить про обмежену правову автономію цих інституцій на практиці.

ДЖЕРЕЛА

1. Архив ЮЗР. Киев, 1869. Ч. 5, т. 1. 675 с.
2. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узгалі / О.І. Рігельман. Київ : Либідь, 1994. 767 с.
3. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569–1673 / упор. Г. Боряк, Г. Вайс та ін. Київ, 2002. 984 с.
4. Білостоцький С. Посадові особи вйтівсько-лавничого суду та їх процесуальний статус в XVI–XVIII ст. Львів: місто-культура. Львів, 1999. Т. 3. С. 158–166.
5. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008. 358 с.
6. Владимирский-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі та Литві. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV–XVIII вв. Львів, 1903. Ч. 1. 176 с.
7. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів, 2003. 205 с.
8. Кудрявцева А., Романюк І. Адміністративно-територіальний устрій Ніжинщини у складі Речі Посполитої (перша половина XVII ст.). *Ніжинська старовина*. Вип. 8. Ніжин, 2009. С. 69–72.
9. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ, 2006. 496 с.
10. Сванидзе А.А. Стокгольм: рождение столицы. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы*. Москва, 2000. Т. 4. С. 315–328.
11. Góralski Zbigniew. *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*. Warszawa, 2000. 191 s.

Krishan A.Sh. Theoretical principles of self-government on examples Volyn Kovel and Northern Nizhyn (according to the royal privileges of 1611 and 1625)

The article deals with the initiation (restoration) of urban justice in accordance with the royal privileges of 1611 and 1625 in early modern times on the examples of Ukrainian cities - Volyn Kovel and Northern Nizhyn in the first quarter of the 17th century. If it was the old self-governing tradition restoration for the first urban center the privilege of Sygzymund III, the community of the second one gained the opportunity to form their own judicial institutions for the first time in history. Using an available source base, an attempt was made to identify identical and distinctive features of the formation and operation of self-governing structures in Kovel and Nizhyn in the early 17th century. The materials summarize the basic principles of judicial autonomy received by the burghers in the framework of granting the privilege of Magdeburg law. An attempt was also made to describe the social portrait of the heads of city self-government institutions. With the help of evidence from sources, we were able to reconstruct the structure and mechanism of the arbitration chain between the city and the castle courts. It was determined under the leadership of which leaders these urban centers were able to obtain the appropriate privileges under the Magdeburg law and what exactly that gave local communities in legal terms. Particular attention is paid to the characteristics of the theoretical foundations of the functioning of urban self-government in these cities on the basis of published sources given the fragmentary research of «Magdeburg» system in Ukrainian cities in the first half of the 17th century in general.

Key words: urban center, city government, Kovel, Nizhyn, Magdeburg law, council, lava, woyt, mayor, privilege.

REFERENCES

1. Archive YuZR. Kyiv, 1869. Ch. 5, t. 1. 675 s.
2. Rihelman, O.I. (1994). *Litopysna opovid pro Malu Rossiiu ta ii narod i kozakiv uzahali* [Chronicle of Little Russia and its people and the Cossacks in general]. Kyiv : Lybid. [in Ukrainian].
3. Boriak, H., Vais, H. (Comps.) (2002). *Ruska (Volynska) metryka. Regesty dokumentiv Koronnoi kantseliarii dlia ukrainskyh zemel (Volynske, Ky-*

ivske, Bratslavskoe, Chernihivskoe voievodstva) 1569–1673 [Russian (Volyn) metric. Reges of documents of the Crown Chancellery for Ukrainian lands (Volyn, Kyiv, Bratslav, Chernihiv voivodeships) 1569–1673]. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Bilostotskyi, S. (1999). Posadovi osoby viitivsko-lavnychoho sudu ta ikh protsesualnyi status v XVI–XVIII st. [Officials of the Viitov-Lavny court and their procedural status in the XVI–XVIII centuries]. Lviv: misto-suspilstvo-kultura. V. 3, pp. 158–166. Lviv. [in Ukrainian].

5. Bilous, N. (2008). Kyiv naprykints XV – u pershii polovyni XVII stolittia. Miska vlada i samovriaduvannia [Kyiv at the end of the 15th - in the first half of the 17th century. City government and self-government.]. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Vladymyrskiy-Budanov, M.F. (1903). Nimetske pravo v Polshchi ta Lytvi. Rozvidky pro mista i mishchanstvo na Ukraini-Rusi v XV–XVIII v. [German law in Poland and Lithuania. Exploration of cities and bourgeoisie in Ukraine-Rus in the XV–XVIII centuries.] Lviv. [in Ukrainian].

7. Zaiats, A.Ye. (2003). Urbanizatsiyni proces na Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st. [Urbanization process in Volhynia in the XVI - first half of the XVII century]. Lviv. [in Ukrainian].

8. Kudriavtseva, A., Romaniuk, I. Administratyvno-terytorialnyi ustri Nizhynshchyny u skladi Rechi Pospolytoi (persha polovyna XVII st.) [Administrative-territorial structure of the Nizhyn region as a part of the Rzeczpospolita (first half of the 17th century)]. Nizhynska starovyna, issue 8, pp. 69–72. Nizhyn. [in Ukrainian].

9. Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648) [Chernihiv-Sivershchyna as a part of the Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Svanidze, A.A. (2000). Stokholm: rozhdniye stolitsy [Stockholm: the birth of a capital]. Gorod v srednevekovoi tsivilizatsii Zapadnoi Evropy. V. 4, pp. 315–328. Moskva. [in Russian].

11. Góralski Zbigniew. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000. 191 s. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 09.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 94:352.07(477.51)«16/17»

Г.С. Доманова

МАГІСТРАТСЬКЕ ПРАВЛІННЯ В СОТЕННИХ МІСТЕЧКАХ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ МІСТ СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ)

У статті розглядаються питання щодо запровадження магістратського правління в сотенних центрах Чернігово-Сіверщини на прикладі міст Стародубщини (Мглин, Погар та Почеп), з'ясування їхньої подальшої долі і непрості взаємини із козацьким урядом. Поява магістратів у містах забезпечувалася королівськими привілеями, царськими грамотами, гетьманськими універсалами, які давали дозвіл на міське самоврядування. Відтак, проаналізовано королівський привілей на магістратське право 1626 р., який одержав Мглин, царські грамоти 1665–1666 рр., які гарантували існування магістратів у Почепі, Погарі й Мглині. З'ясовано, що міщанські громади були зацікавлені у збереженні своїх прав, утім спроби врегулювати стосунки з козацькою спільнотою виявилися недостатньо ефективними. У другій половині XVIII ст. Почеп і Мглин втратили статус повітових міст, а заразом і право на міське самоврядування, перейшовши у володіння гетьмана К. Розумовського.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, магістратське право, магістратське правління, міщанська громада, царські грамоти, Погар, Почеп, Мглин.

Упродовж другої половини XVII–XVIII ст. незначна кількість міст Чернігово-Сіверщини мали самоврядний статус, який забезпечувався царськими грамотами на

магістратське право. Полкові міста – Чернігів, Ніжин, Стародуб – одержали свої перші привілеї ще від польського короля Сигізмунда III й зберігали магістратське правління включно до набуття чинності «Городового положення» від 21 квітня 1785 р., перебуваючи у складі Російської імперії. Відтоді замість магістратів створювалися міські думи, які перейняли на себе майже усі їхні функції. Сотенні міста Стародубського полку, такі як Мглин, Погар, Почеп, також долучилися до самоврядних традицій.

Історія магістратів стародубської Сіверщини наразі не була предметом самостійного дослідження. Узагальнюючі праці, присвячені соціально-економічній історії міст Лівобережної України середини XVII–XVIII ст., побічно висвітлюють проблему магістратського правління в сотенних містечках Чернігово-Сіверщини [17; 18]. Відомий чернігівський дослідник І. Ситий присвятив одну зі своїх розвідок історії міста Почеп, зацентрувавши увагу на XVIII ст., коли населення міста відчайдушно захищало свої права [14, с. 16–26]. Серед сучасних напрацювань варто згадати дисертаційне дослідження російського дослідника С.М. Бірюкова, присвячене соціально-економічному розвитку міст Стародубщини у XVIII ст., а також його окрему розвідку з даної проблематики [2; 3]. Автор, аналізуючи загальні тенденції соціально-економічного життя регіону, демографічні зміни, засвідчує наявність міждержавних, станових проблем у містах. Увага науковця сконцентрована на чотирьох містах стародубської Сіверщини – Стародубі, Мглині, Погарі та Почепі. Проблема магістратського правління в містах Чернігово-Сіверщини неодноразово порушувалася автором даної розвідки в контексті вивчення земельної власності магістратів цього регіону, а також чисельності міщанської спільноти магістратських міст [5; 6].

Подальша актуалізація урбаністичних студій зумовлює заглиблення у вивчення структурних та функціональних особливостей органів міського самоврядування, що діяли на основі магістратського права. Метою даної розвідки є спроба проаналізувати чинність магістратських грамот та універсалів, що забезпечували правове поле діяльності магістратських установ у сотенних центрах Чернігово-Сіверщини (Мглині, Погарі, Почепі), а також проблеми співіснування станових за своєю природою міщанської та козацької управ.

Поширення магістратського права теренами Чернігово-Сіверщини розпочалося в 20-х рр. XVII ст. унаслідок включення даного регіону до Речі Посполитої (Деулінська угода 1618 р.). Услід за Стародубом, Черніговом та Ніжином польський король Сигізмунд III 26 березня 1626 р. дарував привілей на магістратське право прикордонному місту Смоленського воєводства Мглину [10, с. 60–66]. Надаючи подібні привілеї, польський уряд усвідомлював важливість економічного зростання порубіжних міст, обумовлюючи їхнє оборонне значення. Відтак, на погарських міщан покладався обов'язок ремонту валів, острогів, вони були зобов'язані мати напоготові спорядження для оборони

свого міста і кожні пів року перед міським і замковим урядами ставати на «попис»¹. Передбачалася також «підводна повинність», що полягала у наданні підвід та коней для перевезення королівських посланців.

Погарським війтом був призначений шляхтич, писар Великого князівства Литовського, староста міста Ян Старобельський. Вибірність посадовця не передбачалась, крім того обов'язкова умова – католик за віросповіданням, «війтами мглинськими будемо призначати шанобливих святої римської віри людей» [10, с. 61]. Перші вибори міських урядовців мав провести королівський ревізор Ієронім Цеханович разом із міщанською спільнотою. Наразі І. Цеханович мав провести розмежування міської землі. Земельна власність Мглинського магістрату за привілеєм становила 38 волок. З них 20 було виділено на ратушу, 16 волок – на уряд війта та бурмистрів і 2 волоки – на уряд писаря [10, с. 62; 5, с. 57]. Місто одержало гербову печатку, на якій було зображено св. Флоріана.²

1634 р. король Владислав IV пожалував Мглин литовському магнату Миколі Абрамовичу як ленне володіння [8]. Відновлення ж магдебурзької у місті відбулося вже по закінченні Національно-визвольної війни Б. Хмельницького.

Після Української національної революції середини XVII ст. та приєднання України до Росії міщанство намагалося забезпечити собі самоврядний статус. З 1663 р. Мглин, Почеп та Погар стали сотенними центрами Стародубського полку.³ Міщанська громада відтоді воліла одержати царські грамоти на магдебурзьке право.

1665 р. міщанські спільноти Погара й Почепа зверталися до царя Олексія Михайловича з проханням надати їм жалувані грамоти, щоб убезпечили свої права. Вони посилалися на полкові міста – Чернігів, Ніжин та Переяслав, яким уже було конфірмовано магдебурзьке право. З листопада 1665 р. Почеп одержав царську грамоту на магдебурзьке право [13, с. 621]. Посаду війта обіймав Михайло Павлов. Грамота суттєво відрізняється від польських привілеїв попередніх часів, які гарантували містам Чернігово-Сіверщини чинність самоврядних традицій. Жалувана грамота була доволі лаконічною, водночас було зазначено, що міщанська громада має сплачувати податки до царської скарбниці: «...А доходы належашие, денежные и хлебные собирать на нас великого государя, а отдавать воеводам нашим и приказным людям, по нашему великого государя, нашего царского величества указу» [13, с. 622].

3 грудня 1665 р. І. Брюховецький засвідчив своїм універсалом факт надання царем Олексієм Михайловичем

погарським міщанам грамоти на магдебурзьке право: «пану полковникови вернаго Войска его царского пресветлаго величества стародубскому, сотникови, атаманови, и войтови, и всему посполству, в месте Погаре мешкающим». Гетьман зауважив, що за часів польського панування місто не послуговалося подібними привілеями, «а тепер у великого государя нашего, его царского пресветлаго величества себе одержали» [16, с. 342–343]. Показово, що наступного 1666 р. усі три міста також одержали подібні царські конфірмації [9, с. 238, 300, 333].

З листопада 1666 р.⁴ Олексій Михайлович надав мглинській міщанській громаді грамоту на магдебурзьке право [4, с. 357–358; 15 с. 64–65]. Цікавий факт, що за змістом вона повністю відтворювала грамоту почепським міщанам 1665 р., водночас у ній не згадувався королівський привілей 1626 р.⁵ Наголошувалося, що війт мглинського магістрату Іван Нечегенко клопотався перед царем Олексієм Михайловичем щодо надання міщанській спільноті «на майдебурское право и волности нашу царского величества жалованную грамоту против нежинских, черниговских и переяславских мещан, а прежние наши царского величества жалованные грамоты от разорения литовских людей утерялись» [4, с. 358, 15, с. 64]. Того ж таки дня, 3 листопада, царську грамоту одержав Погар. Погарський війт Кирило Сурченко так само клопотався перед царем, відстоюючи станів права міщан [4, с. 374–375].

Крім розширення владних повноважень, магдебурзьке право передбачало земельні надання і чітке окреслення території міста. 1667 р. почепський та погарський війти воліли визначити земельну власність. Обидва війти одержали «іменний» наказ стольника Кирила Хлопова щодо земельних пожалувань [5, с. 58], а також підтвердження самоврядного статусу.

За усталеною практикою магістратський уряд очолював війт, посада якого упродовж другої половини XVII–XVIII ст. була виборною. За даними О. Лазаревського, Погарський магістрат очолювали війти: Кирило Сурченко (Сурко) – протягом 1666–1679 рр., Костянтин Котляр – 1671 р., Іван Рухлядка – 1684 р., Василій Пінчук – 1688 р., Давид Сергійович Сорока – 1691–1693 рр., Афанасій Пасюк – 1696–1699 рр., Марк Осипов – 1701–1706 рр., Іван Лінський – 1707–1708 рр., Семен Давидович Сорока – 1710–1715 рр., Дмитро Косач – 1715–1719 рр., Климентій Песоцький – 1721–1747 рр. [9, с. 239]. На особливу увагу заслуговує постать К. Песоцького. Під час перебування на посаді війта він зумів примножити свої статки і у середині XVIII ст. уже був заможним землевласником Погара. Отримавши від батька у спадок кілька торгових

1. Перевірка військового стану, щось на зразок військових навчань-тренувань.

2. Св. Флоріан – св. мученик, який жив в Італії в VI ст. Його дуже шанували у Польщі, особливо в Кракові, куди були перевезені з Риму в XV ст. його мощі. Він зображується з гілкою верби в одній руці та ківшом, з якого ллється вода, в іншій. У королівському привілеї зазначено: «s. Floriana z drzewcem we zbroi».

3. Протягом 1654–1663 рр. перебували у складі Ніжинського полку.

4. І. Токмаков у своїй праці «Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии» наводить копію цієї грамоти, але з датою 2 листопада 1666 р.

5. Зазвичай міщанські громади, які мали вже королівські привілеї на магдебурзьке право, повідомляли про це цареві. У царських грамотах зазначалося, у якому році місто вперше одержало право на магдебурзьку.

лавок, винокурню та «место винничное, незастроенное над р. Судостью», він почав скуповувати землі. У його власності у різних місцях та урочищах була «пахотна» земля, сінокоси (на 608 возів), гаї тощо [19, с. 51–53].

Упродовж 1757–1768 рр. уряд в'їта обіймав колишній військовий канцелярист, військовий товариш Григорій Андрійович Покас. 1757 р. він закінчив службу в Генеральній військовій канцелярії та одержав посаду в'їта. Відтак, представник державної установи очолив міський уряд, що було вже значним порушенням. Ця загальна тенденція простежується в усіх магістратських містах Чернігово-Сіверщини, де відбувалося поступове узалежнення магістратів від полкових та сотенних канцелярій. Так, наприклад, у Чернігові у 1756 р. в'їтівський уряд очолив військовий канцелярист Никифор Шарий [7, с. 36]. Ніжинським в'їтом у 1766 р. був обраний бунчуковий товариш Петро Тернявський, а серед магістратської старшини значиться військовий товариш Іван Гордієв [12, с. 21, 40–41].

Особа Г. Покаса доволі відома. Під час проведення виборів депутатів до Законодавчої комісії 1767 р. погарський в'їт Г. Покас виступив на чолі магістратської старшини супроти проросійсько налаштованої частини місцевого міщанства, якою керував Денис Привалов. Через це Г. Покас був заарештований і втратив в'їтівство [20]. Урядовцями Погарського магістрату 1767 р. були: бурмистер Стефан Перніченев, райці – Іван Грабар (депутат до Законодавчої комісії), Микита Одудка, Іван Кривсін, лавники – Дмитро Водян, Дем'ян Ляліч, Іван Гляк, писарем – Сава Барлуї [11, с. 73–75].

Не так багато відомо прізвищ в'їтів Мглинського магістрату: Іван Нечегенко (Нечаченько) – 1666 р., Лук'ян Герасимович – 1723 р., Сидор Маджука – 1728–1731 р., Максим Йосифович – 1742–1746 рр. [4, с. 356–358, 360; 15, с. 63, 67, 114–116].

Доволі цікавий факт з історії самоврядування міста наводить О. Лазаревський. Він зазначив, що за ревізією 1740 р. Мглин «показано свободным войсковым», через що мглинські міщани (окрім заможних і «таковых людей, кои бы купечеством и другим знатным промыслом бавились») були надані у рангове володіння полковому судді Андрію Рубцю. Це був один з перших випадків, коли козацька старшина спробувала «накласти руку» на міщан [9, с. 239]. Згодом цей універсал було скасовано. У 1747 р. Мглин отримав від імператриці Єлизавети грамоту, «по которой жители Мглина навсегда утверждались свободными людьми». Але 1760 р. місто перейшло у власність графа Кирила Розумовського [15, с. 19].

Почепський магістрат почав занепадати на початку XVIII ст. 1709 р. Почеп перейшов у володіння князя О. Меншикова. Гетьман І. Скоропадський, «желая расположить в свою пользу Меншикова, подарил ему Почеп со всею его волостью» [15, с. 56]. Лише 1727 р. після арешту князя його маєтки були конфісковані в державну казну. Але Почеп ревізував підполковник Сухарев [14,

с. 17]. Після тривалого занепаду міського самоврядування лише у березні 1741 р. згідно указу Генеральної військової канцелярії були проведені вибори міських урядовців та запроваджено ратушне правління: «по указу сенатскому велено было учредить в г. Почепе ратушу по примеру других малороссийских городов» [9, с. 302–303, 14, с. 19]. Кандидатів на посади в'їта та бурмистрів затвердила полкова Стародубська канцелярія. 14 березня 1741 р. новообрані в'їт Василь Брешков, бурмистри Василь Столпников, Павло Сачинський та писар Олексій Шолома були приведені до присяги у соборній церкві Стародуба. Відтак Почепська ратуша потрапила у повну залежність від сотенного уряду. Норми магдебурзького права остаточно втратили свою чинність. У 1744 р. почепським в'їтом був Никифор Брешков, 1746 р. – Семен Столпников. Посади бурмистрів натовді обіймали Павло Сачинський, Василь Столпников, Григорій Бовтко, Артем Пороховников, Парфен Гурута [14, с. 20]. Царською грамотою 1750 р. Почеп «с его округом, в числе прочаго, отписан «на уряд» нового гетмана» графа К. Розумовського [15, с. 57]. Отже, місто вже не в змозі було повернути магістратське правління.

Загалом перша половина XVIII ст. позначилася активною боротьбою міщанських громад за свої права. Двовладдя у сотенних центрах, так само як і полкових містах, призводило до занепаду магістратського правління. О. Лазаревський, аналізуючи життя погарських міщан, зазначив: «магистратское самоуправление в Погаре в действительности существовало лишь до начала XVIII в.; а затем фактически было уничтожено произволом местных сотников, подчинивших погарских мещан своей «команде» и «смешавших мещанския дела с сотенными в одной избе меской» [9, с. 239]. Протягом 1712–1722 рр. сотник Погара С.Я. Галецький підпорядкував магістрат своєму уряду, сотенна старшина своїми підписами засвідчувала магістратські постанови, відала судочинством. Водночас колишні міські урядовці одержували військові звання, виходячи у такий спосіб з-під міщанської юрисдикції. Колишній в'їт Семен Сорока та син колишнього в'їта Івана Рухлядки Осип у 1721 та 1722 рр., відповідно, були вже городовими отаманами. Урешті-решт 1744 р. в'їт К. Песоцький апелював до Генеральної військової канцелярії з метою одержати охоронний універсал та відновити магістратське правління у місті [9, с. 239]. Магістрат отримав універсал, який забороняв полковій та сотенній старшині, особливо сотникові, втручатися у магістратські справи та судочинство, апеляції на рішення магістратського суду мали розглядатися у Генеральному військовому суді або Генеральній військовій канцелярії «ибо оный магистрат имеет состоять отсель в ведомстве генеральной канцелярии» [9, с. 240]. У тому ж таки 1744 р. в'їт К. Песоцький подав скаргу щодо зловживань погарського сотника на ім'я Єлизавети Петрівни, волюючи відновити діяльність магістрату. У відповідь він одержав імператорську грамоту [1, с. 633]. Чи зміг відстояти Погарський магістрат свої права перед сотенною старшиною,

наразі невідомо. Проте у подальшому, зокрема 1765 р., магістрат скаржився на сотника Семена Соболевського та його рідню щодо привласнення магістратської землі, лісів, користування без дозволу міськими луками, привернення у своє підданство міщанських дворів [9, с. 340–341]. Втім, серед сотенних центрів лише Погарський магістрат, попри зазіхання сотенної старшини, зберіг міщанське самоврядування, хоча зі значними обмеженнями.

Підсумовуючи, зазначимо, що сотенні міста Стародубщини – Мглин, Погар, Почеп – у 1665–1666 рр. завдяки царським грамотам долучилися до ряду міст, які одержали статус магістратських. Мглинська міщанська громада одна з найперших отримала привілей на магдебурзьке право, перебуваючи у першій половині XVII ст. під владою Речі Посполитої. Упродовж другої половини XVII–XVIII ст. міщанські громади доклали максимум зусиль, щоб зберегти своє самоврядування, але спроби врегулювати стосунки між міщанською і козацькою спільнотами виявилися недостатньо ефективними. У другій половині XVIII ст. Почеп і Мглин втратили статус повітових міст, а разом і право на міське самоврядування.

ДЖЕРЕЛА

1. Багалеї Д. Судьба магистратского самоуправления в городах XVII–XVIII вв. *Сборник статей в честь Матвея Кузьмича Любавского*. Петроград, 1917. С. 627–636.
2. Бирюков С.Н. Мещане городов Стародубья в первой половине XVIII в. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета*. 2011. Вып. 4. С. 74–81.
3. Бирюков С.Н. Социально-экономическое развитие городов Стародубья в XVIII в. Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, 2014. 162 с.
4. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. Т. 1. Київ : Друкарня Всеукраїнської академії наук. 1929. 564 с.
5. Доманова Г. Земельна власність магдебургій Чернігово-Сіверщини. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 55–67.
6. Доманова Г. Чисельність та соціальний статус міщанської спільноти магістратських міст Чернігово-Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2020. Випуск 15–16. С. 83–96.
7. Доманова Г. Чернігівський магістрат : генеза, структура, функції (друга половина XVII–XVIII ст.). *Сіверянський літопис*. 2000. № 2. С. 34–42.
8. Думин С. Гербы городов Смоленского воеводства. *Вестник геральдиста*. 1 (1991). URL: http://www.heraldik.ru/books/statyi/smolensk_voevod.htm
9. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1. : Полк Стародубский. Киев : Типография К.Н. Милевского. 1888. 522 с.
10. Магдебурзькі грамоти містам Лівобережної України XVII–XVIII ст. (Верстка збережених аркушів). *Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття* / Автори-упорядники В. Андрійцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ : Прайм, 2000. С. 60–66.
11. Наказ от жителей г. Погар. *Сборник Императорского Русского исторического общества*. Санкт-Петербург : Типография Главного Управления Уделов, Моховая 40. 1914. Т. 144. С. 73–86.
12. Наказ от жителей г. Нежина. *Сборник Императорского Русского исторического общества*. Санкт-Петербург : Типография Главного Управления Уделов, Моховая 40. 1914. Т. 144. С. 21–63.
13. Полное собрание законов Российской империи. Т. 1 : 1649–1675. СПб. : Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. 1029 с.
14. Ситий І. Місто Почеп 200 років тому. *Сіверянський літопис*. 2005. Вип. 2–3. С. 16–26.
15. Токмаков И. Историко-статистическое описание города Мглина Черниговской губернии, в связи с церковно-археологическим обзором священных достопамятностей этого края со времени первоначального его заселения : С приложением ист. очерка местечка Почеп. Киев : Типография Д.С. Повальского, 1888. 119 с.
16. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського

до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ ; Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. 1086 с.

17. Швидько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. *Днепропетровск : Днепропетровский государственный университет*, 1984. 91 с.

18. Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины. *Днепропетровск : Днепропетровский государственный университет*, 1985. 80 с.

19. Ханенко А.И. Город Погар. Историко-статистический очерк. Чернигов : Губернская типография, 1871.

20. Ясь О. Покас Григорій Андрійович. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Pokas_H

Domanova H.S. The magistrate's rule in the sotennykh towns of Chernihovo-Sivershchyna (on the example of the Starodub regiment)

A few towns in Chernihiv-Sivershchyna's had self-governing status during the second half of the XVII–XVIII c. First of all, the self-governing status was secured by royal charters on Magdeburg law. Regimental towns – Chernihiv, Nizhyn, Starodub – received their first privileges from the Polish King Sigismund III. They retained the magistrate's rule until the entry into force of the “Gorodovogo polozheniya” of April 21, 1785, when they were already part of the Russian Empire. The burghers' communities of some sotennykh towns also joined the self-governing traditions.

The article considers the introduction of the magistrate's rule in the sotennykh of centers of Chernihiv-Sivershchyna's on the example of the towns of Starodub (Mhlyn, Pohar and Pochep), their future fate, as well as the coexistence of classes by nature of the burghers and cossack's administrations. The emergence of Magdeburg law in the towns was ensured by royal privileges, royal charters, hetman's universals, which gave permission for the introduction of town self-government. The royal privilege on the Magdeburg law of 1626 was analyzed. This privilege was given to the town of Mhlyn during the Polish rule in the region. The royal charters of 1665–1666, which guaranteed the existence of the magistrate government in Pochep, Pohar and Mhlyn during the second half of the XVII–XVIII c., were analyzed. It was found that the burghers' communities were interested in preserving their rights, but attempts to settle relations with the cossack community were not effective enough. The first half of the XVIII century marked by the active struggle of burghers' communities. Dual power in the sotennykh centers, as well as regimental cities, led to the decline of magistrate rule. In the second half of the eighteenth century Pochep and Mhlyn finally lost the status of a county town, as well as the right to municipal self-government. They passed into the possession of Hetman K. Rozumovskiy. The Pohar magistrate retained the magistrate government despite the encroachment of the sotennykh officers, although he had some restrictions on his activities.

Key words: Chernihovo-Sivershchyna, Magdeburg law, magistrate's rule, royal charters, bourgeois community, Pochep, Pohar, Mhlyn.

REFERENCES

1. Bagalei, D. (1917). Sudba magistratskogo samoupravleniya v malorossiyskikh gorodah XVII–XVIII vv. [The fate of magistrate self-government in the cities of Malorossia in the XVII–XVIII centuries.]. *Sbornik statey v chest' Matviya Kuzmicha yjubavskogo – Collection of articles in honor of Matvey Kuzmich Lyubavsky*, pp. 627–636. Pertograd. [in Russian].
2. Biryukov, S.N. (2011). Meschane gorodov Starodubya v pervoy polovine XVIII v. [Meschane of the towns of Starodub in the first half of the 18th century]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Bulletin of St. Petersburg State University*, 4, pp. 74–81. [in Russian].
3. Biryukov, S.N. (2014). *Social'no-ekonomicheskoe razvitiye gorodov Starodub'ya v XVIII v.* [Socio-economic development of the cities of Starodub in the 18th century.]. *Candidate's thesis*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
4. *Generalne slidstvo pro maietnosti Starodubskoho polku. (1929).* [General investigation of the estates of the Starodub Regiment]. (Vol. 1.) Kyiv : Drukarnia Vseukrainskoi akademii nauk. [in Ukrainian].
5. Domanova, H. (2018). Zemelna vlasnist mahdeburhii Chernihovo-Sivershchyny [Magdeburgs' land ownership of Chernihiv-Sivershchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, pp. 55–67. [in Ukrainian].
6. Domanova, H. (2020). Chyselnist ta sotsialnyi status mishchanskoj spilnoty mahistratskykh mist Chernihovo-Sivershchyny (druga polovyna XVII–XVIII st.) [The population size and social status of townsfolk in Chernihiv-Sivershchyna's magistrates (the 2nd half of the XVII–XVIII cent.)]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Socium. Almanac of Social History. Issue 15–16*, pp. 83–96. [in Ukrainian].
7. Domanova, H. (2000). Chernihivskiy mahistrat: geneza, struktura, funktsii (druga polovyna XVII–XVIII st.) [Chernihiv magistrate: genesis, structure, functions (second half of the 17th – 18th centuries)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, pp. 34–42. [in Ukrainian].
8. Dumin, S. (1991). Gerby gorodov Smolenskogo voevodstva [Coats of arms of the cities of the Smolensk voivodship]. *Vestnik gerald'ista – Herald's Herald*, 1. Retrieved from http://www.heraldik.ru/books/statyi/smolensk_voevod.htm [in Russian].

9. Lazarevskii, A. (1888). *Opisanie staroi Malorossii [Description of old Little Russia.]* (Vol. 1 : Polk Starodubskii). Kiev : Tipografiya K.N. Milevskoho. [in Ukrainian].

10. Andreitsev, V., Ulianovskiy, V., Korotkiy, V. (Comps). (2000). *Mahdeburzki hramoty mistam Livoberezhnoi Ukrainy XVII–XVII st. [Magdeburg charters to the cities of the Left Bank of Ukraine of the XVII–XVIII centuries]. Korpus mahdeburzkykh hramot ukrainskym mistam : Dva proekty vydan 20-kh – 40-kh rokov XX stolittia.* pp. 60–66. Kyiv: Praim. [in Ukrainian].

11. Nakaz ot zhyteley g. Pogar. (1914) [Order from the inhabitants of Pogar]. *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva.* (Vol. 144, pp. 73–86). Sankt Peterburg : Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, Mohovaya 40. [in Russian].

12. Nakaz ot zhyteley g. Nezhyna. (1914) [Order from the inhabitants of Nezhin]. *Sbornik Imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshchestva.* (Vol. 144, pp. 21–63). Sankt-Peterburg : Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, Mohovaya 40. [in Russian].

13. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. (1830). [Complete collection of laws of the Russian Empire.]* (Vol. 1 : 1649–1675). Sankt Peterburg : Tipografiya II otdeleniya sobstvennoy ego imperatorskago velichestva kantselyarii. [in Russian].

14. Sytyi, I. (2005). *Misto Pochep 200 rokov tomu [The town of Pochep 200 years ago]. Siverianskyi litopys – Siverian chronicle, issue 2–3,* pp. 16–26. [in Ukrainian].

15. Tokmakov, Y. (1888). *Istoriko-statisticheskoe opisanie goroda Mglina Chernigovskoy gubernii, v svyazi s tserkovno-archeologicheskim obzorom svyashchennykh dostopamyatnostej etogo kraja so vremeni pervonachal'nogo ego zaseleniya: S prilozheniem ist. ocherka mestechka Pochepa [Historical and statistical description of the city of Mglin, Chernihiv province, in connection with the church-archaeological review of the sacred monuments of this region since its initial settlement: With the application of historical essay on the town of Pochep].* Kiev: Tipografiya D.S. Povalskogo. [in Russian].

16. Butych, I., Rynsevych, V., Teslenko, I. (Comps). (2004). *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687) [Universals of Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovsky to Ivan Samoilovich (1657–1687)].* Kyiv: Lviv : Naukove tovarystvo im. Shevchenka. [in Ukrainian].

17. Shvid'ko, A.K. (1984). *Sotsialnye otnosheniia i klassovaia borba v gorodakh Levoberezhnoy Ukrainy vo vtoroy polovine XVII – seredine XVIII veka [Social relations and class struggle in the cities of the Left Bank of Ukraine in the second half of the seventeenth and mid-eighteenth centuries].* Dnepropetrovsk : Dnepropetrovskiy gosudarstvennyy universitet. [in Russian].

18. Shvidko, A.K. (1985). *Znachenie vossoedineniya Ukrainy s Rossiey dlya ekonomicheskogo razvitiya gorodov Levoberezhnoy Ukrainy [The significance of Ukraine's reunification with Russia for the economic development of the cities of the Left Bank of Ukraine].* Dnepropetrovsk : Dnepropetrovskiy gosudarstvennyy universitet. [in Ukrainian].

19. Khanenko, A.I. (1871). *Gorod Pogar. Istoriko-statisticheskii ocherk [The town of Pogar. Historical and statistical essay].* Chernigov: Gubernskaya tipografiya. [in Russian].

20. Yas, O. Pokas Hryhorii Andriiovych [Pokas Hryhorii Andriiovych]. Retrieved from : http://www.history.org.ua/?termin=Pokas_H [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 01.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 930.2:(044.2)«16»Ялоцький

о. Ю.А. Мицик,
І.Ю. Тарасенко

ГЛУХІВСЬКИЙ СОТНИК ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ ЯЛОЦЬКИЙ

У статті вперше поданий повний нарис біографії глухівського сотника кінця XVII ст. Василя Ялоцького (Яловицького, Федоровича), якому досі присвячувалися лише короткі біографічні довідки О.М. Лазаревського та В.В. Кривошеї. Ці довідки були максимально доповнені архівними документами, в першу чергу з унікального архіву XVII ст. полковника Іллі Новицького. У результаті були по-новому висвітлені деякі важливі моменти життєвого шляху сотника. Наприклад, якщо раніше вважалося, що він обирався на цю посаду двічі, то тепер встановлено, що він обирався тричі, уточнюються терміни каденцій, подано опис його шляхетського герба. Було також відзначено, що Ялоцький призначався наказним ніжинським полковником у часи Азово-Дніпровських походів у 1695 р. і не випадково йому як сотнику передавали загальне керування засеймськими сотнями. Він відігравав важливу роль в обороні південних кордонів Гетьманщини від ординських нападів і саме цим пояснюється його зв'язок з охочекомонним (компанійським) полковником Іллею Новицьким, який був фактично командуючим прикордонними військами Гетьманщини в часи гетьманів Івана Самойловича та Івана Мазепи. У додатку до статті наводяться одинадцять його листів до Новицького, виявлених у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Ключові слова: Глухів, полковник, сотник, козаки, Гетьманщина, архів.

Приходиться повторювати просту і, на жаль, сумну істину: з ряду причин, у першу чергу через тривалий період відсутності власної державності, ми надто мало знаємо про біографії представників козацької старшини, не кажучи про рядове козацтво. Вони подібні метеорам, які зблискують на нічному небі, і тут же пропадають безслідно...

Про одну таку особистість вдалося зібрати трохи фактів. Це глухівський сотник останньої третини XVII ст. Василь Федорович Ялоцький. Уперше деякі факти його біографії навів О.М. Лазаревський. У своїй капітальній праці при описі Глухівської сотні Ніжинського полку він подав найповніший на той час список сотників, серед яких значиться і Ялоцький, перебування якого на цьому уряді відносилось до 1678–1696 рр. На інших сторінках твору О.М. Лазаревський навів і деякі факти життя Ялоцького [1, с. 416, 422, 474, 488]. Через 100 років цією постаттю зацікавився дослідник козацької генеалогії Володимир Кривошея. Спочатку у цінному довіднику старшини Лівобічної Гетьманщини він уточнив каденцію Ялоцького, визначивши його сотникування у квітні 1678 – березні 1687, вересні 1689 – листопаді 1696 рр. (точніше початок і закінчення каденції не вдалося визначити). Ялоцький вперше став сотником після Яська Жураківського (Жураковського) (?–1672–1677–?), а замінив його Кіндрат Грудяка (?–1689–?). Вдруге він посідав цей уряд у такий період: ?–1694–1696–?, а замінив його Олексій Туранський (? – січень 1699–1709), який став потім (у 1709–1716 рр.) генеральним (військовим) суддею. При цьому дослідник назвав Ялоцького Яловицьким [2, с. 55]. У значно повнішій версії довідника, яка охоплювала й Правобічну Гетьманщину, Кривошея вніс чимало

уточнень. Насамперед він виправив написання прізвища і подав його саме як Ялоцький. Хоча термін каденції (каденцій) цього сотника лишився без змін, але були внесені уточнення щодо каденцій його попередника і наступників: Жураковський (? – червень 1672 – червень 1676–?), Туранський (як наказний, липень 1687), Грудяка (?–1688 – січень 1689–?) [3, с. 94]. У своїй новій праці В. Кривошея вперше подав стислу біографічну довідку про Ялоцького [4, с. 782–783], спираючись як на власні архівні пошуки, так і на твір Лазаревського. Використаємо цей нарис, доповнивши його своїми даними з нововідкритих архівних джерел.

Отже, початки його життя лишаються невідомими. Народився він, як вважає Кривошея, до 1650 р. Походив Ялоцький зі шляхетського роду герба «Сас»: у щиті зображений перевернутий місяць (ріжками догори), з середини якого виходить стріла вістрям догори; по обидві сторони від її вістря намальовані дві шестикутні зірки [5, с. 139]. Ця гілка роду покочилася: відомо, що сам Ялоцький служив у часи гетьманатів Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича. 21.11.1681 р. він продав за 3 тис. золотих млин (три камені) на р. Єсмані поблизу Глухова гетьману Івана Самойловичу. 16(6).09.1687 р. гетьман Іван Мазепа підтвердив право володіння с. «Бачковское» (суч. с. Бачівськ Глухівського району, яке лежить на кордоні з Росією) глухівському сотнику Ялоцькому, «респектуючи... на значние... прислуги Войску Запорожском». Передавалися йому і селяни даного населеного пункту [6, с. 78]. Чи не список цього універсалу є у збірці документів Мазепа за 1687–1689 рр., опис якого подано у справі 43 описі 1 фонду 124 («Малороссийские дела») РДАДА? У вересні 1689 р. йому була дана грамота царем Федором на Бачівськ і на «купленные мельницы, со всякими угодьями» [7, с. 176, 198]. 3.12.1688 р. Мазепа підтвердив право володіння Ялоцьким його млинами на р. Єсмані в урочищі Товкачівка [4, с. 783]. Тримав Ялоцький і два млини-вешняки на р. Локні на п'ять кіл, млин у чотири кола на р. Єсмані під слободою Семенівкою; разом з колишньою глухівською протопопівною Максимовою тримав півтора кола на р. Єсмані, млин на р. Щениці за Марчишиною Будюю, а у с. Полошках – млин-вешняк на два кола, сінокіс між селами Бачівськ і Собичем. Отже, він був заможною людиною і вирізнявся цим від більшості сотників Гетьманщини.

Під час 11-тижневої облоги 1695 р. Тавані, внаслідок чого була взята ця турецька фортеця, яка стояла на березі Дніпра (між сучасними Каховкою і Бериславом), він був наказним ніжинським полковником.

Нам вдалося знайти ще два цікавих документи. У першому з них 8.05.(29.04).1668 р. була укладена угода між жителями сіл Литвиновичі і Воргол (суч. села Литвиновичі і Воргол Кролевецького району) про розмежування спірних земель. Для цього були послані ніжинським полковником Яковом Жураковським авторитетні люди, які

мали скріпити угоду. Серед них бачимо Ялоцького, котрого названо глухівським сотником [8, с. 328–329]. Таким чином, можна продовжити час його перебування на посаді сотника: це була перша з трьох його каденцій. Якраз цей період був непроясненим: у довіднику Кривошеї глухівськими сотниками показані Пилип Уманець (? – січень 1668–?) і Яків Жураковський (? – лютий-вересень 1669–?) [3, с. 94]. Отже, перша каденція Ялоцького (травень 1668 р.) припадає на «білу пляму» між каденціями Уманця і Жураковського. Другий документ – це випис від 31(21) жовтня 1681 р. із глухівських міських книг, який містить у собі купчу (Лук'ян Гордійович, мельник с. Шатрищі (суч. село в Ямпільському районі), продав свій млин на р. Белиці гетьману Самойловичу). Свідками виступає група значних людей на чолі з ніжинським полковником Яковом Жураковським і ніжинським полковим осавулом Михайлом Миклашевським. Третім за значенням названо глухівського сотника Василя Федоровича [8, с. 337]. Слід пояснити цю обставину. Традиційно козаки могли називатися не тільки справжнім прізвищем, але й патронімом (по батькові), прізвиськом. Число іменувань козаків могло сягати п'яти! Часто патронім вживався рівнозначно з прізвищем і навіть домінував над ним. Тому в ряді документів Ялоцький фігурує під патронімом Федорович, яке може помилково сприйматися як прізвище.

Ялоцький був одружений із удовою якогось Мануїла. Своїх дітей у нього не було (в усякому разі дорослих). Він усиновив двох дітей дружини від її першого шлюбу: Івана та Настю. Саме їм він передав, помираючи, свої маєтності (села Бачівськ, Семенівку і Степанівку). Іван Мануїлович за життя був їм «выведен в люди» (вислів О.М. Лазаревського) [1, с. 422]. Згодом цей Іван став глухівським сотником у 1714–1728 рр., а отримане багатство дало йому можливість одружитися з донькою генерального судді Олексія Туранського.

Коли помер Ялоцький, точно сказати на базі актуалізованих джерел неможливо. Очевидно він ще пожив якийсь час після відходу від сотницьких справ і ймовірно помер на рубежі XVII–XVIII ст.

Під час підготовки до друку унікального шеститомного архіву охочекомонного (компанійського) полковника Іллі Новицького (бл. 1630–1704) нам вдалось виявити 11 листів Ялоцького, написаних до Новицького у 1690 і 1693 рр. Вони наводяться нами у додатку до статті і тому їхній зміст не варто переказувати. За кількістю листів до Новицького Ялоцькому належить першість серед сотників, що свідчить насамперед про міцні зв'язки між обома діячами Гетьманщини, а також про авторитет Ялоцького у козацькому війську. У першому з листів (1690 р.) мова йшла про командування ним «засеймськими сотнями», котрі висувалися на південь. Судячи з усього, це військо йшло до міста Самари у пониззі однойменної річки (суч. м. Новомосковськ під м. Дніпро). Там козаки, як свідчить літопис Самовидця, «на залогу полками ходили по чверті року» [9, с. 152]. Інші 10 листів написані у березні 1693 р.

переважно у Вереміївці (суч. село Чорнобаївського району Черкаської області). У цьому селі, частково затопленою нині водами Кременчуцького водосховища, знаходився сотенний центр у 1648–1649, 1658–1672 рр., потім Вереміївська сотня увійшла до складу Чигириндобрівської сотні Лубенського полку. Ялоцький пише у лютому 1693 р., що він має перебувати у Вереміївці згідно з указом гетьмана Мазепи на випадок ворожого нападу і йому мали коритися також Батуринська та Ямпільська сотня. Як бачимо те, що він став наказним ніжинським полковником, не було випадковістю. Саме тоді, взимку, виступили ординці на чолі з сином хана, щоб підтримати авантюру Петрика. У березні місяці він знаходиться у постійному контакті з Новицьким, сповіщаючи про новини (інколи дрібні), просячи про інструкції щодо подальших дій і знаходячи місце й для вітань з okazji Великого Посту. Цікавою є згадка про фастівського полковника Семена Палія, про військо якого, і взагалі про війська Гетьманщини, Ялоцький мав повідомити ніжинського полковника (1687–1694 рр.) Степана Забілу, який тоді стояв у Іркліві.

Листи друкуються за правилами, розробленими Я.І. Дзироу [9, с. 39–42], з незначними поправками (так, літера «ять» передається літерою «і», а не «і» курсивним). Нерозбірливі слова позначаються таким знаком: (...)*, а втрачені слова чи фрагменти тексту через дефект рукопису – позначаються так: [...].

Таким чином, вдалося розширити коло джерел, які проливають світло на життєвий шлях глухівського сотника Василя Ялоцького, відкрити нові сторінки його біографії або уточнити ряд дотичних до нього фактів.

№ 1

1690, березня 1 (лютого 19). – Лукомль.

«Их црского пресвітлого велчства Войска Запорозкоко мсці пане полковнику комонный, мні велце мсцівий пне и добродію

По указу ясневелможного его милости добродія пана гетмана з сотнею моею и з совокуплеными при мні сотнями засеймскими Кролевецкою, Воронизкою, Короповскою и Янполскою прибылем сегодня февраля 19 до містечка Лукомля, а спешачися за полком в. мс. мс. пана тилко обід скушавши, на ноч до Горошина виедем. Де просим в. мс. м. пна и добродія хтійте з милости своей нас з сотнями засеймскими виждати и в яком містцу купитися до в. мс. мсці пана през посланных слуг(?) вскорі відомо дати. О подлинное ознаймение велце в. мс. мсці пана покорне просячи, добродійской себе полекаем ласце и зостаем в. м., м. мс. пна и добродія, во всем зычливие слуги.

Василий Федорович, сотник глуховский, зо всіма сотнями засеймскими.

З Лукомля февраля 19 1690 року».

НБУВ ІР, ф. ІІ. спр. 14521. Оригінал.

№ 2

1690, березня 1 (лютого 19). – Вереміївка.

«Мсцивий пане полковнику комонный, мні велце мсцивий пане и добродію.

Яком вчорашнего дня писалем до в. мс., м. мс. пана, отзиваючися з поволностью моею, так и тепер з оною ж чинячи мой покорный до в. мс., м. мс. пана, отзов, просячи в том собі от в. мс., м. мс. пана, науки як мію до отпору неприятелского, если того случай укажет, в поготовности зоставати: чи зо всім табором, чили з виборним товариством, як мні указ будет от в. мс., м. мс. пана, о том до боку в. мс., м. мс. пана, спешити, бо завчасу належит мні таковий порадок в сотні моеї по указу в. мс., м. мс. пана, учинити. О що и повторе покорне в. мс., м. мс. пана, просячи, ласкавой себе добродійской полекаю ласці, зоставачи назавше

В. мс., м. мс. пана и добродія, во всем зичливий найнижший слуга

Василий Федорович, сотник глуховский.

З Вереміївки февраля 19 1690 року».

НБУВ ІР, ф. ІІ. спр. 14513. Оригінал.

№ 3

1693, лютого 28 (18). – Вереміївка.

«Мсцивий пане полковнику комонный, мні велце мсци пане и добродію.

Рачиш в. мс., м. мс. пан до мене писати, виражаючи поважный указ ясневелможного его млсти добродія нашего пана гетмана, жебим з сотнею моею до отпору неприятелского бил готовим, где теж потреба укажет и указ в. мс., м. мс. пана, повелит якое розказане рейментарское з охотою рад вполняти, тилко міні впрод сего з Лубен принесен таковий указ ясневелможного добродія, жебим зоставал в містечку Вереміївци, зносячися писмами з в. м., м. мс. паном, о всяких відомостях, якож и в том універсалі рейментара его млсти неотмінне виражено, що в. мс., м. мс. пан, рачил до мене прислати о сотнях зась Батуринской и Янполской. Приказал бил его млсть добродій пан гетман, жеби во всем мні повинуватися ма[ют]. Тилко ж Янполскую его млсть пан полковник ніжинский до себе в Ірклів взяв, а о Батуринской не знаю, где на сей час оборочається. О чом всем до его млсти пана полковника ніжинского сего дня опишуся.

При том зостаю в. мс., м. мс. пана во всем зичливий приятел и поволный слуга Василий Федорович, сотник глуховский.

З Вереміївки февраля 18 року 1693».

НБУВ ІР, ф. ІІ. спр. 14536. Оригінал.

№ 4

1693, березня 1 (лютого 19). – Лукомль.

«Мсцывий пане полковнику комонный, мні велце мсцывий пане и добродію.

Яком вчорашнего дня писалем до в. мс., м. мс. пана, отзиваючися з поволностью моею, так и тепер з оною, чинячи мой покорный до в. мс., м. мс. пана, отзов, просячи в том себі от в. мс., м. мс. пана, науки як мію до отпору неприятелского, если того случай укажет, в готовности zostавати: чи зо всім табором, чили з виборним з товариством; як мні указ будет от в. мс., м. мс. пана, о том до боку в. мс., м. мс. пана, спешити, бо завчасу належит мні таковий порадок в сотні моеї по указу в. мс., м. мс. пана, учинити. О що и повторе покорне в. мс., м. мс. пана, просячи, ласкавой себе добродійской полецаю ласці, zostаючи назавше

В. мс., м. мс. пана, и добродія во всем зичливий найнижший слуга Василий Федорович, сотник глуховский.

[З Вере]міевки февраля 19 1693 року».

НБУВ ІР, ф. II. спр. 14513. Оригінал.

№ 5

1693, березня 3 (лютого 21). – Вереміївка.

«Мсци пане полковнику комонный, мні велце мсцывий пне и добродію.

З преддверием Поста свтого чотиридесятиднемного в. мс., м. м. пна віншую, зичачи щасливе Пост свтый зкончити ораз и знати (?) (...)» от товариства сотні моеє, на задніпрской сторожи остаючое, відомости мні доносятся, же блгодарит Бга тропи жадное от нахождения бесурманского не маеш, сеєю картою моею в. м. мс. пну доношу. И впред, що ся окажет от тоеє ж сторожи, в. мс., м. м. пну и добродієви, з моеє повинности не омешкаю відомо подати. При тым ласце я добродійской в. мс. м. пна полецивши, zostаю завше в. м., мс. м. пна и добродія, во всем зичливим и унижоним слугою Василий Федорович, сотник глуховский.

З Вереміевки 21 февраля 1693 року».

НБУВ ІР, ф. II. спр. 14539. Оригінал.

№ 6

1693, березня 5 (лютого 23). – Вереміївка.

«Мсци пане полковнику комонный, велце мні мсцывий пане й добродію.

Подданный его милости пана Рубана асаулы полку в. м. м. пна, лялинский житель, знявшись з вереміевским пошлякованным злодієм не по жонку приездил, але дві ночи приходили коней красти. А же за певною сторожою, кгда были зимани межи конми и приведени перед

мене, велілем вибыти и тутешней старшині отпустити их, за которым поневаж громада лялинская берется по листовном в. мс. м. пна росказаню кляч взятую вернути казалем. При том ласце ся добродійской полецаю и zostаю в. м. м. мс. пна и добродія во всем зичливим и унижоним слугою Василий Федорович, сотник глуховский.

З Вереміевки февраля 23 д. 1693 року.

Повозок хоч драбинчастый ежели быливаного (?) не zostанется. Прошу в. м. м. пна за що так денежно, яко и поволност моею завше готовим себе деклярую».

НБУВ ІР, ф. II. спр. 14488. Оригінал.

№ 7

1693, березня 8 (лютого 26). – Вереміївка.

«Мсци пане полковнику комонный, мні велце мсци пне и добродію.

Постом свтой Чотиридесятици в. м., м. мс. пана и добродія, віншую. Дай Бже сию пучину збавенного Поста душеспасително кончити, спасителныя Христа Бга нашего раны сердечне лобызати и з дочеканя триумфального фесту Воскресения Гдня тішитися щиро зычу. Лыст его милости пна полковника ніжинского (Степана Забіли – Ю. М., І. Т.), належный в. м. мс. пну, скоро мні донесен, того ж часу умыслным моим посилаю в. м., м. мс. пану и добродієви и себе при том ховалой ласце добродійской полецаю, будучи завше

В. м., м. мс. пна и добродія, во всем зичливим и унижоним слугою Василий Федорович, сотник глуховский.

З Вереміевки 26 февраля 1693 року».

НБУВ ІР, ф. II. спр. 14537. Оригінал.

№ 8

1693, березня 12(2). – Вереміївка.

«Мсци пане полковнику комонный, мні велце мсцывий пне и добродію.

О скаліченю товариства моеє сотні дня вчорайшого сталом в селі Клижчинцах, маетности в. м. мс. пна, через тамошнего мірочника, хтілем я отозватися до в. мс., м. пна, з скаргою и тых скаліченых з устним челомьбытем до в. мс., м. пна, послати. А же кгда одержалем лыст от в. мс., м. пна присланный, челомьбытие мерочника в. мс. м. пна обелганое на наше товариство, ложною своею скаргою и на единого товариша о таких шарпанинах, яко в листі в. мс. мсци пан виражаєте, не доведет и нікгда того не дочекает, бым я товариство сотні моеє допушал до такое сваволі. Сам он плут мірочник, подбывши тамошних людей килкодесят члвка, галас вчинил в селі и ставши на греблі, едучих з сіном з тамтого боку Сулы коні и оружие в козаков пошарпали и многих покалічили, яких виділ посланный от в. мс. м. пна

козак скалічених и устне в. мс. м. пну оповіть при козаках наших на хуторі в. мс. м. пна и ногою не был жоден козак, так (?) свщеник за вязку сіна охромил вилами козака, заледво от рук его світ сей чи не пожегнает, [а] свщеникови и одну полушку наши козаки шкоды не учинили и тута, в Веремієвци, третяя неделя як застаю з сотнею своею не обыдил ніхто и одного (?) члвка и впред жадных скарг не будет. А ту(...)* 5вже за людзкость вашу блгдтелскую сміл кров (...)* или рабование в маетности в. мс. м. пна чинити (...)* нехай звидит тому плуту мірочникови що на (...)* на мене в. мс. м. пну такую невинность, от которой впред Бг стережет мене такое напасти. Прошу теде в. мс. м. пне и добродію, веліте з (...)* своее ограбление коні и оружие нашим козакам поворочати и приказати мірочникови, жебы козаков моих на греблю на Засуллие по сіна пускал и не [гра]был козаков, а свщеникови, если козак от рук его зомрет, за донесением моим его милости отцу протопопі не без турбации будет, что Посту свтого не чтачи, покривавил невинне козака с подпомагающими тамошными людьми, которим дай Бже за их неправдивое обелгание пред в. мс. м. паном так Пост свтый препроводити, а в. мс., м. м. пну и добродію, яко прияющим всего добра завше застаю

В. мс. м. пна во всем зичливим и уніжоным слугою Василий Федорович, сотник глуховский.

З Веремієвки марта 2 1693 року». *НБУВ ІР, ф. II. спр. 14534. Оригінал.*

№ 9
1693, березня 16 (6). – Вереміївка.

«Мсци пане полковнику комонный, мні велце мсцівый пане и добродію.

Росказанием его милости пана полковника ніжинского засегаючи відомости о войску, будучому в поході на той стороні Дніпра, поневаж в. мс., м. м. пан и добродій, держите сторожу свою в Переволочной и я умыслных моих козаков чотирох члвка до в. мс., м. пна и добродія моего, посилаю. Хтійте в., мс. м. м. пн и добродій, двох отпустит, если есть у в. мс., м. пна, о вишреченном войску якая відомость, а тых двох козаков задержати в Чигириндуброві до далшое відомости. Которую скоро завзявши, донесу его милости пану полковникові в Ирклієв. Покорне в той міре в. мс., м. м. пана и добродія, просячи, его ж мя ласце блгодітелской полецаю, будучи завше

В. м., м. мс. пана и добродія, во всем зичливим и уніжоным слугою Василий Федорович, сотник глуховский.

З Веремієвки марта 6 1693 року.

Обітницю в. м., м. мс. пана и добродія, (...)* на що и суденце посилаю (...мало)* церкві вина не маеш».

НБУВ ІР, ф. II. спр. 14527. Оригінал.

№ 10
1693, березня 17 (7). – Вереміївка.

«Мсци пане полковнику комонный, мні велце мсцівый пне и добродію.

Взглядом справи межи товариством сотні моее и клижчинским свщеником, мірочником и з подпомагающими им тамошными людьми, дня оногдашнего стальной, по диригованном в. мс., м. пна и добродія писмі, людьми моїми учорайшого дня мні донесенном, хтілем сего дня при пану подасаулови полку в. м. мс. пна подлуг иньквизиції указом в. мс. м. пна в том же селі Клижчинцах виведеной всіх товариства зобравши, доводне випитовати, многих винне и невинне скарати, даючи честь висланой от в. м. мс. пна и добродія особі. Которая особа, не давши мні жадного слова, сегодня отехал до в. мс. м. пна в Чигириндуброву. Почому велце жалуючи, что он, пан подасаул, не осмотрил скалічених товариства сотні моее, з межи которих души тилко пилнуют, а жадного доводу о шарпаніні не винашлос. О яком всем повоженю и невинной турбации, нанесенной на карті моей, не виражаючи з устною претендациєю (!) товариша сотні моей до в. мс., м. м. пна и добродія, посилаю з атаманом спаским. Хтій в. мс. м. пан по словесной их мові, повагою своею разсмотрівши скончити тот завод и плутним словам тамошнего клижчинского свщеника и инших не повіривши (?) ховати в прежней своей панской ласце, которой назавше себе полецаю, застаю

В. м., м. мс. пна и добродія, во всем зичливим и унижоним слугою Василий Федорович, сотник глуховский.

З Веремієвки 7 марта 1693 року». *НБУВ ІР, ф. II. спр. 14538. Оригінал.*

№ 11
1693, березня 21 (11). – Вереміївка.

«Мсци пане полковнику комонный, мні велце мсцівый пане и добродію.

Сеей седмици сходячое второе неделі свтого Великого Посту в четверток рано лист его милости пана полковника нашего ніжинского, належный в. мс., м. пну, своими козаками послалем до в. м., м. мс. пана и добродія, в Чигириндуброву. А же и по сее время відомости жадное од ных не мію, если оны, козаки, донесли лыст в. мс., м. пану, его милосты пана полковника ніжинского или оминувши в. мс. м. пана где поділися. Через сюю мою карту в. мс., м. м. пна и добродія, прошу себі ласкавого увідомленя и если ест у в. мс., м. пна, якая відомость о нашом войску з его млстю паном Палієм, где тепер оборочається, жебым его млсти пану полковникови донесл в Ирклієв. В той міре ласкавого увідомленя в. мс., м. м. пана и добродія, покорне просячи,

его ж мя ласце блгодітелской полецаю и застаю завше УДК 94(477.5)«16»

О.І. Травкіна

В. мс., м. мс. пана и добродія, во всем зичливым и уні-
жонным слугою Василий Федорович, сотник глуховский.

З Веремієвки марта 11 1693 року». *НБУВ ІР, ф. II. спр. 14524. Оригінал.*

ДЖЕРЕЛА

1. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Киев, 1893. Т. 2 (полк Нежинский). 560 с.
2. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. 103 с.
3. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. 259 с.
4. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010. 792 с.
5. Herby szlachty polskiej. Warszawa, 1990.
6. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Київ – Львів, 2002. 780 с.
7. Малороссийские Дела. Описи фонда 124 Российского государственного архива древних актов. Москва, 2016.
8. Сіверщина гетьманських часів. Київ, 2020. Т. 2. 602 с.
9. Літопис Самовидця. Київ, 1971. 208 с.

Mytsyk Yu.A., Tarasenko I.Yu. Hlukhiv centurion Vasyl Fedorovych Yalotskyi

The article for the first time presents a complete sketch of the biography of the Hlukhiv centurion of the late seventeenth century Vasyl Yalotskyi (Yalovytskyi, Fedorovych), to whom only short biographical references of O.M. Lazarevsky and V.V. Kryvosheia have been devoted so far. These information were maximally supplemented by archival documents, primarily from the unique archive of the seventeenth century Colonel Iliia Novytskyi. As a result, some important moments of the centurion's life were covered in a new way, for example, if earlier it was considered that he was elected to this position twice, now it is established that he was elected three times, the terms of cadences are specified, his noble coat of arms is described. It was also noted that Yalotskyi was appointed colonel on duty in Nizhyn during the Azov-Dnieper campaigns in 1695, and it was no accident that he, as a centurion, was given general command of the Zaseim hundreds. He played an important role in defending the southern borders of the Hetmanate from Horde attacks, and this explains his connection with the Cavalry Colonel Iliia Novytskyi, who was actually commander of the border troops of the Hetmanate during the time of Hetmans Ivan Samoilovych and Ivan Mazepa. The appendix to the article contains eleven of his letters to Novytskyi, found in the funds of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. Vernadsky.

Key words: Hlukhiv, colonel, centurion, Cossacks, Hetmanate, archive.

REFERENCES

1. Lazarevskyi, A.M. (1893). *Opisanye Staroi Malorossi [Description of the old Little Russian]*. (Vol. 2 (polk Nezhynskyi)). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Kryvosheia, V.V. (1997). *Ukrainska kozatska starshyna [Ukrainian Cossack gentry]*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kryvosheia, V.V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna [Ukrainian Cossack gentry]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kryvosheia, V.V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny [Cossack foreman of the Hetmanate]*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Herby szlachty polskiej (1990). [Coats of arms of the Polish nobility]. P. 139. Warszawa: Alfa. [in Poland].
6. *Universaly Ivana Mazepy 1687–1709 [Charters (universals) of Ivan Mazepa]*. Kyiv–Lviv. (2002). [in Ukrainian].
7. *Malorossyiskye Dela. Opisi fonda 124 Rossiiskogo gosudarstvennogo arkhiva drevnykh aktov.* (2016). [Little Russian affairs. Inventory of the fund 124 of the Russian State Archive of Ancient Acts]. Moscow. [in Russian].
8. *Sivershchyna hetmanskykh chasiv [Siverschyna of hetman times]*. (2020). Vol. 2. Kyiv. [in Ukrainian].
9. *Litopys Samovydtzia* (1971). [Chronicle of Samovydtzia]. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 31.01.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

ПРО СОНЯЧНИЙ ГОДИННИК ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. НА ІЛЛІНСЬКІЙ ЦЕРКВІ ПРИ АНТОНІЄВИХ ПЕЧЕРАХ м. ЧЕРНІГОВА

У статті висвітлюється питання створення оригінального сонячного годинника на південному фасаді Іллінської церкви при Антонієвих печерах у Чернігові у другій половині XVII ст. Порівнявши опис годинника з книги Дмитра Туптала «Руно орошенное» 1696 р. з гравюрою, яка містилася у цьому виданні, авторка дійшла висновку, що на гравюрі зображено сонячного годинника з образом Покрови Богородиці, який був створений на стіні Іллінської церкви, але, на жаль, до нашого часу не зберігся. Аналіз зображення Покрови Богородиці засвідчив, що його автором був митець, обізнаний з європейським мистецтвом, оскільки іконографічний варіант Богородиці Покрови належав до європейського типу «Misericordia». Висувається гіпотеза, що до створення неординарного сонячного годинника із зображенням Покрови Богородиці могли бути причетними ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Кривонозич та відомий гравер Інокентій Щирський. Ці митці мали високу освіту, навчалися друкарству та гравіюванню у Вільно (столиця Великого князівства Литовського), видавали й оформлювали книги. Факт створення неординарного, оригінального годинника, аналогій якому не було у Гетьманщині, засвідчив, що Чернігів був неабияким культурним осередком Північного Лівобережжя України, в якому активно розповсюджувалися мистецькі твори, позначені європейськими впливами.

Ключові слова: сонячний годинник, Іллінська церква в Чернігові, Лаврентій Кривонозич, Інокентій Щирський.

Історія печерного Іллінського монастиря в Чернігові, який був заснований відомим родоначальником руського чернецтва Антонієм Печерським у XI ст., завжди була в епіцентрі уваги істориків, археологів, краєзнавців. Антоній Печерський – виходець з Любеча, що на Чернігівщині, заснував знаменитий Києво-Печерський монастир, але у 1069 р. змушений був, рятуючись від гніву київського князя Святослава Ярославича, втекти до Чернігова: «Антоній же, прибувши до Чернігова, уподобав Болдину гору і, викопавши печеру, тут вселився. І єсть [печерний] монастир святої Богородиці на Болдиних горах і до сих днів», – зазначав літописець [1, с. 118]. На території монастиря, що розташований на околиці м. Чернігова, у підніжжя Болдиних гір, знаходилася розгалужена система печерного комплексу, яка складалася з окремих печер, приміщень різного призначення та підземного некрополя. У XI ст. біля Антонієвих печер була збудована невелика однокора, одноапсидна, безстовпна церква, яка у джерелах XVII ст. згадується як Іллінська.

Відродження печерного монастиря, який занепав після монголо-татарської навали, розпочалося відразу після Національно-визвольної боротьби українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким. Уже у 1649 р. Іллінську церкву та монастир при ній реставрував ієромонах та згодом ігумен Зосима Тишевич старанням і коштом колишнього чернігівського полковника Стефана Пободайла [2, арк. 3]. Для іконостаса Іллінської церкви у 1658 р. чернець Іллінського монастиря Григорій, в чернецтві Геннадій Костянтинович, маляр Дубенський написав намісний образ Пресвятої Богородиці, що про-

славився своїми дивами.

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який майже 20 років з перервами був місцєблюстителем Київської митрополії (1657 р., 1659–1661 рр., 1670–1685 рр.), вирішив, з огляду на можливість перенесення митрополії до Чернігова, спорудити великий замський монастир на кшталт Києво-Печерської лаври. Лазар Баранович, користуючись своєю друкарнею, почав активно возвеличувати та прославляти печерну обитель. Він повелів талановитому проповіднику, якого запросив до Чернігова, майбутньому святителю Дмитрію Тупталу записати та надрукувати дива Пресвятої Богородиці Іллінської, прагнучи широкої популяризації Святого Образу. Дива ікони спочатку були надруковані у 1677 р. у новгород-сіверській друкарні під назвою «Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии» українською мовою. Згодом, коли друкарню перевели до чернігівського Іллінського монастиря, опис чудес ікони виходить під назвою «Руно орошенное» у 1683 р., 1689 р., 1691 р., 1696 р., 1697 р., 1702 р. Як бачимо, книга про чуда Іллінської ікони Богородиці була надзвичайно популярною, вона стала, мовлячи сучасною мовою, бестселером свого часу. Святиня повинна була піднести значення печерного монастиря та сприяти його відродженню й прославленню.

Лазар Баранович прагнув розширити печерний Іллінський монастир з Антонієвими печерами та облаштувати тут якщо не митрополічу резиденцію, то резиденцію місцєблюстителя Київської митрополії, архієпископа Чернігівського, Новгород-Сіверського і всього Сівера. Для здійснення таких неординарних планів чернігівський полковник В. Дунін-Борковський запросив, певніше за все, на прохання Лазаря Барановича, знаного архітектора з Литви Й-Б. Зауера. Відомо, що чернігівський архієпископ Лазар Баранович мав тісні зв'язки з Вільно – столицею Великого князівства Литовського. Вільно відіграло велику роль у розвитку «руської» (україно-білоруської культури) кін. XVI ст. – 20–30-х рр. XVII ст. Свого часу Лазар Баранович навчався у Вільно, вірогідно, у відомій Віленській єзуїтській академії [3, с. 4]. Після реставрації кафедрального Борисоглібського собору, Й-Б. Зауер міг брати участь у розбудові Троїцько-Іллінського монастиря, зокрема, у реконструкції його стародавнього печерного комплексу та спорудженні Троїцького собору.

У кінці 70-х років XVII ст. частину земляних печер, які знаходилися біля Іллінської церкви, кардинально перебудували: на їх місці спорудили у бароковому стилі три кам'яні барокові підземні церкви, одна з яких – церква Похвали Пресвятої Богородиці (пізніше пр. Феодосія Тотемського) – найбільша з печерних церков Лівобережної України. Підземні церкви були з'єднані з Іллінської церквою, яку перебудували у трикупольну барокову церкву з гранчастим притвором. У 1679 р. почали споруджувати і величний Троїцький собор, який розташовувався на захід від Антонієвих печер через глибокий яр, на рівному, найвищому плато Болдиних гір. Собор будувався сімнад-

Рис. 1. Гравюра «Сонячний годинник з образом Покрови Богородиці». Книга «Руно орошенное»

цять років і був освячений у 1695 р. Як свідчив напис у центральному куполі собору, практично будівельно-опоряджувальними роботами займався ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович: «усердием же тщанием и трудолюбием всечестного отца игумена Лаврентия Крщоновича нача и совершися в четвертое на десять лето игуменства его» [4, арк. 112].

Відомостей про Лаврентія Крщоновича до нашого часу збереглося небагато. У листі до гетьмана Івана Мазепи 16 листопада 1696 р. він писав, що прийняв постриг у чернігівській архієпископській кафедрі і служив більш ніж двадцять років тутешнім архієреям і чернігівським полковникам, а також царям (Олексію Михайловичу та Федору Олексійовичу – О.Т.), про що «посвідчить багато хто з друкарні не тільки нашої» [5, с. 536]. Тобто, можна припустити, що Лаврентій Крщонович десь із 70-х років XVII ст., вочевидь за рішенням Лазаря Барановича, знаходився на служінні у Чернігівській єпархії. Певніше за все, освіту він отримав у Києво-Могилянському колегіумі [6, с. 687]. Як далі свідчить його лист до гетьмана Мазепи, він був автором «конклюдій и афікцій, тут

пред тим в Малой Росії нѣгди небывалих, а тепер многим особам, почавши от самого монархи, так з Коллегиума Киевского, яко из Чернѣгова, з завистию Римлянов дедикованных» [7, с. 418.]. Тобто, Лаврентій Крщонович випускав різного роду друковані панегірики (тексти з малюнками), інші видання. Можливо, він навчався у друкарні Києво-Печерської лаври, а також у Вільно. Відомо, що Баранович направив свого друкаря Семена Ялинського навчатися книгодрукуванню у Вільно [8, с. 229]. Після Ялинського, робота якого не задовольняла Лазаря Барановича, останній запросив майстра Лукаша, також із Вільно [8, с. 233]. Лазар Баранович відправив відомого згодом художника-гравера Інокентія Щирського до віленської друкарні, де упродовж 1677–1683 рр. він оволодів мистецтвом гравюри на міді. Згадаємо також, що у Вільно працювали ще два відомі українські гравери – брати Олександр та Леонтій Тарасевичі, які звідти прибули до України й оздоблювали книги, гравіювали портрети у Чернігові та Києві. Д. Степовик також зазначає, що Лаврентій Крщонович у 70-х роках приїхав з Вільно до Чернігова. Він створив панораму битви під Хотиним та титул книги «Aega Triples Martis...», 1674 р. [9, с. 12–13].

Прийнявши постриг у Чернігівській єпархії, Лаврентій Крщонович, вочевидь, служив при Лазарі Барановичі як «учена персона», став архідияконом і займався друкарською справою. У 1683 р. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря виходить панегірик Лазарю Барановичу «Redivivus Phoenix illustrissimus ac reverendissimus Lazarus Baranowicz...», писаний польською та латинською мовами, автором якого, певніше за все, був Лаврентій Крщонович, а ілюстрував, вочевидь, Інокентій Щирський. У 1685 р. Лаврентій Крщонович був уже ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря і до книги «Тріод квітна», яка вийшла у цей рік, написав присвяту Лазарю Барановичу: «Ви видаєте книги, даєте милостиню щедру, розбудовуєте храм Єдиному в Трійці, прикрашаєте чудотворну ікону преблагословенної, яка в нашому бідному монастирі, проявляє турботу та благодійність до нас, вбогих слуг і богомольців, усієї церкви східній приносите велику користь» [10, НН, арк. 2].

Лаврентій Крщонович як ігумен Троїцько-Іллінського монастиря упродовж двадцяти років займався його розбудовою, друкарською справою, своїм «тщаниєм» видавав книги монастирським коштом з присвятами Лазарю Барановичу, Івану Мазепі, Івану Обидовському, чернігівському полковнику Григорію Самойловичу (помер Л. Крщонович у 1704 р.). Багато зусиль він приклав до завершення будівництва великого Троїцького собору, який освятили у 1695 р. Відомо, що кошти на його завершення дав гетьман Іван Мазепа. Цього ж року коштом гетьмана був виготовлений відомий срібний кіот на чудотворну ікону «Іллінська Богородиця», і ікону перенесли з невеличкої Іллінської церкви до Троїцького собору. На честь цієї події Лаврентій Крщонович виготовив велику гравюру – дедикацію «Кіот срібнокований» з при-

святою гетьману Івану Мазепі зі своїм текстом, гравіював її Інокентій Щирський.

Як бачимо, Лаврентій Крщонович, «значна та учена персона», був високоосвіченою людиною, хоч, як він і сам писав, не викладав у навчальних закладах, мав літературні здібності та мистецький хист. У квітні 1696 р. у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря вийшло четверте видання книги «Руно рушенное» Дмитра Туптала у двох варіантах з присвятою гетьману Івану Мазепі та царю Петру I, останнє з підписом Лаврентія Крщоновича. Книга була ілюстрована трьома гравюрами: із зображенням традиційної уже Троїцько-Іллінської Богородиці та двома оригінальними гравюрами із зображенням Богородиці з крилами, яка покриває людей покровом, та Покров Богородиці з оморфом із цифрами, переданими кириличними буквами. Ці дві гравюри-мідьорити були великого формату, вклеювалися у книгу і могли поширюватися як окремі гравюри. Вони зустрічаються не у всіх виданнях [11, с. 271]. Як бачимо, книга «Руно орошенное» 1696 р. з присвятами Івану Мазепі та царю, ілюстрована цікавими гравюрами; вочевидь, це були видання, які призначалися для піднесення цим персонам.

У листопаді 1696 р., у зв'язку зі смертю чернігівського архієпископа Феодосія Углицького, Лаврентій Крщонович написав листа гетьману Івану Мазепі, перераховуючи свої заслуги, з проханням висвятити його у чернігівській архієпископи. Книга могла бути видана з метою привернути увагу можновладців до особи Лаврентія Крщоновича. Проте, відомо, що у листопаді 1696 р. чернігівським архієпископом був обраний Іоан Максимович, а Лаврентія Крщоновича у 1697 р. за підтримки гетьмана Івана Мазепи винагородили титулом архімандрита Троїцько-Іллінського монастиря. Також відомо, що на початку 1697 р. Лаврентій Крщонович був у Москві, і царю була піднесена ікона «Троїцька-Іллінська Богородиця», присвячена перемозі під Азовом у 1696 р., авторство якої приписують Лаврентію Крщоновичу.

У 1697 р. виходить п'яте видання книги «Руно орошенное», приурочене до надання Лаврентію Крщоновичу «архимандриту сушу первому в той Святой и Чудотворной обители всечестному отцу ЛАВРЕНТИЮ КРЩОКОВИЧУ в лѣто от созданія міра 7205, от воплощенія же Бога Слова 1697», а Троїцько-Іллінському монастирю статусу архімандрії [12, с. 34]. Видання «Руно орошенное» 1697 р. – це практично передрук книги «Руно орошенное» 1696 р., але без оригінальних гравюр, які були у виданні 1696 р. Серед гравюр книги «Руно орошенное» 1696 р. привертає увагу гравюра із зображенням Покрови Богородиці із сонячним годинником. У книзі «Руно орошенное» Дмитрій Туптало зазначав, що наслідуючи «Клирика нѣкій Нивірійской Церкве» (посилаючись при цьому на католицького письменника Петра Даміані), який всякий раз під час бою годинника молився Богородиці, і собі описав 24 дива Богородиці з бесідами і повчаннями «в число двадесяти и четырех часов, их же

день с ношію в себѣ заключает. Да не точію молитвою, но и чтеніем, по вся часы прославляется Преблагословенное Имя Двѣ Маріи отнынѣи довѣка» [13, с. 166]. Далі Дмитро Туптало повідомляв, що на південній стіні Іллінської церкви був написаний образ Покрови Богородиці із сонячним годинником: «Нетокмо же чтением, но и взиранием на еи Пречистый образ також де и поклонением да будет прочитаемая и хвалимая Преблагословенная Дѣва Богородица, сего ради положена есть здѣ, икона Пречистаго покрова еи з честным омофором, на нем же изображены суть часы, наукою математицкою размѣренни з вѣршами надписаними. Сей образ написан есть прекрасно на стѣнѣ Церковной Святого Пророка Илии от вѣрш зрящей на полуден, величеством в долготу лактей пяти, яко нетокмо близ приходящий, но и оподаль лугом (тамо бо путь великий в Чернѣгов обрѣтается) мимоходящи поклоняются Пречистому ея образу. Сия икона прекрасно списанная слонцу восиявшу указывает часы неложно во дни токмо; Сію преблагословенную Дѣву Богородицу, в Чудотворнѣм своем и преудивителном образѣ в сем Монастырѣ святой и живоначалной Троици Илинском чернѣговском чудотворенми преславно со вѣрою несумѣнною приходящим прославляючомся, почитай и ты читателю возлюбленный и поклоняйся ей и надписанныи часто читай вѣрши, изучив я на память; яко нетокмо в житіи своем, но и при смерти обрящещи покров, и помощь от все помоществующей Защитницы нашей Богородици, ей же да будет имя благословенно и поклоняемо на всяком мѣстѣ владычества Господня. Аминь» [13, с. 166]. Дмитро Туптало зазначав, що зображення Покрови Богородиці мало «в долготу лактей пяти», тобто було великих розмірів, десь 2,5 м, і люди, які проходили мимо і навіть подалі лугом (де був шлях великий до Чернігова), поклонялися «Пречистому ея образу». Богородиця написана з омофором, на якому були зображені «часи, наукою математицкою размѣренни з вѣршами надписаними», і що годинник показував години тільки вдень.

Уперше на опис сонячного годинника у книзі «Руно орошенное» звернув увагу Ігор Ситий [14, с. 120]. Дослідник зазначав, що сонячні годинники були розповсюджені у Західній Європі, а в Гетьманщині нічого подібного до цього комбінованого величного твору не було. Ігор Ситий тут не зовсім точний. У Західній Україні сонячні годинники ще збереглися на стінах старовинних храмів. Їх там розміщували, зокрема для того, щоб визначити час богослужінь. А як конкретно могло виглядати зображення Пресвятої Богородиці із сонячним годинником на південній стіні Іллінської церкви, то його, на нашу думку, ілюструє гравюра із книги «Руно орошенное» 1696 р. (Лл 1.) [11, с. 275]. На ній зображено Богородицю на повний зріст, яка стоїть на півмісяці, внизу – обрамлення із клубчастих хмар. Богородиця увінчана короною, вона тримає широко розгорнутого плаща із застібною-брошкою на грудях, яким, зазвичай,

покриває і бере під захист вірних (тут вони відсутні). Тут поєднанні сюжети Покрови Богородиці, при чому у західноєвропейському варіанті (тип Misericordia) та Апокаліптичної Жони (західноєвропейський тип Богородиці Непорочне Зачаття (Богородиця стоїть на півмісяці)). У середній частині півколом зображено омофор, звивисті кінці якого закінчуються китицями. На омофорі зображені цифри, позначені кириличними буквами: у центрі БІ (12), далі – праворуч – АІ (11), І (10), Θ (9), И (8), З (7), С (6), ліворуч – А (1), Б (2), Г (3)... Над головою Богородиці зображений, вочевидь, гномон у вигляді двох довгих ліній, що розходяться під прямим кутом – це вертикальний стрижень, який проектує тінь на цей своєрідний циферблат. У лівому кутку – сонячний напівдиск у вигляді людського обличчя з променями, над гравюрою – вірші, присвячені годиннику.

Це досить оригінальне зображення сонячного годинника у поєднанні з величним образом Покрови Богородиці було влаштовано на південній стіні Іллінської церкви не випадково, оскільки саме тут, під горою, де стоїть церква, пролягала дорога до Чернігова, і багато людей, які проходили мимо, могли бачити образ Богородиці з годинником. Він, певно, привертав увагу і справляв враження на людей, виконуючи у якійсь мірі і пропагандистську роль для збільшення припливу прочан до Троїцько-Іллінського монастиря, де знаходилася чудотворна ікона «Троїцько-Іллінська Богородиця». Поява такого сонячного годинника з образом Покрови Богородиці саме у Чернігові, гадаємо, також було не випадково. Завдяки діяльності чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який, будучи місцєблюстителем Київської митрополії, з 1672 р. проживав у Чернігові і разом з гетьманами, козацькою старшиною відновлював та будував храми, займався літературною справою, друкував книги, залучав до творчості талановитих митців, письменників. Чернігів був перетворений на провідний духовно-культурний осередок Гетьманщини.

Оригінальна ідея годинника із зображенням Покрови Богородиці європейського типу могла належати освіченій людині, обізнаній з європейським мистецтвом. На жаль, на сьогодні невідомо ім'я автора, виконавця цього годинника. У книзі «Руно орошенное» 1696 р., де знаходилася гравюра з його зображенням, не вказано ім'я гравера. У той же час треба зазначити, що гравер та виконавець годинника могли бути різними людьми. Очевидно, ідею міг втілювати у життя, зокрема дати дозвіл та керувати роботами по створенню годинника, Лаврентій Крщонович, який тоді був ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря. Як уже зазначалося, у тісному зв'язку з ним у цей час працював Інокентій Щирський, який виготовляв гравюри, ілюстрував книги, що виходили у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. Він також міг бути причетним до створення цього оригінального годинника з образом Покрови Богородиці. На творчість цих особистостей значний вплив мало європейське мис-

тецтво бароко – вони навчалися мистецтву гравіювання у друкарні при Віленській єзуїтській академії і активно запозичували нові ідеї, форми та виражальні мистецькі засоби, наприклад, гравіювання на мідних дошках.

Не дивлячись на те, що зображення Покрови Богородиці із сонячними годинником на південному фасаді Іллінської церкви при Антонієвих печерах не збереглося, факт його створення у кінці XVII ст. свідчить про те, що у Чернігові з'являлися неординарні твори. Це ще раз підтверджує, що місто було неабияким культурним осередком Північного Лівобережжя України, в якому активно розповсюджувалися мистецькі твори, позначені європейськими впливами.

ДЖЕРЕЛА

1. Літопис Руський: за Іпатським списком [пер. з давньорус. Л. Маховець]. Київ, 1989. Дніпро, 1989. XVI+591 с.
2. Чуда пресвятой и преблагословенной Девы Марии. Новгород-Сіверський, 1677. 48 арк.
3. Ioanicusz Galatowski. Stary Kościół zachodni Nowemu Kściołowi Rzymskiemu. Nowogrodek Siewierski, 1678. 88 арк.
4. Державний архів Чернігівської обл., ф. 679, оп 1. спр. 777, арк. 92–113.
5. Величко С.В. Літопис. Т. 2. [Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука]. Київ, 1991. 642 с.
6. Попов П.М. Панегірик Кршоновича Лазарю Барановичу – невідоме чернігівське видання 80-х років 17 ст. Ювілейний збірник на пошану акад. Дм. Багалія. Київ, 1927. С. 668–697.
7. Величко Самоил. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Киев, 1855. Т. 3. 597 с.
8. Огієнко І. Історія українського друкарства. [Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик]. Київ, 1994. 448 с.
9. Степовик Д. Іван Щирський: Поет. образ. в укр. барок. грав. Київ, 1988. 159 с.: іл.
10. Тріодь цвітна. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1685. 434 арк.
11. Каменева Т.М. Черниговская типография, её деятельность и издания (1648–1818 гг.). Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина. Т. III. Москва, 1959. С. 224–384.
12. Руно орошенное. [Підготовка тексту, передмова та коментарі О. Тарасенка]. Сіверянський літопис. 2009. № 1. С. 30–50.
13. Руно орошенное. [Підготовка тексту, передмова та коментарі О. Тарасенка]. Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 151–173.
14. Ситий І. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр чернігівського друкарства. Україна між Польщею та Росією: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівсько-го перемир'я (1667). Ніжин, 2016. С. 115–126.

Travkina O.I. About the sundial of the second half of the XVII century on the Church of St. Elias near the Anthony's Caves in Chernihiv

The article covers the issue of creating an original sundial on the southern facade of the Church of St. Elias at the Anthony's Caves in Chernihiv in the second half of the XVII century. Comparing the description of the clock from Dmytro Tuptal's book «Irrigated Fleece» in 1696 with the engraving contained in this edition, the author concluded that the engraving depicts a sundial with the image of the Intercession of the Virgin, which was created on the wall of St. Elias' Church, but unfortunately. The analysis of the image of the Intercession of the Virgin Mary showed that its author was an artist familiar with European art, as the iconographic version of the Intercession of the Virgin Mary belonged to the European type «Misericordia». The appearance of such a sundial with the image of the Intercession of the Virgin in Chernihiv was not accidental. Thanks to the activities of the Archbishop of Chernihiv Lazar Baranovych, who as a vicar of the Kyiv metropolis, lived in Chernihiv from 1672 and together with hetmans, Cossack sergeants restored and built churches, engaged in literary work, printed books, involved talented writers in the work of Chernihiv. It is hypothesized that the abbot of the Trinity-Elias Monastery Lavrentiy Krshchonovych and the famous engraver Inokentiy Shchyrsky may have been involved in the creation of an extraordinary sundial with the image of the Intercession of the Mother of God. These artists were highly educated, studied printing and engraving in Vilno (the capital of the Grand Duchy of Lithuania), and published and designed books. The fact of creating an extraordinary, original clock, which had no analogies in the Hetmanate, showed that Chernihiv was a remarkable cultural center of the Northern Left Bank of Ukraine, which actively distributed works of art marked by

European influences.

Key words: sundial, St. Elias Church in Chernihiv, Lavrentii Krshchonovych, Inokentii Shchyrskyi.

REFERENCES

1. Litopys Ruskyi: za Ipatyskym spyskom [Russian Chronicle: according to the Ipat list]: per. z davnorus. (L. Makhovets, Trans.). (1989). Kyiv: Dni-pro. [in Ukrainian].
2. Chuda presviatoi y preblagoslovennoi Devy Maryy [Miracles of the Blessed and Blessed Virgin Mary]. (1677). Novhorod-Siverskyi. [in Ukrainian].
3. Ioanicusz Galatowski, (1678). Stary Kościół zachodni Nowemu Kściołowi Rzymskiemu. [Old West Church to the New Roman Church]. Nowogrodek Siewierski. [in Polish].
4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi obl. [State Archives of Chernihiv Region], f. 679, op. 1, spr. 777, ark. 92–113.
5. Velychko, S.V. (1991). Litopys [Chronicle]: per. z knyzhnoi ukrainskoi movy, koment. (V.O. Shevchuk, Trans.). (Vol. 2). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Popov, P.M. (1927). Panehiryk Krshchonovycha Lazariu Baranovychu – nevidome chernihivske vydannia 80-kh rokov 17 st. [Krishchonovych's Panegyric to Lazar Baranovych is an unknown Chernihiv edition of the 1780 s.]. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akad. Dm. Bahaliia, (pp. 668 – 697). Kyiv. [in Ukrainian].
7. Velichko, Samoil. Letopis' sobytii v Yugo-Zapadnoy Rossii v XVII veke [Chronicle of events in South-Western Russia in the XVII century]. (1855). Vol. 3 Kiev. [in Russian].
8. Ohiienko, I. (1994). Istoriia ukrainskoho drukarstva [History of Ukrainian printing]. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Stepovyk, D. (1988). Ivan Shchyrskyi: Poet. obraz. v ukr. baroko hrav. [Ivan Shchyrsky: Poetic image in Ukrainian baroque engraving]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Triod tsvitna [The triode is colore]. (1685). Chernihiv: Drukarnia Troitsko-Illinskoho monastyria. [in Ukrainian].
11. Kameneva, T.M. (1959). Chernigovskaya typografiya, yeyo deiatel'nost' i izdaniya (1648–1818 gg.) [Chernihiv printing house, its activities and publications (1648–1818)]. Trudy Gosudarstvennoi biblioteki SSSR im. V.I. Lenina. (Vol. II). Moskva. [in Russian].
12. Runo oroshennoe. (2009). [The fleece is irrigated]. [Pidhotovka tekstu, peredmova ta komentari O.Tarasenka]. Siverianskyi litopys. 1, pp. 30–50. [in Ukrainian].
13. Runo oroshennoe. (2009). [The fleece is irrigated]. [Pidhotovka tekstu, peredmova ta komentari O. Tarasenka.] Siverianskyi litopys, 4, pp. 151–173. [in Ukrainian].
14. Sytyi, I. (2016). Dedykatsiia yasnovel'mozhnomu Ioannu Mazepi – shedevr chernihivskoho drukarstva [Dedication to the illustrious John Mazepa is a masterpiece of Chernihiv printing]. Ukraina mizh Polshcheiu ta Rosiieiu: materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii, pryurochenoi do 330-yi richnytsi Vichnoho myru (1686) i 350-yi richnytsi Andrusivskoho peremyr'ia (1667), pp. 115–126. Nizhyn. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

М.О. Герасько

БАТУРИНСЬКІ ФОРТЕЦІ ТА ЇХНІ СВЯТИНІ Частина 1

Паралельно з узагальненням відомих історичних фактів у дослідженні минувшини Батурина та його найближчих околиць, у ході глибокого аналізу та співставлення подій встановлено нові дані в історії гетьманської столиці. Дослідження фортець Батурина неможливе без ґрунтового вивчення загальної історії міста від часів його заснування. У праці розглядаються всі віхи становлення, розвитку, перенесення та модернізації як фортець, так і власне міста, а також виникнення святих місць. Варто зауважити, що традиція їх облаштування на Чернігівщині дійшла й до нашого часу.

У статті акцентується увага на версії виникнення та розвитку Батури-ринського Троїцького монастиря від печерного до фортечного комплексу, обнесеного частоколом, з надбрамною дерев'яною дзвіницею. Окреме місце відведено оборонним функціям Батури-ринського Троїцького монастиря. Також розглядається походження назви святини та місця розташування. З'ясовано, що до комплексу споруд входила та локація, що нині вважається Литовським замком, а сам монастир був розміщений над нині неіснуючим озером, маршрут якого окреслено в праці.

Наразі підтверджується версія науковця С. Павленка про виникнення Батурина при монастирі, а не навпаки. Окрім того встановлено, що обидві локації упродовж деякого періоду існували одночасно.

Ключові слова: Батурин, рови, вали, підземні ходи, печерний монастир, фортеця, Литовський замок, Троїцький монастир.

Лише прийдешнє робить минуле реальністю.

В. Домонтович (Петров)

Дослідженнями стародавнього Батурина займалося багато науковців, серед яких слід назвати прізвища В. Коваленка, С. Павленка, Ю. Ситого, В. Мезенцева та ін. Проте історії Батури-ринського монастиря не приділялося достатньої уваги. В. Коваленко та Ю. Ситий зазначали, що його не варто ототожнювати з Батури-ринським Микола-Крупницьким монастирем [2, с. 131], а С. Павленко вважає, що в давні часи Батурин був лише невеличким примонастирським хутором [4, с. 3]. Власне з цього ми й розпочнемо свою розвідку.

На нашу думку, Батури-ринський Троїцький монастир виник там, де нині знаходиться центр Батурина, отже, вибір місця для його спорудження був дуже вдалим, оскільки означена територія здавна використовувалася для будівництва укріплень та поселень різного типу – з рубежу XI–XII ст. [2, с. 103–107]. Відповідно, давній Батурин виник на відстані 1,5 км на південь від цього монастиря, приблизно на тому місці, де знаходився Мазепин Городок, поблизу х. Шовковиці. Отже, монастир розташовувався нижче за течією Сейму. Імовірно, колись існувала така закономірність, що осередки православ'я виникали нижче міст за течією річок, що видно на прикладі Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського [7, с. 186]. Відповідно і Батурин, і монастир існували поруч.

На нашу думку місцевість, де розташований сучасний Батурин, була придатною для заснування як монастиря, так і міста, оскільки Батурин знаходиться на високому плато, яке, маючи протяжність 3 км, простягається понад лівим берегом Сейму. Найвища точка цього плато знаходиться у центрі сучасного міста, а висота крутих схилів Литовського замку та Батури-ринської фортеці сяга-

ють 20–30 м [2, с. 44]. Оскільки це плато утворене переважно із товстого шару глини, то в ньому цілком імовірно спочатку могла бути заснована батури-ринська печерна обитель, адже товщина таких значних покладів глини сприяла облаштуванню всередині як житлових приміщень [8, с. 26, 32–33, 52–53], так і печерного монастиря.

Коли зародилася та скільки існувала батури-ринська печерна обитель наразі невідомо, проте топонім Литовський Замок нашо́вхує на думку, що наземна обитель тут була ще за часів литовського панування на Чернігово-Сіверщині. З огляду на те, що на території Батурина знахідки другої половини XIII–XIV ст. досі не виявлені [2, с. 121], ми вважаємо, що Батури-ринський монастир виник після остаточного приєднання в 50–60-ті роки XIV ст. Чернігово-Сіверської землі до Литви, за часів правління новгород-сіверського князя Дмитра-Корибу-та Ольгердовича. Про наявність у минулому маєтностей князя на Батури-ринщині указують топоніми Корибутовщина – Кербутівка (що на Борзнянщині – Чернігівщина). Можливо він і був засновником монастиря-фортеці для захисту кордонів своїх володінь від ворогів. До речі, на той час на території його князівства уже був один оборонний монастир – Новгород-Сіверський, заснований ще в XI ст. [3, с. 568] у місцевості, схожій на батури-ринську своїм рельєфом.

Підземні або печерні обителі засновувалися лише там, де були підвищення чи височини, а на болотистих та низинних територіях існували лише наземні монастирі. За приклад такого будівництва можна взяти Києво-Печерську лавру або Чернігівський Троїцький Іллінський монастир з Антонієвими печерами [6, с. 42–45], Любецький Антоніївський монастир у смт Любеч Ріпкинського р-ну, започаткований печерою, яку викопав у XI ст. любечанин Антип – згодом відомий діяч Київської Русі Антоній Печерський [3, с. 414]. Перші згадки про підземні споруди Чернігівщини датуються 1069–1074 рр. Печери виявлено в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Седневі, на Прилуччині, у с. Подище, с. Полонках, Прилуках, Ладані, Густині, Варві та ін. населених пунктах Чернігівщини [3, с. 622–623]. Нещодавно такий монастир було віднайдено в с. Рясне поблизу Полтави [16, с. 126–127] та в с. Рихли на Чернігівщині [17, с. 6]. Традиція облаштування на Чернігівщині святих місць у печерах дійшла й до нашого часу. У 2009 р. отець В'ячеслав власноруч викопав печеру в с. Дробишів Новгород-Сіверського р-ну та влаштував там церкву [20, с. 1, 12].

В литовські, спокійніші за попередні, часи – після нашестя монголо-татар – ченці вийшли з підземелля (печер) на поверхню, де ними було закладено перші підвалини, з яких і розпочалося будівництво наземної укріпленої обителі, котру згодом дослідники почали вважати Литовським замком. Отже, можна припустити, що в сиву давнину на місці Литовського замку в Батури-ни спочатку був заснований підземний монастир, один

серед інших подібних на території Лівобережної України. Спочатку Батуринський монастир займав незначну територію, адже площа Литовського Замку становила 1,3 га (100 x 130 м), пізніше, мабуть, постала необхідність у збільшенні площі приблизно до 26,4 га [2, с. 44].

Архітектурні ансамблі монастирів були самостійними містобудівними утвореннями. Наявність високих стін, огорожі, веж, дзвіниць надавали монастирям рис оборонної архітектури [10, с. 30]. Як правило, наземні монастирі здебільшого започатковувалися з кількох дерев'яних келій довкола каплички. Після отримання архієрейського благословення (грамоти) на заснування обителі, зводили соборну церкву. Вона домінувала над рештою будівель монастиря як за фізичними розмірами, так і за духовним значенням [5, с. 56–57].

Дослідник О. Кравченко вважає, що існувала схожість у плануванні та укріпленні монастирів з розташованими поблизу фортецями. Монастир повинен був бути не тільки місцем усамітнення, а й допоміжною фортецею, куди у разі небезпеки могло ховатися населення з найближчих хуторів. Монастирські укріплення часто нагадували міські, хоча і мали деякі відмінності. Їхня особливість обумовлена характером оборони та наявністю технічних засобів бою. Великі укріплені міста під час оборони основний акцент робили на застосування артилерії. Для цього фортечні мурі мали спеціальні пристосування – раскати та бастіони. Укріплення використовувалися не тільки при захисті монастирів, а й окремих церков [9, с. 62–63], зокрема на Чернігівщині деякі церкви були оточені острожною стіною з надбрамною дзвіницею [3, с. 567].

Історики не мають спільної думки щодо питання про початкове призначення монастирів на Русі: чи споруджувались вони в якості осередку оборони, чи з іншою метою? Однак, уже з XVI ст. найбільші православні обителі Московії мали бійниці, сторожові башти, склади зброї та боєприпасів. Для захисту таких «монастирських фортець» царі відправляли військові загони, проте навіть у тих монастирях, де не стояли гарнізони, завжди вистачало людей, здатних тримати зброю в руках. Мова йде про колишніх ратних людей, які прийняли постриг [18, с. 28].

На Чернігово-Сіверщині у фортецях, які розташовувалися на підвищеннях, були влаштовані підземні ходи, що звалися тайниками. Останні вели до річок, адже без води було дуже важко прожити під час облоги. Про такий тайник, що був у Новгород-Сіверській фортеці, повідомляв московський воєвода Болтін у розрядний приказ: «води у них відняти не вміємо, бо тайник зроблено з міста аж у Десну ріку. А під тим місцем, де тайник, у них ріка не замерзає» [11, с. 108].

Вірогідно, велика кількість батуринських підземних ходів, про які так часто люблять згадувати старожили, також має прямий зв'язок з монастирем. Нині ми можемо лише схематично окреслити їхнє розташування, адже на денній поверхні над ними знаходиться міська забудова. Місцеві

старожили розповідали, що переважно в центральній частині Батурина часто траплялися досить глибокі провалля, а в пагорбах, які з часом осунулися, знаходили дещо з предметів ужитку чи якісь прикраси [22, с. 1; 23, с. 1]. Ще наприкінці XX ст. батуринці, що мешкали в підгірній частині міста, влаштовували у пагорбах хліви, льохи та інші господарські приміщення. Корінні жителі розповідають, що одне з таких приміщень – шинок XIX ст. – збереглося й дотепер, проте потрапити всередину в силу різних причин неможливо [23, с. 1].

Мабуть не випадково, що біля підніжжя узвишся, на якому раніше існував Батуринський монастир, наприкінці XX ст., при спорудженні будинку на вул. Набережній, місцевим мешканцем було виявлено людські останки, причому очевидець зазначав, що це були кістки доволі великих розмірів. Імовірно, вони могли належати давньому ченцю, що жив колись на тому місці у видовбаній у глині печері [21, с. 1]. На Чернігівщині неодноразово виявляли рештки велетнів-богатирів [19, с. 12].

У 1654 р. очевидець локалізував Батуринський монастир: «в том же городе Батурине, за городом в слободе над озером на горе устроен монастир. В том монастыре поставлены две церкви деревянные: во имя Успения Пресв. Богородицы, другая церковь во имя Живонач. Троицы: в том монастыре игумен Стихий, да строитель Исакей, да черных старцев 30 человек, да монастырских служек и всяких работников 20 человек. Около того монастыря сделан вал земляной, на валу огорожено тыном дубовым колотым; на вороте сделана колоколница рубленая деревяная; около того валу и городбы сделан с трех сторон ров» [1, с. 40]. Отже, у монастирі на той час мешкало 52 особи, серед них ігумен Стихий, якого О. Лазаревський чомусь ототожнював з ігуменом Крупицького монастиря Ісихієм (1650–1661 рр.) [14, с. 270]. Можливо, саме співзвучність імен (Ісихій – Стихий) наштовхнула дослідника на такий висновок, який може бути помилковим. Серед насельників значився зодчий Ісакій – це імовірно той чернець, який переймався всім монастирським будівництвом. Вірогідно, саме за його проєктом і були побудовані на території Батуринського Троїцького монастиря дерев'яні храми Успіння Пресвятої Богородиці та Живоначальної Трійці.

Отже, у монастир можна було потрапити через браму, на якій знаходилася дерев'яна дзвіниця, а щодо озера, то наразі невідомо, з якого боку відносно монастиря воно розташовувалось, в описі цього не зазначено. Можна припустити, що озеро йшло паралельно сучасній вул. Самойловича. Припускаємо, що водойма знаходилася між курганом Слави на вул. Гетьманській та крайнім будинком на вул. Самойловича, прямуючи рівчаком, що в парку Кочубея. Саме цей рівчак археологи помилково вважають висохлим руслом Чорної ріки.

У Батуринському монастирському комплексі роль доміанти виконував храм Живоначальної Трійці, тому, на нашу думку, й назва обителі була відповідною – Троїцькою. Щодо оборонних функцій Батурин-

ського Троїцького монастиря, годі й сумніватися, адже він був добре укріплений, і те, що, за версією дослідника С. Павленка при монастирі виник Батурин, а не навпаки, є тому підтвердженням.

Зазначена в описі дата 1654 р. не дає підстав уважати її роком заснування Батуринського монастиря, бо існує документ, датований травнем 1650 р., коли гетьман Б. Хмельницький, на прохання ігумені Батуринського монастиря Євгенії Хлевинської з сестрами, видав універсал на право будівництва ними під Новими Млинами Батуринського Воздвиженського жіночого монастиря [4, с. 9]. Цей факт указує на те, що до середини XVII ст. Батуринський Троїцький монастир уже існував. Відтак складність встановлення фактичної дати його заснування полягає лише в тому, що відомості про це наразі відсутні. Також невідомо, чи за часів панування Речі Посполитої його, як і інші монастирі Чернігово-Сіверщини, було перетворено в кляштор (католицький монастир), чи ні, адже Микола-Крупницька обитель [13, с. 1–43] навіть тоді залишалася православною.

На нашу думку, ту локацію, що нині дослідники вважають рештками укріплень Батуринської фортеці, варто в першу чергу вважати рештками фортифікацій Батуринського Троїцького монастиря, а рови і вали, що існують й понині, є не що інше, як межі тогочасних монастирських укріплень. Підтвердженням нашої версії, що на цьому місці існував монастир, є висновок археологів. За результатами досліджень останніх встановлено, що на значній території сучасного центру Батурина відсутні сліди міської забудови, натомість значна його частина зайнята кладовищами різних періодів [2, с. 130]. Оскільки в Батуринському Троїцькому монастирі було дві святині – дерев'яні церкви Троїцька та Успіння Пресвятої Богородиці, то постала необхідність їхньої локалізації. Щодо Троїцької церкви, то особливої проблеми не виникало, бо кам'яний Троїцький собор, на будівництво якого Мазепа у 1692 р. витратив 20000 злотих (відкритий археологами у 2006–2008 рр.) [2, с. 286], був споруджений на місці старого дерев'яного Троїцького храму. Це будівництво вказує на те, що місце, на якому був споруджений Мазепою кам'яний Троїцький собор, і є дворищем Батуринського Троїцького монастиря. Локалізація церкви Успіння Пресвятої Богородиці поки що остаточно не визначена. Без сумніву, вона була розміщена в центральній частині сучасного міста, неподалік від церкви Живоначальної Трійці.

Батуринський Троїцький монастир припинив своє існування як релігійний осередок у 1655 р., і причиною цьому була в жодному разі, не пожежа, яка того року знищила стародавній Батурин, а перенесення знищеного вогнем міста на територію монастиря. Насельників у Батуринському Троїцькому «общезительному» монастирі на той час уже не було, усіх їх переселили до інших монастирів. Чоловіча частина була переселена у важкодоступне місце на правому березі Сейму, де на той

час уже була діючою Батуринська Микола-Крупницька чоловіча обитель. У свою чергу, у період 1650–1658 рр. під Новими Млинами було облаштовано Батуринський (Новомлинський, Кербутивський) Воздвиженський жіночий монастир [2, с. 132–133], куди були переселені черниці з Батурина.

Відтоді для Батурина розпочалася нова сторінка в історії, але, щоб краще зрозуміти її, необхідно повернутися назад в минулі часи. Щодо власне міста, яке за висновком дослідника С. Павленка пройшло шлях від примонастирського хутора до гетьманської столиці, зазначимо: поселення на цій території виникло дуже давно, про що свідчать виявлені археологами на території сучасного Батурина залишки господарського комплексу юхнівської культури VII–I ст. до н. е., старожитності київської культури III–V ст., колочинської культури V–VI ст., сіверянські поселення IX–X ст., залишки фортифікаційних споруд давньоруської доби кін. XI – поч. XII ст., пам'ятки (зокрема залишки жител) давньоруської доби XII–XIII ст. [1, с. 10–14].

Оскільки перші поселення людей завжди виникали поблизу водойм, переважно річок, Батурин також не був винятком. Як тоді, так і тепер він знаходиться на лівому березі р. Сейм Деснянського водного басейну. Щодо гідроніму Сейм (давньоруського Семь та Сев), то за версією археолога-славіста В. Седова він так, як і сіверянський топонім Чернігів, має скіфсько-сарматське походження, що ототожнюється з іранським трактуванням – чорний, темний, суворий. Отже, річка Сейм і є тією Чорною річкою, яку тривалий час археологи ототожнювали з руслом висохлого струмка, що колись протікав територією Кочубеївського парку.

Назва Батурин не зустрічається в давньоруських літописах, адже поселення тоді мало назву Чорне городище, а у 1625 р. згадується як городище Батурин. Під час Смоленської війни, у 1632 р., місто було спалене путивльськими ратними людьми [11, с. 303]. Невідомо, у якому році Батурин було осаджено вдруге, бо дослідник П. Кулаковський має дві версії щодо цього: він вважає, що у першій половині 1635 р. Батурин знову фіксується як значний населений пункт [11, с. 277]; за іншою його версією – у 1636 р. ще не було Батурина, Кролевця і Глухова, лише у грудні 1636 р. Глухів почали осаджати [11, с. 277, 303]. Отже, можна зробити висновок, що вдруге Батурин було осаджено близько 1640 р.

Під час розгортання повстання під проводом Б. Хмельницького проти польсько-шляхетського панування, у червні-липні 1648 р. люди з Переяславської, Ніжинської та інших волостей, зруйнувавши Лубни, мали намір те саме зробити з іншими містами, зокрема й з Батурином [1, с. 26]. Цього разу лиха доля ominула, і місто-фортеця не постраждало, проте, згодом у Батурині було знищено багато поляків; майно їхнє позабирано, а «жони шляхецькіе зостали жонами козацькими» [12, с. 52].

Після воз'єднання України з Росією, у лютому 1654 р., було зроблено опис Ніжинського полку, до якого входила

й Батури́нська сотня. Згідно цього опису, місто мало наступний вигляд: «город Ботурин стоит подле реки Семи, под городам течет в реку Сем озера Поповка, около посаду с трех сторон к озеру зделан город земной вал, по обе стороны того вала огорожено дубовым бревенем, в том земном городе зделаны трое ворота проезжие, на двух воротех башни покрыты тесом, на третьих воротех башни нет, глухих наугольных шесть башен башни без верхов, около того же земного города с трех сторон к горе зделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земного города вверх к озеру огорожено стоячим острогом, башен по той острожной стене нет, межю того острожной стены к воде рытвиною зделаны ворота, да в том же городе по башням и по стене девет пищалей чюгунные железные, да в том же городе поставлено церковь деревяная во имя святителя великого Николы Чюдотворца у тое церкви служащий поп Офанасей...» [1, с. 40–41].

Оскільки в цьому описі не уточнено, з якої сторони під Батурином протікало озеро Поповка, а лише зазначено, що «около посаду с трех сторон к озеру зделан город, земляной вал,... в том земляном городе зделаны трое ворота проезжие...» [1, с. 39], то підсумовуємо, що озеро знаходилося з протилежної до річки сторони, бо, очевидно, на тій стороні з боку річки було природне загородження – висока круча, а з інших трьох сторін, що від озера, зроблені штучні загородження; виїзд із міста був у напрямку того ж озера. Тобто, цим спростовуються попередні наукові висновки щодо розташування озера відносно міста, адже вважалося, що власне озеро було біля річки. Отже, на нашу думку, таким єдиним місцем, де міг бути розміщений стародавній Батурин, є місце, що знаходиться неподалік Мазепиноного городка, на території Шовковиці, що за 1,5 км від сучасного Батурина. Ця територія найбільш точно відповідає вищезазначеному опису: з одної сторони висока круча, під якою протікає Сейм, з протилежної – озеро, яке було з'єднане зі ставом Білінним, і під час весняної повені його води впадали у Сейм через річку Шелковицю. Вважаємо, що саме та водойма в описі присяжних книг локалізується як озеро Поповка.

Також варто зазначити, що з метою кращої обороноздатності фортеці дорога з Києва до Москви не перетинала місто, а була об'їзною, тобто до переправи на Сеймі неможливо було потрапити через жодну з вей – Київську, Сосницьку чи Конотопську. Ця дорога безпосередньо перед Київською брамою повертала праворуч та проходила попід фортецею, і, минувши Конотопську вежу, спускалася вниз до переправи. Стосовно всіх міських (їх було 3) проїжджих вей, то вони призначалися для в'їзду та виїзду міщан за власними потребами. У місто аби кого не впускали, адже на входах до брам вартували московські стрільці [2, с. 430]. Цей маршрут відповідав руху по сучасній вул. Самойловича від № 1–17, далі попід Семенковою горою вниз до Сейму і по мосту через річку на Матіївку – Алтинівку – Глухів – Москву. Цим шляхом та переправою користувалися доти, доки у 60-х рр. ХХ ст. був збудований

трохи вище по течії бетонний міст.

У вересні 1654 р. наказний гетьман І. Золотаренко попросив царя Олексія Михайловича про пожалування йому Батурина. Того ж дня цар надав йому місто у володіння, яке в серпні 1655 р. згоріло [1, с. 40, 41]. Та й сам І. Золотаренко того ж року загинув у бою під Биховом (сучасна Білорусь).

Вважається, що після цієї трагедії мешканці Батурина повністю відновили і міську забудову, і фортецю. Ми маємо іншу точку зору. Оскільки Батури́нський монастир був віддалений від власне міста, то пожежа, яка у 1655 р. спустошила стародавній Батурин, у якому загинула і згадана в описі 1654 р. церква в ім'я Миколи Чудотворця [1, с. 40], монастирю не загрожувала. На нашу ж думку, в часи лихоліть дуже складно було відновлювати місто після пожежі, тому батури́нцям нічого не лишалося, як перебратися жити за монастирські мури і заснувати там уже нове місто, зберігши при цьому стару назву – Батурин. Незначна відстань між спаленим містом і монастирем, належним чином захищена монастирська територія та інші фактори сприяли швидкому відродженню нового, добре укріпленого міста. Саме це дає підставу вважати 1655 р. датою народження Батурина, у якому ми нині мешкаємо.

Уже в новому Батурині у 1663 р. гетьман Іван Брюховецький підписав так звані Батури́нські (Березневі) статті, восени того ж року разом з козаками присягнули царю [4, с. 11], а наступного 1664 р. польський король Ян Казимир навіть не наважився штурмувати фортецю, адже «моцна и люду немало военного при гетмани Брюховецком так казацкого, яко теж и московского... до фолварков не допускают...», рушивши зі своїм військом до Коропа [1, с. 43]. Цей факт може свідчити про міць колишніх монастирських укріплень – мурів нового Батурина.

Вирішальним фактором для обрання Батурина гетьманською резиденцією у 1669 р. була не міць його мурів, а те, що більшість великих міст Лівобережжя – Ніжин, Чернігів та Переяслав – були попалені та спустошені під час антимосковського повстання 1668 р. Тож, після обрання в 1669 р. Д. Ігнатовича гетьманом, а Батурина – гетьманською столицею [2, с. 138], необхідно було відразу розпочати облаштування адміністративних приміщень, арсеналу зброї, складів продовольства, гетьманського будинку тощо. Для розміщення цих об'єктів якнайкраще підходила територія Литовського замку. З того часу міські (у минулому монастирські) фортифікаційні споруди підтримувалися в належному стані: гетьман Ігнатович розпочав масштабні роботи щодо їхньої модернізації. Тривали вони упродовж 15 років і закінчилися за гетьманування І. Самойловича (1672–1687 рр.) [2, с. 138]. Мазепі дісталося вже модернізоване місто і тому, імовірно, він не переймався ремонтом міських мурів, бо у 1700 р. подорожуючий монах Леонтій зазначав, що мури у гетьманській столиці осунулися, навіть у Глухові все краще [2, с. 430]. В.Л. Кочубей навесні 1707 р. зазначав, що фортечні мури не ремонтувалися 20 років (мабуть з часів Самойлови-

ча – авт.). Дослідник батуринської старовини В. Бондаренко наголошував, що в кінці XVII ст. А. Зернікау склав проєкт укріплення Батурина, реалізація якого, очевидно, була здійснена «за правилами фортифікації». У книзі «Слово похвальное», що вийшла в 1709 р. про це сказано: «Батурин – град крепкий и местом самый неприступный» [24, с. 15]. Мабуть мури тоді таки були поладжені Мазепою, бо інакше як пояснити тривале бомбардування Батурина Меншиковим, доки не виникла пробоїна в його укріпленні [1, с. 111].

Буремні події початку XVIII ст., що мали руйнівні наслідки для Батурина, відкинули його відродження аж на пів століття. Звичайно ж, люди згодом почали повертатися до своїх домівок. Гетьман І. Скоропадський дозволив селитися на погорілих пустих місцях, а дехто жив у вцілілих будинках [1, с. 118]. Життя тривало, місто поступово відроджувалося, про що свідчать записи Актової книги батуринської ратуші за 1717 р. Тоді вже містом управляв отаман, сотник, війт, писар та ін. [1, с. 113].

З 1726 р. Батурин належав Меншикову [1, с. 117], з 1729 р. – гетьману Д. Апостолу, 1733 р. – Чернігівській єпархії, з 1750 р. – гетьману Кирилу Розумовському, проте фортечні мури вже ніхто не ремонтував. В останній чверті XVIII ст., у зв'язку з виходом Росії до Чорного моря і ліквідацією зовнішньої загрози, фортеці на Чернігівщині втратили оборонне значення і почали руйнуватися. Вали використовувалися для виварки селітри. Топографічні залишки фортець на Чернігівщині збереглися, зокрема, і в Батурині [3, с. 569].

Отже, центр сучасного міста Батурин розміщений в межах Батуринської фортеці, яка з середини XVII ст. займала територію стародавнього Батуринського Троїцького монастиря. Він, вірогідно, свого часу виник як печерний монастир, а пізніше займав територію тієї локації, що нині вважається Литовським замком. Монастир названий Троїцьким на честь головного храму – церкви Живоначалної Трійці. Також на його території була розміщена церква Успіння Пресвятої Богородиці. Монастир був обнесений частоколом з надбрамною дерев'яною дзвіницею та знаходився над озером, яке протікало від кругового руху через парк Кочубея до кінцевого будинку сучасної вулиці Самойловича. Троїцький монастир виник приблизно в Литовську добу, а завершив існування у 1655 р, після перенесення Батурина на його територію.

ДЖЕРЕЛА

1. Батурин: сторінки історії : Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. ; Редколегія : О.Б. Коваленко та ін. Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. 786 с.
2. Батуринська старовина : збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Коваленко В., Когут З. К. : Вид. Олени Теліги, 2008. 479 с.
3. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. / за ред. А.В. Кудрицького. Київ : «Українська Радянська Енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1990. 1005 с.
4. Павленко С. Загибель Батурина. 2 листопада 1708 р. К. : Видчий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 268 с.
5. Вечерський В. Невідома Україна. Серія : Гетьманські столиці. К. : вид. «Наш час», 2008. 320 с.

6. Руденок В. Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові. Чернігівська старовина: збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. Чернігів : «Сіверянська думка», 1992. С. 42–45.

7. По історичних містах Київської Русі. Фотопутівник / Автор : Малахов Д., Дерлеменко Є. К. : «Мистецтво», 1990. 311 с.

8. Таранушенко С. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. Харків : Видавець Савчук О.О., 2011. 692 с.

9. Кравченко О. Планування та устрій монастирів козацької доби Охтирського та Сумського Слобожанських полків. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових праць. Вип. 19. К., 2010. С. 59–66.

10. Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів : Вид-во Чернігів. ЦНТЕІ, 2008. 223 с.

11. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648. К. : «Темпора», 2006. 496 с.

12. Літопис Самовидця / підтог. Я. Дзира, Київ : Вид. «Наукова думка», 1971. 208 с.

13. Крупницький Батуринский Третье – классный мужеский монастыр Св. Николая. *Черниговские епархиальные известия*. Чернигов. 1862. С. 1–43.

14. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии Т. 2. Полк Нежинский. К., 1893.

15. Логвин Г. По древним городам Северной земли – Чернигову, Новгороду-Северскому, Глухову, Путивлю. Очерк. М. : «Искусство», 1980. 288 с.

16. Кравченко О. Осадчий Є. Печерний скит козацької доби поблизу с. Рясне. Середньовічні старожитності Центрально-східної Європи. Чернігів, 2010. С. 126–127.

17. Литовченко В. Таємниці старого монастиря. *Гарт* № 30, 22.07.2004. С. 6.

18. Сагдиев Т. Самураи русских монастырей. *Загадки истории*. № 43. 2020. С. 28.

19. Дем'яненко Р. Скарбниця таїн. *Гарт*, № 51, 15 грудня 2000. С. 12.

20. Храм у печері. *Гарт*, № 46 15.11.2012. С. 1, 12.

21. Спогади Миколи Васильовича Кіяшка про минувшину Батурина. Приватний архів автора.

22. Спогади Валентина Вячеславовича Кузька про Батурин. Приватний архів автора.

23. Спогади Володимира Івановича Червонящого про минуле Батурина. Приватний архів автора.

24. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Блажко Ю.А., Кіяшко Л.Г. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. 168 с.

Herasko M.O. Baturyn fortresses and their Holy Places

On the base of generalization of some famous facts about historical past of Baturyn, deep analysis and comparison of events, the author revealed new information on the history of Hetman's Capital. Study of Baturyn fortresses is impossible without thorough study of history of the city since its foundation. The article examines all the stages of its foundation, development, transferring and modernization, both the fortresses and the city, and also foundation of holy places. It is worthwhile to note that the tradition of their arranging in Chernihiv region has been survived to our days.

The article presents the version of origin of Troitskyi (Trinity) Monastery as a cave, and later – as a fortress complex, surrounded by pale fencing with over-the-gate wooden bell tower. That's why particular attention is paid to the defensive functions of Baturyn Trinity Monastery. Also the author researched the origin of the name of this holy place and its location. It is found that the site, which now is known as Lithuanian Castle, early was a part of the complex and the monastery was located over the defunct lake, described in the article.

Also the author confirmed the scientist S. Pavlenko's theory that Baturyn was founded at the monastery, and not vice versa. Besides, the author established that both locations during certain period of time existed simultaneously.

Key words: Baturyn, ditches, ramparts, underpasses, cave monastery, Fortress, Lithuanian Castle, Trinity Monastery

REFERENCES

1. Kovalenko, O.B. (2009). *Baturyn: storinky istorii: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Baturyn: pages of history: collection of documents and materials]*. Chernihiv. [in Ukrainian].
2. Kovalenko, V. (2008). *Baturynska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 300-littiu Baturynskoi trahedii. [Baturyn antiquity: a collection of scientific works]*. Kyiv: Vyd. Oleny Telihy. [in Ukrainian].
3. Kudrytskyi, A.V. (Comps.) (1990). *Chernihivshchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv region: encyclopedic reference book]*. Kyiv: «Ukrainska Radianska Entsyklopediia» imeni M.P. Bazhana. [in Ukrainian].
4. Pavlenko, S. (2008). *Zahybel Baturyna. 2 lystopada 1708 r. [The death of Baturyn. November 2, 1708]*. Kyiv: Vyd-chyi dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].

5. Vecherskyi, V. (2008). *Nevidoma Ukraina. Serii: Hetmanski stolytsi [Ukraine is unknown. Series: Hetman's capitals]*. Kyiv: vyd. «Nash chas». [in Ukrainian].

6. Rudenok, V. (1992). *Novovidkryty pidzemnyi khram v Antoniiievkykh pecherakh v Chernihovi*. [Newly opened underground temple in Anthony's Caves in Chernihiv.]. *Chernihivska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-littiu Chernihova*, pp. 42–45. Chernihiv: «Siverianska dumka». [in Ukrainian].

7. Malakhov, D., Derlemenko, Ye. (1990). *Po istorychnykh mistakh Kyivskoi Rusi. Fotoputivnyk [In the historical cities of Kievan Rus. Photo guide]*. Kyiv: «Mystetstvo». [in Ukrainian].

8. Taranushenko, S. (2011). *Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr. [Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918–1932]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

9. Kravchenko, O. (2010). *Planuvannia ta ustrii monastyriv kozatskoi doby Okhtyrskoho ta Sumskoho Slobozhanskykh polkiv [Planning and organization of the monasteries of the Cossack era of the Okhtyrka and Sumy Slobozhansk regiments]*. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats. issue 19*, pp. 59–66. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Architecture of Chernihiv in the second half of the XVII – early XVIII centuries]*. Chernihiv: Vyd-vo Chernihiv. TsNTEI. [in Ukrainian].

11. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi 1618–1648 [Chernihovo-Sivershchyna as a part of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1618–1648]*. Kyiv «Tempora». [in Ukrainian].

12. Dzyra, Ya. (1971). *Litopys Samovydsia [Chronicle of Samovydsia]*. Kyiv: «Naukova dumka». [in Ukrainian].

13. Krupitskyi Baturynskiyi Trete – klassnui muzheskyi monastyr Sv. Nykolaia [Krupitsky Baturinsky the third is a classy monastery of St. Nicholas]. *Chernyovskoye Eparhialnue yzvestyia*, pp. 1–43. (1862). Chernyov. [in Russian].

14. Lazarevskiy, A. (1893). *Opisanye Staroi Malorossy [Description of Old Malorossii]*. Vol. 2. Polk Nezhytskyi. Kiev. [in Russian].

15. Lohvyn, H. (1980). *Po drevnym horodam Severskoi zemli. Chernyovu, Novhorodu-Severskomu, Hlukhovu, Putyvilu. Ocherk [In the ancient cities of the Seversky land. Chernigov, Novgorod-Severskiy, Glukhov, Putivl]*. Moskva: «Iskusstvo». [in Russian].

16. Kravchenko, O., Osadchyi, Ye. (2010). *Pechernyi skyt kozatskoi doby poblyzu s. Riasne [Cave hermitage of the Cossack era near the village Riasne]*. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-skhidnoi Yevropy*, pp. 126–127. Chernihiv. [in Ukrainian].

17. Lytovchenko, V. (2004). *Taiemnytsi staroho monastyria [Secrets of the old monastery]*. «Hart», 30, p. 6. [in Ukrainian].

18. Sahdyev, T. (2020). *Samurai russkikh monasterei [Samurai of Russian monasteries]*. «Zagadky istorii», 43, p. 28. [in Russian].

19. Demianenko, R. (2000). *Skarbnytsia tain [Treasury of mysteries]*. «Hart», 51, p. 12. [in Ukrainian].

20. *Khram u pecheri. [The temple in the cave]*. (2012). «Hart», 46, 1; 12. [in Ukrainian]

21. *Spohady Kiiashka Mykoly Vasylovycha pro mynuvshynu Baturyna. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora. (unpublished)*

22. *Spohady Kuzka Valentyna Viacheslavovycha pro Baturyn. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora. (unpublished)*

23. *Spohady Chervoniashchoho Volodymyr Ivanovych pro mynule Baturyna. Zberihaiutsia u pryvatnomu arkhivi avtora. (unpublished)*

24. Blazhko, Yu. A., Kiiashko, L. H. (Comps.) (2011). *Baturynska staryna: zbirnyk statei Viktora Bondarenka. [Baturyn antiquity: a collection of articles by Viktor Bondarenko]*. Nizhyn: Aspekt-Polihraf. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 21.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

УДК 738.81:94(477.51–21Батурин)

В.І. Мезенцев

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АРМАТУРИ НА КАХЛЯХ З ГЕРБОМ І. МАЗЕПИ З БАТУРИНА

У статті на основі останніх досліджень розглядаються керамічні кахлі 1707–1708 рр. з рельєфним родовим гербом гетьмана Івана Мазепи, оформленим арматурою: зображеннями зброї, військового обладунку та козацьких і гетьманських клейнодів у стилі українського бароко. Їх уламки знайшли під час розкопок решток резиденції генерального писаря Пилипа Орлика у м. Батурині Чернігівської обл. в 2017–2020 рр. Ці кахлі облицьовували печі його покоїв.

У праці надруковані останні версії реконструкції цілих полив'яних і теракотових кахлів техніками комп'ютерних фотоколлажу й графіки та ілюстрації аналогічних композицій Мазепиної геральдичної емблеми з декоративною арматурою на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва і Чернігова кінця XVI – початку XVIII ст. Проводяться детальні порівняння зображень різного озброєння, амуніції, козацьких клейнодів та символів гетьманської влади на тих кахлях, виготовлених ремісниками Батурина, на макетах первісного вигляду втраченого ренесансного надгробка князя Костянтина Острозького 1579 р., що знаходився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, на багатьох барокових гравюрах киево-чернігівського друку рубежу XVII–XVIII ст. та на шаті кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Лльїнської Богородиці з Чернігівського обласного історичного музею. Порівняльний аналіз підтверджує достовірність комп'ютерних реконструкцій та інтерпретації герба І. Мазепи з оточуючою арматурою на батуринських кахлях і дозволяє визначити мистецькі взірці для їх графічного дизайну та його автора, згодом, видатного тогочасного українського гравера Івана Щирського.

Ключові слова: Батурин, розкопки залишків дому П. Орлика, пічні кахлі з гербом І. Мазепи, комп'ютерні реконструкції, декоративна арматура, скульптурні рельєфи, барокові гравюри.

Після поразки повстання гетьмана Івана Мазепи 1708–1709 рр. багато зображень його герба було знищено царською владою. Тому знахідки в ході розкопок м. Батурина Чернігівської обл. пічних кахлів з геральдичною емблемою гетьмана та їх реконструкції мають виключне значення для студій художньої кераміки, геральдики, мазепознавства, козацької еліти та культури українського бароко в цілому.

Автор детально описав і проаналізував знайдені у Батурині та відтворені побиті й обгорілі полив'яні поліхромні геральдичні кахлі в статтях і буклетах 2019–2021 рр. [1]. Ця праця у світлі останніх досліджень розглядає реконструйовану композицію родового герба І. Мазепи на глазурованих і теракотових кахлях з урахуванням важливих матеріалів розкопок гетьманської столиці 2020 р. (рис. 1–3) [2]. Головну увагу приділено оформленню геральдичної емблеми гетьмана декоративною арматурою: зображеннями зброї, військового спорядження, козацьких клейнодів та символів гетьманської влади. Проведено детальне порівняння з подібними зображеннями арматури на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва і Чернігова кінця XVI – початку XVIII ст. Найкращі аналогії ілюструють цю статтю (рис. 4–9).

У 2017–2020 рр. Батуринська археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка проводила розкопки залишків оселі генерального писаря Пилипа Орлика на городі садиби по вул. Тараса Шевченка, 13. У XVII–XVIII ст. цю місцину займав північно-західний посад Батурина Побожівка. Як відомо, П. Орлик був особистим секретарем, найближчим помічником і довірником І. Мазепи.

Рис. 1. Гіпотетична реконструкція обгорілої керамічної полив'яної кахлі з гербом І. Мазепи в оточенні арматури 1707–1708 рр., комп'ютерні фотоколаж і графіка С. Дмитрієнка, 2020 р. Знімки використаних уламків кахлів Ю. Ситого та С. Дмитрієнка

Рис. 2. Відтворена теракотова побілена кахля з Мазепиним гербом, оточеним рельєфами зброї, спорядження та козацьких і гетьманських клейнодів. Комп'ютерний фотоколаж С. Дмитрієнка 2020 р. на основі світлин фрагментів кахлів Ю. Ситого та С. Дмитрієнка

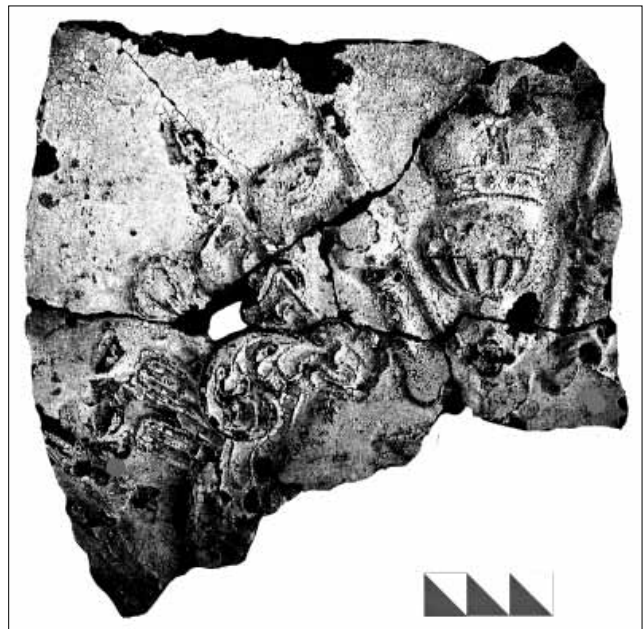

Рис. 3. Уламок теракотової побіленої кахлі з рельєфним шоломом, увінчаним княжою короною, від композиції герба І. Мазепи. Розкопки залишків оселі П. Орлика у Батурині 2018 р. Фото Ю. Ситого

Науковий керівник Батуринської експедиції, старший науковий співробітник Науково-дослідного центру археології та стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя Національного університету «Чернігівський колегіум» Юрій Ситий вважає, що П. Орлик спорудив і прикрасив своє житло й ogrівальні кахляні печі за зразком домобудівництва Литви, його батьківщини. Це була велика і заможна одноповерхова зрубна хата з кількома кімнатами без підкліту. Орликову домівку спалили під час розорення Батурина російським військом у 1708 р. Розкопані там цегляні фундаменти підтримували дві цегляні груби,

кожна розміром 2 x 2 м, що опалювали суміжні світлиці [3].

У 2017–2020 рр. поблизу цих фундаментів археологи знайшли багато розвалів побитих і частково обгорілих керамічних кахлів. Частина з них оздоблена вибагливими рельєфними рослинно-квітковими орнаментами і вкрита дорогою різнобарвною і монохромною поливою. Там виявлено також уламки дешевших теракотових кахлів (без емалі), переважно замазаних вапном.

За версією Ю. Ситого, на замовлення П. Орлика краці кахлярі Батурина виготовили кахлі та обличкували ними печі його господи на початку XVIII ст. Високий технічний і художній рівень цих виробів наближаєть-

Рис. 4. Макет ренесансного надгробка князя К. Острозького 1579 р. для відтворення в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Українсько-литовський проєкт 2015 р. Світлина з Інтернету

ся до якісної архітектурної майоліки Києва того часу, і вони вважаються цінними творами українського барокового керамічного мистецтва [4].

Член Батуринської археологічної експедиції, історик та художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів), за консультаціями з Ю. Ситим і автором, підготував техніками комп'ютерних фотоколажу і графіки гіпотетичні реконструкції кількох цілих геральдичних і орнаментальних кахлів та двох фасадів печей покоїв П. Орлика. На багатьох знайдених фрагментах кахлів зображено родові герби господаря дому та І. Мазепи. Комп'ютерні реконструкції та фото ліпного муляжу кахлі з геральдичною емблемою генерального писаря автор надрукував і описав у публікаціях 2019–2020 рр. [5] Тут надруковано останні гіпотетичні реконструкції С. Дмитрієнка методами комп'ютерних фотоколажу та графіки полив'яної та теракотової побіленої кахлів з гербом І. Мазепи (рис. 1, 2). За його промірами, усі ці лицьові підквадратні геральдичні та орнаментальні плитки мали порівняно великі розміри, приблизно 30 x 30 см. На відміну від глазурованих кахлів, де емаль частково спеклась, ошлакувалась і змінила первинні кольори від пожежі 1708 р., теракотові побілені кахлі вона майже не пошкодила. Там рельєфні зображення герба гетьмана і арматури більш розбірливі

й виразні (рис. 2, 3). Це дозволило поточнити і підкріпити деякі деталі їх реконструкції.

На основі останніх досліджень опишемо відтворену найдорожчу цілу кольорову полив'яну кахлю з родовим гербом І. Мазепи «Курч» (рис. 1). В центрі її композиції розміщено фігурний бароковий щит світло-зеленої поливи, облямований з боків темнішим зеленим наметом. На щиті зображено геральдичні символи І. Мазепи – темно-зелений якороподібний шестикінцевий хрест з білими півмісяцем та шестикутною зіркою обабіч. Між півмісяцем і зіркою на хресті підвішено стрічку з орденом св. Андрія Первозванного білого кольору [6].

Над щитом встановлено лицарський шолом еліпсоїдного абрису із забралом з вертикальних ґрат, увінчаний княжою короною зеленої емалі. Цей шолом типу ранньомодерного західноєвропейського «армет» захищав ший, плечі та ключиці й мав фігурне завершення на грудях (рис. 1–3). Такі лати навколо ший та верху грудей називались «горжет» і доповнювали нагрудник кіраси до кінця XVII ст. [7]. Знавець зброї та війська козацької України, викладач Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, к. і. н. Олексій Сокирко відзначив, що цей тип шолому в геральдиці називається ренесансним [8]. На броні ший підвішено хрестовидну прикрасу.

На варіанті графічної чорно-білої реконструкції кахлі з Мазепиним гербом, запропонованому членом Батуринської археологічної експедиції, к. і. н. Людмилою Мироненко (Інститут археології НАНУ), так само намальовані описані форми еліпсоїдного шолому з горжетом, хрестовидною шийною підвіскою та князівською короною [9]. Її реконструкцію не опубліковано, бо нижні зображення на кахлі там відтворені не повністю. Як покажемо нижче, такі форма і тип шолому з покриттям ший, плечей та верху грудей фігурними латами і шийною хрестовою прикрасою на батуринських кахлях мають широкі тогочасні аналогії.

За реконструкцією цілої кольорової глазурованої кахлі С. Дмитрієнка, навколо щита нагорі майже симетрично густо розставлені стилізовані рельєфні козацькі бунчуки чи списи з кінськими хвостами, дві круглі гетьманські булави, орнаментовані дрібними кульками, козацькі корогви, пірначі, фанфари, списи та протазани. Під щитом в нижній частині кахлі розміщені прапори, стволи гармат на колесах без зображення лафетів, гарматні банники, стволи мушкетів, шаблі чи палаші, овальні та фігурні щити, кіраса і шолом зеленої поливи на білому тлі. Симетрію композиції арматури порушують лише розташовані у нижньому правому кутку кахлі порохова діжка з купою гарматних ядер та дві козацькі казаноподібні литаври у її нижній лівій частині. На правій литаврі перехрещені барабанні палички. Низка ядер тягнеться уздовж основи кахлі (рис. 1, 2). Вражають порівняно тонкі й ретельно виготовлені рельєфи цих незвичайних керамічних кахлів, де дбайливо передані деталі озброєння, військового спорядження та навіть фактура стягів з рясними складками при неминучих стилізації, умовності та

Рис. 5. Мазепина геральдична емблема, оформлена арматурою, на гравюрі І. Щирського 1691 р. Зберігається у м. Гданську. Посилання 21

порушенні пропорцій такої техніки і барокового стилю.

С. Дмитрієнко достовірно відтворив майже усі види зброї і клейнодів на цілій кахлі з гербом І. Мазепи. Гіпотетично, за аналогією, там зображені тільки ранньомодерні кіраса, що захищала тулуб, та шолом під нею у середині нижньої частини кахлі, під щитом, де автентичних фрагментів бракувало. Однак важливо, що на знімках знайдених уламків, використаних митцем для фотоколажів полив'яної та теракотової побіленої кахлів, вціліли частини рельєфів обох плечей та коротких рукавів нагрудника на фоні коліс гармат (рис. 1, 2). Рукави там зображені у вигляді рельєфних паралельних поздовжніх вузьких смуг, очевидно, на кшталт декоративних шкіряних стрічок коротких рукавів чи завершень наплічників античних панцирів. На кахлях обидва рукави дотикаються тими смугами до вісей коліс гармат. На реконструкціях фотоколажем обгорілої глазурованої кахлі помітно ряд паралельних рельєфних смуг короткого рукава нагрудника справа, а на теракотовій кахлі ці побілені смуги краще збереглися зліва (рис. 1, 2) [10].

Давньоримські та ранньомодерні броні з подібними стрічковими завершеннями наплічників опишемо нижче на скульптурних рельєфах та гравюрах за стилем Відродження і бароко (рис. 4, 5, 9). Зображення цілої кіраси з такими смугами обабіч і шолома С. Дмитрієнко переніс на реконструкцію кахлі з гербом І. Мазепи з композиції рельєфної геральдичної емблеми гетьмана, оточеної аналогічною арматурою, на срібній позолоченій шаті кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці (рис. 1, 2, 9). Як побачимо далі, цей твір торевтики слугував важливим взірцем для дизайну батуринської кахлі з Мазепиним гербом, облямованим арматурою.

Відзначимо, що її зображення на кахлях груб резиденції П. Орлика у Батурині є унікальним. Зброя, амуніція і владні інсигнії часто оформлюють герби шляхти, гетьманів та козацьких старшин на гравюрах, малюванні, срібних окладах ікон, шатах кіотів, ладівницях,

деяких печатках, бронзових гарматах, дерев'яних рельєфах та зрідка як ліплення й фарбування на фасадах муруваних споруд Гетьманщини другої половини XVII – середини XVIII ст. Проте арматура невідома на інших геральдичних кахлях України й Польщі того часу.

Другою унікальною рисою Мазепино герба на кахлях з осідку П. Орлика є рельєфне виразне зображення князівської корони на шоломі, котрий увінчував геральдичний щит. Вона має форму двох округлих доль, завершених малим хрестом у центрі (рис. 1–3). Корони такого вигляду знаходимо на гербах князів України та Заходу Нового часу, наприклад, на надгробку князя Костянтина Острозького, про який мова нижче (рис. 4). На інших численних репрезентаціях родового герба І. Мазепи його часу бачимо тільки звичайні корони з п'ятьма чи трьома зубцями як символ нобілітету (рис. 7) [11].

Відомо, що 1 вересня 1707 р. цар Йосиф I пожалував І. Мазепі титул князя Священної Римської імперії німецької нації (*Reichsfürst*) за визначні заслуги гетьмана в обороні християнського світу від агресії турків і татар [12]. У «Всезагальному великому гербовнику», виданому в Німеччині у 1884–1887 рр., підтверджено надання І. Мазепі титулу князя цієї імперії та надруковано гравюри з його шляхетським і князівським гербами. Останній увінчано короною тієї самої форми, як на батуринських кахлях з Мазепиною геральдичною емблемою [13].

За версією автора, П. Орлик замовив кахлі з княжою короною на гербі гетьмана, щоб вшанувати його як князя римського царства. Таким чином, зображення цієї корони на досліджених кахлях дозволяє датувати їх, а також опорядження розкопаної резиденції П. Орлика між 1 вересня 1707 р., коли цар присвоїв І. Мазепі князівський титул, і розоренням Батурина та того житла 2 листопада 1708 р. Є підстави гадати, що генеральний писар завершив його оформлення до погрому гетьманської столиці. Так, теракотові кахлі печей і, вірогідно, стіни цієї хати були побілені (рис. 2, 3).

Рис. 6. Герб І. Мазепи з арматурою на гравюрі І. Щирського з видання Чернігова 1697 р. (Радишевський Р., Свербігуз В., Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 196)

Таке датування дозволяє вважати відтворений герб І. Мазепи на батуринських кахлях одним з найпізніших зразків серед різноманітних прижиттєвих композицій родової емблеми гетьмана, які дійшли до нас. Більшість з них мають раніші дати (рис. 5–8) [14].

Тепер уважно опишемо декоративну арматуру на скульптурних рельєфах та гравюрах Києва і Чернігова кінця XVI – початку XVIII ст. і порівняємо її з зображеннями мілітарних атрибутів та козацьких і гетьманських клейнодів на реконструйованих кахлях з Батурина (рис. 1–9).

Українські князі, магнати і шляхтичі перейняли звичай прикрашати споруди та різні артефакти гербами, вписаними в арматуру, з ренесансного і барокового геральдичного мистецтва польсько-литовської держави. Його найраніші відомі зразки перенесли в Україну західні маестро.

Так, 1579 р. в інтер'єрі Успенського собору 1078 р. Києво-Печерської лаври спорудили розкішний надгробок над похованням князя Костянтина Острозького (1460–1530 рр.), гетьмана Великого князівства Литовського. Його вирізьбили з білого й червоного мармуру в дусі пізнього італійського Відродження за взірцем тогочасних європейських пристінних надгробків. Дослідники приписують його авторство знаому скульптору Себастьяну Чешеку (Чесеку) із Львова. В останніх інтернетних виданнях скульптором твору названо Г. Горста. Вигадливий ренесансний декор надгробка, включно з арматурою, переробили у бароковому стилі в 1722–1729 рр.; його неодноразово поновляли і ремонтували у XIX ст. та у 1931–1932 рр. Цей визначний пам'ятник загинув під час вибуху Успенського лаврського собору в 1941 р. З 2014 р. готується міжнародний проєкт відбудови надгробка К. Острозького українськими та литовськими митцями й вченими за участю польських фахівців і консультантів. Відтоді виготовлено скульптурні макети первинного ренесансного рішення пам'ятника (рис. 4) [15].

За фото макетів, на горі цього масивного барельєфа

знаходився овал з позолоченими геральдичними символами князя К. Острозького, оточений розлогою арматурою. Над гербом стояли вписані у вінок гетьманська кругла булава, оздоблена валиками і рельєфними візерунками, та масивний ключ, а над ними – округлий шолом типу армет з опущеним гратчастим забралом, прикрашений п'ятьма перами на завершених композиції. Бронь захищала ший, конічно розширилась на плечах поверх ключиць як горжет з плавним фігурним краєм на грудях. Загалом тип і форма цього шолому схожі на вищеописаний понад гербом І. Мазепи на реконструйованих кахлях з Батурина (порівняй рис. 1–4).

Обабіч герба князя симетрично розставлені стилізовані рельєфні корогви, списи, мечі, секіри, прапори з художніми складками, а нижче герба – гарматні стволи без коліс і лафетів. З лівого боку від колони надгробка символічно підвішені овальний щит, барабани й сурми типу лісовий ріг. З правого краю композиції прикріплено панцир. Від його наплічників звисають вниз пучками зображення декоративних шкіряних гнучких стрічок. Виконані у реалістичній манері, вони аналогічні таким стилізованим рельєфним смугам на коротких рукавах кіраси на відтворених батуринських кахлях (рис. 1, 2, 4).

На нагруднику композиції надгробка передані рельєфні анатомічні форми. Від нього нижче пояса спускаються вертикальні смуги, що зображають більші шкіряні стрічки. Цей обладунок тулуба називається латиною «лорика мускулата», який у Римській республіці вживали старші офіцери легіонів, а за Римської імперії він став парадним панциром воєначальників, легатів та імператорів [16]. Саме такі античні лати відповідали рангу видатного полководця, князя К. Острозького.

Над цим панциром прикріплено давньоримський шолом з гребнем, а зліва, біля стегна, – короткий римський меч-гладіус та сагайдак зі стрілами. На іншому макеті натомість підвішено шаблю з хрещатою гардою. Можливо, вона з'явилась після барокової модифікації надгробка 1720-х рр. Звернення до античної спадщини типове для мистецтва Нового часу.

Балдахін над статуєю князя, що лежить на саркофазі з гетьманською булавою у руці, увінчує велика князівська корона. Вона подібна за формою до описаної вище на батуринських кахлях з Мазепиним гербом (порівняй рис. 1–4). Тут не представлено повного опису макета надгробка К. Острозького, а лише його зображення, аналогічні арматурі та княжій короні на тих кахлях.

Цей непересічний твір скульптури, встановлений у го-

ловному соборі прославленої Києво-Печерської лаври, напевно, справляв велике враження на покоління майстрів барельєфів та граверів України козацької доби. Ймовірно, він служив авторитетним зразком наслідування ренесансної скульптури, геральдики та арматури з ранньомодерними і античними видами зброї, військового спорядження та гетьманських клейнодів для творців різних композицій родового герба І. Мазепи у бароковому стилі (рис. 4–9). Його майстри взорували на багату арматуру надгробка К. Острозького у її первісному ренесансному вигляді, описаному вище, до пізнішої барокової переробки пам'ятки. Тут показана подібність деяких воєнних аксесуарів та символів влади на геральдичних емблемах литовського і українського гетьманів на реконструйованих кахлях з Батурина, гравюрах і рельєфній скульптурі Києва й Чернігова кінця XVII – початку XVIII ст. (рис. 1–9).

Козацька верхівка наслідувала культуру і спосіб життя нобілітету Польщі, Литви та Західної Європи, особливо після встановлення гетьманської держави. За європейськими звичаями і модами, у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. гетьмани, полковники та інші козацькі офіцери й шляхтичі часто прикрашали своїми родовими гербами кахляні печі, портрети, печатки, оклади ікон, зброю, посуд та стіни церков і монастирських трапезних, які вони фундували. Чимало геральдичних емблем вони декорували арматурою з козацькими, полковницькими й гетьманськими клейнодами.

Найбільше зображень їх гербів з арматурою відомо на гравюрах барокової доби. За сприянням І. Мазепи, граверство процвітало в художніх осередках Києва і Чернігова, де ці твори переважно друкували. Серед них навіть зустрічаємо дві гравюри Леонтія Тарасевича 1688–1689 рр. та 1695 р., де мотиви арматури використані не в геральдичних сюжетах, як звичайно, а в оточенні хмари з образами Богородиці та янголят-путті чи античних богів у військовому обладунку [17].

Збереглося багато гравюр з різними композиціями родового герба І. Мазепи його часу, створених видатними граверами Олександром Тарасевичем (близько 1640–1727 рр.), Іваном-Іларіоном Мигурою (помер після 1712 р.), Данилом Галяховським (1674–1709 рр.) та найбільше Іваном-Інокентієм Щирським (біля 1650–1714 рр.). На значній кількості їх творів у різній мірі присутня декоративна арматура. Вона доповнює геральдичні емблеми гетьмана на мідьоритах І. Щирського, надрукованих у Києві й Чернігові в 1689, 1691, 1696, 1697, 1698 і 1705 роках та м. Алеппо у Сирії в 1708 р., на гравюрах О. Тарасевича 1700 р. та І. Мигури 1705 р. (рис. 5–8).

Загалом по боках верхньої частини герба І. Мазепи там розставлені переважно без симетрії стилізовані зображення кулястих, оздоблених та з виступаючими долями гетьманських булав (здебільше нагорі арматури), пірначів, списів, прапорів, козацьких корогв, протазанів, алебард, келепів, фанфар, мушкетних стволів і луків. Навколо нижньої частини герба бачимо гарматні стволи (часто на колесах без лафетів), мортири, банники, ефеси шабель і мечів, оваль-

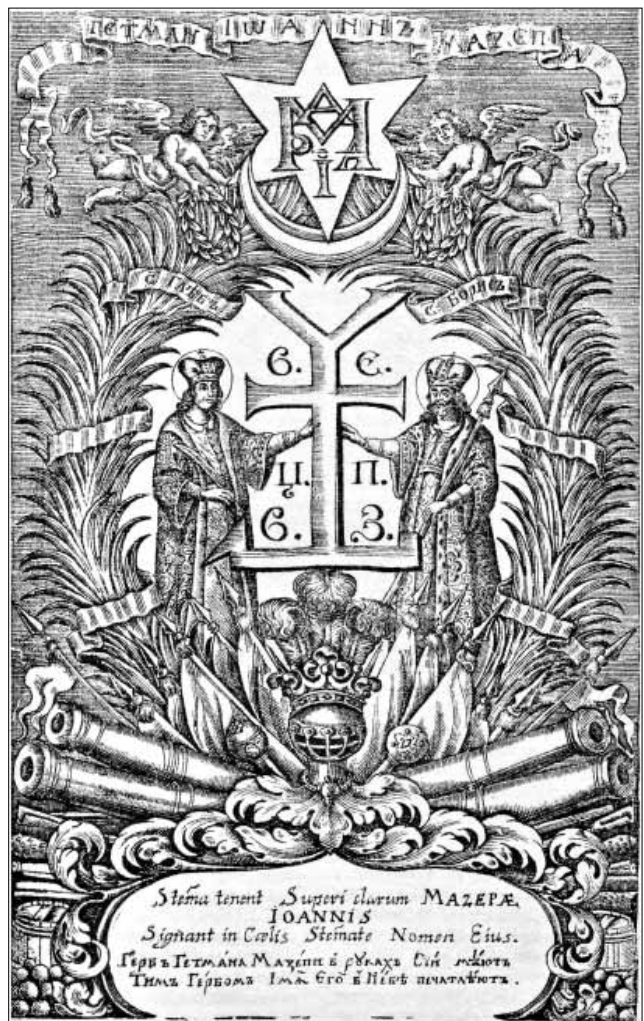

Рис. 7. Геральдична емблема І. Мазепи, прикрашена арматурою, на гравюрі І. Щирського з видання Чернігова 1705 р. Посилання 22

ні, круглі й фігурні щити, діжки з порохом і піраміди гарматних ядер та вибухових гранат (переважно справа), козацькі литаври з перехрещеними барабанными паличками, барабани, ранньомодерні шоломи й кіраси та античні панцири [18]. Вони схожі на вищеописані рельєфи озброєння, амуніції та козацьких і гетьманських клейнодів на батуринських кахлях з Мазепиною геральдичною емблемою. Їх поєднує також барокова стилізація, незважаючи на відмінність технік рельєфу на кераміці та гравюр з багатшими арматурними композиціями (порівняй рис. 1–3, 5–8).

Окремо вкажемо на аналогічні деталі наступних гравюр. Так, на мідьориті І. Щирського 1689 р. геральдичний символ І. Мазепи, якороподібний хрест, обрамовано арматурою. Зліва до хреста притулено давньоримський панцир типу «лорика мускулата» з тонкими паралельними стрічками, що спускались від наплічника, та ширшими гнучкими вертикальними стрічками нижче пояса [19]. Як вже згадувалось, цей тип елітної античної броні прикрашав ренесансний надгробок князя К. Острозького. Залишки таких смуга-

Рис. 8. Герб гетьмана в оточенні арматури. Фрагмент гравюри І. Мизури «Мазепа серед своїх добрих справ» 1705 р. Музей книги і друкарства України у Києві. Посилання 25

стих коротких рукавів та наплічників кіраси збереглися на уламках кахлів з Мазепиним гербом з Батурина (рис. 1, 2, 4).

На гравюрі І. Щирського 1691 р. з геральдичною емблемою гетьмана та розлогою арматурою по боках зображені дві аналогічні козацькі казаноподібні литаври, а поруч – перехрещені барабанні палички (порівняй рис. 1, 2, 5). Також там показані ранньомодерні шолом з плюмажем і кіраса з горжетом на грудях у лівому кутку та давньоримський пластинчастий панцир у правому. Нагрудник і наплічники останнього зроблені з вигнутих залізних смуг. Це типовий бойовий обладунок легіонерів, що називається «лорика сегментата» (латина) [20]. На тій гравюрі до залізних наплічників та нижніх горизонтальних поясних пластин нагрудника прикріплені ряди паралельних шкіряних гнучких стрічок [21]. Аналогії таких стрічкових завершень лат як ремінісценції античності, властиві мистецтву Відродження і бароко, описані на рельєфах надгробка К. Острозького та батуринських геральдичних кахлів (рис. 1, 2, 4, 5).

На гравюрі І. Щирського з гербом І. Мазепи з видання Чернігова 1705 р. у композиційному центрі арматури вміщено шолом еліпсоїдного абрису з забралом з вертикальних ґрат типу армет та пишним наметом (рис. 7). Бронь там також облягає шию. Внизу її бачимо обручик з хрестовидною прикрасою, подібною до підвішеної на шию шолому з горжетом на реконструйованих кахлях з геральдичною емблемою гетьмана з дому П. Орлика [22]. Тож, тип і форма шолому з шийною прикрасою і двома круглими декорованими гетьманськими булавами обабіч на цій гравюрі та кахлях особливо схожі. Однак на гравюрі 1705 р. шолом увінчано ще звичайною шляхетською короною з п'ятьма зубцями та трьома страусовими перами, а не княжою короною, як на кахлях 1707–1708 рр. (порівняй рис. 1–3, 7). Це узгоджується з таким датуванням останніх та житла генерального писаря у Батурині.

На малюнку родового герба Мазеп-Колединських «Курч» в авторитетному «Малоросійському гербовнику», ілюстрованому Георгієм Нарбутом і виданому 1914 р.,

Рис. 9. Рельєфні герб І. Мазепи з декоративною арматурою на срібній шаті кіоту 1695 р. ікони Троїцько-Іллінської Богородиці. Чернігівський історичний музей. Фото передруковано за дозволом укладача каталогу Ю. Савчука. Див. посилання 29

над геральдичним щитом також бачимо еліпсоїдний шолом типу армет з покриттям циліндричною бронєю шиї та плечей горжетом з фігурним завершенням на грудях. Підвіска на шиї там овальна. Також намальовано намет навколо щита, але відсутня арматура, як на усіх геральдичних емблемах цього гербовника [23]. За типом і формою малюнок Г. Нарбута шолому із захистом шиї та плечей подібний до такого обладунку над гербом І. Мазепи на відтворених кахлях з Батурина. На тому малюнку шолом увінчано шляхетською короною з п'ятьма зубцями та трьома страусовими перами. Нагадаємо, що княжа корона відсутня на численних репрезентаціях геральдичної емблеми гетьмана, які дійшли до нас, за винятком одної, виявленої на батуринських кахлях.

На мідьоритах І. Щирського вигравіровано схожі композиції арматури в оформленні шляхетських гербів родини Киселів (1683 р.), миргородського полковника Данила Апостола (1693 р.) та харківського полковника Федора Захаржевського (1705 р.) Над щитом з геральдичною емблемою останнього також показано аналогічний еліпсоїдний шолом з гратчастим забралом типу армет, захищеною шиєю й плечами горжетом з фігурним завершенням на грудях, овальною підвіскою на броні шиї та шляхетською зубчастою короною і наметом [24].

У панегіричній гравюрі І. Мигури на честь І. Мазепи 1705 р. геральдичні символи гетьмана вписані в арматуру, що нагадує її композицію на відтворених кахлях з Батурина (рис. 1, 2, 8). Але шолому з короною на цій

гравюрі немає. Там в центрі, поверх військових атрибутів, зображено дві круглі гетьманські булави, оздоблені малими кульками і ромбами. Нижче навколо герба без точної симетрії розставлені списи, алебарди, прапори, шабля, фанфара, каскоподібний відкритий шолом, мушкетні стволи, гармати на колесах без лафетів, мортира, банник, порохова діжка та купи ядер і гранат. На цій гравюрі на геральдичний якороподібний хрест між зіркою і півмісяцем також підвішено орден св. Андрія (рис. 8) [25].

Крім композицій з гербом І. Мазепи, орден зображено на дерев'яному різьбленому пофарбованому поліхромному родинному гербі гетьмана Данила Апостола (1727–1734 рр.), котрий зберігся у бабинці Спасо-Преображенської церкви с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл. від її спорудження 1732 р. [26]. Навколо тієї геральдичної емблеми також зображено арматуру. Очевидно, Д. Апостол прикрасив свій герб орденом св. Олександра Невського, яким його нагородив царський уряд 1731 р. Врахуємо, що в геральдиці Польщі та Центральної Європи ордени на гербах не поміщали [27]. Чи не виник цей звичай в Гетьманщині від Мазепиних часів?

На замовлення І. Мазепи 1695 р. виготовили коштовну срібну позолочену шату кіоту для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці, розміром 3,49 x 1,58 м. Відтоді цей твір з іконою знаходились у Троїцькому соборі Чернігова. Зараз шата зберігається у Чернігівському обласному історичному музеї ім. В.В. Тарновського.

Її визнано шедевром металопластики українського ба-

роко. За мистецтвознавцем Анатолієм Адругом, автором ескізу шати міг бути ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, художник-гравер Лаврентій Крщонович. Втілив задум у металі техніками рельєфу, карбування, гравіювання і золочення, можливо, один з довершених золотарів київського художнього осередку [28]. Він добре знав барокове мистецтво Заходу. За іншою думкою, шату створив запрошений європейський майстер торевики [29].

На нижньому ярусі цієї шати викарбувано герб І. Мазепи з абрєвіатурою його імені й титулу, вписаний у овальний вінок (рис. 9). Над гербом розміщено рельєфний шолом еліпсоїдного абрису типу армет із забралом з вертикальних ґрат, оздоблений трьома страусовими перами. Бронь огортає ший і плечі горжетом з фігурним завершенням на грудях, подібно до зображень однотипних шоломів з нашійними й плечовими латами на батуринських кахлях та вищеописаних гравюрах І. Щирського з геральдичними емблемами І. Мазепи та Ф. Захаржевського 1705 р. На шаті, на латному нашійнику, викарбувана кульовидна підвіска там, де на кахлях та гравюрі з Мазепиним гербом 1705 р. зображена підвісна хрестовидна прикраса (порівняй рис. 1–3, 7, 9).

На шаті, обабіч верхньої частини емблеми гетьмана, симетрично розташовані стилізовані рельєфи фанфар, корогв, прапорів, списів, козацьких бунчуків, протазанів та алебард. По боках від нижньої частини герба і під ним містяться стволи гармат на колесах без лафетів, мортири, банники, стволи мушкетів, круглі булави з ребрами чи пірначі, келепи, шаблі чи палаші, порохові діжки, оточені ядрами, два овальні щити та, як гадаємо, дві масивні кулясті вибухові гранати чи бомби (рис. 9). А. Адруг вбачає у цій рясній арматурі також рельєфи порохівниць та литавр [30].

По краях в нижній частині арматурної композиції симетрично зображені стилізовані рельєфні ранньомодерні шоломи з плюмажами та дві кіраси, що захищали торс і стегна. Їх наплічники завершені рядами паралельних вузьких смуг [31]. Ці декоративні деталі запозичено від античного панцира і описано вище на батуринських кахлях та гравюрах І. Щирського з геральдичною емблемою І. Мазепи 1689 р. і 1691 р. (рис. 1, 2, 4, 5, 9). Така еклєктика античних і ранньомодерних тогочасних мотивів і сюжетів застосовувалась в мистецтві Відродження і бароко.

Нагадаємо, що С. Дмитрієнко переніс зображення цілої ранньомодерної кіраси і шолома з цієї шати на місце його гіпотетичної реконструкції втраченої нижньої середньої частини батуринської полив'яної кахлі з Мазепиним гербом та арматурою (порівняй рис. 1, 2, 9). Але саме фрагменти рельєфів плечей кіраси з такими тонкими паралельними смугами, як короткі рукава, вціліли на уламках і простежуються на відтворених глазурованій та особливо на теракотовій побіленій кахлях, знайдених на оселі П. Орлика.

Проведені порівняння показують, що стилізовані рельєфи видів озброєння, козацьких і гетьманських клейнодів та військового обладунку, їх майже симетричні композиції і бароковий стиль з античним елементом на кірасі,

на шаті кіоту 1695 р. з Чернігова та кахлях 1707–1708 рр. з Батурина є найбільш подібні (рис. 1–3, 9). Зображення арматури на цих творах вважаємо найближчими аналогіями. Незначні відмінності можна пояснити різницею їх призначення і дизайнів, нюансами технік рельєфів на металі й кераміці та значно більшими розмірами емблеми гетьмана і арматури на шаті. Відмінність форм мініатюрних прикрас, підвішених на ший шоломів, – кульовидної на шаті та хрестовидних на кахлях і гравюрі 1705 р. – могли спричинити спрощення чи узагальнення зображення цієї підвіски, карбованої на металі (рис. 1–3, 7, 9). На нижньому ярусі шати абрис такої дрібної деталі ледве розбірливий. Обидва рельєфні вироби, очевидно, виготовили різні майстри з проміжком у 12–13 років.

Серед відомих численних зображень герба І. Мазепи з арматурою на гравюрах і рельєфах не зустрічаємо копій чи реплік раніших авторитетних зразків. Усі вони мають індивідуальні риси художніх композицій і декору. Але їх описи і порівняння показують багато повторень тих самих видів зброї, спорядження, хрестовидних, круглих чи овальних прикрас на шийних бронях, козацьких клейнодів, гетьманських булав і шляхетських корон лише у змінених положеннях та комбінаціях звичайно навколо герба (порівняй рис. 1–3, 5–9). Так само там незмінно повторюється родова емблема І. Мазепи з незначними переміщеннями його геральдичних символів, варіаціями монограм і декоративного обрамлення.

Взірцями для композиції та окремих зображень на кахлях з гербом І. Мазепи та арматурою, які прикрашали груби покоїв П. Орлика у Батурині, ймовірно, послужили гравюри з такими мілітарними мотивами, наприклад, твір І. Щирського 1705 р. з аналогічними шоломом, шийною хрестовою прикрасою і двома фланкуючими круглими оздобленими булавами (рис. 5–8). За нашою версією, на замовлення генерального писаря професійний графік з києво-чернігівської граверної школи намалював дизайни/шкіци кахлів з його та Мазепиним гербами. Можливо, це був І. Щирський, один з провідних тогочасних українських граверів і автор багатьох мідьоритів з гербом гетьмана, оформленим арматурою, 1680–1710-х рр. Замовник або художник могли взорувати на відомі раніші зображення геральдичної емблеми І. Мазепи з пишною арматурою, особливо на знаменитій шаті кіоту 1695 р. та на вищеописаних гравюрах, включно з твором І. Мигури 1705 р. з орденом св. Андрія (рис. 5–9). На основі здогадних професійних графічних оригіналів кращі батуринські кахлярі вирізьбили майстерні дерев'яні матриці, у яких відформували з глини кахлі з гербами І. Мазепи й П. Орлика (рис. 1–3).

Геральдичні емблеми козацьких можновладців з арматурою післямазепинської доби потребують дослідження в окремій статті. Ця праця обмежується розглядом аналогічної декоративної арматури на скульптурних рельєфах та гравюрах кінця XVI – початку XVIII ст., які передували виготовленню кахлів 1707–1708 рр., знай-

дених у Батурині (рис. 4–9).

Проведені вище порівняння підкріплюють надійність реконструкції, нашої інтерпретації та датування герба І. Мазепи з арматурою на тих кахлях і представляють їх рельєфні зображення у широкому контексті геральдичного і образотворчого мистецтва Мазепинського бароко та його ренесансних і античних традицій. Порівняльний аналіз дозволяє заключити, що важливим, чи навіть основним, взірцем для створення емблеми гетьмана з оточуючою арматурою на батуринських кахлях за їх бароковим стилем, технікою рельєфу і майже симетричною композицією, був аналогічний сюжет на шаті кіоту 1695 р. для ікони Троїцько-Іллінської Богородиці Троїцького собору в Чернігові (рис. 9). Зразками наслідування могли послужити також арматурні композиції та окремі зображення шолому з хрестовидною шийною підвіскою, круглих гетьманських орнаментованих булав, зброї, військового обладунку та ордена св. Андрія на гравюрах з гербом І. Мазепи, особливо на творі І. Щирського, надрукованому в Чернігові 1705 р. (рис. 5–8). Можна припустити, що цей видатний тогочасний гравер намалював графічний дизайн для геральдичних кахлів груб резиденції П. Орлика. Тож, геральдика й декоративна арматура тих кахлів Батурина репрезентують передову художню школу Києва і Чернігова Мазепиного часу.

Проведений у статті порівняльний аналіз різних зображень герба І. Мазепи з арматурою на скульптурних рельєфах та гравюрах названих основних міст козацької держави рубежу XVII–XVIII ст. допомагає висвітлити ще малознані культуру, побут і звичаї гетьманів та генеральної старшини, геральдичне і ужиткове мистецтво українського бароко та впливи на нього Відродження і античної спадщини. Реконструкції археологічних знахідок з Батурина та їх дослідження у широкому аспекті української і європейської історії та культури Нового часу становлять важливий напрямок вивчення цих актуальних питань.

ПОСИЛАННЯ

1. Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. Торонто, 2019. С. 18–26. Іл. 30–36. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* Торонто, 2020. С. 25–27. Іл. 29–35. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>; Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 13. Глухів–Київ, 2020. С. 129–139. Рис. 2–7; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms, *Сіверщина в історії України*. Вип. 13. Глухів–Київ, 2020. С. 74–77. Figs. 4–6. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2020.pdf; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019, *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 31. January 2020. P. 13–15. Fig. 5. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/issue/view/514>; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. Coat of Arms of Hetman Mazepa Found in Baturyn, the Zozak State Capital, *The Ukrainian Weekly*. No. 12. Parsippany, N. J. March 21, 2021. P. 8–9; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. Unique Armorial Bearings of Mazepa Discovered in Baturyn, *Ukrainian Echo*, Vol. 35. No. 7. Toronto, March 9, 2021. P. 2–3. https://www.academia.edu/45505285/Zenon_Kohut_Volodymyr_Mezentsev_Yuriy_Sytyi_Unique_Armorial_Bearings_of_Mazepa_Discovered_in_Baturyn_Ukrainian_Echo_Vol_35_No_7_Toronto_March_9_2021_pp_1_3.

2. З 2001 р. проєкт історико-археологічного вивчення Батурина спонсорує Канадський інститут українських студій Альбертського університету, Понтифікальний інститут середньовічних студій Торонтського університету та Дослідний інститут «Україніка» в м. Торонто у Канаді. Найщедрішими меценатами досліджень гетьманської столиці є Роман та св. п. Володимира Василичини (м. Філадельфія, США), д-р Юрій Іванчишин (Торонто) та Майкл-Стівен Гумницький (м. Мюрфрісборо, штат Тенессі, США). Археологічні студії Батурина та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Фонд кафедр українознавства у Нью-Йорку, Крайові управи Ліги українців і Ліги українок Канади, їх торонтські відділи, Союз українок Канади (відділ ім. св. кн. Ольги), Кредитова спілка «Будучність», фундації «Будучність» і «Прометей», Українська кредитова спілка в Торонто та українсько-американська організація «Zorya Inc.» (м. Грінвіч, штат Коннектикут у США). Чернігівська обласна державна адміністрація і Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського надають щорічні гранти на розкопки цього міста.

3. Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.*, С. 21–24. Іл. 25–28. Див. також посилання 4.

4. Див. статтю у цьому збірнику: Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles' Reconstructions, 17th–18th C. 70–78. Figs. 7–10. https://www.academia.edu/45093440/Excavations_at_Baturyn_Ukraine_in_2020_and_Reconstructions_of_the_Stove_Tiles_of_the_Hetman_Capital_17th_18th_Centuries. Див. також посилання 3.

5. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018, *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 12. Глухів – Київ, 2019. С. 30–31. Fig. 3. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2019.pdf; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2018, *Canadio-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 30. January 2019. P. 12. Fig. 3. https://www.academia.edu/38669101/Canadio-Byzantina_no.30_January_2019; Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 18–19. Іл. 30–33. Див. також посилання 6.

6. Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз, *Сіверщина в історії України*. Вип. 13. С. 132. Рис. 5–7; Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* С. 26. Іл. 32–35. Див. також посилання 1.

7. [Електронні ресурси]. Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Armet>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Gorget>; http://wikipedia.ua.nina.az/wiki/Міланський_обладунок

8. Висловлюю щиро подяку історикю О. Сокирку за ознайомлення з цією статтею та фахові поради і консультації.

9. Ситий Ю., Жигола В., Мироненко Л. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національно-історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2019 р. Науковий архів Інституту археології НАНУ. 2019 р. Рис. 29.

10. Див. посилання 6.

11. Зенон К., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазепи*. С. 20–22. Іл. 37–41; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* С. 26–27. Іл. 36; Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз, *Сіверщина в історії України*. Вип. 13. С. 133–136. Рис. 8–15.

12. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Вид. 2, ред. Л. Винар. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. С. 256, 271–272.

13. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch: Fürsten des Heiligen Römischen Reiches: M–Z*. Band I. 3. III. Nürnberg, 1887. S. 160–161, Taf. 186. [https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=tify={%22pages%22:\[16\],%22view%22:%22info%22};https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=tify={%22pages%22:\[171\],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982}](https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=tify={%22pages%22:[16],%22view%22:%22info%22};https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN822821737?if=tify={%22pages%22:[171],%22panX%22:0.514,%22panY%22:0.84,%22view%22:%22%22,%22zoom%22:0.982})

14. Див. посилання 11.

15. Міляева Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30–40-х рр. XVII ст., *Вісник Львівського університету. Серія мистецтво*. Вип. 3. 2003. С. 162. <http://old.kultart.lnu.edu.ua/visnyk2003/15.pdf>; Ульяновський В. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ, 2012. С. 281–292. https://chtyvo.org.ua/authors/Uliyanovskiy_Vasyl/Kniaz_Vasyl-Kostiantyn_Ostrozkyi_istorychnyi_portret_u_halerei_predkiv_ta_naschadkiv. Див. також [Електронні ресурси]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Надгробок_князя_Костянтина_Острозького; <http://ostrogski.com/projects/nadgrobok>.

16. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://footclub>.

ru/uk/style-and-care/dospheh-armii-drevnego-rima-ekipirovka-antichnyh-voinov/.

17. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. Київ, 2006. С. 308; Степовик Д. Українська гравюра бароко. Київ, 2012. С. 279.

18. Див. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. С. 13, 23, 93, 143, 182, 189, 192, 196, 300, 306, 311, 430, 487; Степовик Д. Українська гравюра бароко. С. 219, 415, 417, 443; Полюшко Г. Герб гетьмана Івана Мазєпи. Київ, 2015. С. 17, 20–22, 25, 28, 41, 51. Іл. 4, 8. Див. також [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=7136>.

19. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. С. 300; Степовик Д. Українська гравюра бароко. С. 415.

20. Див. посилання 16.

21. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. С. 182, 430.

22. Там само. С. 93; Травкіна О. Мазєпина брама. Царські срібні ворота іконостаса колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. Чернігів, 2007. Іл. 7.

23. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбута. Санкт-Петербург, 1914. Репринтне вид. Київ, 1993. С. 104. Табл. XXVI.

24. Радишевський Р., Свєрбигуз В., Іван Мазєпа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. С. 228, 463; Степовик Д. Українська гравюра бароко. С. 395, 423, 456.

25. Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення. Т. 2. Київ, 2009. Іл. 59.

26. Мезенцев В.І. Ватури́нські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазєпи. С. 133. Рис. 10; Зєнон К., Мезєнцев В., Ситий Ю. Розкопки у Бату́рині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст., С. 26. Іл. 37.

27. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Герб#Орден>.

28. Адрюг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2010. С. 62–63.

29. Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, etc., comp. Yu. Savchuk. Kyiv, 2010. P. 80, 81. Fig. 45.

30. Див. посилання 28.

31. Ковалевська О., Павленко С., Сокирко О. та ін. Гетьман. Шляхи. Т. 1. Київ, 2009. Іл. 153, 154. Див. також посилання 29.

Mezentsev V.I. Comparative analysis of the military motifs on the stove tiles with I. Mazepa's coat of arms from Baturyn

This article examines the armaments, accoutrements, and Cossack or hetman symbols of power («armature») depicted on the 1707–1708 ceramic stove tiles («kakhli») with the armorial bearings of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709). Their fragments have been found during the excavations in the town of Baturyn, Chernihiv province, Ukraine, which was the capital of the seventeenth- and eighteenth-century Cossack state.

This Canada-Ukraine archaeological project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies at the University of Alberta, the Pontifical Institute of Mediaeval Studies at the University of Toronto, and the Ucrainica Research Institute in Toronto, Canada. The Ukrainian Studies Fund in New York, the Chernihiv Oblast State Administration, and the Vasyl Tarnovsky Chernihiv Regional Historical Museum support the archaeological and historical investigations of early modern Baturyn with annual grants.

In 2017–2020, in the northwestern suburb of Baturyn, archaeologists uncovered the remnants of Chancellor General Pylyp Orlyk's home which was burned down during the destruction of this town by Russian troops in 1708. Researchers unearthed many shards of locally manufactured polychrome glazed ceramic and terracotta stove tiles ornamented with imposing floral relief patterns in the Ukrainian baroque style. Several of them bear the family heraldic emblem («herb») of I. Mazepa in relief.

This paper presents the latest versions of the computer photo collage and graphic reconstructions of these broken and burnt glazed ceramic multicoloured and lime-washed terracotta heraldic plaques as well as photos and graphic illustrations of the analogous compositions of I. Mazepa's coat of arms adorned by the military motifs on sculptural reliefs and engravings of the late sixteenth to early eighteenth centuries from Kyiv and Chernihiv. The author compares in details the images of various weapons, munitions, and Cossack or hetman insignias («kleinody») on the Baturyn's stove tiles, on the models of original aspect of the lost 1579 marble Renaissance tombstone of Prince Constantine Ostrosky (Kostiantyn Ostrozyk) which stood inside the Assumption Cathedral of the Kyivan Cave Monastery before its ruination in 1941, as well as on many baroque etchings printed in Kyiv and Chernihiv at the turn of seventeenth and eighteenth century, and on the 1695 silver-gilt cover («shata kiotu») of the Troitsko-Illinska Mother of God icon stored at the Chernihiv Regional Historical Museum. The comparative analysis has supported the veracity of the computer reconstructions and interpretation of I. Mazepa's armorial bearings decorated with the military attributes on the Baturyn's stove plaques and allowed to identify the artistic models or sources of inspiration used for creating their graphic design and its author,

presumably the eminent contemporaneous Ukrainian engraver Ivan Shchyrsky.

These rare archaeological finds from Baturyn are discussed within a broad context of the Ukrainian baroque heraldic and fine arts and its Renaissance and classical traditions. This study provides a valuable insight into the hitherto little known Western-oriented representative culture of hetmans and general state officials at the Cossack capital.

Key words: Baturyn, excavations of the remnants of P. Orlyk's residence, stove tiles with I. Mazepa's coat of arms, computer reconstructions, decorative military motifs, sculptural reliefs, baroque engravings.

REFERENCES

- Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkhеологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазєпи*. Toronto, 2019. S. 18–26. Іл. 30–36. <http://www.mazepa.name/cms/wp-content/uploads/Booklet-19-Bat-18-7-MB-b.pdf>; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koi stolytsi XVII – pochatku XVIII st.* Toronto, 2020. S. 25–27. Іл. 29–35. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-jaczk-centre/baturyn-project.html>; Mezentsev V.I. Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy: rekonstruktsii ta analiz, *Siversshchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 13. Hlukhiv–Kyiv, 2020. S. 129–139. Rys. 2–7; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Baturyn Excavations in 2019 and Reconstructions of I. Mazepa's Coat of Arms, *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 13. Hlukhiv–Kyiv, 2020. С. 74–77. Figs. 4–6. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/siversshuna/siversshuna_2020.pdf; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn, Ukraine, in 2019, *Canada-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 31. January 2020. P. 13–15. Fig. 5. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/issue/view/514>; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. Coat of Arms of Hetman Mazepa Found in Baturyn, the Kozak State Capital, *The Ukrainian Weekly*. No. 12. Parsippany, N. J. March 21, 2021. P. 8–9; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. Unique Armorial Bearings of Mazepa Discovered in Baturyn, *Ukrainian Echo*, Vol. 35. No. 7. Toronto, March 9, 2021. P. 2–3. https://www.academia.edu/45505285/Zenon_Kohut_Volodymyr_Mezentsev_Yurii_Sytyi_Unique_Armorial_Bearings_of_Mazepa_Discovered_in_Baturyn_Ukrainian_Echo_Vol_35_No_7_Toronto_March_9_2021_pp_1_3

2. Z 2001 r. proekt istoriko-arkheologichnoho vvychnennia Baturyna sponsoruiut' Kanads'kyi instytut ukrains'kykh studii Al'berts'koho universytetu, Pontyfykal'nyi instytut seredn'ovichnykh studii Toronts'koho universytetu ta Doslidnyi instytut «Ukraini» v m. Toronto u Kanadi. Naishchedrishymy metsenatamy doslidzhen' het'mans'koi stolytsi ie Roman ta sv. p. Volodymyra Wasylsyzyn (m. Philadelphia, Pa, USA), d-r Yurii Iwanychshyn (Toronto) ta Michael S. Humnycky (m. Murfreesboro, TN, USA). Arkheologichni studii Baturyna ta publikatsiiu ikh materialiv pidtrymuyut' subsydiamy Fond kafedr ukrainoznavstva u New York, Kraiovi upravly Lihy ukrainsiv i Lihy ukrainok Kanady, ikh toronts'ki viddily, Soiuz ukrainok Kanady (viddil im. sv. kn. Ol'hy), Kredytova spilka «Buduchnist'», fundatsii «Buduchnist'» i «Prometei», Ukrain's'ka kredytova spilka v Toronto ta ukrains'ko-amerykans'ka orhanizatsiia «Zorya Inc.» (m. Greenwich, CT, USA). Chernihivs'ka oblasna derzhavna administratsiia i Chernihivs'kyi oblasnyi istorychnyi muzej im. V.V. Tarnovs'koho nadauiut' shchorichni hranty na rozkopky ts'oho mista.

3. Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koi stolytsi XVII – pochatku XVIII st.*, S. 21–24. Іл. 25–28. Dyv. takozh posylannia 4.

4. Dyv. stattiu u ts'omu zbirnyku: Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles' Reconstructions, 17th–18th S. Figs. 7–10. https://www.academia.edu/45093440/Excavations_at_Baturyn_Ukraine_in_2020_and_Reconstructions_of_the_Stove_Tiles_of_the_Hetman_Capital_17_th_18_th_Centuries. Dyv. takozh posylannia 3.

5. Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Archaeological Research on 17th–18th-Century Baturyn in 2018, *Siversshchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 12. Hlukhiv – Kyiv, 2019. S. 30–31. Fig. 3. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/siversshuna/siversshuna_2019.pdf; Dimnik M., Mezentsev V. Excavations at Baturyn in 2018. *Canada-Byzantina: A Newsletter Published by the Canadian Committee of Byzantinists*. No. 30. January 2019. P. 12. Fig. 3. https://www.academia.edu/38669101/Canada-Byzantina_no.30_January_2019; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkhеологічні студії Батурина 2018–2019 рр. Реконструкції герба Івана Мазєпи*. S. 18–19. Іл. 30–33. Dyv. takozh posylannia 6.

6. Mezentsev V.I. Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy: rekonstruktsii ta analiz, *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 13. S. 132. Rys. 5–7; Zenon K., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koi stolytsi XVII – pochatku XVIII st.* S. 26. Іл. 32–35. Dyv. takozh posylannia 1.

7. [Електронні ресурси]. Rezhym dostupu: <https://en.wikipedia.org/wiki/Armet>; <https://en.wikipedia.org/wiki/Gorget>; http://wikipedia.ua.nina.az/wiki/Milans'kyi_obladunok

На жаль, жодне джерело не повідомляє про точне місце існування Охтирської тютюнової мануфактури. Але аналіз фактичного матеріалу, яким оперує у своїй статті Вілі Воліс, дає нам можливість локалізувати місцезнаходження охтирської тютюнової фабрики. У своїй розвідці автор посилається на спогади генерального підскарбія Якова Марковича, у яких і згадується конкретне місце вирощення та обробки охтирського тютюну, а саме міські левади.

І дійсно, знаходимо в першоджерелі інформацію про охтирські левади: «...а табачнимъ сѢменемъ засѢвають такъ великіе левади, же помѣцается 50 десятинѢ... и такіе заводи въ Ахтирѣ» та «...Ѣхали поузь левади тютюніе государеви, очинь великіе, и поузь мури превеликіе, израднo зѢ рѢзанного дерева построеной...» [9, с. 128; 8, с. 237].

Охтирські левади досить гарно пристосовані для вирощування тютюну у нашому регіоні, а на сучасній карті Охтирки навіть є урбанонім з відповідною назвою – «Левада». Цей район займає досить велику територію у

південно-східній центральній частині міста, де знаходиться озеро Мошенкове, яке у XVIII ст. було значно більшим і мало важливе значення у технології виробництва охтирського тютюну.

Не могла існувати тютюнова мануфактура і біля самої Охтирської фортеці, у межах території стадіону «Нафтовик» (південна частина сучасного центру міста). Адже неподалік у той час знаходилася дерев'яна Покровська церква, церковне кладовище та двір, а з 1753 р. на прилеглій території починається розбудова досить відомої на Слобожанщині православної святині – Охтирського Свято-Покровського кафедрального собору. Його будівництво переконливо свідчить про відсутність по сусідству тютюнового промислу [2, с. 57–61].

Безпосередньо з тютюновим виробництвом пов'язане урочище під назвою «Мануфактура», яку мешканці отожднюють із територією між сучасними вулицями Мішечкіна та Широкою, неподалік автовокзалу. Це дає змогу

точніше визначити місце розташування Охтирської тютюнової мануфактури (рис. 1).

Про певну актуальність народних назв районів міста у даному дослідженні може свідчити той факт, що і сьогодні в Охтирці місцеве населення ділить місто на райони по сотнях. Усього сотень в Охтирці 10, і вони розміщені із заходу на південь за сонцем. Про цю особливість охтирської топоніміки писав свого часу відомий український археолог Михайло Рудинський [15; 5, с. 16].

Охтирська тютюнова мануфактура складалася із великої кількості господарських та житлових будівель і була огорожена дерев'яною стіною [17, с. 329]. Тому цілком вірогідно, що на довгий час у народній уяві міг скластися такий сталий урбанонім як «Мануфактура», який був прив'язаний до конкретного району у межах міста.

Узгоджуються з локалізацією тютюнового виробництва в урочищі «Мануфактура» і відомості про створення Охтирської тютюнової мануфактури безпосередньо на одній із вигідних площ для випасу худоби на міській околиці [17, с. 329]. Відповідну вільну територію можна знайти на планах м. Охтирка 1769 та 1787 рр. біля озера Мошенкове, а на карті міста 1869 р. спостерігаємо досить великі пустища у південно-східній частині міста, які могли зостатися від тютюнових плантацій.

Ще одним свідченням локалізації тютюнової мануфактури у вказаному районі Охтирки є той факт, що на північній, західній та частково південній її околицях знаходиться витягнуте навколо міста скупчення піщаних дюн по кордону долини річки Ворскла, яке оперізує місто з трьох боків. Піщані дюни закінчувалися

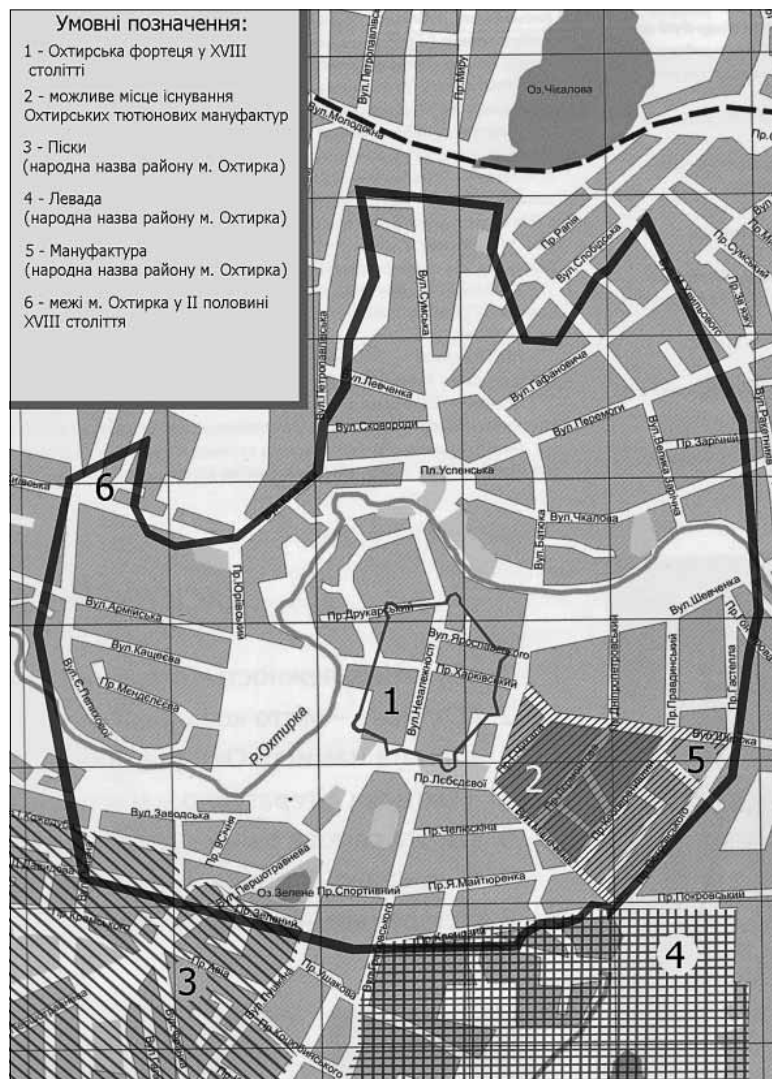

Рис. 1 Локалізація Охтирської тютюнової мануфактури у межах сучасного м. Охтирка (за планом м. Охтирка 1787 р.)

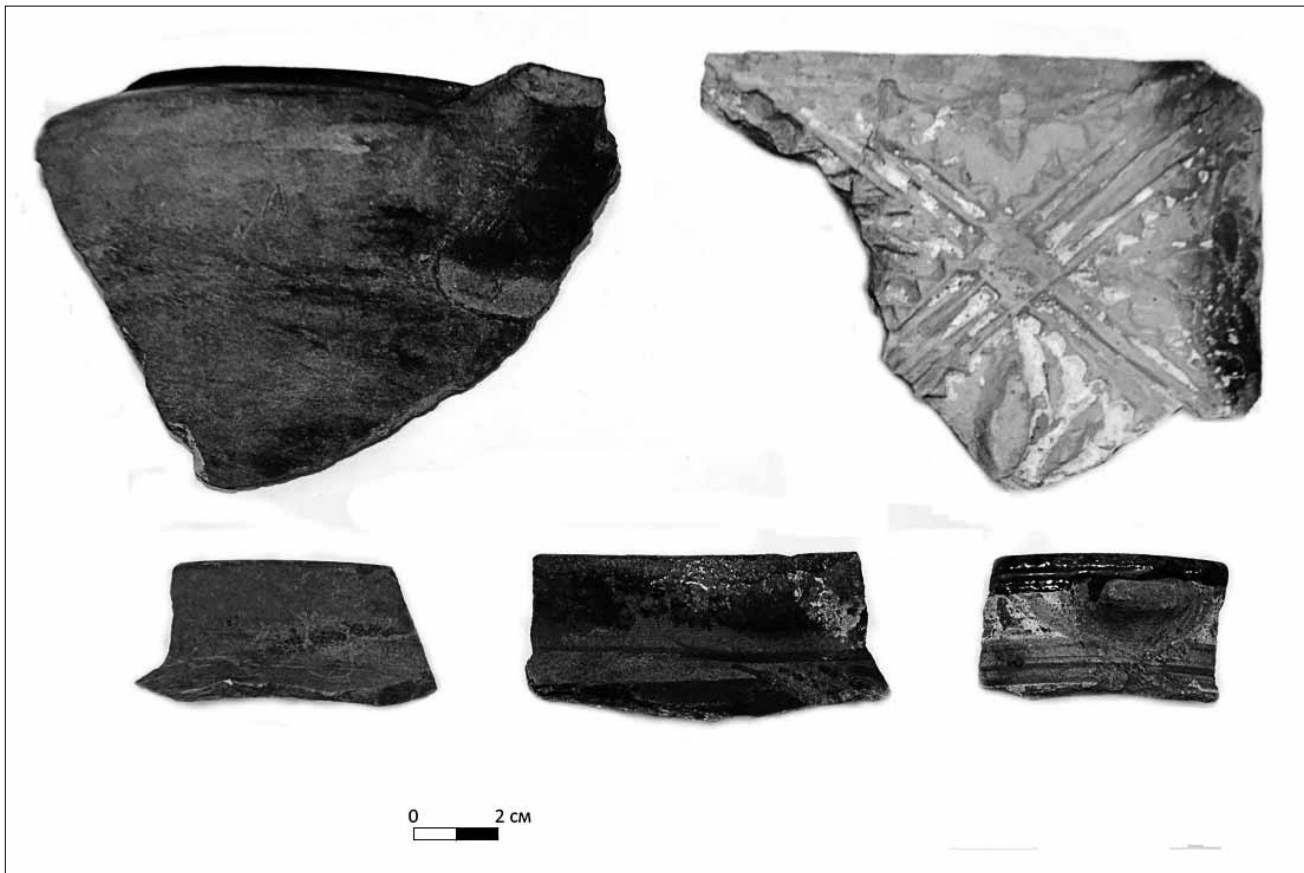

Рис. 2 Керамічний матеріал XVIII століття, знайдений на території урочища «Мануфактура» у м. Охтирка

поблизу сучасної ЗОШ № 4, неподалік стадіону, і тому цю південно-західну частину Охтирки здавна називають «Піски». Дюни поступово насуваються на місто та є непридатними для вирощення тютюну [14, с. 34].

Зауважимо, що в архівних джерелах згадується не одне тютюнове підприємство, а кілька [6, с. 133]. В. Воліс, користуючись даними, які наводить Я. Маркович, визначає розмір тютюнових плантацій у 48 га, що є досить значною площею для території тогочасної Охтирки [6, с. 136]. Якщо припустити, що тютюнові заводи знаходилися на південно-східній околиці міста, на північ від озера Мошенкове, у районі так званої «Мануфактури», то, відповідно, тютюнові плантації могли тягнутися далі у південно-східному напрямку, де починалися більш придатні для вирощування тютюну ґрунти – охтирські левади. За межами міста тютюнові плантації могли продовжуватися і від східних околиць Охтирки.

Із території в урочищі «Мануфактура» походить керамічний матеріал XVIII ст.: уламки димленого горщика із залишками «вуха», фрагмент стінної коробчастої кахлі, вінці горщиків із розписом ангобами та крайковані зеленою поливою. В урочищі також зустрічаються залізні мотики (сапи), які, можливо, застосовувалися під час догляду за тютюном [20, с. 39]. Археологічні знахідки свідчать про жваву господарську діяльність у цьому районі (рис. 2).

Мануфактур-колегія мала власні плани щодо май-

бутнього виробництва охтирського тютюну: «Тот завод в Ахтырке не испровержется, но больше умножится, понеже... заморскую пошлину наложитъ высокую, а с черкасского пониже, а с ахтырского и гораздо малую... понеже, где дешевле ту больше будут и покупать, а особливо искать» [6, с. 133].

Це свідчить не тільки про спробу вирощування великого обсягу тютюну на охтирських левадах, а і про значні плани російської влади щодо організації в Охтирці потужного тютюнового виробництва та подальшого перевезення у центральні частини Російської імперії охтирського тютюну як готового товару [7, с. 585–587; 6, с. 132].

Отже, аналіз відповідних джерел дають нам можливість локалізувати місце знаходження першої в Україні тютюнової мануфактури, яка діяла у XVIII ст. у м. Охтирка, у її південно-східній частині в урочищі «Мануфактура», а вирощування сировини для неї – на охтирських левадах.

ДЖЕРЕЛА

1. Афанасьев А.Н. Государственное хозяйство при Петре Великомъ. *Современник*, 1847. Т. 3. № 6. Отд.
2. Берест Ю.М. Некрополь козацького часу поблизу Покровського собору в Охтирці. *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII століття* : зб. матер. I Міжрег. Археолог. чит. (Охтирка, 19–20 жовтня 2015 р.). Суми : Сумський державний університет, 2015. 140 с.
3. Берест Ю.М. Дослідник козацької історії Охтирщини Віллі Воліс. *Нові дослідження козацьких пам'яток в Україні*. Випуск 29. Ніжин, 2020. С. 294–299.

4. Берест Ю.М. Історична розвідка про Охтирську тютюнову мануфактуру (з наукової спадщини В.Ф. Волиса). *Сумські історико-краєзнавчі студії* : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конф. / відп. ред. Д.В. Кудінов. Суми : ФОП Цьома С.П., 2020. С. 113–123.

5. Берест Ю.М., Осадчий Є.М. Про малодосліджений період життя М.Я. Рудинського (М.Я. Рудинський і Охтирщина) / Михайло Рудинський і Полтавський музей : зб. наук. пр. Полтава : Дивосвіт, 2017. 192 с.

6. Волис В.О. Судьба табачной мануфактуры в Ахтырке в первой половине XVIII века. *Краеведческие записки*. Вып. 1. Охтырка : Охтырский краеведческий музей, 1961. 141 с.

7. Голиков И. Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России. Иван Иванович Голиков. Москва : тип. Н. Степанова, 1838. 661 с.

8. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1725). Издание «Киевской старины» / под ред. А. Лазаревского. Киев : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 1. 329 с.

9. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729) / Издание «Киевской старины» / под ред. А. Лазаревского. Киев : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. Ч. 2. 342 с.

10. Заозерская Е.И. Список мануфактур, возникших при Петре I. *Исторические записки*. 1946. № 19. С. 256–283.

11. Комликова Г.І. Історія першого промислового підприємства Сумщини – Охтирської тютюнової мануфактури. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали Х Всеукраїнської конференції молодих учених і спеціалістів, присвяченої 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, (м. Київ 28 травня 2015 р.) / НААН України ; ННСГБ НААН ; М-во освіти і науки України [та ін.]. Вінниця, 2015. С. 239–241.

12. Комликова Г.І. Історичні аспекти розвитку тютюнової галузі на Сумщині / *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 131–137.

13. Подкопаев И. Табачная промышленность до 1861 года / *Табачная промышленность*, № 11. 1932. С. 8–12

14. Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния: пособие по родноведению / авт. послесл. В.С. Романовский. репр. изд. Харьков : Сага, 2007. 346 с.

15. Рудинський М.Я. Лист до З.Ф. Форової від 11.04.1954 р. / М.Я. Рудинський / *Фонди ОМКМ*. н/д. 823.

16. Полное Собрание Законов. Т. XVI. № 11, 777, проект Теплова ч. 1. Гл. 2.

17. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины (XVI–XVIII вв.). Харьков : Харьковское книжное изд-во, 1964. 459 с.

18. Твердохлебов А. Судьба табачной фабрики, заведенной при Петре I в г. Ахтырке. *Киевская старина*. Киев, 1886. Т. XVI. С. 178–182.

19. Чулков М.Д. История законодательства о табачной промышленности в России до Екатерины II. Казань : Издание книгопродавца Ивана Дубровина, 1855. 44 с.

20. Эгизь С.А. Табаководство. Выращивание и обработка главных сортов табака в Средней и Южной России. С-П Типография В.Ф. Киршбаума, 1912, 88 с.

Berest Yu.M. On the localization of the first tobacco factory in Ukraine in the city of Okhtyrka

The article attempts to localize the first tobacco factory in Ukraine, which operated in Okhtyrka in the first half of the 18th century.

The process of creating a manufacturing industry began in Ukraine in the early modern times. One of such industrial facilities was the first tobacco factory in Ukraine, founded in Okhtyrka. The Russian King Peter I drew attention to the territory of Okhtyrka region as a possible place for growing tobacco from foreign seed material, and by his order the introduction of tobacco production began here in a short time. Okhtyrka Tobacco Manufactory began its activities in 1718 (19) and worked until 1759.

In the memoirs of the Yakov Markovych, a specific place of growing and processing of Okhtyrka tobacco is mentioned – it is the city meadows. Directly related to tobacco production is a tract called «Manufactory», which residents identify with the area between the modern streets Mishechkina and Shyroka, near the bus station. This allows to more accurately determine the location of the tobacco factory in Okhtyrka.

They are fully consistent with the localization of tobacco production in the tract «Manufactory» and information about the establishment of the Okhtyrka Tobacco Manufactory directly on one of the areas for grazing cattle on the outskirts of the city. The corresponding free territory can be found on the plan of Okhtyrka in 1787 in the southern part of the tract near Lake Moshenkove.

The tobacco plantations themselves could stretch further in the south-eastern direction, because in this part of the city the more suitable for growing tobacco soils – Okhtyrka levadas – began. Outside the city, tobacco plantations may have continued from the eastern outskirts of Okhtyrka. Ceramic material of the 18th century originates from the territory in the Manufactory tract, which testifies to the lively economic activity in this area.

Key words: tobacco manufactory, levada, localization, Okhtyrka, tract «Manufactory», plan of Okhtyrka of 1787.

REFERENCES

1. Afanasjjev, A.N. (1847). Ghosudarstvennoe khozajstvo pry Petre Velykom [State economy under Peter the Great]. *Sovremennik*. Vol. 3, (6). [in Russian].

2. Berest, Yu.M. (2015). Nekropol kozatskoho chasu poblyzu Pokrovskoho soboru v Okhtyrtsi [Necropolis of the Cossack time near the Intercession Cathedral in Okhtyrka]. *Kozatski starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro XV – XVIII stolitija*, p. 140. Sumy. [in Ukrainian].

3. Berest, Yu.M. (2020). Doslidnyk kozatskoi istorii Okhtyrshchyny Villi Volis [Willy Volis, a researcher of the Cossack history of the Akhtyrka region]. *Novi doslidzhennia kozatskykh pamiatok v Ukraini*, issue 29, pp. 294–299. Nizhyn. [in Ukrainian].

4. Berest, Yu.M. (2020). Istorychna rozvidka pro Okhtyrsku tiutiuovu manufakturu (z naukoivoi spadshchyny V.F. Volisa) [Research on the Akhtyrka tobacco manufactory (from the scientific heritage of V.F. Volis)]. *Sumski istoriko-kraieznavchi studii: zb. materialiv vseukrainskoi naukovopraktychnoi internet-konf*, pp. 113–123. Sumy. [in Ukrainian].

5. Berest, Yu.M., Osadchyi, Ye.M. (2017). Pro malodoslidzhenyi period zhyttia M.Ya. Rudynskoho (M.Ya. Rudynskiy i Okhtyrshchyna) [About the little-studied period in the life of M.Ya. Rudynskiy (M.Ya. Rudynskiy and Akhtyrka district)]. *Mykhailo Rudynskiy i Poltavskiy muzei : zb. nauk. pr. Poltava: Dyvosvit*. [in Ukrainian].

6. Volys, V.O. (1961). O sudbe tabachnoi manufaktury v Akhtyrke v pervoi polovine XVIII veka [On the fate of the tobacco factory in Akhtyrka in the first half of the 18th century]. *Kraevedcheskiye zapiski*, issue 1. Okhtyrka: Okhtyrskii kraieznavchii muzei. [in Russian].

7. Golikov, I. (1838). *Deyaniya Petra Velykago, mudrago preobrazitelya Rossii [Acts of Peter the Great, the wise transformer of Russia]*. Moscow. [in Russian].

8. Lazarevskii, A. (Ed.) (1893). *Dnevnik generalnogo podskarbiia Yakova Markovycha (1717 – 1725) [Diary of general treasurer Yakov Markovich]*. Part 2. Moscow. [in Russian].

9. Lazarevskiy, A. (Ed.) (1893). *Dnevnyk generalnogo podskarbiia Yakova Markovycha (1717 – 1725) [Diary of general treasurer Yakov Markovich]*. Part 2. Moscow. [in Russian].

10. Zaozerskaia, Ye.I. (1946). Spysok manufaktur, voznikshykh pr y Petre I [List of manufactories that arose under Peter I]. *Istoricheskiye zapiski*, 19, pp. 256–283. Moscow [in Russian].

11. Komlykova, H.I. (2015). Istoriia pershoho promyslovoho pidpriemstva Sumshchyny – Okhtyrskoi tiutiuovoi manufaktury [History of the first industrial enterprise in Sumy region – Akhtyrka tobacco manufactory]. *Istoriia osvity, nauky i tekhniki v Ukraini : materialy Kh vseukrainskoi konferentsii molodykh uchenykh i spetsialistiv, prysviachenoi 150-richchiu z chasu zasnuvannia Poltavskoho tovarystva silskoho gospodarstva*. Vinnytsia. [in Ukrainian].

12. Komlykova, H.I. (2017). Istorychni aspekty rozvytku tiutiuovskoi haluzi na Sumshchyni [Historical aspects of the development of the tobacco industry in the Sumy region]. *Istorychni studii suspilnogo prohresu*. Issue 5, pp. 131–137. Hlukhiv. [in Ukrainian].

13. Podkopaev, I. (1932). *Tabachnaia promyshlennost do 1861 goda. [Tobacco industry before 1861]*. *Tabachnaya promyshlennost*, 11, pp.8–12. Moscow. [in Russian].

14. (2007). *Pryroda i naselenie Slobodskoi Ukrainy. Kharkovskaia huberniya [The nature and population of Sloboda Ukraine. Kharkiv province]*. Kharkov. [in Ukrainian].

15. Rudynskiy, M.Ya. (1954). Lyst do Z.F. Forovoi vid 11.04.1954r. [Letter to Z.F. Forovoy]. *Fondy OMKM. n/d. 823*. Akhtyrka. [in Russian].

16. *Polnoe Sobranie Zakonov t. m. XVI. № 11, 777, proekt Teplova ch. 1, gl. 2. [Complete collection of laws t. XVI. № 11, 777, project of Teplov part 1 ch. 2.]*. Sankt Peterburg. [in Russian].

17. Sliusarskiy, A.H. (1964). *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Slobozhanshchiny XVII-XVIII vv. [Social and economic development of Slobozhanshchina (XVI–XVIII centuries)]*. Kharkov. [in Ukrainian].

18. Tverдохлебов, A. (1886). *Sudba tabachnoy fabriki, zavedennoy pri Petre I-m v Akhtyrke [The fate of the tobacco factory established under Peter I in Akhtyrka]*. *Kiyevskaya starina*, pp. 178–182. Kiev. [in Russian]

19. Chulkov, M.D. (1855). *Ystoriya zakonodatelstva o tabachnoy promyshlennosti v Rossii do Ekateriny II [History of legislation on the tobacco industry in Russia before Catherine II]*. Kazan. [in Russian].

20. Egiz, S.A. (1912). *Vyrashchivanie i obrabotka glavneishykh sortov tabakav v Srednei i Yuzhnoi Rossii [Growing and processing of the main varieties of tobacco in Central and Southern Russia]*. Sankt Peterburg. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

**о. Ю.А. Мицик
І.Ю. Тарасенко**

ВИХІДЦІ СУМЩИНИ – ВИХОВАНЦІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

У статті наводяться дані про вихованців Києво-Могилянської академії – уродженців Сумщини, тобто земель, які у XVII–XVIII ст. входили до складу Ніжинського полку Гетьманщини, а також Слобожанщини. Вона продовжує наше аналогічне дослідження стосовно Глухова і Глухівщини XVII–XVIII ст. Охарактеризовано систему навчання в Києво-Могилянській академії, поділ її на вісім класів (чотири вищих, чотири нижчих), де повний курс навчання тривав дванадцять років. Головним джерелом послужили списки студентів 30–40-х років XVIII ст., які стосувалися переважно дітей духовенства і були опубліковані на початку XX ст. істориком М.І. Петровим. Встановлено вихідці з території майбутньої Сумщини, які здобували освіту в Києво-Могилянській академії в різних її класах, указано на причини незавершення багатьма студентами повного курсу навчання, простежено в деяких випадках подальшу їх кар'єру. Указано також на зміни прізвищ студентів, утворення їх від патронімів або їхнього місця народження. Встановлено роль земель Сумщини у культурному, церковному і політичному житті Гетьманщини.

Ключові слова: Києво-Могилянська академія, духовенство, студенти, Церква, культура.

Дане повідомлення є продовженням статті, опублікованої нами у 2016 р. [1]. Цього разу взято географічно ширшу територію – Сумщину, яка історично складається з двох частин: земель Гетьманщини (частини Ніжинського й Стародубського полків) та частини Слобожанщини. Інколи згадуються вихідці з тих населених пунктів Охтирського слобідського полку, які нині знаходяться на території Полтавської та Харківської областей. Головним джерелом послужив двотомник дореволюційного історика М.І. Петрова [2], у якому поєднані публікації джерел та їх дослідження з історії Києво-Могилянської академії (далі – КМА). У ньому наводяться дані про студентів академії переважно другої половини 30-х років – першої половини 40-х рр. XVIII ст. Відзначимо, що цього разу ми не будемо торкатися глухівців – студентів КМА, про яких мова йшла у вищезгаданій статті. Нагадаємо, що повний курс навчання в КМА тривав 12 років. Учні (спудеї) мали пройти 8 класів (пізніше 7), навчання в яких тривало зазвичай 1–2 роки. До них належали 4 граматичні класи – аналогія (фара), інфіма, граматики й синтаксима. За ними йшли класи піітики (поетики), риторики філософії та богослов'я [3, с. 207].

Перш за все зупинимося на тих, хто скінчив повний курс навчання в академії, тобто клас богослов'я. Оскільки досить повно збереглися списки лише дітей представників духовенства та церковнослужителів, то підрахунки робляться тільки на їх основі. Отже, випускників класу богослов'я було небагато: у XVIII ст. їх число коливалося від 10 до 15 осіб, у той час як нижчі класи закінчували понад 50 спудеїв. Не всі вихованці КМА прагнули закінчити повний курс освіти. Закінчивши нижчі класи і маючи досвід служіння в церкві, нерідко при батьку (паламарями тощо), вони поспішали зайняти парафію. Звичайно бували й інші ситуації, скажімо хвороба спудея, що змушувало його перерива-

ти навчання (сучасною мовою – взяти академвідпустку) або зовсім його облишити. Інколи, з якоїсь причини, спудеї навіть тікали з академії.

Клас богослов'я

Серед випускників класу богослов'я вирізняються чотири сина глухівського протопопа Свято-Троїцької церкви Олексія Галяховського: Данило, Дем'ян (старший), Іван (молодший) та Петро. Вони майже одночасно вступили до КМА (жовтень 1728 р. та жовтень 1729 р.) і закінчили її у 1741–1743 рр. Вчилися дуже добре, вірогідно, мали ґрунтовну домашню освіту, а троє з них (Дем'ян, Петро й Іван) обрали світську кар'єру, пішовши служити у Генеральну військову канцелярію. Данило, скінчивши навчання у липні 1743 р., повернувся додому до Глухова. Сказати, як потім склалася його біографія, неможливо.

Клас філософії

Більше було тих, хто скінчив цей передостанній клас. 22-річний Яків Садовський, син о. Петра, священника Успенської церкви м. Охтирки, вчився з 1734 р. По його закінченні одружився у 1742 р. і, очевидно, пішов на парафію. Інакше склалася доля 20-річного поповича Опанаса Білопольського, сина о. Мартина з Стрітенської церкви села Сухинівки Сумського слобідського полку (нині – с. Сухинівка Курської обл. РФ). Він навчався у КМА з 1733 р.; по закінченні цього класу Білопольський і після 1740 р. подав прохання про чернецький постриг. 21-річний Кіндрат Соколовський, син дяка Успенської церкви Григорія, навчався у академії з 1734 по 1742 р. як мінімум. Місто Богодухів, з якого він походив, було Охтирського слобідського полку, а тепер знаходиться в складі Харківської області. В Охтирському слобідському полку знаходилися Колонтаїв (це містечко нині у складі Харківської обл.) і Котельва (нині – Полтавської обл.), звідки були родом відповідно 19-річний Яків Жуковський, син о. Федора з Преображенської церкви, та 20-річний козацький син Роман Виноградський. Учень класу філософії, попович Григорій Макаревський з с. Тростянець (нині – місто Охтирського р-ну), був у числі тих, хто у 1754 р. виявив бажання навчатися медико-хірургії та фармації. З ним був і Антон Лосенський з м. Корочі Острогозького слобідського полку [4, с. 147].

Клас риторики

З Охтирського слобідського полку з Рублівки (нині – с. Велика Рублівка Котелевського р-ну Полтавщини) походив 20-річний селянин Данило Грабина, де навчався у 1738/1739 н. році. Разом з ним вчилися ще кілька слобожан. Це – 18-річні міщани Нечипір Вандовський з м. Глухова, Остафій Кінацький (Єнацький) з Лебедина, 20-річний Яків Садовський, син о. Петра з Успенської церкви Охтирки, 21-річний Іван Платковський, син о. Дмитра з Покровської церкви с. Хухри та 22-річний Опанас Білопольський, син священника Стрітенської церкви Мартина «Дорофеева» с. Сухинівки. Додамо, що Платковський, який вчився в КМА з 1738 р., у березні 1743 р. «в дом отишел».

Клас піітики

Тут вчився 21-річний попович Василь Орловський, син о. Петра, священника Преображенської церкви Лебедина. У цьому класі його фіксують у 1739–1743 рр. З Колонтаїва походив 20-річний Яків Жуковський, син священника Федора Преображенської церкви (скінчив класи синтаксими і піітики у 1742–1744 рр.). Його однокласниками були: 20-річний Іван Яновський, син о. Микити з Успенської церкви с. Чапліївки (нині – Шосткинського р-ну) і 21-річний Федір Чернявський з Суджі Сумського слобідського полку (нині Суджа у складі Курської обл. РФ), син Антона, дяка Успенської церкви.

Клас синтаксими

У класі синтаксими, старшому з нижчих у академії, навчалися 16-річні Федір Лебединський з Лебедина, син о. Петра з Михайлівської церкви (у 1743–1744 рр.), Яків Ревутинський, син о. Єлісея з Покровської церкви с. Ревутинці (нині – Реутинці Кролевецького р-ну), 19-річні Андрій Мовчановський, син о. Василя, священника Успенської церкви Кролевця та Іван Ясиновський, син о. Микити, священника Успенської церкви с. Чапліївки (нині – Шосткинського р-ну). А з 1739 р. – і 20-річний Василь Олоровський (Оліоровський), син о. Петра з Преображенської церкви Лебедина («прилежен и надежен») та Корній Кобеляцький, син охтирського сотника. У списку студентів класу синтаксими 1736/1737 навч. р. бачимо й 16-річного вихідця з селян с. Криги Охтирського полку. На жаль, точніше локалізувати це село не вдалося. Уже згадуваний нами раніше [5, с. 244] 21-річний глухівець Іван Лучницький (син о. Данила з Микільської церкви), який навчався у КМА з 1738 р. і скінчив класи граматики та синтаксими, але не відзначався особливими успіхами в навчанні («посредственен»), 28(17).04.1741 р. втік «безвісно». Так само вчинив 9.07.(27.06).1741 р. 20-річний Іван Романовський, син о. Романа з Георгіївської церкви м. Ямполь.

Клас граматики

Тут навчався 16-річний козацький син Василь Уманець, який, імовірно, походить з відомого глухівського старшинського роду. З цього роду походить ряд ніжинських і глухівських полковників та сотників. У цьому ж класі навчався наймолодший студент з тих, які згадуються в цьому списку: 10-річний Олександр «Евфимиев» з Охтирки, син полкового писаря. Очевидно він мав ґрунтовну домашню освіту, якщо навчався у одному класі з 18–20-літніми парубками. Вчилися також 16-річний Стефан Буцький, син священника Успенської церкви с. Микитівки (суч. Ямпільського р-ну) Сави, 18-річні Василь Тарасевич, попович з с. Ображіївки (село під Шосткою) і Василь Стрижевський, син священника Трьохсвятительської церкви в с. Чуйківка (нині – Ямпільського району), Іван Коліновський, син священника Покровської церкви Кролевця Федора, 19-річний Василь Орловський, син о. Петра з Преображенської церкви Лебедина, 20-річний житель Сум Данило Сумницький. З території Сумського полку, яка зараз у складі РФ (Томарівка), походить 20-річний Іван То-

маровський, син паламаря Михайлівської церкви Федора (у списках 1741–1743 рр.).

Клас інфіми

Тут навчалися 18-річний Григорій Федорович, син о. Федора, священника церкви Різдва Богородиці с. Слободи (нині – Буринського р-ну), 18-річний попович з того ж міста Марко Волковинський і 16-річний попович з Глухова Юхим Вишинський. На жаль, не вказано, з якого міста Ніжинського полку походить їхній однокласник – 13-річний міщанин Іоаннікій Мартович.

Клас аналогії (фара)

Оскільки цей клас був найнижчим у КМА, то у ньому навчалось відносно багато малолітніх студентів (у 1738 р. вони склали приблизно 25 % учнів академії). Наймолодшим (12 років) є Петро Богаєвський, син Івана, вікарія Преображенської церкви. Мабуть, він дістав добру домашню освіту, бо уже засвоїв «начатков латинського язика» й «понятен» (вчився і у 1742 р.). Далі йдуть 13-річні Гаврило Милітанський, син о. Михайла, священника Микільської церкви містечка Середина-Буда Стародубського полку (нині – Сумської обл.). Він вчився і в наступному класі інфіми у 1744 р.; Петро Михайловський, син о. Михайла з Покровської церкви Мерєфи. Тоді це містечко було в складі Охтирського полку, а нині – Харківської обл. З Кролевця походив 15-річний Архип Данилевич, син о. Данила з Свято-Троїцької церкви м. Кролевця, а з території Охтирського слобідського полку м. Котельви (суч. Полтавської області) походив 15-річний Федір Доментіановський, син священника Преображенської церкви Федора (1743–1744 р.). 15 років мав і Семен Ветровський, син о. Андрія, священника Різдобогородицької церкви Глухова. Далі йшли 16-річні Данило Конішевич, син священника Богоявленської церкви Григорія в с. Деревки Охтирського полку і Григорій Федорович, син о. Федора, священника Різдобогородицької церкви с. Полковницької Слободи (нині – Вільна слобода Глухівського р-ну), 18-річний попович Іван Ясинський, син о. Микити з Успенської церкви с. Чапліївки Ніжинського полку (нині – Шосткинського р-ну), 20-річний Петро Спановський, попович з Ямполь (можливо він був братом студента КМА поповича Кирила Шпоновського).

Нам вдалось виявити також деякі документи 1782 р., у т. ч. Тимофія Саковича, сина померлого козака Глухівської сотні Семена. Зокрема, у своєму проханні він просить прийняти його на службу до Новгород-Сіверського намісницького правління, вказуючи, що він вивчав латинську мову в Києво-Могилянській академії. І його прохання задовольнили [6, арк. 2].

Можна поділитися деякими спостереженнями. Так, у тогочасній КМА була традиція: надавати спудеям прізвище на «-ський», «-цький», тим більше поповичам. Тому серед останніх майже не бачимо звичних для Лівобережжя прізвищ, котрі кінчаються на «-енко». Такі прізвища утворювались від патронімів (по батькові) і

син Романа ставав Романовським, а син Михайла – Михайловським і т. д. або від місця походження спудея: скажімо виходець з Лебедина ставав Лебединським, з Сум – Сумським, Томарівки – Томаровським. Діапазон оцінок і характерів студентів дуже широкий (понад 20). Серед найбільш уживаних такі як «худой», «не худого», «посредствен», «мерний», «изрядний»; є й такі: «добронравен и доброучителен», «остроумен», «ленив», «учения малонадежного», «непонятен», «туп, но прилежен», «учения подлого» і т. д.

Як бачимо, за кількістю спудеїв територія сучасної Сумської майже не поступалася Київському, Переяславському й Лубенському полкам, які були найближчими до Києва. Ці вихідці з Сумщини зробили вагомий внесок у розвиток освіти й науки, духовного життя України.

Додатки

№ 1

1782, до липня 25 (14) – «Доношение» Тимофія Саковича в новгород-сіверське намісницьке правління.

«В новгородское сіверское намісническое правление. Доношение.

Обучась я в киевской академії латинского языка, имію ныні желание продолжить службу мою у писменных діл при оном правленіи. Для того в новгородского-сіверского намісническаго правления покорно прошу принять меня к ділам и произвестъ в звание канцелярское.

К сему доношению умершаго козака сотни Глуховской Семена Сакевича сын Тимофій Сакевич руку приложил.

1782 года июля ___ дня».

ЦДІАК, ф. 206, оп. 1, № 269, арк. 2. Автограф. Записи сверху документа: «Под[ано 1]782 году июля 14» і збоку «Отписано».

ДЖЕРЕЛА

1. Мицик Ю. Вихованці Києво-Могилянської Академії в житті Глухова і Глухівщини. *Сіверщина в історії України*. Київ-Глухів, 2016. Вип. 9. С. 241–244; Києво-Могилянська Академія в іменах кін. XVII – поч. XVIII ст. Енциклопедичне видання. Київ, 2001.
2. Петров Н.И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Киев, 1904. Т. I. Ч. 2. Приложения. 508 с.
3. Мицик Ю.А., Нічик В. М., Хижняк З. І. Святий Петро Мо-

гила. Київ, 2014. 400 с.

4. Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. Збірник документів / Упор. Задорожна О.Ф., Кузык Т.Л., Хижняк З.І., Яременко М.В. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 530 с.

5. Мицик Ю. Вихованці Києво-Могилянської Академії в житті Глухова і Глухівщини. *Сіверщина в історії України*. Київ-Глухів, 2016. Вип. 9. С. 241–244.

6. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 206, оп. 1, spr. 269, арк. 2.

Mytsyk Yu.A., Tarasenko. I.Yu. Natives of Sumy region-pupils of the Kyiv-Mohyla Academy

The article presents data on the pupils of the Kyiv-Mohyla Academy – natives of Sumy region, lands that in the XVII–XVIII centuries were part of the Nizhyn Regiment of the Hetmanate, as well as Slobozhanshchina. It continues our similar study of Hlukhiv and Hlukhiv region of the seventeenth – eighteenth centuries. The article describes the system of education at the Kyiv-Mohyla Academy, its division into eight classes (four higher, four lower), where the full course of study lasted twelve years. The main source was the lists of students of the 30s and 40s of the 18th century, which concerned mainly children of the clergy and were published in the 20th century. historian M.I Petrov. The received education was the first step in the further career for young people and even a pass to another estate. Graduates of the academy had the opportunity to choose a further path either in the church (to become a priest, get a parish) or to get a position, for example in the General Chancellery. The article identifies people from the territory of the future Sumy region who studied at the Kyiv-Mohyla Academy in its various classes, points out the reasons why many students did not complete the full course of study, and in some cases traces their further careers. The changes of students' surnames, their formation from patronymics or their place of birth are also indicated. The role of Sumy lands in the cultural, ecclesiastical and political life of the Hetmanate was established.

Key words: Kyiv-Mohyla Academy, clergy, students, Church, culture

REFERENCES

1. Mytsyk, Yu. (2016). Vykhovantsi Kyievo-Mohylianskoj Akademii v zhytti Hlukhova i Hlukhivshchyny [Pupils of the Kyiv-Mohyla Academy in the life of Hlukhiv and Hlukhiv region]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 9, pp. 241–244. [in Ukrainian].; Bryukhovetsky, V.S. (Ed.) (2001). Kyievo-Mohylianska Akademiia v imenakh kin. XVII – poch. XVIII st. Entsiklopedychnе vydannia [Kyiv-Mohyla Academy in the names of end XVII - beginning XVIII century. Encyclopedic edition]. Kyiv: Vydavnychiy dim «KM Akademiia» [in Ukrainian].
2. Petrov, N. I (1904). *Aktu i dokumentu, otnosiashchiesia k istorii Kievskoi Akademii* [Acts and documents relating to the history of the Kiev Academy]. Vol.1, part 2. Kiev. [in Ukrainian].
3. Mytsyk, Yu. A., Nichyk, V.M., Khyzhniak, Z.I. (2014). *Sviatyi Petro Mohyla* [Saint Peter Mohyla]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Zadorozhna, O.F., Kuzyk, T.L., Khyzhniak, Z.I., Yaremenko, M.V. (Comps.) (2005). *Kyivo-Mohylianska academiia kintsia 17- pochatku 19 st. : povsiakdenna istoriia. Zbirnyk dokumentiv*. [Kyiv-Mohyla Academy at the end of 17 cent. Beginning of the 19 st.: everyday history. Collection of documents]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Arhiv Ukrainy u Kyievi, f. 206, op. 1, spr. 269, ark. 2.
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi, f. 206, op. 1, spr. 269, ark.2

**Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 930.25:94(477.52)«1782»

І.Ю. Тарасенко

ГЛУХІВЩИНА КІНЦЯ XVIII ст.
У ДОКУМЕНТАХ ФОНДУ 206 ЦДІАК УКРАЇНИ

У статті на основі документальних джерел з фонду 206 ЦДІАК України розглянуто процес закріпачення вільного населення на території Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва. Зауважено, що притягненню у підданство піддавалися не тільки селяни, а й козаки і міщани Глухова. У зв'язку з початком IV всеросійської ревізії 1781–1787 рр. піддані змушені були вдаватися до різних способів уникнення залежності, у тому числі до масових втеч. Стаття доповнена документами з фонду.

Ключові слова: Глухів, ревізія, ревізійні казки, піддані, козаки, втечі.

Кінець XVIII ст. для українських земель, інкорпорованих Російською імперією, ознаменувався поглибленням процесу планомірного і безжального знищення основ української держави, її територіального устрою, війська, поневолення вільного населення, а для самих земель – перетворенням у колоніальний придаток. Одним з вагомих кроків по знищенню політичної автономії Гетьманщини стала адміністративно-територіальна реформа. У ході реалізації реформи було ліквідовано полково-сотенний устрій України, натомість упроваджувались імперські територіальні одиниці – намісництва, губернії. На території України було дев'ять намісництв. У січні 1782 р. урочисто відкрилося Новгород-Сіверське намісництво. Сюди увійшли землі Стародубського, Ніжинського і Чернігівського полків, поділені на 11 повітів, у т. ч. й Глухівський. Намісництво межувало з Орловським, Могилевським, Чернігівським, Курським та Харківським намісництвами [1].

Основний масив джерел з його історії зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Києві (ЦДІАК України), насамперед у фонді 206 (Новгород-Сіверське намісницьке правління). У ньому містяться документи правління за 1782–1797 рр., тобто за майже весь період його існування (1781–1796 рр.). У фонді налічується 12 500 справ, опис яких міститься у п'яти томах. Звичайно, що охопити все в межах однієї статті неможливо. Тут зберігаються різноманітні справи (сенатські укази, рапорти, відомості, листи, скарги тощо). Особливо багато судових справ щодо земельних та інших майнових конфліктів. Серед них чимало таких, що стосуються навернення у підданство, втеч, розшуку, перетримання й повернення збіглих підданих. Цій проблемі присвячені праці О. Лазаревського, В. Антоновича, О. Путра, О. Гуржія [2] та інших українських істориків. Історія українського селянства була популярна в часи СРСР, хоча і зараз має своїх дослідників, але здебільшого часів НЕПу, колективізації та з точки зору вивчення голодоморів в Україні. Тому проблема закрі-

пачення українського населення та пасивного спротиву цьому процесу жителів Глухівщини в умовах остаточної ліквідації Гетьманщини заслуговує на пильну увагу. Для виконання цієї мети ми взяли справи за 1782 р., інколи трохи виходячи за його межі.

Зауважимо, що в часи Гетьманщини переважну частину її населення складали вільні (шляхта, козацтво, духовенство, міщани). Селяни могли бути як вільними, так і залежними, хоча це не означає, що вони були кріпаками як у Російській імперії. Однак у XVIII ст. йшов процес поступового наступу на автономію Гетьманщини (про незалежність уже не йшлося), який завершився її повною ліквідацією. Паралельно відбувався наступ на козацтво й вільне селянство, яких російські поміщики та козацька верхівка, що перетворювалася на поміщиків, обертала в кріпаків. Хоча козацтво як верства населення все ж зберігалось до 1917 р. (вже як частина селянства), але більшість селян стали кріпаками і були ними до реформи 1861 р.

Як було сказано вище, таких справ у фонді дуже багато. Так, у описі № 1 за 1782 їх близько 60, за 1783 р. – близько 25, за 1784 – близько 40. У описі № 3 тільки за 1782 р. нараховується близько 100 справ (разом з кількома справами про непокору поміщикам і намову до втечі). Зазначимо, що справи про відмову людей відбувати повинності, непокору поміщикам, навіть стягнення боргів, запис у міщанство можуть бути пов'язані зі справами про навернення у підданство і закріпачення. Така кількість справ у 1782 році пов'язана з початком IV всеросійської ревізії податного населення 1781–1787 рр. під керівництвом сенату. У разі втечі селянина господар продовжував платити за нього податки до наступного року, коли уточнювалися ревізійні казки. Саме через це власники селян намагалися повернути втікачів, усіляко навернути нових підданих, усупереч усіх наказів приймали до себе таких самих утікачів з інших місцевостей без письмового документа. Звідси і велика кількість судових позовів та конфліктів між поміщиками за повернення своїх підданих.

Географічно справи фонду охоплюють Батурич, Глухів, Короп, Мглин, Сураж, Новгород-Сіверський, Стародуб, Конотоп, Шептаки, Путивль та інші населені пункти з околичними селами. Глухівщина представлена достатньою кількістю справ, що дає уявлення про масштаби цього процесу. Якщо у справах про закріпачення за назвою можна простежити географічний район, місцевість, то у справах про розшук підданих виявити, які з них стосуються Глухівського повіту, вдається далеко не завжди, бо у назві справ фігурують лише прізвища господарів та втікачів-підданих, а звідки вони тікали, де проживали – не завжди. Ці справи здебільшого не-

великі за розміром (усього від 3 до 10 аркушів). Вони містять заяву («доношение») з проханням розшукати й повернути втікачів. На цю заяву припадає 1–2 аркуші з відповідями або пересилкою до місцевих судів, рапорти про отримання наказів для розгляду цих справ, довідки про походження тощо. Але зазвичай у них немає остаточного рішення і невідомо залишається доля втікачів. Є й величезні за обсягом справи (по 60–90 аркушів). Так, наприклад, справа 87, оп. 1 про закріпачення козаків Шептаківської сотні має 52 аркуші; справа 101, оп. 1 про закріпачення погарської міщанки – 93 аркуші; справа 102, оп. 1 – закріпачення новгород-сіверського міщанина – 96 аркушів. Справи про втечі і розшук підданих подібні. Так, справа 166, оп. 1, яка стосується Стародубщини, про розшук біглих підданих бунчукового товариша Андрія Іскрицького, міститься на 65 аркушах. До заяви Іскрицького додано реєстр втікачів поіменно з місцем нового проживання та імена тих, хто прихистив його людей.

Про наступ на свободу вільного населення свідчить невелика справа про повернення у міщанство жителів м. Глухова 1782 р. [3]. Глухівський міський магістрат звертає увагу намісницького правління на масовість прохань записатись у міщанство або поновитись у цьому стані. Це заяви від жителів міста, котрі були раніше записані за міською ратушею і потрапили з дворами під «протекцію» до різних чинів; інші міщани, розорені внаслідок пожеж у Глухові, проти їхнього бажання і без відома записані у ревізію. Також ті, хто тимчасово проживав у різних чиновників і був незаписаним у 1764 р., потрапляли в залежність; відпущені на волю селяни, вільні люди, ремісники з інших міст і губерній, котрі проживали в Глухові – усі вони пишуть заяви про запис у міщанство Глухова. Магістрат сам не міг узяти на себе таку відповідальність і просив у намісницького правління резолюції. Зі свого боку глухівський комендант Є. Простоквашин рапортував до намісницького правління, що у місті склалася важка ситуація між підданими, які прагнуть записатися у міщанство і відмовляються виконувати повинності, та власниками, котрі обурені бажанням підданих уникнути будь-якої залежності [4]. Таке ж повідомлення Простоквашин направив до глухівського магістрату з вимогою пояснити: на підставі яких законів вони записують різних людей у міщанство. На це магістрат відповів, що Глухів – місто вільне, у нього ніколи не було власників, жителі не мають своїх орних і сінокосних земель, заробляють тільки своїм ремеслом і не були пожалувані грамотами чи універсалами. Власники ж занадто обтяжують своїх підданих, обдирають і знущаються над ними, таких людей магістрат сам неодноразово перепроводжував до коменданта. Цей документ підписали бургомістри Захар Котляревський, Гнат Мальченко, ратмани Григорій Сакевич, Василь Кириков та Іван Красницький [4, арк. 7]. А з Новгород-Сіверського намісництва відповіли: «...

коменданту Простоквашину представить указом, щоб в резон на принадлежащие до сего діла, которые касаются до присудственных міст не вступал, кромѣ принадлежащих до его должности» [4, арк. 8].

У справі № 105 йдеться про закріпачення глухівської мешканки Наталії Виндавки полковим писарем Федором Григорівським (до речі, це досі невідоме прізвище полкового писаря) [5]. 23 серпня 1783 р. у намісницькому правлінні слухали доповідь генерального суду щодо позову Ф. Григорівського на Виндовку за те, що вона не віддавала «подданических повинностей». Тут було вирішено передати справу «в палату гражданского суда» для остаточного вирішення. Така невизначеність типова для більшості справ і не можна довідатися про те, на чю користь був судовий вирок. Можна з великою долею вірогідності припустити, що він був переважно не на користь простих людей.

Справа про запис у міщанство Глухова козака Феденка хоча й 1783 р., але події стосуються 1782 р. [6]. Військовий товариш Василь Вербицький подав донесення у намісницьке правління, що його підданий, записаний у ревізію 1782 р. за його батьком у Глухові, втік. Зі справи можна зрозуміти, що «мальчик Феденко» надав достовірні докази, що він козацького роду, а у ревізьку казку потрапив, коли був тимчасово на службі у Вербицького. У тому ж 1782 р. хлопець пішов від нього і знаходився у Києві, там же був заарештований. Після розгляду справи суд вирішив записати Феденка за заявою у міщанство Глухова.

Подібна ситуація склалася з Михайлом Хромущенком-Дудченком, але кінець справи інший [7]. Значковий товариш В. Шепелев вимагає повернути підданого свого, записаного по ревізії 1782 р. Глухівський городничий майор Казаков рапортував: з'ясувалося, що хлопець записаний по ревізії у двох місцях – за Шепелевим і у числі глухівських міщан. І дійсно, цей 6-річний хлопець записаний серед міщан з братами при діду Івану Красницькому (місцевий ратман) і не є підданим Шепелева. А його мати по смерті чоловіка вийшла заміж за підданого Шепелева Григорія Дудченка і записана у числі його дворових з дитиною без належної довідки про стан з прибавкою йому року. Намісницьке правління наказало залишити Хромущенка у казках поміщика без виключення до майбутньої ревізії.

Зрозуміло, що запис у ревізьку казку проти волі пов'язаний з насильством. Одна справа – мала дитина, а інша – дорослі чоловіки, козаки. Такою є справа про притягнення до підданства козаків с. Берези Андрієм Лесенком [8]. Три брати – Микита, Євдоким та Степан Корзюки – подали скаргу на А. Лесенка. Їхні діди, прадіди несли козацьку службу, але збідніли. Батько – Тимофій Корзюк умовив козака Глухівської сотні, а тепер абшитованого (тобто відставного) сотника, тимчасово пожити з трьома малими синами у «приїзжем» домі Лесенка у с. Береза. Маючи свій ґрунт, він ніс службу і

сплачував усі належні податки. А 1782 р. люди Лесенка забрали всіх трьох братів силою з власного двору, і утримував він їх у власному домі три доби, погрожуючи і знущаючись. Не домігшись свого, відпустив. Але за кілька днів захопив Микиту і завіз у дім на хутір Карпівку. Тут тримав його у кайданах п'ять місяців, знущаючись і немилосердно б'ючи, змушував визнати себе підданими. Нарешті до нижнього земського суду дійшла їхня справа і вирок суду – відпустити Микиту. Намісницьке правління отримало довідку про Корзюків, що вони «записані в козацькій сказці “подпомощниками”, а в іншій – посполитими абшитованого сотника Лесенка. Урешті останній документ від глухівського земського справника Висоцького залишити Корзюків у Березі в числі козаків «где по ревизії записани» [8, арк. 10].

Є у фонді і нейтральна справа про запис до глухівського міщанства. Іван Олексій, цирюльник графа С. Неплюєва, правителя Орловського намісництва, був відпущений на волю разом з дружиною Марфою [9, арк. 1]. Він просив про запис його у глухівський цех цирюльників і подав свою чолобитну цариці разом з копією «вольной» на розгляд у Новгород-Сіверське намісницьке правління. Останнє дало наказ міському магістрату – «оставить на жительство на подоле» [9, арк. 5].

У підданство обертали не тільки шляхта, чиновники, військові, але й священники та монастирі. У справі по донесенню ігумені Глухівського Успенського дівочого монастиря Аполінарії про втечу підданих, указані імена втікачів та тих, хто їх прийняв [10]. Наприклад, зустрічаємо тут імена бунчукового товариша Олексія Родіонова (Жолкевського) і колезького асесора Андрія Борзаковського. Монастир вимагав через суд наказати війтам, прикажчикам, отаманам повернути втікачів, але крім Григорія Свистельника та Івана Банника не було віддано нікого. Тут же є донесення від Марфи Бахмацької Козиничихи, жительки с. Берези, яка просить розібратися: чому монастир вимагає віддати її чоловіка, козака Степана Козинця. Він є козаком за походженням, учасником турецької війни та військових походів і зараз знаходиться на Васильківському форпості. Отаману Ільенку було надіслано ордер, щоб віддати монастирю її чоловіка, тоді як він записаний у компутах. Жінка у розпачі просила захисту і справедливого законного рішення [10, арк. 3–4]. На підтвердження її слів у справі є свідоцтво козаків села Берези, що Стефан Козинець «от отца и праотца козак и козацкий сын», «во многих походах бывал». Довідку підписали березівський отаман Клим Ільенко і козаки Олексій та Сава Колодки, Кирило Савченко.

Аналогічною є справа братів Гусяницьких про незаконне притягнення людей у підданство тим же монастирем [11]. Козаки с. Берези – Федір, Яків і Гаврило Гусяницькі – доводять, що з діда-прадіда були козаками Глухівської сотні. По смерті батька мати вийшла заміж удруге за підданого монастиря Федора Рубиса.

Але вони ніколи не міняли прізвища і не називалися Рубисами. Брати мали свої землі (грунт козацький), на якому побудували двір, несли козацьку службу і сплачували податки, не виходячи з козацького стану. Старший брат Федір відбував військову козацьку службу у «заграничних походах», брав участь у війні проти Оттоманської Порти. У справі є також і свідоцтво козаків с. Берези, котре підтверджувало їхню належність до козацького стану [11, арк. 3].

У справі № 188 йдеться про переховування Григорія Яценка – селянина, підданого Мутинського жіночого монастиря – отаманом с. Кам'янки Глухівської сотні Яковом Фененком. Рішення щодо позову ігумені було прийнято 30 квітня 1782 р., але у зв'язку з несвоєчасним прибуттям повіреного в суд було ухвалено постанову про пересилку справи у Кролевецький повітовий суд. Останній мав передати Фененку припис про його прибуття до генерального суду [12].

У Глухівському повіті були хутори як простих козаків (Пудрихи, Винди), так і значних землевласників, монастирів (Чернігівського кафедрального, Глухівського чоловічого Петропавлівського, Глухівського дівочого). Усього на 1781 рік у повіті нараховувалося 133 хутори таких землевласників, як-от: надвірного радника Кочубея, судді Дергуна, поручика Маркевича, бунчукового товариша Миклашевського, Рум'янцева-Задунайського (7 хат), возного Ляшенка, полковника Фрейголта (6 хат), писаря генерального суду Висоцького, «почтальонов» Ярченков, майора Скоропадського (6 хат на 3 хуторах) [13].

У фонді неодноразово зустрічаються справи про розшук і повернення втікачів, пов'язаних з іменем вдови майора Якова Скоропадського Єфросини Йосипівни (у дівочтві Закревська), померла у 1793 [14]. Майорша не цуралась приймати до своїх маєтків втікачів від інших поміщиків з сусідніх намісництв і усіма правдами й неправдами збільшувала кількість своїх підданих. Від імені Скоропадської по всіх судових справах клопотався прокуратор Григорій Красницький.

Яскравим прикладом навернення у підданство є справа, де Красницький вимагає від намісництва не записувати у міщанство Якова Печеного [15]. Начебто, це підданий Скоропадської, втікач з Дунайської слободи, що був відправлений у Глухів на навчання кравецькому ремеслу і не повернувся. Тепер він живе з родиною у Глухові і «скритно» просить записати його у міщанство. Намісницьке правління розглянуло донесення і переслало у магістрат для з'ясування: чий він підданий і чи вписаний у міщанство. Магістрат рапортував, що Печений до міщан незаписаний і у ревзіях його немає, оскільки він жив у місті ще до «устройства магістрата» та вирішує відправити його власниці [15, арк. 4]. У чолобитній на ім'я Рум'янцева-Задунайського Яків Дмитрович Ярижченко просить розібратися у його справі і встановити справедливість, оскільки Красницький навмисне записав його брата Потапа у ревзію казку 1764 р. Ско-

ропадської. Сам він родом з с. Уздиці, а не з Дунайської слободи, батьки – Дмитро і Мотря Ярижки, а не Печені, були вільні і проживали у померлого бунчукового товариша Василенка. Це можуть засвідчити спадкоємці Василенка і місцеві жителі. Після смерті батьків, малолітнім пішов до Глухова у навчання до майстра Івана Головкина на 8 років. А потім знаходився у майстрів Клименка і Луденця по два роки. Працював у бунчукового товариша С. Кулябки три роки, сплачував гроші у кравецький цех. У 1775 р. він одружився з дочкою глухівського жителя Лавріна Гончара, побудував дім, де і проживав, сплачуючи всі податки у глухівську ратушу. Ані батьки, ані він сам не були підданими і жодного дня не жили на землях Скоропадської. Він ніколи з ними не судився і вони – ані майор, ані його дружина не мали до нього претензій. Заява Красницького голослива, а рішення глухівського магістрату віддати його майорші без слідства є протизаконним [15, арк. 6]. 30 серпня Рум'янцев-Задунайській переправляє справу до Новгород-Сіверського намісництва для розслідування [15, арк. 5].

Ще один показовий випадок, коли Скоропадська намагалася притягнути у підданство жителів села Полошки [16]. Улітку 1782 р. брати Михайло і Прокіп Морози, Іван Шульженко з товаришами відмовлялися віддавати повинності Скоропадській, за що були взяті під варту. Суд звелів до рішення їхньої справи про підтвердження козацького походження віддавати всі повинності власниці. Незважаючи на всі вмовляння суду, Морози заявляли, що прашури їхні козаки і категорично відмовилися «таковой подписки дать» і вертатися до Скоропадської. Справа тяглася з лютого по липень, оскільки отаман полошківський Сірик не видавав Морозів. Але Скоропадська, вимагаючи «удовлетворения», поскаржилася Рум'янцеву-Задунайському. Від нього надійшов наказ: козаків «привесть в послушание» і «доставить немедленно», а винних у затримці притягнути до відповіді. Тому Морозів як непокірних своїй господині відіслано до Глухова в повітовий суд.

Одночасно літом 1782 р. прокуратор від імені майорші подав «доношение» про повернення її дворового кухаря Івана Петрова [17]. Цього кухаря майор Я. Скоропадський за п'янство віддав у земський глухівський суд для перевиховання на міські роботи до тих пір, поки «не исправит свое состояние». А земський суд передав Петрова на поруки і тепер він живе і працює у генерал-квартимейстера лейтенанта Бердяєва. Згодом і діти Петрова – Варвара, Микита і малолітня Авдотья втекли з дому Скоропадської у с. Дунайці (нині – с. Дунаець) і тепер теж переховуються у Бердяєва. Скоропадська вимагала від глухівського коменданта Євдокима Простоквашина повернення її підданих. Але цього не сталося, оскільки Бердяєв теж був крутий і заявив, що такої людини у нього немає, а є купецький син Хардіков з міста Дмитрова. У справі є список дворових людей Бердяєва [17, арк. 3].

В іншій справі Г. Красницький доносить намісниць-

кому правлінню, що піддані майорші, втікачі Свирид Олексіїв та Павло Рева, які живуть на Кубраківці, чинять «ослушності» і хочуть записатися у міщани м. Глухова. Новгород-Сіверське намісницьке правління 24. 06. 1782 р. ухвалило повернути втікачів і «привести в послушание». Комендант Є. Простоквашин рапортував про виконання наказу, а з міщанами Козловим й Писанкою «за укривателство» було «поступлено по законам» і повідомлено у глухівський магістрат [18].

У тому ж 1782 р. розпочато велику справу «по доношению» Скоропадської про розшук втікачів на 47 аркушах [19]. Красницький подав донесення у намісницьке правління про втечу підданих, записаних у ревізії 1764 р. за майоршею. Жителі с. Дунайці і слобідки Дунайської з родинами і майном розбіглися. Прокуратор просив зробити оголошення («публікацію») та розшукати підданих. Протягом серпня-вересня 1782 р. надходили рапорти від городничих Коропа (Мосціпанов), Сосониці (Степанов), Погара (Булашевич), Конотопа (Базилевич), Суража, Стародуба, Нового міста, з нижніх земських судів Стародуба, Погара, від мглинського коменданта, Новоросійської і Азовської губернських канцелярій, Могилевського, Чернігівського намісництва про те що втікачі «не сискались». На жаль, у цій великій справі немає списку втікачів.

У свою чергу майоршу звинувачували у перетримці чужих підданих. Так, по чолобитній принцеси Катерини Голштейн-Бековой, дружини князя Борятинського з Курського намісництва, у Новгород-Сіверському намісницькому правлінні розглядалася справа про повернення втікачів Артема Безкова з родиною та інших, що проживають у слобідці Кубраківці у володіннях Скоропадської [20].

У фонді є кілька справ стосовно збіглих підданих колезького асесора Андрія Борзаковського. В одній розшукують підданих з с. Собичева: Флор Ткач з родиною втекли у Слоут, а Сергій Корстюченко у Собичеві. Борзаковський подавав донесення до суду і той надіслав ордери про повернення цих людей. Але слоутський отаман надумав сперечатися, бо Ткач надав підтвердження свого козацького походження, хоча і вписаний по ревізії 1764 р. у тому володінні. Отаман Собичева не тільки не віддав Костюченка з синами Олексієм та Ничипором, а й дозволив їм подати у земський суд прохання про право називатися козаками. Позивач просить удруге наказати отаманам віддати тих людей «без проволочки» [21, арк. 1]. У червні того ж року намісницьке правління слухало донесення Борзаковського у глухівський суд про втечу з того ж маєтку Федора Пархоменка і Василя Козла з родиною і наказали повернути власнику. Але сотенний хорунжий Андрій Вилченко подав зустрічний позов до суду і заявив, що ці люди належать йому по ревізії. Нижній земський суд розслідував цю справу і доповів, що претензії колезького асесора безпідставні – Пархоменко й Козел не належать йому [21, арк. 11]. Пізніше, у 1791 р., Борзаковський намагався повернути

втікачів з с. Некрасовки, записаних по ревізії 1782 р. Це Іван та Антон Євтушенки, Михайло Євтушенко з дружиною і дочкою, Карпо Пустовойтенко, Борис Різниченко з дружиною Ганною. Поміщик подавав виписку з глухівського суду, що вони дійсно записані за ним [22].

Військовий товариш, нотаріус Степан Зарубін неодноразово подавав донесення у Новгород-Сіверське намісницьке правління і просив наказати глухівському коменданту Простоквашину повернути підданих його батька – Лук'яна Зарубіна. За його словами Прокіп Безкоровайний і Омелян Петушевський з родиною та майном «нажитим во владніні отца моего» «по договору глуховского магистрата чиновников, пришед в непослушание» втекли і переходять у Глухові. У справі є й список підданих-втікачів 11 чоловіків, що по ревізії 1764 р. записані за військовим канцеляристом Л. Зарубіним. 08.07.1782 р. намісницьке правління наказало коменданту Є. Простоквашину «привести в послушание» і повернути власнику його підданих з майном [23, арк. 2–3].

В іншій справі того ж року Простоквашин розшукав трьох підданих того ж Л. Зарубіна, що пішли самовільно, тікаючи від запису у ревізії казки – «только для укрытия от сочиняемой нынї ревизии». З допитів з'ясувалося, що Олексій і Григорій Завацькі та Яків Чернов, «зашедшие» з великоросійських земель і «шатаясь в разных местах», ніде у ревізії не записані. А до того, як з'ясувати, чи не належать вони комусь у Великій Росії, їх взяли під варту. Каптенармуса Моргунова, який прийняв цих людей, понизили до солдата при глухівському батальйоні і жорстоко покарали батогами для науки всім. Тут же й список спійманих втікачів: Олексій Завацький з дружиною Єфросиною, Григорій Завацький з дружиною Анною; діти – Петро, 4 р. «искалеченной и нем», Нестор 1 р.; Яків Чернов з дружиною Марією, діти – Андрій 13, Кузьма 8 – глухий, Сергій 4 р. – «от бельм слеп». Правління надіслало запит у Курське намісництво, а до тих пір постановило використовувати втікачів на партикулярних роботах. С. Зарубін у черговому донесенні просить віддати йому спійманих людей, оскільки вони багато років жили у його батька у маєтку, для них збудовані хати, а зараз у літню пору, коли йдуть польові роботи, «за упрямством их» хліб у маєтку батька ще не зібрали. І правління дало на це згоду [24, арк. 4].

У цій же справі є матеріали по розшуку інших підданих Зарубіна – Петра Капоріна і його зятя Давида Куліша, які начебто втекли у Путивльський повіт, Крупицьку волость, с. Козино. Зарубін чекав від Курського намісництва повернення втікачів, але їх звідти не прислали. Згодом і їхні дружини за намовою селян з Крупицької волості втекли. З листування з Курським намісництвом з'ясувалось, що Куліш, Завадський, Чернов у Рильському і Путивльському повітах за вказаними адресами не записані. Куліш ніде не знайшовся, а Капоріна у Путивльському повіті судили за розбій, і якщо його звільнять, то власника одразу ж сповістять [24, арк. 15–17].

Є справи про втікачів, що вилились у обопільне звинувачення і судову тяганину. Так, нотаріус С. Зарубін сперечався з Олексієм Родіоновим Жолкевським за підданого Петра Лаврова з родиною. Жолкевський доводив, що Лавров – це колишній підданий лікаря Бока, якого він купив у його дочки – майорші Ланг. Лавров повернувся до Жолкевського на хутір при с. Березі, а дружину та дітей Зарубін утримує і не виконує наказів коменданта Простоквашина повернути їх. У справі є виписка з ревізії казки лікаря Бока [24]. В іншій справі Жолкевський звинувачував Зарубіна у перетримці двох родин – П. Лаврова і Г. Завацького, майоршу Скоропадську – у перетримці Єгора Шарапова з родиною на Кубраківці, а князя Барятинського у перетримці Кузьми Новоженцева з родиною у Курському намісництві. Також вимагав від намісницького правління наказу про повернення його підданих [25].

У той же час глухівчанка Тетяна Солodka скаржилася на Жолкевського, звинувачуючи у «порабощенії» і притягненні у підданство. Жолкевський обдурих її неписьменного чоловіка Назара Солodkaго, приписав йому грошовий борг у 40 рублів і через суд його стягував. А за сплату боргу суд постановив відпрацьовувати цей борг Жолкевському «до вислуги денег 1 год по 1 рублю». Чоловік відпрацьовує, але щоб і вона з дітьми у нього мала працювати – такого у вирокі немає. У справі є листування правління з комендантом, довідки про стан Солodkaго і чому Жолкевський записав його у ревізку казку [26].

Бунчуковий товариш Андрій Дергун, що займав посаду секретаря у Новгород-Сіверському намісницькому правлінні, просив правління не записувати у міщанство його підданих, що проживають у Глухові [27, арк. 1]. Він розшукував братів-втікачів Лева, Івана та Федора Тулпу, що перетримуються Уманцями у с. Студенок Глухівського повіту; їхню сестру Христину, що втекла до глухівського козака Осипа Винди та Петра Ткача, що втік у с. Нова Гребля. За словами Дергуна, всі вони тікали від нової ревізії – «увідав сочиняемую нынї вновь ревизию, в которой уже за мною написаны, бежали». Звичайно ж, намісницьке правління підтримало Дергуна і дало наказ глухівському магистрату розшукати втікачів [27, арк. 6]. У 1791 р., будучи вже колезьким асесором, Дергун звинувачував колезького радника Туманського у перетримці його підданого Кондратенка з сім'єю. Намісницьке правління наказало повернути його людей, а глухівський городничий рапортував про виконання наказу [28].

Про масовість втеч можна судити з різних справ. Піддані тікали масово, від різних власників при першій ліпшій нагоді. У фонді зустрічаємо справи про розшук і повернення підданих Івана Маркевича (оп. 1, № 176), Петра Уманця (оп. 1, № 152), Петра, Івана, Якова Скоропадських (оп. 1, № 179), Петра Миклашевського (оп. 1, № 184) та інших.

Пошуком втікачів займалися повітовий ісправник, городничий, сільські отамани, соцькі і нижній зем-

ський суд. Для перевезення з іншого намісництва до місця проживання втікачів відправляли у кайданах і під вартою до кордонів намісництва, а там передавали під розписку місцевій владі [29]. Доведені до відчаю піддані тікали, ризикуючи своїм життям, здоров'ям. Коли їх знаходили і повертали власникам, то звичайно піддавали тілесним покаранням, що у документах сформульовано як «привести в послушание». У справі 2502, оп. 1 спіймані Андрій Козлов та Іван Никифоров видали себе жителями Польської області, тобто Правобережної України, слободи Спаси, підданими шляхтича Хаткевича, і мали фальшиві паспорти. За це отримали покарання – 25 ударів батоном у Стародубі, їх записали у солдати і відправили у Новгород-Сіверське намісницьке правління [30]. Деяким щастило переховуватися роками. Так, підданий К. Розумовського Максим Кривенко 60-ти років з с. Красний Ріг Почепської округи з дружиною переховувався 14 років і ніде у ревізіях не був записаний. За цей час у них народилися дві дочки [29].

Загалом наведених фактів достатньо, щоб побачити, що процес наступу на свободу українського населення йшов по висхідній, і Глухівщина не була винятком. Таким чином, ревізія 1782 р. була черговим кроком на шляху подальшого закріпачення українців, а 3 травня 1783 року Катерина II підписала указ, котрим заборонялось селянам Лівобережної України та Слобожанщини переселятися з того місця, на якому їх застала остання ревізія. Відтак українські селяни, звільнені від «послушенства» внаслідок Національно-визвольної війни 1648–1658 рр., ставали такими самими кріпаками, як селяни російські.

№ 1.

1782, квітня 2. – Рапорт глухівського коменданта полковника Є. Простоквашина.

«В Новгородско-Сіверское наместническое правление Рапорт.

По дошедшим ко мні от нікотрих владітцов и от владітцеских подданных, живущих в городі Глухові и на предместиях онаго жалобам от первых: что их подданныя, живущия из давних літ на их землях, якобы записавшись ныні в глуховском городовом магистраті в число мещан не хотят уже никакой им повинности исправлять и не радят о домостроительстві своем, опустошая дома, огороды и сады, а движимое иміние и хліб перевозят в сосідние дома, а от послідних, что владітцы и прикащики за то, что оні записываются в міщане утісняют их до безконечности, отнимают у них все иміние и самых сажают в земляные ямы, каковых на Белополовкі я сам четырех человек в яму посаженных прикащиком госпожи майорши Скоропадской персонално виділ и вынять приказал, аче жительствы подданных осматривал и примітил у многих огороды и сады оставлены разгороженныя, хаты весьма в худом порядкі,

а хліб и одежду к сосідям козацьего звания перевезенные; каково послано было от меня в глуховский городской магистрат сообщение, коим я требовал уведомлення по какому он закону всякого звания людей, а паче господских подданных в міщане записывает и на оное получил от него вчерашнего дни в вечеру отвітное сообщение о оных поднося при сем копию. Новгородское-Сіверское наместническое правление прошу дать мні в непродолжительном времени наставление, каким образом ділать мні удовлетворение владітцам: естли оні жаловатся станут, что их подданныя повинуются или не хотят и опустошают свои дома, а подданным: естли владітцы и прикащики жесточайшим образом наказывать и как выше сказано в ямы сажать их будут и чрез то с обох сторон раздор до вышней степени доходит начнет? И сходственно законом глуховской магистрат сию записку в мещане чинит? И дозволено ли будет оную ему предложить?

*Полковник глуховский комендант Евдоким Простоквашин
Апреля 6 дня 1782 года
Глухов»*

**ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 323, арк. 1–2.
Оригінал.**

№ 2.

1782, квітень. – «Доношение» бунчукового товарища А. Дергуна у Новгород-Сіверське намісницьке правління.

«В Новгородско-Сіверское наместническое правление Доношение

Заподлітно уведомился я (...)*, что записаних за мною по последней 1764 году ревизии подданных моїх, обитающих в Глухові, а именно Лаврін Кондратенко с тремя синами, вдова Катерина Пастушка Митчтшина с двумя синами, да приняты мною с письменными свидітльствами, а в рублевом оклади положенными на місто измерших подданных Петро Швець, Сухенького зять с тремя сыновьями, Демян Глухий, он же и Ткаченко с тремя сыновьями, мимо знания мое тайным образом, без всякого от меня письменного отпуска наміревают записатся в міщанство города Глухова, а при том и входят от сочинения ными новой ревизии в крайнішую мні обиду и разорение, тім паче еще, что и небольшое количество состоит на них в недоімке за прошедшие года кварталных невовзысканных денег. А именно: на Сухенкого зятю сім рублей четырнадцат копіек, на Ткаченку сім рублей, четырнадцат копіек, на Пастушку один рубль дві копійки, окром настоящего всех их долгу.

Для того Новгородское-Сіверское наместнического правления покорно прошу о незаписиванії в міщанство оных моїх подданных с их семейством, равно и чтоб не были въписаны ж за кім либо в сочиняемую ним новую ревизию, передписать указами городовому глуховскому магистрату, капитану исправнику и господину ко-

менданту по сему учинить определение.

Бунчуковий товариш Андрей Дергун»

ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 148, арк. 1. Оригінал.

ДЖЕРЕЛА

1. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. Київ, ВУАН, 1931. 592 с.; Краткое топографическое описание Новгорода-Северского наместничества 1787. *Сіверянський Літопис*, 1995 р. № 5. С. 149–156.

2. Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. Киев : Типография 1-й Киевской Артели Печатного Дела, 1908. 152 с. ; Антонович В.Б. О крестьянах в Юго-Западной России по актам 1770–1798 гг. 1870. 64 с. ; Гуржій О.І. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / Гуржій О.І., Орлик В.М. Черкаси, 2011. 196 с. ; Гуржій О.І. Податне населення України XVII–XVIII ст. : нариси з історії та статистики. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2009. 296 с. ; Путро А.І. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века : некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. Киев, «Вища школа», 1988. 141 с.

3. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 201.
4. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 323.
5. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 105.
6. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 891.
7. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 2500.
8. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 518.
9. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 274.
10. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 352.
11. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 393.
12. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 188.
13. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 1а.
14. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Киев, 1914. с. 667.

15. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 235.
16. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 325.
17. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 160.
18. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 173.
19. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 277.
20. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 317.
21. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 350.
22. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 2225.
23. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 297.
24. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 336.
25. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 3, спр. 319.
26. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 834.
27. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 148.
28. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 2226.
29. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 2504.
30. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 2502.

Tarasenko I.Yu. Hlukhiv at the end of the XVIII century in the documents of the fund 206 TsDIAK

In January 1782, the Novhorod-Siverskyi governorate was inaugurated. This included the lands of the Starodub, Nizhyn and Chernihiv regiments, divided into 11 counties, including Hlukhiv. The main array of sources on the history of the governorship is stored in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (TsDIAK), primarily in the fund 206 (Novhorod-Siverskyi governorship). It contains documents of the board for the years 1782–1797. There are 12,500 cases, the description of which is contained in five volumes. The fund stores various cases (Senate decrees, reports, statements, letters, complaints, etc.). There are especially many lawsuits concerning land and other property conflicts. Among them are many relating to conversion, escape, search, detention and return of fugitives. The task of this work is to illustrate the scale and depth of the process of enslavement of the Ukrainian population on the example of Hlukhiv and Hlukhiv district of Novhorod-Siverskyi governorship and passive resistance to this process in the final liquidation of the Hetmanate. There were about 160 such cases in the fund in 1782 alone (along with several cases of disobedience to landlords and persuasion to flee). This is due to the beginning of the IV All-Russian revision of the taxable population in 1781–1787 under the leadership of the Senate. The nobility, officials of various kinds, the military, the clergy - the largest landowners in the county, sought to record in their fairy tales as many subjects. This created the basis for corruption, abuse of power, caused conflicts and judicial investigations, refusal to perform citizenship, mass flight of citizens. It should be noted that not only peasants but also Cossacks and burghers of Hlukhiv were subjected to citizenship and enslavement. At this time, the number of requests from residents of the city and its environs to enroll in the bourgeois state increased significantly, to which the attention of the governor's board was paid by the Hlukhiv

commandant E. Prostokvashyn. The governor's board was overwhelmed with complaints and requests to find and return fugitives from such landowners as Myklashevskiy, Borzakovskyi, Dergun, Skoropadskiy, Count K. Rozumovskiy, Prince Bariatynski, etc., which testified to the spread and final establishment of serfdom in Ukraine on the Left.

Key words: Hlukhiv, revision, revision tales, patrials, Cossacks, escapes.

REFERENCES

1. Opyis Novhorod-Siverskoho namisnytstva 1779–1781 rr. (1931). [Description of the Novhorod-Siverskyi governorship of 1779–1781]. Kyiv: VUAN. [in Ukrainian].

Kratkoe topograficheskoe opysanye Novhorod-Severskoho namestnychestva 1787 r. [A brief topographic description of the Novhorod-Severskyi governorship of 1787]. *Siverianskyi Litopys*, 5. p. 149–156. (1995). [in Ukrainian].

2. Lazarevskiy, A.M. (1908). *Malorossiyskiye pospolityye krestyane (1648–1783 hh.). Istoriko-yuridicheskiy ocherk po arkhivnym istochnikam. (1908) [Ruthenian Commonwealth peasants (1648–1783 gg.). Historical and legal sketch based on archival sources]*. Kiev. [in Russian].

Antonovych, V.B. (1870). *O krestianakh v Yugo-Zapadnoy Rossii po aktam 1770–1798 gg. [About the peasants in South-Western Russia according to the acts of 1770–1798]*. [in Russian].

Hurzhiy, O.I. (2011). *Opodatkuvannya silskoho naseleння Ukrainy (XVII – seredyina XIX st.) [Taxation of the rural population of Ukraine (XVII – mid XIX century.)]*. Cherkassy. [in Ukrainian].

Hurzhiy, O.I. (2009). *Podatne naseleння Ukrainy XVII–XVIII st.: narysy z istorii ta statystyky [The taxable population of Ukraine in the XVII–XVIII centuries: essays on history and statistics]*. Cherkassy. [in Ukrainian].

Putro, A.I. (1988). *Levoberezhnaya Ukraina v sostave Rossiyskogo gosudarstva vo vtoroy polovine XVIII veka: nekotorye voprosy sotsialno-ekonomicheskogo i obshchestvenno-politicheskogo razvitiya [Left-Bank Ukraine as part of the Russian state in the second half of the XVIII century: some issues of socio-economic and socio-political development]*. Kiev. [in Ukrainian].

3. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 201.
4. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 323.
5. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 105.
6. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 891.
7. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 2500.
8. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 518.
9. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 274.
10. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 352.
11. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 393.
12. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 188.
13. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 1a.
14. Modzalevskiy, V.L. (1914). *Malorossiyskiy rodoslovnyk [Little Russian pedigree]*. Kyiv. [in Russian].

15. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 235.
16. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 325.
17. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 160.
18. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 173.
19. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 277.
20. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 317.
21. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 350.
22. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 2225.
23. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 297.
24. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 336.
25. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 3, spr. 319.
26. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 834.
27. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 148.
28. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 2226.
29. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 2504.
30. TsDIAK Ukrainy, f. 206, op. 1, spr. 2502.

**Стаття надійшла до редакції 15.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

**Я.С. Лемешко
М.В. Потапенко**

МІСТА І МІСТЕЧКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст. У ДОРОЖНІХ НАРИСАХ ІВАНА ДОЛГОРУКОВА

У статті здійснюється спроба реконструкції образу міст та містечок Чернігівської губернії, які у 1810 та 1817 роках відвідав князь Іван Долгоруков під час подорожі до Одеси й Києва. Встановлюються ключові складові цього образу. Обґрунтовується теза про високий інформаційний потенціал дорожніх нарисів указанного автора. Робиться висновок про те, що песимістичний образ міст та містечок Чернігівської губернії прописувався свідомо в контексті обґрунтування культурної і політичної опозиції України до Росії.

Ключові слова: Іван Долгоруков, Чернігівська губернія, дорожні нариси, місто, містечко.

Іван Михайлович Долгоруков (1764–1823 рр.) походив зі знатного і давнього князівського роду Долгорукових. Упродовж 1791–1813 рр. обіймав високі посади в цивільній адміністрації Російської імперії. Був віцегубернатором Пензенської та губернатором Володимирської губерній, служив у Московській соляній конторі. Насичену політичну діяльність завжди поєднував із плідною літературною творчістю, яка після відставки у 1812 р. вийшла на перший план у його житті.

У літературному спадку Івана Михайловича особіне місце займають три твори – «Славны бубны за горами, или Путешествие мое кое-куда, 1810 года», «Журнал путешествия из Москвы в Нижний, 1813 года» та «Путешествие в Киев в 1817 г.». Вони належать до популярного на межі ХVIII й ХІХ ст. жанру подорожньої літератури – дорожніх нарисів (подорожні записки, тревелог). Еліта Російської імперії відводила цим творам важливе ідеологічне місце – вони були інструментом ментального підкорення новоприєднаних територій і уявлення імперії як «єдності в розмаїтості».

Одним із канонів дорожніх нарисів було фіксування вражень від подорожі, побаченого, зустрічей «по свіжим слідам» (іноді в той самий день). Ця характерна риса робить їх цінним історичним джерелом, яке описує яскраві образи, захоплює події і явища, надає їм емоційного забарвлення.

У пропонованій розвідці ми зупинимося лише на одному фактологічному аспекті – комплексному аналізі відомостей із подорожніх записок Івана Долгорукова про міста й містечка Чернігівської губернії й реконструкції їх мемуарного образу. Відзначимо, що, незважаючи на високий інформаційний потенціал, у розрізі досліджуваної проблематики вказані нариси залишаються недостатньо опрацьованими [1; 2].

Містам і містечкам Чернігівської губернії Іван Долгоруков відводить достатньо місця у двох своїх дорожніх нарисах – «Славны бубны за горами...» та «Путешествие в Киев...». Обидва твори – це поденні записи із подальшою літературною обробкою. Перша подорож була розважальною й мала відволікти від важкої родинної втрати – смерті двох доньок (рідної й усиновленої). Характер цієї подорожі Іван Михайлович, який тоді ще був володимирським губернатором,

визначав наступним чином: «Іду без потреби і без мети, аби лиш їхати». У подорожі його супроводжували дружина й четверо «домашніх товаришів». Друга подорож мала характер візиту ввічливості до родичів – рідної сестри Єлизавети та її чоловіка Василя Лаврентійовича Селецького, які поступилися його донькам «частиною маєтку». У мандрівці йому товаришували дружина й двоє доньок. В обох поїздках важливе місце відводилося відвідуванню Києва, де в Києво-Печерській лаврі була похована його бабця, монахиня Нектарія (княгиня Наталія Долгорукова). Відзначимо, що малолітнього Івана Долгорукова батьки привозили до Києва, відтак це було для нього до певної міри «місто дитинства».

Характер обох подорожей проектувався на дорожні нариси й зумовлював їхню специфіку. Опис подорожі 1810 р. є публічним текстом. Він адресувався друзям, а відтак у ньому значна увага відводилася історичним роз'ясненням і вибудовуванню загального контексту. Опис подорожі 1817 р., навпаки, був радше приватним текстом. Він багатший на деталі, оскільки відсилає за роз'ясненнями до першого дорожнього нарису. У його структурі відсутні розділи, більшою мірою відчувається фактологізм викладу матеріалу.

Перелік відвіданих міст під час обох зустрічей визначався маршрутом подорожей. У 1810 р. Іван Долгоруков проїздив через Чернігівську губернію, повертаючись із Києва до Москви. Мандруючи московським трактом, він відвідав Козелець, Носівку, Ніжин, Борзну, Батурин, Кролевець та Глухів. Під час подорожі 1817 р. він побував у цих же населених пунктах, причому у деяких із них двічі – дорогою до Києва і повертаючись із нього до Москви. Окрім цього ним було відвідано й нові міста та містечка – Чернігів, Салтикову Дівицю та Веркіївку. Деякі міста Чернігівської губернії у описах подорожі Івана Долгорукова згадуються тричі. Окремі з них, приміром Ніжин й Батурин, удостоїлися розлогіх описів, які цікаві з точки зору порівняння й відстеження еволюції у ставленні до них автора.

Важливо, що структура опису міст у подорожніх записках Івана Долгорукова має ознаки стандартизації. Найбільш значущими його елементами є опис інфраструктури населеного пункту (характер забудови, публічні місця) з окремою увагою на рівень організації побуту мандрівників (житло та їжа). Також автор ретельно фіксував економічні й етнографічні особливості окремих міст. Важливе місце відводилося фіксації цікавинок, причому не лише давніх церков та релігійних реліквій. Об'єм і структура, компонування окремих елементів в описі кожного конкретного міста залежали, головним чином, від тривалості перебування в ньому. Наприклад, у Ніжині, Чернігові й Салтиковій Дівиці Іван Михайлович перебував кілька днів підряд. В інших містах Чернігівської губернії він зупинявся тільки для заміни коней, обіду або ночівлі. Іноді ці відвідини тривали лише кілька годин, що не дозволяло князю зробити улюблену справу – прогулятися містом.

Найперше Іван Долгоруков звертав увагу на незручне географічне розташування населених пунктів – більшість знаходилась обабіч погано облаштованого тракту, що з'ед-

нував Москву та Київ. Тракт був піщаним, а від того подорожні рухалися повільно й страждали від пилюки. Під'їзди до міст, особливо ж до Кролевця [3, с. 21] й Ніжина [1, с. 306], були у вкрай поганому стані. У Ніжині йому найбільше не сподобався поганий стан річки Остер, яка «затягується зеленню й схожа більше на болото, ніж на джерело». В іншому місці він називає Остер «проточною калюжею». Батурин, на його думку, знаходився у «самоу негарному місці». Єдиним для нього містом із гарним розташуванням був Чернігів, який прикрашала Десна. Проте, ця перевага, на думку князя, не була використана в повній мірі, адже губернський центр він характеризував як «пустий і нудний», гірший за багато повітових міст та містечок.

Інфраструктура міст і містечок Чернігівської губернії теж видалася Івану Долгорукову недостатньо розвинутою. Про це ідеться у описі щойно згаданого Чернігова. У місті відсутні мощені вулиці, з цегли збудовані лише «казенні» споруди й жодної приватної. Влаштований колишнім генерал-губернатором князем О. Куракіним сад «поріс кропивою: в ньому стадами стрибають жаби». Загальне планування міста князь назвав «бідним і неправильним» [3, с. 33–34]. Усе це зумовлювало вкрай скромне публічне життя губернського центру, у якому «немає ні театру, ні клубу, ні гульбищ, одна лише модна лавка але й та зачинена – тільки вивіска стирчить, аби подорожній з просоння побачив з коляски, що він ніби у місті» [3, с. 41].

Описуючи найбільше тодішнє місто Чернігівської губернії – Ніжин, Іван Долгоруков звертає увагу, що цей населений пункт «неохайний і негарний... Мостових немає, а тому восени і весною в час великої багнуки немає ні проходу, ні проїзду... Площ і регулярних вулиць не видно, зате багато пустирів...». Дещо кращою тут була ситуація з публічними місцями – одна із кав'ярень функціонувала як «зборище чоловіків [...] на зразок Московського Англійського клубу». У Безбородьківському саду у вихідні та на честь приїзду знатних гостей регулярно влаштовувалися бали, які приваблювали значну частину містян.

У всіх містах переважала дерев'яна забудова, через що вони, як і раніше, потерпали від пожеж. Одна з них трапилася під час подорожі Івана Долгорукого до Кролевця 18–19 вересня 1817 року. Ось як він її описав: «За словами городничого, перша пожежа почалася після обіду 18 вересня на постійних дворах. Згоріло до 50 будинків, але до вечора пожежа стихла і все заспокоїлося... Вночі спалахнула нова пожежа, причому в різних містах. Буря її лише посилила і всі ряди, ярмаркові балагани миттю стали жертвою вогню. Всяк тоді втратив голову. Поліцейстер не міг надати нікому допомоги, адже не мав вогнегасних знарядь. У майже безводному місті він не мав труб, окрім однієї ручної якогось заїзного купця. Вогонь пожирав все, що йому траплялося. До 10 тис. торговців у відчай кидалися з одного краю в інший... Згоріли всі присутствені місця й Кролевець яскраво нагадав нам стан московських передмість, якими ми їх застали взимку 1812 року...» [3, с. 187].

Описуючи міську інфраструктуру, Іван Долгоруков осо-

бливу увагу приділяв стану житла і харчування. Постоялі місця справляли на нього гнітюче враження. Чи не єдине виключення – трактир у Глухові «дуже добрий, в спокійному місці, достатньо меблів, все чисто й охайно». Через це, при нагоді, він віддавав перевагу запрошенням зупинитися у приватних садибах, наприклад, у будинку грека-купця Кліци в Ніжині, у «великому дерев'яному Графському будинку» в Батурині [1, с. 312, 314]. Труднощі з помешканням для подорожніх і їхня дорожня винакали через квартирування у містах військових частин імператорської армії. У Ніжині стояв Київський драгунський полк, у Борзні – Литовський драгунський полк, у Чернігові – «якісь егерські полки».

Трактирна їжа через скудне меню викликала у князя особливе невдоволення. Після відвідин Борзни під час подорожі 1810 р. Іван Михайлович склав вірш, який починався наступними рядками:

«Есть город на Руси по имени Борзна,
В котором не найдешь ни сливок, ни вина;
Однако ж иногда почтовы эстафеты
Привозят и сюда журналы и газеты, –
Хоть нечем живота со вкусом накормить,
По крайности есть чем головушку вскружить» [5, с. 281–282].

Під час чергового візиту до Борзни у 1817 р. він знову звернув увагу на брак у місті доброї їжі: «І Борзна місто! Нічого не знайти: ні хліба, ні свіжого молока, ні доброго келиха вина... Ситим можна бути скрізь, але зі смаком тут нічого не з'їси» [3, с. 22]. Добре поїсти можна було на високих прийомах. Приміром, на званому обіді у директора Чернігівського ремісничого училища «був гарний стіл: годували багато, поїли часто» [3, с. 37].

Недостатній розвиток міської інфраструктури проектувався на економічний стан населених пунктів. Основою економіки більшості міст були ярмарки із зазвичай старими й неохайними торговими рядами у середмісті. За спостереженнями Івана Михайловича, найбільшим торговельним містом Чернігівщини був Ніжин. Великі ярмарки відбувалися і у Кролевці. «Він один із найвідоміших в Малоросії. Сюди приїздять найбільш багаті євреї з усієї України й Польщі, як то: з Бердичева, Радзівіла, Брод, Шилова, Ніжина та інших відомих міст. Тутешній оптовий торг славиться значними масштабами» [3, с. 187]. Князь Долгоруков не побачив особливих відмінностей у веденні господарства між більшістю жителів міст і сіл. Усі поля й городи довкола Ніжина засаджували тютюном, який «возять по всій Росії». Також він відзначив стан ніжинського садівництва: «Вишень багато, але тільки й того, що крупні, – дуже кислі й не рівняються до Володимирських» [3, с. 60].

Сучасне промислове виробництво князь побачив лише в Батурині, де знаходився завод, на якому робили «відмінні воскові свічки». Також поблизу Батурина розташовувалися й інше сільське господарство та виробництво, зокрема батуринського маєтку Розумовських: вівчарня на 1200 голів іспанських овець і ткацька фабрика із 50 станками [4, с. 314–315].

Іван Долгоруков у своїх подорожніх записках фіксував і зміни в народонаселенні міст і містечок Чернігівської губернії. Він звертає увагу на стрімке зростання присутності євреїв: «Що не крок далі, то ближче до їх кочовищ. Де їх тепер не зустрінеш?» [3, с. 33]. Займаючись переважно роздрібною торгівлею, вони залишалися мало інтегрованими до тодішнього міського соціуму і зберігали релігійну та культурну особність. На це вказує доволі розлогий опис єврейського весілля у Ніжині, свідком якого князь Долгоруков був у 1810 році [4, с. 307–308]. Так само особно трималися й греки, які сформували чисельну й економічно впливову громаду в Ніжині. Не останню роль при цьому відіграло те, що до Ніжина постійно прибували нові переселенці – релігійні й політичні емігранти з Кіпру, Константинополя тощо.

Як ми вже зазначали, найбільш модернізованими, а отже й цікавими для князя Долгорукова виявилися Батурин, а ще більше – Ніжин. У Батурині він описав обидва будинки Розумовських – старий дерев'яний і новозбудований кам'яний. Перший був схожий на палац і вражав великою кількістю покоїв та залишками розкоші – прислуга в гарній лівреї, розкішні столові прибори, справжнє шампанське, фортепіано і т. д. Другий «було поставлено в найкращому місці, яке вдалося відшукати в Батурині – на горі над річкою. Будинок у три поверхи, з широким балконом та колонадою. Через відсутність великих кімнат всередині не надто гарний, зате ззовні, особливо із-за річки, його вигляд цілком гарний». Зацікавила у Батурині князя Долгорукова і могила Кирила Розумовського у Воскресенській церкві: «Монумент над його гробом гарний и величавий своєю простотою» [4, с. 317]. У цій церкві відбувалися поминальні богослужіння за участю церковного хору з 12 півчих, яких відбирав особисто Кирило Розумовський й відправляв на навчання до найкращих майстрів Російської імперії (Бортнянський) та Європи. Їхній спів Іван Долгоруков, який спеціально для цього затримався у Батурині на пів доби, описав так: «Істинно, я давно не чув такої солодкої гармонії, які ніжні голоси. Яка музика! Який вираз обличчя в кожного з них! Кожен не лише бере ноту чи підвищує голос – він в цей час відчуває й переживає, захоплення одухотворяє всі його риси...» [4, с. 317–318].

У Ніжині цікавинок виявилось значно більше. Найперше – Благовіщенський чоловічий монастир – «прекрасна церква і, судячи зі стилю, – старовинної архітектури». Увага князя зосередилась на мощах, а також на найбільш шанованій святині – крові Іоанна Предтечі. Із нових храмів Івану Долгорукову сподобалась грецька церква Всіх Святих, схожа на відвідані ним сучасні собори Одеси та Херсона [4, с. 310]. Обидва храми вражали художнім оформленням – внутрішні колони Благовіщенського монастиря мали цікавий розпис (композиція із зображенням імператора Олександра I й царя Соломона), у Всіхсвятській церкві був виставлений великий сюжетний портрет імператора Олександра I. Також тут був іконостас на «грецький смак». Але найбільше вразила споруда Гімназії вищих наук князя Безбородька – «великий чотириповерховий замок, увесь кам'яний з колонадою, чепурний фасад» [3, с. 57]. Загалом Іван Михайлович був зди-

вований значною кількістю розташованих тут навчальних закладів. Окрім Гімназії вищих наук, він згадує повітове училище, грецьке училище і приватний жіночий пансіон.

У цілому у своїх дорожніх нарисах Іван Михайлович Долгоруков вибудовує доволі цілісний і яскравий образ міст і містечок Чернігівської губернії, яким не були притаманні динамізм та мінливість. У їх укладі та просторі важливу роль відіграло козацьке минуле. Більшість містечок описуються як села з розміреним патріархальним укладом життя. Таке суб'єктивне (з виразними песимістичними оцінками) подання образу міст та містечок Чернігівської губернії було чинником вибудовування протиставлення новоприєднаної і не цілком інтегрованої до імперських структур Гетьманщини, яка «виснаженою терпить різноманітні тяготи й у всій повноті відчуває втрату віків вольниці», сусіднім на сході губерніям «старої Росії».

ДЖЕРЕЛА

1. Булкина И. «Антипаломничество»: киевские путешествия князя И.М. Долгорукова на фоне малороссийских тревелогов начала XIX века. *Лотмановский сборник*. Вып. 4, 2014. С. 153–165.
2. Дуса К. Больше ніж путівник: емоційний відгук і особисті враження від мандрівок до Києва в подорожніх записках злам XVIII–XIX ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. Т. 1, 2018, С. 18–25.
3. Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва, 1870. 208 с.
4. Долгоруков И. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. Москва, 1870. 352 с.
5. Сочинения Долгорукаго (князя Ивана Михайловича). С.-Петербург. Т. 1. 1849. 522 с.

Lemeshko Ya.S., Potapenko M.V. Towns and townships of the Chernihiv province at the beginning of XIXth century in Ivan Dolhorukov's travelogues

The article reconstructs the image of towns and townships of Chernihiv province, which were visited by Prince Ivan Dolhorukov in 1810 and 1817 during a trip to Odessa and Kyiv. The article basis on a comprehensive analysis of two of his travel notes, which were published by Osip Bodyansky in 1869–1870. During the trip he visited about 10 towns and townships, including Chernihiv, Nizhyn, Hlukhiv, Borzna, Kozelets, Krolevets. The structure of their description is unified. He paid special attention to the description of the location, the town's infrastructure, the living conditions of travelers, the economic system. Travelogs of Prince Ivan Dolhorukov have a high informative potential. They formed a holistic pessimistic image of towns and townships of Chernihiv province. This was done to bring the cultural and political differences of the newly annexed Ukrainian lands to the Russian Empire.

Key words: Ivan Dolhorukov, Chernihiv province, travelogues, town, township.

REFERENCES

1. Bulkina, I. (2014). «Antipalommichestvo»: kievskie puteshestviia kniazia I.M. Dolhorukova na fone malorossiiskikh trevelohov nachala XIX veka [Anti-pilgrimage “: Kiev travels of Prince I.M. Dolgorukov against the background of Little Russian travelers of the early 19th century]. *Lotmanovskii sbornik*, issue 4, pp. 153–165. [in Russian].
2. Dysa, K. (2018). Bilshе nizh putivnyk: emotsiyni vidhuk i osobysti vrazhennia vid mandrivok do Kyieva v podorozhnikh zapyskakh zlamu XVIII–XIX st. [More than a guide: emotional response and personal impressions from travels to Kiev in travel notes of the turn of the XVIII–XIX centuries]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. V. 1, pp. 18–25. [in Ukrainian].
3. Dolgorukov, I. (1870). *Puteshestvie v Kiev v 1817 godu* [Travel to Kiev in 1817]. Moskva. [in Russian].
4. Dolgorukov, I. (1870). *Slavny bubny za gorami ili puteshestvie moe кое-куда 1810 goda*. [Glorious are the tambourines behind the mountains or my journey somewhere in 1810]. Moskva. [in Russian].
5. Dolgorukov, I. (1849). *Sochineniia Dolgorukago (kniiazia Ivana Mikhailovicha)* [Works by Dolgorukago (Prince Ivan Mikhailovich)]. V. 1. Sankt Peterburg. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 09.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК: 929 Галаган:[347.236.2+316.334.54]

М.М. Будзар**З ІСТОРІЇ МАЄТКІВ ГАЛАГАНІВ У СЕЛАХ СОКИРИНЦІ ТА ДІГТЯРІ: 1760–1810-ті РОКИ**

У статті розглянуто історію маєтків Галаганів у селах Сокиринці і Дігтярі того часу, коли ця родина козацько-старшинського походження активно долучилася до процесу інкорпорації в елітні структури Російської імперії. Метою розвідки є аналіз стану цих садибних комплексів у часових межах останньої третини XVIII – першої чверті XIX століття за письмовими й візуальними джерелами. У статті прослідковується еволюція цих об'єктів у залежності від змін історичних обставин і поведінкових пріоритетів власників. Авторка осмислює причинно-наслідкові зв'язки між видозмінами у формах облаштування маєтків, традиціях родинного побуту й процесом адаптації нащадків козацької старшини до манери життя імперської аристократії. Уперше реконструйовано структуру спадкових помість Галаганів станом на кінець XVIII – початок XIX ст. й доведено, що така реконструкція надає інформацію про життєдіяльність не лише одного роду, але дворянства Лівобережної України як регіональної спільноти.

Ключові слова: Лівобережна Україна, Галагани, панський маєток, Сокиринці, Дігтярі.

Розгляд розбудови житлових і господарчих комплексів у межах земельних володінь української знаті в часовій перспективі сприяє активізації культурологічного напрямку історичних розвідок. Якщо, за М. Дінгесом, розглядати культуру як інтегральне явище, яке взаємодіє з іншими сферами (економічною, соціальною, політичною, релігійною) та структурує їх [9, с. 105], то можна висувати, що історико-культурний ракурс вивчення феномена панського маєтку в реаліях XVIII–XIX ст. є досить ефективним. Це дозволяє, за висловом П. Берка, залучити простір до матеріальної культури [1, с. 113] й досліджувати маєток як один із варіантів «окультуреного простору», де об'єдналися матеріальні та духовні результати людської діяльності.

Розмаїті варіанти облаштування панських маєтків надає Лівобережна Україна, на землях якої від початку XVIII до середини XIX ст. процес улаштування комплексів споруд для економічних і житлових потреб унаочнив «угасання» автономних прав Гетьманщини та інкорпорацію козацької старшини до лав імперського дворянства. Красномовним свідченням реалізації таких практик є історія маєтків Галаганів у селах Сокиринці та Дігтярі, улаштованих на землях, придбаних у 1710–1820-х рр. Гнатом Івановичем Галаганом (?–1748) [16, с. 348–351, 364–366]. Він спромігся у короткий термін долучити родину до верхівки старшинської знаті, забезпечивши на сторіччя вперед «статус сімейства майновим ресурсом та соціально-генеалогічними контактами» [2, с. 344].

Дослідження архітектурно-планувальних ознак маєтків Галаганів у Сокиринцях і Дігтярях зазвичай обмежується розглядом палацо-паркових ансамблів, створених за проектами архітектора П.А. Дубровського і майстра-садівника І.Е. Бістерфельда, й нерідко навіть у недавніх роботах [10; 20] використовуються розвідки

другої половини XX ст.¹ з відсилкою до відомого нарису Г. Лукомського [17]. Обставини розбудови замських помешкань у Сокиринцях і Дігтярях до початку XIX ст., власне, не вивчені.

Метою розвідки є розгляд стану садибних комплексів родини Галаганів Сокиринці і Дігтярі та їхньої еволюції з останньої третини XVIII до першої чверті XIX століття за письмовими й візуальними джерелами.

Передусім постає питання – коли саме землі у Сокиринцях і сусідніх із ними Дігтярях були облаштовані для проживання (постійного чи тимчасового) власників? Це багато важило й для одного з перших дослідників історії роду Галаганів О. Лазаревського. Він констатував, що Сокиринці належали Гнатові Галагану від 1716 р. за універсалом гетьмана І. Скоропадського, «безумовно, через вибір останнього», тому що були багату маєтністю – до 150ти селянських дворич [16, с. 348], а Дігтярі привласнювалися поступово, теж, імовірно, від 1716 р., так що вже у 1753 р. позначалися як «Галаганівське село» [16, с. 366]. Утім, на думку вченого, отримавши «крім Сокиринців ще кілька сіл, Ігнатій Галаган у жодному з них не улаштувався; жив він і помер у своєму полковому місті Прилуки» [15, с. 452]. Імовірно, О. Лазаревський апелював до думки Григорія Павловича Галагана (1819–1888), котрий стверджував, що пращур похований у Преображенському соборі міста Прилуки [4, с. 6]. За твердженням В. Маценка, в Прилуках «біля Преображенської церкви, на узвишші» [18, с. 98] розташовувався особняк родини. Саме він слугував міською резиденцією Галаганів за часів, коли Гнат і Григорій Галагани кілька десятиріч очолювали полковницький уряд, і тоді, коли після зречення полковництва Григорієм Галаганом у 1763 р. на короткий термін цю посаду обійняв Іван Григорович Галаган (1740(39?)–1789). Вочевидь, рішення Григорія Галагана відмовитися від полковничого перначка, тобто у виборі між публічним і приватним життям віддати перевагу останньому, вплинуло на оформлення маєтку в Сокиринцях як житлового комплексу. «Відійшовши у приватне життя, Григорій Іванович опікувався виключно зміцненням своїх величезних маєтків, серед яких головним були Сокиринці...», – писав В. Маценко [18, с. 92]. Підтвердженням тому, що саме з другої половини 1760х рр. маєток у Сокиринцях став сімейним помешканням, є те, що Григорій Галаган не згадується у сповідних розписах Преображенського собору в Прилуках не лише за 1764 р., коли він перебував в усамітненні, але й за наступні роки. У відомості 1764 р. зазначено лише його сина Івана з дружиною Катериною (уродженою Дараган), відповідно 24 і 18 років, без ді-

1. Детальніше: Гассанова Н. Палац у Сокиринцях. Народна творчість та етнографія. 1994. № 23. С. 64–70; Косаревський І.О. Садиба в Сокиринцях. К. : Держбудвидав, 1959. 19 с.; Косаревський І.О. Сокиринський парк К. : Державне вид-во літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1961. 38 с.; Новаковська Н.П. Архітектор П.А. Дубровський на Україні. Питання історії архітектури та будівельної техніки на Україні. К., 1959. С. 231–263.

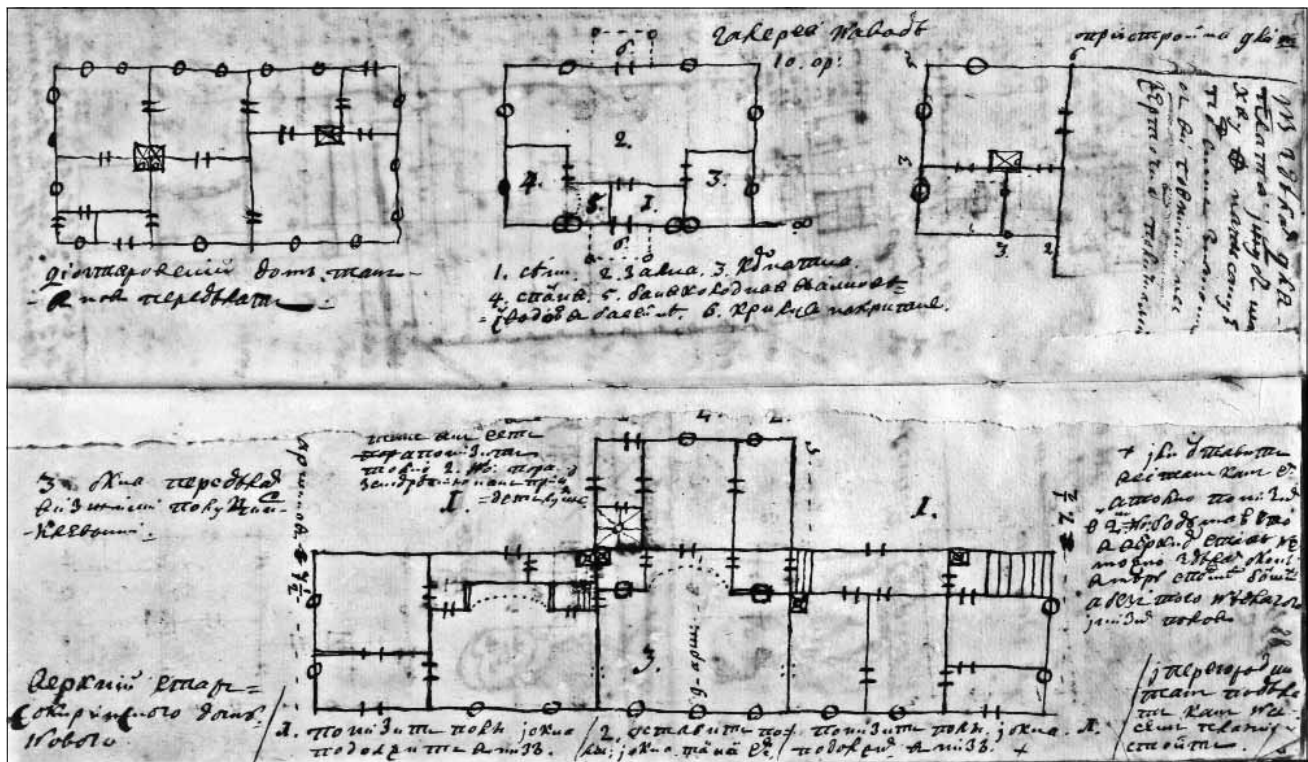

Рис. 1. І.Г. Галаган. Начерки споруд у маєтках Сокиринці та Дігтярі.
З щоденника закордонних подорожей. 1786 р. ІР НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 1043, арк. 88

тей [5, арк. 23в.], у 1866 р. – їх же, з дворічною донькою Вірою [6, арк. 2–23в.], у 1779 році в родині вже троє дітей – 15-річна Віра, 14-річна Уляна, 11-річний Іван [7, арк. 2]. Утім у сповідних розписах 1781 року сімейства Івана Галагана немає, це опосередковано засвідчує, що родина у 1780-х рр. не мешкала постійно у Прилуках, можливо, з кількох причин – через сімейний конфлікт, який 1778 року увійшов у непримиренну фазу, у подальшому подружжя роз'їхалося, і, мабуть, через те, що будинок був знищений пожежею 1781 року, після чого, на думку В. Маценка, міське дворянство подалося до власних помість [18, с. 100].

Ще низка свідчень унаочнює перетворення маєтку в Сокиринцях на сімейне помешкання у другій половині 1760-х – у 1770-ті роки. Деякі дані містяться в заповіті Г. Галагана 1771 р., написаному в Сокиринцях, де маєток згадано як місце утримання родового майна, що лишалося його дітям у спадок, – грошей різного походження і номіналу (рублі, талери, дукати тощо), речей (2 сундуки зі срібним посудом, 2 скрині з одягом, білизною, зброєю (шаблі, кинджали) тощо) [15, с. 461]. У цьому ж документі Сокиринці – «дім жилий з усім убранством, такий, який він зараз є» [15, с. 462] – зазначалися як місце проживання доньки заповідача Олени Григорівни Миклашевської, удови. У щоденнику С.І. Лашкевича, чоловіка другої доньки Григорія Гнатовича Параскеви, змальовано, як з нагоди приїзду родини Лашкевичів до Сокиринців із ближчих сіл з'їжджалися знайомі, влаш-

товувалися вечори «з музикою», іноді – полювання «з яструбами», а додому, в Брачлів на Стародубщині, Лашкевичи поверталися з дарунками – баранами, кіньми, маслом, сиром, пшоном, вовною, медом тощо [19, с. 709].

Вочевидь, ще за життя батька в Сокиринцях мешкав Іван Галаган із родиною. Г.П. Галаган писав про святкування Різдва в маєтку з вертепним дійством: «у 1770х роках до мого прадіда зайшли з вертепом кийські бурсаки [...] мій прадід, утримавши на деякий час мандрівних акторів, влаштував для себе вертеп» [3, с. 9]. Згадуючи дитинство, Микола Андрійович Маркевич писав про маєток родичів Сокиринці: «Різдво там святкували з колядкою та вертепом. Це захоплювало мене...» [14, арк. 119]. Саме за Івана Галагана, котрий «побудував там чималий дерев'яний будинок, збережений до 1829 року...» [4, с. 10], Сокиринці упродовж 1780-х рр. остаточно набули ознак родинної резиденції. Цьому, імовірно, сприяло те, що назвемо «інтимізацією способу буття» колишньої козацької старшини, значна частина якої, отримавши права імперського дворянства, передусім можливість уникати громадсько-військового служіння державі, обрала приватний спосіб життя, але за умови участі в повітових і губернських органах управління. Імовірно, це відповідало й особистісним нахилам І. Галагана, котрий, вірогідно, не маючи кар'єрних амбіцій, використовував переваги соціального статусу для улаштування осібно життя. Він виучив сина в Лейпцигу, двічі побував за кордоном, ініціював пере-

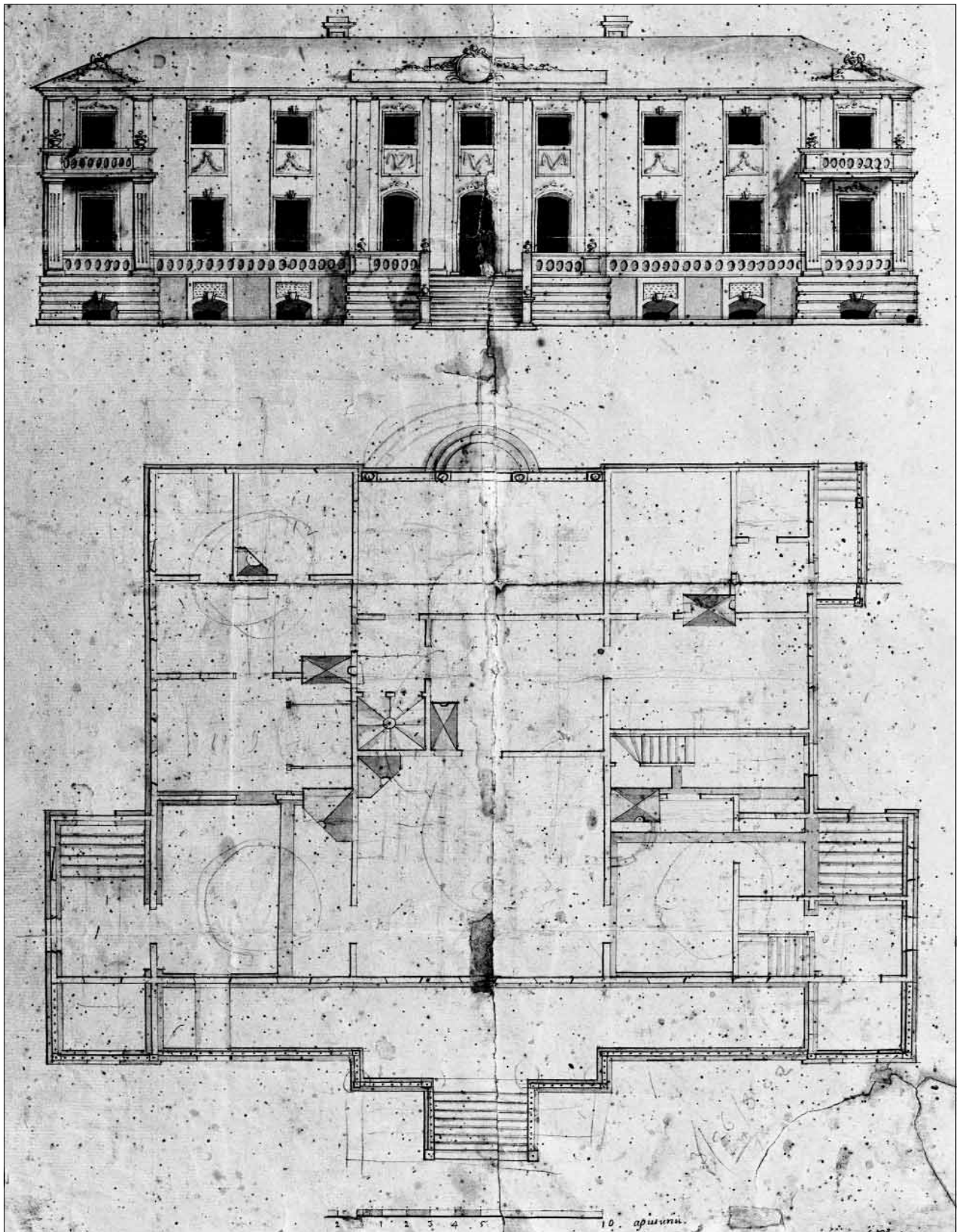

Рис. 2. Маєток Галаганів у Чернігівській області. Будинок (двоповерхова будівля), 1788 р.: фасад, план. Державна наукова архітектурно-будівельна бібліотека ім. В.Г. Заболотного. Інв. № 250737

будови не лише у Сокиринцях, але й у Дігтярях.

Житловий комплекс у Сокиринцях, як він постав після поновлювальних заходів Івана Галагана, у загальних рисах реконструюється на основі порівняння візуальних джерел часу його створення та пізніших письмових свідчень, де, безумовно, зафіксовані нововведення, запроваджені його сином Григорієм.

У начерках, зроблених Іваном Галаганом у записах його подорожного щоденника, датованих 1786 р., бачимо плани будинку в Дігтярях і другого поверху садибного дому в Сокиринцях. Підписи засвідчують, що на 1786 р. і у Сокиринцях, і у Дігтярях сталися (чи продовжувалися) перебудови раніше зведених там споруд (рис. 1). Ці схеми унаочнюють, по-перше, помітну різницю між житловими помешканнями у Дігтярях (одноповерховий будинок з дев'ятьма внутрішніми приміщеннями, частина з яких, вочевидь, мала допоміжне призначення – ганок, передпокій тощо) й у Сокиринцях (на плані відтворено другий поверх доволі місткої будівлі складної конструкції, зі значною кількістю вікон на фасадах). На цьому ж малюнку бачимо споруду, найменовану «галерея на воді», яка мала сіни, велике приміщення, назване «зальна», три менших – «кімнатна», спальня, «баня холодної в алькові, з водою в басейні» – і двоє критих ганків. Вочевидь, ця споруда розташовувалася біля паркового ставу, її зазначено у всіх збережених описах маєтку: «літня зала в кінці саду» [22, с. 43в.], «зала біла з золоченим карнизом, де на хорах стояв орган» [14, арк. 119], зала чи великий павільйон, літній, без печей, декорований у «помпейському» стилі [4, с. 16].

Сформованість ансамблю споруд у Сокиринцях за часів Івана Галагана підтверджує-

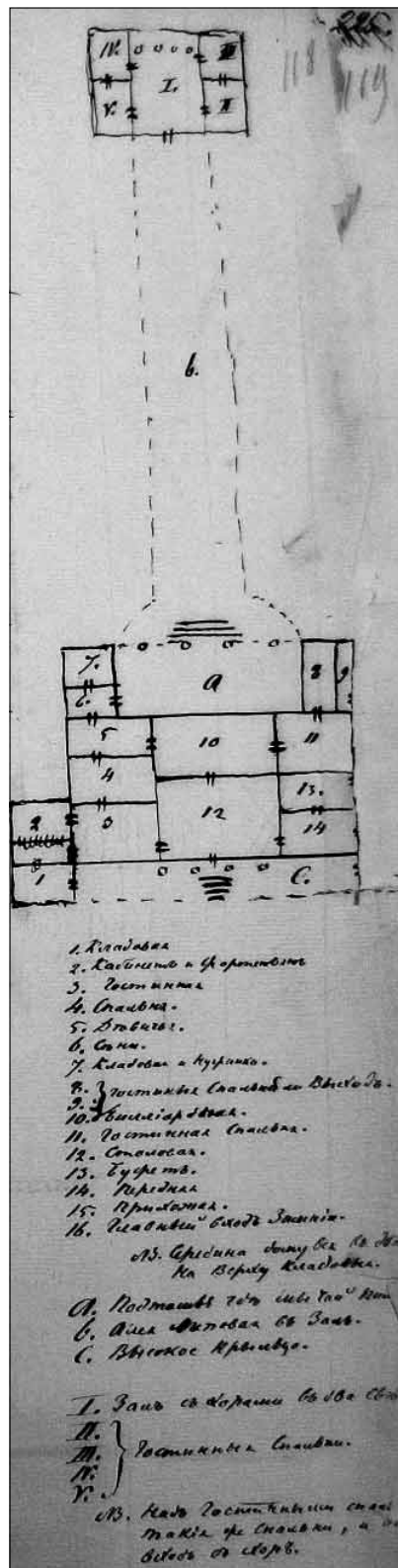

Рис. 3. Маркевич М. Начерк плану житлового комплексу в маєтку Галаганів в Сокиринцях (станом до середини 1820-х рр.). Інститут російської літератури РАН, ф. 488., оп. 1, д. 38, с. 119

ся тим, що в 1783 р. на території маєтку було зведено дерев'яну церкву, освячену на честь святої великомучениці Варвари [8, арк. 3зв]. Сакральний складник демонструє цілісність будь-якого маєткового комплексу. Композиційним центром ансамблю, безперечно, був «сокиринський предківський дім», за словами нащадка, побудований чи пізніше декорований «у стилі Людовіка XVI» [4, с. 16]. Припустимо, що саме цей будинок зображений на малюнку з колекції архітектурних рисунків і планів з архіву Галаганів (рис. 2). У нижньому правому кутку аркуша є напис латиною «I.G. fecit. Anno 1788» («I.G. зробив. Рік 1788»), що можна розуміти двояко: 1) І. Галаган – автор зображень, 1788 р.; 2) І. Галаган завершив будівництво в 1788 р. Ми схилиємося до другого. Насамперед, фасад будинку, датованого 1788 р., має усі ознаки французького неокласицизму – «стилю Людовіка XVI»: простий прямокутний об'єм, акцентування центральної частини портиком, оздобленого пілястрами, зменшення висотності другого поверху, бічні ризаліти, відокремлені пілястрами від основного корпусу, використання французького русту у декорванні першого поверху. По-друге, доказові аргументи надає порівняння зображувальних джерел. Як-от бачимо, що у схемі 2-го поверху будинку в Сокиринцях з щоденника 1786 р. і в будівлі на малюнку 1788 р. співпадає кількість вікон на фасадах – на кожному поверсі по 7 в основній частині і по 1 в ризалітах. По-третє, зіставлення плану будинку на малюнку 1788 р. і схеми садиби в Сокиринцях у нотатках А. Маркевича (рис. 3) засвідчує спільність конструктивних рішень цих споруд: високий ганок, акцентований чотирма пілястрами на центральному фасаді, крита тераса з виходом в паркову зону з протилежного боку, два великі приміщення на центральній осі споруди тощо (зауважимо, що М. Маркевич замальовував сокиринський будинок за згадками більше ніж 10-річної давнини).

Тобто до початку 1790-х рр. маєток у Сокиринцях набув рис цілісного палацово-паркового комплексу, де репрезентативний панський дім гармоніював з природним середовищем: по один бік його два флігелі розміщувалися на зеленому

подвір'ї, затіненому великими деревами, по інший – обсаджена липами алея вела від квітника під віковими дубами до літнього павільйону [4, с. 16].

Григорій Іванович Галаган (1768–1808) у віці трохи за двадцять років успадкував від батька Сокиринці як облаштоване «родове гніздо», додавши йому ознак розважальної резиденції. Саме він створив тут оркестр з музикантів-кріпаків і вільнонайманих виконавців, тоді ж, імовірно, у маєтку облаштували «музичну школу» – флігель на кам'яному фундаменті з шести кімнат і двох сіней [22, арк. 4зв], а «залу» в саду перебудували. Красномовну оцінку поведінці Григорія Галагана дав його внучатий небіж М. Маркевич, котрий згадував, що той, не кохаючи дружину Ірину Антонівну з роду Милорадовичів, у маєтку «опорядив жаклиний гарем, у флігелях жили його дівки; невдовзі за бажанням самого Григорія Івановича цей гарем перетворився на бордель; усі гості під звуки оркестру й під хорові співи пили коштовні вина, потім йшли до садового флігеля і до зали й розбирали хвойд...» [14, арк. 118зв.]. Попри таку репутацію господаря, Сокиринці лишалися місцем проживання його родини – дружини й трьох дітей. Також за Г.І. Галагана удосконалився сакральний складник маєтку – 1803 р. було зведено кам'яну Варваринську церкву з дерев'яною дзвіницею, що пізніше розібрали «за ветхістю» [8, арк. 3]. Цю церкву Г. Лукомський назвав чарівною спорудою у стилі раннього екатерининського класицизму [17, с. 203].

Стиль господарювання Григорія Івановича Галагана призвів до того, що після його смерті маєтки у Сокиринцях і Дігтярях (окрім тих частин, якими володіла його мати), були обтяжені боргами. У лютому 1809 р. І. Галаган писала синам Петру й Павлу: «Не турбуйтеся, діти, про Дігтярі, я їх викупила й віддала 12 тисяч Івану Івановичу Тарновському...» [13, арк. 1зв]. Після смерті у 1809 р. І.А. Галаган опіку над майном родини і боргові зобов'язання взяла К.Ю. Галаган; це зберегло сімейні статки.

Документ розподілу майна між Петром Григоровичем і Павлом Григоровичем Галаганями та їхньою бабусею, датований 1815 р., змальовує помістя в Сокиринцях на початку XIX ст. У описі зазначені, окрім двоповерхової панського оселі на кам'яному фундаменті в 12 покоїв, два будинки старі на чотири кімнати з передпокоюми, музикантський флігель, літня зала, дві нові комори з каретним сараєм посередині, баня, комора з льохом для продуктів, стайня на кам'яному фундаменті з возовнею та двома коморами, колодязь, пташник, броварня, кузня, млин на ставку тощо [22, арк. 4зв.-5]. В описі деякі споруди зазначені як «старі», а окремі – навіть не рублені, а зроблені з лозняка, що засвідчує тривалість утворення всього комплексу.

З поєднання давніх і нових споруд складався, во-

чевидь, і маєток у Дігтярях, хоча за розмірами був значно меншим. Петро Галаган у листі до брата, написаному в лютому 1824 р., напередодні приїзду до Дігтярів, невдовзі після одруження з С.О. Казадаєвою, прохав опорядити маєток, передусім знищити старі службові приміщення (клуню, свинюшник, білильну) «на вигляд вельми неприємні і тепер зовсім непотрібні» [21, арк. 37], перебудувати «бабусин будиночок для прибулих» в очікуванні гостей, а в самому будинку переобладнати приміщення для спальні, щоб воно не було прохідним.

Без сумніву, такі предківські господи не відповідали життєвим амбіціям наступних власників, котрі вже були «плоттю від плоті» імперського дворянства. Тому перебудови і Сокиринців, що дісталися Павлу Галагану, і Дігтярів, власності його брата, цілком винищили старі архітектурні складники обох маєтків. І, ймовірно, говорячи у незавершеному нарисі про історію Сокиринців «Під дубами», що «люди нещодавно минулих поколінь довели до крайнощів неповагу до своєї старовини, безжально стираючи її з лиця землі...» [12, арк. 1зв.], Григорій Павлович Галаган думав про свого батька, котрого гаряче любив, і про свого дядька. Для цього представника роду Галаганів знищення старих будівель у дідизнах знаменувало розрив з традицією, акумульованою, зокрема, в козацько-старшинському минулому роду. В іншому тексті – «Старий дім» – він писав, як погляд на вікові дуби, поблизу яких колись тулився дідівський дім із флігелями й подвір'ям, викликав у нього гіркі думки про те, що привласнені чужі традиції поглинули старовинний побут українського панства [12, арк. 1].

Розгляд обставин розбудови маєтків Галаганів як житлових і господарчих комплексів з середини XVIII до початку XIX ст. доводить, що цей процес був обумовлений як еволюцією майнових статків родини, так і зміною діяльнісних пріоритетів її представників, і, звісно, визначався інкорпорацією нащадків козацької старшини до імперської еліти. Маєтки у селах Сокиринці та Дігтярі неподалік від полкового, пізніше повітового міста Прилуки набули ознак житлових осель не водночас. Пріоритет залишався за Сокиринцями (можливо, через меншу відстань до міста, ознаки ландшафту й величину поселення). Лише поява двох спадкоємців прискорила розвиток Дігтярів як родинної резиденції.

Зіставлення візуальних і письмових джерел (архівних і опублікованих) допомагає уявити як екстер'єр (частково – інтер'єр) «предківських осель» у маєтках Галаганів, так і окремі складники комплексів. Бачення того, якими ці помістя були до розбудови репрезентативних класицистичних ансамблів, допомагає зрозуміти підстави тієї ностальгії за зниклим світом старовинних панських домівок, виразником якої був Григорій Павлович Галаган, котрий, міфологізуючи козацьке минуле власних предків, протиставляв його імперському аристократизму їхніх нащадків. Розгляд еволюції матеріального світу української еліти в реаліях XVIII–XIX ст.

й аналіз залежності таких змін від світогляду дворянства є перспективою подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА

1. Бёрк, П. Что такое культуральная история? / пер. с англ. И. Полонской; под науч. ред. А. Лазарева. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. 240 с.
2. Будзар М. Культурні пріоритети «нової еліти» в українському соціумі XVIII ст.: родина Галаганів. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 2016. № 143 (2). С. 343–31.
3. Галаган Г.П. Малорусский вертеп; предисл. П.И. Житецкого. *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 1–38.
4. Галаган Г.П. Род Галаганов. 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве; под ред. А.И. Степовича. Киев, 1896. С. 1–23.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 1462, оп. 1, spr. 12 730, 29 ark.
6. ДАЧО, ф. 1462, оп. 1, spr. 12 731, 26 ark.
7. ДАЧО, ф. 1462, оп. 1, spr. 12 734, 29 ark.
8. ДАЧО, ф. 1530, оп. 2, spr. 139, 8 ark.
9. Дингес М. Историческая антропология и культурная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности». Одиссей. Человек в истории 2000. Москва : Наука, 2000. С. 96–124.
10. Дударенко В.М. Композиційні та історико-архітектурні особливості побудови об'єктів палацово-паркового мистецтва Лівобережної України. Київ: МАУП. 2016. 130 с.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. I, оп. 1, spr. 6860, 2 ark.
12. ІР НБУВ, ф. I, оп. 1, spr. 6886, 7 ark.
13. ІР НБУВ, ф. III, оп. 1, spr. 46 574, 2 ark.
14. Інститут російської літератури РАН, ф. 488, оп. 1, д. 38, 136 с.
15. Лазаревский А. Галагановский семейный архив. *Киевская старина*. 1883. Т. VII, № 11. С. 432–471.
16. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1893. 426, 1–XV.
17. Лукомський Г.К. Сокиринці: (маєток графині О.П. Ламздорф-Галаган, Полтавської губ., Прилуцького повіту). *Хроніка - 2000*. 2005, вип. 63/64. С. 192–204.
18. Маценко В.А. Прилуцька територія. Історичне та статистичне описання території Прилуцького уезда Полтавської губернії. Ромни, 1888. 238 с.
19. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. *Киевская старина*. 1887. Т. XIX. С. 696–716.
20. Ткаченко Т. Сокиринська садиба Галаганів як приклад палацово-паркового мистецтва Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. *Наукові записки з української історії*. 2018. Вип. 44. С. 14–23.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1475, оп. 1, spr. 76, 115 ark.
22. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, spr. 1215, ark. 1–9zv.

Budzar M. From the history of Galagan's family estates in the villages Sokyryntsi and Dihtari: 1760-s – 1810-s

A history of Galagan's family estates in the villages Sokyryntsi and Dihtari at that time when the family from Cossack-sergeant background was actively engaged in incorporation process into the elite structures of the Russian Empire was considered in the article. Historical and cultural perspective of the study was applied for that purpose. The aim of the study is to analyze a state of residential and administrative complexes based on written and visual sources in time period from the last third of the 18th – to the first quarter of 19th century. Evolution of the objects, depended on changes of the historical circumstances and behavior priorities of the owners, is followed in the article. The author considers cause-and-effect relations between the forms of estates' arrangement, traditions of family life and adaptation process of Cossack-sergeant family to the aristocratic way of life accepted in the Empire. The study applies comparative analysis of archive sources – namely, texts and visual sources – to reconstruction of material components of the estates' complexes that have not been preserved till nowadays. Consequently, the methods of attribution and source chronologizing were used for establishing connections between document's content and historical events. Simultaneously, the information defined when the estates began to be used as residential places in contrast to pure economic purposes. A conclusion regarding what an estate started to be used as "ancestral home" and when it had gained the features of palace-park complex was drawn. A reconstructed structure of Galagan's family estates in time period from the end of the 18th – to the beginning of the 19th century was presented for the first time as well as it was proved that such reconstruction provided information regarding life of all nobility of Left Bank Ukraine as a regional community in lieu of one single family.

Key words: Left Bank Ukraine, nobility, Galagan's family, estate, Sokyryntsi, Dihtari.

REFERENCES

1. Byerk, P. (2015). *Chto takoe kul'tural'naya istoriya* [What is cultural history?]. I. Polonskaya (trans); A. Lazarev (ed.). Moskva : Izd. dom Vysshej shkoly ekonomiki. [in Russian].
2. Budzar, M. (2016). Kulturni priorytety «novoї elity» v ukrainskomu sotsiumi XVIII st.: rodyna Galaganiv [«New elite» cultural priorities in ukrainian society in the 18th century: the Galagan's family]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego : Prace Historyczne*, 143 (2), pp. 343–351. [in Ukrainian].
3. Galagan, G.P. (1882). Malorusskij vertep; predisl. P.I. Zhiteckij [Malorussky vertep; preface P.I. Zhitetsky]. *Kievskaya starina*, 10, pp. 1–38. [in Russian].
4. Galagan, H.P. (1896). Rod Galaganov [The Galagan's family]. *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve. Stepovich, A.I. (ed.)*, (pp. 1–23). Kyiv. [in Russian].
5. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 1462, op. 1, spr. 12 730, 29 ark.
6. DACHO, f. 1462, op. 1, spr. 12 731, 26 ark.
7. DACHO, f. 1462, op. 1, spr. 12 734, 29 ark.
8. DACHO, f. 1530, op. 2, spr. 139, 8 ark.
9. Dinges, M. (2000). Istoricheskaya antropologiya i kul'turnaya istoriya: cherez teoriyu «stilya zhizni» k «kul'turnoj istorii povsednevnosti» [Historical anthropology and cultural history: through the theory of «lifestyle» to the «cultural history of everyday life»]. *Odissey. Chelovek v istorii 2000*. (pp. 96–124). Moskva : Nauka. [in Russian].
10. Dudarets, V.M. (2016). *Kompozitsiini ta istoriko-arkhitekturni osoblyvosti pobudovy ob'ektiv palatsovo-parkovoho mystetstva Livoberezhnoi Ukrainy* [Compositional and historical -architectural features of construction of objects of palace and park art of the Left Bank of Ukraine]. Kyiv : MAUP. [in Ukrainian].
11. Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV) [Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine], f. I, op. 1, spr. 6860, 2 ark.
12. IR NBUV, f. I, op. 1, spr. 6886, 7 ark.
13. IR NBUV, f. I, op. 1, spr. 46 574, 2 ark.
14. Institut russkoj literatury RAN, f. 488, op. 1, d. 38, 136 s.
15. Lazarevskij, A. (1883). Galaganovskij familnyj arhiv [The Galagan's family archive]. *Kievskaya starina*, VII, pp.432–471. [in Russian].
16. Lazarevskij, A. (1893). *Opisanie Staroj Malorossii. Materialy dlya istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya* [Description of Old Little Russia. Materials for the history of settlement, land ownership and management]. Kiev. [in Russian].
17. Lukomskiy, H.K. (2005). Sokyryntsi : (maietok hrafyni O.P. Lamzdorf-Galagan, Poltavskoi hub., Prylutskoho povitu) [Sokyryntsi: (estate of Countess O.P. Lamzdorf-Galagan, Poltava province, Pryluky district)]. *Khronika-2000*, (Vol. 63/64, pp. 192–204). Kyiv. [in Ukrainian].
18. Matsenko, V.A. (1888). *Prilushina. Istoricheskoe i statisticheskoe opisanie territorii Priluskogo uезда Poltavskoj gubernii* [Historical and statistical description of the territory of the Pryluky district of the Poltava province]. Romny. [in Russian].
19. Nikolajchik, F. (1887). Rod Lashkevichej i dnevnik odnogo iz nih [Clan Lashkevich and the diary of one of them]. *Kievskaya starina*, XIX, pp. 696–716. [in Russian].
20. Tkachenko, T. (2018). Sokyrynska sadyba Halahaniv yak pryklad palatso-parkovoho mystetstva Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st. [Sokyryntsi estate of Galagans as an example of palace and park art of the Left Bank of Ukraine of the end of the XVIII - the beginning of the XIX century]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 44, pp. 14–23. [in Ukrainian].
21. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy), f. 1475, op. 1, spr. 76, 115 ark.
22. TsDIAK Ukrainy, f. 1475, op. 1, spr. 1215, ark. 1–9zv.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 929.52 М. Чалий

Н.М. Коврижко**ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУ НАРОДЖЕННЯ
ТА РОДОВІД М.К. ЧАЛОГО**

У статті досліджується дата народження першого біографа Т. Шевченка Михайла Чалого. Акцентується увага на помилці, яка виникла відразу по смерті, а пізніше стала поширюватися в довідниках та біографічних довідках. Проаналізовані метричні книги церков Новгород-Сіверського, формулярний список М. Чалого та друковані джерела про педагога з метою встановлення справжньої дати народження. Зазначено, що краєзнавці зробили декілька невдалих спроб виправити помилку та змінити існуючий стан речей.

Уперше приділено детальну увагу родоводу Чалого та найбільш близькому родинному оточенню.

Запропоновано версію щодо встановлення персоналій, зображених на двох полотнах відомого українського художника І. Сошенка під назвою «Портрет бабусі Чалого», що зберігаються у Національному художньому музеї України.

Окрема увага приділена заповіту другої дружини – Лідії Едуардівни, який, імовірно, був сформульований самим М.К. Чалим.

М.К. Чалий не мав прямих нащадків, але його значний творчий доробок, зібрана та опублікована шевченкіана, біографії сучасників (К. Ушинського, П. Куліша, А. Дикого, І. Сошенка та ін.), яскраві автобіографічні спогади – усе це назавжди увійшло у скарбницю національної історико-культурної спадщини.

Ключові слова: М.К. Чалий, перший біограф Т. Шевченка, родовід, дата народження.

У 2020 р. виповнилося 200 років від дня народження українського педагога, літературознавця, патріота, учасника руху за створення і поширення недільних шкіл в Україні, першого біографа Т.Г. Шевченка Михайла Корнійовича Чалого (1820–1907) (Рис. 1).

Педагогічна діяльність М. Чалого та його значний внесок у шевченкіану уже неодноразово ставали об'єктом наукових досліджень таких учених, як М. Новицький, В. Смілянська, Г. Самойленко, О. Карпенко, В. Іващенко та інших.

У статті авторка ставить за мету окреслити родинне коло та найближче оточення, яке вплинуло на формування особистості М.К. Чалого і його власної сім'ї, а також акцентувати увагу на справжній даті його народження.

У довідниковій літературі знаходимо інформацію про народження М. Чалого у 1816 р. Вірогідно, ця помилка виникла через посмертну згадку, присвячену педагогу, у якій історик П. Дорошенко зауважив, що Чалий прожив 90 років (можливо, маючи на увазі поважний вік покійного – Авт.), таким чином зафіксувавши це число як біографічний факт. Посмертні згадки були опубліковані в журналі «Київська старовина» [1, с. 394–399] та газеті «Нова рада» [2, с. 3]. 1816 р., як рік народження, значиться і на надгробку Чалого, а відтак продовжує використовуватись дослідниками-біографами.

Авторкою цієї статті була опрацьована «Тетрадь Метрическая для записки поветового города Новгорода Северского в приход Николаевской церкви для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших, на 1816 год», у якій від 30 січня 1816 р. у другому розділі знаходимо запис: «30 генваря – обвенчан молодик мещанин новгородсеверский Корнилий Алексеев сын Чалий с девицею Неонилой мещанина новгородсеверского Елиферия Ходикова Иванова сына дочерью в приходе Николаевском священником Логином Мануйловичем с причтом, по испытании об обоих лицах, что между ними нет никакого свойства ни духовного ни плот-

скаго, и по свидетельству о том со стороны жениха, родного его отца Алексея Чалого, а со стороны невесты, родного ее отца Елиферия Ходика, кои перед венчаніе и указную присягу исполнили» [3, арк. 42].

У розділі «Про народження» за вказаний рік запису не знаходимо. Для остаточного переконання хибності дати були перевірені книги всіх новгород-сіверських церков за 1816 р. Це надало підстави стверджувати, що Чалий народився не у цьому році.

Наступним кроком у встановленні точної дати народження М. Чалого стало вивчення опосередкованих свідчень. До таких відносимо його «Спогади», що друкувалися в «Киевской старине», у яких згадувались події літа 1835 р. Чалий пише: «Мне стукнуло 15 лет. Улучив добрую минуту, я стал просить отца об увольнении меня из гимназии...» [4, с. 300]. Є ще декілька споминів, у яких М. Чалий говорить про свого товариша по гімназії Ушинського: «В 1835 году Костя (Ушинский) застал меня в III-м классе <...> тремя годами старше себя» [4, с. 439]; «В классе я нашел несколько незнакомых личностей <...> мальчик лет 12 Костя Ушинский» [4, с. 303]. Відомо, що К. Ушинський народився в 1823 р. [5, с. 7–10]. Шляхом нескладних обчислень виходить, що Чалий народився у 1820 р.

Вивчаючи некрополь Байкового цвинтаря, де похований М. Чалий, дослідниця Л. Проценко наголошувала на неправильності напису на надгробку, посилаючись на метричний запис про смерть, але не вказувала при цьому джерела інформації [6]. Його пощастило знайти та оприлюднити В. Смілянській – літературознавиці, докторці філологічних наук. Мова йде про «Метрическую книгу данную из Киевской Духовной консистории в Покровскую Соломенскую церковь на 1907 год», у якій зазначено дату смерті 6/19 лютого 1907 р. і вік «Лета умершего 87» [7, с. 80–82].

Це свідчення звузило коло пошуків: залишалось тільки переглянути книги за 1820 р. Та, на жаль, вони за вказаний рік не збереглися. Згодом виникла думка знайти формулярний список, що мав би містити інформацію про трудову діяльність Михайла Корнійовича та рік його народження. Але документ, що зберігається в ЦДІАКу у фондї «Київський учбовий округ», не те що не відповів на питання, а й додав нову загадку. У ньому зазначено, що педагог вийшов на пенсію в 1875 р. у 52-річному віці [8, арк. 30 зв.]! Таким чином, з'явила-

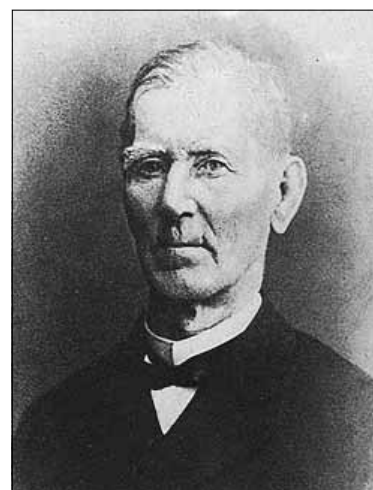

Рис. 1. Михайло Корнійович Чалий

ся нова дата, вочевидь помилкова, бо Чалий не міг народитися у 1823 р.! Цього року народився Ушинський, який був молодшим за Чалого на три роки.

Наголосимо, що формулярний список – це цінне джерело для встановлення біографічних відомостей. Так, з нього дізнаємося про нагороди, отримані М.К. Чалим під час трудової діяльності: орден Святого Благовірного князя Володимира 3-го ступеня, Святої Анни 2-го ступеня з імператорською короною, Святого Станіслава 2-го ступеня та бронзова медаль на Андріївський стрічці в пам'ять про війну 1853–1856 рр. Пошук документально підтвердженої дати народження М. Чалого продовжується, а наразі користуємося датою, на яку посилаються опосередковані джерела.

Народився М. Чалий у 1820 р. у Новгороді-Сіверському в міщанській родині. Залишив чудові автобіографічні спогади, у яких намалював яскраві картини з життя міста. На прикладі власної сім'ї передав побут міщан. Описав своє навчання в приходському училищі і чоловічій гімназії. Ці «Спогади» – фундамент при дослідженні родоводу педагога, на який ми будемо спиратися і надалі, але, враховуючи суб'єктивний характер оповідок, спробуємо перевірити їх за допомогою архівних документів.

З вищезгаданого метричного запису про шлюб батьків дізнаємося про ім'я матері і діда по материнській лінії. Мати Михайла Корнійовича – Неоніла народилася у Новгороді-Сіверському 25.10.1801 р. в родині міщан Єліферія Івановича Ходіка та Параскеви Дем'янівни (з дому Котлярової) [9, арк. 48]. Хрещеною Неоніли стала її рідна тітка, сестра батька – Мотрона. Це суперечить спогадам Чалого, який говорить, що мати народилася у с. Семенівка Новозибківського повіту [4, с. 17]. Уже в п'ятнадцятирічному віці її видали заміж за Корнія Чалого. Причиною такого раннього заміжжя, імовірно, став другий шлюб батька з Агафією Налягаковою.

Про батька Михайло Корнійович говорив неохоче. Для того були підстави. Корній Олексійович мав пристрасть до алкоголю. Ця пагубна звичка призвела до зубожіння родини. У спогадах Чалий згадує, що батько добре розпочате навчання в гімназії не закінчив, ступивши на криву стежку. Майно, нажите ще дідом, Олексієм Чалим, потроху уходило за борги або було в заставі. Саме «завдяки» батьковій родині жила в нестерпній моральній атмосфері та злиднях [4, с. 298]. Він помер у кінці грудня 1838 р. [4, с. 177], але серед метричних записів за вказаний рік його імені не знаходимо.

Родина жила в батьківському домі Олексія Івановича Чалого (1735–1834) – діда майбутнього педагога. У своїх спогадах Михайло Корнійович з повагою та ніжністю згадує діда, називає його ангелом-охоронцем та пестуном свого дитинства. Дід був моральним стрижнем родини. Саме він прищепив онуку любов до всього українського: *«Моя любовь к Украине, благодаря этому столетнему старцу, вкоренилась во мне в самом раннем возрасте. Смутно помню я его поэтические рассказы о старине, в долгие*

Рис. 2. Іван Слищенко з дружиною та її сестрами

зимние вечера при тусклом мерцании каганца. Благодаря этим рассказам, я осознал себя украинцем с первым проблеском понимания» [4, с. 16].

Олексій Іванович мав репутацію гідної і шанованої людини. Протягом життя він працював на виборних посадах: був ратманом, бургомістром, засідателем совісного суду, засідателем наказу громадського опіки, виконував обов'язки міського голови. У його скромний будинок навідувалися за порадою не тільки дрібні чиновники, але й поважні пани. Про шанобливе ставлення містян до Олексія Чалого можуть свідчити численні записи з метричних книг новгород-сіверських церков, у яких знаходимо його прізвище як хрещеного батька багатьох новонароджених немовлят.

«Справа від 1804 р. по відношенню новгород-сіверського купця Власа Соболева про зловживання міського голови Олексія Чалого» своєю промовистою назвою характеризує Олексія Івановича дещо з іншої сторони. Але текст документа не відповідає на питання: чи дійсно зловживав на посаді міський голова Чалий, чи якісь особисті мотиви спонукали Соболева вдатися до інтриги [10].

Помер О.І. Чалий, коли йому йшло сторіччя (1735–

Рис. 3. Юхим Васильович Постарнак з дружиною

Рис. 4. Леонід Олександрович Слищенко

1834 рр.) [1, 15]. У родині, крім сина Корнія, були ще дві доньки: Євдокія, померла в 1801 р. у сімнадцятирічному віці; Анна [9, арк. 49], яка, мабуть, є тією самою багатою тіткою-купчихою, згаданою у «Спогадах» [4, с. 466]. Відстежити її життя не вдалося.

Ім'я бабусі М. Чалого також невідоме. У 1840 р. їй було вже 80 років. Він згадує її сліпою, німічною, старою.

Родина Корнія та Неоніли Чалих мала щонайменше четверо дітей. Син Василь (13.04.1819–11.08.1819) – старший брат Михайла Корнійовича, імовірно, був первістком у родині. Він помер немовлям ще до народження Михайла. Запис про його народження та смерть розшукуємо у метричній книзі Варваринської церкви [11, арк. 22 зв.]. Крім Михайла, було ще дві менші дочки. Їх імен та дат народження у записах не встановлено. Народилися вони до 1834 року.

Новгород-Сіверським краєзнавцем Іваном Кириловичем Коломійцем було знайдено будинок, де мешкала одна із сестер (вул. Чалого, буд. 29). Краєзнавець в ході спілкування з мешканцями будинку з'ясував, що вони є нащадками сестри Михайла Корнійовича [12, с. 37].

До 60-х років XIX ст. відносяться спогади автора про перебування відомого етнографа і фольклориста Опанаса Марковича у Новгороді-Сіверському. Тут він служив мировим посередником і рік жив у сестри на квартирі [13, с. 342-345].

Одна з сестер Чалого за чоловіком мала прізвище Постарнак. Серед «Спогадів» знаходимо ім'я міщанина Максима Постарнака [4, с. 27]. Він, одружившись на Домнакії Карповій, у шлюбі мав сина Василя, який був чоловіком сестри – зятем Михайла Чалого.

У родині сестри та Василя Постарнака було троє дітей: Юхим, Лев та Фаїна – племінники Михайла Корнійовича. Лев Васильович служив чиновником 5-го розряду в поштово-телеграфній конторі Новгород-Сіверського; Юхим Васильович (1874–1927 рр.) був чиновником з податкових зборів. За радянських часів працював в ощадкасі, одружився з Мотроною Микитівною, у шлюбі мав сина

Миколу – батька господині будинку Чалих – Людмили Миколаївни Постарнак (Рис. 3). Під час написання статті з'ясовано, що будинок проданий і має нових власників. Представники родової гілки Чалої-Постарнак і зараз проживають у Новгороді-Сіверському.

Друга сестра Михайла Чалого – Мотрона Корнійвна, у заміжжі Слищенко. Її ім'я, як власниці земельної ділянки за № 1221 (2 дес. 960 с.), знаходимо в межовій книзі Новгород-Сіверського [14]. Чоловік Мотрони – Опанас Пилипович Слищенко (1828–?) [4, с. 27] – товариш Чалого по повітовому училищу.

Відомі двоє дітей Мотрони і Опанаса Слищенків – Іван та Олександр, племінники Чалого. Іван, новгород-сіверський поміщик, ім'я якого бачимо у списку осіб, що мають право участі у II з'їзді міських виборців м. Новгород-Сіверський у IV Державну думу за 1912 р.; його виборчий ценз нерухомого майна складав 200 крб. [15, арк. 3]. (Рис.2)

Олександр вчителював у м. Липовець Київської губ. [16]. Де отримав початкову освіту – з'ясувати не вдалося, як і не знайдено його прізвища серед випускників Новгород-Сіверської гімназії. Після смерті у 1905 р., Михайло Корнійович підтримував його дітей-сиріт Маргариту та Леоніда. Він перевіз їх до Києва і допоміг одержати освіту в гімназії.

Внучаті племінники Михайла Корнійовича народилися в м. Липовці.

Маргарита Олександрівна Волковська, народжена Слищенко (1889–?), залишила спогади про діда, що зберігаються в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ці

спогади, записані у 1961 р. співробітницею Київського державного музею Т. Шевченка В.М. Уваровою, хоч і мають безліч помилок, тим не менш залишаються цінним матеріалом у дослідженні родо-вуду Михайла Чалого.

Леонід Олександрович Слищенко (1887–1941) – внучатий племінник, який у родинному дереві заслуговує на особливу увагу. Український громадський і політичний діяч на Далекому Сході, Забайкаллі. У 1918 р. уповноважений Забайкальською Українською Окружною Радою на формування українських військових частин. У 1920 р. в агітаційній поїздки по Приморщині намагався схилити українців до автономії [17, с. 185] (Рис. 4).

Рис. 5, 6. І. Сошенко. Портрет бабусі Чалого

Леонід став тією людиною, якій М. Чалий перед своєю смертю доручив унікальні документи, якими дуже дорожив (шевченковий архів), передати до українського музею та вручити його особисто М.Т. Біляшівському, одному з організаторів музею у Києві в 1904 р.

Останні роки життя біографа були затьмарені моральними стражданнями. Він прийняв у свій будинок брата дружини. Родичі Михайло та Любов Добрашови отруїли життя Чалого. Зі спогадів Волковської, «це були люди реакційного напрямку, українофоби». М. Добрашов пішов усупереч волі помиряючого та вкрав шевченків архів, доля якого залишалася невідомою 50 років! [16].

Серед родинного оточення Чалого є декілька осіб, згадуваних у «Спогадах». Никифор Терентійович Ходік (1813–1897), названий «дядюшкою», ніколи не знав уроків та перебивався самими підказками [4, с. 312]. Двоюрідний брат матері, незважаючи на різницю у віці, навчався з Михайлом в одному класі. У 1838 р. Никифор Ходік подав клопотання про видачу йому свідоцтва на звання вчителя приходського училища. У цьому ж році отримав звільнення від міщанського стану на підставі Зводу законів т. 4, Уставу про податки ст. 195 та свідоцтво про вчителювання [18]. Таким чином, він першим у родині присвятив себе педагогіці.

Никифор Терентійович похований на погості Миколаївської церкви. Напис на його надгробку має характерне написання прізвища «Ходиковъ» та сповіщає, що покійний мав чин губерньського секретаря. Син Никифора Терентійовича – Олександр – колезький радник, викладав в обох гімназіях міста російську мову і словесність, був членом товариства допомоги нужденним учням чоловічої гімназії. Родини Чалих і Ходиків жили по сусідству поруч з Миколаївським храмом.

У мемуарах згадується Роман Титович Сазонов. Уста-

новити його родинний зв'язок із сім'єю Чалих не вдалося. Саме він відіграв у долі Михайла вирішальну роль. Перейшовши у 3-й клас, гімназист Чалий опинився у великій скруті: «ни одежи, ни книг, ни спокойного угла в доме» [4, с. 300]. Напружена атмосфера у родині, злидні поставили під загрозу його майбутню освіту. Відомість про учнів Новгород-Сіверської гімназії за першу половину 1834 р. характеризує Чалого як недбайливого, скромного гімназиста, який не мав успіхів [19, арк.89 зв.]. Сазонову вдалося переконати Михайла самотужки дбати про себе, обравши єдиний шлях до добробуту – наполегливу працю і науку.

Купці-брати Сазонові мали у Новгороді-Сіверському цегельню. Згідно зі статистичною відомістю за 1838 р. [20], виробнича потужність печі складала 18 тис. шт. цеглин з річним об'ємом 100 тис. Брат Романа – Трофим Сазонов – архітектор-самоучка, брав великі підряди на будівництво храмів, заводів та інших капітальних будівель. Він був хрещеним батьком брата Михайла – Василя.

М.К. Чалий був одружений двічі. Перша дружина – Надія Василівна Панова – донька православного священника київської Стрітенської церкви, вчителька Фундуклеївської жіночої гімназії. Побралися у 1855 р., проживали на Житомирській вулиці в будинку Надії Василівни [21, с. 229–231] неподалік від відомого художника Івана Сошенка, з яким Чалий потоваришував ще у Немирівській гімназії. Саме на квартирі Сошенка відбулося знайомство М. Чалого з Т. Шевченком. Надія Василівна брала участь у похороні Т. Шевченка в Каневі. Її ім'я знаходимо у переліку осіб, що прибули з Києва до Канева на пароплаві разом з тілом Кобзаря [22].

У Національному художньому музеї України зберігаються два жіночі портрети роботи Сошенка [23]. Вони датуються 50-ми роками XIX ст. Один з них має назву «Портрет бабусі Чалого». У музейному описі про надходження

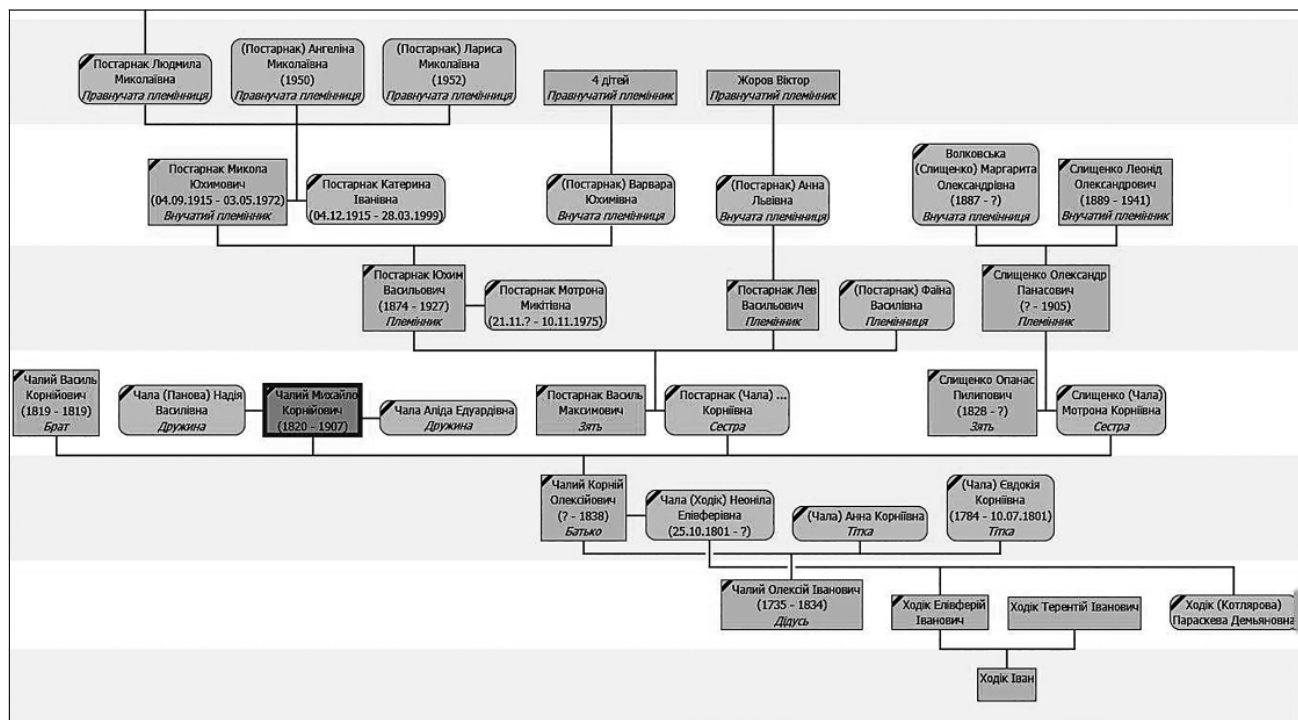

Рис. 7. Родовід М.К. Чалого

предметів записано, що на одному з них зображена Надія Панова. Але чому робота має назву «Портрет бабусі Чалого»? Чи не тому, що Панова була старшою за свого чоловіка? Оглянувши портрети, авторкою статті було зроблено припущення, що на них зображена мати Михайла Корнійовича – Неоніла. По-перше, на портретах вбрання жінки скоріше ілюструє її як міщанку, аніж як київську вчительку. По-друге, вік жінки на полотнах більше підходить для матері, і саме Неонілу Елівферівну могли називати бабусею, якщо вона вже і мала онуків. При порівнянні портрета Михайла Чалого з жіночими портретами роботи Івана Сошенка можна побачити певну схожість у зовнішності. Мати Чалого відвідувала Київ і, звісно, могла позувати художнику (Рис. 5, 6).

Надія Панова-Чала померла в 1860-х роках, похована у Ніжині.

Друга дружина Михайла Корнійовича, Лідія Едуардівна Левашова, була лютеранкою. Подружжя мешкало в Києві у власному будинку по вул. Гоголівській, 9. У квітні 1916 р. Лідія Чала застрахувала його на випадок пожежі у Правлінні Російського Страхового товариства строком на 1 рік (будинок дерев'яний, накритий залізом, та служби на 10000 руб.) [24]. Двоповерховий дерев'яний будинок, нижній поверх якого обкладений цеглою та потинькований, увійшов до «Зводу пам'яток історії та культури України» і до списку об'єктів, що планували поставити на державний облік. На жаль, він був розібраний улітку 1992 р.

Зі спогадів внучатої племінниці М. Волковської відомо, що Лідія Едуардівна була набагато молодшою за чоловіка. Подружжя мало гарні стосунки, підтвердженням

чого може бути заповіт Л. Чалої, у якому вона дає розпорядження своєму брату М. Добрашову використати майно, що залишиться після її смерті, на користь свого покійного чоловіка – статського радника Михайла Корнійовича Чалого. Наводимо пункти цього заповіту.

Перше – 20000 руб. міському громадському управлінню міста Новгород-Сіверського Чернігівської губернії на облаштування в місті чотирикласного вищого початкового училища ім. М.К. Чалого, причому садибу для згаданого училища придбати або відвести в місцевості, заселеній переважно християнами.

Друге – 3000 руб. Новгород-Сіверській чоловічій гімназії, з тим, щоб цей капітал зберігався в недоторканності, а відсотки з нього видавалися у вигляді стипендії ім. М.К. Чалого одному з вихованців міщанського стану православного віросповідання, і якщо цей стипендіат після закінчення гімназії вступить до вищого навчального закладу, то видача йому зазначеної стипендії має тривати протягом часу навчання до його закінчення або вибуття.

Третє – 3000 руб. Ніжинській жіночій гімназії в недоторканому капіталі для видачі з відсотків від цього капіталу у вигляді стипендії ім. Надії Василівни Чалої найкращій з учениць цієї гімназії міщанського стану православного віросповідання.

Четверте – 500 руб. в розпорядження церковного п'єклування ніжинського грецького кладовища з тим, щоб ця сума зберігалася в недоторканності, а відсотки з неї використовувалися на ремонт каплиці на могилі Надії Василівни Чалої.

П'яте – 5600 руб. Новгород-Сіверському міському гро-

мадському управлінню на облаштування ліжка ім. М.К. Чалого в Новгород-Сіверський міській лікарні.

Шосте – 500 руб. Київській спілці швидкої медичної допомоги.

Крім того, вищезгаданому єдиноутробному братові Михайлу Юхимовичу Добрашову права на видання творів покійного чоловіка Михайла Корнійовича Чалого.

Усіх родичів М. Чалого на отримання спадщини дружина усунула [25].

Духовний заповіт, складений 25.04.1915 р., не судилося втілити в життя – змінився суспільно-політичний устрій у країні. Але ці наміри є прямим доказом не тільки дружніх відносин подружжя, а й нездійснених мрій самого Михайла Корнійовича, який, пройшовши тернистий життєвий шлях, знав, як важливо у складних буденних обставинах мати вчасну підтримку та допомогу.

М.К. Чалий не залишив прямих нащадків. Але його значний творчий доробок, зібрана та опублікована шевченкіана, біографії сучасників (К. Ушинського, П. Куліша, А. Дикого, І. Сошенка та ін.), яскраві автобіографічні спогади – усе це назавжди увійшло у скарбницю національної історико-культурної спадщини.

Життєвий і творчий шлях М. Чалого, його педагогічна та літературна діяльність, зібраний архів потребують подальшого наукового опрацювання (Рис. 7).

ДЖЕРЕЛА

1. Дорошенко Д. Чалий М.К. Посмертна згадка. *Киевская старина*, 1907 р. №3. С. 168.
2. В. Д. М.К.Чалий. *Нова рада*. № 32, 08.02.1907. 4 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 127.
4. Чалий М.К. Воспоминания. *Киевская старина*, 1889 р. С. 560.
5. Шаин Е. К.Д. Ушинский и культура отношения к биографии человека. *Известия ВГПУ*. № 2 (263), 2014. С. 7–10.
6. Проценко Л.А. Київський некрополь. К. : Радянський письменник, 1994. 334 с.
7. Смілянська В. З пошукових нотаток стосовно шевченково біографа. *Слово і Час*. № 5, 2018. С. 80–82.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 707, оп. 40, спр. 167.
9. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 124.
10. ДАЧО ф. 128, оп. 1, спр. 244.
11. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 128.
12. Коломієць І.К. Коли оживає історія. К. : Радянська школа, 1985. 93 с.
13. Чалий М.К. Воспоминания. *Киевская старина*, 1894, № 5. С. 386.
14. ДАЧО, ф. 169, оп. 1, спр. 322.
15. ДАЧО, ф. 929, оп. 1, спр. 5.
16. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України (далі – ІЛ НАНУ), ф. 92, спр. 379.
17. Зелений Клиן. Енциклопедичний довідник / укл. В.А. Чорномаз. Владивосток : Вид-во Далекох. федерал. ун-ту, 2011. 288 с.
18. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 5993.
19. ЦДІАК, ф. 707, оп. 1, спр. 1834.
20. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 7424.
21. Жур П. Шевченківський Київ. К. : Дніпро, 1991. 287 с.
22. Смерть и похороны Т.Г. Шевченко (Документы и материалы). К., 1961. С. 95–167.
23. Національний художній музей України, образотворчий матеріал Ж 217, Ж 218, полотно, олія, 66 x 53,2 см. І. Сошенко. Портрет бабусі Чалого.
24. ІЛ, ф. 92, спр. 377.
25. ІЛ, ф. 92, спр. 376.

Kovrizhko N.M. To a question of date of birth and pedigree of M.K. Chali

The article examines the birth date of the first T. Shevchenko biographer Mykhailo Chali. Attention is emphasized on the error that occurred immediately after death, and later began to spread in directories and biographical references. The metric books of the Novhorod-Siversky churches, the formulary list of M. Chali

and printed sources about the teacher were analyzed in order to find out the true date of birth. Several attempts were made among local historians to fix the situation, but they did not change the situation. For the first time, detailed attention was paid to the pedigree of Chali and the closest family environment.

A version of the famous Ukrainian artist Ivan Soshenko two portraits entitled «Portrait of Chaly's Grandmother» is offered. The paintings are stored in the National Art Museum of Ukraine, have not yet been studied in detail. An attempt was made to investigate who exactly from Mykhailo Chalyi female environment could be depicted in the picture: the first wife, grandmother, mother.

Special attention in the article is paid to the will of the second wife – Lidia Eduardovna. The document was drawn up by his wife, and probably formulated by Mikhaïl Korniiiovych Chali himself. This assumption follows from the document text. The main point of this will is the order to arrange in the city the 4th grade higher primary school named after M.K. Chali. For the implementation of this he bequeaths 20,000 rubles to the city public administration of Novhorod-Siversky, Chernihiv province, while emphasizing that the estate for the said school should be bought in an area populated mainly by Christians.

Mykhailo Korniiiovych Chali left no direct descendants. But his significant creative work; collected and published biography of Shevchenko; biographies of contemporaries – K. Ushinsky, P. Kulish, A. Dyky, I. Soshenko and others; vivid autobiographical memories will forever remain in the memory of conscious Ukrainian society. M. Chaly's personality, his pedagogical and literary activity, the collected archive need worthy attention and further scientific elaboration.

Key words: M. Chali, T. Shevchenko's first biographer, pedigree, date of birth.

REFERENCES

1. Doroshenko, D. (1907). Chalyi M.K. Posmertna zhadka [Posthumous mention]. *Kievskaya starina*, 3, p.168. [in Ukrainian].
2. V.D. (1907). M.K. Chalyi. *Nova Rada*, 32, February 8, p. 4. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. 679, op. 1, spr. 127, p. 42.
4. Chalyi, M.K. (1889). Vospominaniya [Memories]. *Kiyevskaya starina*, p. 560. [in Russian].
5. Shain, Ye. (2014). K.D. Ushinskiy i kul'tura otnosheniya k biografii cheloveka [K.D. Ushinsky and the culture of attitude to the biography of man]. *Izvestiya VGPU*, 2 (263), pp. 7–10. [in Russian].
6. Protsenko, L.A. (1994). *Kyivskiy nekropol [Kyiv necropolis]*. Kyiv : Radianskyi pismennyk. [in Ukrainian].
7. Smilianska, V. (2018). Z poshukovykh notatok stosovno shevchenkovo biohrafa [From search notes on Shevchenko's biographer]. *Slovo i Chas*, 5, pp. 80–82. [in Ukrainian].
8. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAC Ukrainy), f. 707, op. 40, spr. 30.
9. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 124, p. 48.
10. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 244.
11. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 128.
12. Kolomiets, I.K. (1985). *Koly ozhyvaie istoriia [When history comes to life]*. Kyiv. Soviet school. [in Ukrainian].
13. Chaliy, M.K. (1894). Vospominaniya [Memories]. *Kiyevskaya starina*, 5, p. 386. [in Russian].
14. DACHO, f. 169, op. 1, spr. 322, p.
15. DACHO, f. 929, op. 1, spr. 5, sheet 3.
16. Instytut literatury im. T.H. Shevchenka Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (dali – IL NANU), f. 92, spr. 379.
17. Chornomaz, V.A. (2011). (Comp.) *Zeleniy Klyn. Entsiklopedychnyi dovidnyk [Green Wedge. Encyclopedic reference book]*. Vladivostok: Vyd-vo Dalekoskh. federal. un-tu. [in Ukrainian].
18. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 5993.
19. TsDIAC, f. 707, op. 1, spr. 1834.
20. DACHO f. 128, op. 1, spr. 7424
21. Zhur, P. (1991). *Shevchenkivskiy Kyiv [Shevchenko's Kyiv]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
22. Smert' i pokhorony T.G. Shevchenko (Dokumenty i materialy) Death and funeral of T.G. Shevchenko (Documents and materials). P. 95–167. Kiev. (1961). [in Russian].
23. NHMU, art material Zh217, Zh218 canvas, oil 66X53,2 cm I. Soshenko «Portrait of Chaly's grandmother
24. IL, f. 92, file no. 377
25. IL, f. 92, file no. 376

Стаття надійшла до редакції 21.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 821.161.1(477)

С.В. П'ятченко

ЗВ'ЯЗОК ІЗ ГЛУХІВЩИНОЮ РОСІЙСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ХІХ СТ.

У статті розглядається зв'язок із Глухівщиною російських письменників ХІХ ст., які здебільшого були уродженцями України й належали до української школи в тогочасній російській літературі, а саме: народження та проживання в цій місцевості, перебування під час подорожей чи виконання службових обов'язків, а також змальовання в художніх творах Глухова та інших населених пунктів, відомих історичних постатей та подій, пов'язаних із цією місцевістю.

У Глухові зупинявся Микола Гоголь, тут перебували Олександр Паліцин, Іван Вернет, народилися Іван Кулжинський та Максим Іващенко (чернець Досифей). Уродженцями Глухівщини є поети Василь Туманський, Федір Туманський, Микола Маркевич та ін. Низка уродженців цього краю, які більш відомі своїми педагогічними чи історико-етнографічними працями, також долучалися до написання поетичних та прозових творів російською мовою. Глухів та Глухівщину згадує у своїх творах ряд російських письменників ХІХ ст.

Аналіз цих зв'язків доводить важливу роль Глухівщини на культурній мапі ХІХ ст. та дозволяє поєднати історико-літературний аспект вивчення російської літератури ХІХ ст. краєзнавчим.

Ключові слова: російська література, Глухівщина, проза, поезія, краєзнавство.

Культурні зв'язки Глухівщини такі ж глибокі й багатобарвні, які і її історія. З нею пов'язане життя і творчість багатьох відомих осіб, серед яких і низка російських письменників ХІХ ст. Ці зв'язки дають можливість глибше зрозуміти особливості літературного процесу того часу, доповнити наші знання про письменників краєзнавчим матеріалом. Інформація про літературний процес та російських письменників ХІХ ст. є доволі повною, але їхні зв'язки з Україною простежені не завжди ретельно, не систематизована на науковому рівні інформація про регіональні аспекти цього питання. Окреслення, структурування та систематизація широкого кола зв'язків російських письменників ХІХ ст. з одним із регіонів України – Глухівщиною – є завданням цієї статті.

Одним з аспектів досліджуваних зв'язків є перебування письменників у Глухові чи на Глухівщині за службовими обов'язками або під час подорожей, оскільки місто було розташоване на головному шляху між Москвою та Києвом. У ХVІІІ ст. у Глухові побувало кілька російських письменників, зокрема восени 1734 р. тут зупинявся Михайло Ломоносов, коли їхав на навчання до Києво-Могилянської академії, а в наступному році після кількомісячного навчання знов повертався цим же шляхом до Москви.

Улітку 1786 р. Глухівщиною проїздив Денис Фонвізін. Він зупинявся у Глухові, про що відзначив у своєму щоденнику: «Около обеда приехали в Глухов и стали было у попа; но как квартира была плоха, то перевезли нас к Ивану Феодоровичу Гум... Он с женою своею, Марфю Григорьевною, суть подлинныя Простаковы из комедии моей «Недоросль» [14, с. 565–566].

На початку ХІХ ст. у Глухові бував письменник і перекладач Олександр Паліцин – засновник просвітниць-

кого гуртка «Попівська академія», який після відставки оселився на хуторі Попівці поблизу Сум (нині с. Залізняка Сумського району). Його дружиною стала Євдокія Неплюєва, рід якої пов'язаний із Глухівщиною.

Неодноразово у Глухові бував Микола Гоголь. У 1848 р. він відвідував с. Сваркове Глухівського повіту на запрошення Олександра Марковича, де знайомився з історичними документами та описами народних звичаїв і побуту жителів Глухівщини. М. Гоголь згадує Глухів у повісті «Страшная месть»: «В городе Глухове собрался народ около старца бандуриста, и уже с час слушал, как слепец играл на бандуре. Еще таких чудных песен и так хорошо не пел ни один бандурист» [2, с. 279]. А також двічі згадується це місто в повісті «Тарас Бульба».

З Глуховом пов'язана доля письменника й педагога Івана Вернета (1771–1847), який народився у Швейцарії, але своєю другою батьківщиною обрав Україну, служив гувернером у Харкові та вчителем у Новгороді-Сіверському. Він був автором спогадів про Г. Сковороду та циклу нарисів «Путешествия в духе Стерна». У Глухові І. Вернет прожив два роки свого невлаштованого й мандрівного життя. «Вернет подражал страннической жизни Г.С. Сковороды – переезжал от одной знакомой семьи к другой; но его жизнь не лишена была некоторого комфорта и, главное, он все-таки стыдился своей бедности и старался жить у богатых», – писав про нього Д. Багалій [1, с. 3]. «Нет у меня слов, чтобы достойно возблагодарить тех, кои в Украине и в Малороссии, быв чужими, предлагали мне их дома и услуги с прямо-родственным сердцем, призирали меня бездомного!» – так оцінював гостинних українців І. Вернет [5, с. 188]. Серед міст, де він знайшов притулок, письменник згадує і Глухів, «где прежде прожил я два года, тоскуя по отечеству и приносиваясь к новому образу жизни» [5, с. 188].

Крім І. Вернета, Глухів і Глухівщину згадують у своїх подорожніх нарисах інші російські письменники першої половини ХІХ ст., які мандрували Україною й писали свої враження під впливом поширеної традиції того часу, породженої творами Л. Стерна і М. Карамзіна. Кролевець і Глухів згадує у своєму подорожньому нарисі князь І. Долгорукий. І. Сбітнев у нарисі «Поездка в Харьков» також описує деякі міста й містечка нинішньої Сумщини: Вороніж, Кролевець, Конотоп, Хмельів, Ромни, Липову Долину, Охтирку, Краснопілля, Суми, Білопілля, Глухів.

Важливу сторінку у зв'язки з російською літературою ХІХ ст. вписали уродженці Глухівщини, серед яких є низка відомих імен, що прислужилися на різних напрямках суспільного, наукового й культурного життя. Серед цих письменників одним із перших з варто згадати Івана Кулжинського (1803–1884) – письменника, педагога, історика, етнографа, учителя М. Гоголя, Є. Гребінки та Н. Кукольника. З-під його пера вийшло близько сотні творів, серед яких «Федюша Мотавильский, украинский роман», драми «Кочубей», «Юродивый», низка ліричних віршів, байок. Йому

належить кілька праць з історії, літературознавства, а також статті, які він публікував у журналах «Украинский вестник», «Дамский журнал», «Московский вестник», «Русская беседа», «Маяк», «Москвитянин» та інші. Унікальною у своєму роді і сповненою любові до рідного краю є його книга «Малороссийская деревня» (1827), яка поєднує етнографічні описи з художньою прозою. Вона присвячена ідилічному змалюванню сільського життя рідного краю і складається з розділів: «Весна в Малороссии», «Барвенки и рута», «Обжинки», «Вечерницы», «Малороссийская свадьба», «О малороссийской поэзии», «Малороссийские песни». Народні пісні-веснянки він наводить у своєму поетичному переспіві російською мовою, а опис народного свята має узагальнено-сентиментальний характер: «Уже веселье нимфы прославили весну в своих песнях и хороводах» [4, с. 28]. З елементами художньої образності описане свято обжинків, де згадуються обжинкові пісні та страви святкового обіду (борщ, картопля з бараниною, смаженина). Не менш яскраво він описує українські вечорниці – «сельский малороссийский клуб», де молодь збирається «для взаимных свиданий». У наступному розділі змалюване народне весілля, наведено опис елементів весільного обряду: сватання, промова сватів, прощання нареченої з подружками, випікання короваю, заплітання подружками коси нареченої, вінчання в церкві, викуп нареченої, святкова вечеря, яка завершується проводом молодих до шлюбного ложа. У розділі, присвяченому українській поезії, І. Кулжинський високо оцінює народні пісні й захоплено закликає звернути на них пильну увагу: «Имейте охоту прислушаться к малороссийским песням: какая величественная простота в выражении и в самих чувствах! Какое близкое и живое изображение природы! Кажется, сочинители сих песен пели оные не устами, а сердцем» [4, с. 57]. Він також наводить декілька уривків народних пісень українською мовою з поясненням окремих слів та їхнього змісту, згадує Семена Климовського як автора однієї з найвідоміших українських пісень «Іхав козак за Дунай», а також близьких до народної поезії Г. Сковороду та І. Котляревського. В останньому розділі подано дев'ять народних пісень ліричного змісту.

Серед уродженців Глухівщини неможливо не згадати поета пушкінської плеяди Василя Туманського (1800–1860), який народився в селі Чорториги (нині – с. Шевченкове Березівської ОТГ). Під час своєї служби в Петербурзі та Одесі він познайомився та підтримував стосунки з О. Пушкіним, І. Криловим, О. Ізмайловим, К. Рилєєвим, О. Сомовим, В. Кюхельбекером, братами Бестужевими; був членом «Вольного общества любителей российской словесности», належав до романтичного крила в російській поезії. З-під його пера протягом 1820–1830-х років вийшла низка віршів, опублікованих у «Сыне Отечества», «Благонамеренном», «Соревнователе просвещения», «Новостях литературы», «Северных цветах», «Славянине», «Современнике», «Отечественных записках», «Северной лире». Окремий збірник «Стихо-

творения» вийшов у 1840 р. Уперше всі вірші В. Туманського були зібрані в 1881 р. його двоюрідним племінником О. Милорадовичем у збірці «Стихотворения Василия Ивановича Туманского (1817–1839)».

«Наш друг Туманский», – це рядки з поеми О. Пушкіна «Евгений Онегин». У листі від 31 січня 1831 р., адресованому П. Плетньову, поет писав: «Вижу по письму твоему, что Туманский в Петербурге – обними его за меня. Полюби его, если ты еще его не любишь. В нем много прекрасного, несмотря на некоторые мелочи характера малороссийского» [11, с. 16]. Про його вірші Пушкін писав: «“Греческая песнь” Туманского, “К одесским друзьям” (его же) отличаются гармонией, точностью слога и обличают решительный талант» [9, с. 269]. У листі до В. Туманського О. Пушкін пише: «Что ты? Что твоя поэзия? Изредка и слишком редко попадают мне твои стихи. Сделай милость, не забывай своего таланта. Боюсь, чтоб проза жизни твоей не одолела поэзии души. “Девушка влюбленному поэту” – прелесть!» [10, с. 185].

Тематика віршів Василя Туманського різноманітна; не обходить він увагою й рідну Глухівщину, зокрема у вірші «Видение» він згадує дитинство на берегах річки Есмани, яка тече неподалік рідного села Чорториги:

На берегах задумчивой Эсмани,
Чуть слышной в звонких камышах,
Унынием встревоженный, в мечтах
Платил я прошлой жизни дани.
Видения носились надо мной,
Виденья дней, погибших без возврата;
В толпе их я узрел, опять в красе земной,
Отца, и мать, и брата [3, с. 134].

Троюрідним братом В. Туманського був поет Федір Туманський, який також тісно пов'язаний із Глухівщиною. Його поетична муза значно скромніша – відомо лише 9 його віршів, які були надруковані в альманасі «Северные цветы» і засвідчили безсумнівний талант автора. Найвідоміший із цих віршів – «Птичка» («Вчера я растворил темницу воздушной пленнице моей») – входить до низки збірників і хрестоматій російської поезії XIX ст. Українською мовою цей вірш переклав у 1895 р. П. Грабовський.

Не всі уродженці Глухівщини, які писали російською мовою, належали до російських письменників; деякі з них увійшли до числа будівничих нової української літератури. Насамперед це стосується видатного українського письменника Пантелеймона Куліша, уродженця містечка Воронежя Глухівського повіту, перші твори якого були написані російською мовою й дія у яких відбувалася в рідному Воронежі. Російською був написаний і його наступний роман «Михайло Чарнышенко», а також російськомовний варіант роману «Чорна рада».

У Воронежі народилися ще кілька письменників, які писали російською мовою. Першим варто згадати Матвія Холодовича (1710–1784) – сина воронізького сотника, який закінчив Київську академію, служив на посаді

військового канцеляриста, а після відставки мешкав у Воронежі та складав вірші релігійного змісту. Два його вірші «Святителю Димитрию, новому чудотворцю Ростовському» і «Преображенію Господню» були знайдені в архівах і опубліковані наприкінці XIX ст. О. Лазаревським. Тут же народився письменник Максим Іващенко – отець Досифей (1780–?), настоятель шпитального монастиря Києво-Печерської лаври, який писав переважно богословські твори і є автором книги повчань «Христианские утешения в скорбях житейских» (1847). Про нього згадує Т. Шевченко в повісті «Близнецы».

Певний літературний хист мав ще один уродженець Воронежа – етнограф, фольклорист, краєзнавець і педагог Іван Абрамов (1874–1860), автор низки наукових праць та газетних публікацій, присвячених народній культурі та історії рідного краю. Писав він також і вірші російською мовою.

У селі Землянці Глухівського повіту народилася педагог і етнограф П. Литвинова-Бартош (1833–1904). Окрім етнографічних праць, з-під її пера вийшла низка оповідань та повістей, які, як зазначала її біограф І. Спаська, «завсіди про те, що близько до неї стосується, що її хвилює або обурює» [13, с. 190]. Частина з них торкається життя учнів: «Записки умершего», «Дешевый труд», «Скромная семья». Деякі мають суто автобіографічний характер: «В институте», «Воспитание провинциалки (в конце 20-х годов)», «Из записок гувернантки», «Маленькая биография», «Монахиня», «Московский Елизаветинский институт. 1847–1852. Воспоминания И. Бартош», «Няня», «Племянница», «Фаталист», «К физиологии брака. За что меня возненавидел муж мой» та «Захолустье».

Зображенню традиційного способу життя дрібнопомісного українського панства присвячені твори П. Литвинової-Бартош, які здебільшого залишилися в рукописах і не потрапили до друку: «Из провинциальных нравов. Фотографические снимки. Старосветские помещики (только не гоголевские)» (1875), «Варварство и цивилизация. Очерк из малороссийской жизни» (1879), «Фотографические снимки. Старосветские помещики. Тётушка Елена Ивановна. Аксюша. Граф и его семья» (1881), «Отрывок из семейной хроники захолустной жизни малорусских панов. Мои тётушки» (1889), «Живые картинки в деревенском калейдоскопе. Труженица» (1890), «Аксюша», «Бытовая хроника малорусского захолустья», «Герасим», «Год в деревне», «Дешевый труд», «Живые картинки в деревенском калейдоскопе», «Из деревенской хроники», «Панщина (очерк из новых времён)», «Старое старится, молодое растёт», «Хроника захолустья. Очерки провинциальной жизни» та ін.

Надрукована лише невеличка частина цих творів. Зокрема, у газеті «Киевлянин» за 1875 р. були опубліковані її оповідання «Старосветские помещики, только не гоголевские», «Тётушка Елена Ивановна» та «Аксюша». У журналі «Киевская старина» за 1904 рік був опублікований її доволі розлогий твір «Очерк из жизни ста-

росветских помещиков», який написаний на сімейних спогадах близької родини – сімействі поміщиків Лихошерстових, які були опікунами неповнолітніх сестер Бартош – Пелагеї (Поліньки) і Марії (Марі). Серед творчої спадщини П.Я. Литвинової-Бартош є переклади творів з інших мов: двох комедій Ж.-Б. Мольєра: «Жорж Данден, або Обдурений чоловік» під назвою «Грицько Дендрик, або Одарчин чоловік» та «Лікар мимоволі» під назвою «Знахар поневолі».

Уродженець села Кореньок – історик, етнограф та культурний діяч Микола Шугуров – закінчив юридичний факультет Московського університету, служив деякий час у Москві, Петербурзі, Сибіру та Одесі, потім був переведений до Стародуба, згодом призначений членом Київської судової палати, а незадовго до смерті обійняв посаду Ніжинського окружного судді. У Києві він став активним учасником гуртка співробітників та авторів журналу «Киевская старина», у якому опублікував низку статей, заміток та рецензій. Окрім того, Микола Шугуров виявив себе як доволі талановитий поет. Його вірші вийшли друком у 1882 р. під назвою: «Думы и песни Н.В. Майского». У некролозі, вміщеному в журналі «Киевская старина» за 1901 р., зазначено: «Его поэтическая натура выразилась в ряде стихотворений, часть из которых была издана без его ведома в виде сборника под псевдонимом Майского» [7, с. 486].

Щедро обдарованим різного роду талантами був уродженець с. Дунаець Микола Маркевич (1804–1860) – історик, етнограф, фольклорист, композитор і поет. Під час свого навчання в Петербурзі у 1817–1820 рр. він зблизився з поетичним колом, до якого входили О. Пушкін, І. Пуштин, В. Кюхельбекер, Ф. Глінка, К. Рилєєв та ін. Перший його вірш вийшов на сторінках журналу «Невский зритель» у 1820 р. Згодом добірку його віршів опублікував журнал «Московский телеграф». У 1829 р. вийшла його збірка «Элегии и еврейские мелодии», до якої увійшли авторські переспіви двадцяти трьох елегій і восьми віршів зі збірки Байрона «Єврейські мелодії». Це була перша спроба цілісного перекладу байронівських циклів у російській літературі. У цих перекладах М. Маркевич далеко відійшов від оригіналу; його твори є фольклоризованими переспівами. Наступна збірка, видана в цьому ж 1929 р. під назвою «Стихотворения эротические и Паризина», містила двадцять перекладів доволі популярного в Росії французького поета Евариста Парні, десять власних віршів і переклад поеми Дж. Байрона «Парізіна». Але найбільший успіх випав на долю наступної збірки М. Маркевича, яка вийшла в Москві в 1931 р. під назвою «Украинские мелодии». У передмові до неї поет указував, що її ідейно-естетичною основою він обрав народну поезію, її мотиви та образність: «Ирландские и еврейские мелодии Томаса Мура и лорда Байрона подали мне первую мысль приложить слова русские к прелестной музыке песен малороссийских» [6, с. 1].

До цієї збірки увійшло 36 віршів, заснованих на мотивах і образах українського фольклору. Віршам передують розлогі тридцятисторінкова передмова, у якій автор зазначає, що відмовляється від наслідування творчості своїх кумирів, а хоче, подібно до Міцкевича, Карамзіна, Жуковського та Пушкіна, іти своїм шляхом, прокладати нові стежки. Вірші М. Маркевича у цій збірці носять яскраво виражений фольклорно-романтичний характер. Вони базуються на народних легендах, повір'ях, прикметах. Значне місце займають образи народної демонології, зокрема образи відьом («Сон-трава», «Ведьма», «Чаровниця»), домовиків («Бандурист», «Добрий домовой», «Домовой»), повісельників та потопельників («Удавленник», «Солнце утопленников»), русалок («Русалки»), летючого змія-перелесника («Змей»). У віршах «Приметы по коню», «Приметы смерти», «Перелетная звезда» автором поетично опрацьовані народні прикмети, переважно міфологічного характеру. Другу частину збірки займають вірші «Украина», «Гетьманство», «Чигирин», «Медный бык» та ін., присвячені козацькій минувшині, подвигам народних ватажків, серед яких згадуються Хмельницький, Войнаровський, Палій, Наливайко, Сагайдачний. Щирим захопленням сповнені вірші, присвячені красі української природи («Украинские ночи», «Степ») та її річкам («Днепр», «Удай», «Сула»). Завершують збірку розлогі примітки історико-етнографічного змісту, у яких до кожного вірша подані пояснення щодо народних легенд, вірувань, прикмет, а також історичні відомості про українську минувшину. Ця збірка стала важливим здобутком української школи в російській поезії і знайшла своє продовження і творчий розвиток у поезії Т. Шевченка та низки українських романтиків. Миколі Маркевичу належить також неопублікована поема «Димитрий Донской» (1827–1828).

Окремим і важливим аспектом зв'язків Глухівщини з російською літературою XIX століття є згадки про цей край у творах російських письменників. Особливе місце займають зображення історичних подій, які відбувалися в Глухові в гетьманську добу. Зокрема, у поемі О. Пушкіна «Полтава» знайшли відображення глухівські події 1708 року:

Гремит анафема в соборах:

Мазепы лик терзает кат.

На шумной раде,

В вольных спорах

Другого гетмана творят [8, с. 224].

Цей же історичний епізод поет згадує і в написаній ним «Історії Петра I».

Знайшли своє відображення в російській літературі того часу й події Гайдамаччини, зокрема постаті гайдамацького ватажка Семена Гаркуші присвятили свої твори представники української школи в російській літературі XIX ст. Василь Наріжний, Орест Сомов, Григорій Данилевський.

Повість Ореста Сомова «Гайдамак. Малороссийская быль» (1825) була створена на основі історичних і фольклорних джерел. Події в повісті відбуваються на території сучасної Сумської області. На Воздвиженському ярмарку в м. Кролевець ми знайомимося з головним героєм – гайдамацьким ватажком Гаркушею, який під іменем Киріяка привіз товари на ярмарок. Зрадника Гершка, який доніс повітовому судді, що в місті з'явився страшний гайдамака, побратими Гаркуші втопили в річці Есмани. Заарештованого Гаркушу везуть глухівською дорогою з Путивля до Клевенського перевозу, де під час переправи через річку Клевень він утік, приславши увагу охоронців місцевою легендою про старого пана-чаклуна, привид якого літає по селу на своєму ридвані, запряженому шісткою вороних коней [12, с. 34].

Проаналізований матеріал окреслює зв'язки Глухівщини з російською літературою XIX ст. й дає можливість стверджувати, що вихідці з цього краю активно прислужилися до розвитку російської літератури означеного періоду, внесли до неї українську тематику та створили окрему школу в межах російської літератури, яка мала широкий вплив на розвиток тогочасної української літератури. Знайшла своє відображення Глухівщина й у творах тогочасної російської літератури, зокрема в історичних романах і повістях письменників українського походження. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку дозволять доповнити аналізований матеріал новими іменами та фактами, а також стрункіше окреслити модель досліджуваних зв'язків.

ДЖЕРЕЛА

1. Багалей Д.И. Харьковский педагог и журналист начала XIX века Иван Филиппович Вернет. *Сб. ист.-филол. о-ва, изд. в честь проф. Н.Ф. Сумцова*. Харьков : тип. «Печ. дело», 1908. 7 с.
2. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений / гл. ред. Н.Л. ; АН СССР, Ин-т литературы (Пушкин. дом). Москва : Изд-во АН СССР, 1940. Т. 1. Ганц Кюхельгартен; Вечера на хуторе близ Диканьки. 556 с.
3. Здравствуй, племя младое... : антология поэзии пушкинской поры. Кн. III / сост. В. Муравьев. Москва : Советская Россия, 1988. 352 с.
4. Кулжинский И. Малороссийская деревня. Москва : В типографии императорского Московского театра, 1827. 140 с.
5. Л. Иван Филиппович Вернет, швейцарский уроженец и русский писатель. Из воспоминаний обыкновенного человека. *Современник*. 1847. Кн. 1. С. 167–197.
6. Маркевич Н. Украинские мелодии. Сочинение Ник. Маркевича. Москва : в типографии Августа Семена при Императорской мед.-хирургической академии, 1831. 156 с.
7. Н.В. Шугуров. Некролог. *Киевская старина*. 1901. № 12. С. 485–490.
8. Пушкин А.С. Собрание сочинений в 10 томах. Москва : ГИХЛ, 1959–1962. Т. 3. Поэмы, Сказки. 540 с.
9. Пушкин А.С. Собрание сочинений в 10 томах. Москва : ГИХЛ, 1959–1962. Т. 6. Критика и публицистика. 584 с.
10. Пушкин А.С. Собрание сочинений в 10 томах. Москва : ГИХЛ, 1959–1962. Т. 9. Письма 1815–1830. 496 с.
11. Пушкин А.С. Собрание сочинений в 10 томах. Москва : ГИХЛ, 1959–1962. Т. 10. Письма 1831–1837. 486 с.
12. Сомов О. Купалов вечер. Избранные произведения / сост. предисл., примеч. З. Кирилук. Киев : Дніпро, 1991. 558 с.
13. Спаська І. Пелагея Яковівна Литвинова : Нарис її життя та праці за її рукописами та родинними документами. Етнографічний вісник. 1928. Кн. 7. С. 168–199.
14. Фонвизин Д.И. Отрывки из дневника четвертого заграничного путешествия. *Собрание сочинений в двух томах*. Москва ; Ленинград : Гос. Изд-во художественной литературы, 1959. Т. 2. 704 с.

Piatachenko S.V. The connection between the Hlukhiv region and the Russian writers of XIX century

This article examines the connection between the Hlukhiv region and the Russian writers of the 19th century. Most of them were Ukrainian natives and belonged to the Ukrainian school in the current Russian literature: they were born or lived in that area, had temporary stay during the journey or working period, or depicted Hlukhiv and other settlements as well as famous historical events related to this location in their works. Mykola Hogoł was arrested in Hlukhiv, Oleksandr Palitsyn, Ivan Vernet stayed there, Ivan Kulzhinsky and Maxim Yaschenko (monk Dosifei) were born there. Vasyl Tumansky and his cousin Fedir Tumansky were natives of Hlukhiv region. A number of Hlukhiv natives, who are best known for their pedagogical or historical and ethnographic works, also wrote poetic and prose works in Russian. Hlukhiv and Hlukhiv region is mentioned in the works of Russian writers of the 19th century. The analysis of these connections proves the important role of Hlukhiv region on the cultural map of the XIX century and allows to combine the historical and literary aspect of the study of Russian literature in the XIX century with local lore.

Key words: Russian literature, Hlukhiv region, prose, poetry, local lore.

REFERENCES

1. Bagaley, D.I. (1908). Har'kovskiy pedagog i zhurnalist nachala XIX veka Ivan Filippovich Vernet [Kharkov teacher and journalist of the early 19th century Ivan Filippovich Vernet]. *Sbornik istoricheskogo obshchestva, izdannyy v chest' prof. N.F. Sumtsova. Kharkiv : tip. «Pech. delo»*. [in Russian].
2. Gogol, N.V. (1940). *Polnoe sobranie sochinenij [Complete set of works]*. (Vol. 1). Moscow: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
3. Murav'ev, V. (Ed.) (1988). *Zdravstvuj, plemja mladoe... : antologija poeziji pushkinskoj pory [Hello, young tribe... : an anthology of the poetry of the Pushkin era]*. (Vols. 3). Moscow: Sovetskaya Rossiya. [in Russian].
4. Kulzhinskiy, I. (1827). *Malorossiyskaya derevnya [Ukrainian village]*. Moscow: Tipografiya imperatorskogo Moskovskogo teatra. [in Russian].
5. L. (1847). Ivan Filippovich Vernet, shveytsarskiy urozhdenets i russkiy pisatel'. Iz vospominaniy obyknovennogo cheloveka [Ivan Filippovich Vernet, Swiss native and Russian writer. From the memories of an ordinary person]. *Sovremennik, 1*, pp. 167–197. [in Russian].
6. Markevich, N. (1831). *Ukrainskie melodii. Sochinenie Nik. Markevicha [Ukrainian melodies. Composition by Nik. Markevich]*. Moscow: v tipografii Avgusta Semena pri Imperatorskoj med.-hirurgicheskoy akademii. [in Russian].
7. Shugurov, N.V. (1901). Nekrolog [Necrologue]. *Kievskaja starina, 12*, pp. 485–490. [in Russian].
8. Pushkin, A.S. (1959–1962). *Sobranie sochinenij v 10 tomah [Collected works in 10 volumes]*. (Vol. 3). Moscow: GIHL. [in Russian].
9. Pushkin, A.S. (1959–1962). *Sobranie sochinenij v 10 tomah [Collected works in 10 volumes]*. (Vol. 6). Moscow: GIHL. [in Russian].
10. Pushkin, A.S. (1959–1962). *Sobranie sochinenij v 10 tomah [Collected works in 10 volumes]*. (Vol. 9). Moscow: GIHL. [in Russian].
11. Pushkin, A.S. (1959–1962). *Sobranie sochinenij v 10 tomah [Collected works in 10 volumes]*. (Vol. 9). Moscow: GIHL. [in Russian].
12. Somov, Orest (1991). *Kupalov vecher. Izbrannye proizvedeniya [Kupała evening. Selected works]*. Kiev: Dnipro. [in Russian].
13. Spaska, Yi. (1928). Pelahaia Yakovivna Lytvynova: Narys yii zhyttia ta pratsi za yii rukopysamy ta rodyннымy dokumentamy [Pelageya Yakovivna Lytvynova: Essay on her life and work on her manuscripts and family documents]. *Etnohrafichnyi visnyk, 7*, pp. 168–199. [in Ukrainian].
14. Fonvizin, D.I. (1959). Otryvki iz dnevnika chetvertogo zagranichnogo putshhestviya. *Sobranie sochinenij v dvuh tomah*. (Vol. 2). Moscow; Leningrad: Gos. Izd-vo hudozhestvennoj literatury. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 14.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 631.165(477.5)«1820/1821»

О.В. Кужельна

ДІЙСНА ТУРБОТА ПРО СЕЛЯН АБО ВЛАСНИЦЬКІ ІНТЕРЕСИ: РОЛЬ ОЛЕКСІЯ РОЗУМОВСЬКОГО В ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ НЕВРОЖАЮ 1820 РОКУ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Син гетьмана Кирила Григоровича Розумовського – Олексій Кирилович Розумовський (12.09.1748–05.04.1822) – видатний державний діяч кінця XVIII – початку XIX століття, найзаможніший землевласник, що мав великі маєтності на Лівобережжі України, зокрема, у Чернігівській губернії. У статті йде мова про останні роки життя Олексія Розумовського – час перебування у відставці. Особливу увагу звернено на його діяльність у 1820–1821-х рр., коли Чернігівська губернія потерпала від неврожаю, а місцеве населення страждало від голоду. Наводяться листи-звернення Олексія Розумовського щодо цього питання до російського імператора, сенаторів та міністрів.

Автор статті намагається розібратися, що стоїть за клопотаннями графа Олексія Розумовського: турбота про власну кишеню або хвилювання про селян, які опинилися у складних життєвих обставинах унаслідок неврожаю 1820 року. Одночасно розглядаються питання щодо динаміки розвитку в Чернігівській губернії землеробства, винокуріння та ролі заснованих 1799 р. запасних продовольчих магазинів у вирішенні питань забезпечення продовольством населення у періоди неврожайних років.

Ключові слова: Олексій Розумовський, граф, неврожай, голод, запасні продовольчі магазини, винокуріння, Чернігівська губернія.

Олексій Кирилович Розумовський (12.09.1748–05.04.1822) – державний діяч Російської імперії, граф, син гетьмана К. Розумовського. Олексій Розумовський був освіченою людиною свого часу, навчався у Страсбурзькому університеті. У 20-річному віці вступив на придворну службу. У 1785 р. призначений сенатором. З 1795 по 1807 рр. був у відставці, упродовж 1810–1816 рр. – міністр народної освіти, член Державної ради. 1818 року відійшов від справ і проживав у власному маєтку у містечку Почеп [4, с. 268–269].

У спадок від свого батька він отримав не тільки «відоме» прізвище та гучне «звання» сина гетьмана, а й великі маєтності. Олексій Розумовський у одному з листів зізнавався: «Имя более двадцати тысяч душ в Черниговской губернии, я принадлежу к числу богатых помещиков здешнего края... По числу душ, мне принадлежавших, я, конечно, один из самых значительных помещиков Малороссии!» [10, с. 285, 287]. У заповіті, складеному 3 квітня 1800 р., граф Кирило Розумовський заповідав старшому сину Олексію наступні володіння: «в поветах мглинском, стародубовском и новгородско-северском состоящая три волости – почеповскую, бакланскую и шептаковскую... да в пирятинском и переясловском поветах: волость яготинскую... со всеми составляющими селами, деревнями и хуторами, со всякими при них заведениями, фабриками, конными и скотными заводами и со всеми вотчинными наличностями и в Москве дом на Гороховом Поле Бахартовской» [1, с. 320].

Наприкінці 1821 р. на стіл російського імператора Олександра I буде покладений лист-супліку з проханням

1. Тут і далі по тексті виділення жирним шрифтом або курсивом автора статті.

Олексія Розумовського «купить в казну московский дом мой», при цьому граф зазначав, що «дом мой стоил мне более миллиона рублей» [7, с. 108]. Що примусило Олексія Кириловича піти на такий крок? Однозначно відповісти на це питання неможливо. Але серед різних причин були і «наслідки» його відставки, і «відходу» від державних справ, і чисельні борги, і ...неврожай 1820 р. Саме про останній фактор і піде мова у цій статті.

Неврожаї в Росії не були рідкістю. Вони періодично повторювалися в різних регіонах імперії. Більшою мірою на обсяги врожаю впливали погодні умови, які у 1817–1822 рр. були доволі нестабільними.

Зима 1817–1818 рр. видалась неабияк холодною, особливо в Сибіру, де у грудні замерзала навіть ртуть. Але вже у січні «вскрылись реки» – весна прийшла рано. «А лето, напротив, благоприятствовало жатве, которая, большею частию, оказалась изобильною» [5, с. 544]. Зима 1819 р. «отличалась чрезвычайною стужею во многих губерниях... За зимою следовала прекрасная весна... а урожай вышел вообще хорош... Жатва 1819 г. оказалась изобильною и обеспечила продовольствие государства» [5, с. 603, 604, 605].

Здавалося б, гарні жнива 1819 р. мали стати запорукою непоганого врожаю на наступний рік завдяки продовольчим запасам та наявності надлишків посівного матеріалу. Але знову втрутилися погодні умови. За відомостями, що були надані до Міністерства внутрішніх справ очільниками губерній, урожай 1820 р. був «не совсем достаточный» в Архангельській, Вологодській, Костромській, Рязанській, Полтавській, Тульській губерніях; «недостаточный» – у Вітебській, Володимирській, Гродненській, Єкатеринославській і частково в Київській, Мінській, Оренбурзькій, Чернігівській та інших губерніях; «порядочный» – у Віленській, Курській, Пензенській, Подільській, Тверській та ін. губерніях; «изобильный» – у Воронізькій, Вятській, Казанській, Смоленській губерніях [6, с. 20–21].

У 1821 р. «изобильным» урожай був лише в Пермській губернії. Цей рік супроводжувався «многими бедствиями по случаю худого исхода жатвы» [6, с. 100]. За повідомленнями урожай 1821 р. був «посредственный» – в Іркутській (від дощів та граду), Вітебській (від дощів), Херсонській (від посухи), Смоленській (від дощів, вітру, повені та градобиття), Волинській, Подільській та ін. губерніях; «порядочный» – в Архангельській, Вятській губерніях [6, с. 100].

Наступна категорія вказана дещо інакше, ніж у відомостях за попередній рік, а саме: «менее посредственного и скудный» – в Полтавській, где градом выбито более 100 000 копен, а в некоторых селениях истреблены все огородные овощи без остатка, в Слободско-Украинской от града и засухи, в Черниговской от морозов в августе, в Астраханской ...от жаров и бездождия, ... в Минской от ненастной погоды» [6, с. 101]. Також зазначалося, що «сена родилось также мало в Полтав-

ской, ...Слободско-Украинской...вообще повсеместно оказался “величайший” неврожай трав... Последствиями были значительныя выдачи из запасных магазинов хлеба, разсрочка вноса его» [6, с. 101]. У повідомленнях перераховалися губернії, де спостерігався «недостаток продовольствия», у т. ч. у Могилевській, місцями в Орловській, Рязанській, Тульській, Воронізькій, Курській та ін. губерніях [6, с. 101, 102]. При цьому зазначалося, що нестаток урожаю спостерігався особливо «в Белорусских губерниях, откуда многие крестьяне бежали в Киевскую и Волынскую губернии искать продовольствия, но инья из них умирали на дороге от слабости и голода, и где хлеба в магазинах вовсе не было, некоторые из помещиков объявили, что они не в состоянии прокормить крестьян, а дворянство просило об ограничении и воспрещении винокурения» [6, с. 102–103].

Узагальнюючи повідомлення, що надійшли з губерній, було зроблено висновок: «Необходимы были самые действительные и решительные меры к отвращению голода и Министерство Внутренних дел везде являлось с своим содействием, хотя, быть может, и не везде успевало совершенно прекратить бедствие» [6, с. 103]. Одночасно вкотре підкреслюючи, що «недостаток продовольствия оказался в Черниговской губернии», Міністерство внутрішніх справ «зізнається», що «Правительством не было предпринимается каких-либо особенных мер по части народного продовольствия» [6, с. 21, 22].

Зазвичай багаті на врожай українські губернії не відчували проблем із хлібом. За висновками Н. Варадинова, Чернігівська, Полтавська та Київська губернії «не только обходились собственным хлебом в продовольствии, но и употребляли его на винокурение и отпускали в Белоруссию и Минскую губернию» [6, с. 183]. З Київської губернії «хлеб шел к Одесскому порту» [6, с. 183]. Волинська, Подільська губернії «принадлежали к хлебороднейшим...употребляли много хлеба на винокурение и отправляли его за границу», а Херсонська, Таврійська та Єкатеринославська губернії «довольствовались вполне собственным хлебом и отправляли его за границу». «Слободско-Украинская губерния также не из последних по изобилию собственного урожая» [6, с. 182].

Створений при Міністерстві внутрішніх справ Комітет, розглядаючи спеціальні табелі щодо обсягів посівів та урожаїв за період з 1811 по 1819 рр. по всіх губерніях Росії, не дуже повірив наданим даним і взагалі дійшов наступного висновку: «...показанное за восемь лет сряду количество урожая совершенно подтверждает то мнение, что в России повсеместно голода никогда быть не может» [12, с. 157]. За підрахунками Комітету, в Росії щорічно залишаються величезні запаси хліба, що досягають 34 млн. чвертей, тому «при свободной торговле хлебом... и при благоразумной предусмотрительности не только голода, но даже недостатка в хлебе нигде быть не должно» [12, с. 157].

1820 рік видався найбільш неврожайним, а 1821 р.

приніс із собою нестачу продовольства та голод. Ціни на хліб різко підскочили. Поголів'я великої рогатої худоби в господарствах зменшувалося. Селяни хворіли, кількість працездатного населення зменшувалася. Непросте становище відображають свідчення сучасників тих часів. Так, один з них писав: «Кровавые поносы, после голоду 1821 г., наиболее поразили людей средних лет» [2, с.171]; інший, описуючи стан розвитку сільсько-господарського виробництва, зазначав: «Временное и местное возвышение цен с 1820 год по 1823 год в губерниях Черниговской... происходило от бывших там неурожаев, побудивших правительство выслать туда значительные суммы денег» [15, с. 5].

Що конкретно зробив російський уряд у цій ситуації? Вбачалося декілька варіантів виходу з такого становища. Перший – подальший розвиток запасних магазинів та надання позик; другий – заборона винокуріння, для виробництва якого витрачалася значна частина хлібних ресурсів; третій (традиційний) – покласти всю відповідальність у питанні забезпечення селян продовольством не на уряд, а на поміщиків. П. Зайончковський у своєму дослідженні зазначав: «Несмотря на то, что юридически обеспечение крестьян продовольствием в голодные годы возлагалось на помещиков, последние обычно уклонялись от этого либо вместо муки снабжали крестьян лебедой, желудями и другими суррогатами» [11, с. 24].

Покладання всієї відповідальності щодо забезпечення продовольством селян на землевласників обурило найзаможніші верстви населення. Тим більш, що уряд «погрожував» забирати «в опіку» маєтки поміщиків, які не впоралися з цим завданням. При цьому з можновладців навіть бралися підписки. З цього приводу Олексій Розумовський писав у своєму листі-зверненні до сенатора Богдана Івановича Гермеса наступне: «Первая из принятых здешним начальством мер была: требование от помещиков подписки, чтоб они непременно прокормили крестьян своих до будущего урожая, в противном случае грозили им строжайшим взысканием и отобранием в казенное ведомство имения. **Когда народ терпит голод, то от ононого подписками избавить невозможно**» [10, с. 282]. З боку уряду висловлювалася готовність надавати допомогу дрібним поміщикам. Вважалося, що заможні землевласники самотужки можуть впоратися з цією проблемою, бо у них для цього є більше фінансових можливостей. Але забувалося про одне: чим більше селян має поміщик, тим більше коштів треба для забезпечення їх продовольством. «Указом ... предписано ссужать хлебом, в долг или за наличные деньги, одних мелких помещиков, – писав далі Гермесу Розумовський. – Когда часть государства столь значительная по населенности, какова Черниговская губерния, угрожается бедствиями, сопряженными с голодом, тогда частные меры не у места. Помещик, у которого малое число душ, может обладать капиталом, превосходящим все имение тако-

го помещика, который имеет несколько тысяч душ. Не доставляя сему последнему способов к поддержанию своих крестьян, зависящие от него поселяне неминуемо должны подвергнуться голоду. **Крестьяне помещиков принадлежат государству более нежели владельцам своим**, и когда сии последние не в состоянии им помогать, то польза самого правительства требует, чтоб оно подало руку помощи помещикам». «Почему мелкие помещики более имеют права на помощь правительства, нежели те, у которых большия поместья?» – запитував у зверненні Розумовський [10, с. 286].

Великою помилкою Олексій Розумовський вважав заборону урядом винокуріння. 16 лютого 1821 р. він звертається до «всемогущего» графа Аракчєєва. «Неурожай, бывший прошлого года в Черниговской губернии, всех жителей оной поверг в самое бедственное положение, – писав Розумовський. – Между прочими мерами, принятыми для отвращения ...голода, комитет гг. министров, по представлению местного начальства, **за нужное счел прекратить винокурение до будущего урожая**. К несчастью, мера сия не только не соответствует благим намерениям правительства, но, отнимая у жителей последние способы к пропитанию, неминуемо влечет за собою совершенное разорение всего края» [10, с. 287].

На цю проблему Розумовський звертає увагу і у листі до сенатора Гермеса: «Вред, причиненный запрещением винокурения, простирается не на одних поселян. Винокурение, будучи... единственным промыслом сего края, дает жителям возможность к разным оборотам, которые ныне все прекратились. Сколько есть людей ежегодно употребляющих капиталы свои на покупку рогатого скота, который откармливается на винокурнях и потом продается даже за границу... промышленники подвергнулись ныне разорению. ...мера сия совершенно бесполезна и **вред нанесенный ею здешнему краю можно считать ударом не менее чувствительным как и самый неурожай**» [10, с. 285]. Розумовський далі продовжує: «.. если винокурение прекратится, и если ... правительство выдавать будет в долг хлеб одним дворянам, имеющим не более 30 душ, то я едва ли буду в состоянии прокормить владеемых мною крестьян» [10, с. 287]. Отже, при такому стані речей Розумовський, маючи 20 тисяч селян, не міг розраховувати на допомогу держави. При цьому його роздуми про роль винокуріння мали рацію. Найбільший прибуток поміщики отримували від винокуріння і перспектива «згортання» цього прибуткового виробництва в умовах голоду не на жарт їх налякала.

За даними «Опису Лівобережної України», на початку XIX ст. в Малоросійській губернії налічувалося 2966 винокурних заводів [21, с. 29]. Поміщики мали панівне становище у винокурній промисловості, якій належало перше місце серед галузей, що переробляли продукти сільського господарства. На Лівобережжі на почат-

ку XIX ст. викурювали 3,6 млн відер горілки на рік, а в середині XIX ст. цей показник збільшиться більш ніж в 4 рази [13, с. 393].

Саме завдяки винокурінню навіть дрібнопомісні поміщики нажили собі великі статки. Так, наприклад, один із сучасників зазначав у своїх спогадах: «Некоторые мелкопоместные дворяне крелевецкого уезда, под названием «коропчан», нажив капиталом мелочными, но прибыльными винокурными заводами, сделались впоследствии от покупки имений [Андрея] Разумовского помещиками в конотопском уезде» [16, с. 218]. Серед дворян, що придбали ці маєтності, згадуються прізвища Тарнавських, Кулябок, Єзучевських [16, с. 218].

У першій половині XIX ст. на теренах Чернігівської губернії найбільша кількість гуралень була розташована у Глухівському та Сосницькому повітах [22, с. 249]. Значну кількість гуралень мала, наприклад, дворянська родина Туманських. На території Глухівського повіту їм належали гуральні в селах Бригінці, Хотьминівка, Чорториґи, загальна потужність яких становила більш ніж 17 тис. відер вина та спирта на рік [22, с. 249]. На 1804 р. лише у Глухівському повіті нараховувалося 4 пивоварні, 289 винокурень, 945 котлів [9, с. 202].

За статистичними даними кінця першої половини XIX ст. за 1 бочку (40 відер) платили від 60 до 70 крб. сріблом [8, с. 105]. На той час у середньому у кожному казенному або козацькому поселенні був один шинок на 286 душ, у поміщицьких володіннях – один шинок на 51 душу [8, с. 105].

Значну частину прибутків поміщиків становили доходи від винокуріння, на яке, у свою чергу, витрачалося майже третина врожаю зернових. Так, наприклад, у чорноземних губерніях Росії в середині XIX ст. на вивезення та винокуріння йшло близько 30 % чистого збору хліба [17, с. 206]. За даними губернських звітів на початку XIX ст. у розрахунку на душу населення приходилося 24 пуди хліба [17, с. 198], а мінімальна норма споживання хліба становила 15 пудів [17, с. 199].

Збільшуючи продаж горілки, поміщики мали б можливість підвищити доходи і використати їх на вирішення продовольчих проблем. Але через неврожай обсяги винокуріння, навпаки, зменшувалися. Відтак, вийшло замкнуте коло. До цього додалася заборона винокуріння в 1821 р. в Чернігівській губернії. У цілому, за період 1820–1824 рр. надходження «до державної казни» від встановлених урядом «питейних» зборів щороку зменшувалися. Зокрема, у 1821 р. цей дохід зменшився на 7 тис. крб. у порівнянні з 1820 р. і становив 129,7 тис. крб., у 1824 році – зменшився майже на 10 тис. крб. (у порівнянні з 1823 роком) і становив 106 тис. крб [3, с. 199]. Значно зменшилися також хлібні резерви і в запасних продовольчих магазинах.

Практика створення запасних магазинів була започаткована ще 1799 р. з метою «отвращения голода местных жителей» [6, с. 170]. З часом, а саме з 1816 р.,

уряд навіть розглядав можливість припинення їхньої діяльності. Тоді було запропоновано ліквідувати запасні магазини і замінити їх збором у розмірі 25 коп. з ревізької душі. При цьому уряд посилався на те, що «запасный хлеб был в некоторых местах разобран, в других начал портиться» [6, с. 163]. Нестача продовольства у 1820–1821 рр. примусила знову звернути пильну увагу на це питання. У губерніях, що потерпали від неврожаїв, створювалися нові запасні магазини.

На продовольчі проблеми, що виникли через неврожаї 1820–1821 рр., звертали увагу уряду й інші можновладці. Наприклад, про «недостаток в продовольствии по Брянскому уезду» 10.04.1821 р. писав у своєму листі до Аракчеева граф Віктор Кочубей [10, с. 297]. Про наслідки голоду доповідав до Міністерства внутрішніх справ 11.01.1822 г. Малоросійський воєнний губернатор Микола Репнін [2, с. 173]. Пізніше, а саме 24.11.1823 р., він же звертався до міністра фінансів Канкринна щодо вжиття заходів «в облегчения взыскания недоимок» за 1821 рік [2, с. 170–176]. В останньому листі автор перераховує нещастя, які спіткали Чернігівську губернію після 1812 р.: зменшення кількості населення та доходів, неврожаї та голод. Микола Репнін наводить дані щодо витрачання коштів на подолання наслідків голоду в губернії: «В течение восьми месяцев 1821 г., по средней сложности на каждую ревизскую душу издержано тогда помещиками по 15 пуд. хлеба, который покупался во все течение года по 2 р. 50 коп. за пуд, а в апреле и мае месяцах ценою достигли до 4-х и даже 4 р. 40 коп. Дворянству принадлежат 266,713, следовательно, для прокормления их куплено дворянством до четырех миллионов пудов, которые обошлись около десяти миллионов рублей. В 1821 г., а во многих местах и в 1822 г. дворянство не получило никакого дохода, что ныне, хотя Черниговская губерния и благословенна, но и за большим урожаем никакому произведению сходу нет» [2, с. 172].

На той час витрати у розмірі 10 млн. крб. – неймовірно велика сума. Щодо витрат самого Олексія Розумовського, то у грудні 1821 р. в листі до імператора Олександра I він писав: «Был принужден для прокормления 40,000 человек издержать более 1.500,000 рублей, тогда как доходы мои от имени прекратились.... Потому ... всеподданнейше прошу повелеть купить у меня в казну 2500 душ в черниговской губернии, или выдать мне заимообразную сумму, соответствующую цене онаго имения» [7, с. 109]. Зауважимо, що колись дуже впливовий державний діяч Олексій Розумовський на той час уже упродовж п'яти років перебував у відставці і отримував пенсію у розмірі 10 тис. крб. на рік [19, с. 254]. Олександр Васильчиков, цитуючи цей лист у своєму виданні «Семейство Разумовских», зізнався: «Не знаем, какой ответ последовал на это прошение» [7, с. 110]. За декілька місяців Олексій Розумовський помер.

Перераховуючи досягнення Олексія Розумовського в різних сферах діяльності, Марія Розумовська у дослі-

дженні свого родоводу навела результати його діяльності в освітній галузі: «У перші два роки роботи на посаді міністра [освіти] Розумовський відкрив щонайменше 24 районні школи, 80 церковнопарафіяльних, міську школу у Москві і школу для дітей-сиріт. А також по одній гімназії в Києві, Сімферополі, Білостоку й Ніжині» [19, с. 220]. Стислий опис останніх років його життя у відставці Марія Розумовська закінчує словами: «Олексій Кирилович оселився в Почепі й до смерті знуцався над челяддю й селянами так, що й сказати годі» [19, с. 220].

Остання фраза, мабуть, додала «ложку дьогтю» до всього вищевикладеного. Не дивлячись на великі старання щодо подолання наслідків неврожаю 1820 р. і взагалі беручи до уваги його заслуги на освітянському та інших «фронтах», Олексій Розумовський усе ж таки залишався «людиною свого часу», був крупним землевласником. Але, як би там не було, багаточисельні листи-клопотання до урядовців спонукали до прийняття більш дієвих заходів, зокрема, щодо активізації, починаючи з 1822 р., функціонування запасних продовольчих магазинів та збільшення в них хлібних запасів.

1821 року голодуючим Чернігівської губернії урядом була виділена грошова допомога в розмірі 2 млн. крб. Також на Чернігівщину у якості уповноваженого відрядили сенатора Гермеса для надання допомоги місцевій владі в ліквідації наслідків голоду. Йому доручалося закупити хліб для голодуючих, насіннєве зерно для казенних селян, козаків і дрібних поміщиків, що мали менш ніж 30 душ селян, на загальну суму 2 млн. крб. [18, с. 91]. Окрім виділення грошових позик для закупівлі хліба, були вжиті й інші заходи: з селян, постраждалих від неврожаю повітів, була списана третина недоїмок, а виплата інших двох третин (що становила 213 тис. крб.) була відтермінована на три роки; капітал з фондів Черниговского комитета общественного призрения у сумі 511 тис. крб. надали поміщикам у вигляді позики для допомоги кріпакам; з метою збереження запасів хліба було призупинено винокуріння на заводах, розташованих у Чернігівській губернії [18, с. 92]. На жаль, сенатор Гермес витратив на закупку хліба лише 65 % від суми, що асигнувалася; із закуплених 585 тис. пудів хліба 30 тис. пудів так і не роздали селянам. Кошти, що залишилися, планувалося спрямувати «на устрійство» казенних хлібних магазинів [18, с. 92].

З проханнями про надання допомоги у боротьбі з голодом до урядовців зверталися і генерал-губернатор М.Г. Репнін, і очільник Міністерства внутрішніх справ В. Кочубей. За їхніми підрахунками для надання грошових позик потрібна була сума у розмірі 762 тис. 438 крб. Не дивлячись на їхні клопотання, була виділена значно менша сума – 577 тис. 798 крб. [18, с. 92, 93].

У відповідності до «Высочайшего указа» від 14 квітня 1822 р. «были установлены основания для составления внутренних запасов и меры пособия в неурожайные годы». Новими правилами, що вводилися в дію з

01.07.1822 р., передбачалося «два рода мер продовольствия народа во время неурожая... Местные запасы должны быть хлебные и денежные... Запасы натурой должны составлять по 2 четверти на ревизскую душу... а денежные капиталы – равняться сумме, потребной на покупку хлеба в размере 1 четверти на ревизскую душу по средней за 5 лет местной цене, и составляют посредством ежегодного сбора по 25 коп. с души» [20, с. 355]. 1823 року чисельність запасних магазинів у цілому в імперії досягла 29568 одиниць, хлібних запасів у яких налічувалося 5438 тис. четвертей. Через рік кількість магазинів збільшилася майже на 10 % і становила 32560 (хлібних запасів у них – 5876 тис. четвертей) [20, с. 356].

Ужиті урядом заходи, певною мірою, «нівелювали» наслідки неврожаю. Виділені «допомоги» мали здебільшого тимчасовий характер. Частина дрібних поміщиків збанкрутували і вимушені були віддати свої невеличкі маєтки «під опіку». За неврожайними 1820, 1821 (а місцями в імперії й 1822–1823) роками будуть таким же й 1833, 1840, 1845–1846, 1848 роки. Протягом першої половини XIX ст., за окремо взятий 35-річний період, у Росії лише 7 років будуть врожайними [14, с. 77]. Розроблені урядом положення щодо функціонування запасних магазинів потребуватимуть подальших змін, а географічні особливості територій губерній та погодні умови будуть вносити свої корективи у справу забезпечення «народного продовольства».

ДЖЕРЕЛА

- [А.Л.] Распределительная запись имений графа Кирилла Григорьевича Разумовского между сыновьями. *Киевская старина*. 1891. Т. XXXIV. С. 317–325.
- Авгасова Конюшня. Журнал ежедневных занятий подполковника Л.И. Дудицкого-Лишня. Календарь Черниговской губернии на 1892 год. Чернигов : Типография Губернского правления, 1891. 386 с.
- Блиох И. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1882. Т. 1. 292 с.
- Бойко О.Д. Розумовський Олексій Кирилович. Енциклопедія історії України : У 10 т. Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2012. С. 268–269.
- Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография министерства внутренних дел, 1859. Ч. II. Кн. 1. 642 с.
- Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : Типография министерства внутренних дел, 1862. Ч. II. Кн. 2. 622 с.
- Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. Санкт-Петербург : Типография М. Стасюлевича, 1880. Т. 2. 578 с.
- Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург : Типография Департамента Генерального штаба. Т. XII. Ч. 2. Черниговская губерния. Санкт-Петербург, 1851. 528 с.
- Доценко А. Опис міста Глухова і Глухівського повіту 1804 року. *Сівєрщина в історії України*. Глухів-Київ, 2019. Вип. 12. С. 198–203.
- Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Императора Александра I (с 1807–1829 гг.). Санкт-Петербург : Типография императорской академии наук, 1883. 564 с.
- Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Москва : Просвещение, 1968. 368 с.
- Исторический обзор правительственных мероприятий по народному продовольствию в России. Санкт-Петербург : Типография Министерства внутренних дел, 1892. Ч. 1. 406 с.
- Історія Української РСР / О.К. Касименко, В.А. Дядиченко та ін. Київ : Видавництво АН УРСР, 1953. Т. 1. 680 с.
- Министерство внутренних дел. 1802–1902. Исторический очерк. Санкт-Петербург : Типография Министерства вну-

тренних дел, 1901. 335 с.

15. Н.П. О торговле хлебом во внутренних губерниях России. *Отечественные записки*. 1840. Т. 8. Санкт-Петербург, 1840 (раздел IV). С. 1–20.

16. Н.Ш. «Из воспоминаний, изданных не для публики». *Киевская старина*. Апрель–июнь 1895. С. 214–238.

17. Нефедов С.А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX века. Екатеринбург : УГГУ, 2005. 542 с.

18. Николаенко П. МВД и борьба с голодом в начале 1820-х годов. *Вестник Московского университета МВД России. Юридические науки*. 2011. № 6. С. 89–94.

19. Розумовська М. Розумовські. Родина при царському дворі. К. : Темпора. 2015. 320 с.

20. [Ск.] Продо́вольствие народное. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.Н. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, 1898. Том XXV. С. 354–361.

21. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800. Опис Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / упор. Ананьева Т. К. : Наукова думка. 1997. С. 24–126.

22. Тригуб О.О. Нові відомості про господарську діяльність поміщиків Туманських у першій половині XIX ст. *Сівєрщина в історії України*. Київ–Глухів, 2012. Вип. 5. С. 247–250.

Kuzhelnia O.V. An actual anxiety is about peasants or proprietary interests: a role of Oleksii Rozumovskyi is in overcoming of consequences of crop failure of 1820 in the Chernihiv province

Eldest son of the last Ukrainian hetman Kyrylo Hryhorovych Rozumovskyi – Oleksii Kyrylovych Rozumovskyi (12.09.1748, Sankt – Peterburg – 05.04.1822, Pochep) was the prominent statesman of end XVIII – to beginning XIX centuries and by the most well-to-do landowner which had large manors on Left Bank of Ukraine, in particular, in the Chernihiv province.

In the article speech goes about the last years of life of Oleksii Rozumovskyi, when he already was in retirement. The special attention is turned on his activity in a period 1820/1821, when the Chernihiv province suffered from a crop failure, and a local population suffered from hunger.

In the article told about the last years of life of Oleksii Rozumovskyi, when he already was in retirement.

The letters-solicitors of Oleksii Rozumovskyi are pointed on this question to the Russian emperor Oleksandr the First, of senators and ministers. In the number of addressees of Oleksii Rozumovskyi is the senators Bohdan Ivanovych Hermes, chairman of department of soldiery businesses of State advice, general, count Oleksii Andriiovych Arakcheiev.

The author of the article tries to understand, that stands after the solicitors of count Oleksii Rozumovskyi: an anxiety about an own pocket or actual anxiety is about peasants which found oneself in difficult vital circumstances as a result of crop failure of 1820.

Questions are at the same time examined, in relation to the dynamics of development in the Chernihiv province of agriculture, distillation and role of founded, in 1799 spare grocery stores in the decision of questions of providing of population in periods of bad harvest years of poor harvest.

Key words: Oleksii Rozumovskii, count, crop failure, famine, spare food stores, distilleries, Chernihiv province.

REFERENCES

1. [A.L.] Raspredelitel'naya zapis' imeniy grafa Kirilla Grigor'evicha Razumovskogo mezhdru synov'yami. (1891). [Distributive record of estates of count Kiril Grigorevich Razumovskiy]. *Kievskaya starina*. Vol. XXXIV, pp. 317–325. [in Russian].

2. Avgiasova Konyushnaya. *Zhurnal ezhdnevnyh zanyatiy podpolkovnika L.I. Dudickago-Lishnya*. (1891). [Avgiasova Stable. Magazine of daily employments of lieutenant colonel L.I. Dudickiy-Lishen]. *Kalendar' Chernigovskoy gubernii na 1892 god.*, pp. 101–182. [in Russian].

3. Blioh, I. (1882). *Finansy Rossii XIX stoletiya. Istorii – statistika [Finances of Russia XIX centuries. History is statistics]*. (Vol. 1). St. Petersburg. Tipografiya M.Stasyulevicha. [in Russian].

4. Boiko, O.D. (2012). Rozumovskyi Oleksii Kyrylovych [Rozumovskyi Oleksii Kyrylovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: v 10 t. [Encyclopedia of History Ukraine. In 10 vol.]*. Vol. 9, pp. 268–269. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

5. Varadinov, N. (1859). *Istoriya Ministerstva vnutrennih del [History of Ministry of internal affairs]*. Part II, book 1. St. Petersburg: Tipografiya ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

6. Varadinov, N. (1862). *Istoriya Ministerstva vnutrennih del [History of Ministry of internal affairs]*. Part II, book 2. St. Petersburg: Tipografiya ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

7. Vasil'chikov, A.A. (1880). *Semeystvo Razumovskikh [Family of Razumovskiy]*. (vol.2). St. Petersburg: Tipografiya M.Stasyulevicha. [in Russian].

8. Voennno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii. (1851). *Chernigovskaya guberniya. [Military-statistical review of the Russian empire. Chernigov region]*. St. Petersburg: Tipografiya Departamenta General'no go shtaba. [in Russian].

9. Dotsenko, A. (2019). Opys mista Hlukhova i Hlukhivskoho povitu 1804 roku. [The description of town Hlukhiv and Hlukhiv county of 1804]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Naukove vydannia*. Issue 12, pp. 198–203. Hlukhiv-Kyiv. [in Ukrainian].

10. Dubrovin, N. (1883). *Pis'ma glavneyshih deyateley v tsarstvovanie Imperatora Aleksandra I (s 1807–1829 gody) [Letters of the most main figures in the reign of Emperor Alexander First (with 1807–1829 years)]*. St. Petersburg. Tipografiya Imperatorskoj Akademii nauk. [in Russian].

11. Zayonchkovskiy, P.A. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii [The abolition of serfdom in Russia]*. Moscow: Prosveshchenie. [in Russian].

12. *Istoricheskiy obzor pravitel'stvennyh meropriyatiy po narodnomu prodovol'stviyu v Rossii [Historical review of governmental measures on folk food in Russia]*. (1892). Vol. 1. St. Petersburg. Tipografiya ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

13. Kasymenko, O.K., Diadychenko, V.A. (Ed.) (1953). *Istoriia Ukrainoi RSR [History of Ukrainian SSR]*. (vol. 1). Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [in Ukrainian].

14. *Ministerstvo vnutrennih del. 1802–1902. Istoricheskiy ocherk. (1901). [Ministry of internal affairs. 1802–1902. Historical essay]*. St. Petersburg. Tipografiya ministerstva vnutrennih del. [in Russian].

15. N.P. O trgovle hlebom vo vnutrennih guberniyah Rossii. (1840). [About trading in bread in the internal provinces of Russia]. *Otechestvennye zapiski. Domestic messages*. Vol. 8. (part IV), pp. 1–20. [in Russian].

16. N.Sh. «Iz vospominanij, izdannyh ne dlya publiky». (1895). [From flashbacks, published not for public]. *Kievskaja starina. Aprel'-iyun'*, pp. 214–238. [in Russian].

17. Nefedov, S.A. (2005). *Demograficheski-strukturnyy analiz social'no-ekonomicheskoy istorii Rossii. Konets XV – nachalo XX veka [Demographically-structural analysis of socio-economic history of Russia. End XV – began XX centuries]*. Ekaterinburg: UGGU. [in Russian].

18. Nikolaenko, P. (2011). MVD i bor'ba s golodom v nachale 1820-h godov [MIA and fight against hunger at the beginning of 1820th]. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii. Juridicheskie nauki*, 6, pp. 89–94. [in Russian].

19. Rozumovska, M. (2015). *Rozumovskii. Rodyna pry tsarskomu dvori [The Rozumovskii family. The family is at tsar's court]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

20. [Ск.] Prodovol'stvie narodnoe. (1898). Brokgayz F.A., Efron I.N. *Enciklopedichnyy slovar. [Encyclopedic Dictionary]*. Vol. XXV pp. 354–361. St. Petersburg. [in Russian].

21. *Topografichnyi opys malorosiiskoi hubernii 1798–1800 rokov. Opysy Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XIX st. (1997). [Topographic description of the little Russian province of 1798–1800]*. Kyiv: Naukova dumka. pp. 24–126. [in Ukrainian].

22. Tryhub, O.O. (2012). Novi vidomosti pro hospodarsku diialnist pomishchkyiv Tumanskykh u pershii polovyni XIX st. [New information about economic activity of the Tumansky landlords in the first half of the nineteenth century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh*. Issue 5, pp. 247 – 250. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 11.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

УДК 94(477.51)

Н.М. Товстоляк

**В.В. ТАРНОВСЬКИЙ (1810–1866)
У РОКИ ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ
СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 р.
(ЗА ЕПІСТОЛЯРНИМИ МАТЕРІАЛАМИ)**

Стаття побудована на маловідомих епістолярних джерелах про участь прогресивного українського суспільного діяча В.В. Тарновського (1810–1866) у підготовці та проведенні селянської реформи 1861 р. В.В. Тарновський був одним з відомих українських експертів з економіки сільського господарства, поміщицького господарства та соціальних відносин в українському селі XIX ст. Свої наукові дослідження, практичну діяльність він здійснював у тісній співпраці з активним учасником підготовки та проведення селянської реформи 1861 – Г.П. Галаганом та іншими. Г.П. Галаган був його близьким другом, сусідом по маєтку, разом вони працювали у комісіях з підготовки селянської реформи, а після 1861 р. – у губернських земських установах. Маловідомі листи В.В. Тарновського до Г.П. Галагана розкривають складний процес проведення селянської реформи на Чернігівщині та Полтавщині.

Діти В.В. Тарновського, Василь і Володимир Тарновські, зять М.А. Рігельман (чоловік дочки) також брали участь у проведенні селянської реформи. В.В. Тарновський та Г.П. Галаган були душоприказниками заповіту Д.П. Журавського. У 1856 р. український прогресивний економіст-статистик Д.П. Журавський заповів своє майно на викуп дворових людей. У 1869 р. Г.П. Галаган передав капітали Д.П. Журавського управлінню Київського навчального округу.

Ключові слова: В.В. Тарновський, Г.П. Галаган, Д.П. Журавський, М.А. Рігельман, селянська реформа 1861 р.

Актуальність дослідження визначається необхідністю вивчення глибинних процесів життя українського суспільства у період підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. У цьому контексті значний науковий інтерес представляє суспільна діяльність визначного українського діяча періоду реформ Василя Васильовича Тарновського (1810–1866), до прізвища якого часто додають «старший», а до прізвища його сина, Василя Васильовича Тарновського (1838–1899), – «молодший». У родинному архіві Тарновських Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігаються цінні епістолярні джерела, які розкривають настрої українського суспільства середини XIX ст., але поки ще є маловідомими. Тому вивчення досвіду учасників селянської реформи залишається особливо актуальним в умовах сучасних реформ у сільському землекористуванні.

Реформаторській діяльності В.В. Тарновського присвячені розділ нашої кандидатської дисертації «Меценати та суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.» [1], наукові публікації [2;3;4]. Значну увагу діяльності В.В. Тарновського приділила у своєму ґрунтовному науковому дослідженні «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект)» Т.Ф. Литвинова [5]. У процесі наукових пошуків нами були знайдені маловідомі епістолярні матеріали, що висвітлюють діяльність В.В. Тарновського у другій половині 50-х – у першій половині 60-х рр. XIX ст. У нашій статті ми до-

водимо їх зміст до сучасних дослідників.

Василь Васильович Тарновський був сином небагатого полтавського поміщика. За допомогою свого родича, мецената та громадського діяча Г.С. Тарновського, йому вдалося закінчити Ніжинську гімназію вищих наук князя Безбородька, Московський імператорський університет. З часів навчання у Ніжині він проявляв значний інтерес до суспільних наук, зокрема економічних відносин та статистики, а також до вивчення звичаєвого права українського народу. Його статті «Про подільність сімей у Малоросії» [6] та «Юридичний побут Малоросії» [7] привернули увагу багатьох у Російській імперії. Необхідність утримувати свою сім'ю (дружину і трьох дітей), допомагати своїм братам та сестрам змусили його залишити наукову кар'єру, але він, працюючи управляючим маєтками Г.С. Тарновського, керуючи своїм спільним з братами маєтком, продовжував наукові дослідження, набуваючи значного практичного досвіду. Його ім'я було широко відомо у столичних колах, тому з початком підготовки селянської реформи 1861 р. його, разом із Г.П. Галаганом, запросили до столиці для роботи у редакційних комісіях, у яких вони брали надактивну участь.

Після закінчення роботи комісій В.В. Тарновський відмовився від столичної служби та повернувся до Чернігівщини, майже постійно проживав у своїй садибі Качанівка, яка у 1861–1862 рр. стала своєрідним штабом реформ. А саме – це був його кабінет у північному куті залу парадної анфілади другого поверху палацу. У цьому кабінеті були написані численні документи, проекти, сюди надходили листи мирових посередників, тут розв'язувалися складні ситуації, приймалися нестандартні рішення. Одна з таких ситуацій склалася на початку серпня 1861 р. у с. Лебединці, що належало Г.П. Галагану, де селяни відмовилися підписувати уставну грамоту, складену мировим посередником. Це продовжувалося до 8 грудня 1861 р., мировому посереднику П.Д. Барановському і становому приставу не вдалося заспокоїти селян [8, арк. 1]. Як вдалося вирішити цю проблему, відомо з листів В.В. Тарновського до Г.П. Галагана [8].

В.В. Тарновський на той час знаходився у м. Прилуки. 28 грудня 1861 р. він написав листа до Г.П. Галагана, у якому прокоментував ситуацію. Він писав, що губернатор вимагає проведення з'їзду мирових посередників у с. Лебединець з метою умовити селян підписати уставну грамоту. В.В. Тарновський зазначав, що селяни вважають землю «...своєю родовою або заслуженою власністю. Положення не тільки не розсіяло цей помилковий погляд, але, навпаки укорінило його: упорядкування нинішнього їх наділу, ненависного за своїми наслідками для багатих і бідних земельним наділом. Перші тому, що грамота, як у дзеркалі, відображає масу землі, а з нього і масу повинностей, бувших на селі рідними для усіх, а других, тому що разом з очаруванням свободи настає розчарування: у немаючого нізвідки не при-

буде матері землі, за цими власниками слідують особи, що ніколи не мали землі предків, вони мріють про закріплення за ними сучасних наділів, так як вони ясно вбачають, що власники не можуть з часу Маніфесту розпоряджатися цими землями. Багато є й інших тлумачень, нерідко логічних, наприклад: селяни не підозрюють у підступному умислі позбавити їх майбутніх благ, видачею зараз же грамоти, коли в грамоті призначена робота почті утричі менше за сучасну... Ми зараз у становищі Кутузова, котрого Суворов, перед штурмом Ізмаїла призначив комендантом не захопленої ще фортеці...» [8, арк. 29–29 зв.]. У випадку відмови селян підписати грамоту, Василь Васильович запропонував обрати уповноважених від громади селян для перевірки землі; якщо відмовляться від перевірки, то «я вважаю поступити так: у мільонний раз почати доказувати необхідність і законність уставних грамот, потім, якщо великого успіху не буде, зайнятися публічною, у присутності усіх, перевіркою землі...» [8, арк. 30 зв.].

У січні 1862 р. В.В. Тарновський повідомив Г.П. Галагана, що виступ у с. Лебединці вдалося приборкати мирним шляхом: «Ваші лебединські селяни умиротворені, не потрібно було удаватися до будь-яких агресивних засобів, хоча, признаюсь, потрібні були усі стриманість та надзвичайне терпіння, щоб не допустити себе до них. Нестерпний стан не отримувати відповіді на найпростіші істини, і я вважаю, що немає нічого гірше – революції на колінах. Вона втім блискуче переможена у Лебединці: викликом за сімейним списком селян поодиночці...» [8, арк. 33–34 зв.]. З листа також відомо, що це відбулося за участю членів з'їзду мирових посередників.

Аналізуючи ситуацію зі складанням уставних грамот, В.В. Тарновський писав, що селяни є «бідними страждальцями за ідею», грамота повинна бути звичайним розрахунком за майно, головною суперечкою була так звана «предківська» земля. Він цитує слова селян Пирятинського маєтку: «...пани прийшли до нас голими, а тепер хочуть платню за нашу ж землю. Ми слухаємо царський наказ, але панського не хочемо...» [8, арк. 23–24]. Невирішеність багатьох проблем упровадження селянської реформи, небажання влади та й самих селян вивчати зміст уставних грамот, змусила В.В. Тарновського зробити висновок: «...впровадження грамот далі 19 лютого 1863 р. дуже загрозовано» [8, арк. 34 зв.]. Основним засобом вирішення проблеми він вважав мирне врегулювання, а не застосування сили.

Подібну ситуацію В.В. Тарновському довелося розв'язувати у своєму Парафіївському маєтку після оголошення Маніфесту 19 лютого 1861 р. Чернігівський цивільний губернатор князь С.П. Голіцин у листі від 22 квітня 1861 р. до архієпископа Чернігівського Філарета писав про те, що за повідомленням поміщика Борзенського повіту В.В. Тарновського, приходський священник с. Парафіївки Єпіфаній Шейнов після того, як був прочитаний Маніфест, оголосив селянам, що жінки вже давно

не повинні працювати, що священник, отець Михайло, не так прочитав Маніфест, після чого селянки с. Парафіївка і с. Качанівка припинили виходити на панщину. Припинити заворушення вдалося лише умовляннями сина землевласника В.В. Тарновського [9]. Єпіфанія Шейнова було вислано під суворий контроль архімандрита до Троїцького монастиря. До речі, Шейнов багато років працював у Парафіївці, доводився рідним братом Н. Шейнову, з яким композитор М.І. Глінка у 1838 р. набирав українських співаків для Придворної капели.

Князь С.П. Голіцин був призначений губернатором у лютому 1861 р. Його вразило становище селян у Чернігівській губернії: «... який нещасний тут народ! Який затурканий, який скривджений, який невлаштований! Скільки безземельних! А таких кріпосників-поміщиків, як Ваші, я ніде у такий масі не бачив, між ними А.Д. Желтухін – просто красний!» [10]. Член редакційних комісій А.Д. Желтухін – один із найяскравіших прихильників збереження кріпосницьких привілеїв поміщиків.

Серед мирових посередників були близькі родичі В.В. Тарновського. Його старший син, Василь Васильович Тарновський (1838–1899), брав участь у проведенні селянської та земської реформ. Офіційно він був затверджений кандидатом у мирові посередники наказом Сенату від 24 вересня 1862 р., з 22 листопада 1864 р. він заступив на посаду мирового посередника Парафіївського участка [11]. Фактично із самого початку проведення селянської реформи він брав у цьому безпосередню участь. 15 січня 1863 р. В.В. Тарновський доручив сину домовитися із селянами с. Рожнівка про угоду щодо викупу їх громадою земель з поступкою у 20 % [12]. За участю В.В. Тарновського та його сина подібна поступка у 20 % була запропонована у 1862 р. Парафіївській, Петрушівсько-Власівській, Туркенівській, Терешихінській громадам Парафіївського маєтку [13]. У маєтку Антонівка, котрий належав молодшому сину В.В. Тарновського Володимирі, підписання уставних грамот відбулося спокійно, про що останній повідомив батька листом від 4 грудня 1861 р. [14].

Епістолярні джерела родинного архіву Тарновських свідчать про участь у складанні уставних грамот М.А. Рігельмана, чоловіка дочки В.В. Тарновського, Марії Василівни (1839–1887). Микола Аркадійович був відомим громадським діячем, брав участь у підготовці та проведенні селянської реформи на Чернігівщині. У листі від 29 липня 1859 р. М.А. Рігельман подякував В.В. Тарновському за надсилання журналів Редакційної комісії, у яких, як він вважав, був розміщений матеріал, що викликав животрепетний інтерес до роботи комісії. Далі він зробив кілька зауважень, серед яких про те, «...що комісія трохи захопилася, і занадто мало уваги звертає на думку суспільства... це недолік. Не можна приймати за громадську думку статті журналів з їх проплаченим лібералізмом...» [15]. 4 листопада 1859 р. він писав В.В. Тарновському, що хоче повідомити свої думки

щодо селянської справи, унаслідок чого «...надсилаю вам мою записку з цього предмету. Якщо будете мати час, прочитайте її у вашому ареопазі разом із Галаганами» [16]. М.А. Рігельман у цьому листі розповів про значні суперечки між членами чернігівського комітету з поліпшення побуту селян щодо розміру наділу землі на одне селянське сімейство. Таке спілкування допомагало В.В. Тарновському у процесі роботи над документами Редакційних комісій у Санкт-Петербурзі – думку місцевих громадських діячів члени комісій доводили до уваги своїх колег під час засідань.

У пореформений час В.В. Тарновському довелося займатися цікавим проєктом щодо викупу дворових людей, запропонованим відомим своїми науковими працями з політичної економії українським статистиком Д.П. Журавським, який висунув ідею заснувати товариство з викупу з кріпацької залежності дворових людей. 30 травня 1856 р. Дмитро Петрович надіслав В.В. Тарновському листа, у якому надав інструкції щодо виконання його заповіту від 14 травня 1956 р.; душоприказниками він призначив В.В. Тарновського та Г.П. Галагана. Після смерті подружжя Журавських їх майно переходило у повне розпорядження душоприказників з метою використати його на добродійну справу, зокрема, на викуп з кріпацтва дворових людей, а потім інших, наскільки дозволять кошти за майно. Він писав: «... Думка використати моє майно на викуп кріпосних людей з самого початку навела мене на іншу думку...саме пов'язати чесну мою справу з суспільною установою, що має таку саме мету, але вже за участю не одного, а багатьох осіб... Я кажу про заснування товариства для викупу дворових людей, що не приписані до землі. Правила дій такого товариства укладені мною і Вам передані з метою ознайомлення з цією думкою місцевих жителів, поки обставини дозволять клопотати про дозвіл уряду на заступання товариства...» [17]. Свій архів та бібліотеку Д.П. Журавський заповів Г.П. Галагану і В.В. Тарновському. 23 листопада 1856 р. Д.П. Журавський помер, його майно залишалося у прижиттєвій власності його дружини, О.П. Журавської. У 1861 р. кріпосна залежність людей була скасована, але постала інша проблема – як забезпечити сотні тисяч людей роботою, що надавала б їм можливість заробити на життя. В.В. Тарновський і Г.П. Галаган вважали, що одним із шляхів її вирішення може стати надання людям, особливо молодим, професійної освіти.

Після смерті В.В. Тарновського у грудні 1866 р. Г.П. Галаган вирішив зробити розпорядження на випадок своєї смерті, у якому він просив попечителя Київського навчального округу князя О.П. Ширинського-Шахматова капітал, що залишиться від майна Д.П. Журавського, прийняти до Головного управління Київського навчального округу, якщо округ буде ліквідовано – до установи, яка буде управляти навчальною частиною округу. На його думку, після смерті О.П. Журавської,

капітал слід витратити на виховання дітей у ремісничих закладах [18, арк. 2–3]. 16 квітня 1869 р. у листі до управління Київського навчального округу Г.П. Галаган попросив прийняти від нього банківські білети та гроші в управління округу [19]. Так закінчилася ця історія.

Отже, епістолярій архівних та музейних установ України надає великі можливості для дослідження життя українського суспільства середини XIX ст., висвітлює громадську діяльність українців, які вписали свої імена в історію України та плідно працювали на благо свого народу, поступово впроваджуючи в життя демократичні принципи вирішення економічних і політичних питань. Для подальшого вивчення епістолярної спадщини, особливо в умовах карантину, було б бажано зробити тематичні або персоніологічні електронні збірники документів, тим самим надавши вільний доступ до них дослідникам.

ДЖЕРЕЛА

1. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст. (автореф. на здобуття наукового ступеня ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2006. 16 с.
2. Товстоляк Н.М. Земська діяльність В.В. Тарновського – старшого. *Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті* : II Міжнародна конференція : матеріали доповідей та виступів. Ніжин, 2005. С. 54–57.
3. Товстоляк Н.М. Проблеми аграрних відносин в українському селі 40–50-х рр. XIX ст. в роботах В.В. Тарновського – старшого. *Питання аграрної історії України та Росії*. Дніпропетровськ, 2010. С. 47–53.
4. Товстоляк Н.М. Суспільна діяльність В.В. Тарновського – старшого в період підготовки та проведення реформ 50–60-х років XIX століття. *Скарбниця української культури* : Збірник наукових праць. Вип. 12. Чернігів : Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2010. С. 228–233.
5. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект) : Монографія. Дніпропетровськ : «ЛІРА», 2011. 732 с.
6. Тарновский В.В. О делимости семейств в Малороссии. Труды комиссии, высочайше учрежденной при императорском университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа Подольской, Вольнской, Киевской, Черниговской и Полтавской. Т. II. Киев : Типогр. ун-та Св. Владимира, 1853. С. 1–15.
7. Тарновский В.В. Юридический быт Малороссии. *Юридические записки*, издаваемые П. Редкиным. Москва, 1842. Т. 2. С. 30–48.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 30239, арк. 23–32.
9. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧОІМ), ал. 504/59/11.
10. ЧОІМ, ал. 504/59/10.
11. ЧОІМ, ал. 504/16/24.
12. ЧОІМ, ал. 504/7/2.
13. ЧОІМ, ал. 504/7/3.
14. ЧОІМ, ал. 504/59/4.
15. ЧОІМ, ал. 504/40/2.
16. ЧОІМ, ал. 504/40/1.
17. ЧОІМ, ал. 504/63/1.
18. ІР НБУВ, ф. II, спр. 27416.
19. ІР НБУВ, ф. II, спр. 28417.

Tovstoliak N.M. V.V. Tarnovskiy (1810–1866) during preparation and realization of Peasant Reform in 1861 (by epistolary materials)

The article have been based on a little known epistolary sources about Ukrainian progressive figure V.V. Tarnovskiy participation in preparation and realization Peasant Reform in 1861. V.V. Tarnovskiy was one of well-known Ukrainian expert in rural economics, landowner economy and social relations in Ukrainian country of 19th century. He realized his own scientific researches, practical activity in cooperate with other proactive participant of preparation and realization Peasant Reform in 1861 G.P. Galagan and others. G.P. Galagan was a good friend, estemate, they worked together in the Commission of preparation Peasant Reform,

and after 1861 – in the Institutions of local governing. A little known V.V. Tarnovskiy' letters to G.P. Galagan shows the complicated process of Peasant Reform in Chernigiv's and Poltava's Regions.

V.V. Tarnovskiy's sons, Vasyly and Volodymyr, son-in-law M.A. Rigelman (husband his daughter), took part in Peasant Reform too. V.V. Tarnovskiy and G.P. Galagan were executors of D.P. Zhuravskiy's testament. In 1856 Ukrainian progressive statistician D.P. Zhuravskiy made his will for charitable for hous-serfs. In 1869 G.P. Galagan transferred D.P. Zhuravskiy capitals to Kyiv Education Department.

Key words: V.V. Tarnovskiy, G.P. Galagan, D.I. Zhuravskiy, M.A. Rigelman, Peasant Reform 1861.

REFERENCES

1. Tovstoliak, N.M. (2006). *Metsenaty i suspilni diyachi Tarnovski, ih mistse i rol v istorii Ukrainy XIX st.* [Patrons and public figures Tarnovski, their place and role in the history of Ukraine of the 19th century] (*Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
2. Tovstoliak, N.M. (2005). *Zemska diialnist V.V. Tarnovskoho – starshoho* [V.V. Tarnovskiy-the older zemska activity]. *Znaki pytannia v istorii Ukrainy: ukrainska istoriia u Yevropeiskomu konteksti: II Mizhnarodna konferentsiia: materialy dopovidei ta vystupiv.* (pp. 54–57). Nizhyn. [in Ukrainian].
3. Tovstoliak, N.M. (2010). *Problemy ahrarynyh vidnosyn v ukrainskomu seli 40–50-h rr. 19 st. v robotah V.V. Tarnovskoho – starshoho* [The problems of agrarian relations in Ukrainian country in the 40–50th years of XIX century in V.V. Tarnovskiy – the older researches]. *Pytannia ahrarynoi istorii Ukrainy ta Rosii,* (pp. 47–53). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Tovstoliak, N.M. (2010). *Suspilna diialnist V.V. Tarnovskoho – starshoho v period pidhotovky ta provedennia reform 50–60-h rokiv 19 stolittia* [V.V. Tarnovskiy – the older public activity at the period of preparation and realization Reforms 50–60th years of XIX century]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats,* pp. 228–233. Issue 12. Chernihiv: Publ. Chernihivskoho TsNTEI. [in Ukrainian].
5. Lytvynova, T.F. (2011). «Pomishchitska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukraini ta selianske pitannia naprikintsi 18-u pershii polovyni 19 stolittia (ideolohichniy aspekt)* [«Landowner truth». Nobility of Left Bank Ukraine and peasant issue from the end of XVIIIth – to the first half of XIX centuries]. Dnipropetrovsk: «LIRA». [in Ukrainian].
6. Tarnovskiy, V.V. (1853). *O delimosti semeystv v Malorossii* [About separability of families in Malorossia]. *Trudy komissii, vysochayshe uchrezhdennoy pri imperatorskom universitete sv. Vladimira dlya opisaniya guberniy Kievskogo uchebnogo okruga Podolskoy, Volyinskoy, Kievskoy, Chernigovskoy i Poltavskoy.* Vol. II, pp. 1–15. Tipogr. Un-ta Sv. Vladimira, Kyiv. [in Russian].
7. Tarnovskiy, V.V. (1842). *Yuridicheskiy byt Malorossii* [Juridical way of life in Malorossia]. *Yuridicheskie zapiski, izdavaemye P. Redkinyim.* Vol. 2, pp. 30–48. [in Russian].
8. Institut rukopisu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV), f. II, spr. 30239, ark. 23–32.
9. Chernihivskii oblasnyi istorichnyi muzei im. V.V. Tarnovskoho (dali – ChOIM), al. 504/59/11.
10. ChOIM, al. 504/59/10.
11. ChOIM, al. 504/16/24.
12. ChOIM, al. 504/7/2.
13. ChOIM, al. 504/7/3.
14. ChOIM, al. 504/59/4.
15. ChOIM, al. 504/40/2.
16. ChOIM, al. 504/40/1.
17. ChOIM, al. 504/63/1.
18. IR NBUV, f. II, spr. 27416.
19. IR NBUV, f. II, spr. 28417.

*Стаття надійшла до редакції 29.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК9 +321.01/02(477)

Н.А. Котельницький

ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (60–80 рр. ХІХ ст.): ВИТОКИ ТА ПРОГРАМАТИКА

Стаття присвячена дослідженню витоків та програматики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. ХІХ ст.). У лаконічній формі висвітлені основні джерела та історіософські імперативи, які кристалізували головні параметри загальної політичної програми опозиційної аристократичної фронди північної України. Автор приходить до висновків про те, що земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України є велими цікавим явищем української історії ХІХ ст., яке й досі залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії. Головними джерелами опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії були сама земська реформа 1864 р.; молоде покоління випускників університетів, вихованих на демократичних ідеалах та філософській доктрині лібералізму; конгломерат української національної аристократії, опозиційного космополітичного нобілітету та ліберального народництва. Походження абсолютної більшості персонального складу земської ліберальної партії північної України з спільноти нащадків української козацької старшини зумовило принципову відмінність опозиційної фронди від своїх колег у земських губерніях Російської імперії, яка полягала у жорсткому опонуванні абсолютистському режиму Романових, радикалізмі та принциповому ставленні до пекучої національної проблеми. Програмові засади земського лібералізму Північного Лівобережжя на початковому етапі формування не виходили за межі декларованих на загальноімперському рівні імперативів цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст.: ухвалення Конституції, скликання вищого вестанового представницького органу держави, здобуття головних буржуазно-демократичних прав та свобод громадян, децентралізації місцевого самоврядування, ліквідації свавілля бюрократії та силових структур, проведення глибоких соціальних та економічних реформ.

Ключові слова: північна Україна, земські інституції, ідеологія лібералізму, соціальні джерела та програма, земська аристократична фронда.

В історії земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії – дуже актуальної, але і до цього часу практично не дослідженої проблематики у вітчизняній історичній науці – є багато важливих проблем, що потребують належного висвітлення як на рівні регіональної історії, так і загальнодержавному щаблі. Сучасна українська історіографія вже має кілька публікацій, присвячених історії виникнення, інституціоналізації та становлення земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-х рр. ХІХ ст. [1]. Однак, принципово важлива проблема витоків та початку формування програматики потужної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії пореформеної доби залишається поки що недослідженою. Не претендуючи на вичерпність, спробуємо у лаконічній формі показати основні соціальні джерела, історіософські імперативи руху, які й кристалізували головні параметри широкомасштабної політичної програми земської аристократичної фронди північної України.

На наше переконання, земський лібералізм як опозиційний суспільний рух став закономірним «продуктом» доби Великих реформ (1856–1874) у Російській імперії, яка по суті стала другою революційною спробою «вестернізації» держави, після епохи Петра Великого. Яскравою особливістю періоду модернізацій ім-

ператора Олександра II було колосальне поширення та популяризація ідеології лібералізму – найпрогресивнішого на той час філософсько-політичного вчення, священним принципом якого був примат прав і свобод кожної людини-громадянина. В українських губерніях Російської імперії мали місце два напрями рецепції ліберальної доктрини: перша – пов'язана з концепцією великого мислителя та інтелектуала М. Драгоманова; друга – з діяльністю представників загальноімперської, космополітичної ліберальної течії, до якої в абсолютній більшості і належав персональний склад земської ліберальної партії північної України [2, с. 53–56, с. 72].

Відомий дослідник С. Секірінський влучно характеризував російський лібералізм як феномен у стадії становлення. Ліберальні ідеї, потрапляючи з Заходу до Російської імперії, починаючи з XVIII ст., імплантувались у пануючу патріархально-консервативну, а подекуди й реакційну політичну систему країни, світогляд та стиль життя якої після скасування рабовласницького устрою зовсім недалеко відійшов від патерналістської домінанти. Тому зовсім не дивно, що ліберальні цінності у суспільстві приживались виключно епізодично та фрагментарно, переважно у вищих шарах суспільства, проте, вже була спродукована реальна залежність соціокультурного середовища імперії від імпульсів світового політичного розвитку [3, с. 30–32].

Класик сучасної російської історіографії конституціоналізму А. Медушевський констатував, що у феодальних країнах, які пройшли період глибоких трансформацій, скажімо – Російській імперії, лібералізм не мав глибокого коріння в історії держави, виник відносно пізно, а тому взагалі не отримав широкої соціальної бази для розвитку та поступу і був тісно інтегрований лише в інтелектуальні, освічені кола верховної влади, бюрократичного істеблішменту країни, університетського бомонду та невеликої частини прогресивної громадськості. З огляду на вказані обставини, лібералізм у принципі не міг претендувати на політичну першість, вимушений був боротись за право на своє існування, і, у кінцевому результаті, став формулою компромісу між владою та конструктивними опозиційними силами. Відтак, для країн модернізаційного етапу, у тому числі Російської імперії, була дуже властива апеляція до монархії, як верховного арбітра, з наполегливими вимогами реформаційних перетворень [4, с. 171–173]. Ліберали вважали, що реформи повинні впроваджуватись у життя сильним державним організмом «зверху», щоб унеможливити міжстанові ексцеси. Відповідно, історично обумовлена російська монархія розглядалась як тимчасовий, але необхідний фундамент для практичної імplementації вкрай необхідних трансформацій, що здатний нейтралізувати різного роду революційні ексцеси, якими лякали представники реакційно-консервативного табору. З часом, коли потреба в абсолютизмі відпаде, ліберали вважали за необхідне відмовитись від монархічного устрою [5, с. 133–134, с. 91–94].

Епоха Великих реформ породила нового суб'єкта політичного життя у Російській імперії – звільнене від феодального мислення прогресивне суспільство, яке надало країні якісно нових діючих осіб для політичної історії. Університетська молодь, вихована на ліберальній філософії, виробила власне розуміння громадянських ідеалів та форм суспільного життя, тим самим якісно лібералізувавши політичні процеси у країні та суттєво розширивши можливості громадських ініціатив [3, с. 23–24]. За образним висловом «патріарха» сучасної російської історіографії лібералізму В. Шелохаєва, доба Великих реформ з аморфного суспільства кристалізувала самодостатню громадянськість. Ліберальна молодь вважала, що минуле вже переможене прогресом і це дозволить революційно змінити країну без ексцесів [6, с. 99–100]. Очевидно, така переконаність репрезентантів ліберального реформізму була зумовлена тим, що вони вірили у щирі та безмежні можливості верховної влади визначати хід історичного розвитку [7, с. 158]. Так чи інакше, першим соціальним джерелом опозиційної фронди були випускники вищих учбових закладів Російської імперії, філософією мислення яких вже стала ліберальна ідеологія, «оазисом» побутування якої були саме університети та представники прогресивної бюрократії, які прекрасно розуміли, що майбутнє держави – у реформах «західного зразка».

Друге джерело – епохальна земська реформа 1864 р. При усіх недоліках, створення провінційних інституцій місцевого самоврядування – повітових та губернських земських управ і зібрань – було видатним досягненням просвіченої бюрократії.

Земства були виборними громадськими представницькими інститутами, і вже це одне революційно змінювало суспільне життя у країні. Ухвалена виборча система визначила земські зібрання та управи цензовими, куріальними та соціально нерівними. Цензовими – тому, що у земських виборах могли брати участь виключно власники землі або майна. Куріальними – бо усі виборці були поділені на 3 курії: землевласників, власників активів майна, селянського стану. Соціально нерівними тому що, враховуючи обсяги земельної власності, селяни апіорі не могли претендувати на більшість депутатських мандатів у зібраннях. Однак, незважаючи на вказані негативи, до земських установ, крім представників дворянства, мали право балотуватися та обиратися особи духовного сану, міщани, купці, і що особливо важливо – представники селянського соціуму.

Вагомим фактором було те, що половина депутатського корпусу повітових земських зборів і чверть складу депутатів губернських земських зібрань, за результатами виборів, складалась із представників недворянського стану. Відтак, демократичність земств виявилась у їх всестановості, а умови функціонування у провінції дозволили дистанціюватись від широких впливів загальнодержавного внутрішньополітичного курсу влади [8, с. 7–11]. Принцип всестановості дозволив представни-

кам селянського середовища на рівних правах та умовах брати участь у роботі земських установ. Видатний представник українського національного руху та земський діяч О. Русов особливо наголошував на тому, що згідно законодавчих положень земської реформи 1864 р., селянство, як суспільна верства, визнавалося рівноправним суб'єктом громадського життя [9, с. 28].

Фундаментальним принципом діяльності земств стала гласність діяльності цих органів. Окремі статті Положення про земські установи передбачали: публічність діяльності земств шляхом залучення громадськості на засідання земських зборів у якості глядачів; легальне оприлюднення усього комплексу основної земської документації шляхом публікації відповідних журналів засідань земських зборів, засідань та звітів земських управ, різноманітних матеріалів щодо розвитку окремих галузей земського господарства [10, с. 8–9].

Імперське законодавство з самого початку ізолювало земські установи від органів державної влади, тим самим перетворивши ці органи у приватні громадські провінційні інститути. Однак, на відміну від перинних задумів російського абсолютизму, ця обставина стала важливим позитивом у діяльності земств, яка, у кінцевому результаті, перетворилась на принципову перемогу представницьких суспільних інституцій. Незважаючи на те, що юридично подібні принципи принижували значення місцевого самоврядування, але на практиці це давало можливість земствам консолідувати свої зусилля на ниві господарчо-культурної діяльності, яка була так потрібна суспільству і конкретним громадам, але якою так мало цікавилась влада та бюрократія. На переконання великого дослідника земських інституцій Б. Веселовського, саме зосередження земств на проблемах провінційного та регіонального господарства і культурних потреб місцевих громад й дозволило земським установам автономно функціонувати від рудиментів бюрократичного впливу, стати самодостатніми та згуртувати навколо органів місцевого самоврядування найбільш прогресивні громадські сили. У такий спосіб земства пішли найбільш вигідним для себе шляхом – вони не злились з органами державної влади, і хоча їх компетенція була суттєво обмежена, але саме ця обставина й надала зазначеним інститутам самостійні функції [11, с. 41–42].

Відомий радянський і російський дослідник земств Г. Герасименко особливо наголошував на тому, що життєдіяльність цих інституцій була безпосередньо обумовлена принципом самоврядування. Земські установи виключно самостійно обирали свої керівні органи, формували структуру управління, визначали основні напрями своєї діяльності, наймали на земську службу фахових спеціалістів. Згідно законодавства, земські органи існували за рахунок самофінансування, а відтак були незалежними від владної бюрократії у плані економічного забезпечення. Усе це, безперечно, зробило їх самодостатніми органами врядування [12, с. 238–239].

Ну і нарешті, за влучним спостереженням В. Голубева, земства, на етапі Великих реформ самодержавства Романових, являли собою опозиційну течію до реакційної, архаїчної бюрократичної системи влади, адже місцеве самоврядування генетично протирічить державному устрою, який не передбачає представницьких установ. Саме яскраво виражений фермент парламентаризму у життєдіяльності земських інститутів та реальною перспективою встановлення конституційного устрою у державі, використовуючи земські зібрання як арену здобуття досвіду політичної боротьби, й зумовили величезну популярність установ місцевого самоврядування серед прогресивної частини соціуму країни [13, с. 7].

Третім, і наше переконання, головним соціальним джерелом земського ліберального руху був конгломерат яскравих особистостей – подвижників свого часу, які сформували персональний склад течії визвольного руху: представники української національної аристократії, репрезентанти космополітичного опозиційного нобілітету та ліберального народництва.

Як відомо, юридичні норми офіційно дозволяли земським інститутам запрошувати до себе на службу цілу соціальну верству найманих працівників. Оскільки широкі кола великого латифундіального нобілітету дуже скептично ставились до земських установ, то абсолютну більшість корпусу земських службовців склали представники опозиційно налаштованих, демократичних прошарків суспільства країни. Повітові і губернські земські управи як виконавчі органи земських зібрань та їх структурні підрозділи стали своєрідними «рятівними оазисами», відносно комфортними притулками для цілої страти «політично неблагонадійних» для російської деспотії людей, які не мали жодної можливості влаштуватись на службу до мережі державних інституцій.

Нащадки української козацької старшини стали системоутворюючим сегментом становлення та поступу опозиційної ліберальної фронди Північного Лівобережжя. Можемо повністю погодитись з аргументованим твердженням відомого дослідника українського лібералізму І. Жиленкової про те, що ліберально-демократичні ідеї в українських губерніях Російської імперії мали власне історичне та національне підґрунтя ще до процесів інкорпорації українських земель до корони Романових. Культура, традиції, світогляд, кристалізовані за часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та першої української держави – Гетьманщини, доленосний вплив інституту Магдебурзького права, яскрава історія боротьби народженого українського козацтва, колосальний вплив європейських цінностей та свобод у поєднанні з могутніми поштовхами ери Просвітництва – усе це сформувало той неповторний «ореол» самодостатності української аристократії, яка, так чи інакше, радикальним чином вплинула на поступ тоді ще великою мірою азійського Великого Царства Московського і пізніше Російської імперії [14, с. 7–8, с. 19–21].

На наш погляд, саме український національний нобілітет, маючи багато переваг, у тому числі – історію державності, отримавши від Московії те, що він не отримав від Польщі, себто кооптувавшись до пануючого стану в імперії, став одним з головних провідників західних цінностей у світ східної деспотії. Далеко не випадково на вказаному аспекті наголошували видатні корифеї української історичної науки. О. Моргун справедливо стверджував, що участь українського дворянства та прогресивної інтелігенції у широкомасштабній, подвижницькій діяльності земських інституцій зумовила появу чергового етапу піднесення національної самосвідомості українства та формування вітчизняної школи місцевого самоврядування вже в умовах бездержавності [15, с. 56–68]. Маврацію І. Крип'якевич, відзначаючи, що земські діячі виявилися найбільш державотворчим елементом української спільноти Російської імперії [16, с. 271, с. 324–325]. Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко та О. Субтельний вважали земські інститути осередками концентрації революційно налаштованих осіб, «українофілів», прогресивних національних політиків, які, у підсумку, й стали основними дійовими особами політичної історії Російської імперії початку ХХ ст. [17, с. 35, с. 313, с. 321].

Окремо зупинимось на провідній ролі ліберального нобілітету, який став фундаментом земського лібералізму та соціальною базою установ місцевого самоврядування. Великий дореволюційний дослідник земств у Російській імперії – Б. Веселовський однозначно констатував, що земські справи відразу ж опинились у руках середнього помісного дворянства, яке і визначало земську політику [18, с. 54]. Учений зазначав, що дрібне, збанкрутіле дворянство мало цікавилось перспективами земства, оскільки великі економічні проблеми змушували його боротись за стабілізацію свого становища після відміни кріпосного права. Великий латифундальний нобілітет цікавили виключно перспективи державної служби при дворі імператора, у кабінетах бюрократії центральних органів влади чи, у найгіршому випадку, у канцеляріях регіональних губернаторів [19, с. 45–50].

Причини домінування середньопомісної аристократії у земських установах слід шукати, очевидно, у політичному характері ідеологічних імперативів цього прошарку пануючої страти суспільства. Дореволюційний дослідник земського лібералізму М. Іорданський указував, що земський лібералізм став природним продовженням дворянського ліберального руху середини ХІХ ст., який був природним відображенням доби Великих реформ у країні. Якісно нові пореформені реалії змусили значну частину дворянства, яке в абсолютній більшості мало колосальні фінансово-економічні проблеми, пройти шлях лібералізації свого статусу і адаптуватись до вимог нової епохи, при цьому не втративши свого суспільного реноме. Ліберальні аристократи, усвідомивши, що без завершення капіталістичної модернізації нова модель Російської імперії не відбудеться, остаточно зреклись минулих струк-

тур життєдіяльності, оскільки вони вже не приносили їм прибутків, а відтак були безперспективними. Українська суперечлива внутрішня політика російського самодержавства і яскраве небажання поглиблювати реформи, оскільки це загрожувало системними змінами державного устрою, змушували прогресивний нобілітет консолідуватися і формувати сучасну програму вимог до влади [20, с. 23–27].

З нашої точки зору, ці принципово важливі метаморфози й стимулювали широкий процес балотування середньопомісної, демократичної аристократії до земських установ, тим паче, що виборчий ценз, встановлений законодавством у інтервалі від 200 до 800 десятин землі, був достатньо демократичним для початку пореформеної доби. У кінцевому результаті, ліберальний нобілітет став домінуючою складовою земських органів, а визвольний, опозиційний земський рух сам по собі відображав політичну ідеологію ліберальної аристократії [21, с. 4–7]. За стратегічним задумом опозиційного дворянства, земські інститути мали бути не тільки органами місцевого самоврядування у провінції, але й своєрідними школами політичного виховання й просвіти народу [22, с. 175]. Наголосимо: оскільки ні волосних, ні регіональних, ні тим більше загальнонаціональних земських інституцій законодавчий акт 1864 р. не передбачав, то повітові і губернські земські збори та управи являли собою чи не єдині у Російській імперії виборні представницькі установи, які завдяки гласності, відносній демократичності складу і публічності політичних процедур були громадськими осередками, де, так чи інакше, домінував не офіціоз влади, а голос місцевих опозиційних діячів. Усе це створювало атмосферу відносної політичної свободи та суспільного рівноправ'я, що й забезпечило велику популярність та шалені надії відносно земських інститутів з боку прогресивної частини соціуму країни.

Входження репрезентантів ліберального народництва до лав опозиційної аристократичної фронди теж зробило свою справу, і хоча зумовило політичну «строкатість» руху, але призвело до поступової еволюції основних програмних засад земського лібералізму у вигляді використання економічних інструментів соціал-демократичної ідеології для гарантування ліберальних прав і свобод громадян.

На переконання С. Секірінського, лібералізм у Російській імперії розширив спектр проблематики за рахунок уваги до потреб соціально-економічного та культурного розвитку суспільства і держави. Саме у пореформений період з'явилися ідейні та організаційні початки нової течії – неолібералізму, а потім і соціального лібералізму, які передбачали розширення сфери громадської самодіяльності, поєднання ідеалів особистої свободи і відповідальності з реальними умовами і особливостями життя пересічного населення. Нове покоління лібералів виробило своє розуміння ідеалу громадянськості, а суспільство стало активним суб'єктом політичного життя. У контексті цих процесів і з'явилися нові політичні персоналії, які сповідували лібералізм, доповнений со-

ціальним реформаторством [3, с. 23–25].

Аналіз базових програмних принципів опозиційної аристократичної фронди північної України з точки зору політичної науки дозволяє нам стверджувати, що «левова» частина персонального складу партії була прихильниками заміни старих форм і структур влади сучасними, але при неодмінному збереженні спадкоємності політичної традиції як гаранта стабільності. Земські ліберали виступали категоричними противниками революційних форм і методів боротьби, а тому альтернативу революційної зміни влади вбачали у тактиці політичних компромісів та домовленостей із правлячим режимом. Безперечно, політична ставка на земство свідчила, що ліберальні земці були «західниками», оскільки навіть мінімальні форми парламентаризму, а відтак і конституціоналізму були першими ознаками правової держави. Велика увага до соціальних і економічних проблем життєдіяльності головної суспільної верстви країни – селянства – яскраво підтверджує факт лівоцентристського позиціонування земської опозиції північної України у політичному бомонді країни та сповідування вже політико-філософських імперативів соціал-лібералізму [23, с. 138]. Послідовне відстоювання ідеалів децентралізації влади, демократизації суспільних відносин, реалізації комплексу радикальних соціально-економічних реформ, боротьба за конституційний устрій вигідно вирізняло ліберальних земців у тодішньому політичному істеблішменті держави.

По суті, ліберальне філософсько-політичне вчення стало альтернативою як консервативній системі влади, так і революційним силам, які не сприймали реформістського шляху і закликали до «класових битв». Тому зовсім не дивно, що земські інституції були ареною боротьби лібералізму з урядовим і революційними таборами, у яких почали формуватися фракції земських гласних – прихильників ідеології лібералізму [24, с. 100–101]. У вітчизняній історичній науці сформувалася ґрунтовно аргументована консолідована думка про те, що найвпливовішим і найрадикальнішим в українських губерніях Російської імперії стало ліберальне опозиційне об'єднання Чернігівських губернського і повітового та Борзнянського повітового земських зібрань, беззаперечним керманічем яких був «патріарх» українського лібералізму – Іван Ілліч Петрункевич [25, с. 195, с. 383–386, с. 135].

Без сумніву, мали місце і особисті мотиви, які обумовили членство опозиційного дворянства у земському ліберальному русі. Більшість прогресивних, демократичних аристократів були небідними і освіченими людьми, завдяки проведеним в імперії трансформаціям переорієнтувались на службу у системі місцевого самоврядування, обіймали відповідальні та непогано оплачувані посади. Відтак, в умовах неможливості повернення до старого способу життя, їм було що втрачати в імовірних умовах революційних ексцесів. Саме ця життєва колізія, на наше переконання, і викликала дуалізм політичної філософії земських лібералів: з одного боку вони бачили усі не-

гативи державної системи Російської імперії і виступали за подальше проведення та системне завершення реформ; з іншого – боялись втратити своє привілейоване становище, адже прекрасно усвідомлювали, що небажання самодержавства поглиблювати вже розпочаті перетворення призведе до неминучої радикалізації настроїв і революційних змін у суспільстві. Ось чому кінцевою метою ліберальних земців в ідеалі було скликання всестанового вищого представницького органу – Парламенту, ухвалення Конституції та вимога надання буржуазно-демократичних прав і свобод громадян.

Що ж стосується кристалізації загальних основ політичної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, то на етапі формування опозиційної партії ідеологічні засади не виходили за межі декларованих на загальноімперському рівні імперативів. Повністю солідаризуємось із висновками видатного дослідника земського лібералізму у СРСР – Н. Пірумової, яка виокремила три доктринальні напрями програматики опозиційної течії: 1) на ідеологічному, філософсько-світоглядному рівні – глибинне осмислення та широкомасштабні рефлексії щодо пошуку оптимального устрою Російської імперії, концепції співіснування самодержавного режиму з децентралізованою системою місцевого самоврядування у регіонах та провінціях монархії; 2) на політичному – формування імперативів реформування суспільного життя, зокрема впровадження принципу публічності, мінімізації цензурних обмежень, повного скасування тілесних покарань як архаїзму рабовласництва, нейтралізації свавілля поліцейських органів та бюрократії, розширення громадського представництва в інститутах місцевого та корпоративного самоврядування; 3) у соціально-економічній сфері – кристалізація основних напрямів модернізації галузей економіки та земського господарства [22, с. 72–73].

Резюмуючи викладене, зауважимо, що земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України є вельми цікавим явищем української історії XIX ст., яке й досі залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії. З нашої точки зору, головними джерелами опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії були: сама земська реформа 1864 р.; молоде покоління випускників університетів, вихованих на демократичних ідеалах та філософській доктрині лібералізму; конгломерат української національної аристократії, опозиційного космополітичного нобілітету та ліберального народництва. Стверджуємо, що походження абсолютної більшості персонального складу земської ліберальної партії північної України з спільноти нащадків української козацької старшини зумовило принципову відмінність опозиційної фронди від своїх колег у земських губерніях Російської імперії, яка полягала у жорсткому опонуванні абсолютистському режиму Романових, радикалізмі та принциповому ставленні до пекучої національної проблеми. Програмові засади земського лібералізму Північ-

ного Лівобережжя на початковому етапі формування не виходили за межі декларованих на загальноімперському рівні імперативів цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст.: ухвалення Конституції, скликання вищого всестанового представницького органу держави, здобуття головних буржуазно-демократичних прав та свобод громадян, децентралізація місцевого самоврядування, ліквідація свавілля бюрократії та силових структур, проведення глибоких соціальних та економічних реформ. У цілому, проблема системного вивчення земського ліберального руху залишається вкрай актуальною в історичній науці і потребує широкомасштабних інтелектуальних зусиль дослідників.

ДЖЕРЕЛА

1. Котельницький Н. Таємний політичний клуб І.І. Петрунєвича: персональний склад, ідеологічна платформа, політична програма. Еврей Лівобережної України. Історія і культура. Чернігов : БЕФ «Хасде Естер», Черніговська обласна єврейська община, 2009. С. 23–33; Він же. Формування земської ліберальної фронди північної України (60–80 рр. XIX ст.). Четверті Череванівські наукові читання. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. С. 5–15; Він же. До питання про участь В.В. Тарновського-молодшого у земському ліберальному русі на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. XIX ст.). *Література та культура Полісся*. Серія : Історичні науки. 2018. Вип. 92. С. 129–139.
2. Мойсієнко В. Рецепція ідей лібералізму в суспільно-політичній думці України другої половини XIX – початку XX ст. *Людина і політика*. 1999. № 4. С. 53–56; Томенко М. Ліберальна ідея в Україні. Українська державність у XX ст. Київ : Абрис, 1996. С. 72–74.
3. Секиринский С. Русский либерализм: от 40-х к 80-м годам XIX века (идеи, люди, среда) : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. ист. наук. Москва, 1999. 35 с.
4. Медушевский А.Н. Либерализм как проблема современной западной историографии. *Вопросы истории*. 1992. № 8–9. С. 167–178.
5. Новикова Л. Идеиные истоки русского либерализма. *Общественные науки и современность*. 1993. № 3. С. 124–135; Шнейдер К. Ранний русский либерализм в политическом измерении. *Власть*. 2011. № 8. С. 91–94.
6. Шелохаев В. Либерализм в России. Очерки истории (середина XIX – начало XX века). Москва : Памятники исторической мысли, 1995. 286 с.
7. Захарова Л. Великие реформы 1860–1870-х годов: поворотный пункт российской истории? *Отечественная история*. 2005. № 4. С. 151–167.
8. Веселовский Б. Земство и земская реформа. Петроград : Издательство товарищества О.Н. Поповой, 1918. 48 с.
9. Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. Киев : Типография А.И. Гросман, 1914. 115 с.
10. Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.
11. Веселовский Б. Децентрализация управления и задачи земства. Юбилейный земский сборник (1864–1914). Санкт-Петербург : Издательство Н.О. Поповой, 1914. С. 35–49.
12. Герасименко Г. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 243 с.
13. Голубев В. Роль земства в общественном движении. Ростов на Дону : Донская Речь, 1905. 90 с.
14. Жиленкова І. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Київ, 2000. 16 с.; Вона ж. Історичні та національні витоки українського лібералізму. *Бористен*. 1999. № 12. С. 19–21.
15. Моргун О. Українські діячі в земствах. *Український історик*. 1969. № 1–3. С. 56–68; Він же. Земство на Україні – недооцінений осередок українства. *Українська дійсність*. Прага, 1945, 6–20 січня.
16. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.; Холмський І. Історія України. Нью-Йорк : НТШ імені Т.Г. Шевченка, 1971. 370 с.
17. Дорошенко Д. Історія України (1917–1923). Київ : Темпора, 2002. Т. 1. 320 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. Київ : Либідь, 1995. Т. 2. 608 с.; Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1993. 720 с.
18. Веселовский Б. История земства за сорок лет : В 4-х томах.

- Санкт-Петербург : Издательство О.Н. Поповой, 1909–1911. Т. 3. 708 с.
19. Веселовский Б. К вопросу о классовых интересах в земстве. Санкт-Петербург : Издательство О.Н. Поповой, 1906. Вып. 1. 164 с.
20. Иорданский Н.И. Земский либерализм. Санкт-Петербург : Издательство О.Н. Поповой, 1906. 72 с.
21. Веселовский Б. Земские либералы. Санкт-Петербург : Издательство О.Н. Поповой, 1905. 23 с.
22. Пирумова Н. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. Москва : Наука, 1977. 272 с.
23. Сиземская И. Новый либерализм в России. *Общественные науки и современность*. 1993. № 5. С. 132–140.
24. Пирумова Н. Земство и политика. *Родина*. 1993. № 5–6. С. 100–104.
25. Бойко О.Д. Історія України. Київ : Академія, 1999. 568 с.; Борисенко В. Курс української історії. Київ : Либідь, 1998. 616 с.; Рибалка І. Історія України. В 2-х т. Харків : Основи, 1997. Т. 2. 367 с.

Kotelnytskyi N.A. Zemsky liberalism of northern Ukraine (60-80s of the XIX century): beginnings and programming

The article is devoted to the study of the origins and programs of the zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60–80s of the XIX century). The main sources and historiographical imperatives, which crystallized the main parameters of the general political program of the opposition aristocratic front of northern Ukraine, are highlighted in a concise form. The author concludes that the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine is a very interesting phenomenon in the Ukrainian history of the XIX century, which still remains a «white spot» of domestic historiography. The main sources of opposition in the liberation movement of the Russian Empire were the Zemstvo reform of 1864; the young generation of university graduates brought up on democratic ideals and the philosophical doctrine of liberalism; a conglomeration of the Ukrainian national aristocracy, the opposition cosmopolitan nobility and liberal populism. The origin of the absolute majority of the personal members of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine from the community of descendants of Ukrainian Cossack officers led to a fundamental difference between the opposition front and its counterparts in the Zemstvo provinces of the Russian Empire. The programmatic principles of the Zemstvo liberalism of the Northern Left Bank at the initial stage of formation did not go beyond the declared at the imperial level imperatives of this trend in the liberation movement of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century: the adoption of the Constitution, decentralization of local self-government, elimination of arbitrariness of bureaucracy and power structures, carrying out deep social and economic reforms.

Key words: northern Ukraine, zemstvo institutions, ideology of liberalism, social sources and program, zemstvo aristocratic front.

REFERENCES

1. Kotelnytskyi, N. (2009). Taiemnyi politychnyi klub I.I. Petrunkevycha: personalnyi sklad, ideolohichna platforma, politychna prohrama [Secret political club of I.I. Petrunkevych: personnel, ideological platform, political program]. *Istoriya i kul'tura. Yevrei Lvoberezhnoy Ukrainy*, pp. 23–33. Chernigov: BEF «Hasde Jester», Chernigovskaja oblastnaja evrejskaja obshhina. [in Ukrainian].
2. Kotelnytskyi, N. (2018). Formuvannia zemskoi liberalnoi frondy pivnichnoi Ukrainy (60–80 rr. XIX st.) [Formation of the Zemstvo Liberal Fronde of Northern Ukraine (60–80s of the XIX century)]. *Chetverti Cherevanivski naukovii chitannia*, pp. 5–15. Poltava: PNPУ imeni V.H. Korolenka. [in Ukrainian].
3. Kotelnytskyi, N. (2018). Do pytannia pro uchast V.V. Tarnovskohomolodshoho u zemskomu liberal'nomu rusi na pivnochi Lvoberezhnoi Ukrainy (60–80-ti rr. XIX st.) [On the question of the participation of V.V. Tarnovsky Jr. in the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60–80s of the XIX century)]. *Literatura ta kultura Polissia. Seriya: Istorychni nauki*. Issue 92, pp. 129–139. [In Ukrainian].
4. Moisiienko, V. (1999). Receptia i idey liberalizmu v suspilno-politychnii dumtsi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Reception of the ideas of liberalism in the socio-political thought of Ukraine in the second half of XIX – early XX centuries]. *Liudyna i polityka*. (40), pp. 53–56. [in Ukrainian].
5. Tomenko, M. (1996). *Liberalna ideia v Ukraini. Ukrainska derzhavnist u XX st. [Liberal idea in Ukraine. Ukrainian state]*. P. 72–74. Kyiv: Abris. [in Ukrainian].
6. Sekirinskij, S. (1999). *Russkij liberalizm: ot 40-h k 80-m godam XIX veka (idei, ljudi, sreda)* [Russian liberalism: from the 40s to the 80s of the XIX century (ideas, people, environment)] (*Extendabstract of Candidates thesis*). Moscow. [in Russian].
7. Medushevskij, A.N. (1992). Liberalizm kak problema sovremennoj zapadnoj istoriografii [Liberalism as a problem of modern Western historiography]. *Voprosy istorii*, (8–9), pp. 167–178. [In Russian].
8. Novikova, L. (1993). Ideinye istoki russkogo liberalizma [Ideological origins of Russian liberalism]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, (3), pp. 124–135. [in Russian].
9. Shneider, K. (2011). Rannij russkij liberalizm v politicheskom

izmerenii [Early Russian liberalism in the political dimension]. *Vlast'*, (8), pp. 91–94. [In Russian].

6. Shelohaev, V. (1995). *Liberalizm v Rossii. Ocherki istorii (seredina XIX – nachalo XX veka)*. [Liberalism in Russia. Essays on history (mid-nineteenth - early twentieth century)]. Moscow: Pamjatniki istoricheskoi mysli. [In Russian].

7. Zaharova, L. (2005). Velikie reformy 1860–1870-h godov: povorotnyj punkt rossijskoj istorii? [The great reforms of 1860–1870: a turning point in Russian history?]. *Otechestvennaja istorija*, (4), pp. 151–167. [In Russian].

8. Veselovskij, B. (1918). *Zemstvo i zemskaja reform*. [Zemstvo and Zemstvo reform]. Petrograd: Izdatel'stvo tovarishhestva O.N. Popovoj. [In Russian].

9. Rusov, A. (1914). *Kratkaja jenciklopedija zemskogo dela v ego istoricheskom razvitii* [A brief encyclopedia of zemstvo affairs in its historical development]. Kyiv: Tipografija A.I. Grosman. [In Russian].

10. Redkina, O. (2002). *Zemstva Livoberezhnoj ta Pivdennoi Ukrainy iak orhany mistsevoho samovriadiuvannia ta osередki liberal'noho ruhu v druhi polovyny XIX – pochatku XX stolittia* [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as local governments and centers of the liberal movement in the second half of the nineteenth – early twentieth century]. (Extend-abstract of Candidates thesis). Zaporizhzhia. [In Ukrainian].

11. Veselovskij, B. (1914). *Decentralizacija upravlenija i zadachi zemstva* [Decentralization of management and tasks of the zemstvo]. *Jubilejnyj zemskij sbornik (1864-1914)*, pp. 35-49. Saint Petersburg: Izdatel'stvo N.O. Popovoj. [In Russian].

12. Gerasimenko, G. (1990). *Zemskoe samoupravlenie v Rossii* [Zemsky self-government in Russia]. Moscow: Nauka. [In Russian].

13. Golubev, V. (1905). *Rol' zemstva v obshhestvennom dvizhenii* [The role of the zemstvo in the social movement]. Rostov na Donu: Donskaja Rech'. [In Russian].

14. Zhilenkova, I. (2000). *Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)*. [Liberal-democratic movement in Ukraine (second half of the XIX – early XX century)]. (Extendabstract of Candidates thesis). Kyiv. [In Ukrainian].

Zhilenkova, I. (1999). *Istorichni ta natsionalni vytyki ukrainskoho liberalizmu* [Historical and national origins of Ukrainian liberalism]. *Boristen*, (12), pp. 19–21. [In Ukrainian].

15. Morhun, O. (1969). *Ukrainski diiachi v zemstvach* [Ukrainian figures in the zemstvos]. *Ukrainskii istoryk*, (1–3), pp. 56–68. [In Ukrainian].

Morhun, O. (1945). *Zemstvo na Ukraini - nedootsinenyj oseredok ukrainstva* [Zemstvo in Ukraine is an underestimated center of Ukrainians]. *Ukrainska diisnist*. Praha. 6–20 sichnia. [In Ukrainian].

16. Krypiakevych, I. (1990). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].

Holmskyi, I. (1971). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. New York: NTSh imeni T.H. Shevchenka. [In Ukrainian].

17. Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy. (1917–1923)*. [History of Ukraine. (1917-1923)]. Vol. 2. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. (1995). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Vol. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Subtelny, O. (1993). *Ukraina: istoriia* [Ukraine: history]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

18. Veselovskij, B. (1911). *Istoriia zemstva za sorok let* [History of the zemstvo for forty years], vol. 3. Saint Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. [In Russian].

19. Veselovskij, B. (1906). *K voprosu o klassovykh interesah v zemstve* [On the question of class interests in the zemstvo]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. Issue 1. [In Russian].

20. Iordanskij, N.I. (1906). *Zemskij liberalizm* [Zemsky liberalism]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. [In Russian].

21. Veselovskij, B. (1905). *Zemskie liberaly* [Zemsky liberals]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. [In Russian].

22. Pirumova, N. (1977). *Zemskoe liberal'noe dvizhenie. Social'nye korni i jevoljucija do nachala XX v.* [Zemsky liberal movement. Social roots and evolution before the beginning of the twentieth century]. Moscow: Nauka. [In Russian].

23. Sizemskaja, I. (1993). *Novyj liberalizm v Rossii* [New liberalism in Russia]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, (5), pp. 132–140. [In Russian].

24. Pirumova, N. (1993). *Zemstvo i politika* [Zemstvo and politics]. *Rodina*, 5–6, pp. 100–104. [In Russian].

25. Boiko, O.D. (1999). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Kyiv: Akademiia. [In Ukrainian].

Borysenko, V. (1998). *Kurs ukrainskoj istorii* [Course of Ukrainian history]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Rybalka, I. (1997). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Vol. 2. Kharkiv: Osnovy. [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК –056.87(477.52–21Глухів)+364–54«1871/1915»

Л.В. Артемова

ПЕРШІ БЛАГОДІЙНІ ІНІЦІАТИВИ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ У ГЛУХОВІ. ДИТЯЧИЙ ПРИТУЛОК (1871–1915 рр.)

У статті розглянуто перші благодійні ініціативи Терещенків у Глухові – заснування в 1871 році дитячого притулку. У процесі наукових пошуків встановлено, що у другій третині XIX – на початку XX ст. модернізація економічного життя та меценатська діяльність нової української еліти – родини Терещенків – сприяла культурному відродженню та розвитку соціально-гуманітарного простору Глухова і безпосередньо стосувалася створення останніми умов для розв'язання актуальних й пріоритетних проблем життєдіяльності особистості й місцевої спільноти. На основі першоджерел Центрального державного історичного архіву м. Києва (ф. 707, ф. 830) зроблено спробу заповнення існуючих інтелектуальних прогалів сучасної історичної регіоналістики щодо особливостей меценатської діяльності Терещенків у Глухові в означені часові межі.

Ключові слова: дитячий притулок у м. Глухові, родина Терещенків, ЦДІАК, архівні документи, благодійність, меценатська діяльність.

Історія країн, міст, цілих народів чи окремих персоналій зберігається у першоджерелах, пам'ятках архітектури, музейних предметах, які є матеріальними свідченнями давніх подій та становлять національне культурне надбання. У Глухові це, серед іншого, Терещенківська спадщина – розташовані в історичному середмісті пам'ятки, збудовані представниками родини промисловців і підприємців Терещенків [1].

Сьогодні, в епоху цифрової революції, коли усе більше людей є споживачами, насамперед, текстів, образів, звуків і коли естетизація повсякденного життя – це парадигма сучасності, саме неповторний архітектурний ансамбль Терещенківського Глухова став одним із місць культивування естетичного споглядання та сприйняття туристами високохудожніх пам'яток архітектури колишньої гетьманської столиці [1].

Зазначимо, що у другій третині XIX – на початку XX ст. модернізація економічного життя та меценатська діяльність нової української еліти – родини Терещенків – сприяла культурному відродженню та розвитку соціально-гуманітарного простору Глухова і безпосередньо стосувалася створення останніми умов для розв'язання актуальних і пріоритетних проблем життєдіяльності особистості й місцевої спільноти.

Що змушувало Терещенків впливати не лише на реформування економіки, а й бути філантропами в Україні? На це та інші питання, аналізуючи життєпис та вивчаючи громадську та благодійну діяльність відомої родини, дали відповіді у своїх дослідницьких напрацюваннях О. Ясь, С. Поляруш, М. Кальницький, М. Факторович, П. Ходос, І. Павловська, І. Лісніченко, В.В. Ковалінський, С.П. Жукова, В.В. Назарова, П. Біліченко, С. Єсюнін та ін. Але, якщо за нових суспільно-політичних умов вивчення добродійних ініціатив Терещенків у Києві та інших регіонах України вийшло на новий рівень узагальнень і представлено, навіть, окремими солідними монографіями, то особливостям меценатської

діяльності цукрозаводчиків на батьківщині, у Глухові, присвячено лише поодинокі розвідки тенденційного характеру.

Метою нашого дослідження є заповнення існуючих інтелектуальних прогалів сучасної історичної регіоналістики на основі першоджерел ЦДІАКу, ДАЧО, ДАСО, ЦДА Москви та ін. щодо особливостей меценатської діяльності Терещенків у Глухові у другій половині XIX – на початку XX ст.

Архівні документи ЦДІАКу засвідчують (ф. 707), що благодійні програми у рідному для них Глухові меценати розпочали із заснування у 1871 р. дворянином Терещенком дитячого притулку. Вищезгаданий новоутворений заклад мав гарну матеріальну базу, адже Артемій Терещенко «пожертвовав каменный трех-этажный дом с надворными постройками и садом» вартістю 50 000 руб. [2, арк. 12], «который был выстроен для жилья одного из братьев Терещенко с некоторого рода роскошью [3]», у нерухому власність притулку, а «Никола Артемьевич Терещенко пожертвовал для приюта каменный одноэтажный флигель, в коем помещалась баня и прачешная» вартістю 15 000 руб. [2, арк. 12].

Нині, збудована у стилістиці пізнього провінційного класицизму, пам'ятка історії, архітектури та містобудування – «Дитячий притулок М. Терещенка» – об'єкт культурної спадщини місцевого значення, розташований в історичному середмісті за адресою вул. Києво-Московська, 45 на території Національного заповідника «Глухів» (охоронний номер 336-См) [4].

Стосовно актуального питання заснування дитячого притулку Терещенка у колишній гетьманській столиці, зауважимо, що 5 червня 1871 р. з проєктом «предполагаемого к учреждению в г. Глухове детского приюта на счет пожертвования дворянина Терещенко в память избавления ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА, 4 апреля 1866 г., от угрожавшей опасности» [5, арк. 1] Терещенко звернувся з клопотанням до митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького Високопреосвященного Ісидора з пропозицією про започаткування притулку. А той, у свою чергу, до Міністра Народної освіти, керівника Департаменту та до попечителя Київського учбового округу [6, с. 118]. Останній таке благо починання дворянина Терещенка підтримав дозволом на відкриття притулку.

Бюрократичні й організаційні питання були швидко вирішені. Зарахування перших вихованців до закладу розпочалося 1-го листопада 1872 р. До притулку приймали дітей 6–12-річного віку і «находились они на попечении приюта до получения совершеннолетия, после чего определялись на места или возвращались на попечение родителей» [3]. Установчий документ (статут), на основі якого мав функціонувати цей заклад у Глухові, крім іншого, передбачав, що хлопчики «по достижении ими 10 летнего возраста шли в Глуховскую прогимназию или же в какое либо ремесленное училище» [6, с. 119] для отримання професійної освіти.

Щодо функціонування дитячого притулку Терещенка у м. Глухові, то щорічні звіти про його діяльність засвідчують, що цей заклад «состоял в ведомстве Императорского Человеколюбивого Общества» [5, арк. 1] – найбільшій благодійній організації Російської імперії, у складі якої на той час перебувала Україна.

Утримання дитячого притулку здійснювалося коштом щорічних відсотків від недоторканого капіталу у трьох білетах Глухівського Громадського Банку (загальною сумою – 41 500 руб.), які Терещенко юридично оформив протягом 1872–1878 рр. У 1910–1912 рр., засвідчують першоджерела, «на указанный капитал получается 6 % в год, а именно 2365 руб. 50 к.» [2, арк. 2].

Найбільшу ж частку грошового утримання притулку Терещенка для дітей і сиріт у м. Глухові складали щорічні відсотки на капітал 274 446 руб. від цінних паперів із канцелярії Імператорського Людинолюбного товариства, а саме: «4 % государственной ренты – 188 146 руб. 96 коп.; 4,5 % облигаций внутреннего 1893 г. займа – 42 800 руб.; 3,5 % закладных листов дворянского земельного банка – 25 200 руб.; 4 % облигаций IV внутреннего займа – 15 600 руб.» [2, арк. 2]. Отже, щорічний бюджет закладу мав надійний фінансовий фундамент і становив 13 234 руб. 05 коп. (1910–1912 рр.). На додаток, ще були річні постійні або тимчасові пожертви «разных жертвователей»: від Глухівської міської управи на «содержание в приюте 7-ми городских стипендиатов» – 700 руб. у 1910 році; від крелевецького дворянства на «содержание одного стипендиата за полугодие» – 50 руб. у 1912 році; одноразові пожертви від попечителя притулку у 1910 р. «на пополнение расходов по ремонту зданий – 900 руб.», у 1912 р. «на устройство электрического освещения – 752 руб. 50 коп.» тощо [2, арк. 3]. Протягом 1910–1912 рр. кошти на утримання установи надходили також від продажу старих речей (72 руб.), «за мойку белья в образцовой прашной посторонним лицам (1451 руб. 63 коп.)», від «проданных свиней (403 руб. 80 коп.)» [2, арк. 3].

Аналізуючи особливості витрат наявного кошторису, дійдемо висновку, що притулок, заснований Терещенком, мав не тільки гарну матеріальну базу, але й були створені всі умови для його успішної діяльності. Так, у 1910 р. гроші витрачалися на «жалования служащим» – 2142 руб.; на «жалования прислуге» – 741 руб.; а також «на пищу для воспитывающихся, служащих и прислуги» – 6426 руб. 82 коп.; «на одежду, обувь, белье и спальные принадлежности» – 2211 руб. 47 коп.; «на лекарство для больных» – 33 руб. 41 коп.; «на учебные пособия, письменные принадлежности и канцелярские расходы» – 359 руб. 65 коп.; «на ремонт движимого имущества (мебели, посуды и прочее)» – 118 руб. 62 коп.; «на мелочные потребности, хозяйственные и непредвиденные расходы» – 346 руб. 56 коп.; «на ремонт музыкальных инструментов»; «на материалы для прачешных» – 183 руб. 94 коп.; «на отопление зданий» – 910 руб. 95 коп.

Будівля дитячого притулку дворянина Терещенка у Глухові. Сучасний вигляд

«на освещение зданий» – 227 руб. 90 коп.; «на ремонт зданий» – 680 руб. 76 коп.; «на страхование зданий» – 94 руб. 45 коп.; «на содержание лошади» – 88 руб. 30 коп.; «на содержание чистоты» – 65 руб. 60 коп.; «на устройство электрического освещения» [3, арк. 4–6]. Усього – 14 631 руб. 43 коп. у 1910 р. У 1911 році витрати у дитячому притулку становили – 15 264 руб. 86 коп., у 1912 році – відповідно 15 692 руб. 19 коп. [2, арк. 6].

Зауважимо, що якщо фундатором дитячого притулку у 1871 р. був Артемія Якович Терещенко, то 40 років потому, у 1911 р., установою уже опікувався його онук – Федір Федорович Терещенко, який, як бачимо, перейняв показовий приклад корисної благодійної діяльності родини.

Керування справами, виховна та господарська діяльність у притулку успішно здійснювалася комітетом, який діяв в установі відповідно до статуту. У 1912 році комітет складався із «Попечителя потомственного дворянина Феодора Феодоровича Терещенко и пяти сотрудников: вдовы Действительного Статского Советника Надежды Владимировны Терещенко, Статского Советника Порфирия Михайловича Малченко, кандидата прав Константина Семеновича Терещенко, дворянина Владимира Михайловича Аммосова и Надворного Советника Василия Максимовича Козыря. Попечитель Ф.Ф. Терещенко имел постоянную заботу о благосостоянии Приюта и руководил деятельностью Комитета. Сотрудник П.М. Малченко вел хозяйственную и административную части Приюта и состоял заступающим место Попечителя в нем. Ближайшее руководство воспитательною частью и надзор за повседневною жизнью в

Приюте возложен был на сотрудника В.М. Козыря. Служащих в Приюте состояло 8 лиц: надзиратель Александр Яковлевич Рак, помощник его Иван Иванович Рыбалка, надзирательница Анна Улиановна Пацевич, писмоводитель Титулярный Советник Алексей Иванович Домбровский, учитель музыки Михаил Степанович Собченко, экономка Мария Петровна Преториус и мастерица образцовой прачешной Ксения Сальнева» [2, арк. 7].

Характер і обсяг «Звіту про діяльність Глухівського “Дитячого притулку Терещенко” Чернігівської губернії» (1912 р.) у ф. 830 ЦДІАКу дозволяє зробити висновок, що у закладі були створені умови для влаштування дозвілля, навчання і виховання дітей: «Все мальчики призрешаемые в Приют обучаются в “Городском трехклассном училище Феодора Терещенко”. Так как все мальчики обучаются в городском училище, то главным их занятием было приготовление заданных в училищной библиотеки. В свободное от учебных занятий время занимались пеніем, музыкою и шелководством. При Приюте имеется набор духовых и струнных инструментов. Пеніем, исключительно церковным, занимались участвующие в хоре приходского Приюта, Трех-Анастасіевской церкви. Оставшіеся на летние каникулы мальчики занимались работами в Приютском саду, экскурсиями, чтением книг, музыкою и пеніем. Окончившие курс учения мальчики определены Попечителем Приюта на места. Все девочки, питомці Приюта, обучаются в Глуховском начальном женском училище, которое посещают с утра; послеобеденное же время проводят в приготовлении заданных в училище уроков и занимаются рукоделіем под руко-

водством Надзирательниці Пріюта; страшіе из них работают в образцовой прачешной, под руководством мастерицы. В отчетном году окончило курс учения пять девочек, которыя и взяты родителями» [2, арк. 10].

Із матеріалів збірки законодавчих актів «Полного собрания законов Российской империи», які безпосередньо стосуються дитячого притулку Терещенка у Глухові (№49418), дізнаємося, що при заснуванні закладу (1871 р.) була встановлена кількість вихованців у ньому – 20 хлопчиків і 10 дівчат [7]. Але вже у перший рік функціонування (1872 р.) чисельність дітей в установі була на третину більшою (39 осіб) [3]. А на 1 січня 1913 р. у притулку Терещенка для дітей і сиріт у м. Глухові перебувало 73 хлопчика і 13 дівчат усіх суспільних верств населення (дворяни – 1, міщани – 39, селяни і козаки – 48) – «всього 86 душ, из них штатных 30 и стипендіатов 56» [2, арк. 8]. Тож, ще у 1891 році, з метою необхідності забезпечити належною професійною освітою вихованців дитячого притулку Терещенка у Глухові, кількість яких із року в рік, як бачимо, зростала, Федір Терещенко, продовжуючи традиції батька, заснував Глухівське міське трикласне училище. Таким чином, впливаючи на інтелектуальний розвиток суспільства та пом'якшуючи соціальні проблеми у Глухові, Терещенки, з одного боку, сприяли розвитку початкової та середньої освіти у місті, а з іншого, у нових економічних умовах, «имея потребность в огромном штате служащих в экономиях и конторах братьев Терещенко» [3], вирішували проблему підготовки освічених фахівців робітничих спеціальностей для своїх підприємств, від яких, у багато чому, залежав подальший поступальний розвиток їхньої цукрової імперії.

Комплексне узагальнене дослідження благодійної діяльності родини Терещенків у другій третині XIX – на початку XX ст. у соціально-гуманітарному просторі Глухова триває.

ДЖЕРЕЛА

1. Артемова Л.В. Туристичний Терещенківськознавчий Глухів. Глухівські читання – 2020. *Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук*: Збірник матеріалів X міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / за заг. ред. О.І. Луценка. Глухів, 2020. С. 4–6.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 830, оп. 1, спр. 1391.
3. Жукова С.П. Частная и общественная благотворительность Глухова. *Соборный майдан*. 2013. № 6. С. 4–5.
4. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Дитячий притулок М. Терещенка». Охоронний номер 336-См. Науковий архів Національного заповідника «Глухів», інв. № 30.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 37, спр. 165.
6. Артемова Л.В. До питання щодо заснування у м. Глухові дворянином Терещенком дитячого притулку (1871 р.). *Матеріали щорічної звітної науково-практичної конференції здобувачів загальної середньої, передвищої і вищої освіти, аспірантів, молодих учених* : зб. матеріалів щорічної звітної науково-практичної конференції. Частина 2 (здобувач ОНС «Доктор філософії»), 11–12 березня 2021 р. Глухів, 2021. С. 118–121.
7. Єсюнін С.М. «Полное собрание законов Российской империи» (зібрання друге) як джерело дослідження історії міста Глухова 1825–1881 р. *Сіверщина в історії України*. 2020. № 13. С. 181–184.

Artemova L.V. The first charitable initiatives of the Tereshchenko family in Hlukhiv. Children's shelter (1871–1915)

The article considers the first charitable initiatives of the Tereshchenkos in Hlukhiv – the establishment of a children's shelter in 1871. In the process of scientific research it was found that in the second third of the XIX – early XX centuries modernization of economic life and patronage of the new Ukrainian elite – the Tereshchenko family – contributed to the cultural revival and development of the social and humanitarian space of Hlukhiv and directly related to the creation of the latter conditions for solving urgent and priority problems of the individual and local community. On the basis of primary sources of the Central State Historical Archive of Kyiv (f. 707, f. 830) an attempt to fill the existing intellectual gaps of modern historical regionalism regarding the peculiarities of Tereshchenko's patronage in Hlukhiv within the specified time limits was made. It was stated that influencing the intellectual development of society and mitigating social problems in Hlukhiv, Tereshchenko, on the one hand, contributed to the development of primary and secondary education in the city, and on the other, in the new economic environment, «needing a huge staff and offices of the Tereshchenko brothers» solved the problem of training educated workers for their enterprises, on which, in many respects, depended the further progressive development of their sugar empire.

Key words: children's shelter in Hlukhiv, the Tereshchenko family, TsDIAC, archival documents, charity, patronage.

REFERENCES

1. Artemova, L.V. (2020). Turystychnyi Tereshchenkivskoznavchyi Hlukhiv [Tourist Tereshchenkovsky Hlukhiv]. *Aktualni pytannia suspilnykh ta humanitarnykh nauk: Zbirnyk materialiv X mizhnarodnoi naukovopraktychnoi internet-konferentsii*, pp. 4–6. Hlukhiv. [in Ukrainian].
2. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, m. Kiev, f. 830, op. 1, spr. 1391. [in Ukrainian].
3. Zhukova, S.P. (2013). Chastnaia i obshchestvennaya blagotvoritel'nost' Glukhova [Glukhov's private and public charity]. *Sobornyi maidan*, 6, pp. 4–5. [in Russian].
4. Biblioteka Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv». *Pasport pamiatky istorii, arkhitektury ta mistobuduvannia «Dytiachyi prytulok M. Tereshchenka»*. Okhoronnyi nomer 336-Sm. [Library of the National Reserve «Hlukhiv». Passport of the memory of history, architecture and construction «Dytiachyi prytulok M. Tereshchenka». Okhoronnyi number 336-Sm]. (unpublished).
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, m. Kiev, f. 707, op. 37, spr. 165. [in Ukrainian].
6. Artemova, L.V. (2021). Do pytannia shchodo zasnuvannia u m. Hlukhovi dvorianynom Tereshchenkom dytiachoho prytulku (1871 r.) [On the question of the establishment of a children's shelter in Hlukhiv by a nobleman Tereshchenko (1871)]. *Materialy shchorichnoi zvitnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Chastyna 2 (zdobuvach ONS «Doktor filosofii»), pp. 118–121. [in Ukrainian].
7. Yesiunin, S.M. (2020). «Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii» (zibrannia druhe) yak dzherelo doslidzhennia istorii mista Hlukhova 1825–1881 r. [Complete collection of laws of the Russian Empire (second collection) as a source of research on the history of the city of Hlukhiv 1825–1881]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 13, pp. 181–184. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 614.212(477.52)

В.В. Назарова
А.Н. Мирошниченко

ИСТОРИЯ БОЛЬНИЦЫ СВ. ЕВФРОСИНИИ В ГЛУХОВЕ

В статье на основании архивных документов и периодических изданий XIX века сделана попытка максимально подробно реконструировать историю открытия и функционирования больницы Св. Евфросинии в городе Глухове Черниговской губернии. Данное лечебное учреждение было основано и содержалось на средства семьи Терещенко. В работе освещены все этапы возникновения данной больницы, начиная с момента приобретения Терещенко участка земли, на котором в последствии будет располагаться больница, и заканчивая ее переименованием в 1918 году. Большое внимание уделено строительству здания больницы и дальнейшей ее работе на протяжении 40 лет: с 1878 по 1918 год. Большинство использованных в исследовании материалов вводится в научный оборот впервые.

Ключевые слова: Глухов, больница Св. Евфросинии, медицина, врач, Терещенко, Филоненко-Бородич, Кадыгробов.

В выпуске № 11 сборника научных статей «Сіверщина в історії України» на основании документальных источников XIX – начала XX века была сделана попытка рассказать об организации земской медицины в Глуховском уезде Черниговской губернии и истории становления Глуховской Земской больницы [1, с. 218–227]. Продолжая цикл статей о медицине в Глуховском уезде, в этой работе будет уделено пристальное внимание еще одному старейшему лечебному учреждению г. Глухова. Речь идет о Больнице Св. Евфросинии, открытой на средства Терещенко во второй половине XIX в. Памятник архитектуры местного значения «Больница Св. Евфросинии» расположен на территории Национального заповедника «Глухов» в историческом центре города на Киево-Московской улице. Ему присвоен охранный номер 2246-См. Это здание имеет историческую ценность как памятник, связанный с благотворительной деятельностью известных украинских промышленников и меценатов Терещенко, и является образцом исторической застройки города второй половины XIX в. Подробного исследования истории больницы до сих пор не проводилось, а все известные публикации касались лишь примерной датировки времени постройки здания, финансового участия в этом проекте семьи Терещенко или имели мемуарный характер. Больница Св. Евфросинии в Глухове упоминается в публикациях В. Вечерского, А. Деркача, В. Крыжановского и В. Ковалинского [2, с. 259; 3, с. 165; 4, с. 288; 5, с. 253]. Эти публикации не являются специализированными трудами по теме Больницы Св. Евфросинии, поэтому упоминания в них данного лечебного заведения имеют эпизодический характер и не отражают подробно вопросы строительства здания больницы, связанную с этим благотворительную деятельность Терещенко, и совершенно не затрагивают в целом историю больницы и различные аспекты ее функционирования.

В данной работе была сделана попытка, на основа-

нии архивных документов, впервые максимально подробно реконструировать историю открытия и функционирования Больницы Св. Евфросинии. Начать наш рассказ стоит с момента задолго до открытия больницы – и именно с Терещенко.

В 1866 г. Почетный Потомственный Гражданин Артемий Яковлевич Терещенко на принадлежащем ему дворовом месте вдоль Киево-Московской улицы начинает строить дом в два этажа (тот самый, в котором в последствии будет располагаться учрежденный им же в память 4-го апреля 1866 г. Детский приют). В марте 1868 г. Артемий Яковлевич покупает прилегающее к его участку и расположенное также вдоль Киево-Московской улицы владение наследников дворянина Разградского с деревянным домом и другими постройками [6, л. 131]. В мае того же года Терещенко еще больше увеличивает свою усадьбу за счет покупки прилегавшего к первоначальному его владениям сада и огорода вдовы коллежского асессора Александры Игнатьевны Шумицкой [6, л. 162].

Дарственной записью, совершенной в Черниговской Палате Уголовного и Гражданского Суда 5 ноября 1870 г. за № 80, Артемий Яковлевич Терещенко передал своему сыну Федору Артемьевичу Терещенко право владения всем огромным имением вдоль Киево-Московской улицы с находящимися при нем двухэтажным, только что построенным домом (в котором позднее будет располагаться Приют), домом (нижний этаж каменный, верхний деревянный), купленным у наследников Разградского, различными при них постройками и обширным садом [7, л. 4–4об. и 4–42 об.]. В свою очередь Федор Артемьевич Терещенко передал выстроенный отцом дом в пользу учрежденного Артемием Терещенко Приюта, а дом, ранее купленный отцом у наследников Разградского, на некоторое время оставил за собой.

В 1874 г. Федор Артемьевич Терещенко решает передать свой второй дом на Киево-Московской улице (бывший Артемия Терещенко, бывший наследников Разградского), по соседству с Приютом, тоже в пользу Приюта с тем, чтобы там было устроено ремесленное или какое-то другое подобное заведение. С этой целью Ф.А. Терещенко обращается в Императорское Человеколюбивое Общество, в ведомстве которого состоял Приют и в чье ведомство должен был быть пожертвован соседний с ним дом [7, л. 1–3 об.]. При рассмотрении прошения о принятии сего пожертвования оказалось, что данное имущество, как доставшееся Федору Терещенко от отца его, а не из чужого рода, не может считаться благоприобретенным и подлежит к разряду родовых, а родовое имущество разрешено дарить только ближайшим родственникам. Следовательно, подарить дом Приюту просто так Терещенко не мог. Тогда была применена схема, ранее опробованная при передаче дома, в котором уже размещался Приют – пожертвование было укреплено не дарственным актом, а в форме купчей крепости, а сумма, означенная в крепости, предоставлена от имени Терещенко.

щенко в основной капитал Приюта.

Пока длился весь этот процесс, Черниговское губернское земство сделало постановление о переводе Глуховских Богоугодных заведений в г. Нежин. Таким образом, Глухов оставался вообще без единого заведения, в котором могли бы содержаться престарелые и убогие. Вследствие этого Федор Артемьевич Терещенко вновь обратился в Императорское Человеколюбивое Общество с просьбой разрешить в жертвуемом им доме в Глухове на Киево-Московской улице вместо ремесленного заведения обустроить дом для убогих. В свою очередь Никола Артемьевич Терещенко изъявил для этой же цели пожертвовать 10000 рублей. Евфросиния Григорьевна Терещенко на этот же предмет пожертвовала еще 2000 рублей. Означенные суммы должны были быть внесены в Глуховский городской Общественный Банк с тем, чтобы учреждаемое заведение содержалось на проценты с этого капитала, а само учреждаемое заведение было бы в заведовании Комитета Глуховского Детского Приюта [7, л. 10–10 об.].

В марте 1875 г. имение Федора Терещенко, состоявшее из крытого железом обложенного кирпичом дома в полтора этажа с разными постройками при нем и земель примерно 1240 кв. саж., располагавшееся на Киево-Московской улице в смежности с одной стороны с Киево-Московской улицей, с другой – с усадьбой, принадлежавшей Приюту, с третьей – с усадьбой отставного Полковника Плешкова, а с четвертой – с задним двором купца Нохима Янпольского, перешло в ведомство Императорского Человеколюбивого Общества и предназначалось для открытия в нем богадельни [7, л. 41–42 об.].

Богадельню в этом здании открыть не успели. Летом 1875 г. в Глухове случился огромный пожар, истребивший центральную часть города. Практически полностью сгорел весь квартал между Киево-Московской и Спасской улицей. Дом, недавно подаренный Ф.А. Терещенко для устройства «Дома для убогих и престарелых», сгорел до основания. Здание Детского Приюта осталось невредимым только благодаря саду, который его окружал [7, л. 46].

Сгоревший дом, предназначавшийся для размещения в нем Приюта для убогих и престарелых, был застрахован всего на сумму в 2500 руб. «На руки» было получено всего 2280 руб. Дом, стоивший около 10000 руб., на выданные Страховым Обществом средства отстроить заново было нереально. На помощь вновь пришел даритель дома – в сентябре 1875 г. Ф.А. Терещенко пожертвовал на постройку нового здания для устройства Приюта для убогих и престарелых 5000 руб. [7, л. 48–48 об.].

К лету 1877 г. на эти средства был выстроен новый каменный трехэтажный (третий этаж – подвальный) дом с коридорами. Его стоимость составляла около 12–15 тыс. руб. – недостававшую сумму приняли на себя опять же Федор и Никола Терещенко [7, л. 51 и 55–56.]. За время строительства планы Терещенко на предназначение этого дома вновь менялись. Несмотря на

то, что вопрос об оставлении богадельни в Глухове решился только в 1879 г. [1, с. 222], в июне 1877 г. Терещенко, как попечители Детского Приюта, отправляют в Императорское Человеколюбивое Общество, в ведомстве которого формально состояло строящееся здание, прошение, в котором предлагают учредить и разместить в этом помещении частную больницу для бесплатного лечения беднейших глуховских жителей [7, л. 51].

К январю 1878 г. постройка дома для больницы была полностью окончена. Конечная стоимость дома составила около 20 тыс. рублей. Оснащение больницы Федор и Никола Терещенко также произвели за свой счет. Кроме того, братья Терещенко пожертвовали 100 тыс. рублей, из которых 40 тыс. – для увеличения средств существовавшего уже Детского Приюта, а 60 тыс. – для содержания больницы для бедных (последняя сумма складывалась из 10 тыс. руб. ранее пожертвованных Николаем Терещенко на Богадельню, которую предполагалось устроить в этом здании до пожара, им же пожертвованных 20 тыс. руб. 5 % банковскими билетами 2-го Восточного займа и пожертвованных Федором Терещенко 30 тыс. руб. 5 % банковскими билетами 2-го Восточного Займа). Также, в «фонде» больницы было еще 2 тыс. руб., пожертвованных их матерью Евфросинией Терещенко. К декабрю 1878 г. был составлен проект устава больницы, которой предложено было присвоить название «Больницы Св. Евфросинии» в честь патрона матери жертвователей [7, л. 55–58].

19 мая 1879 г. Советом Императорского Человеколюбивого Общества был учрежден устав больницы Св. Евфросинии. Приведем некоторые выписки из него [7, л. 74–91].

Устав

Больницы Св. Евфросинии в г. Глухове.

Общие положения.

§1.

Больница эта учреждена в ведомстве Императорского Человеколюбивого Общества, на средства потомственных дворян, братьев Николы и Федора Артемьевичей Терещенко, в честь Св. Евфросинии, по имени матери учредителей.

§2.

Цель больницы состоит в призрении и облегчении, по возможности, страданий неимущих неизлечимо больных и лечении временно заболевших, без различия званий, жителей г. Глухова и уезда онаго, а также детей, призреваемых в Приюте Терещенко. С этою целью, больница имеет четыре отделения: а) неизлечимо больных; б) больных временных, принимаемых в больницу до излечения болезни; в) больных детей Приюта Терещенко и г) приходящих больных за советом.

§3.

Больница помещается в собственном доме, пожертвованном с землею одним из учредителей, Федором Артемьевичем и отстроенным обоими учредителями.

Стоимость этого дома составляет 15 тыс. руб. В нем каждое из поименованных в §2 отделений имеет особые комнаты с необходимыми подразделениями кроватей по полам, а в отделении для приходящих, кроме того, устроена отдельная приемная с врачебным кабинетом.

§4.

Первоначально штатное число кроватей, предназначенных для бесплатного пользования бедных, ограничивается двадцатью (20), из коих в отделении временно-больных 12. Сверх того, 5 кроватей в отделении больных детей Приюта Терещенко. В отделении неизлечимых дозволяется учреждать кровати частных благотворителей, со взносом на содержание каждой, единовременно, не менее двух тысяч рублей. Кроватям сим, по желанию жертвователей, могут быть присвоены особые наименования.

Состав управления больницы Св. Евфросинии, обязанности лиц этого состава и отчетность.

§12.

Местное управление больницей сосредотачивается в особом Комитете, состоящем из Попечителя оной, в качестве Председателя, пяти Членов-Сотрудников Попечителя и Врача. Кроме того, при больнице имеются Врачи-Консультанты и Фельдшер.

§13.

Звание Попечителя больницы предоставляется пожизненно учредителям оной: сначала Николе, потом Федору, затем старшему сыну Николы – Ивану, после того второму сыну Александру и так далее, по старшинству членов в роде Николы и Федора Терещенко.

§14.

Попечитель утверждается в этом звании Советом Императорского Человеколюбивого Общества, от которого будет зависеть и выбор лиц в Попечительскую должность в том случае, если бы мужское поколение в роде Николы и Федора Терещенко прекратилось.

§21.

Срок службы Сотрудников полагается три года, по истечении которых Попечитель избирает в Сотрудники себе новых лиц; но может оставить прежних, или некоторых из них и на следующий срок. Равным образом, если кто-либо из сих Сотрудников окажется, по мнению Попечителя, не достаточно усердным на пользу больницы, то от Попечителя будет зависеть представить его к увольнению от сотрудничества и ранее установленного срока.

§22.

Врач при больнице избирается Попечителем оной и, по представлению его, утверждается в должности Помощником Главного Попечителя Императорского Человеколюбивого общества. Врач есть непосредственный распорядитель и ответственное лицо по всем отделениям заведения в медицинском отношении, обязанное, на основании примечания 1 к ст. 39 Уст. Врач. Т. XIII

Св. Зак. изд. 1857 г., представлять Врачебному Отделению местного Губернского Правления срочные ведомости, по установленной форме, о больных, пользующихся в больнице.

§23.

Врачи-консультанты приглашаются к участию в действиях больницы Попечителем, при содействии Сотрудников и Врача больницы...

§24.

Фельдшер избирается Врачом и, по представлению его, определяется в больницу Комитетом оной. Ему дается от Врача подробная инструкция, с указанием – каким образом он должен поступать, в случае отсутствия Врача, с больными, требующими медицинской помощи и какие именно лекарства он может отпускать из домашней больничной аптеки без разрешения врача.

О Комитете больницы.

§§25–32.

Прием в больницу на призрение и для лечения лиц, а также содержание и обязанности их.

§33.

Принимаются в больницу лица всех сословий обо-его пола:

а) по отделению неизлечимых – совершенно бедные не способные от старческой дряхлости или от других совершенно неизлечимых болезней ни к каким трудам...

§34.

Больные, принятые на штатные кровати, во всех отделениях больницы, пользуются бесплатным столом, одеждою, бельем, обувью и медицинским пособием из средств заведения. Пища дается им по назначениям больничного Врача, сообщаемым ежедневно, накануне, для распоряжения о своевременном изготовлении таковой....

Права и преимущества больницы Св. Евфросинии.

§43.

Больница имеет печать с гербом г. Глухова и надписью: «Императорского Человеколюбивого Общества Больница Св. Евфросинии».

§44.

Попечитель, Сотрудники его и Врач больницы считаются в государственной службе, в классах по должностям и разрядах по мундиру: первый – в V, Сотрудники Попечителя – в VI, врач в VII классах. Члены благотворители в Государственной службе не состоят, но пользуются, пока состоят в этом звании, правом ношения мундира ведомства Императорского Человеколюбивого Общества VIII разряда; Члены же благотворительницы дамы имеют право ношения знака, Высочайше установленного в 16 день Января 1870 года...

Высочайшим разрешением 14 июня 1879 года учреждаемой больнице было дано право именоваться

«Больницею Св. Евфросинии»; независимо от штатного числа кроватей дозволять учреждение кроватей частных благотворителей; управление этим заведением вверить Комитету, состоящему из Попечителя в качестве Председателя, пяти Сотрудников Попечителя и врача, с предоставлением им прав Государственной службы: Попечителю в V классе по должности и V разряде по мундиру, Сотрудникам Попечителя – в VI классе по должности и таком же разряде по мундиру, врачу в VII классе по должности и таком же разряде по мундиру; иметь при больнице Членов благотворителей с разрешением ношения мундира VIII разряда и Членов благотворительниц; звание Попечителя больницы предоставляется пожизненно учредителям оной (сначала Николе, потом Федору, затем старшему сыну Николе – Ивану, после того второму сыну Александру и так далее, по старшинству членов в роде Николе и Федора Терещенко с тем, что в случае прекращения мужской линии в их роде выбор лиц на должность Попечителя должен зависеть от Совета Императорского Человеколюбивого Общества) [7, л. 96–97 об.].

29 июня 1879 г. состоялось торжественное освящение здания и открытие больницы. По случаю этого события Никола и Федор Терещенко отправили следующую телеграмму: «ОСВЯТИВ И ОТКРЫВ СЕГО ЧИСЛА БОЛЬНИЦУ СВ ЕФРОСИНИИ ЖЕЛАЕМ ПРИЯТНОЙ ОБЯЗАННОСТИЮ БЛАГОГО ДЕЛА ВАШЕМУ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ ИСКРЕННЮЮ БЛАГОДАРНОСТЬ ЗА СОДЕЙСТВИЕ ВАШЕ. ПРИ ЭТОМ СОВМЕСТНО С ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ УЕЗДА И ГОРОДА ПЬЕМ ЗА ЗДОРОВЬЕ ВАШЕ» [7, л. 107]. Адресат этой телеграммы неизвестен. В этот же день Никола Терещенко отправил письма об освящении и открытии больницы Св. Евфросинии на имя Помощника Главного Попечителя Императорского Человеколюбивого Общества И.М. Гедеонова [7, л. 109] и на имя Главного Попечителя Императорского Человеколюбивого Общества Митрополита С.-Петербургского и Новгородского Исидора. Последнее сообщало: «Отношение Вашего Высокопреосвященства от 20 Июня сего года за № 1662, о Всемилостивейшем соизволении Государя Императора на открытие больницы Св. Евфросинии в г. Глухове и утверждение устава ея, я имел счастье получить и поспешаю донести Вашему Высокопреосвященству, что сего числа, в день Святых Апостолов Петра и Павла, помянутая больница освящена и, с Божьей помощью, открыта. Позволяю себе надеяться, что при Архипастырском благоволении и покровительстве Вашего Высокопреосвященства, учреждение это вполне достигнет цели служения делу – Христианского милосердия» [7, л. 108–108 об.].

Согласно устава больницы, управление оной находилось в руках Комитета, который на момент открытия состоял из председателя (он же попечитель), статского советника Николе Артемьевича Терещенко, в помощь ему были 5 сотрудников Комитета: коллежские советники Федор и Семен Артемьевичи Терещенко, титулярный

советник Петр Вильгельмович Бек, коллежский асессор Николай Васильевич Лёнов, отставной корнет, кандидат прав Иван Николаевич Терещенко и врач Николай Карлович Липинский (последний проработал чуть больше года и в 1881 г., по болезни, был уволен от службы, а на его место, по представлению Комитета, советом Императорского Человеколюбивого Общества определен врачом больницы Митрофан Васильевич Филоненко-Бородич). Дам-благотворительниц при больнице состояло 6: супруга действительного статского советника Александра Николаевна Неплюева, супруга статского советника Пелагея Егоровна Терещенко, супруга коллежского советника Олимпиада Викторовна Терещенко, супруга коллежского секретаря Варвара Ивановна Ханенко, супруга титулярного советника Екатерина Семеновна Бек и супруга коллежского асессора Вера Семеновна Лёнова. Непосредственное наблюдение и управление больницей со дня учреждения было возложено на сотрудника Петра Вильгельмовича Бека. Сверх того, в больнице находились: фельдшер, смотритель, письмоводитель и четыре врача-консультанта, участвующие трудами безвозмездно (коллежские советники Игнатий Иванович Неводничанский и Генрих Фридрихович Пиль, Лекарь Яков Евграфович Тарасов и надворный советник Николай Герасимович Хоменко (умер в 1881 году)) [8, с. 385].

В 1881 г. в больницу Св. Евфросинии поступил 351 больной, 319 выздоровело, 24 умерло, 22 продолжало лечение. Из общего числа больных 76,9 % – терапевтические, 23,1 % – хирургические (по своему роду операции распределялись так: ампутаций – 1, удаление раковых образований – 5, разрезов – 2, грыжесечений – 1, экзартикуляций – 1, камнесечений – 1, удаление опухолей – 1 [8, с. 386]. Среди терапевтических больных стоит отметить следующий случай. В конце сентября 1881 г. в городе начал свирепствовать дифтерит. Некоторые из детей, проживающих в Приюте, заразились при занятиях в образцовом училище. Сначала заболело несколько мальчиков и девочек легкими формами дифтерита, а потом 8 мальчиков и 8 девочек более тяжелыми формами. Для прекращения болезни мальчики были отправлены в больницу Св. Евфросинии, а девочки в специально устроенное дифтеритное отделение при этой же больнице. Оставшихся в Приюте детей ежедневно осматривал врач Приюта И.И. Неводничанский, а также врач больницы Св. Евфросинии М.В. Филоненко-Бородич и консультант при этой же больнице Г.Ф. Пиль. Для всех здоровых детей Приюта были приписаны ежедневное полоскание горла и строгий карантин. Благодаря энергичной деятельности медицинского персонала к концу октября 1881 г. эпидемия почти утихла и ограничилась тем, что из серьезно больных умер 1 мальчик и 3 девочки [9, с. 312]. Согласно устава больницы, при ней ежедневно, с 10 до 12 часов дня, производился прием приходящих больных. В 1881 г. их число составило 3552: 3050 терапев-

тических, 445 хирургических и 57 сифилитических. Лекарств за счет больницы в 1881 г. было выдано 192 раза и в 217 случаях в выдаче даровых лекарств было отказано [8, с. 387]. В 1881 г. больница Св. Евфросинии располагала следующими средствами: 3000 руб. – процентов, полученных из канцелярии Совета Императорского Человеколюбивого Общества, которые составляли 5 % ежегодного дохода от 60 тыс. капитала, пожертвованного учредителями в виде облигаций 2-го Восточного займа и хранящегося в кассе Императорского Человеколюбивого Общества; 320 руб., поступивших от сотрудников попечителя и дам-благотворительниц; 8 руб. 47 коп. кружечного сбора; 3700 руб., выданных безвозмездно учредителями больницы Николай и Федором Артемьевичами Терещенко на покрытие расходов по больнице [8, с. 385].

В 1882 г. статский советник Никола и коллежские советники Федор и Семен Артемьевичи Терещенко представили в Министерство Финансов для исходатайствования утверждения проекта Устава Товарищества на паях под наименованием «Товарищество свеклосахарных и рафинадных заводов братьев Терещенко», предполагаемого ими к учреждению для содержания и распространения действий принадлежащих Торговому Дому Н., Ф. и С. Терещенко заводов: рафинадного – близ города Тулы и свеклосахарного – при местечке Воронеже Глуховского уезда Черниговской губернии. В помянутый проект Устава было включено следующее постановление, касающееся процентных отчислений из годового чистого дохода Товарищества в пользу состоящей в ведомстве Императорского Человеколюбивого Общества Глуховской Больницы Святой Евфросинии: «§46. По утверждении отчета Общим Собранием из годового чистого дохода, т. е. суммы, остающейся за покрытием всех расходов и убытков, отчисляются ежегодно: ... в) 2 % в пользу состоящей в ведомстве того же Общества Глуховской Больницы Святой Евфросинии, впредь до образования из этих отчислений особого неприкосновенного капитала сей Больницы в 150 тыс. руб.» [7, л. 114–15 об.].

Благодаря этим отчислениям неприкосновенный капитал больницы с 60 тыс. руб., имевшихся на момент ее открытия, к 1887 г. увеличился на 19450 рублей [10, с. 4]. Остановимся подробнее на том, что из себя представляла Больница Св. Евфросинии в 1887 г.

Больница по-прежнему обслуживала неимущих жителей города, без различия звания, а также детей, содержащихся в Приюте Терещенко. К 1887 г. она имела 3 отделения: для больных, принимаемых в больницу для лечения болезни; для больных детей Приюта Терещенко; для проходящих за советом врача больных. Больница помещалась в построенном обоими учредителями 3-х этажном каменном доме стоимостью в 20 тыс. руб. К существующему дому на средства учредителей Николы и Федора Терещенко была сделана пристройка нового здания для более удобного размещения больных. Стоимость этой пристройки была тоже не менее 20 тыс. руб.

Благодаря такому расширению площади больницы теперь каждое из вышеперечисленных отделений больницы имело отдельные палаты с подразделением кроватей по полам, а в отделении для проходящих больных была устроена отдельная приемная с врачебным кабинетом. Штатное число кроватей, предназначенных для бесплатного лечения бедных больных, равнялось 25 [11, с. 5]. За первые годы своего существования Больница Св. Евфросинии стала самым популярным медицинским учреждением в Глухове. Желающих поместиться в ней «на койку» и амбулаторных больных со временем становилось все больше. К 1887 г. в Земской больнице амбулаторные больные стали редким случаем, а в больницу Св. Евфросинии ежедневно больные являлись десятками, и врачу Филоненко-Бородич каждый день приходилось проводить по несколько часов за приемом проходящих пациентов. В первый год существования больницы амбулаторных больных было 1135 человек, к 1887 г. их число возросло до 8218 пациентов в год. Такая популярность в обществе была вызвана сразу несколькими причинами. Во-первых, бедные больные, приходившие за советом врача, могли сразу получить бесплатное лекарство. Во-вторых, в определенные дни и в случаях экстренной необходимости в больницу приглашались и другие врачи города, так что больные могли бесплатно получить советы целого консилиума врачей. Кроме того, в больнице Св. Евфросинии действительно были все условия для излечения заболевших. Например, клиника Дерптского университета не имела такого подбора хирургических и других инструментов, какими располагала эта небольшая больница в Глухове. Содержание больницы во всех аспектах было образцовым, а содержание больных в ней по тем временам – просто роскошным. Деятельность Комитета больницы ни в чем не стесняла действий больничного врача Филоненко-Бородич, компетентность которого ни у кого не вызывала сомнений. Благодаря сочетанию всех этих факторов больница Св. Евфросинии пользовалась доверием всех классов местного общества [10, с. 4].

При таком положении вещей можно было предположить, что больница Св. Евфросинии располагала огромными средствами. Однако, это было не совсем так. Ежегодный бюджет больницы составляли проценты с неприкосновенного капитала, пожертвованного учредителями заведения, взносы членов благотворителей, каждый из которых в пользу больницы вносил не менее 20 руб. ежегодно, и дополнительной безвозмездной денежной помощи господ Терещенко. При этом ежегодный дефицит бюджета больницы составлял 3–4,5 тыс. руб. Между тем, при таком финансовом состоянии, деятельность больницы не только не сокращалась, но и увеличивалась. В 1879 г. на излечении в больнице было 163 мужчины и 41 женщина. Как развивалась деятельность больницы в последующие годы можно наглядно проследить по нижеприведенной таблице [10, с. 4].

Годы	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886
К 1 января больных осталось	Всего	14	22	18	21	24	26
Вновь поступило	было	351	292	363	491	406	381
Выздоровело		284	275	347	474	387	363
Умерло	чел.	24	21	13	14	17	19
Приходящих больных было		2738	5436	6752	8431	8017	8218
Содержание больницы	6392 р.	7092 р.	6880 р.	7254 р.	7146 р.	6322 р.	6535 р.

В декабре 1888 года Больницу Св. Евфросинии с инспекцией посетил Врачебный Инспектор В.К. Задлер. В своем отчете об осмотре больницы Задлер отметил: «В Глухове больница Св. Евфросинии, построенная и содержащаяся на средства господ Терещенко, во всех отношениях заслуживает внимания. Прекрасное здание, хорошо приспособленное для помещения больницы; отопление, ретирады, подбор хирургических инструментов и т. д., одним словом это учреждение можно считать образцовым. Врач содержит больницу в отличном порядке» [12]. За отличный порядок, найденный врачом инспектором при обзоре им больницы Св. Евфросинии, и за примерную преданность своему делу в начале 1889 г. Господин Начальник Черниговской губернии объявил благодарность заведующему больницей врачу М.В. Филоненко-Бородич [13]. 6 апреля 1889 г. Государь Император, по положению Комитета Министров, вследствие представления Главного Попечителя Императорского Человеколюбивого Общества об отличном усердии и особых трудах по ведомству сказанного общества, Всемилостивейше соизволил пожаловать члену-благотворителю больницы Св. Евфросинии в Глухове лекарю Тарасову орден Св. Станислава 3 степени [14].

Популярность больницы была настолько велика, что доктор Филоненко-Бородич с трудом справлялся с наплывом пациентов. Часто бывало, что врачу за утро приходилось принять, осмотреть и назначить лечение 40–50 больным, что для одного врача было крайне обременительно. Чтобы Больница Св. Евфросинии и далее могла удовлетворять нужды населения, а вместе с этим, чтобы амбулаторные занятия врача не препятствовали лечению больных в палатах, учредитель и попечитель больницы Н.А. Терещенко изъявил согласие пригласить в помощь имеющемуся врачу еще одного штатного доктора и ассигновать для этого особую сумму из средств Больницы. В январе 1889 г. было отправлено соответствующее прошение на имя Помощника Главного Попечителя Императорского Человеколюбивого Общества [7, л. 136–137]. В мае того же года прошение «об утверждении должности второго врача с правами государственной службы (с отнесением к VIII классу по чиноположению и такому же разряду по шитью на мундир, но без права на пенсию и пособия из сумм Государственного Казначейства)» было отправлено Митрополитом Исидором «на уважение» Министра Внутренних Дел тайного советника И.Н. Дурново, который 9 июня 1889 г. подтвердил свое согласие [7, л. 138–144].

В должности младшего врача больницы Св. Евфросинии был утвержден окончивший в 1887 г. Московский университет лекарь Владимир Степанович Беловский, которому было назначено содержание 600 руб. в год [7, л. 136–137]. С лета 1889 г. в больнице вели прием уже 2 врача и пользовались неизменной популярностью [15, с. 4]. Доктор Беловский проработал в больнице недолго. В октябре 1894 г. на освободившееся место сверхштатного врача при Больнице Св. Евфросинии был приглашен окончивший в 1889 г. Университет Св. Владимира лекарь Аполлон Аполлонович Мокрицкий [16, л. 1–3].

В 1895 г. личный состав Больницы Св. Евфросинии в Глухове состоял из следующих лиц: Попечителя Больницы Действительного Статского Советника Николы Артемьевича Терещенко и сотрудников его (Статского Советника Петра Вильгельмовича Бека, отставного корнета, кандидата прав Ивана Николовича Терещенко, окончившего курс Коллегии Павла Галагана в Киеве Андрея Петровича Лютого, отставного корнета Гвардии Александра Николовича Терещенко); двух врачей (Статского Советника Митрофана Васильевича Филоненко-Бородич и докторанта Аполлона Аполлоновича Мокрицкого); двух врачей-консультантов (Коллежского Советника Генриха Федоровича Пиля и лекаря Якова Евграфовича Тарасова); дам благотворительниц с денежными взносами – четыре Супруги Действительных Статских Советников (Пелагеи Егоровны Терещенко, Олимпиады Викторовны Терещенко, Надежды Владимировны Терещенко и супруги Коллежского Секретаря Варвары Николовны Ханенко); и дам благотворительниц, участвующих трудами – восемь (супруга Сотрудника Попечителя Больницы Мария Петровна Лютая, супруга врача Мария Осиповна Филоненко-Бородич, супруга Земского Начальника Надежда Семеновна Малченко, супруга Надворного Советника София Серафимовна Малиношевская, супруга купца Александра Ивановна Белашова, дочери Коллежского Советника Евгения и Елена Федотовны Щербань и супруга Коллежского Советника Пелагея Викторовна Снежко). Кроме того, при Больнице имелся фельдшер Владимир Алексеевич Марченко (оставался в этой должности до 1917 г.), сестра милосердия Лидия Семеновна Подвысоцкая, смотрительница Вера Семеновна Булгакова и письмоводитель Федор Данилович Янов.

Капиталы Больницы к 1895 г. заключались в процентных бумагах, хранившихся в Канцелярии Совета Императорского Человеколюбивого Общества, а именно:

4 % Государственной ренты 156575 руб. 20 коп., 4½ % облигаций внутреннего займа 28500 руб. и три билета Государственного Казначейства на 150 руб. Всего капиталов – 185225 р. 20 коп. На все эти капиталы причиталось в год процентов 7550 руб. 90 коп., на каковые проценты и содержалась Больница. Кроме этого, поступали взносы от Сотрудников Попечителя 180 руб. в год и ежегодно жертвовалось Действительным Статским Советником Николаем Артемьевичем Терещенко и отставным корнетом Иваном Николовичем Терещенко на раздачу лекарств для приходящих бедных больных 200 руб.

С 1-го июля по 1-е августа 1895 г. Больница была закрыта для производства дезинфекции и ремонта зданий, прием больных начался с 1-го августа (подобные профилактические меры предпринимались каждый год в летнее время) [7, л. 146–147].

25 октября 1895 г. с осмотром посетил Больницу Св. Евфросинии Господин Начальник Черниговской губернии, действительный статский советник Е.К. Андреевский [17, с. 2].

За отлично-усердную службу и особые труды младший врач больницы Аполлон Аполлонович Мокрицкий 14 апреля 1902 г. был награжден орденом Св. Станислава 3 степени [16, л. 9–12].

С 1902 г. в больнице началась череда перемен. В сентябре этого года умер бессменный сотрудник Попечителя больницы Петр Вильгельмович Бек. На его место сначала поступил директор глуховской гимназии Михаил Федорович Лазаренко, а затем его сменил Порфирий Михайлович Малченко, который так и оставался в этой должности до 1917 г. В январе 1903 г. скончался Попечитель больницы Никола Артемьевич Терещенко, а сразу следом за ним еще один сотрудник Попечителя – Иван Николович Терещенко. Функции Попечителя больницы взял на себя Александр Николович Терещенко. 22 июня 1906 г. скончался сверхштатный врач больницы Св. Евфросинии в Глухове, коллежский асессор Аполлон Аполлонович Мокрицкий [16, л. 14]. На его место был приглашен окончивший в 1893 г. Университет и имевший ученую степень доктора наук врач-хирург из Киева Иосиф Семенович Кадыгровов [18, с. 5].

Через 5 лет новые утраты постигли больницу – в 1911 г. скончался ее Попечитель Александр Николович Терещенко. Новым Попечителем стал Михаил Иванович Терещенко. В 1912 г. умер врач больницы Митрофан Васильевич Филоненко-Бородич, который проработал в больнице 31 год. Его место занял служивший младшим врачом Иосиф Семенович Кадыгровов, а младший врач с тех пор при больнице отсутствовал.

Все эти перемены безусловно неким образом повлияли на работу больницы. В 1910-х годах она была хорошо оборудована, имела опытного и весьма талантливого врача, но работала только 9 месяцев в году, а число кроватей в ней ограничивалось 20 единицами [1, с. 226]. Посещаемость больницы Св. Евфросинии у на-

селения заметно снизилась и перенаправилась в сторону Глуховской Земской больницы, которая благодаря усилиям нового врача Ф.А. Пашкевича и денежным вложениям Глуховского Земства стала наиболее популярным лечебным заведением Глухова.

С началом Первой мировой войны Глухов был назначен центром обучения ополченских дружин, присылаемых из отдаленных губерний. В городе находилось расположение выздоравливающих команд и расквартирования войск. Глухов сделался пересыльным пунктом беженцев, следовавших по гужевым дорогам Черниговской губернии далее в центральные губернии России. Холерные и другие заболевания прибывали в город вместе с наплывом беженцев. Глуховская медицина испытала небывалое затруднительное положение: с одной стороны, недостаток медицинского персонала, ослабленного призывом в войска земских врачей и фельдшеров; с другой – отсутствие местных средств и неподготовленность к такому количеству болезней и наплыву нуждающихся в медицинской помощи людей. Не хватало помещений для размещения больных, не было дезинфицирующих средств в нужном количестве [1, с. 226]. Больницы были переполнены, медицинский персонал работал на износ. К осени 1917 г. штат служащих и прислуги Больницы Св. Евфросинии состоял из врача, фельдшера, сестры милосердия, смотрительницы, письмоводителя, старшего санитаря, младшего санитаря, дворника, кухарки, старшей сиделки, двух младших сиделок и двух прачек. Весь персонал получал скромное жалование, которое со времени Первой мировой войны и начавшегося роста цен ни разу не прибавлялось. Положение служащих больницы было настолько плачевно, что они требовали прибавки по меньшей мере на 200 % [7, л. 153–157]. В 1918 г. вместо Кадыгровова врачом больницы стал Дмитрий Константинович Шигорин [19, л. 68], до этого времени преподававший гигиену в Глуховской женской гимназии. Сама же больница Св. Евфросинии с этого же года стала называться Городской больницей (земская больница на какое-то время так и оставалась Земской больницей) [19, л. 16]. На этом закончилась история больницы Св. Евфросинии, но история лечебных учреждений, которые вот уже 140 лет размещаются в этом здании, продолжается.

ИСТОЧНИКИ

1. Назарова В.В. История становления Глуховской Земской больницы во второй половине XIX – в начале XX века. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 11. Київ-Глухів : 2018. С. 218–227.
2. Вечерський В.В. Українська спадщина : історико-культурологічні ессе. Київ : Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, 2004. 340 с.
3. Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. Київ : Павлім, 2000. 176 с.
4. Крижанівський В.М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*: електронний науковий журнал. Вип. 5. Глухів, 2017. С. 256–310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2017_5_22.
5. Ковалинський В.В. Меценати Києва. Київ : Кий, 1998. 536 с.
6. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. 619, оп. 1, спр. 2.
7. Российский государственный исторический архив (далее

РГИА), ф. 768, оп. 2, д. 396.

8. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. № 16. 1882.

9. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. № 13. 1882.

10. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. № 30. 1887.

11. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. № 29. 1887.

12. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. № 10. 1889.

13. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. № 9. 1889.

14. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. № 31. 1889.

15. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. Номер 53. 1889.

16. РГИА, ф. 768, оп. 2, д. 654.

17. Заметка без автора и названия. *Черниговские губернские ведомости*. № 618. 1895.

18. Назарова В.В., Мирошниченко А.Н. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы. *Соборный майдан*. № 3 (63). 2014. С. 4–5.

19. ДАСО, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 36.

Nazarova V.V., Miroshnychenko O.N. The history of the hospital of St. Euphrosyne in Glukhov

An attempt was made in the article to reconstruct the history of the opening and functioning of the hospital of St. Euphrosyne in the city of Glukhov, Chernigov province, in as much detail as possible. This medical institution is one of the oldest in the city. Opened in 1879, the hospital was founded and supported by the Tereshchenko family. The building of the former hospital of St. Euphrosyne is located on the territory of the National Reserve «Glukhov» in the historical center of the city on Kiev-Moskovskaya Street. It is an architectural monument of local importance and has security number 2246. This building has a historical value as a monument associated with the charitable activities of famous Ukrainian industrialists and patrons of the arts Tereshchenko, and is an example of the historical buildings of the city in the second half of the 19th century. A detailed study of the history of the hospital has not yet been carried out. All known references to St. Euphrosyne's hospital in the scientific literature have been very brief. They concerned only the approximate dating of the construction of the hospital building, the financial participation of the Tereshchenko family in this project, or had a memoir in nature. This work covers in detail all the stages of the emergence and functioning of the St. Euphrosyne Hospital. The article focuses on the prehistory of the opening of this clinic, the vicissitudes of its establishment and the construction of the hospital building itself. Provides information about the members of the Board of Trustees and the hospital's medical staff. The work was written on the basis of archival documents and little-studied periodicals of the 19th century. Most of the materials used in the research are being introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: Glukhov, St. Euphrosyne hospital, medicine, doctor, Tereshchenko, Filonenko-Borodich, Kadigrobov.

REFERENCES

1. Nazarova, V.V. (2018). Istoriya stanovleniya Glukhovskoy Zemskoy bol'nitsy vo vtoroy polovine XIX – v nachale XX veka [History of formation of Glukhov zemstvo hospital in the second half of the XIX – XX th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*. Issue 11, pp. 218–227. Kyiv – Hlukhiv. [in Russian].

2. Vecherskyi, V.V. (2004). *Ukrainska spadshchyna: istoriko-kulturolozhichni esse [Ukrainian heritage: historical and cultural essays]*. Kyiv: Vyd-vo Instytutu problem suchasnoho mystetstva. [in Ukrainian].

3. Derkach, A.L. (2000). *Hlukhiv – hetmanska stolytsia [Hlukhiv – Hetman's capital]*. Kyiv: Pavlim. [in Ukrainian].

4. Kryzhanivskiy, V.M. (2017). Vasyi Andriiovych Malchenko ta yoho spohady pro Hlukhiv ta hlukhivchan za 1870–1930 rr. [Vasyi Andriiovych Malchenko and his memoirs about Hlukhiv and the people of Hlukhiv in 1870-1930]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu: elektronnyi naukovyi zhurnal*, 5, pp. 256–310. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2017_5_22 [in Ukrainian].

5. Kovalinskiy, V.V. (1998). *Metsenaty Kieva [Patrons of Kiev]*. Kiev: Kiy. [in Russian].

6. Derzhavnyi arkhiv Sums'koi oblasti (dali DASO), f. 619, op. 1, spr. 2.

7. Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv (dalee RGIA), f. 768, op. 2, d. 396.

8. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1882). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 16. [in Russian].

9. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1882). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 13. [in Russian].

10. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1887). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 30. [in Russian].

11. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1887). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 29. [in Russian].

12. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1889). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 10. [in Russian].

13. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1889). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 9. [in Russian].

14. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1889). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 31. [in Russian].

15. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1889). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 53. [in Russian].

16. РГИА, ф. 768, оп. 2, д. 654.

17. Zаметка без автора и названия [Note without author and title]. (1895). *Chernigovskie gubernskie ведомosti*, 618. [in Russian].

18. Nazarova, V.V., Miroshnychenko, A.N. (2014). Feofan Pashkevich v vospominaniyakh docheri Evy [Feofan Pashkevich in the memoirs of the daughter Eva]. *Sobornyy mайдan*, 3 (63), pp. 4–5. [in Russian].

19. ДАСО, ф. 5116, оп. 19, спр. 2610.

Назарова В.В., Мирошниченко О.М. Історія лікарні Св. Єфросинії у Глухові

У статті була зроблена спроба максимально докладно реконструювати історію відкриття та функціонування лікарні Св. Єфросинії в місті Глухові Чернігівської губернії. Цей лікувальний заклад є одним з найстаріших в місті. Лікарня була відкрита у 1879 р. Заснована родиною Терещенків, утримувалась їх коштом, розташовувалась у їх будівлі. Наразі пам'ятка історії «Безплатна лікарня св. Єфросинії» (охоронний номер 2246-См) знаходиться на території Національного заповідника «Глухів» в історичному центрі міста на Києво-Московській вулиці. Ця будівля має історичну цінність як об'єкт, пов'язаний з благодійною діяльністю відомих українських промисловців і меценатів Терещенків. Крім того, це зразок історичної забудови міста другої половини XIX ст.

Докладного дослідження історії лікарні досі не проводилося. Всі відомі згадки лікарні про неї в науковій літературі були вельми короткими. Вони стосувалися лише приблизного датування часу спорудження будівлі, фінансової участі в цьому проєкті родини Терещенків або мали мемуарний характер. У даній роботі детально висвітлені всі етапи виникнення і функціонування лікарні Св. Єфросинії. У статті велику увагу приділено передісторії відкриття цього лікувального закладу, перипетій заснування та будівництва приміщення лікарні. Наводиться інформація про членів піклувальної ради і медичний персонал.

Робота написана на основі фактів, взятих з архівних документів і мало вивчених періодичних видань XIX ст. Більшість використаних в дослідженні матеріалів вводяться до наукового обігу вперше.

Ключові слова: Глухів, лікарня Св. Єфросинії, медицина, лікар, Терещенко, Філоненко-Бородич, Кадигробов.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 725.94(477.52–21Глухів)

Н.О. Мірошніченко

ІСТОРІЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ПАМ'ЯТНИКА ГРАФУ П.О. РУМЯНЦЕВУ- ЗАДУНАЙСЬКОМУ У ГЛУХОВІ

У статті висвітлюється історія пам'ятника генерал-губернатору Малоросії, графу П.О. Румянцеву-Задунайському, від його появи до знищення. На основі архівних документів досліджується процедура встановлення статуї Румянцева в м. Глухові. Публікується проект улаштування пам'ятника архітектора О. Гросса.

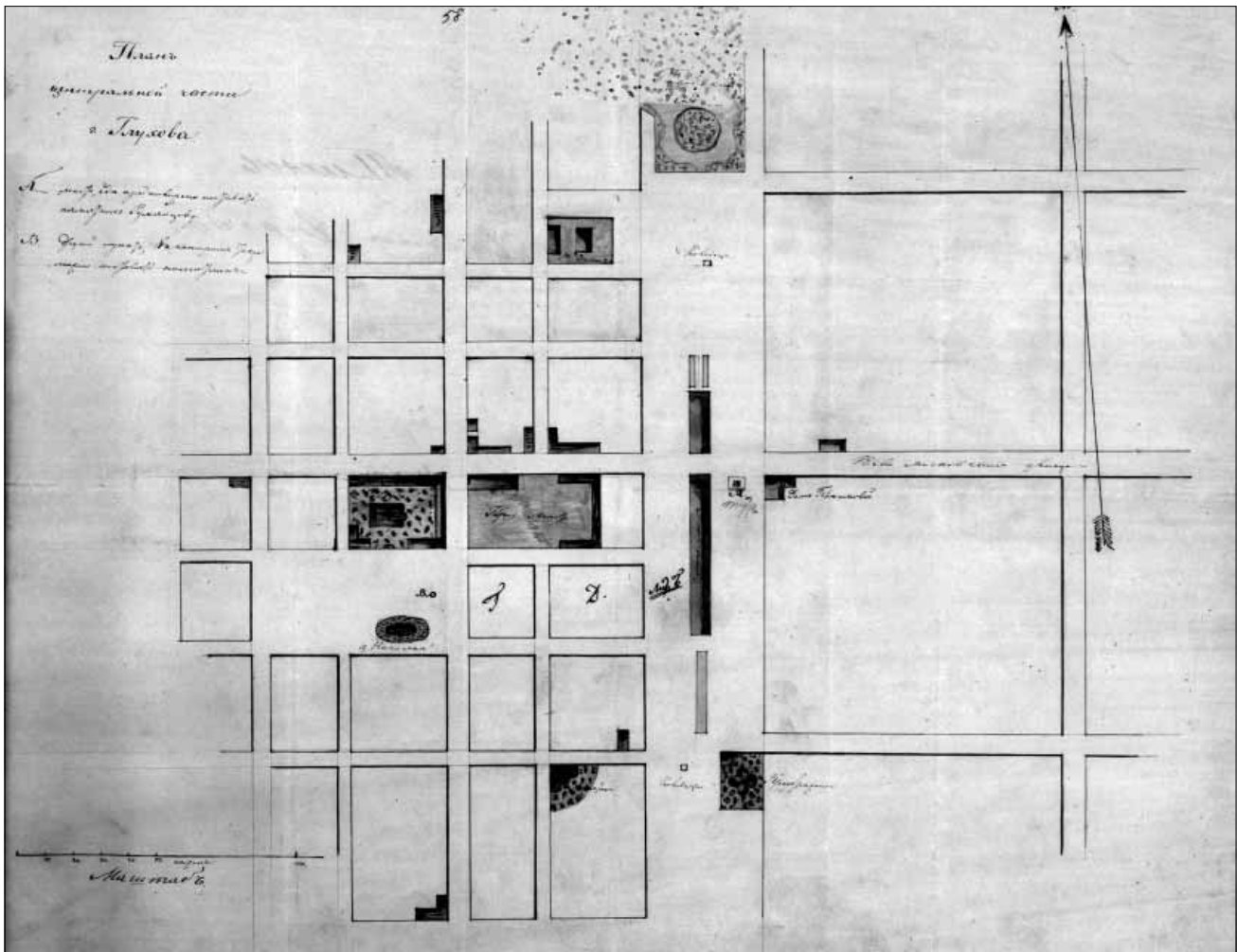
Ключові слова: П.О. Румянцев-Задунайський, П.В. Завадовський, Ж.-Д. Рашет, С.П. Голіцин, Н. Терещенко, бронзова статуя, пам'ятник, площа.

Авторство статуї П.О. Румянцева-Задунайського належить видатному скульптору французького походження Жаку-Домініку Рашету. Він закінчив Королівську Академію мистецтв у Копенгагені, працював у Франції та Німеччині, обраний почесним членом берлінської Королівської Академії мистецтв. Більшу частину свого життя Ж.-Д. Рашет творив у Росії (тут його називали Яковом Івановичем), був призначений модельєр-мастером Ім-

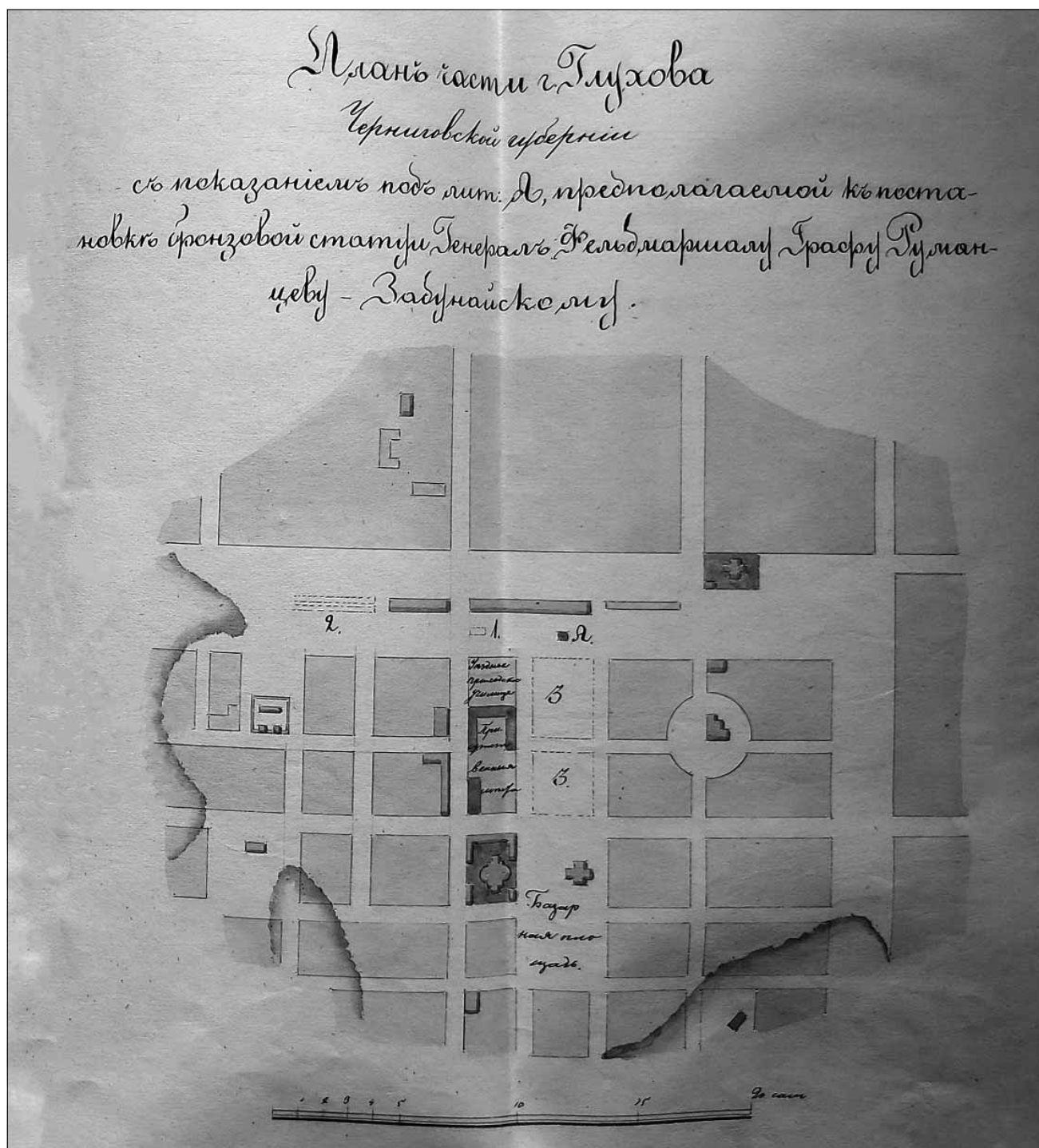
ператорського фарфорового заводу, виконував роботи в галузі монументально-декоративної і портретної пластики, співпрацюючи з Дж. Кваренгі, Ч. Камероном, А.Н. Воронініним. Ж.-Д. Рашет створив статую «Катерина II в образі богині Кібели», статуї «Юнона», «Юпітер», «Галатея» і дві парні групи «Наяда з тритоном» для великого каскаду в Петергофі, багатофігурний надгробок канцлера О.А. Безбородька, монументальні рельєфи для фасадів та інтер'єру Казанського собору [1].

Наприкінці XIX ст. м. Глухову випала честь отримати одне з творінь Жака-Домініка Рашета у свою власність – статую П.О. Румянцева-Задунайського. Петро Олександрович був президентом Другої малоросійської колегії, головнокомандувачем малоросійських козацьких полків, запорозьких козаків та Української дивізії, генерал-губернатором Малоросії. Титул Задунайського П. Румянцев отримав від Катерини II після того, як у ході Російсько-Турецької війни переправився з армією на правий берег Дунаю та примусив великого візира до підписання Кючук-Кайнарджийського миру в 1774 р. [2].

Під час війни 1768–1774 рр. у Румянцева-Задунай-

Іл. 1. План центральної частини м. Глухова (1866 р.)

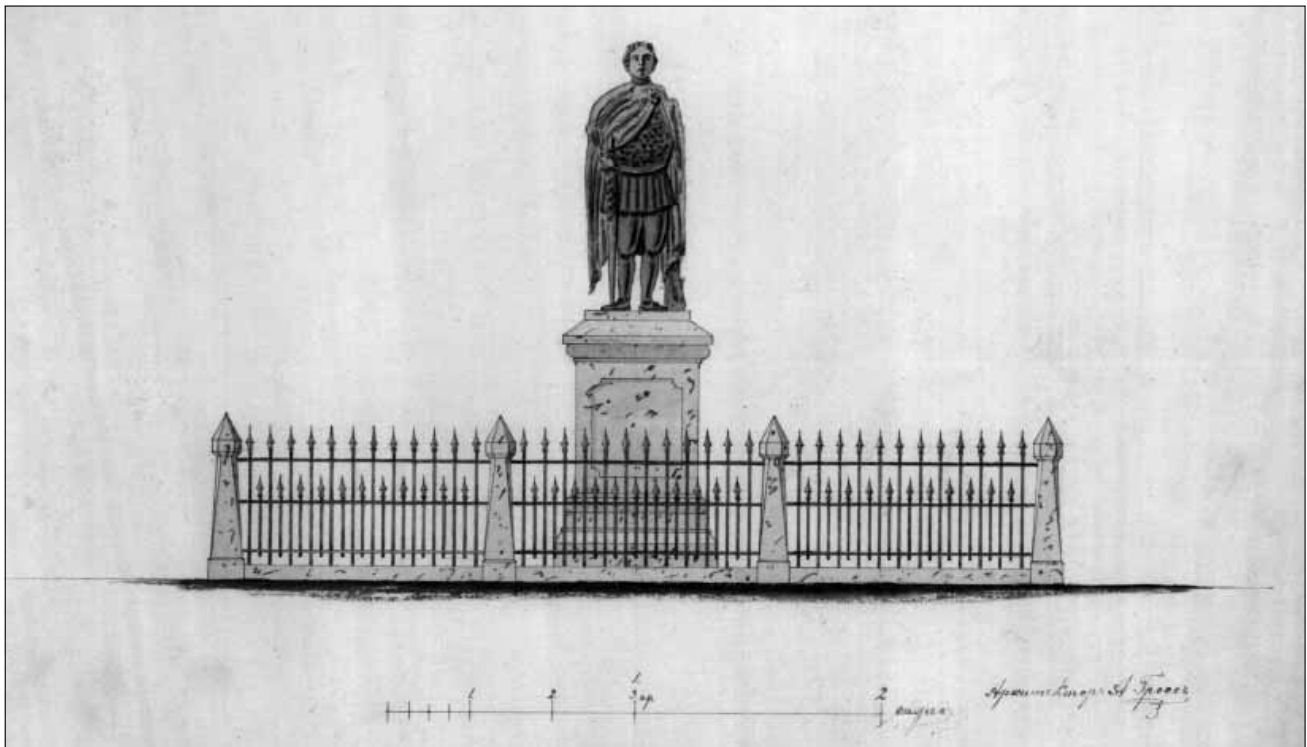

Іл. 2. План центральної частини м. Глухова (1866 р.).
Літерою А позначено місце для встановлення пам'ятника П.О. Румянцеву-Задунайському

ського зав'язалася тісна дружба з Петром Васильовичем Завадовським. Знайомство майбутніх бойових товаришів сталося, коли П. Завадовський поступив до канцелярії малоросійського генерал-губернатора. На службі Петро Васильович проявив себе розумним та діловим урядовцем, який швидко привернув увагу Румянцева. У період Російсько-Турецької війни Румянцев призначив

Завадовського управителем секретної канцелярії у Генеральній військовій канцелярії. За бойові заслуги Петро Васильович у 1773 р. отримав звання полковника.

У 1775 р. П. Румянцев-Задунайський запросив Завадовського у поїздку до Петербурга, де відбулося знайомство молодого полковника з Катериною II. Імператриця прийшла у захват від Петра Завадовського. Вона зроби-

Іл. 3. Проект улаштування пам'ятника П.О. Румянцеву-Задунайському у Глухові архітектора О. Гросса

ла його своїм статс-секретарем, генерал-майором і фаворитом. За бойові заслуги в Російсько-Турецькій війні, завдяки клопотанням Румянцева, Петро Васильович отримав від імператриці село Ляличі Суразького повіту Чернігівської губернії (тепер Росія, Брянська область). У Ляличах Завадовський збудував розкішний палацово-парковий комплекс, над проектом якого працювали Дж. Кваренгі та М.О. Львов. Маєток складався з палацу з галереями і флігелями, церкви св. Катерини і великого регулярного парку. На честь своєї благодійниці Катерини II, садибу в Ляличах П.В. Завадовський назвав Катеринодаром. Пізніше ця назва поширилася і на село [3; 4].

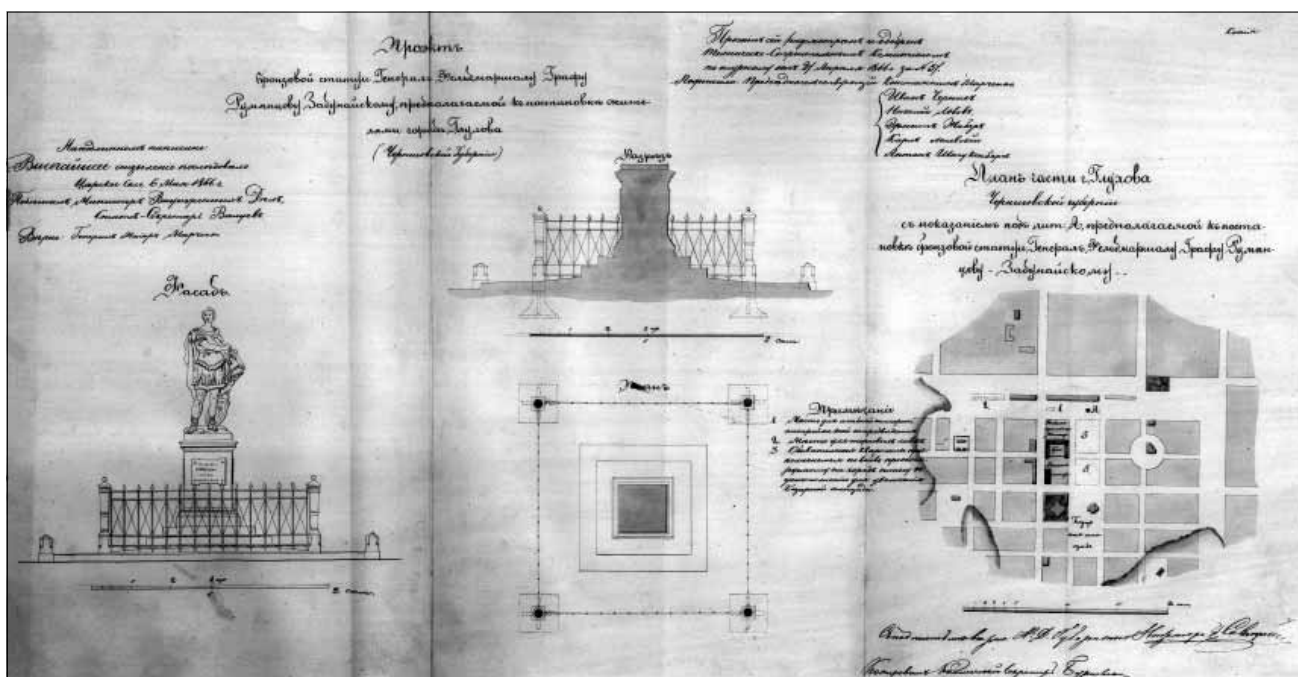
В парку знаходилася 12-колонна ротонда – «Храм вдячності» зі статуєю Румянцева-Задунайського у центрі в образі героя-переможця, одягненого в античне військове вбрання, у підніжжя якого лежали турецькі трофеї і нагороди. Бронзова скульптура була відлита в 1793 р. як знак подяки Петра Завадовського своєму товаришу, покровителю та доброчинцю.

Після смерті господаря Катеринодара в 1812 р., палацово-парковий комплекс декілька разів змінював власників і поступово занепадав. Певний час маєтком володіла родина Енгельгардів, члени якої розпродали багато цінних речей або перевезли в свої помістя. Так, статуя П.О. Румянцева опинилася в смоленській садибі Енгельгардів, а з часом була виставлена на продаж [3].

Скульптура Румянцева-Задунайського привернула увагу Чернігівського губернатора Сергія Павловича Голіцина. В кінці 1865 р. С. Голіцин, зацікавлений по-

купкою статуї та доставкою її в Глухів, пише міському голові Ніколі Терещенку: «В г. Смоленск продается статуя бывшего Генерал-Губернатора Малороссии фельдмаршала Графа Румянцева-Задунайского. В каком виде изображает Фельдмаршала, об этом можно судить из прилагаемой фотографической карточки. Дальнейшее описание этой статуи следующее. Статуя бронзовая вышеною в 3 аршина 1 вершок (~220 см); плита под нею также бронзовая 18 вершков (~80 см). В квадрате толщиной 3,5 вершка (~15,5 см), вес у статуи и плиты 85 пудов 11 фунтов» (~1 т 450 кг) [5, арк. 13]. Далі в листі Сергій Павлович зазначив, що планує купити цю статую та подарувати місту як центру адміністративної діяльності генерала-фельдмаршала. Але попередньо просить Н. Терещенка узгодити питання стосовно перевезення скульптури, виготовлення для неї постаменту та обрання місця для її встановлення. На це Глухівський міський голова відповів: «я всегда нахожу приятнейшим удовольствием следовать исполнению благих намерений Вашего Сиятельства, и с особою радостью устройство каменного пьедестала принимаю на себя».

Постамент було вирішено виготовити із надійного та міцного жорнового каменю, який знаходився у каменоломні Терещенка та Миклашевського. Узгоджувати питання із доставкою статуї, а також на зустріч із її продавцем та безпосередньо з Чернігівським губернатором до Смоленська відправився купець Яків Петрович Куксін. Результатом цієї поїздки стало придбання бронзової фігури Румянцева-Задунайського за 1500 руб.

Іл. 4. Загальний вигляд проєкту встановлення пам'ятника П.О. Румянцеву-Задунайському у Глухові (1866 р.)

сріблом, що пожалував С.П. Голіцин [5, арк. 17].

За недовгим часом скульптура вже знаходилася в Глухові, але найбільш дискусійним виявилось затвердження місця її встановлення.

У листопаді 1865 р. Глухівська міська громада визначила: «место для постановки статуи избрать площадь против корпуса каменных лавок в виду базарной площади, к которой с одной стороны примыкают присутственные места, где в прежнее время располагался каменный корпус управления Малороссии» [5, арк. 5] (сучасна площа Рудченка, центральна частина).

На початку 1866 р. містяни змінили свою думку та вирішили, що скульптура Румянцева-Задунайського найкращим чином буде виглядати в іншому місці. Про це йде мова в листі Ніколи Терещенка до Чернігівського губернатора: «Для постановки статуи имеется ввиду два места. 1-е городская площадь возле Собора, где памятник может быть поставлен между церковью Святого Николая и Соборными лавками, на плане это место означено под литерою В (сучасне місцезнаходження перонів для посадки та висадки пасажирів біля автостанції – Авт.). И 2-е городская площадь, где находятся железные лавки. Место для статуи на этой площади предположили мы между домом Плешковой и каменными лавками, так что бы она на сажень или два была удалена от Киево-Московской улицы, на планах это место означено под литерою А (сучасний сквер Т.Г. Шевченка, місцезнаходження тимчасової споруди для провадження підприємницької діяльності – Авт.). Последнему месту отдается всеми полное преимущество, потому что здесь статуя будет стоять не только на площади, но вместе с тем и

на главной большой улице между тем, как на Соборной площади она уже не будет иметь такого удобства. План города Глухова с указанием местности, где можно поставить памятник при сем Вашему Сиятельству честь имею представить» (рис. 1.) [5, арк. 17].

Здавалося б, місце для встановлення статуї обране – йому віддали перевагу міська громада та міський голова Глухова, але у Губернському правлінні затверджують перший варіант, який був запропонований у 1865 р. Для реалізації цього розпорядження необхідно було розширити базарну площу шляхом знесення старих житлових будинків (рис. 2). Ця проблема не знайшла свого вирішення в поставлені терміни. Стурбований цим і також, напевне, бажанням встановити скульптуру на вподобаному місці, Нікола Терещенко надсилає рапорт Чернігівському губернатору: «Озабочиваясь скорейшею постановкою на приличном месте статуи Генерал-Фельдмаршала Румянцева-Задунайского и приготовить для того все нужное, я, к сожалению моему, не могу привести в исполнение поставку ее согласно Высочайше утвержденному плану потому, что два маломерные квартала предназначенные на том же плане, вследствие просьб жителей города два раза в приговорах их выраженных к сноске для расширения базарной площади остаются до сих пор не снесенными и когда последует разрешение неизвестно. Почему я с согласия общества Граждан города предположил, к скорейшему украшению города, поставит статуя на том самом месте, где это первоначально предполагалось, а именно: по большой Киево-Московской дороге, между корпусом каменных торговых лавок и каменным домом

бывшим купца Кальченка, против Преображенской церкви, но не приводя это в исполнение сам собою, честь имею покорнейше просить на то разрешения Вашего Сиятельства причем долгом считаю присовокупить, что за сносом построек с предназначенных к очищению под площадь кварталов перенос статуи на то место, где Высочайше утверждено, я, обще с жителями, принимаю на свой счет. Градский голова» [5, арк. 54]. Знесення житлових будинків та розширення базарної площі відбулося в 1873 р. [6, с. 50], але пам'ятник Румянцеву-Задунайському, попри зобов'язання Н. Терещенка його перенести, залишався нерухомо на одному місці до своїх останніх днів.

У той час, коли активно вирішувалося питанням про місце встановлення скульптури, архітектор Олександр Іванович Гросс розробляв комплексний проект пам'ятника Румянцеву-Задунайському. О. Гросс був глухівським та курським архітектором і, якщо в Курській губернії він працював переважно над світською забудовою, то на Глухівщині він займався храмовою архітектурою. У м. Глухові О. Гросс спроектував притвор із дзвіницею Миколаївського храму 1871 р., Глухівську муровану синагогу (1867 р.), реконструював Вознесенську церкву (1867 р.). У Глухівському повіті Олександр Іванович став автором дзвіниці Михайлівської церкви в м. Вороніж (1874 р.), притвору церкви Успіня Пресвятої Богородиці в с. Тулиголове (1873 р.) та реконструкції Михайлівської церкви в с. Уланово (1865–1866 рр.) [7; 8; 9; 10].

Никола Терещенко надсилає листа та проект пам'ятника, розроблений архітектором, Чернігівському губернатору. «Милостивый государь Сергей Павлович. Сею почтою я имею честь припроводить Вашему Сиятельству рисунок на пьедестале под статую фельдмаршала Румянцева-Задунайского, и решетку...(рис. 3.) Покорнейше прошу Ваше Сиятельство рассмотреть и если что признает нужным изменить, то поручить Черниговскому архитектору, ибо наш архитектор лучшего не мог сделать» [5, арк. 7].

Тож, основні підготовчі роботи були позаду, залишалося узгодити текст на постаменті пам'ятника. Для виконання цієї місії Н. Терещенко відправився до Києво-Печерської лаври зафіксувати напис на поховальній плиті Румянцева-Задунайського. Текст був наступним: «1797 года месяца генваря 8-го дня на сем месте под пудом в каменной палатке для вечного покоя положено тело преставившегося Мудрого и Славного Российских войск Полководца, рачительного и примерного гражданских и духовных законов блюстителя и Исполнителя, фельдмаршала Графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского родившегося 1725 года». «Надпись эта на жестяной квадратной доске прибита к левой стороне левого крыла в большой Лаврской церкви» [5, арк. 23].

Після недовгих обговорень, Губернське правління вирішило на постаменті пам'ятника подати наступну інформацію: «На лицевой стороне: Генерал-Фельдмаршал, граф Петр Александрович Румянцев-Задунайский /

Президент Малороссийской коллегии / 1764–1789 / Non solum armis (Не лише зброєю – девіз роду Румянцевих. – Авт.). На правом фасаде: Родился в 1725 году / Умер 8 декабря 1796 / Похоронен в Киево-Печерской лавре. На левом: Генеральная опись Малороссии 1767 года / Битва при Кагуле 1770 года / Мир в Кучук-Кайнарджи 1774 года. На заднем фасаде: Статуя подарена г. Глухову Почетным Гражданином Князем Сергеем Павловичем Голицыным / Поставлена в 1866 году / Основание под статую устроено на свой счет Глуховского городского головы Николы Артемьевича Терещенко, а решетка установлена самими жителями» [5, арк. 39].

По завершенні всіх підготовчих робіт статуя П.О. Румянцева-Задунайського була встановлена на подарованому Ніколою Терещенко постаменті на центральній Києво-Московській вулиці. За день до відкриття пам'ятника його мав оглянути Губернський архітектор на предмет дотримання всіх технічних вимог. У звітному рапорті зазначалося: «...имею честь донести, что постанова памятника Графа Румянцева-Задунайского в г. Глухове освидетельствована и постройка произведена прочно, согласно проекту. Губернский архитектор Г. Федоров [5, арк. 54].

Тож, у 1866 р. розпочалася нова, глухівська, історія статуї Румянцева-Задунайського. Площу, де стояв пам'ятник, містяни назвали Румянцевською. Про це місце залишив свої критичні спогади історик М.П. Василенко, який навчався у Глухівській гімназії з 1875 до 1885. «Пройдя от гимназии за угол на узкой длинной площади, всегда довольно пустынной, вы видели небольшой памятник П.А. Румянцеву-Задунайскому. Румянцев изображен в римской тоге и в таком виде, что без прочтения надписи его не узнаешь. Уже подлинно – «це лев, а не собака». Он никогда не производил и не производит впечатления. Возле памятника всегда было пустынно, неудобно. Позже, уже в XX ст., там был разбит сквер, сделавшийся местом гулянья для глуховчан. В мое же время около памятника не было ни одного деревца, и стоял он одиноко и уныло на пыльной площади» [11].

Статуя Румянцева-Задунайського простояла у Глухові до 1919 р., коли представники нової влади вирішили, що «ненавистные им тираны – капиталист-мироед Терещенко и царский прислужник-милитарист Румянцев» не варті того, щоб стояти в центрі міста і дивитися на них згори вниз. Постановою президії Глухівського військово-революційного комітету від 3 лютого 1919 р. було вирішено: «Памятник Терещенко и Румянцева снять немедленно, дабы не позорит пролетариат перед революцией. А из этого материала создать памятник Великим Вождям социальной революции Германии, Товарищам Карлу Либкнехту и Розе Люксембург. Переименовать улицы города: Киево-Московскую назвать улица Карла Либкнехта, Терещенковскую – Розы Люксембург, Румянцевскую площадь – имени Володарского...» [12, арк. 89]. Таким чином, фігури П. Румянцева та Н. Терещенка, який свого часу турбувався про встановлення пам'ятника прези-

денту Малоросійської колегії, були скинуті в один день. На перейменованій площі ім. В. Володарського проводилися мітинги, трибуною для ораторів слугував постамент пам'ятника Петру Румянцеву. Згодом на постаменті встановили «Маяк революції» [13].

До кінця 20-х років ХХ ст. статуя Румянцева лежала біля заднього фасаду торговельних рядів. На диво, витвір Ж. Рашета був врятований від переплавки і продовжив своє життя в Глухівському міському краєзнавчому музеї. У 1942 р. під час окупації німці розпиляли статую на частини і намагалися вивезти до Німеччини, але на станції Слоут партизани відбили ешелон з награбованим майном. Голова скульптури була захована місцевими жителями, в 1943 р. передана до Глухівського краєзнавчого музею, а в середині ХХ ст. перевезена до Сумського обласного краєзнавчого музею у зв'язку з закриттям музею у Глухові [3; 14].

Шкода, але дуже часто під немилість нової епохи, яка несе з собою свої цінності, ідеали та героїв, підпадають не лише особистості, а й твори мистецтва, що є національним і світовим надбанням, мають художню, естетичну, а також історичну значущість.

ДЖЕРЕЛА

1. Рашетт Ж.-Д. Граф П.А. Румянцев-Задунайский. URL: 1793http://www.virtualm.spb.ru/ru/resources/galleries/otechestvo?o=1765.
2. Большая российская энциклопедия. Румянцев-Задунайский URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/3520474 (дата звернення: 30.03.2021).
3. Усадебный комплекс в селе Ляличи URL: <http://www.archive-bryansk.ru/lyalichy>.
4. Городков О.В. К вопросу об авторстве усадебных построек Н.А. Львова (1753–1803) на территории Брянской области. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 9. Глухів – Київ, 2018. С. 95–101.
5. Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 10, спр. 21, 59 арк.
6. История и генеалогия глуховских евреев в заметках Черниговских губернских ведомостей. Сборник материалов и документов / сост. Назарова В.В. Можайск, ОАО «Можайский полиграфический комбинат», 2014. 400 с.
7. Мірошниченко О.М. Кам'яна церква св. Миколая в с. Есмань за проектом архітектора Олександра Гросса. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. праць. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. Вип. 25. С. 308–311.
8. Мірошниченко О.М. Як Земська лікарня стала Учительським інститутом. *Соборний майдан*. №4 (94). 2019. С. 1–2.
9. Мірошниченко О.М. Невідомі глухівські будівлі Олександра Гросса. *Соборний майдан*. №1 (79). 2017. С. 1–2.
10. Шишкіна Ю.А. З історії єврейського молитовного дому у Глухові. *Сіверщина в історії України*: збірник наукових праць. Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 10. Глухів – Київ, 2017. С. 83–86.
11. Воспитанникам глуховских гимназий посвящается... Воспоминания Николая Василенко о своей жизни во время учебы в гимназии (1875–1885). URL: <http://glukhov-gymnasien.com/welcome?id=365>.
12. Державний архів Сумської області, ф. Р-2362, оп. 1, спр. 36, 182 арк.
13. Жукова С.П. Пам'ятник П.О. Румянцеву-Задунайському у Глухові. *Соборний майдан*. №3 (39). 2010. С. 1–2.
14. Назарова В. Храм благодарности или история одного памятника <https://www.youtube.com/watch?v=R4V65Wrmms>.

Miroshnychenko N.O. The history of the establishment of the monument to the Earl P.O. Rumiantsev-Zadunaskiskiy in Hlukhiv

The article covers the history of the monument to the Governor-General of the Little Russian Board, Earl P.O. Rumiantsev-Zadunaiskiy from his appearance to destruction. Based on archival documents, the procedure for establishing the statue of Rumiantsev in Hlukhiv is being investigated. The project of the monument of architect O. Gross is published.

The authorship of the statue of P.O. Rumiantsev-Zadunaiskiy belongs to the outstanding sculptor of French origin Jacques-Dominique Raset. He graduated from the Royal Academy of Arts in Copenhagen, worked in France and Germany, was elected an honorary member of the Berlin Royal Academy of Arts. For most of his life, Zh.-D. Raset worked in Russia/

At the end of the XIX century Hlukhiv was honored to receive one of the creations of Jacques-Dominic Raset in his property – a statue of P.O. Rumiantsev-Zadunaiskiy. From 1764 to 1781, Petr Rumiantsev was Governor-General of the Little Russian Collegium and Commander-in-Chief of the Little Russian Cossack Regiments, Zaporizhzhya Cossacks and the Ukrainian Division.

In 1942, during the occupation, the Germans saved the statue into pieces and tried to take it to Germany, but at the Slout station, the partisans recaptured the echelon with looted property. The head of the sculpture was hidden by local residents and in 1943 transferred to the Museum of Local Lore in Hlukhiv, in the middle of the XX century. transported to the Sumy Regional Museum of Local Lore, in connection with the closure of the museum in Hlukhiv.

Key words: P.O. Rumiantsev-Zadunaiskiy, P.V. Zavadovskiy, Zh.-D. Raset, S.P. Holitsyn, N. Tereshhenko bronze statue, monument, square.

REFERENCES

1. Rasett JH.-D. Graf P.A. Rumyantsev-Zadunaiskiy [Rasett J.-D. Earl P.A. Rumyantsev-Zadunaiskiy]. Retrieved from 1793 <http://www.virtualm.spb.ru/ru/resources/galleries/otechestvo?o=1765> [in Russian].
2. Bolshaya rossiysskaya enciklopediya. Rumyantsev-Zadunaiskiy [Rumyantsev-Zadunaiskiy]. Retrieved from https://bigenc.ru/domestic_history/text/3520474 [in Russian].
3. Usadebnyj kompleks v sele Lyalichy [Manor complex in the village of Lyalichy]. Retrieved from <http://www.archive-bryansk.ru/lyalichy> [in Russian].
4. Gorodkov, O.V. (2018). K voprosu ob avtorstve usadebnykh postroek N.A. Lvova (1753–1803) na territorii Bryanskoj oblasti [On the issue of authorship of manor buildings N.A. Lvov (1753–1803) in the Bryansk region]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 9, pp. 95–101. [in Russian].
5. Derzhavnyi arhiv Chernihivskoi oblasti, f. 127, op. 10, spr. 21, 59 ark.
6. Nazarova, V.V. (Ed.) (2014). *Istoriya i genealogiya gluhovskih evreev v zametkah Chernigovskih gubernskih vedomostej*. [The history and genealogy of Hlukhiv Jews in the notes of the Chernihiv provincial gazette]. *Mozhaysk: «Mozhayskiy poligraficheskiy kombinat»*. [in Russian].
7. Miroshnychenko, O.M. (2016). Kamiana tserkva sv. Mykolaia v s. Esman za proiekтом arkhitekтора Olexandra Hrossa [Stone Church of St. Nicholas in Esman designed by architect Alexander Gross] «Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini», issue 25, pp. 308–311. Kyiv: Centr pam'yatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. [in Ukrainian].
8. Miroshnychenko, O.M. (2019). Yak Zem'ska likarnia stala Uchytelskym instytutom [How Zemsky hospital became a teacher's institute]. *Sobornyy maydan*, 4 (94). pp. 1–2. [in Ukrainian].
9. Miroshnychenko, O.M. (2017). Nevidomi hlukhivski budivli Olexandra Grossa [Unknown deaf buildings of Alexander Gross]. *Sobornyy maydan*, 1 (79), pp. 1–2. [in Ukrainian].
10. Shyshkina, Yu.A. (2017). Z istorii yevreiskoho molytovnoho domu u Hlukhovi [From the history of the Jewish prayer house in Hlukhiv]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrainy*, issue 10, pp. 83–86. [in Ukrainian].
11. Vospominaniyam gluhovskih gimnaziy posviashchaetsya... Vospominaniya Nikolaya Vasilenko o svoey zhizni vo vremya ucheby v gimnazii (1875–1885) [Memories of Nikolai Vasilenko about his life while studying at the gymnasium (1875–1885).] Retrieved from <http://glukhov-gymnasien.com/welcome?id=365> [in Russian].
12. Derzhavnyi arhiv Sums'koi oblasti, f. R-2362, op. 1, spr. 36, 182 ark.
13. Zhukova, S.P. (2010). Pamiatnyk P.O. Rumiantsevu-Zadunaiskomu u Hlukhovi. [Monument to P.O. Rumyantsev-Zadunaiskiy in Hlukhiv]. *Sobornyy maydan*, 3 (39). pp. 1–2. [in Ukrainian].
14. Nazarova, V. Hram blagodarnosti ili istoriya odnogo pamyatnika [Temple of gratitude or the history of one monument]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=R4V65Wrmms> [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 19.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 76(477)Г. Нарбут

О.Є. Ковальов
Н.О. Мірошниченко

ГРАФІКА У ТВОРЧОСТІ КЛАСИКА УКРАЇНСЬКОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ГЕОРГІЯ НАРБУТА

У статті розглядається роль та значення видатного майстра в історії національної культури, зокрема книжкового мистецтва. Розкриваються етапи становлення Г. Нарбути як художника-графіка, який став для багатьох поколінь українських митців орієнтиром і духовним наставником у виробленні свого стилю.

Ключові слова: Г. Нарбут, мистецтво, графіка, герб, ілюстрація, печатка, екслібрис, грошовий знак.

У сучасний період розвитку українського суспільства перед громадськістю України гостро постала проблема духовного розвитку нації. Її розв'язання залежить переважно від позиції та діяльності української інтелігенції, яка, як інтелектуальна еліта держави, повинна бути генератором і суспільним транслятором культурних і духовних цінностей. Розвиток української духовності залежить, перш за все, від активності творчої інтелігенції, від її моральних переконань. Одним із еталонів для наслідування у сучасних художників може бути саме Георгій Нарбут.

Стаття ставить за мету проаналізувати окремі аспекти творчості Георгія Нарбути, здійснити екскурс у біо-

графію художника та розкрити творчі надбання митця. Різні грані вивчення спадщини художника Георгія Нарбути, дослідження вітчизняної геральдики та національної символіки, історії української освіти були об'єктом уваги багатьох науковців. Зокрема, ці питання вивчали П. Баліцький, С. Білокінь, М. Безхутрий, Е. Голлербах, Ф. Ернст, О. Лагутенко, Г. Лукомський, Є. Маланюк, Ю. Михайлів, В. Панченко, І. Шаров.

Георгій Іванович Нарбут – видатний український художник-графік, ілюстратор, автор перших українських державних знаків (банкнот і поштових марок) та проекту герба Української держави П. Скоропадського. Він був нащадком «знатного товариша козацької сотні» Мусія Нарбути.

Народився художник 9 березня 1886 р. на хуторі Нарбутівка поблизу Глухова. З 1896 р. навчався в Глухівській гімназії. Роботи Нарбути гімназійного часу двічі експонувалися на глухівських виставках, деякі з них купували місцеві меценати. У 1904 р. графічні роботи Георгія Івановича, серед яких «Георгій» (вершник, що вбиває дракона), виставлялися на повітовій сільськогосподарській виставці та були відзначені заохочувальною премією [1; 2].

Справжнім «ідеалом та духовним проводирем» для Г. Нарбути на довгий час став відомий художник І. Білібін. Стиль Білібіна захопив майбутнього графіка. Він почав спочатку копіювати, а потім і самостійно «твори-

Рис. 1. Обкладинка й одна зі сторінок видання «Война грибов», Москва, 1909 р.

Рис. 2. Екслібрис Петра Дорошенка, 1913 р.

ти в білібінському дусі». Цей новий етап творчості молодого художника був відзначений черговою виставкою його робіт. Гурток аматорів, поціновувачів мистецтва у 1906 р. у Глухові влаштував виставку, де Г. Нарбут продемонстрував чималу кількість малюнків до казок. «Це було у великому будинкові місцевого аристократа, відомого фундатора «Воздвиженського братства», М.М. Неплюєва... В чотирьох чи п'яти кімнатах та залах, глядач, крім оздобу самого будинку..., міг ознайомитися і з творами Айвазовського, Яблочкіна, деякими прекрасними акварельними портретами та мініатюрами з місцевих поміщицьких домів..., порцеляною фабрики Миклашевського, бронзами Лансере та меблями в стилі модерн, виконаними за проєктами співучасниці виставки, К.П. Гулевої. Ось до участі в цій виставці притягли Нарбута. Нарбут виставив тут «Войну грибов» в її першій редакції (друга редакція, 1909 року, була видана), яка вся цілком перейнята білібінським духом – але для молодого, напівдикого хлопця, який ніде не вчився й нічого не бачив, виконана блискуче» [3, с. 21] (Рис. 1). У цьому ж 1906 р. Георгій Нарбут, прихопивши свої малюнки, поїхав на особисту зустріч із Іваном Білібіним до Петербурга, щоб почути відгук свого натхненника. І. Білібін був у захваті від робіт молодого художника, говорив про нього: «Нарбут – найгромадніших, прямо таки неосяжних розмірів талант» [4].

Протягом 1906–1909 років Георгій створює ілюстра-

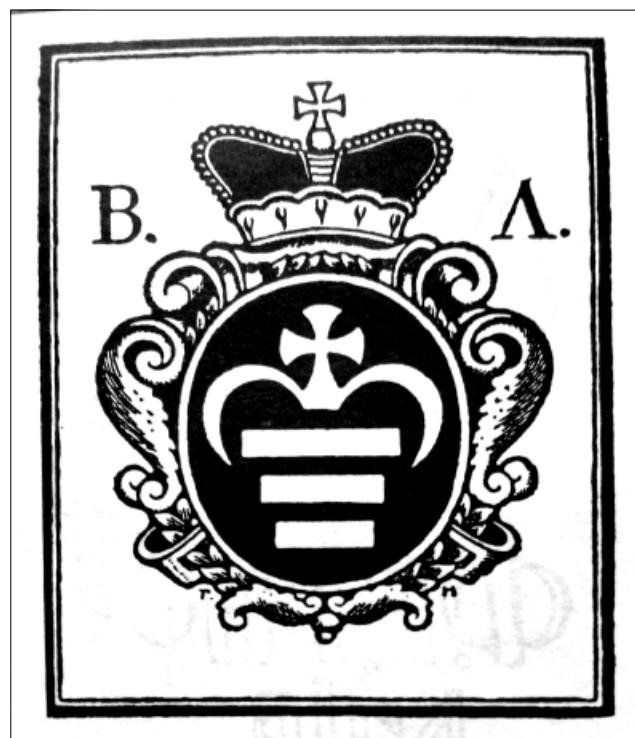

Рис. 3. Екслібрис В. Лукомського, 1913 р.

ції до казок «Журавель Чапля», «Як гриби воювали», «Теремок», «Дерев'яний орел», «Як миші kota хоронили». Як художник-графік Г. Нарбут дебютував у 1907 р. ілюстраціями до дитячих книжок, які одразу принесли йому визнання. Досить вдалимими були «Пляши, Матвей, не жaley лаптей» (1910 р.) та дві книжки з однаковими назвами «Игрушки» (1911 р.).

Георгій Нарбут свій перший екслібрис виконав 1907 року під час перебування у Санкт-Петербурзі. Він призначався для великої військової бібліотеки видавця історичних часописів генерала Д.М. Дубенського, котрий був одним із перших, хто відкрив у молодого художника неабиякий талант і ще 1906 року видав окремою книжкою його ранні роботи – ілюстрації до казок «Горшенья» і «Снігуронька» [5].

Особливим у творчому методі Г. Нарбута в галузі книжкового знака є те, що він надавав гербам виразних ознак мистецького артистизму (Рис. 2, 3). Його стиль і графічні прийоми, зацікавлення образотворчим фольклором, геральдикую, творення розмаїтих шрифтів на основі класичних зразків – всі його знання та вміння позитивно позначилися на працях багатьох його послідовників як у практиці оформлення книжок, так і в екслібрисі.

1919 року у Києві Г. Нарбут виконав лише один екслібрис, адресований колекціонером та бібліофілу Оскару Ганзену (1881 – після 1920) (Рис. 4). Колекції кераміки та скла О. Ганзена в 1919 р. були виставлені в будинку Родзянка по вул. Ярославів Вал і того ж року націоналізовані й перетворені на «3-й Державний музей», а

Рис. 4. Екслібрис Оскара Ганзена, 1919 р.

потім передані до музеїв українського та російського мистецтва [5]. В центрі згаданого екслібриса – нагородження довкола вази на постаменті різних предметів колекціонування (книжки, сувої, медальйони, вази тощо), звалених до підніжжя обеліска в центральній частині композиції.

Серед учнів творчої школи Г. Нарбута були відомі своїми екслібрисами Роберт Лісовський і Лесь Лозовський. Мистецтвознавець Ф. Ернст писав про вплив майстра на вихідців із київської графічної школи Миколу Алексеєва, Сергія Пожарського та Леоніда Хижинського [5; 6].

У 1909 р. за порадою М. Добужинського Г. Нарбут їде до Мюнхена, де три місяці навчається в студії графіка Ш. Холлоші. Перебуваючи в Петербурзі, працює в редакції журналу «Гербовед».

У трьох виданнях байок І.А. Крилова (1910 р., 1911 р.) Г. Нарбут застосував декоративні прийоми російського ампіру, і згодом цей прийом здобув визнання, викликав наслідування серед російських ілюстраторів. Г. Нарбут блискуче відродив мистецтво силуету, здобувши визнання як реформатор книги для дітей. Георгій Іванович не менш успішно ілюстрував і оформлював книги для різних вікових груп читачів. Разом із С.В. Чехоніним та Д.І. Митрохініним він визначав високий рівень російської книжкової графіки передреволюційних років.

Щороку Нарбут приїздив в Україну, працював в архівах, у музеї Тарновського в Чернігові, багато малював з натури. У травні 1914 р. Георгій Іванович створив

Рис. 5. Проект герба Української держави, 1918 р.

ілюстрації та оформлення до «Статуту ордена св. Георгія», до казок Андерсена. В цьому ж році в Лейпцигу на всесвітній виставці був представлений каталог та альбом, оформлені Г. Нарбутом. У 1915 р. він проілюстрував книжку Г. Лукомського «Старинные усадьбы Харьковской губернии». У 1914–1915 рр. створив цикл алегоричних композицій на тему Першої світової війни. У 1916 р. Георгія Нарбута обрали членом комітету об'єднання «Мир искусства» [7, с. 168].

Улітку 1917 р. президент України Михайло Грушевський оголосив конкурс на кращі ескізи для українських грошей. Переміг Георгій Нарбут. «Державні знаки у виконанні Нарбута – це наше наочне свідоцтво Державної зрілості, наша гордість і слава», – писав мистецтвознавець В. Січинський. За радянської влади ці гроші, попри заборону, ще довго були в обігу.

14 жовтня 1917 р. Комісія для заснування Української Академії Мистецтв обирає Нарбута професором графіки. У грудні цього ж року він бере участь у становленні Академії, а у 1919 р. стає її першим ректором. Створює ілюстрації до «Енеїди» Котляревського, обкладинки до журналів «Мистецтво», «Зоря», символіку Української Народної Республіки, шрифтові обкладинки, силуетні портрети, алегоричні композиції, натюрморти, малює з натури пейзажі.

При П. Скоропадському Георгію Нарбутом доручили розробити герб України. На ескізах поряд із тризубом автор зобразив козака (Рис. 5). Художник із радістю роз-

робляв різноманітні бланки, чеки, печатки, марки (їх тоді називали «шаги», вони були в обігу нарівні з грошима). І повсюди вводив елементи в українському стилі – літери, силуети, шрифти.

У Києві здійснилася мрія Георгія Нарбута – він міг працювати над улюбленою справою. Разом із цим життя було доволі складним, йшла війна, й Академія виживала в неймовірних умовах. Протягом 1919 р. у Києві влада змінювалася тринадцять разів. Г. Нарбуту доводилося відбиватися від солдатів та чиновників, які повсякчас поривалися захопити приміщення, шукати дрова, матеріали для художників, навчати. Академія ненадовго втратила приміщення. Нарбут перевів навчальний заклад до себе додому.

Тим часом у Києві почалася епідемія тифу. Георгій Іванович захворів. Ослаблений тифом, він не зміг перенести тяжку операцію з видалення каменів із печінки і 23 травня 1920 р. помер. Похований на Байковому кладовищі в Києві [8].

Київський Національний художній музей має найбільшу колекцію робіт Георгія Нарбута. Але тривалий час вони були сховані у спецфонді музею. Побачити їх не могли не лише відвідувачі – доступ був закритий навіть для наукових співробітників та мистецтвознавців. Лише в 1960-х з'явилося чимало публікацій, які по-новому розкрили роль та значення видатного митця в історії національної культури, зокрема книжкового мистецтва [9, с. 48]. Г. Нарбут став для багатьох поколінь українських графіків орієнтиром і духовним наставником у виробленні свого стилю.

У той час, коли на батьківщині ім'я Г. Нарбута було забуте, європейська критика захоплювалася його мистецтвом надавати графічним роботам національного колориту. А паризький журнал, критикуючи поштові марки, створені французькими графіками, наводив як взірці роботи українця Георгія Нарбута. В Україні про його роботи знову заговорили лише на початку 80-х років ХХ ст.

У 1983 р. у київському видавництві «Мистецтво» вийшов ілюстрований альбом «Георгій Нарбут», укладцем якого був П.А. Білецький. У 1985 р. до 100-річчя від дня народження Г.І. Нарбута Пошта СРСР випустила художній маркований конверт з портретом художника. 1992 року режисер Юлія Лазаревська зняла фільм «Георгій Нарбут. Живі картини». У 2006 р. Національний банк України випустив пам'ятну монету номіналом у 2 гривні, присвячену 120-річчю від дня народження Г.І. Нарбута [7, с. 169].

Маючи величезний авторитет у художніх колах, Нарбут за короткий період зміг своєю творчістю кардинально змінити уявлення про місце книжкової графіки в культурному житті тогочасного суспільства. Його образи, відтворені в книгах і періодиці, були в кожному домі, ставши невід'ємною часткою життя народу. Доробок художника в галузі шрифту став відкриттям епохи на багато років вперед, ознаменував розвиток

цього виду мистецтва в Україні. Створені ним зразки українських державних паперових грошей і облігацій, поштових марок і розмінних монет, герба Києва, Герба й Печатки Української Держави стали важливим внеском в історію України.

ДЖЕРЕЛА

1. Нарбут. Студії. Спогади. Листи [Реконструкція знищеного 1933 року «Нарбутівського збірника»] / упоряд. С. Білокін. Київ : РОДОВІД, 2020. 408 с.
2. Ернст Ф. Георгій Нарбут та нова українська книга. *Бібліологістичні вісті*. 1926. № 3. С. 11.
3. Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. Київ : Державне видавництво України, 1926. 194 с.
4. Неосязних розмірів талант: Георгій Нарбут. URL: <https://libsumy.com/neosyazhnyh-rozmiriv-talant-georgij-narbut/>.
5. Кричевський В. Нарбут в українській академії мистецтв. *Образотворче мистецтво*. 1997. № 1. С. 55–56.
6. Нестеренко П. Історія українського екслібриса. Київ : Темпора, 2010. 327 с.
7. Ковальов О. Образотворче мистецтво у школі. Суми : Університетська книга, 2019. 319 с.
8. Лагутенко О. Українська графіка першої третини ХХ століття. Київ : Грані-Т, 2006. 240 с.
9. Георгій Нарбут: Альбом / упоряд. П.А. Білецький. Київ : Мистецтво, 1983. 118 с.

Kovalov O.Ye. Miroshnichenko H.O. Graphics in the work of the classic of Ukrainian fine art Heorhii Narbut

The article considers the role and significance of an outstanding master in the history of national culture, in particular book art. The stages of formation of H. Narbut as a graphic artist, who has become for many generations of Ukrainian artists a reference and spiritual mentor in the development of his style, are revealed.

The article analyzes certain aspects of the work of Heorhii Narbut, explores the biography of the artist and reveals the artist's creative achievements.

Having great authority in artistic circles, Narbut in a short period was able to radically change the idea of book graphics in the cultural life of the then society with his work. His images, recreated in books and periodicals, were in every house, becoming an integral part of the life of the people. The artist's work in the field of typeface was the discovery of an era many years in advance, marked the development of this type of art in Ukraine. The samples of Ukrainian state paper money and bonds, postage stamps and exchange coins, the coat of arms of Kiev, the Coat of Arms and the Seal of the Ukrainian State created by him became an important contribution to the history of Ukraine.

Key words: H. Narbut, art, graphics, coat of arms, illustration seal, bookplate, money mark.

REFERENCES

1. Bilokin, S. (Ed.) (2020). *Narbut. Studii. Spohady. Lysty [Rekonstruktsiia znyshchenoho 1933 roku «Narbutivskoho zbirnyka»]* [Narbut. Studios. Memories. Letters [Reconstruction of the «Narbut collection» destroyed in 1933]. Kyiv: RODOVID. [in Ukrainian].
2. Ernst, F. (1926). *Heorhii Narbut ta nova ukrainska knyha [Heorhii Narbut and the new Ukrainian book]* *Bibliolohystychni visti – Bibliological news*, 3, 11. [in Ukrainian].
3. (1926). *Heorhii Narbut. Posmertna vystavka tvoriv [Heorhii Narbut. Posthumous exhibition of works.]*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [in Ukrainian].
4. *Neosyazhnykh rozmiriv talant: Heorhii Narbut* [Immense talent: Heorhii Narbut]. Retrieved from: <https://libsumy.com/neosyazhnyh-rozmiriv-talant-georgij-narbut/>
5. Khrychevskiy, V. (1997). *Narbut v ukrainskii akademii mystetstv [Narbut at the Ukrainian Academy of Arts]*. *Obrazotvorche mystetstvo – Fine Arts*, 1, 55–56. [in Ukrainian].
6. Nesterenko, P. (2010). *Istoriia ukrainskoho ekslibrysa [History of Ukrainian bookplate]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
7. Kovalov, O. (2019). *Obrazotvorche mystetstvo u shkoli [Fine Arts at School]*. Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian].
8. Lahutenko, O. (2006). *Ukrainska hrafika persha tretyna XX stolittia [Ukrainian graphics of the first third of the 20th century]*. Kyiv: Hrani-T. [in Ukrainian].
9. Biletskyi, P.A. (Ed.). (1983) *Heorhii Narbut: Albom [Heorhii Narbut: Album]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 7.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 745.5-032.42(477.51-21)Ніжин «17/19»

Т.В. Луговик

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ЗОЛОТАРСЬКОГО РЕМЕСЛА НІЖИНЩИНИ XVII–XIX ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗВІДОК Є.Ю. СПАСЬКОЇ)

У статті досліджено історію золотарського ремесла Ніжинщини XVII–XIX ст., указано імена майстрів, представлено їхній родовід, визначено техніку роботи та інструментарій золотарів, розкрито внесок Є.Ю. Спаської в дослідження історії золотарського ремесла Ніжинщини.

Ключові слова: золотарство, Ніжинщина, дукачі, пугачі, се-режки, лиття, чеканка, гравіровка, штампування.

Євгенія Юрїївна Спаська належить до числа дослідників, які зробили вагомий внесок у вивчення культури і народної творчості різних народів. Разом із тим, в центрі її дослідних інтересів повсякчас знаходилася «мала батьківщина» – Ніжинщина. У науковому доробку вченої є чимало статей, нотаток і описів, присвячених різним галузям і напрямам культури та народної творчості рідного краю. Однією з найбільш цікавих та змістовно насичених є науково-дослідна робота, присвячена історії ніжинського золотарства. Дослідження «До історії ніженського золотарства (XIX ст.)» Є.Ю. Спаська виконала за завданням свого вчителя, професора Д.М. Щербаківського і презентувала на семінарі з народного мистецтва в грудні 1926 року. Проте, у зв'язку з засланням до Казахстану (1934) надрукувати роботу так і не вдалося. Лише у 2014 році дослідження Є.Ю. Спаської, присвячене ніжинському золотарству, було надруковано на сторінках часопису «Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії» з авторською передмовою С. Стефанович [1]. На сьогодні рукопис дослідження зберігається в особовому фонді вченої в Архівних наукових фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (ф. 48) і становить справжню мистецтвознавчу цінність. Зафіксовані Є.Ю. Спаською свідчення є унікальним джерелом з історії розвитку ремесел і цехового устрою Лівобережної України.

У даній публікації здійснена спроба узагальнити та проаналізувати напрацювання Є.Ю. Спаської, присвячені ніжинському золотарству.

Ніжин як значний центр торгівлі і ремесел відомий ще з XVII ст. Про це свідчать записи А. Шафонського, котрий у кінці XVII ст. – на початку XVIII ст. нарахував в Ніжині «657 різних ремісників, об'єднаних у 8-и цехах, се-б то значно більше ніж по всіх інших Чернігівських містах» [2, с. 277]. Про високий рівень розвитку золотарського ремесла в Ніжині свідчить і той факт, що в XVIII ст. «на всю Чернігівщину 12 золотарів, аж 8... у Ніжені». Однак, за даними А. Шафонського, окремого «спеціального “серебреннического” цеху в Ніжині не було». «Доводиться припускати, що ці 8 “серебренників і золотих дел мастеров”, яко металісти, в

його часи мабуть належали до цеху “совкупного” – “кузнецкого, слесарского, котельников”», – розмірковувала Є.Ю. Спаська [2, с. 277]. Лише наприкінці XVIII ст. золотарі «відділились» і заснували свою окрему цехову організацію, про що свідчили «точно датовані експонати Чернігівського Музею № 705 (знамя) і № 1259 (печать)... року 1786-го окрема управа серебренническая» [2, с. 277]. Оскільки більш ранньої дати в джерелах не значилося, Є.Ю. Спаська припускала, що «окрема управа серебренническая» існувала в Ніжені, можливо, що саме починаючи з цього 1786 року». Про значний розвиток золотарства в Ніжині в означений період свідчив і той факт, що «велику кількість виробів роботи ніженських золотарів (серед яких чимало підписних та датованих XVIII ст.), що були по численних ніженських церквах, а таки-ж у відділі найцінніших речей Київського Музею Культів, міські документальні данні та спогади останніх старих золотарів – золотарів з дідов-прадідов» у ході дослідження Є.Ю. Спаська спостерігала на власні очі.

Свої дослідні пошуки Є.Ю. Спаська традиційно почала з опитування респондентів – останніх ніжинських майстрів-золотарів: «З найстаршого покоління це – золотарка Катерина Іванівна Плациндарь – родом гречанка, 74 років. Оповідала про роботу свого батька Івана Евстафієвича та брата Василя Івановича Плациндарів – золотарів, яким вона допомагала з дитинства. Друга – її ровесниця – золотарка Прасковія Олександрівна Бабкина-Москвичова, що походила й належала до великого та складного гнізда ніженських золотарів та майстрів-художників різних галузів, які всі були між собою родичами та приятелями, «жили на Горбах, біля Покрови». Обидві вони у 1926 році вже не працювали, але все добре пам'ятали і охоче оповідали. З молодшого покоління – це були останні ніженські золотарі, люде теж вже літні – Василь Семенович Москвичов, який золотарську роботу вже майже зовсім залишив і переважно лудив самовари та латав каstrулі. Другий – Микола Павлович Бабкін» [2, с. 278]. Виявилось, що золотарство в Ніжині – родинне ремесло (Плациндарі, Бабкини, Москвичови), давні традиції котрого ревно зберігались і передавались із покоління в покоління.

Досліджуючи родовід Плациндарів, Є.Ю. Спаська встановила, що Іван Евстафієвич Плациндарь – один із найстаріших ніжинських золотарів, походив з греків, був одружений з Мотроною Павлівною Савуленко, вихованкою поміщиків Раковичів, «теж золотаркою». У родині Івана і Мотрони Плациндарів народилося 16 дітей, «з яких цілком прийняв у спадчину майстерство батьків лише Василь Іванович Плациндарь, що був “банковскимь оцфнщикомь”». Катерина Іванівна Плациндарь «з малку допомогала в золотарській роботі брату, який був значно старший за неї». Респондентка згадувала: «Брат був прекрасний майстер-художник і багато його робіт можна було бачити у Ніженському Дівочому

Монастирі і зокрема у Гречеській церкві. Робив він і на заказ, тако-ж і “дукачі”, і “пугвиці”, і “сережки гронкові”, і вотивні пластинки з виображенням хворої частини тіла – руки, ноги, ока, або і цілої людини – чоловіка, жінки – се-б-то роботу і чеканну, і штамповану, ювелірну. Виливав також за власними проектами у спеціальних формах різні дрібні прикраси – якісь попелюшечки, статуетки – журавлинів, ведмедиків і т. ін.» [2, с. 279]. Про особливий хист і майстерність Василя Івановича Плациндаря свідчило те, що «всі інформатори вважали його найвправнішим і говорили, що не було такої справи, якої він не виконав-би як найдосконаліше» [2, с. 280]. Жила родина Плациндарів, як зазначала Є.Ю. Спаська, на Київській вулиці, «де я у їх і була; там же містилася і їхня майстерня».

«Золотарь Олександр Поликарпович Балабин, батько моєї другої старенької інформаторки Прасковії Олександрівни народився теж десь на початку XIX ст., а вмер літнім, коли дочка вже була одружена з золотарем Павлом Бабкиним – теж майстром ювеліром», – інформувала Є.Ю. Спаська. Павло Бабкин вмів робити «і дукачі чеканні, і пугвиці ажурні». Спількуючись з майстрами, вчена зафіксувала цікавий факт: виявляється, золотарством в Ніжині займалися навіть жінки («коли чоловік вмер, Прасковія Олександрівна де-який час золотарствувала з свекрухою»). Згодом Прасковія Олександрівна одружилася з золотарем Тимофієм Петровичем Москвичовим, котрий був «не лише відомим спеціалістом, а й головою свого цеху та й останнім головою ніженської ремісничої управи» [2, с. 280]. Є.Ю. Спаській вдалося дізнатися розташування його майстерні – «під Замком» (Замковою церквою). Свого часу, як зазначала дослідниця, її «зруйнувала якась банда... Тоді загинули його інструменти і багато готових річей» [2, с. 280]. За свідченнями дружини Прасковії Олександрівни, в останні роки життя Тимофій Петрович Москвичов залишив золотарство і «робив свічки у себе дома»: «Жив він довше за всіх своїх товаришів-золотарів-сучасників і вмер дуже старим в осіні 1925 року, похований на “Троїцькому кладовищі”» [2, с. 280].

Є.Ю. Спаській вдалося довідатися про ім'я ще одного майстра-золотаря – Михія Павленка, який «за своїх молодих років працював на ніженському “Свечном и колокольном заводе братьев Черновых”», однак свідчень про його вироби, інструментарій та майстерню знайти не вдалося.

Про значний розвиток і поширення золотарського ремесла свідчив і той факт, що свого часу в Ніжині функціонував «Свечной и колокольній завод братьев Черновых», який припинив свою роботу в 60-х рр. XIX ст.: «Мені навіть показували за річкою “на Чорновщині” місце, де саме лили дзвони і де залишалася велика пляма неродючої землі. На жаль, ні ознайомитися з документами чи літературою, ні детальніше розпитатися про цей “завод” – не довелось» [2, с. 282].

У кінці XIX – на початку XX століття, за спостереженнями дослідниці, золотарське ремесло почало поступово занепадати, «оскільки головні замовці, що були у старих-майстрів – панство і церква зникли». «Молодші мої інформатори – літні золотарі В. С. Москвичов – син різбаря і позолотчика Семена Петровича Москвичова і племенник та учень Тимофія Петровича Москвичова, а також Микола Павлович Бабкин – син золотаря Павла Бабкина, пасинок і учень Тимофія Петровича Москвичова можна сказати останні могикане ніженського золотарства», – з сумом констатувала дослідниця. Перший «майже зовсім залишив художню роботу», другий – «ще робив при мені грубі штамповані дукачі “з Благовіщенням” та “Катериною”, з “бантом”, штамповані “пугвиці з виноградом” і маленькі ажурні, також сережки та перстенькі». Зі своїх сучасників обидва пригадували золотарів-«євреїв Акселевича та Генкіна що теж робили дешеву сільську продукцію (штамповану), а також Левітіна та Бродських і ювелірів-антикварів Золотницьких, які спочатку мали невеличку майстерню у Ніжені, а на початку XX ст. велику антикварну у Києві» [2, с. 281]. Проте, як зазначала Є.Ю. Спаська, «всі ці останні ніженські майстри-золотарі-художники добре пам'ятали техніку, термінологію, інструментарій старого ніженського золотарства... І Вас. Сем. Москвичов, і Мик. Павл. Бабкин обидва казали, що і вони могли б ще робити усяку тонку золотарську роботу – “бо ми-ж золотарі з дідів-прадідів” і “вчилися працювати у гарних майстрів-знавців”».

Не оминула увагою Є.Ю. Спаська і техніку роботи майстрів та інструментарій: «Старі золотарі вмели поводитися з металом і обробляли його в різні способи: знали і лиття, і чеканку, і гравіровку, і штампування, і золочення “через огонь”, дожили і до штампування та золочення гальвано пластиною». За висновками дослідниці, у більшості випадків замовлена майстру річ вимагала різних матеріалів і технік виконання, тому золотарі «розумілися на виготовленні не лише побутових, селянських дрібниць, а робили й великі з панської та церковної утвари на замовлення – шати, чаші, оклади на Євангелля та ікони, лампади, паникадила і т. ін.» [2, с. 281].

Таким чином, аналізуючи науковий доробок Є.Ю. Спаської з історії ніжинського золотарства, можна зробити наступні висновки. Золотарство на ніжинських територіях набуло високого рівня розвитку ще з кінця XVII століття, про що свідчать художня вишуканість виробів майстрів і поступове оформлення ремесла в окрему цехову організацію. Давні традиції золотарського ремесла передавалися майстрами з покоління в покоління, зберігаючи таким чином свою автентичність і художньо-стилістичні особливості. Занепад золотарства в Ніжині припав на кінець XIX – початок XX століття, оскільки «головні замовці, що були у старих-майстрів – панство і церква зникли». Спостерігалось спрощення асортименту золотарських виробів: майстри почали

виготовляти повсякденні, побутові речі, які користувалися постійним попитом; частина майстрів і зовсім відійшла від справ. Так пішла у небуття одна з традиційних і водночас яскравих та самобутніх галузей декоративно-ужиткового мистецтва...

ДЖЕРЕЛА

1. Стефанович С. Ніжинське золотарство в дослідженні Євгенії Спаської. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2014. Вип. 14. С. 276.

2. Спаська Є. До історії ніженського золотарства (XIX ст.). *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2014. Вип. 14. С. 277–288.

Luhovik T.V. **From the history of the development of the goldsmith craft of Nizhyn region of the XVII-XIX centuries (based on the materials of Ye. Yu. Spasska's research)**

Based on the materials of E. Y. Spasska's research, the article examines the history of the development of the goldsmith craft of the Nizhyn region of the XVII-XIX centuries. It is determined that the appearance and flourishing of goldsmithing in the city was associated with the development of crafts and trade. It was found out that 8 out of 12 Goldsmiths of Chernihiv region lived in Nizhyn in the XVIII century. Goldenrod flourished in the XVIII century. At that time, goldenrod evolved from a home occupation to a craft, and later became an independent Guild organization. In the course of analyzing the works of Ye. Yu. Spasska, the main names and pedigrees of the Masters of goldsmithing - Placindari, Moskovichevs, Babkins were determined. It was found out that Greek settlers were more often engaged in goldsmithing in Nizhyn, and goldsmithing was often a family business. In the course of the study, a unique fact was revealed that women were also engaged in goldsmithing in Nizhyn. Based on the materials of Ye. Yu. Spasska, the technique of work and tools of goldsmiths are presented, and the location of workshops is established. The main techniques of processing precious metals were casting, minting, engraving, stamping, gilding «through the fire», stamping and gilding with an electroplated plate. It is established that the gradual decline of pottery in the Nizhyn region occurs at the end of the XIX – beginning of the XX century, which is due to the disappearance of socially wealthy segments of the population and the abolition of the institution of the church.

Key words: goldenrod, Nizhinschina, dukachi, buttons, earrings, casting, coinage, engraving, stamping.

REFERENCES

1. Stephanovych, S. (2014). Nizhinske zolotarstvo v doslidzhenнях Yevhenii Spasskoi [Nizhynsky goldenrod in the study of Yevhenia Spasska]. *Ukrainske mystetstvoznnavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii – Ukrainian art history: materials, researches, reviews, issue 14*, p. 276. [in Ukrainian].

2. Spasska, Ye. (2014). Do istorii nizhenskoho zolotarstva (XIX stolittia) [To the history of Nizhyn goldenrod (XIX century)]. *Ukrainske mystetstvoznnavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii – Ukrainian art history: materials, researches, reviews, issue 14*, pp. 277–288. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 04.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК [352.07:636.09](477.51)«1870/1900»

Л.М. Шара

МІСЬКА ВЕТЕРИНАРІЯ: ПРАКТИКА ЧЕРНІГІВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст.

У статті йдеться про один із напрямів у роботі виборного управління Чернігова – ветеринарну службу. Указується на спонукальні чинники стосовно запровадження посади міського ветеринара; звертається увага на творення інформативного поля задля обізнаності містян із симптоматикою в інфікованих тварин, способами локалізації й боротьби з епізоотіями; наголошується на складнощях становлення муніципальної ветеринарії, зволіканні гласних своєчасно вирішувати назрілі проблеми.

Ключові слова: міське самоврядування, гласні, ветеринарна служба, ветлікар, епізоотія, вакцинація, профілактична робота.

Модернізаційні процеси другої половини ХІХ ст., започатковані реформами 60–70-х років, охопили різноманітні царини суспільно-політичного та соціально-економічного життя в Наддніпрянській Україні. Активними ініціаторами важливих перетворень соціального і господарсько-побутового спрямування стали органи муніципального управління – земське й міське самоврядування. Завдяки їхній наполегливості вирішувалися нагальні запити місцевих громад, поміж яких – покращення зовнішнього благоустрою населених пунктів, формування пожежної охорони, підтримка малозабезпечених родин у неврожайні роки, розширення мережі навчальних закладів, організація охорони здоров'я та багато іншого.

Типовим прикладом заповзятливого господарювання є діяльність громадського управління Чернігова, в результаті якої розпочалося упорядкування транспортних сполучень, централізоване водопостачання, електричне освітлення, створювалися умови для набуття містянами освіти, отримання належної медичної допомоги, комфортності проживання у губернському центрі загалом.

Одним із напрямів у роботі виборної влади Чернігова була ветеринарія, яка наразі належить до маловивчених проблем. Допоки дослідницький інтерес науковців і краєзнавців націлювався на вивчення значимих моментів у функціонуванні Чернігівської думи, приміром її позиція у революційних подіях 1905–1907 рр. (Т. Демченко [3]), виконання культурно-господарських завдань (Ю. Нікітін [12;13]), особливості модернізації губернського центру на зламі ХІХ–ХХ ст. (Д. Чорний [17], В. Руденок [14]). Попри те, цілісне та об'єктивне бачення виборних органів Чернігова вимагає усебічного аналізу їхньої діяльності, що актуалізує й тему нашої розвідки. Її метою є спроба охарактеризувати практичні кроки чернігівського самоврядування, спрямовані на розвиток міської ветеринарії упродовж останньої третини ХІХ ст.

Передусім зауважимо, що ветеринарна служба в Російській імперії значно активізувалася у ХІХ ст. й основним мотивувальним фактором стала необхідність боротьби з епізоотіями (широке поширення заразної

хвороби тварин за короткий проміжок часу, що значно перевищує звичайний рівень захворюваності на цю хворобу на відповідній території [6]), у першу чергу з чумою рогатої худоби, сибіркою і сапом [2, с. 13]. Структурувалася ветеринарна медицина урядовою ветеринарією, відомчою, земською і міською. Урядова забезпечувалася ветфахівцями Міністерства внутрішніх справ, губернських й обласних управлінь, баклабораторіями, протичумними станціями і т. п., здійснювала контроль за реалізацією ветсанітарних законів та інструкцій. Відомча ветеринарія державних кінних заводів зосереджувалася на лікувально-профілактичній й селекційній царинах, муніципальна – започаткувалася упродовж перших пореформених років завдяки земським і міським гласним (депутатам).

Зокрема, земська ветеринарія функціонувала у 34-х із 90-та губерній та областей імперії. Її спеціалістами була сформована розгалужена мережа санітарно-ветеринарного нагляду, протиепізоотичних заходів й ветеринарної допомоги, заснованої на науковому підході [9, с. 33; 2, с. 19]. У результаті цього земські ветеринари змогли накопичити необхідний фактологічний матеріал – від годівлі та розведення тварин до організації племінної справи й управління тваринницьким сектором, що дозволило виокремити від лікувально-профілактичного напрямку новий – зоотехнію – наукову основу тваринництва, науку про розведення, годування, догляд, утримання й використання сільськогосподарських тварин [2, с. 15; 8]. Водночас земці створили сітку ветеринарно-бактеріологічних лабораторій, залучалися до законодавчої та організаційно-економічної діяльності на різних ієрархічних рівнях, адаптували правові підстави ветеринарної справи до регіональних особливостей, проводили науково-популяризаторську роботу поміж недосвідченого і вкрай консервативного селянства, даючи йому елементарні санітарно-гігієнічні знання, та землевласників й інтелігенції, захищаючи їх ветеринарією [2, с. 19–21].

У фарватері земської ветеринарії розвивалася й міська, утім, на думку фахівців, вона була малочисельною, слабо фінансованою й не забезпечувала належної роботи. На початок ХХ ст. нараховувалося лише 372 міські ветпрацівники (ветеринари і фельдшери), діяли 38 стаціонарних ветлікарень, 406 амбулаторій, 402 фельдшерські пункти [9, с. 33].

У містах Чернігівської губернії гласні також не поспішали активізувати ветеринарну справу. Серед 14 повітових і одного губернського міста ветеринари наймалися й оплачувалися бюджетним коштом лише у Чернігові, Ніжині та Глухові. Причому ніжинське й глухівське врядування користувалося послугами земських фахівців, себто ті суміщали обов'язки у повіті й місті. Так, Глухівська дума запрошувала ветеринара (пана Голобузького) і фельдшера (пана Грищенка), виділяючи їм по 1/3 від річного заробітку: ветеринару – по 200 руб., фельд-

шеру – по 300 руб. [4, арк. 1–37]. Додатково закладалися у міський бюджет кошти на придбання медичних препаратів, у середньому по 40 руб. щорічно [7, с. 680].

Натомість Ніжинська дума фінансувала земського ветеринара не на постійній основі, а зверталася до нього час від часу, при гострій потребі. Скажімо, у липні 1894 р., коли поширилася сибірська виразка серед коней, найняла ветеринара Т. Клячкіна, який оглянув худобу й пасовища, зробив необхідні розпорядження. Цікаво, що виборне управління дало ветеринару «покористуватися набором медичних інструментів», який зберігався в управі й був придбаний міським коштом [11, арк. 1–9].

Самоврядні органи інших міст вдавалися лише до профілактичної роботи, продукуючи обов'язкові правила поведіння в умовах епізоотій, або ж отримували поміч із Чернігова, від земських ветеринарів. Так, у січні 1881 р. поширилася епізоотія чуми великої рогатої худоби, загинуло 965 тварин у 9 повітах. На підмогу з Чернігова відправили двох ветлікарів: Смешкевича – до Сосницького і Городнянського, Шафіра – до Конотопського повітів, в інших працювали повітові ветеринари-земці [5, арк. 123, 125]. Як бачимо, попит на ветфахівців був очевидним, якщо один спеціаліст мав практикувати у двох повітах.

У Чернігові виникла ідея започаткувати ветеринарію, підконтрольну громадському управлінню та ним фінансовану, 1873 р., коли міський голова, почесний спадковий громадянин Чернігова, купець Яків Селюк запропонував гласним запросити ветеринара для лікування коней з пожежного обозу. Аби підтвердити серйозність наміру, Яків Олександрович пообіцяв пожертвувати на цю потребу 150 руб. власних коштів [16, с. 59].

Варто пояснити, що родина Селюків була відомою серед чернігівців, користувалася авторитетом: Яків та його брат Андрій мали звання почесних спадкових громадян, троє синів Якова – Михайло, Григорій, Іван і племінник Флор Андрійович виконували у різні каденції обов'язки думців. Безпосередньо Яків Селюк, будучи обраним на посаду чернігівського голови, відмовився від річного заробітку (1500 руб.) на користь міста [18, с. 34, 213].

Однак, 1873 р. пропозицію Я. Селюка про запровадження штатного ветлікаря не змогли реалізувати. Долучилися до ветеринарної справи лише через 2 роки під тиском обставин і з огляду на дієвість земства. 1875 р. поширилася епізоотія чуми рогатої худоби, земці організували щеплення тварин і міське самоврядування Чернігова виділило 100 руб. на оплату місячної роботи земського ветеринара. Через 5 років ситуація повторилася, тому дума знову поклікала ветлікаря, платила йому по 100 руб. щомісяця і відраховувала додатково по 600 руб. на боротьбу з епізоотією [16, с. 71].

Питання про штатного міського ветфахівця вважалося не на часі. Між тим, у серпні 1875 р. очільник санітарної комісії Д. Лавриненко, звітуючись перед думцями, указав на антисанітарний стан муніципальних

скотобієнь і м'ясних лавок, наголосив на потребі побудови нових, де була б доречною і посада ветеринара. Його звернення лишилося без уваги, дума вирішила піти полегшеним шляхом – дозволила забивати худобу у домашніх умовах. На таке неподобство звернула увагу губернська влада, наголосивши на бездіяльності виборного управління й пригрозила заборонити різницьку справу взагалі, якщо не буде належної санітарії. Але й це не умотивувало гласних на побудову нових скотобієнь і м'ясних лавок. Важко визначити причину ігнорування очевидної проблеми, можливо, брак коштів і часу, оскільки упродовж 70–80-х років реалізовували потужні, як для Чернігова з його економічним рівнем, проекти – прокладання централізованої водогінної мережі та брукування вулиць і площ.

Лише у липні 1887 р., остаточно погодивши місце розташування скотобієнь (на березі р. Десни) й знайшовши фінанси – 12-ти тисячну позику, – громадське управління розпочало будівництво. По його завершенні запросили для контролю за різницькою справою земського ветеринара, але невдовзі висловили недовіру, звинувативши у малих прибутках від забою худоби. Відтак і виникла думка взяти штатного міського ветлікаря. 1 грудня 1894 р. гласні ухвалили постанову про асигнування 1310 руб. для найму ветеринара, фельдшера і купівлю мікроскопа. З фельдшером і мікроскопом чомусь не склалося, найняли лише ветлікаря з річним окладом 750 руб. Ним став О. Маслоковець [16, с. 12]. Від появи ідеї про започаткування міської ветеринарії до її реалізації минув 21 рік...

Децю жвавіше здійснювало чернігівське самоврядування профілактичну роботу поміж містян, власників тварин. Задля того видавалися обов'язкові постанови, у яких прописувалися механізми попередження, локалізації та боротьби з інфекційними хворобами. Якщо умовно структурувати сутність ухвали, то чітко простежувалися три складові – указувалася симптоматика інфекційного захворювання, правила поводження з ураженою твариною й способи її лікування. Неодмінно наголошувалося на дезінфекції приміщень і речей, яких торкалися хворі тварини, їхній ізоляції та знищенні у разі неможливості вилікувати [16, с. 71]. В обов'язкових правилах указувалася навіть глибина захоронення, скажімо, при сапі – не менше 2,5 аршини (аршин – 71,12 см [1]).

Для окремишнього утримання інфікованої худоби громадське управління облаштовувало загороди. Зокрема, 1880 р. на цю потребу асигнували 697 руб. 65 коп., зробили дві кошари на 30 одиниць поголів'я [15, с. 930]. Властиво, що ізолювали не лише уражених тварин, але й тих, яким ветлікар не міг встановити остаточного діагнозу й доводилося спостерігати за ними певний час.

Думські ухвали категорично забороняли різницьку справу в домашніх умовах, забій худоби міг здійснюватися лише на міських скотобійнях після дозволу ветеринара. Запроваджувався контроль за транспорту-

ванням м'яса до лавок й торгівля ним.

Зміст обов'язкової постанови погоджувався ветеринаром, голосувався на зібранні гласних, затверджувався губернською адміністрацією й оприлюднювався на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» та виставлявся на загальний огляд у публічних місцях Чернігова. Контроль за виконанням містянами думських ухвал здійснювали представники поліції.

Для попередженні епізоотії була важливою своєчасна вакцинація. У такому разі мали спрацювати в унісон муніципальні органи та місцева держадміністрація – губернське правління. Оперативне надходження інформації про поширення інфекційної хвороби у поселеннях Чернігівської губернії чи сусідніх з нею дозволяло розпочати масштабне щеплення із залученням і земських, і міських ветеринарів та фельдшерів. На жаль, не завжди було на належному рівні комунікування між губерніями, між губернатором і вище стоячими інституціями. Так, 26 серпня 1881 р. у канцелярію чернігівського губернатора надійшло розпорядження Міністерства внутрішніх справ «вжити усі необхідні заходи для попередження чумки, що поширилася у Могилевській губернії» [5, арк. 644]. Звісно, очільник губернії дав відповідні вказівки, у тому числі земському й міському самоврядуванню, але, як свідчать архівні матеріали, ще у липні 1881 р. зафіксували випадки інфікування тварин у 7-ми повітах (Стародубському, Новозибківському, Городнянському, Сосницькому, Кролевецькому, Борзенському і Суразькому). У липні загинуло 2006 одиниць поголів'я, а у серпні, коли прийшла вказівка з міністерства, хвороба вже пішла на спад – 1849 загиблих тварин [5, арк. 706, 888].

Таким чином, викладений матеріал засвідчив, що формування у Чернігові ветеринарії, підпорядкованої громадському управлінню, відбувалося дуже повільно. Посаду штатного міського лікаря спромоглися запровадити лише наприкінці XIX ст., послуговуючись до того у земських ветфахівців. Поступово виборне врядування переконалося у доцільності штатного ветеринара, завдяки якому контролювалися різницька справа й торгівля м'ясом, збільшилися прибутки від муніципальних скотобієнь, координувалася профілактична робота та заходи під час епізоотій.

Чернігівське самоврядування періодично розповсюджувало поміж городян обов'язкові постанови, в яких прописувалася симптоматика інфекційних захворювань у тварин та способи боротьби з ними. Місцевим коштом здійснювалася вакцинація, під час епізоотій додатково запрошувалися земські ветеринари й фельдшери, виділялися фінанси для будівництва спеціальних загород, де утримувалася худоба з непідтвердженим діагнозом чи уражена. Все це започаткувало міську ветеринарію, належне функціонування якої потребувало від представників громадського управління подальшої систематичної і кропіткої роботи.

ДЖЕРЕЛА

1. Аршин. URL: Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BD>.
2. Вакулик В. Становлення і розвиток земської ветеринарної медицини Південно-Східної України (1864–1918) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 2009. 25 с.
3. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році : (До століття першої російської революції). *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 27–35.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 13, spr. 1486, 37 арк.
5. ДАЧО, ф. 127, оп. 17 в, spr. 12, 1218 арк.
6. Епізоотія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BF%D1%96%D0%B7%D0%BE%D0%BE%D1%82%D1%96%D1%8F>
7. Журнал засідання Чернігівського губернского земского собрания. Чернігов, 1895.
8. Зоотехнія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D1%8F>.
9. История ветеринарної медицини: краткий курс для обучающихся специальности 36.05.01 «Ветеринария» / сост. И. Домницкий. Саратов, 2017. 49 с.
10. Ніжинська філія ДАЧО, ф. 341, оп. 1, spr. 1261, 9 арк.
11. Ніжинська філія ДАЧО, ф. 341, оп. 1, spr. 1272, 9 арк.
12. Нікітін Ю. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст. : на прикладі Чернігівської губернії. *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII–XXIX. С. 7–20.
13. Нікітін Ю. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. : історичний аспект самоврядування. Вінниця, 2014. 252 с.
14. Руденок В. Наш губернский хутор (Чернігов в XIX столетии). Чернігов, 2002. 47 с.
15. Свод постановлений Чернігівської городской думы от 1871–1883 гг. Чернігов, 1883. 1270 с.
16. Тридцатилетие деятельности Чернігівської городской общественной администрации: 1870–1900 гг. Чернігов, 1901. 1245 с.
17. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с.
18. Шара Л. Чернігівська міська дума (70–90-ті роки XIX ст.). Чернігів, 2010. 224 с.

Shara L.M. Municipal veterinary: Chernihiv self-government practice of the last third of the 19th century

Zemstvo and municipal government, formed in Dnieper Ukraine on the basis of liberal reforms of the 60-70s of the 19th century, actualized in their activities one of the important directions - the development of municipal veterinary. Obvious achievements, such as the creation of an extensive network of veterinary services, timely vaccination, the introduction of zootechnics and much more, were observed in the work of Zemstvo.

The initiative of elected authorities in the cities was less or took place due to zemstvo initiatives. It was evidenced by the practice of public administration in the Chernihiv province. Among 15 municipal settlements (14 county and one provincial) only in Nizhyn, Hlukhiv and Chernihiv self-governing institutions joined to the veterinary business. Nizhyn and Hlukhiv Dumas used the experience of Zemstvo veterinarians. They managed to introduce the position of a full-time city veterinarian in Chernihiv. This question arose in the first cadence of the Duma, but it was implemented only in 20 years, that is partly explained by the lack of funds, most of which were devoted to the construction of a centralized water supply system and transport routes.

Gradually, the Chernihiv elected government confirmed in feasibility of a full-time city veterinarian, who controlled slaughterhouses and meat trade. The profits from municipal slaughterhouses were increased. The preventive work and measures during epizootics were coordinated.

Chernihiv city self-government periodically distributed obligatory resolutions among the citizens, which prescribed the symptoms of animals' infectious diseases and ways to fight off them. The local budget was used to vaccinate animals. Zemstvo veterinarians and paramedics were additionally invited during the spread of epizootics. Funds were awarded for building special fences where cattle with an unconfirmed diagnosis or affected were kept. All these initiate the city veterinary, the proper functioning of which required further systematic and tedious work from representatives of public administration.

Key words: city self-government, members of City Duma, veterinary service, veterinarian, epizootic, vaccination, preventive work.

REFERENCES

1. Arshyn [Yardstik]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%80%D1%88%D0%B8%D0%BD> [in Ukrainian].
2. Vakulyk, V. (2009). *Stanovlennia i rozvytok zemskoi veterynarnoi medycyny Pivdenno-Shidnoi Ukrainy (1864–1918)* [Formation and development of Zemstvo veterinary medicine of South-Eastern Ukraine (1864–1918)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Demchenko, T. (2005). *Chernihivska miska дума v 1905 rotsi:*

(Do stolittia pershoi rosyiskoi revoliucii) [Chernihiv City Duma in 1905: (To the 100th anniversary of the first Russian revolution)]. *Siverianskyi litopys – Siverianskyi litopys*, 6, 27–35 [in Ukrainian].

4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO). [SACHR (State Archive of Chernihiv region)], f. 127, op. 13, spr. 1486, p. 37.

5. DACHO [SACHR], f. 127, op. 17 v, spr. 12, p.1218.

6. Epizootiia [Epizooty]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BF%D1%96%D0%B7%D0%BE%D0%BE%D1%82%D1%96%D1%8F> [in Ukrainian].

7. Zhurnal zasedaniia Chernihovskoho huberskoho zemskoho sobraniia (1895). [Journal of the meeting of the Chernihiv Provincial Zemstvo Assembly]. Chernihiv. [in Ukrainian].

8. Zootehnia. [Zootechnics]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D1%8F> [in Ukrainian].

9. Domnickiy, I. (Comps). (2017). *Istoriia veterunarnoi medycyny: kratkii kurs dlia obushaiushchihsia specialnosti 36.05.01 «Veterinariia» [History of veterinary medicine: a short course for students of specialty 36.05.01 «Veterinary Medicine»]*. Saratov [in Russia].

10. Nizhynska filii DACHO [Nizhyn branch SACHR], f. 341, op. 1, spr. 1261, p. 9.

11. Nizhynska filii DACHO [Nizhyn branch SACHR], f. 341, op. 1, spr. 1272, p. 9.

12. Nikitin, Yu. (2009). *Kulturno-hospodarska diialnist munitsypalnykh struktur v ostannii tretyni XIX st.: na prykladi Chernihivskoi hubernii [Cultural and economic activity of municipal structures in the last third of the 19th century: on the example of Chernihiv province]*. *Sumska starovyna – Sumska starovyna*, XXVIII–XXIX. pp. 7–20. [in Ukrainian].

13. Nikitin, Yu. (2014). *Poreformeni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia [Post-reform cities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the second half of 19th century: the historical aspect of self-government]*. Vinnytsa. [in Ukrainian].

14. Rudenok, V. (2002). *Nash huberski hutor (Chernihiv v XIX stoletii) [Our provincial khutor (Chernigov in the XIX century)]*. Chernihiv. [in Ukrainian].

15. Svod postanovlenii Chernihovskoi horodskoi dumy ot 1871–1883 hh. (1883). [Compilation of Chernihiv City Duma resolutions from 1871–1883]. Chernihiv. [in Ukrainian].

16. Tridcatiletie deiatelnosti Chernihovskoho horodskoho obshchstvennoho upravleniia: 1870–1900 rr. (1901). [Thirty years of Chernihiv Municipal Public Administration]. Chernihiv. [in Ukrainian].

17. Chornyi, D. (2007). *Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left bank of the Dnipro: modernization problems of Ukrainian cities (late 19th – early 20th centuries.)]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

18. Shara, L. (2010). *Chernihivska miska дума (70–90-ty roky XIX st.) [Chernihiv City Duma (70–90s of 19th century)]*. Chernihiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

О.О. Белько

**ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ОРГАНІВ
ЗЕМСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПО
ВИРОБНИЦТВУ Й ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ
КЕРАМІЧНИХ ВОГНЕТРИВКИХ МАТЕРІАЛІВ
У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПРИКЛАДІ
РОМЕНСЬКОГО ПОВІТУ (ПОЧАТОК ХХ ст.)**

У статті йдеться про реалізацію заходів Полтавського губернського земства по виготовленню, збереженню й популяризації вогнетривких матеріалів у Роменському повіті. Досліджуються земські ініціативи з розповсюдження глиняної черепиці на Полтавщині через мережу складів вогнетривких матеріалів. Аналізуються етапи вирішення проблем, що постали перед органами земського самоврядування, від організаційних питань до забезпечення населення вогнетривкою продукцією. Наводяться приклади вирішення кадрових питань, які були на часі, а саме: як Полтавське губернське земство реалізувало свої плани з оснащення складів, розширення їхніх площ та матеріально-технічного забезпечення. Подаються відомості про ставлення місцевого населення до керамічних вогнетривких матеріалів та застосування їх в рамках земської програми вогнетривкового будівництва.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, губернська управа, фінансова підтримка земства, Смілянський черепичний завод, Роменський повіт, склади вогнетривких матеріалів.

Діяльність органів земського самоврядування все більше приковує увагу науковців, краєзнавців – усіх небайдужих до історичного минулого і майбутнього Української держави. Цінною підмогою для сучасників може бути пакет земських директивних документів і вивчення досвіду їх втілення з метою підвищення життєвих стандартів населення, збереження і примноження культурних традицій краю. Заходи Полтавського губернського земства з розвитку вогнетривкового будівництва на межі ХІХ–ХХ століть здійснювалися цілеспрямовано.

Досвід Полтавського губернського земства у визначенні пріоритетних соціально-економічних напрямів діяльності і планомірної їх реалізації потребує системного вивчення. Питання організації складської діяльності по збереженню і реалізації вогнетривких матеріалів є недостатньо розробленим, а наявні наукові джерела окреслюють лише загальні тенденції цієї проблеми.

Предметом нашого дослідження є період діяльності Полтавського губернського земства в 1894–1916 роках. З'ясовуються причини, що спонукали губернське земство вжити першочергові заходи з розвитку вогнетривкового будівництва в Роменському повіті.

Із визначеної мети (дослідження виробництва, збереження й популяризації вогнетривких матеріалів на Полтавщині) випливають такі завдання:

- 1) з'ясувати безпосередню причетність земства до розвитку виробництва вогнетривких будівельних матеріалів у Роменському повіті;
- 2) проаналізувати основні процеси у цій справі;
- 3) показати позитивні зміни у вогнетривкому будівництві, а також наслідки впровадження черепиці в будівельну справу в рамках проекту захисту населен-

ня від пожеж.

На засіданні 18 грудня 1896 року Полтавська губернська земська управа запропонувала з початку весни 1897 року розпочати будівництво черепичного заводу у м. Смілому Роменського повіту. Відповідно до доповіді управи № 140 1902 року про умови передачі Смілянського черепичного заводу в підпорядкування Роменської повітової земської управи, губернська управа затвердила інструкцію щодо управління цим підприємством. Передача була можлива за умови, якщо черепиця першого гатунку буде реалізовуватися на заводі не дорожче ніж 30 руб. за тисячу [2, с. 193].

1901 року з'їздом діячів кустарної промисловості (м. Полтава) були запропоновані заходи з урегулювання збуту складської продукції: влаштування складів та виставок, шляхом публікацій [12, с. 13].

Склади пропонувалися трьох типів: а) для постачання матеріалів і знарядь; б) торговельні склади для прийому та продажу продукції, а також для видачі позик і авансів на її виготовлення; в) склади змішаного типу, що виконували б перелічені операції [12, с. 13]. Висновки з'їзду були узяті до уваги органами земського самоврядування. Хоча учасники з'їзду більше уваги сконцентрували на гончарних виробках, проте, будівельна кераміка, як складова гончарства, не менше потребувала вирішення питань збереження і збуту продукції.

На прохання повітових управ, Полтавським губернським зібранням було доручено губернській управі забезпечити доставку та збут черепиці, що зберігалася на складах, для потреб земських та громадських закладів. Витрати на перевезення були віднесені на рахунок страхового капіталу, для чого виділено 3000 руб.

У реалізації протипожежних заходів губернського земства чималу роль відігравав Смілянський черепичний завод. Із часу відкриття і до середини січня 1901 року ним керував М.Г. Яновський. Земля, на якій побудували завод, була передана для визначеної мети козаками та селянами м. Смілого [10, с. 43].

Орендатор п. Рейх, який очолював господарство, був зацікавлений у зростанні заводських потужностей. Хоча завод за масштабами виробництва був значно менший за Мало-Будищанський у Зіньківському повіті, але кількість виготовленої продукції обома ними була майже однаковою (у 1905 році виготовлено 625 668 одиниць). Черепиця Смілянського заводу реалізовувалася за різною ціною: перший сорт – 30 руб., другий – 20 руб., третій – 10 руб. Така система відбору і продажу сприяла швидкій реалізації продукції [5, с. 105].

Питання діяльності черепичних заводів постійно розглядалося на засіданнях губернських земських органів. Була створена спеціальна комісія з черепичної справи для вивчення та внесення пропозицій щодо подальшого напрямку їх роботи. Оскільки на Мало-Будищанському заводі збудували нові приміщення і завершили їхнє оснащення, що гарантувало збільшення виробництва

підприємства, губернській управі було запропоновано:

1) влаштувати склад черепиці при залізничній станції в м. Ромнах;

2) призупинити на рік діяльність Смілянського заводу через те, що на кінець року на його складах зберігалось 50 000 штук черепиці [8, с. 46].

Наявність складських приміщень гарантувала б земству більш вигідні ціни на черепицю. Йшлося, що правильно обладнаний склад при залізниці зменшить вартість гужової доставки, встановлену місцевими перевізниками [7, с. 9–11; 6, с. 416].

Склад вогнетривких будівельних матеріалів був переведений з Роменського богоугодного закладу до залізничної станції. Для його облаштування асигнували 1000 руб. та виділили із Смілянського заводу 100 000 одиниць черепиці на покриття даху нового приміщення [1, с. 97]. Висновок страхової комісії щодо облаштування складу черепиці поблизу залізничної станції м. Ромни був затверджений губернською управою, а витрати на його утримання включені до кошторису видатків 1907 року [6, с. 416].

1906 року Полтавським губернським земством розглядалося питання придбання ділянки землі для організації складу черепиці при залізничній станції м. Полтава. Земство брало до уваги умови поставок та задоволення щорічних потреб населення, а наявність складу при станції гарантувала б більш вигідні ціни та кращі за якістю матеріали. Таким чином вдалося б уникнути збільшення ціни через гужову доставку місцевих перевізників. Губернським земством на будівництво критого навісу для складу черепиці площею 186 кв. саж. та збереження до 400 000 одиниць було виділено 2099 руб. [7, с. 9–11]. Оскільки площа поблизу залізничних станцій в містах Полтаві і Ромнах для збереження черепиці була недостатньою, то відправлення її уповільнювалося [4, с. 585–588].

Організація доставки цегли та черепиці на склади Полтавському губернському земству коштувала дорого. Перед губернським зібранням постало питання про рентабельність Смілянського та Староверовського заводів, котрі, на думку губернської управи, мали невигідне розташування (далеко від залізниці). Глина поблизу заводів була визнана неякісною, а необхідний для виробництва пісок знаходився на великій відстані, що впливало на вартість черепиці. Для уніфікації цін на території губернії страхова комісія запропонувала оплату залізничного тарифу до всіх станцій, тобто введення в практику безкоштовної доставки черепиці до повітів залізничними шляхами [6, с. 417].

Губернська земська управа розглянула питання про необхідність страхування заводських будівель. Станом на 1905 р. усі приміщення цегляного та черепичного заводів села Малі Будища та Смілянського заводу коштували 400 000 руб. Губернська управа звернулася із проханням до земського зібрання дозволити застрахувати

забудови та майно заводів на суму, яку губернське земське зібрання визнає за необхідну [11, с. 52].

Будівельне відділення губернської управи у брошурі, виданій в зв'язку з участю у Катеринославській виставці (1910 р.), наголошувало, що потрібно ще не менше як 6 років, щоб у кожному населеному пункті Полтавської губернії був хоча б один черепичний дах [3, с. 180].

Питання популяризації вогнетривкого будівельного матеріалу розглядалося губернським земством у 1910 р. На його засіданні зазначалося, що майже у всіх повітах влаштовуються сільськогосподарські виставки, де, як і на великих ярмарках, обов'язково потрібно рекламувати тему зведення дахів із черепичним покриттям. Йшлося й про те, що велика кількість складської продукції третього сорту не знаходила споживача. Була внесена пропозиція віддавати її безкоштовно всім бажаючим для своїх забудов. На думку гласних, така благодійна акція мала йти на користь страховому відділенню [3, с. 103].

Губернська управа фінансово підтримувала організації, що займалися таким видом діяльності. Так, Роменському товариству сільських господарів на покриття частини витрат з облаштування показових виставкових павільйонів із вогнетривких матеріалів (два покриті гончарною черепицею, один – глиносоломом) була виділена сума в розмірі 2000 руб. Виставка обслуговувала кілька повітів. У 1912 р., незважаючи на дощове літо, її переглянуло 18 736 жителів губернії [13, с. 10]. У 1913 р. Товариством було зведено нові будівлі для виставки площею 1 десятина. Загалом було витрачено 11 000 руб. Губернська управа підтримала це клопотання і видала відповідні розпорядження про відшкодування цієї суми зі страхового капіталу [9, с. 313–314].

Оскільки дрібні підприємства були розкидані по території губернії, виставки виконували функцію Зборів, адже саме на них проходило активне обговорення назрілих технічних і фахових питань, що стосувалися збереження і реалізації вогнетривких матеріалів.

Заходи з широкого ознайомлення населення та зниження вартості черепиці для покупців, безоплатний відпуск зі складів для земських закладів, а також перевезення за рахунок земства на всі залізничні станції губернії сприяли тому, що протягом літа 1909 року кількість проданої черепиці досягла 1 518 102 одиниці.

Аналізуючи вищевикладене, зауважимо, що в роботі Полтавського губернського земства простежується глибока обізнаність справи на місцях, цілеспрямованість у досягненні мети. Через систему адміністративних і організаційних заходів органи земського самоврядування активно впроваджували в життя державну соціальну політику щодо захисту населення у надзвичайних, критичних ситуаціях.

Улаштування складських приміщень сприяло активізації виробничих процесів підприємств по виготовленню керамічних будівельних матеріалів, а відтак

– захисту населення від пожеж. Досвід Полтавського губернського земства заслуговує на увагу у вирішенні актуальних соціально-економічних і соціокультурних питань сьогодення.

ДЖЕРЕЛА

1. Журнали Полтавского губернского земского собрания 41 очередного созыва, 1905 года. Полтава : Типо-Литография И. Фришберга и С. Зохоровича, 1906. 125 с.
2. Журналы Полтавского губернского земского собрания XXXVIII очередного созыва, 1902 год. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1903. 208 с.
3. Полтавское губернское земское собрание 46 очередного созыва. С 1 по 10 декабря 1910 года. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1911. 696 с.
4. Полтавское губернское земское собрание XLV очередного созыва с 1 по 10 декабря 1909 года. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1910. 630 с.
5. Полтавское губернское земское собрание XLI очередного созыва. С 15 по 22 января 1906 года. (Стенографический отчет). Полтава : Типография Л. Фришберга, 1906. 473 с.
6. Полтавское губернское земское собрание XLII очередного созыва. (30 ноября – 8 декабря 1906 года). Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1907. 456 с.
7. Полтавское губернское земство. Чрезвычайное собрание 27 марта 1906 г. Журнал и доклады. Полтава : Электрич. Типография Торгового дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1906. 26 с.
8. Полтавскому губернскому земскому собранию 42-го очередного созыва Ревизионной комиссии доклад 1906 года. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1906. 90 с.
9. Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва Губернской земской управы доклады 1913 года. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1913. 708 с.
10. Полтавскому губернскому земскому собранию XL очередного созыва Ревизионной комиссии Доклад 1904 года. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1904. 45 с.
11. Полтавскому губернскому земскому собранию XLI очередного созыва Губернской земской управы доклады 1905 г. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберг и С. Зохорович, 1906. 192 с.
12. Постановление областного съезда деятелей кустарной промышленности в г. Полтаве 27 сентября – 6 октября 1901 года. Полтава : Типо-Литография М. Л. Старожитского, 1901. 19 с.
13. Строительное отделение. Мероприятия по огнестойкому строительству. Отчет по строительному отделению Полтавской земской управы за 1914 год. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1915. 142 с.

Belko O.O. Organization of work of zemstvo self-government bodies on production and popularization of ceramic refractory materials in Poltava province on the example of Romny district (beginning of XX century)

The activity of zemstvo self-government bodies is increasingly attracting the attention of scientists and local historians - all of whom are not indifferent to the historical past and future of the Ukrainian state. A valuable help for contemporaries can be a package of zemstvo directive documents and study the experience of their implementation, how to raise living standards, preserve and increase the cultural traditions of the region. Measures of the Poltava provincial zemstvo on refractory construction at the turn of the XIX-XX centuries were carried out purposefully.

The experience of Poltava Provincial Zemstvo in determining the priority socio-economic activities and their systematic implementation needs to be studied.

The review is devoted to the implementation of measures of the Poltava provincial zemstvo to open zemstvo warehouses of refractory materials in Romny district. Zemstvo initiatives for the distribution of clay tiles in Poltava region through a network of warehouses of refractory materials are being studied. Examples of resolving personnel issues that arose in time and how the Poltava Provincial Zemstvo implemented its plans to equip warehouses, expand their area and logistics are given. Information is provided on the expectations and attitudes of the local population to the warehouses of refractory materials and their use in the framework of the Zemstvo program of refractory construction.

Analyzing the above in the activities of the Poltava Provincial Zemstvo, the provincial administration, there is a clear planning of work, efficiency in action, relevance and relevance of decisions, deep awareness of the case on the ground, purposefulness in achieving the goal. Through a system of administrative and organizational measures, the zemstvos actively implemented the state social policy to protect the population in emergencies by opening both permanent and temporary warehouses of refractory materials in accordance with the approved plans.

Key words: the Poltava provincial local council (zemstvo), Provincial Administration, financial support of the Zemstvo, Smilianskyi Tile Factory, Romny district, warehouses of refractory materials.

REFERENCES

1. Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya 41 ocherednogo sozyva, 1905 goda. (1906) [Magazines of the Poltava provincial zemstvo assembly of the 41st regular convocation, 1905.]. Poltava : Tipo-Litografija I. Frishberga i S. Zohorovicha. [in Russian].
2. Zhurnaly Poltavskogo gubernskogo zemskogo sobraniya XXXVIII ocherednogo sozyva, 1902 god. (1903). [Journals of the Poltava provincial zemstvo assembly of the XXXVIII regular convocation, 1902]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberga. [in Russian].
3. Poltavskoe gubernskoe zemskoe sobranie 46 ocherednogo sozyva. S 1 po 10 dekabrja 1910 goda. (1911). [Poltava provincial zemstvo assembly of the 46th regular convocation. December 1-10, 1910]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberga. [in Russian].
4. Poltavskoe gubernskoe zemskoe sobranie XLV ocherednogo sozyva s 1 po 10 dekabrja 1909 goda. (1910). [Poltava provincial zemstvo assembly XLV of the next convocation from 1 to 10 December 1909]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberga. [in Russian].
5. Poltavskoe gubernskoe zemskoe sobranie XLI ocherednogo sozyva S 15 po 22 janvarja 1906 goda. (Stenograficheskij otchet). (1906). [Poltava provincial zemstvo assembly XLI of the next convocation From 15 to 22 January 1906. (Verbatim record)]. Poltava : Tipografija L. Frishberga. [in Russian].
6. Poltavskoe gubernskoe zemskoe sobranie XLII ocherednogo sozyva. (30 nojabrja – 8 dekabrja 1906 goda). (1907). [Poltava provincial zemstvo assembly XLII of the next convocation. (November 30 – December 8, 1906)]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberga. [in Russian].
7. Poltavskoe gubernskoe zemstvo. Chrezvychajnoe sobranie 27 marta 1906 g. Zhurnal i doklady. (1906). [Poltava provincial zemstvo. Extraordinary meeting on March 27, 1906. Journal and reports]. Poltava : Jelektrich. Tipografija Torgovogo doma I. Frishberg i S. Zorohovich. [in Russian].
8. Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniju 42-go ocherednogo sozyva Revizionnoj komissii doklad 1906 goda. (1906). [Report 1906 to Poltava provincial zemstvo assembly of the 42nd regular convocation of the auditing commission]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberga. [in Russian].
9. Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniju 49-go ocherednogo sozyva Gubernskoj zemskoj upravj doklady 1913 goda. (1913). [Poltava provincial zemstvo assembly of the 49th regular convocation of the provincial zemstvo council reports 1913]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberga. [in Russian].
10. Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniju XL ocherednogo sozyva Revizionnoj komissii Doklad 1904 goda. (1904). [Poltava provincial zemstvo assembly of the XL regular convocation of the revision commission report of 1904]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberga. [in Russian].
11. Poltavskomu gubernskomu zemskomu sobraniju XLI ocherednogo sozyva Gubernskoj zemskoj upravj doklady 1905 g. (1906). [Poltava zemstvo assembly XLI regular convocation of the provincial zemstvo board report 1905]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberg i S. Zohorovich. [in Russian].
12. Postanovlenija oblastnogo siezda dejatelej kustarnoj promyshlennosti v g. Poltave 27 sentjabrja – 6 oktjabrja 1901 goda. (1901). [Resolutions of the regional congress of handicraft industry workers in Poltava September 27 – October 6, 1901]. Poltava : Tipo-Litografija M.L. Starozhitskogo. [in Russian].
13. Stroitelnoe otdelenie. Meroprijatija po ognestojkomu stroitel'stvu. Otchet po stroitel'nomu otdeleniju Poltavskoj zemskoj upravj za 1914 god. (1915). [Construction department. Fire-resistant construction activities. Report on the construction department of the Poltava zemstvo council for 1914]. Poltava : Tipo-Litografija L. Frishberga. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 14.01.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 930.2 (477.52) «18/19»

С.М. Єсюнін

**«ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ ЗАКОНОВ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ» (ЗІБРАННЯ
ТРЕТЄ) ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
ІСТОРІЇ МІСТА ГЛУХОВА 1881–1913 рр.**

Проаналізовано інформаційний потенціал законодавчих актів третього зібрання «Полного собрания законов Российской империи» для дослідження історії міста Глухова 1881–1913 рр. Зроблена систематизація виявлених матеріалів у таблицю.

Ключові слова: закони, акти, Глухів.

На сучасному етапі розвитку історичної науки розширюється її джерельна база, зокрема актуалізуються масиви законодавчих матеріалів. Одним із найбільших комплексів такого роду джерел є «Полное собрание законов Российской империи» (далі ПСЗ). Воно являє найповнішу збірку нормативно-правових актів XVII – початку XX ст., які стосуються найрізноманітніших аспектів історії України та її регіонів. Попри свою цінність, далеко не всі матеріали ПСЗ залучалися істориками. Це пояснюється їхньою великою кількістю та незручним алфавітним покажчиком, у якому не відображені усі тематики, географічні об'єкти тощо. Тим не менш, у останні роки дослідники почали більш широко використовувати матеріали ПСЗ як надійного історичного джерела.

Укладанням і виданням ПСЗ та інших зібрань законодавчих актів у Російській імперії займалися II відділення власної царської канцелярії (1826–1882 рр.), кодифікаційний відділ Державної Ради (1882–1893 рр.), а з 1893 р. – Відділення зводу законів Державної канцелярії [2, с. 347].

ПСЗ вийшло трьома зібраннями і включило в себе законодавчі акти з 1649 р. до 1913 р. У видання першого зібрання, що нараховує 45 томів у 48 книгах (№№ 1–30600), увійшли закони з 1649 р. (від «Соборного уложения» Олексія Михайловича) до грудня 1825 р., тобто до кінця царювання Олександра I. До другого зібрання, яке складається з 55 томів у 125 книгах і нараховує 61 928 актів, були включені законодавчі акти, затверджені Миколою I та Олександром II (з 12 грудня 1825 р. до 1 березня 1881 р.). У третє зібрання включені закони з 1 березня 1881 р. до 1913 р. Воно складається з 33 томів і вміщує майже 30 тис. (29.980) законодавчих актів. Згідно закону від 11 червня 1885 р. до ПСЗ вносились лише оприлюднені законодавчі акти.

Метою даної статті є виявлення та інформаційний аналіз документів третього зібрання (собрание третье) ПСЗ [1], які безпосередньо стосуються міста Глухова, а також тих, в яких є будь-яка згадка про повіт, місто, його установи, заклади, посадовців тощо. Зроблено спробу систематизації матеріалів.

Велика кількість документів другого зібрання ПСЗ стосується військової тематики. Ряд актів нормують організаційні питання щодо військових навчальних зборів

(див. №№ 4415, 5062), уведення військового положення та проведення мобілізаційних дій у роки Російсько-японської війни (див. №№ 25169, 26383, 26659, 27978).

Для дослідників військової історії Глухова особливо цікавим буде документ від 23 серпня 1881 р., де унормовані штати запасних батальйонів, які були створені у різних військових округах імперії з резервних та місцевих військ (див. № 367). Глухівська місцева військова команда (штат – 9 унтерофіцерів, 96 рядового складу) була переформована у 111-й окремий армійський запасний батальйон із місцем дислокації у Глухові. Він отримав наступний штат: 1 офіцер, 7 унтерофіцерів (у т. ч. фельдфебель та каптенаріус), 96 рядового складу (у т. ч. барабанщик та 9 єфрейторів). Підпорядковувався 111-й окремий армійський запасний батальйон штабу 12-ї місцевої бригади, яка входила до Харківського військового округу та мала свої підрозділи на території Полтавської та Чернігівської губерній. Зазначимо, що у Чернігівській губернії було сформовано ще три окремих армійських запасних батальйони: 38-й – у Сосниці, 40-й – у Стародубі, 10-й – у Конотопі (див. Штаты и таблицы к № 367). Проте, вже 31 грудня 1884 р. всі згадані запасні батальйони були знову перейменовані у місцеві команди із незначними змінами штату (№ 2642). Зокрема, Глухівська місцева військова команда мала у штаті: 6 унтерофіцерів (3 старших, у т. ч. фельдфебель; 3 молодших), 93 рядового складу (у т. ч. барабанщик та 8 єфрейторів) (див. Штаты и таблицы к № 2642).

Ряд документів стосуються діяльності Шосткинського порохового заводу та певних аспектів історії Шостки як населеного пункту Глухівського повіту. Зокрема, є указ 1887 р. про передачу для потреб заводу 10 десятин 1760 кв. сажень та водяного млина, які належали товариству селян хутора Крупець Глухівського повіту (див. № 4231). Для історії Шостки цікавим є документ, який свідчить про створення з 1 січня 1888 р. місцевої поліції. Для неї був затверджений штат: очільник – поліцейський пристав, поліцейська команда – 2 старших та 8 молодших городових (див. № 4902). Ще одним законом, підписаним 3 червня 1911 р., були підвищені оклади городових поліцейської команди Шостки (див. № 35434).

Важливу інформацію несе нове Положення про губернські та повітові земські установи (див. № 6927). Зокрема, було зафіксовано зміни у місцевій виборчій системі, за якою у 1890 р. встановили число гласних у повітових та губернських земських зборах для кожного повіту. Для Глухівського повіту число гласних у повітових земських зборах було наступне: від 1-го зібрання – 18, від 2-го зібрання – 3, від сільських громад – 9. Усього – 30. Число гласних у губернських земських зборах – 4. Був також визначений майновий ценз для виборців: кількість десятин, які дають право на участь у виборах для Глухівського повіту, – 200. Загалом у інших повітах Чернігівської губернії цей показник складав від 150 до 250 десятин (див. Штаты и таблицы к № 6927).

Схожий документ, але який стосується виборів до Державної думи, побачив світ у 1907 р. (див. № 29242). У ньому теж встановлена кількість виборців та майновий ценз для повітів (див. Штаты и табели к № 29242).

Два документи пов'язані з благодійною діяльністю родини Терещенків у Глухові. У 1892 р. було затверджено «Положение о трехклассном городском училище Федора Терещенко в городе Глухове» (див. № 8630), а згодом, у 1894 р. – розширено штат цього ж училища (див. № 11140). З історії відомо, що 15 червня 1891 р. Федір Артемійович Терещенко звернувся з клопотанням до попечителя Київського учбового округу про відкриття власним коштом у місті Глухові міського трикласного училища. Дозвіл на відкриття навчального закладу меценат отримав на початку 1891/92 навчального року, а вже у травні було затвердження «Положение...». Воно складалось з 12 параграфів та фіксувало базові засади, на яких мало діяти училище. Ключовим тут було те, що навчальний заклад працював на правах міських трикласних училищ. Відповідно до цього був затверджений «нормальний» штат: вчитель-інспектор, законовчитель та два вчителі. Було встановлено також дві посади без грошового утримання – попечителя та

представника попечителя. Керівництво училищем та його господарською діяльністю здійснювала Піклувальна рада, а от питання навчально-виховного процесу розглядала Педагогічна рада.

Також для дослідників історії освіти Глухова цікавий закон, виданий 18 березня 1909 р. – про додаткове фінансування з державної скарбниці Глухівської чоловічої гімназії у 1909 р. – 1705 руб., а починаючи з 1 січня 1910 р. – по 2150 руб. щорічно (див. № 31618).

З документів 1903 р. можна дізнатись про відкриття Глухівського повітового опікунства дитячих притулків відомства установ Імператриці Марії (див. № 22565).

Таким чином, у ході дослідження з'ясовано, що до третього зібрання ПСЗ увійшли 24 законодавчі акти, в яких є згадка про Глухівський повіт та Глухів або пов'язані з ним заклади, установи, постаті, події тощо. Усі ці матеріали є важливими джерелами для дослідження історії міста XIX ст.

Для зручності дослідників всі названі документи систематизовано у таблицю з відповідними посиланнями, датуванням і скороченою назвою (мовою оригіналу в сучасній орфографії). У останній колонці – короткий коментар про згадку. Таблиця складена за [1].

Том, стор.	№	Дата	Назва документа	Згадка
I с. 88, 121	Штаты и табели к № 367	23.08.1881	Высочайше утвержденное Расписание проектированных местных бригад, резервных запасных и местных частей в мирное время, с указанием распределения резервных рот по уездам, для замены этими ротами части местных команд. – <i>Штат отдельных кадров армейских запасных пехотных батальонов.</i>	Глухів
III с. 140	Штаты и табели к № 1592	19.05.1883	Табель, определяющая законную оценку земель, незаложенных в кредитных учреждениях, для исчисления пошлин с беззездного перехода сих имуществ.	Глухівський повіт
IV с. 467	Штаты и табели к № 2642	31.12.1884	Высочайше утверждённый Штат местных команд, переименовываемых из отдельных кадров армейских запасных батальонов.	Глухів
VII с. 80	4231	16.02.1887	Именной, данный Военному Министру – <i>Об отчуждении в собственность казны, для потребностей Михайловского Шостенского порохового завода, участка земли и мельницы, принадлежащих крестьянам хутора Крупец Глуховского уезда Черниговской губернии.</i>	Глухівський повіт
VII с. 508	4902	21.12.1887	Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – О полиции в поселении Шостке при Михайловском Шостенском пороховом заводе.	Глухівський повіт
VII с. 163–164	Штаты и табели к № 4415	08.05.1887	Высочайше утвержденное Расписание о распределении запасных нижних чинов, подлежащих явке в учебный сбор 1887 года.	Глухів
VII с. 309	Штаты и табели к № 4874	11.12.1887	Высочайше утвержденные: ...II. Распределение Уездных Воинских Начальников по разрядам и округам.	Глухівський повіт
VIII с. 91	5062	12.03.1888	Высочайше повеление, объявленное Военным Министром – <i>О производстве учебных сборов запасных нижних чинов в 1888 году.</i>	Глухівський повіт
X отд. II с. 382, 398	Штаты и табели к № 6927	12.06.1890	II. Расписание числа гласных губернских и уездных земских собраний; III. Расписание количества земли, дающего право на участие в Избирательных Собраниях для выбора уездных гласных.	Глухівський повіт
XII с. 365	8630	24.05.1892	Высочайше утвержденное Положение о трехклассном городском училище Федора Терещенко в городе Глухове.	Глухів
XIII с. 164	Штаты и табели к № 9612	14.05.1893	Расписание городов и поселений по классам для взимания государственного квартирного налога	Глухів
XIV отд.1 с. 677	11140	13.12.1894	Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета – <i>Об изменении штата Глуховского трехклассного городского училища Федора Терещенко.</i>	Глухів

XVII с. 298	Штаты и табели к № 14056	05.05.1897	Расписание городов и поселений по классам для взимания государственного квартирного налога.	Глухів
XVIII отд.1 с. 990	16081	18.11.1898	Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета – <i>Об увеличении сумм на канцелярские расходы Пристава в поселении Шостка Глуховского уезда Черниговской губернии.</i>	Глухівський повіт
XVIII отд. 2 с. 211	Штаты и табели к № 15601	8.06.1898	Расписание местностей империи по классам для платежа основного промыслового налога.	Глухівський повіт
XXIII отд. 1 с. 101	22565	20.02.1903	Высочайше повеление, объявленное Министром Юстиции – <i>Об открытии Глуховского Уездного Попечительства детских приютов ведомства учреждений Императрицы Марии.</i>	Глухівський повіт
XXIII отд. 1 с. 327	23091	07.06.1903	Именной Высочайший указ, данный Министру Путей Сообщения – <i>Об отчуждении земель и имуществ, потребных для отчуждения земель и имуществ, потребных для сооружения железнодорожной линии, нормальной колеи, между Льгово-Брянским участком сети Общества Московско-Киево-Воронежской железной дороги и Конотоп-Пироговским узкоколейным подъездным путем.</i>	Глухівський повіт
XXIV отд. 1 с. 991	25169	03.10.1904	Именной Высочайший указ, данный Сенату. – <i>О приведении на военное положение, развертывании, пополнении и сформировании некоторых войсковых частей и учреждений в Варшавском, Виленском, Киевском и Московском военных округах, а равно о пополнении запасных батальонов Сибирского военного округа.</i>	Глухівський повіт
XXV отд. 1 с. 447	26383	10.06.1905	Именной Высочайший указ, данный Сенату. – <i>О приведении на военное положение, развертывании, пополнении и сформировании некоторых войсковых частей и учреждений.</i>	Глухівський повіт
XXV отд. 1 с. 639	26659	06.08.1905	Именной Высочайший указ, данный Сенату. – <i>О приведении на военное положение, развертывании, пополнении и сформировании некоторых войсковых частей и учреждений.</i>	Глухівський повіт
XXVI отд. 1 с. 621	27978	08.06.1906	Именной Высочайший указ, данный Сенату. – <i>О снятии в некоторых местностях Черниговской губернии военного положения и объявления их в состоянии усиленной охраны.</i>	Глухівський повіт
XXVII с. 209, 219	Штаты и табели к № 29242	03.06.1907	Расписание числа губернских выборщиков.	Глухівський повіт
XXIX отд. 1 с. 206	31618	18.03.1909	Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственною Думою закон – <i>Об отпуске из государственного казначейства средств в пособие на содержание Глуховской мужской гимназии, с подчинением ее действию общего Устава и штата 30 июля 1871 года.</i>	Глухів
XXXI отд. 1 с. 512	35434	03.06.1911	Высочайше утвержденный одобренный Государственным Советом и Государственною Думою закон – <i>Об увеличении окладов содержания городовым некоторыми полицейских команд...</i>	Глухівський повіт

ДЖЕРЕЛА

1. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание третье: С 1 марта 1881 года по 1913 год. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885–1916. 33 т.

2. Шандра В.С. Полное собрание законов Российской империи. Энциклопедия історії України: у 10 т. / Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С. 347.

Yesinin S.M. «Complete collection of Laws of Russian Empire» (the third collection) as a source of research into the history of the city Hlukhiv in 1881–1913

The article analyzes the information potential of the legislative acts of the third volume of the «Complete Collection of Laws of the Russian Empire» for 1881–1913. The third collection consists of 33 volumes, totaling 29980 legislative acts during the reign of the emperors of the Russian Empire Alexander III and Nicholas II. Documents from the history of the city of Hlukhiv are revealed. The systematization of the detected materials in the table is made.

A total of 24 documents were found in the second collection, covering various moments of the history of the city of Hlukhiv and Hlukhiv district. Among in this documents: the stay in city of Hlukhiv military units (1881, 1884); about military training of conscripts from the reserve (1887, 1888); the establishment of the police in Shostka of Hlukhiv district (1887); on the provision of a plot of land and a mill for a powder factory in Shostka of Hlukhiv district (1898); on elections to zemstvo assemblies and the State Duma (1890, 1907); on the introduction of martial law and mobilization during the Russo-Japanese War (1904, 1905).

There are documents on the financing of the Hlukhiv men's gymnasium (1909), on the opening of the Hlukhiv district Guardianship of Orphanages of the Department of Institutions of the Empress Maria (1903), about the foundation and activity of the Tereshchenko city school (1892).

Legislative acts of the second collection «Complete collection of Laws of Russian Empire», are important sources for studying the history of the city of Hlukhiv in the nineteenth century.

Key words: laws, acts, Complete Collection of Laws of the Russian Empire, Hlukhiv, Hlukhiv district.

REFERENCES

1. Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii: Sobranie tretie: S 1 marta 1881 goda po 1913 god. [Complete Collection of Laws of the Russian Empire (third collection) of 33 Vols]. Sankt Peterburg: Gos. Tip., 1885–1916. [in Russian].

2. Shandra, V. (2011). Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii [Complete collection of laws of the Russian empire]. Entsyclopediia istorii Ukrainy: u 10 t. [Encyclopedia in History of Ukraine of 10 Vols (Vol. 8)]. Kyiv: Naukova dumka. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 26.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

О.М. Ванжула

**ЧЕРНІГІВСЬКИЙ СПАСО-
ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ СОБОР
ЗА КЛІРОВИМИ ВІДОМОСТЯМИ
XIX – ПОЧАТКУ XX ст.**

Стаття присвячена вивченню маловідомих аспектів із історії чернігівського Спасо-Преображенського собору, що базуються на аналізі клірових відомостей XIX – початку XX ст. Клірові відомості були важливими документами церковного діловодства суворой звітності, які надають можливість прослідкувати доволі цікаву динаміку розвитку церковної парафії Спасо-Преображенського собору, джерела його утримання та темпи зростання соборного капіталу, деталізувати біографічні дані священнослужителів та з'ясувати їхній статус у загальноєпархіальній церковній ієрархії. Проаналізовано інформаційний потенціал відомостей, зміни у їхній структурі та змісті упродовж зазначеного періоду.

Ключові слова: Спасо-Преображенський собор, Чернігів, клірові відомості, штатне утримання, прибутки, соборне духовенство, священнослужителі.

В історичній науці після здобуття Україною незалежності помітно зріс інтерес до вивчення різноманітних форм церковного життя, історії єпархій та окремих церков і монастирів. Саме з цього часу з'явилися розвідки, присвячені різноманітним аспектам регіональної церковної історії, біографічним та генеалогічним дослідженням родоуду духовенства. Важливими джерелами у вивченні історії конкретного храму, парафії XIX – початку XX ст. є документи обов'язкового церковного діловодства: метричні та сповідні книги, клірові відомості. Однак тема матеріального забезпечення приходського духовенства зазначеного історичного періоду вивчена доволі фрагментарно. Отже, в даній статті ми розглянемо інформаційний потенціал клірових відомостей Чернігівського повіту – одного з важливих джерел у вивченні різноманітних аспектів із історії чернігівського Спасо-Преображенського собору XIX – початку XX ст. (Рис. 1). Клірові відомості Чернігівського повіту, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області, надають можливість прослідкувати доволі цікаву динаміку зростання соборного капіталу та прибутків кафедрального духовенства, деталізувати біографічні дані й з'ясувати його статус у загальноєпархіальній ієрархії.

Клірові відомості були запроваджені 20 січня 1769 р. під назвою «именных списков всем лицам духовного звания православного исповедания» [1, с. 21]. Хоча сам термін «клірові відомості» достатньо умовний і більш притаманний для XVIII ст., коли в зазначених документах превалювала інформація саме про представників церковного кліру. До архівного відділення Чернігівської духовної консисторії надходили значні зібрання подібних документів за різні роки. Вони були щорічним звітним документом, що фіксував стан приходу за поточний рік. Наприкінці XVIII ст. вони склались місцевим ієреєм, мали форму таблиці та містили наступну інформацію: назву населеного пункту та церкви, кількість дворів та

прихожан (чоловіків та жінок), церковно-священнослужителів із сім'ями, їхній вік та поведінку, про угіддя, що належали парафії: хутори, сінокоси, млини тощо. Отже, здебільшого в цей період у документах містилися стислі записи про священників, а дані про церкву та прихожан взагалі були мінімальними. Часто-густо клірові відомості Чернігівського повіту мали назви на кшталт: «Ведомость о церквах и причтах Черниговского уезда за 1784 год», «Ведомости о церквах Черниговского уезда и формулярные списки церковных служителей за 1846 год», «Ведомости о церквах Черниговского уезда за 1905 год» та ін. На початку XIX ст. головним коректором відомостей виступав благочинний священник, який їх перевіряв та засвідчував. Нарешті в 1829 р. запровадили єдину для всіх приходів форму клірових відомостей. Вона складалась із трьох частин: 1) про церкву; 2) про причет; 3) про прихожан, які були вже більш деталізовані [1, с. 23]. Якщо порівняти документи першої та другої половини XIX ст., то в них чітко простежується постійне збільшення інформації про саму церкву. В розділі «про причет» були більш деталізовані дані про представників духовенства, а саме: їхній освітній рівень, вік, фахові навички, матеріальне забезпечення, рівень їхньої територіальної мобільності. У 1909, 1911 рр. були запроваджені деякі зміни в правилах ведення клірових відомостей та їхній структурі, які ускладнили їхню форму та значно розширили дані в першому розділі про маєтності та будівлі, що належали церкві, та в другому розділі про духовенство (нагороди, заохочення, покарання, участь у загальноєпархіальному житті, прибутки за різні види діяльності тощо) [1, с. 23–24].

Клірові відомості міських церков Чернігова XIX ст. розпочинались з інформації про Спасо-Преображенський собор (XI ст.), який був найдавнішим храмом єпархії, сакральною святинею Чернігова та мав статус кафедрального. З давньоруського часу він мав власні маєтності та прихожан. У процесі інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії російське самодержавство вилучило на користь держави маєтності українських церков і монастирів, тим самим підірвало матеріальну основу існування церкви як самостійної та самодостатньої суспільної інституції. Втрату маєтностей українських церков та монастирів російський уряд компенсував так званим «штатним утриманням» [2, с. 212]. Всі єпархії імперії були розділені на класи відповідно до політико-канонічної значущості єпархій та за давності архієрейських кафедр. Чернігівська єпархія у загальноімперській ієрархії архієрейських кафедр Російської імперії належала до другого класу [2, с. 212]. За указом Св. Синоду в 1786 р., для Спасо-Преображенського собору запроваджено штатне утримання 20 осіб в розмірі 700 руб. на рік [3, с. 46–47]. Собор у 1799 р. отримав статус кафедрального та 1400 руб. на рік штатного утримання [3, с. 46]. На початку XIX ст. до «холодного» Спасо-Преображенського були приписа-

Рис. 1. Спасо-Преображенський собор (XI ст.) в Чернігові. Сучасний вигляд

ні «теплий» Борисоглібський собор (XII ст.) та соборна дзвіниця (сучасна будівля чернігівського Колегіуму), які стали головною окрасою Плац-Парадної, центральної площі губернського Чернігова (Рис. 2). Обидва храми мали спільну ризницю, архів, майно та штатне утримання [2, с. 212]. Як правило у клірових відомостях XIX ст. саме в розділі, присвяченому Спасо-Преображенському собору, детально розписувались дані про прибутки обох кафедральних соборів, кількість штатів, майно та соборний капітал. Не останню роль у зростанні престижності служіння у кафедральному соборі відгравало значно більше штатне утримання його священнослужителів поміж інших церков Чернігівської єпархії [4, с. 245–246]. Клірові відомості початку XIX ст. акцентували увагу на давності собору, фіксували його стан на момент складання опису, кількість штатів та стислі відомості про священнослужителів. Собор не мав маєностей, ружних земель та приписаних до нього прихожан. Кількість служителів собору на зламі XVIII–XIX ст. постійно змінювалась, поступово зростали прибутки соборного духовенства. І хоча кількість штатних одиниць дещо зменшилась у другій половині XIX ст., однак завдяки зростанню соборного капіталу з'явилась можливість утримувати позаштатних служителів. Динаміку зростання річного штатного утримання соборних священнослужителів демонструють наступні цифри: 700 руб. (1786 р.), 1400 руб. (1799 р.), 2035 руб. (1822 р.),

2401 руб. (1914 р.) [3, с. 46–47; 5, арк. 16]. У порівнянні з іншими першокласними російськими соборами (наприклад, новгородським Софійським XII ст.) воно було втричі меншим, проте вищим у порівнянні з іншими церквами Чернігова [3, с. 48]. Річне штатне утримання соборного протоієрея в 1822 р. становило 183 руб. 03 коп., а в 1914 р. – 392 руб. [3, с. 46–47; 5, арк. 16]. На жаль, прибутки з так званого карнавкового збору не завжди зазначались у відомостях першої половини XIX ст. Однак, як зазначав П. Добровольський, який проаналізував прибуткові документи кафедрального собору, на початку XIX ст. прибутки кафедрального протоієрея дорівнювали 14 рублів на місяць зі штатного утримання та 15–20 руб. на місяць з так званого карнавкового збору, а на початку XX ст. лише з братської «кружки» соборний протоієрей отримував 1000 руб. на місяць, хоча

ці дані мають певне розходження із сумами клірових відомостей [7, с. 47]. У 1916 р. карнавковий збір перевищував штатне утримання соборного духовенства у три з половиною рази [8, арк. 16]. Крім того, протягом століття постійно зростав капітал собору в цінних банківських паперах, які жертвували щедрі благодійники на користь храму та причету. Так, собор володів цінними паперами у 1822 р. на загальну суму 2599 руб., у 1897 р. – 5626 руб., в 1905 р. – 174913 руб. [3, с. 47–48; 5, арк. 3; 9, арк. 7.].

У кліровій відомості церков Чернігівського повіту за 1846 р. в першому розділі «ведомость о церкви» традиційно наведено літописну згадку про заснування Спаського собору чернігівським князем Мстиславом Володимировичем (1024–1036 рр.) та завершення його будівництва онуком Володимира Хрестителя, наступним чернігівським князем – Святославом Ярославичем (1054–1073). Щоправда зазначена дата завершення будівництва – 1036 р. не збігалась із часом князювання останнього. До Спасо-Преображенського собору були приписані Борисоглібський собор та «ветхий каменний дом, предназначений для консисторського архива» – соборна дзвіниця (сучасна будівля чернігівського Колегіуму) [10, арк. 1] (Рис. 3). На другому поверсі будівлі розміщувалися архіви: Чернігівського губернського правління, Чернігівської казенної палати та Приказу суспільного нагляду. В соборі було

Рис. 2. Соборна (Плоц-Парадна) площа із кафедральними соборами. Початок ХХ ст.

освячено лише один престол на честь Преображення Господнього [10, арк. 2]. За соборними штатами в ньому служили 12 священнослужителів та 12 причетників, тобто 24 особи. Така кількість служителів фактично виконувала свої обов'язки в двох кафедральних соборах: Спасо-Преображенському та Борисоглібському. Собори не мали земельних володінь, окрім невеличкої ділянки завдовжки 29 та завширшки 16 сажнів, розташованої біля Спасо-Преображенського собору в кварталі, де розміщувалась в цей час Чернігівська консисторія. Саме консисторія поступилась цією землею на користь собору. Кафедральні священнослужителі здебільшого мали власні будинки на власній землі або самотужки винаймали квартири. Пономарі, дзвонарі та два охоронці мешкали у приміщеннях під соборною дзвіницею. «На содержание священно-церковнослужителей получается жалования по штату положенное... за неимением церковных домов и никаких других угодий – скудно» [10, арк. 1 зв.]. При соборі зберігались наступні церковні документи: опис майна церкви за 1828 р., прибутково-видаткові книги за поточний рік, копії метричних книг з 1780 р., сповідні розписи, починаючи з 1825 р. [10, арк. 2]. Клірову відомість склав соборний протоієрей Спасо-Преображенського собору, благочинний Олександр Кирилович Огієвський-Охотський. Він був високоосвіченою особою, вихованцем Київської духовної академії, префектом та ректором Чернігівської духовної семінарії. З 1825 р. він розпочав служіння в чині протоієрея Спасо-Преображенського собору. В розділі про причет собору О. Огієвський-Охотський наводить формулярні списки всіх його священнослужителів

та причетників [10, арк. 3 зв.-18 зв.]. Саме благочинні часто-густо зводили й коригували відомості, які надходили з усіх церков міста, та надавали зведений звіт до Чернігівської духовної консисторії. Отже, в Державному архіві Чернігівської області збереглися саме консисторські екземпляри відомостей.

Інформативність клірових відомостей значно зростає в другій половині ХІХ ст., особливо в історичному плані. Вірогідно, це було пов'язано із розпорядженням Св. Синоду від 6 жовтня 1850 р. про початок збирання та впорядкування якомога повніших церковно-історичних і статистичних описів епархій, а також із появою наукових історичних товариств у Російській імперії як на загальнодержавному, так і регіональному рівні. Часто-густо історичні дані про конкретну церкву або монастир для історико-статистичних описів збирали освічені представники епархіального духовенства, викладачі духовних навчальних закладів. Саме серед священнослужителів чернігівського Спасо-Преображенського собору в ХІХ ст. було зосереджено кістяк дослідників епархіальної історії, які брали активну участь у написанні «Историко-статистического описания Черниговской епархии» [4, с. 258–259]. Отже, клірові відомості другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стають більш змістовними, в них зустрічається значно менше помилок у наведенні історичних фактів та дат. Крім того, в них деталізуються дані про джерела утримання, церковні капітали та про церковний клір.

Доволі інформативною була клірова відомість Спасо-Преображенського собору за 1905 р. В розділі «про собор» наведені більш коректні історичні факти та дати

Рис. 3. Соборна дзвіниця (сучасна будівля Колегіуму). Початок ХХ ст.

про заснування собору князем Мстиславом Володимировичем і завершення його будівництва близько 1054 р. за часів князя Святослава Ярославича [9, арк. 1]. Собор на 1905 р. мав два престоли: на честь Преображення Господнього та Св. князя Михайла Чернігівського та боярина Федора [9, арк. 1]. Наведена інформація про пожежі та руйнування попередніх століть, ремонти XVII–XIX ст., доволі ретельно описані ремонтні роботи, що відбувались упродовж 1891–1904 рр. [9, арк. 1зв.-2]. Детальною була інформація про перелік будинків та будівель, що належали кафедральному собору в місті, а саме: 1) садиба з двоповерховим кам'яним будинком та дерев'яним ветхим флігелем, придбана в 1878 р. під житло для двох соборних протоіереїв. У 1905 р. на території зазначеної садиби замість дерев'яного флігеля звели новий дерев'яний на кам'яних погребках будинок під житло для соборного священника, який служив при печері Св. Федосія Углицького в Борисоглібському соборі, паламаря

та інших служителів; 2) два дерев'яні будинки, придбані в 1884 р. у дворянки Савченкової під житло для протоіерея та ключара, відремонтовані соборним коштом в 1885 та 1895 рр.; 3) у східній двоповерховій прибудові до соборної дзвіниці (сучасна будівля Колегіуму) мешкали: протодиякон, два іподіякона, один псаломщик та два причетника; 4) окрема садиба з будинком, прибудовами та підсобними приміщеннями була придбана в 1896 р. у місцевого мешканця Лапіна [9, арк. 4–5]. На ній в невеликому дерев'яному будинку на кам'яних погребках мешкав соборний священник, дві інші будівлі-прибудови пристосували під притулок для богомольців, який проіснував до 1905 р. Згодом після проведеного ремонту цей просторий дерев'яний будинок на кам'яних погребках пристосували для хлопчиків-сиріт військових нижчих чинів, померлих від хвороб та поранень у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Невеличкий двоповерховий кам'яний будинок в садибі передали під житло для соборного диякона та двох паламарів; 5) у 1899 р. була придбана садиба з житлом та надвірними будівлями, до складу якої входили: дерев'яний будинок на кам'яних погребках із дерев'яним флігелем та два кам'яні сараї з льохом. У будинку розмістили соборну двокласну церковно-приходську школу, у флігелі мешкав позаштатний соборний псаломщик та училищна обслуга. Кам'яні садибні сараї згодом перебудували та пристосували під розміщення богомольців (один для чоловіків, інший для жінок). На території садиби було окремо зведено дровітню. 6) У південно-західному куті соборної огорожі чернігівських

кафедральних соборів в 1901 р. було відновлено невелике одноповерхове кам'яне опалювальне приміщення під залізним дахом, яке складалось із двох кімнат. В одній кімнаті розміщувалось приміщення для продажу просфор, з 1904 р. – відділення соборної іконної крамниці, а в іншій – книжкова крамниця Братства Св. Михайла князя Чернігівського. Зазначена споруда була вбудована в огорожу кафедральних соборів і фактично була її південно-західним кутком. Усередині соборної огорожі також були розташовані соборна кочегарка, де розміщувався паровий котел для опалювання Спасо-Преображенського собору, новий кам'яний сарай під залізним дахом (1900 р.) та дерев'яний господарчий сарай під залізним дахом (1902 р.) [9, арк. 4–6]. Коштом собору утримувалась церковно-приходська жіноча школа на 150 учениць, відкрита ще в 1895 р. [9, арк. 6] При соборі існувала приписна церква на честь цариці Олександри, розміщена в будівлі училища для сліпих [9, арк. 4]. У 1904 р. після по-

годження із міською управою для богомольців за Костянтинівським парком, біля шосе, соборним коштом облаштували одноповерхову простору чайну для богомольців і паломників. Придбання та облаштування кафедральним собором приміщень для розміщення богомольців і чайної було напряму пов'язано зі становленням культу шанування Святителя Феодосія Углицького, особливо після його канонізації в 1896 р., коли до міста збільшився потік паломників із усієї Росії [10, арк. 6]. До речі, одне з основних звинувачень з боку більшовиків та атеїстів у буремних 1920-х рр. полягало в тому, що головним джерелом збагачення соборного духовенства вони вважали продаж паломникам святинь, пов'язаних із культом шанування Феодосія (ікон з частинками мощей, святої води з т. зв. «джерела Феодосія», рукавиць та шкарпеток, освячених на його мощах тощо) [11]. «Спаський собор давав «неокладних сум» на початок ХХ ст. близько 27000 рублів на рік, що їх ділили між штатом собору, до того ж попи одержували величезний прибуток від «приватної практики» себто похорон, шлюбів та інших заробітків» [11]. Деякі протоіереї та священники собору були землевласниками або ж мали власні будинки на власній землі. Так, на 1905 р. кафедральний протоіерей Олександр Шестеріков мав власний будинок в Чернігові та будинок із 6 десятинами землі в хуторі Льгов; священник Олександр Єфимов мав 1,5 десятини землі з будинком в місцині Олегово поле та дачу на Подусівці під Черніговом; протоіерей Василь Митькевіч володів 53 десятинами землі в с. Жуковка Чернігівського повіту [9, арк. 8, арк. 18, арк. 28]. Для всіх інших житло купувалось соборним коштом. Отже, можливість соборного духовенства на початку ХХ ст. купувати цілі садиби для облаштування житла для своїх священнослужителів і причетників, будувати та ремонтувати господарчі споруди, утримувати соборний притулок свідчить про зростання церковного капіталу. Дійсно, відповідно до даних клірової відомості на 1 січня 1906 р., собору належав чималий церковний капітал на загальну суму 160211 руб. 79 коп. в цінних паперах та на рахунках ощадної каси. Окремо були позначені капітали причету за цінними паперами та рахунками ощадної каси на суму 14702 руб.

Клірова відомість за 1914 р. багато в чому збігається з попередньою, зокрема, в історичній частині, ідентичною залишилась кількість соборного штату (10 осіб), сума штатного утримання (2401 руб.) та розміри ділянки землі, що належала храму [5, арк. 16–16 зв.]. У відомості наведено розмір кухляного збору за рік в сумі 8557 руб. 58 коп. [5, арк. 16]. Перелік будинків і будівель, придбаних для потреб собору та його служителів, залишився без змін. Проте більш деталізовано їхній статус: «дома для священно-церковнослужителів на церковній усадебній землі: частино куплені, а частино построены на средства собора в период с 1879 по 1897 гг. и составляют собственность церкви» [5, арк. 15 зв.]. Зазначалось, що будинки, придбані упродовж 1891–1904 рр., були в

доволі вітхому стані та потребували ремонту, який виконувався коштом кафедрального собору [5, арк. 16]. При соборі створили бібліотеку, зберігались, як і в попередні роки, приходно-видаткові книги, копії метричних книг, сповідні відомості та описи церковного майна. В жіночій церковно-приходській школі при соборі навчалася 81 особа [5, арк. 16]. На її потреби з казни надходило 1170 руб. річного утримання. Щодо соборного капіталу, то зазначалась «неподвижной суммы состоит в кредитных учреждениях 129880 руб., а билеты находятся в целостности», збільшилася сума причтового капіталу до 18872 руб. [5, арк. 16–17 зв.]. Більшість кафедральних священників займались громадською, церковною, педагогічною діяльністю в навчальних закладах міста, що також суттєво покращувало їхній матеріальний добробут. Як приклад можна навести річні прибутки кафедрального протоіерея, кандидата богослов'я Олександра Миколайовича Єфимова, який отримував на 1914 р.: штатного утримання в соборі – 392 руб., як член консисторії – 490 руб., з карнавкового збору – 823 руб. 28 коп., за відсотками причтового капіталу – 122 руб. 71 коп.; як законовчитель жіночої гімназії – 270 руб., що складало за рік 2097 руб. 99 коп. [5, арк. 18 зв.]. Для порівняння протоіерей Хрестовоздвиженської церкви Чернігова Матвій Іванович Храмцов отримав за 1916 р. 1102 руб., з них 300 руб. штатного утримання [8, арк. 9 зв.]. Соборне духовенство, на відміну від служителів інших міських церков, не було переобтяжене виконанням повсякденних церковних треб. Згідно з метричними книгами кафедрального собору, за рік відбувалося не більше 6–10 вінчань, 3–5 відспівувань, 5–6 хрестин, що давало їм можливість плідно займатись педагогічною, пастирською, місіонерською та науково-краєзнавчою діяльністю, адже вивчення сакральної історії Чернігово-Сіверщини стало одним із важливих завдань духовенства у другій половині ХІХ ст. [4, с. 247]. Вони, безперечно, належали до еліти чернігівського єпархіального духовенства.

Узагальнюючи дані клірових відомостей ХІХ – початку ХХ ст., можна зробити висновок, що серед кафедрального духовенства переважали високоосвічені представники єпархіального духовенства, викладачі духовних та світських навчальних закладів. Випускниками Київської духовної академії були соборні протоіереї: Олександр Огієвський-Охотський та Олександр Єфимов, який, окрім академічної освіти, ще отримав ґрунтовні знання на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира. Кафедральний протоіерей Олександр Шестеріков був вихованцем Московської духовної академії. Інші соборні протоіереї ХІХ ст. – Петро Шишов, Дмитро Стефановський, Іоанн Червинський, Іоанн Колесников, Симеон Дорошенко, Трифон Стефановський – були випускниками Чернігівської, Йосип Молчанов – Рязанської, Павло Фльоров – Орловської духовних семінарій. Всі вони без

виключення були членами Чернігівської духовної консисторії. Більшість кафедральних священнослужителів у XIX ст. були етнічними українцями, походили з родин священнослужителів. Лише наприкінці XIX – початку XX ст. серед вищого кафедрального духовенства переважали етнічні росіяни. Дворянське походження мали О. Шестеріков, Т. Стефановський та О. Єфимов. Підтвердження прав на дворянство з Департаменту герольдії у зрілому віці отримав П. Фльоров. Всі священнослужителі мали синодальні нагороди (камилавку, фіолетову скуфію та набедреник). Крім того, їх нагороджували державними нагородами, найчастіше до ювілейних дат, за вислугу років або за значний особистий внесок у життя єпархії. Більшість представників вищого кафедрального духовенства склали кістяк культурно-просвітницького осередку Чернігово-Сіверщини, який мав неабиякі здобутки у вивченні церковної історії Чернігівської єпархії [4]. Служіння в першому за історичною за давністю храмі єпархії було своєрідною винагородою за активну участь у громадському, релігійному житті Чернігова за місіонерську та просвітницьку діяльність [4, с. 258–260].

Отже, клірові відомості XIX – початку XX ст. мають високий інформаційний потенціал, який дає можливість вивчати історію чернігівського Спасо-Преображенського собору, досліджувати життя та діяльність соборного духовенства, визначати його освітній, майновий статус та місце у загальноєпархіальній ієрархії, простежувати динаміку розвитку конкретної парафії за досить тривалий проміжок часу. Подальше дослідження цієї теми є перспективним в контексті виявлення нових церковних документів суворої звітності та дослідження маловідомих сторінок із історії Спасо-Преображенського собору синодального періоду.

ДЖЕРЕЛА

1. Лобко Н.В. Використання клірових відомостей церков при реконструкції родоводів духовенства. *Сумська старовина*. 2020. Вип. № XLVII. С. 20–28.
2. Ванжула О.М. Деякі аспекти процесу формування штатів духовенства Чернігівського Спасо-Преображенського собору на початку XIX ст. *Сіверщина в історії України*. 2019. Вип. 12. С. 211–215.
3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. [В 7 кн.]. Кн. 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов, 1874. 443 с.
4. Ванжула О.М. Священнослужителі чернігівського Спасо-Преображенського собору XIX – початку XX ст. *Карнабідівські читання*: зб. наук. пр. Чернігів : Десна Поліграф. 2017. Вип. 1–3. С. 245–260.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 3, спр. 395, 217 арк.
6. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4947, 386 арк.
7. Добровольский П.М. Архив Черниговского кафедрального собора. *Труды Черниговской архивной комиссии*. Чернигов: тип. губернского правления, 1902. Вып. 4: 1900–1902. Отд. 2. С. 1–68.
8. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 962, 141 арк.
9. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 16, 611 арк.
10. ДАЧО, ф. 679, оп. 2, спр. 4783, 282 арк.
11. Вайнштейн М.Г. Про використання пам'яток старовини м. Чернігова *Червоний стяг*. 3 грудня 1929. № 1175 (2069). С. 4.

Vanzhula O.M. The Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv according to the clergymen's registers of the 19th–early 20th centuries

The article is devoted to the study of little-known aspects of the history of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv, based on the

analysis of the clergymen's registers of the 19th – early 20th centuries. The clergymen's registers were important documents of church paperwork, which provided an opportunity to trace the dynamic of development of the church parish, analyze the sources of support and growth of the cathedral capital, detail the biographical information on clergy and figure out their status in the diocesan hierarchy. They were an annual reporting documents that recorded the state of the parish for the current year. The article analyzes the information potential of clergymen's registers, changes in their structure and content during the 19th – early 20th centuries. Step-by-step they became more informative and meaningful. Analyzing the clergymen's registers of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv in certain years, we can clearly see the increase of the information content of its historical part, track the trends of growing of the clergy staffing establishment, the cathedral capital in securities which provides an opportunity to buy housing for representatives of the cathedral clergy, to build outbuildings at the expense of the cathedral in the early 20th century. The steady trend towards concentration among the staff of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior of the best representatives of the diocesan clergy, who took an active part in public and general diocesan life, were members of religious and educational societies and organizations can be tracked. There was a women's church-parish school, a shelter for orphaned boys, which were maintained at the expense of the cathedral, a library at the cathedral in the early 20th century. Thus, further study of church reporting documents is a promising area of research on the history of a particular church.

Key words: the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior, Chernihiv, clergymen's registers, early 20th century, profits, cathedral clergy, orthodox clergy.

REFERENSES

1. Lobko, N.V. (2020). Vykorystannia klirovikh vidomostei tserkov pry rekonstruktsii rodovodiv dukhovenstva [The use of clerical information of churches in the reconstruction of the pedigrees of the clergy.]. *Sumska starovyna Sumy antiquity*, issue XLVII, pp. 20–28. [in Ukrainian].
2. Vanzhula, O.M. (2019). Deiaiki aspekty protsesu formuvannia shtativ dukhovenstva Chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru na pochatku XIX st. [Some aspects of the process of formations of the Transfiguration of Our Savior cathedral in Chernihiv at the beginning of the 19th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverland in the history of Ukraine*: zb. nauk. pr. issue 12, pp. 211–215. Hlukhiv – Kyiv. [in Ukrainian].
3. Gumilevskiy, F. (Ed.) (1874). Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoy eparhii. [in 7 vols.]. Vol. 5. Gub.gorod Chernigov. Uezdy : Chernigovskiy, Kozeleckiy, Surazhskiy, Kroleveckiy i Osterkiy. [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Vol. 5. Gub.gorod Chernihiv]. Chernigov. [in Russian].
4. Vanzhula, O.M. (2017). Sviashchennosluzhyteli chernihivskoho Spaso-Preobrazhenskoho soboru XIX – pochatku XX st. [The clergy of the Cathedral of the Transfiguration of Our Savior in Chernihiv during the 19th and early 20th centuries] *Karnabedivski chytannia – Carnabed readind*, issue 1–3, pp. 245–260. Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 679, op. 3, spr. 395.
6. DACHO, f. 679, op. 2, spr. 4947.
7. Dobrovolskiy, P.M. (1902). Arhiv Chernigovskogo kafedralnogo sobora [The Archive of the Chernigov Cathedral]. *Tруды Черниговской архивной комиссии – Proceedings of the Chernihiv Archival Commission*, issue 4, pp. 1–68. Chernigov: tip. gubern. pravlenija. [in Russian].
8. DACHO, f. 679, op. 3, spr. 962.
9. DACHO, f. 679, op. 3, spr. 16.
10. DACHO, f. 679, op. 2, spr. 282.
11. Vainshstein, M.H. (1929). Pro vykorystannia pamiatok staroviny m. Chernihova [On the use of the monuments-called Chernihiv]. *Chervonyi stiah – Red flag*, 1175(2069), p. 4. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 01.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ (1786–1919 рр.)

У статті подано та проаналізовано різні групи джерел, які висвітлюють історію Чернігівської духовної семінарії в 1786–1919 рр., – одного з провідних навчальних закладів у системі середньої та вищої освіти на території Північного Лівобережжя.

Ключові слова: Чернігівська духовна семінарія, законодавчі акти, діловодна документація, періодика, спогади.

На сучасному етапі розвитку історичної науки зростає інтерес до вивчення ролі церкви в усіх сферах суспільного життя. Помітний внесок у розвиток освіти, науки та культури належав духовним навчальним закладам. З духовних семінарій та академій вийшли відомі вчені, педагоги, митці, державні та громадські діячі. Чернігівська духовна семінарія, спираючись на здобутки Чернігівського колегіуму, поступово перетворилася в один з провідних навчальних закладів регіону, важливу ланку в системі середньої та вищої освіти на території Північного Лівобережжя наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Джерельна база з історії Чернігівської духовної семінарії представлена передусім комплексом писемних джерел, виявлених у архівосховищах Києва, Чернігова і Санкт-Петербурга, які за видовою ознакою можна розподілити на кілька груп. Першу групу складають законодавчі та нормативно-правові акти, що регламентували діяльність духовних навчальних закладів. До них належать укази та розпорядження Синоду, Чернігівського єпархіального правління, Статути та штати духовних навчальних закладів.

Першим законодавчим документом, котрий окреслював правове поле діяльності духовних семінарій, що створювались у Російській імперії, був «Духовный регламент» 1721 р. На його основні положення спиралися єпархіальні архієреї при відкритті навчальних закладів. У «Духовном регламенті» сформульовано основні вимоги до викладання та організації виховного процесу в семінаріях.

Указ Синоду від 31 жовтня 1798 р. «О порядке учения в духовных академиях и семинариях» не передбачав суттєвих змін у галузі духовної освіти, але визначав мету і завдання діяльності семінарій, які було розподілено на духовно-навчальні округи на чолі з академіями.

Протягом XIX – початку XX ст. діяльність духовних семінарій регламентували перш за все Статути. Так, Статут 1814 р. засвідчив остаточну уніфікацію системи середніх духовних навчальних закладів та відповідних обов'язків єпархіальних архієреїв, ректорів, інспекторів та їх помічників, викладачів і обслуговуючого персоналу семінарій. У ньому визначено термін навчання, категорії вихованців, умови прийому до семінарії, навчальні плани. Статут містив правила поведінки вихованців у навчальний та позанавчальний час, перелік засобів покарання та заохочення.

Статути 1867 р. та 1884 р. мали аналогічну структуру, але містили певні нововведення. У 1908 р. Статути систематизували і видали «Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг.» [13]. Крім власне Статутів, збірник містив детальні пояснювальні записки, а також навчальні плани й типові штати духовних семінарій.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві у фонді Київської духовної академії (ф. 711) зберігається указ Синоду від 1 березня 1839 р. «Об упразднении Комиссии Духовных училищ и утверждении при Синоде Управления: Духовно-Учебного и Хозяйственного» [16], що засвідчив реорганізацію системи підпорядкування духовних навчальних закладів та затвердив нові вимоги до їхньої звітності. У фонді виявлено також штатні розписи духовних семінарій 1836 та 1840 рр., які засвідчують приналежність Чернігівської духовної семінарії до третього розряду, відповідно до якого здійснювався розподіл коштів на утримання навчального закладу [17].

Укази й розпорядження Синоду містять і фонд Чернігівської духовної семінарії (ф. 682), що зберігається у Державному архіві Чернігівської області [4]. Це, зокрема, указ Синоду від 17 липня 1802 р. про направлення вихованців духовних навчальних закладів до Медико-хірургічних академій [5]. У фонді також зберігається низка указів духовної Дикастерії щодо прийняття та звільнення викладачів Чернігівської духовної семінарії, затвердження складу семінарського правління та зарахування учнів на казенне утримання [5; 6; 7]. Значний інтерес становить указ Синоду від 13 лютого 1805 р., який дозволяв вихованцям семінарії обіймати священницькі посади до закінчення повного курсу навчання [6].

У Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі у фонді Учбового Комітету при Синоді (ф. 802) виявлено указ Синоду від 15 жовтня 1872 р. «О введении в духовных семинариях учения о русском расколе» [12].

Після заснування у 1861 р. газети «Черниговские епархиальные известия» – офіційного друкованого органу Чернігівської єпархії – на її сторінках систематично друкувались укази й розпорядження Синоду, які визначали порядок введення нових Статутів та штатів, подання звітності про витрачені кошти, запровадження змін до навчальних планів та ін. Друкувались також розпорядження єпархіального керівництва, які стосувалися, зокрема, прийняття пожертв на утримання семінарії, розподілу стипендій із зазначенням джерел фінансування, забезпечення викладачів Чернігівської семінарії додатковими доплатами.

Другу групу джерел становить діловодна документація – звіти, журнали засідань, постанови, рапорти, службове листування, довідки.

Щорічні комплексні звіти про діяльність Чернігівської духовної семінарії містять докладні відомості про стан

справ у семінарії, значні події в її життєдіяльності. Насиченими цікавою інформацією були також звіти про стан навчально-виховної частини семінарії, що складалися ректором. Окрім чисельності викладачів та вихованців, у них фіксувався обсяг навчальних дисциплін.

Унікальним джерелом з історії Чернігівської духовної семінарії є звіти призначених Синодом ревізорів, які ретельно аналізували усі складові роботи навчального закладу. У них зазвичай наводилися відомості про склад викладачів, детально описувалась організація навчального та виховного процесів. До звітів також додавали списки письмових робіт, які писали вихованці протягом звітного року, відомості про кількість вихованців та розподіл їх за класами, навчальне навантаження викладачів.

У зв'язку з тим, що до 1869 р. Чернігівська духовна семінарія знаходилась у підпорядкуванні Київської духовної академії, звіти про ревізії, проведені у першій половині XIX ст., відклалися у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді Київської духовної академії (ф. 711). Звіти ревізорів другої половини XIX – початку XX ст. зберігаються у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі у фондах Учбового Комітету при Синоді (ф. 802), Канцелярії Синоду (ф. 796), Канцелярії оберпрокурора Синоду (ф. 797).

Документи про витрати коштів на утримання Чернігівської духовної семінарії, виплату заробітної платні, опис семінарського майна було виявлено у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ф. 711) та Державного архіву Чернігівської області (ф. 682). У фонді Чернігівської духовної семінарії також відклалися звіти щодо чисельності викладачів та вихованців семінарії, навчальних дисциплін, розкладу проведення іспитів, пропусків занять семінаристами.

У Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі у фонді Учбового Комітету при Синоді (ф. 802) відклалися низка журналів засідань Учбового Комітету при Синоді та Правління Чернігівської духовної семінарії. Вони дають змогу реконструювати події, що відбувалися в семінарії під час заворушень у 1905–1908 рр. та 1914–1915 рр. Журнали Педагогічних зібрань закладу містять інформацію про обговорення навчальних програм, перегляд правил поведінки вихованців.

Численні подання та рапорти Правління Чернігівської духовної семінарії містить фонд Київської духовної академії (ф. 711). Вони стосуються нагородження викладачів, прийняття вихованців на казенне утримання, відправлення їх на навчання до Київської духовної академії, Московської та Санкт-Петербурзької Медико-хірургічних академій. Рапорти Правління Чернігівської духовної семінарії також містять дані про кількість викладачів і чисельність вихованців.

Про заповнення казеннокоштных вакансій, зменшення кількості пансіонерів у семінарському гуртожитку, збільшення плати за гуртожиток, проведення вступних випробувань та перескладання іспитів йдеться в

постановах Правління семінарії, що були оприлюднені на сторінках місцевих часописів.

Газета «Черниговские епархиальные известия» також публікувала розроблені Правлінням Правила вступу до Чернігівської духовної семінарії. У них зазначалися вікові обмеження щодо вступу, обсяг знань, що підлягали перевірці, а також розклад екзаменів. Були також надруковані Правила поведінки вихованців з переліком їхніх обов'язків, вимог до поведінки в навчальний і позанавчальний час, у канікулярний період.

Цінну інформацію з історії Чернігівської духовної семінарії містить службове листування з органами управління духовними закладами. Так, у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 711) зберігається листування Правління Чернігівської духовної семінарії з Правлінням Київської духовної академії. У Державному архіві Чернігівської області (ф. 682) відклалося листування з Комісією духовних училищ Синоду.

У фонді Київської духовної академії (ф. 711) виявлено послужні списки викладачів Чернігівської духовної семінарії за 1818–1858 рр. Вони дають змогу з'ясувати їхній освітній ценз і педагогічний стаж. У Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі збереглися послужні списки викладачів за 1802 р. та 1806 р. Протягом 1899–1907 рр. послужні списки викладачів семінарії друкувалися на сторінках «Черниговских епархиальных известий».

Фонд Чернігівської духовної семінарії (ф. 682) в Державному архіві Чернігівської області містить численні книги витрат коштів на бібліотеку, лікарню, канцелярію, утримання семінарських будівель, меблі, продукти харчування тощо.

У Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі у фонді Учбового Комітету при Синоді (ф. 802) зберігаються відомості про виділення коштів на утримання Чернігівської духовної семінарії, кількість паралельних відділень, розмір плати за навчання, чисельність вихованців. Відомості про добродійні внески на утримання семінарії, покращення побуту викладачів та вихованців оприлюднювалися на сторінках «Черниговских епархиальных известий». Також часопис регулярно друкував інформацію про пожертви, що надходили до цього духовного закладу.

До третьої групи використаних джерел належать судово-слідчі документи (протоколи допитів, свідчення, висновки слідства, вироки, службове листування), що відклалися у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді Прокурора Київської судової палати (ф. 317). Тут зосереджені справи по звинуваченню вихованців Чернігівської духовної семінарії в приналежності до таємних гуртків та зберіганні й розповсюдженні нелегальної літератури. Виявлені слідчі матеріали дали змогу реконструювати діяльність таємних гуртків, до складу яких входили вихованці Чернігівської духовної семінарії у 1883–1886 рр., про-

слідкувати їх трансформацію та долю активних учасників. Документи цього фонду засвідчили існування у 1907 р. в семінарії нелегальної «Черниговской организации Общесеминарского союза» [15].

Четверту групу використаних джерел складає періодика, передусім часописи «Черниговские епархиальные известия» (1861–1911 рр.) та «Вера и жизнь» (1911–1917 рр.). Згідно із затвердженою Синодом програмою від 31 грудня 1859 р. вони мали друкувати розпорядження місцевої епархіальної влади, оголошення та повідомлення для церковних установ, навчальних закладів та духовенства епархії. Відтоді на шпальтах зазначених видань регулярно публікувалися повідомлення про діяльність Чернігівської духовної семінарії. Щорічно друкувалися загальні списки її вихованців, осіб, яким призначалася грошова допомога, прізвища учнів, які вчасно не внесли плату за гуртожиток. Оголошення на сторінках цих видань інформували про умови прийому до семінарії, проведення вступних випробувань, наявність вакантних посад викладачів.

П'яту групу складають спогади вихованців та викладачів Чернігівської духовної семінарії. Як носій історичної пам'яті суспільства й самосвідомості людини мемуарна література є важливим джерелом історичного пізнання. Незважаючи на властиве спогадам суб'єктивне забарвлення, вони дозволяють відтворити приховані від стороннього ока сторінки історії.

І. Кулжинський, який навчався в семінарії на початку XIX ст., висвітлив деякі аспекти побуту семінаристів та долі вихованців після закінчення навчального закладу [10]. У спогадах Й. Самчевського, котрий викладав у Чернігівській духовній семінарії протягом 1823–1836 рр., значну увагу приділено організації навчально-виховного процесу, постатям очільників закладу й викладачів [2].

Вихованець Чернігівської духовної семінарії О. Кістяківський схарактеризував напрямки виховного процесу в навчальному закладі, умови життя та побуту семінаристів, змалював колоритні постаті деяких викладачів [1].

У спогадах випускника Чернігівської духовної семінарії Г. Богуславського йдеться про його навчання в середині XIX ст., детально описано семінарські будівлі, висвітлено умови побуту вихованців та форми проведення дозвілля [3].

Мемуари священника М. Полонського інформують про викладацький склад семінарії. Він також детально висвітлив життя і побут семінаристів, а також настрої, що панували в їхньому середовищі [11].

Про особливості естетичного виховання в Чернігівській духовній семінарії, існування нелегальних гуртків та спілкування вихованців з передовими громадськими діячами міста йдеться у спогадах П. Тичини [14]. Йому, як одному з найвідоміших випускників Чернігівської духовної семінарії, присвячені спогади І. Львова, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області [7; 8].

У спогадах М. Ковалевського схарактеризовано діяль-

ність нелегального гуртка чернігівських семінаристів на чолі з М. Левицьким на початку XX ст. [9].

До шостої групи увійшли епістолярні джерела. В особовому фонді І. Львова (ф. Р-1495) у Державному архіві Чернігівської області зберігається його листування зі своїми вихованцями-семінарстами [8].

Отже, незважаючи на прикру втрату значної частини архіву Чернігівської духовної семінарії, всебічний аналіз масиви писемних джерел дозволяє з'ясувати основні етапи історії семінарії та визначити її місце у розвитку освіти, науки та культури Північного Лівобережжя.

ДЖЕРЕЛА

1. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк, с отрывком из рукописной автобиографии его). *Киевская старина*. 1895. № 1. С. 1–43.
2. Воспоминания Иосифа Самчевского (1800–1886 гг.). *Киевская старина*. 1893. № 12. С. 353–375; 1894. № 1. С. 21–51; № 2. С. 267–281; № 4. С. 74–90; № 5. С. 214–275.
3. Г.Б. Черниговская семинария 50-т лет назад. *Вера и жизнь*. 1915. № 5–6. С. 77–98; № 7. С. 59–79.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 682, оп. 1, спр. 1.
5. ДАЧО, ф. 682, оп. 1, спр. 4.
6. ДАЧО, ф. 682, оп. 1, спр. 12.
7. ДАЧО, ф. Р-1495, оп. 1, спр. 114.
8. ДАЧО, ф. Р-1495, оп. 1, спр. 115.
9. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Мюнхен : Іннсбрук, 1960. 720 с.
10. Кулжинский И. Воспоминания старинного Черниговского семинариста. *Черниговские епархиальные известия*. 1877. № 8. Часть неофициальная. С. 210–221.
11. Полонський М. Спогади священника / упоряд. Євгенія Марховська, Александр Тарасенко. Київ. 2010. 360 с.
12. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 797, оп. 9, спр. 18.
13. Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1908. XXV; 406; 116 с.
14. Тичина П. З минулого – в майбутнє. Київ : Дніпро, 1973. 344 с.
15. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 317, оп. 1, спр. 5015.
16. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 2988.
17. ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 3127.

Tsypliak N.O. Sources from the history of Chernihiv theological seminary (1786–1919)

At the present stage of historical science development, the interest in studying the church role in all spheres of public life is increasing. A significant contribution to the development of education, science and culture belonged to theological educational institutions. Famous scholars, educators, artists, state and public figures finished theological seminaries and academies. Chernihiv Seminary, basing on achievements of Chernihiv Collegium, gradually turned into one of the leading educational institutions in the region, an important part in the system of secondary and higher education in the northern Left Bank in late 18th – early 20th centuries.

The source base from the history of Chernihiv Theological Seminary is represented first of all by a complex of written sources found in Kyiv, Chernihiv, and St. Petersburg archives.

The whole complex of sources from the history of Chernihiv Theological Seminary can be divided into several groups for species characters. The first group consists of legislative and regulatory acts which were regulating activities of theological educational institutions. The decrees and orders of Synod, Chernihiv diocesan administration, statutes and staffs of theological educational institutions belong to this group.

The second group of sources consists of a clerical documentation – reports, meeting journals, decrees, reports, official correspondence, certificates. Annual complex reports about the activity of Chernihiv Theological Seminary contain detailed information about a situation in the seminary, significant events in its life. Reports about the educational and upbringing part of the seminary, which were formed by the rector, are full of interesting information.

The unique source from the history of Chernihiv Theological Seminary is reports of the Synod's appointed inspectors who analyzed carefully all components of the educational institution's life. They usually provided information about the staff of teachers, the organization of educational and upbringing processes was described in details. Reports also included the lists of students' written

works during the reporting year, information about the number of students and their allocation in classes, and the schoolmasters' teaching load. A valuable information from the history of Chernihiv Theological Seminary contains an official correspondence with the government of religious institutions.

The third group of used sources is represented with judicial investigative documents (interrogation protocols, testimonies, investigative conclusions, verdicts, official correspondence). Identified investigative materials allowed to reconstruct the activities of secret clubs, where were students of Chernihiv Theological Seminary.

The fourth group of used sources consists of periodicals, first of all «Chernigovskie eparchialnye izvestiya» (1861–1911) and «Vera i zhyzn» (1911–1917). Reports about the activity of Chernihiv Theological Seminary were regularly published there.

The fifth group are memoirs of students and teachers of Chernihiv Theological Seminary. The memoir literature is an important source of historical knowledge as a bearer of a historical memory of the society and human consciousness.

The sixth group include epistolary sources.

Consequently, despite the loss of a large part the Chernihiv Seminary archive, a comprehensive analysis the array of written sources allows us to find out main stages in the history of Chernihiv Theological Seminary and determine its place in a development of education, science and culture of the northern Left Bank.

Key words: Chernihiv Theological Seminary, legislative acts, clerical documentation, periodicals, memoirs.

REFERENCES

1. Alexander Fedorovich Kistyakovskiy. (1895). (Bibliografichnyi narys z uryvkom z rukopysnoi avtobiografii yoho) [Bibliographic sketch, with an excerpt from a handwritten autograph of his]. *Kyivska starovyna – Kyiv Antiquity*, 1, pp. 1–43. [in Russian].
2. Spohady Yosyfa Samchevskoho (1893). [Memoirs by Yosyf Samchevskii]. *Kyivska starovyna – Kyiv Antiquity*, 12, pp. 353–375. [in Ukrainian].
3. G.B. (1915). Chernihivska seminarii 50 rokiv tomu [Chernihiv seminary 50 years ago]. *Vira i Zhyzn – Faith and Life*, 5–6, pp. 77–98. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyy arhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. 682, op. 1, spr. 1.
5. DACHO, f. 682, op. 1, spr. 4.
6. DACHO, f. 682, op. 1, spr. 12.
7. DACHO, f. R-1495, op. 1, spr. 114.
8. DACHO, f. R-1495, op. 1, spr. 115.
9. Kovalevskiy, M. (1960). *Pry dzherelakh borotby [At the sources of struggle]*. Miunkhen : Innsbruk. [in Ukrainian].
10. Kulzhynskii, I. (1877). Spohady starinoho Chernihivskoho seminarysta [Memoirs of an old Chernihiv seminarian]. *Chernihivskie yeparkhialnye izvestiia – Chernihiv diocesan information*, 8, Chast neofitsialnaia, pp. 210–221. [in Ukrainian].
11. Yevheniia Markhovska, Oleksandr Tarasenko. (Comps.) (2010). *Polonskyi M. Spohady sviashchennyka [Memoirs of a priest]*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Rosiiskyy derzhavnyi istorychnyy arkhiv u Sankt-Peterburzi, f. 797, op. 9, spr. 18.
13. *Svod ustavov i proektov ustavov dukhovnykh seminariy 1808–1814, 1862, 1867, 1884 i 1896 rr.* (1908). Sankt-Peterburg. [in Russian].
14. Tychyna, P. (1973). *Z mynuloho – v maibutnie [From the past to the future]*. Kyiv : Dnipro. [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyy arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (dali TsDIAK Ukrainy), f. 317, op. 1, spr. 5015.
16. TsDIAK Ukrainy, f. 711, op. 2, spr. 2988.
17. TsDIAK Ukrainy, f. 711, op. 2, spr. 3127.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 908(477.51–25)

Д.М. Матвієнко

УЧАСТЬ П.М. ДОБРОВОЛЬСЬКОГО В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННІ XIV ВСЕРОСІЙСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ У ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена XIV Археологічному з'їзду, що проходив у Чернігові за підтримки історика, краєзнавця, гласного Чернігівської міської думи П.М. Добровольського (1871–1910). На основі системного аналізу джерел та літератури розглянуто його внесок в організацію з'їзду, пошук фінансового забезпечення та систематизацію фондів. Було висвітлено етапи підготовки П.М. Добровольського до презентації археологічних, архівних та фольклорних матеріалів. Загальне уявлення про колекцію з'їзду складено на основі «Каталога виставки XIV Археологічного съезда в г. Чернигове», складеного П.М. Добровольським.

У статті розкрито практичну діяльність вченого як члена Чернігівської губернської вченої архівної комісії при підготовці до з'їзду на основі місцевих видань «Черниговское слово», «Черниговские губернские ведомости».

Ключові слова: XIV Археологічний з'їзд, П.М. Добровольський, музейні фонди, виставка, Чернігівська губернська вчена архівна комісія.

XIV Археологічний з'їзд проходив у Чернігові 1–12 серпня 1908 р. У його роботі брали участь професор Самоквасов, історик Ловайський, директор Санкт-Петербурзького Археологічного інституту Покровський, професор Трутовський та інші [3, с. 686].

Історію підготовки до з'їзду у своїх працях висвітлювали О. Коваленко, О. Черненко Л. Ясновська, С. Щербина, але ґрунтовної праці, присвяченої внеску П.М. Добровольського у проведення цієї події, поки що немає. У статті ми намагаємось частково виправити ситуацію. Вивчення біографій та наукового доробку вчених XIX–XX ст. дозволяє збагатити українську історіографію та відновити історичну пам'ять.

Відкриття з'їзду відбулось 1 серпня о 2 год. дня. Перед його початком був проведений молебень Преосвященного Антонія, єпископа Чернігівського та Ніжинського, і соборного духовництва. Розпочати з'їзд доручили Міністру народної освіти П. Погодіну. Далі слово було надане чернігівському губернатору Н. Родіонову та запрошеним гостям. Після всіх виступів підсумок підвів П. Добровольський, який представив звіт про діяльність місцевого комітету з організації з'їзду та підготовлену виставку [4, с. 688].

Засідання проводились в приміщенні губернського дворянського зібрання і дворянського пансіону-притулку. Було заслухано близько 90 доповідей.

Наукові засідання розпочались 2 серпня і відбувались вранці і ввечері. Для зручності вони поділялись на секції, які проходили одночасно. На думку Петра Добровольського, найважливішими і найцікавішими були доповіді, пов'язані з Чернігівщиною. До таких він відніс виступи Самоквасова «Про северянскую землю и северян за гордищами и могильниками», Горностаева «Архитектура давних храмов Чернигова до монгольского времени», Айналова «Архитектура Черниговских храмов», Міллера «Лотос в малороссийском орнаменте» та інші [3, с. 720].

Програмою було передбачено обговорення багатьох

питань, у тому числі історії цехового ремесла. Так, Петро Михайлович Добровольський виступив з доповіддю «Цехи и братства Черниговской губернии» [20, с. 152].

Упродовж роботи з'їзду Добровольський виголосив п'ять рефератів. У першому виступі «Об иконостасе Введенской церкви архиерейского дома в Троицком монастыре» [10] він наголосив, що іконостасу XVII–XVIII ст. загрожує повна реставрація, яка пошкодить первісний вигляд пам'ятки, і просив учасників з'їзду допомоги у збереженні рідкісної цінності Чернігівщини [10, с. 88].

Другий реферат «Об Олеговом поле и пещерах Елецкого монастыря» [11] базувався на літописних свідченнях, присвячених походу Ізяслава на Чернігів, та всіх доступних на той час матеріалах. Вчений зробив висновок, що Олегове поле розташоване на місці сучасного села Льгове (біля р. Білоус) [11, с. 88].

Щодо Єлецьких печер історик зауважив, що, базуючись на архівних матеріалах, можна вважати Антонія Печерського не причетним до їх заснування. «Теперешние пещеры в Елецком монастыре представляют простые монастырские погребы» [11, с. 88].

Третій виступ мав назву «Отчет о деятельности Черниговского предварительного комитета» [13, с. 51]. Добровольський, як секретар Чернігівського відділу Попереднього комітету доповів, що найскладніше всього було зацікавити громадськість та привернути увагу громадян до з'їзду. Він подякував за підтримку меценатам, губернському (1250 руб.), повітовому земствам, міській думі (1000 руб.) та особливо Д. Самоквасову, який виділив на потреби з'їзду 700 руб. Цим коштом було надруковано «Труди комісії», видано «Каталог виставки» та ін. «Местные силы и слабы и малы», – заявив Петро Михайлович і подякував колегам з інших губерній за надані для виставки експонати [13, с. 51].

У наступному рефераті «План Чернигова до расплачивания в начале XIX века» [14] вчений надав рукописний план XIX ст., на якому було вказано старе і нове планування міста за 1805 р. Було представлено кордони старого замку з трьома воротами – Любецькими, Миколаївськими, Погорілими. Історик розповів про поступове заселення міста і виникнення нових районів (Нове Місто, Могилки, Третьак та ін.) [14, с. 115].

Хоча на підготовчому етапі не вдалось провести розкопки, але все ж таки завдяки зусиллям П. Добровольського та Д. Самоквасова відбулись показові розкопки на Болдиній горі та старому кладовищі в Берізках [21, с. 108].

Петро Михайлович Добровольський зазначав, що саме завдяки таким напрацюванням чернігівці мають змогу дізнатись багато цікавинок про своє рідне місто. Також він виголосив наступні свої доповіді: «Где находились старинные несуществующие ныне храмы города Чернигова» [3, с. 682], «Ненормальное положение губернских ученых архивных комиссий и желательность их реорганизации» [9] та «Черниговская печать в XVII–XVIII вв.» [15].

6 серпня засідання не проводилось, адже святку-

валось 1000-ліття першої літописної згадки про Чернігів. У цей день в Спасо-Преображенському соборі було проведено богослужіння, після чого розташовані в місті війська пройшли маршем по центральній площі [6, с. 77]. Було зібрано і представлено не лише археологічні, а й архівні, фольклорні матеріали. Загальне уявлення про колекцію можна отримати, ознайомившись з «Каталогом», складеним П. Добровольським [7].

У роботі з'їзду брали участь 282 особи, в тому числі 125 офіційних депутатів від університетів, наукових товариств, архівних і музейних закладів багатьох міст країни, а також із Кракова та Праги [2, с. 682].

На виставці, яка створювала досить повне уявлення про старожитності всієї Лівобережної України, експонувалися також пам'ятки з музею губернської архівної комісії, Чернігівського єпархіального давньосховища і музею українських старожитностей В.В. Тарновського. Крім того, свої колекції представили музей Глухівського повітового земства, Полтавське, Київське, Орловське церковні історико-археологічні товариства. Виставка складалась з семи відділів: церковні старожитності, історія первісності, історичний відділ, стародруки, відділ рукописів, нумізматики, етнографічний відділ. Провідне місце на виставці належало відділу церковних старожитностей. Зібрані в ньому ікони, хрести, ризи та інші культові речі давали можливість уявити картину розвитку мистецтва України XVII–XVIII ст., коли воно було під сильним впливом заходу [3, с. 686].

Аналізуючи експонати виставки, можна було прослідкувати як іноземні форми, внесені до українського мистецтва, поступово інтегрувались до місцевої мистецької техніки [3, с. 687]. В історичному відділі були представлені портрети багатьох ієрархів та дворян кінця XVII, XVIII, XIX ст. [3, с. 688].

Велику кількість предметів містив відділ рукописів: старовинні книги, синодики, автографи гетьманів, полковників, грамоти польських королів, плани міст тощо [3, с. 688].

У вільний від засідань час науковці й гості міста оглядали і вивчали ризницю Троїцького Архієрейського будинку, Антонієві печери й Іллінську церкву, Єлецький Успенський монастир. Завдяки зусиллям Добровольського були проведені показові археологічні розкопки на Болдиній горі та Старому кладовищі в Берізках [2, с. 140].

12 серпня відбулось офіційне закриття з'їзду. Підсумовуючи його роботу, було оголошено, що виставку відвідало більше 10000 чоловік [4, с. 725].

Особливістю Чернігівського з'їзду, на думку історика О. Коваленка, стала його регіональна направленість. Дві третини рефератів присвячувались історії Чернігівщини та частково сусідньої Полтавщини. Також помітною була активна участь місцевих науковців, краєзнавців та любителів старовини з Чернігівщини, Ніжина, Новгорода-Сіверського, Остра та інших населених пунктів [16, с. 125].

Організація такої масштабної події була перемогою

Петра Михайловича Добровольського: «Черниговский Археологический Съезд сделал попытку соединенными учеными силами сбросить завесу, скрывающую далекое прошлое Чернигова» [4, с. 720].

Після закриття з'їзду частина колекції перейшла у власність музею. Завдяки активній позиції вченого було засновано історичний музей і прийнято рішення про його об'єднання з музеєм Чернігівської губернської вченої архівної комісії [8, с. 7]. Музей комісії містив церковні старожитності, колекцію ікон, хрестів, гравюр та побутові цінності (портретна галерея, колекція монет та ін.) [18, с. 42].

П.М. Добровольський був членом комісії по підготовці XV Археологічного з'їзду в Новгороді, що мав відбутися 22 червня 1911 р. [17]. Він також неодноразово зазначав про необхідність вивчення Любеча як одного з найважливіших пунктів княжого періоду, входив до складу комісії, що готувала перелік історичних місць Чернігівщини, які у першу чергу потребували досліджень.

Фактично діяльність П.М. Добровольського у царині археології завершилась його участю, як представника комісії, в роботі підготовчого комітету XV Археологічного з'їзду в Москві [19, с. 39].

Роль, яку П. Добровольський відіграв у проведенні Чернігівського археологічного з'їзду, була визнанням його роботи. На жаль, саме після з'їзду з'являються перші згадки про погане самопочуття науковця – багато сил та енергії було витрачено для його проведення. За спогадами колег, стрес підірвав здоров'я Петра Михайловича. Але, як зазначили учасники архівної комісії, «благодаря ученому значительно пополнились и расширились музей, архив, библиотека, выпущено несколько томов Трудов и других изданий, производились археологические раскопки, велась охрана памятников старины. Наконец он же заботился о материальном благосостоянии Комиссии, которая теперь пользуется от города приличным помещением, отоплением, освещением и проч.» [12, с. 1].

Отже, П.М. Добровольський зробив великий внесок в організацію XIV Всеросійського археологічного з'їзду, а відтак – у розвиток історичної науки Чернігівщини. Саме він був одним з ініціаторів проведення з'їзду у Чернігові, домігся фінансової підтримки не тільки від меценатів, а й від органів місцевого самоврядування. Завдяки його плідній праці вдалось зібрати колекцію виставки з експонатів архівної комісії та приватних фондів, зацікавити пересічних чернігівців вивчати історію рідного краю.

ДЖЕРЕЛА

1. Арендар Г. Пам'ятки XIV Археологічного з'їзду в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарнавського. *Скарбниця української культури*. 2009. Вип. 11. С. 163–175.
2. Блакитний М.М. Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия». *Скарбниця української культури*. 2009. Вип. 11. С. 136–140.
3. Добровольский П.М. Археологический съезд в г. Чернигове. *Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям*. 1908. № 17. С. 681–688;
4. Добровольский П.М. Археологический съезд в г. Чернигове. *Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям*. 1908. № 18. С. 717–725.

5. Добровольский П.М. Известия XIV Археологического съезда в г. Чернигове № 6. Типография Губернского Земства. 1908. С. 77

6. Добровольский П.М. Старопечатные львовские книги в Черниговской губернии. Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. 1911. Т. 3. С. 29

7. Добровольский П.М. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Типография Черниговской губернии. 1908. 508 с.

8. Добровольский П.М. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда (Приложения). Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. 1908. С. 1–8.

9. Добровольский П.М. Ненормальное положение губернских ученых архивных комиссий и желательность их реорганизации. Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. 1911. Т. 3. С. 30.

10. Добровольский П.М. Об иконостасе Введенской церкви архиерейского дома в Троицком монастыре. Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. 1911. Т. 3. С. 88

11. Добровольский П.М. Об Олеговом поле и пещерах Елецкого монастыря. Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. 1911. Т. 3. С. 88

12. Добровольский П.М. Отчет о деятельности за 1910 г. Черниговская губернская архивная комиссия. Типография губернского земства. 1911. С. 1–32.

13. Добровольский П.М. Отчет о деятельности Черниговского предварительного комитета. Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. 1911. Т. 3. С. 51.

14. Добровольский П.М. План Чернигова до распланирования в начале XIX века. Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. 1911. Т. 3. С. 115

15. Добровольский П.М. Черниговская печать в XVII–XVIII вв. Труды Черниговского Археологического Съезда в Чернигове под ред. Уваровой. 1911. Т. 3. С. 28

16. Коваленко О.Б. XIV Археологический съезд и развитие исторического исследования на Черниговщине. Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» Киев, 1980. С. 123–128.

17. Правила пятнадцатого археологического з'їзду в Новгороді та протоколи засідань Попереднього Комітету 3–6 січня 1909 р. Москва, 1909. с. 126.

18. Самойленко А.Г. Из истории музейного дела в Черниговской губернии кон. XIX – нач. XX вв. *Вопросы музеологии*. 2012. Вып. 2 (6). С. 40–49.

19. Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині. *Сіверянський літопис*. 1999. № 5. С. 34–40.

20. Щербина С. Цехові реліквії на виставці XIV Археологічного з'їзду. *Скарбниця української культури*. 2009. Вип. 11. С. 151–154.

21. Ясновська Л. Дмитро Якович Самоквасов та XIV Археологічний з'їзд. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2009. Вип. 11. С. 105–112.

Matviienko D.M. Participation of P.M. Dobrovolsky in the organization and holding of the XIV All-Russian archaeological congress in Chernihiv

The article is devoted to the XIV Archaeological Congress, which was held in Chernihiv with the support of the historian, local historian, member of the Chernihiv City Duma P. M. Dobrovolsky (1871–1910). At the present stage of development of Ukrainian Science, interest in the origins of Ukrainian history is growing. Based on a systematic analysis of sources and literature, his contribution to the organization of the Congress, the search for financial support and the systematization of funds are considered. The stages of preparation of P.M. Dobrovolsky for the presentation of archaeological, archival and folklore materials were highlighted. The general idea of the Congress collection is based on the «catalog of the exhibition of the XIV Archaeological Congress in Chernihiv» compiled by P.M. Dobrovolsky. The XIV Archaeological Congress was held in Chernihiv on August 1–12, 1908. Such prominent figures as Professor Samokvasov, historian Ilovaisky, director of the St. Petersburg Archaeological Institute Pokrovsky, professor Trutovsky and others were present. The article reveals the practical activity of the scientist as a member of the Chernihiv provincial scientific archival Commission in preparation for the Congress on the basis of local publications «Chernihiv provincial Vedomosti», «Chernihiv provincial Vedomosti». The study of biographies and scientific heritage of scientists of the XIX–XX centuries allows us to enrich Ukrainian historiography and restore historical memory. The paper reconstructs the process of Dobrovolsky's formation as an authoritative scientist, identifies the factors that influenced the formation of his scientific views.

Key words: XIV Archaeological Congress, P.M. Dobrovolsky, museum funds, exhibition, Chernihiv provincial scientific archival Commission.

REFERENCES

1. Arendar, H. (2009). Pamiatky XIV Arheolohichnoho zizdu v zibranni Chernihivskoho istorichnoho muzeiu imeni V. V. Tarnavskoho [Monuments of the XIV Archaeological Congress in the collection of the Chernihiv Historical Museum named after V. V. Tarnavsky]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*. Vol. 11, pp. 163–175. [in Ukrainian].
2. Blakytyni, M.M. (2009). Pidhotovka i provedennia XIV Vserosiskoho arheolohichnoho zizdu za materialamy chasopysu "Chernyovskoye eparkhyalne yzvestyia". [Preparation and holding of the XIV All-Russian Archaeological Congress based on the materials of the magazine «Chernihiv Diocesan News»]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*. Vol. 11, pp. 136–140. [in Ukrainian].
3. Dobrovolskij, P.M. (1908). Arheologicheskij sezd v g. Chernigove. [Archaeological Congress in Chernihiv]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym vedomostjam*. 1908. Vol. 17, pp. 681–688. [in Russian].;
4. Dobrovolskij, P.M. (1908). Arheologicheskij sezd v g. Chernigove. [Archaeological Congress in Chernihiv]. *Pribavlenie k Chernigovskim eparhialnym vedomostjam*. Vol. 18, pp. 717–725. [in Russian].;
5. Dobrovolskij, P.M. (1908). Izvestija XIV Arheologicheskogo sezda v g. Chernigove. [Proceedings of the XIV Archaeological Congress in Chernihiv]. *Tipografija Gubernskogo Zemstva*. Vol. 6, pp. 77. [in Russian]
6. Dobrovolskij, P.M. (1911). Staropechatnye Lvovskie knigi v Chernigovskoj gubernii. [Old printed Lviv books in the Chernihiv province]. *Trudy Chernigovskogo Arheologicheskogo S'ezda v Chernigove pod red. Uvarovoj*. Vol. 3, pp. 29. [in Russian].
7. Dobrovolskij, P.M. (1908). Katalog vystavki XIV Arheologicheskogo sezda v g. Chernigove. [Catalog of the exhibition of the XIV Archaeological Congress in Chernihiv]. *Tipografija Chernigovskoj gubernii*. 508 s. [in Russian].
8. Dobrovolskij, P.M. (1908). Kratkij otchet ob organizacii i dejatel'nosti Chernigovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustrojstvu XIV arheologicheskogo sezda (Prilozhenija). [Brief report on the organization and activities of the Chernihiv Preliminary Committee on the structure of the XIV Archaeological Congress (Appendices)]. *Trudy Chernigovskogo predvaritel'nogo komiteta po ustrojstvu XIV Arheologicheskogo sezda*. pp. 1–8. [in Russian].
9. Dobrovolskij, P.M. (1911). Nenormalnoe polozhenie gubernskih uchenyh arhivnyh komissij i zhelate'nost ih reorganizacii [The abnormal situation of the provincial scientists of the archival commissions and the desirability of their reorganization]. *Trudy Chernigovskogo Arheologicheskogo S'ezda v Chernigove pod red. Uvarovoj*. Vol. 3, pp. 30. [in Russian].
10. Dobrovolskij, P.M. (1911). Ob ikonostase Vvedenskoj cerkvi arhierijskogo doma v Troickom monastyre [About the iconostasis of the Vvedenskaya Church of the Bishop's House in the Trinity Monastery]. *Trudy Chernigovskogo Arheologicheskogo S'ezda v Chernigove pod red. Uvarovoj*. Vol. 3, pp. 88 [in Russian].
11. Dobrovolskij, P.M. (1911). Ob Olegovom pole i peshherah Eleckogo monastirja [About Oleg's field and caves of the Eletsky monastery]. *Trudy Chernigovskogo Arheologicheskogo S'ezda v Chernigove pod red. Uvarovoj*. Vol. 3, pp. 88. [in Russian].
12. Dobrovolskij, P.M. (1911). Otchet o dejatel'nosti za 1910 g. [Activity Report for 1910]. *Chernigovskaja gubernskaja arhivnaja komissija. Tipografija gubernskogo zemstva*. pp. 1–32. [in Russian].
13. Dobrovolskij, P.M. (1911). Otchet o dejatel'nosti Chernigovskogo predvaritel'nogo komiteta [Report on the activities of the Chernihiv Preliminary Committee]. *Trudy Chernigovskogo Arheologicheskogo S'ezda v Chernigove pod red. Uvarovoj*. Vol. 3, pp. 51. [in Russian].
14. Dobrovolskij, P.M. (1911). Plan Chernigova do rasplanirovaniya v nachale XIX veka [Chernihiv plan before planning in the early XIX century]. *Trudy Chernigovskogo Arheologicheskogo S'ezda v Chernigove pod red. Uvarovoj*. Vol. 3, pp. 115 [in Russian].
15. Dobrovolskij, P.M. (1911). Chernigovskaja pechat' v XVII–XVIII vv. [Chernihiv seal in the XVII–XVIII centuries]. *Trudy Chernigovskogo Arheologicheskogo S'ezda v Chernigove pod red. Uvarovoj*. Vol. 3, pp. 28 [in Russian].
16. Kovalenko, O.B. (1980). XIV Arheolohicheskij sezd i razvitiye istoricheskogo issledovaniya na Chernigovshchine [XIV Archaeological Congress and the development of historical research in the Chernihiv region]. *Problemy arheologii Yuzhnoy Rusi. Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminaru «Chernigov i ego okruga v IX–XIII vv.»*, pp. 123–128. [in Russian].
17. Pravyla piatnadsiatoho arheolohichno zizdu v Novhorodi ta protokoly zasidan Poperednoho Komitetu 3 – 6 sichnia 1909 r. (1909). Moskva. [in Ukrainian].
18. Samoilenko, A. H. (2012). Iz istorii muzeinogo dela v Chernigovskoy gubernii kon. XIX – nach. XX vv. [From the history of museum work in the Chernihiv province XIX –beginning XX centuries]. *Voprosy muzeologii*. Vol. 2(6), pp. 40–49. [in Russian].
19. Chernenko, O., Yasnovska, L. (1999). Arheolohichni doslidzhennia P.M. Dobrovolskoho na Chernihovo-Sivershchyni. [Archaeological research of P.M. Dobrovolsky in the Chernihiv-Siverskyi region]. *Siverianskyi litopys*. Vol. 5, pp. 34–40. [in Ukrainian].
20. Shcherbyna, S. (2009). Tsekhovi relikvii na vystavtsi XIV Arheolohichnoho zizdu [Workshop relics at the exhibition of the XIV Archaeological Congress]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*. Vol. 11, pp. 151–154. [in Ukrainian].
21. Yasnovska, L. Dmytro Yakovych Samokvasov ta XIV Arheolohichnyi zizd [Dmitry Yakovlevich Samokvasov and the XIV Archaeological Congress]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*. Chernihiv, Vol. 11, pp. 105–112. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 930.1(470+571):378.4(477.51)

Ю.М. Давиденко

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РОСІЇ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІСТОРИКІВ НІЖИНСЬКОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Стаття присвячена одній з маловивчених проблем функціонування Ніжинської вищої школи, а саме дослідженню актуальних проблем російської історії в науковому доробку вчених ніжинської вищої школи в період XIX – до XX ст.

На підставі мотиву історичних джерел та наукової літератури проаналізовано історіографічний доробок ніжинських істориків, висвітлено науково-тематичну та ідеологічну спрямованість досліджень, розкрито особливості розвитку історичної науки в зазначений період.

Автором розглянуто основні історичні праці вчених М. Арістова, Г. Максимовича, М. Бережкова та ін. Визначено, що історіографічно ніжинські історики висвітлювали комплекс проблем, пов'язаних зі становленням Російської імперії, її суспільно-економічний та політичний розвиток досить традиційно.

Акцентовано увагу на заснуванні ніжинськими науковцями власної історичної школи, яка зробила значний внесок у розвиток вітчизняної історичної науки.

Ключові слова: історія, історіографія, Ніжинська вища школа.

У нинішніх умовах стану академічної історичної науки, яка проходить нелегкий період свого розвитку, дослідники дедалі частіше звертаються до мало вивчених її сторінок, відкривають нові горизонти досліджень. Завдяки чисельним розвідкам, що з'явилися останнім часом, одержало новий імпульс справді ґрунтовне і неупереджене студювання процесу становлення та розвитку історичної науки в Україні. Зокрема, значну увагу дослідники приділяють з'ясуванню місця та ролі наукових шкіл. Саме в них формувалися кадри для вітчизняної історичної науки, закладалися засади української історіографії, яка згодом еволюціонувала паралельно розвитку світової історичної думки.

У науковий обіг повернулися праці М. Грушевського, М. Костомарова, В. Антоновича, Д. Дорошенка, які були фундаторами української історичної науки. Поряд з тим ціла низка менш відомих широким колам суспільства, але достатньо вагомим у свій час вчених-істориків, які зробили значний внесок у розвиток історичної науки, залишилися без достатньої уваги фахівців. Серед них чимало представників Ніжинської вищої школи (І. Орлай, М. Арістов, М. Бережков, Г. Максимович та ін.).

Ніжинська вища школа – це своєрідний осередок, у якому вивченням історії займалися не лише історики за фахом, а й філологи, юристи, економісти. Саме вони збагачували джерельну базу, перекладаючи твори істориків з різних мов, а також досліджували різноманітні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.

Наукова спадщина вчених-істориків Ніжинської вищої школи щодо історичних аспектів розвитку слов'янських народів привертала увагу дослідників, починаючи з кінця XIX ст. У часописах і наукових збірках періодично з'являлися рецензії, статті, відгуки, присвячені працям викладачів Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Проте всі вони носили фрагментарний характер і тому це питання не стало предметом окремого дослідження.

Крім того, у наступні періоди в науковій літературі знайшли своє відображення теоретичні засади феномену Ніжинської наукової школи (М. Ярошевський, В. Гасилов, Б. Кедрова), у загальних рисах висвітлено історію Ніжинської вищої школи (Г. Самойленко, О. Самойленко, Є. Страшко, В. Симоненко) [5; 6], розглянуто певні аспекти наукової діяльності її викладачів (Ю. Давиденко, О. Коваленко, В. Ткаченко, О. Юркова, П. Моціяка) [3; 4]. Завдання сучасних дослідників – не просто описати інфраструктуру школи, а й з'ясувати особливості розвитку історичної науки в ній як у одній із невід'ємних складових загальнодержавної історичної школи; дати критичну оцінку історичної спадщини вчених. На цьому і буде зосереджено увагу в представленому дослідженні.

Історія імперської Росії, етапи її розвитку та русифікаторська політика ніколи не залишалася поза увагою як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Не стали винятком і вчені Ніжинської вищої школи, які протягом останньої чверті XIX – початку XX століття займали одне з провідних місць в історичній науці Російської імперії. Вони заклали підвалини у вивченні різнобічних історичних і культурних імперських процесів.

Однією із найбільш яскравих постатей Ніжинської вищої школи був Микола Якович Арістов (1834–1882). Відомий дослідник отримав освіту в Казанській духовній семінарії, яку закінчив у 1858 році, але, відмовившись від духовного звання, віддав свої сили і розум вивченню всесвітньої історії. До переїзду в Ніжин М. Арістов мав досвід педагогічної роботи, який здобув у Казанському (1867–1869), Варшавському (1869–1873) і Харківському (1873–1875) університетах, та досить широке

наукове визнання за свої праці, присвячені дослідженню різних аспектів російської історії.

На думку автора, не знаючи історії російського життя та побуту, не можна принести суттєвої користі своїй вітчизні. У свою чергу, підкреслював учений, вітчизняна наука і, найперше, історична, повинна допомагати суспільству вирішувати сучасні завдання.

Одна з його праць – монографія «Московські смути за правління царівни Софії Олексіївни». У ній автор дав узагальнюючий аналіз подій, що відбувалися в російському суспільстві в кінці XVII ст. Професор намагався переосмислити, розглянути під іншим кутом зору загальновідомий факт російської історії – боротьбу за владу спадкоємиці російського престолу царівни Софії. Останню вчений вважає жінкою з блискучими здібностями, але з великим прагненням до влади. Саме це було її головним недоліком, а в подальшому стало причиною краху. На думку М. Арістова, причиною смут, що спіткали Росію, були не підступні задуми Софії, а внутрішня ситуація, яка склалася в країні. Особливу увагу він приділяє бродінням у суспільстві, що виникли внаслідок боротьби народних мас з владою за земське управління.

Цінність монографії «Московські смути за правління царівни Софії Олексіївни» – у залученні та використанні у ній значної джерельної бази. Але до більшості документів історик ставиться досить скептично, «оскільки авторами їх були прихильники і соратники Петра I, а отже вони містять відвертий наклеп».

Прикметно, що з трьохсот сторінок книги роздуми самого Арістова займають меншу частину, усе інше – примітки, виписки, додатки цілих історичних документів. Зазначимо, що монографія не втратила свого історичного значення і представляє безумовний інтерес для дослідників.

Ще одним суттєвим науковим доробком стали роботи вченого, пов'язані з розвитком історичної науки. Саме в Ніжині, де М. Арістов досяг найвищого рівня своєї професійної діяльності, дослідником була написана вагома праця з історіографії – «Розробка російської історії за останні 25 років (1855–1880)». У статті подано узагальнюючий аналіз розвитку історичної науки в Російській імперії протягом XIX ст. На думку М. Арістова, фундатором російської історичної науки був Карамзін, а решті вчених лише залишалася йти його стежкою і досліджувати різні галузі життя попередніх поколінь. Можливо М. Арістов зробив би значно більший внесок у вивчення вітчизняної історії, якби не передчасна смерть на 48-му році життя.

Питаннями історії Росії цікавився ще один представник київської історичної школи, учень М. Довнар-Запольського, доктор історичних наук, професор Георгій Андрійович Максимович (1877–1954), який протягом 15 років, з 1909 по 1924 рр., викладав українську та російську історію в Історико-філологічному інституті та Інституті народної освіти в Ніжині. Максимовичу належить ряд праць: «Вчення перших слов'янофілів», «Дос-

від вивчення переписних книг Московської держави XVI–XVII ст.», «Діяльність графа Румянцева-Задунайського з управління Малоросією», «Криза перед смутою в Московській державі» тощо. Кожна з вищезазначених робіт заслуговує на серйозне та ґрунтовне вивчення. Проте найбільший інтерес для нас становить остання.

У науковій розвідці «Криза перед смутою в Московській державі» вчений намагається встановити, у чому ж полягали справжні причини даного явища. У своїх пошуках Максимович приходиться до висновків, що коріння смуги – у народних масах. Саме тому провідне місце у роботі відведено проблемам становища селянства. Максимович докладно висвітлює, які податки та подорожні платили селяни, скільки і якої землі мали та на яких умовах нею користувалися, які групи селян існували в Московській державі.

Значний інтерес викликають досліджені в роботі теорії щодо причин походження та характеру смуги, розроблені відомими російськими істориками Соловйовим, Аксаковим, Забеліним, Ключевським, Платоновим. Це дає можливість порівняти їх та встановити основні чинники даної суспільної кризи.

Одним із позитивних моментів роботи «Криза перед смутою...» є використання в ній комплексу джерел, що складався з писцевих книг, повідомлень сучасників тих подій про Дмитра-Самозванця та безпосередньо відомостей про період смуги. На основі цих джерел автор робить висновки, що причини смуги у Московській державі крилися виключно в неблагонадійному становищі народних мас, перш за все селян. Звичайно, що обмежувати коло проблем лише цим неможливо, проте ця розвідка, безперечно, заслуговує на визнання та схвалення.

Ряд цікавих історичних праць написав екстраординарний професор російської історії НІФІ Михайло Миколайович Бережков (1850–1935). У 1890-х роках з'являються одна за одною друковані роботи, присвячені історії Криму: «Російські полонені і невільники в Криму» (1894), «Найдавніша книга кримських посольських справ» (1894), «Кримські шерстні грамоти» (1894). Нашу увагу зосередимо на тих працях вченого, які стали помітним явищем в історичній науці: «Про торгівлю росіян з Ригією в XIII–XV ст.», «Документи та примітки».

Перша робота розкриває еволюцію формування стосунків між Росією та Ригією. Оскільки, як відомо, росіяни в цьому місті мали власну етнічну колонію, то автор велику увагу приділяє саме умовам проживання в ній та створенню торговельних гільдій. М. Бережковим достатньо широко подані історико-географічні відомості, що дає можливість краще уявити не лише самі торговельні шляхи по Західній Двіні, але й обставини та місцевість, по якій вони пролягали. Автор використовує документальний матеріал щодо історії заснування міста, договори, які уклалися між двома державами («особливе значення мав Смоленський договір 1229 р.»).

М. Бережкову притаманні критичний погляд на пер-

шоджерела, перевірка наукових думок. Ці чинники стали головними при написанні вченим таких праць, як: «Про історію, як народну самовідданість», «В пам'ять К.М. Бестужева-Рюміна (1829–1897)» та інших. Але особливий інтерес викликає робота «Документи та примітки». У ній автор докладно аналізує «Жаловану грамоту Петра Великого, письмо імператора Александра I», акцентуючи увагу на особистостях, згаданих у документах. Незважаючи на те, що професор досліджував історичні документи, свій текст він подає не «сухо», а образно й художньо, що зацікавлює читача.

Особливе місце в науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи посідають роботи Миколи Християновича Бунге (1823–1895). Основу його доробку становлять праці, присвячені торгово-фінансовому капіталу та юридичним відносинам у Російській імперії в XIX ст. Зокрема, досить специфічною і оригінальною є наукова розвідка «Загальний обіг зовнішньої торгівлі, торговельний баланс та митні збори провідних держав у XIX ст.». Вона базується на статистичних даних митних книг найбільших країн світу, з якими Росія мала торговельні стосунки. Автор, на нашу думку, доцільно вважає, що «дані до 1812 р. є неправдивими». Адже дійсно, курси валют були нестабільними, а тому обсяги зовнішньо-торговельних надходжень часто завищувалися. М. Бунге у своїй роботі намагається виправити ці недоліки, подаючи паралельно з тарифами на товари курси міжнародних валют та дорогоцінних металів.

Логічним продовженням та доповненням до згаданої вище роботи стала стаття «Замітка про реальний стан нашої грошової системи та засоби її покращення». У ній М.Х. Бунге вказує на недоліки цієї системи – існування одночасно в обігу срібної монети та кредитного рубля, через що і виникає дисбаланс у бюджеті» [1]. Професор вбачає причини такої розбалансованості фінансової системи не лише усередині країни, але й за її межами, адже саме військові дії стали причиною перенасичення ринку карбованцями, отже, і його знецінення.

Титанічна робота М.Х. Бунге у рамках дослідження та висвітлення фінансової ситуації, яка склалася в Росії на початку XIX ст., заслуговує на визнання у вищих наукових колах. Ґрунтовна обізнаність науковця з фінансовим ринком, його поради щодо покращення ситуації в країні були дійсно корисними, носили практичний характер.

Окрім фінансової сфери, вченого цікавили і проблеми соціального характеру. Праця «Про поліпшення умов побуту поміщицьких селян» носить форму звернення до уряду країни з пропозиціями, які потрібні для врегулювання цього питання. Микола Християнович окреслює коло проблем, а саме – «право селян на землю та на працю, про умови адміністративно-територіального устрою країни, необхідність запровадження паспортної системи» [1], які, на його думку, є головними.

Значний внесок у розвиток історичної науки зробив останній директор вузу дореволюційного часу Іван Павло-

вич Козловський. «У 1892 році закінчив з дипломом I ступеня і золотою медаллю історико-філологічний факультет Київського університету. У 1907 році він захистив магістерську дисертацію на тему “Ф.М. Ртищев” і був направлений до Історико-філологічного інституту в Ніжині, де працював до часу обрання його в 1909 році професором Варшавського університету» [6]. За час своєї наукової діяльності вчений опублікував близько 30-ти праць, з яких найбільший інтерес викликають наступні: «Короткий нарис історії руської торгівлі». Вип. 1. (1898); Вип. 2. (1909), «Значення XVII століття в російській історії» (1908), «Андрій Вініус, співробітник Петра Великого» (1911).

Перша з вищеназаних робіт складається з двох частин, що висвітлюють різні періоди торгівельних відносин Російської імперії. Одна охоплює період з найдавніших часів і до правління Катерини II, а наступна є продовженням і до початку XX ст. Головне завдання, яке ставив перед собою автор, – ознайомити читача із загальним ходом розвитку російської торгівлі та промисловості.

У роботі досить детально визначено всі торгові шляхи та міста Росії, які використовувалися як для внутрішньої, так і для зовнішньої торгівлі. Оскільки вона була тісно пов'язана з фінансами та промисловістю, то їй присвячено багато уваги у дослідженні. І.П. Козловський виділяє систему податків та мір, що були запроваджені на кожному із шести етапів розвитку торгівлі: 1) 850–1250 рр.; 2) 1250–1550 рр.; 3) 1550–1689 рр.; 4) 1689–1762 рр.; 5) 1762–1861 рр.; 6) 1861–1900 рр. Особливу увагу вчений звернув на внутрішньополітичну діяльність Петра I, починаючи від політики меркантилізму і закінчуючи промисловим законодавством. У своєму дослідженні він використав свідчення сучасників тих подій та статистичні дані обсягів торгівельного обігу.

Не менш важливою для історичної науки є робота І. Козловського «Значення XVII ст.» Вона розпочинається оглядом подій XV–XVI ст., коли мала місце боротьба за існування молодого Московської держави. Значну увагу автор приділяє саме суспільно-політичній сфері. Він розглядає та аналізує стан справ у законодавстві, умови життя різних станів та верств населення.

Іван Павлович вважав, що «XVII століття плідно увібрало і удосконалювало все те, що було закладено в попередні роки» [2]. Авторів ж залишалося лише віднайти ті зрушення, які відбулися протягом століття, що він і зробив.

«Андрій Вініус, співробітник Петра Великого» – твір, присвячений людині, що була соратником Петра I. Робота багато в чому унікальна, оскільки в ній використано видання та джерела, котрі залишилися поза увагою багатьох дослідників. Учений подає детальний портрет А. Вініуса, розповідає про життя, а особливо про діяльність цієї людини. Твір дійсно є фундаментальним історичним джерелом, визнаним у вищих наукових колах, оскільки всі факти в ньому підтверджені листуванням Петра I, князя Голіцина та інших високопосадовців при імператорі.

Постать Петра I – одна з найсуперечливіших в істо-

рії Росії і викликає інтерес у багатьох поколінь дослідників. У цьому відношенні не став винятком і Іван Іванович Іванов, який з 1907 року очолював Ніжинський інститут. Він знаний не лише як керівник навчального закладу, але й завдяки своїм науковим творам. Особливу цікавість викликає його робота «Петро Великий». Найбільш вдалою є частина, у якій розкрито питання особистості Петра та період Північної війни. Але і тут автор місцями допускав фактичні помилки, довірливо переказуючи легенди стосовно життя імператора. Інколи автор настільки захоплювався, що зміст деяких фраз був безслідно похований під її риторичними прикрасами: «В решительные минуты жизни, – говорив він з приводу битви під Полтавою, – Пётр отождествлял абсолютную власть с индивидуальной, нравственной волей». Загальні уявлення дослідника про петровські реформи відзначаються невизначеністю та туманністю. І. Іванов не зміг узгодити різноманітні судження істориків, що займалися вивченням цього питання. Як наслідок, дана робота позбавлена якоїсь ідейної лінії. Думки автора нефундаментальні, поверхові.

На жаль, доводиться визнати, що Іванов не був підготовлений до взятого ним завдання, і тому його книга, швиденько зшита з окремих листочків, не може надати читачу повного уявлення про Петра I. Проте, у ній зібрано багато цінного джерельного матеріалу, на основі якого можна зробити власні висновки.

Вагомий внесок в історичну науку зробили безпосередньо випускники Історико-філологічного інституту. Особливе місце серед них посідає Володимир Іванович Савва, який у 1888 році закінчив історичне відділення Ніжинського інституту. У 1892 р. він склав магістерський екзамен з російської історії в Харківському університеті, з 1895 р. став там викладати. У 1902 р. він захистив дисертацію «Московські царі і візантійські василевси. До питання про вплив Візантії на утворення ідеї царської влади московських державотворців» і отримав ступінь магістра російської історії. 20 серпня 1905 р. В. Савву призначили на посаду екстраординарного, а з 1907 р. – професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту, на якій він перебував до осені 1909 р.

Не можна не згадати вченого, чий внесок у розвиток історичної науки просто неперевершений. Мова йде про відомого історика Євгена Миколайовича Щепкіна (1860–1920), який був запрошений до Історико-філологічного інституту у вересні 1897 року. Серед значної спадщини науковця виділимо історичне дослідження «Російсько-Австрійський союз під час Семилітньої війни». У ньому автор докладно розкриває всі передумови та хід війни. Тому робота нагадує звіт учасників подій, чітко структурований у хронологічному плані. Єдиним недоліком можна вважати той факт, що автор основну увагу приділяє викладу подій, оминаючи причини, що їх зумовили. Проте, незважаючи на дрібні недоліки, ро-

бота є цінним історичним джерелом, яке проливає світло на один із зовнішніх напрямів російської політики.

Таким чином, наукова спадщина вчених-істориків Ніжина засвідчує багатоплановість їх наукових інтересів, глибоку обізнаність із вітчизняною та світовою історіографією. У їх роботах відкриваються нові сторінки історичного процесу, робляться цікаві узагальнення і визначаються подальші шляхи наукових розробок, що посприяло розвитку вітчизняної історичної науки.

ДЖЕРЕЛА

1. Бунге М.Х. Заметка о настоящем положении денежной системы и средствах к её улучшению. Сборник государственных знаний под редакцией В.П. Безобразова. Т. 8. Санкт-Петербург, 1880. С. 86–127.
2. Козловский И.П. Краткий очерк Истории российской торговли. Вып. 1. С древнейших времён и до царствования Екатерины II. Киев, 1898.
3. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. Репреспроване краєзнавство. Київ, 1991. С. 340.
4. Моціяка П.П. Ніжинська сторінка життя і діяльності В.К. Піскорського. *Література і культура Полісся*. Вип. 6. Ніжин, 1995, С. 106–114.
5. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. 1820–1995. Ніжин, 1995. 158 с.
6. Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX – першій чверті XX ст. : Історико-бібліографічний огляд. *Література та культура Полісся*. Вип. 6. Ніжин, 1995, С. 90–106.

Davydenko Yu.M. Current problems of research of Russian history in the scientific heritage of historians of Nizhyn Higher School

The article runs about Nizhyn Higher School, problems of Russian history in the scientific heritage of Nizhyn Higher School scientists in the period of the 19th and the 20th centuries.

The historiographical monographs and studies of historians in Nizhyn are analysed, scientific thematic and ideological directions of the research are highlighted, the features of the development of historical science in the specified period are revealed based on solid historical sources and scientific literature.

The main historical works of such scientists as M. Aristov, H. Maksymovych and M. Berezkhov are studied. Nizhyn historians are proved to have enclosed a complex of issues related to the Russian Empire formation, its socio-economic and political development.

It is determined that scientists from Nizhyn made a significant contribution to the development of history as a science, founded their own historical school, which enriched the historical and historiographical revisions of the national historical science.

Key words: history, historiography, Nizhyn Higher School.

REFERENCES

1. Bunge, M.H. (1880). Zаметка о nastoyashchem polozenii denezhnoj sistemy i sredstvakh k eyo uluchsheniyu [A note on the current state of the monetary system and the means to improve it]. *Sbornik gosudarstvennykh znaniy pod redaktsiei V.P. Bezobrazova*. V. 8. Sankt Peterburg. [in Russian].
2. Kozlovskiy, I.P. (1898). *Kratkiy ocherk Istorii rossijskoj trgovli*. Vyp. 1. S drevnejshih vremyon i do carstvovaniya Ekateriny II [A brief outline of the history of Russian trade. Issue 1. From ancient times to the reign of Catherine II.]. Kiev. [in Russian].
3. Kovalenko, O.B., Tkachenko, V.V. (1991). *Yevfymovskiy Volodymyr Stepanovych [Yevfymovskiy Volodymyr Stepanovych]. Represovane kraieznavstvo*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Motsiaka, P.P. (1995). Nizhynska storinka zhyttia i diialnosti V.K. Piskorskoho [Nizhyn page of life and activity of V.K. Piskorski.]. *Literatura i kultura Polissia*, issue 6, pp. 106–114. Nizhyn. [in Ukrainian].
5. Samoilenko, H.V. (1995). *Nizhynska vyshcha shkola. 1820–1995 [Nizhyn Higher School Nizhyn. 1820–1995]*. [in Ukrainian].
6. Samoilenko, O.H. (1995). *Rozvytok istorychnoi nauky v Nizhyni v XIX – 1-y chverti XX st. : Istoryko-bibliografichnyi ohliad [The development of historical science in Nizhyn in the XIX - first quarter of XX century. : Historical and bibliographic review.]. Literatura ta kultura Polissia*, issue 6, pp. 90–106. Nizhyn. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 09.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 63(091)Рклицький(477.53)«18/19»

**М.А. Якименко
О.М. Краснікова
Ю.В. Помаз**

ВНЕСОК МИХАЙЛА РКЛИЦЬКОГО У ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЛТАВЩИНИ (кінець XIX – початок XX ст.)

Серед широкого кола науковців і громадських діячів України кінця XIX – початку XX ст. немало є й таких, інформації про життя і діяльність яких через ряд обставин надзвичайно мало. У когорті маловідомих імен звертає на себе увагу Михайло Васильович Рклицький з древнього українського містечка Новгород-Сіверського. У 30-річному віці він з'явився на Полтавщині у якості статистика губерньського земства. Два десятки років він віддав улюбленій справі, підготувавши цілу низку фундаментальних праць з економічної історії Полтавського краю, серед яких вирізняються відповідним чином опрацьовані статистичні збірники щодо подвірних переписів 1900 та 1910 років. На основі відповідної статистики ним підготовлена ґрунтовна праця щодо землеволодіння і землекористування у Полтавській губернії. Резюмуючи вищесказане, відзначаємо наявність помітного внеску Михайла Рклицького у вивчення сільського господарства Полтавщини.

Ключові слова: М.В. Рклицький, Полтавщина, подвірні переписи, статистика, сільське господарство.

Серед відомих громадських діячів Сумщини значний інтерес науковців і усіх небайдужих до історії рідного краю викликає постать Михайла Васильовича Рклицького, який народився 1864 р. у сім'ї священника Василя Рклицького з міста Новгород-Сіверського. Після закінчення у 1879 р. Новгород-Сіверського духовного училища він вступив до Харківського університету, де включився у громадське життя як член популярної на той час у певних антисамодержавних колах групи революціонерів-народників [1, с. 2532]. Як наслідок – арешт, суд і заслання 1888 р. до Сибіру, де познайомився з українським поетом Павлом Грабовським, про якого у нього залишилися теплі спогади.

Вивчення життя і громадської діяльності Михайла Рклицького не може не викликати підвищеного інтересу дослідників вітчизняної історії з кількох причин. По-перше, про його роль як фахівця з економічної історії Полтавського краю кінця XIX – початку XX ст. відомо досить мало, адже на даний момент нами виявлена лише одна публікація про Михайла Рклицького як економіста [2, с. 356]. По-друге, немало сторінок з його життя належить до «білих плям» історії. Так, наприклад, в одних публікаціях дата його народження визначається як 1862 р. [3], тоді як в інших – на два роки пізніше [1, с. 2532]. Практично нічого не відомо про перебування М.В. Рклицького у сибірському засланні та дружбу з Павлом Грабовським, що належить ще з'ясувати майбутнім дослідникам. Ми ж зосередимося на його економічних публікаціях у якості співробітника Полтавського губерньського земства, де Михайло Рклицький працював з 1898 р. і до відомих буремних подій 1917 р. Саме в цей період його творчість як економіста-краєзнавця сягнула свого апогею.

Першим серйозним іспитом для науковця стало опрацювання величезного за своїм обсягом статистичного матері-

алу земського подвірного перепису 1900 року, підготовка до друку якого була здійснена ним під безпосереднім керівництвом такого українофіла, як Олександр Русов, що був на той час завідувачем Статистичного бюро Полтавського губернського земства [4]. Як зазначав сам Рклицький у вступній статті до матеріалів згаданого перепису, він враховував дві основні одиниці дослідження: «землеволодіння і домогосподарство» [4, с. X]. При цьому поняття «господарство» було дещо звужене порівняно з переписом 80-х років XIX ст. [5, с. 127]. Самостійним домогосподарством вважалося за умови, що воно виступало в якості окремого володіння. До такої категорії включались також і ті, що не мали власної нерухомості, хоч і займали окреме місце в іншого власника. При цьому поняття родини і господарства не розділялись. Як наслідок, робітники в економіях, прислуга, наймити у селянських і козацьких господарствах показані разом, тобто з усією родиною, худобою та реманентом у складі господарства, що їх наймали, при умові, що вони мешкали на даній садибі більшу частину року.

Загалом опубліковані матеріали перепису 1900 р. склалися з п'яти розділів, кожен з яких мав на меті висвітлити конкретне питання. Так, перший розділ було присвячено економічному становищу усіх господарств Полтавської губернії, тоді як у другому мова йшла вже про економічний стан одних лише колишніх поміщицьких, казенних селян та козаків по відповідним майновим групам. У третьому розділі М.В. Рклицький здійснив порівняльний аналіз перепису 1900 р. з аналогічними даними перепису 80-х років XIX ст. Якщо у перших трьох розділах використані підрахунки в абсолютних величинах, то у четвертому і п'ятому автор застосував відносні показники.

Окрім опрацювання матеріалів даного перепису, Михайло Рклицький, у співавторстві з іншим статистиком Н.В. Ааронським, на основі відповідної статистики опублікував окрему фундаментальну монографію щодо землеволодіння і землекористування у Полтавській губернії станом на 1900 р. [6]. Ця праця побачила світ під грифом Статистичного бюро Полтавського губернського земства, а тому прізвища її авторів Рклицького і Ааронського у відповідних інформаційних ресурсах бібліотек України і близького зарубіжжя не фігурують. Застосовуючи, як модно сьогодні говорити, історико-генетичний метод дослідження походження земельної власності привілейованих і непривілейованих станів, Михайло Рклицький в окремих випадках використовував навіть відповідну інформацію так званого Рум'янцевського опису 1767 р. [6, с. 355]. Розміщені у цій праці конкретні історичні факти переконливо свідчать про несправедливе, з точки зору малоземельного і безземельного селянства, походження земельної власності привілейованих станів, яка у більшості випадків формувалась у процесі становлення і розвитку кріпосного права на основі брутального відбирання земельних угідь селянських громад. Ця праця була підготовлена в умовах загострення соціальних конфліктів у полтавському селі, що дало про себе знати під час відомих заворушень се-

лянства 1902 р. у Полтавській і Харківській губерніях та антифеодальних виступів 1905–1907 рр. Саме спираючись на подібні матеріали талановитих економістів, ряд неупереджених громадських діячів кінця XIX – початку XX ст. робили однозначні висновки щодо політики царату по відношенню до непривілейованих станів. Так, згадуваний нами раніше товариш Рклицького Петро Грабовський у статті «Економічна безвикрутність благословенної Полтавщини» писав, що саме через антинародну політику царського уряду «обдертий селянин віддає майже все, що придбає з землі, нічого не лишаючи для себе» [7, с. 208].

Не залишилась осторонь від фахової оцінки праці Михайла Рклицького і наукова спільнота, про що свідчить, зокрема, рецензія професора Харківського університету Олексія Анциферова [9]. Позитивно оцінюючи внесок М.В. Рклицького у вивчення економіки сільського господарства Полтавщини, О. Анциферов указав лише на такий недолік рецензованої монографії, як недостатній, на думку рецензента, аналіз землекористування безпосередніх товаровиробників. «Між тим, – писав рецензент, – автору слід було врахувати цей фактор..., якщо він поставив собі за мету серед інших питань з'ясувати також і ступінь забезпечення населення землею» [9, с. 6]. Цей недолік можна пояснити відсутністю повноцінних узагальнюючих даних щодо орендних відносин на Полтавщині, адже значна частина орендних угод здійснювалась без участі нотаріусів і, як наслідок, не фіксувалась офіційною статистикою. У своєму остаточному висновку щодо рецензованої праці О. Анциферов рекомендував відповідному Комітету «присудити пану Рклицькому другу премію в пам'ять 25-ти річчя царювання імператора Олександра II у розмірі 500 рублів [9, с. 7].

Активну участь Михайло Рклицький узяв і у розробці матеріалів третього подвірного перепису 1910 р., підготовленого за основними принципами перепису 1900 р. Це дало підстави М.В. Рклицькому, як одному з найактивніших співробітників Статистичного бюро, підготувати глибоку за своїм змістом і, відповідно, за громадсько-політичним звучанням статтю щодо змін у господарському житті населення Полтавської губернії протягом 1900–1910 рр. [8].

Праця починається із загальної характеристики міграційних рухів сільського населення, яке у пошуках кращої долі переселялось до східних і південно-східних окраїн імперії, негативно вплинувши, таким чином, на його природний приріст. За підрахунками автора протягом 1901–1910 рр. губернію залишило 36 682 родини, або 222 750 осіб обох статей, що складало близько 28 % природного приросту. М.В. Рклицький детально проаналізував зміни, які відбулися за вищезазначене десятиріччя у землеволодінні і землекористуванні як привілейованих (дворяни, почесні громадяни, купці, духівництво), так і непривілейованих (селяни, козаки і міщани) станів, із відповідною характеристикою знарядь праці і худоби (коні, воли, корови і свині). Врахувавши зауваження О.М. Анциферова до відповідної монографії, М.В. Рклицький у праці про зміни у господарському житті мешканців Полтавщини за 1900–

1910 рр. здійснив детальний аналіз землекористування, тобто орендних відносин. Ним, зокрема, було встановлено, що у 1900 р. полтавські селяни і козаки орендували 650 268 десятин, тоді як у 1910 р. орендний фонд зменшився до 600 024 дес. [8, с. 50]. Основна маса орендного фонду складалась із угідь привілейованих станів: у 1900 р. – 293 358 дес., а у 1910 р. – 236 317 дес., тоді як сільські стани у 1900 р. здавали 174 702 дес. (без Кобеляцького і Роменського повітів), а у 1910 р. лише 145 077 дес. [8, с. 62–63]. Ринкова ціна однієї десятини орендованих угідь зростає з 9 руб. 20 коп. у 1900 р. до 13 руб. 50 коп. у 1910 р. [8, с. 53].

Та чи не найбільшу цінність для дослідників аграрних відносин кінця XIX – початку XX ст. становить складена М.В. Рклицьким порівняльна таблиця відповідної сільськогосподарської статистики земських переписів 1882–1889, 1900 і 1910 років, яка розкриває динаміку земельного забезпечення різних соціальних груп, задіяних у сфері сільськогосподарського виробництва, починаючи з питомої ваги безземельних і закінчуючи групою землевласників із 50 і більше десятинами землі. Автор використав як абсолютні, так і відносні показники, що дало можливість, зокрема, на прикладі Полтавщини уточнити деякі спірні тези щодо дрібнотоварного виробництва в умовах вільного ринку, який на межі XIX і XX ст. побутував на теренах Російської імперії. Це дало можливість відповісти на питання, яке свого часу дуже хвилювало багатьох сучасників: розвивається чи зникає дрібне сільськогосподарське виробництво при капіталізмі? Відома, наприклад, теза Володимира Ульянова (Леніна) про витіснення дрібного землеволодіння великим, більш могутнім у фінансовому відношенні виробництвом [10, с. 85], тоді як економіст Олександр Чаянов говорив про надзвичайну стійкість недооціненого марксистами дрібнотоварного виробництва [11, с. 47]. Згідно даних М.В. Рклицького, протягом 1882–1910 рр. чисельність дрібних землевласників не зменшилась, а зростає з 346 598 до 422 162, тобто на 122 %. Найсуттєвішого скорочення (–5 %), переважно через виселення за межі губернії, зазнали лише власники угідь, розмір яких коливався від 3-х до 6-ти десятин. Як бачимо, теза Олександра Чаянова на теренах Полтавщини кінця XIX – початку XX ст. підтверджена (на відміну від його опонентів) у повній мірі. Через сотню років після гострих дискусій навколо проблем дрібного землеволодіння навіть у найрозвиненіших в економічному відношенні країнах поряд з великим господарством продовжують функціонувати дрібні фермери як невід’ємні частини єдиного агропромислового комплексу.

З точки зору внеску М.В. Рклицького у вивчення сільськогосподарства Полтавщини певний інтерес викликає його узагальнююча праця щодо економіки південних регіонів Російської імперії, включаючи і її український ареал [12]. На відміну від попередніх праць, Михайло Рклицький проаналізував, окрім сільського господарства, ще й питання кредиту, промисловості, залізниць, торгівлі і земського господарства. Під поняттям «Південь Ро-

сії» тогочасна офіційна статистика розуміла Подільську, Київську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Бессарабську, Волинську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську губернії, а також область Війська Донського [12, с. 2]. Станом на 1907 р. населення Полтавщини складало 3387,1 тис. осіб, з яких привілейованих станів було 2,56 %, у числі яких дворян – 1,47 %, почесних громадян і купців – 0,50 %, а духовенства – 0,58 %. У числі непривілейованих станів селян і козаків було 8,54 %, міщан – 8,73 %, інших осіб – 0,17 % [12, с. 4]. При цьому українці на Полтавщині склали 92,98 %, росіяни – 2,62 %, білоруси – 0,05 %, євреї – 3,97 %, поляки – 0,14 %, німці – 0,16 %, татари – 0,02 % [12, с. 5]. Серед зазначених нами 11-ти південних регіонів країни за чисельністю населення Полтавщина посідала четверте місце, а за питомою вагою українців – перше. За таким показником як землеволодіння непривілейованих станів Полтавщина посідала четверте місце – після Донської області (77,6 %), Харківської (72,7 %) та Чернігівської (71,7 %) губерній [12, с. 13].

Складений М.В. Рклицьким «Статистический справочник по Югу России» є чи не єдиним джерелом узагальнюючих даних щодо кредиту загалом і сільськогосподарського зокрема. Так, згідно даних вищезгаданого автора, в усіх 11-ти губерніях станом на 1906 р. у різних кредитних установах було заставлено 16 млн. 460 тис. десятин, з яких на українські губернії припадало 13736,4 млн. дес. або 85,8 %. Полтавщина у цьому списку була на одному з останніх місць – 1 243 300 дес. або 9 %. Найбільше землі було заставлено у Дворянському банку – 665,9 тис. дес., тоді як у приватних банках – 367,4 тис. дес., Селянському – 210,5 дес. [9, с. 15]. Полтавщина посідала перше місце серед усіх губерній Півдня країни за сумою боргів перед Дворянським банком (47428,8 млн. руб.), що пояснюється, очевидно, переважанням у числі клієнтів привілейованих станів дрібних землевласників, кредитний ресурс яких обмежував їх фінансові можливості. На думку Михайла Рклицького, певної уваги у справі кредитних операцій заслуговувала і діяльність установ дрібного кредиту – ощадно-позичкових і кредитних товариств, які загалом по 11-ти регіонах Півдня імперії станом на 1908 р. видали кредитів на загальну суму 56,2 млн. руб. [12, с. 44].

Серед останніх праць економіста Полтавського губернского земства Михайла Рклицького були: 1) «Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки». Полтава: Изд-е журнала «Хуторянин», 1914, 66 с.; 2) «Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу». Изд-е второе. Полтава: Тип. Т-ва Печатного Дела, 1917, 56 с. Якщо перша із згаданих публікацій цього автора була за своїм змістом своєрідною популяризацією ідеї соціальної справедливості через українську непропорційний розподіл земельної власності у середовищі привілейованих і непривілейованих станів, то друга праця, по суті, – узагальнення дослідження М.В. Рклицького соціально-економічної ситуації у Полтавському селі ста-

ном на 1917 р. Було очевидним, що брошура «Из прошлого и настоящего черноземной деревни» розрахована на широкий загал читачів через її публіцистичний характер, тоді як «Земля и земельные отношения в Полтавщине» адресована передусім науковій спільноті та тогочасним політичним активістам, адже її автор торкнувся досить складних з економічної точки зору проблем полтавського села кінця XIX – початку XX ст., які не завжди були зрозумілими навіть окремим сучасним дослідникам вітчизняної історії. Але як у першому, так і у другому випадках Рклицький широко використовував матеріали усіх подвірних переписів, починаючи зі статистики 80-х років XIX ст. і закінчуючи всеросійським переписом 1916 р.

У якості висновку до першої із зазначених праць автор наполегливо рекомендував тогочасним можновладцям невідкладно приступити до розвитку в губернії промислового виробництва, яке одне тільки і зможе надати життєво необхідні засоби до існування багатомільйонній масі безземельних і малоземельних господарств. Влада, констатував М.В. Рклицький, мусить рахуватися із становищем тих «тисяч малоземельних господарств, які живуть, головним чином, посівами на чужій землі» [13, с. 76].

У другій своїй праці губернський статистик розкрив такі особливості Полтавської губернії, які обходять (із різних причин) стороною навіть сучасні дослідники, не кажучи вже про період початку XX ст. Компетентність у питаннях соціально-економічних відносин у полтавському селі прослідковується, зокрема, у тому, що лише одному М.В. Рклицькому свого часу вдалося помітити таку особливість Полтавщини, як абсолютну перевагу приватного, а не надільного землеволодіння. Це дало підстави автору зробити висновок про незначне розповсюдження тут громадського («общинного») землеволодіння – лише 135 тис. десятин. Знаючи загальну площу земельних угідь у непривілейованих станів (3111 тис. дес.), можна вирахувати відсоток громадської землі, який, загалом, коливався у межах 4,5 % [14, с. 11]. Але ж навіть у новітніх публікаціях українських дослідників фігурує питома вага «общинного» землеволодіння на території Лівобережної України у межах 56,9 %, у т. ч. на Полтавщині – 17,2 % [15, с. 370]. Оприлюднивши такі відомості щодо колективного землеволодіння, окремі автори посилаються на А.М. Анфімова [16, с. 88], який у свою чергу отримав відповідну інформацію з офіційної статистики 1905 р. [17, с. XXXIII]. У якості висновку М.В. Рклицького читаємо, що землевпорядкувальним комісіям, завданням яких було «зруйнування громади і її соціалістичного духу на Полтавщині робити було нічого» [14, с. 12].

Висновок М.В. Рклицького про вкрай низький відсоток громадських земельних угідь на Полтавщині початку XX ст. дав підстави для деяких дослідників заявляти про те, що не лише у Полтавській губернії, але і в усій «Україні не існувало общинного землеволодіння...» [18, с. 423]. Менш категоричними у цьому плані були автори фундаментальної праці «Украинский народ в его прошлом и на-

стоящем», які вжили щодо громадського землеволодіння термін «майже не існує» [19, с. 654]. Праця полтавського статистика руйнує й інший міф окремих авторів про те, нібито на межі XIX–XX ст. землю «купували переважно поміщики – дворяни» [20, с. 387]. З 1861 до 1916 року, пише Михайло Рклицький, дрібні домогосподарці купили на Полтавщині близько 1 млн. десятин, тоді як дворяни майже стільки ж продали [14, с. 25].

Окрім зазначених праць, Михайло Рклицький опублікував низку інших, у яких у тій чи іншій мірі висвітлювалися відповідні аспекти аграрних відносин на Полтавщині, починаючи з XVIII ст. [18]. Серед останніх публікацій цього автора була стаття, розміщена ним у «Полтавских агрономических известиях» 1917 р. видання, у якій проаналізовано головні зміни, що відбулися в господарському житті Полтавської губернії на момент всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. [22]. У числі найважливіших, на думку М.В. Рклицького, були такі зміни, як зростання (а не зменшення!) з 1910 до 1916 року кількості селянсько-козацьких господарств із 458,8 тис. до 480,8 тисяч. Незважаючи на світову війну, спостерігалося також зростання в губернії чисельності коней і корів, тоді як поголів'я овець і свиней зменшилось [22, с. 2]. Ці дані свідчили, окрім усього іншого, про незначний вплив світової війни на сільське господарство Полтавщини.

Резюмуючи вищевказане, констатуємо, що в особі Михайла Рклицького Полтавське губернське земство мало висококваліфікованого статистика, економіста і краєзнавця, який, на превеликий жаль,десь загубився у вирі громадянської війни, доживаючи віку у Києві, де у 1929 р. і помер, залишивши після себе багатющу економічну спадщину, без якої сьогодні не може обійтися будь-який дослідник аграрних відносин України кінця XIX – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Енциклопедія в Україні. Львів, 1998. 2799 с.
2. Краснікова О.М., Якименко М.А. Забутий економіст (до 150-річчя від дня народження М.В. Рклицького). Полтавський краєзнавчий музей : збірник наукових праць. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск VIII. Полтава : Диво-світ, 2013. С. 356–367.
3. Рклицький Михайло Васильович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Рклицький>.
4. Матеріали подвірної переписи Полтавської губернії 1900 года. Полтава : Електрич. типо-літогр. І.А. Дохмана, 1907. 257 с.
5. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. Выпуск 1. Полтава : Типо-літогр. І.А. Дохмана, 1900. 227 с.
6. Землевладение и землепользование в Полтавской губернии по данным подвірної переписи 1900 года. Полтава : Електрич. типо-літогр. І.А. Дохмана, 1911. 406 с.
7. Грабовський П. Економічна безвиртність благословенної Полтавщини. Твори в двох томах. Т. 2. Переклади і переспіви, статті, нариси, листи. Київ : Вид-во «Дніпро», 1964. С. 205–210.
8. Рклицький М.В. Изменения в хозяйственной жизни населения Полтавской губернии по данным переписей 1900–1910 гг. *Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год*. Полтава : Т-во Печатного Дела, 1916. С. 1–120.
9. Андиферов А.Н. Рецензия на сочинение М.В. Рклицького «Землевладение в Полтавской губернии». Отчет комитета о пятом очередном присуждении премий, учрежденных Харьковским земельным банком в память двадцатилетия царствования императора Александра II при Императорском Харьковском университете. Харьков : Тип. Адольфа Дарра, 1910. С. 1–7.
10. Ленин В.І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття. Повне збір. тв., т. 17. Київ : Політвидав України, 1971. С. 55–129.

11. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. Москва : Экономика, 1989. 492 с.
12. Статистический справочник по Югу России. Полтава : Электрич. типо-литогр. «И.А. Дохман», 1910. 76 с.
13. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. Экономические очерки, статьи и заметки. Полтава. Изд-е «Хуторянин», 1914. 76 с.
14. Рклицкий М.В. Земля и земельные отношения в Полтавщине. Статистические заметки по земельному вопросу. Изд-е второе. Полтава : Тип. Т-ва Печатного Дела, 1917. 56 с.
15. Реент О.П. Социальные життя села України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія українського селянства*. Нариси в 2-х томах. Т. 1. Київ : Наукова думка, 2006. С. 367–379.
16. Анфимов А.М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881–1904. Москва : Наука, 1980. 238 с.
17. Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. Изд-е ЦСК МВД. Санкт-Петербург, 1907. 199 с.
18. Білоусько О.А., Киридон А.М., Киридон П.В., Кравченко П.А. *Історія України (компаративні нариси)*. Посібник для учнів та студентів. Полтава : АСМІ, 2002. 524 с.
19. Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф.К. Волкова, М.С. Грушевского и др. Т. 2. Петроград : Тип. М.А. Славинский, 1916. 707 с.
20. Пасичник М.С. *Історія України: державні процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посібн.* Київ : Знання, 2005. 735 с.
21. Рклицкий М.В. Хозяйственный быт казаков Золотоношского уезда в старину (по данным Румянцевской Описи 1767 года). *Полтавский земский календарь на 1910 год*. Изд-е Полтавского губернского земства. Полтава: Электрич. Типо-литогр. «Дохман», 1909. С. 38–64.
22. Рклицкий М.В. Главнейшие изменения в хозяйственной жизни Полтавской губернии по данным двух последних переписей. *Полтавские агрономические известия*, № 5, 15 октября – 15 декабря 1916 г. Полтава : Типогр. «Хуторянин» Полтавского общ-ва сельского х-ва, 1917. С. 1–10.

Yakymenko M.A., Krasnikova O.M., Pomaz Yu.V. The contribution of Mykhailo Rklytskyi to the study of agriculture in the Poltava region (late XIX – early XX century)

The purpose of this report is to clarify the contribution of the statistician M.V. Rklytskyi who worked in Poltava Governmental Zemstvo and was the son of a priest from the city of Novhorod-Siverskyi, to the study of the agricultural sector of Poltava region economy in the late nineteenth and early twentieth centuries. For said purpose, the main works of M. V. Rklytskyi in the field of statistics were analysed. Among them, a special attention deserve the materials of Zemstvo household tabulations of census data of 1900 and 1910. This expert of statistics not only compiled the relevant statistical tables, but also analysed the key indicators of the mentioned censuses especially in relation to such acute socioeconomically problems as land ownership and land tenure, and, accordingly the level of social well-being of underprivileged social classes the majority of which were small peasants and Cossacks. On the basis of such incontrovertible data as household censuses, M. Rklytskyi proved the justice of claims of the rural poor for land distribution a significant part of which, even during the years of the Stolypin agrarian reform advertised by the Tsarist government, were held in the hands of a small number group of nobles, who in their main mass did not run their own household, considering it more advantageous to lease their land to the same lowland and landless peasants on unfavourable terms for the latter in the historical and economic literature this was called «food rent», which means rent only for the meal. Very important for the study of Poltava region agriculture is Mykhailo Rklytskyi's work devoted to a comparative analysis of the household censuses of 1882–1889, 1900 and 1910, which, on the basis of the example of the Poltava Governorate, confirmed the well-founded position of the world-famous economist Oleksandr Chayanov concerning the sustainability thesis in the market conditions of small-scale economy, which, as the recent experience of developed economies shows, can coexist with a large economy of latifundial type.

Key words: Rklytskyi M.V., Poltava region, household censuses, statistics, agriculture.

REFERENCES

1. Kubiiiovych, V. (Ed.). (1998). *Entsyklopediya v Ukraini* [Encyclopedia in Ukraine]. Lviv. [in Ukrainian].
2. Krasnikova, O.M., Yakymenko, M.A. (2013). Zabyuty ekonomist (do 150-richchya vid dnya narodzhennya M.V. Rklytskoho) [Forgotten economist (to the 150th anniversary of the birth of M.V. Rklytskyi)]. *Poltavskyy krayeznavchyy muzey: Zbirnyk naukovykh prats*, issue VIII, pp. 356–367. [in Ukrainian].
3. Rklytskyi Mykhailo Vasyliovych [Rklytskyi Mykhailo Vasyliovych]. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Rklytskyi>. [in Ukrainian].
4. *Materialy podvornoj perepisi Poltavskoy gubernii 1900 goda*. (1907). [Materials of the house-to-house census of the Poltava province of 1900]. Poltava : Elektrich. tipo-litogr. I.A. Dokhmana. [in Russian].

5. *Svodnyy sbornik po statisticheskomu opisaniyu Poltavskoy gubernii v 1882–1889 godakh* [Consolidated collection on the statistical description of the Poltava province in 1882–1889]. (1900). Issue 1. Poltava : Tipo-litogr. I.A. Dokhmana. [in Russian].
6. *Zemlevladieniye i zemlepol'zovaniye v Poltavskoy gubernii po dannym podvornoj perepisi 1900 goda* [Land tenure and land use in the Poltava province according to the 1900 house census]. (1911). Poltava : Elektrich. tipo-litogr. I.A. Dokhmana. [in Russian].
7. Hrabovskiy, P. (1964). *Ekonomichna bezvykrutnist blagoslovennoi Poltavshchyny* [Economic steadfastness of the blessed Poltava region]. *Tvory v dvokh tomakh*. Т. 2. Pereklady i perespivy, statti, narysy, lysty. Kyiv : Vud-vo «Dnipro». [in Ukrainian].
8. Rklytskyi, M.V. (1916). *Izmeneniya v khozyaystvennoy zhizni naseleniya Poltavskoy gubernii po dannym perepisey 1900–1910 gg* [Changes in the economic life of the population of the Poltava province according to the census data of 1900–1910]. *Statisticheskiy yezhegodnik Poltavskogo gubernskogo zemstva na 1912 god*. Poltava : Publishing House Publishing House. [in Russian].
9. Antsiferov, A.N. (1910). *Retsenzziya na sochineniye M.V. Rklytskogo «Zemlevladieniye v Poltavskoy gubernii»* [Review of the composition of M.V. Rklytskyi «Land tenure in the Poltava province»]. *Otchet komiteta o pyatom ocherednom prizuozhdenii premii, uchrezhdeniykh Khar'kovskim zemel'nym bankom v pamyat' dvadtsatiletiya tsarstvovaniya imperatora Aleksandra II pri Imperatorskom Khar'kovskom universitete*. Kharkov : Type. Adolphe Darra. [in Russian].
10. Lenin, V.I. (1971). *Ahrane pytannia v Rosii na kinets XIX stolittia* [The agrarian question in Russia at the end of the XIX century]. *Povne zibr. tv.*, vol. 17, pp. 55–129. Kyiv : Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Chayanov, A.V. (1989). *Krestyanskoie hosiaystvo* [Peasant farm]. *Isbrannye trudy*. Moskva : Ekonomika. [in Russian].
12. *Statysticheskiy spravohnik po Yugu Rossii* [Statistical guide to the South of Russia]. (1910). Poltava : Elektrih. tipo-litogr. «I.A. Dohman». [in Russian].
13. Rklytskyi, M.V. (1914). *Iz proshlogo i nastoyaschego chernozemnoy derevny* [From the past and present of the black earth village]. *Ekonomicheskie ocherky, statti i zametki*. Poltava. Isd-е «Hutoryanin». [in Russian].
14. Rklytskyi, M.V. (1917). *Zemlya i zemelnye otnosheniya v Poltavshchine* [Land and land relations in Poltava region]. *Statisticheskie zametki po zemelnomu voprosu*. Isd-е второе. Poltava : Tup. T-va Pechatnogo dela. [in Russian].
15. Reient, O.P. (2006). *Sotsialne zhyttia sela Ukrainy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [Social life of the village of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*. (Vol. 1). Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
16. Anfimov, A.M. (1980). *Krestyanskoie hozyaystvo Evropeyskoy Rossii. 1881–1904* [Peasant farm of European Russia. 1881–1904]. Moskva : Nauka. [in Russian].
17. *Statistika zemlevladieniya 1905 g.* (1907). *Svod dannykh po 50-ti guberniyam Yevropeyskoy Rossii* [Land tenure statistics 1905. A set of data on 50 provinces of European Russia]. Izd-ye TsSK MVD. Sankt Peterburg. [in Russian].
18. Bilousko, O.A., Kyrydon, A.M., Kyrydon, P.V., Kravchenko, P.A. (2002). *Istoriia Ukrainy (komparatyvni narysy)* [History of Ukraine (comparative essays)]. *Posibnyk dlya uchniv ta studentiv*. Poltava : ASMI. [in Ukrainian].
19. Volkov, F.K. (Ed.). (1916). *Ukrainskiy narod v yego proshlom i nastoyaschem* [Ukrainian people in its past and present]. Vol. 2. Petrograd : Tip. M.A. Slavinskiy. [in Russian].
20. Pasichnyk, M.S. (2005). *Istoriia Ukrainy: derzhavni protsesy, rozvytok kultury ta politychni perspektivy* [History of Ukraine: state processes, development of culture and political prospects]: navch. posibnyk. Kyiv : Znannia. [in Ukrainian].
21. Rklytskyi, M.V. (1909). *Khozyaystvennyy byt kazakov Zolotonoshskogo uyezda v starinu* (po dannym Rumyantsevskoy Oписи 1767 goda) [Household life of the Cossacks of the Zolotonosha district in the old days (according to the Rumyantsev Inventory of 1767)]. *Poltavskiy zemskiy kalendar na 1910 god.*, pp. 38–64. Izd-ye Poltavskogo gubernskogo zemstva. Poltava : Electric. Typolithograph. Dohman, [in Russian].
22. Rklytskyi, M.V. (1917). *Glavneyshiye izmeneniya v khozyaystvennoy zhizni Poltavskoy gubernii po dannym dvukh poslednikh perepisey* [Major changes in the economic life of Poltava province according to the data of the last two censuses]. *Poltavskiyе agronomicheskiye izvestiya*, 5, pp. 1–10, 15 oktyabrya – 15 dekabrya 1916 g. Poltava : Typogr. «Farmer» of the Poltava Society of Rural Farms, [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 25.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 378.091.8(477.51)«189/191»

О.В. Гайденко

НІЖИНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена перспективам подальшого дослідження студентства Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька у період кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ніжинське студентство розглядається крізь призму загальноімперського, саме тому дається огляд основних здобутків радянської та пострадянської історіографії зі студентського питання та еволюції його висвітлення. Наголошується на тому, що до цього часу немає праці, у якій увага приділялася б саме студентам інституту Безбородька, їхньому повсякденному життю, а не викладачам, внутрішньому розпорядку закладу чи суспільно-політичним метаморфозам. Визначені шляхи подальшої дослідницької роботи: соціальний та ідеальний образи студентства, його побутове життя, специфіка навчання в історико-філологічному інституті. Дана робота має стати першою у написанні всебічної наукової праці з окресленої тематики.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, студентство, Історико-філологічний інститут князя Безбородька, вища освіта, інтелігенція, історія повсякдення.

Ніжинський державний університет імені М. Гоголя є одним з найстаріших вишів України і за свою насичену 200-літню історію мав декілька важливих етапів у своєму розвитку. Спочатку навчальний заклад функціонував як Гімназія вищих наук князя Безбородька. Але вже з 1832 р. на основі гімназії був сформований лицей фізико-математичного ухилу, а згодом – юридичного. У 1875 р. був відкритий Історико-філологічний інститут, який проіснував до 1920 р. Саме даний етап становлення Ніжинської вищої школи перебуває у фокусі нашого дослідження.

Історико-філологічному інституту князя Безбородька присвячена значна кількість робіт багатьох істориків. Особливо в цьому напрямку вирізняються праці Г.В. і О.Г. Самойленків [20]. Окремий корпус досліджень присвячено як загальному викладацькому складові інституту, так і окремим його професорам. Зокрема, це роботи П. П. Моціяки [13], Д.С. Гордієнка [8], Л.В. Шипко [22] та інших науковців. Також за останні роки було здійснено публікацію спогадів студентів і викладачів, а також щоденникових записів професора М.П. Бережкова [14; 23].

Тим не менше, феномен студентства історико-філологічного інституту князя Безбородька розглядається у багатьох працях побіжно, у тіні загальної проблематики, не виходячи за рамки нехай і важливого, але другого плану. При цьому спроби осмислення образу пересічного студента завжди були затребуваними як для сучасників тієї епохи, так і для істориків-дослідників. Студент, як літературний герой, набув особливих рис у творах таких класиків як Л.М. Толстой («Юність»), І.С. Тургенев («Отцы и дети»), Ф.М. Достоевський («Преступление и наказание»), А.П. Чехов («Студент», «Вишнёвый сад»), О.І. Купрін («Яма»), М.Г. Гарін-Михайловський («Студенты»), М. Горький («Мои университеты»), «Жизнь Клима Самгина») та у безлічі інших. Після появи і розвитку кінематографу нового забарвлення цим

творам, а відтак і відображеному в них образу студента, надали як численні екранізації класики, так і біографічні картини. Цікавим є питання, яке закономірно постає після всього вищезгаданого. Воно полягає в тому, наскільки ідеалізованим був цей образ, представлений спочатку в літературі, а потім у кінематографі.

Треба відзначити, що в радянській історіографії увага студентам якщо й приділялася, то в контексті революційних і суспільно-політичних рухів або ж у рамках історії університетів. Наприклад, Н.Я. Олесич у своїй роботі «В.И. Ленин и революционное студенчество России» (зміст монографії зрозумілий з її назви) [15] акцентує увагу на впливові особистості В.І. Леніна на студентський рух і політичне виховання студентів у руслі марксистської ідеології. Більш раніше дослідження П.С. Гусятнікова [9] також розглядає роль студентства у передреволюційних та наступних революційних подіях 1899–1907 рр. Тобто дослідниками розроблялися в першу чергу теми революції, соціально-політичні аспекти життя, а вже потім університет як заклад освіти та місце дискурсу між офіційною царською ідеологією та демократичними віяннями, включаючи буржуазні свободи, національне питання тощо. Сам пересічний студент зі всіма своїми потребами, цінностями, особистим життям (включаючи кохання та секс) не був цікавим.

У сучасній українській історіографії можна виділити роботи Н.М. Левицької [12], С.І. Посохова [18], Н.А. Шип [21] та інших. Але в цілому продовжувалася тенденція, визначена ще в радянській історіографії. Саме студентство як таке мало вивчалось. На нашу думку, етапним є недавнє розлоге дослідження І.С. Посохова «Студентство університетів Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст.: становлення та еволюція субкультури» [17], у якому розглядаються цінності студентського стилю життя, його ідеали, цілі, наукова і політична сфери діяльності представників студентської субкультури. На противагу цьому в сучасній російській історіографії увага студентському повсякденню часів «Belle Époque» розробляється ще з 1990-х рр.: А.Є. Іванов [10; 11], О.А. Вішленкова [6], згадувана вже Н.Я. Олесич [16] та інші. При цьому розгляд студентської субкультури виходить далеко за рамки власне російської patriam [7; 19].

На потенційну критику стосовно того, що ми розглядаємо провінційне студентство крізь призму загальноімперського чи російського, заздалегідь відповідаємо, що воно входило до уніфікованої освітньо-наукової системи Російської імперії і наведені нами назви позбавлені будь-якого ідеологічного підтексту.

Також в історіографії мало вивченим залишається питання різниці між провінційними та елітними вишами щодо якості отриманої у них освіти. Увага здебільшого акцентується на імператорських університетах, при цьому набагато менше у поле зору дослідників потрапляють інститути та училища, які випускали значну кількість спеціалістів різних галузей, не кажучи вже

про чиновничий апарат. Усі ці заклади освіти формували власну інтелігенцію, зі всіма властивими їй особливостями (політичні та мистецькі уподобання, загальний світогляд тощо). Тобто лівова частина царської вищої освіти перебуває в тіні.

Не менш важливим є аспект військових зобов'язань студентів та приписки більшості з них до призовних дільниць [3, арк. 22–24; 5, арк. 14–15]. У подальшому це стало однією з основних причин великих втрат серед інтелігенції та профспеціалістів під час Першої світової війни (або як офіційно її називали у царській пресі «Друга вітчизняна війна»).

Унікальність Історико-філологічного інституту князя Безбородька у Ніжині полягає в тому, що подібних суто педагогічних закладів у Російській імперії більше не було, окрім Імператорського Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, який був відкритий у 1867 р. Часто до Ніжина подавали документи ті абітурієнти, які за певних обставин не змогли вступити до С.-Петербурзького закладу [1, арк. 104–105 зв]. Саме лише порівняння цих інститутів – столичного і провінційного – за різними показниками потребує поглибленого вивчення.

Попереднє знайомство з архівними матеріалами Ніжинського історико-філологічного інституту (фонд 1105), відкриває перед нами нові перспективи до вивчення як малодосліджених, так і взагалі недосліджених особистих студентських справ, навчальних програм, різноманітних звітів тощо [1; 2; 3; 4; 5]. Ми сподіваємося, що шляхом аналізу наявної в них інформації будуть отримані відповіді на питання такого роду: яким чином вибудовувався ритм життя навчального закладу; головним аспектом була освіта чи виховання майбутніх викладачів і чиновників; у чому полягала специфіка навчання саме в Ніжинському інституті?

Хоча питання про станове походження студентів історико-філологічного інституту князя Безбородька неодноразово підіймалося у дослідженнях [20, с. 164–165], проте варто ще раз детальніше зосередитися на даних про батьків студентів, регіонах, з яких вони походили, включаючи дихотомію міста та села, матеріальні статки останніх. І навіть офіційно-ділова мова сухих канцеляризмів може стати у нагоді для формування загального образу ніжинського студентства тих часів. Зазначимо, що документація велася вельми охайно, використовувався спеціальний гербовий папір; вже на кінець XIX ст. до особистих справ підшивалися фотокартки абітурієнтів [4, арк. 3а–3б]. Сама технологія обліку мало чим поступається сучасній, багато документів друкувалися на друкарській машинці.

Таким чином, у цій статті ми побіжно розглянули перспективні шляхи вивчення питання студентського повсякдення на прикладі історико-філологічного інституту князя Безбородька у м. Ніжині. Тема надзвичайно цікава і потребує подальшого ретельного дослідження.

ДЖЕРЕЛА

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 875.
2. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 876.
3. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 883.
4. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 884.
5. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 887.
6. Вишленкова Е.А. Казанский университет Александровской эпохи : Альбом из нескольких портретов. Казань : Изд-во Казанск. ун-та, 2003. 240 с.
7. Глаголева Е.В. Повседневная жизнь европейских студентов от Средневековья до эпохи Просвещения. Москва : Молодая гвардия, 2014. 319 с.
8. Гордієнко Д.С. «Кримський щоденник» Михайла Бережкова (червень–серпень 1895 р.). *Сугдейський збірник*. Вип. 2 (VIII). Київ : НЗ «Софія Київська», 2019. С. 13–21.
9. Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России. 1899–1907. Москва : «Мысль», 1971. 264 с.
10. Иванов А.Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования. Москва : Новый хронограф, 2007. 436 с.
11. Иванов А.Е. Студенчество России конца XIX начала XX века : социально-историческая судьба. Москва : РОССПЭН, 1999. 414 с.
12. Левицька Н.М. Академічний студентський рух в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 47 с.
13. Моціяка П.П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. 312 с.
14. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2 т. / уклад.: Г. В. Самойленко, О.Г. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. Т. 1 : 1820–1919. 507 с.
15. Олесич Н.Я. В.И. Ленин и революционное студенчество России. Москва : Политиздат, 1982. 254 с.
16. Олесич Н.Я. Господин студент Императорского Санкт-Петербургского университета. Санкт-Петербург: Бельведер, 2002. 208 с.
17. Посохов І.С. Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. : становлення та еволюція субкультури. Харків : «Раритети України», 2013. 276 с.
18. Посохов С.І. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006. 368 с.
19. Рьжакова С.И. Фуксы, коммивьянты, филистры... Очерки о студенческих корпорациях Латвии. Москва : Новое литературное обозрение, 2015. 392 с.
20. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя; ТОВ «Аспект-Поліграф», 2005. 420 с.
21. Шипко Н.А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1919). Київ : Фенікс, 2010. 436 с.
22. Шипко Л.В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06. Київ, 2007. 16 с.
23. Щоденник професора Михайла Бережкова. Інститутський період (1882–1904) за ред. О.П. Кривобок. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. 395 с.

Haidentko O.V. Nizhyn students of the late 19th – early 20th centuries: prospects for research

The article is devoted to the prospects of further research of the students of the Nizhyn Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in the period of the end of the 19th – the beginning of the 20th century. Nizhyn students are considered through the prism of the general imperial, which is why an overview of the main achievements of Soviet and post-Soviet historiography on the student issue and the evolution of its coverage. It is emphasized that so far there is no work in which attention is paid to the students of the Bezborodko Institute, their daily lives, but not to teachers, the internal regulations of the institution or socio-political metamorphoses. The uniqueness of the Nizhyn Institute of History and Philology is that there were no such pedagogical institutions in the Russian Empire, except for the Imperial St. Petersburg Institute of History and Philology. Researchers often overlooked institutes and schools that produced a significant number of specialists in various fields. All these educational institutions formed their own intelligentsia, with all its peculiarities (political and artistic preferences, general worldview, etc.). Little attention is paid to the provincial students of the Russian Empire. By analyzing archival sources it will be possible to answer the following questions: how the rhythm of life of the school was built, the main aspect was the education or upbringing of future teachers and officials, what was the specifics of studying at the Nizhyn Institute, and try to create social and ideal images students, their domestic life (hobbies, food, clothes, love and sex, part-time work, etc.). Need to deepen the research of students' military service and postscripts most of them to the conscription districts.

This article will be the first in writing a comprehensive scientific work on the outlined subject.

Key words: Nizhyn Higher School, students, Prince Oleksandr Bezborodko Historical-Philological Institute, higher education, intelligentsia, everyday history

УДК 94(977):37.091

В.М. Крижанівський

REFERENCES

1. Viddil Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni (dali VDACHON), f. 1105, op. 1, spr. 875.
2. VDACHON, f. 1105, op. 1, spr. 876.
3. VDACHON, f. 1105, op. 1, spr. 883.
4. VDACHON, f. 1105, op. 1, spr. 884.
5. VDACHON, f. 1105, op. 1, spr. 887.
6. Vishlenkova, E.A. (2003). *Kazanskiy universitet Aleksandrovskoy epokhi: Albom iz neskolikh portretov [Kazan University of the Alexander era: Album of several portraits]*. Kazan: Izd-vo Kazansk. un-ta. [in Russian].
7. Glagoleva, E.V. (2014). *Povsednevnyaya zhizn yevropeyskikh studentov ot Srednevekovya do epokhi Prosveshcheniya [Daily life of European students from the Middle Ages to the Enlightenment]*. Moscow: Molodaya gvardiya. [in Russian].
8. Hordiienko, D.S. (2019). «Krymskiy shchodennyk» Mykhaila Berezhkova (cherven – serpen 1895 r.) [«Crimean diary» (June – August 1895)]. *Suhdeiskiy zbirnyk – Sougdaia collection*, (2), pp. 13–21. [in Ukrainian].
9. Gusiatrikov, P.S. (1971). *Revolutsionnoye studencheskoye dvizheniye v Rossii. 1899-1907 [Revolutionary student movement in Russia. 1899-1907]*. Moscow: «Mysl». [in Russian].
10. Ivanov, A.Ye. (2007). *Yevreyskoye studenchestvo v vysshey shkole Rossiyskoy imperii nachala XX veka. Kakim ono bylo? Opyt sotsiokulturnogo portretirovaniya [Jewish students in the higher school of the Russian Empire at the beginning of the 20th century. What was it like? Experience of socio-cultural portraiture]*. Moscow: Novyy khronograf. [in Russian].
11. Ivanov, A.Ye. (1999). *Studenchestvo Rossii kontsa XIX nachala XX veka: sotsialno-istoricheskaya sudba [Students of Russia at the end of the 19th and beginning of the 20th century: socio-historical fate]*. Moscow: ROSSPEN. [in Russian].
12. Levytska, N.M. (1998). *Akademichnyi studentskiy rukh v Ukraini v kintsy XIX – na pochatku XX st. [Academic student movement in Ukraine in the late 19th – early 20th centuries]*. Kyiv: TOV «Mizhnarodna finansova ahentsiya». [in Ukrainian].
13. Motsiaka, P.P. (2011). *Nizhynskiy Istoryko-filohichnyi instytut kniazya Bezborodka u portretakh ioho dyrektora [Nizhyn Historical and Philological Institute of Prince Bezborodko in portraits of its directors]*. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].
14. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istoriyi [Nizhyn Higher School: pages of history]*. Nizhyn: Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholia; TOV «Aspekt-Polihraf». [in Ukrainian].
15. Olesich, N.Ya. (1982). *V. I. Lenin i revolyutsionnoye studenchestvo Rossii [V. I. Lenin and the revolutionary students of Russia]*. Moscow: Politizdat. [in Russian].
16. Olesich, N.Ya. (2002). *Gospodin student Imperatorskogo Sankt-Peterburgskogo universiteta [Mr. Student of the Imperial St. Petersburg University]*. St. Petersburg: Belveder. [in Russian].
17. Posokhov, I.S. (2013). *Studenstvo universitetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: ita evolyutsiya subkultury [Student's subculture: formation and evolution (on the materials of Russian universities of the 19th – early 20th centuries)]*. Kharkiv: «Raryety Ukrainy». [in Ukrainian].
18. Posokhov, S.I. (2006). *Obrazy universitetiv Rosiiskoi imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v publitsytsy ta istoriografii [Images of universities of the Russian Empire in the second half of the 19th – early 20th centuries in journalism and historiography]*. Kharkiv: KhNU named after V.N. Karazin. [in Ukrainian].
19. Ryzhakova, S.I. (2015). *Fuksy, kommitony, filistry... Ocherki o studencheskikh korporatsiyakh Latvi [Fuchs, committees, philistines ... Essays on student corporations in Latvia]*. Moscow: Novoye literaturnoye obozreniye. [in Russian].
20. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. (Comps.). (2015). *Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv: memuary: u 2 t. [Nizhyn higher school in the memories of students and teachers: memoirs: in 2 vols.] (Vol. 1: 1820–1919)*. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].
21. Shyp, N.A. (2010). *Kyivska dukhovna akademiya v kulturno-osvitianskomu prostori Ukrainy (1819–1919) [Kyiv Theological Academy in the cultural and educational area of Ukraine (1819–1919)]*. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
22. Shypko, L.V. (2007). *Naukova ta osvithnia diialnist Mykhaila Berezhkova [Scientific and educational activity of Mykhailo Berezhkov] (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Kryvobok, O.P. (Ed.). (2019). *Shchodennyk profesora Mykhaila Berezhkova. Instyutskiy period (1882–1904) [Diary of Professor Mikhail Berezhkov. Institute period (1882–1904)]*. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УРОДЖЕНЦІ БІЛОРУСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ГЛУХІВСЬКОМУ УЧИТЕЛЬСЬКОМУ ІНСТИТУТІ В ДОБУ ІМПЕРІЇ РОМАНОВИХ

У статті проаналізовано вклад Глухівського учительського інституту в підготовку білоруської інтелігенції в 1880–1910-х рр. За вище окреслений період в учительському інституті отримали системну освіту не менше ніж 29 литвинів. Більшість із них не повернулися на Батьківщину та брали активну участь у науковій і освітній діяльності на теренах Росії, України та Лівану.

Ключові слова: учительський інститут, учительська семінарія, вчитель, просвітницька діяльність.

Глухівський учительський інститут до 1909 р. був єдиним навчальним закладом, що здійснював підготовку вчителів для міських училищ Київського навчального округу. Хоча навчальний заклад розташовувався на теренах підросійської України, проте в ньому здобували освіту й уродженці російських, білоруських, польських губерній Російської імперії, підосманського Леванту. На жаль, це етнічне різноманіття не знайшло серйозного осмислення в наявній історіографічній традиції. Так, краєзнавці, історики намагалися окреслити життєвий та творчий шлях лише поодиноких вихованців-неукраїнців інституту (білорус Янка Журба, росіянин С. Сергеев-Ценський) багатолітньої імперії Романових [1; 2; 5; 8; 15]. Ураховуючи масштабність проблеми, у нашій статті сконцентруємо увагу на осмисленні питання перебування та навчання уродженців білоруських губерній Російської імперії в Глухівському учительському інституті в 1880–1910-х рр.

Спочатку доцільно окреслити достатньо аморфний термін «білоруські губернії». Під цією дефініцією ми розуміємо губернії Віленського навчального округу, в яких більшу або вагомому частину населення складали етнічні білоруси. Відповідно до цього критерію до «білоруських губерній» зараховуємо Мінську, Могилівську, Вітебську, із значним застереженням – Гродненську. Проте, якщо із его-документів нам відомо, що особа ідентифікувала себе з «білоруським народом», то враховуємо й цих поодиноких вихованців з Седлецької (Варшавський навчальний округ) та Ковенської губерній (Віленський учбовий округ). Доцільно до «білоруських теренів» віднести й простори Суразького та Мглинського повітів Чернігівської губернії. На жаль, наявна джерельна база не дозволяє у повній мірі авторизувати ідентичність вихованців інституту з цих двох повітів колишньої Гетьманщини. Тому в нашій роботі ми не будемо враховувати білорусів з цих територій. На нашу думку, проблема «чернігівських білорусів» заслуговує на окрему розвідку.

За нашими підрахунками в 1882–1890 рр., 1893 р., 1895 р., 1896 р., 1898–1906 рр., 1908 р., 1910 р., 1911 р. у Глухівському інституті навчалось 29 уродженців білоруських губерній Віленського навчального округу, Сідлецької губернії. Якщо в 1880-х рр. – 1905 р., зазвичай,

навчалося по одному, зрідка – два білоруси на курс, то на 1906 р. – по два; 1908 р., 1910 р. – по чотири особи [6, с. 37–120; 7; 9, с. 166; 10]. Зрозуміло, що виникає логічне питання: чому білоруси приїжджали навчатися до Глухова? Ми вважаємо, що для відповіді на нього можна виокремити кілька причин.

По-перше, обмежена можливість Віленського учительського інституту брати на навчання здібних абітурієнтів. До 1884 р. заклад перебував у просторій будівлі колишнього Віленського університету, яка знаходилася в центрі губернського міста. 1884 р. інститут був переведений у невелике незатишне приміщення чоловічої гімназії. У свою чергу, Міністерство освіти, для подолання проблеми нестачі аудиторій, 1886 р. зменшило державне замовлення з 60 до 45 осіб. На 1 січня 1888 р. у Віленському інституті, із відрахуванням вибулих вихованців, навчалася лише 41 особа. Для прикладу, у Глухівському учительському інституті контингент вихованців був істотно більший. Так, у 1880-х рр. кількість глухівських інститутців коливалася в межах 49–58 осіб [3, с. 8–11; 4, с. 124–131; 12, с. 17; 13, столб. 583].

По-друге, Віленський інститут не був спроможний поглинути велику кількість випускників учительських семінарій. На нашу думку, варто детальніше проаналізувати цю проблему. В останній третині XIX ст. перед випускниками учительських семінарій постала дилема: працювати у сільській школі або продовжити навчання в учительському інституті й отримати звання «міський учитель», стати держслужбовцем. У Віленському навчальному окрузі розгорнулася жорстка конкуренція між випускниками педагогічних семінарій. Якщо в Київському навчальному окрузі у 1880-ті – на початку 1900-х рр. діяли лише Острозька (Дедеркальська) та Коростишівська учительська семінарії, які в кращі роки закінчували лише 40–60 «сільських вчителів», то на теренах Віленського навчального округу функціонували аж 5 учительських семінарій (Молодечинська, Поневежська, Свіслоцька, Несвіжська та Полоцька), котрі випускали понад 100 вихованців (поч. 1900-х рр.). Зрозуміло, що Віленський учительський інститут з державним замовленням у 45 осіб не міг поглинути таку кількість семінаристів. Заради справедливості доцільно відмітити, що саме на цю категорію вступників Віленський інститут був зорієнтований. Наприклад, у 1899–1900 н. р. 87 % (48 осіб) вихованців інституту мали семінарську освіту. За таких умов частина потенційних абітурієнтів-семінаристів намагалися подати документи в учительський інститут Київського навчального округу. Для підтвердження цієї думки наведемо статистичні дані. Так, з 20 білорусів, що навчалися в Глухівському інституті у 1882–1906 рр., 15 (75 %) осіб були колишніми семінаристами [3, с. 47–48; 6, с. 37–120; 14, с. 88–89, 142–143].

По-третє, транспортна інфраструктура 1880-х рр. не була спроможна забезпечити зв'язок між багатьма губерніями Віленського навчального округу. Для жителів

Могилівської губернії було зручніше добиратись до Глухова, а не до Вільно. У 1882–1893 рр. 5 із 8 білорусів Глухівського інституту були уродженцями центральних та південних повітів Могилівської губернії. Проте в подальшому Глухівський інститут стає бажаним місцем навчання для абітурієнтів й інших, віддалених, білоруських губерній: Мінської, Гродненської, Вітебської [6, с. 37–65].

Також варто окреслити учительські семінарії, які закінчували литвини-білоруси. Так, Полоцьку учительську семінарію закінчували уродженці Вітебської та Могилівської губерній П. Чубов (1885), Й. Рибчинський (1886), А. Шако (1887), В. Шак (1888), К. Черняков (1889), М. Лещенко (1890), Янка Журба (1909); Свіслоцьку семінарію – уродженець Гродненської губернії М. Камінський (1895); Несвіжську семінарію – уродженці Мінської губернії О. Стасевич (1898), С. Фурс (1899), А. Лесик (1900), В. Моніч (1900), С. Костюк (1901), М. Сак (1902), Н. Клок (1903). 1903 р. Молодечинську семінарію закінчив П. Гуринович; І. Ляшок – Бельську семінарію (Седлецька губернія), Карпович – Поневежську семінарію (Ковенська губернія) [6, с. 37–120; 9, с. 166].

Оскільки 3/4 білорусів-вихованців Глухівського інституту закінчили спочатку учительську семінарію, то вони були старшими за своїх одногрупників. Так, середній вік випускника інституту, що отримав базову освіту в міському училищі, коливався в межах 19–20 років, у той час, як середній вік білорусів-випускників 1885–1911 рр. був у межах 27,5–28 років. Не даремно М. Карпов своїх одногрупників-білорусів називає «старічками». Під сленговим словом «старічки» розумілися особи, які були сімейними й тривалий час пропрацювали в сільських школах [6, с. 37–120; 7, с. 260; 9, с. 166].

Доцільно підкреслити, що уродженці білоруських губерній Віленського навчального округу були одними з найкращих вихованців Глухівського інституту на межі XIX–XX ст. Для прикладу, з 20 білорусів, що навчалися в інституті в 1885–1906 рр., 7 осіб (35 %) закінчили навчальний заклад із медаллю (В. Шак, М. Лещенко, М. Камінський, О. Стасевич, А. Лесик, В. Моніч – срібною, М. Сак – золотою). У свою чергу, серед представників інших національностей (українці, росіяни, араби) цей показник був у три рази нижчим і коливався в межах 11–12 %. Таким чином, 20 білорусів, що склали 5,5 % від загальної кількості випускників Глухівського інституту за 1885–1906 рр., отримали 7 медалей з 38 загальних відзнак (18 %) [6, с. 37–120].

Також освічені уродженці губерній Віленського навчального округу західних повітів Чернігівської губернії брали активну участь у національному відродженні білоруського народу. На початку 1908 р. в інституті було створено нелегальну організацію «Білоруський національний союз», яка займалася питаннями самоосвіти в національному дусі та поширення ідеї націоналізації школи. Для цього гуртка спеціально була облаштована білоруська бібліотека, читальня, організувалися те-

матичні лекції. Вихованці інституту Янка Журба (І. Івашина) та Н. Ярошевич були активними дописувачами першого білоруського журналу «Наша ніва» [11, с. 41].

Окремо варто розкрити питання кар'єрного шляху вихованців-білорусів Глухівського інституту. Наявна джерельна база та історіографічна традиція уможливорює реконструкцію (частково або повністю) життєвого та творчого шляху лише 19 випускників з 29. Усі білоруси, які спочатку закінчили учительські семінарії, пов'язали свій життєвий шлях з освітянською нивою. Зрозуміло, що в статті ми не будемо розкривати життєвий шлях всіх 19 випускників. Бажаючи можуть ознайомитися з цієї інформацією в словнику «Вихованці Глухівського учительського інституту (1874–1906)». У свою чергу ми сконцентруємо увагу на найбільш цікавих особистостях.

Так, доцільно звернути увагу на О. Стасевича та М. Сака, які розпочали свою педагогічну роботу з Близького Сходу. На межі XIX–XX ст. Російська імперія силами Імператорського Палестинського товариства в Леванті розбудовувала освітянську мережу. Оскільки навчальні програми були майже ідентичні російським, тому частина педагогічних кадрів запрошувалась з імперії Романових. О. Стасевич від 1898 р. до 1912 р. працював учителем Назаретського пансіону, помічником інспектора учбових закладів Палестинського товариства в Галілейському навчальному окрузі. 1912 р. повернувся в Російську імперію й влаштувався на посаду інспектора народних училищ Мітавського району Курляндської губернії.

М. Сак скалькував педагогічний шлях свого земляка. Так, від 1902 р. до 1910 р. учителював у Назаретській учительській семінарії. 1910 р. повернувся та по чергово працював помічником столоначальника канцелярії попечителя Київського навчального округу (1910 – вересень 1911), директором Київського 5-го двокласного міського училища (11 вересня 1911 р. – на 1912), Київського 6-го вищого початкового училища ім. Цесаревича Олексія (на 1915) [6, с. 86, 103].

У свою чергу випускник 1890 р. М. Лещенко спробував реалізувати себе в педагогічних закладах Оренбурзького навчального округу. Він по чергово працював учителем-інспектором Оренбурзького 2-го трикласного міського училища (Оренбурзька губ.), учителем математики Оренбурзької Киргизької учительської школи, учителем Бірської жіночої гімназії (Бірський повіт, Уфимська губернія). На 1906 р. – на 1916 р. працював учителем історії, географії, природознавства Бірської учительської школи для іногородців [6, с. 54].

Карколомну наукову кар'єру в Україні зробив білорус В. Моніч, який народився 10 квітня 1874 р. у с. Щорс (Мінська губернія). Після закінчення учительського інституту в 1900–1902 рр. працював учителем російської мови в Канівському двокласному міському училищі (Київська губернія) та Луганському чотирикласному міському училищі (Катеринославська губернія). У 1909 р. закінчив із відзнакою Харківський техноло-

гічний інститут. Працював на заводі Гартмана в Луганську. 1910 р. став стипендіатом міністерства освіти для підготовки до викладацької роботи при технологічному інституті. У 1911–1912 рр. вивчав потягобудування та займався науково-дослідною роботою в Шарлоттенбурзькому політехнікумі (Берлін, Німеччина). У 1913–1929 рр. викладав у Харківському технологічному інституті, перебуваючи на посадах доцента (від 1918 р.), ад'юнкт-професора (від 1919 р.), професора (від 1923 р.). Від 1921 до 1929 рр. був керівником науково-дослідної кафедри з паровозобудування, науково-дослідної кафедри машинобудування. Також у 1924 р. викладав у Харківському державному електромеханічному робітничому технікумі ім. Профінтерна. Від 1925 р. – в член редакційної комісії «Известий Харьковского технологического института». Помер 1929 р. в Харкові [6, с. 93].

У Глухівському інституті також навчався «батько» Білоруського політехнічного інституту Н. Ярошевич, який народився 11 липня 1885 р. у м. Сверхень (Мінська губернія). Закінчив Мирчське міське училище, працював учителем Головенчицького училища (Мінська губернія). Після закінчення Глухівського інституту перебував на посадах учителя в Шосткинському трикласному міському училищі (1 липня 1906 р. – 1 січня 1908 р.), у Глухівському ремісничому училищі ім. Н.А. Терещенка (1 січня 1908 р. – 1910). Упродовж 1910–1914 рр. навчався в Московському інституті сільського господарства. Далі працював агрономом у Лебединському повіті Харківської губернії; читав лекції з агрономії в навчальних закладах Мінської, Смоленської, Харківської губерній. 1915 р. навіть пропрацював інспектором малого кредиту у Сумському відділенні Державного банку. У 1915 р. – мобілізований до царської армії. Від 16 листопада 1917 р. став головою Мінської повітової земської управи. Виступав проти розгону Всебілоруського установчого зібрання, був заарештований.

За сприяння Н. Ярошевича відкрито Мінське політехнічне училище, яке 1919 р. було перетворене в політехнікум. 1 грудня 1920 р. на базі цього політехнікуму відкрили Білоруський державний політехнічний інститут, а Н. Ярошевич став його ректором. На жаль, успішна адміністративна та педагогічна кар'єра перервалася арештом від 9 березня 1921 р. Через місяць він повернувся до викладацької діяльності. 1922 р. був переведений на посаду заступника директора Білоруського державного інституту сільського господарства. Через загрозу арешту від середини 1920-х рр. працював у Середньоазійському державному університеті, Інституті іригації та механізації сільського господарства Узбецької СРР. У 1930 р. був заарештований та виселений разом із сім'єю з Ташкента в сільську місцевість. Тільки через три роки йому дозволили повернутися до Ташкента. 1937 р. був звинувачений у шпіонажі на користь іноземної розвідки та засуджений до 10 років таборів. Був направлений в один із таборів Красноярського та розстріляний [6, с. 120].

З нашим інститутом пов'язаний життєвий шлях відомого білоруського громадського діяча, педагога А. Лесика, який народився 28 серпня 1872 р. у селянській родині у с. Ніколаївщина (Мінський повіт, Мінська губернія). Його батько був орендаром у князя Радзивілла. Після закінчення Несвізької учительської семінарії 6 років вчителював у народних школах Мінської губернії. По закінченню Глухівського інституту працював у Новгород-Сіверському двокласному міському училищі (1 жовтня 1900–1907). У цей період займався активною просвітницькою діяльністю: організовував народні читання, лекції та ін. 1907 р. обраний в II Державну Думу від трудової партії від Чернігівської губернії. Цього ж року був звільнений зі школи. Від 1923 р. – науковий співробітник Інституту білоруської культури, викладав у педагогічному технікумі, займався питаннями білоруського правопису. Після 1933 р. йому заборонили займатися викладацькою діяльністю, жив з репетиторства. У роки німецької окупації в Мінську займався підготовкою підручників для школи. Разом з відступаючою німецькою армією дійшов до Чехословаччини. 1945 р. повернувся в с. Ніколаївщину.

Загалом надзвичайно цікава вся родина Лесиків. Так, брат, Лесик Язеп (Йосиф) Георгійович (1883–1940), – відомий білоруський політичний діяч, мовознавець, педагог. У революційні 1917–1921 рр. – член партії Білоруська соціалістична громада, брав участь у роботі Загальнобілоруського з'їзду (1917), входив до Ради Білоруської Народної Республіки та Народного секретаріату Білорусі. Один із ініціаторів проголошення Білоруської Народної Республіки. Від 1921 р. викладав у Білоруському державному університеті, працював у Інституті білоруської культури та Білоруській Академії наук. Автор підручників з білоруської мови для шкіл та педагогічних технікумів. Тричі був заарештований: 1921 р., 1930 р., 1938 р. Помер 1940 року у Саратовській тюрмі. У свою чергу сестра, Анна Георгіївна Лесик (1857–1929), була матір'ю відомого білоруського поета Якуба Коласа [6, с. 93].

Таким чином, на межі XIX–XX ст. Глухівський учительський інститут перетворився на освітній осередок, у якому навчалася талановита білоруська молодь. В учительському інституті литвини-білоруси отримали необхідні знання для побудови успішної наукової та освітньої кар'єри.

ДЖЕРЕЛА

1. Гирич Я.М. Листування С. Сергеева-Ценського з директором Глухівського учительського інституту Г. Сапітоном. *Сіверщина в історії України*. 2017. Випуск 10. С. 412–417.
2. Гнатюк Л.В. Становление личности С.Н. Сергеева-Ценского-педагога. *С.Н. Сергеев-Ценский – выдающийся советский писатель-академик (к 110-летию со дня рождения)*. Глухов, 1984. С. 3–5.
3. Двадцатипятилетие Виленского учительского института. 1875–1900. Краткая историческая записка. Вильно, 1900. 85 с.
4. Извлечение из Всеподданнейшего отчета Министра Народного Просвещения за 1888 и 1889 годы. Санкт-Петербург, 1893. 218, 151, III с.
5. Кривко Я. Зв'язки білоруського поета Янки Журби з Україною і Глуховом. *За перемогу*. 1958. 13 червня.

6. Крижанівський В. Випускники Глухівського учительського інституту (1874–1906). Біографічний словник. Глухів, 2019. 136 с.

7. Крижанівський В.М. Вихованці Глухівського учительського інституту М. Карпов та А. Михайлець за матеріалами Історико-педагогічного музею ГНПУ ім. О. Довженка. *Сіверщина в історії України*. 2020. № 13. С. 257–265.

8. Крижанівський В.М. Глухівський учительський інститут та підготовка педагогічних кадрів для шкіл Імператорського православного палестинського товариства. *До 100-річчя від дня народження академіка Омеляна Прицака (1919–2006)*. Київ, 2019. С. 17–18.

9. Крижанівський В.М. Спогади Олександра Олексійовича Карпекіна про Глухівський учительський інститут міжреволюційної доби. *Історичні студії суспільного прогресу*. Випуск 4. 2016. С. 159–169.

10. Лист М.П. Гея до І.М. Ляшка від 20 грудня 1966 року. Фонди історико-педагогічного музею ГНПУ ім. О. Довженка.

11. Русова С. К вопросу о белорусской школе. *Русская школа*. 1908. № 11. с. 39–42.

12. Сапитон Г.Л. Глуховському учительському інституту 75 лет (1874–1949 гг.). Глухов, 1949. 43, 4 с.

13. Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Царствование императора Александра III, 1885–1888 годы. Санкт-Петербург, 1894. Т. 10. 1490 столбцов, 130 с.

14. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи (Данные 1905 года) / ред. В.И. Фармаковского и А.А. Шапеллона. Одесса, 1908. 313 с.

15. Шахненко В.И. Глуховский пединститут в жизни С.Н. Сергеева-Ценского (по материалам писем писателя). *Вопросы профессиональной подготовки учителя в свете Основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы*. Глухов, 1984. С. 22–23.

Kryzhanivskiy V.M. Natives of Belarussian provinces in Hlukhiv teacher's institute

The purpose of the study is to understand the role of the Hlukhiv Teachers' Institute in the training of the Belarussian intelligentsia in 1885–1911. The research methodology is based on principles of historicism, scientificity, and systematics. Historical-generic and historical-systemic methods are used to disclose the defined theme in the article. Scientific novelty. The issue of teaching Belarussians in teacher's college during the Romanov empire were determined based on a wide range of sources

Hlukhiv Teacher's Institute became an important center for training teachers at the turn of the XIX–XX centuries. 29 natives of the Belarussian provinces studied at the institute. Lithuanian-Belarussians received high-quality knowledge and realized themselves in the system of education and science. P. Chubov, Y. Rybchynskiy, P. Feshchenko, A. Shako, M. Leshchenko, M. Kaminskyi, O. Stasevych, M. Sak, S. Furs, O. Mohylnytskyi realized themselves in the education system in Ukraine, Belaruss, Russia. A. Lesyk was elected a deputy from the Labor Party to the State Duma. A. Lesyk became a famous Belarussian public figure and teacher-methodologist after the First World War. V. Monich studied at the Kharkiv Institute of Technology and Charlottenburg Polytechnic after graduating from the Teacher's Institute. He became a famous scientist on the problems of steam locomotive, taught at the Kharkiv Institute of Technology. N. Yaroshevich studied at the Moscow Institute of Agriculture after graduating from the Teachers' Institute. N. Yaroshevich headed the Belarussian State Polytechnic Institute in 1920. He was arrested in 1921. N. Yaroshevich moved to Uzbekistan to avoid arrest. He worked at the Central Asian State University, the Institute of Irrigation and Agricultural mechanization.

Key words: teacher's institute, teacher's seminary, teacher, educational activity.

REFERENCES

1. Hyrych, Ya.M. (2017). Lystuvannia S. Serhieieva-Tsenskooho z dyrektorom Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu H. Sapitonom [Correspondence of S. Serheev-Tsenskiy with the director of Hlukhiv Teacher's Institute H. Sapiton]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 10, pp. 412–417. [in Ukrainian].
2. Gnatyuk, L.V. (1985). Stanovlenie lichnosti S. N. Sergeeva-Tsenskooho-pedagoga. *S.N. Sergeev-Tsenskiy – vyidayushchysya sovetskiy pisatel-akademik (k 110-letiyu so dnya rozhdeniya)*. Tezisy doklada nauchno-prakticheskoy konferentsii, pp. 3–5. Gluhov. [in Russian].
3. Dvadtsatipyatiletie Vilenskogo uchitelskogo instituta. 1875–1900. *Kratkaya istoricheskaya zapiska*. (1900). Vilno. [in Russian].
4. Izvlechenie iz Vsepoddaneyshego otcheta Ministra Narodnogo Prosveshcheniya za 1888 i 1889 godyi. (1893). Peterburg. [in Russian].
5. Kryvko, Ya. (1958). Zv'iazky biloruskoho poeta Yanky Zhurby z Ukrainoiu i Hlukhovom [Relations of the Belarussian poet Yanka Zhurba with Ukraine and Hlukhiv]. *Za peremohu*, 13 chervnia. [in Ukrainian].
6. Kryzhanivskiy, V. (2019). Vypusknikiy Hlukhivskoho uchytelskoho

instytutu (1874–1906). [Graduates of the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1906).] *Biohrafichnyi slovnyk*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

7. Kryzhanivskiy, V.M. (2020). Vykhovantsi Hlukhivskoho uchyteľskoho instytutu M. Karpov ta A. Mykhaillets za materialamy Istoryko-pedahohichnoho muzeiu HNPU im. O. Dovzhenka [Pupils of Hlukhiv Teacher's Institute M. Karpov and A. Mykhaillets according to the materials of the Historical and Pedagogical Museum of HNPU named after O. Dovzhenko.]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 13, pp. 257–265. [in Ukrainian].

8. Kryzhanivskiy, V.M. (2019). Hlukhivskiy uchyteľskiy instytut ta pidhotovka pedahohichnykh kadriv dlia shkil Imperatorskoho pravoslavnoho palestynskoho tovarystva [Hlukhiv Teachers' Training Institute and teacher training for schools of the Imperial Orthodox Palestinian Society.]. *Do 100-richchia vid dnia narodzhennia akademika Omeliana Pritsaka (1919–2006)*, pp. 17–18. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Kryzhanivskiy, V.M. (2016). Spohady Oleksandra Oleksiiovycha Karpekina pro Hlukhivskiy uchyteľskiy instytut mizhrevoliutsiinoi doby [Memoirs of Oleksandr Oleksiiovych Karpeka about the Hlukhiv Teacher's Institute of the Interrevolutionary period.]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, issue 4. p. 166. [in Ukrainian].

10. Lyst M.P. Heia do I.M. Liashka vid 20 hrudnia 1966 roku. Fondy istoryko-pedahohichnoho muzeiu HNPU im. O. Dovzhenka [Letter M.P. Hei to I.M. Lyashko dated December 20, 1966. Funds of the Historical and Pedagogical Museum of GNPU. O. Dovzhenko.]. (unpublished).

11. Rusova, S. (1908). K voprosu o belorussoy shkole [On the question of the Belarusian school]. *Russkaya shkola*, vol. 11. p. 41. [in Russian].

12. Sapiton, G.L. (1949). *Glukhovskomu uchitel'skomu institutu 75 let (1874–1949 gg.)*. *Glukhov Teachers' Training Institute is 75 years old (1874–1949)*. Glukhov. [in Russian].

13. *Sbornik postanovleniy po Ministerstvu Narodnogo Prosveshcheniya. Tsarstvovaniye imperatora Aleksandra III, 1885–1888 gody* [Collection of resolutions on the Ministry of Public Education. Reign of Emperor Alexander III, 1885–1888.]. (1894). V. 10. St. Petersburg. [in Russian].

14. Farmakovskiy, V.I. (1908). *Statisticheskie svedeniya po nachalnomu obrazovaniiyu v Rossiyskoy imperii (Dannye 1905 goda)* [Statistics on primary education in the Russian Empire (Data from 1905)]. Odessa. [in Russian].

15. Shahnenko, V.I. (1984). *Gluhovskiy pedinstitut v zhizni S.N. Sergeeva-Tsenskiego (po materialam pisem pisatelya)* [Glukhov Pedagogical Institute in the life of S.N. Sergeev-Tsensky (based on the letters of the writer.]. *Voprosy professionalnoy podgotovki uchitel'ya v svete Osnovnykh napravleniy reformy obsheobrazovatel'noy i professional'noy shkoly*, pp. 22–23. Glukhov. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 09.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 94(437:477)«1917/1933»

О.В. Пластун

МАЛОЗНАНІ УРОДЖЕНЦІ КРОЛЕВЕЧЧИНИ – ВИПУСКНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У ПОДЕБРАДАХ

У статті опубліковані дані, отримані з архівних документів ЦДАВО України, що стосуються особових справ випускників Української господарської академії у Подєбрадах. Ці студенти народилися на Кролевеччині та воювали в лавах Армії УНР під час Української революції 1917–1921 рр.

Автор зосереджує увагу на особових справах п'ятох студентів, які навчалися в цьому навчальному закладі протягом 1923–1933 рр. Дослідження має на меті популяризувати маловідомі імена часів Української революції 1917–1921 рр. у контексті локальної історії на прикладі уродженців колишнього Кролевецького повіту.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Кролевецький повіт, Українська господарська академія, Подєбради, інтернаціональний студент, іспит, біографія, Ф.О. Власенко, І.М. Кобизський, М.А. Кушніренко, Г.Т. Радченко, М.П. Старогорський.

Актуальність звернення автора до цієї теми обумовлена необхідністю вивчення локальної історії та персоналізації учасників Української революції 1917–1921 рр. у зв'язку з відзначенням її річниці та проведенням відповідних заходів на державному рівні.

Зрозумілим є той факт, що в радянській історіографії не існувало фундаментальних досліджень з означеної проблеми, оскільки політика тогочасної правлячої верхівки однобічно і тенденційно трактувала ці події, що у свою чергу часто супроводжувалося підміною термінів та понять. Завдання сучасної української історичної науки полягає в донесенні до суспільства об'єктивної інформації з використанням досвіду попередників для запобігання помилок у майбутньому.

Для написання статті автор опрацював роботи представників української діаспори (М Антонович [10], С. Наріжний [13]), свідчення місцевих краєзнавців (П. Радченко [16]), наукові видання по загальній проблематиці Української революції 1917–1921 рр. (І. Срібняк [12], Я. Тинченко. [17]), літературу, пов'язану з функціонуванням Української господарської академії (О. Пеленська [14], О. Песчаній [15]).

Українська господарська академія в місті Подєбради (колишній Чехословаччині – Авт.) заснована у 1922 році. На початкових етапах своєї освітянської діяльності заклад не мав ані достатньої кількості викладачів, ані навчальних засобів. У академії не було ні таблиць, ні збірок, а також жодної фахової книги чи підручника українською мовою [15, с. 147].

Академія складалася з трьох факультетів: агрономічно-лісового, економічно-кооперативного, інженерного. Навчання тривало 4 роки і складалося з 8-ми семестрів. Кожний академічний рік мав 2 семестри: зимовий – з 1 вересня по 1 березня, та літній – з 1 березня по 1 вересня. Після закінчення перших чотирьох семестрів та виконання всіх практичних завдань студенти склали при окремій факультетській комісії перший півкурсний іспит, а після завершення решти семестрів скла-

дали другий. Після кожного іспиту студент одержував свідоцтво, у якому були зазначені оцінки з пройдених навчальних предметів [18, с. 9–10]. По закінченню чотирьох років випускники академії склали дипломний іспит та отримували звання інженера з певного фаху. Наприклад, ставали інженерами-економістами чи інженерами-гідротехніками відповідно до факультету та відділу, на якому вони навчалися [19, с. 6].

У цій академії, з-поміж інших, здобували науку Федір Власенко, Іван Кобизський, Микола Кушніренко, Григорій Радченко. До навчального закладу хотів вступити і Микола Старогорський, але отримав відмову через відсутність вакансій. Зупинимося на кожній персоналії.

Федір Омелькович Власенко народився 11 листопада 1906 року в с. Дубовичі Глухівського повіту у родині Омелька та Васси Власенків. Був охрещений у сільській Покровській церкві [5, арк. 23]. Військове звання – козак Армії УНР. У «Curriculum vitae» зазначав: «На шостому році мого віку вступаю до Глухівської міської школи, яку закінчив у 1917 р. Революційні події, а також зруйнування нашого господарства в 1918 р. примусило нас переїхати в м. Мелітополь на Таврії, де не було змоги продовжувати освіту. 5 червня 1920 р. вступаю до Української армії, з якою пізніше в цім році й був інтернований до Польщі. Мандруючи таборами у Польщі, я весь час з невеликими перервами продовжував свою освіту. У 1922 р. в таборі Щепіорно вступаю на курси середньошкільників, а з відкриттям реальної школи вступаю до неї. Переїхав до табору Каліш, який пізніше перейменували в Українську Станицю, де я в 1924 р. вступив до гімназії ім. Т. Шевченка, яку закінчив 1926 року» [5, арк. 31].

Майбутній студент Української господарської академії (далі – УГА) у Подєбрадах при вступі повинен був подати наступні документи (*мова оригіналу – Авт.*): 1) «Curriculum vitae», 2) свідоцтво зрілості, 3) посвідчення про народження, 4) посвідчення про моральність, 5) посвідчення про стан здоров'я, 6) три фотографічних картки, 7) підписку, 8) посвідчення про незможність, 9) прохання до фінансово-господарської комісії. Для вступу в цей навчальний заклад потрібна була також і медична довідка. Так, наприклад, у довідці Федора Власенка зазначалося (*мова оригіналу – Авт.*): «Цим свідчу, що Власенко Хведір після медично-лікарського огляду є дійсно фізично здоровий і до умислової праці здібний» [5, арк. 21]. На жаль, прізвище лікаря на довідці нерозбірливе, проте є його підпис; довідка (*в оригіналі «Посвідка» – Авт.*) датується 19 серпня 1926 р. Місце її видачі – Українська Станиця при м. Каліш. Цікавим є той факт, що у всіх документах особової справи цей студент значиться Федором, і тільки у цій довідці він записаний як «Хведір».

Стосовно вступу до УГА Федір Власенко зазначав, що у разі відсутності вільних вакансій у агрономічному відділі агрономічно-лісового факультету він просить перевести його у лісовий відділ [5, арк. 27]. Під час навчання Ф. Власенко звертався до фінансово-господарської комі-

сії у Подєбрадах з проханням надати йому стипендію у зв'язку зі скрутним матеріальним становищем [5, арк. 30].

Нашу увагу також привернуло свідоцтво зрілості майбутнього студента УГА Григорія Радченка (*мова оригіналу – Авт.*): «1923 року був прийнятий на Українські Натуральні курси в м. Подєбрадах Чесько-Словацької Республіки, після закінчення яких року 1924 місяця жовтня 6 дня склав іспит зрілості згідно з розпорядженням Міністерства року 1908 лютого 29 дня та припису Міністерства Шкіл і Народної Освіти року 1921 грудня 6 дня, і розпорядження також Міністерства з дня 26 вересня 1924 р. На підставі цього одногосно був визнаний зрілим для вступу до всіх Високих Технічних шкіл» [8, арк. 92]. Це свідоцтво також дублювалося чеською мовою. У «Підписці» Г. Радченко надавав свою згоду щодо дотримання правил поведінки та внутрішнього розпорядку у разі його зарахування до цього навчального закладу [5, арк. 29].

Іван Митрофанович Кобизський народився 1 січня 1891 р. в Кролевіці, в сім'ї дяка, який походив з козацького роду. Наступного дня був охрещений священником Петром Івашутичем у Варваринській церкві міста [4, арк. 2]. Він – громадський та пластовий діяч, учитель, професор і директор Української реформованої реальної гімназії у м. Ржевниці поблизу Праги [14, с. 107]. Військове звання – сотник піхоти Армії УНР [17, с. 258].

У «Curriculum vitae» І. Кобизський писав: «У 1901 р. я вступив до Новгород-Сіверської духовної школи, а по її закінченні у 1905 р. вступив до Чернігівської духовної семінарії, повний курс якої закінчив у 1911 р. першим студентом. У серпні 1911 р. вступив до Варшавського університету, на історико-філологічний факультет слов'яно-російський відділ, який закінчив у червні 1915 р. з правом одержання ступеня кандидата історико-філологічних наук по представленні дисертації. У вересні 1915 р. вступив до Київської Костянтинівської військової школи, яку закінчив 17 січня 1916 р. й був відряджений до офіцерської стрілецької школи в Оранієнбаумі на офіцерські кулеметні курси, по закінченні яких у лютому 1916 р. був зарахований до складу I-го кулеметного полку. Брав у Петрограді активну участь у революції 1917 р. й почав працювати над відділенням українців у окремі військові відділи серед залоги м. Оранієнбаум. Сформувавши 1-шу українську кулеметну сотню «Максима», я був призначений її командиром та в липні 1917 р. виїхав на південно-західний фронт, де й прилучився зі своєю сотнею до Богданівського полку. У цьому полку був до січня 1918 р., а потім захворів тифом і в березні 1918 р. звільнився від військової служби по демобілізації. У червні й липні 1918 р. був на Київських курсах українознавства для вчителів середніх шкіл, а в серпні 1918 р. був призначений учителем української мови до I-ї Чернігівської гімназії, на цій посаді перебував до жовтня 1919 р. За цей час був секретарем Чернігівської вчительської спілки, представником від неї в губернальному Народообразі, по дорученню спілки студіював

Шевченківський відділ музею Тарновського в Чернігові, брав участь у роботі археологічної комісії, читав лекції на курсах для дорослих. Слухав курси єдиної трудової школи. У жовтні 1919 р. по заняттю Чернігова денікінською армією я був мобілізований цією армією. Разом із нею був у березні 1920 р. інтернований поляками й відправлений до табору Стрільково (*Стшалково – Авт.*), де й почав працювати над відділенням українців із денікінської армії, а по відділенні читав лекції із української мови та історії української літератури. У липні 1920 р. прибув до Української збірної станиці у таборі Ланцут, де був призначений лектором української мови та історії української літератури, з того часу систематично веду культурно-просвітню працю у частинах української армії, долю якої і зараз поділяю. За час інтернування був начальником культурно-просвітнього відділу Збірної станиці, начальником лекторського відділення культурно-просвітнього куреня, вчителем гімназії у таборі Ланцут, а потім у таборах Стрільково та Щипйорно, начальником культурно-просвітнього відділу 2-ї резервної бригади. Крім цього, я читав лекції з української мови та історії української літератури: у таборі Ланцут на таборових курсах для старшин і урядовців та курсах для підготовки культурно-просвітніх інструкторів; старшинам і урядовцям кордонного корпусу; юнакам Кам'янецької юнацької школи. У таборі Александрові: для старшин і урядовців 3-ї та на курсах для старшин 4-ї дивізії; у таборі Стрільково: для старшин і козаків запасових військ і на таборових курсах для старшин і урядовців цього табору. Зараз учителюю у школі українських пластунів у таборі Щипйорно. Місцем постійного перебування в нормальні часи було м. Кролевець на Чернігівщині» [6, арк. 7–8]. Указана дата 26 червня 1923 р.

У школі українських пластунів Іван Кобизський викладав з 1 січня 1922 р., читав українську мову та релігієзнавство [20, с. 39]. Заняття в ній, зокрема у 1923 р., проводились з 1 січня по 1 червня. На той час у школі навчалось 123 дитини: українців – 78 (56 з них жили в школі, 22 приходили на заняття), білорусів – 29, росіян – 13, поляків – 3. По класам розподіл відбувався наступним чином: у I класі навчалось 9 українців, у II кл. – 10, у III кл. – 20, у IV кл. – 8, у V кл. – 15, у VI кл. – 12, у VII кл. – 6; білорусів і росіян у II кл. налічувалось 8 учнів, у III кл. – 16, у IV кл. – 7, у V кл. – 9; польський клас мав 3 учні [20, с. 16]. Цікаво, що разом українських дітей налічувалось 80 осіб, а не 78, як зазначено у документі. Можливо, протягом трьох років до школи прийшло два нових вихованці.

18 грудня 1923 р. 29 дітей-пластунів цієї школи, разом із двома вчителями (І. Кобизським та М. Хлюром), приїхали до Праги. Мешкали вони при станиці Українського громадського комітету в окремому «Інтерналі дітей-сиріт». Бараки для їхнього проживання виділив Чеський Червоний Хрест, який також давав паливо,

інвентар та опікувався санітарно-медичним станом інтернату. Саме тут діти продовжували свою науку під опікою вище зазначених вчителів [13, с. 183].

Іван Митрофанович, незважаючи на свою професійну діяльність, не мав фінансової можливості для здобуття другої вищої освіти в закордонних навчальних закладах. 26 червня 1923 р. він отримав у таборі Щипйорно від спілки вчителів відповідне посвідчення [6, арк. 12]. У 1925 р. він став аспірантом УГА і разом з іншим аспірантом М. Хлюром викладав у гімназії при Українському високому педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова в Празі. Протягом 10-річного періоду існування цього інституту, а саме з 1923 року по 1933 рік, серед академічного персоналу було зазначено 92 особи, з яких 80 чоловік були українцями, 12 – інших національностей [13, с. 174].

Помер Іван Кобизський 13 листопада 1933 р. у м. Ліптовський Мікулаш (*нині Словаччина – Авт.*). Похований на Ольшанському кладовищі у Празі. Пам'ятник на його могилі зведений за проектом Оксани Лятуринської [14, с. 107]. У 1934–1935 рр. у гімназії за ініціативи вдови покійного О. Кобизької була заснована стипендія (150 крон) імені директора І.М. Кобизького [13, ст. 187].

Микола Антонович Кушніренко народився 13 листопада 1906 р. в селі Мельня Кролевецького повіту у сім'ї козака Антона Михайловича та Мотрі Микитівні Кушніренків. Був охрещений наступного дня священником Митрофаном Давидовським у Архангело-Михайлівській церкві с. Мельня [3, арк. 67]. Громадський діяч, інженер-економіст, учитель, військове звання – козак Армії УНР.

У «Curriculum vitae» М. Кушніренко зазначав: «Через рік після мого народження батько переїжджає до с. Спаського (*Кролевецького повіту – Авт.*), у цьому селі закінчую я початкову школу і в 1916 р. вступаю до підготовчого класу Кролевецької гімназії. Учився в ній я до 1919 р. і встиг закінчити два класи, але восени цього року батьки мої від більшовицького терору і переслідувань емігрують до Польщі. У дорозі батько захворів і залишився в Україні, а я з дідом поїхав далі. У містечку Ярмолинцях у березні 1920 р. дід помирає, а я залишаюсь без опіки, якої тоді ще потребував, дістаюсь до табору інтернованих у Польщі, побув у них біля двох місяців і поїхав до табору Ланцут, в якому формувались тоді частини Армії УНР, та вступив у її ряди. (Так, наприклад, формування 1-ї дивізії армії УНР у цьому таборі розпочалося з 8 лютого 1920 р. Проте, на думку І.В. Срібняка, така військова допомога Польщі УНР у той час мала здебільшого декларативний характер, оскільки через відсутність належної лікарської допомоги та занедбаний санітарний стан у таборі поширилася пошесть тифу [12, с. 83]).

Після тритижневого перебування у Ланцуті я поїхав на фронт, на якому був аж до інтернування армії поляками. Перебував весь час в складі куреня низових запорожців II-ї бригади Запорозької дивізії. Мандруючи по таборах (*після інтернування армії в листопаді 1920 року – прим. М. Кушніренка*), самоосвітою попов-

нював свої знання. У 1922 р. вчився на курсах середньошкільників у таборі Щепйорно, у 1923 р. у цьому ж таборі учився в реальній школі та в липні місяці склав іспит за чотири класи. Але восени 1923 р. дістав звільнення з табору і змушений був його покинути, а разом з тим і реальну школу, та їхати на працю. Однак, на початку 1925 р. приїжджаю до Української станиці (*бувшого табору – прим. М. Кушніренка*) при м. Каліш, тут до гімназії ім. Т. Шевченка, яку цього року і закінчив, а у вересні прибув до Праги, щоб вступити до Вищої Школи» [7, арк. 23–23 зв.]. Указана дата 4 жовтня 1926 р.

Навчався Микола Кушніренко по банківсько-комерційній спеціалізації економічного відділу економічно-кооперативного факультету УГА в Подєбрадах протягом 1926–1931 рр. [7, арк. 43]. У його особовій справі є посвідчення від 31 липня 1926 р., у якому йдеться (*мова оригіналу – Авт.*): «за час перебування в Українській Армії заховував себе бездоганно, судово і дисциплінарно караний не був та ганебними вчинками себе не заплямував» [7, арк. 10]. Справа містить обхідний лист абсолювента (*випускника – Авт.*) Української господарської академії з переліком кабінетів, які мав обійти випускник: бібліотеку УГА, допомогово-благодійний комітет, кабінет народного господарства, кабінет приватного господарства, кабінет кооперації, кабінет статистики. Лист закінчується підписом і печаткою декана економічно-кооперативного факультету [7, арк. 3].

27 вересня 1932 р. М. Кушніренко звернувся до канцелярії Української господарської академії у Подєбрадах із проханням видати йому чеською мовою посвідчення про закінчення економічного факультету та отримання титулу інженера [7, арк. 2]. З листа до канцелярії Української господарської академії М. Кушніренка від 14 травня 1933 р. дізнаємося наступне: друк диплома коштував 76 крон, дві копії – 2 крони, гербова марка – 8 крон, один примірник на мову французьку – 6 крон, загальна сума витрат – 92 крони. Також він повідомляв, що йому потрібен переклад диплома чеською мовою, гроші (20 крон) за цю роботу будуть надіслані приблизно 2–4 червня, а сам диплом просив виготовити до 1 червня 1933 р. У цьому листі Микола Антонович звернув увагу на правильне написання його прізвища у дипломі: має бути «Кушніренко», а не «Кушніренко» чи «Кушнеренко». У кінці листа він згадує дівоче прізвище матері (Кусенко) [7, арк. 40–40 зв.].

Другий півкурсний іспит М. Кушніренко складав 30 червня 1931 р. Він отримав наступні оцінки (*мова оригіналу – Авт.*): 1) історія соціально-економічних думок (включно соціалізм, комунізм, анархізм) – дуже добре; 2) міжнародна торговельна політика – добре; 3) економія сільського господарства – дуже добре; 4) аграрна політика – дуже добре; 5) гроші та емісійні банки – добре; 6) торговельне право – добре; 7) банкове право – дуже добре; 8) морське право – дуже добре; 9) міжнародне право – дуже добре; 10) цивільне право – дуже

добре; 11) приватна економія – дуже добре; 12) організація торговельного підприємства – добре; 13) організація зовнішнього торгу – добре; 14) організація банківського підприємства – дуже добре; 15) техніка банкової справи – дуже добре; 16) котроля банків – дуже добре; 17) біржі та операції з цінними паперами – дуже добре; 18) господарська конюнктура – дуже добре; 19) товарознавство з хемичною технологією – склав; 20) товарознавство головних предметів українського експорту – дуже добре; 21) торговельне рахівництво – дуже добре; 22) банкове рахівництво – дуже добре; 23) білянси – дуже добре; 24) контокоренти – дуже добре; 25) калькуляція – дуже добре; 26) парітети – дуже добре; 27) арбітраж – дуже добре; 28) фінансова (полічна арифметика) – дуже добре; 29) кредит – дуже добре; 30) історія місцевого самоврядування – дуже добре; 31) місцеве господарство – склав; 32) місцеві фінанси – склав; 33) соціологія – дуже добре; 34) французька мова – дуже добре. Також були складені колоквиуми з наступних дисциплін: хлібна торгівля, українська торговельна кореспонденція, німецька торговельна кореспонденція, торговельна преса, експедиція залізнична і морська [7, арк. 43–43 зв.].

17 травня 1933 р. М. Кушніренко отримав диплом інженера-економіста. Проте, дипломну роботу він захистив «з успіхом дуже добрим» ще 4 липня 1931 року. По закінченні УГА він продовжував підтримувати зв'язки з іншими абсолювентами цього закладу. Так, наприклад, на зустрічі випускників в Нью-Йорку 5 листопада 1966 р. він пожертвував 20 доларів на пам'ятник покійному професору В. Доманицькому [11, с. 3].

Григорій Тимофійович Радченко народився 4 серпня 1894 р. в с. Спаське Кролевецького повіту у родині козака Тимофія Фомича Радченка [1, арк. 239]. Мати Христина Луківна (дівоче прізвище Міцаєва), державна селянка, вінчалася з Тимофієм 7 квітня 1889 р. в Успенській церкві с. Спаське [1, арк. 124], а через 5 років тут охрестили майбутнього підполковника Армії УНР [17, с. 269].

У «Curriculum vitae» Г. Радченко писав: «У травні місяці 1911 р. закінчив 4-х класну міську школу (*положення про міські школи 1872 р. – уточ. Г. Радченка*), а в березні місяці витримав іспит за 5 класів гімназії і вступив на службу «вільноопределенним» у 175-й піхотний Батуринський полк 1-го вересня 1912 р. У листопаді 1914 р. після спеціального іспиту на «прапорщика» підвищений у ранг прапорщика і відбув на фронт у Дієву III-ю російську армію. На фронті був у 1915–1917 рр. Поранений та контужений.

Після революції 1917 р., коли розпочалася українізація частин російської армії на фронті, брав участь в українізації частин 40 армійського корпусу. У грудні 1917 р. перейшов на службу в штаб 26-го Українізованого корпусу. За часів Гетьманату служив у штабі VII-го Харківського корпусу (*м. Харків – уточ. Г. Радченка*), а пізніше в Інструкторській школі старшин у м. Києві. З вибухом націоналістичної революції, у листопа-

ді 1918 р. брав активну участь у боротьбі проти добровольчої навали у м. Києві.

В Українській Армії находжусь увесь час, а в жодних ворожих українській державності арміях не був. За час перебування в армії служив на різних штабових посадах. На інтернації завідував секцією мистецтва культурно-освітнянського відділу 2-ої Волинської дивізії протягом 9 місяців» [8, арк. 99–99 зв.]. Указана дата: 1 вересня 1923 року, м. Подєбради.

3 травня 1928 р. Г. Радченко звернувся до деканату інженерного факультету з проханням зарахувати його до числа студентів, які писали дипломну роботу з предмета «Меліорація» [8, арк. 78], а 15 червня 1929 р. склав другий півкурсний іспит, що складався з наступних навчальних предметів (*мова оригіналу – Авт.*): 1) машинознавство: рушії – добре, котли – добре, під'ємники – задовольняюче; 2) будівельна механіка – добре; 3) меліорація I – дуже добре; 4) меліорація II – дуже добре; 5) гідротехніка I – дуже добре; 6) гідротехніка II – дуже добре; 7) гідротехніка III – добре; 8) водоводи – дуже добре; 9) водостоки – добре; 10) бальнеотехніка – дуже добре; 11) використання водної енергії – добре; 12) будівництво – добре; 13) залізобетон – добре; 14) будова мостів – дуже добре; 15) дороги – добре; 16) тунелі – дуже добре; 17) енциклопедія залізничного діла – добре; 18) геодезія вища – дуже добре; 19) основи та фундаменти – дуже добре; 20) опал та вентиляція – дуже добре; 21) технологія води – добре; 22) гідрогелогія – дуже добре; 23) основи лісівництва – добре; 24) статистика – кол. склав; 25) контокоренти – дуже добре; 26) рахівництво – кол. склав; 27) політична економія – кол. склав; 28) санітарія та гігієна – кол. склав; 29) проектування – добре; 30) складання кошторисів – дуже добре; 31) основи електротехніки – задовільняюче; 32) ґрунтознавство – добре; 33) німецька мова – добре; 34) с-господарське будівництво – добре [8, арк. 75–75 зв.]. Слід звернути увагу, що в УГА студенти навчалися посеместрово; саме на той час Григорій Тимофійович був студентом VIII-го семестру.

Абсолютент гідротехнічного відділу інженерного факультету Григорій Радченко 15 червня 1929 р. захистив свою дипломну роботу «Зрошення та відводнення урочища «К.», ставши інженером-гідротехніком [8, арк. 80]. Головою комісії був доктор М.П. Вікул, професор УГА з 1928 р. [10, с. 23].

Поборника за волю України, підполковника армії УНР Григорія Радченка чекала трагічна звістка з Батьківщини: у 30-х рр. ХХ ст. одним із видів більшовицької пропаганди було «зречення рідними». В одному з номерів Крелевецької районної газети «Колгоспне село» з'явилася публікація про те, що Тимофій Радченко із Невечерівки (*тобто з одного із так званих «кутків» с. Спаського – Авт.*) підписав «зречення від рідного сина Григорія» [16, с. 42].

Микола Петрович Старогорський народився 18 квітня 1900 р. в с. Клишки Крелевецького повіту у родині

місцевого священника Петра Михайловича Старогорського. Був охрещений того ж дня священником Дмитром Андрієвським у Покровській церкві с. Клишки [2, арк. 158]. У списку старшин, зарахованих на дійсну українську військову службу та підвищених до наступних рангів протягом липня 1920 – липня 1923 рр., М. Старогорський був зазначений як юнак, піхота-хорунжий [17, с. 273]. У реєстрі випускників Спільної юнацької школи з підготовки старшин військового часу при 3-й Залізній дивізії від 4 грудня 1921 р. він значиться під № 19. Зарахований у піхоту до 2-ї Волинської дивізії [17, с. 287].

У «Curriculum vitae» М. Старогорський писав: «У 1910 р. я вступив до Новгород-Сіверської духовної школи, а потім учився в Чернігівській духовній семінарії і закінчив чотири класи в 1919 р. У 1918 р. вступив добровільно до Української армії, де перебував без перерви до останнього моменту. Під час перебування в Українській армії був інтернований у 1920 р. в Польщі. У 1921 р. 1 червня вступив до Юнацької школи прискореного випуску для підготовки старшин військового часу в таборі Каліш і закінчив її 1 січня 1922 р. У 1922 р. 1 червня вступив до 6-го класу гімназії ім. Т. Шевченка в таборі Каліш і закінчив її 23 березня 1924 р.» [9, арк. 8].

Цікавою є примітка Миколи Петровича після «Curriculum vitae», у якій він згадує, що під час революції у 1917 р. навчання в Чернігівській духовній семінарії проводилось «не нормально», тобто з перервами. Зазначається також, що закінчення академічного 1918–1919 навчального року фактично було завершено ще в грудні 1918 р. За браком вакансій Микола Старогорський так і не зміг вступити на навчання в УГА.

Отже, опрацьовані джерела дали змогу встановити прізвища деяких крелевчан, які воювали за Україну, але змушені були навчатися та жити за її межами. Подальші дослідження лежать у площині поглиблення біографістики вище зазначених абсолютентів, виявлення нових імен, пов'язаних із подіями Української революції 1917–1921 рр., вивчення історії Сіверщини в цілому.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО) ф. 839, оп. 1, спр. 8.
2. ДАСО, ф. 1187, оп. 2, спр. 32.
3. ДАСО, ф. 1187, оп. 3, спр. 10.
4. ДАСО, ф. 1187, оп. 4, спр. 33.
5. Центральний державний архів вищих органів управління (далі ЦДАВО України) ф. 3795, оп. 1, спр. 820.
6. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1217.
7. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1355.
8. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 1, спр. 1815.
9. ЦДАВО України, ф. 3795, оп. 4, спр. 34.
10. Антонович М. Проф. Д-р Микола Вікул 1888-1935. *Розбудова Держави*. Денвер: Видавництво : Квартальник. Видає Провід «Зарєва», 1955. Ч. 1 (16). С. 21–36.
11. Бюлетень товариства абсолютентів УГА-УТГІ. Нью-Йорк, 1966. Ч. 35. Грудень. С. 3.
12. Карпус З., Срібняк І. Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. *Український історичний журнал*. Київ. 2000. Вип. 1. С. 80–95.
13. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага: Видавництво: Студії Музею Визвольної боротьби України, 1942. Т. 1. 372 с. +іл.

14. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехословаччині. Нью-Йорк : Прага, 2005. 221 с.

15. Песчаній О. Українська господарська академія в Подєбрадах. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 2. С. 146–151.

16. Радченко П. Козацьке село Спаське. Нарис. Київ : Український пріоритет, 2013. 192 с.

17. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2. Київ : Темпора, 2011. 422 с.

18. Українська господарська академія в ЧСР. Прага, 1928. 64 с.

19. Українська господарська академія. Прага-Подєбради, 1932. 40 с.

20. Школа Вкраїнських Пластунів. Щипйорно. 1923. 54 с.

Plastun O.V. Little-known natives of Krolevechchyna who are graduates of the Ukrainian Husbandry Academy in Podebrady

This article is based on archival sources of the Central State Archives of Ukraine and State Archives of Sumy region. The researcher seeks to include in the scientific circulation the names of little-known people who were born in Krolevets region and studied at the Ukrainian Husbandry Academy in Podebrady.

The author focuses on the personal files of five students who studied at this institution during 1923–1933.

This work is especially important for Sivershchyna, as this study allows a more detailed analysis of local history and personalization of the participants in the Ukrainian revolution of 1917–1921.

The Ukrainian Husbandry Academy in Podebrady (former Chechoslovakia) dates back to 1922. It began its educational activities with a small number of lecturers and teaching aids. The teaching staff of the academy had no tables, no collections, no professional books, no Ukrainian textbooks.

The academy consisted of three faculties: agronomic and forestry; economic and cooperative; engineering. The training lasted four years and consisted of 8 semesters. Each academic year had two semesters: winter semester – from September 1 to March 1, and summer semester – from March 1 to September 1. After finishing the first four semesters and completing all practical tasks, students took the first half-year exam with a separate faculty commission, and after the rest of the semesters, they took the second half-year exam with the commission. After each exam, the student received a certificate stating the grades in the subjects. At the end of four years, the students of the academy took the diploma exam and received the title of engineer in a certain specialty. For example, they became engineers of economics or engineers of hydraulic engineering, according to the faculty and department.

Fedir Vlasenko, Ivan Kobyzskyi, Mykola Kushnirenko, and Hryhorii Radchenko, among others, studied at this academy. Mykola Starohorskyi also wanted to study there, but was refused due to lack of vacancies. The personal files of these students indicate that they fought in the army of the Ukrainian People's Republic and took part in the Ukrainian Revolution of 1917–1921. After analyzing the archival sources of the Central State Archives of Ukraine and State Archives of Sumy region, the researcher seeks to include the surnames and names of little-known people born in the Krolevets region in the historical circulation. This information makes it possible to get acquainted with the fate of the patriots of their country, who fought for its will, and after being defeated, were forced to study and live outside it.

Key words: Ukrainian revolution of 1917–1921, Krolevets district, Ukrainian Husbandry Academy, Podebrady, interned, student, exam, biography, Vlasenko F.O., Kobyzskyi I.M., Kushnirenko M.A., Radchenko H.T., Starohorskyi M.P.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali – DASO) f. 839, op. 1, spr. 8.

2. DASO, f. 1187, op. 2, spr. 32.

3. DASO, f. 1187, op. 3, spr. 10.

4. DASO, f. 1187, op. 4, spr. 33.

5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv upravlinnia (dali TsDAVO Ukrainy) f. 3795, op. 1, spr. 820.

6. TsDAVO Ukrainy, f. 3795, op. 1, spr. 1217.

7. TsDAVO Ukrainy, f. 3795, op. 1, spr. 1355.

8. TsDAVO Ukrainy, f. 3795, op. 1, spr. 1815.

9. TsDAVO Ukrainy, f. 3795, op. 4, spr. 34.

10. Antonovych, M. (1955). Prof. D-r Mykola Vikul 1888–1935. [Professor Dr. Mykola Vikul]. *Rozbudova Derzhavy*. Vol. 1 (16), pp. 21–36. Denver: Vydavnytstvo: Kwartalnyk. Vydaie Provid «Zareva». [in Ukrainian].

11. Biuletten tovarystva absolventiv UHA-UTHI. (1966). [Bulletin of the society of graduates UHA- UTHI]. Niu-York. Issue 35, Hrud-en, p. 3 [in Ukrainian].

12. Karpus, Z., Sribniak, I. (2000). Formuvannia ziednan Armii UNR u Polshchi v 1920 r. [Formation of units of the Army of the Ukrainian People's Republic in Poland in 1920]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, pp. 80–95. [in Ukrainian].

13. Narizhnyi, S. (1942). *Ukrainska emihratsiia. Kulturna pratsia ukrainskoi emihratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Ch. 1.* [Ukrainian

emigration. Cultural work of Ukrainian emigration between the two world wars. Vol. 1]. Praha: Vydavnytstvo: Studii Muzeiu Vyzvolnoi borotby Ukrainy. [in Ukrainian].

14. Pelenska, O. (2005). *Ukrainskyi portret na tli Prahy. Ukrainske mystetske seredovyshe v mizhvoienii Chekhoslovachchyni [Ukrainian portrait on the background of Prague. Ukrainian artistic environment in interwar Czechoslovakia]*. NiuYork: Praha. [in Ukrainian].

15. Peschanyi, O. (2008). *Ukrainska hospodarska akademiia v Podebradakh. [Ukrainian husbandry academy in Podebrady]. Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, issue 2, pp. 146–151.* [in Ukrainian].

16. Radchenko, P. (2013). *Kozatske selo Spaske. Narys [Cossack village Spaske. Essay]*. Kyiv: Ukrainskyi priorytet. [in Ukrainian].

17. Tynchenko, Ya. (2011). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainsoi Narodnoi Respubliki (1917–1921) [Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921)]*. (Vol. 2) Kyiv: «Tempora». [in Ukrainian].

18. *Ukrainska hospodarska akademiia v ChSR. (1928). [Ukrainian husbandry academy in Czechoslovakia]*. Praha. [in Ukrainian].

19. *Ukrainska hospodarska akademiia. (1932). [Ukrainian husbandry academy]*. Praha-Podiebrady. [in Ukrainian].

20. *Shkola Vkrainskykh Plastuniv. (1923). [School of Ukrainian Plastuns]*. Shchypiorno. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 371 (477.51)

І.В. Мошик

СТАТУТ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ 1920 р.

Стаття присвячена історії становлення радянської вищої освіти на початку 20-х років ХХ ст. На прикладі установчого документа Глухівського педагогічного інституту висвітлено організаційні процеси регіональної вищої школи в перехідний період від дореволюційних часів до початків формування освітніх доктрин нової більшовицької влади в Україні. Для об'єктивного сприйняття тогочасних реалій та їхніх впливів на соціально-політичне, духовне та етнокультурне формування нації, слід оприлюднювати і аналізувати документи, що формують джерельну базу, яка ілюструє здобутки та втра-ти української вищої школи на шляху її історичного становлення.

Освітня система нашої держави на початку першого десятиліття панування радянської влади потерпала від реформаторських експериментів нових революційно налаштованих керівників, які діяли за принципом негайного руйнування здобутків минулого заради примарного щасливого майбутнього. Уся дореволюційна вища школа з її академічністю видалась українському більшовицькому уряду регресивно патріархальним пережитком минулого. Тому у цей період були проведені кардинальні зміни в системі української вузівської освіти. Глибоке наукове дослідження цих проблем є одним з гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві.

Ключові слова: джерельна база, статут, педагогічний інститут, регіональна вища школа, перехідний період.

У сучасних умовах формування української національної вищої школи та відновлення її традицій актуальною постає проблема науково-історичної ретроспективи з метою вивчення та аналізу діяльності української вищої школи періоду становлення вищів в умовах більшовицьких українізаційних процесів 20-х рр. ХХ ст.

Для визначеності й ефективності аналізу організацій-

них процесів формування регіональної вищої школи, в момент переходу від сталих дореволюційних законів та порядків, що панували у вишах, до модернових більшовицьких нововведень з елементами національних вкраплення, притаманних політиці коренізації, та їхніх впливів на соціально-політичні, духовні й етнокультурні процеси нації, слід аналізувати та оприлюднювати документальні джерела, які яскраво ілюструють здобутки та втрати української вищої школи на шляху її історичного становлення. Всебічне та глибоке розкриття цієї проблематики потребує залучення та введення до наукового обігу широкого кола документів регіонального характеру.

Обґрунтовували питання становлення та діяльності національної вищої школи у 20-ті роки ХХ ст. такі дослідники, як В.І. Белашов., М.П. Гурець, В.В. Заїка [1], Г.В. Касьянов [2], В.М. Шкварчук [3], І.Я. Щупак [4], Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко [5], А.А. Карпеко [6], проте публікація джерельної бази щодо функціонування регіональних вишів у зазначений період ними не здійснювалася.

Освітня система нашої держави протягом першого десятиліття панування радянської влади потерпала від реформаторських експериментів нових революційно налаштованих керівників. Уся дореволюційна вища школа з її академічністю видалася українському більшовицькому уряду регресивно патріархальним пережитком минулого. Тому у цей період були проведені кардинальні зміни в системі української вузівської освіти.

У 1919 р., реорганізуючи учительські інститути у педагогічні, влада намагалася створити армію напівосвічених, але ідеологічно загартованих представників освітнього фронту, які впроваджували б новий світогляд серед широкого загалу. Тому 10–15 травня 1919 р. колегія Чернігівського губернського відділу народної освіти під головуванням завідувача губернського відділу народної освіти т. Ідліса та завідувача підвідділу підготовки учителів т. Павловича за участю представників Чернігівського і Глухівського учительських інститутів К.П. Ягдовського, В.К. Федоренка, С.І. Воробйова, П.К. Федоренка, С.В. Савинського, І.П. Львова розглянула це питання і ухвалила рішення про зосередження підготовки вчителів для трудшкіл I і II ступенів у педагогічних інститутах. Викладання дисциплін мало відрізнятися від традиційного дореволюційного: «...желательно, чтобы постановка преподавания в педагогических вузах не повторяла ошибки старых высших учебных заведений, ставивших себе основной целью обогащение студентов теоретическими познаниями. Пединститут кроме развития интеллекта должен развивать в студенте дух критицизма и стремления к самостоятельности» [7, с. 14]. Колегія підкреслювала, що інститут мусив випускати не спеціалістів-учених, а спеціалістів-педагогів [8, с. 2]. 14 вересня 1919 р. проект реформи інститутів був поданий на розгляд і ухвалений Радою робітничої і селянської оборони України [9, с. 10].

Усі ці настанови були враховані в статутах педагогічних вишів. У документі, який уперше вводиться до наукового обігу, віддзеркалюються тогочасні бачення становлення радянської вищої школи.

Статут Глухівського Педагогічного Інституту 1920 р. [10, с. 57–61].

1. Загальні положення

1. Глухівський Педагогічний Інститут є вищим спеціалізованим навчальним закладом, спрямований на наукову та педагогічну підготовку шкільних працівників для 2-го ступеню Єдиної Трудової Школи;

2. Глухівський Педагогічний Інститут підпорядковується Народному Комісаріату Освіти по відділу вищої освіти;

3. Навчальний курс в Інституті триває 4 роки. Перші 3 роки вивчаються теоретичні і практичні спеціальні педагогічні та наукові дисципліни. 4-й рік передбачається переважно для педагогічної практики студентів Інституту.

2. Права Інституту

4. Інститут користується всіма правами і перевагами вищого навчального закладу.

5. Глухівський Педагогічний Інститут має свою печатку з написом державного герба: «Глухівський Педагогічний Інститут».

6. Інститут має право: а) друкувати і видавати свої праці; б) пересилати поштою кореспонденцію і посилки; в) присвоювати премії за наукові і педагогічні роботи; г) влаштовувати публічні лекції, екскурсії, педагогічні курси і з'їзди вчителів.

3. Навчальна частина

7. Загальний план та розподіл занять у Глухівському Педагогічному Інституті, способи перевірки теоретичних і практичних знань студентів встановлюються Радою Інституту.

8. Тривалість навчальних занять в аудиторіях, в лабораторії і семінаріях визначаються 4-ма годинами щоденно, окрім обов'язкових предметів і робіт у майстернях, полі та саду, які повинні тривати в середньому не більше 2-х годин у день.

9. Тривалість навчального року встановлюється у 40 тижнів, зимові канікули тривають 2 тижні, весняні 2 тижні і літні 8 тижнів.

Примітка: термін літніх канікул встановлюється Радою Інституту в залежності від місцевих умов.

10. Заняття в Інституті розподіляються на загальні для всіх слухачів та спеціальні відповідно відділень та циклів.

11. Окрім теоретичного викладання наукових дисциплін, в Інституті проводяться обов'язкові практичні заняття, до яких належать: а) лабораторні роботи, б) семінарські заняття, в) дослідження і пошуки наукового характеру, г) практичні вправи у викладанні, д) вивчення методики керівництва науковою, навчальною та популярною літературою за вибраною спеціальністю, е) заняття в навчальних майстернях, у саду, на городі і т. д.

12. В Інституті під керівництвом викладачів відповідної спеціальності влаштовуються конференції студентів для обговорення уроків, які проводились у зразковій школі, та для обговорення рефератів і звітів.

13. У Глухівському Педагогічному Інституті викладаються наступні наукові та педагогічні дисципліни:

А. Обов'язкові загальні предмети		
14. Психологія загальна у зв'язку з психологією дитячого віку	3 г.	
Психологія експериментальна	2 г.	
Логіка	2 г.	
Історія філософії	2 г.	
Етика	2 г.	
Вступ у біологію у зв'язку з викладенням еволюційної теорії	3 г.	
Вступ у біологію у зв'язку з викладенням еволюційної теорії	3 г.	
Історія культури	2 г.	
Історія розвитку педагогічних ідей	2 г.	
Теорія виховання та навчання у трудовій школі	2 г.	
Право і конституція Радянської Республіки	1 г.	
Шкільництво	2 г.	
Історія Соціалізму	1 г.	
Політична економія	2 г.	
Статті з філософії та математики	1 г.	
Педагогічний малюнок	2 г.	
Нова мова	6 г.	
Графічне мистецтво	3 г.	
Практика трудових процесів	16 г.	
Б. Словесно-історичне відділення Загальні предмети		
Загальне мовознавство	2 г.	
Історія російської мови (з семінарами)	4 г.	
Історія російської літератури з методологією	10 г.	
Методика російської мови	4 г.	
Історія всезагальної літератури	8 г.	
Українська мова	4 г.	
Історія української літератури	6 г.	
Методика і методологія історії (з пробним уроком)	2 г.	
Історія України	4 г.	
Педагогічний малюнок	2 г.	
Історія мистецтв	4 г.	
Історія української культури	???	
Спеціальні предмети (Літературно-художній цикл)		
Історія поезики	2 г.	
Всезагальна література (семінарії)	3 г.	
Російська література (семінарії)	3 г.	
Історія естетичних учень	2 г.	
Історія та психологія художньої творчості	2 г.	
Спеціальні предмети (Соціально-історичний цикл)		
Політична економія у контексті економічних теорій	3 г.	
Соціологія	2 г.	
Історія російської та загальної культури (семінарії)	4 г.	
Історія XIX та XX ст.	5 г.	
В. Фізико-математичне відділення Загальні предмети		
	Лекц.	Практ.
Повторюючий курс елементарної математики з доповнюючими статтями	4	4

Вступ до аналізу	2	
Аналітична геометрія	2	2
Диференційне обчислювання	2	2
Теорія ймовірностей	11	
Інтегральне обчислювання	3	3
Нарисна геометрія та креслення	1	1
Механіка	1	1
Експериментальна фізика	5	5
Астрономія	2	2

Спеціальні предмети (математико-фізичний цикл)				
	Лекц.	Практ.	Сем.	Всього
Вища алгебра	1	1		2
Теорія чисел	1	1		2
Методика математики з виготовленням наочних посібників	2	2	2	6
Нижча геодезія	1	1		2
Енциклопедія математики			2	2

Спеціальні предмети (фізико-математичний цикл)				
Фізика	5	5		10
Хімія	2	2		4
Фізична хімія	1	1		2
Теоретична механіка	2	2		4

Г. Природничо-географічне відділення Загальні предмети				
	Лекц.	Практ.	Всього	
Загальний курс фізики	4	4	8	
Загальний курс хімії	3	3	6	
Загальне землезнавство	4		4	
Мінералогія з кристалографією	2	4	6	
Геологія з палеонтологією	2	2	4	
Вступ до біології	5		5	
Методика природознавства	3	2	5	
Методика географії	2	1	3	
Виготовлення наочних посібників	3		3	

Спеціальні предмети науково-природничого циклу				
Хімія органічна	3		3	
Хімія аналітична	2	2	4	
Хімія фізична	1		1	
Хімія технічна	1	1	2	
Зоологія безхребетних	2	2	4	
Порівняльна анатомія хребетних і основи систематики хребетних	2	2	4	
Анатомія та фізіологія рослин	3	2	5	
Морфологія та систематика рослин	2	2	4	
Анатомія, гістологія та фізіологія тварин і людини	2	3	5	
Виготовлення посібників та устаткування шкільного музею	1	3	4	
Педагогічний малюнок і ліпнина		3	3	

Спеціальні предмети географічного циклу				
Описова астрономія	2		2	
Побудова карт	1		1	
Метереологія	1	1	2	
Господарський та економічний побут народу	2	3	5	
Ґрунтознавство	2	1	3	
Фізична географія	2		3	

Антропология та етнографія	2	2	4
Додатковий курс геології	2	1	3
Виготовлення посібників з географії		2	2

Рекомендаційні необов'язкові загальноосвітні предмети:

- елементарна математика з точки зору вищої математики;
- вища математики;
- історія механіки;
- історія хімії і фізики;
- історія астрономії;
- загальне мовознавство;
- історія новітньої української та російської літератури;
- історія художньої творчості;
- загальний курс хімії;
- історія природознавства;
- історія мистецтв;
- вступ до естетики;
- вступ до філософії;
- соціологія.

Глухівський педагогічний інститут має:

бібліотеку, педагогічний музей, психологічний кабінет, хімічну лабораторію, фізичний кабінет і лабораторію, математичний кабінет, географічний кабінет, мінералогічно-геологічний кабінет, історичний кабінет, ботанічну лабораторію, зоологічну лабораторію, фізіологічну лабораторію, метеорологічну станцію, астрономічну вежу, учбові майстерні, дослідну школу для педагогічної практики студентів, дослідне поле і шкільний сад, інші навчально-допоміжні заклади, облаштовані відповідно до постанови Ради Інституту.

IV. Особовий склад

15. Для викладання навчальних дисциплін і керівництва практичними заняттями студентів в Інституті працюють викладачі та лаборанти, які добираються на підставі загальних положень для вищої школи.

16. Викладачами Інституту можуть бути особи, відомі своєю педагогічною діяльністю, а також науковими та педагогічними працями.

17. Лаборантами можуть бути особи, які володіють відповідними знаннями з тих предметів, за якими вони практикують в Інституті.

18. В Інституті працюють лікар і бібліотекар, які добираються Радою.

19. Особи викладацького складу для поповнення своїх науково-педагогічних знань отримують, зі збереженням утримання, відрядження як до Росії, так і за кордон. Відрядження надаються Радою Інституту на термін від півроку до одного року через кожні п'ять років служби в Інституті і не більше, ніж двом викладачам одночасно.

Студенти

20. До лав студентів Інституту, попередньо до остаточного створення єдиної трудової школи приймаються всі бажаючі особи без обмежень, незалежно від ос-

вітнього цензу, однак усі за колоквіумом, який ставить за мету визначити як рівень підготовки даної особи до прослуховування наукових курсів, так і її придатності до професійної роботи. Об'єм колоквіуму визначається Радою Інституту.

Примітка: Раді Інституту надається право, особам, що вступають до Інституту за умови закінчення повного курсу (або його частини) вищих навчальних закладів, зараховувати прослухані ними курси у цих навчальних закладах.

21. Студенти інституту користуються відтермінуванням навчання на момент відбування військової повинності, як і студенти інших вищих навчальних закладів.

22. Зі студентів Інституту не береться платня за навчання в Інституті.

23. Матеріально незабезпечені студенти отримують стипендію за штатом Інституту у розмірі прожиткового мінімуму, встановленого для даної місцевості Комісаріатом Праці. Кількість стипендій визначається Радою Інституту. Для розподілу стипендій між студентами створюються спеціальні комісії з викладачів і студентів, сформовані за паритетним принципом.

24. Студентам Інституту, що закінчили повний курс Інституту, видаються Радою Інституту відповідні посвідчення.

25. Рада Інституту може залишити на п'ятий рік студентів, педагогічну підготовку яких вважає недостатньою, а відповідно і залишати при Інституті і відряджати до навчально-педагогічних установ Росії та закордону найбільш обдарованих студентів для подальшої педагогічної та наукової підготовки.

26. Студенти Інституту, що отримували стипендію, по закінченні Інституту зобов'язані прослужити на посаді викладача Єдиної Трудової Школи по року за рік використання стипендії. Стипендіати, що не отримали учительського місця у термін до шести місяців після закінчення Інституту, від цього зобов'язання звільняються.

27. Стипендіати, які залишили Інститут до закінчення курсу, або ті, що не бажають присвятити себе педагогічній діяльності, зобов'язані повернути всю суму, що була витрачена на них під час перебування в Інституті.

28. Студенти Інституту, що отримували стипендію, але не відслужили зазначеного у п. 26 обов'язкового терміну, зобов'язані повернути частину стипендії відповідно терміну з дня залишення служби до завершення зазначеного терміну.

29. Від обов'язку повернути суму, надану у вигляді стипендії, звільняються, за постановою Ради Інституту, стипендіати, що залишили Інститут через хворобу, яка унеможливила набуття освіти, а також ті із стипендіатів, хто внаслідок хвороби втратив можливість жити своєю працею.

30. Студенти Інституту мають свій представницький орган самоуправління на основі законоположень і декретів про вищу школу.

VI. Управління Інституту

31. Управління Інституту належить Раді, до складу

якої входять: викладачі, лаборанти, лікар, бібліотекар, представник Педагогічної Ради дослідної при Інституті школи, представники студентів у кількості 1/4 частки загального числа викладачів Інституту та представник від Губернського відділу народної освіти.

Примітка: в засідання Ради можуть запрошуватися представники тих навчальних закладів, у яких поряд з дослідною при Інституті школою проводяться практичні заняття студентами.

32. Рада керує діяльністю всього Інституту і дослідною при ньому школою, затверджує накази, інструкції і готує постанови у справах, що стосуються всіх установ Інституту, вибирає президію, розглядає та затверджує річний звіт про наукову і практичну діяльність Інституту, вирішує питання, що виносяться на обговорення Ради Президією чи Радою старост та ін. установами Інституту, а також членами Ради, вирішує питання про придбання у користування будівель, приміщень і земельних ділянок і про прийняття Інститутом на себе інших зобов'язань, затверджує загальний кошторис доходів і витрат по Інституту, затверджує подання про встановлення чи зміну штатів і винагороджень за викладання і практичні заняття, про розміри стипендій студентам, подає клопотання про зміни та доповнення до Положення про Педагогічні Інститути, делегує від імені Інституту його членів на наукові з'їзди, конгреси і зібрання.

33. Рада Інституту обирає з числа осіб викладацького складу Інституту терміном на один рік Голову Педагогічної Ради, трьох Товаришів Голови Педагогічної Ради відповідно до трьох відділень Інституту, Секретаря Педагогічної Ради, які і складають Президію Ради у кількості п'яти осіб.

34. Президія є виконавчим органом Педагогічної Ради, що керує здійсненням всіх господарських та адміністративних справ Інституту.

35. Обов'язки по здійсненню адміністративно-господарських справ Інституту члени Президії розподіляють між собою за взаємною згодою.

36. Президія збирається за необхідністю. Для законності постанов Президії необхідна присутність не менше трьох членів. Всі справи Президії вирішує переважно більшістю.

37. Ведення господарських справ, на підставі інструкції, що прийнята Радою, покладається на Правління, до складу якого входять, окрім членів Президії, ще три члена, які обрані Радою зі свого складу терміном на один рік, причому двоє з цих членів повинні бути із середовища студентів та один з дослідної при Інституті школи.

38. Правління скликається Президією Ради Інституту за необхідністю, однак не менше одного разу на місяць.

39. Справи Правління вирішуються простою більшістю голосів. Для законності рішень Правління необхідна присутність не менше половини членів.

40. Президія по мірі необхідності, але не менше одного разу на місяць, окрім канікулярного часу, призначає збори Педагогічної Ради Інституту. Члени Ради запрошуються на засідання особливими повістками, не пізніше ніж за два дні до засідання, із зазначенням у повістці предмету занять.

Примітка: засідання Ради може бути призначено і за заявою окремих членів, однак не менше, ніж 10 осіб.

41. Справи Ради вирішуються простою більшістю голосів. У випадку рівності голосів питання знову розглядається в наступному засіданні Ради.

42. Засідання Ради вважається дійсним при наявності більше половини членів Ради.

43. Загальне керівництво діловодством Ради покладається на Секретаря Педагогічної Ради.

44. Для ведення письмової частини при Інституті знаходяться: діловод, його помічник і машиністки, які запрошуються Правлінням Інституту. Діловод веде протокол засідання Правління.

45. Окрім Педагогічної Ради Інституту, при кожному із трьох відділень Інституту, під головуванням Товариша Голови Педагогічної Ради, із викладачів, лаборантів даного відділення і представників від студентів створюються Ради відділень.

46. Ради відділень керують науковою і педагогічною діяльністю відділень і допоміжних при них закладів. Розглядають та затверджують піврічні звіти про діяльність відділень, надають на розгляд Педагогічної Ради свої пропозиції щодо покращення викладання і облаштування відділень науково-допоміжними посібниками, а також обговорюють всі справи, що стосуються відділень.

47. Для перевірки правильності ведення господарської частини Інституту Педагогічна Рада вибирає із свого складу, терміном на один рік, ревізійну комісію із п'яти осіб, до складу якої входять: два представника від викладацького складу, два від студентів і один представник Шкільної Ради дослідної при Інституті школи.

48. Ревізійна комісія вибирає із свого складу голову та секретаря і збирається в кінці кожного місяця. Ревізійній комісії надається право призначати, у випадку необхідності, позачергову ревізію.

VII. Кошти Інституту

49. Кошти Інституту складаються з: 1) суми, що відпускається за загальним кошторисом Народного Комісаріату Освіти та асигнувань за необхідністю за кошторисом надзвичайних витрат; 2) коштів, що отримуються від продажу видань Інституту; доходи господарських закладів, дохід від продажу виробів учбово-допоміжних установ та ін.

50. Право на витрати грошових сум в межах кошторису надається Раді Інституту. Постійні кошториси доходів та витрат Інституту, а також штатний розпис складаються на цілий рік Радою і подаються до Народного Комісаріату Освіти.

51. Зазначені п. 2 параг. 49 кошти витрачаються додатково до кошторисних призначень: а) на допомогу студентам; б) на витрати руку видань Інституту; в) на придбання матеріалів для виготовлення виробів в учбово-допоміжних установах Інституту, на дрібні витрати по різним предметам.

VIII. Дослідні при Інституті школи

52. Дослідні при Інституті школи існують для педагогічної практики студентів Інституту. Викладачі дослідної школи обираються Радою Інституту спільно з Педагогічною Радою дослідної школи.

53. Голова Педагогічної Ради дослідної школи входить до складу Ради Інституту, а представник останнього є членом Педагогічної Ради дослідної школи.

54. Кошти дослідна школа отримує за загальним кошторисом Інституту на підставі штатів Єдиної Трудової Школи.

55. В іншому дослідна при Інституті школа функціонує на підставі положення про Єдину Трудову школу.

Голова Педагогічної Ради /підпис/

На початку 1920-х років вища школа переживала перехідний період, коли радянська влада реформувала всю сферу освіти в Україні, підганяючи її під свої ідеологічні трафарети. Вищезазначений документ є виявом цього перехідного періоду. У ньому поєднуються академізм дореволюційної вищої школи та новомодні більшовицькі постулати. Пізніше було розроблено власну українську концепцію та модель вищої освіти, яка, з одного боку, враховувала національну самобутність, а з іншого – підпорядковувалась ідеологічним доктринам тоталітарної держави. Щонайбільше від реформаторських експериментів потерпали регіональні виші, які не мали авторитетного захисту столичності і виявилися найпридатнішим матеріалом для відпрацювання сумнівних освітніх проєктів радянського керівництва.

ДЖЕРЕЛА

1. Белашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994 рр). Суми : ВВП «Мрія» ЛТД, 1994. 80 с.
2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30 років: соціальний портрет та історична доля. К., 1991. 175 с.
3. Шкварчук В. На казарменному становищі (нариси з історії Чернігівщини довоєнних років). Чернігів, 2002. 226 с.
4. Шупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (20–30-ті роки): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 1995. 178 с.
5. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин : НДУ ім. Гоголя; ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. 420 с.
6. Карпеко А.А. Из спогадів про Ніжинський інститут 20-х років. *Література та культура Полісся*. Ніжинська вища школа (1820–1990). Ніжин, 1990. Вип. 1. 240 с.
7. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-608, оп. 1, спр. 416, 116 арк.
8. ДАЧО, ф. Р-1555, оп. 1, спр. 11, 56 арк.
9. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту. К., 1966. 242 с.
10. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 43, 112 арк.

Moshyk I.V. Statute of the Hlukhiv Pedagogical Institute 1920
The article is devoted to the history of the formation of Soviet high-

er education in the early 20s of the twentieth century. The organizational processes of the regional higher school in the transition period from pre-revolutionary times to the beginning of the formation of educational doctrines of the new Bolshevik government in Ukraine are highlighted on the example of the constituent document of the Hlukhiv Pedagogical Institute. In order to objectively perceive the realities of that time and their influences on the socio-political, spiritual and ethnocultural formation of the nation, it is necessary to publish and analyze documents that form the source base, which illustrates the gains and losses of Ukrainian higher education.

The educational system of our state at the beginning of the first decade of Soviet rule suffered from the reform experiments of new revolutionary leaders, who acted on the principle of immediate destruction of the achievements of the past for the sake of a ghostly happy future. The entire pre-revolutionary higher school with its academicity seemed to the Ukrainian Bolshevik government a regressively patriarchal relic of the past. Therefore, during this period, radical changes were made in the system of Ukrainian higher education. An in-depth scientific study of these problems is one of the guarantees of the irreversibility of positive changes in society.

Key words: source base, charter, pedagogical institute, regional higher school, transition period.

REFERENCE

1. Bielashov, V.I., Hurets, M.P., Zaika, V.V. (1994). *Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut (1874-1994 rr)* [Hlukhiv State Pedagogical Institute (1874-1994)]. Sumy: VVP «Mriia» LTD. [in Ukrainian].
2. Kasianov, H.V. (1991). *Ukrainska intelihtentsiia 1920–30 rokiv: sotzialnyi portret ta istorychna dolia* [Ukrainian intelligentsia of 1920–30: social portrait and historical destiny]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Shkvarchuk, V. (2002). *Na kazarmennomu stanovyschi (narysy z istorii Chernihivshchyny dovoiennykh rokiv)* [In the barracks position (essays on the history of Chernihiv region before the war)]. Chernihiv. [in Ukrainian].
4. Shchupak, I.Ia. (1995). *Pidhotovka spetsialistiv v serednii tekhnichnii shkoli URSR (20–30-ti roky)* [Training of specialists in the secondary technical school of the USSR (20–30s)]. (Candidate's thesis). Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
5. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. (2005). *Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii* [Nizhyn Higher School: pages of history]. Nizhyn: NDU im. Hoholia; TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf». [in Ukrainian].
6. Karpeko, A.A. (1990). *Iz spohadiv pro Nizhynskiy instytut 20-kh rokiv* [From memories of the Nizhyn Institute in the 1920s]. *Literatura ta kultura Polissia*. Nizhynska vyshcha shkola (1820–1990). Issue 1. Nizhyn. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. R-608, op. 1, spr. 416, 116 ark.
8. DACHO, f. R-1555, op. 1, spr. 11, 56 ark.
9. *Pivstolittia nevtomnoi pratsi. Narys istorii Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu* [Half a century of tireless work. Essay on the history of the Chernihiv State Pedagogical Institute]. Kyiv. (1966). [in Ukrainian].
10. DACHO, f. R-593, op. 1, spr. 43, 112 ark.

Стаття надійшла до редакції 20.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

В.Г. Грінченко

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ СІВЕРЩИНИ
В СЕРЕДИНІ 1920-х РОКІВ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ)**

Стаття присвячена висвітленню окремих аспектів повсякденного життя сільського населення Новгород-Сіверської округи у 1924–1925 рр. Об'єктом аналізу стали відповідні публікації в місцевій пресі, які дозволили зробити наступні висновки:

- на буденне життя та спеціалізовані сфери діяльності на селі вплинули засади офіційної комуністичної ідеології з відповідними організаційними формами роботи;

- у їхній реалізації значну роль відігравали безпосередні виконавці: сільська інтелігенція, місцеві керівники та активісти;

- у деяких селах Сіверщини не вистачало шкіл і дитячих дошкільних закладів, або ж вони потребували ремонту;

- медичне обслуговування сільського населення Сіверщини та рівень санітарії на селі характеризувалися наявністю численних проблем: зокрема, тут відчувалася серйозна нестача медичних працівників;

- у газетних матеріалах відображались численні негативні явища повсякдення правового та етичного плану, висловлювалися глибока стурбованість існуючим станом справ та пропонувалися шляхи їхнього вирішення.

Ключові слова: повсякденне життя, селянство, Сіверщина, 1924–1925 роки, місцева преса.

В останні десятиліття помітно зріс інтерес вітчизняних дослідників до вивчення історії повсякденного життя суспільства. Досить вагоме місце в цій темі посідає період 1920-х років. Процеси радянської модернізації, які відбувалися в цей час, істотно впливали на повсякдення різних верств населення України, зокрема, селянства.

Означена проблематика знайшла своє відображення у різних наукових працях: колективній монографії за редакцією С.В. Кульчицького [34], колективному навчальному посібнику за редакцією В.П. Коцура [65], дисертаційному дослідженні О.М. Лукашевича [27], статтях О.Б. Айвазян [2], О.В. Вовка [6], М.В. Захарченко і А.Г. Морозова [18], О.А. Коляструк [22], М.П. Олійника [37], І.В. Рибак [48; 49], О. Стадник і Н. Кузьмінець [60] та ін. Характер та обсяг існуючих публікацій залишають можливості для продовження розгляду ряду питань, пов'язаних із повсякденним життям селянства в регіональному контексті. Зауважимо, що серед десятка різних історичних джерел одним із значимих залишається місцева преса. Опираючись на неї, ми маємо на меті проаналізувати окремі аспекти повсякденного життя сільського населення Сіверщини у 1924–1925 рр.

Висвітлені у даній статті факти стосуються Новгород-Сіверської округи, яка до червня 1925 р. (до ліквідації губерній) входила до складу Чернігівської губернії. У серпні 1925 р. вона була перейменована на Глухівську, а окружний центр перенесено до Глухова. Об'єктом аналізу є публікації, пов'язані із зазначеною тематикою, розміщені на сторінках газет «Красное знамя» (Чернігів) (1924), «Червоний стяг» (Чернігів) (1925), «Селянська газета» (Чернігів) (1925). Перші дві із вказаних газет є фактично одним і тим же виданням, яке позиціонува-

ло себе як «щоденна робітничо-селянська газета Чернігівщини» і в процесі українізації лише змінило свою назву (у серпні 1925 р.). Тексти могли тут друкуватися як українською, так і російською мовами. Видавцем газети були Чернігівський губком КП(б)У, губвиконком та губпрофрада. Видавцем щотижневої «Селянської газети» був Чернігівський губком КП(б)У.

Залучені газетні матеріали структуровані нами за такими основними аспектами: 1) культурно-освітня і політико-просвітницька робота на селі та відповідний вплив громадсько-активної частини населення на повсякденне життя селянства; 2) медичне обслуговування населення і стан санітарії на селі; 3) негативні явища правового та етичного плану у селянському повсякденні.

Культурно-освітня і політпросвітницька робота на селі в ранній період радянської влади в Україні набувала виразного класового характеру. Зокрема, у першій половині 1920-х років відбувався процес витіснення і заборони осередків «Просвіти» як національних культурно-просвітницьких організацій, які більшовицька влада вважала розсадниками контрреволюції.

Формувалася мережева система культосвітніх і політпросвітніх установ, що керувалися партійними принципами. Її основними осередками на місцях виступали сельбуду (селянські будинки), що розглядалися як «заклади класові і радянські за характером» [37, с. 466] та хати-читальні, які були початковою формою селянських будинків [37, с. 465]. Створюючи їх, партійне керівництво ставило перед ними завдання – у першу чергу стати осередками політичної агітації, а вже потім – центрами культурно-освітньої роботи на селі [2, с. 47]. Радянська влада використовувала їх як провідні ідеологічні центри на селі, що мали доносити потрібну їй інформацію до кожного жителя. Загалом місцева преса приділяла досить значну увагу діяльності сельбудів та хат-читальнь, висвітлюючи як їхні здобутки, так і наявні проблеми.

Зокрема, 7 листопада 1924 р. в с. Ємань Новгород-Сіверської округи відкрився районний селянський будинок імені «Жовтневої революції», який мав стати центром політпросвітницької роботи не лише для Ємані, але й для 15 хат-читальнь Єманського району [54]. За перші чотири неповних місяці існування в ньому було зареєстровано 6812 відвідувачів (не рахуючи тих, хто відвідував організовані ним заходи в селах району) [54].

Досить широко розгорнув діяльність селянський будинок з читальнею та клубом у населеному пункті Грем'яч. Але спочатку не міг охопити всього села, де налічувалось близько 1000 дворів. Тоді правління будинку «відкрило в далеких кутках села» ще три читальні, і робота «пішла добре» [5]. Улітку 1925 р. в селі Марчихина-Буда, за словами дописувача, «дружними зусиллями КНС, ЛКСМ, учительства, кооперації и всего сознательного селянства», доклали чимало праці і коштів, спорудили «великолепное здание сельбуда» [36].

У кінці 1924 р. на окружній нараді політпросвітни-

ків села, що проходила у Новгороді-Сіверському, констатувались як досягнення, так і суттєві недоліки у політпросвітницькій роботі. З газетної інформації досить складно зробити однозначний висновок про її ефективність. Можливо бажане, у значній мірі, видавалося тут за дійсне. Зокрема, ішлося про те, що робота на селі значно зрушила вперед, і селянин, який раніше боявся хат-читалень та не сприймав безбожників, які їх відвідували, зараз охоче йде туди. Активну участь у роботі брала сільська інтелігенція, особливо вчителі. Багато допомагали демобілізовані червоноармійці та місцеві комсомольці. У деяких сільбуддах і хатах-читальнях були добре облаштовані різні інформаційні кутки, особливо ті, що мали бути «проводниками ленинізму на селі» [63]. Пожвавилася робота гуртків. Одне з питань, яке дуже цікавило селян, – довідкові столи. Їхнє створення перебувало на початковій стадії. Навколо сільбуддів гуртувалися сільські кореспонденти. Усі сільбудди і хати-читальні випускали газети, і майже всі сільбудди та деякі хати-читальні випускали власні стінгазети [63].

Із недоліків на нараді наголошувалося на відсутності плановості і системності в роботі, захопленні матеріальною стороною справ та відсутністю належної уваги до основних задач, пов'язаних із політпросвітроботою [63].

У пресі зафіксовані різноманітні проблеми у функціонуванні сільбуддів і хат-читалень на Сіверщині. Серед них: відсутність приміщень [1; 3]; нестача бюджетних коштів для утримання читальні, зокрема на оплату праці персоналу [24; 40]; неможливість працювати взимку через відсутність опалення [52]; відсутність літератури і коштів на її придбання [25; 53] та ін.

В організації культурно-освітньої роботи на селі багато залежало від ставлення до неї конкретних виконавців. Газетні матеріали надають щодо цього різні, іноді діаметрально протилежні, приклади.

Описуючи негативні тенденції у цій сфері, завідувач хатою-читальнею із села Лушники повідомляв: «Вчителі у культпраці не беруть ніякої участі» [10]. У селі Об'єднане, як зазначалося у дописі, у хаті-читальні «не ведеться почти никакой культработы» [25]. Незаможник із села Клишки скаржився, що у них комнезам не працює на культурно-освітньому фронті, не передплачує газет, не дбає про те, щоб організувати лекцію [41]. Дописувач зазначав, що у читальні артілі хутора Воздвиженський майже не буває газет, наголошуючи, що «вмирає читальня» через те, що самі члени артілі «перестали цікавитися нею» [40]. Селькор М. Садовничий повідомляв, що у селі Мезин у хаті-читальні немає ні книг, ні газет, хоча в селі наявні організації, за допомогою яких можна налагодити в читальні роботу та обладнати її зразково [25]. Автор замітки із села Хотьминівка, констатуючи існуючі проблеми у своєму населеному пункті, серед іншого зазначив: «Була ще в нас колись просвіта, працювала, мала лаштунки, декорації та порозтягали все кудись, зараз нічого немає» [43].

Поряд з цим згадані й певні досягнення. Так, сількор Г. Укаленко із села Верба повідомляв, що у них є лікнеп, український гурток, хата-читальня, а селяни «з великою охотою відвідують ці організації і, дякуючи вербинським вчителям, одержують там користь для себе» [64]. При цьому зазначав, що ліквідація неписьменності проводиться успішно, і колишні неграмотні вже самі читають газети, в українському гуртку вивчають історію та географію України, а хата-читальня не вміщає усіх бажаючих почитати газету [64]. Організовано взялися за культроботу жителі села Лісконоги: «В члени хати-читальни за последнее время записалось 70 человек, внесли взносы» [71].

Сількор В. Федченко позитивно відізвався про нового голову КНС у селі Беліца, за діяльної участі якого відкрили хату-читальню і закінчили зведення сільбудинку [68]. Голова сільради села Вільна Свобода І. Жуковський дуже схвально відгукнувся в газеті про вчительку із свого села Юлію Боргер. За його словами, завдяки її енергії було відремонтовано школу, налагоджено роботу лікнепу, а також організовано культгурток, у якому перед кожною виставою читалися лекції на сільсько-господарську тематику [14].

На зміст і форму культурно-освітньої роботи на селі могли впливати такі чинники, як шефська робота, перебування (хоча б тимчасове) у населеному пункті робітничого колективу або червоноармійської частини та ін.

Зокрема, в селі Полошки, де промислово розроблялися поклади каоліну, профспілка гірників разом із ячейками КП(б)У та комсомолу проводила культурно-освітню роботу серед селянства. Сільський клуб розміщувався в будинку колишньої поміщиці. При ньому діяла бібліотека, читальня, бюро довідок, п'ять інформаційних кутків, які обслуговували чергові комсомольці, та драматичний гурток [42]. У селі Криски діяв спиртовий завод, на кошти якого та з допомогою селянства звели сільбудинок [16]. У селі Вороб'ївка різнопланову культосвітню роботу влітку 1925 р. проводили червоноармійці військово-геодезичного відділу, які неподалік від цього населеного пункту споруджували топографічну вишку [20].

Робітники Шосткинського заводу прийняли шефство над селом Івот, однак, окрім показного (з оркестром і прапорами) виїзду на село і постановки через два тижні одного спектаклю, не зробили більше нічого. Автор замітки зауважив при цьому, що в сільській хаті-читальні він не побачив жодної свіжої газети, корисної для селянина, і краще було б шефам, замість таких парадних виїздів, потурбуватися, щоб у читальні підшефного їм села лежало кілька екземплярів газет і журналів [21].

Середина 1920-х років загалом характерна більшою поміркованістю радянської антирелігійної пропаганди, однак це означало лише тимчасову зміну більшовицької тактики. Продовжувалося насадження атеїстичної моделі суспільства, що несло в собі руйнацію певних усталених традицій.

Восени 1924 р. в газеті «Красное знамя» опублікували замітку про те, що в селі Машеве вперше був проведений громадянський похорон. Ховали хлопчика – сина місцевого вчителя Максєнка. У ході до місця його поховання брали участь школярі, представники сільради, незаможники і комсомольці. Сількор зазначав: «Красное учительство показало пример нового быта похоронами без попа» [4]. Поряд з цим, і у знакових, за радянськими нормами, персоналій на селі традиції все ж інколи брали своє. Зокрема, у газеті були піддані критиці за поганий приклад односельцям комсомолец З. Матєха і завідувач сільбудинком Ф. Ситий із с. Дубровка за те, що тримали у церкві вінець над молодими [32].

У с. Ленково, усупереч думці членів релігійної общини, прийняли рішення відремонтувати стару церкву й переобладнати її під народний будинок для проведення зібрань та культурно-просвітницької роботи [31]. Проте, у селі Вовна спроби сільської влади зайняти під хату-читальню одну з кімнат місцевої релігійної общини не дали бажаного результату, і її було відкрито в приватному будинку далеко від центру села [23].

У квітні 1925 р. в газеті «Красное знамя» було вміщено замітку «Поп ведет регистрацию». Ішлося про те, що в селі Івот, перед прийняттям священником у віруючих сповіді, паламар церкви проводив опитування про склад сім'ї, про те, чи є в ній невіруючі, комсомольці і комуністи [50].

Серед громадсько-активної частини сільського населення, яке більш чи менш активно впливало на повсякденне життя села, одне з провідних місць посідав комсомол. Про окремі факти тогочасного комсомольського життя, негативні та позитивні особистісні характеристики деяких сільських комсомольців можемо дізнатися із відповідних газетних заміток.

У селі Марчихіна Буда ячєйка ЛКСМУ нараховувала 25 членів, але, як зазначав сількор Манюков, її члени дуже недисципліновані під час занять і «коли спитать кого про те, що було прочитане, ніхто ніколи не знає» [11]. У селі Мефєдівці один комсомолец хрестив у свого дядька дитину. Прийшовши від попа, він напився самогону й пішов по селу бешкетувати. За це на зібранні ячєйки ЛКСМУ був виключений з комсомолу [12]. У цьому ж селі дочка попа вступила до комсомолу, що призвело до її конфлікту з батьком [39].

Іноді комсомольці намагалися поєднати вже усталені традиційні форми селянського дозвілля з новим ідейним змістом. Так, у селі Горбове місцеві комсомольці задумали «обернути вечорниці в хату-читальню». Вони винесли це питання на порядок денний комсомольського зібрання та вирішили обговорити його з усіма «вечорничними “матками” села» [15]. Уже наступного тижня на всіх трьох вечорницях у цьому селі за столом сидів комсомолец зі свіжою газетою. Часом до читання приєднувалися й інші присутні парубки. Автор замітки зазначав: «Зараз на досвітках далеко біль-

ше ладу. Не чути зайвого галасу, бо кожна вечорнична матка, погодившись з комсомольцями, пильнує за порядком» [15]. При цьому зауважував, що комсомольців турбує, чи не погано вони зробили, що почали ходити стежити за вечорницями і чи не ганьблять вони цим комсомольське ім'я? [15].

У вересні 1925 р. в газеті «Червоний стяг» було вміщено замітку про те, як два комсомольці та ще кілька «позапартійних хлопців» у селі Клишки допомогли вдові, син якої служив у Червоній армії, скосити сіно. За день вони гуртом викосили півтори десятини, не взявши з неї ніякої платні [45].

Усе більшого значення у повсякденному житті селянина набувала шкільна освіта. У той час, з явною пропагандистською метою, у пресі нерідко вживалося формулювання «фронт освіти», який тоді ще називали третім фронтом (поряд з «військовим фронтом» та «фронтом праці»). На селі, в тому числі й на Сівєрщині, це мало особливе значення через існування досить значного числа неграмотних.

Сількор Тимошенко із хутора Чайкин писав, що у них відкрили школу ліквідації неписьменності, куди вступили 35 незаможників, і висловлював подяку окружному відділу освіти за те, що «прислал нам хороших учителей, которые заботятся о просвещении темных селян» [35]. У селі Тимонівка станом на вересень 1925 р. закінчувалося будівництво нової школи. У газетній замітці зазначалося, що при школі будуть і квартири для вчителів [28]. У селі Нова-Гута місцева громада досить активно взялася за ремонт школи [47].

Висвітлювалися в пресі і наявні освітянські проблеми. Зокрема, у селі Покошичі не було можливості навчання для підлітків. У школі лікнепу, яка існувала там, навчали лише дорослих, а підлітків туди не приймали [66]. Через нестачу коштів у Середино-Будському районі в лютому 1925 р. розпочалося скорочення шкільних працівників. Із 67 вчителів району скоротили 8, із них – 5 сільських [51]. У школі села Ховзівка були незадовільні умови для навчання. Як зазначав дописувач, «ледве стоїть вона тісна та темна», і вже ставилося раніше питання про будівництво нової школи та було заготовлено деякі матеріали, але потім їх розтягли [72].

Не вистачало на селі і дитячих дошкільних закладів. В одній із заміток повідомлялося про відкриття в населеному пункті Грем'яче дитячих ясел, які знаходилися у приміщенні школи і були обладнані «силами комсомольцев, пионеров и делегатов женорганизаций» [71]. Сількор наголошував: «Наплив селянок, желающих поместить детей в ясли, большой. Пришлось многим отказать, так как ясли могут принять пока только 20 детей» [71].

Незадовільна ситуація складалася в ряді населених пунктів із медичним обслуговуванням. Так, один із дописувачів скаржився на відсутність медичної допомоги у селах Черториги, Землянка, Обложки, які разом нараховували близько 12 тисяч чоловік населення. Він повідом-

ляв, що вже кілька років їм обіцяють відкрити лікарський пункт і просив надіслати хоча б фельдшера, бо поки що лікує селян місцевий священник молитвами та травами [59].

Подібна ситуація складалася і в інших населених пунктах. Автор однієї із газетних заміток зазначав, що в селі Лушники селяни навіть лікаря так не шанують, як попа, який почав їх «темних лікувати», і закликав окружну інспекцію охорони здоров'я «подивитися, як піп лікує» [70].

У селі Жадове з населенням близько 8 тисяч чоловік не було жодного, за словами дописувача, «казенного» фершала», не кажучи вже про лікаря та лікарню. Населенню доводилося платити «приватним фершалам» від двох до чотирьох пудів хліба за відвідини або ж їздити за медичною допомогою до інших населених пунктів за кілька десятків верст [46]. Автор цієї замітки у лютому 1925 р. просив дати хоча б «пару гарних фершалів» і не залишати місцеве населення на «приватних спекулятивних фершалів», бо це підриває «підвалини рад-влади на селі» [46]. Згідно іншого повідомлення, коли у червні цього ж року для надання медичної допомоги жителям села Жадове приїхали лікар і двоє фельдшерів, то виявилось, що вони забули взяти з собою термометр і слухову трубку. «Помощь вышла "липовой", а крестьяне, ведь, медицинской помощи годами ждали», – зазначав дописувач [7].

Зі слів сількора, у селі Чорнотичи по три чоловіки на день вмирало від черевного тифу, але скільки не вимагала сільрада і місцевий КНС надіслати фельдшера, його все одно не надсилали [13].

Наводячи приклад, як у селі Княжичі люди годинами чекають на прийом у відомої місцевої баби-шептухи, що вмє «пользоваться деревенской темнотой», автор статті також критично описує і умови лікування селянина в радянській лікарні в Середино-Будському районі. Там, приїхавши в лікарню за 20–30 верст, він іноді дуже довго чекає прийому лікаря, якого часто немає на місці, а якщо й отримує стаціонарне лікування, то виявляється, що лягти в лікарні немає на чому, бо немає матраців. Селянину слід самому набити собі матрац соломкою, яку потрібно ще купити, або привезти з дому. «И приходится ехать домой верст за 30 за соломой!» – констатує автор замітки [30]. У зв'язку з цим, зазначав він, селяни часто віддають перевагу шептусі і лише через те, що у неї хоч іноді й черга, та все ж «канители у нее меньше, чем в больнице» [30].

Однією з існуючих у тогочасному селі проблем був низький рівень санітарії. У газетній замітці «Війна болячкам села!» сількор Ф. Ушатий писав: «Треба боротися також з брудом, неохайністю, чого багато ще в селянському житті – від цього теж заражаються різними хворобами. Селяни варять страву в брудній посуді, тягають воду з колодязів нечистими відрами, у хаті частенько держать молоді телята, свині, а поруч бавляться діти...» [67]. Інший автор зазначав у газеті, що в багатьох селах лютують різні хвороби, особливо вене-

ричні, причиною поширення яких є нечистота. Мешкаючи поряд з хворими, інші члени сім'ї не беруться і заражаються від них. Молодь вступає в шлюб, маючи зачатки різних хвороб, які проявляються пізніше [29].

Загалом рівень медичного обслуговування населення та стан санітарії у селах Сіверщини були далекі від бажаного.

Актуальним питанням для сільського населення Сіверщини залишалася злочинність. Газети неодноразово повідомляли про бандитські напади та пограбування. Так, у травні 1925 р. в селі Поповка була пограбована каса кредитного товариства. При цьому одна людина загинула і ще одну було поранено [56]. В Ічнянському районі восени 1924 р. було здійснено напад на пошту, яка перевозила гроші, та пограбовано кооперативну крамницю [55]. Сількор писав також, що «бандиты забегают иногда в селянские хаты, требуя поесть» [55]. У селі Усок у жовтні 1924 р., за словами дописувача, було «обстрелено собрание комсомола», а також були «еще различные бандитские дела» [69]. Наприкінці 1924 р. на окружній нараді політпросвітників села у Новгороді-Сіверському доповідачі з місць зазначали, що їхній нормальній роботі ще «очень часто мешают бандитские налеты, которые уничтожают все то, что им попадается в сельбудах и хатах-читальнях» [63].

Траплялися в газетах і дописи про злочинну діяльність місцевої влади. Так, у селі Береза голова сільради Погребицький, будучи уповноваженим райвиконкомом по збору сільгосподатку, стягував його із селян, але гроші залишав собі. Із селян же податок вимагали повторно, та ще й з нарахуванням пені. Непокірних голова сільради наказував замикати в погребях, у тому числі в підвал, облаштований за його вказівкою під сільбудом, звідси й назва статті: «Культурная замычка или погреб Погребицкого» [26]. У ній зазначалося, що за півтора року перебування при владі голова сільради «сделал так много для подрыва советской власти, терроризируя при этом селян, что те и сейчас не верят в возможность наказания Погребицкого» [26].

Сіверщина – лісовий край, і злободенною проблемою для сіл цього регіону була хижачка вирубка лісу. Ця тема часто піднімалася на сторінках тогочасних газет. Зокрема, зазначалося, що в с. Архипівка громадський ліс рубається абияк, і йому загрожує швидке знищення [33]. У с. Обложки ліс рубали серед білого дня, навіть не ховаючись [8]. У с. Уланово крадіжками займався сам сторож, поставлений лісництвом, і ліс вирубували не стільки місцеві громадяни, скільки селяни сусідньої Курської губернії [17].

Масштабним злом тодішнього села було самогоніваріння і пияцтво. Згаданий сількор Ф. Ушатий писав: «Нема цифр, щоб підрахувати кількість убивств, грабунків, крадіжок, насильств і таке інше, що зроблено під впливом самогону... П'яний чоловік губить свій розум, робиться звірем, п'яниці розбивають один одному голови, грабують, лаються, розпутничають, а все це бачать діти, привчаються до цього» [67]. Самі лише назви деяких газет-

них заміток, у яких описані негативні явища в окремих селах Сіверщини, є досить промовистими: «Дальше п'янства і хуліганства не пошли» [19], «До чого самогон доводить» [62], «Пьяный разгул» [38]. У ряді публікацій були згадані населені пункти Сіверщини, де в п'яцтві помітили і представників сільського активу: голів і секретарів сільрад, голів і членів КНС та ін. [9; 44; 58; 61].

У тісному зв'язку із цією проблемою піднімалися в місцевій пресі також і загальні актуальні питання виховання сільської молоді. Зокрема, житель с. Клишки І.П. Семенуха писав: «Коли наша молодь гуляє по вулиці, пройти повз неї не можна, бо наслухаєтеся самої добірної, самої міцної лайки та брудних розмов. Того, хто проходить повз юрбу, молоді засипають образами, глузуванням. І це не тільки хлопці чи парубки, але й дівчата не відстають від них» [57]. Ще зазначав, що малеча, починаючи з 7–8 років, майже вся курить та не відмовляється від самогонки, і взагалі молодь дуже розбещена [57]. «Хіба може бути добре вихованою дитина, – ставив він питання, – коли виховує її темна, груба мати, коли вона бачить навколо п'яцтво та бійки, чує матюкання, що стало звичним явищем? Хіба можна чекати, що дитина не буде п'яницею, коли сама мати, щоб заспокоїти та приспати, дає їй самогон, або коли п'яний батько, щоб розважити себе та гостей, частує малу дитину й забавляється її п'яним виглядом? Чи можна сподіватися, що дитина не буде курити, лягати, коли вона це бачить та чує щохвилини, бо це стало за звичку старших?» [57].

Як бачимо, озвучені риторичні питання по-своєму відображали деякі негативні тенденції повсякденного життя селянства, зокрема, його молодого покоління. Цей дописувач пропонував конкретні поради щодо виховання селянської молоді, які, попри їх заідеологізованість у радянському дусі, містили також і цілком раціональне зерно. Свою статтю він завершив наступними словами: «Молодь селянську треба зацікавити та притягти до культурної праці, дати їй розумну розвагу й таким чином відтягти від вулиці та її впливу» [57].

Отже, на сторінках газетної періодики знайшли своє відображення різні аспекти повсякденного життя сільського населення Сіверщини середини 1920-х років. Відбір і рівень їхнього висвітлення був пов'язаний з актуальністю певної тематики та з відповідним комуністичній ідеології позитивним або негативним контекстом, вкладеним у більшість статей і заміток. Попри повну контрольованість радянською владою, місцева преса дає підстави констатувати, що в зазначений період для повсякденного життя селянства Сіверщини були характерними наступні риси:

- подальший розвиток трансформаційних процесів, зумовлених привнесенням у буденний шар життя та спеціалізовані сфери діяльності на селі офіційної комуністичної ідеології з відповідними організаційними формами культурно-освітньої та політико-просвітницької роботи;

- у їхній реалізації значну роль відігравали рівень відповідальності та ділові якості безпосередніх виконавців: сільської інтелігенції, місцевих керівників і активістів; траплялися й досить оригінальні ідеї у поєднанні традиційних форм селянського дозвілля з новим ідейним змістом;

- у деяких сільських населених пунктах Сіверщини не вистачало шкіл і дитячих дошкільних закладів або ж вони потребували ремонту;

- медичне обслуговування сільського населення Сіверщини і рівень санітарії на селі характеризувалися наявністю численних проблем, стан вирішення яких був далекий від бажаного, зокрема, відчувалася серйозна нестача медичних працівників.

- у газетних матеріалах відображалися численні негативні явища правового та етичного плану, якими було наповнене селянське повсякдення Сіверщини (злочинність, крадіжки, п'яцтво, лихослів'я тощо), а також висловлювалася глибока стурбованість існуючим станом справ і пропонувалися шляхи їхнього вирішення.

Перспективи для подальших досліджень вбачаємо у залученні відповідних архівних матеріалів, що дало б можливість більш різнобічно і об'єктивно поглянути на тогочасні реалії і скласти ґрунтовніше уявлення про повсякдення селянства Сіверщини в ранній радянський період.

ДЖЕРЕЛА

1. «Антикультурники». *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 25 декаб. № 296. С. 3. Подпись : Селькор Костин.
2. Айвазян О. В. Хата-читальня як засіб ідеологічного впливу на сільське населення початку ХХ ст. *Подільський книжник: альманах*. Вип. 6–7. Вінниця, 2015. С. 43–52. [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://ru.calameo.com/read/003741303b4066cafa0b3>.
3. Аконский С. Нет помещения. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 24 марта. № 66. С. 4.
4. Без попов. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 2 ноября. № 253. С. 3. Подпись : Селькор Эн.-Эр.
5. В сельбудах и хатах читальнях. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 17 марта. № 61. С. 4.
6. Вовк О. В. Преса української еміграції як джерело вивчення культури, освіти та повсякденного життя українців (1920-ті роки). *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2019. Вип. 3. С. 64–71.
7. Врачебная помощь и знахарство. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 16 июня. № 133. С. 3.
8. Гершко Г. Нищать народное добро. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 25 января. № 19. С. 4.
9. Голови подають приклад. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 26 апреля. № 93. С. 3. Підпис : Селькор Нецієвський.
10. Готуймося до культпраці. *Червоный стяг (Чернігів)*. 1925. 22 сеп. № 189. С. 3. Підпис : Зав. хатою-читальнею.
11. Життя-буття селянське. *Селянська газета (Чернігів)*. 1925. 10 лютого. № 14. С. 3.
12. Життя-буття селянське. *Селянська газета (Чернігів)*. 1925. 12 лютого. № 15. С. 3.
13. Життя-буття селянське. *Селянська газета (Чернігів)*. 1925. 16 січня. № 7. С. 4.
14. Жуковский И. Больше бы таких учителей. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 12 марта. № 58. С. 4.
15. З вечорниць хата-читальня. *Селянська газета (Чернігів)*. 1924. 10 грудня. № 2. С. 4. Підпис : Мик. С-ба.
16. Завод розбуркав. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 10 октября. № 233. С. 3. Підпис : Льюня комсомолец.
17. Запоздали с охраной леса. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 27 ноября. № 272. С. 3. Подпись : Селькор Лобаев.
18. Захарченко М.В., Морозов А.Г. Побут і дозвілля в українському селі в 20-х роках ХХ ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 129–133.

19. Захожий Д. Дальше пьянства и хулиганства не пошли. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 15 февраля. № 37. С. 3.
20. Иткин А. Червоноармійці розбудили. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 4 вересня. № 200. С. 3.
21. Как не нужно шефствовать. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 17 марта. № 61. С. 4. Подпись : Л. Б.
22. Коляструк О. А. Сільська інтелігенція і селянство на перетині радянських модернізаційних експериментів 1920-х рр. у вимірах щоденних практик. *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 164–166.
23. Кудояр Ф. «Святая сила» не дала открыть хаты-читальни. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 11 июня. № 129. С. 5.
24. Культурная работа на селе. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 1 июля. № 146. С. 3.
25. Культурная работа на селе. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 10 июля. № 154. С. 3.
26. Культурная замкнутка или погреб Погребницкого. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 24 марта. № 66. С. 4.
27. Лукашевич О. М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.) (автор. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. – Історія України). Київ, 2006. 18 с.
28. Маємо нову школу. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 18 вересня. № 212. С. 3. Підпис : Колотуша.
29. Мазепа Г. Больным нельзя жениться. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 1 июля. № 146. С. 3.
30. Медпомощь, ветеринария и санитария. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 11 августа. № 180. С. 3. Подпись: М. С–ский.
31. Муравьев А. Вместо церкви – дом просвещения. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 7 марта. № 54. С. 4.
32. На что жалуются село. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 11 марта. № 57. С. 4.
33. На что жалуются село. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 24 марта. № 66. С. 4.
34. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія. Відп. ред. С. В. Кульчицький : В 2-х ч. Ч. 1. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. 423 с.
35. Наш комнезам – другим пример. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 21 ноября. № 267. С. 3. Подпись : Селькор Тимошенко.
36. О школах, хатах-читальнях и сельбудах. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 27 июля. № 165. С. 3. Подпись : М. С–ский.
37. Олійник М. П. Культурно-освітня робота більшовиків на Поділлі в роки НЕПу (1921–1928). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2018. Вип. 11. С. 462–475.
38. Пьяный разгул. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 2 ноября. № 253. С. 3. Подпись : Юнкор Т.
39. Піп і дочка. *Селянська газета (Чернігів)*. 1925. 10 лютого. № 14. С. 3. Підпис : К-и.
40. По сельбудах та хатах-читальнях. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 16 вересня. № 210. С. 3.
41. По сельских учреждениях. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 19 сентября. № 186. С. 3.
42. Побеждаем невежество. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 21 ноября. № 267. С. 3. Подпись : Селькор Скоробогатко.
43. Погані робітники псують діло. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 4 марта (№ 51). С. 5. Підпис : Селькор Сучасний.
44. Постанова на папері. *Селянська газета (Чернігів)*. 1925. 16 січня (№ 7). С. 3. Підпис : Спостерігач.
45. Прядкогляд І. Комсомольці допомогли. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 4 вересня (№ 200). С. 3.
46. Раєвський Ф. Окрздраве, твоє слово. *Селянська газета (Чернігів)*. 1925. 24 лютого (№ 18). С. 3.
47. Ремонтуємо школу, допомагаємо вчителям. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 18 сентября (№ 185). С. 3. Підпис : Учень Дяченко.
48. Рибак І. В. Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: хата, двір, село. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2011. Т. 18. С. 403–423.
49. Рибак І. В. Подільський селянин у повсякденному житті в доколгоспний період: гігієна, харчування, праця. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2012. Т. 19. С. 351–366.
50. Рогинец П. Поп ведет регистрацию. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 8 апреля. № 79. С. 4.
51. Рубец И. Страдает школьная работа. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 4 апреля. № 76. С. 4.
52. Селяне, помогите своей хате-читальне. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 9 декабря. № 282. С. 3. Подпись : Селькор Коновалов.
53. Селянський М. Искры гаснут на лету. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 11 февраля. № 33. С. 3.
54. Сельбуд – культурный центр района. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 17 марта. № 61. С. 4. Подпись : М. Т.
55. Сельские вести. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 18 ноября. № 264. С. 3.
56. Сельские вести. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 28 мая. № 118. С. 3.
57. Семенуха І. П. Виховуймо селянську молодь. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 30 серпня. № 196. С. 3.
58. Сільські вісти. *Селянська газета (Чернігів)*. 1925. 12 лютого. № 15. С. 3.
59. Скарги села. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 3 вересня. № 199. С. 3.
60. Стадник О., Кузьмінець Н. Релігійне життя подільського села у вимірах радянської повсякденності 20-х рр. XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2020. Вип. 31. С. 79–87.
61. Треба поліпшити склад сільради. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 14 мая. № 106. С. 5.
62. Туманів Ф. До чого самогон доводить. *Селянська газета (Чернігів)*. 1925. 12 лютого. № 15. С. 3.
63. Тынъянов М. Политпросветработа на Новгород-Северщине. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 12 декабря. № 285. С. 3.
64. Укаленко Г. До світла. *Селянська газета (Чернігів)*. 1924. 18 грудня. № 3. С. 4.
65. Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб. В. П. Кошур (голов. ред.), О. М. Гончаренко, Б. Л. Дем'яненко, О. Д. Ісайкіна, В. В. Мічуда, О. М. Лукашевич та ін. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2014. 574 с.
66. Учитель и школа. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 17 июня. № 134. С. 3.
67. Ушатий Ф. Війна болячкам села! *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 8 вересня. № 203. С. 3.
68. Федченко Ф. Как много зависит от хорошего работника. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 1 ноября. № 252. С. 3.
69. Хохол А. Уголовщина заедает. *Красное знамя (Чернигов)*. 1924. 30 октября. № 250. С. 4.
70. Червінець М. Піп лікує. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 3 вересня. № 199. С. 3.
71. Школа и ясли. *Красное знамя (Чернигов)*. 1925. 23 июня. № 139. С. 3.
72. Що треба відремонтувати. *Червоний стяг (Чернігів)*. 1925. 18 вересня. № 212. С. 3.

Hrinchenko V.H. Everyday life of the rural population of Sivershchina in the mid-1920s (based on local press materials)

The article is devoted to the coverage of certain aspects of everyday life of the rural areas population of the Novhorod-Siverskyi district in the period of 1924–1925 years. The relevant publications in the newspapers «Red Banner» (*Krasnoye Znamya*) (1924), «Red Flag» (*Chervonyi Stiyag*) (1925), «Peasant Newspaper» (*Selyanska Gazeta*) (1925), published in Chernihiv, were the object of analysis.

It was found that in the mid-1920s the daily life of the peasantry of Sivershchina had been characterized by the following features:

- Further development of transformational processes due to the introduction of official communist ideology into the everyday life and specialized spheres of activity in the countryside with the corresponding organizational forms of cultural-educational and political-educational work.

- In their implementation in practice, the level of responsibility and business qualities of the direct executors played a significant role: rural intellectuals, local leaders and activists. There were also quite original ideas in a combination of traditional forms of peasant leisure with a new ideological content.

- In some rural settlements of the Sivershchina there were not enough schools and children's preschools, or they needed repair.

- Medical care for the rural population of Sivershchina and the level of sanitation in the countryside were characterized by the presence of numerous problems, the solution of which was far from desirable. In particular, there was a serious shortage of medical staff.

- The newspaper materials reflected numerous negative phenomena of the legal and ethical plan, which filled the peasant life of the Sivershchina (crime, theft, drunkenness, gossip, etc.), as well as expressed deep concern about the current state of affairs and suggested ways to solve them.

Prospects for further research are seen by the author in the involvement of relevant archival materials, which would give a more comprehensive look at the reality of the time and make a more thorough picture of the everyday life of the Sivershchina peasantry in the early Soviet period.

Key words: everyday life, peasantry, Sivershchina, 1924–1925 years, local press.

REFERENCES

1. «Antikul'turniki». (1924). [«Anticulturalists»]. *Krasnoye znamya (Chernigov)*, 296, p. 3. Podpis': Sel'kor Kostin. [in Russian].
2. Aivazian, O. B. (2015). Khata-chyitalnia yak zasib ideolohichnoho vplyvu na silske naselennia pochatku XX st. [Reading house as a means of ideological influence on the rural population of the early XX century]. *Podil'skyi knyzhnyk: almanakh*. Issue 6–7, pp. 43–52. Vinnytsia. Retrieved from: <https://ru.calameo.com/read/003741303b->

4066cafa0b3 [in Ukrainian].

3. Akonskiy, S. (1925). Net pomeshheniya [There is no room]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 66, p. 4. [in Russian].

4. Bez popov. (1924). [Without priests]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 253, p. 3. Podpis': Sel'kor Jen.-Jer. [in Russian].

5. V selbudakh i khatakh chytalniakh. (1925). [At the country houses and reading rooms]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 61, p. 4. [in Ukrainian].

6. Vovk, O. V. (2019). Presa ukrainskoi emihratsii yak dzhere-lo vyvchennia kultury, osvity ta povsiakdennoho zhyttia ukrainstiv (1920-ti roky) [The press of Ukrainian emigration as a source of studying the culture, education and everyday life of Ukrainians (1920s)]. *Visnyk Kremenchutskoho natsionalnoho universytetu im. Mykhaila Ostrohradskoho*. Issue 3, pp. 64–71. [in Ukrainian].

7. Vrachebnaya pomoshh' i znaharstvo. (1925). [Medical care and witchcraft]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 133, p. 3. [in Russian].

8. Hershko, H. (1925). Nyshchat narodnie dobro [They are destroying the people's good]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 19, p. 4. [in Ukrainian].

9. Holovy podaiut pryklad. (1925). [The chairmen set an example]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 93, p. 3. Pidpys: Selkor Net-siievskiy. [in Ukrainian].

10. Hotuimosia do kultpratsi. (1925). [Let's get ready for cultural work]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 189, p. 3. Pidpys: Zav. khatoiu-chy-talneiu. [in Ukrainian].

11. Zhyttia-buttia selianske. (1925). [Peasant life-being]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 14, p. 3. [in Ukrainian].

12. Zhyttia-buttia selianske. (1925). [Peasant life-being]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 15, p. 3. [in Ukrainian].

13. Zhyttia-buttia selianske. (1925). [Peasant life-being]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 7, p. 4. [in Ukrainian].

14. Zhukovskiy, I. (1925). Bol'she by takih uchitelej. [There would be more such teachers]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 58, p. 4. [in Russian].

15. Z vechornyts khata-chytalnia. (1924). [From the party house-reading room]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 2, p. 4. Pidpys: Myk. S-ba. [in Ukrainian].

16. Zavod rozburkav. (1924). [The plant stirred up]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 233, p. 3. Pidpys: Lonia komsomolets. [in Ukrainian].

17. Zapozdaly s okhranoi lesa. (1924). [They were late with the forest protection]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 272, p. 3. Podpys: Selkor Lobaev. [in Russian].

18. Zakharchenko, M. V., Morozov, A. H. (2017). Pobut i dozvil-lia v ukrainskomu seli v 20-kh rokakh XX st. [Life and leisure in the Ukrainian countryside in the 1920s]. *Ukrainskyi selianyn*. Issue 18, pp. 129–133. [in Ukrainian].

19. Zahozhiy, D. (1925). Dal'she p'yanstva i huliganstva ne poshli [Drunkness and hooliganism did not go further]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 37, p. 3. [in Russian].

20. Itkyn, A. (1925). Chervonoarmiitsi rozbuduly [The Red Army woke up]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 200, p. 3. [in Ukrainian].

21. Kak ne nuzhno shefstvovat'. (1925). [How not to patronize]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 61, p. 4. Podpis': L. B. [in Russian].

22. Koliastruk, O. A. (2008). Silska intelihentsiia i selianstvo na peretyni radianskykh modernizatsiinykh eksperimentiv 1920-kh rr. u vymirakh shchodennykh praktyk [Rural intelligentsia and peasantry at the intersection of Soviet modernization experiments of the 1920s in the terms of daily practices]. *Ukrainskyi selianyn*. Issue 11, pp. 164–166. [in Ukrainian].

23. Kudojar, F. (1925). «Svyataya sila» ne dala otkryt' haty-chital'ni. [“Holy Power” did not allow the opening of the huts-reading rooms]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 129, p. 5. [in Russian].

24. Kul'trabota na sele. (1925). [Cultural work in the countryside]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 146, p. 3. [in Russian].

25. Kul'trabota na sele. (1925). [Cultural work in the countryside]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 154, p. 3. [in Russian].

26. Kul'turnaya zamychka ili pogreb Pogrebickogo. (1925). [Pogrebitsky's cultural castle or cellar]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 66, p. 4. [in Russian].

27. Lukashevych, O. M. (2006). Pobut ta dozvillia silskoho naselen-nia Ukrainy (1920–1930 rr.). [Life and leisure of the rural population of Ukraine (1920–1930)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

28. Maiemo novu shkolu. (1925). [We have a new school]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 212, p. 3. Pidpys: Kolotusha. [in Ukrainian].

29. Mazepa, G. (1925). Bol'nym nel'zya zhenit'sya. [The sick should not marry]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 146, p. 3. [in Russian].

30. Medpomoshch', veterinariya i sanitariya. (1925). [Medical aid, veterinary medicine and sanitation]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 180, p. 3. Podpis': M. S–skij. [in Russian].

31. Murav'ev, A. (1925). Vmesto tserkvi – dom prosveshheniya. [Instead of a church – a house of enlightenment]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 54, p. 4. [in Russian].

32. Na chto zhaluetsya selo. (1925). [What does the village complain about?]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 57, p. 4. [in Russian].

33. Na chto zhaluetsya selo. (1925). [What does the village complain about?]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 66, p. 4. [in Russian].

34. Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2010). *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr.)*. [Essays on the daily life of Soviet Ukraine in the NEP era (1921–1928)]. (Vol. 1). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

35. Nash komnezam – drugim primer. (1924). [Our committee of poor peasants is another example]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 267, p. 3. Podpis': Sel'kor Timoshenko. [in Russian].

36. O shkolah, hatah-chital'nyah i sel'budah. (1925). [About schools, hut-reading rooms and country houses]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 165, p. 3. Podpis': M. S–skij. [in Russian].

37. Oliinyk, M. P. (2018). Kulturno-osvitnia robota bilshovykiv na Podilli v roky NEPu (1921–1928). [Cultural- educational work of the Bolsheviks in Podillya during the NEP (1921–1928)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohienka. Istori-rychni nauky*. Issue 11, pp. 462–475. [in Ukrainian].

38. P'yanyy razgul. (1924). [Drunk revelry]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 253, p. 3. Podpis': Junkor T. [in Russian].

39. Pip i dochka. (1925). [Priest and daughter]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 14, p. 3. Pidpys: K-y. [in Ukrainian].

40. Po sel'budah ta hatah-chital'nyah. (1925). [On the country houses and in the hut-reading rooms]. *Chervonyi styag (Chernigiv)*, 210, p. 3. [in Russian].

41. Po silskykh ustanovakh. (1925). [By rural institutions]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 186, p. 3. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].

42. Pobezhdaem nevezhestvo. (1924). [Conquering ignorance]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 267, p. 3. Podpis': Sel'kor Skorobagat'ko. [in Russian].

43. Pohani robitnyky psuiut dilo. (1925). [Bad workers spoil the business]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 51, p. 5. Pidpys: Selkor Suchasnyi. [in Ukrainian].

44. Postanova na paperi. (1925). [Resolution on paper]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 7, p. 3. Pidpys: Sposterihach. [in Ukrainian].

45. Priadkohliad, I. (1925). Komsomoltsi dopomohly. [Komsomol members helped]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 200, p. 3. [in Ukrainian].

46. Raievskiy, F. (1925). Okrzdrave, tvoe slovo. [County health department, your word]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 18, p. 3. [in Ukrainian].

47. Remontuiemo shkolu, dopomahaiemo vchyteliyam. (1925). [We repair the school, help teachers]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 185, p. 3. Pidpys: Uchen Diachenko. [in Ukrainian].

48. Rybak, I. V. (2011). Podilskiy selianyn u povsiakdennomu zhytti v dokolhosplyni period: khata, dvir, selo. [Podilsk peasant in everyday life in the pre-collective farm period: house, yard, village]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. Vol. 18, pp. 403–423. [in Ukrainian].

49. Rybak, I. V. (2012). Podilskiy selianyn u povsiakdennomu zhytti v dokolhosplyni period: hihienka, kharchuvannia, pratsia. [Podilsk peasant in everyday life in the pre-collective farm period: hygiene, nutrition, work]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*. Vol. 19, pp. 351–366. [in Ukrainian].

50. Roginec, P. (1925). Pop vedet registraciyu. [The priest keeps the registration]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 79, p. 4. [in Russian].

51. Rubets, I. (1925). Stradaet shkol'naya rabota. [School work suffers]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 76, p. 4. [in Russian].

52. Selyane, pomogite svoey hate-chital'ne. (1924). [Villagers, help your hut-reading room]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 282, p. 3. Podpis': Sel'kor Konovalov. [in Russian].

53. Selyanskiy, M. (1925). Iskry gasnut na letu. [Sparks are extinguished on the fly]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 33, p. 3. [in Russian].

54. Sel'bud – kul'turny centr rayona. (1925). [Country house is the cultural center of the region]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 61, p. 4. Podpis': M. T. [in Russian].

55. Sel'skie vesti. (1924). [Rural news]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 264, p. 3. [in Russian].

56. Sel'skie vesti. (1925). [Rural news]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 118, p. 3. [in Russian].

57. Semenukha, I. P. (1925). Vykhovalo seliansku molod [Let's educate peasant youth]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 196, p. 3. [in Ukrainian].

58. Silski visty. (1925). [Rural news]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 15, p. 3. [in Ukrainian].

59. Skarhy sela. (1925). [Rural news]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 199, p. 3. [in Ukrainian].

60. Stadnyk, O., Kuzminets, N. (2020). Relihiine zhyttia podilskoho sela u vymirakh radianskoj povsiakdennosti 20-kh rr. KhKh st. [The religious life of the Podilsk village in the tems of the Soviet everyday life of the 1920s]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya: Istoria*. Issue 31, pp. 79–87. [in Ukrainian].

61. Treba polipshyty sklad silrady. (1925). [The composition of the village council needs to be improved]. *Krasnoe znamiya (Chernigov)*, 54, p. 4. [in Russian].

hov), 106, p. 5. [in Ukrainian].

62. Tumaniv, F. (1925). Do choho samohon dovodyt. [What does hootch bring]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 15, p. 3. [in Ukrainian].

63. Tyn'yanov, M. (1924). Politprosvetrabota na Novgorod-Severshshine. [Political education in Novgorod-Severshchina]. *Krasnoe znamy (Chernihiv)*, 285, p. 3. [in Russian].

64. Ukalenko, H. (1924). Do svitla. [To the light]. *Selianska hazeta (Chernihiv)*, 3, p. 4. [in Ukrainian].

65. Kotsur, V. P., Honcharenko, O. M., Demianenko, B. L., Isaikina, O. D., Lukashevych, O. M., Michuda, V. V. (2014). *Ukrainske suspilstvo v umovakh radianskoho ladu: povsiakdennyi vymir [Ukrainian society in the Soviet system: the daily measurement]*. Navch. posib. Pereiaslav-Khmelnytskyi: FOP Lukashevych O.M. [in Ukrainian].

66. Uchitel' i shkola. (1925). [Teacher and school]. *Krasnoe znamy (Chernihiv)*, 134, p. 3. [in Russian].

67. Ushatyi, F. (1925). Viina boliachkam sela! [War to the sores of the village!]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 203, p. 3. [in Ukrainian].

68. Fedchenko, F. (1924). Kak mnogo zavisit ot horoshego rabotnika. [How much depends on a good employee]. *Krasnoe znamy (Chernihiv)*, 252, p. 3. [in Russian].

69. Hohol, A. (1924). Ugolovshhina zaedaet. [Criminality is seizing]. *Krasnoe znamy (Chernihiv)*, 250, p. 4. [in Russian].

70. Chervinets, M. (1925). Pip likuie. [The priest treats]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 199, p. 3. [in Ukrainian].

71. Shkola i yasli. (1925). [School and nursery]. *Krasnoe znamy (Chernihiv)*, 139, p. 3. [in Russian].

72. Shcho treba vidremontuvaty. (1925). [What needs to be repaired]. *Chervonyi stiah (Chernihiv)*, 212, p. 3. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 11.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 821.161.2-94+398+930.25(477.52)«19/20»

Л.А. Іванченко

ХУДОЖНЯ МЕМУАРИСТИКА ГРИЦЬКА СІРИКА (1918–2002) ЯК ДЖЕРЕЛО ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ 1920–1940 рр.

У публікації вперше події Глухівщини в 1920–1940-х рр. представлено через аналіз автобіографічних творів українського письменника в еміграції Грицька Сірика (1918–2002). Адаже у глобальному масштабі біографістика є складовою історії краю, країни. Мемуари, написані самобутнім автором, зіставлено з документальними архівними джерелами та спогадами про ті часи інших мешканців. Описово викладений етнографічний матеріал розширить базу краєзнавчих досліджень. Перелік прізвищ, родин – мешканців прилеглих хуторів, сіл, селищ, містечок – доповнить теку генеалогічних розвідок. Подання географічного опису краю, згадані кліматичні умови збагатять не лише уяву читача, а й дадуть імпульс для нових спостережень фахівцям природничих наук. Події та факти, викладені у працях Г.Т. Сірика, відкривають замовчувану та призабуту історію Глухівщини, що надихає на нові пошуки відповіді до низки питань періоду становлення радянської влади в Україні.

Ключові слова: хутір Андроників, хутори, Грузьке, Воронцове, Шлях, Вороніж, Кролевець, Канада, Грицько Сірик, Григорій Трохимович Сірик, розкуркулення, колективізація.

Переваги локального краєзнавства полягають у тому, що дослідник може зіставляти розповіді, спогади і доку-

ментальні джерела, виступаючи посередником між переказами і документами, науковцями і пересічними громадянами. У даній публікації зроблено спробу за творами Грицька Сірика проаналізувати події 1920–1940-х рр., а саме: побут та настрої суспільства на межовій території трьох районів – Кролевецького, Глухівського Шосткинського; розкуркулення; колективізацію; Голодомор.

Праці Г. Сірика викликають інтерес, адже містять повідомлення, що можуть бути використані в історичних дослідженнях. Автор подає в мемуарах деталізований опис місцевості й рослинності, клімату й погоди [7, с. 33], поіменно згадку родин хуторян [14, с. 32], органічно переплітає це з гіркотою історичних фактів періоду становлення радянської влади на Сіверщині. Доробок самобутнього письменника складають книги спогадів, що видавалися коштом автора за кордоном, передруковувалися в Україні: 12 частин «Під сонцем бездолених» (1975–1989), кожна з яких по 250–300 стор.; рецензія з пророкою назвою «Факти і події для майбутньої історії Сіверщини» (1975, 1993) на енциклопедичне видання «Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область» (1973); «Вороніж та його околиці»; «Дошка слави» (1994); «Така моя доля» (2000); «Микита, перший безпритульник Кролевця» (2001); «Кінь буланій – то мій брат» (1999), а також низка публікацій у канадійських газетах.

Свої праці Григорій Трохимович презентував, відвідуючи Кролевецьчину в 1990-х рр. Примірники книг зберігаються в державних бібліотеках, у приватних колекціях. Твори Сірика, знані серед населення, у наукових колах майже не використовувались. На вище згадані мемуари у своїх дослідженнях про «Торгсин» («Торгсин у Кролевці») посилається М. Горох – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. У своїй публікації науковець підтверджує архівними документами сказане Г. Сіриком: «Філія кролевецька відкрита взимку 1933 р. Очоловав її М.Є. Абрамченко, а старшим продавцем і помічником був Іван Андрійович Бережний» [2]. «Крамниця розташовувалась на площі Свободи (раніше Базарна площа)» [2, с. 311].

Зазначимо, що в працях Г. Сірика є неточності та невеликі похибки, що допустимо в мемуаристиці, адже це суттєво не впливає на виклад історичних подій. От, наприклад, у книзі В. Шингарьова «Не убий!», де описано становлення радянської влади на територіях Західної України, спогади містять плутанину в іменах і подіях (хто, коли і з ким одружився і т. п.). Неточності у фактах у цьому творі помітили герої описів – А.Т. Каспришин (1932 р. н.), І.Т. Каспришин (1935–2019), сусіди й родичі, які пам'ятають перекази бабусі Сабіни (С.Д. Каспришин (1892–1984) та діда Тимка (1882–1960), у родині яких проживав автор мемуарів, про москалів і бандерівців [21, с. 9–17]. Сподіваємось, що читач творів Г. Сірика зуміє аргументовано поправити і доповнити погрішності.

Порівняльний аналіз подій у праці Г. Сірика із до-

кументальними фактами надає можливість розширити історичні відомості зазначеного періоду. Перелік прізвищ, родин – мешканців прилеглих хуторів, сіл, селищ, містечок – доповнить теку генеалогічних розвідок. Поданий географічний опис краю, згадані кліматичні умови збагатять не лише уяву читача, а й дадуть імпульс для нових спостережень фахівцям природничих наук. Події та факти, викладені у працях Г.Т. Сірика, відкривають замовчувану та призабуту історію Глухівщини, дають відповіді на низку питань періоду становлення радянської влади в Україні та спонукають до нових історичних пошуків. Етнографічний матеріал доповнить базу краєзнавчих досліджень – автор захоплює, у деталях подає описи Кролевецького ярмарку та ярмарку на Маковія у Воронежі, куди їздив із батьком; святкування на хуторах та в околицях Різдва, Пасхи, Спаса тощо.

Грицько Сірик виріс у звичайній українській сім'ї, де були збережені і шанувалися традиції прадідів. У 20-х роках ХХ ст. радянська влада ще не встигла вкоренитись на Чернігівщині, і в його пам'яті закарбувалися святкування релігійних свят – Різдва, Пасхи, Провід (Поминальних днів) та ін. Народні звичаї, гуляння, вечорниці автор висвітлює в деталях. Певний матеріал у книгах він переказує через спогади його батьків – їхнє весілля, переїзд матері з приданим тощо. Також фрагменти звичаїв, обрядів, ті чи інші життєві випадки, про які згадується в творах, були почуті автором від оточуючих – сусідів [13, с. 43], родичів, знайомих його батьків. Наприклад, про сватання батька до матері він дізнається від жінок – свідків події, яких уже після смерті батьків зустрів у Кролевіці [12, с. 169–170].

«Я з хуторів на лівому березі Есмані» [18, с. 1], – так писав про себе український письменник-емігрант Григорій Трохимович Сірик. Він народився у 1918 р. на хуторі Андрониковому¹ в родині заможних селян Сіриків – Трохима Матвійовича та Мотрі Петрівни. Так сталося, що родина, а пізніше й осиротілий Гриць із молодшими сестрами змінювали один хутір на інший – Андроників, Писаревичі, Перша та Друга Васильківщина.

Слід зазначити, що рід Сіриків осів на тих землях здавна. На Писаревичах у 1859 р. була винокурня, 8 дворів і 15 осіб мешканців, на Андрониковому – 4 двори і 24 мешканці. Розташовувалися по праву сторону поштового тракту з Воронежа в Кролевець [16, с. 32–33]. У 1900 р. хутори належали Воронізькій волості Глухівського повіту, були вже більш заселеними. На Андрониковому проживало 52 людини, на першій та другій Васильківщині – 50 і 69 осіб. Писаревичі населяло 17 осіб [17, с. 9, 26, 127]. Густонаселеними хутори були до 1933 р.

У 1943 р. Григорій Трохимович покинув рідні землі. Краєзнавчі праці почав писати в 1950-х рр. Враження і пережиті відчуття автор проніс через все життя. У да-

1. Тепер – село Воронцове, що на автомобільній магістралі Т 1907. Примикає до села Шлях неподалік залізничної станції Брюловецька, що за 3 км від села Грузьке. Село оточене великим лісовим масивом (сосна).

лекій еміграції рядки спогадів лягали тугою за рідним краєм, сім'єю, родиною. Підтвердженням цьому є детальні описи природи, розташування хат на хуторах, побуту мешканців тощо.

Домашній затишок і передсвяткові клопоти закарбувалися у пам'яті десятирічного хлопчика. «До святкування Різдва мати з моїми старшими сестрами починала готуватись тижнів за два – трусили сажу, вичищали, білили хату, рівняли черинь в печі і вимазували піч глиною. Лави, столи, ослони та підлога шурувалися хвощем до блиску. М'ясо двох кабанів перетворювали на смажені ковбаси, окарки та холодець, печінку та нутрощі – на начинку для пирогів. Постільки, рядна, напірники для напиханих соломною підголовних подушок були визолені² й випрані. Ковдри та коци – провітрені. Було багато різних приготувань: щоб було гостям з чого і чим їсти та пити, чим заслати розіслану на підлозі солону і чим вкритись, чим витерти обличчя вранці... До двох кабанів батько добавляв не менше одного бичка-весняника, до двох відер горілки – ще стільки, «бо Різдво, не Спас», а козацька душа потребує на морозі не тільки співчуття, але й тепла. Та й саме святкування Різдва довше за святкування Спаса» [12, с. 3–4]. «Свят-вечір розпочинався в сутінках дитячими голосами, що виспівували колядки попід вікна хуторян. Після спожиття Святої вечері старші діти починали обхід хуторян з зіркою» [4, с. 11]. Малий Гриць теж брав участь у колядуваннях, виготовленні зірки.

«Різдво 1929 р. було останнім святкуванням Сірикового роду як рідні і як власників садиби над шляхом³. На Стрітення в Плоскому саду біля села Черешеньки за Десною міліція трьох районів та спеціальні загони ОГПУ розбили загін Ващенка і замордували його. Заарештували багатьох і вели допити. Тому збиратись на Проводи⁴ у великій кількості та особливо чоловікам було небезпечно. А незабаром після Провід новопризначена влада Воронізької сільради розпочала «нищення куркуля як класу» – насильно покріпачувала в колгоспи, масово вивозила розумніших і працюватіших селян на загибель в Заполяр'я» [12, с. 7], – так записано у творах Г. Сірика.

Слід сказати, що тут допущена похибка чи друкарська помилка в даті, що підтверджується на наступних сторінках тексту. Вище у спогадах описано Різдво 1928 р. і вбивство ЧОПівцями⁵ отамана Пилипа Григоровича Ващенка (1898–14.02.1928). Як зазначено в відповідній записці від 3 травня 1923 р. начальника Новгород-Сіверської округи (Глухівської з 19.08.1925 р.), «банда Ващенко користується підтримкою населення». У відповідь на більшовицький терор, повстанці робили напади на провладні установи, відбивали награване в селян збіжжя, майно, намагалися перешкодити

2. На початку ХХ ст. для відбілювання домотканого полотна ще використовували попіл (золу).

3. Село з назвою «Шлях» пролягає на автомобільній дорозі Т 1907 Кролевець – Шостка на відстані 10 км від м. Кролевець.

4. Поминальний день в 9-ий день після Великодня.

5. Частини особливого призначення – спеціальні воєнізовані більшовицькі загони, створені в 1920-х рр., що призначалися для боротьби з повсталим населенням.

знищенню середняцьких господарств, вивезенню залізничними шляхами національного багатства в Росію [4, с. 33]. Петлюрівець Ващенко мав самостійницьку орієнтацію і близько десяти років із одностайними чинив опір встановленню радянської влади на теренах Шосткинщини, Глухівщини, Кролевеччини [5]. Узимку 1928 р. Пилипа Ващенка застрелили. Перекази про наругу над його тілом, що здійснювали комуністи, пам'ятають старожили навколишніх поселень і авторка даної публікації. Про жахіття і глум, які чинили більшовики, розповідав мешканець с. Дубовичі Т.Й. Мельник (1900–1991).

У своїх працях Грицько Сірик повідомляє, що в буревійні роки після 1917-го жителі Сіверщини для самооборони створювали «республіки» [14, с. 109]. Про ці факти ідеться, зокрема, у повісті А. Бойка «Ярославецька Повстанська Республіка» [1]. Г. Іванущенко у дослідницьких працях щодо повстанського руху на Сумщині керується архівними документами. В одному з таких зазначено: «Села Дубовичи и Ярославец в период гражданской войны долго не признавали советской власти, где образовали свою “республику и министерства”. Для подавления сопротивления специально высылалась 7-я дивизия» [4, с. 198]. Далі в цьому документі мова йде про Коломійця, який свідчив про наявність зброї у повстанців. Як зазначалося, в мемуарах зустрічається плутанина у прізвищах та іменах. Прослідковується це і в документальних джерелах. Адже в одному селі чи навколишніх поселеннях проживали громадяни, що мали однакові прізвища, імена, інколи, навіть по батькові. Маємо для порівняння три випадки. 1) У спогадах Григорій Трохимович описує кількох осіб із прізвищем Коломієць, обмовляється фразою про арешт Олександра Коломійця [12, с. 190], який працював на торфорозробках [13, с. 81–82; 14, с. 50–51]. 2) У Г. Іванущенко згадуються особи з таким прізвищем, і серед них є Олександр. Про якого Коломійця йде мова – ще треба уточнювати. 3) Педагог, історик, який працював на ниві відродження духовності українського народу О.М. Сотник подає інформацію про Олександра Коломійця [15, с. 50], що був родом із с. Дубовичі. В архівних документах про реабілітованих трапляється прізвище О. Коломійця. Приходимо до висновку, що під репресії, арешт і таких, що отримали ВМП, Олександрів Коломійців із нашого краю було мінімум двоє.

Кожна людина в житті має свою місію. Доброту, людяність, чесність, свідомість, привиту батьками в дитинстві, Григорій Трохимович проніс через все життя. У зрілому віці однокласник Сірика при випадковій зустрічі згадував епізод із шкільних років: «Шаную тебе як друга. За всю мою шкільну науку ти один з небагатьох, що відносились до мене прихильно, не насміхались з моєї сліпоти (*носив окуляри*) та неслухняного вуха. Пам'ятаєш, як вчителька української мови Зінаїда Василівна (*Бондаревська*) призначила мене старостою класу замість тебе [13, с. 94, 154] (*учні обрали старостою Сі-*

рика, та він був сином куркуля, і вчителька змушена була призначити когось з “чистою біографією” – Авт.?) Ти не ображав мене за невміння керувати класом, а допомагав ніби рідний брат. Я був відповідальний за виконання плану утиль сировини, випуск стінгазети та інше, а ти зі своїми друзями це робив замість мене і не гнівався за мою недолугість» [13, с. 91–95].

Минали роки, а дівчата з Галичини, котрих радянська влада прислала на примусові роботи, дякували Грицю за людяність. З перших хвилин зустрічі з «визволенними з-під польського ярма» українцями спілкувався не залякуючи, як це робили ставленики влади, а підказував, направляв, співчував. Він був єдиним сином у багатодітній родині, тому жіночі «митарства й муки» сприймав боляче, адже опікувався двома меншими сестрами, вболівав за старших. Примітивши тяжку працю дівчат на торфорозробці, подумав: «Як їх захистити, не наражаючи на неприємність себе і свою родину?» Адже тоді, у 1940-му, за допомогу «виселенцям» могли позбавити волі. Зробив це коректно і мудро. А вдячність від «каторжан» прийшла до Григорія Трохимовича восени 1942 р. [13, с. 281–289].

З метою встановлення повного економічного контролю і політичного панування над економічно самостійним селянством, радянська влада в кінці 1920-х рр. вдалася до радикальних дій – колективізації господарств, що призвело до Голодомору 1932–1933 рр. Селяни чинили опір. Григорій Трохимович був свідком цих жорстоких подій, які мали трагічний відбиток на його родині – було відібрано землі, майно, померли батьки. «Влітку 1929 р. большевицько-московська влада насильницькими методами здійснювала колективізацію краю. З Брюлевецького роз'їзду вантажними вагонами на сусідство “до білих ведмедів” відправляли розкуркулених селян із навколишніх сіл – Грузьке, Дубовичі, Подолове» [9, с. 205].

Батько Грицька Сірика спроваджував хлопця «на розвідку» по хуторах Ретик, Воронців, Жуків, Плясів, у села Бистрик, Дубовичі, Землянку – туди, де жили родичі, діти Трохима Матвійовича та Мотрі Петрівни Сіриків. Коні були вірними помічниками 11-річному хлопчаку [9, с. 188]. Спостережливий і вразливий Грицько згадував: «В роз'їздах на Зойці я бачив людський страх перед насуваючою небезпекою, відчував своєю дитячою душею людські злидні, приниження та безнадію» [9, с. 205]. Любов, привита батьком до господарства, вміння змалечку доглядати за тваринами, вилились у праці «Кінь Буланій – то мій брат».

На тяжкі часи періоду колективізації та розкуркулення припав шкільний вік майбутнього мемуариста. З-поміж іншого, він повідомляє про невідповідні умови в шкільних приміщеннях хуторських і сільських шкіл, часту зміну вчительського складу [7, с. 55]. Такі ж перекази авторка даної публікації чула від жителів сіл Дубовичі, Бистрик, хутора Ретик. Грицько Сірик з теплою згадує першу вчительку родом із Дубовичів – Софію Василівну (*Філонович*) [9, с. 151], шкодує, що «наступного

року Софії Василівни в школі вже не було» [9, с. 156; 14, с. 128]. Зіставляючи зазначену інформацію з документальними відомостями, висновуємо про достовірність спогадів автора. Радянська влада заборонила вчителювати С.В. Філонович (1896–1982) і в 1940 р. відправила на 10 років до ВТТ як «ворога народу» [4, с. 200–201].

У своїх творах Грицько Сірик наголошує, що Сіверщина – особливий край. І не лише у природно-кліматичному ракурсі – «на хутори науковці приїздили вивчати фауну і флору цього дивовижного кусня землі. А вивчати було що...» [11, с. 184].

Ті жахіття, що відбувались 1930-х роках, все ж таки не змогли знищити традиційну мораль і стосунки між людьми, між хуторянами. Трьом сиротам – Грицю і двом його меншим сестрам – тихцем, за мовчазною згодою, дали притулок і підтримували в голодний 1933 р. «Сівши у крісло голови колгоспу чи партійного керівника, український селянин з цих місць уже боявся бути нелюдом (*хоча траплялись випадки*). У чому річ? Видно, на Сіверщині, в одному з найбільш архаїчних закутків України, збереглося більше традиційності, ніж в інших “пожвавлених” місцях України» [12, с. 1–2]. «Для описування нашого господарства – розкуркулення, влада прислала комнезамів, та вороніжці між собою не ворогують, серед них мало голодранців, які б раділи з чужого нещастя. Так і цих два – описували, як вимагала влада, та своєї влади не надуживали» [10, с. 14].

І через майже століття, спостерігаючи за суспільними відносинами у громадах сьогодні, можна констатувати: традиційна мораль і співчутлива допомога все ще існують. У ті важкі роки народ переселявся на відлюдні хутори, «бо з житись зі звірами чи галасливими птахами легше, ніж з лихими людьми» [11, с. 185]. А під боком була людська байдужість і аморальна провладність. Однополчанин батька, Трохима Матвійовича Сірика, з яким він «з’їв не один пуд солі» в 1914 р., у 1930 р. вже був «товариш, Шекера» і радив «куркулю Сірику» наступне: «Іди на свій хутір, забудь, що ти зі мною взагалі знайомий... забудь, що орденоносного кума маєш... Забудь взагалі, що колись був людиною з ім’ям. Змішайся з безіменною, сірою масою і не проявляй жодної ініціативи спротиву теперішнім заходам влади. Не висловлюй вголос своїх думок. Не плутайся під ногами теперішніх порядків, а то розтопчуть» [11, с. 20].

Родину Сіриків було реабілітовано через 60 років [18, арк. 9]. У документах зазначено, що їхній чотирикімнатний будинок з хуторів перевозили двічі – при першому перевезенні його використовували під колгоспну контору, згодом – під клуб, а потім – під магазин, що вказує на доволі велику площу будинку; при другому – у 1963 р. – у помешканні Сіриків облаштували дві квартири для вчителів у с. Заріччя [18, арк. 18].

У роки Голодомору радянська влада забороняла надавати медичну допомогу куркулям, ворогам народу [11, с. 22]. Через недбалість лікарів з життя пішли старша

Грицева сестра Анюта, мати, батько. Осиротівши, чотирнадцятирічний підліток був у розпачі – «родичі відвернулись, хуторяни дали зрозуміти, що від них поради не чекати. Люди стали залякані, безпорадні, влада – забріхана, підступна, жорстока і людоненависницька» [11, с. 21].

Та, «вкусивши» більшовицької «свободи», до людей став повертатися розум. І коли виникали ті чи інші складнощі з владою, мешканці хуторів і сіл намагалися всілякими засобами допомагати сусідам, знайомим. «Міліціонерові, який мав арештовувати Сергія, видали наказ з невідповідною назвою хутора – замість “Васильківщина” написали “Воронцівщина”, щоб дати час людині “не бути вдома”» [12, с. 172–173]. Про подібні випадки на Глухівщині знаходимо і в інших документах, наприклад, у довідці про «соціально небезпечних» «пропущено» цифру. Таким чином, замість 12-х до в’язниці було відправлено 11 осіб [3].

Грицько Сірик приходиться до висновку, що «як влада не намагається порізнити людей та нацькувати їх один на одного, їй це не вдається. Людина, зробивши помилку чи злочин, карається потім власним сумлінням. Людина споріднена кровно бачить в родичеві частину себе і відчуває відповідальність за долю близьких їй людей» [11, с. 187]. Підтвердження цьому він подає з власного досвіду: «Сусідка Симанцівна переконала мене, що загнавши у колгоспне рабство, більшовицька влада не спроможна знищити людяність у хуторян, і безсилна втиснути ненависть у серцях земляків та порізнити на “класово ненадійних, класово ворожих і соціально нечистих”» [12, с. 169–170]. Сусідка Наконечна звертається до Гриця з такими словами: «Ми допустили, щоб чорти нетруджені у твого батька та матері спершу дорібок забрали, а потім батька та матір у вас... Ти з сестрами на нашому сумлінні. Влада владою, а люди мусили б перш зостановитись, перед тим, як зазіхати на чуже добро, чужу землю, чужу худібку, чужу хату, чужу душу. Попитати тільки: навіщо тобі чужі мозолі, чужі сльози та прокльони? Від чужого добра ще ніхто не збагатів, а чужі сльози сторицею виллюються... от і ми тепер... Чоловік мій ранком з хати виходить – не певний, що повернеться, вечором спати лягає – душою мліє, «чорного ворона» чекаючи. А три роки «свободу» відстоював. Люди забули про Бога і людську гідність, тепер і мають «свободу». Бажали землі і за неї тебе осиротили, хай тепер за боронами бігають, то знатимуть, як хліб насущний смакує, трудом праведним здобутий» [12, с. 181].

Допомагали хуторяни сиротам, чим могли – постачали збільшену кількість продуктів за трудодні, обробляючи свої лани-городини, не забували впорядкувати Сірикову ділянку [12, с. 65].

У книзі «Факти і події» Г. Сірик, рецензуючи енциклопедичне видання 1973 р. «Історія міст і сіл. Сумська область», заперечує опубліковану інформацію, адже він був свідком описуваних подій. Аналогічні аргументи він також наводить у праці «Дошка слави»: «Мушу зазначити,

що відомості писані особами необізнаними з фактичним становищем, або взагалі написані безпідставно» [8]. Протяжку працю колгоспниць зазначає наступне: «Ланкова система праці в колгоспах була примусовою і виглядала добре тільки в планах на папері. А в щоденному житті вживати її можливо лише тимчасово, бо зимова, весняна, літня праця в сільському господарстві відмінні між собою. Ланку плугатарів можливо використовувати від ранньої весни до пізньої осені, але з ланкою косарів так поступити неможливо, бо косарям праця розпочинається сінокосом. Та ще й сіно треба протягом тижня-двох скосити і зібрати. Сама ланка косарів з цією працею справитись не в змозі. Ланка боронувальників у колгоспі вважалась табором примусової праці. Бо нормальна, при незасмічених ланах, норма виробітку для одного боронувальника троє коней, в один слід...» [12, с. 145].

У Г.Т. Сірика була феноменальна пам'ять – він подає схематичне зображення торфорозробки біля м. Шостка, яка працювала в ті роки: «У 1928 р. приїхали службовці з Києва осушувати болото [13, с. 103]. Торф – добре опалення, та роздобути його в пляновому соціалістичному господарюванні навіть партійним особам не доступно [13, с. 143]. Торфорозробка на Есмані звалась Шостенською, але купити торф для опалення шостенських чи місцевих шкіл, до 1939 р. було неможливо через потребу його для електростанцій, цукроварень, спирт заводів та інших державних підприємств країни Рад [13, с. 224], куди його відправляли залізничним транспортом» [13, с. 127].

Автор також наводить довідки про залізничну станцію Хутір-Михайлівський, що колись мала назву Юрасівка та була збудована у 1893 р. на лінії Конотоп – Брянськ – Юрасівка [6, с. 202]. «Хутір Михайлівський – великий і важливий залізничний вузол. Через нього проходять дві залізничні магістралі – одноколейна Московсько-Київська, по якій возили хліб та цукор з України в центральні московські області, лісоматеріал для експорту через чорноморські порти. Друга – двоколейна, що пов'язувала Донбас з балтійськими портами» [12, с. 109].

Про кліматичні умови краю в різні пори року мемуарист неодноразово згадував у своїх книжках [13, с. 79]: «Взимку 1930 була сильна хуртовина. На тиждень Різдва замело вище воріт» [10, с. 25, 27]; «Зима 1934 була взагалі малосніжною. Свят-вечір видався тихий, морозний. Нарівні з молодію хвоїною, над озером розпростерся голубоватою прозорою тканиною дим з хутірських хат» [12, с. 11].

Опис місцевих традицій і обрядів Г. Сірик робив з особливою шаною: «...в Поминальний день після Пасхи на хутірський цвинтар з'їжджались родичі померлих. Поминали ближчими гуртами на розісланих ряднах та постілках поміж могилами. Затим в садку біля цвинтаря для спільного обіду накривали розкладні столи, викладаючи туди паски, крашанки, смажене і варене м'ясо, пироги і все те, на що були спроможні окремі родини. Молитву перед трапезою проказував той, хто постійно мешкав на садибі та опікувався цвинтарем. По

тому заводили пісні, танці (*веснянки – Авт.*). Зважаючи на господарсько-весняні роботи, роз'їжджались додому пізнім вечором» [12, с. 2].

Легкий розмовний виклад і широкий контекст творів письменника занурює читача у вир подій, що як Атлантида зникають у минулому. Через перипетії ХХ ст., переселення/переміщення, Голодомори утворилися прогалини у вивченні нашої історії. Передаючи свої напрацювання до архіву-музею у Києві, Григорій Трохимович Сірик писав: «Надіюсь, що моя праця не пропаде марно і буде для дослідників свідченням неолі двадцятого століття» [20, с. 5].

В. Мороз, автор передмови до однієї з частин книги «Під сонцем обездолених», зазначає: «З рукопису Сірика я уперше пізнав Сіверський край, без сумніву український, але настільки неподібний до жодного іншого українського регіону. Атмосфера життя Сіверщини у 30-х ХХ ст. зникне назавжди з її носіями. Майбутні покоління пізнають з архівів статистику, але не атмосферу. Отже: дух цього краю і часу, переданий Григорієм Сіриком, колись буде скарбом для України в Шостці, Глухові та Кролевіці. Також – у Києві та Львові» [12, с. 3].

ДЖЕРЕЛА

1. Бойко А. Ярославська Повстанська Республіка. Повість. Глухів, 2015. 111 с.
2. Горох М. Торгсин у Кролевіці. *Сіверщина в історії України*: 36. наук. пр. Київ – Глухів, 2015. Вип. 8. С. 310–315.
3. Державний архів Сумської області, ф. Р-3131, оп. 3, спр. 187, арк. 22.
4. Іванущенко Г. Повстанський рух 20-х–30-х рр. ХХ ст. на Сумщині. Т. 1. Автор-упорядник Іванущенко Г. Суми, 2011. 340 с.
5. Кириєвський В. Петлюрівець Пилип Ващенко. [Електронний ресурс]. <http://history.sumy.ua/research/article/8890-petliurivets-ryurup-vashchenko.html>.
6. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Типография Губернского Земства, 1899. Т. 2. 392 с.
7. Сірик Г. Вороніж та його околиці. Торонто, 1989. 137 с.
8. Сірик Г. Дошка слави. Київ : УКСП «Кобза», 1994. 272 с.
9. Сірик Г. Під сонцем обездолених. Ч. 1. Торонто, Онтаріо : Б.в., 1982. 234 с.
10. Сірик Г. Під сонцем обездолених. Ч. 2. Торонто, Онтаріо : Б.в., 1983. 289 с.
11. Сірик Г. Під сонцем обездолених. Ч. 3. Торонто, Онтаріо, 1983. 234 с.
12. Сірик Г. Під сонцем обездолених. Ч. 4. Анабазис, Торонто, 1986. 198 с.
13. Сірик Г. Під сонцем обездолених. Ч. 5. Торонто, Онтаріо, 1986. 300 с.: рис.
14. Сірик Г. Факти і події для майбутньої історії Сіверщини. Мої деякі зауваги до «Історія міст і сіл УРСР. Сумська область». Торонто, Онтаріо, 1975. 234 с.
15. Сотник О. Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988). Вип. 2. Суми, 2007. 124 с.
16. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург : изд. центр. стат. ком. М-ва. внутр. дел, 1861–1885. Вып. 48: Черниговская губерния: ... по сведениям 1859 года / обраб. Н. Штигилюм; сост. и изд. центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. 1866. LX, 229 с.
17. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей, по данным за 1901 год. Чернигов. губ. стат. комитет. Чернигов : Тип. губ. правления, 1902. 188 с.
18. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України). Сірик Григорій Трохимович, український письменник, ф. № 1357, оп. № 1, спр. 226.
19. ЦДАМЛМ України. Сірик Григорій Трохимович, український письменник, ф. № 1357, оп. № 1, спр. 243, арк. 3.
20. ЦДАМЛМ України. Сірик Григорій Трохимович, український

письменник, ф. № 1357, оп. № 1, інв. № 3216/3.

21. Шингарев В. Не убий! (Москаль и бандеровцы). Документальная повесть. Киев : Основы, 2012. 160 с.

Ivanchenko L.A. Fiction memoir by Hryhorii Siryk (1918–2002) as a source of the local history of Sivershchyna 1920–1940

In this publication, for the first time, an attempt is made to analyze the events that took place in the Hlukhiv region in the 1920-s–1940-s using the autographic works of Hryhorii Siryk (1918–2002), a Ukrainian writer in exile. In 1943 the author lived in the vicinity of the present-day Voronezh. He is well familiar with the then life and mood in society, which took place on the border area of three districts – Krolevetskiy, Hlukhivskiy, Shostkinskiy. He witnessed the events of that time, namely: dispossession of kulaks, collectivization, Holodomor, the export of the Ukrainian people from Western Ukraine to forced labor in 1939.

The works of the author Siryk are of interest, as they contain messages that can be used in research: 12 parts of the book «Under the sun of the dispossessed» (1975–1989) collection «Voronezh and its environs»; review of the encyclopedic publication «History of cities and villages of the Ukrainian SSR ... Sumy region» (1973) with the prophetic name «Facts and events for the future history of Sivershchyna» (1975, 1993); «Board of Glory» (1994); «This is my fate» (2000); «Nikita, the first street child of Krolevets» (2001); «The dun horse is my brother» (1999), etc. The author's stories were published in the Ukrainian-language press in Canada.

Memoirs of Hryhorii Siryk are compared with archival documents, literary sources, memories of those times of other residents of the area. The ethnographic material presented in the descriptions will expand the base of regional studies. The list of surnames, families – residents of nearby farms, villages, townships, cities will supplement the folder of genealogical research. The presented geographical description of the region, the mentioned climatic conditions, will enrich not only the imagination of the reader, but will also give impetus for new observations to specialists in natural sciences. Events and facts stated in the works of H.T. Siryk open the hushed up and half-forgotten history of Hlukhivshchyna. This will answer a number of questions of the period of the formation of Soviet power in Ukraine and will contribute to new historical searches.

Key words: farm, Voronezh, Krolevets, Canada, Hryhorii Siryk, Hryhorii Trokhymovych Siryk, dispossession, collectivization.

REFERENCES

1. Boiko, A. (2015). *Yaroslavetska Povstanska Respublika. Povist [Yaroslav insurgent republic. Story]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].
2. Horokh, M. (2015). Torhsin u Krolevtsi [Torgsin in Krolevts]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr.*, vol. 8. pp. 310–315. Kyiv-Hlukhiv. [in Ukrainian].
3. DASO [State archive of Sumy region], F. R–3131, op. 3, Spr. 187, ark. 22. [in Ukrainian], [in Russian].
4. Ivanushchenko, H. (2011). *Povstanskyy rukh 20-kh–30-kh rr. XX st. na Sumshchni. V. 1. [The insurgent movement of the 1920s and 1930s. in the Sumy region. V. 1.]*. Sumy. [in Ukrainian].
5. Kyryievskiy, V. *Petliurivets Pylyp Vashchenko [Philip Vashchenko from Petliura]*. Retrieved from <http://history.sumy.ua/research/article/8890-petliurivets-pylyp-vashchenko.html> [in Ukrainian].
6. Rusov A. (1899). *Opysanie Chernihovskoy gubernii [Description of the Chernihiv province]*. Typ. Hub. Zemstva. Vol. 2. [in Russian].
7. Siryk, H. (1989). *Voronizh ta yoho okolitsi [Voronezh and its environs]*. Toronto. [in Ukrainian].
8. Siryk, H. (1994). *Doshka slavy [Board of Glory]*. Kyiv: UKSP «Kobza». [in Ukrainian].
9. Siryk, H. (1982). *Pid sontsem obezdolennykh. V. 1 [Under the sun of the dispossessed. Vol. 1]*. Toronto, Ontario. [in Ukrainian].
10. Siryk, H. (1983). *Pid sontsem obezdolennykh. V. 2 [Under the sun of the dispossessed. Vol. 2]*. Toronto, Ontario. [in Ukrainian].
11. Siryk, H. (1983). *Pid sontsem obezdolennykh. V. 3 [Under the sun of the dispossessed. Vol. 3]*. Toronto, Ontario. [in Ukrainian].
12. Siryk, H. (1986). *Pid sontsem obezdolennykh. V. 4 [Under the sun of the dispossessed. Vol. 4]*. Anabazys, Toronto. [in Ukrainian].
13. Siryk, H. (1986). *Pid sontsem obezdolennykh. V. 5 [Under the sun of the dispossessed. Vol. 5]*. Toronto, Ontario. [in Ukrainian].
14. Siryk, H. (1975). *Fakty i podii dlia maibutnoho Sivershchyny. Moi deiaki zauvahy do «Istoriia mist i sil URSR. Sumska oblast».* (1973). [Facts and events for the future history of Sivershchyna review of the encyclopedic publication «History of cities and villages of the Ukrainian SSR ... Sumy region» (1973) with the prophetic name «Facts and events for the future history of Sivershchyna»]. Toronto, Ontario. [in Ukrainian].
15. Sotnyk, O. (2007). *Represii proty tserkvy na Sumshchni (1918–1988). V. 2. [Repression against the church in Sumy (1918–1988). Vol. 2.]*. Sumy. [in Ukrainian].
16. *Spysky naselennykh mest Rossyiskoy imperii, sostavlenyye i zdavaemye Tsentralnym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del.* (1866). [Lists of settlements of the Russian Empire, compiled and published by the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs]. Sankt Peterburg.: yzd. Tsentr. stat. kom. Myn. vnutr.

del, 1861–1885. Vol. 48: Chernyhovskaya guberniya: ... po svedeniyam 1859 hoda / obrab. N. Shtyhlitsom; sost. i izd. tsentr. stat. kom. M-va vnutr. del. 1866. LX. [in Russian].

17. Spysok naselennykh mest Chernihovskoy gubernii, imeyushchikh ne menee 10 zhyteley, po dannym za 1901 hod. (1902). [List of settlements of the Chernihiv province with at least 10 inhabitants, according to data for 1901]. *Chernyov. hub. stat. komitet*, p. 9, 26, 127 Chernihov: Typ. hub. pravleniya. [in Russian].

18. Central state archive-museum of literature and art of Ukraine (dali TsDAML M Ukrainy). *Siryk Hryhorii Trokhymovych, ukrainskyy pysmennyk. [Sirik Hryhorii Trokhymovych, Ukrainian writer]*. F. № 1357, op. № 1, spr. 226. [in Ukrainian].

19. TsDAML M Ukrainy. *Siryk Hryhorii Trokhymovych, ukrainskyy pysmennyk. [Sirik Hryhorii Trokhymovych, Ukrainian writer]*. F. 1357, op. 1, spr. 243, ark. 3. [in Ukrainian].

20. TsDAML M Ukrainy. Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine. *Siryk Hryhorii Trokhymovych, ukrainskyy pysmennyk. [Sirik Hryhorii Trokhymovych, Ukrainian writer]*. F. 1357, op. 1, inv. 3216/3, p. 5. [in Ukrainian].

21. Shynharev, V. (2012). *Ne ubyy! (Moskal i banderovtsy). Dokumentalnaya povest [Don't kill! (Muscovites and Bandera). Documentary story]*. Kyiv: Osnovy. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 24.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 726–049.34

Ю.А. Шишкіна

**ЗБЕРЕЖЕННЯ СПАДЩИНИ,
ЧИ ЩАСЛИВА ВИПАДКОВІСТЬ?**

У статті досліджуються документи стосовно намірів руйнації дзвіниці Миколаївської церкви м. Глухова у радянські часи, а саме листування глухівського керівництва з Народним Комісаріатом освіти. Комуністичний режим зруйнував чимало споруд культового призначення, проте, незважаючи на руйніщівку вахханалію, є вцілілі пам'ятки, які наразі складають архітектурну та культурну спадщину України.

Руйнування і забуття Глухова за радянських часів було настільки тотальним, що навіть створилося помилкове враження, начебто від цього міста, як від гетьманської столиці, лишилась тільки назва. Але насправді архітектурно-містобудівна спадщина Глухова доби Гетьманщини частково збереглась.

У статті висвітлюється питання величі, значущості Миколаївського храму як об'єкта культурної спадщини. Миколаївська церква – це унікальний зразок тридільного храму, один з найяскравіших архітектурних творів стилю українського відродження кінця XVII ст. Протягом всього XVIII ст. Миколаївська церква була головним храмом міста, з 1963 р. – пам'яткою архітектури, нині – національного значення.

Ключові слова: церква, дзвіниця, руйнування, обстеження, пам'ятка культури, культурні цінності.

В Україні протягом тривалого історичного періоду радянською владою бездумно нищилися архіви, бібліотеки, пам'ятки культури та архітектури. І чи не найбільшу шкоду спричинило більшовицьке керівництво у 1930-х роках, коли комуністичний режим зруйнував чимало визначних будівель. Попри руйніщівку вахханалію, є і вцілілі пам'ятки архітектури, які наразі скла-

Рис. 1. Миколаївська церква з дзвіницею. Фото 1953 р.

дають архітектурну та культурну спадщину України. Вивченням збережених архітектурних пам'яток присвятили свої дослідження М. Макаренко [1], П. Фомін [2], Ф. Ернст [3], В. Січинський [4], С. Таранушенко [5], Г. Логвин [6], В. Вечерський [7] та ін. Їх роботи дають можливість розширювати, доповнювати попередні напрацювання українського архітектурознавства.

Руйнування і забуття Глухова за радянських часів було настільки тотальним, що навіть створилося помилкове враження, начебто від цього міста, як від гетьманської столиці, лишилась тільки назва. Але насправді архітектурно-містобудівна спадщина Глухова доби Гетьманщини частково збереглась.

Найстародавнішою будівлею Глухова є Миколаївська церква, і чимало випало на її долю, та все ж під час радянського режиму в якійсь мірі їй пощастило, бо у 1930х рр. в місті було знищено дзвіницю Троїцького собору й Спасо-Преображенської церкви, храми на Веригині, Усівці, Білополівці.

Миколаївська церква – це унікальний зразок тридільного храму, один з найяскравіших архітектурних творів стилю українського відродження кінця XVII ст. Мурована, тридільна, двоверха церква з дзвіницею розташована в історичному середмісті. У сучасній містобудівній структурі храм відзначає місце колишнього Радного майдану. Тут відбувалися козацькі ради, на яких обирали гетьманів України: у 1708 р. – Івана Скоропадського, у 1727 р. – Данила Апостола, у 1750 р. – Кирила Розумовського. У 1708 р. під тиском російського царя Петра I тут було проголошено церковну анафему гетьману Івану Мазепі. Протягом всього XVIII ст. Миколаївська церква була головним храмом міста. До того ж, він єдиний з численних храмів, збудованих видатним зодчим Матвієм Єфимовим, що зберігся до наших днів. У розміщенні храму застосовано принцип локалізації найважливіших громадських будівель таким чином, щоб їх можна було вільно оглядати

з усіх боків. З огляду на рівноцінність усіх фасадів, висотний принцип побудови композиції, ярусність, скульптурну виразність об'ємів, будівля сприймається як храм-пам'ятник. З 1963 р. він є пам'яткою архітектури, нині – національного значення.

Миколаївську церкву збудували й освятили у 1695 р. Первісно вона була тридільною, триверхою, з двозаломним центральним верхом. Верхи над вітварем і бабинцем були глухими, декоративними. Церква мурована, з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині, потинькована й побілена. Дахи й бані по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною сталлю.

Протягом першої половини XVIII ст. Миколаївську церкву оббудували численними притворами, ризницями, тамбурами, про що свідчить її зображення на плані Глухова 1748 р. З тих часів зберіглася ризниця, прибудована до вітваря з південного боку. До нашого часу збереглися й південний і північний притвори, прибудовані під час капітального ремонту церкви 1811 р.

У 1870-х роках відбуваються зміни, про які повідомляють спогади очевидця, глухівського педагога, музейного працівника, археолога-аматора Василя Андрійовича Мальченка (1859 – після 1941): «В 60-х годах прошлого столетия я с матерью бывал в Глухове...Осталась в памяти и старая городская площадь между собором и Николаевским храмом, а все пространство от собора и до церкви Преображения было занято старыми домиками, лавками и другим хламом, который в 1871 году был убран и получилась теперешняя сравнительно большая площадь... Древнейший в Глухове Николаевский храм был без колокольни и ограды. Колокола висели на дубовых столбах под деревянною ветхою крышей. Теперешняя же колокольня и ограда поставлена в 1872 и 1873 годах» [8, с. 261]. У 1871 р. за проектом архітектора О. Гросса до бабинця з заходу прибудували притвор, увінчаний високою дзвіницею з ярусним верхом (Рис. 1). При цьому розібрали верх над бабинцем.

Західний притвор з дзвіницею вирішений в архітектурних формах, що імітують форми первісних частин храму. Перший ярус дзвіниці – четверик з двома ярусами вікон, оформлених наличниками з фігурними сандриками. Наріжні лопатки повторюють оригінальні лопатки основного об'єму церкви. Другий ярус – четверик зі зрізаними кутами й високими арковими отворами дзвонів за сторонами світу. Ребра граней акцентують тоненькі стилізовані півколонки, що повторюють аналогічні елементи центрального підбанника. Вінчання дзвіниці імітує традиційний український тризалом-

ний церковний верх.

Північний та південний притвори низенькі, прямокутні в плані, з шестиколонними пристінними портиками тосканського ордера (колони тричвертні), увінчаними трикутними фронтонами. Ризниця з південного боку віттаря має стрімкий односхилий дах. Ці прибудови цілком органічні й композиційно узгоджені з основним об'ємом, підкреслюючи його великий масштаб.

Композиційна структура будівлі відтворює традиційний для народної дерев'яної архітектури тип тризрубного храму, центральний зруб якого вирішено у вигляді баштоподібного об'єму, відкритого на всю висоту. В образі будівлі переважають вертикальні параметри. Миколаївській церкві властиві вишукані пропорції, довершеність форм, стрункий силует, симетрична урівноваженість якого дещо порушена внаслідок прибудови дзвіниці. Вертикалізм архітектурних форм підкреслюють широкі наріжні лопатки, перехоплені смугами поребрика, й тонкі півколонки на ребрах центрального світлового восьмерика. Декор досить строгий: вікна, розташовані у два яруси, облямовані спрощеними наличниками з фігурними розірваними сандриками; стіни завершує багатообломний, ледь розкріпований карниз зі смугою поребрика. Верхи церкви дуже вишукані й водночас монументальні. По вертикалі перехід від нижнього об'єму до вузкого горішнього здійснено за допомогою пластично вигнутих дахів на кожному заломі. Верхи увінчані глухими ліхтарями з бароковими грушовидними маківками [9, с. 353].

Нещодавно науковими співробітниками Національного заповідника «Глухів» у Державному архіві Сумської області були знайдені документи кінця 1920-х років щодо намірів місцевої влади зруйнувати ідеологічно ворожі споруди. Це – листування Виконавчого комітету Глухівської окружної Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів м. Глухів, Глухівського округу з Народним Комісаріатом освіти щодо історичних та природничих пам'яток. З листа від 29 квітня 1929 р. ми дізнаємось, що Глухівська міська рада подала до Окрвиконкому матеріали, підписані «Головою Ситником та Секретарем Рубковим», на підставі яких збиралася розібрати «стару соборну дзвіницю» (*мається на увазі дзвіниця Троїцького собору* – авт.) та дзвіницю Миколаївської церкви в м. Глухові [10, арк. 5].

Переписка одночасно стала доленосною для обох об'єктів: поки йшли погодження на руйнацію дзвіниці Троїцького собору (Рис. 2), центральна влада звернула увагу місцевого керівництва на збереження пам'яток архітектури, що для Миколаївської церкви виявилось, на перший погляд, щасливою випадковістю.

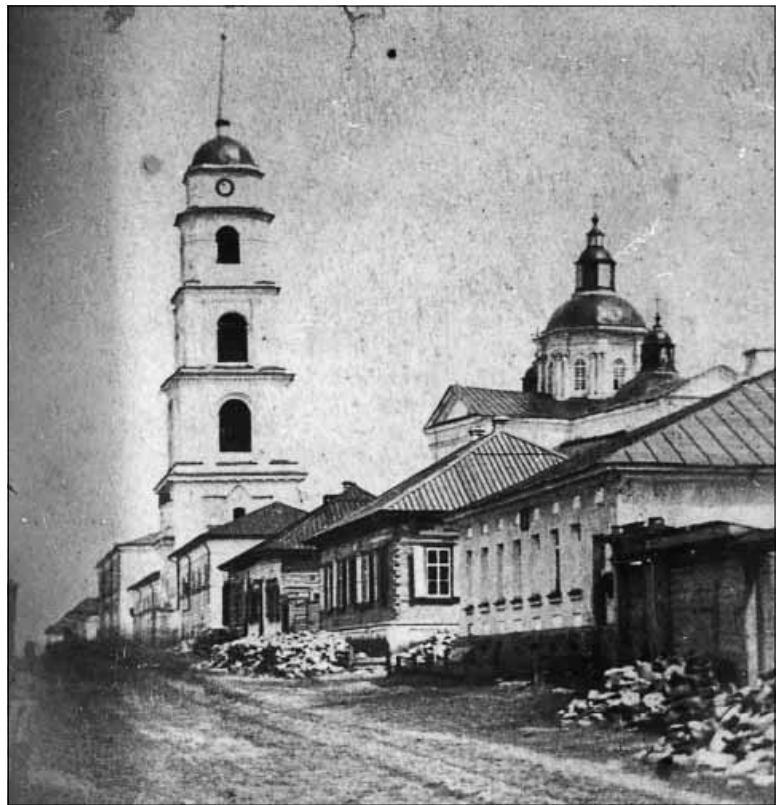

Рис. 2. Дзвіниця Троїцького собору. Фото початку ХХ ст.

Спробуємо розібратись у цьому листуванні, подаючи його зміст мовою оригіналу.

«Акт

г. Глухов, октябрю 3 дня 1928 г., мы нижеподписавшиеся, Комиссия в составе представителя Админотдела г. Мещанинцева, Технического Инспектора Отдела Труда г. Качера И.И., Инженера Военвеха Прохасько Л.Л., Инженера ОМХа Терлецкого Е.В. и техника ОМХа Лубашникова П.И. на основании предложения Оккрадминотдела от 14/IX 28 года за № 4060 произвела освидетельствование здания колокольни Собора, находящегося по Советской улице. При осмотре было обнаружено следующее: здание колокольни построено по преданию около 200 лет тому назад, здание кирпичное с промежуточными деревянными перекрытиями, верхней своей частью вышло из вертикального положения с наклоном до 10°, стены у полов перекрытия выветрились до половины их толщины, – балки потолочных перекрытий пришли в ветхость, дубовые балки, к коим подвешен колокол в местах своих ущемлений раздавили кирпич и сами дали большой прогиб, в стенах здания в некоторых местах имеются трещины, в особенности над оконными перемышками, а в общем здание к эксплуатации в таком состоянии не пригодное и как выход Комиссия считает необходимым немедленно закрыть указанную колокольню, сняв даже оттуда сторожевой пожарный пост и кроме того надлежит

Рис.3. Миколаївська церква з дзвіницею та Троїцький собор. Фото 1953 р.

немедленно приступити к её разборке.

Комиссия: подписи.

Верно: деловод подпись» [10, с. 7].

Очевидно, що цей акт став підставою для надання секретаріатом ВУЦВК дозволу на розібрання соборної дзвіниці, яким не забарилася скористатись місцева влада:

«Адміністраційний відділ Глухівського Округового Виконавчого комітету.

Відділок Культури 29/IV 29 р. № 3/35 м. Глухів.

До Глухівської Міськради.

ОкрАдмінвідділ сповіщає, що постановою Секретаріату ВУЦВКу від 14/III 29 р. за ч. 3/386 соборну дзвіницю дозволено розібрати, про що ставиться до відома.

Зам.Зав.ОкрАВ /підпис/

Інспектор Культ. /підпис/

З оригіналом згідно: Діловод М/Р /підпис/ Колубовська» [10, с. 9].

А далі ухвалюються рішення наступні рішення:

«Витяг

з протоколу № 9/5 Засідання Президії Глухівської Міськради від 10 травня 1929 р.

Слухали: 16. Повідомлення Глухівського ОкрАдмінвідділу про те, що за постановою Секретаріату ВУЦВКу з 14/III 29 р. за № 3/386 соборну дзвіницю дозволено розібрати.

Ухвалили: Запропонувати Місцгоспу в терміновому порядку перевести догляд-пункт пожежкоманди з соборної дзвіниці на водогінну башню з установленням міського годинника і не пізніше 20 травня б. р. приступити до розбору зазначеної дзвіниці.

Оригінал за належними підписами.

З оригіналом згідно: Тех. Секретар Міськради» [10, с. 10].

«Витяг

з протоколу № 19/41 Засідання Президії Міськради.

Слухали: 4. Про дзвіницю міської соборної церкви.

Ухвалили: Приймаючи на увагу акт технічного огляду, який свідчить про те, що дзвіниця по своїй старості та дачею великої крені загрожує зруйнуванням, а тому Президія вважає за необхідне її розібрати, для чого просить Президію Окрвиконкому піднести клопотання перед Наркомвнусправ про дачу дозволу на проведення розбору.

Оригінал з належними підписами.

З оригіналом згідно: Тех. Секретар Міськради» [10, с. 8].

Дозвіл був отриманий, але залишалось його погодити з Народним комісаріатом освіти, який зреагував неочікувано для високих інстанцій:

«Про припинення руйнації пам'ятки культури в Глухові. Терміново

До Глухівського ОВК

Копія: до Київського Інспектора Охорони пам'ятників Культури.

НКО одержав відомості про те, що в Глухові приступлено до розборки Соборної дзвіниці, за розпорядженням Президії Міськради, що дзвони всіх церков розбиваються на потреби індустріалізації, без обстеження їх науково-культурного значення.

Що на меті розборка Миколаївської церкви, на ринку серед міста, і що це робиться за дозволом ВУЦВКа.

Згадані будови та дзвони залічено НКО до реєстру пам'ятників культури, яких без дозволу та погодження, з НКО не можна ані руйнувати, ані змінити їх зовнішнього виду, за постановою ВУЦВКа і РНК УСРР з 16/VI 26 р. «Про пам'ятки культури й природи».

Пам'ятники ці збудовані у XVII ст., зв'язані з великими діями та обставинами, мають науково-мистецьку вартість.

Що до повідомлення, ніби то ВУЦВК УСРР дав дозвіл на розборку пам'ятників без погодження з НКО, то НКО вважає це за можливе непорозуміння, бо наведена постанова «Про пам'ятки культури та природи», явно суперечить такому вирішенню.

Про наслідки цього просимо сповістити, також про дійсний стан справи що до руйнації пам'ятників.

Зам. Наркома Освіти /Полоцький/

Заст. Зав. УпрНауки /Коник/» [10, с. 11].

Для з'ясування достовірності обставин даються наступні вказівки.

«УСРР Народний Комісаріат Освіти УкрНаука

Київська Краєва Інспектура по охороні пам'яток культури 8.VI 1929 р.

№ 211/1416

До Глухівського ОВК

Київська Краєва Інспектура Охорони Пам'яток Культури, за розпорядженням НарКомОсвіти, просить Вас надіслати на її висновок акти про огляд дзвіниці собору у Глухові та її фотознімки (загальний вигляд та окремі деталі).

Разом з цим Інспектура просить ОВК надіслати відомості про дзвони, що їх розбито, як в Глухові та в інших місцях округи, а саме кількість розбитих дзвонів, їх вага та написи про майстрів, місце та рік лиття (в разі коли подібні написи були на дзвонах).

Київ. Кр. Інспектор Охорони Пам. Культури /підпис/ Секретар /підпис/» [10, с. 12].

У підсумку до окрвиконкомів була спущена наступна директива:

«УСРР Народний Комісаріат Освіти 24/IX 1929 р.

До всіх Окрвиконкомів

На підставі обіжника ВУЦВК УСРР № 173 з 19/VII 29 р. про збереження старих історичних пам'яток культури (в тому числі і молитовень) також з приводу випадків і можливостей надалі руйнації, псування пам'яток без відому НКО УСРР, на якого покладено охорону таких пам'яток, НКОсвіти просить повідомити, які старі історичні пам'ятники, стильові будівлі, або частини їх проєктовано розібрати, перебудувати, чи ремонтувати в межах вашої округи.

Відомості просимо дати заздалегідь, щоб можна було провести обстеження стану пам'ятника, дати відповідні вказівки керуючим пам'яткою органам і тим уникнути шкоди державним культурним цінностям.

Заст. Наркома Освіти /Полоцький/

Заст. Зав. Упрнауки /Коник/» [10, с. 18].

Отже, секретаріат ВУЦВК на подання НКВС УСРР надав дозвіл на руйнування дзвіниці Троїцького собору, а глухівська влада, не отримавши в таких випадках погодження з Народним комісаріатом освіти, невідкладно розпочала свою ганебну справу. Що зупинило її наміри відносно дзвіниці Миколаївської церкви – наразі невідомо. Так чи інакше, але вона вціліла, хоча у 1930 р. саму церкву закрили, перетворивши на зерносховище, іконостас знищили, як і розписи в інтер'єрі. Храм відродили на клопотання релігійної громади у 1991 р. (Рис. 3).

У цієї здавалось би випадковості існує історичне підґрунтя, яке пояснює закономірність стану подій, що відбулися у Глухові наприкінці 1920-х років. Народний комісаріат освіти (НКО) УСРР був створений у 1919 р. У його відання перейшли всі навчальні заклади та культурні установи України. На початковому етапі діяльності НКО УСРР мав здійснювати гуманітарну політику за зразком РСФРР і втілювати російську модель освіти і культури. Однак, на початку 1920-х років, коли на території України було встановлено радянську владу, в складних соціально-економічних умовах НКО обрав альтернативний шлях і розробив власну модель системи освіти і культури, що відповідає реаліям життя в

УСРР. На той час російський уряд, побоюючись втратити Україну (ще зовсім свіжі були спогади про події 1917–1919 рр.), змушений був йти на поступки в гуманітарній сфері. Тому найбільш потужно політика коренізації втілювалась саме в Україні під назвою «українізація», отже охорона культурної спадщини тут вирізнялася своєю альтернативністю.

Наприкінці 1920-х років чистка апарату через реорганізацію НКО, який поступово втрачав самостійність в управлінні освітою і культурою в Україні, ще не набрала потужних обертів, тому українські більшовики могли в тій чи іншій мірі діяти на власний розсуд як в освіті, так і в охороні культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII века. Отдельные оттиски из журнала «Зодчий». Санкт-Петербург : Тип. Санкт-Петербург. Градоначальства, 1908. 10 с.
2. Фомин П. Церковные древности Харьковского края: историко-археологический очерк. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011. 237 с.
3. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII – XVIII віків. Київ : Видавниче товариство «Криниця», 1919. 112 с.
4. Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956. Т. 1. 180 с.
5. Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII – XVIII віків. Київ : Держбудвидав УРСР, 1959. 280 с.
6. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968. 462 с.
7. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. Київ: НДІТІАМ, 2001. 350 с.
8. Крижанівський В.М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. № 5, С. 256–310.
9. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ : Видавничий дім А.С.С., 2005. 586 с.
10. Державний архів Сумської області, ф. р-2308, оп. 1, спр. 127.

Shyshkina Yu.A. Preservation of heritage or happy chance? (From the history of the St. Nicholas Church in Hlukhiv in the 1930s)

The article examines the documents on the intentions of destruction of the bell tower of the Nicholas Church in Hlukhiv in Soviet times, namely the correspondence of the Hlukhiv leadership with the People's Commissariat of Education. The communist regime destroyed a lot of outstanding buildings. However, despite the devastating vakhania, there are surviving monuments of architecture, which are now the architectural and cultural heritage of Ukraine. The destruction and oblivion of Hlukhiv in Soviet times was so complete that even a false impression was created, as if only the name was left from the Hetman capital. But in fact, the architectural and town-planning heritage of the Hlukhiv era of the Hetmans has been partially preserved. The article covers the issue of greatness, the significance of the St. Nicholas Church as an object of cultural heritage. St. Nicholas Church is a unique sample of a three-part temple, one of the brightest architectural works of the Ukrainian revival of the end of the XVII century. For the entire XVIII century. St. Nicholas Church was the main temple of the city. Since 1963, the temple has been a monument of architecture, now - national significance. Despite the anti-religious struggle, the Soviet government understood the need to preserve architectural monuments for the formation of cultural heritage.

Key words: church, bell tower, destruction, surveys, cultural monument, cultural values.

REFERENCES

1. Makarenko, N. (1908). *Pamyatniki ukrainskogo iskusstva XVIII veka. Otdel'nye ottiski iz zhurnala «Zodchij»* [Monuments of Ukrainian art of the XVIII century. Selected reprints from the "Zodchij" magazine]. Sankt-Peterburg: Publ. Sankt-Peterburg. Gradoначal'stva. [in Russian].
2. Fomin, P. (2011). *Cerkovnye drevnosti Khar'kovskogo kraja: istoriko-arheologicheskij ocherk* [Churches antiquities of the Kharkov Territory: historical and archaeological essay]. Khar'kov: Har'kovskij chastnyj muzej gorodskoj usad'by. [in Russian].
3. Ernst, F. (1919). *Ukrinske mystetstvo XVII – XVIII vikiv* [Ukrainian

art of the XVII - XVIII centuries]. Kyiv: Vyd-che tovarystvo «Krynytsia». [in Ukrainian].

4. Sichynskyi, V. (1956). *Istoriia ukrainskoho mystetstva: arkhitektura [History of Ukrainian art: architecture]*. Vol. 1. Niu-York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi. [in Ukrainian].

5. Taranushenko, S. (1959). *Pamiatnyki arkhitektury Slobozhanshchyny XVII - XVIII vikiv [Monuments of the architecture of Slobozhanshchyna XVII - XVIII centuries]*. Kyiv: Derzhbudvydav URSR. [in Ukrainian].

6. Lohvyn, H.N. (1968). *Po Ukraini: Starodavni mystetski pamiatky [In Ukraine: ancient artistic monuments]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].

7. Vecherskyi, V.V. (2001). *Arkhitekturna i mistobudivna spadshchyna doby Hetmanshchyny: formuvannia, doslidzhennia, okhorona [Architectural and urban-planning heritage of the era of Hetmans: formation, research, security]*. Kyiv: NDIITIAM. [in Ukrainian].

8. Kryzhanivky, V.M. (2017). Vasyl Andriiovych Malchenko ta yoho spohady pro Hlukhiv ta hlukhivchan za 1870 - 1930 rr. [Vasyl Andreevich Malchenko and his memories of Hlukhiv and Hlukhiv citizens for 1870 - 1930]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 5, pp. 256-310. Retrieved from <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/022krmal05.pdf> [in Ukrainian].

9. Vecherskyi, V.V. (2005). *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: vyjavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia [Monuments of architecture and urban planning of the Left-Bank Ukraine: identification, research, fixation]*. Kyiv: Vydavnychy dim A.S.S. [in Ukrainian].

10. Derzhavnyy arkhiv Sumskoi oblasti, f. r-2308, op. 1, spr. 127, ark. 3 - 18.

*Стаття надійшла до редакції 12.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 94:351.741(477.51)«1941»

А.П. Гриценко

ФОРМУВАННЯ ГЛУХІВСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ: ПРАВДА І ДОМИСЛИ

Стаття присвячена проблематиці створення Глухівського партизанського загону напередодні та під час процесу окупації півночі Сумської області восени 1941 року в ході німецько-радянської війни. Автор звернув увагу на труднощі, які довелося долати керівництву загону. Зокрема, проаналізовано первісний склад членів Глухівського партизанського загону – переважно партійних високопосадовців, відповідальних працівників органів влади, НКВД та міліції. Звернено увагу, що саме партизани цієї категорії найбільше дезертували у перші тижні діяльності загону. У статті представлено перелік з 23-х партизанів, що брали участь у підпільній діяльності протягом 1941–1943 років.

Ключові слова: підпільна боротьба, партизани, дезертири, окупація, евакуація, боротьба в тилу, партизанський загін.

Розгортання радянського Руху Опору в роки німецько-радянської війни значно вплинуло на хід самих воєнних дій та, особливо, на погіршення становища місцевого населення у період нацистської окупації протягом 1941–1943 років. На півночі Сумщини організував свою діяльність цілий ряд партизанських загонів. Важливу роль серед них відіграв і Глухівський партизанський загін. У статті зосереджено увагу на особливості формуван-

ня загону та масове дезертирство у перші тижні діяльності відповідальних радянських та партійних робітників, що мали скласти основу загону.

Питання вивчення історії партизанського руху та розгортання Руху Опору на українських землях у період німецько-радянської війни активно вивчалось наступними дослідниками: І. Мінцем, Р. Сидельським (радянські історики, що опублікували праці під час війни), С. Ковпаком, П. Пономаренком, Т. Строкачем, Т. Гладковою, Л. Кизею (учасники Руху Опору), В. Андріановим, Ю. Кондуфора, М. Супруненьком, В. Клоковим, Л. Бичковим, В. Кучером, М. Ковалем, І. Курасем та ін. (радянські історики 1950–1980-х рр.), А. Чайковським, І. Герасимовим, А. Кентієм, В. Лозицьким, М. Слободянюком та ін. (сучасні українські історики), а також А. Голубом, В. Капоріним, О. Ревою (дослідники історії партизанського руху на Глухівщині).

Утім, не дивлячись на достатньо глибокі та ґрунтовні роботи, розвитку партизанського Руху Опору в період німецько-радянської війни, питанню його розгортання на Глухівщині в них приділено недостатньо уваги. Більш того, аспект масового дезертирства відповідальних радянських та партійних робітників у перші тижні діяльності Глухівського партизанського загону потребують скрупульозного вивчення. Вирішенню цієї наукової проблеми і присвячена дана стаття.

18 липня 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ», націлюючи місцеве населення захоплених районів створювати нестерпні умови для окупантів, дезорганізувати зв'язок та транспорт, підривати мости та склади, знищувати фашистів [7, с. 8].

В умовах майбутньої окупації, Глухівський райком КП(б)У почав готувати районну партійну організацію до бойових дій. Передбачалося, що у ворожому тилу залишиться Глухівський підпільний райком КП(б)У на чолі з секретарями райкому Григорієм Ковальовим і Петром Вислим, членами бюро Семеном Мартиновим, Петром Кульбакою (командир загону), Олександром Білявським (комісар), завідуючим відділом агітації й пропаганди райкому партії Олександром Румянцевим, завідуючим оргінструкторським відділом (кадрів) райкому партії Петром Шульгою та відповідальними працівниками Іваном Лисицею, П. Шульгою та Кручком. До його складу входили активісти радянського апарату Григорій Слосєв (голова райвиконкому), Павло Світненко, Йосип Давидов, І. Міхєєв, голова Тсоавіахіму Ілля Єресь, І. Романцов та ін. У своїй роботі підпільний райком мав спиратися на мережу підпільних партійних організацій у селах району і Глухівський партизанський загін [1, с. 68; 8; 11].

«Вперше ми прийшли на свою партизанську базу на початку серпня 1941 р, – згадував через двадцять років після цих подій партизан Й. Давидов. – Перед цим у райкомі партії відбулась нарада. Ми дістали деяку легку зброю, переважно пістолети та гранати, і під виглядом евакуйованих, змішавшись з натовпом людей, що йшли і

їхали дорогами, направились у ліс. Але побули тут недовго. Зв'язківці повідомили, що німців немає, і згодом ми одержали наказ повернутись всім у місто і зайняти свої попередні пости на роботі. Я працював тоді головою виконкому Глухівської міськради» [4].

26 серпня з області прийшла директива про евакуацію Глухівського району. Станом на день окупації партійна організація Глухівського району нараховувала 257 комуністів, але бажаючих вступити до партизанського загону виявилось тільки 79 чоловік. Про це дізнаємося із документа, що має назву «Краткий отчет об организационной партийно-политической работе Глуховского подпольного РК КП/б/У Сумской области за период с августа 1941 по сентябрь 1943 г. на 54 листах». У складанні цього звіту у березні 1946 р. брали участь колишній начальник штабу Глухівського загону Лисиця та колишній секретар підпільного РК КП/б/У Румянцев. 26 серпня частина комуністів стали шукати причини, щоб покинути загін (за звітом «відчислилось» до шести чоловік). Серед них були директор шкіряного заводу Чернок, колишній партизан громадянської війни, директор с/г інституту Цветаев, директор ліспромгоспу Кутін. Усього з району евакуювалося 106 комуністів. Наступного дня, 27 серпня 1941 р., бійці Глухівського партизанського загону (21 чоловік (комуністи) і безпартійна жінка) опівдні вийшли з Глухова і за 35 км отаборилися в лісовому урочищі Мариця біля с. Зазірки тодішнього Глухівського, а згодом Кролевецького району [3; 5, с. 22; 12]. Ця дата офіційно вважається днем створення Глухівського партизанського загону.

«При уходе в лес 27 августа (...) в составе отряда осталось 52 человека. Но и это было еще не окончательное ядро, потому что при движении в лес часть товарищей, на ходу решая вопрос, отправлялась прямо на Сумы. Так выехал Зам. Пред. Райисполкома Галатецкий, и, наоборот (...) примкнул т. Мудрик. В лес Марьца Зазирского сельсовета Глуховского района собралось с 27 на 28 августа 50 человек. Первый секретарь РК КП(б)У, недавно прибывший в район, Грабовский дезертировал, хотя и намечался комиссаром отряда». Далі звіт повідомляє, що до кінця серпня на інструктаж до Сум їздили 20 чоловік. З них дезертирували: «Соколов – комуніст, депутат Верховної Ради, завідувач “коноплесемстанції”, комуніст Примаченко».

Зупинившись у Мариці, місцині на стику Глухівського, Путивльського та Шалигинського районів, *підпільний райком і командування партизанського загону* в першу чергу встановили зв'язок з підпіллям сусідніх сіл Зазірок, Тулиголове, Сутисок, Уздиці, Дунайця і стали розгортати агітаційно-масову та диверсійну роботу. Найбільш масовою підпільна група була у Землянці. Також партизани діяли в Дубовичах, Слоуті, Уздиці та ін. [10].

Й. Давидов вважав цю першу базу наспіх обладнаною: «...першими нашими турботами було якомога більше заповнити продовольством і боеприпасами та зброєю» [4]. Вивозив боеприпаси, озброєння та продовольство в уро-

чище Мариця ще до того, як сюди прибули майбутні партизани, П. Світненко [13]. Майже поряд, через декілька кілометрів на південь, знаходився легендарний Спадщанський ліс, у якому почали свій бойовий шлях путивльські партизани на чолі з Сидором Ковпаком.

За наказом партії в партизанські загони в першу чергу вступали активісти радянського руху, члени ВКП(б), керівники установ та організацій. Крім первинних партійних організацій райвиконкому, до загону увійшов районний відділ НКВС. Відтак був створений Глухівський партизанський загін, який спочатку налічував 54 чоловіки [9].

Усе, здавалося, йшло нормально, за планом. Важливості моменту надавало й те, що створенням загонів та диверсійно-розвідувальних груп опікувалось 4-е Управління НКВС УРСР [1]. Його винищувальні загони з наближенням ворожого фронту вливалися до партизанських лав або дезертирували. Усі вони мали бути прикладом для інших, вести за собою в бій. Але ситуація в перші тижні діяльності загону була зовсім іншою. Постійний рух лісами, некомфортні умови, холод, іноді голод, боротьбу з німцями витримували не всі.

«В сентябре месяце 1941 года из общего количества приезжих в лес в партизаны ушло из отряда 32 человека, – говорится у «Кратком отчете...». – Особенно в то время себя морально неустойчивыми показали работники милиции и часть НКВД. Все до одного ушли из отряда». У першу чергу до таких складних умов були не готові ті, хто повинен був давати приклад іншим. Тож, з різних причин, у тому числі через боягузтво і дезертирство, більша частина людей, залишених у тилу, пішли з партизан.

«У вересні-жовтні 1941 року дезертирували боягузи, шкурники, які злякалися труднощів партизанського життя в загоні, – писали в архівних матеріалах за своїм підписом керівники загону Кульбака, Шульга та Лисиця, – а за весь 1942 рік дезертирувало 11 чоловік. За перший місяць загін покинуло 20 людей, тобто майже половина».

На другий день після приходу до лісової бази загін покинув заступник райвиконкому Ілля Галагудін, а через два – завідувач військового відділу райкому ВКП(б) Іван Єрмоленко. Утім, масові втечі з Марицьких лісів почалися лише з приходом німецької армії. Три керівники (секретар райвиконкому, директор млина і завкоопнасібазою) пішли із загону 6 вересня 1941-го. За ними наступного дня наживала п'ятами людина, яка повинна була бути взірцем, – перший секретар Глухівського РК ВКП(б) 35-річний Семен Грабовський. А далі втечі набули масового характеру. 10 вересня із загону відразу втекли дев'ятеро, у тому числі п'ятеро міліціонерів з міста та директор Сумторгу Федір Галагудін. Він єдиний, хто повернувся назад, але аж через 9 місяців – 20 червня 1942 р. Компанію втікачам склали ще й радянські керівники: голова сільської ради Микола Огієнко, голова Слоутського колгоспу Олександр Овчаренко, колгоспний обліковець Пилип Шакоцько. Наступного дня загін залишив завідувач паспортного столу, а 15-го вересня – завідувач військо-

вого столу РВМ НКВС Фесюн. Через п'ять днів втікли секретар районного відділу НКВС Ковбаса, уповноважений карного розшуку РВМ НКВС Суставенко та інспектор дільничної міліції Конопля. Але були й інші приклади. Уже у перший день перебування загону у Мариці до нього приєдналась перша жінка, санітарка дільничної лікарні села Воргол Ольга Грицун [1, с. 69]. Відтак, перед початком перших осінніх холодів, Глухівський партизанський загін налічував 23 особи.

Увесь час загін (і коли діяв самостійно, і коли увійшов до складу Путивльського з'єднання) поповнювався місцевим населенням, військовими, які відстали від своїх частин або вирвалися з рук фашистів. Разом із тим його ряди покидали слабодухи, ті, хто злякалися труднощів. Останні ставали дезертирами, і оцінку цим горе-партизанам дали їхні сучасники.

Найбільшою проблемою партійців в умовах боротьби в тилу ворога стала відсутність досвіду в організації підпілля й партизанського руху. Для роботи у підпіллі підбирали своїх знайомих, а ті не завжди витримували. Командир партизанського загону П. Кульбака разом з комісаром О. Білявським та секретарем райкому Г. Ковальовим призначали зв'язкових, організовували закладання у глухих лісових хащах баз з харчами, складів зі зброєю та боєприпасами, намічали місця дислокації загону. Через 20 років Герой Радянського Союзу П. Кульбака згадував, що «на перших порах важко було діяти: не вистачало зброї, досвіду, певного плану. Почали ми з налагодження тісних зв'язків з населенням, з радянськими патріотами, які залишились на окупованій території. Незабаром ми вже мали вірних і надійних друзів в селах Зазірки, Дубовичі, Землянці та інших» [6].

39-річний старший політрук запасу Петро Кульбака з керівника Глухівської райспоживспілки переключився в лідера народних месників. Він набув воєнного досвіду ще у війні з білофінами. У 1940 р. він був нагороджений медаллю «За відвагу» [1, с. 50]. Разом із секретарем підпільного райкому партії Григорієм Ковальовим, комісаром загону Олександром Білявським, начальником штабу Семеном Самойленком та комісаром розвідки, а згодом – з начальником штабу Іваном Лисицею та справжніми бійцями (О. Рум'янцевим, П. Шульгою, С. Мартиновим, Й. Давидовим, Й. Мудриком, Г. Романом, П. Вислим, Г. Словим, У. Лубенцем, А. Гамагою, І. Романцовим, братами Федором і Петром Голубами) П. Кульбака швидко опанував особливості ведення партизанських диверсійних дій.

Отже, в урочищі Мариця народився, а в Слоутському лісі отримав перше бойове хрещення Глухівський партизанський загін, який у рейдах пройшов понад 18 тисяч км від Глухова до Польщі [2, с. 125].

ДЖЕРЕЛА

1. Войцехович В.О. Фронт на Поліссі. Партизанські зшитки. Київ: Вид-во політичної літ-ри України, 1975. 432 с.
2. Голуб А.П. Пам'ять дитячого серця. Документальні нариси. Видання друге, доповнене. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ЛТД, 2003. 248 с.

3. Гамага А. Як збиралися в лісі партизани. *Народна трибуна*. 1966. № 104 (27 серпня). С. 4.

4. Давидов Й. В перші дні боротьби. *За перемогу*. 1961. № 107 (5 вересня). С. 2.

5. Ковпак С. А. Від Путивля до Карпат / Літературний запис Є. Герасимов. Київ: Вид-во політичної літератури України, 1973. 184 с.

6. Кульбака П. Незабутні роки. *За перемогу*. 1961. № 110 (14 вересня). С. 2.

7. Курас І.Ф., Кентий А.В. Штаб непокоренних (Український штаб партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни). Київ: Політиздат України, 1988. 330 с.

8. Олександр Харитонович Румянцев. *Народна трибуна*. 1975. № 17 (8 лютого). С. 4.

9. Рева О. Захищаючи Батьківщину (3 нагоди 55-річчя початку партизанського руху на Сумщині). *Народна трибуна*. 1996. 19 жовтня. С. 2.

10. Романцов І. І зброєю, і словом. *Народна трибуна*. 1980. № 68 (26 квітня). С. 2.

11. Румянцев О. Визволення. *За перемогу*. 1960. № 56 (10 травня). С. 3.

12. Румянцев О. Ми починали так. *За перемогу*. 1961. № 75 (22 червня). С. 2.

13. Світненко П. Партизанські походи. *За перемогу*. 1961. № 109 (9 вересня). С. 2.

Hrytsenko A.P. Formation of the Hlukhiv partisan detachment: truth and conjecture

The article is devoted to the creation of the Hlukhiv partisan detachment on the eve and during the occupation of the north of the Sumy region in the autumn of 1941 during the German-Soviet war. The author drew attention to the difficulties that the leadership of the detachment had to work with. In particular, the initial composition of the members of the Hlukhiv partisan detachment – mainly high-ranking party officials, officials of the authorities, the NKVD and the police – was analyzed. It was pointed out that it was the partisans of this category who deserted the most in the first weeks of the detachment's activity. The article presents a list of 23 partisans who took part in underground activities during 1941-1943.

Key words: underground struggle, partisans, deserters, occupation, evacuation, rear struggle, partisan detachment.

REFERENCES

1. Voitsekhnovych, V.O. (1975). *Front na Polissia. Partyzanski zshytky [Front in Polissya. Partisans notebooks]*. Kyiv: Vyd-vo politychnoi lit-ry Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Holub, A.P. (2003). *Pamiat dytyachoho sertsia. Dokumentalni narysy [Children's heart memory. Documentary essays]*. Vydannia druhe, dopovnene. Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpryemstvo «Mriia-1» LTD. [in Ukrainian].
3. Hamaha, A. (1966). *Yak zbyralsya v lisi partyzany [How partisans gathered in the woods]*. *Narodna trybuna*, 104 (27 serpnia), p. 4. [in Ukrainian].
4. Davydov, Y.V. (1961). *V pershi dni borotby [In the first days of the struggle]*. *Za peremohu*, 107 (5 veresnia), p. 2. [in Ukrainian].
5. Kovpak, S.A. (1973). *Vid Putyvia do Karpat [From Putivl to the Carpathians]*. Kyiv: Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Kulbaka, P. (1961). *Nezabutni roky [Unforgettable years]*. *Za peremohu*, 110 (14 veresnia) p. 2. [in Ukrainian].
7. Kuras, I.F., Kentiy, A.V. (1988). *Shtab nepokorennykh (Ukrainskiy shtab partizanskogo dvizheniya v gody Velikoy Otechestvennoy voyny) [Headquarters of the Unconquered (Ukrainian headquarters of the partisan movement during the Great Patriotic War)]*. Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
8. Oleksandr Kharytonovych Rumiantsev [Alexander Kharitonovich Rumyantsev]. *Narodna trybuna*. (1975). 17 (8 liutoho), p. 4. [in Ukrainian].
9. Reva, O. (1996). *Zakhyshchaiuchy Batkivshchynu (Z nahody 55-richchia pochatku partyzanskoho rukhu na Sumshchyni) [Defending the Motherland (On the occasion of the 55th anniversary of the beginning of the guerrilla movement in Sumy region)]*. *Narodna trybuna*, 19 zhovtnia, p. 2. [in Ukrainian].
10. Romantsov, I. (1980). *I zbroieiu, i slovom [And weapons, and words]*. *Narodna trybuna*, 68 (26 kvitnia), p. 2. [in Ukrainian].
11. Rumiantsev, O. (1960). *Vyzvolennia [Liberation]*. *Za peremohu*, 56 (10 travnia), p. 3. [in Ukrainian].
12. Rumiantsev, O. (1961). *My pochynaly tak [We started like that]*. *Za peremohu*, 75 (22 chervnia), p. 2. [in Ukrainian].
13. Svitnenko, P. (1961). *Partyzanski pokhody [Partisans campaigns]*. *Za peremohu*, 109 (9 veresnia), p. 2. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

**НАЦИСТСЬКІ ТАБОРИ ДЛЯ
РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
НА ТЕРИТОРІЇ СІВЕРЩИНИ У МАТЕРІАЛАХ
МЕМОРІАЛЬНО-ОСВІТНЬОГО КОМПЛЕКСУ
«РОДИННА ПАМ'ЯТЬ» (ШОСТКА)**

У роки Другої світової війни у полон до нацистської Німеччини потрапило понад 5 млн. червоноармійців. Половина з них загинула від голоду та хвороб. Ті, хто вижив, стали об'єктом експлуатації в інтересах воєнної економіки Третього райху, а після війни зазнали репресій з боку СРСР. Тема радянських військовополонених перебуває, певною мірою, на периферії історичних досліджень Другої світової війни. Перші наукові монографії з'явилися на Заході лише наприкінці 1970-х років, а на пострадянському просторі – у 1990-х роках. Система військового полону Вермахту на окупованій нацистами території України до цього часу залишається білою плямою у наукових дослідженнях. Причиною такої ситуації є загальний стан джерел. Майже вся документація таборів, розташованих поза територією Райху, була знищена ще під час війни. У цьому контексті найбільш перспективним напрямком досліджень теми радянських військовополонених в Україні є вивчення історії окремих таборів і робочих команд, індивідуальних біографій колишніх полонених червоноармійців. У статті на прикладі матеріалів, зібраних під час створення експозиції музею «Родина пам'ять» у Шостці, представлені маловідомі факти про табори для радянських військовополонених у Глухові, Конотопі, Новгороді-Сіверському та Хуторі-Михайлівському.

***Ключові слова:** Друга світова війна, радянські військовополонені, Третій райх, табори для радянських військовополонених в Україні.*

Трагічна доля червоноармійців у нацистському полоні ще під час Другої світової війни набула політичного звучання та перебувала в центрі суспільної уваги, була одним із важливих складових обвинувачення на Нюрнберзькому процесі, тим не менше ступінь наукових досліджень тривалий час не відповідав цьому інтересу [23, с. 36]. Після того, як закінчився термін секретності документів воєнного часу в архівах основних учасників війни (Німеччині, Великобританії, США) та демократизації суспільного життя в пострадянських країнах, ця тема з 1990-х років отримала нове звучання [8;15;19;24]. Нині історіографія, присвячена системі німецького військового полону, налічує десятки солідних монографій. Але цілий комплекс питань, пов'язаних з перебуванням радянських військовополонених на окупованих землях СРСР у підпорядкуванні структур Головнокомандування сухопутних військ Німеччини (статистика втрат, історія армійських, стаціонарних, пересильних таборів, контакти з місцевим населенням, служба в допоміжних підрозділах Вермахту і поліції тощо), до сьогодні залишаються маловивченими [23, с. 38]. Український аспект у цій проблематиці тривалий час майже не виділявся й відповідно не вивчався ані радянськими, ані західними істориками. Праці українських учених на цю тему ґрунтувалися на досить обмеженому джерельному матеріалі й мали переважно оглядовий характер [11; 15; 17]. Нинішня можливість скористатися всім комплексом документів із архівів України, Німеччини та Російської Федерації також не дає бажаних результатів, а швидше вказує на фрагментарність уцілілих документів таборів військовополонених у тилкових районах Вермахту на східному фронті, й, відпо-

відно, неможливість детальної реконструкції системи військового полону [19; 21; 22; 23]. Результати вивчення історії окремих шталагів, здійснені вітчизняними істориками та краєзнавцями, демонструють ефективний шлях продовження студіювання цієї теми [14; 16; 19; 20; 21].

У статті на прикладі матеріалів, зібраних під час створення експозиції Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять» у Шостці, представлені маловідомі факти про табори для радянських військовополонених на Сіверщині: у містах Глухові, Конотопі, Новгороді-Сіверському та Хуторі-Михайлівському. Перипетії біографій колишніх військовополонених, жителів Шостки та навколишніх сіл, які вдалося реконструювати у процесі роботи над музеєм, дають можливість показати нелінійність долі людини у часи воєнного лихоліття та різноманітність стратегій виживання. Використані зразки архівних матеріалів та літератури вказують на подальші перспективи майбутніх досліджень історії радянських військовополонених на Сіверщині.

Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родина пам'ять» був відкритий для відвідувачів у жовтні 2015 р. Основна ідея його створення полягала у тому, щоб ушанувати пам'ять різноманітних категорій жертв нацизму й сталінізму, про яких зазвичай не часто згадують у контексті подій Другої світової війни. Мова йде про місцевих євреїв, жертв Голокосту, полонених червоноармійців, примусових робітників, в'язнів нацистських концтаборів, жителів спалених під час антипартизанських акцій сіл, репатріантів, жертв сталінських репресій 1930–1940-х років. У процесі пошукової роботи, яка тривала понад 10 років, було зібрано декілька тисяч документів і фотографій, записано десятки інтерв'ю з очевидцями, які розповідають про події не лише в місті Шостці та районі. Усі ці матеріали не змогли вміститися в експозиції музею. Тому, коли у 2019 р. розпочалася робота над створенням інтернет-сайту меморіально-освітнього комплексу, було вирішено представити віднайдений джерельний матеріал онлайн. Нині він доступний для всіх зацікавлених [3].

Тема військового полону початково не була пріоритетною у цьому проєкті. Родинні історії, події нацистської окупації на Шосткинщині самі «підштовхнули» до необхідності висвітлити і це питання в експозиції майбутнього музею. Табори для радянських військовополонених стали важливою ознакою окупаційного повсякдення. Вони були організовані в містах навколо Шостки: Конотопі, Глухові, Новгороді-Сіверському та поблизу залізничної станції Хутір-Михайлівський [4]. Сумська і Чернігівська області під час нацистської окупації перебували в управлінні тилкових підрозділів Головнокомандування сухопутних військ Вермахту, відповідно табори для полонених червоноармійців на цій території організовувалися командами армійських збірно-пересильних пунктів (нім. *Armee-Gefangenen-Sammelstellen*) або пересильних таборів, дулагів (нім. *Durchgangslager für Kriegsgefangene, Dulag*) [19]. Ці табірні команди підпорядковувалися охоронним дивізіям, які діяли в зоні тилу 2-ї ар-

мії Вермахту. Оскільки фронт не стояв на місці, то й тиллові частини й команди таборів для радянських військовополонених увесь час рухалися за армійськими тилловими підрозділами й змінювали одна одну.

Найпершим на Сіверщині був організований табір для полонених червоноармійців у Новгороді-Сіверському. Тут з 28 серпня 1941 р. на території Спасо-Преображенського монастиря розмістився 22-й армійський збірний пункт [18, с. 41], який у березні 1942 р. був передислокований разом із бранцями до Бобруйська [10, с. 258].

У Конотопі табір для радянських військовополонених розмістили в колишніх казармах артилерійського полку наприкінці вересня 1941 р. До червня 1942 р. тут керувала команда 21-го армійського збірного пункту [18, с. 39], потім її замінила команда дулагу 192 (20.06.1942–15.09.1943) [10 с. 248]. Навесні 1942 р. в очікуванні наступу Вермахту і нової партії полонених у Конотопському таборі перебували одночасно дві команди дулагів: 192 та 314. У травні дулаг 314 перемістився до Курська [25].

У Глухові та поблизу станції Хутір-Михайлівський за організацію утримання в таборах військовополонених відповідала команда 19-го армійського сортувального пункту. Починаючи з квітня 1942 р., тут почали ув'язнювати і цивільне населення та військових бранців [18, с. 37].

Про табір, організований на території рафінадного заводу поблизу станції Хутір-Михайлівський, деякий час не вдавалося знайти інформацію в німецькомовних джерелах, аж доки не з'ясувалося, що німці називали табір за назвою містечка Журавка (нині м. Дружба Ямпільського району). За звітами 1-ї мотопіхотної бригади СС, яка з 14 по 21 листопада 1941 р. дислокувалася на півночі Сумщини, вдалося реконструювати жахливу картину перебування червоноармійців у цьому таборі [7]. На сайті музею «Родина пам'ять» розміщений переклад звіту про діяльність 1-ї мотопіхотної бригади СС [4]. Нацистські каральні підрозділи повідомляли про катастрофічну ситуацію з харчуванням у «таборі південніше Журавки» і факти канібалізму. Не дивно, що майже щодня у звітах 10-го полку 1-ї мотопіхотної бригади СС міститься інформація про розстріли полонених, які намагалися будь-якою ціною вирватися з цього пекла. Так, 14 листопада «під час нічної спроби прорватися через охорону було розстріляно 8 ув'язнених». Уночі 15 листопада 1941 р. було розстріляно 16 ув'язнених під час втечі, з них 10 – як покарання. На допомогу бранцям, схоже, приходили оточенці, які робили спроби прорвати охорону табору зовні. Так, уночі 16 листопада «варта табору полонених південніше Журавки була сильно обстріляна з-за меж табору. Спроби втечі ув'язнених, які розвивались одночасно з атакою, були придушені. 12 в'язнів при цьому вбито». У звіті за 17 листопада знову наявна інформація про те, що за канібалізм було розстріляно 5 в'язнів. У ніч на 19 листопада відбувся справжній бій. Варту обстріляли зсередини табору і одночасно в'язні намагалися прорвати охорону табору, «при цьому 89 полонених застрелено» [7]. У цей час, во-

сени 1941 р., у таборі «на півдні Журавки», тобто поблизу Хутора-Михайлівського, перебувало 267 командирів та 11601 червоноармієць. За даними звіту 1-ї мотопіхотної бригади СС у листопаді 1941 р. у Новгород-Сіверському таборі для військовополонених було 6717 осіб, у Глухові – 5594 бійці [7]. Кількість бранців у таборі в Конотопі неможливо прочитати (число на документі стерлося), але видно, що це також чотиризначна цифра.

Звіти цього нацистського карального підрозділу вказують один із напрямів пошуку інформації про табори радянських військовополонених, тобто серед документів охоронних дивізій та інших тиллових підрозділів Вермахту.

Особливий інтерес представляють безпосередні свідчення військовополонених про їх перебування у таборах на території України. Зазвичай німецьке командування якомога швидше намагалося переправити полонених із зони бойових дій, тому про короткий період перебування у пересильних таборах згадують не часто. У 5-томному довідковому виданні «Заборонені солдати», яке упродовж 10-ти років видавали в Тюмені (Російська Федерація) на основі матеріалів фільтраційних справ на колишніх військовополонених вдалося виявити прізвища 13 місцевих жителів, які у вересні 1941 р. потрапили в полон і короткий час перебували у таборах у Новгороді-Сіверському, Конотопі та Глухові. Більшість із них ще восени 1941 р. направили на шахти Рурського басейну чи Лотарингії. Башир Ішиметов потрапив у полон 15 вересня 1941 р. на Чернігівщині. У протоколі допиту так коротко записали його історію: «... Полк, в якому я служив, потрапив у оточення. Нас 12 чоловік взяли в полон і помістили в клуб в селі Талалаївка, де вже перебували кілька десятків полонених. З цього села нас близько 100 осіб пригнали в місто Новгород-Сіверський і помістили в ярк. Там ми перебували дві доби без їжі. З цього яру 70 полонених направили ешеленом до м. Гродно, там ми пробули до березня 1942 р. У подальшому працював в шахтах Лотарингії» [12, с. 85]. Інший сибіряк, Іван Подрезов, увесь час перебував у таборах на території України. Він потрапив у полон під Пирятином 25 вересня 1941 р., а напередодні приходу Червоної армії у вересні 1943 р. втік із Конотопського табору і перейшов до радянських частин [13, с. 315].

Ще одним важливим сюжетом про радянських військовополонених є допомога місцевого населення полоненим червоноармійцям. Наприклад, у Шостці, за ініціативи аптекарки міської лікарні Валентини Побігайло, організували шпиталь у міській лікарні для поранених радянських військовополонених, яких німці звозили на територію пожежної частини заводу № 9. За ними доглядали медичні працівники, а місцеві жінки приносили їм їжу та одяг. Загалом у «народному шпиталі» врятували життя 165 військовополоненим [4].

Радянські військовополонені були не лише об'єктом працевикористання для нацистів; серед ув'язнених червоноармійців набирали службовців до різноманітних воєнізованих і каральних підрозділів окупантів. У грудні

1941 р. в таборі військовополонених поблизу станції Хутір-Михайлівський місцевим командуванням Вермахту була створена т. зв. «робоча рота» [9]. Про історію цієї роти стало відомо із архівно-слідчої справи і матеріалів судового процесу, які зберігалися в архіві КДБ і лише нещодавно стали доступними для дослідників [9].

Набір серед в'язнів проводився на добровільних засадах. Їм пропонувалося записуватись у список для роботи на відновленні заводів та доріг, за що ті згодом сподівались отримати свободу. Уже 27 грудня 1941 р. набраних добровольців – близько 180 чоловіків – перевезли вантажівками під німецьким конвоєм до містечка Грем'яч на Чернігівщині (зараз – село Новгород-Сіверського району) [9, с. 60]. Там добровольці близько тижня від'їдались і приводили до ладу однострої. На початку січня 1942 р. роту пішим маршем направили до Новгорода-Сіверського, а потім спрямували до міста Шостки [9, с. 61]. Тільки тут нарешті з'ясувалося справжнє призначення новоствореного підрозділу. Як виявилось, його не планували використовувати у ролі робочого формування, натомість більш пріоритетним для окупантів питанням була організація системи охорони тилу групи армій «Південь». Неодноразово бійців «української роти» застосовували в боротьбі проти партизанів та каральних акціях проти місцевих селян. Зокрема, вони брали участь у спаленні сіл Гута та Землянка поблизу Глухова. Більшість солдатів «української роти», які пережили війну, у 1940-х роках були виявлені радянськими каральними органами і засуджені до різних покарань [9, с. 66].

Історія полонених червоноармійців на Сіверщині – це лише частина загальної проблематики військового полону. Розкрити її повною мірою неможливо без досліджень біографій сотень тисяч жителів Сумської, Чернігівської областей, які пройшли нацистський полон далеко за межами батьківщини. Джерела особового походження (листи, щоденники, мемуари, інтерв'ю) для подібних студій відіграють першочергове значення. На жаль, нині майже неможливо записати інтерв'ю зі свідками подій, адже наймолодшому учаснику війни вже далеко за 90 років. Тож основні пошукові зусилля доводиться зосереджувати на роботі в державних і приватних архівах. У процесі створення експозиції «Родинна пам'ять» у Державному архіві Сумської області серед колекції листів часів окупації були знайдені поштові картки військовополонених, надіслані з таборів Нижньої Саксонії, землі Гессен, Фінляндії до рідних у села Шосткинського району [3; 1]. Віднайдені зразки листівок військовополонених вказують на те, що більш тривала робота з цією колекцією може суттєво доповнити уявлення про долі наших співвітчизників у роки війни.

Важливий документальний масив для реконструкції обставин перебування у ворожому полоні становлять так звані фільтраційні справи, тобто матеріали перевірки на благонадійність органами держбезпеки колишніх військовополонених. Оприлюднені нещодавно на сайті Держархіву Сумської області «Картки оstarбайтерів та військо-

вополонених (1942–1945 рр.)» [2] створюють унікальну можливість для пошуку й систематизації знань про полонених, реконструкції обставин їх перебування в ув'язненні.

Дослідження персональних історій жителів Сіверщини, які перебували у німецькому полоні, – це копіткий і тривалий пошуковий процес. Створені в останні роки потужні інтернет-бази даних на військовослужбовців Червоної армії (ОБД «Меморіал», «Пам'ять народу»), в'язнів нацистських таборів, тюрем і гетто – «Арользен Архів» – відкривають необмежені можливості для реконструкції біографії, уточнення обставин полонення, ув'язнення чи загибелі колишніх військовополонених [5; 6].

Представлені у цій статті матеріали про радянських військовополонених, які розміщені в експозиції та на сайті Меморіально-освітнього комплексу «Родинна пам'ять», відіграють важливу роль не лише у поповненні наших знань про війну. Вони вказують на важливість зміни фокусу історичних досліджень про Другу світову війну: від загальної історії – до особистої, від безіменної маси полонених червоноармійців – до долі конкретної людини в часи воєнного лихоліття, від подій на «Східних окупованих територіях» – до історії людей, окремих родин у Глухові, Шостці, Новгороді-Сіверському.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Сумської області (далі ДАСО). Актові записи про смерть радянських військовополонених. URL: <https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/index.php>.
2. ДАСО, ф. Р-7641. Управління Служби безпеки України в Сумській області. Картки оstarбайтерів та військовополонених (1942–1945 рр.). URL: <https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/abc.php>
3. Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму «Родинна пам'ять». URL: <https://shostkamuseum.com.ua>.
4. Доля радянських військовополонених. Меморіально-освітній комплекс «Родинна пам'ять». URL: <https://shostkamuseum.com.ua/muzej/natsistska-okupatsiya/dolya-radyanskyh-vijskovopolonenyh/>.
5. Arolsen Archive, International Center Nazi Persecution (Архів в Арользені : Міжнародний центр переслідування нацистів). URL: <https://arolsen-archives.org/en/>.
6. ОБД «Меморіал» (Узагальнена електронна база даних, що містить інформацію про радянських воїнів, загиблих, померлих і зниклих безвісти в роки Німецько-радянської війни, а також у післявоєнний період). URL: <https://obd-memorial.ru/html/>.
7. Unsere Ehre heisst Treue. Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichsführer SS Tätigkeitsberichte der 1. und 2. SS-Inf.-Brigade, der 1. SS-Kav.-Brigade und Sonderkommando SS./ Fritz Baade et al. (Hgb.) Wien, Europaverlag, 1965. S. 144–155.
8. Дембицкий Н.П. Судьба пленных. *Война и общество, 1941–1945* : В 2-х кн. Кн. 2. Москва, 2004. С. 232–263.
9. Дерейко І. Локальний вимір партизансько-поліційного протистояння в райкомісаріаті «Україна»: історія однієї роти. *Сторінки воєнної історії*. 2013. Вип. 16. С. 57–68.
10. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України / 1941–1944 / упор. Дубик М. Київ, 2000. 304 с.
11. Заболотний О.М. Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр. : автореф. дисерт. на здобут. наук. ступ. канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хм, 2012. 19 с.
12. Запрещенные солдаты: неизвестные страницы Великой Отечественной войны. А-К. / Р.С. Гольдберг, А.А. Петрушин. Тюмень : Тюменский курьер, 2005. 471 с.
13. Запрещенные солдаты: неизвестные страницы Великой Отечественной войны. Т. 2. Кн. 1. Л-Я / Гольдберг Р.С., Петрушин А.А. Тюмень : Тюменский курьер, 2006. 512 с.
14. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи. Свідчення / упор. Берковський В., Легасова Л., Пастушенко Т., Смірнова В., Шевченко М. Київ, 2011. 346 с.
15. Коваль М.В. Радянські військовополонені – шлак війни. *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ, 1999. С. 196–218.

16. Кондратюк А. В. Ми гинули, щоб не загинути : свідчення, спогади, роздуми [про долі полонених офіцерів у таборі «Норд 365 офлаг»]. Луцьк, 2004. 118 с.

17. Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. Київ, 2002. 128 с.

18. Лагерь советских военнопленных в Беларуси, 1941–1944 : Справочник / авт. состав В.И. Адамушко [и др.]. Минск : НАРБ, 2004. 192 с.

19. Левикин В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : Історичні нариси*. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 340–385.

20. Папакін А. Українці – в'язні концтабору Флоссенбюрг (1940–1945). *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)*. Матеріали міжнародної наукової конференції / відп. ред. Л.В. Легасова. Київ, 2011. С. 433–437.

21. Пастушенко Т.В. Радянські жінки-військовополонені: стратегії виживання, досвід, долі. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства* : зб. наук. праць / за наук. ред. Г. Грінченко, К. Набченко, О. Кісь. Київ, 2015. С. 103–122.

22. Пастушенко Т. Військовий полон на території райхско-мисаріату Україна за матеріалами звітів командувача Вермахту в Україні 1941–1942 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2017. Вип. 19. С. 172–184.

23. Пастушенко Т. Історіографія та джерела з історії працевикористання радянських військовополонених в таборах на території України. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 35–45.

24. Полян П. Жертви двух диктатур : Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2002. 896 с.

25. Україна в Другій світовій війні. Погляд з XXI століття. Збірник документів. Київ : Наукова думка, 2021. С. 425–426.

Pastushenko T.V. The Nazi camps for Soviet prisoners of war in the Sivershina region on the materials of the memorial and educational complex «Family Memory» (Shostka)

During World War II, more than 5 million Red Army soldiers were taken prisoner by Nazi Germany. Half of them were died of starvation and disease. The survivors were exploited for the benefit of the Third Reich's military economy, and were repressed by the Soviet Union after the war. The topic of Soviet prisoners of war is to some extent on the periphery of historical research of World War II. The first scientific monographs appeared in the West only in the late 1970s, and in the post-Soviet space in the 1990s. The Wehrmacht system of captivity in Nazi-occupied Ukraine still remains a blind spot in scientific research. The reason for this situation is the general condition of the sources. Almost all the documentation of the camps for soviet prisoners located outside the territory of the Reich was destroyed during the war. In this context, the most promising area of research on the topic of Soviet prisoners of war in Ukraine is the study of the history of separate camps and work teams, biographies of former prisoners of the Red Army. The article uses the example of materials collected during the creation of the exposition of the Museum of Family Memory in Shostka, presents little-known facts about the camps for Soviet prisoners of war in Hlukhiv, Konotop, Novhorod-Siverskyi and Khutor-Mykhaïlovskiy.

Key words: World War II, the Third Reich, Nazi occupation of Ukraine, Soviet prisoners of war, the camps for Soviet prisoners.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali DASO). Aktovi zapysy pro smert radianskykh viiskovopolonenykh [State Archives of Sumy region (DASO). Records of the deaths of Soviet prisoners of war]. Retrieved from: <https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/index.php>.

2. DASO. Fond R-7641. Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Sumskii oblasti. Kartky ostarbaiteriv ta viiskovopolonenykh (1942–1945 rr.). [Department of Security Service of Ukraine in Sumy region. Cards of Ostarbeiters and prisoners of war (1942–1945)]. Retrieved from: <https://daso.archives.gov.ua/wp-content/earchives/abc.php>

3. Memorial and educational complex for victims of totalitarianism and armed conflicts «Family Memory». Retrieved from: <https://shostkamuseum.com.ua/en/>. [in Ukrainian].

4. Dolia radianskykh viiskovopolonenykh. Memorialno-osvitnii kompleks «Rodynna pamiat» [The fate of Soviet prisoners of war. Family Memory Memorial and Educational Complex]. Retrieved from URL: <https://shostkamuseum.com.ua/muzej/natsistska-okupatsiya/dolya-radianskykh-viiskovopolonenykh/>. [in Ukrainian].

5. Arolsen Archive, International Center Nazi Persecution. Retrieved from: <https://arolsen-archives.org/en/>. [in English].

6. United open access data bank «Memorial». Retrieved from: <https://obd-memorial.ru/html/> [in Russian].

7. Fritz Baade (Ed.) (1965). *Unsere Ehre heisst Treue. Kriegstagebuch des Kommandostabes Reichsführer SS. Tätigkeitsberichte der 1. und 2. SS-Inf-Bri-*

gade, der 1. SS-Kav-Brigade und Sonderkommando SS. Wien, Europaverlag, S. 144–155. [in German].

8. Dembitskiy, N.P. (2004). Sudba plennykh [The fate of the POWs]. *Voyna i obschestvo, 1941–1945*, pp. 232–263. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].

9. Dereiko, I. (2013). Lokalnyi vymir partyzansko-politsiinoho protystoiannia v raikhskomisariati «Ukraina»: istoriia odnii rot. [Local dimension of a guerrilla-police confrontation in the Reichskommissariat «Ukraine»: the history of one company]. *Storinky voiennoi istorii – Pages of military history*, 16, pp. 57–68. [in Ukrainian].

10. Dubyk, M. (Ed.). (2000). *Dovidnyk pro tabory tyurmy ta getto na okupovaniy terytoriyi Ukrayiny (1941–1944) [Handbook of camps, prison and ghettos in the occupied territory of Ukraine]*. Kyiv. [in Ukrainian].

11. Zabolotnyi, O. (2012). Stanovyshhe radianskykh viiskovopolonenykh na terytoriyi Ukrainy, 1941–1944 [The position of Soviet POWs on the territory of Ukraine] (Candidate's thesis). Pereyaslav-Khmelnytsky. [in Ukrainian].

12. Gol'dberg, R.S., Petrushin, A.A. (Ed.) (2005). *Zapreshchennye sol-daty: neizvestnye stranicy Velikoy Otechestvennoy vojny [Forbidden Soldiers: Unknown Pages of the Great Patriotic War]*. Vol. 1: A-K. Tyumen': Tyumenskiy kur'er. [in Russian].

13. Gol'dberg, R.S., Petrushin, A.A. (Ed.) (2006). *Zapreshchennye sol-daty: neizvestnye stranicy Velikoy Otechestvennoy vojny [Forbidden Soldiers: Unknown Pages of the Great Patriotic War]*. Vol. 2: L-Ya. Tyumen': Tyumenskiy kur'er. [in Russian].

14. Berkovskiy, V., Lehasova, L., Pastushenko, T., Smirnova, V., Shevchenko, M. (Comps.) (2011). *Istoriia velykykh strazhdan. Natsytski tabory dlia radianskykh viiskovopolonenykh u m. Slavuta na Khmelnytskychyni: doslidzhennia, dokumenty. Svidchennia [A story of great suffering. Nazi camps for Soviet prisoners of war in Slavuta, Khmelnytsky region: research, documents. Testimony]*. Kyiv. [in Ukrainian].

15. Koval, M. (1999). Radianski viiskovopoloneni – shlak viyny [Soviet POWs are the slag of war]. *Ukraina v Drugiy svitoviy i Velykiy Vitchiznyanyi viynah (1939–1945 rr.)*, pp. 196–218. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].

16. Kondratiuk, A. (2004). *My hynuly, shhob ne zahynuly: svidchennia, spohady, rozdumy. [Pro dolii polonenykh ofitseriv u tabori «Nord 365 oflag»] [We perished so as not to perish: testimonies, memories, reflections]*. Lutsk. [in Ukrainian].

17. Korol, V.Yu. (2002). *Trahediiia viiskovopolonenykh na okupovaniy terytoriyi Ukrainy v 1941–1944 rokakh [The tragedy of POWs in the occupied territory of Ukraine in 1941–1944]*. Kyiv: Akademia. [in Ukrainian].

18. Adamushko, V.I. (2004). *Lagerya sovetskikh voennoplenennykh v Belarusi, 1941–1944 : Spravochnik [Camps of Soviet prisoners of war in Belarus, 1941–1944: Handbook]*. Minsk: NARB. [in Russian].

19. Levykin, V., Pastushenko, T. (2011). Po obydyv storony frontu: problema viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny [On both sides of the front: the problem of prisoners of war during World War II]. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI st.: Istorychni narysy*. Book 2, pp. 340–385. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

20. Papakin, A. (2011). Ukrainci – viazni konstaboru Flossenbiurh (1940–1945) [Ukrainians are prisoners of the Flossenburg concentration camp (1940–1945)]. *Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii (do 65-richchia Velykoi Peremohy)*, pp. 433–437. Kyiv. [in Ukrainian].

21. Pastushenko, T.V. (2015). Radianski zhinky-viiskovopoloneni: strategii vyzhyvannia, dosvid, dolii [Soviet women POW's: survival strategies, experience, destiny]. *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfyka dosvidu u chasy ekstremalnoho nasystva*, pp. 103–122. Kyiv. [in Ukrainian].

22. Pastushenko, T. (2017). Viiskovy polon na terytorii raikhskomisariatu Ukraina za materialamy zvitiv komanduvacha Vermakhtu v Ukraini 1941–1942 [System of Prisoner of war on the territory of the Reichskommissariat Ukraine based on the reports of the Wehrmacht commander in Ukraine in 1941–1942]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, issue 19, pp. 172–184. [in Ukrainian].

23. Pastushenko, T. (2016). Istoriohrafia ta dzherela z istorii pratsevykorystannia radianskykh viiskovopolonenykh v taborakh na terytorii Ukrainy [Historiography and sources on the history of forced labor of Soviet POWs in camps on the territory of Ukraine]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Issue 18, pp. 35–45. [in Ukrainian].

24. Polyak, P. (2002). *Zherty dvukh diktatur: Zhizn', trud, unizheniia i smert' sovetskikh voennoplenennykh i ostarbayterov na chuzhbine i na roдинe. [Victims of two dictatorships: Life, work, humiliation and death of Soviet POWs and Ostarbeiters in a foreign land and at home]*. Moskva: Vash vybor. [in Russian].

25. *Ukraina v Druhii svitovii viini. Pohliad z XXI stolittia. Zbirnyk dokumentiv [Ukraine in World War II. A look from the XXI century. Collection of documents]*. P. 425–426. Kyiv: Naukova dumka. (2021). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

М.В. Горох

ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ 1941–1943 рр. У ПОЛІТИЧНІЙ КАРИКАТУРІ ОКУПАЦІЙНОЇ ПРЕСИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ТА СУМСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

Стаття присвячена з'ясуванню ролі і місця політичної карикатури у формуванні інформаційного простору на території Чернігівської та Сумської областей у роки Другої світової війни. Аналіз візуальних образів, розміщених на сторінках окупаційної преси, сприяє розкриттю концепції ідеологічних маніпуляцій нацистського режиму, дозволяє оцінити їхній вплив на процес формування архетипів сприйняття як на населення окупованої України, так і на сучасників. Особлива увага приділена послідовності появи карикатур, співставлення їхнього змісту з подіями на фронтах Другої світової війни. Проаналізовано видання, в яких друкувалися рисунки, встановлена динаміка появи та тематика зображень.

Ключові слова: політична карикатура, окупаційна преса, Чернігівська область, Сумська область.

До актуальних проблем дослідження нацистського режиму в Україні у роки Другої світової війни належать питання, пов'язані з нацистською пропагандою. Мешканці окупованих територій відчували чималий інформаційно-психологічний тиск, який впливав на масову та індивідуальну свідомість людей. Засоби масової комунікації (радіо, преса) у руках кваліфікованих пропагандистів перетворювалися на потужну зброю, здатну змінювати сприйняття, емоції, скеровувати цільову аудиторію в заздалегідь визначеному напрямку. Саме на такі концепти звертає увагу читачів історик Алан Нельсон, характеризуючи пропаганду як метод маніпулювання масовою свідомістю [1].

Важливою складовою активної пропаганди нацистів була українська преса. З перших днів окупації нова влада вживала всіх належних заходів для налагодження діяльності друкарень. Періодичні видання оперативно знайомили читачів з фронтовими зведеннями, розпорядженнями й оголошеннями окупаційної адміністрації, наказами німецького командування. Вони агітували молодь виїздити на роботу до Німеччини, розповідали про місцеві новини, минуле краю. Радянські громадяни звикли довіряти друкованому слову, яке довгий час залишалося єдиним джерелом інформації про події за межами того чи іншого населеного пункту. До того ж, як зауважує О. Гончаренко, охоплення окупаційними виданнями було чималим – один примірник на 30 жителів у 1943 р. [2, с. 72–73].

Окупаційна преса, як історичне джерело, довгий час залишалася поза увагою дослідників. Історики сперечаються про кількість видань, яка виходила друком у адміністративно-територіальних межах сучасної України. Їхні підрахунки різняться. Якщо І. Чайковський нараховує 220 позицій [3], А.Ф. Юденков – не менше 300 [4], то Б.І. Черняков та Ю. Смілянська збільшили підсумкові показники до 400–500 [5; 6]. Маємо чимало досліджень, присвячених діяльності радянської преси в Україні у роки Другої

світової війни (роботи С.П. Сегеди [7], В.І. Смірної [8], О.О. Федотової [9], Т.В. Романенко [10]) та окупаційної (Н.Я. Гандрабура [11], Г. Греченко [12], М.В. Михайлюк [13], С.В. Стельникович [14], Д.М. Титаренко [15], Б.І. Черняков [16], В.М. Яременко [17]).

Дієвою зброєю в ідеологічній боротьбі була карикатура. Вона лаконічно й у легкій формі доносила читачам інформацію про складні явища міжнародного життя, формувала образ ворога, створювала ефективний інструмент для поділу на «своїх» і «чужих». Дослідники неодноразово зверталися до даної проблематики. Згадаємо роботи Д.Є. Яковлева [18], І.Я. Щупака [19], О.О. Маєвського [20], О.А. Вороніної [21]. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К.; Ірпінь, 2005) наводить наступне визначення: «Карикатура – малюнок, що зображує кого-, що-небудь у навмисне спотвореному, смішному вигляді» [22, с. 525]. Даний «сміховий» жанр має свої особливості, до яких О.А. Вороніна зараховує такі прийоми, як перебільшення, поєднання реального та ірраціонального, виховування, повчання, засудження та висміювання [21]. Традиційно недостатньо вивченим залишається регіональний рівень тематики.

Пропонована стаття має на меті систематизувати та проаналізувати наявний карикатурний ряд, присутній в окупаційних друкованих виданнях, що видавалися німецькою військовою владою й органами цивільного окупаційного управління на території Чернігівської та Сумської областей. Передусім нас цікавитиме питання подачі геополітичних реалій першої половини 1940-х рр. через візуальні образи та їхня трансформація. Територіально дослідження обмежене Чернігівською та Сумською областями в їх сучасних адміністративно-територіальних кордонах, а хронологічно – 1941–1943 рр., власне періодом окупації та часом існування відповід-

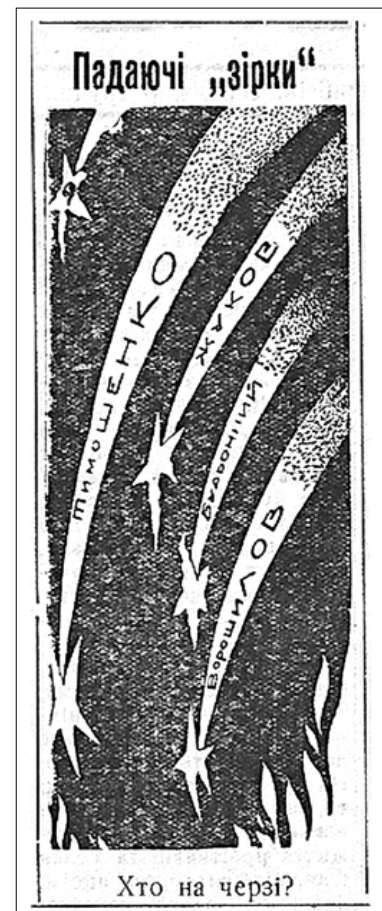

Рис. 1. «Падаючі „зірки“». 3 грудня 1941 р. «Українське Полісся»

Рис. 2. «Туристи з примусу...».
28 грудня 1941 р. «Українське Полісся»

них періодичних видань.

Україномовні та російськомовні видання окупаційної влади на території України з'явилися відразу після утвердження на місцях німецької військової адміністрації. Рішення про необхідність випуску газет під німецькою цензурою ухвалили ще до початку військових дій. Підставою для цього стала «Директива начальника штабу Верховного Головнокомандування збройних сил Німеччини з питань пропаганди». У документі, як наголошує історик І. Я. Щупак, зазначалося: «...Якщо можливості слідкувати за пресою не буде, то робота газет і журналів... повинна бути припинена...» [19, с. 148]. До справи створення газет долучилися патріотично налаштована інтелігенція та представники українського національного руху.

Результати нацистської пропаганди неабияк непокоїли керівництво партизанського руху. Історик І.С. Азарх зауважувала, що в аналітичній довідці центрального штабу підкреслювалося, що в усіх окупованих районах німці організували випуск друкованої продукції (газет, журналів), на яку була поширена підписка, організована її регулярна доставка навіть у найвіддаленіші населені пункти, крім того, старост зобов'язували щоденно проводити серед населення «колективні читки газет». Для загального доступу всі газети й плакати зазвичай вивішували в центрі сіл, на стендах, зроблених із дощок і пофарбованих неодмінно в синій колір [23, с. 9].

В онлайн архіві української періодики (libraria.ua) відкрито доступ до 8 видань з 7 населених пунктів Сумської області – «Сумський вісник» (Суми), «Відродження» (Ромни), «Визволення» (Конотоп), «Останні вісті» (Кролевець), «Голос Охтирщини» (Охтирка), «Новий час» і «Последние известия» (Шостка), «Путивлянин» (Путівль) та 7 видань з 7 населених пунктів Чернігівської – «Українське Полісся» (з лютого по квітень 1943 р. «Чернігівський кур'єр», Чернігів), «Ніжинські вісті» (Ні-

жин), «Вісті Прилуччини» (Прилуки), «Нова Сновська газета» (пізніше «Нові дні», Сновськ), «Новий шлях» (з 14 березня 1942 р. «Вісті Остерщини», Остер), «Голос Новгород-Сіверщини» (Новгород-Сіверський), «Голос освобожденной Северщины» (Семенівка). Мовою видань переважно була українська. Виняток – часописи «Последние известия», «Путивлянин», «Голос освобожденной Северщины» та «Сумський вісник» з 18 квітня по 21 травня 1943 р., які видавали російською.

Першими, ще у 1941 р., започаткували чотири газети – «Українське Полісся», «Вісті Прилуччини», «Відродження» та «Сумський вісник». Усі інші виходили з 1942 р. і до вигнання німців з Чернігівської та Сумської областей у 1943 р. Періодичність видань становила 1–3 випуски на тиждень, наклад – від 1,5 до 30 тис. примірників, обсяг – від 2-х до 6-ти сторінок. Ілюструвалися не всі випуски та видання. Жодного зображення не містять доступні примірники газет «Путивлянин», «Голос Новгород-Сіверщини», «Голос освобожденной Северщины». Частота появи карикатур не була сталою. Якщо з 344 номерів періодичних видань Сумщини карикатури віднаходимо у 96 (тобто у кожному третьому), то з 469 випусків газет Чернігівщини – у 123 (у кожному четвертому). Розміри зображень здебільшого невеликі. Графічний матеріал для видань переважно створювався на території Німеччини підвідомчими структурами пропаганди. За місцевими редакціями залишали право змінювати підписи під зображеннями.

Улітку й восени 1941 р. німецькі війська стрімко просуваються вглиб території Радянського Союзу. 25 жовтня вони увійшли у Харків, а до кінця року окупували майже всю територію України, за винятком східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей. Після успіхів під Києвом та Смоленськом, німецькі війська здійснили невдалу спробу оволодіти Москвою. Розгром під Москвою (грудень 1941 р. – січень 1942 р.) призвів до краху плану «блискавичної війни». Грудень 1941 р. ознаменувався бомбардуванням Японією американської військово-морської бази Перл-Харбор на Гавайях і долученням до війни США.

Перші карикатури, 6 зображень, з'явилися у грудні 1941 р. на шпальтах чернігівської газети «Українське Полісся». Більшість із них тематично утворювали цикл про військові поразки СРСР. Відкриває його 3 грудня карикатура «Падаючі "зірки"» (рис. 1). Перед читачем з неба стрімко падають зірки радянських командувачів («Тимошенко», «Жуков», «Будьонний», «Ворошилов»). Цілковита впевненість у перемозі військ вермахту передана через підпис під рисунком: «Хто на черзі?» [Тут і далі підтекстовки подано мовою оригіналу – М. Г.] [24, с. 2]. За тиждень, 10 грудня, карикатура «Остання глава історії ВКП(б)» у своїй художній композиції поєднувала поїдену мишами книгу «Історія ВКП(б)», людський череп і чорного ворона, птаха, якого пов'язують зі світом мертвих [25, с. 2]. Вояк «непереможної Червоної армії», у номері за 24 груд-

ня, від першого удару німецької армії перетворювався на одного каліку на милицях з тонкими ногами-сірниками та простягнутою рукою [26, с. 1]. Цикл рисунків 1941 р. завершувала карикатура «Туристи з примусу...» (рис. 2) про втечу Й. Сталіна та його оточення на Схід. Задумлива постать генсека зручно вмонтилася на валізі з угод із союзниками біля товарного вагона [27, с. 2].

Формування антигітлерівської коаліції, попри сподівання А. Гітлера на міжнародну ізоляцію СРСР, розпочалося відразу після нападу Німеччини на Радянський Союз. 12 липня 1941 р. була підписана англо-радянська угода про спільну боротьбу проти Німеччини. У результаті зустрічі Ф. Рузвельта та В. Черчилля 14 серпня того ж року з'явився документ під назвою «Атлантична хартія», спрямований на знищення нацистської тиранії, роззброєння агресора та загальне роззброєння світу. США та Англія зобов'язувалися не прагнути до територіальних чи інших придбань, обіцяли поважати право народів на самостійний вибір форми правління та відновлення суверенних прав тих народів, які були позбавлені їх насильницьким шляхом. У грудні 1941 р. до хартії приєднався Радянський Союз. Німецька пропаганда не оминула цієї події. Газета «Українське Полісся» 28 грудня надрукувала рисунок «Безприкладна ввічливість», висміюючи «бажання» союзників першими стати на «шлях до перемоги» – надірваний канат, закріплений між Уралом та Кавказом [27, с. 1].

1 жовтня 1941 р. СРСР, США та Велика Британія підписали трьохсторонню угоду про допомогу Радянському Союзу зброєю і продовольством. У грудні того ж року на СРСР поширили дію законодавства про ленд-ліз. Тема поставок військової техніки та стратегічної сировини стала ледь не центральною в окупаційній пресі. Вже 12 грудня карикатура «Англо-американсько-советський блок... ось-ось зірветься» натякнула на неспроможність підвішеного за гак червоноармійця утримувати військову техніку та сировину, що надходила від союзників [28, с. 2].

Протягом 1942 р. на сторінках окупаційних видань Чернігівської та Сумської областей було оприлюднено 207 карикатур (22 у січні – березні, 65 у квітні – червні, 51 у липні – вересні, 69 у жовтні – грудні). Найбільше їх з'явилося у травні (33), жовтні (26) та листопаді (25), а це аж 41 %. Найменше – у лютому – березні (від 4 до 9). Лідерами за кількістю карикатур стали часописи «Українське Полісся» (45), «Вісті Прилуччини» (38), «Сумський вісник» (36) та «Ніжинські вісті» (34), на які припало 74 % всіх зображень (табл. 1).

1942 р. чернігівське видання «Українське Полісся» роз-

Таблиця 1

Динаміка друку карикатур на сторінках окупаційних видань Чернігівської та Сумської областей у 1942 р.

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Всього
«Українське Полісся»	2	9	9	11	4	2	1				1	6	45
«Новий шлях»	2												2
«Ніжинські вісті»				1	10	1	5	3	3	3	6	2	34
«Голос Охтирщини»				2	1	4	1	4	6	4			22
«Відродження»				1				1			2	3	7
«Сумський вісник»				2	4	5	10	6	3	4	2		36
«Вісті Остерщини»					2					1		2	5
«Вісті Прилуччини»					12	3			1	9	10	3	38
«Визволення»							1				1		2
«Останні вісті»									1	1			2
«Новий час»									5	1	3	1	10
«Последние известия»										2			2
«Нові дні»										1		1	2
Всього	4	9	9	17	33	15	18	14	19	26	25	18	207

Рис. 3. 1 січня 1942 р. «Українське Полісся»

почало вітанням читачів з Новим роком та повідомленням про «героїчні подвиги в боротьбі з большевизмом». 1 січня передовицю прикрасила подвійна карикатура Ів. Мирошніченка із зображенням українського села за радянського та німецького панування (рис. 3). Якщо у 1941 р. українська дівчина згиналася під вагою радянського комісара, то у 1942 р. колишній «володар життя» притиснутий чоботом німецького солдата, який дарує дівчині квіти [29, с. 1].

Рис. 4. 27 лютого 1942 р. «Українське Полісся»

Попри поразку під Москвою у грудні 1941 р., стратегічна ініціатива залишилась за Німеччиною. У 1942 р. радянське командування очікувало продовження наступу німців під Москвою, натомість гітлерівське командування планувало провести широкомасштабний наступ на південному напрямку з оволодінням Волгою, Кавказом, нафтовими родовищами Закавказзя, а вже потім – завдати удар у напрямку Москви.

Німецька пропаганда поширювала ідею про неминучість перемоги вермахту. Першість тут тримала остерська газета «Новий шлях». Крім дублювання рисунка про втечу Сталіна на Схід («В далеку дорогу» [30, с. 2]), часопис запропонував 1 січня карикатуру з промовистою назвою – «Пацієнт, що напевно в 1942 р. не встане». У ній знесиленого Сталіна за допомогою стетоскопа слухав Ф. Рузвельт. Стан пацієнта був безнадійним, а єдині наявні ліки – «обіцянки». У кімнату крізь прочинені двері заглядало пильне око «світової преси» [31, с. 2].

У перший місяць року започаткували серію карикатур антисемітського спрямування. Передусім через висміювання радянської Конституції з її гарантією рівності і загального добробуту. Два парні рисунки на шпальтах «Українського Полісся» (14 січня та 1 лютого) об'єднувала спільна назва: «Кому добре жилось під сонцем сталінської конституції». У них ненажеру-партійця і вгодоване єврейське подружжя протиставляли

Рис. 5. «На кого падає вина за сучасну війну». 8 лютого 1942 р. «Українське Полісся»

робітнику, селянину та голодному каліці. Класове розшарування суспільства посилювалося за рахунок національного фактора: «Українці скрізь тремтіли, а жиди жерли – їли» та «З Івана одяг здирали, а на Мойшу надівали і «талантом» величали» [32, с. 1; 33, с. 4].

На Східному фронті у січні – березні 1942 р. точилися запеклі бої за Донбас. Окупаційна преса рясніла заголовками на кшталт: «Остаточно і безповоротно гине ворог Європи – большевизм», «Совети терплять поразку на всіх фронтах», «Большевики мобілізують дітей для війни», «Советський Союз напередодні поразки» [34, с. 3; 35, с. 2; 36, с. 1]. Візуальним доповненням статей були карикатури зі Сталіним. Висміювалися його військові амбіції, самовпевненість тощо. Так, до помешкання «мижнародного бандита Сталіна» стукає 1942 рік в образі Смерті [36, с. 2]. «Грізний «воїн» Советів Йосиф Сталін» – це опудало на жердині, у пошарпаному одязі, з протигазом і шаблею, з леза якої стікає кров. Химерна конструкція трималася на чотирьох книгах, Конституціях СРСР, корінці та обкладинки яких вінчали шести-

кутні зірки [34, с. 3]. Художник Євг. Олівець у рисунку «Ой, щось мені, братці, мед-вино не п'ється» особливо поглумився над генсеком. Той страждає від зубного болю, але з ліків має пляшку «Московської 55^о» та отруту. Послужливий офіціант подає йому на таці велику дулю, а не «новий есмінець». Розрадою міг би стати ящик із золотом, накопичений за 23 роки правління, проте його тінь, Смерть з косою, натякає на наближення смерті. Навіть сталінське «Жити стало краще, товариші. Жити стало веселіше» трансформується у лозунг на стіні – «Жити стало зовсім весело» [35, с. 2].

З лютого 1942 р. окупаційні видання розпочали пошуки головних винуватців війни. Художник Володимир М. на сторінках часопису «Українське Полісся» задавався питанням: «На кого падає вина за сучасну війну». Винними, передбачувано, стали президент США Ф. Рузвельт та прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль (рис. 5). Рузвельт штовхає у багаття (символізувало війну) бочку з гасом (символізує «Америку»). Але не він розпалив багаття, а Черчилль, про що натякає напіввідкрита коробка сірників із зображенням Union Jack, прапора Великої Британії [37, с. 1]. 15 лютого це ж видання назвало президента США «всесвітнім брехуном». Він, ніби та курка, несе яйця з «вигадок», «провокацій», «фальсифікацій», «брехні» та ін. [38, с. 1].

Не могло бути й мови про рівність між союзниками. Нав'язувалася наступна ієрархія – Ф. Рузвельт, В. Черчилль, Й. Сталін. Височенна постать американського президента помахом однієї руки зупиняла виступ коротуна Черчилля та переадресовувала його прохання «батьку народів» Сталіну, який сам прогинався перед прем'єр-міністром («Захароване коло “дружньої” допомоги») [39, с. 1].

1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав на чолі з СРСР, США та Великою Британією підписали Декларацію Об'єднаних Націй. Держави-учасниці зобов'язувалися використовувати свої ресурси для боротьби проти агресорів та не укладати сепаратного миру. Радянський Союз мусив піти на деякі поступки, визнавши, наприклад, емігрантські уряди Польщі, Чехословаччини та Франції. Реакцією на це стала карикатура «Дружній ансамбль з фальшивою музикою» на сторінках часопису «Українське Полісся» за 1 березня [40, с. 1]. Окупаційна преса сумнівалася, чи є той ансамбль «дружнім»? Це ж видання 12 березня надрукувало рисунок «Сцена на маскараді», де «батько народів» готовий зарізати О.Ф. Керенського, який наважився поцілувати руку «коханої» – президента США Ф. Рузвельта. Підтекстовка глузливо зауважує – «“Восточні челаветі” ревниві» [41, с. 2]. Уже за три дні, 15 березня, Сталін та Керенський закуті в ярмо, а погоничем виступає Рузвельт. Підпис під рисунком промовляє: «Новий цирковий трюк, що його готує Рузвельт для світової арени» (рис. 6) [42, с. 2].

У Декларації Об'єднаних Націй згадувалися й релігійні свободи. Починати дискусії з цього питання Радянський Союз не наважився, погодившись на західну трактовку,

Рис. 6. «Новий цирковий трюк, що його готує Рузвельт для світової арени». 15 березня 1942 р. «Українське Полісся»

проте німецька пропаганда вважала за доцільне розповісти читачам про особливості співіснування церкви та більшовицької влади. Невідомий автор статті «Остання соломина Сталіна» («Українське Полісся», 29 березня 1942 р.) звинуватив митрополита Сергія у співпраці з Кремлем. До неї додали карикатуру «Побратався сокіл». Зовнішню ідилію обіймів порушував скривавлений ніж, що стирчав з кишені Сталіна [43, с. 2]. А ось газета «Голос Охтирщини» 14 травня надрукувала фейлетон «Окупація неба». Сталін та його соратники постали перед митрополитом Сергієм у «ковчезі» з проханням про порятунок [44, с. 3].

Прихід весни активізував роботу редакцій у напрямку показу невідворотності поразки радянських військ і їхній відступ на Схід. Для німецької пропаганди – це переломний момент. Радянський Союз втрачав природний захист у вигляді снігу, холоду, морозу. Карикатури, в яких Сталін намагається відтермінувати прихід тепла, набувають чималої популярності. Головними героями рисунка «Два маршали» («Голос Охтирщини», 19 квітня 1942 р.) стали Сталін і Дід Мороз. Згадуючи про внесок останнього в перемогу над Наполеоном, генсек питає: «Ну що вам варто, що вам потрібно, щоб так само розбити Гітлера?». Лаконічна відповідь мала явний підтекст: «Нічого! Нехай тільки Весна підпише пакт про ненапад!» (рис. 7) [45, с. 3].

Рис. 7. «Два маршали». 19 квітня 1942 р. «Голос Охтирщини»

Рис. 8. 10 квітня 1942 р. «Українське Полісся»

Квітневі номери «Голосу Охтирщини» та «Сумського вісника» висміювали спроби Сталіна відтермінувати прихід весни, погрожуючи револьвером проліску («Сталін і весна») [46, с. 1]. Сумське видання навіть зауважило: «Коли б Сталін міг, він би розстріляв нині весну» [47, с. 3]. Безкраї поля пролісків зі свастикою на бутонах не на жарт налякали «батька народів» у травневих номерах «Сумського вісника» та «Ніжинських вістей». «Прокляття! Ось-ось весна почнеться!», – перелякано викрикував він [48, с. 3; 49, с. 2]. Сюжет не втратив своєї актуальності й улітку. У липні «Ніжинські вісті» та «Сумський вісник» нагадали про ставлення генсека до весни через карикатуру «Весняне пробудження Сталіна». Дорікаючи ДПУ та вказуючи на птахів, він заявляв: «Я ж казав, що советська зима тягнеться до кінця вересня...» [50, с. 3; 51, с. 2].

Німецька пропаганда у власних цілях використовувала навіть радянську класику, яка прославляла більшовицьку владу та її керівників. Рисунок «Пісня про Сталіна» на сторінках «Українського Полісся» (6 березня) отримав свою назву не випадково. Вона ідентична назві вірша поета М. Рильського, написаного 1935 р. і покладеного на музику Л. Ревуцького [52]. Перші два рядки пісні («Із-за гір та з-за високих сизокрил орел летить...») стали основою сюжету карикатури: Сталін, як той птах з поскубленим пір'ям, перелітає гори у напрямку Уралу [53, с. 2]. Пісенну тематику продовжила добірка карикатур «Улюблені пісні советських "вождів"», де поєднали зображення дев'яти радянських лідерів та їхні «музичні уподобання». Головним лейтмотивом текстів була думка про втечу на Схід. Командувач військами Ленінградського фронту К. Ворошилов, наприклад, залишав Ленінград під пісню П.М. Арманда «Тучи над городом встали...», а головнокомандувач військами Південно-Західного фронту С.К. Тимошенко, крокуючи «на Урал», наспівував – «Если завтра война» В.І. Лебедева-Кумача [54, с. 2].

Образи радянських лідерів зводили до рівня культурних невігласів, які, озброєні кам'яною сокирою та дубиною, нищать науку, мистецтво, театр. У небезпеці перебували й класики російської літератури – Л. Толстой та О. Пушкін. «Тікаймо, Олександр Сергійович, – звертався до Пушкіна Толстой в карикатурі «Сучасні "цивілізатори" за роботою», – а то, чого доброго, і до нас доберуться, ніг не винесемо» [55, с. 4]. Були й реалістичні сюжети – радянський комісар верхи на коні шмагає змучену жінку з дитиною на руках («Українське Полісся», 22 березня 1942 р.) [56, с. 2].

У квітні 1942 р. німецькі війська раптовим ударом радянським частинам на Керченському півострові унеможливили спробу деблокування Севастополя. Була захоплена Керч. Втрати Червоної армії перевищили 200 тис. осіб. Згаданий вище художник Володимир М. відтворив події на фронтах через показ радянських бійців, що тікають з передової з двозначною фразою на устах: «Победа за нами» [57, с. 1]. Народи Європи, переконував «Сумський вісник» 29 квітня 1942 р., єднала боротьба з «большевиз-

мом». Скаженого ведмедя Німеччина, Італія, Фінляндія, Угорщина, Іспанія, Словаччина, Хорватія, Норвегія, Голландія, Данія, Бельгія, Франція в єдиному пориві протикали штик-ножами [47, с. 1]. Дісталось й постаті Сталіна. Він тікає від проблем, на це натякала валіза з наліпками «Москва Самара». З дзеркала на нього поглядав «голод», кістлява рука якого хапала керманіча Радянського Союзу за чуба (рис. 8) [58, с. 2]. Та й світова преса, натякала німецька пропаганда, писала так, що Сталін не впізнавав себе («Сталін у світовій пресі») [59, с. 2].

У грудні 1941 р. японські війська захопили Гонконг, у лютому 1942 р. – Сінгапур. Про невдачі американського та англійського тихоокеанських флотів першою повідомила газета «Українське Полісся» карикатурою «Те, що колись плавало...» [60, с. 1]. Після морської битви в Яванському морі японці окупували всі острови Індонезії, а навесні 1942 р. висадились у Новій Гвінеї та підійшли до Австралії. Німеччина має «міцну опору на Тихому океані» – стверджувало видання 12 квітня [61, с. 1].

Захопивши Сінгапур (лютий 1942 р.), японські війська вирушили в напрямку Бірми, столицю якої зайняли 8 березня. Під загрозою перебувала Індія. У березні – квітні 1942 р. японський флот та авіація завдали ударів по Цейлону, паралізувавши судноплавство в Індійському океані. Окупаційні газети рясніли повідомленнями про відступ англійський військ та значні втрати. Поразки Британії у Східній Азії сформували окрему сюжетну лінію в карикатурах, яку започаткував 15 квітня рисунок «Побитий у Східній Азії англійський вояк» («Ніжинські вісті»). У ньому військовослужбовець у драній формі, в одному чоботі отримував настанову від В. Черчилля: «Бійся Бога, уважай, щоб тебе не побачили в такому стані слуги, бо вони загублять всяку пошану до нас!» [62, с. 1]. Рисунок згодом продублюють часописи «Відродження» та «Сумський вісник» [63, с. 1; 64, с. 2]. Тематику продовжила карикатура «Крива "перемога" англійської армії» («Українське Полісся», 17 квітня 1942 р.), де гучні поразки союзників («Дюнкерк», «Крит», «Гонконг», «Бенгази», «Дерна») утворювали графік на фігурі військового на милицях з перебинтованими головою та ногами [65, с. 1].

Поразки Англії мали відбити бажання у союзників відкривати другий фронт. Рупором СРСР у США, який активно просував ідею висадки військ коаліції в Європі, був заступник наркома закордонних справ Радянського Союзу М.М. Литвінов. Його доводи, вважав часопис «Українське Полісся» за 26 квітня 1942 р., були не більше ніж «фантастичні мрії» [66, с. 1]. І без того Лондон, переконував рисунок Володимира М. «На околицях Лондона», перетворився на прихисток для урядів на еміграції. Якщо голландці поселилися у чепурному будиночку, навколо якого паслися корови, поляки прикрасили вхід статуями левів, то уряд СРСР збудував сторожову вежу, завів собаку та обніс територію двома рядами колючого дроту [59, с. 1].

Рис. 9. «Двоє облич товариша Сталіна». 13 травня 1942 р. «Вісті Прилуччини»

Виразником ідеї про суперечності всередині антигітлерівської коаліції протягом квітня 1942 р. була газета «Українське Полісся». Головних послань три – союз нетривкий; союзники використовують СРСР у власних цілях; союзники самі не проти розширити володіння за рахунок Радянського Союзу. У карикатурі «Друзі дитинства сваряться» (художник Володимир М) США та Велика Британія представлені у вигляді малюків, які готові образити одне одного в боротьбі за «сировину» [67, с. 1]. Ф. Рузвельт із задоволенням виставляє Й. Сталіна зі своєї приймальні з фразою: «Йосипе, не мороч мені голови! Допомоги не чекай, бо не дам» [68, с. 1]. А ось 1 квітня газета, устами секретаря президента США, повідомила про нібито кінцеву мету Рузвельта – «русьське панування», для чого його прізвище видозмінили на «Russwelt» [57, с. 2].

Рисунок «Реальні наслідки "міцної" дружби» висміював надмірну довірливість Сталіна, який з газети дізнався про рішення В. Черчилля ввести до складу британського уряду Вільяма Бівербрука та про заборону марксистської газети «Daily Worker» (заборона тривала з 21 січня 1941 р. до 7 вересня 1942 р.) [69, с. 2]. Тут німецькі пропагандисти лукавили. Постать газетного магната, державного та політичного діяча Вільяма Бівербрука дійсно була неоднозначною. Надзвичайний і повноважний посол СРСР у Великій Британії І.М. Майський пригадував, що той займав антирадянську позицію та проводив «скажену кампанію проти СРСР», проте в умовах війни змінив свою думку. «Скажу відверто, – зауважував Вільям Бівербрук, – я не дуже люблю вашу країну, але я дуже люблю Британську імперію. Заради здоров'я Британської імперії я готовий на все... А Німеччина зараз – головна проблема не тільки для Європи, але і для Британської імперії. Так будемо ж друзями!» [70, с. 303].

Останній місяць весни ознаменувався рядом повторів згаданих вище карикатур про втечу на Схід, пе-

Рис. 10. 23 травня 1942 р. «Ніжинські вісті»

Рис. 11. «“Батьюшка” Сталін теж шукає жертвних козлів». 4 жовтня 1942 р. «Голос Охтирщини»

рекладання відповідальності на іншого чи підбурення до війни [71, с. 2; 72, с. 3; 73, с. 2]. Продовжилася робота з дискредитації керівника СРСР. Йому приміряли образ «душогуба», на руках якого «кров мільйонів невинних жертв». Дане послання газета «Українське Полісся» 1 травня 1942 р. проілюструвала двома рисунками: Сталіна, який споглядає за війною між націями, та Сталіна, який вкидає людей у полум'я війни [74, с. 1]. Не дивно, що поряд з генсеком часто зображували образ Смерті («Сталін у світовій пресі») [75, с. 2].

Найбільш проілюстрованим став фрагмент книги «Йосиф перший і останній» в газеті «Вісті Прилуччини» за 13 травня 1942 р. Незмінним героєм шести карикатур був «батько народів». Зображення уособлюють різні прояви культури особистості – Сталін на портретах, погруддях, скульптурах; він «сяє» на трибуні; навколо його пам'ятника люди кружляють хороводи; щоранку його одягають та взувають численні слуги [76, с. 2–3]. Нижче – рисунок «Двоє обличчя товариша Сталіна» (рис. 9). Тут він ніби дволикий римський бог Янус – слуга з простягнутою рукою для західних союзників та вождь-агітатор для власного народу [76, с. 3]. У вересні 1942 р. схожі матеріали зі щедрим ілюстративним рядом запропонували газети «Голос Охтирщини» та «Новий час». Охтирська газета познайомила читачів з підбіркою гумористичних історій під загальною назвою «Народ про Сталіна та його владу». Їх доповнили 5 рисунків, де головними героями були Сталін, члени партії, євреї, військовослужбовці [77, с. 4]. Шосткинський часопис презентував триптих: «Жити стало краще й веселіше», «Догнати й перегнати», «Сталін – пророк жидівства» [78, с. 2].

Відбулося повернення до теми викриття сталінського «раю», в якому «володарем життя» була сумнівна трійця з ножем, пляшкою горілки та червоним стягом, а «свобода» зборів і демонстрацій походила на прогулянку арештантів [79, с. 1]. Типово радянських рис набула сталінська політика щодо національностей. «Українізація», наприклад, обмежувалася зовнішніми атрибутами – виступ на сцені в національному одязі з пісню: «Москва моя, страна моя, ти самая любимая!!!» [75, с. 1].

Продовживши наступ в Індії, на незагарбані острови Тихого океану, Японія прагнула укріпитися в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Кінцевою метою мало стати укладання вигідного мирного договору з США та Великою Британією. 3 травня 1942 р. «Сумський вісник» трактував ці події не інакше як «очищення Східної Азії від англійських і американських імперіалістів», проілюструвавши сказане рисунком, на якому японський чобіт зіштовхує зі сходів Черчілля та Рузвельта [80, с. 2]. Ці «два будівничі», зауважували «Ніжинські вісті» та той же «Сумський вісник», намагалися перебудувати світ, для чого вже почали вимішувати вапно [81, с. 2; 82, с. 2]. Успішним будівництвом назвати було складно, адже від союзників «тікали» їхні території. Популярності набував рисунок з зображенням прем'єр-міністра В. Черчил-

ля на борту пароплава «Pirat», від якого відпливає індієць Nose, що зручно вмовстився на шкірі слона (Індії). Усі спроби повернути втікача виявлялися невдалими. Не допомагав навіть серп і молот (натяк на співпрацю з СРСР), який Черчилль тримав у руці (рис. 10) [81, с. 2; 83, с. 1].

На битву в Кораловому морі (3–8 травня 1942 р.) між японською ескадрою і з'єднанням кораблів військово-морських сил США та Австралії відреагував часопис «Ніжинські вісті», зобразивши, як японський воїн нищить шаблею милиці Ф. Рузвельта й В. Черчилля під їхній вигук: «Рятуйте наші чудові бази» [84, с. 1]. Особливого символізму набував вірш «Союзники Сталіна» в газеті «Вісті Прилуччини» за 13 травня 1942 р., який починався наступними рядками:

«Кепські справи в дяді Сама:

Не чекав такого сраму –

Б'ють японці по зубах,

Неприємно, просто жах.

У грошах, він думав, сила –

Глянь, вже зрадила Маніла.

А за нею як в пінг-понг,

Полетів його Гонконг.

Бач старий попався здуру!

Вже нема більш Сінгапура.

Ще на Індію попруть –

Тоді Англії капут...» [76, с. 3].

Вірш доповнювали п'ять рисунків з портретами союзників і антисемітськими мотивами. До речі, тема участі євреїв у Другій світовій війні висміювалася через ідею формування палестинських підрозділів у британській армії. Головний герой карикатури «Палестина задумує формувати жидівську армію», вдягнувши військову форму, заспокоював сина: «Не плач, Іцику, Татель буде битись тільки там, де не дуже стрілятимуть!». Протягом травня – червня 1942 р. цей рисунок друкували «Ніжинські вісті» та «Сумський вісник» [85, с. 2; 86, с. 2].

Численні поразки, натякала німецька пропаганда, мали підштовхнути союзників до самогубства. Карикатура «На самоті!» в газеті «Ніжинські вісті» за 13 травня 1942 р. присвячена саме цьому «історичному подвигу» – Черчилль із мотузкою в руках дивиться на закріпленний на стелі гак [85, с. 2]. Це цілком співмірна кара за розпалення «світової пожежі». Одноїменна карикатура подає його в образі шкодливого підлітка, який тихенько тікає від пожежі зі словами на устах: «Це не я...» [49, с. 2; 87, с. 3].

Карикатурні учасники антигітлерівської коаліції з задоволенням перекладали відповідальність один на одного. «Боротись? – Для цього я маю моїх людей!», – стверджували Рузвельт, Черчилль та Сталін, указуючи пальцем на сусіда [72, с. 3; 88, с. 2; 89, с. 2]. Їхні відносини не могли бути щирими. «Ніжинські вісті» та «Сумський вісник» прямо натякали на можливий розділ Великої Британії між США та СРСР, які діяли через своїх «ляльок» – прем'єр-міністра В. Черчилля та Надзвичайного і Повноважного посла Великої Британії в

Рис. 12. 24 липня 1942 р. «Сумський вісник»

СРСР С. Кріппса [85, с. 2; 90, с. 3].

Розпочата 12 травня 1942 р. радянськими військами велика наступальна операція в районі Харкова через погану організацію, брак досвіду, нестачу бойової техніки завершилася катастрофою. Саме місто неодноразово переходило з рук у руки. Уже на початку червня окупаційна преса рясніла заголовками на кшталт – «Велика битва в районі Харкова закінчена», «Велика поразка советських військ під Харковом», «Катастрофа Червоної армії під Харковом – це початок кінця Советського Союзу» [89, с. 2; 91, с. 1; 92, с. 2–3]. Органічним доповненням до них став подвійний рисунок «Не так сталося, як гадалося» на шпальтах «Голосу Охтирщини» за 14 червня. Якщо на першому рисунку (ліворуч) радянські солдати з численними нагородами щільними рядами «сунули на Харків», то на другому (праворуч) – уже колони військовополонених у супроводі німецьких солдат «посунули» з Харкова. Поразка під Харковом коштувала 171 тис. червоноармійців життя, ще 240 тис. потрапило в полон. Віднаходимо антисемітські нотки у карикатурі. Військових на фронт проводить військовий кореспондент із характерними гіпертрофованими семітськими рисами, як-от гачкуватий ніс, товсті губи, булькаті очі [92, с. 2].

На додачу до Харкова Радянський Союз втратив Крим. Запеклі бої протягом травня – червня 1942 р. за-

Рис. 13. «Взаємно-протилежні напрямки». 16 серпня 1942 р. «Сумський вісник»

вершилися цілковитою поразкою Кримського фронту. З 250 тис. радянських військових загинуло 162 тис., а решта, за невеликим винятком, опинилася в полоні. 5 червня 1942 р. газета «Українське Полісся», поряд з невеликим повідомленням «Крим втрачений для СРСР», подав рисунок «Надійні» резерви советської армії». Її головними героями стали вгодований працівник призовної комісії та новобранці, радше схожі на живих мерців [91, с. 1]. У жовтні 1942 р. окупаційні видання ще тричі згадали про поразку Кримського фронту рисунком про пошуки т. зв. «жертвовного козла». Ним міг стати перший-ліпший комісар, який, за словами карикатурного Сталіна, «навіть погоди не зумів у Криму змінити». («Батюшка» Сталін теж шукає жертвовних козлів» (рис. 11), «Батюшка» Сталін теж шукає «козлов отпущенія»») [93, с. 2; 94, с. 2; 95, с. 2].

Сталінські перемоги занадто дорого коштували, переконував рисунок «Буйні» плоди сталінських «перемог» («Українське Полісся», 12 червня 1942 р.). У ній «батько народів» ніби заправський двірник мітлою згрібає до купи людські черепи та кістки [96, с. 1]. На передовій він звертається до заступника наркома іноземних справ СРСР М. М. Литвинова: «Бери собі за приклад Молотова, що там позаду. Він на голову менший за тебе і не промовляє ні слова», адже давно втопився («Огляд фронту») [97, с. 2].

Американський, англійський та радянський уряди, попри ідеологічні розбіжності, були змушені співпрацювати заради збереження своїх країн. 26 травня 1942 р. в Лондоні було підписано договір між СРСР і Великою Британією про союз у війні проти гітлерівської Німеччини та її сателітів у Європі. Зокрема, договір передбачав співробітництво та надання допомоги після війни. 11 червня 1942 р. у Вашингтоні підписали радян-

сько-американську угоду про взаємодопомогу у веденні війни проти агресорів. Вона врегульовувала питання постачання оборонних матеріалів, обміну інформацією, розвитку торгівлі та економічного співробітництва.

У контексті завершення формування антигітлерівської коаліції тематика викриття німецькою пропагандою внутрішніх суперечностей між союзниками набула чималих масштабів. «Спільники» не можуть поділити плоди пальми («Дружба дружбою, а табачок нарізно»). Тоді як В. Черчилль спритно лізе по стовбуру і готовий схопити плоди, Ф. Рузвельт хапає його за піджак і стягує вниз. Сталін діє радикальніше – рубає дерево серпом і молотом [98, с. 2].

«Чи до снаги СРСР самостійно тягнути тягар війни?», – запитувала окупаційна преса протягом літа 1942 р. У «Вістях Прилуччини» за 14 червня Сталін-віслюк безуспішно пробує витягти віз Британської імперії на чолі з візничим – Черчиллем [99, с. 1]. Якщо віслюка спонукали до руху сіном, то в карикатурі «Черчілль і Рузвельт запрягли Сталіна» таким стимулом став шматок Європи на вудці («Ніжинські вісті» та «Сумський вісник» за 22 липня 1942 р.). Перебуваючи у човні, лідери Великої Британії та США жартували: «А ну ще трохи, Сталінчочку, а ну принатужся, куме, може й ухопиш» [51, с. 3; 100, с. 2]. Час від часу компанію Сталіну в упряжці складав Черчилль, а погоничем виступав Рузвельт («Пани та слуги», «Із щабля на щабель») [98, с. 2; 101, с. 3].

Для німецької пропаганди Радянський Союз – це великий неповороткий ведмідь у будьонівці або худий кінь, укритий п'ятикутними зірками. Щоб змусити їх рухатися, Сталіну та Молотову доводилося застосовувати нагайку та зброю (рис. 12). Подібні карикатури протягом липня 1942 р. прикрашали шпальти «Ніжинських вістей», «Українського Полісся», «Сумського вісника» [102, с. 3; 103, с. 2; 104, с. 1]. Лялькою в руках англійських та британських володарів постає Сталін у карикатурі «Цяцька, яка вже обридла навіть своїм господарям» [105, с. 1]. Надзвичайний і Повноважний посол Великої Британії в СРСР С. Кріппс представляв європейцям жахливу постать генсека з ножем у зубах, кров'ю на руках, яка схилилася над руїнами міста, наступним чином: «Нейтральні європейці! Я обіцяв Сталінові Європу! Не бійтеся: він дуже лагідний» («Кріппс представляє європейцям Сталіна», «Кріппс відреккомендує Сталіна європейцям») [100, с. 3; 106, с. 2; 107, с. 2; 108, с. 4; 109, с. 4].

Протягом літа 1942 р. окупаційна преса працювала в напрямку дискредитації лідерів Великої Британії та США. Насамперед подібними темами вирізнявся часопис «Голос Охтирщини». У його матеріалах Ф. Рузвельт є лише гучномовцем, вустами якого говорить «мозковий трест» із трьох євреїв («Жидівський гучномовець»), а сміливість Черчилля обмежувалася виголошенням пафосних промов про відвагу англійців, але битися він був готовий до останнього «советського та китайського солдата» [110, с. 3]. «Англійська вдача», переконував художник Мик. Гладкий, – це бомбардування мирних міст і втеча з поля бою

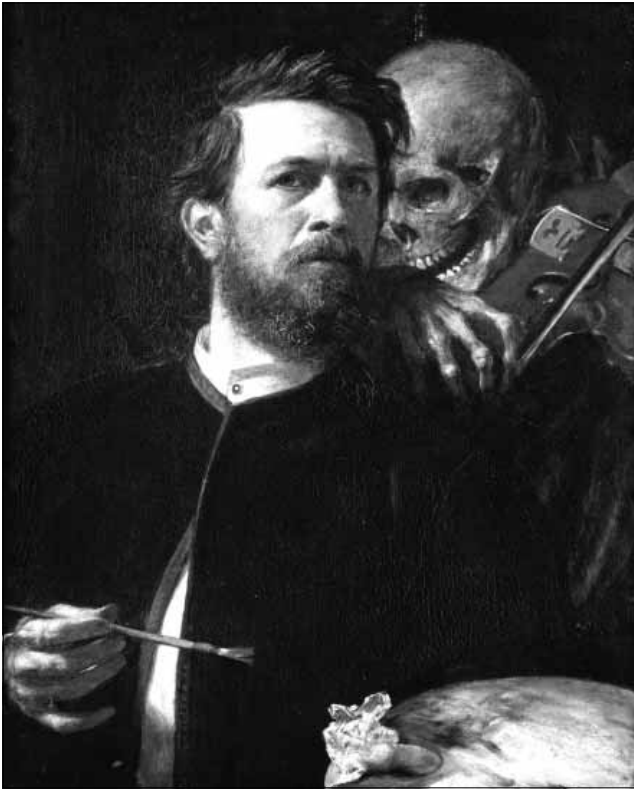

Рис. 14. «Автопортрет зі смертю, що грає на скрипці». Худ. Арнольд Беклін (1872 р.)

без «рушниць та гармат» [111, с. 2]. На появу цього сюжету, імовірно, вплинули бомбардування німецьких міст, які у березні 1942 р. розпочала британська авіація. «Акуратність по-англійськи» – це збирання денщиком генеральських валіз для подорожі з ар'єргардом, коли його командир виголошує промову «про успіхи англійців» [112, с. 2; 113, с. 2; 114, с. 4]. Логічним завершенням тематики стало символічне зображення меча зі свастикою, символу влади Німеччини, та фасції зі встромленою в нею сокирою, символ влади в фашистській Італії, які розбивають британські північно-африканські фортеці («Сумський вісник», 16 серпня 1942 р.) [115, с. 1].

Неодмінним атрибутом показу перемог німецького та японського підводних флотів улітку 1942 р. були затоплені човни союзників, океан та постаті Рузвельта і Черчилля. 6 червня часопис «Ніжинські вісті» помістив повідомлення про «Успіхи японського підводного флоту», який з початку війни потопив 55 ворожих кораблів, і рисунок із зображенням лідерів західних держав, занурених по шию у воду. Чим більше тонуло кораблів, тим вище підіймався рівень води в океані [116, с. 2]. Карикатуру протягом червня передрукували «Сумський вісник» та «Вісті Прилуччини» [117, с. 2; 118, с. 2]. Популярними стають сюжети, де німецький підводний човен з акулячими зубами атакує «під'юджувачів» війни Рузвельта та Черчилля («Кошмарні сни Рузвельта й Черчіля» [119, с. 2]), де завзяття коаліціантів виста-

МАЙЖЕ ЗА БЕКЛІНОМ

Н Е Р О З Л У Ч Н І...

Малюнок П. Шульгіна.

Рис. 15. «Герозлучні». 13 серпня 1942 р. «Голос Охтирщини»

чає лише на охорону конвоїв у маленькій калюжі («На всіх морях невдачі!» [120, с. 4]), де «Крива потоплення військового тоннажу» настільки швидко вивищується, що Черчилль і Рузвельт стрімголов летять униз («Взаємно-протилежні напрямки» (рис. 13) [115, с. 2]). Під сумнів ставилося твердження про героїв-переможців Черчилля та Рузвельта. Натомість вони ховаються від іноземних журналістів під столом та захистом Елеонори Рузвельт, дружини президента США [121, с. 2]. Для приховування невдач, «Сумський вісник» 5 серпня 1942 р. радив англійцям купувати «рожеві окуляри» («Малюнок з життя лондонської вулиці») [112, с. 3].

Залишалася актуальною проблематика відкриття другого фронту. Сталін наполягав на необхідності негайно почати військові дії проти Німеччини на заході Європи, проте об'єднане союзне командування вважало за необхідне ретельно підготуватися до цього. Нерішучість коаліціантів нацистська пропаганда трактувала як зневагу до СРСР. Поширеним став рисунок, де Сталін, відділений від Черчилля прірвою, щосили волає: «Offensive», «Наступ». Однак його не чують. Протягом липня 1942 р.

Рис. 16. «Черчілль, Сталін і Рузвельт – три нерозлучні спільники на жидівському поводі». 27 вересня 1942 р. «Сумський вісник»

зображення під різними назвами («Большевики кричать “проби!”», благаючи дати їм “другий фронт”», «Благання Сталіна про допомогу та відкриття другого фронту») надрукували часописи «Визволення», «Ніжинські вісті», «Сумський вісник» [122, с. 2; 123, с. 3; 124, с. 3].

28 червня 1942 р. війська вермахту здійснили генеральний наступ на воронезькому напрямі, метою якого було намагання прорватися в Закавказзя і далі на Близький Схід. Фронт було прорвано, а радянські війська з боями відступили. На початку липня після 250-денної оборони за наказом Ставки радянські війська залишили Севастополь, а 22 липня – м. Свердловськ Ворошиловградської області. Територія України була повністю окупована німецькими військами. У літні місяці 1942 р. Гітлер та його оточення дійшли висновку, що цього разу «з росіянами покінчено». Ідею підхопили окупаційні видання. У них Сталін – водій домовини, що зветься «СРСР», яка мчить гірським серпантинном і за мить злетить у прірву («Останній шлях кривавого тирана»). Домовину прикрашає п’ятикутна зірка з серпом і молотом, а на її колесах – прапори США та Великої Британії [104, с. 2]. Маємо приклади й пародіювання класичних творів мистецтва. Газета «Голос Охтирщини» 13 серпня надрукувала рисунок П. Шульгіна «Нерозлучні», що копіював роботу відомого швейцарського живописця Арнольда Бекліна «Автопортрет зі смертю, що грає на скрипці» (1872 р.). Самого художника на картині замінив Сталін, який, протираючи серветкою вкритий кров’ю серп, посміхався Смерті (рис. 14, 15) [125, с. 4].

З кінця серпня 1942 р., а особливо у вересні-жовтні, масово тиражувалися матеріали антисемітського спря-

мування. Нав’язувалася думка про несамостійність політиків. Сталін, наприклад, лише маска, за якою ховається справжній володар – єврей (зображення друкували під назвами – «Жидівська маскарада – або правдиве обличчя большевизму», «Жидівський маскарад», «Жидівське обличчя большевизму») [126, с. 1; 127, с. 3; 128, с. 3; 129, с. 3]. «Три нерозлучні спільники» (мова про Й. Сталіна, В. Черчилля і Ф. Рузвельта) – це закуті у ланцюг маріонетки ляльководи з явними семітськими рисами обличчя («Черчілль, Сталін і Рузвельт – три нерозлучні спільники на жидівському поводі») (рис. 16) [130, с. 2; 131, с. 2; 132, с. 2; 133, с. 1; 134, с. 2]. Крелевецькі «Останні вісті» у вересні 1942 р. надрукували рисунок «Сталін керує. Жид купує», де роль керівника СРСР обмежувалася сидінням за столом, коли підприємливий єврей з п’ятикутною зіркою на лацкані піджака підраховує прибутки [135, с. 2]. Уже за місяць цей часопис запропонував оригінальний погляд на ієрархічну структуру СРСР, де на вершині піраміди перебували Сталін та співробітники НКВС, а в основі – розчавлені їхньою вагою змарнілі, голодні, змучені люди [136, с. 2].

Протягом вересня – листопада 1942 р. газета «Вісті Прилуччини» друкувала серію біографічних дописів К.І. Альбрехта під загальною назвою «Влада Сталіна». Текст доповнювали вірші Галини Вітер та ілюстрації Є. Пасічника. Автор нарисів зауважував: «Над всією величезною масою советських працівників, ГПУ, партії, профспілок і уряду, на якій тримається влада Сталіна, є тоненький прошарок людей, які – довго чи коротко – стоять на чолі советського ладу» [137, с. 2]. Образи радянських діячів Є. Пасічник щедро наділяв гіпертрофованими рисами: «повірник Сталіна» Л.М. Каганович отримав підступний, хитрий вираз обличчя, довгі незістрижені пасма волосся на скронях, традиційний єврейський чоловічий головний убір; «бездара із бездар» К.Є. Ворошилов – намисто з нагород; «лукавий, хитрий і проникливий» М.І. Калінін – картуз і цап’ячу борідку; «винищувач російського селянства» А.І. Мікоян – російську народну чоловічу сорочку з косим коміром; «головний інквізитор» М.Ф. Шкірятов – костюм з краваткою; «чортяка у людській личині» Ф.Є. Дзержинський – ікла вампіра та череп на кашкеті; «всемогутній» Г.Г. Ягода – шестикутну зірку на мундир; «кар’єрист» М.І. Єжов – образ потворної міфічної істоти, схожої на гобліна, з гострими зубами; «сталінська цепна собака» Л.П. Берія – окуляри та гачкуватий ніс [138, с. 2; 139, с. 2].

Наприкінці літа 1942 р. союзники здійснили першу спробу вивчити можливості висадки військ у Європі. 19 серпня обмежені сили англійських, американських, канадських і французьких солдат під англійським командуванням здійснили невдалу спробу висадити десант у районі невеликого портового містечка Дьєпп. На ці події вказувала підтекстовка до карикатури «Двоє друзів». В. Черчилль промовляв: «Не плачте, товаришу Сталіне, згадайте про мою жалюгідну поразку в Дьєппі на бе-

резі Каналу й заспокойтеся: не Ви один втрачаєте Армії» (рис. 17) [140, с. 2, 141, с. 2]. Ця ж пара за «склянкою віски» та з Біблією в руках сумно співала пісню «Назад, солдати, до Бога» («Два побожних брати», «Благословіння “благодієвній” братії!», «Побожні братчики») [142, с. 2; 143, с. 4; 144, с. 3; 145, с. 3]. Про поразку під Дьєппом згадували у жовтні – листопаді 1942 р. в карикатурі, де британський солдат на кладці (переправі) тримає в руках величезну кам'яну брилу («2 FRONT»), яка з легкістю потягне його на дно водоймища [146, с. 3; 147, с. 2]. На невдалу спробу натякав й рисунок «Перейшли до наступу». «Батюшка Сталін» із подивом слухав радіоповідомлення про початок наступу німців: «Що? Наці?! А не англійці, як обіцяно?!» [148, с. 2; 149, с. 2].

Газета «Ніжинські вісті» за 7 листопада 1942 р. переконувала читача в тому, що союзникам легше «відкупитися» від свого східного партнера, ніж починати військові дії в Європі:

«Другого фронту скортіло
Батюшці Сталіну дуже
“Ох і тяжке це діло
Наш дорогий, любий друже!”
– Черчилль та Рузвельт голосять
І замість фронту підносять
Сталіну торт, ніби скарб,
З написом “Мадагаскар”
“Друже, на нас не гнівись
Покищо цим вдовольнись...”» [150, с. 3].

У карикатурі присутні й антисемітські мотиви – шестикутна зірка на одязі Черчилля та Рузвельта [151, с. 3].

Протягом осені 1942 р. активізувалася робота з висвітлення питання невиконання союзниками зобов'язань по програмі ленд-лізу. Цій тематиці присвячено 6 рисунків у часописах «Новий час», «Голос Охтирщини», «Ніжинські вісті», «Сумський вісник», «Вісті Прилуччини». Читача переконували – військова допомога Рузвельта Сталіну діяла так, як вливання крові через перерізаний шланг [152, с. 2]. Сталін з сумом споглядає як гинуть кораблі («Тоннаж на словах» [153, с. 3; 154, с. 3, 155, с. 2]), союзників лякає страхітливий підводний човен з пащею акул [137, с. 1], «крива затоплень» швидко біжить угору, а Черчилль та Рузвельт – униз [138, с. 1]. У деяких карикатурах поєднувалися сюжети про втрати торговельних конвоїв та поразки СРСР у війні з Німеччиною. Якщо герой рисунку «Заклик про допомогу» В. Черчилль тоне, то його «колега» Й. Сталін – горить. Уперше рисунок з'явився 2 жовтня 1942 р. на сторінках «Голосу Охтирщини» [156, с. 3]. Продовжив тему шосткинський «Новий час» за 1 листопада. Між В. Черчиллем і Й. Сталіном, стовбурами дерев, над урвищем закріплено гамак з Ф. Рузвельтом. Останній наляканий, адже стовбур-Сталін «тріснув» і ось-ось зламається [157, с. 2]. Німецька пропаганда стверджувала, що коаліціанти готові пообіцяти будь-що: свободу, вічний мир чи радянський рай («Брехуни

Рис. 17. «Двоє друзів». 7 жовтня 1942 р. «Голос Охтирщини»

при радіопередачі», «Радіо-брехуни») [138, с. 3; 158, с. 1].

Наприкінці літа – на початку осені 1942 р. німці змогли прорватися до Сталінграда. 23 серпня німецькі війська вийшли до Волги, хоча захопити Сталінград не вдалося. Одночасно тривала битва за Кавказ. Упевненість німців у перемозі була такою, що вони безапеляційно пророкували поразку радянським військам. Сталін тягнеться рукою до «по/беды», карикатура «3 перемоги біда», проте її міцно прихопив капкан [159, с. 2; 160, с. 2]. Більшовики неготові до війни. Усі потуги Сталіна в питанні індустріалізації безсилі перед німецьким молотом, який розламає радянське ковадло («Батюшка Ста-

Рис. 18. «Солдат на березі Волги». 7 листопада 1942 р.
«Ніжинські вісті»

лін і донецький промисл») [161, с. 1; 162, с. 1; 163, с. 2].

Передовиці рясніли заголовками: «Сталінград охоплений величезними пожежами», «Сталінград оточений», «Боротьба за Сталінград», «Вуличні бої в Сталінграді», «Німецькі війська прорвалися в північній частині Сталінграда», «Біля Сталінграда збито 1093 ворожих літаки» [127; 129; 154; 159; 164; 165]. Більшовики запанікували. Звичайне пташине «бомбардування», наприклад, змушувало тікати Й. Сталіна і К. Ворошилова («У страха очі великі» [164, с. 2]). Сонце так нагрівало стовли гармат, що вони загрожували своїм же позиціям («Пізно схаменувся» [166, с. 4; 167, с. 2; 168, с. 1]). Доводилося відмовлятися від святкування чергової річниці Жовтневої революції, адже німецькі бомбардування не дозволяли проводити парад («Традиції порушуються» [139, с. 3]).

Основними атрибутами карикатур стають три об'єкти – Сталінград, Волга, Кавказ. Шосткинські «Последние известия» 3 жовтня 1942 р. так візуалізували події на фронті: Сталін під Сталінградом отримує болючий удар по носі древком прапора Третього Рейху. У пояснювальному тексті зазначалося, що загибель радянських солдатів вигідна євреям, більшовикам, Англії та США, які «не можуть та не бажають допомагати Радянському Союзу» [169, с. 2]. У підтекстовці до рисунка «Друзі біля ліжка хворого Сталіна», «Сумський вісник» за 11 жовтня 1942 р., вустами В. Черчилля виголошувалося: «Становище безнадійне, температура росте й добралася до самого Сталінгадуса» [170, с. 2]. Сталін уже пе-

реправився через Волгу, Сталінград у руїнах, союзники відвернулися – ось головні посили, які вклав художник у рисунки «Солдат на березі Волги» та «Тяжке визнання» (листопадові номери «Ніжинських вістей» і «Нового часу»). Босоногий Вождь у будьонівці та з палицею, яку вінчають серп і молот, сумно поглядав на згарище міста, а десь вдалині виднілася спина Черчилля на острові «England» (рис. 18) [150, с. 3; 165, с. 2].

19 листопада 1942 р. радянські війська силами Південно-Західного, Сталінградського та Донського фронтів розпочали контрнаступ під Сталінградом. Уже 23 листопада було замкнено кільце навколо 330-тисячного німецького угруповання. Спроби генерал-фельдмаршала Манштейна в грудні 1942 р. деблокувати його зазнали невдачі, а вже 30 січня 1943 р. фельдмаршал Паулюс підписав акт про капітуляцію. Остаточний опір оточених німців припинився 2 лютого. Ці події, звичайно, не відображені у карикатурах. Натомість «Українське Полісся» повторило рисунок про хворого Сталіна та його температуру [171, с. 4].

Різноманіття сюжетів редакції газет скоротили до трьох: бажання Черчилля будь-що утриматися при владі; небажання союзників відкривати другий фронт; невдачі з виконання програми ленд-лізу. «Хай хоч і вся імперія рухне, аби я стояв на місці – це головне», – промовляв протягом осені 1942 р. – весни 1943 р. прем'єр-міністр Великої Британії зі сторінок «Визволення», «Ніжинських вістей», «Вістей Прилуччини», «Чернігівського кур'єра» [172, с. 2; 173, с. 2; 174, с. 2; 175, с. 2]. Заради цього він був готовий виштовхнути на передову Сталіна, сховавшись за ним [176, с. 1].

Тематику (не)відкриття другого фронту продовжували розкривати за допомогою раніше використаних рисунків (союзники, що не чують прохання Сталіна [173, с. 1; 177, с. 2; 178, с. 1]; Сталін, який слухає радіоповідомлення про наступ німців [179, с. 2; 180, с. 1]; англійський вояк з брилою «2 FRONT» [181, с. 1; 182, с. 4]). Але були і нові – Черчилль підкидає дитину («другий фронт») під двері США (рис. 19) [183, с. 1]. Схожа ситуація із висвітленням питання про втрати торговельних конвоїв. До розглянутих вище рисунків, де Черчилль тоне, а Сталін горить («Шукають порятунку», «Шукають помічі...» [184, с. 2; 185, с. 4]), де союзників лякає німецький підводний човен («Кошмарні сни Рузвельта й Черчилля» [186, с. 4]), додалися нові. Замість «великої валки кораблів» в Архангельськ прибував маленький човен з єдиним членом екіпажу («Даремно очікуваний» та «Даремно чекали») [187, с. 1; 188, с. 4]. Інша варіація – В. Черчилль та Ф. Рузвельт із запалом показують безрукій фігурці Сталіна затонулі кораблі: «Оце, дорогий товаришу Сталіне, наш обіцяний конвой» («Слабка втіха», «Дешева потіха») [189, с. 1; 190, с. 2; 191, с. 2].

18 грудня 1942 р. війська Воронежського та Південно-Західного фронтів у результаті стрімкого наступу вступили на територію України. Бойова операція з вигнання німців із Ворошиловоградщини (зараз Луган-

щина) коштувала життя 120 тис. радянських солдат і офіцерів. Просування Червоної армії тривало до лютого 1943 р., коли після захоплення Харкова наступ ослабшав, а згодом і зовсім припинився. Натомість раптовий контрудар німецьких танкових з'єднань змусив радянські частини залишити місто і відступити на північний схід. Уже у 20-х числах грудня 1942 р. окупаційна преса повернулася до зображень, які вивищували німецьку зброю, пророкуючи свою перемогу. У грудні 1942 р. – січні 1943 р. неабиякої популярності набув рисунок «На верхів'ї Ельбруса» («На вершині Ельбруса»), де керівник Радянського Союзу не може сягнути найвищої вершини Кавказького хребта, на якій зручно умотився німецький орел, адже «хто родивсь плазувати – літати не може» [192, с. 1; 193, с. 4; 194, с. 2]. Німецька техніка впевнено долала радянське бездоріжжя з радянських солдатів у рисунках «Советський грунт» («Вісті Прилуччини»), «Українське Полісся» [145, с. 4; 195, с. 1].

1943 р. як за кількістю карикатур, так і за різноманітністю видань, у яких їх друкували, значно поступався попередньому періоду. Загалом нараховуємо 53 рисунки. Якщо у січні оприлюднили 21 карикатуру, то надалі їхня кількість коливалася в межах 2–7. Майже половину рисунків друкували два видання – «Відродження» (13 карикатур) та «Сумський вісник» (11) (табл. 2).

Початок року «Вісті Остерщини» зустріли новою старою карикатурою про ведмеда у будьонівці, якого підганяють нагайкою та зброєю («Батюшка Сталін та Молотов») [196, с. 2]. Напередодні різдвяних свят Сталіна, Рузвельта і Черчилля зобразили у вигляді колядників із зіркою, що бідкаються на постійні невдачі («Три злочинці з різдвяною зіркою») [197, с. 2]. Ідею підхопили «Відродження» («Троє злочинців із різдвяною зіркою»), «Сумський вісник» («Три нечистивці із зіркою»), «Вісті Остерщини» («Волхви») [198, с. 1; 199, с. 3; 200, с. 2].

Хоча результати війни вирішувалися на фронтах, на подальшу долю світу суттєво впливали події в дипломатичній сфері. Перед лідерами антигітлерівської коаліції дедалі гостріше поставали питання післявоєнного врегулювання. Консультації з цього приводу почалися на початку 1943 р., а перше серйозне обговорення відбулося на Московській конференції міністрів закордонних справ з 19 по 30 жовтня 1943 р. Протиріччя між союзниками, їхні амбіції та неузгодженість дій віднайшли своє висвітлення у серії карикатур про «наради аліантів», де Сталін, Рузвельт і Черчилль сперечалися за посаду «верховного командувача» і жоден з них не мав наміру поступатися («Воєнна нарада аліантів», «Конференція союзників», «Конференція аліантів») [194, с. 3; 197, с. 2; 202, с. 2]. Інша варіація на тему – карикатура «Тріо», де ті ж «герої» не можуть синхронно зіграти на музичному інструменті – коли Рузвельт починає, Черчилль уже був на середині твору, а Сталін його дограв [198, с. 1; 202, с. 3].

Разом з відсутністю єдності пропагувалася стара сентенція про перекидання обов'язків на іншого. У рисунку

Рис. 19. 27 листопада 1942 р. «Вісті Прилуччини»

Таблиця 2
Динаміка друку карикатур на сторінках окупаційних видань Чернігівської та Сумської областей у 1943 р.

	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Листопад	Всього
«Вісті Остерщини»	1	1								2
«Ніжинські вісті»	6									6
«Сумський вісник»	7					3		1		11
«Відродження»	5			1	1	2		4		13
«Новий час»	1									1
«Вісті Прилуччини»	1	1	4						1	7
«Чернігівський кур'єр»			2	2						4
«Нові дні»					1					1
«Голос Охтирщини»					3	2		2		7
«Український кур'єр»							1			1
Всього	21	2	6	3	5	7	1	7	1	53

«Серед "друзів"» («Сумський вісник», 10 січня 1943 р.) перелякани Ф. Рузвельт і В. Черчилль заохочували Й. Сталіна вичерпувати воду з човна. «Хай старається!», – казали

Рис. 20. «Нептун у скрутї». 23 січня 1943 р. «Ніжинські вісті»

вони один одному [199, с. 2]. Їхній спільний човен такий хиткий, що ось-ось затоне. Вони благають про допомогу в карикатурі «Траурна пісня злочинців війни» [203, с. 2]. 8 січня «Сумський вісник» рисунком «Перед подорожжю до Англії» натякав на можливість коронації Рузвельта, якому перукарка похилого віку заявила: «Дозволь зміряти тобі голову, чи прийдеться на тебе королівська корона, яку я привезу тобі з Англії» [204, с. 2].

У 1943 р. учергове постало питання про марні сподівання Сталіна на відкриття другого фронту в Європі. Заради цього, жартувала нацистська пропаганда, він був готовий танцювати без зупинки [202, с. 3; 205, с. 3]. Читачам пропонували кілька оригінальних рисунків щодо успіху німців у війні з торговельним флотом і військовими конвоями коаліціантів. «Ніжинські вісті» за 23 січня 1943 р., поряд з повідомленням про торпедування океанського лайнера «Queen Elizabeth», надрукували карикатуру «Нептун у скрутї» (рис. 20). На морському дні так багато затоплених човнів, що римський володар морів змушений скаржитися головнокомандувачу Німецького військово-морського флоту Карлу Деніцу: «Чи дасте Ви мені час навести лад, бо тут панує повний хаос??» [206, с. 3]. У травні рисунок продублював роменський часопис «Відродження» [207, с. 1]. Вихваляючись темпами потоплення на морях, газета опублікувала 26 січня рисунок «Фіаско». «Всі наші кораблики плавають на морі головками в воду, хвостиками догори», – сумно співали В. Черчилль і Ф. Рузвельт у ньому [208, с. 1]. Лейтмотивом рисунків була Смерть. Вона під виглядом лоцмана пробиравася на кораблі союзників або у подібні кістякової собаки затягувала повідець навколо В. Черчилля. «Клята тварина, ти хочеш мене? – Ти му-

шиш хватати Німеччину...», – бідкався прем'єр-міністр Великої Британії («Блокада голоду») [209, с. 1, 210, с. 1].

У жовтні – листопаді 1942 р. у Північній Африці відбувся корінний перелом на користь англо-американських союзників. Німецько-італійські війська потрапили в пастку на морському узбережжі в Тунісі. Їхній відчайдушний опір англійським та американським військам остаточно зламали 13 травня 1943 р. Окупаційна преса ще сподівалася на перемогу в Північній Африці, тому читачам пропонували карикатуру «Малюнок без слів», де американський моряк з порожніми кишнями нарікав на «прокляті підводні човни», які знищили всю військову допомогу [211, с. 1; 212, с. 1].

Навесні 1943 р. радянсько-німецький фронт від Ленінграда й до Чорного моря стабілізувався. Сторони конфлікту готувалися до вирішального удару, запланованого на літо. 10 березня 1943 р. «Чернігівський кур'єр» вийшов з передовицею «З советська армія знищена!», нагадавши, що В. Черчилль та Й. Сталін в одній упряжці, де погоничом виступає Ф. Рузвельт («Черчилль і Сталін») [213, с. 2]. Та й сам Черчилль не проміне можливості скористатися зі свого східного союзника, зручно вмовившись на його шії («Прогаляли») [214, с. 1].

Безпосередньо військовим «звитягам» радянських військ присвячена карикатура «Повітряний бій на Сході». У ній висміювалася надмірна довірливість радянських солдат, для яких слова командира важливіші за те, що вони бачать на власні очі [215, с. 1]; нав'язувалася думка, що Сталін несе за собою руїну та смерть для мільйонів солдатів. Такі сюжети стали основними у травневих випусках «Голосу Охтирщини», «Чернігівського кур'єра», «Нових днів», «Сумського вісника». Червоноармійці не отримували власних могил. Вони безіменні, вони ніщо для Сталіна («Протинаступ») [216, с. 2; 217, с. 2]. «Батьку народів» приміряли різні образи – коваля, який готовий розчавити власних солдатів (молот) ударом по ковадлу («Сталінів молот» [218, с. 2]); кочегара, який відрами і без перестану кидає на фронт «гарматне м'ясо» («Сталінський конвеєр» [219, с. 2]); сучасного Прометея, що несе народам війну, страждання, смерть, а його тінь – безкрає кладовище («Кривавий шлях натхненника Комінтерну» [220, с. 2]), м'ясника з еполетами генералісимуса, що перемелює людей у великій м'ясорубці («Кістковий млин та його винахідник "маршал" Сталін» (рис. 21) [221, с. 3]).

Успіхи коаліціантів на фронтах піддавалися сумнівам. Сталін жнець, який не може зібрати врожай з міцних німецьких ножів-багнетів («Його турботи»), або без особливих сподівань кидає на них танки («Запізно Сталін переконався!») [222, с. 2; 223, с. 1]. Офіціантка з заявою, що «нічого іншого я тобі запропонувати не можу...», подавала В. Черчиллю та Ф. Рузвельту переповнену старими чоботами супницю («Щоденне меню»). Карикатура натякала на чималі втрати союзників [224, с. 4]. Варто було б пожитися за рахунок іншого, додавав «Сумський вісник» за 20 червня 1943 р. («Біла смертно-

го одра пані Британії»). Імперія постає у вигляді старої змученої жінки в ліжку, яка ще за життя ризикує втратити золоті зуби. Допомогти їй в цьому готовий дядько Сем – персоналізований образ США [225, с. 1].

Питання постачання за програмою ленд-лізу влітку 1943 р. набуло нового звучання. До звичних карикатур з зображенням Сталіна, який споглядає, як ідуть на дно обіцяні союзниками вантажі («Тоннаж на словах» [226, с. 1]), додаються цілком нові. Президент США у карикатурі «Час не чекає» («Голос Охтирщини», 30 червня 1943 р.) підганяє робітників, аби ті будували швидше і більше кораблів: «Поспішайте, хлопці, бо німці топлять більш, ніж ми встигаємо будувати» [227, с. 2]. Водночас підприємливі особи з явно семітськими рисами обличчя та іменами Хаїм та Ісак обговорювали вигідну, але не зовсім легальну угоду:

«– Я маю гарний гешефт; одержавши гроші за консерви, а навантажив цеглу.

– Але ж це з'ясується!

– О, ні, друже! 95 % за те, що цей корабель буде потоплений німецькими підводними човнами» [228, с. 3; 229, с. 2].

5 липня 1943 р. почався наступ німецьких армій з-під Белгорода та від Орла в напрямку на Курськ. Розпочалася одна з найбільших битв Другої світової війни. 12 липня під Прохорівкою відбулася найбільша танкова битва, в якій з обох боків було задіяно 1200 танків та самохідних гармат. Цього ж дня радянські війська перейшли у наступ. 5 серпня німці залишили Орел та Белгород, а 23 серпня радянські війська прорвалися до Харкова. Ці події, зі зрозумілих причин, не віднайшли свого відображення в карикатурі. Кількість рисунків на сторінках окупаційних видань Чернігівщини та Сумщини почала різко скорочуватися. У липні оприлюднили одне зображення, у серпні – 7.

Останньою спробою дискредитації союзників стала карикатура «Друзі виходять на великий шлях» («Голос Охтирщини», 6 серпня 1943 р.), де радянський та американський солдати зображені радше як якісь грабіжники, ніж захисники чи визволителі [230, с. 2]. Нагадали й про звірства радянської влади у рисунку «Советський душоуб». У підтекстовці була наведена історична довідка про вбивства за наказом Сталіна неповинних ні в чому українців у 1937–1941 роках [231, с. 1]. На шпальтах «Відродження» за 31 серпня 1943 р. востаннє розповіли про другорядність постаті Сталіна (рисунок «Принада»). Ф. Рузвельт і В. Черчилль, осідлавши «батька народів», за допомогою приманки-ковбаси («Європа») направляли його прямісінько на камінь («німецький фронт») [232, с. 1].

Фактично нерозкритою темою залишався партизанський рух. Єдина згадка про нього датується 24 серпня 1943 р., коли роменський часопис «Відродження» надрукував карикатуру-агітку «Бандитські балачки». Нехитрий діалог вінчав заклик: «Допомагай німцям знищувати бандитів! Повідомляй про сховища бандитів! Тоді зможеш Ти спокійно працювати і жити» [233, с. 1].

Після Квебекської конференції у квітні 1943 р. Об'єд-

Рис. 21. «Кістковий млин та його винахідник „маршал“ Сталін». 22 червня 1943 р. «Сумський вісник»

нана рада начальників штабів Англії та США утворила штаб верховного командування союзними силами в Британії на чолі з англійським генералом Ф. Морганом. Розроблений ним план дій у Північно-Західній Франції було відхилено, а, отже, відкриття другого фронту відтермінувалося до 1944 р. Плани висадки союзників на атлантичному узбережжі Франції не були таємницею для Німеччини, проте невідомими залишалися дата та місце. Німецька пропаганда продовжувала переконувати читачів у неприступності «Атлантичного валу», що знайшло відображення в однойменній карикатурі («Відродження», 27 серпня 1943 р.). У ній англо-американські військові поглядали у бік французького узбережжя, яке вкривали німецькі гармати. Поряд було застереження: «Всяка спроба англо-американців висадитися на материк зазнає жорстокої поразки» [231, с. 2].

Остання віднайдена нами карикатура на сторінках окупаційних видань датована 13 листопада 1943 р. Газета «Вісті Прилуччини» повторила вже неодноразово згадану карикатуру «Тоннаж на словах» зі Сталіним, який споглядає на затоплення військової допомоги [234, с. 1].

Отже, політична карикатура є цілком самодостатнім жанром, зручним інструментом формування необхідних настроїв, мобілізації окремих соціальних груп, стимулювання адресатів до певних дій. Кращі зразки карикатурної продукції мали властивість впливати на широкі верстви населення і різні вікові групи. Вони доступніші до розуміння, не потребували глибоких знань, а яскраві образи, кумедні зображення, влучні вислови-пояснення закладали міцні ідеологічні установки, ціннісні орієнтири, програмували моделі поведінки.

Окупаційна преса активно вдавалася до використання подібних зображень, інформуючи читача про успіхи Німеччини на фронтах Другої світової війни. Політична карикатура ставала складовою частиною новин, своєрідним віддзеркаленням подій. Коли ж Німеччина зазнавала дошкульних ударів, рисунки в окупаційних виданнях переорієнтовувалися на викриття неузгодженості в діях союзників чи їх злочинної сутності тощо. Дана тема навряд чи може вважатися вичерпаною і потребує подальших досліджень.

ДЖЕРЕЛА

1. Нельсон А. Политические манипуляции или покорение толпы. Москва : Наука, 1999. 342 с.
2. Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2014. Вип. 4 (6). С. 70–85.
3. Чайковський І. Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941–1944. *Гомін України – Література і мистецтво*. 1966. Ч. 7. 16 липня.
4. Івлев І.О., А.Ф. Юденков Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1985. № 6. С. 41–48.
5. Черняков Б.І. Періодична преса на окупованій території України. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2005. Т. 18. С. 131–158.
6. Смилянська Ю. Окупаційна преса на території України (1941–1944). *Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий. Холокост: новые исследования и материалы. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике*. Т. IV. Москва, 2011. С. 47–68.
7. Сегеда С.П. Радянська військова преса на території України в роки Другої світової війни. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 44 (2). – С. 156–162.
8. Смірнова В.І. Колекція підпільно-партизанської преси України 1941–1944 рр. *Архіви України*. 2010. № 5. С. 118–133.
9. Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ : Парлам. вид-во, 2009. 350 с.
10. Романенко Т.В. Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939 – перша половина 1943 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2013. № 1 (2). С. 133–143.
11. Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. XXXVIII. С. 338–342.
12. Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.). *Сіверянський літопис*. 1999. № 2. С. 81–102.
13. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2006. 20 с.
14. Стельникович С.В. Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 235–237.
15. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.
16. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки*. 2006. Вип. 31. С. 51–68.
17. Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 2008. 19 с.
18. Яковлев Д.Е. Карикатура как образ жизни. *Декоративное искусство*. 2005. № 1. С. 35–37.
19. Щупак І.Я. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*. Дніпропетровськ, 2006. Вип. 3. С. 147–175.
20. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. Київ, 2018. 268 с.
21. Воронина О.А. Анализ карикатуры как вида креолизованного текста. *Вестник Центра международного образования Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова*. 2010. № 2 : Лингвистика. С. 11–15.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
23. Азарх І. Газета «Українське Полісся» як джерело вивчення процесу дебільшовизації Чернігівщини в 1941–1943 рр.. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 8–27.
24. *Українське Полісся*. 1941. 3 грудня.
25. *Українське Полісся*. 1941. 10 грудня.
26. *Українське Полісся*. 1941. 24 грудня.
27. *Українське Полісся*. 1941. 28 грудня.
28. *Українське Полісся*. 1941. 12 грудня.
29. *Українське Полісся*. 1942. 1 січня.
30. *Новий шлях*. 1942. 13 січня.
31. *Новий шлях*. 1942. 1 січня.
32. *Українське Полісся*. 1942. 14 січня.
33. *Українське Полісся*. 1942. 1 лютого.
34. *Українське Полісся*. 1942. 11 лютого.
35. *Українське Полісся*. 1942. 13 лютого.
36. *Українське Полісся*. 1942. 27 лютого.
37. *Українське Полісся*. 1942. 8 лютого.
38. *Українське Полісся*. 1942. 15 лютого.
39. *Українське Полісся*. 1942. 20 лютого.
40. *Українське Полісся*. 1942. 1 березня.
41. *Українське Полісся*. 1942. 12 березня.
42. *Українське Полісся*. 1942. 15 березня.
43. *Українське Полісся*. 1942. 29 березня.
44. *Голос Охтирщини*. 1942. 14 травня.
45. *Голос Охтирщини*. 1942. 19 травня.
46. *Голос Охтирщини*. 1942. 16 квітня.
47. *Сумський вісник*. 1942. 29 квітня.
48. *Сумський вісник*. 1942. 1 травня.
49. *Ніжинські вісті*. 1942. 20 травня.
50. *Ніжинські вісті*. 1942. 18 липня.
51. *Сумський вісник*. 1942. 22 липня.
52. Пісня про Сталіна. Київ, Державне видавництво Мистецтво, 1936, 4 с.
53. *Українське Полісся*. 1942. 6 березня.
54. *Українське Полісся*. 1942. 18 березня.
55. *Українське Полісся*. 1942. 11 березня.
56. *Українське Полісся*. 1942. 22 березня.
57. *Українське Полісся*. 1942. 1 квітня.
58. *Українське Полісся*. 1942. 10 квітня.
59. *Українське Полісся*. 1942. 29 квітня.
60. *Українське Полісся*. 1942. 25 лютого.
61. *Українське Полісся*. 1942. 12 квітня.
62. *Ніжинські вісті*. 1942. 15 квітня.
63. *Відродження*. 1942. 28 квітня.
64. *Сумський вісник*. 1942. 7 серпня.
65. *Українське Полісся*. 1942. 17 квітня.
66. *Українське Полісся*. 1942. 26 квітня.
67. *Українське Полісся*. 1942. 24 квітня.
68. *Українське Полісся*. 1942. 22 квітня.
69. *Українське Полісся*. 1942. 3 квітня.
70. Майський І. М. Воспоминания советского дипломата (1925–1945 гг.). Москва : Изд-во «Наука», 1971. 716 с.
71. *Вісті Остерщини*. 1942. 1 травня.
72. *Ніжинські вісті*. 1942. 1 травня.
73. *Вісті Остерщини*. 1942. 15 травня.
74. *Українське Полісся*. 1942. 1 травня.
75. *Українське Полісся*. 1942. 3 травня.
76. *Вісті Прилуччини*. 1942. 13 травня.
77. *Голос Охтирщини*. 1942. 3 вересня.
78. *Новий час*. 1942. 27 вересня.
79. *Українське Полісся*. 1942. 8 травня.
80. *Сумський вісник*. 1942. 3 травня.
81. *Ніжинські вісті*. 1942. 23 травня.
82. *Сумський вісник*. 1942. 19 червня.
83. *Сумський вісник*. 1942. 1 липня.
84. *Ніжинські вісті*. 1942. 9 травня.
85. *Ніжинські вісті*. 1942. 13 травня.
86. *Сумський вісник*. 1942. 7 червня.
87. *Сумський вісник*. 1942. 13 травня.
88. *Сумський вісник*. 1942. 10 травня.
89. *Сумський вісник*. 1942. 3 червня.
90. *Сумський вісник*. 1942. 21 червня.
91. *Українське Полісся*. 1942. 5 червня.
92. *Голос Охтирщини*. 1942. 14 червня.
93. *Голос Охтирщини*. 1942. 4 жовтня.
94. *Сумський вісник*. 1942. 9 жовтня.
95. *Ніжинські вісті*. 1942. 10 жовтня.

96. Українське Полісся. 1942. 12 червня.
97. Голос Охтирщини. 1942. 11 червня.
98. Сумський вісник. 1942. 26 липня.
99. Вісті Прилуччини. 1942. 14 червня.
100. Ніжинські вісті. 1942. 22 липня.
101. Голос Охтирщини. 1942. 9 серпня.
102. Ніжинські вісті. 1942. 11 липня.
103. Українське Полісся. 1942. 17 липня.
104. Сумський вісник. 1942. 24 липня.
105. Вісті Прилуччини. 1942. 28 червня.
106. Сумський вісник. 1942. 15 липня.
107. Голос Охтирщини. 1942. 2 серпня.
108. Відродження. 1942. 7 листопада.
109. Українське Полісся. 1942. 15 листопада.
110. Голос Охтирщини. 1942. 21 червня.
111. Голос Охтирщини. 1942. 2 липня.
112. Сумський вісник. 1942. 5 серпня.
113. Ніжинські вісті. 1942. 19 серпня.
114. Голос Охтирщини. 1942. 27 серпня.
115. Сумський вісник. 1942. 16 серпня.
116. Ніжинські вісті. 1942. 6 червня.
117. Сумський вісник. 1942. 12 червня.
118. Вісті Прилуччини. 1942. 26 червня.
119. Сумський вісник. 1942. 12 липня.
120. Ніжинські вісті. 1942. 15 серпня.
121. Сумський вісник. 1942. 21 серпня.
122. Визволення. 1942. 19 липня.
123. Ніжинські вісті. 1942. 29 липня.
124. Сумський вісник. 1942. 29 липня.
125. Голос Охтирщини. 1942. 13 серпня.
126. Відродження. 1942. 21 серпня.
127. Ніжинські вісті. 1942. 29 серпня.
128. Сумський вісник. 1942. 01 6 вересня.
129. Вісті Прилуччини. 1942. 16 вересня.
130. Ніжинські вісті. 1942. 26 вересня.
131. Сумський вісник. 1942. 27 вересня.
132. Вісті Остерщини. 1942. 30 жовтня.
133. Вісті Прилуччини. 1942. 4 листопада.
134. Чернігівський кур'єр. 1943. 25 квітня.
135. Останні вісті. 1942. № 18 (вересень).
136. Останні вісті. 1942. № 23 (жовтень).
137. Вісті Прилуччини. 1942. 21 жовтня.
138. Вісті Прилуччини. 1942. 28 жовтня.
139. Вісті Прилуччини. 1942. 11 листопада.
140. Голос Охтирщини. 1942. 7 жовтня.
141. Новий час. 1942. 8 листопада.
142. Відродження. 1942. 10 листопада.
143. Ніжинські вісті. 1942. 11 листопада.
144. Сумський вісник. 1942. 15 листопада.
145. Українське Полісся. 1942. 27 грудня.
146. Сумський вісник. 1942. 28 жовтня.
147. Ніжинські вісті. 1942. 4 листопада.
148. Сумський вісник. 1942. 25 вересня.
149. Ніжинські вісті. 1942. 3 жовтня.
150. Ніжинські вісті. 1942. 7 листопада.
151. Сумський вісник. 1942. 18 листопада.
152. Новий час. 1942. 11 жовтня.
153. Голос Охтирщини. 1942. 27 вересня.
154. Ніжинські вісті. 1942. 30 вересня.
155. Сумський вісник. 1942. 23 жовтня.
156. Голос Охтирщини. 1942. 2 жовтня.
157. Новий час. 1942. 1 листопада.
158. Нові дні. – 1942. 7 жовтня.
159. Новий час. 1942. 20 вересня.
160. Последние известия. 1942. № 14 (октябрь).
161. Ніжинські вісті. 1942. 14 жовтня.
162. Вісті Прилуччини. 1942. 29 листопада.
163. Вісті Остерщини. 1942. 25 грудня.
164. Новий час. 1942. 13 вересня.
165. Новий час. 1942. 15 листопада.
166. Ніжинські вісті. 1942. 23 вересня.
167. Голос Охтирщини. 1942. 16 жовтня.
168. Вісті Прилуччини. 1942. 30 жовтня.
169. Последние известия. 1942. № 16 (жовтень).
170. Сумський вісник. 1942. 14 жовтня.
171. Українське Полісся. 1942. 20 грудня.
172. Визволення. 1942. 22 листопада.
173. Ніжинські вісті. 1942. 28 листопада.
174. Вісті Прилуччини. 1943. 13 січня.
175. Чернігівський кур'єр. 1943. 7 березня.
176. Вісті Прилуччини. 1942. 22 листопада.
177. Новий час. 1942. 13 грудня.
178. Відродження. 1942. 15 грудня.
179. Вісті Остерщини. 1942. 1 грудня.
180. Вісті Прилуччини. 1942. 27 грудня.
181. Вісті Прилуччини. 1942. 9 грудня.
182. Українське Полісся. 1942. 9 грудня.
183. Вісті Прилуччини. 1942. 27 листопада.
184. Нові дні. 1942. 2 грудня.
185. Українське Полісся. 1942. 6 грудня.
186. Українське Полісся. 1942. 16 грудня.
187. Відродження. 1942. 4 грудня.
188. Ніжинські вісті. 1942. 9 грудня.
189. Ніжинські вісті. 1942. 30 грудня.
190. Сумський вісник. 1943. 6 січня.
191. Новий час. 1943. 10 січня.
192. Відродження. 1942. 23 грудня.
193. Ніжинські вісті. 1943. 2 січня.
194. Сумський вісник. 1943. 3 січня.
195. Вісті Прилуччини. 1942. 25 грудня.
196. Вісті Остерщини. 1943. 1 січня.
197. Ніжинські вісті. 1943. 6 січня.
198. Відродження. 1943. 8 січня.
199. Сумський вісник. 1943. 10 січня.
200. Вісті Остерщини. 1943. 16 лютого.
201. Відродження. 1943. 15 січня.
202. Ніжинські вісті. 1943. 16 січня.
203. Відродження. 1943. 22 січня.
204. Сумський вісник. 1943. 8 січня.
205. Сумський вісник. 1943. 13 січня.
206. Ніжинські вісті. 1943. 23 січня.
207. Відродження. 1943. 7 травня.
208. Відродження. 1943. 26 січня.
209. Вісті Прилуччини. 1943. 21 лютого.
210. Вісті Прилуччини. 1943. 12 березня.
211. Вісті Прилуччини. 1943. 7 березня.
212. Український кур'єр. 1943. 11 липня.
213. Чернігівський кур'єр. 1943. 10 березня.
214. Вісті Прилуччини. 1943. 14 березня.
215. Відродження. 1943. 6 квітня.
216. Чернігівський кур'єр. 1943. 21 квітня.
217. Голос Охтирщини. 1943. 27 травня.
218. Нові дні. 1943. 15 травня.
219. Голос Охтирщини. 1943. 23 травня.
220. Голос Охтирщини. 1943. 30 травня.
221. Сумський вісник. 1943. 22 червня.
222. Сумський вісник. 1943. 18 червня.
223. Відродження. 1943. 29 червня.
224. Голос Охтирщини. 1943. 2 червня.
225. Сумський вісник. 1943. 20 червня.
226. Відродження. 1943. 4 червня.
227. Голос Охтирщини. 1943. 30 червня.
228. Голос Охтирщини. 1943. 1 серпня.
229. Сумський вісник. 1943. 15 серпня.
230. Голос Охтирщини. 1943. 6 серпня.
231. Відродження. 1943. 27 серпня.
232. Відродження. 1943. 31 серпня.
233. Відродження. 1943. 24 серпня.
234. Вісті Прилуччини. 1943. 13 листопада.

Horokh M.V. The reflection of 1941–1943 geopolitical reality in the political cartoon of the occupational press in Chernihiv and Sumy region

The article is devoted to the clarification of the political caricature's role and position in the forming of the informational space on the Chernihiv and Sumy region territory during World War II. In 1941–1943 the occupation authorities published 15 newspapers in Chernihiv, Nizhyn, Pryluky, Snovsk, Ostry, Semenivka, Novhorod-Siverskyi, Sumy, Romny, Konotop, Krolevets, Okhtyrka, Shostka, Putivl. We find caricatures in 219 issues of 813. Most of the images are in the «Ukrainske Polissia» (53 issues), «Sumskyi visnyk» (47), «Nizhynski visti» (30), «Holos Okhtyrshchynu» (29) and «Visti Pryluchchynu» (23). Newspapers promptly introduced readers to the front lines, orders and announcements of the occupation administration and orders of the German command.

The analysis found that the publication of the occupation media had a clear anti-Soviet and anti-Semitic orientation. Some caricatures were used for purely tactical reasons, directing the incitement of international enmity. The rest images orientation was more distant, strategic objectives, which was to discredit the Soviet leadership as reckless and criminal. The occupation press ridiculed the anti-Hitler coalition figures (Stalin, Roosevelt, Churchill), the inability of the Allies to withstand the German military units and secure the admission of the Lend-Lease program. Based on the moral and psychological and ideological stereotypes of marginalized group Ukrainian society Nazi propaganda exploited the worst traits and feelings, directing them to support the awful terror.

The key events on the fronts of the World War II and relations between the allies were reflected, albeit belatedly, through the cartoons in the pages of the oc-

cupational press. The analysis of the visual images on the pages of the occupational press helps to reveal the concept of ideological manipulations of the Nazi regime. It also helps to evaluate their influence on the forming of the perception archetypes of both people of occupied Ukraine and people who live nowadays.

Key words: political caricature, occupation press, Chernihiv oblast, Sumy oblast.

REFERENCES

- Nelson, A. (1999). *Politiesheskie manipulatsii ili pokorenie tolpy* [Political manipulation or crowd control]. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Honcharenko, O. (2014). «Yudeo-bilshovyzm» yak model ideolohichnoi obrobky mistsevoho naselennia raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [“Judeo-Bolshevism” as model of indoctrinal local population reichskommissariat “Ukraine” (1941–1944)]. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*, 4 (6), pp. 70–85. [in Ukrainian].
- Chaikovskiy, I. (1966). Ukrainian periodychni vydannia za nimetskoj okupatsii, 1941–1944 [Ukrainian periodicals under German occupation, 1941–1944]. *Homin Ukrainy, Literatura i mystetstvo*, ch. 7, lypnia 16. [in Ukrainian].
- Ivliev, I. O., Yudenkov A. F. (1985). Kontrpropahanda pidpilnykiv i partyzaniv na okupovanii radianskii terytorii (1941–1944 rr.) [Counterpropaganda of the insurgent activists and partisans on the occupied Soviet territory]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, pp. 41–48. [in Ukrainian].
- Cherniakov, B.I. (2005). Periodychna presa na okupovanii terytorii Ukrainy [The Periodical Press on the Occupied Territory]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, vol. 18, pp. 131–158. [in Ukrainian].
- Smilianskaya, Yu. (2011). Okupatsionnaya presa na terytorii Ukrainy (1941–1944). Formirovanie i ukreplenie antievreyskikh stereotipov kak popytka konsolidatsii okkupantov s naseleniem okkupirovannikh territorii [Regional features of the Holocaust as reflected in the Ukrainian press during the occupation (1941–1944)]. Abstracts of papers 2011: *Kholokost: novye issledovaniya i materialy. Materialy XVII Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaiki*, vol. IV. (pp. 47–68). Moskva. [in Russian].
- Seheda, S.P. (2011). Radianska viiskova presa na terytorii Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny [Soviet military press on the territory of Ukraine during the Second World War]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 44 (2), pp. 156–162. [in Ukrainian].
- Smirnova, V.I. (2010). Kolektsiia pidpilno-partyzanskoj presy Ukrainy 1941–1944 rr. [Collection of Partisan Press of Ukraine in 1941–1944]. *Arkhivy Ukrainy*, 5, pp. 118–133. [in Ukrainian].
- Fedotova, O.O. (2009). *Politychna tsenzura drukovanykh vydan v USSR–URSR (1917–1990 rr.)* [Political censorship of publications in the USSR, the Ukrainian SSR (1917–1990 pp.)]. Kyiv : Parlam. vyd-vo. [in Ukrainian].
- Romanenko, T.V. (2013). Radianska presa v Ukrainii RSR na pochatku Druhoi svitovoi viiny ta v roky natsyistskoj okupatsii (1939 – persha polovyna 1943 rr.) [The Soviet press in the Ukrainian SSR at the beginning of the Second World War and during the German occupation (1939 – first half of 1943)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky*, 1 (2), pp. 133–143. [in Ukrainian].
- Handrabura, N.Ya. (2014). Ukrainomovna okupatsiina presa yak dzherelo z istorii natsyistskoj eksploatatsii naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.) [The Ukrainian language occupying press as a source from history of Nazi exploitation of Ukrainian population (1941–1944)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, issue XXXVIII, pp. 338–342. [in Ukrainian].
- Hrechenko, H. (1999). Chernihivshchyna na shpaltakh okupatsiinykh hazet (1941–1943 rr.) [Chernihiv region on the front pages of occupation newspapers (1941–1943)]. *Sivrianskyi litopys*, 2, pp. 81–102. [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, M.V. (2006). *Ahitatsiino-propahandystska diialnist orhaniv nimetskoj okupatsiinoi vlady sered naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Agitation and propagandistic activity of the German occupation authorities among the population of Ukraine (1941–1944)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Stelnykovich, S.V. (2013). Ofitsiina ukrainomovna presa Heneralnoho okruhu «Zhytomyr» (1941–1944 rr.) [The Official Ukrainian language press of the General District «Zhytomyr»]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, issue 6, pp. 235–237. [in Ukrainian].
- Tytarenko, D.M. (2002). *Presa Skhidnoi Ukrainy periodu nimetsko-fashytskoi okupatsii yak istorychne dzherelo (1941–1943 rr.)* [The press of Eastern Ukraine of the period of German fascist occupation as a historical source (1941–1943)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
- Cherniakov, B. (2006). Okupatsiina presa Raikhskomisariatu Ukrainy: rozbudova i funktsionuvannia (1941–1943 rr.) [Occupation press of the Reichskommissariat “Ukraine”: development and functioning (1941–1943)]. *Naukovi zapysky*, issue 31, pp. 51–68. [in Ukrainian].
- Yaremenko, V.M. (2008). *Polityka nimetskoho okupatsiinoho rezhymu shchodo presy v raikhskomisariati «Ukraina» (1941–1944 rr.)* [German Nazi occupation policy concerning the press in Reichskommissariat “Ukraine”] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
- Yakovlev, D.E. (2005). Karikatura kak obraz zhizni [Caricature as a way of life]. *Dekorativnoe iskusstvo*, 1, pp. 35–37. [in Russian].
- Shchupak, I.Ya. (2006). Natsyistska antysemitska propahanda sered mistsevoho naselennia Ukrainy [The Nazi Antisemitic Propaganda Among the Local Population of Ukraine]. *Problemy istorii Holokostu*, issue 3, pp. 147–175. [in Ukrainian].
- Maievskiy, O. (2018). Politychni plakaty i karykatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr. [Political poster and caricature as a means of ideological struggle in Ukraine in 1939–1945]. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
- Voronina, O.A. (2010). Analiz karikatury kak vida kreolizovannogo teksta [Caricature as a kind of creolized texts]. *Vestnik Tsentra mezhdunarodnogo obrazovaniya Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni M.V. Lomonosova: Lingvistika*, 2, pp. 11–15. [in Russian].
- Busel, V.T. (Comps.). (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi mowy* [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Kyiv: Perun. [in Ukrainian].
- Azarkh, I. (2016). Hazeta «Ukrainske Polissia» yak dzherelo vuvchennia protsesu debilshovyzatsii Chernihivshchyny v 1941–1943 rr. [The newspaper «Ukrainian Polissia» as a source of study of the de-bolshevization in Chernihiv region, 1941–1943]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, issue 18, pp. 8–27. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 3 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 10 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 24 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 28 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1941), 12 hrudnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 sichnia. [in Ukrainian].
- Novyi shliakh* (1942), 13 sichnia. [in Ukrainian].
- Novyi shliakh* (1942), 1 sichnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 14 sichnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 11 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 13 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 27 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 8 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 15 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 20 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 12 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 29 bereznia. [in Ukrainian].
- Holos Okhtyrshchyny* (1942), 14 travnia. [in Ukrainian].
- Holos Okhtyrshchyny* (1942), 19 kvitnia. [in Ukrainian].
- Holos Okhtyrshchyny* (1942), 16 kvitnia. [in Ukrainian].
- Sumskiy visnyk* (1942), 29 kvitnia. [in Ukrainian].
- Sumskiy visnyk* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
- Nizhynski visti* (1942), 20 travnia. [in Ukrainian].
- Nizhynski visti* (1942), 18 lypnia. [in Ukrainian].
- Sumskiy visnyk* (1942), 22 lypnia. [in Ukrainian].
- (1936) *Pisnia pro Stalina* [Song about Stalin]. – Kyiv, Derzhavne vydavnytstvo Mystetstvo. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 6 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 18 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 11 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 22 bereznia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 10 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 29 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 25 liutoho. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 12 kvitnia. [in Ukrainian].
- Nizhynski visti* (1942), 15 kvitnia. [in Ukrainian].
- Vidrodzhennia* (1942), 28 kvitnia. [in Ukrainian].
- Sumskiy visnyk* (1942), 7 serpnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 17 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 26 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 24 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 22 kvitnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 3 kvitnia. [in Ukrainian].
- Mayskiy, I.M. (1971). *Vospominaniya sovetskogo diplomata (1925–1945 gg.)* [Memories of Soviet diplomat. 1925–1945]. Moskva : Izd-vo «Nauka». [in Russian].
- Visti Ostershchyny* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
- Nizhynski visti* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
- Visti Ostershchyny* (1942), 15 travnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 1 travnia. [in Ukrainian].
- Ukrainske Polissia* (1942), 3 travnia. [in Ukrainian].
- Visti Pryluchchyny* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
- Holos Okhtyrshchyny* (1942), 3 veresnia. [in Ukrainian].

78. *Novyi chas* (1942), 27 veresnia. [in Ukrainian].
 79. *Ukrainske Polissia* (1942), 8 travnia. [in Ukrainian].
 80. *Sumskiy visnyk* (1942), 3 travnia. [in Ukrainian].
 81. *Nizhynski visti* (1942), 23 travnia. [in Ukrainian].
 82. *Sumskiy visnyk* (1942), 19 chervnia. [in Ukrainian].
 83. *Sumskiy visnyk* (1942), 1 lypnia. [in Ukrainian].
 84. *Nizhynski visti* (1942), 9 travnia. [in Ukrainian].
 85. *Nizhynski visti* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
 86. *Sumskiy visnyk* (1942), 7 chervnia. [in Ukrainian].
 87. *Sumskiy visnyk* (1942), 13 travnia. [in Ukrainian].
 88. *Sumskiy visnyk* (1942), 10 travnia. [in Ukrainian].
 89. *Sumskiy visnyk* (1942), 3 chervnia. [in Ukrainian].
 90. *Sumskiy visnyk* (1942), 21 chervnia. [in Ukrainian].
 91. *Ukrainske Polissia* (1942), 5 chervnia. [in Ukrainian].
 92. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 14 chervnia. [in Ukrainian].
 93. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 4 zhovtnia. [in Ukrainian].
 94. *Sumskiy visnyk* (1942), 9 zhovtnia. [in Ukrainian].
 95. *Nizhynski visti* (1942), 3 chervnia. [in Ukrainian].
 96. *Ukrainske Polissia* (1942), 12 chervnia. [in Ukrainian].
 97. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 11 chervnia. [in Ukrainian].
 98. *Sumskiy visnyk* (1942), 26 lypnia. [in Ukrainian].
 99. *Visti Pryluchchyny* (1942), 14 chervnia. [in Ukrainian].
 100. *Nizhynski visti* (1942), 22 lypnia. [in Ukrainian].
 101. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 9 serpnia. [in Ukrainian].
 102. *Nizhynski visti* (1942), 11 lypnia. [in Ukrainian].
 103. *Ukrainske Polissia* (1942), 17 lypnia. [in Ukrainian].
 104. *Sumskiy visnyk* (1942), 24 lypnia. [in Ukrainian].
 105. *Visti Pryluchchyny* (1942), 28 chervnia. [in Ukrainian].
 106. *Sumskiy visnyk* (1942), 15 lypnia. [in Ukrainian].
 107. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 2 serpnia. [in Ukrainian].
 108. *Vidrodzhennia* (1942), 7 lystopada. [in Ukrainian].
 109. *Ukrainske Polissia* (1942), 15 lystopada. [in Ukrainian].
 110. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 21 chervnia. [in Ukrainian].
 111. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 2 lypnia. [in Ukrainian].
 112. *Sumskiy visnyk* (1942), 5 serpnia. [in Ukrainian].
 113. *Nizhynski visti* (1942), 19 serpnia. [in Ukrainian].
 114. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 27 serpnia. [in Ukrainian].
 115. *Sumskiy visnyk* (1942), 16 serpnia. [in Ukrainian].
 116. *Nizhynski visti* (1942), 6 chervnia. [in Ukrainian].
 117. *Sumskiy visnyk* (1942), 12 chervnia. [in Ukrainian].
 118. *Visti Pryluchchyny* (1942), 26 chervnia. [in Ukrainian].
 119. *Sumskiy visnyk* (1942), 12 lypnia. [in Ukrainian].
 120. *Nizhynski visti* (1942), 15 serpnia. [in Ukrainian].
 121. *Sumskiy visnyk* (1942), 21 serpnia. [in Ukrainian].
 122. *Vyzvolennia* (1942), 19 lypnia. [in Ukrainian].
 123. *Nizhynski visti* (1942), 29 lypnia. [in Ukrainian].
 124. *Sumskiy visnyk* (1942), 29 lypnia. [in Ukrainian].
 125. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 13 serpnia. [in Ukrainian].
 126. *Vidrodzhennia* (1942), 21 serpnia. [in Ukrainian].
 127. *Nizhynski visti* (1942), 29 serpnia. [in Ukrainian].
 128. *Sumskiy visnyk* (1942), 6 veresnia. [in Ukrainian].
 129. *Visti Pryluchchyny* (1942), 16 veresnia. [in Ukrainian].
 130. *Nizhynski visti* (1942), 26 veresnia. [in Ukrainian].
 131. *Sumskiy visnyk* (1942), 27 veresnia. [in Ukrainian].
 132. *Visti Ostershchyny* (1942), 30 zhovtnia. [in Ukrainian].
 133. *Visti Pryluchchyny* (1942), 4 lystopada. [in Ukrainian].
 134. *Chernihivskiy kurier* (1943), 25 kvitnia. [in Ukrainian].
 135. *Ostanni visti* (1942), №18 (veresen). [in Ukrainian].
 136. *Ostanni visti* (1942), №23 (veresen). [in Ukrainian].
 137. *Visti Pryluchchyny* (1942), 21 zhovtnia. [in Ukrainian].
 138. *Visti Pryluchchyny* (1942), 28 zhovtnia. [in Ukrainian].
 139. *Visti Pryluchchyny* (1942), 11 lystopada. [in Ukrainian].
 140. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 7 zhovtnia. [in Ukrainian].
 141. *Novyi chas* (1942), 8 lystopada. [in Ukrainian].
 142. *Vidrodzhennia* (1942), 10 lystopada. [in Ukrainian].
 143. *Nizhynski visti* (1942), 11 lystopada. [in Ukrainian].
 144. *Sumskiy visnyk* (1942), 15 lystopada. [in Ukrainian].
 145. *Ukrainske Polissia* (1942), 27 hrudnia. [in Ukrainian].
 146. *Sumskiy visnyk* (1942), 28 zhovtnia. [in Ukrainian].
 147. *Nizhynski visti* (1942), 4 lystopada. [in Ukrainian].
 148. *Sumskiy visnyk* (1942), 25 veresnia. [in Ukrainian].
 149. *Nizhynski visti* (1942), 3 zhovtnia. [in Ukrainian].
 150. *Nizhynski visti* (1942), 7 lystopada. [in Ukrainian].
 151. *Sumskiy visnyk* (1942), 18 lystopada. [in Ukrainian].
 152. *Novyi chas* (1942), 11 zhovtnia. [in Ukrainian].
 153. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 27 veresnia. [in Ukrainian].
 154. *Nizhynski visti* (1942), 30 veresnia. [in Ukrainian].
 155. *Sumskiy visnyk* (1942), 23 zhovtnia. [in Ukrainian].
 156. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 2 zhovtnia. [in Ukrainian].
 157. *Novyi chas* (1942), 1 lystopada. [in Ukrainian].
 158. *Novi dni* (1942), 7 zhovtnia. [in Ukrainian].
 159. *Novyi chas* (1942), 20 veresnia. [in Ukrainian].
 160. *Poslednie izvestiya* (1942), №14 (oktjabr'). [in Russian].
 161. *Nizhynski visti* (1942), 14 zhovtnia. [in Ukrainian].
 162. *Visti Pryluchchyny* (1942), 29 lystopada. [in Ukrainian].
 163. *Visti Ostershchyny* (1942), 25 hrudnia. [in Ukrainian].
 164. *Novyi chas* (1942), 13 veresnia. [in Ukrainian].
 165. *Novyi chas* (1942), 15 lystopada. [in Ukrainian].
 166. *Nizhynski visti* (1942), 23 veresnia. [in Ukrainian].
 167. *Holos Okhtyrshchyny* (1942), 16 zhovtnia. [in Ukrainian].
 168. *Visti Pryluchchyny* (1942), 30 zhovtnia. [in Ukrainian].
 169. *Poslednie izvestiya* (1942), №16 (oktjabr'). [in Russian].
 170. *Sumskiy visnyk* (1942), 14 zhovtnia. [in Ukrainian].
 171. *Ukrainske Polissia* (1942), 20 hrudnia. [in Ukrainian].
 172. *Vyzvolennia* (1942), 22 lystopada. [in Ukrainian].
 173. *Nizhynski visti* (1942), 28 lystopada. [in Ukrainian].
 174. *Visti Pryluchchyny* (1943), 13 sichnia. [in Ukrainian].
 175. *Chernihivskiy kurier* (1943), 7 bereznia. [in Ukrainian].
 176. *Visti Pryluchchyny* (1942), 22 lystopada. [in Ukrainian].
 177. *Novyi chas* (1942), 13 hrudnia. [in Ukrainian].
 178. *Vidrodzhennia* (1942), 15 hrudnia. [in Ukrainian].
 179. *Visti Ostershchyny* (1942), 1 hrudnia. [in Ukrainian].
 180. *Visti Pryluchchyny* (1942), 27 hrudnia. [in Ukrainian].
 181. *Visti Pryluchchyny* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
 182. *Ukrainske Polissia* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
 183. *Visti Pryluchchyny* (1942), 27 lystopada. [in Ukrainian].
 184. *Novi dni* (1942), 2 hrudnia. [in Ukrainian].
 185. *Ukrainske Polissia* (1942), 6 hrudnia. [in Ukrainian].
 186. *Ukrainske Polissia* (1942), 16 hrudnia. [in Ukrainian].
 187. *Vidrodzhennia* (1942), 4 hrudnia. [in Ukrainian].
 188. *Nizhynski visti* (1942), 9 hrudnia. [in Ukrainian].
 189. *Nizhynski visti* (1942), 30 hrudnia. [in Ukrainian].
 190. *Sumskiy visnyk* (1943), 6 sichnia. [in Ukrainian].
 191. *Novyi chas* (1943), 10 sichnia. [in Ukrainian].
 192. *Vidrodzhennia* (1942), 23 hrudnia. [in Ukrainian].
 193. *Nizhynski visti* (1943), 2 sichnia. [in Ukrainian].
 194. *Sumskiy visnyk* (1943), 3 sichnia. [in Ukrainian].
 195. *Visti Pryluchchyny* (1942), 25 hrudnia. [in Ukrainian].
 196. *Visti Ostershchyny* (1943), 1 sichnia. [in Ukrainian].
 197. *Nizhynski visti* (1943), 6 sichnia. [in Ukrainian].
 198. *Vidrodzhennia* (1943), 8 sichnia. [in Ukrainian].
 199. *Sumskiy visnyk* (1943), 10 sichnia. [in Ukrainian].
 200. *Visti Ostershchyny* (1943), 16 liutoho. [in Ukrainian].
 201. *Vidrodzhennia* (1943), 15 sichnia. [in Ukrainian].
 202. *Nizhynski visti* (1943), 16 sichnia. [in Ukrainian].
 203. *Vidrodzhennia* (1943), 22 sichnia. [in Ukrainian].
 204. *Sumskiy visnyk* (1943), 8 sichnia. [in Ukrainian].
 205. *Sumskiy visnyk* (1943), 13 sichnia. [in Ukrainian].
 206. *Nizhynski visti* (1943), 23 sichnia. [in Ukrainian].
 207. *Vidrodzhennia* (1943), 7 travnia. [in Ukrainian].
 208. *Vidrodzhennia* (1943), 26 sichnia. [in Ukrainian].
 209. *Visti Pryluchchyny* (1943), 21 liutoho. [in Ukrainian].
 210. *Visti Pryluchchyny* (1943), 12 bereznia. [in Ukrainian].
 211. *Visti Pryluchchyny* (1943), 7 bereznia. [in Ukrainian].
 212. *Ukrainskyi kurier* (1943), 11 lypnia. [in Ukrainian].
 213. *Chernihivskiy kurier* (1943), 10 bereznia. [in Ukrainian].
 214. *Visti Pryluchchyny* (1943), 14 bereznia. [in Ukrainian].
 215. *Vidrodzhennia* (1943), 6 kvitnia. [in Ukrainian].
 216. *Chernihivskiy kurier* (1943), 21 kvitnia. [in Ukrainian].
 217. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 27 travnia. [in Ukrainian].
 218. *Novi dni* (1943), 15 travnia. [in Ukrainian].
 219. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 23 travnia. [in Ukrainian].
 220. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 30 travnia. [in Ukrainian].
 221. *Sumskiy visnyk* (1943), 22 chervnia. [in Ukrainian].
 222. *Sumskiy visnyk* (1943), 18 chervnia. [in Ukrainian].
 223. *Vidrodzhennia* (1943), 29 chervnia. [in Ukrainian].
 224. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 2 chervnia. [in Ukrainian].
 225. *Sumskiy visnyk* (1943), 20 chervnia. [in Ukrainian].
 226. *Vidrodzhennia* (1943), 4 chervnia. [in Ukrainian].
 227. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 30 chervnia. [in Ukrainian].
 228. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 1 serpnia. [in Ukrainian].
 229. *Sumskiy visnyk* (1943), 15 serpnia. [in Ukrainian].
 230. *Holos Okhtyrshchyny* (1943), 6 serpnia. [in Ukrainian].
 231. *Vidrodzhennia* (1943), 27 serpnia. [in Ukrainian].
 232. *Vidrodzhennia* (1943), 31 serpnia. [in Ukrainian].
 233. *Vidrodzhennia* (1943), 24 serpnia. [in Ukrainian].
 234. *Visti Pryluchchyny* (1943), 13 lystopada. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
 Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 070.23(1–32)

Н.С. Подоляка

СТІНГАЗЕТИ СУМЩИНИ ЯК БАГАТОТИРАЖНА ПРЕСА РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ

Стаття присвячена стінним газетам Сумщини радянського часу як різновиду багатотиражної преси. Охарактеризовано стінні газети регіону як окремий вид радянської місцевої періодики у системі друку УРСР. Використано історико-хронологічний метод, а також загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Розкрито особливості композиції такого виду видань, принципи наповнення контенту, жанрові модифікації, форми. Наведено статистичні дані щодо основного складу та кількості редакційних колегій того періоду. Наголошено на основних завданнях низової преси. На конкретних прикладах проілюстровано, як відбувалося навчання редакторів та авторів таких газет. Виокремлено позитивні та негативні аспекти стінних газет: безпосередніми учасниками створення чергових номерів стіннівок було широке коло громадян, незалежно від статі і віку, які вміли писати (цей газетний новинахід із самого початку мав на меті відбити життя і діяльність якогось конкретного колективу, сприяючи впровадженню в маси соціалістичних ідей); стінні газети – найрозповсюдженіші і найближчі до людини за своєю географічною прив'язкою.

Утім, не всі статті привертати увагу читачів, проте вони завжди «тримали руку на пульсі часу». Серед негативних явищ цього процесу слід відзначити непрофесіоналізм робітників та використання двох форм ідеологічної зброї: або похвали, або осуду, критики. Характерною особливістю є також обходження «слизьких» питань.

Цей вид періодики був школою підготовки журналістських кадрів із низових колективів. Незважаючи на ідеологічну спрямованість і контроль, він сприяв вихованню любові до рідного слова і мови.

Ключові слова: стінні газети, багатотиражні газети, преса УРСР, історія преси і журналістики Сумщини.

Стінгазети цікаво розглядати як продукт тієї чи іншої епохи, що увібрав її характерні риси і неповторні миттєвості. Починаючи з 20-х років ХХ ст., стіннівки були одним із дієвих органів партійних та громадських організацій, трудових колективів, артілей, МТС, шкіл тощо. Критикуючи вади суспільства і просуваючи комуністичну ідеологію, вони створювалися переважно під тиском партійної чи комсомольської «верхівки». Минуло вже більше двадцяти років, як не існує СРСР та тієї адміністративно-командної системи, яку породив тоталітаризм, а стінгазети продовжують випускатися! Натепер їх кількість максимально зменшилася, переважають учнівські стіннівки, входять у життя їх електронні версії. І все ж таки, у чому сила життєздатності цього виду періодики? Спробуємо відшукати їх у минулому крізь призму публікацій газет Сумщини.

Стінні газети ставали об'єктом дослідження багатьох вчених: І. Старкової, Г. Зав'ялової, К. Шпакович, Г. Лози та ін. Серед останніх публікацій варто звернути увагу на статтю О. Вакальчук, яка провела детальні пресознавчі дослідження багатотиражних газет України й зупинилася в т. ч. на стінних газетах [1].

Мета статті – охарактеризувати стінні газети регіону як окремий вид радянської місцевої періодики у системі друку УРСР.

Методологічною основою дослідження є загальнотеторетичні методи аналізу та синтезу, історико-хронологічний метод та принцип історизму.

Як ознака масового самодіяльного феномену, стінга-

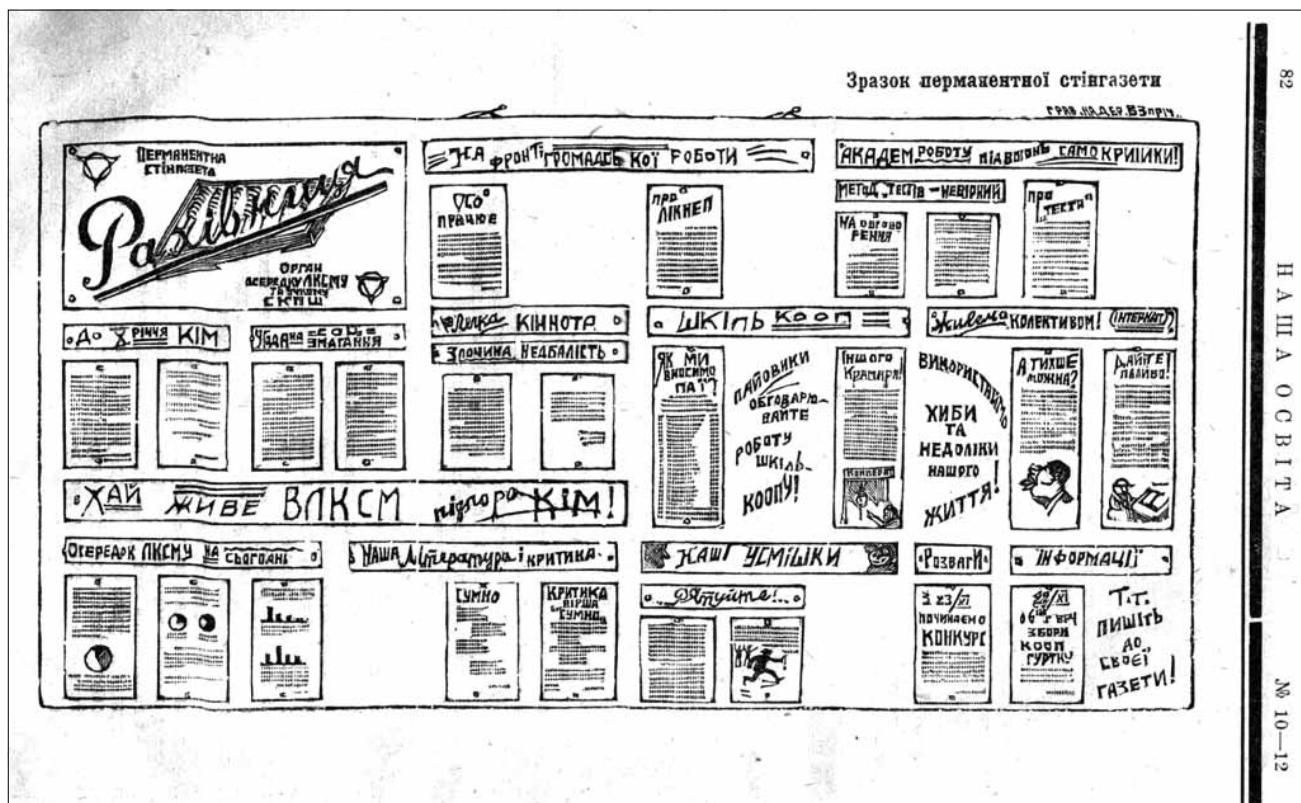
зета отримала поширення з 1920-х років. Її розповсюдження пов'язують із загальною демократизацією видань в добу НЕПу. Проте, більшовицька влада не могла дозволити некерованого випуску періодики. Тому після XIII з'їзду ВКП(б) у травні 1924 року, на якому відбулося обговорення форм і проблем стінгазет, було розроблено детальні інструкції щодо їх створення, декору і змісту, а також передбачено, як зібрати гуртки сількорів (рабкорів, юнкорів). Тоді ж почали проводити численні конкурси стінних газет на міських, обласних, республіканських, всеросійських рівнях. Вийшла й постанова оргбюро ЦКРКП(б), у якій наголошувалося, що «у стінних газетах необхідно вміщувати статті на теми, тісно пов'язані з станом підприємства, його діяльністю, організацією, а також, наприклад, статті, що роз'яснюють про знову укладений колективний договір, про одержане виробниче завдання, про підсумки виробничої діяльності за певний період, про технічні досягнення й інше» [2].

«Кожен із нас, – повідомляв часопис «Наша освіта» у 1929 році, – уявляє собі стінгазету, як аркуш настінного звичайного чи технічно збільшеного розміру паперу, на якому великими літерами намальована назва її, далі наліплені «гранки» – стьожки паперу: це статті, нотатки, оповідання, вірші, повідомлення та ін. Написані від руки, чи видрукувані на машинці. Все це дбайливою рукою Редакційної Колегії розташовано у певному порядку за розділами та оздоблено різними візерунками, малюнками, ілюстраціями із журналів та газет» [3]. Таким чином, форма стінних газет протягом більш як півстоліття не змінювалася, а лише вдосконалювалася.

Стінна газета, незалежно від того, де вона виходила (на підприємстві чи в колгоспі, у навчальному закладі, чи в установі), повинна була від першого до останнього рядка будуватися на фактах і прикладах із діяльності свого колективу. Її основний жанр – лист, замітка, коротка інформація, а не загальні статті.

Незважаючи на те, що стінгазети були одним із видів «зобов'язалівок», існувало чимало людей, які (нехай навіть не з власної волі) захоплювалися виданнями стінної преси. І хоча ініціатива частіше йшла не від колективу, а від партійних органів, згори, проте газета була масовою, популярною і найбільш доступною. Цей вид «масової самодіяльності» вузького колективного середовища зміцнював трудову дисципліну, певною мірою міг змінити канцелярсько-бюрократичні методи керівництва, виправити недоліки в культурному побуті населення. Такі газети випускалися скрізь, де були люди, котрі вміли писати: у наукових і навчальних установах, пожежних частинах, на заводах, тваринницьких фермах і, навіть, у фронтних окопах.

Завданням радянських стіннівок було впровадження «боротьби за здійснення зобов'язань ... року», за збільшення виробництва продукції з найменшою затратою праці і коштів. Також вони пропагували передовий дос-

Пропонована схема розташування матеріалу стінної газети 20-х – 30-х років ХХ ст.

від, критикували все відстале, що заважало «перетворенню в життя намічених планів» [4].

У Роменському районі станом на 1957 рік працювали редакційні колеги 336-ти стінгазет і 57-ми «бойових листків». Про їхню популярність і авторитет свідчили такі дані: 2500 робітників були їх дописувачами. Відомо також, що на той час у колгоспах, радгоспах і МТС, на заводах і фабриках, на будовах, у транспортних підприємствах, навчальних закладах області видавалося 10448 стінних газет і «бойових листків», у т. ч. понад 200 сатиричних [4].

Одна з найстаріших газет Сумщини – «Тяговик» – орган партійної організації Роменського депо. Стіннівка почала виходити влітку 1921 року. Провідними темами її публікацій були відбудова транспорту, зміцнення трудової дисципліни. Висвітлювалися також питання культурно-масової роботи в колективі, перші кроки народження художньої самодіяльності. Її робкорами було понад 50 осіб [5].

Чимало уваги приділялося навчанням редакторів та авторів таких газет. Обласна газета постійно сповіщала про наради робітників та редакторів стіннівок, які відбувалися в районних центрах та місті Суми [6; 7; 8; 9; 10; 11]. У 1956 році в приміщенні Палацу культури Сумського ордена Леніна машинобудівного заводу ім. Фрунзе обласна рада профспілок організувала огляд сатиричних газет та бюлетенів промислових підприємств і установ області [12].

«Робота з авторським активом, працівниками низової преси, повсякденна допомога їм – одне з головних завдань нашої редакції, – писала газета «Більшовицька зброя» у 1952 році. – Ми часто організуємо рейди, проводимо семінари, скликаємо наради робітників і редакторів стінних газет колгоспів, МТС, підприємств, шкіл. Систематично друкуюмо огляди стінгазет, даємо сількорам індивідуальні завдання, консультації, влаштовуємо виставки кращих стінних газет, допомагаємо складати плани номерів окремих стінгазет» [13].

Редакція газети «Ленінська правда» постійно проводила в кожному районі «Дні робітників», на яких професійні журналісти навчали писати замітки, ознайомили з основними журналістськими жанрами. Адже до редакційної колеги входили прості робітники і колгоспники, учні шкіл та вищих навчальних закладів, «широкий авторський актив з числа передовиків колгоспу» та ін.

Збереглися прізвища деяких редакторів стінних газет: Бондаренко (Шостка), Уманська (Охтирка), Заєць (Лебедин), Перфілов (Тростянець), Діденко (Білопіль), Анісімчук (Ворожба) та ін.

Найчастіше слово надавалося ланковим, досвідченим садоводам, дояркам, свинаркам тощо. Зокрема, варта уваги наступна інформація: «У передовій на Миропільщині артілі «Перше Травня» виходить щоденна стіннівка «Золотий колос». З номера в номер вона друкує змістовні матеріали про хід збирання врожаю, про-

пагує досвід роботи кращих людей колгоспного села.

Зі сторінок “Золотого колоса” хлібороби дізнаються про виробничі успіхи косарів комплексної бригади Кирила Карпенка, Мусія Бабенка, Івана Бережного, в’язальниць Тетяни Вороніної, Катерини Карпенко, Олександри Бабенко, Парасковії Матузної та багатьох інших передовиків соціалістичного змагання, які систематично перевиконують норми виробітку» [14].

Щодо тиражів, то вони в різних колективах варіювалися: від щоденних випусків до трьох-п’яти номерів на рік. Кількість членів редколегії теж коливалася від шести до п’ятдесяти і більше осіб.

Про ефективність стіннівок одна із публікацій газети «Більшовицька зброя» за 1951 рік повідомляла: «Редколегія “Колгоспної правди”, яка складається з 17 чоловік, уважно ставиться до кожної замітки, перевіряє сигнали і після вміщення бореться за дійовість їх. Кожен номер стіннівки розмножується в 6 примірниках і вивіщується в усіх бригадах колгоспу» [15].

Отже, виокремимо позитивні та негативні аспекти стінних газет, що дозволить зробити об’єктивні висновки та дати відповідь на запитання, поставлене на початку статті: «У чому сила життєдіяльності цього виду періодики?» По-перше, безпосередніми учасниками створення чергових номерів стіннівок було широке коло громадян, незалежно від статі і віку, які вміли писати. По-друге, цей газетний нововинахід з самого початку мав на меті відбити життя і діяльність якогось конкретного колективу, одночасно сприяючи впровадженню соціалістичних ідей (останнє довгі роки було «природно-неминучим» для будь-якої сфери культури, хоч як далеко від політики вона була). Відповідно, стінні газети – найрозповсюдженіші і найближчі до людини за своєю географічною прив’язкою. Не всі статті привертати увагу читачів, проте вони завжди «тримали руку на пульсі часу». Серед негативних явищ цього процесу слід відзначити непрофесіоналізм робсількорів, які звісно ж не мали журналістської освіти та іноді «народжували» у своїх замітках справжні «шедеври». Стінгазети, борючись за прискорення технічного прогресу, за високу якість продукції, економію сировини та матеріалів, використовували дві форми ідеологічної зброї: або похвалу, або осуд, критику. Друковане слово завжди сприймалося з хворобливою гостротою, отже, мало сильний вплив. Разом із тим у своєрідних посібниках для бажаючих випускати стінгазету вказувалося на те, що критикувати окремих членів парткому можна (щоправда, редактору варто зайвий раз порадитися в тому ж комітеті), але редколегія не має права оцінювати роботу бюро в цілому – це не в її компетенції. Залишати поза увагою «слизькі» питання – ще одна риса радянського часу. В усіх же інших випадках критика (навіть директорів, головлікарів й іншої «місцевої влади», не кажучи про простих робітників) не лише дозволялася, а й віталася.

Завдання стіннівки як за радянських часів, так і сьогодні фактично не змінилося. Вона покликана знайти недоліки та відображати явища суспільного життя конкретного колективу, регіону, формувати громадську думку, що завжди є на часі.

За тоталітарної влади газети репрезентували політичні та соціальні настрої населення, формували світоглядні засади. Але, незважаючи на всі вади цього масового самодіяльного феномену, стіннівка була хорошою школою редакторської й журналістської майстерності працівників низових колективів, навчала, виховувала і сприяла любові до слова і мови.

ДЖЕРЕЛА

1. Вакульчук О.А. Стінні газети як різновид радянських багатотиражних видань (20–30 рр. XX ст.). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2020. № 1. С. 150–158.
2. Смирнова М. Завдання стінної преси. *Ленінська правда*. 1957. 23 березня. С. 3.
3. Сергієнко Г. Про стінгазету в профшколі. *Наша освіта*. 1929. № 10–12. С. 80–83.
4. Смирнова М. Завдання стінної преси. *Ленінська правда*. 1957. 23 березня. С. 3.
5. Килимченко Є. Щоденна стінгазета. *Ленінська правда*. 1957. 5 травня. С. 2.
6. Мироненко О. Нарада редакторів стінгазет. *Більшовицька зброя*. 1951. 14 липня. С. 4.
7. Муковоз І. Нарада робсількорів. *Більшовицька зброя*. 1951. 7 липня. С. 3.
8. На нарадах і семінарах робсількорів. *Ленінська правда*. 1958. 24 січня. С. 3.
9. Навчання працівників низової преси. *Ленінська правда*. 1958. 8 квітня. С. 2.
10. Семінар редакторів стінних газет та робсількорів. *Більшовицька зброя*. 1951. 8 вересня. С. 3.
11. Силаєв Ф. Як ми працюємо з робсількорами. *Більшовицька зброя*. 1952. 5 травня. С. 3.
12. Ярова М. Обласний огляд сатиричних газет та бюлетенів. *Ленінська правда*. 1956. 19 вересня. С. 3.
13. Силаєв Ф. Як ми працюємо з робсількорами. *Більшовицька зброя*. 1952. 5 травня. С. 3.
14. Бойовий помічник парторганізації. *Ленінська правда*. 1956. 31 серпня. С. 3.
15. Вербовий І. З допомогою активу. *Більшовицька зброя*. 1951. 28 липня. С. 2.

Podoliaka N.S. Wall newspapers of the Sumy region as a multiplayer press of the Soviet time

The article is devoted to the wall newspapers of the Sumy region of the Soviet era as a type of large-circulation press.

The aim of the study is to characterize the region's wall newspapers as a separate type of Soviet local periodicals in the press system of the Ukrainian SSR.

The historical-chronological method was used, as well as general scientific methods of analysis and synthesis.

The features of the composition of this type of publications, the principles of content filling, genre modifications, forms are revealed. Statistical data on the main composition and number of editorial boards of that period are presented. The main tasks of the grassroots press are noted. On specific examples, it is illustrated how the training of editors and authors of such newspapers took place.

The positive and negative aspects of wall newspapers are highlighted: a wide range of citizens, regardless of gender and age, who knew how to write, were direct participants in the creation of the next issues of wall newspapers; this new newspaper invention was originally intended to reflect the life and activities of a particular collective, at the same time contributing to the introduction of socialist ideas into the masses; wall newspapers are the most widespread and closest to a person in terms of their geographic location. However, not all articles attracted the attention of readers, but they always «kept their finger on the pulse of the times.» Among the negative phenomena of this process, one should note the unprofessionalism of the agricultural workers and the use of two forms of ideological weapons: either praise, or condemnation, or criticism. A characteristic feature is also the avoidance of «slippery» issues.

This type of periodicals was a school for training journalistic personnel from grassroots collectives. Despite the ideological orientation and control, it promoted love for the native word and speech.

Key words: wall newspapers, large-circulation newspapers, press of the Ukrainian SSR, history of press and journalism of Sumy region.

REFERENCES

1. Vakulchuk, O. A. (2020). Stinni hazety yak riznovyd radyans'kykh bahatotyrazhnykh vydan (20–30 rr. XX st.) [Wall newspapers as a kind of Soviet multi-circulation publications (20–30 years of the twentieth century)]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya – Library Science. Documentation. Informology*, 1. pp. 150–158. [in Ukrainian].
2. Smyrnova, M. (1957). Zavdannya stinnoi presy [The task of the wall press]. *Leninska pravda*, 23 bereznya, 3. [in Ukrainian].
3. Serhiienko, H. (1929). Pro stinhazetu v profshkoli [About the wall newspaper in the vocational school]. *Nasha osvita*, 10–12, pp. 80–83. [in Ukrainian].
4. Smyrnova, M. (1957). Zavdannya stinnoi presy [The task of the wall press]. *Leninska pravda*, 23 bereznya, 3. [in Ukrainian].
5. Kylymchenko, Ye., Ovcharenko, H. (1957). Shchodenna stinhazeta [Daily wall newspaper]. *Leninska pravda*, 5 travnia, 2. [in Ukrainian].
6. Myronenko, O. (1951). Narada redaktoriv stinhazet [Meeting of wall newspaper editors]. *Bilshovytska zbroia*, 14 lyppnia, 4. [in Ukrainian].
7. Mukovoz, I. (1951). Narada robsilkoriv [Meeting of workers' and peasants' correspondents]. *Bilshovytska zbroia*, 7 lyppnia, 3. [in Ukrainian].
8. Na naradakh i seminarakh robsilkoriv. (1958). [At meetings and seminars of workers' and peasants' correspondents]. *Leninska pravda*, 24 sichnia, 3. [in Ukrainian].
9. Navchannia pratsivnykiv nyzovoi presy. (1958). [Training of employees of the grassroots press]. *Leninska pravda*, 8 kvitnia, 2. [in Ukrainian].
10. Seminar redaktoriv stinnykh hazet ta robsilkoriv. (1951) [Seminar of editors of wall newspapers and workers' and peasants' correspondents]. *Bilshovytska zbroia*, 8 veresnia, 3. [in Ukrainian].
11. Sylaiev, F. (1952). Yak my pratsiuemo z robsilkoramy [How we work with workers' and peasants' correspondents]. *Bilshovytska zbroia*, 5 travnia, 3. [in Ukrainian].
12. Yarova, M. (1956). Oblasnyi ohliad satyrychnykh hazet ta biuleteniv [Regional review of satirical newspapers and bulletins]. *Leninska pravda*, 19 veresnia, 3. [in Ukrainian].
13. Sylaiev, F. (1952). Yak my pratsiuemo z robsilkoramy [How we work with workers' and peasants' correspondents]. *Bilshovytska zbroia*, 5 travnia, 3. [in Ukrainian].
14. Boiovyi pomichnyk partorhanizatsii (1956). [Combat assistant of the party organization]. *Leninska pravda*, 31 serpnia, 3. [in Ukrainian].
15. Verbovyi, I. (1951). Z dopomohoiu aktyvu [With the help of assets]. *Bilshovytska zbroia*, 28 lyppnia, 2. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.01.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 069.5:738(092)(477.53-22)

О.Г. Ликова

СВІЧНИКИ МИХАЙЛА КИТРИША

У Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному зберігається найбільша персональна колекція кераміки Михайла Китриша в Україні. У ній представлено понад п'ятдесят свічників майстра. Поважна колекція свічників є й у приватному зібранні кераміки самого гончаря. Авторкою публікації зроблено аналіз цього виду виробів опішненського майстра. З'ясовано місце свічників у виставковій історії Михайла Китриша. Простежено період їх виготовлення. За формотворчими ознаками виділено основні типи свічників. Окреслено основні елементи декору. Акцентовано увагу на питанні атрибутування свічників опішненського гончаря.

Ключові слова: Михайло Китриш, гончарство, кераміка, свічник, декор, колекція, Національний музей-заповідник українського гончарства, Опішне.

Свічники відомі з давніх-давен, але нині вони майже витіснені електричними, олійними чи газовими лампами, і в сучасному побуті це швидше декоративна, ніж ужиткова річ. Про це свідчить і зміна тлумачення самого терміна в енциклопедичних виданнях. Наприклад, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» 2001 року зазначено, що свічник – це просто «підставка для свічки або свічок» [1, с. 1109], тоді як в «Універсальному словнику-енциклопедії», що розміщений у всесвітній мережі Інтернет, свічник уже названо твором декоративно-ужиткового мистецтва [6].

Загалом традиційний глиняний свічник є не тільки зручною підставкою для свічки. Він також виконує декоративну функцію, прикрашаючи інтер'єр кімнати, привносячи в неї тепло і світло навіть тоді, коли свічка у ньому не запалена. Використання свічника за призначенням безпосередньо розкриває функцію цього предмета.

Мета даної студії – охарактеризувати один із типів глиняних виробів, що виготовляв видатний опішненський гончар Михайло Китриш, – свічники. За основу взято персональну колекцію гончаря у Національному музеї-заповіднику українського гончарства в Опішному (це найбільша колекція виробів гончаря в українському музеї – понад 320 одиниць збереження [2]) і приватну колекцію майстра, розміщену в його будинку (понад 200 предметів). Свічники в обох зібраннях займають вагоме місце – близько ста предметів.

Михайло Китриш (1936 р. н.) – член Національної спілки художників України (з 1971) та Національної спілки майстрів народного мистецтва України (з 1998), заслужений майстер народної творчості України (з 1985), лауреат Премії імені Данила Щербаківського (1995), Державної премії України імені Тараса Шевченка (1999) та Всеукраїнської премії імені Опанаса Сластьона (2006). Його роботу відзначено на державному рівні у вигляді чисельних дипломів, похвальних грамот, медалей, почесних звань тощо.

Михайло Китриш – один з небагатьох опішненських гончарів, хто постійно виготовляв глиняні свічники. Незважаючи на це, у друкованих джерелах майже не знайдеш відповідну інформацію. Попри те, що Михайло Ки-

Фото 1. Михайло Китриш. Свічник. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 70,8 x 32,3. Опішне, Полтавщина. 2005–2006. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні, № КН-18492 /К-16832. Фото Тараса Пошивайла

Фото 2. Михайло Китриш. Свічник триріжковий. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, вирізування, риткування, проколювання 27,3 x 21 x 11,7 см. Опішне, Полтавщина. № КН-18492/К-16832. Фото Тараса Пошивайла

триш професійно займався гончарством з 1960-х років, першу згадку про його свічники розміщено у публікації за 1999 рік: «Своєрідністю творчого пошуку в межах опішненської традиції вирізняються фігурні посудини й скульптури Михайла Єгоровича Китриша. Майстер створює свічники, великі вази, попільнички» [4]. Того року трьох опішнчан – Івана Білика, Михайла Китриша, Василя Омеляненка – було відзначено Державною премією України імені Тараса Шевченка. До цієї події в Києві у Палаці мистецтв «Український дім» було організовано виставку «Дивотворіння Опішного – Україні XXI століття», де були представлені роботи трьох згаданих опішненських гончарів. Власне виставка і присудження премії стали основними причинами того, що 1999 рік прикметний найбільшою кількістю публікацій про Михайла Китриша. Автори статей побіжно згадували про свічники гончаря, але ніхто не аналізував самі вироби і не відслідковував наявність їх у колекціях чи приватних зібраннях. Тим більше майже відсутні відомості про презентацію його свічників на виставках. Навіть на ілюстраціях, які супроводжують окремі матеріали про гончаря, нам вдалося віднайти лише п'ять свічників, і то лише у довідкових виданнях.

Інформативним джерелом, де фігурує інформація про свічники Михайла Китриша, стали каталоги виставок, у яких гончар активно брав участь із 1970 року, хоча наявність цих виробів у експозиціях була швидше рідкістю – переважно тут презентували скульптурний посуд, вази для підлоги й тарелі. Розмаїття свічників гончаря можна було побачити лише на його персональних виставках, які організовувалися з нагоди ювілеїв майстра у Полтаві (1981) та Опішному (1996, 2006, 2011, 2016). Проте, ці виставки не супроводжувалися каталогами виробів.

Жоден інший гончарний центр України не дає нам уяви про розмаїття форм свічників, які притаманні виробам Михайла Китриша. Навіть сам автор згадував: «Саме більше робив макітри і підсвічники. Оце саме більше» [5].

Роботи Михайла Китриша мають свої характерні риси і відрізняються від інших виробів опішненських гончарів як декоративними, так і формотворчими елементами. Китриш робив те, що йому було цікаво, що уявлялося неперевершеним і гарним. У цьому проявилася творча індивідуальність і характер гончаря. Дослідники його мистецтва відзначають надзвичайну різноманітність, вишукану декоративність, бароковість, барвистість творів Михайла Китриша. Традиційні за формою та побутовим призначенням вироби у творчій інтерпретації автора приваблюють безпосередністю, щирістю та вишуканістю.

Творча уява майстра надавала свічкам інколи несподіваних форм і оздоблення. У свічників Михайла Китриша обов'язковими є як наявність ріжків (ємності для свічки), так і блюдечка для стікання воску. Цей елемент гончар надзвичайно вправно поєднує з тваринними формами – як наслідок, маємо зовсім нову

Фото 3. Куршики-свічники Михайла Китриша на виставці з нагоди 80-річчя гончаря. Опішне, Полтавщина. Фото Тараса Пошивайла

й оригінальну композицію. Так, досить часто на тулубі свічника між ріжками автор розміщує фігурки чортів. Враховуючи те, що призначення свічника – нести світло у помешкання, а чорти – представники «нечистої сили» і мешканці темряви, яких завжди намагалися не пустити до оселі, то наявність цих персонажів є досить незвичною у декорванні таких виробів. Також на поверхні китришівських свічників досить часто з'являється виліплена голова козла (барана) або ж наліплений рослинний декор. Загалом свічники, так само як і зооморфні скульптури й вази, автор прикрашав переважно наліпленими елементами, урізноманітнюючи їх кольоровими поливами, які в поєднаннях дають неочікуваний вражаючий ефект. Ангоби для декору свічників гончар майже не використовував.

Перша дата, яку взагалі вдалося зафіксувати на виробі гончаря – 1975 рік, остання – 2010 рік (час завершення гончарювання майстра за станом здоров'я). Період виготовлення свічників Михайла Китриша, що зберігаються у фондах музею-заповідника, окреслюється 1972–2010 роками. Майже всі вони повністю атрибутовані, тоді як свічники з приватної колекції у переважній більшості недатовані (підписів на них немає, а сам автор не пам'ятає, коли їх виготовив). У цілому особливістю свічників Михайла Китриша є відсутність

на них дати виготовлення. Та й власне авторство майстер зазначав украй рідко (на відміну від інших виробів). Тож атрибутувати їх можна лише за музейною документацією та застосовуючи аналогії з іншими виробами в різних колекціях. Одним із пояснень цієї ситуації може бути той факт, що свічники нечасто презентувалися на виставках, для яких автор свої роботи, переважно й підписував. Загалом нині доступно багато способів атрибутування свічників відомого опішненського гончаря: архівні документи, каталоги виставок, епіграфічні написи на виробі, фотографії, підбір аналогів серед робіт, що зберігаються у музейних колекціях. До того ж сам гончар відкритий для спілкування і може багато чого розповісти нащадкам, хоча до таких спогадів і потрібно ставитися дещо критично.

«Найдавніший» свічник, на якому ритуванням нанесено рік виготовлення, датується 1989 роком і зберігається у приватній колекції Михайла Китриша. Пояснити це можна тогочасними подіями. Майстер брав участь у I Республіканському симпозиумі гончарства в Опішному (1989). Захід проводили на виробничій базі опішненського заводу «Художній керамік» упродовж місяця. Під час творчого практикуму гончарі виготовляли столовий, кухонний, господарський, ритуальний посуд, декоративну скульптуру, дитячу іграшку та інші

глиняні вироби, характерні для їхнього гончарного осередку. Виготовлені твори на заводі й випалювалися. Усі учасники підписували свої роботи, що зробив і Михайло Китриш. Основна маса виробів після конкурсу потрапила до запасників опішненського музею, хоча деяка частина залишилася у авторів. Тож згаданий свічник, імовірно, тоді й був виготовлений, хоча сам автор цього ні підтверджує, ні спростовує.

1997 року Михайло Китриш став учасником Першого регіонального симпозиуму «Поезія гончарства на майданах і в парках України» в Опішному. Під час цього заходу він виготовив великого розміру зооморфні посудини та свічники, за що був відзначений дипломом лауреата. З цього часу майстер намагався виготовляти свічники великих розмірів (до одного метра заввишки), рясно прикрашаючи їх наліпленими елементами.

Як уже зазначалося, М. Китриш декорував свічники переважно наліпленими елементами і кольоровими поливами. Власне, він – єдиний гончар художньо-експериментальної лабораторії заводу «Художній керамік», який дуже багато експериментував саме з кольоровими поливами. Їх поєднання давало зовсім неочікувані результати. Ці експерименти прославили творчість Михайла Китриша як новатора у декоруванні сучасних виробів Опішного. Характерно, що темними, зокрема коричневими, поливами гончар покривав роботи зрідка, оскільки не любив їх: «Деяк виліплена квітка, а її ж не видно, бо покрили темним, воно ту квітку і “вкрало”» [3, с. 166]. Автор надавав перевагу світлим кольорам: «Ну, якого ж найприроднішого кольору мав би бути підсвічник? Звичайно, жовтого. Не треба ж асоціювати свічку тільки з померлим, з процесом похорон. Свічка – це світло, це вогонь. При свічці писалися світової слави книги, творилися шедеври музики, створювалися живописні полотна» [3, с. 164].

Окрім оригінальних декоративних елементів, свічники Михайла Китриша прикметні й різноманітністю форм. Кількість ріжків для свічок може варіюватися від одного до дев'яти, найчастіше – три або п'ять. За зовнішніми ознаками вони також розмаїті: прості на одну свічку, великі свічники до одного метра заввишки, які могли стояти на підлозі. Робив він і настінні свічники (кашпо), і куришки, що мали ріжки для свічки, і цілі скульптурні композиції, які використовувалися для освітлення приміщення. Прикметно, що всі ці вироби автор не дублював. У майстра постійно з'являлися нові елементи чи у декорі, чи у формі виробів.

Отже, Михайло Китриш – один з небагатьох українських гончарів, який упродовж усього періоду творчості виготовляв, крім іншого, й глиняні свічники. Вони були досить розмаїті як за формотворчими ознаками, так і за декоративним оформленням. Вироби гончаря містили від одного до дев'яти ріжків для свічок. Поверхня декорувалася наліпленими елементами (переважно у вигляді голів чортів і козлів та рослинних елементів) та світлими кольоровими поливами. Роботи експону-

валися на різних виставках, хоча й не так часто, як зооморфні скульптури й вази.

Свічники Михайла Китриша зберігаються у музейних зібраннях та приватних колекціях. На часі – здійснення розширеного і поглибленого аналізу й атрибутування описаних авторкою музейних предметів.

ДЖЕРЕЛА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
2. Інвентарні книги. Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному.
3. Качкан В. Жива глина : Мандрівка в минуле та сьогодення Опішного. Опішне : Українське Народнознавство, 1994. 232 с.
4. Пошивайло С. Виставка опішнянської кераміки. *Голос Зінківщини*. Зінків, 1999. № 5. 20 січня. С. 3.
5. Розмова з Михайлом Китришем від 23.12.2020. Приватний архів автора.
6. Свічник. Універсальний словник-енциклопедія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://slovopectia.org.ua/29/53409/20251.html>.

Lykova O. H. Candlesticks by Mykhailo Kytrysh

Candlesticks have been around for a long time, but in modern life they are no longer used for their intended purpose. Traditional clay candlestick is not only a handy place for a candle. It also performs a decorative function.

This studio characterized candlesticks, which were produced by Opishne's potter Mykhailo Kytrysh. Analysis was carried out on the basis of a personal collection of the potter at the National Museum of Ukrainian Ceramics in Opishne and private collection of the master, which is stored in his home.

Mykhailo Kytrysh produced clay candlesticks constantly. But information about this was very rare in published literature. The first information about his candlesticks was published in the publication in 1999. Catalogs of exhibitions, which actively participated in the potter from 1970, became a separate source, which includes candlesticks by Mykhailo Kytrysh.

Mykhailo Kytrysh's works have their own characteristic features. They are different in both decorative and formative elements.

The candlesticks of Mykhailo Kytrysh are obligatory and have a container for a candles and a saucers for draining wax. The number of candles varied from one to nine. This element is often combined with decorative elements in the form of animals and devils. Often they are decorated with colored glazes. Dark glazes used rarely.

The period of the production of candlesticks by Mykhailo Kytrysh is dated 1972-2010. Almost all of them are fully attributed.

The oldest candlestick, on which the ritual is marked with the year of manufacture, is dated 1989 and is kept in the private collection of Mykhailo Kytrysh. Candlesticks of large size (up to one meter in diameter) potter made since 1997, when he became a participant of the First Regional Symposium "Pottery Train on Maidens and Parks of Ukraine" in Opishne.

Kytrysh's candlesticks were a rarity at the exhibitions. They often presented sculptural dishes, vases for the dishes and plates.

Key words: Mykhailo Kytrysh, pottery, ceramics, candlestick, decor, collection, National museum of Ukrainian pottery, Opishne

REFERENCES

1. *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language].* (2001). Kyiv; Irpin: VTF «Perun». [in Ukrainian].
2. *Inventarni knyhy [Inventory books].* Natsionalnyi muzei-zapovidnyk ukrainskoho honcharstva v Opishnomu. Unpublished. [in Ukrainian].
3. Kachkan, V. (1994) *Zhyva hlyna: Mandrivka v mynule ta sohodnishnie Opishnoho [Living clay: A journey into the past and present of Opishne].* Opishne: Ukrainiske Narodoznavstvo. [in Ukrainian].
4. Poshyvailo, S. (1999) *Vystavka opishnianskoj keramiky [The exhibition of Opishne ceramics].* *Holos Zinkivshchyny*, 5. p. 3. [in Ukrainian].
5. Rozmova z Mykhailom Kytryshem vid 23.12.2020 [Conversation with Mykhailo Kytrysh 23.12.2020]. Pryvatnyi arkhiv avtora. Unpublished.
6. Svichnyk [Candlestick]. *Universalnyi slovnyk-entsyklopediia [Universal Dictionary-Encyclopedia].* Retrieved from: <http://slovopectia.org.ua/29/53409/20251.html>

*Стаття надійшла до редакції 26.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

ТАРАСОВА ГОРА ЯК РЕФЛЕКСИВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТВОРЧОСТІ ОЛЕКСАНДРА САЄНКА

У статті проведено аналіз творчості українського митця, майстра народного декоративного мистецтва Олександра Саєнка (1899–1985), уродженця Сіверщини, через призму його мистецьких рефлексій від відвідування Шевченківських місць та творчості Кобзаря. Досліджено мистецький доробок художника, який вирізнявся глибокою патріотичністю та національною самобутністю, що супроводжувалась збереженням і відтворенням українських мистецьких традицій, популяризацією українського стилю в образотворчому, декоративно-ужитковому мистецтві та архітектурі. Відзначено роль та місце творчості Тараса Шевченка, Тарасової гори – місця вічного спочинку видатного художника й поета – не лише у творчості, а й у житті Олександра Саєнка. Опрацьовано архівні джерела Шевченківського національного заповідника, на основі яких встановлено грані співпраці художника з музеєм Тараса Шевченка у Каневі та визначено його внесок у мистецьку скарбницю народної Святині.

Ключові слова: Тарас Шевченко, творчість Олександра Саєнка, Тарасова Гора, мистецькі виставки, рефлексивне середовище.

Сьогодні українське мистецтво переживає глибокі трансформаційні зміни, унаслідок яких на перше місце у суспільстві виходить тиражований, низькопробний продукт масової культури, який здебільшого не має нічого спільного з мистецтвом. Поруч з тим за сприяння митців-ентузіастів та небайдужих представників культурної еліти, в Україні продовжують діяти і розвиватися художні школи, сформовані на кращих зразках образотворчого мистецтва, які є своєрідним кодом національної пам'яті та самобутності. Олександр Ферапонтович Саєнко є одним із яскравих представників монументально-декоративного мистецтва, який метою свого життя вважав відродження і популяризацію українського національного мистецтва. І сьогодні, в умовах втрати національних орієнтирів, як ніколи є актуальним звернення до творчого й мистецького доробку майстра, чие ім'я внесено ЮНЕСКО до списку видатних діячів світової культури.

Незважаючи на значний внесок митця до української та світової мистецької скарбниці, його життя і творчість залишаються недостатньо дослідженими сучасними науковцями. Актуалізація імені О. Саєнка у вітчизняному мистецькому просторі здебільшого здійснюється силами його нащадків. Творчість майстра у контексті розвитку монументально-декоративного мистецтва досліджувала О.Л. Майданець-Баргилевич [7, с. 232–246; 9, с. 113–120]. Вплив естетичних, культурних, історичних та філософських факторів на становлення О. Саєнка як творчої особистості знайшли своє відображення у працях Н. Велігоцької, Н. Саєнко та інших [1, с. 44–46; 8].

Метою статті є дослідження творчості майстра народного декоративного мистецтва Олександра Саєнка в контексті його мистецьких рефлексій від відвідування Шевченківських місць та творчості Кобзаря через опрацювання документальних джерел Шевченківського національного заповідника.

Історичні землі Сіверщини нині охоплюють етногра-

фічні райони трьох країн світу: українських, російських та білоруських земель. Українська територія Сіверщини наразі є частиною Сумської та Чернігівської областей. Ця земля має цікаву історію, яку творять звичайні люди, що своїм життям, працею і творчістю прославляють рідний край. Одним із найвідоміших представників етнографічної Сіверщини є український графік, художник монументально-декоративного мистецтва, заслужений діяч мистецтв (1970), народний художник України (1975) Олександр Ферапонтович Саєнко (1899–1985), творчість якого заслужено отримала всевітнє визнання.

Народився художник у м. Борзна, що на Чернігівщині. Ще зовсім малим, після тяжкої хвороби, втратив слух і мову. Проте не зламався, працював і вірив, що отримає мистецьку освіту і стане художником. Спершу, пройшовши конкурсний відбір, став учнем Петербурзького імператорського училища для дітей з вадами слуху. Повернувшись до рідної Борзни, не використовуючи мову жестів, міг спілкуватися. Можливість читати слова за рухом вуст співрозмовника відкрила подальшу мистецьку дорогу талановитому юнаку. Олександр стає студентом Київського художнього училища, потім – Миргородського художньо-промислового інституту. На канікулах у рідній Борзні з нетерпінням чекав зустрічей з Ганною Барвінок, яка слідкувала за його успіхами, давала слушні поради, знайомила з українською історією та культурою. Вона особисто знала Тараса Шевченка і розповідала цікаві історії з його життя. Ці спогади Олександр записував і зберігав у сімейному архіві, використовував під час створення графічних творів. Прикметно, що відтоді О. Саєнко не уявляв своєї творчості без поетичного слова з «Кобзаря», на сторінках якого записував власні судження. Часто згадував випадок, коли його, ще учня, від голодної смерті «врятував» Тарас Шевченко: на полотні зшитой мамою лляної сорочки намалював портрет поета і дуже швидко продав на базарі. На зароблені гроші купив хліба і фарби, щоб продовжити навчання.

У Київському художньому інституті його наставниками стають Михайло Бойчук та Василь Кричевський. Знайомство, висока оцінка і підтримка видатного архітектора спонукала хлопця до опанування різноманітних технік української народної творчості. Захоплювали студента також особливості оздоблення громадських приміщень з використанням народних орнаментів у різних техніках образотворчого мистецтва. «Мені запам'ятались лекції з народного мистецтва, композиції, орнаментики... Василь Кричевський відкрив для мене науку про українське народне мистецтво», – згадував Олександр Саєнко [11, с. 17]. Під впливом видатних діячів української культури сформувався його неповторний мистецький стиль. Навіть після закінчення навчання, уже маючи певний досвід і власний почерк, молодий митець завжди дослухався порад вчителів. А Василь Кричевський слідкував за успіхами своїх талановитих учнів. При нагоді запрошував до участі у реалізації власних архітектурних проєктів. Так, у

1927 році архітектору В. Кричевському, як одному із видатних художників-архітекторів, досліднику та глибокому знавцю народного декоративного мистецтва запропонували оформити будівлю історичної секції при ВУАН. До цієї роботи митець долучає свого учня Олександра Саєнка, який створив для зали у техніці інтарсії панно «Мамай». За свідченнями сучасників, робота була виконана професійно і «своїм матеріалом, соломою та оріховим деревом, поєднується з усім оточенням в одне нерозривне ціле» [6, с. 138]. А в 30-х рр. XX ст. видатний архітектор Василь Кричевський з одним із своїх талановитих учнів Петром Костирком розпочав надзвичайно відповідальну роботу – підготовку проекту та будівництво музею Тараса Шевченка біля його могили у Каневі на Тарасовій горі. Після завершення будівництва приміщення почалася робота з його оздоблення та підготовки експозиції музейних залів. У 1937 р., на прохання свого викладача, Олександр Саєнко долучається до оформлення залів музею в українському народному стилі і створює інкрустоване соломою панно «Тарас Шевченко під вербою» (дерево, солома, темпера, 100 x 160) для першої експозиції. Імовірно вже тоді Олександр Саєнко відчув велич Тарасової Гори, на якій знайшов вічний спочинок Кобзар. У своїй роботі художник використовує звичайну соломку, яка має напрочуд дивовижні пластичні можливості «...і як природний матеріал темних і світлих сонячно-золотавих тонів, і як елемент побудови мозаїчних композицій, придатних для більш чи менш дрібного членування...» [2, с. 42]. Під розлогою вербою над самісіньким Дніпром сидить Тарас Шевченко з пером та розгорнутим зошитом в руках. Одягнений у білий полотняний костюм, схожий на той, у якому Шевченко фотографувався у Києві 1859 р. у фотомайстерні Івана Гудовського під час останньої подорожі в Україну. Звісно, О. Саєнко знав історію про бажання поета повернутися в Україну і оселитися неподалік Канева, не раз відвідував могилу Тараса Шевченка, тому так реалістично зобразив поета на високій Тарасовій горі, неподалік Дніпра. З часу відкриття музею Тараса Шевченка, робота Саєнка знаходиться у постійній експозиції і чарує золотавою соломою кожного відвідувача. Земляк майстра з м. Борзни на Чернігівщині Іван Юрченко після поїздки до Канева у листі до О. Саєнка від 23 серпня 1940 р. повідомляв, що «...18 серпня відвідав заповітне місце, де покоїться прах українського революціонера-демократа Т.Г. Шевченка. Ви, напевно, там були, правда? Яка краса і святиня, не в силах моїх описати. А в музеї Т.Г. Шевченка на могилі експонована Ваша робота картинна інкрустація з соломи: Шевченко лежить під деревом з книгою. Яка радість охопила мене! Яка гордість пройняла мене за прекрасне творіння рук мого достоповажного земляка-художника» [12, с. 406]. Завдяки образному лаконізму виразних засобів робота О. Саєнка органічно доповнила інтер'єри В. Кричевського, оздоблені технікою інтарсії та українськими орнаментами.

У період Другої світової війни музейна експозиція

майже повністю була знищена. Втраченою певний час вважалася і робота О. Саєнка. Але під час пошукових експедицій інкрустацію було знайдено. Щоб повернути якнайшвидше цінний музейний експонат до експозиції, майстер приїжджав у Канів на Тарасову гору. І сьогодні відвідувачі Тарасової Гори надовго зупиняються перед перлиною українського народного мистецтва, захоплюючись переливом золотої соломи та ритмом ліній, створених митцем. У післявоєнні роки О. Саєнко стає частим гостем на Тарасовій Горі. Так, у 1967 р. вперше в музеї Тараса Шевченка організували персональну виставку митця, започаткувавши ще один напрям роботи музею. Про цю подію згадує З.П. Тарахан-Берега: «...у 60-х роках ... почав музей вперше влаштовувати прекрасні виставки, звичайно влітку, коли їх могла побачити велика кількість людей. І серед перших були виставки видатних народних майстрів України, сьогодні добре знамих як от Олександра Саєнка, спілкування з яким лишило незабутній слід у пам'яті людей...» [10, с. 143]. Твори у техніці ручного ткацтва, інкрустації соломкою, вибійки, орнаментальні декоративні тарелі, посуд, меблі захоплювали гостей Тарасової Гори. За три місяці експонування виставку оглянуло майже 80 тис. відвідувачів. Відповідальними за презентацію виставки були призначені головний хранитель Канівського музею-заповідника Тараса Шевченка Тамара Федорівна Базилевич і заступник директора з наукової роботи Зінаїда Панасівна Тарахан-Берега. У Книзі обліку виставок 1967–1979 рр. зроблено наступний запис: «...Чимало попрацювали наукові працівники над художнім оформленням виставки, про неї публікували матеріали у пресі. Була виставлена «Книга запису вражень від виставки робіт О.Ф. Саєнка, яку музей передав автору виставлених робіт під час обговорення виставки, в день її закриття. В знак глибокої вдячності за гарно організовану виставку картин художник подарував музею одну із кращих своїх робіт на шевченківську тематику: «На панщині пшеницю жала», яка збагатила фонди музею Тараса Шевченка. Виставка привернула до себе увагу широкої громадськості і була значною подією в культурному житті Канева та Черкаської області. Науково-методична рада музею вирішила організацію подібних виставок зробити традицією» [4, с. 2].

У сімейному архіві родини Саєнків збереглася Книга вражень від виставки картин О.Ф. Саєнка 1967 р. на 76-ти сторінках із вклеєними фото експонатів. На першій сторінці поміщено вирізку з газети «Дніпровська зірка» з повідомленням працівниці музею-заповідника «Могила Т.Г. Шевченка» З.П. Тарахан-Береги під назвою «Оригінальний жанр»: «Надзвичайні роботи народного майстра інкрустації соломою по дереву привернули до себе увагу численних відвідувачів... Серед інших чудових експонатів є картина, присвячена безсмертному Кобзареві і виконана О.Ф. Саєнком з великою любов'ю» [5, с. 1]. З великим інтересом відвідувачі розглядали виставку самотнього майстра, і, як свідчить книга вражень, крім

схвальних захоплених відгуків, були і критичні записи, і рекомендації щодо покращення виставкової роботи: «... Оглядаючи роботи О.Ф. Саєнка, приходиш до висновку, що людина з великим талантом, з великим терпінням передає життя нашого народу в картинах, але хочеться побажати, щоб в початку огляду була автобіографічна довідка про життя і діяльність О.Ф. Саєнка, тому що багато відвідувачів майже не знайомі з його діяльністю. 20.08.67. Підпис. Житель міста Канева» [5, с. 20]. Багатьох відвідувачів цікавило питання, чому на виставці не представлений портрет Тараса Шевченка: «Работы художника Саенко оригинальны, выполнены с большим мастерством. Этот редкий вид изобразительного искусства смотрится с большим интересом. Но почему среди работ Саенко нет портрета Т.Г. Шевченко? Ленинградцы, супруги Марковы. 16.8.1967». Але після виставки, оглянувши експозицію першого поверху, відвідувачі зрозуміли, що портрет Тараса Шевченка роботи О. Саєнка знаходиться в експозиції I-го поверху. Тому нижче дописали: «P.S. После осмотра нижнего зала мы с удовольствием берем свои слова обратно в отношении портрета Т.Г. Шевченко, выполненного художником Саенко» [5, с. 7]. Відсутність портрета Кобзаря на виставці цікавить і інших шанувальників українського народного мистецтва: «Канів. 12.09.67 Побажано, щоб Саєнко зробив-попрацював над портретом Шевченка, якого ще нема в музеї... Підпис» [5, с. 163]. Цікаво, що небайдужі відвідувачі радять удосконалити роботу організаторів виставки і обов'язково додавати до оригінальних робіт пояснення та біографію митця, готувати виставкові каталоги: «Виставка чудова! Але хотілось би придбати ще каталоги, у магазинах нема, тому велике прохання при можливості надрукувати їх. 6.09.67» [5, с. 151].

Після завершення виставки у Каневі, роботи митця експонуються на виставках у багатьох музеях України. Твори українського майстра, створені у різноманітних техніках, захоплюють відвідувачів і композицією, і грою кольору, і ритмічністю орнаментів. Його надзвичайна плідна робота у галузі ужиткового мистецтва, зокрема в інкрустації, килимарстві, меблях, мала неабиякий успіх. О. Саєнко мовою художніх образів зумів показати те, що хвилювало його як українця і як митця. Метою свого творчого життя вважав відродження і популяризацію українського національного мистецтва. Його своєрідний і вагомий доробок збагатив скарбницю української культури. І наступного 1968 р. Канівський музей-заповідник став одним з ініціаторів подання Олександра Фералонтовича Саєнка на звання лауреата Республіканської премії імені Т.Г. Шевченка. На жаль, у часи тоталітарного режиму отримати шевченківську премію за пропаганду народного мистецтва було неможливо, а після такої великої уваги до народної творчості Саєнка йому неофіційно заборонили організувати виставки. Це несправедливе рішення обурило багатьох українців. Зберігся запис Валентина Шумнікова у книзі вражень: «14 августа 1967 года. Очень редкая в последнее время оригинальная техника. Особенно

хороши вещи, насыщенные неокрашенной, чистой фактурой и резко-контрастные цвета. По моему мнению, картина типа портрет В.И. Ленина в этой манере не смотрится, – слишком получается лубочно. А вот картины «Казак», «Жница», а также «Украинское село» просто хороши, – их обязательно необходимо репродуцировать в каком-либо журнале. Со своей стороны, непременно пошлю об этом письмо в издательство «Искусство». Очень благодарен автору! Вал. Шумников, инженер-строитель, Москва». Над цим відгуком іншим почерком червоним олівцем зроблено напис, який на диво не був знищений: «Чому С. не одержав Ш. премію?» [5, с. 1].

Уже по смерті митця, у 1994 р., на Тарасовій Горі відбулася довгоочікувана виставка творів Олександра Саєнка та його талановитих нащадків – доньки Ніни та онуки Лесі. Відвідувачі виставки захоплено знайомилися з можливостями звичайного матеріалу під час проведеної виставковим залом екскурсії, де було подано один із кращих монументальних творів, подарунок родини Саєнків – інкрустація соломомою «На панщині пшеницю жала...» (1922) за мотивами поезії Тараса Шевченка. Виставку відвідало майже 11 тисяч шанувальників українського мистецтва з усіх куточків світу. У «Книзі вражень» зроблено дуже багато записів, сповнених великого захоплення роботами талановитої родини. Юрій Батеровський, голова канівського осередку товариства «Україна», 30 червня 1994 р. записав: «Дивоцвіт творчого мислення родини Саєнків – явище у мистецькому світі непересічне. Тому, вклоняючись пам'яті батька – Олександра Саєнка, глибоко поцінуючи золоті руки і світлий художній розум дочки Ніни, особливо воліється висловити захоплення творами онуки Лесі. Незрівнянна радість охоплює все єство при відчутті того, що справжнім у традиційному і народному душі мистецтвом опікуються молоді» [12, с. 315].

У вересні 2019 р. у музеї Тараса Шевченка до 130-річчя дня народження українського митця організовано виставку «Золоте перевесло мистецької династії Саєнків». Частина творчого доробку родини, а це майже шістдесят творів, представлена у виставковій галереї музею Т. Шевченка. Роботи виконані у різних мистецьких техніках з відтворенням українських народних традиційних елементів: від тематичного килима, оригінального за композицією і колористикою, від витонченої, але стриманої за колоритом, вибійки до вишуканих інкрустованих золотавою соломомою творів та ніжного батіка. На цій виставці вперше був представлений творчий доробок Олександра Саєнка-графіка – унікальні акварелі, виконані митцем у 20–30-х рр. ХХ ст., присвячені творчості Тараса Шевченка та його оточенню: «Борзненським шляхом», «Садиба Білозерських. Хутір Мотронівка», «Тарас Шевченко у Василя Білозерського», «Внутрішній вигляд хати Ганни Барвінок», «Тарас Шевченко у Борзні», портрет Тараса Шевченка, проєкт пам'ятника Тараса Шевченка та багато ін. Кілька графічних творів та сімейну реліквію – Килим полтавський, кінця XVIII – поч. ХІХ ст. (за родинними перека-

зами, на цьому килимі 16 травня 1861 р. стояла домовина Тараса Шевченка на шляху із Петербурга в Україну) – родина Саєнків подарувала фондовій колекції Шевченківського національного заповідника.

Отже, постать Тараса Шевченка, як і Тарасова Гора, об'єднали навколо себе не одне покоління родини Саєнків. Як рефлексивне середовище Тарасова Гора надихала та благословляла у безмежний світ творчості представників мистецької еліти. Її краєвиди надихали Олександра Саєнка на творення нових художніх образів, які ніби оживали у його роботах, зійшовши з рядків Шевченкових поезій. Неповторна національна самобутність робіт Олександра Ферাপонтовича, представлених у музеї Тараса Шевченка на Тарасовій Горі, створювала власне силове поле, рефлексивне середовище для відвідувачів, враження яких зібрані у документальних джерелах Шевченківського національного заповідника і є невичерпним джерелом майбутніх досліджень.

ДЖЕРЕЛА

1. Велігоцька Н. Ритми любові Ніни Саєнко. *Образотворче мистецтво*. Київ, 2004. № 4. С. 44–46.
2. Загаєцька О. Мистецька родина Саєнків. *Образотворче мистецтво*. № 2. Березень–квітень, 1993. С. 39–40.
3. Книга вражень. Виставка «Золоте перевесло мистецької династії Саєнків», 2019 [документи сектору експозиційно-виставкової роботи Шевченківського національного заповідника].
4. Книга обліку виставок Канівського музею-заповідника Т.Г. Шевченка. Науковий архів Шевченківського національного заповідника, ф. 4, оп. 1, спр. 1
5. Книга вражень від виставки картин Саєнка О.Ф. Канів, 1967 [документи сектору експозиційно-виставкової роботи Шевченківського національного заповідника].
6. Куниця К. Художнє оформлення будинку історичної секції при ВУАН у Києві. *Василь Григорович Кричевський. Хрестоматія* : в 2 т. Харків : Видавель Савчук О.О., 2016. 532 с., 472 іл.
7. Майданець-Баргилевич О.Л. Монументально-декоративне мистецтво, творене соломкою, другої половини ХХ століття. *Праці центру пам'яткознавства*. Київ, 2011. С. 232–246.
8. Майданець-Баргилевич О., Саєнко Н. Роль Пантелеймона Куліша та Ганни Барвінок у формуванні світогляду Олександра Саєнка. *XI Міжнародний конгрес україністів. Мистецтвознавство. Культурологія*. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України) / голов. ред. С. Пирожков, А. Загородній, Г. Скрипник. Київ, 2019. С. 146–162.
9. Майданець-Баргилевич О. Творчість Олександра Саєнка у контексті розвитку монументально-декоративного мистецтва першої третини ХХ століття. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2006. № 1. С. 113–120.
10. Нема зерна неправди за собою. Подвижницька місія Якова Данилова на Тарасовій Горі / упоряд. : В. Данилов, В. Данилов, І. Ліховий – Київ : ПП Фірма Гранма, 2016. 304 с. : іл.
11. Саєнко Н.О. Знаки долі : книга-альбом. Харків : «НТМТ», 2015. 280 с.; 435 іл.
12. Саєнко Н.О. Олександр Саєнко : до становлення і розвитку українського монументально-декоративного мистецтва ХХ століття : Книга-альбом. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 560 с. 264 іл.
13. Саєнко Н.О. Шевченкіана Олександра Саєнка : книга-альбом. Харків : Видавництво НТМТ, 2014. 192 с. : 256 іл.

Chulkova T.M. Tarasova Hora as a reflective environment of Oleksandr Saienko's work

In the article was analyzed the work of Oleksandr Saienko a native of Sivershchyna the Ukrainian artist, the master of folk decorative art (1899–1985), through the prism of his artistic reflections from visiting Shevchenko's places, including the burial place of Taras Shevchenko in Kaniv, and Kobzar's work. The multifaceted artistic work of the artist, which is characterized by deep patriotism and national identity, was explored.

It is proved that the work of the famous Ukrainian was accompanied by preservation and reproduction of folk art traditions, popularization of Ukrainian style in fine, decorative and applied arts and architecture by rethinking the influence of folk traditions to the development of that time

Ukrainian art, search for new artistic techniques. The role and place of Taras Shevchenko, his work, Tarasova Hora – the place of eternal rest of the outstanding artist and poet not only in his work, but also in the life of Oleksandr Saienko were identified. The influence of Tarasova Hora as a creative reflective environment on the artistic originality of Oleksandr Ferapontovych Saienko's works and their perception by his contemporaries and representatives of future generations is outlined.

The artist's daughter memories, the art critic Nina Saienko were collected. A documentary and information resources of the sector of exposition and excursion work of the Shevchenko National Reserve research department were drafted. Archival sources and materials of the reserve's stock collection were studied, on the basis of which the facets of the artist's cooperation with the Shevchenko National Reserve in Kaniv were established and his contribution to the artistic treasury of the Ukrainian National Shrine was determined.

Keywords: Taras Shevchenko, the Oleksandr Saienko's work, Tarasova Hora, the art exhibitions, reflective environment

REFERENCES

1. Velihotska, N. (2004). Rytmy liubovi Niny Saienko [The Rhythms of Love of Nina Saenko]. *Obrazotvorche mystetstvo*. Vol. 4. p. 44–46. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Zahaietska, O. (1993). Mystetska rodyna Saieniv [The Saenko's Artistic Family]. *Obrazotvorche mystetstvo*. Vol. 2. March-April, pp. 39–40. [in Ukrainian].
3. Chulkova, T.M. (2019). Knyha vrazhen. Vystavka «Zolote peraveslo mystetskoï dynastii Saieniv» [The Book of Impressions. Exhibition «Golden Rainbow of the Saenko's Art Dynasty»]. Dokumenty sektoru ekspozytsiino-vystavkovoï roboty Shevchenkivskoho natsionalnoho zapovidnyka. [in Ukrainian] (unpublished).
4. Knyha obliku vystavok Kanivskoho muzeiu-zapovidnyka T. H. Shevchenka [The Book of Integration of Exhibitions of the Kaniv Museum-Reserve of Taras Shevchenko]. Naukovyi arkhiv Shevchenkivskoho natsionalnoho zapovidnyka, f. 4, op. 1, spr. 1.
5. Saienko, O.F. (1967). Knyha vrazhen vid vystavky kartyn Saienka O.F. Kaniv [The book of impressions from the exhibition of Saienko's O.F. paintings. Kaniv]. Dokumenty sektoru ekspozytsiino-vystavkovoï roboty Shevchenkivskoho natsionalnoho zapovidnyka. [in Ukrainian] (unpublished).
6. Kunitsia, K. (2016). Khudozhnie oformlennia budynku istorichnoi sektsii pry VUAN u Kyievi [The Art direction of the building of the Historical Section at the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv]. *Vasyl Hryhorovych Krychevskiy. Khrestomatiia*: In 2 vols. Kharkiv: Vydavets Savchuk O.O. [in Ukrainian].
7. Maidanets-Barhylevych, O.L. (2011). Monumentalno-dekoratyvne mystetstvo, tvorene solomoiu, druhoi polovyny XX stolittia [Monumental and decorative art created by straw, second half of the twentieth century]. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*, pp. 232–246. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Maidanets-Barhylevych, O., Saienko, N. (2019). Rol Panteleimona Kulisha ta Hanny Barvinok u formuvanni svitohliadu Oleksandra Saienka [The Role of Panteleimon Kulish and Anna Barvinok in formation of the worldview of Oleksandr Saienko]. *XI Mizhnarodnyi konhres ukrainistiv. Mystetstvoznnavstvo. Kulturolohiia*. Zbirnyk naukovykh statei (Do 100-richchia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy), pp. 146–162. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Maidanets-Barhylevych, O. (2006). Tvorchist Oleksandra Saienka u konteksti rozvytku monumentalno-dekoratyvnoho mystetstva pershoi tretyny XX stolittia [Oleksander Saienko's Work in the context of the development of monumental and decorative art of the first third of the twentieth century]. *Narodna tvorchist ta etnohrafia*. Vol. 1, pp. 113–120. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Danylov, V., Danylov, V., Likhovyi, I. (Comps.) (2016). Nema zerna nepravdy za soboiu. Podvyzhnitska misiia Yakova Danylova na Tarasovii Hori [There is no grain of untruth behind it. Yakov Danilov's ascetic mission on Tarasova Hora]. Kyiv: PP Firma Hranma. [in Ukrainian].
11. Saienko, N.O. (2015). *Znaki doli: knyha-albom*. [The signs of destiny: book-album]. Kharkiv: «NTMT». [in Ukrainian].
12. Saienko, N.O. (2003). *Oleksandr Saienko: do stanovlennia i rozvytku ukrainskoho monumentalno-dekoratyvnoho mystetstva XX stolittia: knyha-albom* [Oleksandr Saienko: before the formation and development of Ukrainian monumental and decorative art of the twentieth century: book-album]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [in Ukrainian].
13. Saienko, N.O. (2014). *Shevchenkiana Oleksandra Saienka: knyha-albom*. [Shevchenkiana by Oleksandr Saienko: book-album]. Kharkiv: Vydavnytstvo NTMT. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

**ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ
М.Н. ШУСТА НА МАТЕРІАЛАХ
ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ
НІЖИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ ім. І. СПАСЬКОГО**

У статті представлені результати дослідження та аналізу документальної спадщини відомого письменника, педагога, громадського діяча Миколи Шуста, які зберігаються у відділі фондів НКМ ім. І. Спаського та перебувають на стадії науково-технічного опрацювання. Вивчення особових документів М. Шуста дає можливість здійснити переосмислення у сьогоденних реаліях життєвого та творчого шляху письменника, презентувати оновлене бачення значення даної постаті в історії Ніжина та Ніжинщини.

Ключові слова: Микола Шуст, Друга світова війна, Ніжин, Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського, Яків Батюк, художньо-документальна повість, збірка оповідань та повістей, героїчна драма.

На сьогодні серед науковців не зменшується інтерес до вивчення життя та творчої спадщини визначних діячів науки та культури ХХ ст., який покликаний з'ясувати їхню роль у громадсько-культурному житті України. Одним з найвідоміших діячів освітнього та громадсько-культурного простору Ніжинщини другої половини ХХ ст. був Микола Наумович Шуст – педагог, письменник, публіцист та громадський діяч.

В історичній та філологічній літературі його постать і творчий доробок жодного разу не були предметом спеціального дослідження, проте, відомі наукові розвідки, у яких побіжно, фрагментарно висвітлено й життєвий шлях та професійну діяльність відомого педагога, письменника та громадського діяча. Із здобуттям Україною незалежності помітно зріс інтерес дослідників до цієї персоналії. Відомий ніжинський краєзнавець В.М. Ємельянов досліджував участь М.Н. Шуста у підпільній організації Я.П. Батюка, був особисто знайомий з письменником, завдяки чому особові документи М.Н. Шуста потрапили до Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського. У цей період з'явилися газетні публікації та довідникові видання з відповідної тематики (дослідники І.П. Рудик, В.І. Миколаєнко, С.П. Реп'ях (останній завжди виступав редактором творів М. Шуста)). У них акцентувалася увага на біографічних даних відомого письменника, висвітлювалися його творчі здобутки як учасника та очевидця подій Другої світової війни, а також як члена Спілки письменників України.

Варто відзначити, що найбільш інформативною з означеної проблеми є джерелознавча база документів М. Шуста, які представлені обліковими листами відділу кадрів та довідками з місця роботи, а також його газетними публікаціями та творами, що зберігаються у фондах НКМ ім. І. Спаського. Крім того, об'єктом дослідження можуть бути і рецензії на його твори, написані І. Костенком та Л. Горлачем, а також опубліковані

спогади Г. Самойленка, О. Самойленка та В. Ємельянова. Інформація біографічного характеру подана нижче на основі аналізу документів – автобіографії, особового листа з відділу кадрів, посвідчення, які є складовою частиною фондового зібрання документів М.Н. Шуста.

Народився Микола Шуст 15 серпня 1916 р. в с. Припутні Ічнянського повіту Чернігівської губернії. Вищу освіту здобув на літературно-мовному факультеті Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя, який закінчив у 1939 р. Його вступ і навчання у Ніжинській вищій школі мають звично трагічну для того часу життєву історію. Про неї він згадує у спогадах під назвою «Про студентське життя і не тільки», які були вміщені у книзі Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка «Ніжинська вища школа у спогадах випускників та студентів 1920–2010 рр.» [6, с. 136–143]. Ще 1933 р. він зі своєю матір'ю приходив до Ніжина пішки, щоб вступити до педагогічного технікуму, але за примхами долі подає документи і потім вступає на фізико-математичний факультет Ніжинського педагогічного інституту. Проте, після місяця навчання, йому відмовили в отриманні стипендії через те, що сім'я була «розкуркулена», батька репресовано. Далі почалися поневіряння в пошуках заробітків, адже Микола Наумович мав обмежені фінансові можливості, які не дозволяли йому навчатися в інституті. У 1935 р. він попри все вступає знову до Ніжинського інституту, але вже на філологічний факультет.

У роки Другої світової війни М.Н. Шуст брав активну участь у бойових діях. У 1940 р. його призвали до лав Червоної армії. У вересні 1941 р. під м. Золотоношею він потрапив у німецький полон, з якого йому вдалося вибратися. Спочатку він добрався пішки до станції Прилуки, а звідти прибув у Пролетарський хутір Ічнянського району, де проживали його батьки. У травні 1942 р. переїхав до м. Ніжина, у котрому мешкали його дружина та донька, вступив до підпільної партизанської організації, що діяла в м. Ніжині. З Яковом Петровичем Батюком його познайомив завідувач курсів німецької мови Віктор Іванович Тищенко. Офіційно Микола Наумович працював канатником в артілі для незрячих, якою керував теж Я.П. Батюк. Невдовзі після знайомства з ним М. Шуст стає учасником підпільної партизанської організації у 1942 р. Як і багато інших підпільників займався розповсюдженням листівок, у яких ішлося про реальний стан справ на фронті та описувалися жахіття, які несла гітлерівська армія, руйнуючи майже все на своєму шляху; брав активну участь у розвідувальних операціях. У своїх спогадах під назвою «З полону до Підпілля» він, крім іншого, описує всі жахи, які довелося пережити ніжинцям під час окупації міста [6, с. 164–166]. Він єдиний, кому вдалося вижити у полоні «гестапівців» після викриття ніжинської підпільної партизанської організації у серпні 1943 р. (участь у ній М. Шуста німецькими каральними органами так і не була встановлена). Документи, що зберігаються

у Чернігівському обласному архіві, підтверджують участь Шуста у підпільній партизанській організації в м. Ніжині, очолюваній Я.П. Батюком, та у з'єднанні «За Батьківщину». Останні були передані до фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

У посвідченні, виданому М.Н. Шусту 20 жовтня 1943 р. Чернігівським обласним комітетом КПУ, зазначалося: «він був пов'язаний з партизанським з'єднанням “За Батьківщину”, допомагав у відправці людей в загін, при його допомозі був встановлений зв'язок з іншими загонами, член підпільної організації м. Ніжина».

Про свою участь у підпільній партизанській організації Я.П. Батюка Шуст згадував у кожному своєму творі. Йому до кінця життя хотілося, щоб справжній зрадник «батюківської» організації був викритий. Задля цього він звертається до німецького посла в Україні із проханням видати необхідні документи, але чи отримав їх Микола Наумович – невідомо.

У статті, присвяченій антинацистському руху в Ніжині, В.М. Ємельянова, за спогадами М.Н. Шуста та інших учасників підпілля, пише про діяльність та викриття організації, очолюваної Я.П. Батюком [14, с. 38].

Після звільнення Ніжина від окупації М. Шуст проводив культурно-освітню роботу. З 20 вересня 1943 р. по 20 листопада він – завуч політосвітнього технікуму в м. Ніжині. Потім вирішив добровольцем повернутися на фронт, служив у 389-му артилерійському полку до завершення війни.

Варто відзначити, що в лавах Радянської армії Микола Наумович воював у 1944–1945 рр. на території Румунії, Угорщини та Австрії. Був нагороджений орденом Слави I ступеня, орденом Вітчизняної війни I ступеня; медаллю «За взяття м. Ялти» (1944 р.), медаллю «За перемогу над Німеччиною» (1945 р.), медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» I ступеня, яка була вручена 1948 р. за участь у партизанському русі. Дати нагородження медалями указані в особовому листі обліку кадрів, складеному 1 вересня 1953 р.

Подальший життєвий шлях М. Шуста можна прослідкувати за автобіографією та листком з обліку кадрів, заповнених Миколою Наумовичем. Відразу після закінчення війни, з 10 листопада 1945 р. по 1 травня 1948 р., він був літературним працівником газети «Радянський Ніжин». У післявоєнний час вчителював у школах м. Ніжина та Ніжинського району. З 1948 по 1957 р. Микола Наумович – директор Дрімайлівської середньої школи.

У автобіографії зазначається, що він обіймав посаду завуча у школі № 2 робітничої молоді м. Ніжина з 1952 по 1961 р., потім протягом року був завучем школи № 2 м. Ніжина. Крім того, з 16 жовтня 1959 р. по 18 серпня 1961 р. Шуст викладав українську мову та літературу у Київській очно-заочній школі робітничої молоді № 7. У період з 1962 по 1964 р. працював директором заочної школи м. Ніжина. У цьому ж році влаштувався до

середньої школи № 13 на посаду завуча, на якій працював до 1969 р. З 1969 по 1971 р. був завідувачем учбової частини середньої школи № 4. Від 31 серпня 1973 р. наказом № 239 Ніжинського міськвкно призначений на посаду вчителя української мови та літератури Ніжинської середньої заочної школи. Надалі, до виходу на пенсію в 1976 р., вчителював у загально-світній школі № 6 та заочній школі м. Ніжина. Про цей факт свідчить виписка з наказу № 221 Ніжинського міськвкно щодо його звільнення з посади вчителя української мови та літератури від 15 серпня 1976 р. у зв'язку з виходом на пенсію за віком.

Крім педагогічної діяльності, письменник багато часу приділяє літературознавству та пише драми про пережиті ним події Другої світової війни. У співавторстві з драматургом О. Лубенським він створює героїчну драму «Подвиг у темряві», надруковану 1971 р. видавництвом «Мистецтво» [2, с. 3–4]. Примірник цього твору зберігається у фондах Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського. Документальна повість присвячена діяльності підпільної організації Я.П. Батюка, учасником якої був і М.Н. Шуст. Особливістю цього твору є діалоги між двадцятьма дійовими особами, які відображають людський подвиг та воєнні жахіття.

У 1970-х роках М. Шуст активно публікував свої оповідання у місцевій пресі. Одна з перших заміток – «Відбудова житлових будинків» – була надрукована у місцевій газеті «Радянський Ніжин» за 1946 р. [8, с. 2]. У 1957 р. газета опублікувала його статтю «В школі робітничої молоді» [9, с. 3]. Газета «Під прапором Леніна» за 1970-й р. опублікувала оповідання письменника «Крізь вогонь і муки» [1, с. 3], у якому йдеться про просвітницьку діяльність учителя Івана Могильницького, також учасника партизанського підпілля, котрий проводив для своїх учнів у роки Другої світової війни різні культурно-освітні заходи. 1974 р. побачила світ стаття «Зустріч з юністю», присвячена зустрічі випускників філологічного факультету Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя 1939 року випуску. Завершує цикл газетних публікацій М. Шуста періоду 1970-х рр. стаття «Нескорені. Зі спогадів учасника Ніжинського підпілля, керованого Я.П. Батюком», надрукована 1979 року у газеті «Радянська освіта» [10, с. 4].

У 1983 р. у видавництві «Молодь» вийшла друком художньо-документальна повість М. Шуста «Пітьмі не підвладні» [3, с. 2–9]. Примірник цієї книжки передали до музейної бібліотеки у 1988 р. Вона має дарчий напис: «Краєзнавчому музею м. Ніжина від ради шкільного музею Я.П. Батюка Київської спецшколи-інтернату № 5 для сліпих дітей. Травень 1988 р». В основу повісті покладені спогади Миколи Наумовича про роботу підпільної організації. Збірка містить цикл оповідань: «Арешти», «Допит», «Боротьба продовжується», «Зрада» та ін. [3, с. 111]. Обсяг книги складає 112 сторінок. Згодом ніжинська місцева газета «Під прапором Леніна»

опублікувала рецензію історика і педагога І. Костенка, у якій він зауважив, що М. Шусту вдалося відтворити маловідомі або й невідомі широкому загалу факти, пов'язані з діяльністю підпілля, адже сам письменник був активним учасником «батьківської» підпільної організації [11, с. 4].

Цінні спогади М.Н. Шуста про Я.П. Батюка вийшли 1987 р. у збірнику «Славою овіяні» під назвою «Заради правди на землі» [5, с. 249]. У них автор коротко розкрив еволюцію діяльності підпільної комсомольської організації в Ніжині від розповсюдження листівок і проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед населення до розвідувальних операцій у тилу ворога.

У 1988 р. з'явилася стаття М.П. Шуста «До 70-річчя газети «Під прапором Леніна. Поле пам'яті» у цьому ж періодичному виданні. У ній він згадував про свою роботу на посаді колишнього літературного працівника газети «Радянський Ніжин», про своє перше редакційне завдання ще в далекому 1947 р. [7, с. 3].

1995 року у Чернігові вийшла найповніша збірка повістей та оповідань М. Шуста «У Ніжині, над Остром», яка також знайшла чільне місце у фонді бібліотеки НКМ ім. І. Спаського [4, с. 3–10]. Видання обсягом 142 сторінки має свою оригінальну структуру: повість «Пітьмі не підвладні», кіноповість «Воскресіння істини», есе «Червоними і чорними нитками». До збірки увійшов цикл оповідань: «Перша зустріч з Європою», «Крихітка», «Вирок», «Народилася людина» [4, с. 191]. Хоча за стилістикою твори, включені до збірки, різні, проте вони об'єднані єдиним творчим та ідейно-тематичним задумом автора. Червоною ниткою у них проходить тема Другої світової війни, колективізації на Ніжинщині. Разом із тим кожна повість та оповідання мають виражену автобіографічну основу.

Вихід у світ цієї книги не залишився поза увагою критиків. Так, відомий український поет Леоніда Горлач написав схвальний відгук «Книги наших земляків, невигадана сув'язь днів» [12, с. 4]. У ньому літературознавець подав короткий зміст кожного розділу, звернув увагу на автобіографізм творів та зауважив, що М. Шуст є гідним продовжувачем літературних традицій Ніжинської вищої школи.

Газета «Вісті» за 27 листопада 1998 р. повідомляла: «17 листопада голова спілки письменників України Ю. Мушкетик урочисто вручив членський квиток М. Шусту, особливо відмічаючи його неординарний творчий і життєвий шлях» [16, с. 2].

Будучи письменником, Микола Наумович усе життя займався малюванням та педагогічною діяльністю. На громадських засадах він керував гуртком образотворчого мистецтва СШ № 5 м. Ніжина. До 85-річчя від дня народження газета «Гарт» повідомляла, що М.Н. Шуст брав участь у вихованні молоді м. Ніжина та готував до друку книгу «На власній шкурі» [18, с. 4]. С.П. Реп'ях у довіднику «Письменники Чернігівщини» вказував на

неймовірний талант та працьовитість письменника, акцентуючи увагу на книзі «Інтриги рейху і Кремля» [17, с. 45–46]. До святкування 90-річчя від дня народження М.Н. Шуста у 2006 р. у газеті «Вісті» вийшла стаття І. Рудика, у якій йшлося про величезну кількість випробувань, які випали на долю письменника [15, с. 5].

Помер М.Н. Шуст 26 січня 2007 р. у м. Ніжині, про що сповіщалося у некролозі В.М. Ємельянова, розміщеному у журналі «Ніжинська старовина» [13, с. 184].

Отже, вивчаючи джерельну базу, представлену особливими документами, творами М.Н. Шуста, що зберігаються у фондах НКМ ім. І. Спаського, вдалося з'ясувати основні етапи його життєвого та творчого шляху: 1940–1960-ті рр. – період активної педагогічної діяльності; 1970 – початок 2000-х рр. – період, який ознаменувався активним творчим доробком М.Н. Шуста. Талановитий педагог зробив значний внесок у виховання багатьох поколінь молодих ніжинців. Як громадський діяч він був популяризатором української культури ще у роки Другої світової війни, перебуваючи в підпільній організації. У своїх автобіографічних творах письменник продовжив давні літературні традиції Ніжинської вищої школи.

ДЖЕРЕЛА

1. Шуст М.Н. Кризь вогонь і муки. Оповідання. *Під прапором Леніна*. 1970. 26 вересня. (№ 153). С. 2–4.
2. Лубенський П. Шуст М. Подвиг у темряві (Яків Батюк). Героїчна драма на три дії. Київ : «Мистецтво», 1971 р. 98 с.
3. Шуст М.Н. Пітьмі не підвладні: Художньо-документальна повість. Київ : видавництво Молодь, 1983. 112 с.
4. Шуст М.Н. У Ніжині над Остром. Книга у 2 ч. Чернівці. 1995 р. 192 с.
5. Шуст М.Н. Заради правди на землі. Комсомольці Ніжина і району в роки гітлерівської окупації. Славою овіяні: Героїка комсомольських поколінь. Київ, 1987. С. 248–250.
6. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів [Текст]: мемуари : [у 2 т.] / уклад.: Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко ; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин : НДУ ім. Миколи Гоголя, 2015. Т. 2 : 1920–2010. 2015. 530 с.
7. Шуст М.Н. Поле пам'яті. *Під прапором Леніна*. 1988. 9 квітня. (№ 58). С. 3.
8. Шуст М.Н. Відбудова житлових будинків. *Радянський Ніжин*. 1956. 12 січня. (№ 14). С. 2.
9. Шуст М.Н. В школі робітничої молоді. *Радянський Ніжин*. 1956. 17 березня. (№ 33). С. 3.
10. Шуст М.Н. «Нескорені. Зі спогадів учасника Ніжинської підпілля, керованого Я.П. Батюком». *Радянська освіта*. 1979. 9 трав. (№ 37). С. 4.
11. Костенко І.П. Пітьмі не підвладні. Нові книги. *Під прапором Леніна*. 1983. 12 травня. № 134. С. 4.
12. Горлач Л.Н. Книги наших земляків, невигадана сув'язь днів. *Вісті*. 6 вересня. 1996. № 149. С. 4.
13. Ємельянов В.М. Микола Наумович Шуст. *Ніжинська старовина*: Науковий історико-культурологічний збірник. 2007. Вип. 3(6). С. 184.
14. Ємельянов В.М. Антинацистський рух опору в Ніжині. *Ніжинська старовина*. Ніжинознавчі студії №4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). *Пам'яткознавство північного регіону України*: Історико-культурологічний збірник. Випуск 4–5 (7–8). Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. 2007. С. 27–47.
15. Рудик І. Людина з легенди. До 90-річчя з дня народження М.Н. Шуста. *Вісті*. 2006. 11 серпня. С. 5.
16. Микола Шуст – член Спілки письменників України. *Вісті* (Ніжин). 1998. 27 листопада. С. 2.
17. Письменники Чернігівщини. Довідник. Упорядник: Н.Ф. Гонза. Авт. вступ. сл. і біографічних довідок: С.П. Реп'ях. Чернівці : Чернігівська ОУНБ ім. В. Короленка. 2001. С. 45–46.
18. Солодовникова Л. Миколі Шусту 85. *Гарт*. 2001. 17 серпня. № 34. С. 4.

Roi S.V. Life and creative path of M.N. Shust on the materials of the stock collection of the Nizhyn museum of local lore named after I. Spassky

The article presents the results of research and analysis of the documentary heritage of the famous writer, teacher, public figure Mykola Shust, which are stored in the department of funds of the NKM named after I. Spassky and are at the stage of scientific and technical development. The study of M. Shust's personal documents gives an opportunity to rethink the current realities of the writer's life and creative path, to present an updated vision of the significance of this figure in the history of Nizhyn and Nizhyn region.

Today, scientists are not interested in studying the life and creative heritage of prominent figures of science and culture of the twentieth century, which is designed to clarify their role in the social and cultural life of Ukraine. One of the most famous figures of educational and socio-cultural space of the Nizhyn region in the second half of the twentieth century was Mykola Naumovych Shust - a teacher, writer, publicist and public figure.

Studying the source base, represented by personal documents, works of M.N. Shust, stored in the funds of the NCM named after I. Spassky, managed to find out the main stages of his life and career: 1940-1960 - a period of active teaching; 1970 - early 2000's - a period marked by active creative work of M.N. Shust. The talented teacher made a significant contribution to the education of many generations of young people from Nizhyn. As a public figure, he was a popularizer of Ukrainian culture during the Second World War, being in an underground organization. In his autobiographical works, the writer continued the ancient literary traditions of Nizhyn Higher School.

Key words: Mykola Shust, World War II, Nizhyn, the Nizhyn museum of local lore named after I. Spassky, Yakov Batiuk, fiction and documentary story, a collection of stories and short stories, heroic drama.

REFERENCES

1. Shust, M.N. (1970). Kriz vohon i muky. Opovidannya [Through fire and torment. Stories]. *Pid praporom Lenina*, 153, September 26, p. 3. [in Ukrainian].
2. Lubensky, P., Shust, M. (1971). *Podvyh u temriavi (Yakiv Batiuk). Heroichna drama na try dii [Feat in the dark (Jacob Batiuk). Heroic drama in three acts]*. Kyiv : vydavnytstvo «Mystetstvo». [in Ukrainian].
3. Shust, M.N. (1983). *Pitmi nepidvladni. Khudozhno-dokumentalna povist [Darkness is not subject. Fiction and documentary story]*. Kyiv: vydavnytstvo «Molod». [in Ukrainian].
4. Shust, M.N. (1995). *U Nizhyni nad Ostrom. Knyha u 2.ch. [In Nizhyn above the Oster. Book at 2 p.]*. [in Ukrainian].
5. Shust, M.N. (1987). Zarady pravdy na zemli. Komsomoltsi Nizhyna i raionu v roky hitlerivskoi okupatsii [For the sake of truth on earth. Komsomol members of Nizhyn and the district during the Nazi occupation]. *Slavou oviiani: Heroika komsomolskykh pokolin*, p. 248-250. [in Ukrainian].
6. Samoilenko, H.V., Samoilenko, O.H. (2015). *Nizhynska vyshcha shkola u spohadakh studentiv i vykladachiv [Tekst]: memuary: (u 2 t.) [Nizhyn higher school in the memories of students and teachers (Text): memoirs: (in 2 volumes)]*. [in Ukrainian].
7. Shust, M.N. (1988). Pole pamiaty [Memory Field]. *Pid Praporom Lenina* 58, April 9, p. 3. [in Ukrainian].
8. Shust, M.N. (1946). Vidbudova zhytlovykh budynkiv [Reconstruction of residential buildings]. *Radianskyi Nizhyn*. January 12, p. 2. [in Ukrainian].
9. Shust, M.N. (1956). V shkoli robotnychoyi molodi [In the school of working youth]. *Radyanskyi Nizhyn*, 33, March 17, p. 3. [in Ukrainian].
10. Shust, M.N. (1979). «Neskoreni». Zi spohadiv uchasyka Nizhynskoho pidpillia kerovanoho Ya.P. Batiukom. [«Unconquered». From the memoirs of a member of the Nizhyn underground led by Ya.P. Batiuk]. *Radianska osvita*, 37, May 9, p. 4. [in Ukrainian].
11. Kostenko, I.P. (1983). Pitmi nepidvladni. Novi knyhy [Darkness is not subject. New books]. *Pid praporom Lenina*, 13, May 12, p. 4. [in Ukrainian].
12. Horlach, L.N. (1996). Knyhy nashykh zemliakiv, nevyhadana suviat dniv [Books of our compatriots, unimagined connection of days]. *Visti*, 149, September 6, p. 4. [in Ukrainian].
13. Yemelianov, V.M. (2007). Mykola Naumovych Shust [Mykola Naumovych Shust]. *Nizhynska starovyna: Naukovi istoriiko-kulturolohichniy zbirnyk. – Nizhyn Antiquity: Scientific Historical and Cultural Collection*. Issue 3(6), p. 184. [in Ukrainian].
14. Yemelianov, V.M. (2007). Antynatsystyky rukh oporu v Nizhyni [Anti-Nazi resistance movement in Nizhyn]. *Nizhynska starovyna*, issue 4-5 (7-8), p. 27-47. [in Ukrainian].
15. Rudyk, I. (2006). Liudyna z lehendy. Do 90-richchya z dnia narodzhennia M.N. Shusta. [A man of legend. To the 90th anniversary of the birth of M.N. Shust]. *Visti*, August 11, p. 5. [in Ukrainian].
16. Rudyk, I. (1998). Mykola Shust – chlen Spilky pysmenny-

kiv Ukrainy [Mykola Shust - a member of the Writers' Union of Ukraine]. *Visti*. November 27, p.2. [in Ukrainian].

17. Repiah, S.P., Honza, N.F. (2001). *Pysmennyky Chernihivshchyny. Dovidnyk [Writers of Chernihiv region. Directory]*. Chernihiv: vydannia Chernihivskoi OUNB im. V. Korolenka. [in Ukrainian].

18. Solodovnykova, L. (2001). *Mykoli Shustu 85 [Nikolai Shust 85]*. *Hart*, 34, August 17, p. 4. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 81'373.21(477.52)

Я.В. Чернякова

МІКРОТОПОНІМІКА СЕЛА ОБЛОЖКИ НА ГЛУХІВЩИНІ

У статті зафіксовано сучасну мікротопоніміку села Обложки на Глухівщині, визначено структурно-семантичні та географічні особливості назв цього населеного пункту.

Необхідною умовою освоєння людиною навколишнього світу є його категоризація та номіналізація. Процес найменування, закріплення індивідуальних назв за конкретними, релевантними для соціуму об'єктами зовнішнього світу відображає соціально-політичні, матеріально-господарські та духовно-культурні особливості розвитку цього суспільства.

Ключові слова: мікротопоніміка, топонім, топонімікон, урбанонім, гідронім, дрімонім, годонім, агоронім.

Необхідною умовою освоєння людиною навколишнього світу є його категоризація та номіналізація. Процес найменування, тобто закріплення назв, відображає соціально-політичні, матеріально-господарські та духовно-культурні особливості розвитку даного суспільства. Індивідуалізуючи об'єкти зовнішнього світу за допомогою власних назв, люди кодуєть у топонімах важливі характеристики цих об'єктів: природні особливості місцевості, її поверхню, рельєф, рослинний і тваринний світ, корисні копалини. Не лише географічне середовище визначає характер місцевих назв, а ще й суспільні та історичні чинники. Для того, щоб зрозуміти значення топоніма, необхідно досліджувати сукупність усіх факторів, сформовану під впливом характерних географічних або історичних умов. Отже, цим і займається топоніміка – наука, що вивчає географічні назви, їх походження, смислове значення, розвиток, сучасний стан, написання і вимову.

Вивчення назв становить значний науковий інтерес. Топоніми знайомлять нас з особливостями географічного положення місцевості, з характером поверхні, річок і озер, рослинного і тваринного світу, з

життям, культурою і побутом народу, його господарською діяльністю, з історичними подіями краю, місцями героїчної боротьби за національну та соціальну незалежність. Географічні назви України є пам'ятками історії, історії мови, її родоводу [1, с. 12]. Але щоб більш конкретно вивчити та проаналізувати топонімію певного краю, треба звернутися до поняття мікротопонімія – сукупність місцевих географічних назв для невеликих об'єктів, відомих тільки місцевим жителям. Необхідність може бути зумовлена тим, що окремих клас назв упродовж певного проміжку часу зазнав і далі продовжує зазнавати значних змін.

Глухівщина знаходиться на півночі Сумської області, одночасно у північно-східній частині України. Назви мікрооб'єктів цього, як і будь-якого іншого регіону країни, належать до найчисельніше презентованого класу онімів, проте досі мікротопоніми в Україні вивчалися лише принагідно. Це спричинене різними фактами, найосновнішим з яких є те, що збір мікротопонімії вимагає відвідування дослідником практично кожного населеного пункту конкретного регіону. До того ж історичні матеріали з мікротопонімії України досі практично не публікувалися. На сьогоднішній день вивчено мікротопонімію лише окремих регіонів України. Дослідження уже віддавна вважається невідкладним і першочерговим завданням передусім тому, що останні часто зазнають змін, а ліквідація приватної власності на землю, колективізація приватних господарств, ліквідація хуторів й укрупнення населених пунктів в у 50-80 рр. XX ст. у колишньому СРСР зумовили катастрофічне зменшення як кількості господарств, так і назв мікрооб'єктів. Назавжди було втрачено найменування численних об'єктів, які було ліквідовано.

Одним із найдавніших видів онімів є топоніми – власні назви населених пунктів (ойконіми), річок, озер, водойм (гідроніми), лісів (дрімоніми), назви форм рельєфу (ороніми), вулиць (годоніми), площ (агороніми), шляхів сполучення (дромоніми). Індивідуалізуючи об'єкти зовнішнього світу за допомогою власних назв, люди кодують у топонімах важливі характеристики цих об'єктів. Утім, не можна однозначно стверджувати, що лише географічне середовище визначає характер місцевих назв. Становлення, розвиток і функціонування топонімікону визначається як власне мовними факторами, так і позамовними, які тісно взаємодіють між собою. До позамовних факторів відносимо особливості рельєфу місцевості (лісостеп, низовина, водойми),

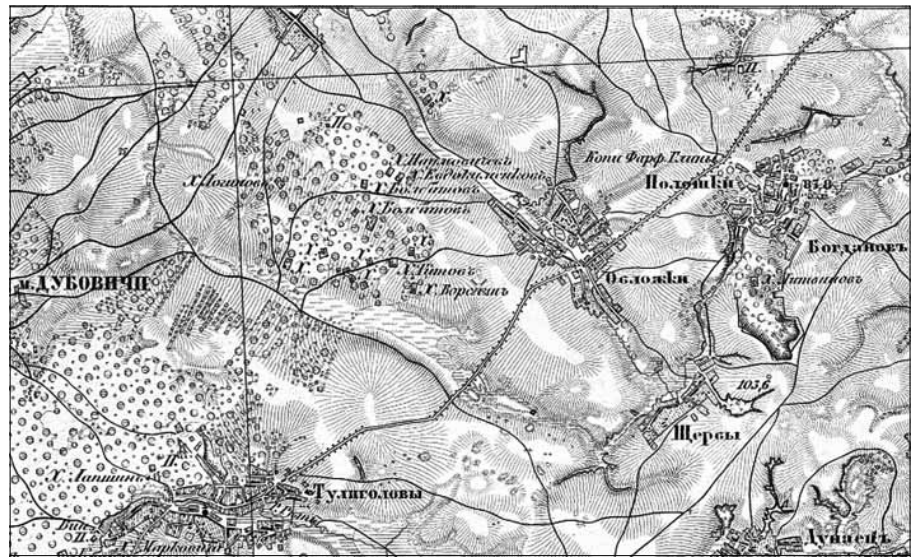

Рис. 1. Обложки карті Ф.Ф. Шуберта 1873 р.

типи господарської діяльності (землеробство), особливості суспільного життя, історико-політичний розвиток краю. Відтак топоніми можна поділити на три групи: етнімічні, антропонімічні та назви, що походять від географічного середовища або вказують на характер господарства та різні види людської діяльності [1, с. 9].

Мета статті – дослідити мікротопонімію села Обложки. На жаль, топоніми зникають спочатку з карти села, а з часом – і з мови його мешканців. Саме це спонукає нас до фіксації назв, відомих лише місцевим жителям. Об'єктом розвідки стали найменування мікрооб'єктів села Обложки Березівської об'єднаної територіальної громади. Спочатку розглянемо історію виникнення цього населеного пункту.

Відомостей про заснування с. Обложки у першоджерелах практично не знайдено. За однією із версій, у XVI ст. над річкою Ракита поселився козак на прізвище Мізь. Це і дало початок заснуванню поселення, яке поступово переросло в село. В «Описі Чернігівської єпархії» за 1873 р. знаходимо: «Обложки почалися у XVI столітті». Існують дані, що на південь від села, ліворуч дороги з Обложок на Тулиголове, виявлено городище і селище часів Київської Русі [2]. Назва села, на думку вченого К.М. Тищенка, походить ще з часів Великого князівства Литовського (XIV–XV ст.), бо в ній наявний типовий литовський суфікс -škieš, упізнаваний в назвах Обложки, Полошки [3]. Під час входження цих земель до Речі Посполитої село мало назву Облошки, належало Підпутивльському стану [4, с. 427].

Протягом останнього року авторкою статті була зафіксована 41 найбільш відома назва мікрооб'єктів Обложок, які зараз ще пам'ятають місцеві жителі поважного віку. Подаємо їх з авторським коментарем.

Вулиця Шевченка – офіційно закріплена сучасна назва вулиці, що розташована у східній частині села. Похо-

дить від прізвища Шевченко. Починається від села Полошки і закінчується дорогою на Тулиголове.

Шлях – західна частина вулиці Шевченка. Назва походить від тракту, що пролягав до села Тулиголове. Проходить через міст річки Вербівка.

Філатов сад – сад з фруктовими насадженнями по вул. Шевченка, де зараз знаходяться приватні будинки. Місцеві жителі пам'ятають поміщика Філатова, який в селі мав ділянку землі з житловим будинком.

Котячий (Щебедьков) хутір – розташований у північно-східному напрямку від вулиці Шевченка. До цього мав назву Щебедьков від прізвища селянина Щебедька. Пізніше там жила сім'я Нечаїв, але місцеве населення називало їх «Котами». Прізвисько перейшло і на родину, яка мешкає зараз на цьому обійсті.

Ковбасина долина – провулок, розташований на захід від Котячого хутора. Назва утворена від прізвища Ковбаса. Раніше згадується як місцевість, затоплена водою (долина).

Хворостянка або Болото – провулок, розташований у північно-західному напрямку від Ковбасинової долини. Назва походить від хвойного лісу, що знаходився неподалік, у якому збирали хмиз.

Котячий яр – яр природного походження, розташований поблизу Котячого хутора.

Москвин яр – яр природного походження, розташований північніше від Котячого хутора. Назва утворена від прізвиська місцевого жителя Москва або Москвин, який проживав на хуторі поблизу яру.

Дубки або Білчин ліс – дубовий ліс, що знаходиться на північ від села. Назва походить від породи дерев, що ростуть у лісі; існує версія, що там водилися багато білок.

Верх'яр – яр природного походження, що знаходиться на північ від Білчиного лісу. Назва походить від місця розташування (подалі, вгорі) від села.

Байрікова долина – долина природного походження, яка раніше заливалась водою. Зараз – незасіяна територія, де випасають худобу. Походження назви не з'ясовано.

Сакова долина – долина природного походження, залита водою. В цій місцевості жила сім'я Куриленків. Назва долини походить від прізвиська Сак, Саки. Розташована на схід від Байрікової долини.

Супрунові сосни – штучно насаджений хвойний ліс. Назва походить від прізвища Супрун, носієм якого був чоловік, що проживав на тій території і посадив ліс.

Вербівка (Вербівка) – річка, що бере початок у південно-західному напрямку від Обложок. Тече на південний, а потім на північний схід, у с. Щебри впадає у річку Ракиту, праву притоку Есмані. На сьогоднішній день Вербівка майже висохла, утворюючи по руслу болотисту місцевість, міст над нею зруйнований. Місцеві жителі пам'ятають її ще повноводною.

Береговий ліс – ліс, що росте поблизу р. Вербівка. Назва утворилася від місця знаходження дерев (над берегом).

Береговий хутір – хутір, що стояв на березі р. Вербівка у лісовій місцевості, яку розподілили між людьми.

Купріянов хутір – хутір, що стояв на березі р. Вербівка, у лісовій місцевості, яку розподілили між людьми Належав сім'ї Купріянових.

Новосьолов хутір – хутір, що стояв на березі р. Вербівка, у лісовій місцевості, яку розподілили між людьми Названий від нових поселенців.

Роєв хутір – хутір, що стояв на березі р. Вербівка, у лісовій місцевості, яку розподілили між людьми. Тут проживала родина на прізвище Рой.

Городище – мис, розташований у південно-західній частині вул. Шевченка. У 2001 р. проводились дослідження давньоруського поселення, що знаходилося між селами Обложки і Тулиголове. Відомо, що ця місцевість була густо заселена ще в період удільних князівств. Заснування городищ пов'язане з ім'ям Ярослава Всеволодовича, а саме з подіями 1196 року. Об'єкт датований археологами VIII-X ст. Займає територію приблизно 1 км завдовжки, шириною 350 м, омивається річкою Ракитою. В минулі десятиліття територія городища була розорана [5, с. 179], [6, с. 13].

Головнін (Головин) хутір – хутір, зазначений в «Списках населених мест Российской империи» (1866 р.). Складався з 2-х дворів, мав 13 жителів [7, с. 206].

Болбатов хутір – хутір, позначений на карті Чернігівської губернії 1873 року (рис. 1). Тут мешкав козак Болбат, який тримав свою пасіку. Хутір складався з одного двору, проживало 4 мешканці.

Церковка (Церкувка) – провулок на північ від вул. Шевченка. З'єднується з вул. Коцеби. Назва провулку походить від місця розташування Михайло-Архангельської церкви, де тепер стоїть сільський клуб.

Вулиця Коцеби – офіційно закріплена сучасна назва вулиці, що розташована у північній частині села. Названа на честь радянського військового льотчика Г.А. Коцеби, уродженця села Обложки. По ній проходить шлях, який з'єднує село з магістральною автодорогою Кіпті – Глухів – Бачівськ. Раніше по цьому шляху проходило сполучення між селами Обложки та Шевченкове.

Мізівка (Мнізівка) – західна частина вул. Коцеби, назва якої пішла від прізвища козака Мізя, про якого згадується в першоджерелах. Не виключено, що ця вулиця раніше була головною.

Коворот – провулок з польовою дорогою. Здогадно, назва походить від сильного потоку води, що створював коловорот.

Панов сад – сад з фруктовими деревами, котрий належав офіцеру Леонову, якому пізніше було надано дворянство, виділено земельну ділянку, на якій згодом посадили сад.

Курган – підвищення (курган), де знаходився магазин, розташований в центрі села.

Ракита (Вербовитець, Вербовитиця) – річка, яка бере свій початок на північний захід від с. Обложки, поблизу давньоруського городища, при автошляху М02 Е101. Тече спершу на південний схід, біля с. Щебри повертає на північний схід, у пригірловій частині тече на схід.

Впадає до Есмані навпроти південної околиці міста Глухова. Зараз річка пересохла, залишилося тільки старе заболочене річище.

Ставок – став природного походження від річки Ракита, що знаходиться в центрі села. З року в рік поступово висихає. Перекритий дамбою.

Ставище або Луг – місце на південь від дамби, яке під час весняного паводку заливається водою.

Хутір Главний (Куток) – провулок, що йде ліворуч від річки Ракита. Походження назви не встановлено.

Слободка – частина вулиці, по якій йде шлях від с. Обложки до с. Щебри.

Вулиця Котельники – офіційно закріплена сучасна назва вулиці, що розташована у північно-східній частині села.

Батущина – штучно створений став на вул. Котельники. Останні декілька років влітку майже повністю пересихає.

Садова – офіційно закріплена сучасна назва вулиці, що розташована у східній частині села.

Майдан – утворився на перехресті вулиць Котельники та Садової. Назва походить від місця проведення зборів людей, які працювали в колгоспі. До 1985 р. тут знаходився сільський клуб.

Замітайловка – провулок, розташований на сході вул. Садової. Назва походить від його місця знаходження, яке постійно взимку замітається снігом.

Усадьба – природна рівнина, земля, що раніше була власністю козака Супруна. Розташована на сучасній вул. Котельники.

Жабокряковка або Балабанов хутір – хутір, назва якого походить від прізвища Балабан. Розташований в західній частині вулиці Садова.

Семенський ліс – ліс, розташований в урочищі поблизу р. Ракита.

Отже, у семантиці мікротопонімів с. Обложки простежується тісний зв'язок з фізико-географічними об'єктами (штучно та природно утвореними), у тому числі з особливостями рельєфу, погодних умов, напрямками шляхів тощо. Велика частка відведена назвам, які несуть в собі особистісні ознаки, що відображають соціальний статус людини, трансформуються з імен або прізвищ.

ДЖЕРЕЛА

1. Янко М.П. Топонімічний словник України: словник-довідник. Київ, 1998. 432 с.
2. Чернякова Я.В. Сімейний архів родини Михайленків із села Обложки Глухівського району. *Конотопські читання*. Вип. IX. Ніжин, 2018. С. 304–310.
3. Тищенко К. Дописемна історія в місцевих назвах Путивльського Посем'я. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.sumy.ua/research/article/320-dopysemnaistoriivmistsevykhnazvakhputyvlskohoposemia.html>.
4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. Київ: Темпора, 2006. 495 с.
5. Куза А.В. Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников. М.: Христианское издательство, 1996. 256 с.
6. Коваленко Ю.О. Малодосліджене давньоруське городище на межі Глухівського та Кролевецького районів. *Кролевецьчина. Білі плями історії: зб. наук. праць. Кролевець*, 2002. 45 с.
7. Мірошніченко О.М. Маловідоме джерело з історії Глухівщини XIX ст. *Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. Київ – Глухів*, 2010. 355 с.

Chernyakova Ya.V. Microtoponymics of the village Oblozhky

The article examines the microtoponymy of the village of Oblozhky, characterizes the history of its formation, identifies structural, semantic and geographical features of the names of settlements. A necessary condition for human development of the world is its categorization and nominalization. The process of naming, fixing individual names for specific, relevant to society objects of the external world, reflects the socio-political, material and economic and spiritual and cultural features of the development of this society. Historical materials on microtoponymy of Ukraine have not been published yet. To date, microtoponymy of only certain regions of Ukraine has been studied. Research has long been considered an urgent and top priority. This article is devoted to the study of microtoponyms of Hlukhiv district of Sumy region, in particular, the names of micro-objects of the village of Oblozhky became the object of exploration. Microtoponyms of Hlukhiv district have not been studied at all.

Key words: microtoponymy, toponym, toponymicon, urbanonym, hydronym, dreamonym, homonym, agoronym.

REFERENCES

1. Yanko, M. P. (1998). *Toponimichnyi slovnyk Ukrainy: slovnyk-dovidnyk [Toponymic dictionary of Ukraine: dictionary-reference book]*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Chernyakova, Ya.V. (2018). Simeinyi arkhiv rodyny Mykhailenkiv iz sela Oblozhky Hlukhivskoho raionu [Family archive of the Mykhaylenko family from the village of Oblozhky, Hlukhiv district]. *Konotopski chytannia*, issue IX, pp. 304–310. Nizhyn. [in Ukrainian]
3. Tyshchenko, K. Dopysemna istoriia v mistsevykh nazvakh putyvlskoho Posemia [Written history in the local names of the Putivl territory near the river Seim]. Retrieved from <http://history.sumy.ua/research/article/320-dopysemnaistoriivmistsevykhnazvakhputyvlskohoposemia.html>. [in Ukrainian].
4. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi. 1618–1648* [Chernihiv-Sivershchyna as a part of the Commonwealth. 1618–1648]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kuza, A.V. (1996). *Drevnerusskiye gorodishcha X–XIII vv. Svod arheologicheskikh pamyatnikov* [Ancient Russian settlements of the X–XIII centuries. Collected of archeological monuments]. Moskva: Khristianskoye izdatel'stvo. [in Russian].
6. Kovalenko, Yu. O. (2002). Malodoslidzhene davnoruske horodyshche na mezhi Hlukhovskoho ta Krolevetskoho Raioniv [An little-studied ancient Russian settlement on the border of Hlukhiv and Krolevets districts]. *Krolevchyna billi pliamy istorii: zb. nauk. prats.*, p.45. Krolevets. [in Ukrainian].
7. Miroshnychenko, O.M. (2010). Malovidome dzherelo z istorii Hlukhivshchyny XIX st. [Little-known source on the history of Hlukhiv region in the XIX century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zb. nauk. prats.*, p. 355. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 746.1(477.51)

Н.М. Телегей

**ТРАДИЦІЙНЕ ТКАЦТВО СЕМЕНІВСЬКОГО
ТА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО РАЙОНІВ
(ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ
МАТЕРІАЛАМИ ДНЦЗКСТК)**

У статті розглянуто традиційні ткани вибори Семенівського та Новгород-Сіверського районів. Висвітлено особливості художнього оздоблення та технологічні процеси створення інтер'єрних тканин, поширених у першій половині ХХ ст. На основі зібраних польових етнографічних матеріалів, джерел та наукової літератури вивчено та досліджено традиційне ткацтво у межах означеної території. Виявлено орнаментальні особливості тканого декору, їхню залежність від технік виконання. Ткацтво досліджуваного регіону – це унікальне мистецьке явище, яке потребує збереження для майбутніх поколінь.

Ключові слова: тканина, ткацтво, пряжа, рушник, настільник, ткацький верстат.

Ткацтво було невід'ємною частиною традиційного побуту жителів Семенівського та Новгород-Сіверського районів Чернігівської області. Виготовленням одягових та побутових тканин займалися майже в кожній родині.

Останнім часом вивченню домотканих тканин та техніки їх виготовлення приділяється значна увага з боку науковців: О. Никорак у праці «Українська народна тканина ХІХ–ХХ ст.» [4] висвітлила особливості інтер'єрних тканин західної території України; робота Ю. Лашука [2] присвячена видам декоративних тканин, що були поширені на території Правобережного Полісся; особливості художнього оздоблення текстильних виробів досліджено в монографії Р. Захарчук-Чугай «Народне декоративне мистецтво Українського Полісся» [3]; технологічні процеси виготовлення тканини описано в книзі «Полесьє. Матеріальна культура» [7] А.Н. Курілович та А.Т. Нестер у розділі, присвяченому ткацтву.

Розкриття теми оздоблення тканин виробів зустрічаємо в наступних роботах: характерну своєрідність орнаменталії описано в монографії М. Селівачова [6] «Лексикон української орнаментики»; різноманіття оздоблення рушників представлено в праці Л. Орел [5] «Український рушник». У цих роботах висвітлюються особливості створення тканини на території України або в цілому, або Правобережного Полісся. Проте, уявлення про традиції ткацтва на Поліссі є неповними без дослідження його особливостей на Лівобережжі.

Джерельну базу статті складають, окрім уже опрацьованих науковцями матеріалів, експедиційні записи, зібрані Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф у 2019 році від людей, що проживають на територіях Семенівського та Новгород-Сіверського районів. Традиційно тут жінок, які створювали ткани вибори, називали *ткахами* (с. Лосівка) та оцінювали відповідно до їхньої майстерності.

Для виготовлення ткани у власних господарствах вирощували переважно коноплі. Льон, як волокнисту культуру, масово почали сіяти лише з появою колгос-

пів. Найпоширенішим був льон-довжик (с. Костобобрів). Волокнисті рослини сіяли навесні («*А весной сеяли льон*» (с. Костобобрів) чоловіки або жінки в залежності від сімейного розподілу праці. Коли льон досягав, його виривали, в'язали в снопи та просушували на полі або болоті, щоб насіння достигло. Далі, за допомогою пра-ча, вибивали насіння, а льон стелили по сінокосах або стерні для вилежування.

Коноплі, на відміну від льону, поділялися на *замашки* (чоловічу рослину) та *коноплі* (жіночу рослину), які мали різний вегетативний період та неоднакову товщину волокна. Жовті стебла конопель виривали вручну та вимочували у водоймі або у прорізах від викопаного торфу. Снопи конопель клали на воду, прикладаючи поверх дерном або гіллям для повного занурення рослини: «*Палками такими, щоб яни не випливали. Тако груз такий лажили, і йон не впливав*» (с. Костобобрів). Стебла знаходилися у воді декілька днів. За цей час вони ставали м'якшими і розділялися на волокна. Потім їх витягали та ставили для стікання води та просушування: «*Ставляли такими на чотири штуки, а таді вже тоє, як он падсох, таді бралі вже на двор і у каго вже бані та-кіє, туда клалі, сушилі. Хто може на палатках, такіє палатки, панастілать, вано висахне*» (с. Костобобрів). Після двох тижнів вилежування льону або вимочування конопель стебла підсушували в бані або на печі. У деяких селах у хаті сушили тільки замашки, оскільки їх обробляли літом.

Наступний етап робіт – очистка волокна від костриці. Традиційно сухі стебла льону або конопель м'яли на терниці (*мяльнице*) та витріпували за допомогою *трипачки*. Готове волокно скручували *пуцнями* (с. Лосівка) або *куклами* (с. Камінська Слобода), які складали та перев'язували жменю того ж волокна.

Коноплі для пом'якшення додатково м'яли ногами. Робили це завжди біля печі, адже під час цього процесу з долівки піднімався пил, що частково витягувався в пічний комин. Часто таку роботу виконували діти.

Очищене волокно, яке ще містило незначну кількість костриці, вичісували на гребені гребінкою, що позбавляло його сміття і *пакулі* (короткого волокна) (с. Хотіївка) та формувало мичку для прядіння.

Пряли переважно на прядках, які купували у майстрів. У деяких селах коноплі пряли лише на веретені з гребеня або кужілки. Такий поділ був зумовлений товщиною волокна. З тонкого чистого волокна пряли на основу, а менш якісне використовували для виготовлення товстішої пряжі – *валу*.

До прядки пряли на веретені з *гребеня* або *кужілки*, на яку кріпили вичесану мичку волокна: «*І на веретені пряли. Ну на веретені пряли тую із авечок вовну*» (с. Іванівка).

Коли допрядалася мичка, у кінці за гребенем лишалася частина волокна, яку називали *клок* (с. Блистова) або *хлоп* (с. Леонівка).

Готові напрядені нитки просушували та змотували в

тугі клубки за допомогою юрка. Всередину клубка клали клоччя, папір або шматок тканини, у яких замотували трохи цукру для дітей, щоб зацікавити їх у допомозі при снуванні. При мотанні клубка створювалися смуги, які називали *часовка* (с. Блистова) або *чашка* (с. Блистова).

Наступний етап у процесі виготовлення тканини – снування. Воно відбувалося в хаті, інколи на вулиці. Для цього у стіні прокручували отвори, в них вставляли кілки або прибивали (чи ставили) по кутах стіни бруси, в яких уже були вкручені кілки. Такий пристрій називали *сновницею* (с. Погорільці) або *снулей* (с. Іванівка). У с. Карповичі отримано інформацію про снування не з клубків, а зі спеціального пристрою – *мотовила*, на якому були змотані нитки з катушок. Снувати з такого пристрою на територіях Семенівського району почали з середини ХХ ст., але через те, що у 1960-х роках ткати у селах перестали, він не набув великого поширення.

При снуванні одиницею вимірювання довжини була губа, яка мала довжину в залежності від розташування кілків приблизно від 5-ти до 8-ми метрів. Найчастіше снували від 5-ти до 10-ти губ. За вагою клубка могли визначити кількість наснованих губ: «*Звешут на кантер, як тонкіє ниткі, багата снуют, а як тавстие, дак ані ж меньше кладуть тади*» (с. Хотіївка); «*От на губку хунт нада чи палтара нада*» (с. Дігтярівка).

Снувати треба було уважно, щоб не помилитися кільком. Якщо ж помилялися, то таку помилку називали *дурнем* (с. Хотіївка), *циганкою* (с. Блистова) або *діда покласти* (с. Лоска).

Для кожного виробу снували відповідну кількість ниток, які рахували *пасмами*. Рушники ткали на 7–8 пасом, полотно на 10. Чим більший номер, тим тоншою була тканина: «*Як конче сnavать сколько пасам, уже палатно в девять пасам, рушники в сем пасам, у шесть сnavалі, значить кончив сnavать, шисть пасам насnavав, паследній раз як ідеш, дайду да тога, да калочка там*» (с. Іванівка).

Закінчуючи снування, робили помітку на кожному з кілків для того, щоб при тканні знати кількість витканих губ. Помітку могли наносити сажею або в'язати вузлик на останній наснованій нитці: «*Як паследній раз іду уже, шо канчаю я, канчаю я уже все сnavать, шо вже насnavала я, і таді там на першам калку зав'язую, сюди дайшла на край і тут завязала так само*» (с. Блистова).

Далі основу знімали, сплітаючи в косу. Якщо пряжа була недостатньо крутою, то її запарювали. Окрім запарювання, нитки могли обливати відваром із картоплі або лляного насіння: «*Делалі такий щолак і ції ниткі як... У широт, отакий був, туди складали, а таді кип'ятілі ваду, а таді трошки вади у чугун, а таді заварюває і так ріденька, ріденька, щоб ано було і таді аблівали*» (с. Костобобрів); «*А кип'яткам абдавали. <...> Шоб не була валахата така*» (с. Лоска).

По завершенню підготовчих етапів, переважно в зимовий час, у хаті, у найбільш освітленому місці, ставили ткацький верстат: «*Хто кала краваті паставє, а хто*

где стол стаіт паставіт, шоб вже в акно було відно як нитка парвеца, дак ізвязивать. І скатерті, настольнікі звалі ми, ткалі, перебіралі на достачку, спеціалісти булі, баби такіє перебіралі» (с. Хотіївка).

На території Семенівського та Новгород-Сіверського районів у першій половині ХХ ст. було поширено два види ткацьких верстатів, які вирізнялися особливістю конструкцій та відповідними назвами. Під час обстеження цих районів були зафіксовані такі назви ткацьких верстатів: *верстат* та *кросна* («*Ну так то вже кросни ткуть, дак ніти вже причеплюют. <...> Чапляють, там же б'ють гвоззда і чепляют у трям. <...> Б'ють два гвоззди. <...> І чаплай, причеплюй, і вони держались, а нагами пересуєш*» (с. Костобобрів); «*Кросни, два бедри таких ходить, бьодри [берда. – Н. Т.] такіє*» (с. Бучки).

Дві найбільші за розмірами бокові частини у ткацькому верстаті називали *статовинами* або *ногами*. До дрібніших частин належать *навој*, *косточки*, *ніти*, *бьорда*, *поножі*. Серед конструкцій ткацьких верстатів Семенівського району виділяється пристрій, у якому нит та бердо кріпилися до стелі. У сволок вбивалися гвіздки або кріпилися кільця, з котрих спускалися мотузки, на кінцях яких були прив'язані гусині кісточки. Саме за допомогою кісточок регулювалася висота розміщення нити: «*А то ж направляли, то више, то ниже, як і ткаць же, дак направляють же, више накручуют, ниже апускають. <...> Ізбралі гусей. Туди нада було ладние, з курей малаватие, із гусей. <...> Костачки ж із такими тими бубриками, шоб із вірьовки не злазило, і то ж і підтягали ті кросна*» (с. Пушкарі); «*Над нітам, а як же, ані ж далжни костачкі тиє висеть, яни ж передвігаюца, як ти ткєш, а ані ж передвігаюца*» (с. Печенюги).

Назва «кросна» на даній території іноді вживалася у значенні ниток основи, які снувалися або навивалися на воротило ткацького верстата. Наприклад, *снувати кросна* (с. Архипівка) або *навивати кросна* (с. Хотіївка).

Коли верстат було встановлено, починали навивати. Сама жінка не могла навити, тому зазвичай навивали утрьох. При навиванні основи на *навій* її розпускали з коси і розправляли за допомогою гребінки або використовували ритки. У кожен зуб риток розкладали від 4-х до 8-ми ниток. Виконували таку роботу не менше ніж двоє людей, переважно троє. Навивання було одним із важливих процесів, оскільки рівномірність натягнення ниток впливала на якість майбутньої тканини.

Після навивання нитки основи заправляли в нит та бердо. Нит виготовляли завжди власноруч, використовуючи для цього товстіші нитки. На жаль, із опитаних інформантів лише кілька жінок змогли розповісти як його виготовляли: «*Пакойная мамачка рабила нит, сама пряла, сама ткала і сама нит сукала, делала. <...> Ну достачка такая й ана пряжу сюди, адін накине отако, адні нитки, далі другіє нитки за тую чаплялося, я не разкажу*» (с. Костобобрів).

При неправильному заправленні нитки в нит або бердо могла утворитися помилка, яка ставала помітною

при тканні, інколи спричиняючи розрив нитки. Якщо рвалася одна з ниток основи, на тканині утворювалася порожня доріжка, яку зашивали голкою, відновлюючи утрачений фрагмент нитки: «А таді нитками зашивають ту. Іголку і нитку, й заштопають, пакуле вже тая нитка, пакуле где бачиш де парвеца» (с. Хотіївка).

Після заправлення ниток основи в нит, далі їх заправляли в бердо. Кожне бердо мало свій розмір і призначалося для виготовлення певних тканин: «Девятка. Паймі, ета десятий номер катушки, васьмьорка, сямьорка, пьтьорка – ета вже меньшає, ета тавстейшає, тавстейшає. Пьтьорка на мєшкі, сямьорка навалочкі у кружки, от всьо ета. Усьо знаю, дітя» (с. Пушкарі).

Після того, як нитки основи були повністю заправлені, їх підв'язували до вала та закидали першу нитку піткання. Перед тканням нитки піткання намотували на спеціальну паличку – цівку (цилку), яку вставляли в човник для ткання: «Цилка називалась, такая трубачка, деревяна, в нас тут ростє в лесє такоє дерева, дєрєв'я, што ано мякать тую ведєтоє [вийнята м'яка серцевина з бузинової гілки. – Н. Т.], а трубачка тая астаєца, вот етіє трубачки намативалі. <...> О, бузина» (с. Бучки).

Основними техніками ткання, за допомогою яких створювалися текстильні вироби, були просте полотняне переплетення та різні варіанти чиноватного ткання. Найбільш поширеними були назви: в йолку, в сосонку, в кружку, рядовина. «Такой йолачкай. <...> Шашками. <...> Це вже у бьорда накидалі в ніти. Уже через два ніти дак ано палуцаєца шашками такіми» (с. Костобобрів). «У йолачку, у кружочки» (с. Костобобрів). «То сасонки, то кружки» (с. Іванівка).

Зафіксовано також закладну та перебірну техніку, завдяки яким створювалися кольорові смуги та геометричні візерунки: «Дак два панажі, дак палатно, у чатири панажи – це ж видумувалі то перебірать» (с. Іванівка). Оздоблювали тканину також простими смугами різних кольорів. «Делали узори і в ряди, і в кружки, і це, як це називалися, ну сє вже давно. Були, узори палучалися» (с. Іванівка).

Серед інших, однією з візерункових технік ткання було ткання в шашки. Оздоблення створювалося на чотирьох нитах. Дрібні фактурні геометричні форми, укладені в візерунок, заповнювали всю площину виробу. Тканини з таким типом оздобленням називали рябими, оскільки при тканні використовувалися сірі та вибілені нитки.

Окрім виготовлення тканини з луб'яних волокон, ткали з овечої вовни. Власне технології з обробки вовни та виготовлення пряжі зафіксовано не було, оскільки опитані інформанти не працювали з цим матеріалом, утім дехто з жінок змогли пригадати процес збивання волокна та одяг, який виготовляли з сукна.

Стригли овець раз або двічі на рік: «Ну кагда ж, воть тепєрь. Цім временєм <...> два стріглі – у восінь і весно» (с. Костобобрів). Тканину, виготовлену з овечої шерсті, звалювали майстри в спеціальних валильнях: «І лляним, а ткали вовною. Дак напірники отіє, шоб пір'я не лізло. Валинци валили з вовни. <...> Були такіє валильни-

ки в сєлі. <...> Були тут валильники. <...> Там уже ж така і плата. Хто хлібам, хто чім брав, ну в валинцах хадили, у хароших, у теплих» (с. Лосівка).

З вовни виготовляли великі напірначі, які наповнювали пір'ям та спали на них як на перинах, а іноді і вкривалися ними. «Ткали, а чога ж не ткали і на тєє, напірники шили для падушки дак тєє із вовни ткали і тєє, тонєнько так пряли і ткали тєє і пряли, пряли знов» (с. Погорільці). «Напірники на падушки ткалі і з вовни, авєчак держалі, вовну насілі біть і шоб мягка була. <...> У тое, сюди кудись, забулась як яго називалі, сяло тут, сяло тут пад Шосткай, дак туда насілі біть, а таді прялі, а таді тоже снавалі, о, і ткалі напірники, а таді насілі валіть у гораді іх, напірники ції. <...> [А снували. – Н. Т.] папалам. Адва нитка вовни, адна пряжі. А ткалі вовнай адной» (с. Бирине).

Тканини мали одягове та побутове призначення. Для пошиття одягу ткали переважно просте полотно, а для побутового використання створювали тканини для домашнього інтер'єру та господарства. «Палатно ткалі рушніковає [тканина призначена для виготовлення рушників. – Н. Т.]. От абикнаєнна, як рушніки, тепєрішніє рушніки, такий рушнік так тоже, тольки ж уже ж нестольки насновувалась, як на палатно, а меньше, от мнє нада дєсять чи адінацать, дак я... <...> У йолачку, у прастое, у кружки, у чатири ніти» (с. Архипівка).

Для господарських потреб (мішки, рядна) виготовляли товсті та грубі тканини, для оздоблення житла (рушники, підзорники, настільники) – тонкі, вибілені та орнаментовані: «А, й рушніки, й сарочки і тие падстїлки, всьо ткалі. Усьо ткалі. Таді усі у палатнянам хаділі. Матєрії ше небуло, як привязуть калі в магазін, так таді там очєрєть стайть із ночі, шоб матєрії тої кусок на плаття на якоє то. А всьо в палатняном, і сарочка, і спадніца, й платя, і хустка, і всьо» (с. Машєво).

Серед асортименту виробів найбільш масовими були рушники. Переважали сіро-білі утиральники, котрі ткали саржевими переплетеннями. Інтер'єрні, святкові та обрядові рушники оздоблювалися тканими кольоровими та візерунковими смугами. Зафіксовані такі назви рушників: багавнік, утиральник, набожник, набожник, арлистий, кролевецкий. Усі вони, окрім утиральника, мали інтер'єрне призначення. «Ну рушнік на ікони, хто., но в нас завут палатєнца [рушник. – Н. Т.], багавнік в нас» (с. Костобобрів). «А набожник... Йон длінейший і трі родачки [узора. – Н. Т.] далжно біть» (с. Леонівка). «Ну єслі так, кагда ж на етіх фатаграфіях вісєла всьо ж, на всю стєну, щас я уже пазнімала вже всьо, так ета, туда ж уже ж можна уже пакарачєй, адін цєт, а багавнік канєшина тут вишиваєца і цєт наверху» (с. Бучки).

У 1960–1970-х рр. у деяких селах виготовляли рушники, оздоблені рослинно-геометричними візерунками. Вони мали значно простіші геометризовані орнаментальні стрічки простих рослинних форм у вигляді листочків та квітів: «Були такіє жєнціни в Горках, шо завєску [рушник на ікони. – Н. Т.] ткали, вишиванням роз-

вами [з візерунком троянд. – Н. Т.] такими. <...> Розами. Вона рисавала. Нарисує, хреціки клітачками, а таді тче, а таді вона вже перетика й тче. У Студьонці баба ткала рушники букетами, ну не папало мне. <...> Сабі вона ткала, просто сабі» (с. Дігтярівка).

Окрім рушників, елементом хатнього інтер'єру був настільник (скатерть, рядовинка), яким застилили стіл: «Так скатерті всі переткані. Перетикалі, да. Делалі взори всякіє красівіє і абгортувалі тако, от шо. Хоть хто прийде чужий дак недівіліся» (с. Костобобрів). «Рядавинки. Настольник це куплене, а свая рядавинка» (с. Кудлаївка). Їх виготовляли з лляної сировини саржевим або полотняним переплетенням. Ткане оздоблення у вигляді візерунків у кубуки, у бубни створювали за допомогою закладного ткання або технікою під дошку: «Спеціально такіє, шо на настольники. То на палатно, а то на настольники. Рушники ткали в сасонки. І шо, я настольник не бачила шоб ткали в сасонки. Настольники ткали такими і кубиками такими, і такими разними, но красивими» (с. Погорільці). «Один в мене є настольник такий у бубни. <...> Та там такеє, клетки такіє» (с. Лосівка).

Для спання та укривання тіла ткали рядно. Воно мало вигляд великого мішка, який могли наповнювати сіном або пір'ям: «Ше ж адеяла укриваємся, не придумаєм якими, шерстяних не хочем, уже льогкіє, там усякіє, а то ж рядно. Виткеш, матерії наткеш товтай [тканини. – Н. Т.], ета на рядно. Рядно було. Рядно тее пашиєш, а ано ж тяжолає. Ета ж усьо еті рядни, ета ж всьо із етай пнянькі делалася. <...> Зімой у том рядне халадненна у хате, і пад рядном халадне, а яно ж як тяжолає, непаднімеш тога рядна, щас же льогіначкіє адеяли» (с. Леонівка). Для застилення ліжка також виготовляли рядно (рядавину, пастилку, пакивало самоткане). «Вал валили, убілювали, а таді рядовину ткалі, називалась рядавина, ну грубе таке. Шили рядни, вктувались, навалічки на падушки на великіє» (с. Радомка). Їх робили з грубої пряжі, яку пряли з залишків випрядання хорошого тонкого волокна: «Таді його пряли вже, і з сього клоку пастилки ткали, такі шо гоц. <...> Ну таке пакивала самоткане. То таке пастилка, вана аж боляче лежать на йом. <...> Рядно ж ткалося з прядива. <...> Клок, оце ж те вже на пастилки» (с. Дігтярівка). З появою анілінових фарбників рядно оздоблювали кольоровими смугами: «Паследне вже я знаю шо красили і рябіє, і красніє, і чорне, і зелене, і всяке, і таді сткнут пастилку, так вона й красіва» (с. Дігтярівка).

У другій половині ХХ ст. почали виготовляти доріжки. За основу брали ручнопрядені лляні або конопляні нитки; але з другої половини ХХ ст. основу снували з купованої пряжі. Для піткання брали куповані кольорові нитки або смужки, нарізані з тканини чи одягу: «Різали тие трыпки всякіє, ну зношину адежу тоненькими матузачками і на кросни, дак це вже й я, я сама не ткала, а сестри прасла, шоб мені наткала, нарізала мешок клубков, панесла, вона насавала нитак, наткала мені да-

рожак» (с. Радомка). «Так такого, патчуть таді чим хочеш. Дранте диром да таді драли дранки, да все... <...> Ну то ж падереш юбка, кохта, падереш яго. Пав'яжеш, таді перетикали палавичок [доріжка. – Н. Т.]» (с. Кудлаївка).

Отже, інформація, зібрана у селах Семенівського та Новгород-Сіверського районів Чернігівської області, засвідчує, що на сучасному етапі ткацтво як промисел у цьому регіоні відсутнє. У більшості сіл востаннє ткацтвом займалися у середині ХХ ст., про що згадували люди старшого віку, причому ткали їхні матері, а самі вони участі у цьому процесі вже не брали. Та все ж, завдяки матеріалам даного польового дослідження, вдалося визначити характерні назви ткацьких процесів та знарядь, а також основний асортимент текстильних виробів, поширених на означеній території на початку та упродовж ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Дудар О.Т. Народні художні промисли України. Збірник наукових праць. Київ : Наукова думка, 1979. 448 с.
2. Лашук Ю. Народне мистецтво Українського Полісся. Львів : Каменяр, 1992. 134 с.
3. Захарчук-Чугай Р. Народне декоративне мистецтво Українського Полісся. Чорнобильщина. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. 336 с.
4. Никорак О. Українська народна тканина XIX–XX ст.: Типологія, локалізація, художні особливості. Львів : Афіша, 2004. 584 с.
5. Орел Л. Український рушник (історико-культурологічне дослідження). Львів : Кальварія, 2003. 232 с.
6. Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). Київ : Редакція вісника «Ант», 2005. 406 с.
7. Полесьє. Матеріальна культура / упорядники Бондарчик В.К., Браин І.Н., Бураковская Н.И. АН УССР. Львовское отделение Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рильского. Киев : Наукова думка, 1988. 448 с.

Telehei N.M. Traditional weaving of Semenivka and Novhorod-Siverskyi districts (according to expeditionary materials of DNTsZKSTK)

The article is devoted to the study of objects of material culture. Historical-geographical and ethnographic factors of formation of folk weaving in Polissia are analyzed. In this study, the fabric is considered as a multifaceted phenomenon of artistic culture. The article analyses the traditional weaving goods of Semenivka and Novhorod-Siverskyi districts. The article covers the features of decoration and technological processes of creation of interior fabrics in the first half of the 20th century.

The author, on the basis of field ethnographic materials, makes an attempt to typologically arrange fabrics for interior, household and clothing purposes. There is a significant influence of material and spiritual culture of the Belarusian ethnos. The author uses the integrated approach caused by need of the involvement of the comparative and historical method which fixes similarity between the cultural phenomena as certificates of community of their origin.

It was found that household fabrics were made of hemp, linen or wool yarn of lower quality, as well as wild plants using mostly the simplest weaving technologies.

Ornamentation features of weaving décor, their dependence from manufacturing techniques, contours of motives, the way of combination single elements into coherent composition were presented. The development of weaving adornment manufacturing techniques is traced. Based on field research the main types of décor and location it on the items are defined as, well as local artistic characteristics are outlined. It is worth noting that the compositional schemes of decoration were transverse and longitudinal striped in three or at least divisional schemes. The fabrics are marked by the measured ornament rhythm recurrence and the emphasis on the essential part of the product. Bright colors in colorful combinations dominate in the décor color scheme. The names of weaving equipment are determined.

The art of weaving of the investigated region is a unique artistic phenomenon that needs preserving for future generations. The results of the study can be used in developing the monographs and publications on the history of weaving in the authentic ethnographic regions of Ukraine.

Key words: tissue, weaving, fiber, towel, postilka, nastilnik, weaving vermouth.

REFERENCES

1. Dudar, O.T. (1979). *Narodni khudozhni promysly Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats [Folk arts and crafts of Ukraine. Collection of scientific works]*. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Lashchuk, Yu. (1992). *Narodne mystetstvo Ukrainy Polissia [Folk art of Ukrainian Polissya]*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
3. Zakharchuk-Chuhai, R. (2007). *Narodne dekoratyvne mystetstvo Ukrainy Polissia. Chornobylshchyna [Folk decorative art of Ukrainian Polissya. Chernobyl]*. Lviv : Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Nykorak, O. (2004). *Ukrainska narodna tkanyna XIX-XX st. : Typolohiia, lokalizatsiia, khudozhni osoblyvosti [Ukrainian folk fabric of the XIX-XX centuries: Typology, localization, artistic features]*. Lviv : Afisha [in Ukrainian].
5. Orel, L. (2003). *Ukrayinskyi rushnyk (istoryko-kulturolohichne doslidzhennia). [Ukrainian towel (historical and cultural research)]*. Lviv : Kalvariia. [in Ukrainian].
6. Selivachov, M. (2005). *Leksykon ukrainskoi ornamentiiky (ikonohrafiia, nominatsiia, stylistyka, typolohiia) [Lexicon of Ukrainian ornamentation (iconography, nomination, stylistics, typology)]*. Kyiv : Redaktsiia visnyka «Ant». [in Ukrainian].
7. Bondarchik, V.K., Brain, I.N., Burakovskaya, N.I. (Comps.) (1988). *Poles'ye. Material'naya kul'tura [Polesie. Material culture]*. AN USSR. L'vovskoye otdeleniye Institutu iskusstvovedeniya, fol'klora i etnografii im. M.F. Ryl'skogo. Kyiv : Naukova dumka. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 398.1+006.91(477.51)

О.О. Васянович

ТРАДИЦІЙНІ МЕТРОЛОГІЧНІ ЗНАННЯ ЖИТЕЛІВ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

У статті за польовими матеріалами, зібраними у Семенівському та Новгород-Сіверському районах Чернігівської області, розглянуто одиниці вимірювання довжини, площі, часу, ваги та об'єму. За відсутності годинника вдень слідували за положенням сонця над небосхилом, вимірювали довжину тіні, вночі орієнтувалися за співом півнів. Для визначення довжини, крім метрів, послуговувалися антропологічними мірами, що, відповідно до фізичних властивостей людини, не є сталими одиницями. У досліджуваних районах значне поширення і застосування мають пристрої для зважування – кантирі. За відсутності вагів сипучі продукти вимірювали дерев'яними посудинами різної величини, тобто визначали кількість через об'єм. Для вимірювання кількості рідини використовували відро, пляшки різної місткості. Попри уніфікацію метричних одиниць державою, жителі північно-східної частини Чернігівщини в домашніх умовах продовжували послуговуватися досить умовними одиницями вимірювання.

Ключові слова: Чернігівська область, Східне Полісся, народні знання, народна метрологія, державні міри, трансформація.

Народні знання – результат тривалого процесу. Вони ґрунтуються на традиційному досвіді спостереження за природними явищами в певній екологічній системі за допомогою методів, доступних носіям традиційної культури. Значний інтерес до традиційних народних знань нині зумовлений прикладним спрямуванням цієї галу-

зі народної культури, широкими можливостями застосування її багатовікового досвіду в сучасних умовах.

Народні метрологічні знання досі не висвітлені у спеціальному дослідженні, хоча їхні окремі аспекти почали вивчати ще у другій половині XIX ст. [8; 12]. Протягом XX ст. до етнометрологічної тематики зверталися: вітчизняні етнологи, історики І. Єрофієв [6], В. Зінич [7], О. Сидоренко [10]; лінгвісти Й. Дзєндзелівський [5], В. Винник [4]. Історико-етнографічні дослідження, присвячені окремим українським регіонам, також містять відомості з народної метрології [1; 9; 11]. Останніми роками, переважно на Західному Поліссі, народні метрологічні знання студіює С. Чибирак [14; 15]. Окремі аспекти метрологічних мір висвітлені нами стосовно північно-східної частини Чернігівщини [2; 3]. Наявні дослідження не розкривають повною мірою локальні особливості та трансформації народної метрології українців Східного Полісся, тож метою нашого дослідження є аналіз стану побутування традиційних метрологічних знань у другій половині XX – на початку XXI ст. за польовими матеріалами останніх років. Джерельною базою дослідження стали свідчення, зібрані автором у Семенівському (С.) та Новгород-Сіверському (НС.) районах Чернігівської області 2019 р. у складі комплексної історико-етнографічної експедиції, організованої Державним науковим центром захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. За польовими матеріалами буде простежено локальні особливості мір довжини, площі, часу, ваги й об'єму жителів північно-східної частини Чернігівщини.

Одиниці вимірювання довжини, площі, часу, ваги та об'єму сформувалися досить давно. У всіх етносів ці міри мають народне походження, проте з виникненням держави починається процес їх уніфікації [1, с. 202]. Оскільки застосування державних мір було обов'язковим лише в торгівлі, то в повсякденному житті поліщуки продовжували послуговуватися власними, народними. Протягом перебування Східного Полісся в складі Радянського Союзу відбувалося нищення приватної власності, тому зникла потреба у народних мірах, що призвело до уніфікації та відповідного скорочення їхнього розмаїття.

Добу традиційно поділяли на чотири частини: ранок, день, вечір, ніч. Потреби в точному визначенні часу майже не було, респонденти зрідка згадують про застосування годинників. За відсутності годинника сонце слугувало основним орієнтиром у визначенні часу вдень. Жителі досліджуваних районів слідували за його положенням на небосхилі: «Казала мама: «Міне не нада вашіє ні часи, ні календарі, я вішла, гляну на сонце і скажу тябе якеє время. Гляну на сонцу і знаю, котре время»» (Тимонович С.); «Пабачать, кажуть, сонце в абеди, пара на абед. Вісока так, дівтица – в абеди сонца. Нада на абед садітица» (Бирине НС.); «Сонце на який бачок, уже часи зналі: ета в абед, ета в полудень – ета

ужо в часов три там, чотири, а абеди в час. Калісь ета біла точна» (Кам'янська Слобода НС.). Інколи спостерігали за величиною тіні протягом дня: «Хадили ж ми на роботу в калхоз. Так сколько уже часов, пора абедать. Падивилась стала на тень. А, уже час дня – тень проста. Єслі уже чуть тень правдовжилась, уже больше» (Блистова НС.); «На тень глянуть – маленькій. Ета я знаю точна. Ета абед – глядь – все садятца абедать» (Кам'янська Слобода НС.). Частіше респонденти наголошують на важливості вимірювання довжини тіні кроками. До такого способу вдавалися обідньої пори, інколи вечірньої і ніколи вранішньої: «Часи знали. Часив не було не в кого, так ступнями стане так да сонца, намерає, уже каже час чи дванадцять. Па земні ступнями [міряли. – О. В.] тень сваю» (Радомка С.); «Часов не було, ми як каров пасли пасля вайни так дивимось це на тень. Нам-нетиш па якіє пори, ступнями мераєш і сходилась» (Дігтярівка НС.); «Люді старіє знали па сонцу, па тню шагали шагами» (Печенюги С.). Уночі ж спостерігали за співом півнів: «Певень часи знає і ноччу, і вдень. Як час і сколько там время, і он запее» (Бирине НС.); «Первіє певні запелі – ета палуноч, а як утрам запелі – ета утра – ета нада уже вставать» (Лісконоги НС.). Хлопці, повертаючись з танців уночі, плескали у долоні, щоб побудити півнів, які починали співати безпірно і таким чином будили селян: «Ноччу первіє петухи, втаріє, там три часа. Хатя ми калісь маладіє були. Ідьом [плеще в долоні. – О. В.] как начнут какарікать петухи. Шоб по-чудачить, падурачить» (Орликівка С.).

У с. Дігтярівка Новгород-Сіверського району щогодинні сповіщення жителів села про час входили в обов'язки пожежних: «Хадила і я на пажарну начавать. Тут кала церкви була пажарна, таді кала бригади. Ну і був у нас начальник Карней Петрович. Приходе да й каже: «Ну, дванадцять часов ночі, як ти будеш бить часи?» Ну як я?! Я неспеша пабила дванадцять. «Так, Карней Петрович?» – «Так». Часи були. Адинадцять, двенадцять. Це так як часи. А били у дзвон. Кала церкви калісь висів, такий пахабний. Як часи б'єш, так чутно па всьом селу. Через кажний час і б'єш. Тут спеціальний був чалавек, а таді вже пожарники били. Так і я біла. А може у людей часов немає дома, то вже знаєш час».

Для визначення довжини, крім метрів, послуговувалися антропологічними мірами: кроками (ступенями, сєгнями, шагами), ліктями (локтями), п'ядями (четвертями, четвернями, п'ядами), що відповідно до фізичних властивостей людини не є сталими одиницями. Для визначення певної відстані на землі користувалися кроками: «Пройде мама шагам і зразу скаже сколько сотих» (Тимоновичі С.). Для вимірювання довжини полотна, ниток, мотузок послуговувалися саме ліктем, а у с. Бучки Новгород-Сіверського району вважали, що лікоть полотна можна було виткати за три дні: «Гета як кросни ткуть, так кажуть: «Гокать, гокать три дне – локать». Локтем мерать». Населення Чернігівщини для

позначення відстані від великого пальця до вказівного або середнього найчастіше вживає термін *четверть*, що виглядає цілком логічно, адже це четверта частина аршина, що дорівнює приблизно 18 см: «Калісь же сарочки шили, так на четверть меряли» (Блистова НС.). «Мерали матерію – п'яда» (Радомка С.). У с. Орликівка Семенівського району зафіксовано вміння зіставляти різні величини, пов'язані з антропологічними особливостями людини: «Єслі штани вибираєш сабе, як памерать, не будеш же там раздеватца, бери за канци на разтяжку. Значить далжни паидити».

Для обмірювання площі поля за радянських часів послуговувалися спеціальним косовим сажнем, що відповідав двом метрам і складався з двох палиць, скріплених поперечкою у вигляді літери А. У досліджених селах такий пристрій переважно називали *сажень / сажань* (Костобобрів, Хотіївка, Іванівка, Леонівка, Печенюги С., Блистова, Бучки, Михальчина Слобода, Бирине, Кудлаївка, Дігтярівка, Кам'янська Слобода НС.), трапляються й інші назви: *аршин* (Карповичі С.), *двухметровка* (Хотіївка С.), *дрігуль* (Лісконоги НС.), *метер* (Орликівка, Погорільці С.), *метра* (Радомка, Лосівка, Архипівка С.), *метровка* (Янжулівка С.), *меріло* (Тимоновичі С.). Вимірювання землі за допомогою косового сажня, незалежно від форми поверхні ділянки, було досить точним. Старожили зазвичай пригадують про використання косового сажня у минулому в колгоспах, нині – у сільськогосподарських товариствах та на присадибних ділянках для визначення оплати праці оратаїв та комбайнерів: «Заре мерають. Напримір трахтари аруть. Землемір прийшов – тей, шо мірає землю. Йаму ж нада за те, шо вон сутки праарав чим-то памерать, шо вон наарав. У полі, у таваристві. От у мене там петнацетъ сотих пшеници, комбайни тепер маленькіє наймаєтца, приходить питає: «Бабо, скоки в тебе?» Кажу, шо семнацетъ сотих. – «Так перемерать?» – Я кажу: «Як хочеш». Перемерав. Правильно. Вано за мною числиться, я знаю сколько яка латка. А як я приміром посеяла пшеницу, авйос чи шо і приєде камбайньор касить, вон же питає сколько в вас сотих. Я кажу, стольки, а не віриш – перемерай» (Блистова НС.).

У досліджуваних районах значне поширення і застосування мають пристрої для зважування – *безмен, кантор / кантур, тєрези*. Респонденти частіше згадують *безмін* – пристрій із нерівним плечем та рухомою рамкою. Угорі було кільце, за яке тримали терези при зважуванні продуктів. Рамка пересувалася, а коли встановлювалася рівновага, можна було визначити вагу товару. Респонденти частіше ототожнюють ці ваги, проте трапляються і пояснення їхніх відмінностей: «Як пазиचितь, там зважив. Такіє булі кантори старіє» (Костобобрів С.); «Кантур був, безмен і кантур то одне й те саме» (Погорільці С.); «Важили дома приблизно. У каждого кантур був, кантурецъ, довгий. Клаграм двадцять важив, а як і шеснадцать. Безмен був на

хунти, а кантур на кілограми» (Блистова НС.). У с. Архипівка Семенівського району було зафіксовано існування власноруч виготовленого кантиря, проте важко повірити у точність зважувань на ньому: «Люді важлі кантурам. Кантури були, но в мойой свєкрухі кантура не було, так ана такоє сдєлала – булава, ана і січас дєсь лєжїть. Копїя кантура, но у нас була дєрєвянная. На кілограмі. Там напїсани і хунти і кілограми, і чьортачки на палтара кілограма, палтара хунта, там всьо».

При зважуванні жителі Чернігівщини послуговувалися офіційною мірою – 1 кілограм, проте пам'ятають й інші одиниці ваги: *хунт* (400 г), *пуд* (16 кг), *центнер* (100 кг), *тона* (1000 кг). Формально міжнародні прототи типу метра і кілограма утверджені на підрадянських українських землях Декретом Раднаркому РСФРР «Про запровадження міжнародної десяткової системи мір та ваги» (1918). Фактично відтерміновані до 1927 р. і введені постановами Міжурядницької метричної комісії при Українській економічній нараді при Раднаркомі УСРР (11 серпня 1927 р.), Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (19 вересня 1927 р.), Народного комісаріату юстиції УСРР (6–18 жовтня 1927 р.) [13, с. 272]. У досліджуваних районах уміли зіставляти різні одиниці ваги: «Сорак хунтав – пуд, шєснадцать кілограм» (Погорільці); «Я знаю, шо сто кілограм – шєсть пудов» (Архипівка С.); «Шєснадцать кілограм – цє пуд, а раніше було сорак хунтав – цє пуд. Ну, паделєть. Шєсть пудов – цєнтнер, а шейсят – тона» (Дігтярівка НС.). Інколи одиниці ваги мали прикладне значення, тож ним послуговувалися жителі краю довгий час: «Калїсь хлїба нєма, ідєш к сасєду занятъ. Берєш кантирь, пойдєш займєш там хунт чи два хунти, а завтра напєкєш свєжаго атдасїш. Зважїш – аддасїш сасєду» (Михальчина-Слобода НС.); «Калїсь карови паслї... Тяпер на очєредї пасуть, а калїсь жє паслї – пастух. Пуд зєрна з каровї» (Бирине НС.).

За відсутності вагів поліщуки вимірювали зерно, борошно, крупу, картоплю та інші сипучі продукти дерев'яними посудинами різної величини (*мерка*), тобто визначали кількість через об'єм: «Мєрка, цєбрик, дєжка – мїрки такї» (Лосівка С.). Респонденти наголошують, що ці мїрки були різної місткості: «Як хлєб н'єклї так сєялї муку у єту мєрку, мєркаї і називалася ана. Ана такая нєвялїчка. Ну сколькї?! Булак чатїри чи пятъ матъ н'єкла» (Михальчина-Слобода НС.); «Мєрка такая – адно вуха – і туди вєдро там. Ущєртъ насїпаєш» (Лосівка С.). Респондент із с. Орликівка Семенівського району розповів про *мерчук* – совок, призначений для вимірювання кількості зерна, яке віддавали мельнику за помол борошна.

Умовними мірами обрахунку збіжжя були спеціальні стїжки, які складали після збору врожаю, вони слугували певними кількісними показниками: *капа* (60 снопів), *палукапак*, *падкопак*, *навкопа*, *полукапа* (30 снопів), *кучка* (10–15 снопів), *бабка* (5–6 снопів). Подекуди кількість зібраного врожаю могли переводити зі стїж-

ків-півкіп в кілограми: «Прїбєрно скажу: із палукапка, називався палокапак, намалачували пудов три. Цє примєрно. Жїто. Калїсь пшєниццу малє сєялї, а жїто» (Іванівка С.). Проте інколи респонденти не сприймали ці одиниці за чїткі числові показники, ймовірно, це пов'язано з втратою потреби чїтко обраховувати вирощений урожай. «Капа – сємят н'ятъ [снопів. – О. В.], а палукапак, сколькї астанєтьсє ужє, то називався палукапак» (Тимонович С.).

Респонденти зазначають, що раніше власне не було потреби у вимірюванні рідини, за винятком горїлки. Для вимірювання кількості рідини використовували відро (10 л), *сулєю* (20 л, 10 л, 5 л, 4 л, 3 л, 2,5 л), *чєтвєтьову пляшу* (4 л), *гладїшкку* (2,5 л, 1 л), *бутилкку*, *пляшкку*, *паллїтру* (1,0 та 0,5 л), *чакушкку* (0,25 л). У досліджуваних районах вдалося зафіксувати різноманітні назви склянок, залежно від їх ємності: *малїнковскїїє стакан*, *чайний* (250 мл), *булганїнскїїє стакан* (220 мл), *сталїнскїїє стакан*, *граньонїїє* (200 мл): «Малїнковскїїє з прутїкам, а сталїнскїїє трошкї меншїїє. Тєй на двєстї пїдїєят, шо з прутїкам, а цєй двїстї» (Лосівка С.); «Чайний стаканчик цє був двїстї пїїєят грам, такї тонєнькї, а тєй граньонї – тєй двїстї грам» (Блистова НС.); «Булганїнскїїє – анї булї бальшїє стакани, як вип'є, так і пад стол палєзє. Цар жє навєрна був Булганїн, я точна нє знаю. 220, анї очєнь булї бальшїє» (Кам'янська Слобода НС.); «Стограмових чарачак нє було, а стакан з марусїним паяском називався» (Орликівка С.). Своєрїдно визначали і ємність чарки, констатуючи, що в минулому мало вживали алкогольних напоїв: «Чатїрохлїтровї бутїлккї, сє людєй як сєм'я свєя, дак чалав'єк трїдцятъ. Чарачккї, такї штопачккї грам трїдцятъ. То стограмовккї так тєпер ужє щїтаєтьсє, стограмова. А калїсь оцє чарачккї булї, штопка звалї» (Іванівка С.). Нїнї жителї краю переважно послуговуютьсє скляними банками та пластиковими пляшкками різної ємності для вимірювання молока, олії, горїлки тощо.

Отжє, на народних мїрах довжини, площї, вимірювання ваги та рідини позначилисє різні історичнї епохи, починаючи від Київськїє Русї й до сучасностї, помїтний певний вплив держави, яка дїктувала кодифїкованї норми метрологїї. Оскїльки в домашнїх умових жителї краю нє малї потреби в точному вимірюванні продуктів, то навїть пїсля запровадження метричнїє системи вони продовжувалї послугуватїсє досить умовними одиницями вимірювання, що призводило до рїзночитання у вимїрах одних і тих жє величин.

ДЖЕРЕЛА

1. Болтарович З.Е., Минько Л.И., Мороз Я.А., Федорив О.Р. Народные знания. *Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья*. Минск : Наука и техника, 1987. С. 184–232.
2. Васянович О. Використання традиційних метрологічних знань жителями Чернігівського району. *Народна культура Чернігівського району (традиція та сучасний стан побутування)*. Житомир : Видавець О.О. Євенок, 2019. С. 204–211.
3. Васянович О. Традиційні метрологічні знання жителів північно-західної частини Чернігівщини. *Музей просто неба в соціокультурному просторі*. Матеріали Міжнародної наукової

конференції, присвяченої 50-річчю заснування Національного музею народної архітектури та побуту України. Збірник доповідей. Київ : Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2019. С. 49–54.

4. Винник В. О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. Київ : Наукова думка, 1927. 52 с.

5. Дзєндзелівський Й. О. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області. *Наукові записки Ужгородського державного університету*. 1955 Т. XIV : Діалектологічний збірник. С. 81–141.

6. Єрофієв І. До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг. Харків, 1927. 52 с.

7. Зінич В. Народна математика та метрологія. *Народна творчість та етнографія*. 1967. № 2. С. 57–63.

8. Лобко А. Попытка к уравнению мер и веса в Малороссии XVII в. *Киевская старина*. 1889. № 7. С. 232–233.

9. Остапик О. Одиниці виміру, народні прикмети та народний календар. *Лемківщина: історико-етнографічне дослідження*. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. Т. 2 : Духовна культура. С. 127–139.

10. Сидоренко О. Ф. Традиційна народна метрологія. *Народна творчість та етнографія*. 1976. № 4. С. 61–68.

11. Сявавко Є. Традиційні народні знання. Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1987. С. 260–272.

12. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. Чернигов, 1864. 108 с.

13. Чибирак С. В. Метрологія. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2018. Т. Україна і українці. Кн. 1. С. 271–280.

14. Чибирак С. Народна метрологія Волинського Полісся: традиції вимірювання довжини. Літопис Волині. 2013. Ч. 13. С. 20–24.

15. Чибирак С. Народна метрологія Правобережного Полісся (середина XX – початок XXI століття). *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 4. С. 56–66.

Vasianovych O.O. Traditional metrological knowledge of residents of the North-Eastern part of Chernihiv Region

Folk knowledge is the result of a long process of cultural adaptation of man to the environment. Significant interest in traditional folk knowledge today is due to the applied focus of this branch of folk culture, the wide range of applications of its centuries-old experience in modern conditions. Information on folk metrology, which consists of units of length, area, time, weight, and volume, was formed long ago. In all ethnic groups, these measures are of folk origin, but upon a state establishing begins the process of their unification. The article considers the units of length, area, time, weight, and volume based on field materials collected in Semenivskiy and Novhorod-Siverskiy districts of Chernihiv region. In the absence of a clock, the position of the sun over the sky was monitored during the day, the length of the shadow was measured, and cock crowing served as guidance at night. To determine the length, in addition to meters, anthropological measures were used, which according to the physical properties of man are not fixed units. To measure a field's area in Soviet times they used a special 'sazhen-for-mowing', which corresponded to two meters and consisted of two sticks fastened crosswise in the form of the letter A. Devices for weighing – 'cantyr' – are widespread and used in the study areas. The official measure of 1 kilogram is used for weighing, but they also remember other units of weight: 'khunt', 'pud', centner, ton, which allows to compare different units of weight. In the absence of scales, bulk products were measured with wooden utensils of different sizes or bags, i.e. the quantity was determined by volume. Conventional units of measure for grain were special stacks, which were gathered after harvesting. Buckets and bottles of various capacities were used to measure the amount of liquid. Despite the unification of metric units by the state, the inhabitants of the north-eastern Chernihiv region continued to use at home quite conventional units of measurement, which led to discrepancies in the measurements of the same values.

Key words: Chernihiv region, Eastern Polissia, folk knowledge, folk metrology, state units of measurement, transformation.

REFERENCES

1. Boltarovich, Z.E., Min'ko, L.I., Moroz, Ja.A., Fedoriv, O.R. (1987). Narodnye znaniya [Folk knowledge]. *Obshchestvennyy, semejnyy byt i duhovnaya kul'tura naseleniya*, pp. 184–232. Minsk, Nauka i tehnika. [in Russian].

2. Vasianovych, O. (2019). Vykorystannya tradytsiinykh metrolohichnykh znan zhyteliamy Chernihivskoho raionu [Use of traditional metrological knowledge by residents of Chernihiv district]. *Narodna kultura Chernihivskoho raionu (tradytsiia ta suchasnyi stan pobutuvannia)*, pp. 201–211. Zhytomyr: Vydavets O. O. Yevenok. [in Ukrainian].

3. Vasianovych, O. (2019) Tradytsiini metrolohichni znannia zhyteliv pivnichno-zakhidnoi chastyny Chernihivshchyny [Tradition-

nal metrological knowledge of the inhabitants of the north-western part of Chernihiv region] *Muzei prosto neba v sotsiokulturnomu prostori. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 50-richchiiu zasnuvannia Natsionalnoho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu Ukrainy*, pp. 49–54. Kyiv: Vydavnychy dim zhurnalu «Pamiatky Ukrainy». [in Ukrainian].

4. Vynnyk, V.O. (1966). Nazvy odynyts vymiru i vahy v ukrainskii movi [Names of units of measurement and weight in the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

5. Dzєndzelivskiyi. Y. O. (1955). Sposterezhennia nad terminolohiieiu narodnoi metrolohii hovirok Zakarpatskoi oblasti [Observations on the terminology of folk metrology of dialects of the Transcarpathian region]. *Naukovi zapysky Uzhhorodskoho derzhavnogo universytetu*, (XIV), pp. 81–141. [in Ukrainian].

6. Yerofiiev, I. (1927). Do pytannia pro stari ukrainski miry, vahu ta hroshovy obih [On the question of old Ukrainian measures, weight and money circulation]. Kharkiv. [in Ukrainian].

7. Zynych, V. (1967). Narodna matematika ta metrolohiia [Folk mathematics and metrology]. *Narodna tvorchist ta etnohrafiiia*, 2, pp. 57–63. [in Ukrainian].

8. Lobko, A. (1889). Popytka k uravneniu mer i vesa v Malorossii XVII v. [An attempt to equate measures and weights in Little Russia in the XVII century]. *Kievskaja starina*, 7, pp. 232–233. [in Russian].

9. Ostapyk, O. (2002). Odyntsi vymiru, narodni prykmety ta narodnyi kalendar [Units of measurement, folk signs and folk calendar]. *Lemkivshchyna: istoriko-etnohrafichne doslidzhennia*, (Vol. 2), pp. 127–139 Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

10. Sydorenko, O. F. (1976.) Tradytsiina narodna metrolohiia [Traditional folk metrology]. *Narodna tvorchist ta etnohrafiiia*, 4, pp. 61–68. [in Ukrainian].

11. Siavavko, Ye. (1987). Tradytsiini narodni znannia [Traditional folk knowledge]. *Hutsulshchyna: istoriko-etnohrafichne doslidzhennia*, pp. 260–272. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

12. Hanenko, A. (1864). Istoricheskij ocherk mezhevyh uchrezhdenij v Malorossii. [Historical sketch of boundary institutions in Little Russia]. Chernigov. [in Russian].

13. Chybyrak, S. V. (2018). Metrolohiia [Metrology]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, pp. 271–280, (Vol. Ukraina i ukraintsi. Kn. 1.). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

14. Chybyrak, S. (2013). Narodna metrolohiia Volynskoho Polissia: tradytsii vymiruvannia dozhynny [People's metrology of Volynskiy Polissya: traditions of vimiryuvannya dozhyni]. *Litopys Volyni*, (13), pp. 20–24. [in Ukrainian].

15. Chybyrak, S. (2019). Narodna metrolohiia Pravoberezhnoho Polissia (seredyna XX – pochatok XXI stolittia) [People's metrology of the Right Bank Polissya (mid.-XX – ear. of the XXI century)]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, 4, pp. 56–66. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 316.774:364.42/.44

Д.В. Анцибор

**ШЕПТУХА ЯК МАГІЧНА
КОНСУЛЬТАНТКА: ПЕРЕДАЧА ЗНАТЬ
І СПЕЦИФІКА НАДАННЯ ПОСЛУГ
(ЗА ЕКСПЕДИЦІЙНИМИ МАТЕРІАЛАМИ
З ПІВНІЧНОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ)**

У статті аналізується сучасний стан побутування уявлень про магічних консультантів на матеріалах експедиції до Семенівського та Новгород-Сіверського районів Чернігівської області. Автор ставить за мету виявити практики передачі знань і надання послуг, які усталюються в повсякденному дискурсі знахарства за останні десятиліття. Окреслюються способи передачі практичних знань включно з прескрипціями та ритуалізованими діями, які їх супроводжують. Серед особливих етапів сеансу варто виокремити такі: підготовчі читання «Отче наш» і звернення до святих; проведення ритуалізованої практики з лікувально-магічною метою; ритуал подяки за роботу магічного консультанта; проводження клієнта; відновлення стану шептуха після завершення роботи з клієнтом. Немедичні спеціалісти зберігають у своїх практиках як традиційні уявлення, так і піддаються адаптації до сучасних реалій, особливо в контексті практик подяк і передачі знань.

Ключові слова: магічний консультант, шептуха, Сіверщина, передача знань, народна медицина.

Народна медицина – одна з тих гілок традиційного знання, які займають важливу роль в сучасному житті українців. Віра в можливість наслати хвороби та знахарство слугує символічною оболонкою соціальної структури, яка зберігається в групах традиційного типу. У містах натомість традиційні вірування сильніше піддаються видозмінам.

Польські соціологи медицини з 1990-х років вживають термін «немедичне лікування» на позначення самолікування, практики народних цілителів та інших спеціалістів, які займаються народною й нетрадиційною медициною. Таким чином знімається питання про статистично підтверджені причинно-наслідкові зв'язки між хворобливим станом пацієнта й лікувальним ефектом [20, с. 227–228]. Окрім цього, в антропологічній традиції усталюється термін «магічний консультант» на позначення знахарів, відьом, шептух, шаманів, до яких звертаються з метою зняти або навести хворобу, а також здійснити контакти з потойбіччям. Терміни «немедичний спеціаліст» і «магічний консультант» у статті будуть вживатися синонімічно.

У цій розвідці пропонується аналіз специфічних компонентів надання послуг немедичного характеру, а також механізм трансмісії знань магічних консультантів на матеріалах експедиції до Північної Чернігівщини, що допоможе прослідкувати зміни, які сталися в народному сприйнятті явища знахарства за останні десятиліття.

Серед дослідників, які вивчали знахарство в контексті традиційної культури, були П. Чубинський [24], Б. Грінченко [3], І. Трусевич [23], З. Болтарович [1], М. Толстой [22], О. Павлов [19], І. Колодюк (Ігнатенко) [4; 5], Дз. Ганус [2], Т. Агапкіна, О. Левкієвська та А. Топорков, які розробляли збірник «Поліські замовлення» [21] та інші.

Джерельною базою стали польові дані комплексної історико-етнографічної експедиції, зібрані у 22-х насе-

лених пунктах Семенівського та Новгород-Сіверського районів Чернігівської області влітку 2019 року. Збір інформації здійснювався методом усного опитування. Для проведення сеансів обиралися респонденти переважно старшого віку, які народилися або тривалий час проживали в обстежуваному населеному пункті. Було опитано 43 респонденти.

Потреба звернення до магічних консультантів залишається актуальною через відносно низький рівень доступу до офіційної медицини в сільській місцевості, недовіру до офіційних медичних установ, а також брак базових знань про роботу людського тіла. Окрім цього, дослідники вказують на посилення віри у знахарство в період підвищеної стресової активності. Так, існує кореляція між масовими гоніннями на відьом у Європі та періодом їх виникнення в роки війн, епідемій, голоду тощо [25, с. 341–342].

Масштабне опитування в Польщі підтвердило, що до немедичного лікування звертаються також через недостатній рівень емпатичного сприйняття лікарів у стосунках із пацієнтами та психотерапевтичний ефект, який клієнти отримують під час сеансів немедичного лікування [20, с. 228–231].

З лікувальною метою звертаються не лише до лікарів, але й до немедичних спеціалістів, яких називають *знахарка, шептуха, бабка*. До їхньої компетенції належать такі практики, як читання лікувально-магічних текстів, традиційне заговорення хвороб (здебільшого магічного характеру) із застосуванням викачування, спалення, виливання тощо. Зібрані матеріали засвідчують, що на Поліссі найбільш розповсюдженими є звернення до немедичних спеціалістів щодо ляку й зурочення, тому побутування цих уявлень є дуже широким [4, с. 66–69].

Передача знань щодо того, як *шептати* або *глядіти* чи *гомоніти* оточена різноманітними прескрипціями. Найбільш поширеною є заборона розповідати магічні тексти стороннім людям. Вважається, що після цього замовляння втратять свої лікувальні властивості. Через це деякі магічні консультанти охоче погоджуються ділитися інформацією про специфіку проведення немедичних сеансів, але не самими текстами.

Інші ж вважають, що *молитви* – так на Північній Чернігівщині називають замовляння – втрачають силу, якщо передаються старшим за віком людям: «*А старшому не [можу] передати – Д. А., я тади не буду помагати*» [17, арк. 35].

Найпоширенішою моделлю передачі знань є спадкова. Серед опитаних респондентів майже всі дізнавалися молитви від близьких родичів (баба, мати, тітка, свекруха). Свої знання знахарі передавали по роду, відчуваючи наближення смерті «*ілі первamu, ілі насліднему*» [17, арк. 33]. Інколи – просто близьким людям.

Вважалося, що якщо старша людина в сім'ї ще практикує, то молодша не має сили лікувати: «*Ну кади бабушка і мама моя людям помагали, я ні знала цьой малітви. Як вани павмірالی, і я тьперь магу знати. А тади всьо равно,*

хоть би я читала, хоть не читала, ана не помагала б. Патаму шо ана читала. Мама читала. Да ей тож багата дітей вазілі всякі всі, хаділі» [12, арк. 13].

Вирізнявся спосіб передачі знань у с. Костобобрів, де для виконання цієї дії йшли до лазні: «Дак бабушка міне передала – пашлі в баню, паміліся, селі на печ, ана міне отако [навхрест – Д. А.] палажила руки і міне прачитала <...> І я утром устала і знала цю малітву» [12, арк. 12–13]. Такий мотив імовірно може мати кореляції з російськими культурними впливами, де баня сприймалася як особливий локус.

Дослідниця російської традиційної культури Неоніла Кринична відзначала: «баня сприймалася як певний сакральний простір (доброзичливий і шкідницький), де здійснюється таїнство переходу до важливих етапів життєвого циклу. Тут панує ідея кругообігу, що стирає межі між життям і смертю, буттям і небуттям, реальним і потойбічним світами... профанним і сакральним часом, між минулим, теперішнім і майбутнім» [6, с. 75].

Нерідко саме баня ставала місцем магічного впливу потойбічних сил на людину. Зокрема, у лазнях знахарі могли проводити сеанси лікування. Поширеними були й ворожіння у цьому локусі [7, с. 31]. Ці практики були розповсюджені на території Росії, проте ізоглоса «баня як межовий локус» заходить і на прилеглі українські території.

Існує також уявлення, що не кожна людина може займатися шептанням: «Не кождому дано ад Богом читать, бо ш не помагаєт» [15, арк. 56]. Тобто побутує вірування, що не кожна людина, навіть якщо вона знатиме молитви, може допомагати іншим людям.

Нами не було зафіксовано наративів про передачу знань за певну плату. Проте такий спосіб фіксували на інших територіях Полісся (зокрема, на Житомирщині) [5, с. 136].

Шептанням (відчитуванням молитви) здебільшого займалися й продовжують займатися старші жінки нефертильного віку. Подекуди магічні консультанти висловлюють небажання передавати свої знання далі. Дехто пояснював це незацікавленістю своїх молодших родичів, які вже в це не вірять. Проте, деякі стверджували, що родичі (або вони самі для своїх рідних) не хотіли б займатися такими практиками, бо знахарі беруть хворобу на себе.

Особливо популярною в окреслених селах є практика записувати молитви в зошит, проте ставлення до цього неоднорідне. Частина опитаних схилиються до думки, що треба запам'ятати тексти з першого разу: «І ана [баба, яка була шептучою – Д. А.] у мене це я в детстві була, і ана мене праказала адін раз. Єслі я за єе запомніла, знач, мнє було польза. Єслі я не запомню, там, наприклад, там напишут всякіє там знаєш шо всьо па книжкам, па тетрадках, і па тетрадках єслі я виучю па тетрадках – мнє нічога не палуціца. В любой бабкі не палуціца. Ти далжна тольки ат бабки узнать ат другой, ат старенькай, тока ат старенькай» [18, арк. 75].

Водночас частина шептуч уже заявляє про можливість записувати молитви, а не запам'ятовувати їх відразу. Фіксується відчутна зміна механізму передачі замовлянь і сакральності цього процесу. Так, чималий відсоток опитаних шептуч зберігають зошити із записаними там молитвами, які колись були надиктовані іншими магічними консультантками й передалися їм у такий спосіб.

Специфіка проведення сеансу. Під час сеансу магічні консультанти дотримувалися загальних правил: спочатку молилися «Отче Наш», а пізніше три або дев'ять разів промовляли спеціальне замовляння.

Зараз у більшості спостерігається розмиття уявлення про усталений час проведення сеансу. Інколи радять приходити ближче до вечора. Дехто ще дуже слідкує за тим, на яку фазу місяця вишіптувати. Так, «на маладику ни шепчатъ», бо місяць ще росте, тож вважають, що і хвороба буде розвиватися. Тому намагаються проводити сеанси на спадний місяць. Деякі хвороби радять вишіптувати тричі «на молодом мисяци, і таді на рухном, і на старом» [9, арк. 9].

Під час читання магічних текстів шептуча тримає в руці освячену сіль, яка потім спалюється в печі. Цей атрибут згадується повсюдно: «Соль я держу, там дадо-лу її паплюю, кину туди на припечак і всьо. [щоб згоріла – Д. А.] <...> Того шо вана з чалавека збирає, соль. <...> Вона забирає з чоловіка цеє все... <...> Не, я тільки уже як кончу шептатъ, так плюю йою. Кругом чалавека» [13, арк. 43–44].

Дехто працює з сіллю та хлібом, який зазвичай приносять шептучі пацієнти: «І з хлібцем і з солькой. На сольку ж осьо обводю і гледю [з тім'ячка починаючи – Д. А.] <...> І скрозь. А тоді вже цюю сольку я в бумажечку і спалюю» [11, арк. 20]. Головна мотивація в цих діях – перенесення хвороби на сіль чи хліб, які потім мають спалитися. Як спалюється сіль у печі, так і з нею спалюється недуга.

Спорадично вірили, що дієвішою є молитва «чужому», а не комусь із своєї родини («своїх»). Поширені також вірування, що не від кожного цілителя є помічною молитва, за свідченнями респондентів, «кров не прилюбила» [11, арк. 24], тож у такому випадку вважали, що потрібно звернутися до трьох різних шептуч/шептунів. Вважають, що йти з проблемою треба якнайшвидше, щоб вона не задавилася.

Перед сеансом чи просто з профілактичною метою (відновити сили) магічні консультанти читають молитви. Шептуча з села Жадове перед початком сеансу молиться: «Я прашу Господа Бога Ісуса Христа і Діву Марію. Ісуса Христа прашу, таді Миколу Спасителя, Нікалаю. Нікалаю Спаситель, Нікалаю... Угоднік і таді Діву Марію, і Ісуса Христа, який стоїть у ногах. <...> А таді вже маю Госпада Бога, прашу і малітву читаю сама сабі» [10, арк. 6]. Під час промовляння шептуча використовує сіль. Вона тримає її в руці й проводить нею по тілу людини, починаючи з голови, а «таді вже ж сільку сю як пагладю, дак у піч укидаю» [10, арк. 6].

Оскільки ляк є найрозповсюдженішою проблемою,

з якою звертаються до послуг шептук, то існує кілька варіантів проведення сеансу. Одні спеціалісти під час промовляння молитов енергійно водять руками «*на галавє і па всему телу*» [17, арк. 34], символічно скидаючи недугу з тіла клієнта. Інші дають пити свячену воду: «*Єй нада, еслі вот іспужался чи шо, в руку валіць цьой вади святой, кавтануть, а тади тако трі рази [умитися – Д. А.]. Ні той, не нада витірать. Пад пахамі, пад каленкам [побризкати – Д. А.]*» [мат Костобобрів, арк. 11].

Шептухи активно застосовували хліб під час сеансів зняття ляку, який потім віддавали собакам: «*Я пачітаю, ну, бяру ж хлеба кусочек, самій верхній, скаріначку і важу хлебам, і читаю. <...> Сабаке [потім віддати – Д. А.] <...>, штоб атгавкала*» [17, арк. 38]. Собака має з'їсти хліб, який виступає місцем, куди шептуха переносить ляк під час сеансу.

Також використовують свячений ніж: «*Дак та із ножам, найде сучок, услин в неї був, на сучку услин, із ножем, чую, що читає Отче наш із ножем повадила там кала дитяти па сучку па тим ножем, пастукала: «Йди, буде ловко». І принесу дитя – так, як треба: ляже й спить*» [9, арк. 17]. Гострі металеві предмети часто використовуються як апотропеї від нечистої сили або як засіб боротьби з нею. Свячений ніж також беруть під час вичитування замовлянь від лишаїв. Ним водять по колу навколо лишая, читають молитву й спльовують. Плювання так само слугує одним із ключових апотропейних актів, які повинні відлякати нечисту силу й захистити людину. До того ж, виконуючи таку ритуальну дію разом з вимовлянням замовлянь, «плювання слугує своєрідним закріпленням, яке призначене посилити дію ритуалу або магічного тексту» [8, с. 70].

Деякі шептухи можуть бачити причину дитячого ляку у воді: «*Вона само якось на воду глядить і як читає, рукою водить і те їй наказує, вана розказує. Вроді наказує, як сабака, дак сабака видна на ваді*» [14, арк. 60]. У цьому випадку вода виступає як традиційний портал між світами.

Іншою проблемою, з якою досить часто звертаються до шептук, є виведення бородавок. Найпоширенішим способом є зав'язування утворень нитками. Потім клієнт має закопати нитку в місці, де та швидко згниє: «*Прийдеш дадому, дак в навоз закопав і нитка згнила, і бородавки пройшли*» [11, арк. 6]. Як бачимо, тут спрацьовує принцип контазійної магії. Нитка, якою обмотували бородавки, згниває – і з нею пропадають і утворення на шкірі.

Одна з магічних консультанток розповідала, що відсилала людину з рясними бородавками до іншої шептухи, яка мала більш вузьку спеціалізацію. Остання вирішила проводити сеанс на пеньку: «*Харашо, пашилі на гарод, якись там пень гнилий – на пень. І там на пню, щось вона шептала*» [16, арк. 14]. Респондентка відмовилася йти споглядати процедуру, бо вважала, що тоді молитви можуть не подіяти. Тут прикметним стає міс-

це проведення сеансу. Пенюк у традиційній культурі сприймається як місце зв'язку з тим світом. Пригадаймо казку про Оха, де духа викликали саме таким чином – через сідання на пенюк.

Серед оповідей магічних консультантів досить поширеним є мотив власного нездужання після прийому відвідувачів, оскільки побутує уявлення, що хвороби переходять від клієнтів на шептук: «*А таді вже як от із людей, то що, дак таді мені так гавкаєця тее, шо не дай Бог! Просто міні, я ж із чєлавека витягую всю ж неприятність усю*» [10, арк. 7].

Одні говорять про необхідність відновити сили звичайною молитвою «Отче наш», інші п'ють свячену воду або ставлять свічку за своє здоров'я в церкві: «*Праходе время і отчитуєца ж ілі в церкву... Заказуєш а здравії*» [15, арк. 53–54]. Це слова знахаря-костоправа, який на момент запису інтерв'ю вже понад рік не займався лікувальною діяльністю. Він пояснював це тим, що мав реабілітуватися 9 днів після серйозних пацієнтів: «*тряпкой лежишь: ни работы, ни заботы*» [15, арк. 50].

Інша спеціалістка лягає після сеансу й читає сама до себе молитву, поклавши під спину звичайний ніж: «*А то ж міне так плоха було! Била так плоха, шо я ні засну, ні умру. Хоть шо хоч делай. Патаму ша таму чєлавеку здорова наделана, чи шо, і як пагляжу, то мне плоха. <...> Малітву цю во длінную [читає, поклавши ножа під спину – Д. А.]. <...> І Отче наш у канце. <...> А тади його [ніж – Д. А.] витягую і лажу на места*» [12, арк. 36]. Такі дії можуть символізувати перекидання хвороби на апотропей, який її має знешкодити.

Стосунки між магічними консультантами та їхніми клієнтами часто передбачають певні ритуали подяки. Усталеним є правило, що клієнти за роботу шептухи чи костоправа мають щось принести: «*Ну, людина сама буде знать, шо є, те вона й принесе. В аснавном, буханку хліба ж далжна нести, абєзательно хліб. Вана далжна з хлібам прийти. <...> Ну вани тепер уже люди, хто канфету принесе, но кались от, як до свєкрухи хадили, таді ж як грошей таких же не було, хто хусточку хто ніс, хто буханочку хліба, це і все. <...> Єслі шєпчєш, ти не будєш і казать ва-первих, шо ти “давайте мені грошей скіки, яку суму”. А як у чєлавіка нємає? Єслі, ну як? Ну нєма в людини капійки? Вана йде, буханочку хліба тіки пакладе на стіл, і все. А було шо і хліба не кладуть. Було пол кусочка принесе. Ну як нєма в людини*» [14, арк. 80]. Серед шептук не прийнято відмовляти, якщо не подякують за роботу. Гроші беруть нечасто. Зберігається уявлення, що їх не можна брати в руки. Зазвичай просять покласти на стіл. Неприйнятною вважається відплата горілкою.

Наприкінці сеансу зазвичай тричі хрестять клієнта й читають «Отче наш»: «*Я людину па три рази хрест палажу, а таді вже й сабі три рази плюну і кажу – ідіть із Богом*» [10, арк. 8]. Також можуть хрестити ворота або двері на безпечну дорогу.

Серед особливих етапів сеансу варто виокремити

такі: підготовче читання «Отче наш» і звернення до Бога й святих; проведення ритуалізованої практики з лікувально-магічною метою; ритуал подяки за роботу магічного консультанта; провадження клієнта; відновлення стану шептухи після завершення роботи з клієнтом. Цей етап передбачає пиття свяченої води, читання молитов, лежання на ножі тощо.

Таким чином, базуючись на записаних свідченнях, можна констатувати трансформацію способів передачі знань про власне ремесло серед магічних консультантів. Закріплюється уявлення про припустимість використання записаних текстів замовлянь, усталюються вірування в можливість розповісти про ці практики іншим людям, виокремлюється практика грошової подяки. Водночас сама структура сценарію лікувально-магічних сеансів зберігає певну стійкість і зв'язок із традиційними народними практиками. Наприклад, під час проведення сеансів лікувально-магічного характеру шептухи продовжують використовувати традиційні для української народної культури апотропеї, як-от сіль, плювання, спалення, металеві предмети, молитви. Тож немедичні спеціалісти зберігають у своїх практиках як традиційні уявлення, так і піддаються адаптації до сучасних реалій, особливо в контексті практик подяки і передачі знань.

ДЖЕРЕЛА

1. Болтарович З. Народна медицина українців. Київ : Наукова думка, 1990. 229 с.
2. Ганус, Д. Магічні способи лікування епілепсії у дітей (за матеріалами польових досліджень населення західноукраїнського пограниччя). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2015, Вип. 23. С. 200–204.
3. Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. Чернигов : Земская тип., 1901. VIII, 488 с.
4. Колодюк І. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст.). Київ, 2006.
5. Колодюк І. Сучасний стан поліського знахарства (за експедиційними матеріалами на Поліссі). *Волинь. Житомирщина*. 2005. № 13. С. 134–142.
6. Криничная Н.А. «Сынове бани»: мифологические рассказы и поверья о баеннике. *Этнографическое обозрение*. 1993. № 4. С. 66–78.
7. Криничная Н.А. Русская мифология: Мир образов фольклора. Москва : Академический Проект; Гаудеамус, 2004. 1008 с.
8. Левкиевская Е. Плевков. Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Москва, 2009. Т. 4. С. 69–71.
9. Матеріали, записані в с. Блистова Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.9.
10. Матеріали, записані в с. Жадове Семенівського р-ну Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.6.
11. Матеріали, записані в с. Іванівка Семенівського р-ну Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.3.
12. Матеріали, записані в с. Костобобрів Семенівського р-ну Чернігівської області. АА Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі – ДНЦЗКСТК), ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.1.
13. Матеріали, записані в с. Лосівка Семенівського р-ну Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.7.
14. Матеріали, записані в с. Лоска Семенівського р-ну Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.9.
15. Матеріали, записані в с. Машеве Семенівського р-ну

Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.3.

16. Матеріали, записані в с. Погорільці Семенівського р-ну Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.7.

17. Матеріали, записані в с. Тимоновичі Семенівського р-ну Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.2.

18. Матеріали, записані в с. Чайкине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської області. АА ДНЦЗКСТК, ф. Семенівка-2019, од. зб. Д. Анцибор, АФ–Д.10.

19. Павлов О.Д. Замовляння як вербальна магія: автореф. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук. Київ, 1999.

20. Піонтковский В., Мажак І.М. Немедицине лікування в польському й українському суспільствах: етичні та правові аспекти. Матеріали I Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Медицине право України: проблеми становлення та розвитку». Львів, 2007. С. 227–233.

21. Полесские заговоры (в записях 1970–1990 гг.), сост., подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. Москва, 2003.

22. Толстой Н.И. Из наблюдений над полесскими заговорами. Славянский и балканский фольклор. Москва, 1986. С. 134–144.

23. Трусевич И. Знахари, ведьмы и русалки. Предания, поверья, пословицы и песни жителей Полесья. Киевлянин. 1865. № 69. С. 271–272.

24. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования в 7 тт., собранные П. Чубинским. Т. 1. Санкт-Петербург, 1872.

25. Briggs R. *Witches and neighbors: The social and cultural context of European witchcraft*. London, 1996.

Antsybor D.V. “Sheptukha” (whisperer) as a magical counselor: knowledge transmission and specific features of provision of services (by field data from North Chernihiv area)

The article analyzes the current state of existing ideas about magical counselors on the materials of expeditions to Semenivka and Novhorod-Siversk districts of Chernihiv oblast. The article aims to identify the practices of knowledge transmission and providing services that have become established in the everyday discourse of healing in recent decades. The ways of transmission of practical knowledge are outlined. The article deals with examining the prescriptions and ritualized actions that accompany those practices. There are several special stages of the healing session such as: preparatory stage – praying “Our Father” and appealing to the saints; conducting ritualized practices for therapeutic and magical purposes; gift-giving and thanksgiving ritual for the work of a magical counselor (including loaf of bread, sweets, sometimes money), parting with the client (praying, putting a cross on them and the doors or the gates), recovery after finishing the healing session. This may include special prayers, drinking holy water, going to the church mess, laying of the knife, etc. In healing practices Ukrainian whisperers both retain traditional beliefs and adapt to modern realities. There have been some significant changes in the practices of gratitude and knowledge transmission. For example, during healing sessions, “sheptukhas” (whisperer) continue to use Ukrainian traditional apotropaic, such as spitting, burning different objects which are used during the rituals (salt, candles, linen cloths), metal objects, and prayers. The transformation in knowledge transmission can be seen in using handwritten notebooks. A significant percentage of interviewed healers keep those notebooks with prayers recorded there, which were once dictated by other magical counselors and passed on to them in this way. This kind of transmission is relatively new for Ukrainian traditional healers due to a belief that written prayers have less power or do not help their clients at all.

Key words: magical counselor, whisperer, Sivershchyna, knowledge transmission, traditional medicine.

REFERENCES

1. Boltarovich, Z. (1990). *Narodna medytsyna ukrainsiv [Folk medicine of Ukrainians]*. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Hanus, D. (2015) *Mahichni sposoby likuvannya epilepsii u ditei (za materialamy polovykh doslidzhen naselennia zakhidnoukrainskoho pohranychchia) [Magical methods of treating epilepsy among children (based on field studies on the Western Ukrainian border)]*. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, (23), pp. 200–204. [in Ukrainian].
3. Grinchenko, B.D. (1901). *Iz ust naroda. Malorusskie rassказы, skazki i pr. [From the mouth of the people. Little Russian stories and fairy tales]*. Issue 8. Chernigov : Zemskaya tip. [in Russian].
4. Kolodiyuk, I. (2006). *Narodna medytsyna u tradytsiinii kulturi ukrainstsv Tsentralnoho Polissia (ostannia chvert' XX – pochatok XXI st.) [Folk medicine in the traditional culture of Ukrainians in Central Polissya (last quarter*

of the XX – beginning of the XXI century). Kyiv [in Ukrainian].

5. Kolodiuk, I. (2005). Suchasnyi stan poliskoho znakharstva (za ekspedytsiinymy materialamy na Polissi) [The current state of Polissia healing (according to expeditionary materials in Polissia)]. *Volyn – Zhytomyrshchyna*, (13), pp. 134–142. [in Ukrainian].

6. Krinichnaya, N.A. (1993). «Synove bani»: mifologicheskie rasskazy i pover'ja o baennike [«Sons of the Banya»: mythological stories and beliefs about the baennik]. *Etnograficheskoe obozrenie*, (4), pp. 66–78 [in Russian].

7. Krinichnaya, N.A. (2004) *Russkaja mifologija: Mir obrazov folkloru* [Russian mythology: The world of folklore images]. Moscow : Akademycheskij Proekt; Gaudemus [in Russian].

8. Levkivskaja, E. (2009). Plevok [Spitting]. *Slavjanskije drevnosti. Jettololingvisticheskij slovar*. Vol. 4. pp. 69–71. Moscow. [in Russian].

9. Materialy, zapysani v s. Blystova Novhorod-Siverskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, od. zb. D. Antsybor, AF-D.9

10. Materialy, zapysani v s. Zhadove Semenivskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA Derzhavnyi naukovyi tsentr zakhystu kulturnoi spadshchyny vid tekhnohennykh katastrof (dali – DNTsZKSTK), f. Semenivka-019, od. zb. D. Antsybor, AF-D.6

11. Materialy, zapysani v s. Ivanivka Semenivskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, od. zb. D. Antsybor, AF-D.3

12. Materialy, zapysani v s. Kostobobriv Semenivskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, Od. zb. D. Antsybor, AF-D.1

13. Materialy, zapysani v s. Losivka Semenivskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, Od. zb. D. Antsybor, AF-D.7

14. Materialy, zapysani v s. Loska Semenivskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, Od. zb. D. Antsybor, AF-D.9

15. Materialy, zapysani v s. Masheve Semenivskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, Od. zb. D. Antsybor, AF-D.3

16. Materialy, zapysani v s. Pohoriltsi Semenivskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, Od. zb. D. Antsybor, AF-D.7

17. Materialy, zapysani v s. Tymonovychi Semenivskoho r-nu Chernihivskoi oblasti. AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, Od. zb. D. Antsybor, AF-D.2

18. Materialy, zapysani v s. Chaikyne Novhorod-Siverskoho r-nu Chernihivskoi oblasti // AA DNTsZKSTK, f. Semenivka-2019, Od. zb. D. Antsybor, AF-D.10

19. Pavlov, O.D. (1999). *Zamovliannia yak verbalna mahiia* [Folk prayers as verbal magic] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

20. Piontkovskiy, V., Mazhak, I.M. (2007). Nemedychne likuvannia v polskomu y ukrainskomu suspilstvakh: etychni ta pravovi aspekty [Non-medical treatment in Polish and Ukrainian societies: ethical and legal aspects]. *Materialy I Vseukrainskoi nauk.-prakt. konf. "Medychne pravo Ukrainy: problemy stanovlennja ta rozvytku"*, pp. 227–233. Lviv. [in Ukrainian].

21. Agapkina, T., Levkivskaja, E., Toporkov, A. (Ed.) (2003). *Poleskie zagovory (v zapisjah 1970–1990 gg.)* [Polessya's whisperers (in notes of 1970–1990 yy)]. Moscow. [in Russian].

22. Tolstoj, N.I. (1986). Iz nabljudenij nad poleskimi zagovarami [From observations over Polessya's whisperers]. *Slavjanskij i balkanskij fol'klor*, pp. 134–144. Moscow. [in Russian].

23. Trusevich, I. (1865). Znahari, vedmy i rusalki. Predanija, pover'ja, poslovicy i pesni zhiteljev Polesja [Healers, witches and mermaids. Legends, beliefs, proverbs and songs of the inhabitants of Polissya]. *Kievlyanin*, (69), pp. 271–272. [in Russian].

24. Chubinskij, P. (1872). *Trudy etnograficheskogo-statisticheskogo jekspekcii v Zapadno-russkij kraj. Materialy i issledovaniya v 7 tt., sohrannye P. Chubinskim* [Proceedings of ethnographic and statistical expedition to the West-Russian territory. Materials and research in 7 volumes, collected by P. Chubinskij]. Vol. 1. Sankt-Peterburg. [in Russian].

25. Briggs R. *Witches and neighbors: The social and cultural context of European witchcraft*. London, 1996.

Стаття надійшла до редакції 01.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 393.9(477.51-89Чернігово-Сіверщина)(045)

О.О. Боряк

«ГОСТИНЦІ» ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ АТРИБУТ ПОХОВАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

Стаття присвячена обрядовому використанню істівних «гостинців» (цукерок, печива, пряників), що локально фіксується на теренах Чернігово-Сіверщини. Обрядовий аспект побутування «гостинців» у контексті поховального ритуалу наразі не став предметом спеціального розгляду. Аналіз польового фотодіагностичного матеріалу дав можливість розкрити їх знакові властивості, визначити семіотичний статус, дотичність до духовної культури населення краю. «Гостинці» тісно пов'язані з ідеєю посмертного короточасного обслуговування «душі». Спершу вони розміщувалися на периферії освоєного людиною простору – вікні, далі разом із жалобною ходою переміщалися на кладовище, де залишалися на мозилі (роздавалися присутнім, передусім – дітям). Це яскраво виражений інструмент для поєднання двох світів, за допомогою якого відкривався або блокувався зв'язок між «своїм» і «чужим» світами.

Ключові слова: Чернігово-Сіверщина, поховальна обрядовість, духовна спадщина, поховальні атрибути.

Поховальна та поминальна обрядовість – одна із найважливіших складових обрядів життєвого циклу людини. Для реконструкції її вихідних значень необхідне як окреслення широкого етнокультурного тла, так і виокремлення ключових компонентів. До останніх ми прираховуємо різноманітні предмети, акти, вірування, пов'язані зі смертю, похороном, поминанням померлого, лексику обрядів тощо.

У контексті поховального ритуалу нами пропонується розглянути обрядове використання істівних «гостинців». Зауважимо, що даний комплекс предметного символу, включно із виконуваними з ним діями, локально фіксується на теренах Чернігово-Сіверщини. Попри певний інтерес українських дослідників до питання специфіки поліських поминальних харчових традицій загалом і відповідних страв (хлібні вироби, коливо/сита, каша тощо) [4, с. 313–318; 5, с. 222–224; 6, с. 127–131] зокрема, обрядовий аспект побутування «гостинців» наразі не потрапляв у поле зору дослідників і не ставав предметом спеціального розгляду.

Метою розвідки є введення до наукового обігу фактології про вагомий фрагмент нематеріальної духовної спадщини поліщуків – «гостинці» як обрядовий атрибут комплексу поховальної обрядовості Чернігово-Сіверщини. Їхній аналіз дасть можливість розкрити знакові властивості, визначити семіотичний статус, а відтак розглянути їх як специфічний елемент духовної культури населення краю.

Джерельною базою розвідки послуговували авторські польові матеріали, зібрані на території північних районів Чернігівської області упродовж 2017–2019 рр. у складі історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф під керівництвом Ростислава Омеляшка.

«Гостинці» – узагальнена назва одного із виду харчо-

вих продуктів (наприклад, цукерок), але найчастіше – це несталий набір наїдків, серед яких найчастіше згадуються: цукерки («канфети»), печиво («печеня»), пряники, де-не-де – яблука. Подеколи цим терміном позначали ширший набір продуктів, зокрема до них додавався хліб, пляшка горілки (вина), мед. Варто зауважити, що загалом «гостинці» у якості універсального «дару» / віддяки / приношення були представлені в різноманітних подіях людського життя, як-от при народженні дитини (родини, хрестини), календарних святах (Різдво, Новий рік, Пасха): «Як на хрестині йдуть, обов'язково несуть гостинця <...>, то канфетки, то пряники в горщику, ще наверху пирог лежить» (с. Мощенка Грд. Чрн.) [2, D5S3 № 4]; «Каждый год хресние, я знаю, що мені, наприклад, хресний <...>, він всьо нам носів гостинці. І на щедрика, і на засевання» (с. Лемешівка Грн. Чрн.) [2, D3S1, № 7]; «Беруть яйцо крашене, беруть гостинці, беруть паску, кусочек там чи два. І ці всі гостинці кладуть на могилки своїх родствеників» (с. Мощенка Грд. Чрн.) [2, D5S1, № 21]. Потреба в гостинцях, як уявлялося, зберігалась і у потойбіччі: «А я собі наготовила фартух. Да. Ситцевий, біленький. Кажу – буду гостинці у фартусі носити да давати» (с. Рудня Чрн. Чрн.) [2, D2S3, № 23].

Із харчовими наїдками йшли й на похорони: «Канхфети і печеня – це обов'язково повинні принести» (с. Пакуль Чрн. Чрн.) [2, D2S1, № 20]; «З порожніми руками не можна йти на похорони. Потому що нада нести гостинці» (с. Редьківка Чрн. Чрн.) [2, D6S5, № 9]. Як свідчать наші польові матеріали, записані на теренах Чернігово-Сіверщини, це правило було повсюдно дотримуваним і стосувалося кожного: «А з чим хто надумається. Із гостинцями йдуть» (с. Іванів Смн. Чрн.) [3, D3S1, № 13]; «Хто не йдець – все несуть», «Кожен іде з хлібиною, бутилку хто несе, хто не несе»; «каждий йшло з пакунком». Універсальний набір харчових продуктів – цукерки, печиво, пряники повсюдно найменується «гостинцями», проте подекуди уточнюється: «едовое несуть» (с. Олешня Рпк. Чрн.) [1, D6S5, № 9]; «с'єдобное» (с. Лісконоги Нвс. Чрн.) [3, D15S1, № 12], «на проводи померлого» (с. Пакуль Чрн. Чрн.) [2, D2S1, № 20]. Зауважимо, що заміном лексеми «гостинці» повсюдно активно функціонував також питомий номен «передача». Для родича(ів) того, хто незадовго до того помер (подекуди уточнюється – впродовж останніх 40-ка днів) навідування до хати померлого було регламентованим: «З гостинцями обов'язково повинні йти ті, у кого перед цим померла людина до наступного, це просто обов'язково» (с. Жеведь Чрн. Чрн.) [2, D14S3, № 14]; «Обязательно. Ишла і несла вузел. <...>. Я должна взять гостинці, должна взять бутылку і пойти туди в хату. Ну, а тоді йду я на могилку за тею людиною, і забирають мене на обід. Це таке було. <...> І так воно і ведеться. Но гостинці носять усі» (с. Слобода Чрн. Чрн.) [2, D6S2, № 6]. Склад «гостинців» варіювався залежно від обставин, зокрема статків того, хто ішов до покійного, статі, віку небіжчика(ці), близькості до

родини тощо: «Бутылку несуть, хлібину хлеба, печеню, канфети. Бабка старенька – там уже [лише] печеня, канфети» (с. Хотіївка Смн. Чрн.) [3, D2S1, № 13]; «В мене сестра вмерла, так от тепер ідеш, що своє, буханка хлеба, канхфетак і пляшку. А тоді [як хтось дальній] канхфетки тільки» (с. Дігтярівка Нвс. Чрн.) [3, D13S1, № 18]. Кількість приносів ніяким чином не регламентувалась, хіба що респонденти зауважували: «... [цукерок] хто сто грам, хто двісті [візьме]».

Про статус «гостинців» як ритуального символу свідчить місце, куди їх викладали відразу як заходили до небіжчика в хату. Зазвичай воно виявляється традиційно визначеним: або тільки вікно, або тільки стіл, але неодмінно «кала покойніка», «де пакойнік лежить». Де-неде розрізняли: цукерки клали на вікно, хлібні вироби – на стіл. Про те, що такий порядок був складовою певної символічної структури, свідчить непоодинокі твердження респондентів: «В першу чергу – на вікно. А як вікон не стало, то тюлі вісять, то столік ставили, і на століку це все лежить» (с. Хмільниця Чрн. Чрн.) [2, D4S5, № 7]; «Хлеб ложиться і бутылка становиться на один стол <...>. А туди ж ближче [до мерця] ложать канхфети, печеня» (с. Жадове Смн. Чрн.) [3, D6S1, № 18]. В окремих випадках указується, що кілька цукерок могли покласти безпосередньо у гроб із вказівкою, що вони призначалися самому небіжчикові: «...на подушечку паложать канфет. Да, кала пакойніка. Ну просто угощеніє пакойніку» (с. Бучки Нвс. Чрн.) [3, D11S1, № 13].

Втім уже на цьому етапі проявлялась особлива функція «гостинців». Ідеться про зв'язок із потойбічним світом і «своїми» померлими саме через названі істивні приноси та актуалізацію лексеми «передача», що його маркувала: «Щоб наче туди передали, і воно ж іде на той світ. Так, щоб і їм було що з'їсти» (с. Дніпровське Чрн. Чрн.) [2, D9S1, № 14]. І як свідчать наші матеріали з Чернігівщини, правом першочергової (подеколи – єдиною можливістю) передачі «гостинців» на той світ, до того – адресно «своїм» покійним – користувалися ті, хто нещодавно пережив утрату рідної людини: «Є передача. І тепер вона, і тоді була. От заховали одного, умирає там хтось у селі, береш через кілька днів, за їм вже ж вмирає, ідуть туди ж на похорон на той. Гостинці беруть тепер уже. І тоді ж щось брали. Передачу передати треба» (с. Слобода Чрн. Чрн.) [2, D6S1, № 17]; «То вже за ким воно йде, так теї несе. Несе передачу. Це вже несе передачу своїм. Своїму покойному» (с. Дігтярівка Нвс. Чрн.) [3, D13S1, № 18]. Зауважимо, що у переважній більшості ця «передача» відбувалась у прямому значенні слова, а саме покладанням наїдків у гроб небіжчику. Ця дія усім учасникам була зрозумілою, прийнятною й зазвичай навіть не потребувала спеціального дозволу у господарів: «Іде. З гостинцями. Это вроде переає покойніку, щоб переає тому, который умер вперьод» (с. Ваганічі Грн. Чрн.) [2, D3S2, № 10]. Причому такий своєрідний колообіг «гостинців» між двома світами до-

бре усвідомлювався: «У мене свекруха померла, ми заховали. Я звала ту людину, яка перед цим померла, з її хати хтось іде. А я пішла до тої людини, яка після моєї свекрухи умерла. Така передача від покойніка до покойніка. Від хати до хати» (с. Хмільниця Чрн. Чрн.) [2, D4S5, № 7]. Для надійнішого зв'язку подекуди вимагалося вказати адресата передачі: «Значить, несемо гостинця, бутилку вина чи горілки, гроші в кого є. І несем тую вещь передать. І тоді підходиш до покойніка і кажеш, як там його називають – пожалуйста, передайте» (с. Слабин Чрн. Чрн.) [2, D14S1, № 22].

В якості обрядового істивного предмету-передачі міг виступати також хліб-гостинець. Він має стати предметом окремого розгляду. Тут лише зазначимо, що його, на відміну від цукерок чи печива, клали переважно на стіл, а невдовзі споживали на поминальному обіді. Вірили, що таким чином він потрапляв до померлого родича: «Як твоє умерло і потом хтось умре, тоді ідеш і несеш обязательно хліба. Це називається гостинці передать. Ну вони ж його потом розрізають і на стол кладуть, щоб люди поїли» (с. Седнев Чрн. Чрн.) [2, D12S2, № 12]; «Ну є чи булочки, щоб печеное буває приносить, так на стол [кладуть]. То вроді як ето, каже, паверіє, шо я передаю своїм мертвим. Сваім радітелям. Це як буде передача така» (с. Великий Листвен Грн. Чрн.) [2, D3S5, № 3].

Між тим правом передачі «своїм» на той світ користувалися й інші учасники похоронів. Ця практика, особливо під впливом застережних проповідей місцевих священників («миші [у гробі] заводяться»), поступово відходить у минуле. Проте, вона легко згадується, а подеколи має місце й досі, адже мотивація цієї дії не тільки пам'ятається, але й вербалізується доволі переконливо: «...кажуть, що всі ідуть душі памерших і бачать, хто передачу приньос» (с. Лісконоги Нвс. Чрн.) [3, D15S1, № 10]. Отже, солодке – переважно цукерки, але також і пляшку горілки, міг покласти будь-хто, аби мав бажання: «В гроб кладуть, привет передають. А ми то под бок, то под голову пляшку да гостинці там. Друзя, свої, будуть вгощать [на тому світі], да все. Так кладем. А нельзя. Батюшка не розрішає цього» (с. Рудня Чрн. Чрн.) [2, D2S3, № 13].

Проте коло змістів «гостинців» суттєво розширювалося за рахунок наступних дій: винесення гробу з хати, формування жалобної ходи, її проходження селом до місця поховання, погребіння. На цьому етапі окремим учасникам похорон, тільки не із числа близьких родичів та членів сім'ї, давали в руки різного роду поховальні атрибути (віко, хрест, хоругви, ікону, хліб); на Чернігово-Сіверщині – ще й «гостинці». Значну частину тих цукерок, пряників, печива, що клали на вікні або столі, в хаті, де лежало тіло, збирали у хустку («платок»). Спеціальне опитування засвідчило, що вибір того, хто їх нестиме, був не випадковим і відзначався локальною специфікою. Найчастіше респонденти вказували, що це мала бути жінка, до того ж – удова. У кількох се-

лах свідчили, що це доручалося жінці похилого віку. Щоправда, могли пристати на протилежний варіант: вибирали жінку, як казали, «бідовішу» й уточнювали – «шустрішу», таку, «яка ходить з палкой не буде» (с. Радомка Снн. Чрн.) [3, D6S3, № 12]. Серед інших зафіксовано також непоодинокий варіант, коли гостинці у випадку похорону чоловіка до кладовища ніс чоловік, жінки – жінка. Вони йшли серед інших у загальній ході, не обов'язково попереду процесії. Лише в с. Хмільниця гостинці роздавали ще по дорозі на кладовище усім, хто траплявся на шляху, а те, що лишалося – викладали на могилі [2, D4S5, № 7].

Принагідно зауважимо, що хлібину («панахиду») так само ув'язували в хустку. Зазвичай її несла на кладовище удова (або жінка чи чоловік, в залежності від того, кого ховали), але повсюдно – окремо від «гостинців», до того – на чолі процесії.

Основним варіантом подальшого поводження з «гостинцями» було занесення їх до могилок. Зазвичай вузлик із «єдовим» розв'язували уже біля могили, і респонденти майже одноставні в своїх свідченнях: «гостинці» починали роздавати саме в ту мить, коли священник (якщо правив службу) запечатував яму, або копачі починали її засипати, або присутні тричі кидали жменю землі на гроб: «Коли його вже опустять у ямку там, починають закидать, дають хто на кладбіще є, проходять і оддають, поминайте там Тетяну чи Галину, чи кого, і дають усім, усім, усім роздають» (с. Лоска Нсв. Чрн.) [3, D9S4, № 15]. Показово, що в кількох інтерв'ю вказується на парну кількість цукерок, яку отримували присутні.

Усе свідчить про те, що «канхвети» наділялись особливими властивостями, передусім – цілющими. Саме цим пояснювали намагання відразу дати «гостинця» дітям, якщо вони були присутні на церемонії прощання на кладовищі, або для дітей же забрати «гостинці» з собою. Адже майже повсюдно стверджували, що вони помічні од ляку («Колись баби ходили да все брали внучкам – хай це внучку од ляку» [3, D6S3, № 12]), але також уроків, плачів («щоб лучше спати»), «щоб дітки не пісялись». Дорослі також брали цукерки й печиво для себе – щоби не боліла голова, не боялися грому. І все ж поширеною практикою було утримання від забирання «гостинців» додому й залишення цих наїдків на «своїх» могилах. Під наполяганням священників їх переважно старалися розкласти по хрестах.

У низці свідчень, щоправда нечисленних, «гостинці» на кладовище не несли, а те «сладкое», що приносили люди, як йшли прощатися з небіжчиком у хагу, розклали по тарілках (мисках) і виставляли на кінець поминального обіду. Їх розбирали по кишнях і несли додому дітям – «од іспугу» (с. Хотіївка Снн. Чрн.) [3, D2S3, № 13]. У будь-якому випадку «гостинці», як поминальну їжу, повинні були бути виключені із обігу після завершення поховальних дій.

Варто сказати, що на відміну від вербальних фор-

мул-мотивацій задіяності хліба у якості атрибута поховально-поминальних обрядових дій («для душі»), для «гостинців» ця сфера «приписів» виявилася або втраченою, або нерозвинutoю. Нам фактично вдалося зафіксувати лише одне пояснення наявності солодких наїдків під час похорон: «як душу переводиш всьо равно» (с. Міхальчина Слобода Нвс. Чрн.) [3, D11S3, № 12]. Проте, вже це ставить даний атрибут у єдину зв'язку з такими культурними символами, як хліб, полотно, свічка, вода. У контексті поховально-поминальної обрядовості усі вони тісно пов'язані із ідеєю посмертного короткочасного обслуговування «душі», а отже мають високий семіотичний статус. Це одночасно – предмет і знак із яскравими ознаками ритуального символу, якому притаманна семантична двонаправленість. Основні характеристики складових гостинців (печива та пряників) – це вироби із двома спільними ознаками: вони одночасно і борошняні, і солодкі; розміщувалися (разом із солодкими цукерками) на периферії освоенного людиною простору або на кордоні «свого» та «чужого» – на вікні, фактично – інструмент для поєднання двох світів; за їх допомогою «перекривався», блокувався зв'язок між «своім і «чужим», одночасно – засіб упорядкування «цього» світу.

Показово, що для більшості поліських теренів «гостинці» як обов'язковий предметний символ поховальної обрядовості із добре відомим переліком виконуваних з ним ритуальних дій виявляється відсутнім.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

МАНКУП ДНЦЗКСТК. Ф. ЦА. – Музей-архів народної культури українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Фонд цифрових аудіодокументів

Чрн. – Чернігівська область

Грд. – Городнянський район

Нсв. – Новгород-Сіверський район

Рпк. – Ріпкинський район

Смн. – Семенівський район

Чрн. – Чернігівський район

ДЖЕРЕЛА

1. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. ЦА. Ріпки–2017, спр. Борак–D6S5.
2. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. ЦА. Чернігів–2018, спр. Борак–D2S1, -D2S3, -D3S1, -D3S2, -D3S5, -D4S5, -D5S1, -D14S3, -D5S3, -D6S1, -D14S1, -D12S2, -D9S1, -D6S2.
3. МАНКУП ДНЦЗКСТК, ф. ЦА. Семенівка–2019, спр. Борак–D2S1, -D2S3, -D3S1, -D6S1, -D6S3, -D9S4, -D11S1, -D1S3, -D13S1, -D15S1.
4. Артиух Л. Поминальні страви на Поліссі (народний етикет). *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Вип. 1. Київське Полісся. 1994. Львів, 1997. С. 313–318.
5. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальний обряди. Т. 1: Етнолінгвістичні студії. Житомир: Полісся, 2007. 356 с.
6. Боренько Н. Народне харчування українців Полісся: ритуально-міфологічна основа родинних традицій. *Минуле й сучасне Волині й Полісся: роде наш красний*. Луцьк, 2007. С. 127–131.

Boriak O.O. The food «present» as a specific attribute of the funeral rituals in the Chernihiv-Siverskyi region

The article is devoted to the consideration of ritual of using the food «present» (so called «hostyntsi») which is locally recorded in the Chernihiv-Siverskyi region. «Hostyntsi» is a generalized name for a type of food (for example, candy), but most often it is an unstable set of dishes, among which most frequently are mentioned candies, cookies (roasts), gingerbread, rarely – apples. Sometimes this term referred to a wider range of products, in particular bread, a bottle of vodka (or wine), sometimes honey was added to them. The ritual aspect of «hostyntsi» existence in the context of the funeral ritual has not yet been the subject of a special consideration. The

main source of information for the article were the author's fieldwork materials collected in the northern districts of Chernihiv region during historical and ethnographic expeditions held in 2017–2019, conducted by the State Research Center for Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters. Analysis of fieldwork materials made it possible to reveal the symbolic properties of the «Hostyntsi», to determine their semiotic status. They are closely connected with the idea of short-term posthumous life of the «soul». Firstly «hostyntsi» were located on the periphery of the space mastered by a man – windows, then could be placed in the coffin of the dead as a «transfer» to the other world – especially relatives of those who died within the last 40 days, along with a mourning procession to the cemetery in a knot in the hands of a widow. They began to be distributed at the moment when the grave was «blocked» by the priest and the diggers covered it with earth; «Hostyntsi» were left on the grave or distributed to those present, in the first place to children. As a kind of gift, they were taken from the funeral table and brought home to be given to the children as a remedy from a fear. It is a distinct tool for reconciling the two worlds as a means to open the connection between the «own» and the «other» worlds and, at the same time, to organize «this» world.

Key words: Chernihiv-Siverskyi region, funeral rites, spiritual heritage, funeral attributes.

REFERENCES

1. Muzei-arkhiv narodnoi kultury ukrainskoho Polissia Derzhavnogo naukovoho tsentru zakhystu kulturnoi spadshchyny vid tekhnolohykh katastrof. Fond tsyfrovyykh audiodokumentiv [Museum-archive of folk culture of Ukrainian Polissya, State Research Center for Protection of Cultural Heritage from Technological Disasters. Fond of Digital Audio Documents], dali – MANKUP DNTsZKSTK, f. TsA. Ripky–2017, spr. Boriak –D6S5. [in Ukrainian].
2. MANKUP DNTsZKSTK, f. TsA. Chernihiv–2018, spr. Boriak –D2S1, -D2S3, -D3S1, -D3S2, -D3S5, -D4S5, -D5S1, -D14S3, -D5S3, -D6S1, -D14S1, -D12S2, -D9S1, -D6S2.
3. MANKUP DNTsZKSTK, f. TsA. Semenivka –2019, spr. Boriak–D2S1, -D2S3, -D3S1, -D6S1, -D6S3, -D9S4, -D11S1, -D1S3, -D13S1, -D15S1.
4. Artiukh, L. (1997). Pomynalni stravy na Polissi (narodnyi etyket) [Funeral dishes in Polissya (folk etiquette)]. *Polissia Ukrainy: materialy istoriko-etnografichnoho doslidzhennia*. –Vyp. 1: Kyivske Polissia. –Polissia of Ukraine: materials of historical and ethnographic research. Issue 1: Kyiv Polissia, pp. 313–318. Lviv. [in Ukrainian].
5. Konobrodskaya, V. (2007). *Polisskii pokhovalniy i pomynalni obriady. T. 1: Etnolinhvistychni studii [Polissia funeral and funeral rites. Vol. 1: Ethnolinguistic studies]*. Zhytomyr: Polissia. [in Ukrainian].
6. Borenko, N. (2007). *Narodne kharchuvannia ukraintsiiv Polissia: rytualno-mifolohichna osnova rodynnykh tradytsii [Folk food of Ukrainians of Polissya: ritual-mythological basis of family traditions]*. *Myuleiy suchasne Volyni i Polissia: rode nash krasnyi*. –Past and present of Volyn and Polissya: «rode» our red, pp. 127–131. Lutsk. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 15.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 005.412:321.7(477)

Ю.О. Лебедєва**ПРАВОВІ ЗАСОБИ, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ
ТА МЕХАНІЗМИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНИ**

У статті проаналізовані особливості та рівень демократичного розвитку в Україні. Висвітлене бачення громадянського суспільства в нормативно-правових актах. Виокремлено відсутність досвіду побудови демократичної держави в незалежній Україні. Виявлено умови можливого поступу громадянського суспільства в країні. Висунуто тезу, що демократія забезпечується стабільним функціонуванням органів державної влади. Наголошено, що демократизацію забезпечує моніторинг політичних структур країни. Вказується, що становленню громадянського суспільства сприяє зміна еліт. Виокремлено підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування та судових структур як засобів підвищення рівня демократизації суспільства. Завданням громадянського соціуму в Україні є усунення проявів волюнтаризму та вільний розвиток політичних поглядів. Демократизації сприяє позиція церкви, що відіграє значну роль у процесах державотворення і національної самоідентифікації. Підкреслено, що успішність формування громадянського суспільства залежить від готовності громадян формувати політичну свідомість.

Ключові слова: демократизація, громадянське суспільство, незалежна Україна.

Україна в період незалежності здійснює перехід від тоталітарної системи до демократичної. Наша держава переймає демократичний досвід у західноєвропейських країн, які сформували ліберальні засади в період Великої французької революції (1789–1799). Демократичні принципи означають збереження народовладдя та загальнолюдських цінностей. Держава повинна дбати про інтереси громадян та запобігати волюнтаристським діям влади. Важливою ліберальною засадою є верховенство права, оскільки дотримання законодавства забезпечує стабільність у державі та стримування громадян від зловживання своїми правами. Таким чином, демократія створює умови для рівності й свободи громадян держави, встановлених законодавством. Іншими словами, народовладдя є ознакою існування громадянського суспільства.

Джерелами демократизації в Україні є нормативно-правові акти, які декларують ліберальні засади та права людини. Можливості громадян нашої країни висвітлені в Конституції України [5]. Укази президентів України декларують законність реалізації виборчого права, їх завданням є запобігання порушень виборчого процесу [11]. Можливість рівного доступу до електронних засобів масової інформації забезпечує розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 р. [12]. Розпорядження Кабінету Міністрів України [13; 14] регулюють відстоювання демократичних перетворень та міжнародне забезпечення народовладдя в Україні. Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи (2001) [15] є контрольним нормативно-правовим документом, який інформує європейську громадськість про стан справ в Україні. Наукові праці на тему демократизації України розглядають дві проблеми. Першою є правові засади та досвід народовладдя в нашій державі. До вказаної групи належать праці У. Ільницької [3], Н. Латигіної [6], С. Панцира [8], Л. Шелюк [17]. Другим

питанням є механізми розвитку демократії в Україні. Цю проблему проаналізували М.П. Вавринчук [1], С. Власенко [2], М.О. Олійник [7], Т.В. Розова [16], Я. Янсонс [18].

Метою статті є оцінка стану розвитку демократії в незалежній Україні на сучасному етапі. Для досягнення мети сформовано такі завдання:

- проаналізувати нормативно-правові акти, в яких відображена демократизація України та досвід народовладдя в нашій державі;

- визначити перспективи та механізми демократизації України.

Важливим напрямом реформування державного управління і боротьби з корупцією є кодифікація українського законодавства з метою подолання його безсистемності, двозначності, суперечливості, щоб унеможливити і значно обмежити зловживання владою, виникнення корупції та бюрократизму, запозичуючи позитивний демократичний досвід країн Заходу [9, с. 3–4].

Важливість демократії в нашій державі закріплена Конституцією України. У статті 1 вказується, що Україна є демократичною, соціальною і правовою державою. Стаття 3 декларує забезпечення державою збереження прав і свобод громадянина. В Основному Законі йдеться про заборону узурпувати владу. У статті 10 вказується можливість вільного розвитку мов, якими розмовляють українці та представники національних меншин. Стаття 15 Основного Закону декларує плюралізм поглядів. У розділі 2 Конституції України йдеться про права громадян, визначені ліберальними засадами, зокрема, про свободу слова, віросповідання, природне право тощо [5, с. 3].

Законодавство України створює умови для забезпечення законних виборів для реалізації виборчого права громадян держави. В Указі Президента України «Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих місцевих виборів 25 жовтня 2015 року» декларувалося запобігання обману й фальсифікації, залучення до спостереження фахівців з іноземних держав, забезпечення громадського порядку [11].

Нормативно-правові акти України регулюють процес становлення електронної демократії – використання новітніх технологій для пошуку та поширення інформації, забезпечення рівності доступу до цієї інформації. Зокрема, у нашій державі запроваджується система електронного голосування, яка використовується в державних установах та навчальних закладах. З метою збільшення рівня компетентності населення органи державної влади повинні модернізувати вебсайти для швидкого й доступного інформування громадян України про події в державі [8, с. 8; 12].

Законодавство України свідчить про те, що відстоювання демократичних цінностей є важливим аспектом життя в нашій країні. Відоме розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 листопада 2015 р., згідно з яким для соціальної допомоги сім'ям Героїв України за патріотичну діяльність на Майдані виділено понад

2 млн грн. Це свідчить про те, що демократія є запорукою цілісності та суверенності незалежної України [13].

Нормативно-правові акти України декларують міжнародну підтримку розвитку демократії в нашій державі. Зокрема, розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 червня 2019 р. має на меті сприяти стійкому економічному розвитку як засобу забезпечення сталої демократії в Україні [14].

Стан розвитку демократії в Україні відображений у міжнародних правових документах. Так, у Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи «Свобода вираження поглядів та переконань і функціонування парламентської демократії в Україні» визначено прорахунки демократизації нашої країни, зокрема, зловживання владними повноваженнями та вбивства журналістів. У документі висловлено рекомендації з приводу подальших розслідувань злочинів щодо представників масмедіа та розвитку ліберальних засад у сфері свободи слова [15].

Важливим механізмом та пріоритетним засобом реалізації принципів демократизації оборонної сфери є встановлення ефективного демократичного цивільного контролю над збройними силами. Крім того, Україна взяла на себе відповідні міжнародні зобов'язання. Це зафіксовано у низці документів: «Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки» (Саміт ОБСЄ, Будапешт, 1994 р.); «Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО» (1997 р.); «Концепція (основи державної політики) національної безпеки України»; Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави» (19 червня, 2003 р.). Метою демократичного цивільного контролю є забезпечення пріоритету принципів громадянського суспільства перед принципами військового будівництва. Поняття «демократичний цивільний контроль» втілює одну з найважливіших норм демократії – високий ступінь участі громадян у визначенні основ воєнної політики держави та можливості впливу на її реалізацію. Демократичний цивільний контроль передбачає: запобігання узурпації влади військовими й унеможливлення функціонування армії як самостійного суб'єкта політики; контроль за формуванням та виконанням військового бюджету; забезпечення виконання законодавства і прийняття рішень у галузі безпеки та оборони (контроль за виконанням положень Воєнної доктрини та оборонної політики); контроль за кадровою політикою у збройних силах; контроль за дотриманням прав і свобод військовослужбовців [3, с. 66].

Згідно з правовими нормами існує система виховання демократичних цінностей. Відповідно до «Концепції громадянського виховання дітей і молоді» (2000 р.), громадянська освіта – це навчання людей тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватись її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства. Воло-

діння громадянином громадянськими навичками дозволяє формувати бачення власних можливостей. На рівні управління освітньою галуззю ключові чинники демократизації виражені в таких твердженнях: вплив загальносвітових тенденцій глобалізації на національну систему освіти; вплив демократизації українського суспільства на систему освіти; визнання прав усіх етнічних спільнот на збереження і розвиток своєї самобутності і культури в сучасній освіті; відповідність підготовки фахівців інтересам перш за все регіону, а вже потім держави; деполітизованість сучасної освіти; університетська автономія (надання університетам більшої незалежності з боку держави у вирішенні питань); вплив приєднання української системи вищої освіти до Болонського процесу на перебіг демократизації освіти [17, с. 374].

Системна боротьба з корупцією потребує належної інституалізації цього процесу. Зокрема, для послідовної реалізації Закону України «Про засади запобігання корупції і протидії корупції» та Національної антикорупційної стратегії необхідно створити Національне бюро розслідувань для боротьби з корупцією з широкими повноваженнями. В Україні вже було зроблено декілька спроб створення такої структури, однак вони завершувалися невдало, оскільки корумповані чиновники та політики у цьому не зацікавлені. З іншого боку, під гаслом боротьби з корупцією політичні сили, що здобували владу, намагалися зміцнити своє панівне становище і обмежити можливості своїх політичних конкурентів, що викликало опір в опозиції, тому такий інститут досі не було запроваджено в Україні. На сьогодні ця робота розпорошена між різними структурами і підрозділами органів державної влади та місцевого самоврядування, а тому відбувається імітація боротьби з корупцією. Нині діючі органи, які повинні боротися з корупцією, самі нею уражені. Тому необхідне створення нової структури – Національного бюро розслідувань, завданням якого є забезпечення невідворотності покарання для корупціонерів, незважаючи на їх соціальний статус та рівень багатства. Безпосередньою умовою успіху боротьби з корупцією є посилення покарання за корупцію, запровадження кримінальної відповідальності за вчинення цього злочину [9, с. 6].

Таким чином, правові механізми реалізації конституційних норм в Україні не завжди є достатньо дієвими й ефективними. Зокрема, це стосується вдосконалення таких механізмів безпосередньої демократії, як вибори, референдуми, прав громадян збиратися, проводити мітинги, збори, походи і демонстрації. Це передбачає створення правових умов для того, щоб ці форми безпосередньої демократії дійсно забезпечували реалізацію народного волевиявлення і відвертали спроби його фальсифікації та маніпулювання громадською думкою [16, с. 306].

Ідея демократії не була панівною у свідомості українських політичних діячів початку ХХ ст., незважаючи на демократичний характер Української революції 1917–1923 рр. Так, теза М. Грушевського про «одвічний демо-

кратизм» українського народу, яка обумовлювала концептуальні засади ідеології української соціал-демократії XIX–XX століть, зустріла різку протидію з боку прихильників ідеї клерикальної держави (С. Томашевський), мілітаристичної держави (В. Кучабський), «націократії» з правовою монархією (В. Липинський). «Я не демократ, – заявляв В. Липинський. – Я не визнаю за народом нічим не обмежених, самодержавних, суверенних прав...» [6, с. 82].

Сьогоднішній демократичний розвиток України потребує визначення нового шляху розвитку демократичних відносин, який би характеризувався такими основними ознаками: відсутністю спадкоємності з попередньою тоталітарною владою; зв'язком із народом; традиційним зв'язком з колективними та приватними принципами володіння і розпорядження власністю. Розвиток демократії гальмує існування олігархічних кланів, що призвело до збільшення у владних структурах числа членів фінансово-підприємницьких структур і зниження чисельності демократичних працівників, що є негативним чинником для управлінської системи держави [1, с. 396].

Одна із головних проблем у процесі демократизації полягає у загостренні політичних конфліктів, які розколюють не лише політичний клас, а суспільство в цілому. Це унеможливує прийняття ефективних політичних рішень [7, с. 93].

Говорячи про побудову демократичного політичного режиму в Україні, необхідно враховувати, що стабільна демократія зазвичай є результатом тривалого процесу гармонізації національної ідентичності та демократичних інститутів. Унаслідок цього «щеплення» національної свідомості, національних цінностей на загальнолюдському дереві традицій демократії і громадянської свободи досягається головне благо гуманістичного розвитку людства – реалізація принципу верховенства права. Без почуття патріотизму як своєї моральної цінності, історичної пам'яті та ідейно-світоглядних принципів, що передбачають всезагальну відданість окремій історичній спільноті, важко уявити процес формування системи інституцій, забезпечити свободу, рівність та громадянську гідність. Враховуючи це, в Україні постає питання про побудову української політичної нації, про самоідентифікацію громадян України, про належний рівень політичної та правової культури [4, с. 245].

Внутрішніми завданнями демократичного принципу управління державою повинні стати в економічній сфері – сприяння формуванню соціально орієнтованої ефективної ринкової економіки; у політичній – створення умов для формування і діяльності органів державної влади на засадах демократії, тобто відповідно до вільного волевиявлення більшості народу в умовах діяльності різноманітних політичних і громадських об'єднань; в ідеологічній – вироблення власної соціал-політичної доктрини, спираючись на досягнення наукової політології; в гуманітарній сфері – забезпечення кожній людині належних умов життя на засадах свобо-

ди, справедливості і солідарності [1, с. 398].

Варто наголосити на важливості взаємодії влади та суспільства. Влада повинна здійснювати зв'язок із громадськістю. Народ має право створювати політичні об'єднання в рамках суспільства, ініціювати реформи влади. Громадяни можуть бути допущені до участі в проєктах, ініційованих владою, а також залучені до політичних перетворень, у тому числі децентралізації [2, с. 100].

В Україні потрібно реформувати державне управління для побудови владної вертикалі знизу доверху. У процесі такого реформування необхідно дотримуватися принципу субсидіарності, за якого владні повноваження передаються на місцевий, регіональний та національний рівні залежно від того, де вони можуть найбільш повно і ефективно реалізовуватися. Відповідно до принципу субсидіарності, також треба формувати бюджет країни. Такі заходи повинні обмежити контрольні функції чиновництва та його необґрунтоване втручання в економічну діяльність, прискорити перехід до реальних і прозорих бюджетів при зменшенні зловживань чиновників щодо розподілу бюджетних коштів [9, с. 3].

Іншим напрямом демократизації державного управління є забезпечення належного функціонування представницької форми демократії. Для подолання кризи парламентаризму в Україні доцільно здійснювати постійний моніторинг та наукові дослідження функціонування представницьких та виконавчих органів влади з метою аналізу діяльності парламенту та уряду, якості законодавства, раціональності і ефективності державного управління суспільними процесами внаслідок поділу державної влади, забезпечуючи необхідний зворотній зв'язок між суспільством та державою під час вирішення проблем, що виникають при функціонуванні представницьких органів влади, висвітлюючи існуючі суперечності та недоліки парламентської діяльності з метою їх виправлення [9, с. 3].

Для втілення у життя демократичних норм та принципів формування політичних рішень, необхідна наявність таких компонентів: поступове оновлення еліт та шляхів їх рекрутування під впливом зміни поколінь; остаточне інституційне оформлення правлячої еліти та громадянського суспільства; оптимізація взаємодії влади та суспільства в поєднанні з підвищенням якості та ефективності органів місцевого самоврядування, підвищення авторитету судових органів; звуження можливостей політичних лідерів ухвалювати одноосібні політичні рішення; встановлення критеріїв відбору, призначення і відставки вищих посадовців; подальший розвиток політичного плюралізму, багатопартійності, недопущення монополії елітних груп на політичну інформацію тощо [7, с. 91].

Демократизація відбувається шляхом заміни старої (тоталітарно-комуністичної) еліти на нову, яка є прихильником демократії. Недоліком цього процесу є нестача вчинного Президента України Володимира Зеленського політичного досвіду для прийняття окремих рішень [10, с. 8].

Оскільки депутати часто діють усупереч інтересів сво-

їх виборців, важливо чітко розробити процедуру відкликання депутатів і проведення нових виборів, а також їх притягнення, у разі необхідності, до моральної та кримінальної відповідальності. Якщо депутати обиралися за партійними списками, а згодом вони переходять до інших фракцій, це має автоматично означати позбавлення депутатів їх депутатських повноважень, оскільки виборці голосували за них у певному партійному списку. Необхідно також розробити відповідні процедури, коли, окрім Президента, також громадськість могла б ініціювати достроковий розпуск парламенту: наприклад, збір підписів та проведення опитування з приводу підтвердження довіри чи висловлення недовіри до представницьких органів влади чи окремих депутатів [9, с. 4].

Для розвитку демократії необхідно популяризувати українську мову. Тривалий період бездержавності суттєвим чином послабив її позиції, що вимагає послідовного втілення державної політики сприяння її розвитку. Законодавство України в цій сфері повністю відповідає демократичним європейським зразкам. Проте мовна проблема за певних умов може бути використана задля дестабілізації суспільно-політичної ситуації. Без вільного функціонування державної мови неможливо на демократичному рівні забезпечити мовні права і потреби всіх інших націй, що живуть в Україні [16, с. 309].

Послідовна боротьба з корупцією передбачає також реформу судової гілки влади. Україні в цій сфері потрібно здійснити такі кроки: запровадження принципів функціонування аналогічних структур як у розвинених європейських країнах та США, коли суддя, шериф чи прокурор обираються народом; перевірка кандидатів і відбір лише у разі їх моральної та професійної відповідності; забезпечення належного рівня зарплати працівникам правоохоронних та судових органів; створення при обласних судах контролюючих структур під виглядом судової інспекції з метою перевірки рішення суддів, що викликають сумніви і які мають складатися виключно із суддів професіоналів; посилення прокурорського нагляду щодо боротьби з корупцією, визначення цього напрямку як пріоритетного в діяльності [9, с. 6].

Держава повинна створити законодавчу базу, яка сприятиме вдосконаленню трудових відносин у напрямі досягнення стандартів Євросоюзу та Міжнародної організації праці. З цією метою необхідно підвищити роль та дієвість механізмів соціального діалогу держави з профспілками. Особливого значення набуває діалог із профспілками у проведенні кардинальних соціальних реформ, зокрема, пенсійної, реалізації соціальних гарантій чинної конституції [16, с. 308].

Інституційні принципи та механізми демократичного розвитку в Україні мають забезпечити чітко визначений перелік зобов'язань органів державної влади стосовно громадськості: наділити їх належними повноваженнями щодо реалізації функціональних обов'язків (децентралізація повинна мати реальний, а не формальний характер);

забезпечити місцеві органи державної влади належними ресурсами (фінансовими, кадровими, технічними та політичними), які б слугували успішній реалізації функціональних обов'язків; запровадити ефективну систему звітності органів державної влади перед суспільством; сприяти розвитку громадських організацій; запровадити механізми контролю громадян за діяльністю органів державної влади, що дозволило б їм безпосередньо на них впливати та чітко висловлювати свої вимоги [2, с. 106].

Особливу роль у демократизації органів державної влади і боротьбі з корупцією та бюрократизмом може відіграти громадянське суспільство, яке повинно забезпечити: підконтрольність державних чиновників, державних інститутів громадськості і парламенту; відкритість та прозорість прийняття рішень на усіх рівнях державної влади й місцевого самоврядування; забезпечення свободи слова, свободи ЗМІ та їхньої незалежності; можливість громадського контролю за прийняттям найважливіших економічних і політичних рішень; незалежність судової влади; збалансованість гілок влади. Особливо важливу роль тут можуть відіграти громадське телебачення та функціонування незалежних і відповідальних засобів масової інформації [9, с. 7].

Економічна демократія передбачає протистояння тіньовим схемам та посилення середнього класу. Політика формування середнього класу має насамперед спиратися на заходи, які б забезпечували консолідацію інтересів різних соціальних верств суспільства навколо стратегічних завдань економічного розвитку. Серед таких слід виокремити створення умов задля входження до середнього класу працівників недержавного сектору економіки (зокрема, малого й середнього бізнесу), надавши їм можливість отримати достатні доходи від легальної, відкритої економічної діяльності в ринковому середовищі [16, с. 305].

Демократизація має доповнитися релігійним чинником, який відіграє вагомий роль у процесах державотворення і національної самоідентифікації. Впровадження демократичної державної політики щодо релігійного життя обумовило інтенсивний розвиток та інституалізацію конфесійної мережі країни, відчутно сприяло імplementованості релігійних об'єднань у соціум. Нині Церква в українському суспільстві зуміла відновити свою місію духовного служіння. Вона активно переймається проблемами соціального облаштування громадян. Конфесійний чинник відіграє також одну з провідних ролей у зміцненні міждержавних зв'язків України [16, с. 308].

Успішність процесів демократизації тісно пов'язана з психологією громадян, яка в країнах із розвинутою демократією досягла рівня, коли кожен індивід розуміє власну важливість у системі функціонування демократичних принципів і можливість впливати на процеси управління державного, регіонального та місцевого значення. Але формування подібної психології відбувається в процесі довготривалої боротьби, а Україна перебуває лише на початку цього шляху [18, с. 76].

Отже, курс України на демократичний розвиток визначено законодавством держави. Нормативно-правові акти визначають дію ліберальних засад у країні для забезпечення свободи та рівності її громадян. Відбувається розвиток рівного доступу до електронних засобів масової інформації. Держава має систему заохочень щодо діяльності, пов'язаної зі збереженням суверенітету України. Існує механізм міжнародних зобов'язань упровадження демократичних інститутів у країні, який зумовлює усунення прорахунків будівництва громадянського суспільства. Досвід розвитку демократії в Україні відсутній, незважаючи на існування ідей рівності в середовищі української еліти на початку ХХ ст. Наша держава здійснює пошук моделі розвитку громадянського суспільства в Західній Європі. Перспективи демократизації пов'язані з такими її механізмами: зв'язком влади з громадськістю; запобіганням політичним конфліктам; готовністю громадян прийняти патріотизм та демократію як догму; реформуванням децентралізації; поступовим оновленням еліт для відходу від тоталітарного минулого. Важливими складовими розвитку демократії в Україні також є: контроль громадськістю діяльності чиновників; популяризація української мови та усунення проявів дискримінації щодо національних меншин; міцна і непідкупна судова влада; протистояння тінювим схемам та виділення середнього класу; пропагування церквою християнських цінностей.

ДЖЕРЕЛА

1. Вавринчук М.П. Демократія в Україні: основні принципи, напрямки та шляхи удосконалення. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2 (13–14). С. 395–398.
2. Власенко С. Інституційні принципи та механізми демократичного управління в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 4 (27). С. 97–107.
3. Льницька У. Демократизація оборонної сфери через реалізацію механізмів цивільного контролю над збройними силами. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 20. С. 63–67.
4. Кадук Н.І. Світоглядна криза в українському суспільстві в контексті демократичних перетворень. *Новітні тенденції розвитку демократичного врядування: світовий та український досвід: матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю*, Київ, 30 трав. 2008 р.: у 3 т. / за заг. ред. О.Ю. Оболенського, С.В. Сьоміна. Київ: НАДУ, 2008. С. 244–245.
5. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Латигіна Н. Основні критерії, принципи та рівні здійснення демократії. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 81–91.
7. Олійник М.О. Моделі демократичних перетворень та особливості демократизації політичного процесу в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 87–94.
8. Панцир С. Е-демократія в Україні: рекомендації щодо впровадження політики та забезпечення її результативності [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28784.pdf> (дата звернення: 02.02.2021).
9. Пасічник В. Демократизація державного управління у контексті забезпечення національної безпеки та боротьби з корупцією [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_13_5 (дата звернення: 02.02.2021).
10. Подп'ятнікова А.Я. Особливості розвитку демократичного транзиту в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2019. № 5. Том 30 (69). С. 7–11.
11. Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих місцевих виборів 25 жовтня 2015 р. [Електронний ресурс]. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 листопада 2015 р. №1145-р. Редакція від 04.11.2015. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538/2015#Text> (дата звернення: 02.02.2021).
12. Про затвердження плану заходів щодо реалізації концепції розвитку електронної демократії в Україні на 2019–2020 р. [Електронний ресурс]. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 червня 2019 р. №405-р. Редакція від 25.02.2020. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2019-r#Text> (дата звернення: 02.02.2021).
13. Про виділення коштів для надання одноразової грошової допомоги членам сімей осіб, яким посмертно присвоєно звання Героя України за громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння Українському народові, виявлені під час Революції гідності. [Електронний ресурс]. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 листопада 2015 р. №1145-р. Редакція від 04.11.2015. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145-2015-r#Text> (дата звернення: 02.02.2021).
14. Про схвалення проекту Додаткової угоди № 5 до Угоди про виконання завдання у сфері розвитку між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки для сприяння стійкому економічному розвитку на широкій суспільній основі як засобу забезпечення сталої демократії в Україні, вчиненої 17 вересня 2014 р. у м. Києві. [Електронний ресурс]. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 червня 2019 р. № 389-р. Редакція від 05.06.2019. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-2019-r#Text> (дата звернення: 02.02.2021).
15. Резолюція 1239 (2001) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Свобода вираження поглядів та переконань і функціонування парламентської демократії в Україні». [Електронний ресурс]. Прийняття від 25.01.2001. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_601#Text (дата звернення: 02.02.2021).
16. Розова Т.В. Демократія в Україні: проблеми та перспективи. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009. С. 303–310.
17. Шелюк Л. Демократизація освіти як принцип її реформування в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 89. С. 371–376.
18. Янсонс Я. Особливості процесу демократизації в Україні, що негативно впливають на становлення та розвиток електронної демократії. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2020. Вип. 1. С. 72–79.

Liebidieva Yu.O. Law means, experience, perspectives and mechanisms of Ukraine democratisation

In article features and level of democracy development in Ukraine were analysed. View about civil society in normative-law acts was elucidated. Absence of experience of building democracy state in independent Ukraine was separated. Conditions of possible movement to civil society in Ukraine were found. Showed that codification of law and its performance is important step for installation equality of Ukrainian citizens. Emphasized that one of main tasks of our country democratization is elimination of abuse manifestation from the side of power officials. Problem of possibility implementation of democratic Western experience in Ukraine was separated. Showed that Ukrainian law declares unswerving compliance of human rights. Emphasized on inviolability of Ukrainian citizens' political rights. Ways of realization compliance of human rights for receive necessary information were separated. Emphasized that Ukrainian law provides sovereignty of Ukraine and eliminates manifestations of discrimination, declares pluralism. Showed that Ukrainian power by normative-law acts encourages patriotic activity. Put forward these about realization of economic potential according to law. Necessity of opposition miscalculation of Ukrainian democratization was separated. Showed that control over military structures is necessary for creating civil society. Put forward these that education is method of upbringing democratic values. Necessity of depriving totalitarian traditions of creating state for Ukrainian society democratization was separated. Put forward these about power public relations for realization liberal base. Showed that oligarchy system brakes democratic processes in Ukraine that concern opposition against corruption and shady economic schemes. Influence of citizens understanding national identify for creating civil society and appropriate level of politic and law culture is separated. Put forward these about building social oriented market economy with developed middle class for democratization in Ukraine. Pointed that integral component of civil society is political activity of Ukrainian citizens. Necessity of reform bodies state power by decentralization was separated. Put forward these that democracy is provided by bodies of state power stable functionship. Emphasized that democratization is provided by monitoring of state political structures. Pointed that creating of civil society is provided by elite change. Improving effectiveness of activity of local government bodies and council structure as way of improving level of society democratization. Emphasized that task of civil society in Ukraine is elimination manifestations of voluntarism and free development of politic views. Put forward these that democratization is promoted by Ukrainian popularization and compliance language rights of national minorities. Pointed that one of civil society factors is improving professional relationship to level of European standards. Put forward these that on professional level democratization develops by defend tread-union rights. Emphasized that democratization is promoted by church position that takes great place in processes of state creating and national self-identity. Pointed that success of civil society creating depends on citizens readiness to form political mind.

Key words: democratization, civil society, independent Ukraine.

REFERENCES

1. Vavrynychuk, M.P. (2005). Demokratiiia v Ukraini: osnovni pryntsyipy, napriamky ta shliakhy udoskonalennia. [Democracy in Ukraine: basic principles, directions and ways to improve]. *Universytetski naukovy zapysky*, 1–2 (13–14), pp. 395–398. [in Ukrainian].
2. Vlasenko, S. (2015). Instytutsiini pryntsyipy ta mekhanizmy demokratychnoho upravlinnia v Ukraini. [Institutional principles and mechanisms of democratic governance in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*. Issue 4 (27), pp. 97–107. [in Ukrainian].
3. Ilnytska, U. (2008) Demokratyzatsiia oboronnoi sfery cherez realizatsiiu mekhanizmiv tsyvilnoho kontroliu nad zbroinymy sylamy. [Democratization of the defense sphere through the implementation of mechanisms of civilian control over the armed forces]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku*. Issue 20, pp. 63–67. [in Ukrainian].
4. Kaduk, N.I. (2008). Svitohliadna kryza v ukrainskomu suspilstvi v konteksti demokratychnykh peretvoren. [Worldview crisis in Ukrainian society in the context of democratic transformations]. *Novitni tendentsii rozvytku demokratychnoho vriaduvannia: svitovyi ta ukrainskyi dosvid*, pp. 244–245. Kyiv: NADU. [in Ukrainian].
5. Konstytutsiia Ukrainy. [The Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996, 30, p. 141. [in Ukrainian].
6. Latyhina, N. (2009). Osnovni kryterii, pryntsyipy ta rivni zdiisnennia demokratii. [Basic criteria, principles and levels of democracy]. *Politychnyi menedzhment*, 3, pp. 81–91. [in Ukrainian].
7. Oliinyk, M.O. (2013). Modeli demokratychnykh peretvoren ta osoblyvosti demokratyzatsii politychnoho protsesu v Ukraini. [Models of democratic transformations and features of democratization of the political process in Ukraine]. *Aktualni problemy polityky*. Issue. 49, pp. 87–94. [in Ukrainian].
8. Pantsyr, S. E-demokratiiia v Ukraini: rekomendatsii shchodo vprovadzhenia polityky ta zabezpechennia yii rezultatyvnosti [E-democracy in Ukraine: recommendations for policy implementation and ensuring its effectiveness]. Retrieved from <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28784.pdf>. [in Ukrainian].
9. Pasichnyk, V. Demokratyzatsiia derzhavnoho upravlinnia u konteksti zabezpechennia natsionalnoi bezpeky ta borotby z koruptsiieiu [Democratization of public administration in the context of ensuring national security and combating corruption]. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_13_5.
10. Podpyatnikova, A.Ya. (2019). Osoblyvosti rozvytku demokratychnoho tranzytu v Ukraini. [Features of the development of democratic transit in Ukraine]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seria: Derzhavne upravlinnia*. (5). Vol. 30 (69), pp. 7–11. [in Ukrainian].
11. Pro zabezpechennia provedennia demokratychnykh, chesnykh i prozorykh mistsevykh vyboriv 25 zhovtnia 2015 roku [On ensuring the holding of democratic, fair and transparent local elections on October 25, 2015]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538/2015#Text> (data zvernennia: 02.02.2021). [in Ukrainian].
12. Pro zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo realizatsii konceptsii rozvytku elektronnoi demokratii v Ukraini na 2019 – 2020 roky [On approval of the action plan for the implementation of the concept of electronic democracy in Ukraine for 2019 – 2020]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405-2019-r#Text> (data zvernennia: 02.02.2021). [in Ukrainian].
13. Pro vydelennia koshtiv dlia nadannia odnorazovoi hroshovoi dopomohy chlenam simei osib, yakym posmertno prysvoieno zvannia Heroia Ukrainy za hromadiansku muzhnist, patriotyzm, heroichne vidstoiovannia konstytutsiinykh zasad demokratii, prav i svobod liudyny, samoviddane sluzhinnia Ukrainkomu narodovi, vyjavleni pid chas Revoliutsii hidnosti [On the allocation of funds for one-time financial assistance to family members of persons who were posthumously awarded the title of Hero of Ukraine for civic courage, patriotism, heroic defense of the constitutional principles of democracy, human rights and freedoms, selfless service to the Ukrainian people, revealed during the Revolution of Dignity]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145-2015-r#Text> (data zvernennia: 02.02.2021). [in Ukrainian].
14. Pro skhvalennia proektu Dodatkovoi uhody № 5 do Uhody pro vykonannia zavdannia u sferi rozvytku mizh Uriadom Ukrainy ta Uriadom Spoluchenykh Shtativ Ameryky dlia spriannia stiikomu ekonomichnomu rozvytku na shyrokyi suspilnyi osnovi yak zasobu zabezpechennia staloi demokratii v Ukraini, vchynenoi 17 veresnia 2014 r. u m. Kyievi [On approval of the draft Additional Agreement № 5 to the Agreement on Development Tasks between the Government of Ukraine and the Government of the United States of America to Promote Sustainable Economic Development on a Broad Social Basis as a Means of Ensuring Sustainable Democracy in Ukraine, done on September 17, 2014 Kyiv]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-2019-r#Text> (data zvernennia: 02.02.2021). [in Ukrainian].
15. Rezoliutsiia 1239 (2001) Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy «Svoboda vyrazhennia pohliadiv ta perekonan i funktsionuvannia

parlamentskoi demokratii v Ukraini» [Resolution 1239 (2001) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe «Freedom of expression and belief and the functioning of parliamentary democracy in Ukraine». Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_601#Text. [in Ukrainian].

16. Rozova, T.V. (2009). Demokratiiia v Ukraini: problemy ta perspektyvy. [Democracy in Ukraine: problems and prospects]. *Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii*, pp. 303–310. [in Ukrainian].

17. Sheliuk, L. (2014). Demokratyzatsiia osvity yak pryntsyyp yii reformuvannia v Ukraini. [Democratization of education as a principle of its reform in Ukraine]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Issue 89, pp. 371–376. [in Ukrainian].

18. Yansons, Ya. (2020). Osoblyvosti protsesu demokratyzatsii v Ukraini, shcho nehatyvo vplyvaiut na stanovlennia ta rozvytok elektronnoi demokratii. [Features of the democratization process in Ukraine, which negatively affect the formation and development of e-democracy]. *Zbirnyk naukovykh prats NADU*. Issue, 1, pp. 72–79. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК (477.52)316.4.063.7»1930/1950»+061.22

Л.І. Рожкова

СУМСЬКЕ ТОВАРИСТВО «МЕМОРИАЛ» ТА ПАМ'ЯТЬ ПРО ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ

У статті висвітлюється створення та діяльність Сумського історико-просвітницького товариства «Меморіал». Проаналізовано обставини протистояння «Меморіалу» з органами компартійно-державної влади наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Розкрито програмні та організаційні засади діяльності товариства. Основну увагу авторка приділяє пошуково-дослідницькій роботі організації, спрямованій на збереження історичної пам'яті про політичні репресії комуністичного режиму у 1930-х – на початку 1950-х рр. Зроблено спробу охарактеризувати особистості репресованих сумчан крізь призму усних свідчень та автобіографічних творів учасників товариства «Меморіал». На основі спогадів репресованих реконструйовано окремі аспекти повсякдення політичних в'язнів у системі ГУЛАГу. Зазначено вклад товариства «Меморіал» у підготовку обласного тому науково-документального видання «Реабілітовані історією. Сумська область».

Ключові слова: товариство «Меморіал», Суми, політичні репресії, спогади, пам'ять.

Розпочаті керівництвом СРСР в середині 1980-х рр. суспільно-політичні реформи призвели до підвищення громадської активності як у союзному центрі, так і в республіках. Поширення гласності, зняття заборон на висвітлення раніше замовчуваних подій зумовили зростання інтересу до історичного минулого радянської епохи. У другій половині 1980-х рр. в Україні почали виникати самодіяльні громадські організації. Значною подією у суспільно-політичному житті України стало утворення добровільного історико-просвітницького товариства

«Меморіал», установча конференція якого відбулася у Києві на початку березня 1989 р. Республіканська організація на федеративних засадах увійшла до Всесоюзного «Меморіалу», створеного у січні 1989 р. у Москві.

Серед засновників московського «Меморіалу» були визначні правозахисники, вчені, представники творчої інтелігенції. Виступаючи на установчій конференції товариства, поет Євгеній Євтушенко наголошував на необхідності усвідомлення «історичної провини», відповідальності «за все, що було у нас у країні...». «Рятуючи сьогодні пам'яттю про минуле, ми рятуємо і майбутнє – наше власне, і майбутнє дітей наших дітей. Отже, рятування історії історичною пам'яттю. Це, на мій погляд, головне завдання товариства «Меморіал» і завдання нашого суспільства у цілому...» [1, с. 98]. Засновником та першим головою товариства «Меморіал» був Андрій Сахаров.

Ініціаторами створення громадської організації «Меморіал» у Сумах виступили члени спілки архітекторів на чолі з головним архітектором міста Юрієм Кобиляковим, спілки письменників та журналістів УРСР, співробітники відділення Українського фонду культури, міської бібліотеки ім. Т.Г. Шевченка та обласного краєзнавчого музею, викладачі. 5 березня 1989 р. ініціативна група спільно з учасниками екологічного руху провела в центрі Сум акцію з нагоди річниці смерті Й. Сталіна. Учасники зібрання розповсюджували листівки, де викривався сталінізм, роз'яснювали мету створення Народного Руху України за перебудову, а також проводили збір підписів громадян щодо вирішення нагальних суспільно-політичних та екологічних проблем. У листівці йшлося про те, що сталінізм, як метод управління, глибоко вкоренився і справляє вплив на політичну свідомість керівників держави донині. «Злочини сталінізму величезні, він загубив понад 30 мільйонів людей... Ми відповідальні за майбутнє країни і маємо зробити все, аби сталінізм не повторився» [2, с. 222–223]. У червні 1989 р. за участі 80 делегатів в обласному центрі відбулася установча конференція добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». Конференція ухвалила резолюцію та статут організації, основною метою якої було визначено ліквідацію наслідків тоталітаризму в усіх сферах суспільного життя, утвердження демократії, відродження гуманізму, відновлення історичної справедливості щодо жертв політичних репресій. Основні завдання Товариства полягали у збереженні й увічненні пам'яті про жертви репресій, наданні допомоги репресованим та їх сім'ям, захисті інтересів репресованих у державних та громадських організаціях, сприянні у виконанні державних рішень з відшкодування заподіяних репресованим збитків, поширенні історичної правди про злочини тоталітаризму, активній участі в демократичних перетвореннях та розбудові Незалежної української держави. У резолюції конференції наголошувалося, зокрема, на необхідності «...ліквідувати топоніми з прізвищами людей,

які зганьбили себе причетністю до масових репресій». Товариство висловило підтримку ідеї створення Народного Руху України, засуджувало кампанію дискредитації ініціаторів Руху, розгорнуту засобами масової інформації. Керівним органам Товариства доручалося створити секцію з дослідження так званих «білих плям історії» [2, с. 232]. Делегати конференції обрали координаційну раду у складі 11-ти осіб та трьох співголів товариства «Меморіал»: педагога Володимира Майбороду, викладачів Сумської філії Харківського політехнічного інституту історика Леоніда Мордовця та філософа Ірину Предборську. У подальшому сумське товариство очолювали Алла Криганова, Катерина Білолюбська, на даний час – Світлана Ревякіна.

На початку 1990 р. до складу «Меморіалу» на правах колективного члена увійшло Товариство репресованих (Всеукраїнське товариство репресованих було створене у червні 1989 р.). Після ухвалення 1989 р. Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій» члени товариства на громадських засадах долучилися до роботи комісій з реабілітації, які були створені при облвиконкомі та у районах області.

З перших кроків своєї діяльності організація зустріла серйозний опір з боку органів влади за критику комуністичної партії. У документах Сумського міськкому КПУ «Меморіал» був названий «екстремістською та антисоціалістичною» [2, с. 234–235] організацією. Конфронтація між неформальними громадськими організаціями та органами влади набувала досить серйозних форм. Так, великий резонанс у Сумах на початку жовтня 1989 р. викликало голодування перед приміщенням обкому компартії співголови «Меморіалу» Володимира Майбороди та робітника Олега Тарасенка. Причиною стала відмова міськвиконкому на проведення чергового мітингу неформалів.

Незважаючи на опір з боку органів компартійно-радянської влади, організація продовжувала свою діяльність, співпрацювала з іншими громадськими об'єднаннями. У вересні 1989 р. сумська делегація, у складі якої були громадські діячі І. Предборська, А. Криганова, А. Бутенко, Л. Коваленко, В. Осадчий (перший лідер Сумської крайової організації НРУ) взяла участь у роботі установчого з'їзду Руху [2, с. 230–231]. Члени Сумського товариства «Меморіал» підтримали лідера Шосткинського клубу «Ініціатива» Леоніда Коваленка, виключеного з компартії за звинуваченнями у «...фракційності, екстремізмі та підбурюванні», тобто фактично за інакомислення. Вони звернулися з відкритим листом до керівників Шостки, редакції місцевих газет з вимогою поновити Л. Коваленка у партії [2, с. 239–240].

З ініціативи «Меморіалу» 1990 р. поблизу Центрального міського кладовища – місця масових розстрілів наприкінці 1930-х рр. – було встановлено пам'ятний знак жертвам репресій. У квітні 1991 р. сумська делегація взяла участь у Всеукраїнській конференції «Меморіалу», рішен-

ням якої Товариству було присвоєно ім'я Василя Стуса.

Протягом 1990-х – на початку 2000-х рр. діяльність організації здійснювалася за пошуковим та історико-просвітницьким напрямками. Активну участь у роботі Сумського товариства «Меморіал» брали колишні політв'язні Борис Блінер, Марія Ярова, Дмитро Моїсенко, подружжя Пащишинських, члени родин репресованих Емма Новобранцева (понад 20 років працювала беззмінним секретарем Товариства), Ігор Єлфімов, Алла Криганова. На основі вивчення документів Державного архіву Сумської області та архіву обласного управління Служби Безпеки України був складений «Мартиролог» (книга реєстрації репресованих), який вміщує дані про 611 осіб: дата та місце народження, національність, місце роботи або служби, дата арешту та винесення вироку, міра покарання, чи був реабілітований [3]. Як відомо, найбільшою масовою операцією «Великого терору» стала операція за таємним наказом НКВС № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р. за підписом наркома внутрішніх справ М. Єжова [4, Ч. 1, с. 72–73]. Згідно з наказом, репресіям підлягали «колишні активні учасники антирадянських збройних повстань». У документах радянських каральних органів вживається специфічна лексика: «засуджений по першій категорії», що означає засудження до смертної кари. Засуджені «по другій категорії» відбували покарання у виправно-трудовах таборих. Як свідчать оприлюднені звіти обласних відділень НКВС, місцеві керівники намагалися перевищити виділені «ліміти». Після виходу наказу № 00447 маховик репресій було запущено на повні оберти, захоплюючи різні суспільні верстви. Окрім основної соціальної групи, проти якої спрямовувалися репресії – селян, арештам були піддані також інші категорії. Ознайомлення з сумським «Мартирологом» дозволяє зробити висновок про те, що більшість вироків «ВМП» (вища міра покарання) було винесено поза судовими органами (так званими «трійками») в 1937–1938 рр.; розстрілювали засуджених у Харкові та Сумах.

Дані про репресованих сумчан конкретизовано за окремими галузями, підприємствами, закладами: «Завод ім. Фрунзе» (58 осіб), «Цукровий завод» (21 особа), «Суконна фабрика» (23 особи), «Залізниця» (15 осіб), «Торгівля» (17 осіб), «Медпрацівники» (15 осіб), «Вчителі шкіл, викладачі педінституту, артучилища та інших навчальних закладів» (39 осіб), «Сумський міськвиконком та облвиконком» (23 особи), «Директори підприємств» (9 осіб), «Червона Армія» (36 осіб), «Культурні службелі» (12 осіб). Окремо складено список репресованих євреїв (65 осіб) [3]. Щонайменше кілька осіб з цього списку згадувалися у звіті заступника начальника УНКВС у Харківській області Л.Й. Рейхмана наркому внутрішніх справ І.М. Леплевському про оперативно-слідчу роботу станом на 10 січня 1938 р.: «У Сумах викрито сіоністську організацію. Учасники проводили націоналістичну про-

паганду у середовищі єврейських трудящих...Систематично відправляли до Палестини листи про становище євреїв в СРСР. Організація орієнтувалася на інтервенцію, повалення радянської влади» [4, Ч. 1, с. 309].

На «карті ГУЛАГу» позначені місця, про які згадували сумчани. За підрахунками «Меморіалу», мешканці області відбували покарання у 44 таборах (Ухтпечлаг, Воркутлаг (Республіка Комі), Сиблаг (Західний та Східний Сибір), Карлаг (Казахстан), і звичайно ж, Колима (Севостлаг)) [3].

Колішні політв'язні і члени їх родин ділились цінними особистими документами та спогадами. Зокрема, Емма Новобранцева залишила спогади про свого батька, заступника командира 223-го стрілецького полку 75-ї стрілецької дивізії, яка базувалася у м. Пирятин. Сумчанин Василь Новобранцев народився 1907 р. в родині кустаря. Здобув середню технічну освіту, працював слюсарем на машинобудівному заводі. Василь Тимофійович мав хист організатора, брав активну участь у створенні спортивних товариств та виставах самодіяльного театру «Синя блуза», писав вірші. Згодом був направлений на навчання до військової школи червоних старшин, з 1929 по квітень 1937 р. служив у лавах Червоної армії. Під час проведення політзаняття старшого лейтенанта В. Новобранцева було заарештовано, у квітні 1937 р. військовим трибуналом засуджено як «ворога народу» за ст. 54¹⁰(«антирадянська пропаганда та агітація») до позбавлення волі на 6 років. Покарання відбував на Колимі, де загинув 1942 р. Посмертно реабілітований 1961 р. В архіві «Меморіалу» зберігаються фотодокументи родини Новобранцевих та літературні твори репресованого командира [3].

Серед членів «Меморіалу» були уродженці інших областей та республік. На Сумщині вони опинилися внаслідок «поразки у правах» та заборони повертатися на батьківщину. Зокрема, Григорій Пащишинський народився 1912 р. у Львові, був сиротою, змалку працював у наймах, на будівництві. 1943 р. вступив в Українську Повстанську Армію. 1945 р. був заарештований та засуджений військовим трибуналом у м. Луцьку до 20-ти років виправних робіт та 5-ти років «позбавлення прав». Покарання відбував у Воркуті, працював у шахті, отримав каліцтво. 1955 р. справу Г. Пащишинського було переглянуто, Григорія Васильовича звільнили. Перебуваючи на вільному поселенні, одружився з Ганною Коритник. Уродженка Івано-Франківщини, Г. Коритник, також під час нацистської окупації, перебувала у лавах УПА. Заарештована за доносом 1948 р., під час допитів зазнала катувань. Засуджена до 25-ти років позбавлення волі, відправлена до Воркути. 24 березня 1956 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР справу Г. Коритник було переглянуто, Ганну Михайлівну звільнено. 1962 р. подружжя переїхало до Сум. Григорій Васильович та Ганна Михайлівна працювали на підприємствах міста, одними із перших вступили до товариства «Меморіал», проводили просвітницьку роботу у навчальних закла-

дах. За «зв'язок з бандерівцями» також була засуджена 1949 р. уродженка Рівненщини – 18-річна Ганна Сулим (Цвар). Вирок – 25 років позбавлення волі – відбувала у таборах «Норильлага». Після перегляду справи у 1956 р. була звільнена, а 16 липня 1975 р. реабілітована рішенням Пленуму Верховного Суду СРСР [3].

Легендарною постаттю на Лебединщині був священник Іван Дмитрович Приходько (1900–1997 рр.). Здобувши вищу богословську освіту, мав енциклопедичні знання і покликання педагога. Вчителював у селі Битиця. Уперше був заарештований 1923 р. та звинувачений, за власними спогадами, у «неправильних методах роботи, за непокірність та непідкорення відділу освіти...» [3]. У подальшому заарештовувався владою ще п'ять разів [5, с. 18]. Покарання відбував у Норильську. 1954 р. був реабілітований і повернувся на батьківщину. Наприкінці 1980-х – 1990-х рр. долучився до відновлення зруйнованих храмів Сумщини. Заощадження власної родини та пожертви громадян вкладав у відбудову церков. За його сприяння було відроджено 12 храмів. Отець Іван вступив до Сумського «Меморіалу» і, як згадувала Е. Новобранцева, «був нашим духовним наставником» [3].

Цінним особовим документом, що характеризує атмосферу повсякдення політв'язнів ГУЛАГу, є спогади сумчанина Бориса Блінера (1914–2000) [3]. Народився він у Білорусії, навчався в єврейській школі, згодом вступив до Мінського юридичного інституту, однак, навчання виявилось нетривалим... Про обставини арешту згадував: навчався на першому курсі, студентська група була дружня, весела. Часто збиралися у гуртожитку, сперечалися, жартували. Хтось придумав гру – конкурс на найкоротший та найдотепніший анекдот. Рік був 1936, анекдоти сипалися різноманітні. Борис видав: «Що таке МТС?... – могла товариша Сталіна». Посміялись і, як кажуть, забули. Та, видно, не всі. Вже наступного вечора Б. Блінера було заарештовано НКВС. Спецколегія Верховного Суду БРСР звинуватила його в антирадянській пропаганді та агітації. Був засуджений до семи років позбавлення волі і п'яти років поразки в правах. Відбував покарання на Колимі, працював на копальнях, будівництві доріг. Наслідком праці на колимських морозах стала ампутація відморожених пальців обох рук. У таборі Б. Блінер познайомився з політв'язнями-сумчанами Леонідом Бовою, Павлом Скринником та іншими. Оскільки до Білорусії повертатися було заборонено, то після десятирічки «морозного пекла» 1947 р. прибув до Сум, 1963 р. реабілітований. Б. Блінер був активним членом Сумського товариства «Меморіал» – виступав на телебаченні, писав статті та нариси для преси, відгукнувся на пропозицію О. Солженіцина щодо участі репресованих у доповненні та уточненні фактів, викладених у праці «Архіпелаг ГУЛАГ». Залишив спогади «Дорога туди», «Дати і зустрічі», «Дорога назад». Рукопис, що зберігається в архіві сумського «Меморіалу», вміщує детальний опис повсякдення політв'язнів, а також стислі відомості про «цікавих людей», з якими автора звела доля.

Наведемо декілька імен зі спогадів Б. Блінера.

Сходознавець і перекладач Павло Аренський. Випускник Сорбонни, був одружений з актрисою МХАТ, спілкувався з широким колом театральних діячів. Як згадує Б. Блінер, ця людина була зовсім непридатною до фізичної праці. Натомість, перебуваючи у таборі «Спорний» Дальстрою, ділився із в'язнями розповідями про традиції народів Африки. Загинув 1943 р. На початку 1960-х рр. реабілітований. 1964 р. у збірнику «На суші і на морі» було опубліковане оповідання П. Аренського «Черепахи Малапаги».

Геолог та хімік Лев Буланін. Відбував покарання у таборах Казахстану, згодом потрапив на Колиму, де налагодив виготовлення «гостродефіцитної» губної помади, що викликає подив з огляду на нелюдські умови табірної життя. Втім, у спогадах українко-політв'язнів ГУЛАГу є згадки про відчайдушні зусилля, спрямовані на збереження бодай якихось із тих атрибутів, які позначали їх як жінок і дозволяли відчувати себе жінками [6, с. 194].

Пало Бронич. Засуджений за контрреволюційну діяльність, високоосвічена, інтелігентна людина, вільно володів кількома європейськими мовами, цитував напам'ять сторінки літературних творів. Як згадує Б. Блінер, «це була найрозумніша людина на моєму життєвому шляху». Зокрема, на початку 1947 р. в'язні відчували деяке пом'якшення табірної режиму порівняно з воєнним часом. У в'язненім знову було дозволено отримувати з дому харчі та одяг. Зняття заборони на посилки зумовлювалося не співчуттям до в'язнів, а було спробою пом'якшити наслідки повоєнного голоду, в умовах якого табори не могли прогодувати свій контингент. П. Бронич спрогнозував: ці послаблення ненадовго. Як з'ясувалося незабаром, сподівання на зміни умов утримання у таборах ГУЛАГу не справдилися. З початком «холодної війни» керівництво Радянського Союзу посилює репресивний режим: арешти торкнулися армії, колгоспників, національних меншин, зокрема євреїв [7, с. 360].

Яскравий слід у пам'яті Б. Блінера залишила зустріч з Дмитром Святополк-Мирським – нащадком князівського роду. Літературознавець, критик, публіцист Д.П. Святополк-Мирський брав участь у Першій світовій війні та антибільшовицькому русі, 1920 р. емігрував, однак згодом перейшов на марксистські позиції. 1932 р. за сприяння М. Горького прибув до Радянського Союзу. Під іменем «Д. Мирський» брав участь у написанні книги «Біломо-ро-Балтійський канал імені Сталіна» (1934). Згодом більшість авторів книги були репресовані [7, с. 113]. Не оминула «увагою» влада і князя Святополк-Мирського. 1937 р. він був заарештований за підозрою у шпіонажі та засуджений до 8-ми років таборів. У вересні 1937 р. Д. Святополк-Мирський прибув пароплавом «Кулу» в бухту Нагаєво, був направлений до пересильного табору. Пам'ять Б. Блінера зберегла деталі зовнішності князя, а також лекції з історії російської літератури, які він щотижня читав для в'язнів. 1939 р. Д. Святополк-Мирський помер у лікарні табору для інвалідів, що знаходився за 23 км від Магадана.

Члени сумського «Меморіалу» підтримували зв'язки з робочою групою обласного тому науково-документального видання «Реабілітовані історією. Сумська область». У першій книзі видання, опублікованій 2005 р., було вміщено фрагмент спогадів Б. Блінера «Морозне пекло» про його колимське заслання, нариси А. Криганової «Постріл у спину» про заступника командира роти, старшого лейтенанта Василя Новобранцева, О. Кравченка «Мій батько» про вчителя Миропільської середньої школи Віктора Олександровича Коноваленка, заарештованого 1937 р. за доносом одного з вчителів [8, с. 140–147]. У 2013 р. побачила світ друга книга «Реабілітовані історією. Сумська область» з відомостями про репресованих по 7-ми районах та 2-х містах обласного підпорядкування [9]; 2015 р. опубліковано першу частину книги третьої обласно-тому про політичні репресії громадян Сумщини [10].

18 травня 2015 р., у День пам'яті жертв політичних репресій, було відкрито пам'ятник у формі меморіального хреста, оповитого символічним колючим дротом та табірними ґратами як нагадування про злочини тоталітарного комуністичного режиму.

Отже, створене 1989 р. Сумське товариство «Меморіал», долаючи опір з боку компартійної влади, розгорнуло активну громадсько-політичну, дослідницьку та просвітницьку діяльність. Вона сприяла засудженню злочинів тоталітарного комуністичного режиму, поновленню історичної справедливості і реабілітації репресованих. Результатом подвижницької роботи Товариства стало створення колекції документів, яка включає відомості про репресованих, спогади, фотодокументи. Зібрані «Меморіалом» матеріали про репресованих були використані при підготовці обласного тому «Реабілітовані історією. Сумська область». Члени Товариства беруть участь у роботі регіональної комісії з реабілітації, яка була створена на основі оновленого закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (2018 р.), у публічних заходах, присвячених шануванню пам'яті жертв політичних репресій.

ДЖЕРЕЛА

1. Евтущенко Е. Пропасть – в два прыжка?: Публицистика, поэзия. – Харків : Прапор, 1990. 214 с.
2. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1980 роки). Упоряд. Артюх В.О., Іванущенко Г.М.; Садівничий В.О. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія – 1» ТОВ, 2012. 300 с.
3. Архів Сумського міського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал», папки 1–12.
4. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Упоряд. С. Кокин, Марк Юнге. Ч. 1. К : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с; Ч. 2. 598 с.
5. Оліцький В.О. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки). Суми : Тригоря, 2018. 242 с.
6. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія. Інститут народознавства НАН України. Львів, Дрогобич : Коло, 2020. 300 с.
7. Еплблом Енн. Історія ГУЛАГу. Пер. з англ. А. Іщенко. К : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.
8. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох книгах. Книга перша. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія – 1» ТОВ, 2005. 756 с.

9. Реабілітовані історією: Сумська область. У трьох книгах. Книга друга. Упоряд. О.Г. Важан, О.М. Рубанов, І.Г. Федоренко. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія – 1», 2013. 756 с.

10. Реабілітовані історією: Сумська область. У трьох книгах. Книга третя. Частина 1. Суми : редакційно-видавнича група, 2015. 496 с.

Rozhkova L.I. Sumy society "Memorial" and memory of political repression

The article covers the creation and activities of the Sumy historical and educational society «Memorial». The founders of the Society in Sumy were representatives of the creative intelligentsia and teachers. The circumstances of Memorial's confrontation with the party and state authorities in the late 1980s and early 1990s are analyzed. The program and organizational principles of the society's activity are revealed. During 1990 – to beginning 2000 activity of organization came true after searching and historical-elucidative directions. Active voice in-process Sumy society «Memorial» was taken by former political prisoners Boris Bliner, Mariia Yarova, Dmytro Moiseienko, married couples of Pashchyshynsky, members of families of subjected to repression Emma Novobrantseva, Ihor Yelfimov, Alla Kryhanova. Creation of collection of documents, that includes information about subjected to repression, remembrances, documentary photographs, became a selfless job of Sumy society performance. On the basis of collected by society «Memorial» of data is certain basic directions of repressions at the end of 1930 th – 1940-x.

An attempt to describe personalities of subjected to repression Sumy through the prism of verbal certificates and autobiographic works of participants of society «Memorial» is done. Considerable attention is spared to autobiographic works of Sumy Boris Bliner, that characterize the atmosphere of daily occurrence of political prisoners of HULAHu, contain mentions about bright personalities of slaves of Kolyma. The fates of subjected to repression are traced after serving of punishment, and also the facts of their rehabilitation are fixed. The deposit of society is marked «Memorial» in preparation regional to the volume scientifically - documentary edition «Rehabilitated by history. Sumy area».

On the basis of the conducted analysis of activity of Sumy historical-educational society «Memorial» is done conclusion about the ponderable contribution of organization to proceeding in rights subjected to repression by the communist mode and maintenance of historical memory about political repressions.

Key words: society "Memorial", Sumy, political repressions, memories, remembrance.

REFERENCES

1. Evtushenko, E. (1990). *Propast – v dva pryzhka?: Publitsystika, poeziya [The abyss – in two jumps?: Journalism, poetry]*. Kharkiv. [in Russian].
2. Artiukh, V.O., Ivanushchenko, H.M., Sadvynychyi, V.O. (Comp.) (2012). *Inakodumstvo na Sumshchyni. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv (1955–1980 roky) [Dissent in the Sumy region. Collection of documents and materials (1955–1980)]*. Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpryemstvo «Mriia – 1» TOV. [in Ukrainian].
3. Arkhiv Sumskoho miskoho dobrovolnoho istoriko-prosvitnytskoho tovarystva «Memorial», papky 1–12 [Archive of the Sumy city voluntary historical and educational society «Memorial», folders 1–12]. [in Ukrainian].
4. Kokyn, S., Mark Yunhe (Comp.) (2010). *Velykyi teror v Ukraini. «Kurkulska operatsiia» 1937–1938 rr. [Great terror in Ukraine. «Kulak operation» 1937–1938]*. Part 1, 2. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
5. Olytskiy, V.O. (2018). *Blazheni hnani za pravdu (represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Sumshchyni u 1920–1930-ti roky) [Blessed are persecuted for the truth (repressions against the Orthodox Church in Sumy region in 1920–1930)]*. Sumy: Trytoriia. [in Ukrainian].
6. Kis, O. (2020). *Ukrainky v HULAHu: vyzyhtyznachyt peremohty: monohrafiia [Ukrainian women in the Gulag: to survive means to win: a monograph]*. Lviv, Drohobych : Kolo. [in Ukrainian].
7. Eplbom Enn, Ishchenko, A. (Trans.) (2006). *Itoriia HULAHu [History of the Gulag]*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
8. *Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast. U trokh knykhakh. Knyha persha [Rehabilitated by history. Sumy region. In three books. Book one]*. Sumy : vydavnycho-vyrobnyche pidpryemstvo «Mriia – 1» TOV. (2005). [in Ukrainian].
9. Bazhan, O.H., Rubanov, O.M., Fedorenko, I.H. (Comps.) (2013). *Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast. U trokh knykhakh. Knyha druha [Rehabilitated by history: Sumy region. In three books. Book two]*. Sumy: vydavnycho-vyrobnyche pidpryemstvo «Mriia – 1». [in Ukrainian].
10. *Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast. U trokh knykhakh. Knyha tretia. Chastyna 1. Rehabilitated by history: Sumy region. In three books. Book three. Part 1]*. Sumy : redaktsiino-vydavnycha hrupa. (2015). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.04.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 008;002+001.102.069(477)

Л.А. Сокур

КОНСОЛІДОВАНІ ДОКУМЕНТАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаття присвячена актуальним питанням створення єдиної бази даних консолідованих документально-інформаційних ресурсів Шевченківського національного заповідника, представлених документами і музейними предметами, як засобу збереження та популяризації історико-культурної спадщини. Здійснено аналіз представництва українських закладів культури, підсистемами яких є бібліотечні, архівні та музейні структури, у вітчизняних та міжнародних інтернет-порталах і базах даних. Визначено основні етапи створення консолідованої бази даних документально-інформаційних ресурсів Шевченківського національного заповідника та їх входження в єдиний інформаційний простір, з метою введення значного документально-інформаційного масиву в науковий обіг та приваблення цільової аудиторії.

Ключові слова: Шевченківський національний заповідник, консолідовані документально-інформаційні ресурси, єдиний інформаційний простір, культурна спадщина.

В умовах трансформації соціокультурних процесів та важливих інститутів суспільства, що має місце в сучасній Україні, важлива роль у збереженні культурної спадщини належить музеям як науково-дослідницьким і культурно-освітнім інституціям, покликаним зберігати, вивчати та популяризувати надбання національної та світової культурної спадщини, що перебувають у їх фондових, бібліотечних й архівних колекціях. В умовах цифрового суспільства та викликів, пов'язаних з пандемією коронавірусу, змінилися й основні інструменти та підходи щодо засвоєння культурних цінностей на користь електронного дистанційного інформаційного середовища. Відтак, консолідоване представництво документально-інформаційних ресурсів у єдиному інформаційно-комунікаційному просторі наразі є актуальним та потребує наукового обґрунтування основних підходів щодо реалізації даного питання.

В умовах розвитку інформаційного суспільства питання створення єдиного середовища функціонування консолідованих документально-інформаційних ресурсів як засобу збереження та загального доступу до культурної спадщини друге десятиліття поспіль викликають жвавий науковий інтерес.

Розробка теоретико-методологічних проблем піднятого питання знайшла своє відображення у працях О. Воскобойнікової-Гузєвої, В. Горового, Л. Дубровіної, О. Збанацької, А. Киридон, С. Кулешова, І. Матяш, О. Онищенко, В. Попика та інших [3; 4; 5, с. 3–10; 6; 8; 10].

На дисертаційному рівні питання трансформації вітчизняних інститутів пам'яті та можливостей консолідації музейних, бібліотечних і архівних інформаційних ресурсів досліджували Т. Бірюкова, М. Васильченко, М. Кузнєцова, Г. Липак, С. Шимаєв та інші [1; 2; 7; 9; 13].

Питання практики організації створення єдиної інформаційно-пошукової системи консолідованих документально-інформаційних ресурсів розроблялись у роботах О. Ушакова, К. Карпукіна, Л. Рудзького та інших [11; 12, с. 50].

Проте, незважаючи на значний інтерес до піднятого питання як з боку науковців, так і фахівців-практиків, сьогодні воно залишається невирішеним і потребує систематизації напрацьованих дослідниками матеріалів у вигляді узагальнюючої праці.

Метою статті є вивчення можливостей консолідації музейних, бібліотечних і архівних документально-інформаційних ресурсів як засобу збереження, популяризації та введення в науковий обіг культурної спадщини на прикладі Шевченківського національного заповідника.

Протягом тривалого проміжку часу важливими джерелами інформації були музейні, бібліотечні й архівні заклади, які виконували функцію накопичення, збереження і ретрансляції духовної спадщини українського народу, його історичної пам'яті та світового досвіду у різних сферах суспільного буття. У процесі їх генезису з'явилися нові комплексні установи культури, такі як бібліотека-музей, архів-музей, заповідник тощо, які синкретично поєднали у собі видові, змістові та функціональні аспекти діяльності. Унікальною формою організації функціонування документально-інформаційних ресурсів та надбань матеріальної культурної спадщини є заповідник, який у своїй структурі поєднує не лише музейні заклади, а й бібліотечний та архівний підрозділи. Зокрема, до структури Шевченківського національного заповідника входить п'ять музейних закладів різного спрямування (музей Т.Г. Шевченка, перший народний музей Кобзаря – «Тарасова світлиця», музей «Церква Покрови Пресвятої Богородиці», Музей народного декоративного мистецтва, Історичний музей), а також наукова бібліотека та архів. А отже, усі складові збереження культурної спадщини та історичної пам'яті зосереджені в межах однієї організаційної системи і перебувають у тісній взаємодії між собою й орієнтовані на реалізацію спільної культурної місії через накопичення, дослідження, експонування, популяризацію музейних предметів, книг та документів.

Незважаючи на унікальну можливість консолідувати наявні у Шевченківському національному заповіднику документально-інформаційні ресурси, структурувавши їх за формою, змістом, функціональним призначенням тощо, наразі не до кінця розв'язаним залишається питання загальної концепції колекціонування та роботи з документами. Так, наукова бібліотека покликана колекціонувати, зберігати та популяризувати тиражовані друковані видання й книги, забезпечуючи безпе-

решкодний доступ до них; музей – зберігати, експонувати, презентувати найцінніші зразки національної та світової культурної спадщини, задовольняючи комунікаційні потреби відвідувачів через спілкування з експонатами; науковий архів, як лабораторія дослідника, – зберігати унікальні рукописні, машинописні тексти й управлінські документи та забезпечувати до них доступ для реалізації наукових досліджень і ретроспективного пізнання минулого. Від належної організації функціонування кожної з цих трьох підсистем заповідника залежить полегшення або, навпаки, ускладнення роботи з наявним документально-інформаційним масивом як носієм багатой культурної спадщини.

Незважаючи на потребу вільного доступу до наукових, культурних надбань, більшість ресурсів комплексних закладів культури все ж залишаються недоступними для дослідників. В умовах формування інформаційного суспільства, що неминує веде до розширення та загальної доступності електронного цифрового середовища, обмеженість електронного доступу до документально-інформаційних ресурсів установ робить їх неактуальними та «закритими» для певної категорії цільової аудиторії.

Для цього, на думку О. Збанацької, заклади культури мають перебувати у постійному пошуку нових форм і методів інформування про музейні, бібліотечні й архівні зібрання, враховуючи особливості їх формування, обліку, систематизації їхніх типів і видів, підходів до зберігання та розповсюдження інформації про них. Незважаючи на те, що музей, бібліотека й архів належать до документально-інформаційних інституцій, виконують однакові функції, виступають у якості зберігачів культурного надбання людства, між ними є і ряд важливих відмінностей, а саме: фонди бібліотек доступніші; фонди архівів – опосередковано частково доступні; фонди музеїв – тимчасово частково доступні. З бібліотечним документом користувач має фізичний контакт, з архівним – опосередкований, з музейним предметом фізичний контакт відсутній. Документна комунікація в бібліотеках і архівах відбувається шляхом безпосереднього контакту, у музеях – шляхом експонування. Для бібліотечного фонду характерна тиражність, для архівного і музейного – унікальність [6, с. 72–73]. Отже, урахування вище окреслених особливостей доступу до документально-інформаційних ресурсів потенційних користувачів сприятиме пошуку шляхів їх представлення через засоби масової комунікації.

Наразі представлення даних у єдиному інформаційному просторі дає унікальні можливості приваблення цільової аудиторії до закладів культури шляхом популяризації консолідованого документально-інформаційного фонду як упорядкованої, каталогізованої скарбниці культурної спадщини й національної пам'яті народу, так і представлення його у вигляді ілюстративного матеріалу для інтерпретації тих чи інших історично та

суспільно значущих подій та явищ.

З метою залучення наявних документально-інформаційних ресурсів Шевченківського національного заповідника до єдиного інформаційного простору України слід активізувати процес оцифрування музейних, бібліотечних і архівних фондів заповідника, перетворивши цей процес на один із пріоритетних напрямів його діяльності, закріплених Стратегічним планом розвитку мінімум на наступні п'ять років, а не справою окремих ентузіастів. При цьому варто зауважити, що забезпечення онлайн-доступу громадян до книг, документальної інформації та зразків культури і мистецтва має відбуватися поетапно.

Першим етапом, на нашу думку, має стати розробка та впровадження єдиних уніфікованих вимог як до електронної копії, так і до опису оцифрованих документально-інформаційних ресурсів та музейних предметів, що сприятиме сумісності та інтеграції даних локальних та глобальних баз даних у мережі Інтернет.

Другий етап передбачає створення локальних баз даних консолідованих документально-інформаційних ресурсів на рівні Шевченківського національного заповідника з урахуванням інтерактивних підходів, що забезпечить ефективний пошук та доступ як до документально-інформаційних ресурсів, так і об'єктів культурної спадщини у віддалених базах даних.

Третій етап передбачає розміщення частини оцифрованих документально-інформаційних ресурсів на науково-освітньому «Порталі Шевченка» (<http://kobzar.ua/>), створеному у 2014 році з нагоди 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка, що об'єднує різнопланову шевченкознавчу інформацію (повнотекстові варіанти книг, інтерактивні карти, мультимедійні ресурси, наукові розвідки тощо).

Четвертий етап може передбачати впровадження консолідованого документально-інформаційного ресурсу Шевченківського національного заповідника на рівні міста шляхом створення інтегрованого культурно-освітнього порталу, що відкриє доступ громаді до наукової, художньої, науково-популярної літератури, документального, мультимедійного масиву заповідника, кращих зразків національної культурної спадщини та світового мистецтва.

П'ятий етап має на меті інтеграцію локальних баз даних Шевченківського національного заповідника до електронної бібліотеки «Культура України» (<https://elib.nlu.org.ua/>), в основу якої покладена інтегрована модель створення бази даних, де у єдиному технологічному середовищі учасники проєкту об'єднують свої ресурси шляхом надання повних текстів оцифрованих видань та творів образотворчого мистецтва у відповідності до профілю комплектування, визначених форматів, технічних вимог і уніфікованих вимог до контенту. На сьогодні цей проєкт об'єднує 113 учасників: 2 заповідники (Державний історико-культурний заповідник

«Меджибіж», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»), 5 музеїв (Національний музей Тараса Шевченка, Кімната-музей Тараса Шевченка, Луганський обласний художній музей, Обласний комунальний музей Богдана Лепкого м. Бережани, Сосницький літературно-меморіальний музей О.П. Довженка), а також 28 бібліотек, 6 видавництв, 4 науково-освітні заклади, 3 культурні центри, 1 громадська організація та 64 автори.

Шостий етап передбачає поетапну інтеграцію консолідованих документально-інформаційних ресурсів Шевченківського національного заповідника до Світової цифрової бібліотеки (World Digital Library), створеної за підтримки ЮНЕСКО та Бібліотеки Конгресу США у багатомовному форматі задля сприяння міжнародному та міжкультурному взаєморозумінню шляхом залучення найкращих зразків культурної спадщини, у тому числі створення неангломовного ресурсу для науковців та усіх зацікавлених користувачів. Сьогодні партнерами Світової цифрової бібліотеки є 5 закладів з України: Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, Наукова бібліотека Національного університету «Кієво-Могилянська академія», Науково-технічна бібліотека Національного університету «Львівська політехніка», Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Національна парламентська бібліотека України.

Отже, консолідація документально-інформаційних ресурсів Шевченківського національного заповідника в єдиному інформаційному просторі є потребою часу і продиктована зростаючими запитами сучасного відвідувача, який прагне мати швидкий і якісний доступ до інформаційних ресурсів у зручний для нього спосіб і час. Незважаючи на високий попит з боку користувачів, впровадження консолідованих документально-інформаційних ресурсів – це справа не одного року, і, як зазначалось раніше, потребує невідкладного поетапного вирішення.

Стратегія входження українського культурного сегмента у світовий інформаційний простір продиктована й необхідністю збереження та популяризації вітчизняної культурної спадщини, яка, в умовах російської агресії та військового протистояння на Сході, потребує утвердження власної національної самосвідомості та самодостатності як фундаменту історичної пам'яті. І ті заклади, і установи культури, які вже розпочали інтеграцію власних документально-інформаційних ресурсів у світовий інформаційний простір, на сьогодні мають усі шанси стати «культурними магнітами», здатними об'єднати навколо себе свідому громадськість, українську діаспору та світову наукову й культурну спільноту.

ДЖЕРЕЛА

1. Бірюкова Т.Л. Бібліотека в системі документної комунікації: функціональний аспект : автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій : 27.00.03 / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2015. 19 с.
2. Васильченко М.М. Організаційно-функціональні тран-

сформації архівів у сучасному соціально-комунікаційному середовищі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. наук із соціальних комунікацій : 27.00.02 / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2014. 17 с.

3. Воскобойнікова-Гузєва О.В. Стратегії розвитку бібліотечно-інформаційної сфери України : генезис, концепції, модернізація : монографія. Київ : Академперіодика, 2014. 362 с.

4. Горовий В. Соціальні інформаційні комунікації, їх наповнення і ресурс : монографія. Київ : НБУВ, 2010. 360 с.

5. Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки, музеї – джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України. *Бібліотечний вісник*. 2017. № 1. С. 3–10.

6. Збанацька О.М. Бібліотеки, архіви, музеї: деякі аспекти спільності та відмінності. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2018. № 3. С. 68–73.

7. Кузнецова М.М. Системне формування краєзнавчих електронних ресурсів бібліотек як складової соціально-комунікаційного простору регіону : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. наук із соціальних комунікацій : 27.00.03 / Харк. держ. акад. культури. Харків, 2011. 21 с.

8. Кулешов С.Г. Архів, бібліотека, музей: спроба інтеграції на засадах комунікаційного підходу. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2009. Т. 17. С. 29–31.

9. Липак Г.І. Формування консолідованих інформаційних ресурсів бібліотек, архівів та музеїв територіальних громад : дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій : 27.00.03 / НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2019. 234 с.

10. Національні інформаційні ресурси як інтегративний чинник вітчизняного соціокультурного середовища : монографія / О.С. Онищенко, В.М. Горовий, В.І. Попик, Л.Й. Костенко, Ю.М. Полівничак, Т.Ю. Гранчак та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ : [б. в.], 2014. 296 с.

11. Рудзкий Л.З. Система «Ірбис» як інструментальне средство интеграции информационных ресурсов библиотек, архивов и музеев. *Короленківські читання: матеріали XVI міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 24 жовт. 2013 р.). Харків : [ХДНБ], 2014. С. 31–36.

12. Ушаков О., Карпузин К. Организация единого информационного пространства сети технических библиотек и музеев предприятия на основе САБ «Ирбис». *Бібліотечний форум України*. 2014. № 3. С. 50.

13. Шемяев С.О. Взаємодія бібліотек, музеїв, архівів у соціокомунікаційному просторі України : дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій : 27.00.03 / Харк. держ. акад. культури. Харків, 2016. 220 с.

Sokur L.L. Consolidated documentary and information resources as a means of preserving the cultural heritage

The article is dedicated to the topical issues of creating a single database of consolidated documentary and information resources of the Shevchenko National Reserve, represented by documentary sources and museum objects, from the position of preservation and promotion of the historical and cultural heritage.

It is noted that as a result of cultural transformation processes, greater opportunities for the creation of consolidated resources have complex institutions that syncretically combine the species, semantic and functional aspects of museums, libraries and archives. Such type of the institution of culture is the Shevchenko National Reserve, which includes five museums of different directions, a scientific library and an archive, which are concentrated within one organizational system and are in close cooperation with each other. At the same time, the local mode of operation of a rich documentary and information array is a barrier to the free access to it by researchers and scientists and hence the number of visitors and users are decreasing.

It was found that the entry of the Shevchenko National Reserve into a single information space provides unique opportunities to attract the target audience by promoting the consolidated documentary and information fund as an organized, cataloged treasury of cultural heritage and national memory of the people. Also, was done the analysis of the representation of Ukrainian cultural institutions which subsystems are museum's, library's and archival's structures in domestic and international Internet portals and databases from the position of their cognitive, scientific and tourist attractiveness.

In the article defined the main stages of creating a consolidated database of documentary and information resources of the Shevchenko National Reserve at the local, regional and national levels, as well as their entry into a single global information space, to introduce a significant documentary and information array into scientific circulation and attract target audience.

Key words: The Shevchenko National Reserve, consolidated documentary and information resources, single information space, cultural heritage.

REFERENCES

1. Biriukova, T.L. (2015). *Biblioteka v systemi dokumentnoi komunikatsii: funktsionalnyi aspekt* [Library in system of document communications: functional aspect] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Vasylychenko, M.M. (2014). *Orhanizatsiino-funktsionalni transformatsii arkhiviv u suchasnomu sotsialno-komunikatsiynomu seredovyschi* [Organizational and functional transformations of archives in modern social and communication environment] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Voskoboinikova-Huzieva, O.V. (2014). *Stratehii rozvytku bibliotечно-informatsiinoi sfery Ukrainy: henezys, kontseptsii, modernizatsiia: monohrafiia* [Strategies of development of library and information sphere of Ukraine: genesis, concepts, modernization: monograph]. Kyiv : Akadempriodyka. [in Ukrainian].
4. Horovyi, V. (2010). *Sotsialni informatsiini komunikatsii, yikh narpovnennia i resurs: monohrafiia* [Social information communications, their content and resource: monograph]. Kyiv : NBUV. [in Ukrainian].
5. Dubrovina, L., Kurydon, A., Matiash, I. (2017). *Arkhivy, biblioteki, muzei-dzherelna osnova natsionalnoi pamiaty, kulturnoi spadshchyny Ukrainy* [Archives, libraries, museums are the source of national memory, cultural heritage of Ukraine]. *Biblioteknyi visnyk – Library Bulletin*, 1, pp. 3–10. [in Ukrainian].
6. Zbanatska, O.M. (2018). *Biblioteki, arkhivy, muzei: deiaki aspekty spilnosti ta vidminnosti* [Libraries, archives, museums: some aspects of general and various]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia*, 3, pp. 68–73. [in Ukrainian].
7. Kuznietsova, M.M. (2011). *Systemne formuvannia kraieznavchyykh elektronnykh resursiv bibliotek yak skladovoi sotsialno-komunikatsiinoho prostoru rehionu* [Systematic formation of local history electronic resources of libraries as a component of social and communication space of the region] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Kuleshov, S.H. (2009). *Arkhiv, biblioteka, muzei: sprobа intehratsii na zasadakh komunikatsiinoho pidkhdou*. [Archives, libraries, museums: an attempt to integrate the principles of communication approach]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. – Studies in the Archives and Documentation*, vol. 17, pp. 29–31. [in Ukrainian].
9. Lypak, H.I. (2019). *Formuvannia konsolidovanykh informatsiinykh resursiv bibliotek, arkhiviv ta muzeiv terytorialnykh hromad* [Formation of consolidated information resources of libraries, archives and museums of territorial communities] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Onyshhenko, O.S., Horovyi, V.M., Popyk, V.I., Kostenko, L.J., Polovynchak, Yu.M., Granchakta, T.Yu. (2014). *Natsionalni informatsiini resursy yak intehrativnyi chynnnyk vitchyznianoho sotsiokulturnoho seredovyscha : monohrafiia* [National information resources as an integrative factor of the domestic socio-cultural environment: monograph]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Rudzskyi, L.Z. (2014). *Sistema «Irbis» kak instrumental'noe sredstvo integratsii informatsiionnykh resursov bibliotek, arkhivov i muzeev* [IRBIS system as a tool for integrating information resources of libraries, archives and museums]. *Korolenkivski chytannia: materialy XVI mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii*, pp. 31–36. Kharkiv. [in Ukrainian].
12. Ushakov, O., Karpuzin, K. (2014). *Organizatsiia edinogo informatsiionnogo prostranstva seti tekhnicheskikh bibliotek i muzeev predpriyatiya na osnove SAB «Irbis»* [Organization of a single information space for the network of technical libraries and museums of the enterprise based on the SAL «Irbis»] *Biblioteknyi forum Ukrainy – Library Forum of Ukraine*, 3, p. 50. [in Ukrainian].
13. Shemaiev, S.O. (2016). *Vzaiemodiia bibliotek, muzeiv, arkhiviv u sotsiokomunikatsiynomu prostori Ukrainy* [Collaboration between libraries, museums, archives in communication space of Ukraine] (Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 069.51:739.5](477.53)

Т.К. Кондратенко
Н.Г. Кондратенко

ФРАНЦУЗЬКІ ШТИКИ КЛИНКОВОГО ТИПУ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Стаття присвячена вивченню колекції французьких клинкових штиків ХІХ – початку ХХ ст. у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського. Розглянуті питання появи штиків як виду холодної зброї, їх еволюції у європейських країнах. Розвиток вогнепальної зброї у ХІХ ст. призвів до домінування штиків клинкового типу. Одним із лідерів виробництва такої зброї тривалий час була Франція, де діяли збройові підприємства у містах Сент-Етьєн, Тюлі, Шательро, Мюїзі та Шарлевіль. У музеї представлена цікава колекція клинкових штиків французького виробництва: ятаганного типу зразка 1842 р., зразка 1866 р. до гвинтівки системи Шасспо (Chassepot), зразка 1874 р. до гвинтівки системи Гра (Gra), до гвинтівки системи Лебеля зразка 1886/1893/1916 рр. За результатами дослідження збірки цього виду короткоклінкової зброї планується створення каталогу та введення багнетів до експозиційного простору.

Ключові слова: зброя, клинок, штик, багнет, Франція, колекція, музей.

Штики (багинети, багнети) як вид холодної короткоклінкової зброї досить широко представлений у музейних зібраннях. Не є винятком і Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, де зберігаються штики ХVІІІ – ХХ ст. різних типів та країн-виробників.

Предметом цього дослідження стали музейні штики французького виробництва ХІХ – початку ХХ ст. За мету поставлене здійснення наукової атрибуції та складання наукових описів зразків, вивчення шляху їхнього надходження до колекції, з'ясування можливостей уведення їх до експозиційного простору.

Вивченню та систематизації штиків як виду короткоклінкової зброї присвятили наукові доробки відомі зброєзнавців О. Кулинський, В. Маркевич, Т. Круликевич, П. Кіслінг, Е. Клінтон та ін.

Штики знайшли своє застосування пізніше за інші види клинкової зброї. Дослідники досить однотайно визначають місце та час появи штиків на історичній арені: Північна Іспанія, 1570-ті рр. Виникнення такого виду зброї було зумовлене необхідністю використання зручного, прикріпленого до рушниці клинка, який витіснив рогатину під час полювання на крупного звіра. Мисливці на дикого кабана швидко оцінили такий тандем і сприяли значному поширенню штиків на європейських теренах. За формою перші мисливські штики більше нагадували кинджали [1, с. 7].

Використання штиків або багнетів у якості бойової зброї почалося у першій половині ХVІІІ ст., коли відбувалось створення більшості європейських армій та оснащення їх вогнепальною зброєю. Оскільки формування піхотних частин потребувало значної кількості людей, шведський король Густав Адольф (1594–1632) спробував об'єднати на полі бою функції мушкетерів і пікєнерів – напад і оборону, використавши для їх озброєння

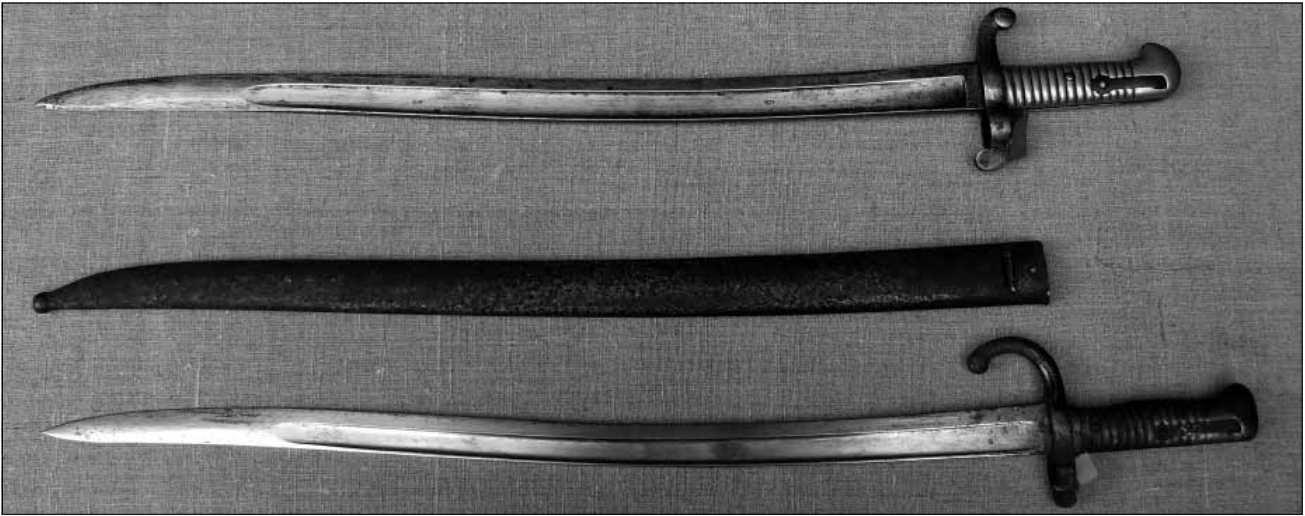

Рис. 1. ПКМВК 3490, 36 219. Штик зразка 1842 р. Франція, збройові мануфактури мм. Мюціг, Шательро, 1848 р.

ПКМВК 26021, 36 1174. Штик зразка 1866 р. до гвинтівки системи Шасспо (Chassepot) зразка 1866 р. Франція, м. Тюль, Імператорський завод Тюля, 1872–1873 рр.

кинджалоподібні штики, вставлені у дуло рушниць. Виникнення ж терміну «багнет» пов'язують з французьким містечком Байоне, де вперше у 1640–1641 рр. успішно була використана нова клинкова зброя [1, с. 7]. Однак, знаний історик зброї В.Д. Маркевич наводить відомості про те, що ножі у якості багнетів також використовувались українськими козаками ще на початку XVII ст. [2, с. 45].

Еволюція багнетів відбувалась у напрямку вдосконалення як форми клинка, так і способу кріплення до рушниці. Законодавцями у цьому були французькі, англійські та німецькі зброярі. Уже на початку XVIII ст. більшість європейських армій мали на озброєнні рушниці із закріпленими на стволі штиками. При цьому відмикати штик для пострілу було не потрібно.

Розвиток штиків призвів до появи двох основних груп: першої – клинкові штики колючо-рублячої дії та другої – голчасті штики, які виконували виключно колючу функцію [3, с. 68].

У XIX ст. лідерами у розробці нових типів штиків та вдосконаленні процесу їх виробництва стали Франція, Німеччина, Великобританія. Взаємний вплив цих країн у виробництві зброї був великий і позначився на розробці та впровадженні зразків. Головною проблемою довгий час залишалась «неуніверсальність» цієї зброї, що врешті призвело до виникнення принципово нових способів кріплення штиків до рушниць – використання трубки з різноманітними способами фіксації на стволі. Це, перш за все, стосувалося голчастих три- та чотиригранних штиків, що отримали широке розповсюдження в армії Російської імперії, піхота якої прославилась штиковими атаками.

Проте, генеральний напрямок розвитку штиків ще в останній чверті XIX ст. пішов принципово іншим шляхом. Удосконалення вогнепальної зброї призвело до сут-

тевого зменшення кількості рукопашних боїв. Голчасті штики, постійно приєднані до гвинтівки, було замінено штиками клинкового або тесачного типу, які можна було від'єднати від ствола, носити на поясі і використовувати не лише у бою, але і як побутову річ на привалі, у таборі і т. д. [4]. Подальша еволюція врешті призвела до появи штик-ножів, якими комплектувались нові магазинні гвинтівки першої чверті XX ст.

Найбільш чисельну групу у музейному зібранні становлять багнети французького виробництва XIX – початку XX ст. Для Франції, як і для всього світу, XIX ст. стало епохою потрясінь, політичної боротьби, колоніальних і континентальних воєн, технологічного прогресу і бурхливого розвитку військової справи. Країна, збурена революційними настроями, наполеонівськими війнами, активно боролася за світове лідерство. На початку XX ст. французька воєнна промисловість вийшла на передові позиції в економіці: у 1900-ті рр. активно функціонували шість військових арсеналів та двадцять три державних воєнних заводи, у тому числі три збройових [5]. Основними виробниками вогнепальної зброї та багнетів до неї стали підприємства у містах Сент-Етьєні, Тюлі, Шательро, а також мануфактури у Мюцігу та Шарлевілі [6].

Традиції використання штиків французькою піхотою були тісно пов'язані з модернізацією тактики ведення бою, проведеною ще на початку XIX ст.: лінійна тактика, головним чином вогнева, була замінена на військові дії глибокими колонами, які являли собою не лише маршовий стрій, а й стрій направлено удару. Передові підрозділи піхоти масою вдаряли багнетами, проламуючи стрій супротивника. Таку тактику, наприклад, сповідував Наполеон Бонапарт (1769–1821): нав'язавши противнику битву, його полководці здійснювали

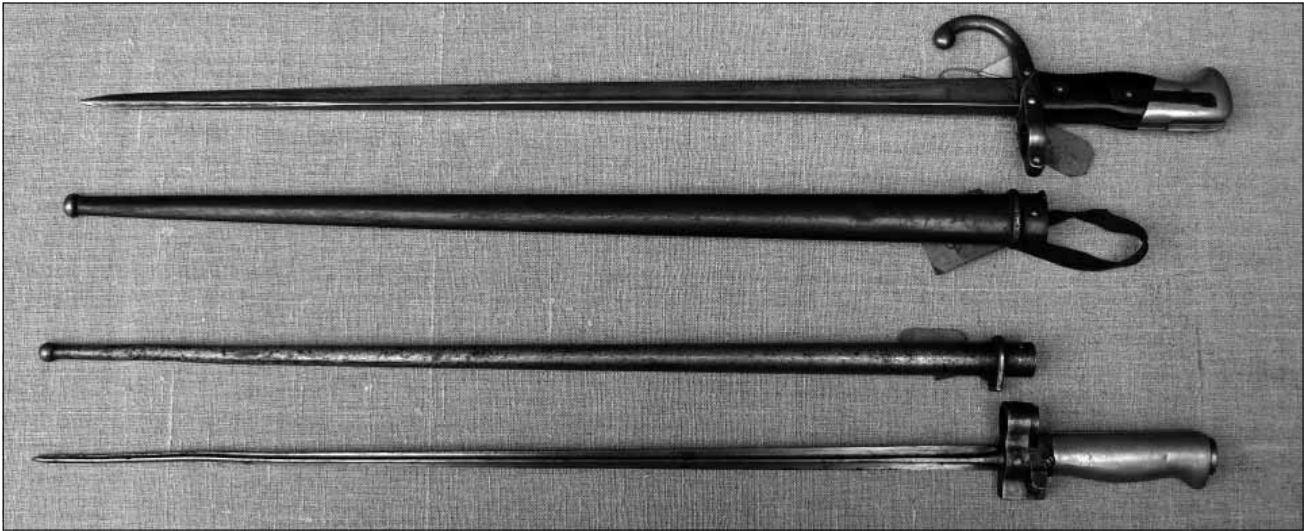

Рис. 2. ПКМВК 3491, Зб 220. Штик зразка 1874 р. до гвинтівки системи Гра (Gras) зразка 1874 р. Франція. Збройова мануфактура м. Сент-Етьєн, 1877 р.

ПКМВК 2718, Зб 13. Штик до гвинтівки системи Лебеля зразка 1886/1893/1916 р. Франція. Мануфактура м. Сент-Етьєн, 1886 р. – початок ХХ ст.

швидкий маневр, концентрували війська, а потім наносили точковий удар штиковою атакою [7, с. 163–164].

У 1840-х рр. у Франції особливо поширились новаторські підходи до вдосконалення конструкцій багнетів. Розпочались зміни з уведенням штика ятаганного типу до капсульного карабіну де Тьєрі. По суті, це була комбінація штика і короткої піхотної шаблі з ефесом, що легко кріпилася на стволі за допомогою фіксуючої заціпки і плоскої пружини. Пізніше цей досить масивний штик змінили більш легкі зразки, які копіювались і в інших країнах Європи.

Штики ятаганного типу деякі дослідники називають «яничарськими мотивами» у європейській зброї, адже окремими елементами вони повторюють турецькі ятагани, зокрема формою клинка. Однак, незважаючи на вишукану форму, зброєзнавці відмічають важкість їх використання під час бою, особливо в моменти прицільної стрільби [7, с. 173–175].

У музейному зібранні представлений французький штик ятаганного типу зразка 1842 р. до карабінів зразка 1843 р., 1846 р., 1853 р. Це – один із найбільш універсальних зразків такої зброї: тривалий час він використовувався більш як з десятком різновидів карабінів, рушниць і мушкетонів.

Нижче наводимо опис зразка за методикою, запропонованою дослідником холодної зброї О. Кулинським [8, с. 32–36].

ПКМВК 3490, Зб 219, старий інвентарний № 17722.

Штик зразка 1842 р. Франція, збройові мануфактури м. Мюціг, Шательро, 1848 р.

Загальна довжина 695 мм.

Довжина клинка 570 мм.

Ширина клинка 32 мм.

Внутрішній діаметр кільця в хрестовині 23 мм.

Матеріал: сталь, латунь.

Клинок сталевий однолезовий, ятаганного типу, з одним широким долом з обох боків, бойовий кінець обоюдогострий. На п'яті клинка зліва вибитий напис: «Mutzig», справа – «1848», «S» та «S» під короною.

Руків'я латунне з поперечними жолобками, у спинці знаходиться повздовжній паз по всій довжині, у голівці – пружинна заціпка. Хрестовина сталева, з кільцем для ствола з боку обуха клинка. Нижній кінець зігнутий до руки, на верхній частині кільця наплив у формі гребеня. Позначки на хрестовині нерозбірливі, добре помітне клеймо «S» під короною.

Піхви відсутні. На деталях штика спостерігаються осередки корозії, на клинку – сліди заточування. Належить до довоєнного музейного зібрання [9, с. 107–108].

Зупинимось детальніше на клеймах та написах, наявних на штикові. Вони цікаві вже тому, що дещо відрізняються від стандартних, описаних для більшості збережених зразків. Напис «Mutzig» на п'яті клинка вказує, що штик вироблено на збройовій мануфактурі у м. Мюціг. Однак, поряд із роком випуску (1848), простежуються клейма іншого відомого виробника штиків – імперської мануфактури у м. Шательро (Châtellerault) – «S» та «S» під короною [1, с. 96–97]. Останнє присутнє також на хрестовині. Отже, маємо комбінований зразок, клинок і руків'я якого, очевидно, були виготовлені різними виробниками.

Наявний старий інвентарний номер дозволяє віднести штик до довоєнного музейного зібрання. Підтвердження цьому знаходимо і в «Чорнових матеріалах про зброю» 1939 р., де він згаданий у розділі «Севастопольська оборона 1855 р.». Французькі штики зразка 1842 р.

дійсно знаходилися на озброєнні союзницьких армій, що протистояли Російській імперії у період Кримської війни 1853–1856 рр. Переваги французького штика виявились, зокрема, у битві на р. Альма, коли союзні війська Великобританії та Франції принесли «перемогу на штиках» [10, с. 351]. Проте, шлях надходження музейного предмета до колекції через відсутність іншої фондово-облікової документації, втраченої в роки Другої світової війни (1939–1945), встановити не вдалося.

У 1859 р. штик зразка 1842 р. був модернізований і ще тривалий час використовувався у європейських арміях [7, с. 175].

Наступним прикладом французького зброярського виробництва, представленим у музейному зібранні, є три штики зразка 1866 р. до гвинтівки системи Шасспо (Chassapot) зразка 1866 р. Цей штик з клинком ятаганного типу був розроблений державним підприємством «Імператорський завод Тюля» (Manufacture Impériale de Tulle) і спочатку випускався разом із гвинтівкою. Згодом виробництво гвинтівок та штиків було налагоджене на інших збройових заводах. Крім того, Франція налагодила експорт цієї зброї до різних європейських країн, Японії та озброїла ними свої колоніальні війська.

Три музейні французькі штики зразка 1866 р. надійшли до зібрання у 1970-ті рр. і були передані пересічними полтавцями у якості випадкових знахідок. До фондово-облікової документації вони занесені як «шабля-багнет» або «тесак».

Нижче подаємо повний опис одного зі штиків, при цьому для інших наведемо лише важливі атрибутивні ознаки.

ПКМВК 26021, 36 1174.

Штик зразка 1866 р. до гвинтівки системи Шасспо (Chassapot) зразка 1866 р. Франція, м. Тюль, Імператорський завод Тюля, 1872–1873 рр.

Загальна довжина 700 мм.

Довжина клинка 575 мм.

Ширина клинка 30 мм.

Внутрішній діаметр кільця на хрестовині 17,5 мм.

Матеріал: сталь, латунь.

Клинок сталевий ятаганного типу, з широким долом із обох боків. Бойовий кінець загострений з обох боків. На спинці клинка гравіюваний прописом напис: «*Tulle Mars 1873*» (Тюль березень 1873). Руків'я латунне, з поперечними жолобками. У спинці руків'я по всій довжині паз для ложа гвинтівки. У голівці руків'я Т-подібний паз із пластинчастою пружиною. Хрестовина сталева, із загнутим вниз краплеподібним викінченням і кільцем для ствола з боку обуха клинка. Лопки хрестовини, що утворюють кільце, з'єднані одним гвинтом. Піхви сталеві, з прямокутною скобою та кулеподібним викінченням.

Стан збереження: осередки активної корозії, сліди заточування.

Випадкова знахідка, 1974 р. [9, с. 141–142].

Розглянемо гравіюваний напис на спинці клинка,

який указує на виробника та дату виготовлення. У даному випадку це – Імператорський завод м. Тюль, березень 1873 р. Поширеною помилкою при атрибуції штиків такого типу є те, що ці відомості дослідники розглядають як час і місце виготовлення штика. Однак, вони стосуються виключно клинка, що підтверджується позначками інших виробників на деталях руків'я. Клинки виготовлялися окремо від руків'я і хрестовини. Проте, форма напису, коли вказувався завод-виробник, рік і місяць, досить чітко датує увесь зразок 1872–1873 рр., бо до 1872 р. і після 1873 р. використовувалися написи на клинку іншої форми [11, с. 506].

Клинок штика ПКМВК 32218, 36 1216 теж виготовлено на збройовій мануфактурі м. Тюль у квітні 1870 р., що засвідчує гравіюваний напис на його спинці «*Mre Impale de Tulle Avril 1870*» (Імператорський завод Тюля квітень 1870), а сама форма напису притаманна виробам не пізніше 1870 р. Піхви відсутні. Спостерігаються осередки активної корозії та сліди заточування.

А ось клинок штика ПКМВК 28708, 36 1200 належить до виробів фабрики зброї у Сент-Етьєні – «*[St] Etienne Janvier 1873*» (Сент-Етьєн січень 1873). За формою напису час виготовлення штика – не пізніше 1874 р. [12]. Штик комплектується піхвами, на яких, як і на клинку, є значні осередки корозії.

Не дивлячись на недосконалість форми та складності в експлуатації, французькі штики, фактично, були скопійовані англійськими, німецькими, американськими, датськими, голландськими, австрійськими, іспанськими та португальськими виробниками зброї. З цим пов'язані певні труднощі атрибуції штиків ятаганного типу європейського виробництва, особливо, якщо атрибутивні ознаки втрачені через поганий стан збереження чи втрату окремих частин предмета.

1870-ті рр. ознаменувались поступовою відмовою французької армії від штиків ятаганного типу. Їх змінили так звані штики-шпаги, з тонким, як у фехтувальній шпаги, викінченням. Переваги нових багнетів були очевидні: їх клинок одночасно був легким і міцним, штик не обтяжував солдатів, зламати його у бою було практично неможливо. Саме таким є французький штик зразка 1874 р. до гвинтівки системи Гра (Gras) зразка 1874 р. розробки збройової мануфактури м. Тюль. Нова гвинтівка під металевий унітарний патрон стала відповіддю Франції на прискорення гонки озброєнь у європейських країнах [1, с. 156].

Збірка штиків до гвинтівки системи Гра зразка 1874 р. у музеї нараховує шість одиниць. Найстаріший з них – ПКМВК 3491, 36 220, старий інвентарний № 17723, належить до довоєнного музейного зібрання. У 1939 р. його віднесли до розділу «Російсько-турецька війна 1877–1878 рр.», у 1941 р. разом з іншою зброєю штик був евакуйований до м. Уфа (Росія), у 1948 р. повернутий до музею [13]. Фондово-облікова документація, на жаль, не містить відомостей про шлях надходження предмета.

Далі наводимо науковий опис цього музейного предмета для укладання уніфікованого паспорта на нього.

ПКМВК 3491, 36 220, старий інвентарний № 17723.

Штик зразка 1874 р. до гвинтівки системи Гра (Gras) зразка 1874 р. Франція. Збройова мануфактура м. Сент-Етьєн. 1877 р.

Загальна довжина 700 мм.

Довжина клинка 575 мм.

Ширина клинка 30 мм.

Внутрішній діаметр кільця на хрестовині 17,5 мм.

Матеріал: сталь, латунь.

Клинок сталевий однолезовий, прямий, Т-подібний у перерізі. Бойове викінчення гостре з обох боків. На спинці клинка гравіюваний напис: «*M^{te} d' Armes de St Etienne Avril 1877*» (Збройова мануфактура Сент-Етьєн на квітень 1877), на п'яті виробничі клейма: «S» у ромбі та «M» у подвійному колі.

Руків'я хвилясте, утворене двома дерев'яними щічками, з'єднаними клепами із хвостовиком клинка. Голівка руків'я латунна, вилита, із пазом для приймача штика і кнопкою-фіксатором на пружині. У пазу є виробнича позначка «А».

Хрестовина сталева, нижній кінець зігнутий у бік гострого боку леза клинка, викінчена кулькою. На верхньому боці розміщене кільце для ствола рушниці. Лапки кільця скріплені одним гвинтом. Середня частина хрестовини приклепана до клинка з обох боків. Клейма інспекторської та армійської перевірок на хрестовині: «M 715» (на згині), «26, 9, 3» у колі із зубчастим краєм. Піхви чорного кольору, сталеві зі скобою. На клинкові та хрестовині помітні осередки корозії, дерев'яні щічки руків'я потерті.

Щодо інших музейних штиків до гвинтівки Гра зразка 1874 р. наведемо лише атрибутивні написи на спинці клинка та відомості про час та спосіб надходження до колекції [14, с. 117–118, 165–166, 177–178].

ПКМВК 16262, 36 1076. Напис: «...*Paris 1880*» (... Париж 1880). Надійшов у 1959 р.

ПКМВК 28709, 36 1201. Напис : «*M^{te} d' Armes de St Etienne Avril 1880*» (Збройова мануфактура Сент-Етьєн на квітень 1880), на п'яті виробничі клейма: «S» у ромбі та «M» у подвійному колі. Надійшов у 1976 р.

ПКМВК 3222, 36 1220. Атрибутивні написи та позначки не читаються через значні осередки активної корозії. Надійшов у 1978 р.

ПКМВК 32305, 36 1258. Напис: «*M^{te} d' Armes de St Etienne 9bre 1877*» (Збройова мануфактура Сент-Етьєн на вересень 1877), на п'яті клинка нерозбірливі позначки. Надійшов у 1978 р.

ПКМВК 47538, 36 1299. Атрибутивні написи та позначки не читаються через значні осередки активної корозії. Надійшов у 1981 р.

Швидкі темпи появи нових видів озброєнь у кінці XIX ст. призвели до заміни однозарядних гвинтівок Гра більш ефективними магазинними гвинтівками систем Лебеля і Кропачека. Разом із припиненням виробництва

гвинтівки Гра у 1886 р. припинився і випуск штиків до неї. Однак, на практиці вони продовжували використовуватись із іншими гвинтівками аж до завершення Першої світової війни (1914–1918) та послугували прототипами для створення цілого ряду нових моделей.

Ще один штик французького виробництва із музейного зібрання – це штик зразка 1886/1893/1916 рр. до магазинної нарізної гвинтівки системи Лебеля (*Fusil Modèle 1886 dit «Fusil Lebel»*) (ПКМВК 2718, 36 13, старий інвентарний № 2049). Остання перебувала на озброєнні французької армії і, як союзник, Франція поставляла їх у Росію. Гвинтівки комплектувалися штиком із голчастим клинком моделі «*Érée-Baïonnette Modèle 1886*», довжиною 520 мм, так званим «штиком-стилетом», який пережив кілька модифікацій. Переваги були врешті надані штику з відлитим металевим (латунним) руків'ям та досить довгим чотиригранним клинком. Основним критерієм вибору було здешевлення технологічного процесу при виробництві, особливо з початком Першої світової війни (1914–1918).

У військовій журналістиці цього часу закріпилася досить поетична назва подібного штика – «Розалія», яка з'явилася завдяки вузькому клинку з гранями, що нагадував ніжку квітки та дещо схоже на квітковий пуп'янок латунне руків'я. Дослідник Т. Круликевич наводить також слова французької пісні авторства Т. Ботреля, популярної у роки війни і присвяченої цьому штику: «Розалія – модниця., вона любить потанцювати., полька у її виконанні – це атака» [7, с. 208].

ПКМВК 2718, 36 13, старий інвентарний № 2049.

Штик до гвинтівки системи Лебеля зразка 1886/1893/1916 р. Франція. Мануфактура м. Сент-Етьєн. 1886 р. – початок XX ст.

Загальна довжина 700 мм.

Довжина клинка 575 мм.

Ширина клинка 30 мм.

Внутрішній діаметр кільця на хрестовині 15,5 мм.

Матеріал: сталь, латунь.

Клинок сталевий, голчастий, чотиригранний, руків'я латунне, з розширеною голівкою та потовщеним черевцем. Перехрестя сталеве, з кільцем для ствола з боку спинки руків'я. У кільці знаходиться прямокутний виріз для основи мушки. Поворотна пружинна застібка розміщена біля основи латунного руків'я, поряд із хрестовиною. У спинці руків'я – вузький повздовжній паз по всій довжині. На хрестовині вибито «67378», на голівці руків'я з боку черевця «M», що відповідає виробнику – збройовій мануфактурі м. Сент-Етьєн [1, с. 96–97].

Піхви сталеві, у перетині круглі, зі скобою та кулькою на кінці, біля вустя вибиті технологічні позначки – «J», «L» (обидва у колах) та «06887».

Стан збереження: осередки активної корозії на клинку та піхвах, на клинку – сліди заточування, наявні шершення.

Штик належить до довоєнного музейного зібран-

ня, відомості про шлях надходження до колекції відсутні [9, с. 1–2].

Штик-стиллет або штик-шпага до гвинтівки Лебеля – яскравий зразок так званих окопних багнетів. Їхньою перевагою була значна проникаюча дія: вони з легкістю проколювали шкіряні частини військових обладунків і, навіть, зимове обмундирування. Проте, легко зламувались і були незручними в умовах обмеженого простору окопу. Отож, пошкоджені клинки вояки самотужки переробляли на стилети, подібно до того як зі штиків до гвинтівок Гра і Шасспо виготовляли окопні бойові ножі [15, с. 38–42].

З огляду на те, що Франція тривалий час задавала тон у конструюванні та виробництві багнетів у країнах Європи, вивчення колекції зразків французького виробництва вбачається першим етапом дослідження збірки цього виду короткоклінової зброї у музейному зібранні та створення відповідного каталогу. Описані вище багнети також можуть бути представлені як на тематичних виставках, так і у постійній експозиції, значно посилюючи її атрактивність.

ДЖЕРЕЛА

- Кулинский А.Н. Штыки мира. Определитель. Санкт-Петербург : Атлант, 2002. Т. 1. 496 с.
- Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие. Санкт-Петербург : Полигон, 2005. 496 с.
- Устинов А.И., Портнов М. Э., Нацваладзе Ю. А. Холодное оружие. Москва : Арсенал-пресс, 1994. 223 с.
- Пинк И. К вопросу о клинковых и игольчатых штыках в русской армии. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ww1.milua.org/Rusbayonet.htm>.
- Шигалин Г.И. Военно-экономическая база западноевропейских стран до и после Первой мировой войны 1914–1918 гг. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://militera.lib.ru/research/shigalin_gi/03.html/.
- Clinton E.E. Handguns of the World: Military Revolvers and Self-loaders from 1870 to 1945. New York: Barnes & Noble, 1993. 704 p.
- Круликевич Т. Корды, кинжалы, ножи, штыки. Ростов-на-Дону : Феникс, 2010. 277 с.
- Кулинский А.Н. Методические рекомендации. Атрибуция и описание холодного и некоторых видов ручного метательного оружия и штыков. Санкт-Петербург, 2007. 225 с.
- Інвентарна книга ПКМВК «36-1» (розпочата 1948 р.). 150 с.
- Кульчицкий С.В. Крымская война 1853–1856, Східна війна 1853–1856. Енциклопедія України у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та 12 ор.; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 5: Кон – Кю. С. 351.
- Воронов В. В., Воронов В. Д. Штыки. Москва : Атлант-Строй, 2010. 632 с.
- Штык образца 1866 года к винтовке системы Шасспо [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://warstory.ru/articles/shtyki/shtyki-frantsii/shtyk-obraztsa-1866-goda-k-vintovke-sistemy-shasspo/>.
- Акт обстеження колекції зброї Полтавського краєзнавчого музею від 22.02.1939. Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.
- Інвентарна книга ПКМВК «36-2» (розпочата 1948 р.). 166 с.
- Максимов Ю. Французская однозарядная винтовка системы Гра образца 1874 года. *Мастер-ружьё*. 2007. № 11 (128). С. 38–42.

half of the 17th c., when most of European armies were formed and equipped with fire weapon.

Evolution of bayonets moved to refining both blade shape and way of fixing to the rifle. French, English and German weapon-makers were leaders in this field. Development of fire weapon in the 19th c. caused sword bayonets prevailing. One of such weapon producing leaders was France, where weapon-making enterprises worked in Saint Etienne, Tulle, Châtelleraut, Mutzig, Charleville. Traditions of using bayonets by French infantry were closely connected with new fighting tactics, popularized by Napoleon Buonaparte in the early 19th c. In 1840s in France new vision to bayonet construction improvement became widespread. Changes began with yataghan type bayonets introduction. Some researches calls yataghan type bayonets “janissar motives” in European weapon, because they repeat Turkish yataghan elements such as blade shape.

Museum is proud for its interesting collection of sword bayonets of French production of yataghan type to the Chassepot Models 1842, 1866 Rifle, the Gras Model 1874 Rifle, the Lebel Model 1886/1893/1916 Rifle. According to the result of the research of this kind of short-blade weapon making of catalogue and introducing bayonets to exposition space are planned.

Key words: weapon, blade, bayonet, France, collection, museum.

REFERENCES

- Kulinskyi, A.N. (2002). *Shtyki mira. Opredelitel [World bayonets. Guide]*. Sankt-Peterburg: Atlant. [in Russian].
- Markevych, V. Ye. (2005). *Ruchnoie ognestrelnoye oruzhye [Hand firearms]*. Sankt-Peterburg: Poligon. [in Russian].
- Ustinov, A.I, Portnov, M.E, Natsvaladze, Yu.A (1994). *Kholodnoye oruzhye [Cold weapon]*. Moscow: Arsenal-press. [in Russian].
- Pink, I.K. K voprosu o klinkovykh i iholchatykh stykakh v russkoy armii [To the question about blade and needle bayonets in Russian army]. Retrieved from <http://ww1.milua.org/Rusbayonet.htm>. [in Russian].
- Shygalin, G.I. Voyenno-ekonomicheskaya baza zapadnoevropeyskikh stran do i posle Pervoy Mirovoy Voyny 1914–1918 gg. [Military economic base of the Western European countries before and after the First World War 1914–1918]. Retrieved from http://militera.lib.ru/research/shigalin_gi/03.html/ [in Russian].
- Clinton, E.E. (1993). *Handguns of the World: Military Revolvers and Self-loaders from 1870 to 1945*. New York: Barnes & Noble. [in English].
- Krulikevich, T. (2010). *Kordy, kinzhaly, nozhy, shtyki [Cords, daggers, knives, bayonets]*. Rostov-na-Donu: Feniks. [in Russian].
- Kulinskyi, A.N. (2007). *Metodicheskiye rekomendatsiy. Atributsiya i opisanie kholodnoho i nekotorykh vidov ruchnoho metatelnoho oruzhyia i shtykov [Guideline. Attribution and description of cold and some kinds of missile weapon and bayonets]*. Sankt-Petersburg. [in Russian].
- Inventory book of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum “Zb-1” (started in 1948). [in Ukrainian, unpublished].
- Kulchytskyi, S.V. (2009). *Krymska viina 1853-1856, Skhidna viina 1853-1856*. Smolii, V.A. (Ed.), *Entsyklopediia Ukrainy: Kon-Kiu* (Vol. 5, p. 351). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Voronov, V.V, Voronov, V.D. (2010). *Shtyki [Bayonets]*. Moscow: Atlant-Stroi. [in Russian].
- Styk obraztsa 1866 goda k vintovke sistemy Shasspo [Bayonet to the Chassepot Modelle 1866 Rifle]. Retrieved from <http://warstory.ru/articles/shtyki/shtyki-frantsii/shtyk-obraztsa-1866-goda-k-vintovke-sistemy-shasspo/> [in Russian].
- Act of exploration of the Poltava Local Lore Museum weapon collection (1939). Materials about weapon collection in the Poltava Local Lore Museum. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [in Ukrainian, unpublished].
- Inventory book of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum “Zb-2” (started in 1948). [in Ukrainian, unpublished].
- Maksimov, Yu. (2007). *Frantsuzkaia odnozariadnaia vintovka sistemy Gra obraztsa 1874 goda [French the Gra Model 1874 bolt-action Rifle]*. *Master-ruzhie – Master-rifle*, 11, pp. 38–42. [in Russian].

**Стаття надійшла до редакції 17.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

Kondratenko T. K., Kondratenko N. H. French sword bayonets of the 19th – early 20th century in the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum Collection

The article is dedicated to study the collection of French sword bayonets of the 19th – early 20th century in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. Questions of appearing bayonets as a kind of cold weapon in the 16th c., their evolution in European countries are observed. Appearing of such weapon kind was caused by need of using convenient blade fixed at rifle, which replaced hunting pole during big-game hunting. Using bayonets as military weapon started in the first

О.С. Сулима

НІМЕЦЬКІ НОВОРІЧНІ ТА РІЗДВЯНІ ПОШТІВКИ ЕПОХИ МОДЕРНУ ІЗ КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

У статті охарактеризована колекція художніх поштових карток кін. XIX – поч. XX ст. з привітаннями до Різдва та Нового року (описані етапи формування збірки, встановлені видавці та уточнене датування). Дослідження зосереджене на поштівках німецьких типографій – лідерів серед зарубіжних видавництв, що випускали продукцію для ринку Російської імперії. Особлива увага приділена семіотичному аналізу символів та образів, що використані ілюстраторами для створення святкового настрою поштових карток. Вітальні поштові листівки містять закодовані послання, звичні для людей модерної доби, однак на сучасному історичному етапі вони втратили первісні ознаки та потребують додаткових роз'яснень. Наведений анований список німецьких різдвяних та новорічних поштівок кін. XIX – поч. XX ст. із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: вітальна поштова листівка, художня листівка, видавництво, різдвяні символи, Новий рік, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Поштівки – цінні свідки масової культури кінця XIX – початку XX ст. Вони уособлювали і формували новий стиль комунікації. Спілкування за допомогою поштових карток від початку їх появи було доступним, швидким і поширеним способом поштових відправлень.

Із усього масиву поштових карток найбільш перспективними для вивчення є вітальні поштівки. Адже яскраві вітальні листівки дають змогу дослідити суспільні звичаї та святкові символи епохи модерну, дозволяють відновити закодовані послання, первісні ознаки яких частково утрачені на сучасному етапі.

Поштові листівки як об'єкт наукових розвідок розглядають за кількома напрямками: по-перше, їх вивчають як вид поштової кореспонденції та об'єкт колекціонування (М. Забочень [1], Н. Тагрін, Е. Файнштейн, Л. Шабельська, А. Шестиміров); по-друге, аналізують листівки як друковану продукцію і твір графічного мистецтва (А. Сидоров, А. Родіонова, М. Нашокіна, М. Чапкіна); по-третє, встановлюють інформаційну цінність документальної листівки як історичного джерела (П. Позняк, С. П'ятериков). Методики аналізу та етапи дослідницької процедури окреслені у розвідках І. Дробної [2], І. Ковальченка, Л. Мельника, Н. Лаврук [3; 4], А. Ларіної [5], М. Самбур та ін. Окремо варто виділити розвідки Л. Амірханова [6], Л. Бутильської [7], Е. Іванова [8], Е. Коровіної [9], які комплексно вивчають новорічні та різдвяні листівки.

Основні цілі дослідження: всебічний аналіз музейної збірки німецьких вітальних поштівок кінця XIX – початку XX ст. (визначення видавця, датування та декодування зображених символів); встановлення перспектив її використання у виставковій, науковій та видавничій діяльності закладу; інтеграція отриманих даних до сучасного наукового дискурсу.

Підгрупа «Новорічні та різдвяні поштівки кінця XIX – початку XX ст.» філокартичної колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) нараховує 34 одиниці. Це друковані видання різних європейських фірм: Великобританії, Швеції, Німеччини, Австро-Угорщини тощо. Однак, найбільшим імпортером святкової продукції на ринки Російської імперії була Німеччина. Її презентують 18 поштових листівок.

Формування підгрупи «Німецькі новорічні та різдвяні поштівки» у фондах ПКМВК розпочалося у 2010 р., коли полтавка Людмила Іванівна Макаренко подарувала музею 11 поштівок початку XX ст., серед яких 4 були випущені у Німеччині. Їх свого часу отримала та тривалий час зберігала її бабуся – Анісія Костянтинівна Павлова (1886, с. Довжик Сумської обл. – 1965, Полтава) (Акт № 18 від 25.02.2010).

Ще одна поштова картка з цікавою для нас тематикою у 2012 р. надійшла до фондів закладу від полтавки Алли Миколаївни Тригуб (Акт № 119 від 25.06.2012). Із приватного архіву Ростислава Васильовича Ганжі (1924–2008) – ботаніка, міколога, кандидата біологічних наук, його дружина Ніна Костянтинівна Ганжа передала до музею вітальну листівку з написами німецькою мовою (Акт № 6014 від 13.02.2013).

Суттєво збільшилася музейна філокартична колекція у 2017 р., коли було куплено більше сотні поштових карток епохи модерну у полтавського колекціонера Юрія Євгеновича Меліхова (Акт № 121 від 19.04.2017; Акт № 169 від 03.11.2017). Серед придбаної типографської продукції 11 одиниць – дорадянські вітальні поштівки, що мають німецьке походження.

Останнє поповнення збірки відбулося у 2020 р. До фондів ПКМВК 4 поштових картки початку XX ст. передав уже згаданий Ю. Меліхов, серед них знаходилася одна німецька вітальна (Акт № 204 від 11.11.2020).

Спираючись на класифікацію ілюстративних поштових листівок, запропоновану відомим колекціонером М. Забоченем, можемо віднести досліджені музейні предмети до загальної групи художніх (мальованих) листівок [1, с. 10]. Поглиблюючи систематизацію, на базі методики сучасної дослідниці Н. Лаврук за призначенням виокремлюється образно-тематична група «Листівки до свят» [4, с. 185–186].

Важливим аспектом атрибуції поштових карток є встановлення дати їх випуску. Спираючись на методику української філокартистки І. Дробної [2, с. 278], авторами були визначені ймовірні хронологічні рамки для кожного окремого музейного предмета (див. Анований список).

Фірми Німеччини лідирували серед зарубіжних видавництв, що випускали поштівки для Російської імперії. У музейній колекції представлена типографська продукція підприємств із Берліна, Дрездена та Лейпцига.

Серед досліджуваних музейних предметів дві поштові листівки побачили світ завдяки берлінсько-

Анотований список німецьких різдвяних і новорічних поштівків кін. XIX – поч. XX ст. із зібрання ПКМВК

№ п/п	Облікові позначення	Короткий опис	Видавництво, місце випуску	Датування
1.	ПКМВК 83893 Д 11148	Поштова листівка «Сь Рождествомъ Христовымъ»	Німеччина	1905–1910-ті рр.
2.	ПКМВК 83894 Д 11149	Поштова листівка «Сь Новымъ Годомъ»	EAS. Берлін	1909–1914 рр.
3.	ПКМВК 83895 Д 11150	Поштова фотолистівка «Сь Рождествомъ Христовымъ»	НВ. Берлін	1909–1910-ті рр.
4.	ПКМВК 83897 Д 11152	Поштова фотолистівка	K.V.i.B. Берлін	1905–1910-ті рр.
5.	ПКМВК 85997 Д 11480	Поштова листівка «Сь Праздникомъ»	SB. Берлін	1905–1910-ті рр.
6.	ПКМВК 91236 Д 12303	Поштова листівка «Сь Новымъ годомъ»	EAS. Берлін	1900–1905 рр.
7.	ПКМВК 91237 Д 12304	Поштова листівка «Сь Рождествомъ Христовымъ!» № 2147	SB. Берлін	1905–1910-ті рр.
8.	ПКМВК 91240 Д 12307	Поштова листівка «Сь Рождествомъ Христовымъ!» № 14559	M.S.i.B. Берлін	1905–1910 рр.
9.	ПКМВК 91247 Д 12314	Поштова фотолистівка «Сь Рождествомъ Христовымъ!»	P.H. Берлін	1905–1910-ті рр.
10.	ПКМВК 91248 Д 12315	Поштова листівка «Сь Рождествомъ Христовымъ!»	M.&B.R. Берлін	1907–1912 рр.
11.	ПКМВК 91380 Д 12319	Відкритий лист «1902». Серія 16	Німеччина	1901 р.
12.	ПКМВК 91381 Д 12320	Відкритий лист «Fröhliche Weihnachten»	Німеччина	1900–1902 рр.
13.	ПКМВК 91382 Д 12321	Відкритий лист «Niches Neujahr»	Німеччина	1903 р.
14.	ПКМВК 91383 Д 12322	Відкритий лист «Fröhliche Weihnachten»	Німеччина	1900–1905 рр.
15.	ПКМВК 91384 Д 12323	Відкритий лист «Glöckliches Neujahr». № 4151	Winkler&Voigi. Лейпциг	1890-ті-1900 рр.
16.	ПКМВК 91386 Д 12325	Відкритий лист «Viel Glück»	Німеччина	1900–1902 рр.
17.	ПКМВК 94039 Д 12573	Поштова листівка «С Новым годом». Серія 4150	HWB. Берлін	1905–1910-ті рр.
18.	Нд 3572	Відкритий лист «Die besten Weihnachtsгаïsse!»	ERIKA. Дрезден	1903–1904 рр.

Рис. 1. Поштова листівка «Сь Рождествомъ Христовымъ!». 1907–1912 рр.

му видавництву «EAS» – аббревіатура, якою маркірував свою продукцію видавець Е.А. Швердтфегер («E.A. Schwerdtfeger & Co»). Це одна з найстаріших видавничих фірм у Берліні, що розпочала свою діяльність у 1894 р. [9, с. 214–216]. Із видавництвом Е.А. Швердтфегера співпрацювали дрібніші друкарі, наприклад, берлінський «Heliophot» Петера Міхеліса (Peter Michaelis). Ця фірма позначала продукцію літерами «НВ» [10].

Одна поштова картка була випущена компанією «Moriz & Barschall» (Моріц і Баршаль), що працювала упродовж 1907–1935 рр. та кілька разів змінювала місцезнаходження своїх потужностей. Упродовж

1907–1912 рр. вони знаходились у м. Ріксдорф (звідки аббревіатура «M.&B.R.») [11].

У музейній збірці зберігається ошатна поштівка берлінської фірми Мартіна Шлезінгера (E., Martin Schlesinger, Berlin). Друкар маркірував свою продукцію аббревіатурою «M.S.i.B.». Для російського ринку видавець спеціально випускав товари у 1909–1917 рр. [9, с. 193].

Дві поштові картки побачили світ завдяки берлінському видавництву «SB». Цією аббревіатурою позначав свою продукцію Селмар Байер (Selmar Bayer), який випускав поштові картки з кінця 1890-х рр. [9, с. 190].

На одному відкритому листі вміщений логотип акціонерного

товариства «ERIKA» (нім. «Вереск»), заснованого Полом Зюссом (Paul Suess) у Дрездені. Воно існувало у 1886–1915 рр. [9, с. 139].

Серія вітальних поштівків із янголятами була випущена фірмою «Winkler & Voigt» (Вінклер і Войгт), що працювала у Лейпцизі [12].

Також вдалося розшифрувати аббревіатури кількох берлінських видавництв: «PH» – Photochemie, Berlin (Фотохімія); «K.V.i.B.» – «Kunstanstalt Voremburg, Berlin» (Кунстанстальт Форемберг) «HWB» – «Hermann Wolff, Berlin» (Герман Вольф) [10].

Кілька поштових карток не мають жодних фірмо-

вих позначок, що допомогли б ідентифікувати їх видавців, однак сюжети, написи, зокрема «Printed in Germany» («Надруковано в Німеччині»), та традиційні привітання німецькою мовою указують на країну-виробника.

Музейне зібрання носіїв письмової та іконографічної інформації складає унікальну енциклопедію суспільного життя людей епохи модерну. Візуальними засобами вітальні поштові картки транслюють знання про загальноприйняті символи та звичаї святкової культури кінця XIX – початку XX ст.

Для створення ілюстрацій різдвяних та новорічних поштових листівок художники послуговувалися визначеним набором символів, які хоч і поєднувалися в різних композиціях, все ж мали чітку інтерпретацію. Поштівка з гратуляціями містила зашифровані послання, які легко декодувала людина модернової доби. Зупинимося на семіотичному аналізові культурем, уміщених на поштових картках із колекції ПКМВК.

Однією з головних культурем, пов'язаних із зимовими святами, з XIX ст. була ялинка. У Російській імперії звичай розміщувати в будинках на зимові свята вічнозелені деревця з'явився за часів правління Миколи I. Його дружина, імператриця Олександра Федорівна, уроджена принцеса Шарлотта з Пруссії, перенесла до Росії традицію прикрашати житло ялинкою з палаючими свічками [7, с. 144]. Тому найпоширенішими ілюстраціями відкритих листів досліджуваного періоду були сюжети з новорічною ялинкою – наднаціональним символом [6, с. 3]. У розглянутій підгрупі їх 6. Зелена красуня введена до різних композицій: святкова ялинка, під якою розкладені подарунки (Д 11152); процес прикрашання деревця (Д 12320); гілочка розміщена біля основного сюжету (Д 12307); колючу лапу тримають головні герої (Д 11150; Д 12314); деталь засніженого пейзажу (Д 11148; Нд 3572).

Ключовий символ зимових свят – Дід Мороз. Його образ складався протягом багатьох століть, трансформуючись до сучасного стану. Неодмінною його ознакою є велика біла борода, яка здавна символізувала мудрість та чаклунство [7, с. 144]. Образ Діда Мороза зустрічався переважно на різдвяних відкритих листах, бо до німецьких дітей він приходив на Різдво та мав ім'я Weihnachtsmann – Різдвяний Дід [8, с. 9]. У колекції ПКМВК зберігається лише одна поштова картка епохи модерну, ілюстрована сюжетом із Дідом Морозом (Д 12315) (Рис. 1). Поштовий бланк прикрашений

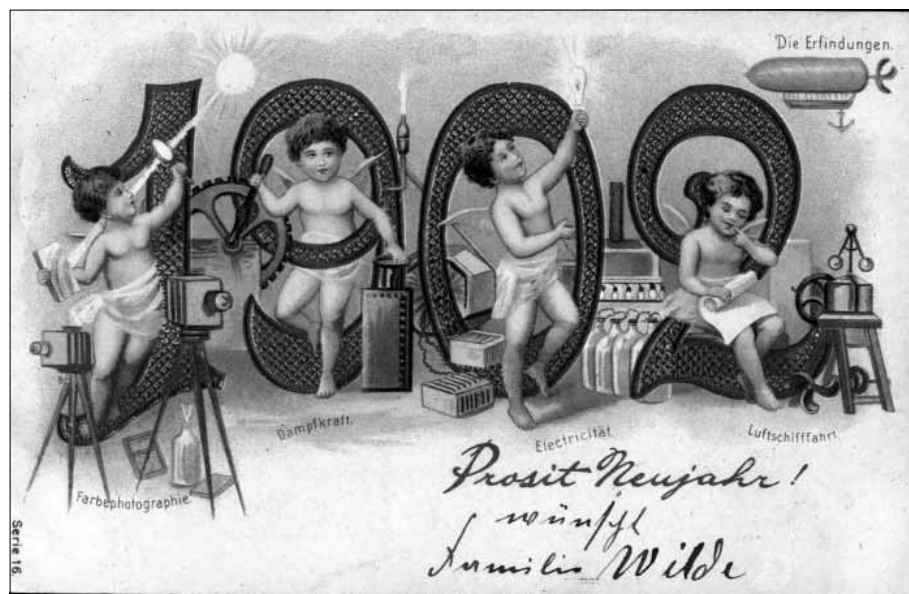

Рис. 2. Відкритий лист «1902». 1901 р.

сценою зустрічі двох хлопчиків та Різдвяного Діда у червоній довгій шубі та шапці, з білою густою бородою, великим міхом з різноманітними подарунками. Зображення святкових сюрпризів уміщені ще на двох відкритих листах – Д 11150; Д 11152. Це спортивний інвентар, різноманітні іграшки, книги, фрукти.

Крім Діда Мороза, на вітальних листівках можна зустріти зображення янголів, які у німецькій традиції уособлювали Різдво. Поміж досліджуваних музейних предметів цими образами прикрашені 4. На ілюстраціях відкритих листів янголів зображували переважно у вигляді дітей (Д 12319; Д 12320; Д 12321; Д 12323), рідше – молодих красивих дівчат [8, с. 226].

На окрему увагу заслуговують ілюстрації поштових карток, які виконані як зимові пейзажі, адже, крім снігу, глибоке смислове навантаження мають й інші об'єкти. Ландшафти та види природи символізують настрій, виражений візуальними образами. Річки, струмки, озера, мости, човни та вітряки типові для оформлення німецьких відкритих листів [8, с. 174]. Таких поштівок у збірці 7, на двох із них пейзажі виступають фоном до основного сюжету, – Д 11148; Д 11150; Д 12304; Д 12307; Д 12320; Д 12573; Нд 3572. На кількох різдвяних поштівках намальовані храми та дзвіниці – Д 12304; Д 12307; Д 12320; Нд 3572. Церква – центр світу общини і належить до сакрального простору – іншого, ніж оточуюче його буденне середовище. Зображення храму на привітальних листівках співвідноситься з чистотою першопочаткового світу, з присутністю Бога, із самим фактом релігійного свята [8, с. 182].

Основні ритуали зустрічі Різдва та Нового року виконувалися вночі, тому вона стійко асоціюється з цими святами [7, с. 146]. Наприклад, поштова картка берлінського видавництва «SB» декорована багаторівневою

Рис. 3. Відкритий лист «Viel Glück». 1900–1902 рр.

композицією (Д 12304). У центральній частині зображено храм із дзвіницею, до якого протоптана стежка. Сакральний характер доповнює декоративна арка з падуба, якою обрамлений основний малюнок. Арка – символ духовного життя та небосхилу. Вона ніби запрошує глядача увійти в цей чудовий намальований пейзаж і, навпаки, дозволяє святковому світу проникнути в буденний [8, с. 204]. Темно-синє небо над аркою усипане п'ятипроменевими зірками.

На художніх листівках епохи модерну часто зустрічаються зображення дзвонів. У Німеччині вважали, що новорічні дзвоніві мелодії благословляють урожай льону та вівса [8, с. 149]. У досліджуваній підгрупі лише на одній поштівці знаходимо детальне зображення дзвону, на якому вміщені слова різдвяної молитви: «Ehre sei Gott in der Höhe» (з нім. «Слава в вишніх Богу») (Д 12322).

Одними з найпоширеніших елементів оформлення новорічних листівок є годинники, календарі та цифри року. У збірці вітальних поштівок такий декор міститься на 3-х музейних предметах – Д 12307; Д 12319; Д 12321. Дві поштівки – Д 12319; Д 12321 – містять цифри майбутніх років – 1902 та 1904 відповідно. До створення сюжету поштової картки «Die Erfindungen» (з нім.

«Винаходи») художник підійшов креативно (Д 12319). Біля кожної цифри розміщені янголи, які взаємодіють із різними приладами, ювілеї винайдення яких припали на 1902 р.: «Farbphotographie» (1892 – кольорова фотографія Г. Ліппмана); «Dampfkraft» (1712 – поршневі паровий двигун Т. Ньюкомена); «Electricität» (1802 – електрична дуга В. Петрова); «Luftschiffahrt» (1852 – дирижабль А. Жиффара). Така поштівка збагачувала кругозір адресата, нагадуючи про досягнення людства за останні 200 років (Рис. 2).

Поширеною оздобою західноєвропейських новорічних та різдвяних гратуляцій були зображення квітів. За підрахунками дослідника листівок Є. Іванова, флоральні мотиви зустрічаються на кожній 4–5-й новорічній та на кожній 10-й різдвяній листівці, виданій до 1917 р. [8, с. 191]. Квітам притаманна подвійна символіка, значення якої різняться на різдвяних та новорічних поштових картках. Флора на різдвяних листівках уособлює славу, святість, велич і жертвність немовля Ісуса і Діви Марії. На новорічних листівках вона транслює побажання. Найчастіше на вітальних поштівках зустрічаються зображення троянд, незабудок і фіалок [8, с. 193]. До ілюстрацій двох новорічних поштових карток уведено незабудки (Д 11149; Д 12303), однієї різдвяної – фіалки (Д 12322), однієї новорічної – троянди (Д 12323). Незабудки у багатьох народів – символ розлуки, постійності, вірності та справжнього кохання. Фіалка втілює невинність, скромність, красу, вірність. Троянда на різдвяних поштівках уособлює милосердя та всепрощення, на новорічних – завершеність, красу, невинність [8, с. 194].

Ще один рослинний символ, який зустрічається на західноєвропейських листівках, – конюшина. «Трилисник» уособлює єдність та гармонію, рівновагу, божественну тріаду, потрійний союз тіла, душі та духу [8, с. 195]. Однак, частіше на поштівки вміщували зображення «удачливої», рідкісної в природі конюшини з чотирма листочками (Д 12303; Д 12325).

Сюжет новорічної поштівки з обліковими позначеннями Д 12325 напрощуд вигадливий (Рис. 3). Окрім «щасливої» конюшини зображені гном, що стоїть на мухоморі, підкова у кутку, павук із павутиною, в якій заплутались сонечка. Такі поєднання у ХІХ – на початку ХХ ст. вважались ледь не класичними, адже всі ці образи разом виглядали казково і святково. Гноми – мешканці землі, її духи, які мають владу над стихіями. Символізували приховані сили, майстерність, знання [8, с. 232]. Гриб – один із знаків удачі, а отруйний мухомор уособлює щасливий випадок, успіх у складних справах; його зображення покликане принести багатство [13, с. 79]. На різдвяних поштівках прижилися і комахи – жуки, павуки, божі корівки, які пов'язані з побажаннями щастя. Німецька назва сонечка *Marienkäfer* – «жук Марії», бо вважається комахою Божої Матері.

Для європейців Новий рік та Різдво оповиті світським характером. У привітальних листівках до зимо-

вих свят поряд із християнською символікою міститься багато знаків дохристиянського і світського походження. Привітання з християнським святом більше означаються іконографічно, ніж обумовлюються їх внутрішнім змістом. Традиції та звичаї з часом трансформувалися, втратили своє глибинне первісне значення, а свята почали сприймати як цікаві розваги [8, с. 212]. Загалом, людина вміщена в головний фокус німецьких ілюстрацій святкових гратуляцій.

Головні аспекти атрибуції музейної збірки німецьких вітальних поштівків кінця XIX – початку XX ст. зосереджені у «Анотованому списку...», наведеному вище. Художні поштові картки містять у собі пласт візуальної та текстової інформації, вивчення якої збагачує знання сучасників щодо особливостей святкової культури попередніх поколінь. Ці музейні предмети можуть бути використані як для доповнення існуючих експозицій із метою посилення їх атрактивності, так і для побудови тематичних виставок, видання репродукційних комплектів поштових листівок, каталогів, буклетів тощо. Окрім того, вони стануть у нагоді дослідникам, що вивчають актуальний розділ сучасної гуманітаристики – історію повсякдення, адже поштівка – це своєрідне дзеркало, в якому відображаються смаки, художні особливості та специфіка сприйняття світу людиною доби модерну.

ДЖЕРЕЛА

1. Забочень М. Филокартия. Москва : Связь, 1973. 104 с.
2. Дробна І. Джерелознавчий аналіз документальних листівок: етапи дослідницької процедури. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Історичні науки. Вип. 2. 2008. С. 274–281.
3. Лаврук Н. Листівка як соціокультурний феномен початку XX століття (виникнення, трансформація, функції). *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Вип. 16. Т. II. Рівне, 2010. С. 39–47.
4. Лаврук Н. Типологія українських листівок кінця XIX – початку XX ст. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. Вип. 6. 2009. С. 184–193.
5. Ларина А. Иллюстрированная открытка: вопросы атрибуции. *Вестник Российской государственной гуманитарной университета*. № 6. 2012. С. 214–224.
6. Амирханов Л. Новый год в старых открытках. *История Петербурга*. № 6 (64). 2011. С. 3–5.
7. Бутылская Л. Социокультурные аспекты изучения русской новогодней открытки. *Гуманитарный вектор*. Серия: Филология, востоковедение. № 4 (36). 2013. С. 141–148.
8. Иванов Е. Новый год и Рождество в открытках. Санкт-Петербург : Искусство, 2000. 334 с.
9. Коровина Е. Легенды, символы и традиции Рождества и Нового года. Москва : Центрополиграф, 2015. 414 с.
10. Real Photo Card Publisher / Printer Trademarks, Logo's and other imprints [Електронний ресурс]. URL: http://www.tpa-project.info/html/body_rp_trademarks_1.html (дата звернення: 19.01.2021)
11. M.&B.N., Moriz & Barschall, Neukoelln [Електронний ресурс]. URL: http://www.tpa-project.info/html/body_moriz_barschall.html (дата звернення: 19.01.2021)
12. Guide to Publisher's Initials [Електронний ресурс]. URL: <http://www.metropostcard.com/guideinitials.html> (дата звернення: 19.01.2021)
13. Туниманов А. Символы на праздничных открытках. *ЖУК*. № 2 (25). 2010. С. 76–79.

Sulyma O.S. German New Year and Christmas post cards of the modern time in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Collection. *Postcards of the late 19th – early 20th cc. are valuable written and iconographic data medium. They are important part of unique encyclopedia of social life of the Modernist Time. The article contains characteristic of pictorial postcards collection of the mentioned period*

with Christmas and New Year greetings. Using historic source research instruments, method of inner and outer source critic in particular, attribution of research objects was made, including stages of gathering forming description, finding publishers and dating each of chosen museum objects. The research is concentrated at postcards of German publish houses – leaders among foreign publishers, that released production in Russian Empire. There are 18 units of German production among 34 objects of subgroup “New Year and Christmas postcards of the late 19th – early 20th cc.” in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum deltilogical collection.

Special attention is paid to semiotic analysis of symbols and characters, and also most widespread cultural structures, that were used by illustrators for creating holiday mood of postcards. Greeting postcards contain hidden messages, ordinary for people of the Modernist Time, though they lost their meaning at the current historic stage and need special explanations. In particular, such popular New Year and Christmas symbols as Father Christmas, winter landscapes, religious buildings, archways, bells, stars, calendars, floral and zoomorphic motives, fairytale characters – dwarves, angels etc. are decoded. Tradition of New Year cultural structure – elm-tree – is observe separately.

Results of investigation are concentrated in annotated list of German Christmas and New Year postcards of the late 19th – early 20th cc. in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering.

Key words: greeting post card, picture card, publishing house, Christmas symbols, New Year, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. Zaboichen', M. (1973). *Filokartija [Deltilogy]*. Moskva: Svjaz'. [in Russian].
2. Drobna, I. (2008). Dzhereloznavchyi analiz dokumentalnykh lystivok: etapy doslidnytskoi protsedury [Source analysis of documental postcards: stages of research]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka*, issue 2, pp. 274–281. [in Ukrainian].
3. Lavruk, N. (2010). Lystivka yak sotsiokulturnyi fenomen pochatku XX stolittia (vynyknennia, transformatsiia, funktsii) [Post card as socio-cultural phenomenon of the early 20th century (origin, transformation, functions)]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*, issue 16, vol. 2, pp. 39–47. [in Ukrainian].
4. Lavruk, N. (2009). Typolohiia ukrainskykh lystivok kintsia XIX – pochatku XX st. [Typology of Ukrainian postcards of the late 19th – early 20th cc.]. *MIST: Mystetstvo, istoriia, suchasnist, teoriia*, issue 6, pp. 184–193. [in Ukrainian].
5. Larina, A. (2012). Illjustrirovannaja otkrytka: voprosy atribucii [Illustrated postcard: questions of attribution]. *Vestnik Rossijskogo gosudarstvennogo humanitarnogo universiteta*, 6, pp. 214–224. [in Russian].
6. Amirhanov, L. (2011). Novyj god v staryh otkrytkah [New Year in antique postcards]. *Istoriya Peterburga*, 6, pp. 3–5. [in Russian].
7. Butyl'skaja, L. (2013). Sociokul'turnye aspekty izucheniia russkoj novogodnej otkrytki [Sociocultural aspects of the study of Russian New Year postcard]. *Gumanitarnyj vektor*, 4, pp. 141–148. [in Russian].
8. Ivanov, E. (2000). *Novyj god i Rozhdestvo v otkrytkah*. [New Year and Christmas in postcards]. Sankt-Peterburg: Iskusstvo. [in Russian].
9. Korovina, E. (2015). *Legendy, simvolny i tradicii Rozhdestva i Novogo goda* [Legends, symbols and traditions of Christmas and New Year]. Moskva: Centropoligraf. [in Russian].
10. Real Photo Card Publisher / Printer Trademarks, Logo's and other imprints. Retrieved from: http://www.tpa-project.info/html/body_rp_trademarks_1.html [in English].
11. M.&B.N., Moriz & Barschall, Neukoelln. Retrieved from: http://www.tpa-project.info/html/body_moriz_barschall.html [in English].
12. Guide to Publisher's Initials. Retrieved from: <http://www.metropostcard.com/guideinitials.html> [in English].
13. Tunimanov, A. (2010). Simvolny na prazdnichnyh otkrytkah [Symbols at holiday postcards]. *ZhUK*, 2, pp. 76–79. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 23.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК 738.22:94(47).07(477.41)

Н.Г. Кондратенко

**ГОНЧАРНІ ВИРОБИ ІЗ С. ДИБИНЦІ
У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО:
ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ ТА РЕСТАВРАЦІЇ**

Стаття присвячена вивченню музейної колекції гончарних виробів, що походять із с. Дибинці на Київщині, яке славалося своїми гончарями ще з XVIII ст. і стало осередком гончарного центру, що об'єднав довколишні населені пункти. У статті наводиться повний перелік музейного зібрання, яке налічує 20 предметів. Розглядаються морфологічні та типологічні особливості посуду. Найчисленнішу групу предметів становлять миски. Їх розподілено за формою та розміром. Усю колекцію також проаналізовано за типом декорування. Виділено групи посуду, прикрашені зображеннями тварин, рослин та геометричним орнаментом. Особливу увагу приділено питанню реставрації дибинського посуду співробітниками Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, спираючись на значну історичну цінність та високий експозиційний потенціал.

Ключові слова: кераміка, посуд, гончарство, колекція, реставрація, Дибинці, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Зібрання народної кераміки у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського нараховує понад три тисячі виробів, що походять із різних гончарних осередків України. Своїм специфічним, химерним, наче народженим на одному диханні орнаментом ува-

гу повертає посуд із с. Дибинці на Київщині.

Метою даної статті є дослідження та аналіз частини зібрання керамічного посуду, створеного руками дибинських майстрів. Оскільки колекція була сформована ще у першій половині ХХ ст., усі музейні предмети, віднесені до збірки, постраждали у роки Другої світової війни (1939–1945). Усі вони, за винятком однієї миски, були вивезені до Німеччини. У ході повернення музейних цінностей у 1948 р. вони надійшли назад до музею, але частина з них була у фрагментованому стані. Чорновий монтаж предметів виконав музейний реставратор Є. Мясин, який займався порятунком культурних цінностей у повоєнний період. Тривалий час музейний потенціал цих гончарних виробів не використовувався. У цьому контексті важливим завданням постає повноцінна реставрація та паспортизація збережених раритетів, повернення їх до експозиційного простору.

Актуальність дослідження обумовлена відродженням традиційних народних промислів, серед яких гончарство посідає помітне місце. У цьому розрізі саме музей, як осередок збереження матеріальної та духовної культурної спадщини, повинен узяти на себе роль дослідника й популяризатора врятованих цінностей.

Питанням вивчення народної кераміки присвятили свої дослідження знані українські науковці. Серед них Ю. Лашук, О. Данченко, Г. Івашків. Регіональні аспекти висвітлено у працях О. Пошивайла, О. Клименко, О. Школьної, О. Щербань та ряду інших дослідників.

Село Дибинці здавна славалося своїми гончарями: відомо, що ще у XVIII ст. довкола цього осередку об'єднувався гончарний цех талановитих майстрів із навколишніх населених пунктів. Протягом 1807–1828 рр. тут діяла фаянсова фабрика графів Браницьких, на якій працювало більше сотні місцевих гончарів [1, с. 246]. А з другої половини XIX ст. дибинський глиняний посуд та вогнетривку цеглу реалізовували далеко за межами регіону. На цей час припадає збільшення обсягів виробництва основних різновидів посуду – мисок, тиків, глечиків, горщиків, кахлів, макітер, кухлів [2, с. 732]. Значною мірою причина успішності тамтешніх майстрів полягала у багатих покладах високоякісної сировини, що дозволяло виготовляти якісний посуд вибагливих форм та орнаментів. На початку ХХ ст.

Рис. 1. ПКМВК 9969, Кс 799. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. с. Дибинці. Вигляд до реставрації

художня кераміка дибинських гончарів посіла перше місце в Київській губернії. А в 1913 р. на Всеросійських кустарних виставках у Києві та Санкт-Петербурзі було відзначено роботи місцевих майстрів, зокрема Каленика Масюка, Єлисея Проценка, Бориса Бреуса, Кирила Родака, Зосима та Ятропа Масюків [2, с. 733]. Того ж року у Дибинцях за рішенням Третього губернського земського зібрання було створено пересувну гончарну навчальну майстерню, яка функціонувала протягом 1914–1915 рр. під керівництвом К. Масюка. У 1931–1933 рр. тут діяла школа фабрично-заводського навчання «Керамік», де мистецькі дисципліни викладали той же К. Масюк та А. Родак [2, с. 734].

Зібрання дибинської кераміки у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського нині налічує 20 предметів.

1. ПКМВК 9903, Кс 737. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло коричневе. На дзеркалі зображення двох білих листочків, між якими розміщено напис: «ПОДОРОЖНИКЪ».

Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 16 см, діаметр дна 8 см, висота 4 см.

2. ПКМВК 9908, Кс 742. Тиква. Кін. XIX ст. Тло біле. Орнамент геометричний. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 5 см, діаметр дна 9 см, висота 17 см.

3. ПКМВК 9969, Кс 799. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло світло-жовте. На дзеркалі зображення двох риб, між якими розміщено напис: «РОССЕВАЯ Р. КОРОПЦЫ». Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 30 см, діаметр дна 14,5 см, висота 9 см.

4. ПКМВК 9987, Кс 816. Тарілка. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло біле. На дзеркалі зображення птаха та метеликів. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 22 см, діаметр дна 12 см, висота 5,5 см.

5. ПКМВК 9995, Кс 824. Тарілка. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло біле. На дзеркалі зображення птаха на гілці та метелика. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 24,5 см, діаметр дна 12,5 см, висота 5,5 см.

6. ПКМВК 10005, Кс 834. Тарілка. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло біле. На дзеркалі зображення півня та квітки. Глина,

Рис. 2. ПКМВК 9969, Кс 799. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. с. Дибинці. Відреставровано Н.Г. Кондратенко у 2019 р.

ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 22,5 см, діаметр дна 12 см, висота 6 см.

7. ПКМВК 10064, Кс 889. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло коричневе. На дзеркалі зображення коня. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 14,5 см, діаметр дна 8 см, висота 2 см.

8. ПКМВК 10859, Кс 897. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло коричневе. На дзеркалі зображення мотиву «дерево у вазоні». Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 20 см, діаметр дна 10 см, висота 5 см.

9. ПКМВК 10893, Кс 933. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло коричневе. На дзеркалі зображення чотирьох симетричних квіток-розеток. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 24,5 см, діаметр дна 13 см, висота 7 см.

10. ПКМВК 10895, Кс 934. Глечик. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло біле. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із квітами гранату. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; вінця 11 x 12 см, діаметр дна 9,5 см, висота 24 см.

11. ПКМВК 10899, Кс 938. Макітра. Кін. XIX – поч. XX ст.

Рис. 3. ПКМВК 9903, Кс 737. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. с. Дибинці. Відреставровано Н.Г. Кондратенко у 2020 р.

Тло біле. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 24,5 см, діаметр дна 14 см, висота 23,5 см.

12. ПКМВК 10913, Кс 954. Горщик. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 12 см, діаметр дна 8 см, висота 10 см.

13. ПКМВК 10921, Кс 953а. Бинчик. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло світло-коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із пишними квітами-розетками. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; вінця 14 x 13 см, діаметр дна 10 см, висота з ручкою 26 см.

14. ПКМВК 10922, Кс 954а. Бинчик. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло світло-коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкими гілками та гронами винограду. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 14 см, діаметр дна 11,5 см, висота з ручкою 29 см.

15. ПКМВК 10927, Кс 959а. Кухоль. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкими гілками та гронами винограду. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізан-

ня, поливання, випалювання; діаметр вінець 9,5 см, діаметр дна 8,5 см, висота 10,5 см.

16. ПКМВК 10973, Кс 1003. Кришка. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло біле. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкими гілками та квітами. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр 41 см, висота 16 см.

17. ПКМВК 10978, Кс 1022. Глечик. XIX – поч. XX ст. Тло світло-коричневе. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкою гілкою та квітами. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; вінця 14 x 15 см, діаметр дна 11,5 см, висота 22 см.

18. ПКМВК 10980, Кс 1024. Миска. XIX – поч. XX ст. Тло коричневе. На дзеркалі зображення стилізованого суцвіття. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 26,5 см, діаметр дна 12,5 см, висота 8 см.

19. ПКМВК 82574, Кс 4382. Миска. Кін. XIX – поч. XX ст. Тло біле. На дзеркалі зображення мотиву «дерево у вазоні». Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 27,5 см, діаметр дна 12,5 см, висота 8,5 см.

20. ПКМВК 92185, Кс 5086. Макітра. XIX – поч. XX ст. Тло біле. Поверхня прикрашена рослинним орнаментом із в'юнкою гілкою та шишками. Глина, ангоби, полива; гончарний круг, ріжкування, обрізання, поливання, випалювання; діаметр вінець 23 см; діаметр дна 14 см; висота 23 см.

Найчисленнішу групу становлять миски характерних для Дибинців форм та орнаментів. Розподілимо колекцію музейних мисок за формою та розміром, спираючись на праці О. Данченко та О. Пошивайла.

1) За формою:

- «миски до лавки» – їх стінки, плавно піднімаючись, трохи вище середини висоти роблять кутовий злам, ідучи над ним стрімко вгору [3, с. 24] – Кс 897, Кс 1024, Кс 4382;

- «прості миски» – з округлим бочком [3, с. 24] – Кс 737, Кс 799, Кс 889;

- «німецькі тарілки» – з широкими похилими берегами [4, с. 488] – Кс 816, Кс 824, Кс 834, Кс 933.

2) За розміром [3, с. 24]:

- «подвійні» – діаметр вінець становить 25–27 см – Кс 799, Кс 824, Кс 933, Кс 1024, Кс 4382;

- «четвірні» – діаметр вінець становить 22–23 см – Кс 816, Кс 834, Кс 897;

- «каганці» – діаметр вінець менше 20 см – Кс 737, Кс 889.

Досить товстий черепок надає посуду добротного вигляду. Такою є і форма мисок – по-особливому щедра, доброзичлива й гостинна, як і люди, що зробили їх [3, с. 24].

Тема декорування дибинських мисок заслуговує окремої уваги, адже саме характерні прийоми орнаменталізації створюють той неповторний колорит, який відрізняє місцевий посуд від виробів десятків інших гончарних осередків.

Серед цих особливостей виокремлюються наступні: строга площинність зображення без натяку на просторовість чи перспективу; чіткий контур, окреслений майже безперервною лінією; сюжет малюнків суто «керамічний» – гончарі не переносили на глиняні вироби орнаменту, взятю з інших видів мистецтва – вишивки, ткацтва, дереворізьблення [3, с. 29]; часто трапляються зображення тварин та рослин із відповідними буквеними підписами [5, с. 65].

Найбільш старанно гончарі розписували саме миски. Малюнок підпорядковувався конструктивним частинам посудини, до яких належать дно, стінки та вінця. Зазвичай на стінках і дні розміщували вигнуту асиметричну гілку з листям та квітами. Іноді вертикальні кривульки членували поверхню стінок на три, рідше – на чотири сектори, в яких розташовували по одній невеликій гілочці. Часто можна зустріти вертикально орієнтовані композиції із сюжетним малюнком. До декоративних елементів вінцевих орнаментів відносимо кривульки, ряди крапок, лінії тощо [3, с. 32].

Улюбленою технікою розпису місцевих майстрів було ріжкування, проте попереднього чорного малюнка не наносили – увесь візерунок наче виливався на поверхню виробу на одному диханні. Ніяких подальших поправок така техніка не передбачала, рухи малювальника мали бути чіткими й швидкими, щоб не порушити товщину лінії.

Серед музейного зібрання дибинських мисок можна виокремити два типи орнаментальних прикрас:

- зображення тварин, серед яких зустрічаємо малюнки риб із написом «Россева Р. Коропцы» (Кс 799), птахів (Кс 816, Кс 824, Кс 834) та коня (Кс 889);

- зображення рослин, з-поміж яких бачимо подорожник із відповідним написом (Кс 737), мотив «квітка у вазоні» (Кс 897, Кс 4382), символічне суцвіття (Кс 1024) та симетричну композицію із чотирьох квіток-розеток (Кс 933).

Решта музейного зібрання дибинського посуду представлена тиквою з геометричним орнаментом (Кс 742), горщиком (Кс 954), кухлем (Кс 959а), кришкою (Кс 1003), глечиками (Кс 934, Кс 1022), макітрами (Кс 938, Кс 5086) та бинчиками (Кс 953а, Кс 954а) з рослинним орнаментом.

Останні привертають увагу своєю незвичною для ока сучасника формою. Ця посудина, швидше за все, похідна від горщика-польовика, який брали з собою селяни під час

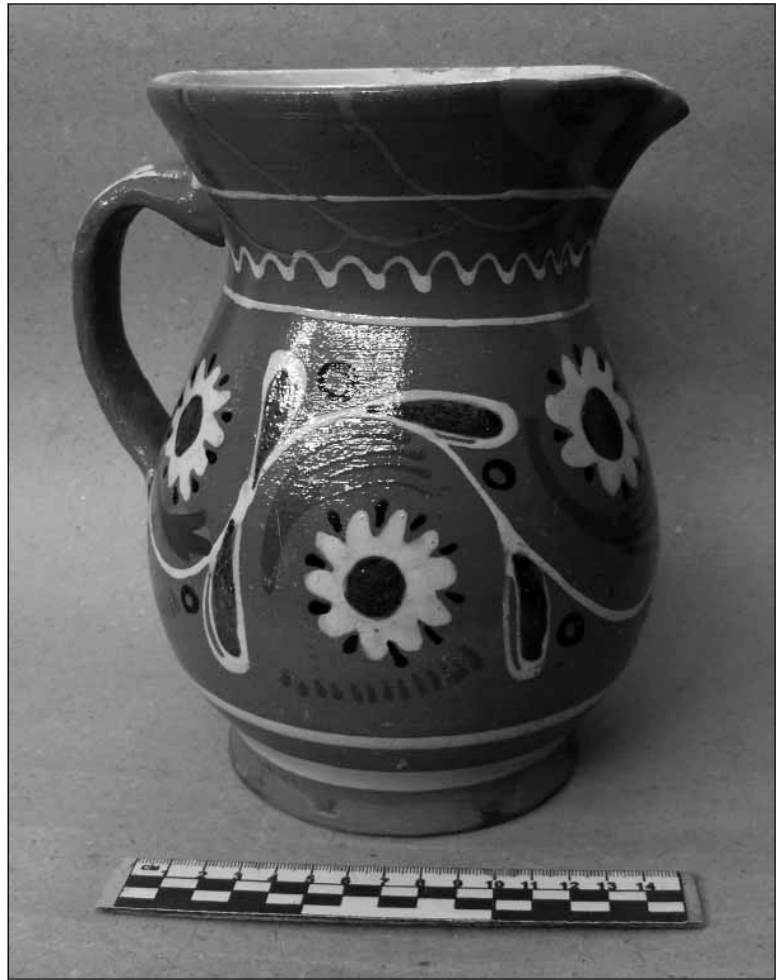

Рис. 4. ПКМВК 10978, Кс 1022. Глечик. XIX – поч. XX ст. с. Дибинці. Відреставровано Н.Г. Кондратенко у 2021 р.

сезонних аграрних робіт, адже має верхнє вухо над горловиною. Побутували бинчики з кінця XIX до середини XX ст. у середній Наддніпрянщині. Виходячи з довгастої форми посуду, зрозуміло, що його призначення – зберігання та перенесення рідин або ягід. Враховуючи конструкцію ручки, накрити кришкою ємність понад горловиною цього виробу досить важко. Це означає, що посуд використовувався протягом нетривалого часу [1, с. 287–288]. Зустрічаються також відомості, що у такому посуді приносили освячену воду із церкви на Водохреща [1, с. 289].

Неодмінним аспектом вивчення музейних предметів є історія їхнього надходження до колекції. На жаль, установити повний шлях дибинської збірки до музею неможливо через значні втрати фондово-облікової документації у руйнівній пожежі 1943 р., яка практично знищила не лише будинок музею, але й значну частину експонатів та документів. За збереженими обліковими позначками можна зробити висновок, що сім мисок (Кс 737, Кс 799, Кс 816, Кс 834, Кс 889, Кс 897, Кс 1024) походять із зібрання Катерини Скаржинської, власниці першого приватного музею в Україні у с. Круглик

Лубенського повіту. У 1906 р. вона передала свою колекцію, що нараховувала понад 37 000 предметів, до фондів музею Полтавського губерньського земства. Ця збірка стала наріжним каменем у формуванні етнографічної та історичної складової колекції [6, с. 9].

Враховуючи значну історичну цінність та високий експозиційний потенціал, особливо актуальним видається питання реставрації збірки предметів із с. Дибинці. Ця робота була розпочата ще у 2008 р. художником-реставратором музею Т.Г. Клименко. Тоді була відреставрована миска Кс 4382. Однак, на той момент реставрація цієї збірки носила спорадичний характер і була пов'язана із науковим опрацюванням предметів, що постраждали у пожежі 1943 р.

Систематичне обстеження зібрання дибинської кераміки проведено у 2016 р. Н.Г. Кондратенко, завідувачем сектору науково-дослідного відділу фондів, та Т.Г. Клименко. За результатами було складено план реставрації, до якого включено предмети, що потребують термінового реставраційно-консерваційного втручання. Наразі до експозиційного простору повернуто вже вісім предметів. Зокрема, у 2016 р. Т. Г. Клименко відреставровано кухоль Кс 959а [7], Н.Г. Кондратенко – тарілку Кс 824 [8]. У 2017 р. у ході підготовки до виставки «Пан Півень: образ птаха в українському декоративно-вжитковому мистецтві» останньою було відновлено дві тарілки із зображеннями птахів Кс 816 [9] та Кс 834 [10].

У 2018 р. у рамках планового опрацювання допоміжного матеріалу, що залишився у колекції музею після повернення предметів із Німеччини у 1948 р., але був у настільки фрагментованому стані, що визначити їх приналежність до того чи іншого виду посуду виявилось неможливо, Н.Г. Кондратенко було відреставровано макітру Кс 5086 [11], після чого її включено до основного фонду. 2019 року у ході підготовки до атестації художників-реставраторів України було відновлено миску із написом «РОССЕВАЯ Р. КОРОПЦЫ» Кс 799 [12]. Пізніше, під час планового опрацювання колекції дибинської кераміки, реставровано також миску із написом «ПОДОРОЖНИКЪ» Кс 737 [13]. У 2021 р. здійснено реставрацію глечика Кс 1022. Нині робота із консервації та реставрації цієї групи пам'яток продовжується.

Підсумовуючи проведене дослідження, можна однозначно зробити висновок, що традиції дибинського гончарства, які зросли на багатому ґрунті, є невід'ємною складовою українського культурного спадку. Своєрідні та характерні орнаменти зробили цей посуд пізнаваним та глибоко колоритним. У своїй праці «Народна кераміка Наддніпрянщини» О. Данченко дуже вдало описала враження, що залишає по собі знайомство з дибинським гончарством: «На розписаному дибинецькому посуді – мисках, тиквах, глечиках, горщиках, макітрах – не знайдеш дрібних невиразних мотивів. І тваринні, й рослинні форми, які тут переважають, – вагомі, повнокровні, їхні краї плавно закруглені й ніколи не

бувають загостреними чи вугластими. Одразу впадає у вічі те, що гончарі не записують всієї поверхні речей. Існує певна рівновага між площею зображення і тла, завдяки чому малюнок набуває ще більшої вагомості і соковитості, які гармонують з масивними формами виробів. Кожна кольорова пляма на дибинецькому посуді – жива. Вона має самостійне значення, не повторює лінійного контуру малюнка і не заповнює цілком площину, ним описану. Гра кольору спостерігається в межах кожної плями, кожної лінії, проведеної різком. Де фарба лягла трохи густіше – там тон її глибший, насичений, а де шар її тонший, там вона більш прозора, неначе акварельна. Завдяки зіставленню контрастних кольорів посилюється сила і яскравість фарб і складається враження багатства й різноманіття палітри» [3, с. 30].

Вироби дибинецьких майстрів приваблюють дивовижною гармонією форми і декору, яка досягається застосуванням низки композиційних прийомів, вироблених і відшліфованих протягом століть. Наукове опрацювання, відновлення й збереження цієї спадщини є першочерговим завданням музейників.

ДЖЕРЕЛА

1. Школьна О. Дибинецька фаянсова фабрика графів Браницьких на Київщині. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.elibrary.kubg.edu.ua>.
2. Овчаренко Л. Гончарне шкільництво як визначальний фактор творчого розвитку українського традиційного гончарства (1894–1941). Опішне: Українське народознавство, 2017. 1296 с.
3. Данченко О. Народна кераміка Наддніпрянщини. Київ : Мистецтво, 1969. 142 с.
4. Пошивайло О. Опішнянська мальована миска др. пол. XIX – поч. XX ст. Опішне: Українське народознавство, 2010. 632 с.
5. Клименко О. Українська народна кераміка в ансамблі традиційного житла: мальована миска. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.etnolog.org.ua>.
6. Супруненко О.Б. Доля колекції музею. *Музеї. Меценати. Колекції: Збірник наукових праць*. Полтава : Археологія, 2000. С. 9–18.
7. Паспорт реставрації РП-307. Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2016.
8. Паспорт реставрації РП-305. Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2016.
9. Паспорт реставрації РП-376. Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2017.
10. Паспорт реставрації РП-377. Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2017.
11. Паспорт реставрації РП-490. Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2018.
12. Паспорт реставрації РП-540. Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2019.
13. Паспорт реставрації РП-596. Паспорти реставрації музейних предметів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Роб. архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського, 2019.

Kondratenko N.H. Pottery items from Dybyntsi village in the museum collection of the Vasyl Krychevskiy Poltava Local Lore Museum: to the question of attribution and restoration

The article is dedicated to studying museum collection of pottery items that originate from Dybyntsi in Kyiv Region, famous for its pot-

ters since the 18th century as it became the pottery center, which united neighbor villages. During 1807–1828 faience factory of the Branytsky Brothers worked here. More than one hundred of local potters worked there. Since the second half of the 19th century clay dishes and fire resisting bricks from Dybyntsi were sold far beyond the region. At the early 20th century art ceramics of Dybyntsi potters won the first prize in Kyiv Region. In 1913 works of local masters – Kalenyk Masiuk, Yelysei Protsenko, Borys Breus, Kyrylo Rodak, Zosym and Yatrop Masiuk – were marked at All-Russian home-produced exhibitions in Kyiv and Saint-Petersburg. Complete list of the gathering is given. It includes 20 objects – bowls, gourds, pots, cup, lid, jars, “makitra” (pot for grinding poppy seeds), “bynchyk” (jar with handle above). Short review of history of Dybyntsi ceramic collection in museum forming is given. As during the Second World War (1939–1945) most of funds documents were lost in the ruining fire, which almost destroyed the museum building and part of its collection, it is difficult to find out concrete source of each object coming. Though according to preserved numbers at seven bowls we can get to know, that they originate from the collection of the private museum of Kateryna Skarzhynska in Kruhlyk village Lubny district. She gave her gathering to the Museum of Poltava Huber-niia Zemstvo in 1906.

Their morphological and typological peculiarities of dishes are observed. The most numerous group unites bowls. They are divided according to their form and size. The whole collection is also analyzed according to type of decoration. Groups of items decorated with pictures of animals, plants and geometrical elements are outlined.

Special attention is paid to restoration of Dybyntsi dishes by conservators from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, minding their great historical value and expositional potential.

Key words: ceramics, dishes, pottery, collection, restoration, Dybyntsi, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. Shkolna, O. Dybynetska faiansova fabryka hraiv Branytskykh na Kyivshchyni [Dybyntsi faience factory of the Branytsky brothers in Kyiv region]. Retrieved from <http://www.elibrary.kubg.edu.ua> [in Ukrainian].
2. Ovcharenko, L. (2017). *Honcharne shkilnytstvo yak vyznachalniy faktor tvorchoho rozvytku ukrainskoho tradytsiynoho honcharstva (1894-1941)* [Pottery schooling as determinant of creative development of Ukrainian traditional pottery (1894-1941)]. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo. [in Ukrainian].
3. Danchenko, O. (1969). *Narodna keramika Naddniproshchyny [Folk ceramics of the Dniپر River area]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
4. Poshyvailo, O. (2010). *Opishnianska maliovana myska dr. pol. 19 – poch. 20 st. [Opishnianska painted bowl of the second half of the 19th – early 20th cc.]*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo. [in Ukrainian].
5. Klymenko, O. *Ukrainska narodna keramika v ansambli tradytsiynoho zhytla: maliovana myska [Ukrainian folk ceramics in ensemble of traditional home: painted bowl]*. Retrieved from <http://www.etnolog.org.ua> [in Ukrainian].
6. Suprunenko, O. (2000). *Dolia kolektsii muzeiu K. M. Skarzhynskoi [Faith of K. M. Skarzhynska's museum collection]*. *Muzei, Metsenaty. Kolektsii*, pp. 9–18. [in Ukrainian].
7. Conservation passport CP-307 (2016). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
8. Conservation passport CP-305 (2016). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
9. Conservation passport CP-376 (2017). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
10. Conservation passport CP-377 (2017). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
11. Conservation passport CP-490 (2018). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
12. Conservation passport CP-540 (2019). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].
13. Conservation passport CP-596 (2019). Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [In Ukrainian, unpublished].

*Стаття надійшла до редакції 19.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК 069(477-25)«193»

**А.С. Яненко
І.М. Олексюк**

КИЇВСЬКИЙ АНТИРЕЛІГІЙНИЙ МУЗЕЙ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ 1930-х рр. (ВОЛОДИМИРСЬКИЙ ФІЛІАЛ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНОГО ГОРОДКА)

Статтю присвячено Київському (Всеукраїнському) антирелігійному музеєві – філіалу Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок», що функціонував протягом першої третини 1930-х рр. у Володимирському соборі. Наведено перспективний план експозиції музеєфікованого храму на підставі тогочасних публікацій, архівних документів, фотографічних знімків та збережених інвентарних книг заповідника; реконструйовано зміст виставкових груп, відтворено музейні тексти та окреслено склад історико-культурних і мистецьких пам'яток, використаних у експозиційній діяльності Володимирського філіалу. Залучено до наукового обігу маловідомі візуальні джерела з історії київського музейництва першої третини 1930-х рр. з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Проілюстровано основні технології політизації музейної справи й методи антирелігійної пропаганди за радянських часів.

Ключові слова: Київський (Всеукраїнський) антирелігійний музей, Всеукраїнський музейний городок, експозиція, музейна колекція, пропаганда, Київ, УСРР, 1930-ті рр.

Протягом останніх років чимало дослідників звертаються до тематики ідеологій, технік емоційного впливу на соціум, маніпуляцій свідомістю суспільства та їхнього прояву на державному чи побутовому рівні, до проблематики конструювання ідентичностей у історичній ретроспективі. Ці студії актуалізовані, зокрема, й інформаційною війною – складовою гібридної російсько-української війни, яка сягає корінням щонайменше першої чверті XVIII ст., коли за правління Петра I формувалася якісно нова імперська концепція, покликана, серед іншого, поглинути та «перетравити» українську державність. Інструментами цієї війни були і є всі елементи культури, передовсім мова, мистецтво, наука та їхні матеріальні втілення – книги, живопис, скульптура, твори декоративно-ужиткового мистецтва. Ці об'єкти історико-культурної і мистецької спадщини протягом 1920–30-х рр. широко використовували для ідеологічних маніпуляцій, експонували в музеях, що за тоталітаризму виконували соціально-політичні замовлення радянської влади. Прикладом політизації музейництва, «переписування» і «підміни» змістів експонатів, активізації антирелігійної пропаганди та остаточної перебудови науки і культури на «марксистсько-ленінській рейки», що набули тотального характеру в інтелектуальному співтоваристві УСРР/УРСР між двома світовими війнами, є історія Київського (Всеукраїнського) антирелігійного музею – Володимирського філіалу Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» (ВМГ). Створення й діяльність цього музейного осередку почасти висвітлена дослідниками/цями української гуманітаристики [1; 2, с. 319–331; 3]. Ці студії й маловідомі джерела, передовсім фотографічні знімки з колекції Національ-

Іл. 1. Співробітники Всеукраїнського музейного городка І.Т. Ковчик (?), П.А. Карпенко, Ю.А. Лесневський, О.М. Жаров. 1930-ті рр.

ного заповідника «Кієво-Печерська лавра», спонукають конкретизувати структуру й наповнення експозиції антирелігійного музею у Володимирському соборі в Києві першої третини 1930-х рр.

Мета цієї розвідки – реконструювати експозиційний простір Володимирського філіалу ВМГ, залучити до наукового обігу маловідомі візуальні джерела з історії київського музейництва першої третини 1930-х рр., на прикладі музейних текстів філіалу проілюструвати основні технології політизації й методи антирелігійної пропаганди й агітації радянських часів, а також окреслити перспективи виявлення музейних предметів з Київського (Всеукраїнського) антирелігійного музею в сучасних колекціях України¹.

Володимирський собор у Києві ухвалили закрити і перетворити на антирелігійний музей постановою ВУЦВК УСРР від 5 серпня 1929 р. Організацію новоутвореного музейного осередку доручили Всеукраїнському музейному городку – заповіднику на теренах Києво-Печерської лаври. Утім, фактичні роботи з улаштування філіалу розпочали лише на початку 1930 р. – «на п'ятому місяці бюджетового року, без жодних заздалегідь передбачених асигнувань» [3, с. 436–437]. 29 квітня 1930 р. офіційно завідувачем Київського антирелігійного музею призначили Павла Андрійовича Карпенка (1904–?) [4, с. 173] (іл. 1).

Ще на початку 1930 р. П.А. Карпенко запропонував

1. Висловлюємо щирі вдячність колегам та однодумцям Наталі Онопрієнко, Аліні Вариводі, Інні Івакіній, Наталії Батенко, Анні Титаренко за надану допомогу, консультації, підтримку і всіляке сприяння у підготовці цієї статті.

«Проспект організації Всеукраїнського антирелігійного музею (у Володимирському соборі) з деталізацією розташування музейної експозиції», де виклав основні організаційні засади філіалу та очікуваний тематичний зміст музеєфікованого простору храму. При утворенні антирелігійного музею мали врахувати «специфічні фактори релігійного життя на Україні, які протягом минулих століть формували активні релігійно-монархічні осередки, одним з яких в Києві був Володимирський собор»², роль храму «як центру монархічної і релігійної пропаганди», художню цінність пам'ятки, що мала «підсилювати загальний науково-музейний і агітаційно-пропагандистський антирелігійний антураж». Експозицію філіалу планували систематизувати за відділами і групами. В основному просторі храму (т. зв. «І-й поверх») – відділ «Володимирський собор як осередок монархічної реакції» з експозиційними групами «церковна торгівля» (вівтарна частина), «християнство і «святі» князі» (правий і лівий приділи), «хрещення Руси-України» (хрещальня), «християнські свята» (праворуч від вівтаря), «мистецтво на послугах церкви». Основне завдання цього відділу вбачали у тому, щоб «на конкретному музейно-антирелігійному матеріалі глядач міг скласти собі систематичний висновок про причини, розвиток і модернізацію християнства на Україні і переконалість

2. Цитати подано мовою оригіналу зі збереженням усіх орфографічних і стилістичних особливостей, скорочені слова, крім загальноживаних скорочень, розшифровано у квадратних дужках, пунктуація узгоджена із сучасними нормами українського правопису без застережень.

в його реакційній ролі». На хорах собору (т. зв. «II-й поверх») запроектували відділ «Церква проти науки й трудящих» з експозиційними групами «походження християнства на Україні», «релігія і контрреволюція», «наука і релігія про походження світу й людини», «релігія й медицина», «релігія й сільське господарство», «релігія й жінка», «марксизм і релігія», що мали на меті «розгортати перед глядачем картину минулого, яка своїми різкими прикладами з історії розвитку християнства на Україні буде стимулювати глибоке наукове розуміння сучасної войовничої атеїстичної боротьби проти релігійної ідеології та сприятиме розповсюдженню серед мас марксистського світогляду» [5, арк. 1–13в.].

У «Проспекті» П.А. Карпенко деталізував тематику і запропонував «перспективне окреслення» кожної експозиційної групи. «Церковна торгівля» мала охопити сюжети з історії торгівлі «напередодні розвитку християнства» та «в добу князівського володіння», київського купецтва, монастирів, розповісти про торгівлю сіллю, рибою, борошном, горілкою, реліквіями, мощами, банківські вклади церкви за «доби торговельного та промислового капіталізму», висвітлити церковну торгівлю у 1905 р., напередодні Першої світової війни, протягом подій 1917 р. тощо. Група «Церква й «святі» князі» у перспективі містила такі теми як «клясова роля представників християнського культу», «панування земне продовжується й на небі», ««святі» князі на послугах церкви», «князівство як визискувач трудящого люду», ознайомлювала відвідувача із князем Володимиром, княгинею Ольгою, Олександром Невським, Андрієм Боголюбським, святими Костянтином і Оленою, Борисом і Глібом, патріархом Філаретом та ін. Експозиція «Хрещення Руси-України» передбачала 20 складових, зокрема «поганські вірування предків слов'ян», «торгівля Київ», «розвиток купецтва», «київське купецтво у Візантії», «запозичення християнських вірувань», «роля купців-християн», «охрещення киян», «охрещення Руси й побут», «охрещення й церковна догматика», «охрещення й мистецтво», «охрещення в творах Васнецова», «кн. Володимир як фундатор охрещення Руси-України» тощо. Група «Християнські та революційні свята» відображала тогочасне заідеологізоване бачення походження християнських свят та їхню «клясово-політичну роль», ключовими моментами цієї експозиції мали стати оповіді про Воздвиження Хреста Господнього, Покрову Пресвятої Богородиці, Водохреща, Різдво, Великдень; заплановано тематичні розділи «свята притуплюють політичну свідомість», «свята – день мобілізації ворожих сил», «свята в місті», «свята на селі», «свята й п'ятиденка», «революційні свята – безвірницькі свята» і т. п. Про розвиток мистецтва в Україні, зразки церковного мистецтва в містах, вплив Візантії та Італії, історію будівництва, створення розписів і оздоблення Володимирського собору в Києві, а також пролетарське мистецтво мала розповісти група «Мистецтво на послугах церкви».

Іл. 2. Відбиток штамп Антирелігійного музею – Володимирського філіалу Всеукраїнського музейного городка у Києві. Перша третина 1930-х рр.

Запроектована експозиція «Релігія й контрреволюція на Україні» мала охопити 25 підтем: «1905 рік і релігія», «охранка й релігія», «9 січня [1905 р.] й релігія», «відозва церковного Синоду», «церковники й державна душа», «архиеп[ископ Холмський і Люблінський] Євлогій [(Георгієвський)]», «чорносотенець Антоній [(Храповицький)]», «церква про Ленські події», «церква та церковні війни, військове духівництво», «війна 1914 р. та релігія», «участь духівництва в війні», «матеріальна допомога церкви», «відозви, листівки, метелики», «чорносотенсько-церковний рух у Києві», «лютнева революція й церква», «липеневі дні і активізація духівництва», «жовтнева революція й релігія», «петлюровщина й церква», «деникинщина й церква», «окупація й роля духівництва», «чернецтво й революційний рух», «хресні ходи в Києві», «контрреволюційність активності духівництва», «погроми і релігія», «революційний Київ і релігійна контрреволюція». Група «Релігія – шкідник сільського господарства» розповідала про «зразки відсталої сільськогосподарської техніки», «культурну відсталість, [що] допомагає релігійному руху на селі», сільськогосподарський побут, свята Петра і Павла, Іллі, Покрови та їхню «виробничу суть», «освячення полів під час посухи», хресні ходи з молитвою про врожай, машинізацію сільського господарства, пролетарську сільськогосподарську техніку, хати-читальні у радгоспах, гучномовці та про те «як колективізація рятує селянство від злиднів». Тематику взаємодії церкви й жіноцтва – «поневолення жінки домашнім господарством», «нерівноправності жінки за царату», «культурної відсталості» й релігійності жінки, боротьби жіноцтва «за своє визволення», становища жінки у Великій Британії, Німеччині, Франції, Америці, участі жінок у подіях 1917 р., у «мирному соціалістичному будівництві», колективізації й «боротьбі за новий побут» – запланували відобразити у групі «Релігія й жінка». Експозиція «Марксизм та релігія» складалася зі змістовних блоків «соціальний лад та релігія», «марксиста про шкідливість релігії», «як знищити релігію», «релігійна та пролетарська мораль», а група «Наука й релігія про походження світу й людини» – «Земля

Іл. 3. Картина «Хрещення» у інтер'єрі Володимирського собору в Києві. Фотознімок 1932 р.? [КПЛ-Н-2718]

в світовому просторі», «походження Землі й сонячної системи», «геологічна історія Землі», «геологічна історія України», «походження людини», «первісна людина на Україні, людина льодовикового періоду», «як людина завойовувала земну кулю (від кам'яного ножа до Дніпрельстану та комбайна)» [5, арк. 2–3зв.].

У перспективі співробітники Всеукраїнського антирелігійного музею мали також розгорнути експозиційну групу «Знахарство в Україні», відділи релігійних спільнот, сучасної медицини і санітарного просвітництва, медицини «відсталих народностей» та медицини у священних книгах [5, арк. 4–4зв.].

П.А. Карпенко наголошував на доцільності улаштування початкової тимчасової експозиції Володимирського філіалу, яка б уможливила відкриття музею для відвідувачів вже у березні 1930 р. Такою експозицією мали стати «щити з написами й гасла»: «Пам'ятай, що боротьба проти релігії – є боротьба за соціалізм», «П'я-

тирічка – шлях до безрелігійного суспільства», «Замість церкви ми йдемо в Музей», «Колективізація сільського господарства збільшує ряди войовничих безвірників», «Тепер ми йдемо не до церкви, а в колгосп»; «Розвиток християнства на Україні підсилювався великими прибутками церковної торгівлі, яка від далеких часів князівського володіння до революції 1917 р. росла, ширилась і зміцнювалась», «Князя Володимира й інших, хто знущався з трудящого люду, хто надмірною експлуатацією кріпив спілку бога й царя, хто кров'ю трудівників заливав князівські престולי, таких церква визнавала святыми й прилучала до складу “равноапостольних”», «Для зміцнення економічно-торгівельних стосунків з Візантією кн. Володимир в 988 р. за допомогою збройної сили охрестив кіян, колишніх поганців, на християн. Запровадження християнства поповнило державну скарбницю новими скарбами тому, що князівська вдала забирала у поганців майно, а церква після цього одержувала їхні душі», «Церква уміло використовувала мистецтво до своїх послуг. Праці відомих майстрів: Васнецова, Сведомського, Катарбінського, Прахова, Нестерова і інших є доказ того, як Володимирський собор поступово досягав своєї мети: стати активним осередком чорносоотної й класово-ворожої трудящим релігійної пропаганди» [5, арк. 1зв–2].

Урочисте відкриття Київського антирелігійного музею відбулося 17 квітня 1930 р., а на першотравневі свята «трудяща людність вперше оглядала собор як початок своєї нової роботи, просякнутої політичним змі-

том на фронті класової боротьби і соціалістичного будівництва» [6] (іл. 2).

9 травня 1930 р. на зборах Наукової колегії ВМГ П.А. Карпенко сформулював запит на видачу музейних предметів з секцій культів, металу й коштовного каміння та з Великої Печерської церкви, необхідних для експозиційної роботи Володимирського філіалу. Члени Наукової колегії ухвалили видати необхідні матеріали після огляду на тимчасове зберігання («користування») згідно зі списком, складеним завідувачем антирелігійного музею, до остаточного виявлення дублетності фондів та цільового комплектування філіалу [7, арк. 6].

Тоді ж, на початку травня 1930 р., П.А. Карпенко повідомляв, що за короткий час існування музею «пропустив 12 830 відвідувачів, але це принесло певні пошкодження стін та такий випадок хуліганства, коли порізали дві ікони, що свідчить за катастрофічне положення питання про наглядачів та екскурсоводів». До 1 червня вважа-

лося необхідним розгорнути відділи: медицина та релігія; церковна торгівля; початки християнства; мистецтво на послугах церкви; походження людини; атеїзм в Україні [7, арк. 6]. 28 лютого 1931 р. на засіданні науково-дослідного сектору ВМГ П.А. Карпенко зазначив, що у філіалі «охоронно переглянуто всі експонати», закінчено інвентаризацію, виготовлено декілька плакатів, підготовлено публікацію «Володимирський собор на службі царату», яку планували надрукувати як листівку-метелик, складено проєкт реекспозиції, а також розгорнуто нові відділи [7, арк. 41]. Відповідно до клопотання ВМГ перед Укрнаукою НКО УСРР про видачу паперу з метою видання антирелігійної літератури, навесні 1931 р. до друку підготували «Провідник по Володимирському антирелігійному філіалу» [7, арк. 69].

Протягом першого року роботи співробітники філіалу підготували для відвідувачів низку експозиційних груп, передбачених початковим «Перспектом»: «Володимирський собор на службі царатові» («Історія собору»), «Церковна торгівля», «Релігія і медицина», «Мистецтво на послугах церкви» («Мистецтво на службі церкви»), «Православ'я на Україні» («Культ Варвари», «Культ Володимира») [1; 2, с. 325].

На початку свого існування Київський антирелігійний музей отримав схвальну оцінку, головне досягнення філіалу ВМГ полягало у тому, «що він не відривається від сучасності», «не обмежує своїх завдань копанням в старих церковних речах, а організує матеріал так, щоб викривати контрреволюційну роль релігійників різних мастей та гатунків в різні історичні періоди і на даному етапі у всіх ділянках... соціалістичного будівництва: в індустріалізації, колективізації, культурній революції тощо». У відділі «Релігія й медицина» на конкретних матеріалах ілюстровано «шкоду релігії для здоров'я трудящих, як попівство ширило різні соціальні хвороби через причастя, цілування хрестів, мощів тощо», показано низку «експонатів-потвор, що народжуються від нездорових батьків», «в яких умовах була жінка за царату під час пологів (пологи в хліві з бабками) і виявлена роль релігії, що освячувала темряву, забобони і безкультурність». Співробітники музею розпочали підготовку нового розділу «Релігія та охорона здоров'я трудящих», де планували експонувати в окремих підвідділах матеріали щодо становища жінки-матері в радянський час, охорони її здоров'я, охорони дитини, дитсадків, ясел, пологових будинків тощо, і становища жінки та дитини «за царату та спілки з ним довгогрибних мракобісів». Тут планували висвітлити й охорону здоров'я та праці «за безвірницької влади трудящих»:

Лл. 4. Стінопис із серафимами у інтер'єрі Володимирського собору в Києві. Фотознімок 1932 р.? [КПЛ-Н-1250]

соціальне страхування, будинки відпочинку, курорти, санітарно-гігієнічні умови життя, «всі засоби лікування трудящих за останнім словом медицини». Як контраст радянській дійсності в експозиції демонстрували «релігійні “методи лікування” – «серію “небесних лікарів”»: Богородицю, Ісуса, Пантелеймона, Серафима Саворського і т. ін., а в окремій вітрині – всю «небесну поліклініку», де зазначено від якої хвороби «лікує», у які дні та який святий (розпис цієї «поліклініки» цілком серйозно опубліковано було київським духовним комітетом в 1910 р.). Філіал водночас розгортав відділ природознавства з експонатами про походження світу й життя. Антитезою цим матеріалам використовували сцени «створення світа» Господом у монументальному живописі храму. Запланований у центрі собору відділ «Соціалістичне будівництво і шкідництво релігії» мав унаочнити «всю шкідницьку клясову суть релігійників усіх гатунків, їхню боротьбу проти соціалістичного будівництва на фабриці, заводі; боротьбу проти темпів, проти поліпшення якості продукції, проти безперервки, 5-денки, раціоналізації і т. д.», розпові-

Іл. 5. Вхід до Володимирського філіалу Всеукраїнського музейного городка. Травень 1931 р. [КПЛ-Ф-4163]

сти про «релігійницьку агітацію проти колективізації, підпали колгоспів сектантами-куркулями, шкідництво їхнє при переведенні кампаній, терористичні виступи». Задля наповнення цієї експозиційної групи матеріалами співробітники філіалу виїздили до сіл, на заводи, налагоджували зв'язок зі сількорами і робкорами, аби виявити «живі сьогоднішні факти шкідництва релігійників». У музеї організували читальню [8, с. 9–10].

Протягом 1931 р. внесли зміни до експозиційних груп «Володимирський собор на службі царату», «Церковна торгівля», «Релігія та медицина», «Православ'я на Україні»; змонтували експозицію «Релігія й війна»; виготовили етикетаж у кількості 159 одиниць; отримали музейні предмети й допоміжні матеріали для групи «Походження людини» [9, арк. 63], яку відкрили для відвідувачів 1932 р. [10, с. 169].

З березня 1932 р. здійснили обстеження живопису Володимирського собору [11, арк. 23] і склали кошторис реставрації пам'яток малярства храму: картин «Різдво» («зароблення тиньком та офарбовка пошкоджених місць, закріплення шелушіння фарби, промивка закоптілости та запорошености»), «Преображення» («укріпити тиньк, грунт з фарбою, промити, загублені місця доробити фарбою»), «Адам і Єва» пензля В.М. Васнецова («укріпити грунт, промити запорошеність та закоптілість»), «Вхід в Єрусалим» і «Суд

Пілата» («укріпити тиньк, фарбу, промити»), «Воскресіння Лазаря» і «Розп'яття» («промити закоптелість та запорошеність»), «Хрещення» («укріпити відставання фарби, зняти холст з дошки, перенести фарбу на нове полотно та взяти на підрямок») (іл. 3), «Страшний суд» («укріпити місцями відставання ґрунту, промити закоптілість та запорошеність»), стінопис з серафимами («закріпити, заробити фарбою, загублені місця поновити») (іл. 4), а також орнаментацию на хорах («укріпити, загублені місця заробити»). Реставрацію мав виконати К.І. Кржемінський [12, арк. 23].

1932 р. у Володимирському філіалі функціонувала експозиція із загальною назвою «П'ятирічкою по релігії», яка «в художніх плакатах» демонструвала «перемогу соціалістичного будівництва над контрреволюцією, темрявою». Співробітники здійснили чергову реекспозицію наявних груп «в напрямку загострення їх антирелігійного змісту», оновили музейні тексти (етикетаж, плакати, гасла, написи – 71 одиниця), змонтували плакати «на бойові безвірницькі теми» під загальною назвою «Бльок – ист безвірника», розпочали працювати над новою експозиційною групою «Походження рослини та тварини», відкрити яку планували 1933 р. [9, арк. 16–17].

Навесні 1933 р. діяльність Володимирського філіалу, як і всього ВМГ, піддали нищівній критиці. Тодішній в. о. директора заповідника Василь Іванович Касій

Іл. 6. Фрагмент експозиційної групи «Церковна торгівля» Київського антирелігійного музею. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КІЛ-Ф-9572]

Іл. 7. Рака з часточками мощей святих XIX ст. у експозиції Володимирського філіалу ВМГ. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КІЛ-Н-1453]

Іл. 8. Фрагмент експозиційної групи «Релігія і медицина» Київського антирелігійного музею. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Ф-4174]

Іл. 9. Фрагмент експозиції відділу «Культ Володимира» Київського антирелігійного музею. Хори у північній частині Володимирського собору. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Н-2521]

наголошував, що керівництво Всеукраїнського антирелігійного музею застосовує практики «очковтирательства, користуючися з байдужості науково-дослідного сектору [ВМГ]»; відкрити 1 травня 1933 р. експозицію охарактеризував як «демонстрування скілька лубкових антинауково опрацьованих експонатів» [9, арк. 163].

18 червня 1933 р. розпочала роботу комісія з перевірки стану Володимирського музею в складі співробітників заповідника О.І. Михайловського (голова), В.М. Венгрженівської, О.М. Жарова і П.А. Карпенка, утворена відповідно до наказу ВМГ від 24 квітня 1933 р. Складено відповідний акт й здійснено фотофіксацію [13].

Улітку того ж року під час чистки радпарату ВМГ Павла Карпенка охарактеризували як «в музейній справі обізнаного слабо» і непридатного до керівної посади. 8 вересня 1933 р. він передав антирелігійний музей Л.Г. Браверман, членці КП(б)У, режисерці за освітою, котра обійняла посаду наукового співробітника II категорії ВМГ кількома місяцями раніше – у червні [13; 14, арк. 13, 14].

Відсутність згадок про Володимирський філіал у документації ВМГ з 1934 р. дає можливість припустити, що Київський (Всеукраїнський) антирелігійний музей припинив функціонувати наприкінці 1933 – на початку 1934 р.

Підставою для реконструкції змісту виставкових груп, відтворення музейних текстів та окреслення складу історико-культурних і мистецьких пам'яток, використаних у експозиційній діяльності Володимирського філіалу, кількість яких на травень 1931 р. сягала 2 500 одиниць зберігання [6], є візуальні джерела з колекції НЗ «Києво-Печерська лавра» (фотографічні знімки на скляних фотопластинах та відбитки – світлини), а також збережені інвентарні книги ВМГ, у яких зафіксовано «рух» музейних предметів з філіалу до основних фондосховищ заповідника протягом 1930–1933 рр.

Центральний вхід до Володимирського собору Києва (тодішня й сучасна адреса бульвар Тараса Шевченка, 20), перетвореного на філіал ВМГ, оформили вивіскою «Антирелігійний музей», хрести у екстер'єрному оздобленні храму «прикрили» п'ятикутними зірками. Ліворуч від входу розмістили гасло «Боротися проти релігії – це значить боротися за соціалізм» та інформацію, що музей відчинено щодня крім вихідних з 10 до 4; праворуч – заклик «Перетворимо осередки релігійної контрреволюції на вогнища соціалістичної безвірницької культури» й табличку з уточненням назви «Володимирський філіал Всеукраїнського музейного городка» [15] (іл. 5).

Експозиційну групу «Мистецтво на послугах цер-

Іл. 10. Гробниця святого Володимира, створена коштом відставного гвардії поручика О.С. Анненкова для Десятинної церкви в Києві. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Н-2709]

кві» («Мистецтво на службі церкви») втілили через пояснювальні музейні тексти пропагандистського змісту до стінопису й живопису собору. «На іконостасах та стінах Володимирського собору виображено: 1. Князь Володимир. 2. Цар Костянтин. 3. Князь Борис. 4. Князь Гліб. 5. Князь Мих[айло] Чернігівський. 6. Князь Мих[айло] Тверський. 7. Князь Андрій Боголюбський. 8. Князь Ол[ександр] Невський. 9. Князь Волод[имир] Ярославич Новгородський. 10. Князь Мик[ола] Святоша Чернігівський. 11. Князь Довмонт Псковський. 12. Княгиня Ольга. 13. Цариця Єлена. 14. Княгиня Ірина. 15. Княгиня Євдокія. 16. Княгиня Февронія Муромська. 17. Княгиня Євфросинія Суздальська. Царів та княгинь – кривавих пропагаторів християнства на Україні» [16]. Планшети оповідали відвідувачам про кожного з «пропагаторів»: «Княгиня Євдокія, жінка кн. Дмитрія Донського, що на подяку духівництву за вірну службу князівському престолові, збудувала великого Вознесенського монастиря в Москві. В інтересах царату духівництво реклямувало

Лл. 11. Відвідувачі біля дерев'яної раки святої великомучениці Варвари на хорах Володимирського собору в Києві. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КІЛ-Н-3028]

його фундаторку як святу. Реакційні кола капіталістичної Росії, свого часу, намагались канонізувати кн. Євдокію, щоб відвернути увагу трудящих від клясової боротьби. Неканонізовану кн. Євдокію виобразив худ. [В. М.] Васнецов»; «Великий князь Олександр Невський, що нещадно визискував своїх поневолених підданців, огнем і мечем присмирюючи непокірних (повстання в: Новгороді, Суздалі, Ярославлі). Року 1380 Володим. боярство й церковники запроваджують культ свого патрона князя Ол. Невського. Цар Іоан III, щоб надати своєму царству належної релігійної величності, Стоглавому соборові дає наказа про негайну канонізацію низки вмерлих представників панівних кляс. До канонізованих потрапив і кн. Ол. Невський, мощі-кістки якого, як каже сама церква, 1491 р. «огорели». Року 1723 Петро I, надаючи новій столиці С.-Петербургу «релігійної освяченості» наказує т. зв. мощі Ол. Невського перевезти в Петербург. Худ. Васнецов виобразив Ол. Невського як князя-бога в оточенні вигаданих небожителів: Божої Матері та Марії Магдаліни» [17]; «Князь Довмонт княжив у Литві. Року 1269, ворогуючи з кн. Войшелгом за князівський престол, захоплює Псковське володіння. Збройними походами ходив на Естонію, Данію а батьківщині

Литву – насаджуючи православ'є. За охорону клясових інтересів релігії, за потурання нещадної експлуатації трудящих – церквою та монастирями кривавого кн. Довмонта залучили до складу «святих»; «Володимир Ярославич – внук київського князя Володимира. Княжив у Новгороді року 1043. Підчас збройного походу проти греків – загинув. Церква освячуючи грабінницькі походи надає святості їх проводирям та зокрема кн. Володимиру» [18]. Відповідні коментарі супроводжували й олійний живопис храму: «року 1917 7–10 квітня генерал-лейтенант Пенкін В. К. на смерть своєї дружини Олександри виставив оцей кіот з виображенням так званої святої цариці Олександри як виображення своєї жінки змальнованої художником [І. С.] Іжакевичем» [19], а «вигаданого дідуся молільника Миколу Мірлікійського змал[ював] [М. К.] Пімоненко» [20].

Над головним іконостасом розмістили напис «Пам'ятай! Що боротьба проти релігії – це боротьба за соціалізм» [21]. У головному вівтарі, т. зв. відділі «Соціалістичне будівництво і шкідництво релігії», змонтували гасло «Жовтнева перемога – загибель релігії», на жертівнику – щит з написом: «Використаймо досвід революції 1905 р. для зміцнення обороноспроможності соціалістич-

Іл. 12. Постамент (подіум) першої половини XVIII ст. під раку святої великомучениці Варвари.
Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПІ-Н-1456]

ної батьківщини – проти зазіхань світового імперіалізму та його прислужниці церкви». Уздовж апсиди розташували стенди щодо вартості будівництва й оздоблення Володимирського собору [22]. Зокрема наголошувалося, що «будівля собору коштує понад 1000.000 к-б.» [17], а під час будівельних робіт 1878 р. використовували працю арештантів «без інструмента по 22 коп. в день» [20].

В основному просторі храму організували й т. зв. читальню, оформивши плакатами-закликами: «Вище прапор культурної революції», «За участь в соціалістичному будівництві», «Боротьбою проти правого ухилу та “лівих” закрутів в антирелігійній роботі, зміцнемо міжнародний пролет-безвірницький фронт» тощо [23].

Група «Церковна торгівля» на хорах собору містила переліки «прибутків попів» [8], вітрини зі зразками «образів, що ними торгувала церква» [24], кружками-карнавками, ковчегами для мощей з відповідними музейними текстами: «Колекція так зв. мощей, що фабрикувалися церквою й царатом з гнилого непотріб'я для ганебного обдурювання та визиску трудящих: 1. Три частки невідомих святих. 2. Частка мощей Пантелеймона – лікаря “небесної поліклініки”. 3. Частки мощей Спиридона, Хараламія, Макарія, Дмитрія, Фоки, Єфрема, духовних та фізичних експлуататорів трудящих»³;

3. Ідеться про мощевик з мартирію, що стояв біля південної стіни Катерининського приділу Михайлівського собору в Києві.

«Зразок релігійної фальсифікації та шахрайства: 1. Частина руки невідомого святого. 2. Частина так званих мощей вигаданої Варвари. 3. Частка до так званих мощей князя Володимира. 4. Частка з невідомих мощей царя Костянтина та інші, за допомогою яких церква висмоктувала у трудящих останні копійки» [25] (іл. 6). Сюди ж на експонування перевезли низку рак: з Великої Печерської церкви – «зразок так званих мощей, що фабрикувалися церквою та царатом десятками та сотнями з гнилого непотріб'я, щоб відвернути увагу трудящих від клясової боротьби», що «як предмет церковної торгівлі до грудня 1929 р. перебувала в Успенському соборі Києво-Печерської лаври» [26]; а також «Універмаг церковної торгівлі з гнилого непотріб'я, трухлявих кісток та забрудненого віску, – що складають 88 часток з так званих мощей вигаданих святих, князів, купців, землевласників – в рясах, ченців та інших духовних і фізичних експлуататорів трудящих». Табличка, розташована на раці, стверджувала, що «системою молитов, постів та нещадного визиску релігія відвертала увагу трудящих від клясової боротьби» [27] (іл. 7). Імовірно,

Срібний мощевик використовували для зберігання часточок святих Спиридона Триміфутського чудотворця; Великомученика і цілителя Пантелеймона; священномученика Харлампія; священномученика Макарія, митр. Київського; Великомученика Дмитрія мироточивого; священномученика Фоки, еп. Синопійського; преподобного Єфрема Сірина і трьох часточок невідомих святих.

Лл. 13. Фрагмент експозиційної групи «Походження людини» Київського антирелігійного музею. Фотознімок 1932р.? [КПЛ-Н-2504]

у експозиції «Церковна торгівля» використали і гробницю, створену коштом відставного гвардії поручика О.С. Анненкова 1841 р. для Десятинної церкви, з пояснювальним текстом: «Рака з фабрикованими частками мощей вигаданих 50^{ма} «святих». По закритті Десятинної церкви з волі трудящих цю раку як зразковий експонат попівського шахрайства було переведено в Антирелігійний музей (червень 1930 р.) «Універсальна рака» являє собою звичайну дошку з 50^{ма} дірочками залитими воском і покритими лосняком (слюдою)» [28].

«Небесну поліклініку «лікарів фахівців», із зазначенням «які святі від яких хвороб «лікують»» експонували у групі «Релігія і медицина» [8, с. 9–10]. Музейні тексти стверджували, що «мощами церква лікувала трудящих від усіх хвороб, поширюючи через культове цілування вселякі хвороби», «православна церква виображала на іконах усіх хто ссав кров у трудящого люду, або ж вигадані євангельські події», «робітничо-селянська безвірницька трудяща людність, викривши спекулятивні церковні махінації, відкинула геть ікону як шкідливий, непотрібний релігійно-побутовий хлам» [29]; закликали: «Геть жени попа – клич лікаря. Як хворітимеш, не допоможуть тобі ні свічки перед образами, ні молитви й молебни вигаданому богові. Отож додержуй гігієни й поради лікаря й ти будеш міцним будівником соціалізму» [30] (іл. 8).

Експозиції «Культ Володимира» і «Культ Варвари», що вірогідно утворювали групу «Православ'я на Україні», розмістили на хорах. Виготовили заплановані П.А. Карпенком для початкової експозиції щити з написами: «Князя

Володимира й інших, хто знущався з трудящого люду, ... церква визнавала святими й прилучала до складу «равноапостольних» і «для зміцнення економічно-торгівельних стосунків з Візантією кн. Володимир в 988 р. ... охрестив кіян...», а також додаткові: «У своїх клясових інтересах зв'язок з вигаданим богом буржуазія мислила не інакше як через своїх посередників – ченців князів та равноапостольних», «Щоб приспати клясову свідомість трудящих, придушених важкою працею на інших, церква століття пропагувала шкідливу християнську мораль, ставлячи за приклад для інших культ равноапостольного князя Володимира, що свого часу коло Києва в селі Берестовому мав власний гарем, в якому для християнської утіхи Володимира перебувало 200 жінок» [31; 32] (іл. 9). У вітринах розмістили пам'ятки, пов'язані з ім'ям святого та його релігійними реформами: текстильні вироби (покрови, літургійні воздухи і покрівці, облачення духовенства тощо) з церкви університету св. Володимира, що надійшли до фондів ВМГ (тоді – Лаврського музею культів і побуту) ще восени 1924 р. [21; 33]; «церковний посуд виготовлений в пам'ять 900-ліття запровадження християнства на Україні» (яшмові потир і дискос) [31; 34]; раку «для голови кн. Володимира, що виставлялась спекулятивним духівництвом в Києво-Печерській Лаврі для обдурювання трудящих» [35–37]; верхню частину «до кам'яної труни кн. Володимира, яка знаходилася в склепі Десятинної церкви» [38]; гробницю з Десятинної церкви, створену коштом О. С. Анненкова – «надгробок, в якому перебували кістки т. зв. мощі кн. Воло-

димира, що виставлявся спекулятивним духівництвом в Десятинній церкві для обдурювання робітників і селян» [32; 39] (іл. 10). Дерев'яну частину гробниці демонстрували відкритою з відповідним пропагандистським поясненням: «Київський митрополит Петро Могила 1636 р. під час розкопок ґрунту Десятинної церкви знайшов скриньку з кістками, що незабаром були визнані духівництвом за кістки князя Володимира. Року 1840 офіцер-дворянин Аненков зробив надгробок (він оце стоїть праворуч, до травня місяця 1930 р. стояв у Десятинній церкві коло південних воріт) до труни з кістками кн. Володимира. Напис на надгробковій говорить, що тут мали бути мощі кн. Володимира. Окрім голови, челюсти та частини правої руки, що ніби, як святощі, переховуються в інших церквах. Тим часом, у цій скриньці, серед трухлявих кісток, перетлілого одягу та золи є також голова, челюсть і кістки до обох рук. Отже, тут виразне найганебніше обдурювання трудящих з дуже невдалою фабрикацією скількох примірників так званих мощей кн. Володимира. Наслідком фальсифікаторської діяльності церковників є такі "мощі" князя Володимира: 1. Збірка кісток князя Володимира. 2. Частка мощей князя Володимира. 3 Частина руки князя Володимира. 4. Шматок кістки князя Володимира. 5. Три надгробки, що виставлялись як місце переховування мощей кн. Володимира: Києво-Печерська лавра, Десятинна церква, Володимирський собор. Все це перебуває тепер в Антирелігійному музеї як експонати шкідливості релігії та попівського шахрайства» [40; 41].

Основними експонатами відділу «Культ Варвари» стали історико-культурні пам'ятки з Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві: мощі св. Варвари, покрови і облачення мощей, срібна рака, дерев'яна частина [42–48] (іл. 11) та постамент (подіум) під раку, обкладений срібними карбованими дошками. Музейний текст до постаменту повідомляв: «"Прибуткова каса" – карнавка, що стояла в Михайлівському соборі, як додаток до раки з так званими мощами вигаданої Варвари. Розмір її (1,75 м довжина, 51 см ширина, 61 см висоти) яскраво доводить, до якої ганебности, шахрайства, ненажерливості й спекуляції доходило духівництво – класові носії релігії, в справі ганебного обдурювання та визиску трудящих» [49; 50] (іл. 12).

Експозиційну групу «Походження людини» улаштували в основному просторі собору. У показі, що мав відповісти на питання «Відкіля справді походить людина?», превалювали схеми, планшети, моделі черепів і мозку приматів у супроводі текстів: «Вивчення будови тіла та розвитку людини та тварини остаточно відкидає байки про відокремленість людини», «тваринні риси в будові людини», «людське тіло подібне до тіла тварини, особливо до мавп», «людина та мавпа» тощо [51] (іл. 13).

У збережених книгах загального інвентарю ВМГ наразі виявлено понад 370 записів щодо музейних предметів із Володимирського філіалу (іл. 14). У Київському

(Всеукраїнському) антирелігійному музеї експонували: олійний живопис на дерев'яній основі (Казанські, Вишгородські (Володимирські), Почаївські, Іверські, Охтирські ікони Божої Матері, образи «Споручниця грішних», «Одигітрія» у срібному окладі 1859 р., «Троєручиця», «Живоносне джерело», «Скоропослушниця», «Замилування», «Неопалима купина», «Діва Марія», дар «старшої сестри святомихайловської общини»

Антоніни Василівни Шуварської «Ікона Богородиці з дитям Ісусом в ранах і крові», «Ісус Христос», «Христос у темниці», «Вознесіння Господне», «Воскресіння Господне з ангелом і мироносицями», «Господь Вседержитель», «Богоявлення Господне», «Стрітення Господне», «Різдво Христове», «Вхід Господній у Єрусалим», «Спас Нерукотворний», «Моління про чашу», «Тайна вечерея», «Святий благовірний князь Михайло Тверський», «Чудо архистратига Михаїла», «Свята Варвара», «Свята мучениця Зінаїда», «Святі Григорій, Дмитрій, Андрій Первозваний, Трифон, Пантелеймон і Харлампій», «Святі апостоли Петро і Павло», «Сергій Радонезький», «Святий Миколай», «Глава Іоанна Предтечі», «Зосима Соловецький», «Тихон Задонський», «Княгиня Ольга», «Пророк Ілля», «Зішестя Святого Духа на апостолів», «Патріарх Гермоген», «Йоасаф Белгородський», «Макарій митрополит Київський», «Святий Архип», «Князь Володимир», «Собор Святих Отців Києво-Печерських», «Юрій Змієборець» 1914 р., «Праведна Єлисавета», «Питирим (єпископ Тамбовський)», «Сорок мучеників», «Собор апостолів», «Князі Гліб, Володимир і Борис», «Святий Пантелеймон», «Свята Варвара і архангел Михаїл», «Іоанн Богослов», «Преподобний Іларіон», «Святий Ісидор», «Преподобномученик Макарій Канівський» тощо); темперний живопис на дерев'яній основі («Господь Вседержитель», «Розп'яття з предстоячими», ікони Богородиці «Знамення» та «Троєручиця», «Князь Володимир» – дар Київському Михайлівському золотоверхому монастирю 1888 р., «Юрій Змієборець», «Явлення ангелів Олександрю Свірському» і т. д.); олійний живопис на металі («Воскресіння Христове», Богородиця «Знамення», «Богородиця з немовлям» 1914 р.,

Іл. 14. Відбиток інвентаризаційного штампа Всеукраїнського антирелігійного музею. Перша третина 1930-х рр.

Іл. 15. Вишивана Оленою Праховою за ескізом Віктора Васнецова плащаниця Володимирського собору в інтер'єрі храму. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Н-3204]

«Святий Пантелеймон», «Іоанн Воїн», «Свята Катерина», «Олександр Невський», «Княгиня Ольга», ікона-портрет святої пензля І.С. Іжакевича, ікона-портрет «Святий цар Олександр» тощо); олійний живопис на полотні (образи «Ісус Христос», «Хрещення Господнє» пензля М.В. Нестерова, «Страшний Суд», «Богородиця з немовлям», «Живоносне джерело», Почаївська ікона Божої Матері, «Богородиця на хмарах», «Покрова Богородиці» («1907 г. 23 Апр. В. Васнецев»), «Іоанн Богослов», «Свята Варвара», «Пантелеймон» («Сія ікона сооружена служителями университета св. Владимира 1890 г.») та ін.); штамповані на блясі й друковані на папері ікони та літографії («Господь Вседержитель», Казанська, Касперівська, Охтирська, Козельщанська ікони Божої Матері, «Всіх скорботних Радість», «Достойно є», «Годувальниця», «Моління про чашу», «Спаситель» («в память освобождения крестьян 1861 г.»), «Віра, Надія, Любов і Софія», «Архангел Михаїл», «Святий Пантелеймон цілитель», «Собор Печерських святих», «Феодосій Углицький», «Кирило і Мефодій», «Патріарх Гермоген», «Йоасаф Белгородський»), акварель «Інтер'єр Володимирського собору з чотирма постатями, що моляться» («Ив. И. Пыпота Киев 1903 года»), ікона на дзеркалі «Не-

відома свята з пальмовою гілкою і яблуком», гравюра на склі «Вознесіння», фотографія «Преподобний Йона Київський, в схимі Петро» [52; 53].

Значною була колекція тканин, що надійшла з антирелігійного музею: воздухи, покрівці, гаптовані зображення євангелістів Матвія, Луки та Іоанна, спороті з оксамитової плащаниці, вишивана патерична хустка (сулок), парусинова підвісна пелена до ікони з вишивкою; покров жертovníка, наданий імператрицею Катериною II 1787 р., фелони, гаптований пояс оксамиту фіалкового кольору 1885 р., гаптовані накривки чаш (потирів), плащаниця червоного атласу, пояс з білої парчі, поручі, антимінси (зокрема, з підписом Київського і Галицького митрополита Флавіана (Городецького)), покрови, килими, доріжки тощо. Серед текстильних виробів – первісне богослужбове начиння й оздоблення Володимирського собору: одяг на аналої із золотистої парчі; металева смужка з шістьма кільцями, зроблена в день закінчення килима 20 серпня 1896 р. з написом: «Ковер сей вышит в Киеве в 1896 г. в доме генерал-губернатора...», плащаниця роботи Олени Прахової [54; 55] (іл. 15). Важливою складовою експозиційної групи «Культ Варвари», що поповнила колекцію ВМГ, стали

покрови і облачення мощей великомучениці Варвари з Михайлівського собору Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Зокрема, нагрудники зеленого саету, бордового, зеленого, білого шовку, малинового оксамиту, оздоблені вишивкою; гаптована епитрахиль блакитного шовку; пов'язка, гаптована золотними нитками та обшита перлами і камінцями; пантофлі (черевички) з малинового оксамиту, розшиті перлами і скельцями; атласні рукавички тощо. Численними були покрови на мощі святої, виготовлені з парчі, оксамиту, шовку й атласу. Значна їхня кількість мала оздоблення гаптуванням, вишивкою різнокольоровим шовком і гарусом (вовняною пряжею), декор з перлів, намистин і камінців. Деякі з них були пожертвовані за обітницею. Наприклад, покров із золотного саету, вишиваний різнокольоровим шовком хрестиком, мав на підкладці вкладний напис: «От Варвары Онуфріевны Кулябко 18 IV/IV 96 г.». Особливий інтерес представляли покрови з ростовими зображеннями св. Варвари, виконані в техніці аплікації різними видами тканин, доповнені вишивкою та олійним живописом. Зокрема, покров XIX ст. з оксамиту світло-коричневого кольору мав образ великомучениці, опукло виготовлений з різних гатунків золотої парчі. Обличчя, руки, ноги святої були мальованими. Голову св. Варвари увінчувала корона з кольоровими камінцями. Периметр та вільне тло у верхній і нижній частині покрову прикрашав гаптований орнамент, утворений переплетенням виноградної лози і троянд; у кутах розміщувалися зображення херувимів з живописними ликами [52; 53; 56] (іл. 16).

З Володимирського філіалу до колекції ВМГ надійшли металеві гробниці та раки (цілі та у фрагментах), їхні дерев'яні частини, постаменти («прибуткові каси св. мощей»), мощевики, срібні та перламутрові образки («Господь Вседержитель», «Архангел Михаїл», «Святий Григорій», «Василій Великий», «Яків, брат Господній», «Голгофа», «Ісус Христос», «Богородиця», «Святий Марк», «Святий Лука», «Святий Іоанн», «Святий Матвій» тощо), фініфті, емалеві медальйони й оздобли окладів (зокрема фрагмент срібного окладу Євангелія 1846 р.), кружки-карнавки (частина з написами: «На лампадное масло для трех лампад», «Для бедных больных», «На общество восстановления православного христианства на Кавказе», «Кружка для сбора добровольных пожертвованных на сооружение и содержание православных церквей и школ в западных губерниях»), карнавки з тканини та шкіри, дерев'яні хрести з перламутровими та металевими вставками, посудини для мира, свічники, воти й вотивні привіски, металеві хрести різного розміру і форми, скульптурні зображення Спасителя (зокрема барельєф «Христос у терновому вінку» (іл. 17), Мадонни з дитям, Голгофи; Євангеліє, видане наприкінці XVII ст. у друкарні Києво-Печерської лаври; ковшик для теплоти («Военный храм Утоли моя печали»), тарілочка овальна («Храм Утоли моя печали»), металева

Іл. 16. Покров на мощі святої великомучениці Варвари XIX ст. Фотознімок 1930-х рр. [КПІЛ-Н-2278]

дошка у формі корони («На украшеніє храма Утоли моя печали»); яйце страуса з мальованим сюжетом «Воскресіння Христа» в овалному медальйоні; мідна дошка в пам'ять освячення Володимирського собору, датована 20 серпня 1896 р. 3 предметів юдаїзму – вовняний білий з чорними смужками таліт, яд (указка), шофар [52; 53].

Низка історико-культурних і мистецьких пам'яток, насамперед ікони, що експонувалися у Київському антирелігійному музеї, після ліквідації філіалу вилучили для реалізації через мережу всесоюзного акціонерного товариства «Інтурист». Відповідно до акта від 20 березня 1934 р. музейний фонд втратив Казанські та Вишгородську ікони Божої матері, ікони «Богородиця з дитям на хмарах», «Обрізання Господнє», «Різдво Христове», «Вхід Господній у Єрусалим», «Стрітіння Господнє», «Воскресіння Господнє», «Благовіщення Господнє», «Різдво Богородиці», «Покрова», «Успіння Богородиці», «Глава Іоанна Предтечі», «Різдво Іоанна Предтечі», «Василій Великий», «Святі апостоли Сила і Силуан», «Цариця Олександра і Юрій Зміборець», «Святий Андрій Критський, Ангел-хранитель і мучениця Ірина», «Три Святителі», «Преподобні Печерські Антоній і Феодосій», «Собор архистратига Михаїла з Трійцею», «Святі

Іл. 17. Барельєф «Христос у терновому вінку». Фотознімок 1930-х рр. [КПЛ-Н-2121]

Костянтин і Олена», «Різдво Іоанна Хрестителя», «Марія Магдалина», «Іоанн Багатостраждальний», «Шість апостолів», «Преподобний Серафим Саровський», «Олександр Невський», «Олександр Невський і Митрофан Воронежський»; згідно з актом від 18 травня 1934 р. – ікони «Різдво Христове», «Воскресіння Господнє», «Преображення Господнє», «Хрещення Господнє», «Вознесіння Господнє», «Стрітення Господнє», «Різдво Богородиці», «Введення у храм Пресвятої Богородиці», «Покрова», «Зішестя Святого Духа на апостолів», «Старозавітна Трійця», Казанську та Вишгородську ікони Божої Матері. 15 липня 1934 р. вилучено овальний срібний образок від Євангелія із зображенням Іоанна Златоуста; 16 березня 1935 р. – яшмові потир і дискос, виготовлені в пам'ять 900-ліття Хрещення України-Руси [52] (іл. 18). У 1935 р. на продаж передали різьблену дерев'яну ікону «Святі Василій і Єфросинія», покрови, червоний оксамитовий парохет (завісу на шафу зі сувоями Тори) та підвіску до нього [53].

Деякі пам'ятки, використані у експозиційних групах Володимирського філіалу у першій третині 1930-х рр., збережено в музейному фонді України, насамперед у колекції НЗ «Киево-Печерська лавра»: ікони «Чудо архистратига Михаїла» (інв. № КПЛ-Ж-1169), «Воскресіння» (інв. № КПЛ-Ж-958), «Святий Зосима» (інв. № КПЛ-Ж-1230), «Собор святих архангелів» (інв. № КПЛ-Ж-449), «Йоасаф Белгородський»

(інв. № КПЛ-Ж-1138), «Патріарх Гермоген» (інв. № КПЛ-Ж-1141), ікона-портрет святої пензля І.С. Їжакевича (інв. № КПЛ-Ж-1959), рака святої великомучениці Варвари XVIII ст. (інв. № КПЛ-М-1167), рака з часточками мощей святих XIX ст. (інв. № КПЛ-М-1172), фрагменти накладної дошки раки для глави св. Володимира з Великої Печерської церкви Києво-Печерської лаври (інв. № КПЛ-М-291, М-10664), вказівка на вічне поминання Катерини II, Інокентія (Смирнова), єпископа Пензенського, архимандрита Фотія (Спаського), ієромонаха Амфілохія, графа Олексія і графині Євдокії 1845 р. (інв. № КПЛ-М-10950), документальні матеріали (Заклик 1911 р. до тарілочного збору на потреби російських богомольців у Живоносного Гробу Господнього, інв. № КПЛ-А-1342; подяка від Будинку працьовитості в Санкт-Петербурзі для чоловіків з гуртожитком 1907 р., інв. № КПЛ-А-1339), вишивана О.А. Праховою за ескізом В.М. Васнецова плащаниця Володимирського собору (інв. № КПЛ-Т-5241), пантофля з мощей великомучениці Варвари XIX ст. (інв. № КПЛ-Т-5251), т. зв. «Хрест апостола Андрія Первозванного» [57] (інв. № КПЛ-СК-237), скульптура «Мадонна з немовлям» італійської фірми «Cantagalli» (інв. №КПЛ-ТЗ-3) та ін.

Співробітники Володимирського філіалу ВМГ протягом неповних трьох років втілювали проєкт антирелігійної музеєфікації храму, прагнули задовільнити вимоги влади щодо перетворення музеїв на «підсобне знаряддя революції» й «зрою на антирелігійному фронті». Попри те, що складений П.А. Карпенком «Перспективний план організації Всеукраїнського антирелігійного музею (у Володимирському соборі) з деталізацією розташування музейної експозиції» так і не був втілений у життя, філіал запропонував для огляду низку виставкових груп: «Володимирський собор на службі царатові», «Церковна торгівля», «Релігія і медицина», «Мистецтво на послугах церкви», «Культ Варвари» та «Культ Володимира». У експозиційному показі переважали текстові пояснення – гасла, щити, планшети тенденційного пропагандистського змісту, що «викривали класову суть релігії», «шахрайство» церковників, закликали, «виконуючи п'ятирічку в чотири роки, будувати нове життя без релігії, без віри в бога, на основі колективної, комуністичної правди». Експонатами антирелігійного музею, окрім первісного богослужбового начиння й оздоблення Володимирського собору, стали пам'ятки, вилучені з Михайлівського Золотоверхого монастиря, Десятинної церкви, Великої Печерської церкви, а також предмети, що раніше надійшли до колекції ВМГ (Лаврського музею культів і побуту), зокрема з церкви Київського університету св. Володимира. Деякі об'єкти історико-культурної спадщини ще під час роботи Київського антирелігійного музею звандалізували відвідувачі. Руйнацію живопису й стінопису 1932 р. планували зупинити реставраційними роботами співробітників Всеукраїнських

художньо-реставраційних та репродукційних майстерень. Після ліквідації філіалу всі предмети музейного значення передали до основного фонду ВМГ, низку пам'яток було втрачено у 1934–35 рр. – реалізовано через мережу «Інтурист». Перспективним є подальше виявлення і дослідження пам'яток, експонованих у Володимирському філіалі ВМГ, у сучасних музейних колекціях, а також аналіз антирелігійної риторики музею, що повторювалась як у пізніших експозиціях ВМГ і Центрального антирелігійного музею на теренах Києво-Печерської лаври 1930-х рр., так і у виставках Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника 1960–70-х рр. [58].

ДЖЕРЕЛА

1. Преловська І.М. Київські храми – філії Всеукраїнського музейного городка у 1920–1930-ті рр. : збутки та втрати. *Могілянські читання 2008: Церква і музеї: втрати ХХ століття*. Київ, 2009. С. 81–95.

2. Ковалинський В.В. Київські мініатюри. Книга перша: окремі епізоди з історії міста Києва. Київ : Купола, 2006. 384 с.

3. Яненко А.С. Київське музейництво на шпальтах радянських газет 1930-х – початку 1940-х рр. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 435–447.

4. Геппенер-Лінка Н.В. Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / С.І. Білокінь (науковий коментар). *Лаврський альманах*. 2003. Вип. 11. С. 142–175.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 285, од. зб. 2061, 5 арк.

6. Карпенко П. Антирелігійний музей на фронті соцбудівництва (до річниці роботи Володимирського філіялу ВМГ). *Войовничий безвірник*. 1931. 21 травня. С. 4.

7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 166, оп. 9, спр. 1461, 134 арк.

8. Строкань. До реорганізації музейно-антирелігійної роботи. *Безвірник*. 1931. № 16. С. 6–12.

9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 571, 182 арк.

10. Преловська І.М. Софійська філія у складі Всеукраїнського музейного городка 1920–1930 рр. *Могілянські читання 2006: Доля музейних зібрань*. Ч. 1. Київ, 2007. С. 165–175.

11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 543, 26 арк.

12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 526, 32 арк.

13. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (далі НЗ «Києво-Печерська лавра»), інв. № КПЛ-Ф-4165.

14. Державний архів м. Києва, ф. Р-323, оп. 1, спр. 1638, 124 арк.

15. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-4163.

16. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3661.

17. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2501.

18. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2526.

19. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9109.

20. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2524.

21. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1448.

22. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-4170.

23. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-4171.

24. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1438.

25. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9372.

26. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10181.

Іл. 18. Потир і дискос – «церковний посуд виготовлений в пам'ять 900-ліття запровадження християнства на Україні» у експозиції Київського антирелігійного музею. Фотознімок першої третини 1930-х рр. [КПЛ-Н-1453]

27. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1453.

28. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2710.

29. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2490.

30. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-4174.

31. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9107.

32. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2521.

33. Яненко А., Качан Р., Варивода А. Листування про спадок Київського університету Св. Володимира : причинки до формування колекції Лаврського музею. *Могілянські читання 2019: Пам'ять і пам'ятки Мазепиної доби: вивчення, збереження, осмислення*. Київ, 2019. С. 127–131.

34. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9132.

35. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-9355.

36. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2029.

37. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3139.

38. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2888.

39. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2709.

40. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10193.

41. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1409.

42. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10046.

43. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10047.

44. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-10048.

45. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2026.

46. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2027.

47. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1410.

48. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3028.

49. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1449.

50. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-1456.

51. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2504.

52. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-А-НДФ-133.

53. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-А-НДФ-136.

54. Варивода А. Г. Від ескізу до втілення (До історії створення видатної пам'ятки шитва ХІХ ст. – прахівської плащаниці – з колекції Національного Києво-Печерського заповідника). *Лаврський альманах*. 2005. Вип. 14. С. 43–46.

55. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-3204.

56. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Н-2278.

57. НЗ «Києво-Печерська лавра», інв. № КПЛ-Ф-8305.

58. Християнство й атеїзм на Україні: короткий довідник-путівник по виставці / укладачі В.О. Павленко, В.О. Басенко. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1976. 54 с.

Yanenko A.S., Oleksiuk I.M. Kyiv Anti-Religious Museum of the first third of the 1930s (the Volodymyrskyi branch of the All-Ukrainian Museum Town)

The article deals with the Kyiv (All-Ukrainian) Anti-Religious Museum, which functioned during the first third of the 1930s in Volodymyr Cathedral. The church was decided to close and turned into an anti-religious museum by a resolution of the All-Ukrainian Central Executive Committee of the UkrSSR on August 5, 1929. The organization of the newly-formed museum center was entrusted to the All-Ukrainian Museum Town – a historical and cultural preserve on the territory of nationalized Kyiv-Pechersk Monastery. The actual work on the organization of the branch began at the beginning of 1930. Pavlo Karpenko was appointed the head of the Kyiv Anti-Religious Museum and prepared the «Prospectus of the organization of the All-Ukrainian Anti-Religious Museum (in Volodymyr Cathedral) with details of the location of the museum exposition». Publications in the press, archival documents, photographs, and preserved museum inventories allow claiming that the staff of the Volodymyrskyi branch of the All-Ukrainian Museum Town during almost three years was trying to implement the project of anti-religious cathedral museification, sought to satisfy the Soviet authorities' demands to turn museums into «instruments of revolution» and «weapon on the anti-religious front». Despite the fact that Pavlo Karpenko's «Prospect» was never implemented, the branch offered a number of exhibition groups for visitors: «Volodymyr Cathedral in the pay of the tsarist regime», «Church trade», «Religion and medicine», «Art in the pay of the of the church», «The Cult of Barbara», «The Cult of Volodymyr», «The Origin of Human Being». The museum displays were dominated by textual explanations – slogans, shields, boards, and banners of tendentious propaganda anti-religious content. The exhibits of the anti-religious museum, in addition to the original liturgical utensils and decorations of Volodymyr Cathedral, were monuments removed from St. Michael's Golden-Domed Monastery in Kyiv, the Church of the Tithes, the Great Cave Church, as well as items previously included in the collection of All-Ukrainian Museum Town (the Lavra Cults and Life Museum). Some objects of historical and cultural heritage were vandalized by visitors of the Kyiv Anti-Religious Museum. After the liquidation of the branch, all museum value objects were transferred to the main All-Ukrainian Museum Town collection, a number of monuments were lost in 1934 and 1935 – sold through the «Intourist» chain.

Key words: Kyiv (All-Ukrainian) Anti-Religious Museum, All-Ukrainian Museum Town, exposition, museum collection, propaganda, Kyiv, USSR, the 1930s.

REFERENCES

1. Prelovska, I.M. (2009). Kyivski khramy – filii Vseukrainskoho muzeinoho horodka u 1920–1930-ti rr.: zdobutky ta vtraty [Kyiv churches – branches of the All-Ukrainian Museum Town in the 1920s and 1930s: gains and losses]. *Mohylianski chytannia 2008: Tserkva i muzei: vtraty XX stolittia*, pp. 81–95. [in Ukrainian].
2. Kovalynskyi, V.V. (2006). *Kyivski miniaturi [Kyiv miniatures]*. Knyha persha: okremi epizody z istorii mista Kyieva. Kyiv: Kupola. [in Ukrainian].
3. Yanenko, A.S. (2017). Kyivske muzeinytstvo na shpaltakh radianskykh zavet 1930-kh – pochatku 1940-kh rr. [The museums in Kyiv on soviet newspaper columns in the 1930s – the beginning of 1940s]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 10, pp. 435–447. [in Ukrainian].
4. Heppener-Linka, N.V. (2003) Spohady pro Vseukrainske muzeine mistechko 1929–1939 rr. [Memories of the All-Ukrainian Museum town in 1929–1939]. *Lavrskyi almanakh*, 11, pp. 142–175. [in Ukrainian].
5. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho, f. 285, od. zb. 2061, 5 ark.
6. Karpenko, P. (1931). Antyrelihiinyi muzei na fronti sotsbudivnytstva (do richnytsi roboty Volodymyrskoho filialu VMH) [Anti-religious museum on the front of socialistic construction (to the anniversary of the Volodymyrskyi branch of All-Ukrainian Museum Town)]. *Voiovnnychi bezvirnyk*, 21 travnia, 4. [in Ukrainian].
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (dali TsDAVO Ukrainy), f. 166, op. 9, spr. 1461, 134 ark.
8. Strokan. (1931). Do reorganizatsii muzeino-antyrelihiinnoi roboty [The reorganization of museum and anti-religious work]. *Bezvirnyk*, 16, pp. 6–12. [in Ukrainian].
9. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 10, spr. 571, 182 ark.
10. Prelovska, I. M. (2007). Sofiiska filiiia u skladi Vseukrainskoho muzeinoho horodka 1920–1930 rr. [Sofia branch as a part of the All-Ukrainian Museum Town in the 1920s and 1930s]. *Mohylianski chytannia 2006: Dolia muzeinykh zbran, 1*, pp. 165–175. [in Ukrainian].
11. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 10, spr. 543, 26 ark.
12. TsDAVO Ukrainy, f. 166, op. 11, spr. 526, 32 ark.
13. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra» (dali NZ «Kyievo-Pecherska lavra»), Inv. No. KPL-F-4165.
14. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva, f. R-323, op. 1, spr. 1638, 124 ark.
15. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-4163.
16. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-3661.
17. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2501.
18. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2526.
19. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9109.
20. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2524.
21. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1448.
22. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-4170.
23. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-4171.
24. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1438.
25. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9372.
26. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10181.
27. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1453.
28. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-2170.
29. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2490.
30. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-4174.
31. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9107.
32. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2521.
33. Yanenko, A., Kachan, R., Varyvoda, A. (2019). Lystuvannia pro spadok Kyivskoho universytetu Sv. Volodymyra: prychnyky do formuvannia kolektsii Lavrskoho muzeiu [Correspondence about the legacy of St. Volodymyr's University in Kyiv: complements for the formation of the collection of the Lavra Museum]. *Mohylianski chytannia 2019: Pamiat i pamiatky Mazepynoi doby: vyvchennia, zberezhennia, osmyslennia*, pp. 127–131. [in Ukrainian].
34. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9132.
35. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-9355.
36. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2029.
37. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-3139.
38. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2888.
39. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2709.
40. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10193.
41. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1409.
42. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10046.
43. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10047.
44. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-10048.
45. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2026.
46. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2027.
47. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1410.
48. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-3028.
49. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1449.
50. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-1456.
51. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2504.
52. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-A-NDF-133.
53. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-A-NDF-136.
54. Varyvoda, A. H. (2005). Vid eskizu do vtilennia (Do istorii stvorennia vydatnoi pamiatky shytyva XIX st. – prakhivskoi plashchanytsi – z kolektsii Natsionalnogo Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka) [From the sketch to the embodiment (To the history of the creation of an outstanding sewing monument of the XIX century – Olena Prakhova's shroud of Christ – from the collection of the National Kyiv-Pechersk Preserve)]. *Lavrskyi almanakh*, 14, pp. 43–46. [in Ukrainian].
55. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-3204.
56. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-N-2278.
57. NZ «Kyievo-Pecherska lavra», Inv. No. KPL-F-8305.
58. Pavlenko, V. O., Basenko, V. O. (Ed.). (1976). *Khristianstvo i ateizm na Ukraini: Korotkyi dovidnyk-putivnyk po vystavky [Christianity and Atheism in Ukraine: an exhibition short guide]*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

С.М. Дейнеко

«МУЗЕЙНІ МЕШКАНЦІ» АБО БУДИНКОВА КНИГА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКО- ГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ (1950–1980)

Дослідження присвячене маловідомій сторінці з життя Харківського історичного музею – службовому житловому фонду і особам, які там мешкали. В основу роботи покладено матеріали Будинкової книги, зміст якої проаналізовано за наступними показниками: кількість мешканців, рік і місце народження, національність, місце роботи, відношення до військової служби, рік, коли вони були прописані за цією адресою.

Ключові слова: Харківський історичний музей, Будинкова книга, житло, мешканці.

Після другого звільнення Харкова, наприкінці літа 1943 р., розпочалося відновлення роботи культурних та освітніх закладів міста. Восени запрацював Харківський історико-краєзнавчий музей імені Г. Сковороди, який у 1950 р. змінив назву на Харківський державний історичний музей. У 1965 р. ім'я закладу трансформувалося у Харківський історичний музей, а з 2015 р. установа має наступну назву: Комунальний заклад «Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова» [1].

Всі питання, що постали перед працівниками музею у повоєнні роки, умовно можна розділити на дві великі групи – професійні та побутові. Треба зазначити, що у тогочасному Харкові однією з основних проблем містян був дефіцит житла. Вона існувала і у довоєнні часи, але, враховуючи масштаби руйнувань житлового фонду в місті у 1941–1943 рр., питання перетворилося на величезний виклик для влади і харків'ян. Вирішували його різними шляхами, розпочинаючи від побудови нових об'єктів, закінчуючи адаптацією для побутових потреб різноманітних непристосованих для цього приміщень. Так, у Харківському історичному музеї пішли шляхом надання співробітникам службового житла, яке розташовувалося прямо у музеї (вулиця Університетська, будинки №№ 8 і 10). Але, як виявилось, там проживали не тільки співробітники установи; чимало пожитців не мали ніякого відношення до вищезгаданого закладу культури.

Згідно з радянським законодавством у царині побутово-житлових відносин, всі паспортні дані мешканців заносилися у так звані Будинкові книги. Таку Книгу нещодавно виявлено в архіві Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова. Відтак на сьогоднішній день ми маємо можливість дізнатися, хто жив у музеї, довідатися про вік, професію, період проживання його мешканців.

Питання, пов'язані з функціонуванням вітчизняних музеїв, вже давно є предметом дослідження істориків, в тому числі і авторки цієї статті. Вивчення побутових аспектів життя музейників і до сьогодні не привернули увагу фахівців. Втім є ціла низка робіт, присвячених житловій проблемі в СРСР, які дотичні до теми даної

розвідки. Перш за все, нашу увагу привернули роботи російського дослідника Г.Ш. Григоряна. В одній з них він аналізує міграції населення Російської імперії під час Першої світової війни і їх вплив на етнічний склад населення Москви. Інша праця присвячена також вивченню етнічного складу вищезазначеного міста, але вже у 1918–1921 роках. Основу джерельної бази склали Будинкові книги, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву м. Москви. Автор аналізує ці дані за наступними показниками: національність, регіональне походження, вік і стать переселенців [2, с. 19–32; 3, с. 1042–1057]. Безсумнівним позитивом розвідок Г.Ш. Григоряна є введення до наукового обігу значного масиву раніше невідомих архівних матеріалів, але до історіографічної частини є зауваження. Так, Г.Ш. Григорян, судячи зі всього, не знайомий з працями української дослідниці, харків'янки Л.М. Жванко, яка спеціалізується на проблемі біженців з польських губерній у роки Першої світової війни. Її авторству належить монографія і низка статей з даного питання [4]. Статистичному підрахунку різноманітних міграційних процесів, що відбувалися у 1920–1950-х рр., присвячені статті Л.А. Журавльової, В.А. Ковальової та В.В. Анікіна. Ці роботи зацікавили нас в плані методики обробки статистичних даних [5, с. 27; 6, с. 67–74].

Цікаві відомості можна знайти на музейних сайтах. Зокрема, у фондах музею «Невская застава» (Санкт-Петербург, РФ) зберігається Будинкова книга, яку розпочали вести на початку ХХ століття. Вона містить цікаві матеріали про соціальний склад мешканців будинку [7].

Серед напрацювань вітчизняних колег привертає увагу розвідка з історії становлення музейної справи у Києво-Печерській лаврі. В ній ми можемо знайти цікавий матеріал про різноманітних мешканців Лаври у 1920-х рр. під час її музеєфікації [8, с. 37–49].

Таким чином, можемо зазначити, що історіографія питання виглядає досить скромно. Окремо необхідно наголосити, що вивченням матеріалів, присвячених мешканцям, які проживали у житлових приміщеннях Харківського історичного музею, до цього часу ніхто не займався. Саме це обумовлює актуальність нашої розвідки.

Основу джерельної бази становить Будинкова книга з архіву Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

Метою роботи є вивчення і аналіз Будинкової книги за наступними показниками: кількість мешканців, рік і місце народження, національність, місце роботи, відношення до військової служби, рік прописки за цією адресою.

Хронологічні межі дослідження: нижня межа – 1950 р., саме цим роком датуються записи про першого мешканця; верхня межа – 1980 р., запис про останнього жителя.

У дорадянській Росії Будинкові книги – це спосіб адміністративного обліку населення міст у ХVІІІ – на початку ХХ століття. Обов'язки по їх веденню були покладені на приставів в міських поліцейських дільницях. Як правило, у великих містах за кожним поліцейським

околотком закріплювали відразу декілька вулиць, населення яких підлягало обов'язковій реєстрації, або, якщо висловитися сучасною мовою, мало отримати прописку. На кожне приватне домоволодіння, прибуткові будинки законом була передбачена окрема прошнурована книга. Будинкові книги містили наступні відомості: звідки і коли прибула особа, його / її повне ім'я, по батькові та прізвище, соціальний стан, сімейний стан, вік, віросповідання. Також вказувалися дані про місце і дату видачі посвідки на тимчасове проживання, рід занять (або у кого на утриманні знаходиться), номер квартири, паспортні дані, дата реєстрації та, в подальшому, дата вибуття – вказувалося куди саме. Наявність паспорта – обов'язкова умова для реєстрації в цих Книгах. Саме тому дані документи до 1917 р. і витяги з них широко використовувалися в роботі охоронних відділень, губернських жандармських управлінь при проведенні заходів політичного розшуку. Для порівняння, у ліберальній Великій Британії правила реєстрації в Будинкових книгах не були настільки суворими. Саме це дозволило подружжю В. Ульянов та Н. Крупської при відвідуванні Лондона в 1902 р. записатися Ріхтерами.

У перші роки радянської влади Будинкові книги велися за тією ж формою, що і до 1917 року. Лише графу, в якій фіксувалися дані про віросповідання квартиронаймача, змінила графа «національність» (як і в радянських паспортах, введених в 1932 р). Реєстрація в Будинкових книгах перших років радянської влади була настільки ж обов'язковою, як і раніше, і це стосувалося всіх без винятку. Відомості, що містяться в радянських Будинкових книгах більш пізнього часу, особливо цінні тому, що в них іноді вказувалися розмір займаних кімнат, повне ім'я, рік і місце народження, місце роботи, посада, сімейний стан та інші відомості, включаючи ставлення до військового обов'язку і членство в профспілці (у 1920-х рр.) [9].

«Каждое лицо, прибывшее на жительство в дом, находящийся в пределах городского поселения, хотя бы это жительство было временным, на срок более трех дней, обязано немедленно заявить о своем пребывании домовому управлению...дома, гостиницы или меблированных комнат». Саме так регламентував житлові відносини у країні Рад Декрет РНК РРФСР «О прописке граждан в городских поселениях» від 28 квітня 1925 року [10]. Враховуючи жорстку централізацію у СРСР, аналогічні постанови діяли в інших союзних республіках.

Бюрократизація та високий статус документа в СРСР чудово показані у романі М. Булгакова «Майстер та Маргарита»: «Нет документа, нет и человека, – удовлетворенно говорил Коровьев, – а это – домовая книга вашего застройщика? – Да-а... – Кто в ней прописан? Алоизий Могарыч? – Коровьев дунул в страницу домової книги, – раз, и нету его, и прошу заметить, не было. А если застройщик удивится, скажите, что ему Алоизий приснился. Могарыч? Какой такой Могарыч? Никакого

Могарыча не было. – Тут прошнурованная книга испарилась из рук Коровьева» [11, с. 17–20].

Облік та контроль – саме те, чим керувалися радянські законодавці, вводячи інститут прописки. Все це відображено на сторінках Будинкових книг.

З осені 1943 по 1996 р. Харківський історичний музей знаходився у приміщеннях колишнього магазину Жирардівської мануфактури та Архієрейському будинку Покровського монастиря. У період з 1996 по 2004 р. відбувався поетапний переїзд закладу до колишнього міського ломбарду за адресою: вул. Університетська, 5 [1].

Будинкова книга Харківського історичного музею має вертикальну прямокутну форму, складається з 200 прошнурованих аркушів, скріплених картонажною обкладинкою. На ній, у центральній частині, знаходиться картуш з написом українською і російською мовами у сім рядків: «Будинкова книга / для прописки громадян, що проживають в буд. № 8–10 / на Университетской вулиці / Дзержинского район / исторический музей / Домоуправа № / 13 відділ міліції» [12]. На форзаці знаходяться «Інструкція до ведення будинкових книг» та «Інструкція до заповнення листків прибуття та вибуття». Вони складаються з розділів і параграфів. Дані приписи покликані допомогти керуючим будинками в заповненні і веденні цих Книг. На останній сторінці є підпис начальника паспортного столу та сургучна червона печатка. Загалом даний документ перевіряли п'ять разів: у 1957, 1958, 1960, 1963, 1973 роках [12].

Книга містить 121 запис, переважно про осіб, що мешкали у будинку за адресою: м. Харків вул. Університетська, № 8–10. Перший запис зроблено у 1944 році. Пожилеців він не стосується, це – дата відкриття самої Книги та прізвище посадової особи, відповідальної за її ведення («Ленева Анна Ивановна, завхоз»), але допис про першого мешканця датується 1950 роком. Висловимо припущення, що існувала інша Будинкова книга, в яку заносилися дані про жителів, але в силу невідомих нам обставин вона не збереглася. Тому, враховуючи жорстку систему адміністративного контролю в СРСР і бажаючи уникнути неприємностей, на новій Книзі поставили стару дату – 1944 рік.

Кількість дописів перевищує фактичне число громадян, які проживали на музейній житловій площі. Як ми вже вказували, зроблено всього 121 запис, а у період з 1950 по 1980 рік тут мешкало 100 осіб. Всі інші відмітки стосуються перевірок і технічних моментів, пов'язаних з веденням Книги. Також необхідно зауважити, що частину мешканців було записано декілька разів. Це пов'язано з неодноразовим переоформленням прописки для постійних жильців. Ми наведемо список цих осіб та скільки разів їхні дані внесли до Книги: 1) Цуканов – 2 рази; 2) Горнев – 3 рази; 3) Немчик – 2 рази; 4) Брязкун – 3 рази; 5) Овсяннікова – 3 рази; 6) Овсяніков – 3 рази; 7) Колесникова – 2 рази; 8) Смоліна – 4 рази; 9) Говорущенко – 2 рази; 10) Рудник – 3 рази;

11) Ткачов – 2 рази. Тобто, прізвища 11 персон згадуються декілька разів [12].

За місцем народження всіх мешканців можна умовно поділити на декілька груп: 1) Україна; 2) Росія; 3) Білорусь; 4) Грузія; 5) Казахстан; 6) Киргизстан; 7) Латвія.

Так, уродженці України представлені наступними регіонами: а) м. Харків – 29 записів; б) Харківська область – 18 записів (Верхній Салтів, Старий Салтів, Валківський, Краснокутський, Близнюківський, Богодухівський райони); в) Сумська область – 11 записів (м. Суми, м. Білопілля, селище Велика Писарівка, с. Будилка Лебединського району); г) Чернігівська область – 8 записів (м. Чернігів, м. Остер); д) Полтавська область – 6 записів (м. Кременчук, Велико-Багачанський район); е) Донецька область – 5 записів (м. Єнакієве, м. Дебальцеве); є) Дніпропетровська область – 3 записи (м. Дніпродзержинськ); ж) Вінницька область – 2 записи (м. Бершадь, селище Вороновиця); з) Ворошиловградська область – 2 записи (м. Кадіївка, м. Луганськ); і) Кіровоградська область – 1 запис (Олександрійський район); ї) Запорізька область – 1 запис (м. Гуляй-Поле); й) Станіславська область – 1 запис (Снятинський район).

Загалом виявлено 87 записів про мешканців, які були уродженцями України [12]. Також нами встановлений 21 запис відносно осіб, народжених у Росії. Вони представлені наступними регіонами: а) Челябінська область; б) Саратовська область; в) м. Новосибірськ; г) Калінінська область; д) м. Белгород; е) м. Майкоп; є) м. Ворошилов-Уссурійськ (Приморський край); ж) Оренбурзька область; з) м. Чорногорськ (Хакасія); і) м. Кропоткін (Краснодарський край); й) м. Донецьк (Ростовська область); к) Краснодарський край; л) м. Москва; м) Белгородська область; н) Воронежська область. Всього представлено 15 регіонів [12].

У записах один раз згадуються республіки Білорусь (м. Пружани, Брестська область), Казахстан (Північно-Казахстанська область), Киргизстан (Таласська область), Грузія (м. Очамчіра), Латвія (м. Гульбене) [12]. Під дефініцією «запис» ми розуміємо не кількість мешканців будинку, а кількість дописів, зроблених у Книгу. Ще раз наголосимо, що частину мешканців зареєстрували декілька разів.

За віковими показниками пожилців можна розподілити наступним чином: 1) народжені у 1940-х рр. – 39 осіб; 2) у 1930-х рр. – 37 осіб; 3) у 1920-х рр. – 14 осіб; 4) у 1950-х рр. – 8 осіб; 5) у 1900-х рр. – 7 осіб; 6) у 80 – 90-х рр. XIX ст. – 5 осіб; 7) у 1910-х рр. – 4 особи [12].

За національним складом переважали українці (71 запис), росіяни (33 записи), євреї (10 записів), поляки (1 запис) [12].

Мешканці працювали / навчалися у таких організаціях: 1) Харківський історичний музей; 2) Харківський державний університет імені М. Горького (далі – ХДУ); 3) Союзторгреклама; 4) середня школа № 2; 5) Ремісничє училище № 5; 6) Харківське медичне училище № 2;

7) Харківський медичний інститут; 8) Харківське вище авіаційне училище; 9) Інститут радянської торгівлі; 10) Харківський політехнічний інститут; 11) Харківський педагогічний інститут; 12) Контора допоміжних матеріалів Харківського Совнархозу; 13) середня школа № 48; 14) Харківський обласний архів; 15) завод (?); 16) Харківський будівельний інститут; 17) середня школа № 9; 18) Харківський інститут інженерів залізничного транспорту; 19) Трансзаводпроект; 20) середня школа № 95; 21) слухач підкурсів (?); 22) Міськпромторг. База № 1; 23) Харківський тракторний завод; 24) Харківський авіаційний інститут; 25) Харківське медичне училище № 1; 26) Харківський науково-дослідний інститут жиромолочної промисловості; 27) 8-й пологовий будинок; 28) Харківський універмаг, Промкомбінат; 29) Науково-дослідний інститут, лабораторія; 30) трест «Міськелектромонтаж»; 31) Педагогічне училище; 32) Політехнічна школа № 1; 33) Технічний технікум; 34) Спеціалізоване управління механізації; 35) Харківський обласний телеграф; 36) Хіміко-технологічний технікум; 37) Механіко-технологічний технікум; 38) Учбово-курсний комбінат; 39) Харківський державний інститут мір та вимірювальних приладів, інженер; 40) Харківський фармацевтичний інститут; 41) Харківський автотранспортний технікум; 42) Промкомбінат універмагу «Харків»; 43) міліціонер Дзержинського районного відділу. Також в цій категорії можна зустріти наступні записи (подаємо мовою оригіналу): «иждивенка, домохозяйка, водитель, иждивенка служащего, иждивенка рабочего, временно не работает, пенсионер». Тобто ми можемо сказати, що у переважній більшості жильці не мали ніякого відношення до роботи у Харківському історичному музеї. Як видно з вищенаведеного переліку, серед осіб, що мешкали по вул. Університетській № 8–10, було багато учнівської і студентської молоді. У Будинковій книзі за період з 1950 по 1980 р. зареєстровано лише 7 співробітників музею: З. Брязкун (зав. відділом), М. Уманський (науковий співробітник), Л. Родіна (науковий співробітник), В. Смоліна (науковий співробітник), Г. Ліньова (завгосп), І. Ліньов (охоронець), М. Покотилов (художник) [12].

До числа військовозобов'язаних належало лише 36 осіб [12].

Термін, протягом якого громадяни мешкали при музеї, варіювався від майже 3-х місяців (23.09.1959–3.12.1959), які прожив тут учень середньої школи № 95 Марко Генкін, до 25-ти років – саме стільки була «музейною мешканкою» наукова співробітниця Харківського історичного музею Віра Федорівна Смоліна (1955–1980). Для більшості пожилців це житло було тимчасовим; через певний час майже всі вони переїхали до інших районів Харкова. Всі житлові приміщення розподілялися на 30 кімнат [12].

Підсумовуючи, ми впевнено можемо сказати, що у досліджуваний нами період частину приміщень Харківського історичного музею використовували в якості житла, в якому з 1950 по 1980 р. мешкало 100 осіб.

Переважно це були українці, а також росіяни та євреї. У Будинковій книзі зареєстровано лише 7 осіб – співробітників музею. Серед жильців чималу частину склали учні і студенти навчальних закладів Харкова. Термін проживання тривав від 3-х місяців до 25-ти років. Необхідно відмітити, що серед мешканців переважали громадяни, народжені у 30-ті – 40-ві рр. ХХ ст., тобто на той час це був відносно молодий контингент. Вік частини жильців відповідав їхньому роду діяльності – учнівська молодь. Поступово «музейні мешканці» отримували інше житло. У 1980 р. житлові кімнати при Харківському історичному музеї були вивільнені.

У майбутніх дослідженнях варто більше уваги приділити правовому аспекту отримання службового житла сторонніми особами, зокрема студентами.

ДЖЕРЕЛА

1. Історія музею. Післявоєнний період. [Електронний ресурс]. Режим доступу: museum.kh.ua/about/museum-history.
2. Григорян Г.Ш. Влияние этнических процессов на региональный состав мигрантов Москвы после начала первой мировой войны. *История: факты и символы*. 209. № 1 (18). С. 19–32.
3. Григорян Г.Ш. Домовые книги как этнодемографический источник изучения населения Москвы (1918–1921 гг.). *Новейшая история России*. 2019. Т. 9. № 4. С. 1042–1057.
4. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918). Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 2012. 568 с.
5. Журавлёва В.А., Ковалёва Л.А. становление и развитие системы текущего учёта населения в уральских городах в 1920–1930-х гг. *Современные исследования социальных проблем (электронный журнал)*. 2012. № 4 (12). С. 27.
6. Аникін В.В. Миграция населения Российской Федерации в 1948–1958 годах (статистический и географический аспекты). *Вестник ТГУ*. 2001. Вып. 1 (21). С. 67–74.
7. Домовая книга начала ХХ века. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nevzastava.ru/museum/collection/virtualnaya-vystavka1/domovaya-kniga1.html>.
8. Качан Р., Хведченя С. Розвиток музейної справи на теренах Києво-Печерської лаври в 1918–1926 рр. *Історико-географічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. 2005. Число 8. С. 37–49.
9. Домовые книги как источник генеалогической информации для составления родословной и семейного древа (Дерева). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://pomni.ru/articles/istochniki-genealogicheskoy-informacii/domovye-knigi.html>
10. Краткая история жилищного вопроса. Прописка 28 апреля 1925 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://abcnews.com.ua/ru/education/kratkaia-istoriia-zhilishchnogo-voprosa>.
11. Романенко А.П. Документ в содержательной и композиционной структуре романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита». *Известия Саратовского университета*. 2010. Т. 10. Сер. Филология. Журналистика. Вып. 1. С. 17–20.
12. Архів Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова». Будинкова книга.

Deineko S. M. «Museum inhabitants» or the House register as a source from the history of Kharkiv historical museum (1950 – 1980)

The study is dedicated to the little-known page from the life of Kharkiv historical museum – service available housing and people who lived there. It is based on the materials of the House register, the content of which was analyzed according to the following parameters: the amount of inhabitants, date and place of birth, nationality, place of work, relation to the military service, year, when they were registered at this address. It should be stated that one of the main problems for citizens of then Kharkiv was deficit of housing. It also existed in pre-war times, but considering the scale of destruction of available housing in the city in 1941–1943, the issue turned into a great challenge for the authorities and Kharkiv citizens. It was being solved in different ways, from building new facilities to adaptation of various premises, which were not accommodated to domestic needs. So, in Kharkiv historical museum this issue was being solved by means of providing staff with service housing, which was situated right in the museum at 8 and 10 Universytetska Street. But, apparently, not only agency staff lived there; quite a few residents had nothing to do with the cultural institution mentioned above. According to the soviet legislation in the field

of housing relations, all residents` passport details were entered in so-called House registers. We found that in the period from 1950 to 1980 100 people lived in the museum premises. Mainly they were people of Ukrainian ethnicity as well as Russians and Jewish. They didn` t work in the museum, with a few exceptions. Only 7 museum employees were recorded in the House register. There were quite a lot of schoolchildren and students of Kharkiv educational institutions among inhabitants. Period of residence is from 3 months to 25 years.

Key words: Kharkiv historical museum, House register, housing, inhabitants.

REFERENCES

1. Istoriia muzeiu. Pisliavoiennyi period [History of the museum. Postwar period]. Retrieved from <http://museum.kh.ua/about/museum-history>.
2. Grygoryan, G.Sh. (2019). Vliyanie etnicheskikh protsessov na regionalnyy sostav migrantov Moskvy posle nachala pervoy mirovoy voyny [The influence of ethnic processes on the regional composition of migrants in Moscow after the First World War]. *Istoriya: fakty i simvolyy*, 1 (18), pp. 19–32. [in Russian].
3. Grygoryan, G.Sh. (2019). Domovyye knigy kak etnodemograficheskiy istochnik izucheniya naseleniya Moskvy (1918–1921 gg.) [House books as an ethnodemographic source for studying the population of Moscow (1918–1921)]. *Novishaiya ystoriya Rossii*, vol. 9, 4, pp. 1042 – 1057. [in Russian].
4. Zhvanko, L.M. (2012). Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914–1918). *Refugees of the First World War: the Ukrainian dimension (1914–1918)*. Kharkiv: Virovets A.P. «Apostrof». [in Ukrainian].
5. Zhuravleva, V.A., Kovaleva, L.A. (2012). Stanovlenie i razvitie sistemy tekushchego ucheta naseleniia v uralskikh horodakh v 1920–1930-kh gg. [Formation and development of the system of current registration of the population in the Ural cities in the 1920s – 1930s.]. *Sovremennyye issledovaniya sotsyalnykh problem (elektronnyy zhurnal)*, 4 (12). [in Russian].
6. Anikin, V.V. (2001). Migratsiia naseleniia Rossiyskoy Federatsyy v 1948 – 1958 godakh (statisticheskiy i geograficheskiy aspekty) [Formation and development of the system of current registration of the population in the Ural cities in the 1920s - 1930s.]. *Vestnik TGU*, issue 1 (21), pp. 67–74. [in Russian].
7. Domovaya knyga nachala XX veka [House book of the early twentieth century]. Retrieved from <http://nevzastava.ru/museum/collection/virtualnaya-vystavka1/domovaya-kniga1.html> [in Russian].
8. Kachan R., Khvedchenia, S. (2005). Rozvytok muzeinoi spravy na terenakh Kyievo-Pecherskoi lavry v 1918–1926 rr. [Development of museum work on the territory of the Kiev-Pechersk Lavra in 1918–1926.]. *Istoriiko – heohrafichni doslidzhennia v Ukraini: Zb. nauk. pr.*, 8, pp. 37–49. [in Ukrainian].
9. Domovyye knigy kak istochnik genealogicheskoy informatsii dlya sostavleniya rodoslovnnoy i semeinogo dreva (Dereva) [House books as a source of genealogical information for compiling a genealogy and family tree (Tree)]. Retrieved from <https://pomni.ru/articles/istochniki-genealogicheskoy-informacii/domovye-knigi.html> [in Russian].
10. Kratkaya istoriia zhilishchnogo voprosa. Propiska 28 apreliia 1925 goda [A brief history of the housing issue. Registration on April 28, 1925]. Retrieved from <http://abcnews.com.ua/ru/education/kratkaia-istoriia-zhilishchnogo-voprosa> [in Russian].
11. Romanenko, A.P. (2010). Dokument v sodержatel'noy i kompozitsionnoy strukture romana M. Bulgakova «Master i Margarita» [A document in the content and compositional structure of M. Bulgakov's novel «The Master and Margarita»]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta*, vol. 10. Ser. Filologiya. Zhurnalistika. Issue 1, pp. 17–20. [in Russian].
12. Arkhiv Komunal'nogo zaklada «Kharkivskiy istorichnyi muzei imeni M.F. Sumtsova». – Budynkova knyha. Unpublished. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 27.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.**

РОДИННА ПАМ'ЯТЬ – ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ

Стаття присвячена створенню та розбудові Меморіально-освітнього комплексу «Родинна пам'ять». Цей комплекс досліджує та висвітлює маловідомі сторінки історії України через долі цивільних громадян міста Шостка та Шосткинського району, які стали жертвами радянського та націонал-соціалістичного тоталітарних режимів у період 1930–1950-х років. Використання сучасних цифрових технологій на другому етапі розвитку цього комплексу дало можливість створити віртуальний 3D-тур та електронний сайт, а дослідження цифрових баз даних міжнародних інформаційних ресурсів відкрило нові перспективи пошукової роботи та досліджень, а також популяризації історії регіону у Меморіально-освітньому комплексі «Родинна пам'ять».

Ключові слова: Шостка, тоталітарні режими, Друга світова війна, остарбайтери, Меморіальний комплекс «Родинна пам'ять», 3D-тур.

Тема різних категорій жертв нацизму нині належить до найбільш досліджених сторінок Другої світової війни у світовій історіографії. Подібне твердження характерне щодо студій Голокосту, ув'язнених нацистських концтаборів, примусових робітників. Особливо активно різноманітні питання з проблематики примусової праці мільйонів іноземців на території нацистської Німеччини стали вивчатися від початку 1990-х років, що не в останню чергу було пов'язано зі світовою дискусією навколо виплат грошових компенсацій колишнім примусовим робітникам та припиненням строку таємності на архівні документи часів війни, відкриттям документальних фондів архівів колишнього СРСР.

Станом на жовтень 2012 р. німецько- та англійська бібліографія на тему примусової праці за часів націонал-соціалізму, згідно з даними Німецького федерального архіву, нараховує 2721 позицію [1]. Проведений великий міжнародний усно-історичний проєкт, 600 аудіо- та відеоінтерв'ю з колишніми жертвами нацистського переслідування якого вже доступні для дослідників в мережі Інтернет [2]. Що стосується долі жертв нацизму з України, то проблематика примусового вивезення на роботу до нацистської Німеччини представлена в низці досліджень Михайла Ковалю [3], Антона Мелякова [4], Гелінади Грінченко [5], Тетяни Лапан [6], Сергія Гальчака [7], Тетяни Пастушенко [8], Віти Лахно [9], Віталіни Данильчук [10], Валерія Чернявського [11]. Названі роботи реконструюють загальну картину політики і практики нацистів щодо вербування, вивезення та працевикористання робочої сили з України в Третьюму райху, а також їх повоєнне повернення до СРСР.

Якщо ж поставити питання, як відбувалися подібні процеси у нашому регіоні, на Сіверщині, то ми не знайдемо вичерпної відповіді, оскільки подібних досліджень не проводилося або вони лише фрагментарно представляють окреслені події.

У цій статті буде представлено вивчення теми примусової праці в нацистській Німеччині жителів Шостки та району на прикладі історії пошуку, дослідження та створення музейної експозиції Меморіально-освіт-

нього комплексу «Родинна пам'ять». Метою цього дослідження є показ важливості регіональних студій для відтворення загальної картини історичних подій та з'ясування місцевої специфіки у такому глобальному збройному протистоянні, як Друга світова війна.

15 жовтня 2015 р. у м. Шостка Сумської обл. відбулося урочисте відкриття нового відділу Шосткинського краєзнавчого музею – Меморіально-освітнього комплексу «Родинна пам'ять». Головною ідеєю комплексу є показ важкої долі цивільного населення України у роки Другої світової війни, людей, які за своїм віком, статтю, соціальним становищем, станом здоров'я та різними життєвими обставинами не брали участі у бойових діях. Цей музейний комплекс присвячений різним категоріям жертв нацизму: жертвам Голокосту та інших каральних акцій на окупованих територіях, тисячам громадян, яких примусово вивезли на рабську працю до Райху, військовополоненим, а також в'язням нацистських та сталінських концтаборів. Територіально охопивши у м. Шостка та навколишній регіон, вперше були проведені глибокі дослідження та на сучасному художньому рівні показані маловідомі факти, «надано слово» групам цивільного населення, які до того часу не знаходили належної уваги в українських історичних та краєзнавчих музеях і лише в останні роки були включені до державної політики України зі збереження історичної пам'яті про жертви тоталітарних режимів [12].

Ідея створення в Україні музею, присвяченого цивільним жертвам війни, виникла у молодого соціального педагога місцевої школи невеликого німецького селища Лібенау, округу Нінбург, землі Нижня Саксонія, Мартіна Гузе та літнього художника Кролевецької ткацької фабрики Івана Дударя [13, с. 8]. Ще у шкільні роки Мартін чув, що у їх селищі під час війни відбувалися страшні події, про які дорослі не хотіли розповідати дітям. І коли він закінчив навчання, то почав сам досліджувати місцеву історію та шукати відповіді на запитання у місцевих архівах Лібенау, Штайерберга та Нінбурга. Так він дізнався, що у лісовому масиві між селищами Лібенау та Штайерберг у 1939 р. фірма Wolff & Co з міста Вальсроде розпочала будівництво порохового заводу «Анлаге Карл» фірми «Eibia GmbH». До 1941 р. на площі 12 км² був збудований потужний військово-промисловий комплекс із 420-ти замаскованих бункерів та виробничих будівель. А вже у серпні 1941 р. завод запустив виробництво бездимного пороху та порохової сировини для озброєння нацистської армії. На цьому заводі було небагато німців, натомість тут примусово працювало близько 11 000 іноземних працівників з окупованих Німеччиною країн – поляки, бельгійці, голландці, данці, французи, італійці, а також громадяни з окупованої частини Радянського Союзу. До 1945 р. від поганого харчування та тяжких умов праці на пороховому заводі загинуло понад 2000 жінок та чоловіків. Мартін також з'ясував, що сучасна школа селища Лі-

Братська могила 746-ти шосткинців, розстріляних на території фабрики кіноплівки у період нацистської окупації 1941–1942 рр. Поряд – будівля відділу кадрів, парткому та профкому колишнього ВО "Свема", у якій розмістився Меморіально-освітній комплекс «Родинна пам'ять»

бенау побудована на місці, де у роки війни знаходився «виправно-трудоий табір» гестапо міста Ганновера. До табору людей відправляли за будь-яку непокору, саботаж та втечу з заводу. За період його існування до травня 1943 р. тут були замордовані та страчені понад 250 ув'язнених [14, с. 6–7; 15, с. 26–33, с. 49].

У 1999 р. Мартін Гузе створив «Dokumentationsstelle Pulverfabrik Liebenau» (Документаційний центр порохового заводу Лібенау) [16; 17] і почав послідовно досліджувати історію заводу та шукати живих свідків, які особисто пережили жахи нацистського терору на цьому військовому підприємстві. А на початку 2000-х років до бургомістрів Лібенау та Штайерберга написав листа колишній остарбайтер, уродженець села Клишки Шосткинського району Іван Дудар, який шукав документальне підтвердження його примусової праці у Німеччині.

Під час спілкування М. Гузе та І. Дударя і виникла ідея створення музею, присвяченого пам'яті цивільних жертв націонал-соціалізму та своєрідного центру міжнародних зустрічей представників різних поколінь.

У 2002 р. відбулася перша українсько-німецька зустріч молоді з колишнім примусовим працівником Іваном Дударем у Кролевіці, а з 2004 р. постійним партнером у таких проєктах уже виступає УНФ «Взаєморозуміння і примирення» (з 2008 р. – МГО «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»), координатор проєктів Любов Сочка. Завдяки цій співпраці були вперше започатковані інтергенеративні проєкти, у яких відбувало-

ся живе спілкування довоєнного покоління з молоддю 16–18 років. У таких програмах протягом 2004–2019 р. молодь з України, Білорусі та Німеччини могла почути історичні спогади з перших вуст свідків на місцях історичної пам'яті і дізнатися про те, чого вони ніколи не чули на уроках історії. Під час таких зустрічей молодь не тільки спілкувалася зі свідками, але й записувала з ними інтерв'ю.

Упродовж 2005–2011 рр. керівник «Документаційного центру порохового заводу Лібенау» Мартін Гузе проводив інтенсивні пошуки документів у архівах: Militärarchiv des Bundesarchivs, Freiburg (Федеральний Військовий архів, Фрайбург), International Tracing Service, ITS (Архів Міжнародної служби розшуку, МСР, Бад-Арользен), Bundesarchiv, Berlin (Федеральний архів, Берлін), Bildarchiv des Bundesarchivs, Berlin (Федеральний кінофотоархів, Берлін). До пошуків документів у архівах України долучилася Любов Сочка. Разом Мартином Гузе вони досліджували фонди ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ), ЦДАКФД ім. Пшеничного (Центральний державний архів кінофотофонодокументів ім. Пшеничного, Київ) та ДАСО (Державний архів Сумської області, Суми). Одним із перших був знайдений документ у Німецькому федеральному архіві – звіт імперського чиновника Циммермана Міністру Райху з питань зброї та боеприпасів від 07.08.1942 р., (R41/269 арк. 186), у якому вказано, що «...на цей завод Голов-

Меморіально-освітній комплекс «Родина пам'ять». Фрагмент експозиції

нокомандуванням сухопутних військ було доставлено на роботу близько 700 росіян з Шостки...» [13, с. 22].

До пошуків долучився і фаховий німецький історик Доктор Бернхард Штребель з Ганновера, який, на основі архівних документів, у жовтні 2005 року склав списки «Sovjetische Zivilarbeiter mit Geburtsort in der Umgegend von Schostka / Quelle: Meldekarten Libenau und Steyerberg» (Радянські цивільні робітники, що народилися в околицях Шостки / Джерело: реєстраційні картки Лібенау та Штейерберга), які працювали на пороховому заводі «Anlage Karl» фірми «Eibia GmbH».

За результатами роботи з архівними документами ДАСО (ф. 7641) у 2009 р. краєзнавцем Федором Яковенком була видана книжка «Депортація до м. Лібенау і Штайерберга. Червень 1942», у якій опублікована частина досліджених ним документів [13, с. 8–9; 15]. А у наступному, 2010 р., журналістка Наталія Кондратцева разом з відеооператором Миколою Парамоновим зустрілися у Шостці з колишніми оstarбайтерами та записали з ними 5 відеоінтерв'ю, а також рукописну інформацію про вже померлих оstarбайтерів за згадками їхніх близьких родичів [19].

Міський голова Шостки Микола Нога підтримав ідею розміщення у Шосткинському краєзнавчому музеї мате-

ріалів з теми примусової праці, зібраних Мартіном Гузе та іншими дослідниками. 13 квітня 2012 р. був підписаний договір про співпрацю «Документаційного центру порохового заводу Лібенау» та міської влади м. Шостка щодо створення у краєзнавчому музеї м. Шостка меморіальної експозиції «Доля жертв націонал-соціалізму» та спільного дослідження історії шляхом проведення проектів молодіжних обмінів. Для підготовки нової експозиції створили робочу групу, до якої увійшли працівники краєзнавчого музею та відділу архітектури Шостки, а також долучилися Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність» і старший науковий співробітник Інституту історії НАН України Тетяна Пастушенко. На цьому етапі у пошуковій роботі взяв участь і автор цієї статті. Були продовжені пошуки колишніх оstarбайтерів та записи їхніх спогадів, йшла розробка проекту, який через призму біографій колишніх оstarбайтерів з Шостки та Шосткинського району відображав історію примусової праці не тільки на пороховому заводі в Лібенау, а і взагалі у нацистській Німеччині. Уже у квітні 2013 р. перший варіант експозиції був презентований німецьким партнерам у Лібенау.

У 2013 році до робочої групи приєднався Народний художник України Анатолій Васильович Гайда-

Меморіально-освітній комплекс «Родинна пам'ять». Фрагмент експозиції

мака. Проект отримав новий імпульс та перейшов на більш масштабний рівень – створення потужного музею у окремій будівлі. Для цього 6 вересня 2013 р. була обрана двоповерхова будівля відділу кадрів, парткому та профкому колишнього ВО «Свєма» (загальною площею понад 400 кв. м.), поруч з якою знаходиться меморіальне для Шостки місце – братська могила 746-ти шосткинців, розстріляних на території фабрики кіноплівки у період нацистської окупації 1941–1942 років.

Дослідження біографій колишніх примусових робітників показало, що ці люди постраждали не тільки від окупаційного нацистського режиму, а також і від «свого» радянського. Це визначило розширення тематичних меж нового музейного підрозділу і спонукало авторів збирати матеріали про сталінські репресії 1930–1950-х років та ресоціалізацію у повоєнному суспільстві колишніх оstarбайтерів, в'язнів концтаборів та військовополонених. До експозиції були долучені матеріали досліджень історії Шостки та навколишнього регіону цього періоду: місцевих краєзнавців Бориса Стогнути, Сергія Шишкова, Катерини Насико, Олександри Плодистої, Миколи Жирного, Миколи Парамонова; істориків Геннадія Іванущенка (Суми), Романа Подкура (Київ), Івана Дерейка (Київ), Кузьми Козака (Білорусь),

Антон Земанека (Чехія), Kriszian Ungvar (Угорщина), Rüdiger von Hanxleden (ФРН), Johannes Spoer (ФРН).

Реалізацію художнього проекту та оформлення експозиції виконало ТОВ РК «Радуга», м. Київ. Спільними зусиллями та завдяки фінансовій підтримці німецького федерального фонду EVZ (ERINNERUNG VERANTWORTUNG ZUKUNFT – ПАМ'ЯТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, і МАЙБУТНЄ) авторам та учасникам проекту вдалося реалізувати сучасну художню та наукову концепцію Меморіально-освітнього комплексу пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів «Родинна пам'ять», який відкрився 15 жовтня 2015 р. Це перетворення будівлі колишнього парткому, профкому та відділу кадрів на музей пам'яті жертв тоталітаризму можна вважати своєрідним символом перезавантаження державної політики історичної пам'яті [12; 18].

З часу відкриття комплекс прийняв тисячі відвідувачів – мешканців Шостки, Кролевеця, Глухова, Сум, Новгород-Сіверського, Чернігова, Харкова, Львова, Вінниці, Києва та інших міст України, а також з Росії, Німеччини, Сполучених Штатів Америки та Канади. На жаль, віддаленість Шостки з її географічним розташуванням біля кордону на північному сході країни, а також економічний стан України, гібридна війна не сприяють

розвитку туризму в регіоні та суттєвому збільшенню відвідувачів до одного з перших в Україні Меморіально-освітнього комплексу, присвяченого жертвам тоталітарних режимів.

У 2018 році німецький федеральний фонд EVZ оголосив конкурс на продовження розпочатих проєктів. Враховуючи актуальні світові тенденції, комунікаційні процеси у суспільстві та розвиток новітніх цифрових технологій, авторським колективом комплексу «Родина пам'ять» була подана заявка на фінансування другого етапу розвитку цього комплексу, уже як віртуального музею з потужним сайтом та 3D-туром. Зadowolивши заявку, фондом EVZ у 2019 р. було надано фінансування. Оскільки Шостка не мала необхідного обладнання, до виконання робіт залучили ІТ фахівців ТОВ ПК «Радуга» (м. Київ). Уже у червні було проведено 3D-сканування обох поверхів будівлі, а монтаж 3D-туру та розробку двомовного сайту (українською й англійською мовами) завершили до кінця року. З лютого 2020 р. сайт та віртуальний 3D-тур почали працювати у тестовому режимі, офіційна презентація відбулася 8 вересня 2020 р. Його легко знайти за посиланням: shostkamuseum.com.ua [19; 20; 21].

3D-тур вмонтований у сайт Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять». Користувачі порталу одразу потрапляють у 3D-вимір музейного закладу. Він створений із застосуванням унікального лазерного сканування за технологією Matterport, яка дозволяє робити 3D-тури «з повним зануренням» – має просту і зручну навігацію по 3D-моделі приміщення з детальною інформацією про кожен об'єкт у вигляді повноцінної сферичної панорами з можливістю перегляду на 360° із «точками зацікавлення» (або інформаційними мітками), за допомогою яких можна переходити до архівів сайту, де розміщений необхідний контент: відомості про персоналій, історичні події та локації, а також архівні документи, документальні фото та відеоматеріали. Тур зберігається і запускається з високошвидкісних серверів Amazon. Доступний для користувачів персональних комп'ютерів, мобільних та VR-пристроїв. Двомовний сайт значно розширює географію та аудиторію його відвідувачів. Потужність сайту дозволяє завантажити не тільки контент, безпосередньо пов'язаний із уже існуючою експозицією, але й доповнити його результатами пошуків та досліджень, які з'явилися вже після відкриття комплексу у 2015 році.

На жаль, сьогодні майже не залишилося реальних свідків тих часів. Нові документи, листи, фото та усні перекази науковці відшукують у родинах нащадків колишніх жертв тоталітарних режимів. Але з'явилися і нові можливості пошукової та дослідницької роботи. З 2007 р. перебуває у відкритому доступі в мережі Інтернет узагальнений електронний банк даних УБД «Меморіал», що містить інформацію про радянських воїнів, загиблих, померлих і зниклих безвісти в роки Другої сві-

тової війни, у післявоєнний період [22]. З 1998 р. в архіві Міжнародної служби розшуку (МСР) у Бад-Арользені почалося оцифровування документів, у першу чергу, для спрощення процедури виконання запитів і захисту документів, з якими до того часу доводилося працювати щодня, а у листопаді 2007 р. Міжнародна комісія прийняла рішення відкрити архів МСР для дослідження. З 2015 р. у Бад-Арользені почався процес створення онлайн-архіву, який триває донині [23]. На початку 2020 р. Державний архів Сумської області почав викладати у вільний доступ оцифровані фільтраційні картки колишніх оstarбайтерів, військовополонених та в'язнів концтаборів з фонду 7641 [24].

Усі три вказані бази постійно доповнюються новими оцифрованими даними. Завдяки цьому, у співпраці з Сергієм Вербицьким, за останні 2 роки вдалося знайти нові образи архівних документів на вже відомі персони Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять», а також образи документів декількох сотень раніше невідомих нам мешканців міста Шостка та Шосткинського району – оstarбайтерів, військовополонених та в'язнів нацистських концентраційних таборів. Зараз ці відомості обробляються і упорядковуються для їхнього подальшого завантаження на сайт Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять».

Сучасні цифрові технології надають нові можливості для пошукової, дослідницької і просвітницької роботи. Якщо на першому етапі створення та розбудови комплексу дослідники зустрічалися з колишніми свідками подій або їхали до інших міст для роботи в архівах, то тепер і науковці, і потенційні відвідувачі музею, не долаючи сотень кілометрів, можуть отримати для себе потрібну інформацію. Отже, експозицію Меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять» можна переглянути у будь-який зручний час, варто лише мати доступ до Інтернету.

ДЖЕРЕЛА

- [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/literatur/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm
- [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/index.html>
- Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 335 с.
- Меляков А.В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2002. 205 с.
- Грінченко Г.Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». Харків : НТМТ, 2010. 336 с.
- Лапан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі. (1939–1945): дис... канд. іст. наук. Львів, 2005.
- Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому Райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. Вінниця, 2003. 344 с.
- Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Київщини : вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2009. 282 с.
- Лахно В.І. Українські оstarбайтери в Третньому Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2013.

10. Данильчук В.Р. Українські оstarбайтери: 1941–1947 рр. (на прикладі Рівненської області). Рівне : ДМ, 2012. 280 с.
11. Чернявський В.В. Примусові робітники Півдня України у фашистській Німеччині та Румунії (1941–1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2013.
12. Склокіна І. Шостка. Новий музей в старій індустріальній будівлі. Музейний простір [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/35885>.
13. Меморіально-освітній комплекс пам'яті жертв тоталітаризму та збройних конфліктів Родина пам'ять м. Шостка. Брошура / авт-упор. : М. Гузе, Л.І. Кокшайкін, Т.В. Пастушенко, О.І. Плодиста. Київ : КВЦ, 2016. 64 с.; іл..
14. Подолати кордони, зав'язати дружбу... Німецько-українські молодіжний проект з примусової праці часів нацизму. Проміжний звіт (2004–2008). Брошура / упор. Гузе М., Сочка Л. Лангелфельд : Бакес, 2008. 63 с. (нім та укр. мовами)
15. Яковенко Ф.С. Депортація до м. Лібенау і Штайерберга. Червень 1942. Шостка-Глухів, 2009. 88 с.
16. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.martinguse.de/pulverfabrik/>
17. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://geschichte-bewusst-sein.de/dokumentationsstelle-pulverfabrik-liebenau/>
18. Федорова Н.В Шостке открывается новый музей. *Шанс*. 2020. № 42(1208). С. 3
19. Сайт меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://shostkamuseum.com.ua>
20. Павлова Є. Технології майбутнього – вже в Шостці : відвідати музей «Родина пам'ять» можна за допомогою 3D-туру. *Полісся*. 2020. № 9 (13117). С. 4.
21. Андрусенко Ю. Как Лувр и Эрмитаж. Посетить шосткинскую «Родину пам'ять» можно не выходя из дома. *Перекресток*. 2020. № 11 (1099). С. 5
22. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіал_\(банк_даних\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіал_(банк_даних)).
23. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Архивы_Арользена
24. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://daso.sm.gov.ua/abc.php>.
- Kokshaikin M.H. Rodynna Pamiat – reboot**
The statute is assigned to the stem of the memorial and sanctuary complex «Family Memory». This complex explores and illuminates little-known pages of the history of Ukraine through the fate of civilians in the city of Shostka and Shostka district. They fell victim to Soviet and National Socialist totalitarian regimes in the 1930s and 1950s.
The use of modern digital technologies in the second stage of development of this complex, made it possible to create a virtual 3D tour and electronic site. A study of new digital databases of international information resources such as the OBD Memorial, the Arolsen Archives and the regional archives of Ukraine has opened up new prospects for exploration and research on the biographies of Ostarbeiters, prisoners of war and concentration camp prisoners.
Modern digital technologies will help create a new virtual museum complex. In order to visit this complex, the visitor no longer has to personally travel hundreds or thousands of kilometers. With the help of the Internet to visit the virtual space of the Memorial Complex «Family Memory» from any country in the world.
The use of these new opportunities expands the information horizons of both research and popularization of knowledge about the little-known events of World War II.
Key words: Shostka, totalitarian regimes, World War II, Ostarbeiters, Family Memory Memorial Complex, 3D Tour.
- REFERENCES**
- Retrieved from https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/literatur/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm
 - Retrieved from <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/index.html>
 - Koval, M.V. (1999). *Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinah (1939–1945 rr.) [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]*. Kyiv. [in Ukrainian].
 - Meliakov, A.V. (2002). *Masovi dzherela z istorii deportatsii tsivilnoho naseleennia Kharkivshchyny do Nimetschyny v period 1941–1943 rr.* [Mass sources on the history of the deportation of the civilian population of Kharkiv region to Germany in the period 1941–1943.] (Candidate's thesis). Kharkiv. [in Ukrainian].
 - Hrinchenko, H.H. (2010). *Mizh vyzvolenniam i vyznanniam: pry-musova pratsia v natsytskii Nimechchyni v politytsii pamiaty SRSR i FRN chasiv «kholodnoi viny. [Between liberation and recognition: forced labor in Nazi Germany in the policy of memory of the USSR and Germany during the Cold War]*. Kharkiv. NTMT. [in Ukrainian].
 - Lapan, T.D. (2005). *Verbuвання i deportatsiia naseleennia Ukrainy do Nimechchyny ta umovy ioho pratsi i pobutu v nevoli. (1939–1945)* [Recruitment and deportation of the population of Ukraine to Germany and the conditions of their work and life in captivity. (1939–1945).] (Candidate's thesis). Lviv. [in Ukrainian].
 - Halchak, S.D. (2003). «*Shhidni robotnyky*» z Podillia u Tretiomu Raikhu: *deportatsiia, natsytska katorha, opir ponevoliuвачам [«Eastern workers» from Podillya in the Third Reich: deportation, Nazi hard labor, resistance to oppressors]*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
 - Pastushenko, T.V. (2009). *Ostarbaitery z Kyivshchyny: verbu-vannia, pryusova pratsia, repatriatsiia (1942–1945)* [Ostarbeiters from Kyiv Region: recruitment, forced labor, repatriation (1942–1945)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
 - Lakhno, V.I. (2013). *Ukrainski ostarbaitery v Tretiomu Raikhu ta Radianskomu Soiuzi (1941–1953 rr.): istoryko-antropologichnyi analiz na materialakh Poltavshchyny [Ukrainian Ostarbeiters in the Third Reich and the Soviet Union (1941–1953)]*: (Candidate's thesis). Mykolaiv. [in Ukrainian].
 - Danylchuk, V.R. (2012). *Ukrainski ostarbaitery: 1941–1947 rr. (na prykladi Rivnenskoj oblasti) [Ukrainian ostarbeiters: 1941–1947 (on the example of Rivne region)]*. Rivne: DM. [in Ukrainian].
 - Cherniavskiy, V.V. (2013). *Prymusovi robotnyky Pivdnia Ukrainy u fashytskii Nimechchyni ta Rumunii (1941–1945 rr.)* [Forced workers in southern Ukraine in Nazi Germany and Romania (1941–1945)]: (Candidate's thesis). Mykolaiv. [in Ukrainian].
 - Sklokina, I. (2015). *Shostka. Novyi muzei v starii industrialnii budivli [Shostka. New museum in an old industrial building]. Museum space*. Retrieved from <http://prostir.museum.ua/post/35885> [in Ukrainian].
 - Huze, M., Danylenko, L.I., Kokshaikin, M.H., Pastushenko, T.V., Plodysta, O.I. (2016). *Memorialno-osvitnii kompleks pamiaty zherty totalitaryzmu ta zbroinykh konfliktiv "Rodynna pamiat" m. Shostka. Broshura [Memorial and educational complex in memory of the victims of totalitarianism and armed conflicts "Family Memory" of Shostka. Brochure]*. Kyiv: KBSC [in Ukrainian].
 - Huse, M., Sochka, L., (2008). *Podolaty kordony, zaviazaty dru-zhbu... Nimetsko-ukrainski molodizhnyi projekt z pryusovoi pratsi chasiv natsyizmu. Promizhnyi zvit (2004–2008). Broshura [Overcoming borders, making friends... German-Ukrainian youth project on forced labor during the Nazi era. Interim Report (2004–2008). Brochure]*. [in Ukrainian and German].
 - Yakovenko, F.S. (2009). *Deportatsiia do m. Libenau i Shtai-erberha. Cherven 1942. [Deportation to Libenau and Steierberg. June 1942]*. Shostka-Hlukhiv. [in Ukrainian].
 - Retrieved from <http://www.martinguse.de/pulverfabrik/>
 - Retrieved from <https://geschichte-bewusst-sein.de/dokumentationsstelle-pulverfabrik-liebenau/>
 - Fedorova, N. (2015). *V Shostke otkryvaetsya novyi muzei [A new museum opens in Shostka]*. *Chance*, 42 (1208), p.3. [in Russian].
 - Retrieved from <https://shostkamuseum.com.ua>
 - Pavlova, E. (2020). *Tekhnologii maibutnoho – vzhe v Shosttsi: vidvidaty muzei «Rodynna pamiat» mozhna za dopomohoiu 3D-turu [Technologies of the future are already in Shostka: you can visit the "Family Memory" Museum with the help of a 3D tour]*. *Polis-sia*, 9 (13117), p.4. [in Ukrainian].
 - Andrusenko, Yu. (2020). *Kak Luvr i Ermitazh - Posetit' shostkinskuyu «Rodinu pam'yat'» mozhno ne vyhodya iz doma [Like the Louvre and the Hermitage. You can visit Shostka's «Family Memory» without leaving home]*. *Perекrestok*, 11 (1099), p.5. [in Russian].
 - Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіал_\(банк_даних\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіал_(банк_даних)).
 - Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/Архивы_Арользена.
 - Retrieved from <http://daso.sm.gov.ua/abc.php>.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

АВТОРИ

Анцибор Дар'я Вікторівна – кандидатка філологічних наук, наукова співробітниця Музею-архіву культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

Артемова Людмила Вікторівна – наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів», аспірантка Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Белько Олег Олександрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Науково-пошукового сектору музейних PR-технологій Центру популяризації гончарської спадщини України Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному; молодший науковий співробітник відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства Національної академії наук України; завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. І. Котляревського; викладач вищої категорії Полтавського музичного училища ім. М. Лисенка.

Берест Юрій Михайлович – науковий співробітник Комунального закладу «Охтирський міський краєзнавчий музей».

Борошко (Арандаренко) Людмила Василівна – головна економістка Відкритого акціонерного товариства «Ольвекс Діагностікум-Юг» (м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація).

Борошко Сергій Леонідович – кандидат хімічних наук, директор Відкритого акціонерного товариства «Ольвекс Діагностікум-Юг» (м. Ростов-на-Дону, Російська Федерація).

Боряк Олена Олександрівна – докторка історичних наук, старша наукова співробітниця Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

Будзар Марина Михайлівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Київського університету ім. Б. Грінченка.

Ванжула Олена Миколаївна – старша наукова співробітниця Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Васянович Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини.

Войтович Марія Миколаївна – молодша наукова співробітниця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Гайденко Олексій Васильович – аспірант Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Герасько Марина Олександрівна – кандидатка історичних наук.

Гірак Павло Олексійович – директор Товариства з обмеженою відповідальністю «СОЛІТОН».

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

Горькова Анастасія Олексіївна – кандидатка історичних наук, завідувачка науково-методичного відділу, старша дослідниця Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Градун Едуард Юрійович – начальник відділу історико-містобудівних досліджень Підприємства об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України, м. Київ.

Гриценко Андрій Петрович – кандидат педагогічних наук, старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Давиденко Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Дейнеко Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Комунального закладу «Харківський історичний музей ім. М. Сумцова».

Доманова Ганна Сергіївна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

Єрзіна Ірина Володимирівна – мистецтвознавиця Підприємства об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України, м. Київ.

Єсюнін Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Іванченко Леся Антонівна – кандидатка історичних наук, головна наукова співробітниця Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

- Ільчишин Василь Васильович** – директор Комунального закладу «Залозецький краєзнавчий музей».
- Качура Олена Володимирівна** – магістерка історії, старша наукова співробітниця відділу охорони пам'яток та археології Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
- Кириєвський В'ячеслав Дмитрович** – краєзнавець, м. Шостка.
- Коваленко Юрій Олександрович** – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».
- Ковальов Олександр Єгорович** – доцент кафедри теорії і методики початкової освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.
- Коврижко Наталія Михайлівна** – бібліотекарка Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».
- Кокшайкін Микола Герасимович** – старший науковий співробітник Шосткинського краєзнавчого музею.
- Кондратенко Наталія Григорівна** – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.
- Кондратенко Тамара Костянтинівна** – головна зберігачка фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.
- Котельницький Назар Анатолійович** – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи Російської академії наук.
- Краснікова Оксана Миколаївна** – кандидатка економічних наук, доцентка кафедри фінансів банківської справи та страхування Полтавського державного аграрного університету.
- Крижанівський Віталій Михайлович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.
- Крішан Акаш Шубанович** – магістр історії Києво-Могилянської академії, експерт з проектної діяльності Акціонерного товариства «Фармак».
- Кужельна Олена Валеріївна** – начальниця організаційного відділу виконавчого апарату Шосткинської районної ради, членкиня Національної спілки краєзнавців України.
- Лемешко Ярослав Сергійович** – магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.
- Лебедєва Юлія Олександрівна** – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу філософії та геополітики Науково-дослідного інституту українознавства.
- Ликова Оксана Григорівна** – завідувачка науково-дослідного сектору музеєзнавчої керамології Науково-дослідного Інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.
- Луговик Тетяна Вікторівна** – кандидатка історичних наук, завідувачка кафедри іноземних мов та міжкультурних комунікацій Гомельського філіалу установи освіти Федерації профспілок Білорусі «Міжнародний інститут трудових і соціальних відносин».
- Матвієнко Дар'я Михайлівна** – здобувачка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.
- Мезенцев Володимир Ігоревич** – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.
- Мицик Юрій Андрійович** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України.
- Мірошниченко Надія Олександрівна** – кандидатка педагогічних наук, учена секретарка Національного заповідника «Глухів».
- Мірошниченко Олександр Миколайович** – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».
- Молочкова Надія Миколаївна** – кандидатка технічних наук, провідна наукова співробітниця Національного заповідника «Софія Київська».
- Мошик Ірина Вікторівна** – кандидатка історичних наук, генеральна директорка Національного заповідника «Глухів».
- Назарова Віра Валеріївна** – кандидатка історичних наук, генеалогиня, засновниця сайту «Вихованцям глухівських гімназій присвячується...», співзасновниця генеалогічного порталу «Єврейські корні».
- Ніщук Лариса Олексіївна** – старша наукова співробітниця Національного заповідника «Софія Київська».
- Олексюк Інна Миколаївна** – старша наукова співробітниця Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».
- Ольговський Сергій Якович** – кандидат історичних наук, професор кафедри музеєзнавства і охорони культурної спадщини Київського національного університету культури і мистецтв.
- Осадчий Євген Миколайович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-освітнього відділу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, науковий співробітник Інституту прикладної фізики

Національної академії наук України.

Пастушенко Тетяна Вікторівна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України Національної академії наук України.

Пластун Олег Вікторович – молодший науковий співробітник краєзнавчого музею Кролевецької міської ради.

Подоляка Надія Степанівна – кандидатка наук із соціальних комунікацій, доцентка кафедри української літератури, методики її навчання та журналістики Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Помаз Юлія Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету.

Потапенко Максим Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Пришляк Оксана Богданівна – молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Замки Тернопілля».

П'ятаченко Сергій Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови, зарубіжної літератури та методики їх викладання Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка Сумського національного аграрного університету.

Рой Світлана Вікторівна – наукова співробітниця відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Ситий Юрій Миколайович – старший науковий співробітник Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

Сокур Людмила Анатоліївна – кандидатка історичних наук, учена секретарка Шевченківського національного заповідника.

Сулима Оксана Сергіївна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України.

Телегей Наталія Миколаївна – наукова співробітниця відділу етнології Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

Тищенко Костянтин Миколайович – доктор філологічних наук, професор кафедри мов і літератур Близького та Середнього Сходу Інституту філології Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії факультету географії, туризму та історії Криворізького державного педагогічного університету.

Томілович Людмила Вадимівна – кандидатка історичних наук, доцентка, заступниця директора Підприємства об'єднання громадян «Інститут культурної спадщини» Всеукраїнської Ради з охорони культурної спадщини України, м. Київ.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидатка історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Ходак Ірина Олександрівна – кандидатка мистецтвознавства, наукова співробітниця Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського Національної академії наук України.

Ципляк Наталія Олегівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

Черевко Ірина Анатоліївна – кандидатка геологічних наук, завідувачка наукового сектору Національного заповідника «Кієво-Печерська лавра».

Чернякова Яна Володимирівна – наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Чулкова Тетяна Миколаївна – старша наукова співробітниця відділу наукових досліджень Шевченківського національного заповідника.

Чурочкін Олександр Анатолійович – протоієрей, кандидат богослов'я, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, Благодійний церков Путивльського округу, настоятель Спасо-Преображенського собору в м. Путивль, Різдво-Богородицької церкви в с. Нова Слобода та Миколаївської в с. Яцине Путивльського благочиння.

Шара Любов Миколаївна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Якименко Микола Андрійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету.

Яненко Анна Сергіївна – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу історії та археології Національного заповідника «Кієво-Печерська лавра».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 14

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *Л.В. Артемова, С.П. Жукова, Н.Ю. Пінчук*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 29.04.2021 р.

Формат 60×84/8.

Ум. друк. арк. 47,43. Обл.-вид. арк. 57,78.

Наклад 100 прим. Зам. №1949.

Видавець та виготовлювач

ПП. Лисенко М.М.

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.);

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, 16608, Україна;

тел.: +38-04631-90995, +380-067-4412124; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

УДК 94(477.5)+908(477.5)